КИРИЛО–МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

Том III

ЧИТАЛНЯ

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ III

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

В ЧЕТИРИ ТОМА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Лиляна Грашева (главен редактор),
Екатерина Дограмаджиева, Климентина Иванова,
Стефан Кожухаров, Дора Мирчева,
Светлина Николова, Ана Стойкова

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ“

ЕП3
ASL 20
ЧЕТАЛНЯ

КИРИЛО–МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ III

П–С

Главен редактор
Лиляна Грашева

Редактори
Екатерина Дограмаджиева, Климентина Иванова,
Стефан Кожухаров, Светлина Николова, Ана Стойкова

БАН - Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ • 2003
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ“

949.72.031.5(021)+
+886.7(091)(031)

В 2526

Редакторите и авторите благодарят сърдечно на
ИВОН и ДИМИТЪР ПАНИЦА за дарението, което направи възможно отпечатването на III и IV том на Кирило-Методиевската енциклопедия

Изданието бе подпомогнато и от

НАЦИОНАЛНАТА ЕЛЕКТРИЧЕСКА КОМПАНИЯ

НАЦИОНАЛНИЯ ФОНД ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
ПРИ МИНИСТЕРСТВОТО НА ОБРАЗОВАНИЕТО
И НАУКАТА

ФОНДАЦИЯ „МАНУСКРИПТА“

Библиографска редакция
Ана Стойкова

Енциклопедична редакция
Петрана Колева

Подбор на илюстрациите
Димитринка Димитрова
Марина Йорданова

ЕП 3
Инв. № 4794

© Институт за литература, 2003
© Борис Димитров Драголов, художник, 2003

ISBN 954-430-943-8 (Т. III)

ПРОВЕРЕНА
2009 – 2010

Кирило-Методиевската енциклопедия беше замислена преди повече от двадесет години като тритомно издание. След излизането на първите два тома — в 1985 и 1995 г., многобройните отзиви на слависти и медиевисти в България и в чужбина показаха, че тя се посреща с интерес и се превръща в необходим справочник. Ето защо при подготовката на третия том редакторите си поставиха за цел да обогатят максимално, доколкото е приемливо за справочно издание, съдържанието на статиите и особено библиографията към тях. Тази по същество нова тенденция отговаря на стремежа не само да бъде предоставена на читателите начална и основна информация за явленията, проблематиката и изследователите на Кирило-Методиевото дело, но и да бъдат изложени всички аспекти на даден въпрос в съответствие с най-новото състояние на научните изследвания. Осъществяването на идеята доведе до значително увеличаване на обема на третия том и се наложи материалът да бъде разделен на две части – т. III (П–С) и т. IV (Т–Я. Допълнение), което ще направи изданието по-удобно за използване. Трябва да се подчертае, че включените в тези два тома статии са подготвяни едновременно и от един и същ редакторски екип.

Дългогодишната работа по т. III и IV на Енциклопедията не би приключила успешно без проверката на библиографията de visu. В основната си част тя бе извършена в Секцията по стара българска литература в Института за литература от членове на Секцията – Десислава Атанасова, Нина Гагова, Гергана Дачева, Димитринка Димитрова, Марина Йорданова, Мая Петрова, Диляна Радославова, Сергей Райчинов, Радослава Станкова, с участието и на Таня Георгиева, Петко Петков, Светла Янева. В тази насока оказаха неоценима помощ много колеги и приятели от България и чужбина. Специална благодарност бихме искали да изразим за системното и компетентно съдействие на Румяна Златанова (Хайделберг) и Ивана Сръбкова (Прага). С библиографски справки и консултации по отделни въпроси участваха Елена Узунова, Марлена Димова и Елисавета Мусакова от Ръкописния отдел на НБКМ, Мария Йовчева и Лора Тасева от Кирило-Методиевския научен център при БАН, Вася Велинова от Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", Георги Николов от Софийския университет. С материали от чужбина ни помогнаха Тадеуш Шимански (Краков), Янез Зор (Любляна), Дитмар Ендлер (Лайпциг), Анка Солнер Пердих (Любляна), Илиас Евангелу (Солун), Олга Младенова (Калгари, Канада), Джурджа Стърсоглавец (Любляна), Любор Матейко (Братислава), Мария Спасова (Москва), Найда Иванова (Любляна), Антоанета Андонова (Гьотеборг), Галина Филипова (Скопие) и др. Признателни сме на Татяна Славова от Софийския университет за всестранната подкрепа при окончателното завършване на труда.

От редакторите

АВТОРСКИ КОЛЕКТИВ

Ангелов, Димитър
Ангелов, Петър
Андонова, Антоанета
Атанасова, Десислава
Бабалиевска, Стоянка
Бакалов, Георги
Бакалова, Елка
Бешевлиев, Веселин
Богданова, Събка
Божилов, Иван
Бояджиев, Андрей
Буюклиев, Иван
Бърлиева, Славия
Ваклинова, Маргарита
Велинова, Вася
Велковска, Елена
Велчева, Боряна
Гагова, Нина
Георгиев, Павел
Господинов, Данчо
Грашева, Лиляна
Даскалова, Ангелина
Джонов, Боян
Димитрова, Димитринка
Добрев, Иван
Дограмаджиева, Екатерина
Зафирова, Соня
Златанова, Румяна
Иванова, Климентина
Иванова, Малина
Иванова, Мая
Иванова, Найда
Измирлиева, Валентина
Илиев, Илия
Илчев, Петър
Йовчева, Мария
Карачорова, Ивона
Колева, Петрана
Коледаров, Петър
Костова, Красимира
Кочев, Иван
Кърпачева, Марта
Лашкова, Лили
Методиева, Маргарита
Милтенова, Анисава
Минкова, Красимира
Минчев, Георги
Минчева, Ангелина
Мирчева, Бойка
Мирчева, Дора
Мирчева, Елка
Мичева, Ваня
Младенов, Максим
Младенова, Маргарита
Москов, Моско
Начева, Мира
Николова, Бистра
Николова, Светлина
Николова, Юлия
Павлов, Иван
Павлова, Румяна
Пандурски, Васил
Пенев, Пеньо
Пенкова, Бисерка
Пенкова, Пиринка
Петканова, Донка
Петров, Петър
Пехливанов, Илия
Пиперов, Боян
Попконстантинов, Казимир
Попов, Георги
Попова, Таня
Райков, Божидар
Райкова, Мария
Райчинов, Сергей
Славова, Татяна
Смядовски, Стефан
Сотиров, Георги
Станчев, Красимир
Стефова, Лидия
Стойкова, Ана
Тасева, Лора
Томова, Елена
Тончева, Елена
Тотев, Тотю
Тотоманова, Анна-Мария
Трендафилов, Христо
Тъпкова-Заимова, Василка
Христова, Боряна
Христова, Искра
Цибранска, Марияна
Чешмеджиев, Димо
Чолова, Цветана
Янева, Петя

СЪКРАЩЕНИЯ

авг.	–	август, августовски
акад.	–	академик
АН	–	Академия на науките
ап.	–	апостол
апр.	–	април, априлски
арх. ед.	–	архивна единица
археол.	–	археологически
балк.	–	балкански
БАН	–	Българска академия на науките
БАН	–	Библиотека Российской академии наук, Санкт-Петербург
бел.	–	бележка
БКД	–	Българско книжовно дружество
бр.	–	брой
бълг.	–	български
Б-я	–	България
в.	–	век, вестник
вж.	–	вижте
виз.	–	византийски
вин. пад.	–	винителен падеж
вм.	–	вместо
г.	–	година
ГИМ	–	Государственный исторический музей, Москва
гл.	–	глава (от книга)
гр.	–	град
грц.	–	гръцки
губ.	–	губерния
дат. пад.	–	дателен падеж
дв. ч.	–	двойствено число
д-во	–	дружество
действ. член	–	действителен член
дек.	–	декемврийски
дн.	–	днес, днешен
доп. член	–	дописен член
доц.	–	доцент
д-р	–	доктор
държ.	–	държавен
евр.	–	еврейски
европ.	–	европейски
ед. ч.	–	единствено число
ж. р.	–	женски род
заб.	–	забележка
зам.	–	заместник
зв. пад.	–	звателен падеж
и др.	–	и други
изд.	–	издание
ил.	–	илюстрация
имп.	–	император, императорски
им. пад.	–	именителен падеж
инст.	–	институт
истор.	–	исторически
км	–	километър
кн.	–	книга
л.	–	лист, лице (в граматиката)
лат.	–	латински
м	–	метър
мест. пад.	–	местен падеж
мин. несв. време	–	минало несвършено време
мин. св. време	–	минало свършено време
мм	–	милиметър
мн. ч.	–	множествено число
м. р.	–	мъжки род
напр.	–	например
НБКМ	–	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
н. е.	–	новата ера
неизв.	–	неизвестно (при датиране)
НМРМ	–	Национален музей „Рилски манастир“
ноем.	–	ноември, ноемврийски
н. с.	–	научен сътрудник
н. ст.	–	нов стил
о-в	–	остров
ок.	–	около
окт.	–	октомври, октомврийски
ОРЯС	–	Отделение русского языка и словесности
отд.	–	отдел
отд. отп.	–	отделен отпечатък
п-в	–	полуостров
пл.	–	планина
посм.	–	посмъртно
прабълг.	–	прабългарски
предл. пад.	–	предложен падеж
прил.	–	приложение
пр. н. е.	–	преди новата ера
проф.	–	професор
пс.	–	псалтир
първобълг.	–	първобългарски
р.	–	ред, река
РАН	–	Российская академия наук

РГАДА	– Российский государственный архив древних актов, Москва
РГБ	– Российская государственная библиотека, Москва
респ.	– респективно
РНБ	– Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
род. пад.	– родителен падеж
с.	– страница, село
сб.	– сборник
св.	– свети
св. вид	– свършен вид
с. г.	– същата година
сег. вр.	– сегашно време
септ.	– септември, септемврийски
СИБАЛ (CIBAL)	– Международен информационен център за изворите на балканската история и Средиземноморието, София.
сигн.	– сигнатура
сл.	– следващ
слав.	– славянски
см	– сантиметър
сп.	– списание
спр.	– спрежение
срв.	– сравнете
среднобълг.	– среднобългарски
ср. р.	– среден род
ст.	– степен
старобълг.	– старобългарски
ст. н. с.	– старши научен сътрудник
ст. ст.	– стар стил
сх.	– схема
т.	– том, точка
табл.	– таблица
твор. пад.	– творителен падеж
т. е.	– тоест
т. н.	– така нататък
т. нар.	– така наречен
унив.	– университет
ф.	– фонд
фак.	– факултет
факс.	– факсимиле
февр.	– февруари, февруарски
фотот.	– фототипно
ха	– хектар
ЦИАИ	– Църковен историко-археологически институт, София
ЦИАМ	– Църковен историко-археологически музей, София
ч.	– част, член (в документ)
чл.-кор.	– член-кореспондент
чуждестр. член	– чуждестранен член
ян.	– януари, януарски

*

Означенията на библейските източници са съкратени според съществуващата в българските издания практика (напр. Мт 4:1–3).

СЪКРАЩЕНИЯ НА ПАМЕТНИЦИ

Асем. ев.	– Асеманиево евангелие
Ен. ап.	– Енински апостол
ЖК	– Пространно житие на Кирил
ЖМ	– Пространно житие на Методий
Зогр. ев.	– Зографско евангелие
ЗСЛ	– Законъ соудный людьмъ
Клоц. сб.	– Клоцов сборник
Мар. ев.	– Мариинско евангелие
Сав. кн.	– Савина книга
Син. евх.	– Синайски евхологий
Син. пс.	– Синайски псалтир
Супр. сб.	– Супрасълски сборник

СЪКРАЩЕНИЯ НА КНИГИ

БИБ	Българска историческа библиотека. София.
ГИБИ	Гръцки извори за българската история. София.
ИБИ	Извори за българската история. София.
ЛИБИ	Латински извори за българската история. София.
ККФ 1	Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969.
ККФ 2	Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София, 1971.
ККФ 3	Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции по случай 1150-годишнината от рождението му – Велико Търново, 10–11. XI. 1977 г., и Рим, 12–13. XII. 1977 г. София, 1981.
ККФ 4	Константин-Кирил Философ. Български и славянски първоучител. Сборник статии. София, 1983.
Кл. Охр.	Климент Охридски. Сборник статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966.
ПТСО	Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе. Москва. 1843–1891.
Хиляда и сто години	Хиляда и сто години славянска писменост. 863–1963. Сборник в чест на Кирил и Методий. София, 1963.
Cyrillo-Methodiana	Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963. Köln–Graz, 1964.
Magna Moravia	Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 102).
Methodiana	Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit, sowie zum Schiksal und Werk des hl. Method. Wien–Köln–Graz, 1976.
MMFH	Magnae Moraviae Fontes Historici. 1–5. Praha, 1966–1977 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 104, 118, 134, 156, 206).
PG	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series graeca. Paris.
PL	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series latina. Paris.
Symposium Methodianum	Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. Neuried, 1988.
Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1–2	Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. 1–2. Θεσσαλονίκη, 1966–1968.

ЦИТИРАНИ ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ*

	АБВ. София. 1979–1991.
	Анали. София. 1994–
	Анали Филолошког факултета Београдског универзитета. Београд. 1962–
	Антени. София. 1971–1996.
АЕ	Археографический ежегодник. Москва. 1958–
	Археографски прилози. Београд. 1979–
	Археологические известия и заметки. Москва. 1893–1899.
	Археология. София. 1959–
	Архитектура. София. 1954–
	Балкански преглед. София. 1946–1949.
БалкЕ	Балканско езикознание. София. 1959–. Вж. и Linguistique balkanique.
	Бдински вести. Видин. 1915.
	Беседы в Обществе любителей российской словесности. Москва. 1867–1871.
	Библиограф. Санкт-Петербург. 1884–1914.
	Библиографическая летопись. Петроград. 1914–1923.
	Библиографические записки. Москва. 1892.
	Библиотека. Приложение към Църковен вестник. София. 1901–1912.
	Библиотекар. Београд. 1948/1949–
	Библиотекар. София. 1955– (1954: Бюлетин на Държавната библиотека „В. Коларов“).
	Богословље. Београд. 1926–1940. 1957–
	Богословска мисъл. София. 1996–
	Богословские труды. Москва. 1960–
БВ	Богословский вестник. Сергиев Посад. 1892–1916.
	Болгария. София. 1951–
	Болгарская русистика. София. 1974–
	Братски труд. Москва. 1860.
	Братство. Београд. 1887–1941.
	Българистика. София. 1986–1991.
	Българистика. Информационен бюлетин. София. 2000–
	Българистика и българисти. София. 1996–
	Българска историческа библиотека. София. 1928/1929–
	Българска мисъл. София. 1925–1944.
	Българска музика. София. 1953– (1948/1949–1952: Музика).
БСб	Българска реч. София. 1995–
БЕ	Българска сбирка. Пловдив. 1893–1899. София. 1900–1915.
	Български език. София. 1951–
БПр	Български език и литература. София. 1958–
БПр	Български преглед. София. 1893–1900.
БСт	Български преглед. София. 1929–1933.
	Български старини. София. 1906–1945.
	Българско музикознание. София. 1971–
	Былое. Санкт-Петербург–Ленинград. 1906–1907; 1917–1926.
	Бюллетень диалектологического сектора Института русского языка АН СССР. Москва. 1947–
	Варшавские университетские известия. Варшава. 1870–1914.
	Векове. София. 1972–
	Вестник Академии наук СССР. Москва. 1931–
	Вестник археологии и истории. Санкт-Петербург. 1885–1918.
	Вестник древней истории. Москва. 1937–1941. 1946–
	Вестник Европы. Москва. 1802–1830. Санкт-Петербург. 1866–1918
ВЛУсиял	Вестник истории мировой культуры. Москва. 1957–
ВМУ	Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. Ленинград. 1956–
	Вестник Московского университета. Москва. 1946–
	Вестник Русского западноевропейского патриаршего екзархата. Париж. 1947–1956. 1957–
ВВр	Весці Акадэміі навук БССР. Серия грамадскіх навук. Мінск. 1956–
	Византийский временник. Санкт-Петербург – Ленинград. 1894–1928. Н. с. Москва. 1947–
	Византийское обозрение. Юрьев. 1915–1916.
	Военно-исторически сборник. София. 1927–

* За периодичните издания, при които не са посочени място и години на издаване, не успяхме да установим тези данни.

ВИ	Вопросы истории. Москва. 1945–
	Вопросы литературы. Москва. 1957–
ВСЯ	Вопросы славянского языкознания. Москва. 1954–1963.
ВЯ	Вопросы языкознания. Москва. 1952–
	Воскресное чтение. Киев. 1837–1845, 1846 (1847–1870), 1871.
	Време. Београд. 1921–1941.
	Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Москва. 1849–1857.
ГСАН	Глас Српске академије наука (Преди: Глас Српске Краљевске академије). Београд. 1887–
	Гласник Државног музеја. Нова серија. Сарајево. 1946–
	Гласник Друштва српске словесности. Београд. 1847–1864. Вж. и Гласник Српског ученог друштва.
	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје. 1957–
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва. Скопје. 1925–1940.
	Гласник Српског научног друштва. Београд. 1926–
	Гласник Српске академије наука. Одељење друштвених наука. Београд. 1954–
	Гласник Српског ученог друштва. Београд. 1865–1892 (от 1847: Гласник Друштва српске словесности).
	Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот. Скопје. 1948–1974. 1975–
	Годишник на Българския библиографски институт. София. 1948–1963.
	Годишник на Висшия институт за театрално изкуство. София. 1956–1988.
	Годишник на Висшия педагогически институт – Шумен. София. 1976–1978.
ГДА	Годишник на Духовната академия. София. 1951–1980/1981 (1990).
ГНАМ	Годишник на Народния археологически музей. София. 1920–1943.
ГСУ	Годишник на Софийския университет. София. 1905–
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София. 1924–1950.
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София. 1910–1951.
	Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев". София. 1987–
	Годишник на Софийския университет. Официален отдел. София. 1905–
ГСУфкнф	Годишник на Софийския университет. Факултет по класически и нови филологии. София. 1977– (1954–1976: Годишник на Софийския университет. Факултет по западни филологии).
ГСУфсф	Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. София. 1966–
ГСУфф	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София. 1954–1965.
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София. 1954–1974.
	Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски". 14А. Филологически и богословски науки. Шумен. 1976–
	Годишњак. Српска академија наука. Београд. 1941–1959 (1887–1940: Годишњак. Српска Краљевска академија. 1960– : Српска Академија наука и уметности).
	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Нови Сад. 1957–
	Дневник. София. 1902–1944.
ДАН СССР	Доклады Академии наук СССР. Москва. 1922–1931. Н. с. 1933–
	Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. Москва. 1952–
	Доклады и сообщения Филологического факультета МГУ. Москва. 1947–
	Древности. Труды Московского археологического общества. Москва. 1865–1916.
	Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества. Москва. 1895–1911.
ДК	Духовна култура. София. 1920/1921–
	Духовный вестник. Харьков. 1858–1867.
	Душеполезное чтение. Москва. 1860–1894.
	Ежегодник музея истории религии и атеизма. Москва. 1957–1959.
	Ежегодник православной церкви в Чехословакии. Прага.
ЕЛ	Език и литература. София. 1946–
	Живая старина. Санкт-Петербург. 1890/1891–1916.
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвящения. Санкт-Петербург. 1834–1905. Н. с. 1906–1916.
	За буквите. Кирило-Методиевски вестник. София. 1979–1990.
	Записки Императорского Новороссийского университета. Одесса. 1867–1909.
	Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса. 1875–1894 (1844–1874 и 1895–1919: Записки Одесского общества истории и древностей).
	Записки Императорского русского географического общества. Санкт-Петербург. 1865–
	Записки Императорского Харьковского университета. Харьков. 1874–1882. 1893–1916.

ЗИАН	Записки Императорской академии наук. Санкт-Петербург. 1862–1916.
	Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. Київ. 1919–1933.
	Записки Отдела рукописей. Государственная публичная библиотека СССР им. В. И. Ленина. Москва. 1938–
	Записки и труды Общества истории и древностей российских при Московском университете. Москва. 1815–1926 (1827–1837: Труды... 1837–1844: Русский исторический сборник).
	Записки Українського наукового товариства в Київві. Київ. 1908–
	Зборник за историју јужне Србије и суседьих области. Скопље. 1936–
	Зборник за проучавање књижевности. Београд.
	Зборник за славистику. Нови Сад. 1970–
	Зборник за филологију и лингвистику. Нови Сад. 1957–1983.
	Зборник заштите споменика културе. Београд. 1950–
	Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности. Београд. 1960–
	Зборник Матице Српске за друштвене науке. Нови Сад. 1950–
	Зборник Матице Српске за књижевност и језик. Нови Сад. 1953–
	Зборник Матице Српске за ликовне уметности. Нови Сад. 1965–
	Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику. Нови Сад. 1984/1985– (1957–1983: Зборник за филологију и лингвистику).
	Зборник Музеја примењене уметности. Београд. 1955–
	Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје. Скопје. 1955/1956–
ЗбРВИ	Зборник радова Византолошког института. Београд. 1952–
	Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду. Београд. 1948–
	Зограф. Београд. 1970–
	Зора. София. 1920–1944.
	Известия Академии наук Белорусской ССР. Минск. 1948–
ИАН СССР огн	Известия Академии наук СССР. Отделение гуманитарных наук. Москва. 1928–1930.
ИАН СССР оля	Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. Москва. 1940–1963.
ИАН СССР оон	Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. Москва–Ленинград. 1931–
ИАН СССР сля	Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. Москва. 1964.
	Известия за командировките на Министерство на народното просвещение. София. 1904–
	Известия Императорского археологического общества. Санкт-Петербург. 1857–1884.
ИИАН	Известия Императорской академии наук. Санкт-Петербург. 1836–1896.
ИИАН по РЯС	Известия Императорской академии наук по Отделению русского языка и словесности. Санкт-Петербург. 1852–1861.
	Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. Нежин. 1877–1916.
	Известия и ученые записки Казанского университета. Казань. 1865–1883. Вж. УЗИКУ.
	Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе. Тифлис. 1923–1927.
ИАИ	Известия на Археологическия институт. София. 1950–1972. Вж. и Известия на Българския археологически институт.
	Известия на Архивния институт. София. 1957–1959. Вж. ИНА БАН.
	Известия на Българската патриаршия, Църковно-историческия и архивен институт, Централния църковен историко-археологически музей. София. 1978–
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София. 1921–1950.
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София. 1910–1920.
	Известия на Българското географско дружество. София. 1933–1990 (1993).
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество в София. София. 1905–1940 (1944–1948: Известия на Българското историческо дружество). 1967–1987.
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна. 1908–1964.
	Известия на Дружеството на филолозите-слависти в България. София. 1942.
ИДБ „ВК“	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов“. София. 1953–1963. Вж. и ИНБ „КМ“.
	Известия на Държавните архиви. София. 1957–
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София. 1951–1957. Вж. и ИИИ.
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София. 1952–1960. Вж. и ИИЛ.
ИИБЕ	Известия на Института за български език. София. 1952–1984.
	Известия на Института за изобразителни изкуства. София. 1956–1968 (1969–1973: Известия на Института по изкуствознание).
ИИИ	Известия на Института за история. София. 1960–1990 (1951–1959: Известия на Института за българска история).

ИИЛ	Известия на Института за литература. София. 1961–1972 (1952–1960: Известия на Института за българска литература).
	Известия на Института за музика. София. 1952–1972. Вж. и Известия на Института по музикознание.
	Известия на Института по музикознание. София. 1973–1974
	Известия на Историческия музей – Кюстендил. Кюстендил. 1989–
ИИД	Известия на Историческото дружество в София. София. 1905–1940. Вж. и ИБИД.
ИНБ „КМ“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. София. 1963–. Вж. и ИДБ „ВК“.
	Известия на Народния етнографски музей в София. София. 1921–1943.
	Известия на Народния музей – Бургас. Бургас. 1950–1965.
	Известия на Народния музей – Варна. Варна. 1965–
	Известия на Народния музей – Шумен. Варна. 1960–1973.
ИНА БАН	Известия на Научния архив на БАН. София. 1966–1968 (1957–1959: Известия на Архивния институт).
	Известия на Педагогическия институт „Акад. Т. Самодумов“. София. 1950–1988.
	Известия на Президиума на Народното събрание. София. 1950–1962.
ИССФУ	Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София. София. 1905–1948.
	Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Казань. 1878–1929.
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Санкт-Петербург–Петроград–Ленинград. 1896–1927.
И по РЯС	Известия по русскому языку и словесности. Ленинград. 1928–1930.
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Одесса–София. 1896–1912.
	Известия Санкт-Петербургского археологического общества. Санкт-Петербург. 1859–
	Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. Санкт-Петербург. 1883–1888; 1902–1904 (1889–1891: Славянские известия; 1892–1894: Славянское обозрение).
	Изкуство. София. 1951–
	Илюстрация светлина. София. 1897–1934 (1891–1896: Светлина).
	Информационный бюллетень Международной ассоциации по изучению и распространению славянских культур (МАИРСК). Москва–Прага. 1977–
	Исследования по русскому языку. Минск. 1965–
	Историја. Скопје. 1965–
	Историјски гласник. Београд. 1948–
	Историјски часопис. Београд. 1948–
ИП	Исторически преглед. София. 1945–
	Историческо бъдеще. София. 1997–
	История и обществознание. София. 1979– (1958–1968: История и география; 1969–1979: История и основи на комунизма).
ЈФ	Јужнословенски филолог. Београд. 1913–
	Казанский библиофил. Казань. 1921–1923.
	Киевские университетские известия. Вж. Университетские известия. Императорский университет св. Владимира.
	Книжици за прочит. Солун. 1889–1891. 1893–1895.
	Књижевна историја. Београд. 1913–
	Књижевност. Београд. 1946–
	Књижевност и језик. Београд. 1954–
	Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Москва. 1951–1965.
	Културен живот. Скопје. 1956–
	Културно наследство. Скопје. 1955–
ЛБАН	Летопис на Българската академия на науките. София. 1914–1947. Вж. и ЛБКД.
ЛБКД	Летопис на Българското книжовно дружество. София. 1901–1911. Вж. и ЛБАН.
ЛМС	Летопис Матице Српске. Нови Сад. 1825–
	Летопись занятий Археографической комиссии. Санкт-Петербург. 1861–
ЛИФОНУ	Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса. 1890–1916.
	Ликовна уметност. Скопје. 1973–
ЛЗ	Литературен збор. Скопје. 1954–
	Литературна история. София. 1977–1991.
ЛМ	Литературна мисъл. София. 1957–
	Лихнид. Зборник на трудови. Охрид. 1957–
	Любословие. София. 1985–
	Македоно-Одрински преглед. София. 1905–1907.
	Македонски архивист. Скопје. 1972–
МЈ	Македонски јазик. Скопје. 1950–

МкП Македонски преглед. София. 1924/1925–1942/1943.
Минало. София. 1909–1919. 1942.
Минало. София. 1994–
Мир. София. 1894/1895–1944.
Мовознавство. Київ. 1934–1940. Н. с. 1941–
Молва. Москва. 1831–1835.
Москвитянин. Москва. 1841–1856.
Московские епархиальные ведомости. Москва. 1869–1879.
Московские церковные ведомости. Москва. 1880–
Московский листок. Москва. 1881–1916.
Московский телеграф. Москва. 1825–1834.
Музеи и паметници на културата. София. 1956–
Музикални хоризонти. София. 1973–
Музикознание. София. 1977–
Народна култура. София. 1957–1990 (1990–: Култура).
Народна младеж. София. 1947/1948–1991.
Народна просвета. София. 1945–
Научен живот. София. 1959–
Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд. 1971–
Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски". Пловдив. 1963–
Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски". Филология. Пловдив. 1983–
Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы. Львов. 1865–
Научные доклады Высшей школы. Филологические науки. Москва. 1958–
Новости дня. Москва. 1883–1906.
Новый журнал. New York. 1942–
Новый мир. Москва. 1925–
Общественные науки. Москва. 1976–
Овдје. Титоград. 1969–
Отечествен фронт. София. 1944/1945–1990. (1990–: Отечествен вестник).
Отечество. София. 1975–
ПСб Палестинский сборник. Москва. 1954–
Пелагонитиса. Списание за православна вера, култура, образование и уметност. Битола. 1996–
ПСп Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила–София. 1870–1910.
Плиска, Мадара, Преслав. София. 1977–
Полата книгописьнаѧ. Nijmegen. 1978–
Полско-български преглед. София. 1919–1935.
Посебна издања. Српска краљевска академија. Филозофски и филолошки списи. Београд. 1890–
ПО Православное обозрение. Москва. 1860–1891.
ПС Православный собеседник. Казань. 1855–1916.
ПКЛИФ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд. 1921–1939. 1954–
Прилози МАНУ. Одделение за лингвистика и литературна наука. Скопје. 1976–
Прилози МАНУ. Одделение за општествени науки. Скопје. 1970–
Проблеми на изкуството. София. 1968–
Проблеми на културата. София. 1978–
Прометей. София. 1937–1943.
Просвета. София. 1935/1936–1942/1943.
Просветно дело. Скопје. 1945–
РП Разкопки и проучвания. София. 1948–
Родина. София. 1938–1941.
Родна реч. София. 1957–
Родолюбие. София. 1982–1990 (1945–1981: Славяни).
Родопски преглед. София. 1930–1933.
Руски и западни езици. София. 1974–1984.
Русская беседа. Москва. 1856–1860.
Русская литература. Ленинград. 1958–1992.
Русская речь. Москва. 1967–
Русская старина. Санкт-Петербург. 1870–1918.
Русский архив. Санкт-Петербург. 1863–
Русский вестник. Москва. 1856–1906.
Русский курьер. Москва. 1879–1891.
РФВ Русский филологический вестник. Варшава. 1879–1917.
Русский язык в школе. Москва. 1936–

	Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије. Београд. 1956–
СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София. 1889–
	Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. Нежин. 1896–1914.
СбБАН	Сборник на БАН. София. 1913–1949.
СОРЯС	Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Санкт-Петербург–Петроград–Ленинград. 1872–1928.
С по РЯС	Сборник по русскому языку и словесности. Ленинград. 1928–1930.
	Сборник Русского археологического общества в королевстве Югославии. Белград. 1927–1940.
	Сердика. София. 1937–1952.
	СИБАЛ. Информационен бюлетин. София. 1977–
	Славяне. Москва. 1942–
	Славяни. София. 1945–1981 (1982–: Родолюбие).
	Славянска беседа. София. 1937–1943.
СФ-С	Славянска филология. София. 1963–
	Славянская книга. 1925–1926.
СФ-М	Славянская филология. Москва. 1951–
	Славянски глас. София. 1902–1940.
	Славянские известия. Санкт-Петербург. 1889–1891; 1904–1910; 1912–1916. Вж. и Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества.
	Славянское обозрение. Санкт-Петербург. 1892–1894. Вж. Славянские известия.
	Слов'янське мовознавство. Славянское языкознание. Киев. 1958–
	Слънце. София. 1919–1921.
	Советская археология. Москва. 1957–
СС	Советское славяноведение. Москва. 1965–1992 (1993–: Славяноведение).
	Современные записки. Париж. 1920–1940.
	Современост. Скопје. 1951–
	Спектар. Скопје. 1983–
СпБАН	Списание на БАН. София. 1911–
	Споменик. Српска краљевска академија. Београд. 1888–
	Сравнително литературознание. София. 1982–
	Српски књижевни гласник. Београд. 1901–1914; 1920–1941.
	Старинар. Београд. 1884–1895; 1906–1911; 1912–1939. Н. с. 1950–
	Старине Косова и Метохије. Приштина. 1961–
	Старобългарска литература. София. 1971–
	Съпоставително езикознание. София. 1976–
ТВПИ „КМ"	Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий" във Велико Търново. София. 1964–1971 (1972–: Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий". Велико Търново).
	Трудове на катедрата по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски". Шумен. 1997–
	Труды Библиотеки АН СССР. Москва и др. 1948–
	Труды Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. Ленинград. 1957– (1953–1955: Сборник Государственной публичной библиотеки...).
	Труды Института языкознания АН СССР. Москва. 1952–
	Труды Историко-архивного института. Москва. 1939–1948.
	Труды Исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. Киев. 1940.
ТКДА	Труды Киевской духовной академии. Киев. 1860–1914.
	Труды Московского археологического общества. Вж. Древности. Труды Московского археологического общества.
	Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете. Москва. 1818–1825.
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград. 1934–
	Труды славянской комиссии. Ленинград. 1930.
	Україна. Київ. 1924–1930. 1932.
	Українська мова в школі. Київ. 1951–
	Университетские известия. Императорский университет св. Владимира. Киев. 1861–1919.
	Ученые записки Высшей школы г. Одессы. Одесса. 1921/1922.

УЗИКУ	Ученые записки Императорского Казанского университета. Казань. 1834–1864; 1884–1916 (1865–1883: Известия и ученые записки Казанского университета; 1925–: Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина).
	Ученые записки Императорского Юрьевского университета. Юрьев. 1893–1917.
	Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Москва. 1948–
	Ученые записки Ленинградского государственного университета. Филологические науки. Ленинград. 1939–
УЗМГУ	Ученые записки Московского государственного университета. Москва. 1880–1917. Н. с. 1933–
	Училищен преглед. София. 1896–1949.
	Филологические записки. Воронеж. 1860–1916.
	Филологические науки. Вж. Научные доклады Высшей школы.
	Филология. София. 1977–
	Философска мисъл. София. 1945–1991.
	Философски преглед. София. 1929–1943.
	Християнска мисъл. София. 1907–1909.
ХЧ	Християнское чтение. Санкт-Петербург. 1821–1916.
	Художествена култура. София. 1910–1930.
	Церковные ведомости. Санкт-Петербург. 1888–1917.
	Церковный вестник. Орган Православной церкви в Польше. Варшава. 1954–
	Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. Москва. 1991–
ЦВ	Църковен вестник. София. 1900/1901–
	Читалище. София. 1911/1912–
ЧОИДР	Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва. 1845/1846–1916.
	Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Киев. 1879–1914.
ЧМОЛДП	Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. Санкт-Петербург. 1863–1909. Сергиев Посад. 1910–1916.
	Этимология. Москва. 1965–
	Этнографическое обозрение. Москва. 1889–
	Южни славяни. София. 1945–
	ABDOS. Mitteilungen. Arbeitsgemeinschaft der Bibliotheken und Dokumentationsstellen der Ost-, Ostmittel- und Südosteuropaforschung. Hannover. 1981–1991. Berlin. 1992–
ABAW	Abhandlungen der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. München. 1835–1928. N. F. 1929–
ABGW	Abhandlungen der königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag. 1785–1883/1884.
	Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Berlin. 1908–1944; 1945/1946–1949.
	Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Leipzig. 1849–1939/1942; 1950–
	Abhandlungen der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaftler. Philosophisch-historische Klasse. Leipzig. 1850–
AAV	Acta Academiae Velehradensis. Praga. 1905–1948.
	Acta apostolorum apocrypha. Lipsiae. 1891–
	Acta ecclesiastica Sloveniae. Ljubljana. 1979–
	Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis. Rossica Slovaca. Prešov. 1992–
	Acta linguistica. Copenhagen. 1939–
	Acta musicologica. Kassel. 1928–
	Acta Poloniae historica. Warszawa. 1958–
	Acta Universitatis Carolinae. Praga. 1955–. Вж. и Slavica Pragensia.
	Acta Universitatis Lodziensis. Folia linguistica. Łódź. 1981–
	Acta Universitatis Lundensis. Lund. 1864–1904. N. s. 1905–
	Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia polska. Toruń. 1957–
	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Olomouc. 1960–
	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica. Olomouc. 1949–
	Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Slavic Studies. Stockholm. 1947–
	Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta historica. Szeged. 1957–
	Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae. Szeged. 1962–
	Aevum. Milano. 1927–

AION. Annali dell'Instituto Universitario Orientale di Napoli. Slavistica. Napoli. 1993–
Almanach České akademie pro vědy, slovesnost a umění. Praha. 1893–1913 (1891–: Almanach České akademie věd a umění).
American Ecclesiastical Review. Philadelphia. 1889–
<The> American Slavic and East European Review. Menasha, Wis. 1945–1961.
AB Analecta Bollandiana. Bruxelles. 1882–
Analele Universităţii din Bucureşti. 1964–
Annales Academiae scientiarum Fennicae. Seria B. Humaniora. Helsinki. 1909–
Annuaire. Ecole pratique des Hautes études. IVe section. Sciences historiques et philosophie. Paris. 1969–
Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves (Université Libre de Bruxelles). Bruxelles. 1932/1933–
Annual of the British School at Athens. Athens. 1894/1895–
Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1864–1945 (1946–: Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse).
AnzSPh Anzeiger für slavische Philologie. Wiesbaden. 1966–
Archaeologia bulgarica. Sofia. 1997–
Archaeologia historica. Brno. 1976–
Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Wien. 1877–1897.
Archeologiai ertesitö. Budapest. 1868–
Archeologické rozhledy. Praha. 1949–
Archiv für katholisches Kirchenrecht. Innsbruck. 1861–1896. Mainz. 1896–
Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien. 1848–1865.
Archiv für Musikwissenschaft. Leipzig. 1921–1927. 1951–
Archiv für österreichische Geschichte. Wien. 1865– (1848–1865: Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen).
ASPh Archiv für slavische Philologie. Berlin. 1876–1929.
Archiva. Revista di istorie, filologie şi cultura. Jaşi. 1888 (?)–
Archivum Europae Centro-Orientalis. Budapest. 1935–1944.
Archivum historiae pontificae. Roma. 1963–
Arkaeologisk Kunsthistoriske Meddelelser. Copenhagen. 1932–
Arkiv för nordisk filologi. Lund. 1883–
Arkiv za poviestnicu jugoslavensku. Zagreb. 1851–1875.
<The> Art Bulletin. New York. 1919–
Art Studies. Princeton etc. 1923–1931.
Athena Review. Richmond, Virg., U.S.A. 1995–
Athenaeum. Budapest. 1917–
Athenaeum. Warszawa. 1876–1901.
Atheneum. Praha. 1884–1893.
Atti dell'Instituto Veneto di scienze. Lettere ed Arti. Venezia. 1840–
Atti della Pontificia. Academia romana di archeologia. Memorie. Roma. 1921–
Balcania. Bucarest. 1938–1945.
BalkA Balkan-Archiv. Leipzig. 1925–1928.
Balkan Studies. Thessaloniki. 1960–
Balkanoslavica. Prilep–Beograd. 1972–
Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung. München. 1963–
Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. Berlin. 1958–
Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen. Berlin. 1856–1868.
Bericht der Römisch-germanischen Kommission des archäologischen Instituts des Deutschen Reiches. Frankfurt/M. 1904/1905–
Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Leipzig. 1849–1944; 1949/1950–
<The> Bible Translator. London. 1950–1971.
Biuletyn Polskiego Towarzystwa językoznawczego. Wroclaw–Warszawa–Kraków. 1927–
Biuletyn slawistyczny. Warszawa–Łódź. 1976–
Blick nach Osten. Klagenfurt–Wien. 1948–
Bogoslovni vestnik. Ljubljana. 1921/1922–
Bogoslovska smotra. Zagreb. 1910–1914; 1924–1941; 1959–
Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. Grottaferrata. 1929–1943. N. s. 1947–
Bolletino dell'Instituto storico italiano per il Medioevo e Archivo muratoriano. Roma. 1886–
Bratislava. Bratislava. 1927–
Buletinul Institutului Român din Sofia. Sofia. 1941–

BHR Bulgarian historical review. Sofia. 1973–
Bulletin d'archeologie crétienne. Rome. 1863–1864. 3 ser. 1878–1880.
BSLP Bulletin de la Société de linguistique de Paris. Paris. 1869–
Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale. Warszawa. 1928–
Bulletin International de l'Académie des Sciences et des Lettres. Classe de philologie, d'histiore et de philosophie. Cracovie. 1901–
Bulletin linguistique. Bucarest. 1933–
Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury. Praha. 1957–
Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury. Praha. 1957–
Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti. Zagreb. 1953–1959 (1959–: Bulletin Instituta za likovne umjetnosti).
Bulletino di archeologia christiana. Roma. 1863–
Byzantina. Thessaloniki. 1969–
Byzantina – Metabyzantina. New York. 1946–
Byzantine Studies. Pittsburg. 1974–
Byzantinische Forschungen. Amsterdam. 1975–
BZ Byzantinische Zeitschrift. Leipzig. 1892–
Bbg Byzantinobulgarica. Sofia. 1962–
Byzantinorossica. St. Petersburg. 1995–
Byzantinorussica. Москва. 1994–
Bsl Byzantinoslavica. Praha. 1929–
Byzantion. Bruxelles. 1924–
Cahiers archéologiques. Paris. 1946–1975.
Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin. Kopenhagen. 1969–
Čas. Ljubljana. 1907–
ČČM Časopis Českého museum. Praha. 1831–1854 (1827–1830: Časopis Společnosti vlasteneckého museum v Čechách; 1855–1917: Časopis Musea Království Českého).
ČMM Časopis Matice moravské. Brno. 1869–
Časopis pro moderní filologii. Praha. 1911–
Časopis společnosti přátel starožitností. Praha. 1892–1932.
Časopis Vlasteneckého musejního spolku Olomouckého. Olomouc. 1884–1926.
Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. Ljubljana. 1918–1931.
Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor. 1904–1940. 1965–
Catholic Historical Review for the Study of the Church History of the United States. Washington. 1915–1921. N. s. 1921–
Cercetâri de lingvistică. Cluj. 1956–
Česká literatura. Praha. 1953–
Československá rusistika. Praha. 1956–
Československý časopis historický. Praha. 1953–
ČČF Český časopis filologický. Praha. 1942/1943–1945.
ČČH Český časopis historický. Praha. 1895–
Český lid. Praha. 1891–
Chicago Studies. Chicago, Ill. 1962–
<La> Civiltà Cattolica. Roma. 1850–
Classica et Mediaevalia. Kopenhagen. 1938–
Codices manuscripti. Wien. 1975–
Collectanea theologica. Przegląd Teologiczny. Lwów. 1920–
Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna. 1956–
Crkva u svijetu. Split. 1966–
Croatia sacra. Zagreb. 1931–1944.
Croatica. Zagreb. 1970–
Croatica Christiana Periodica. Zagreb. 1977–
Cyrillomethodianum. Thessalonique. 1971–
Das östliche Christentum. N. F. Würzburg. 1948–
Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Ljubljana. 1950–
DAWW Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1850–
Deutsche Literaturzeitung. Berlin. 1880–
Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. Köln–Wien. 1945–
Diakonia. New York. 1966–
Dialogi. Maribor. 1965–
Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1882–1945.
Dom in svet. Ljubljana. 1888–

Dometi. Rijeka. 1968–
Duchovní pastýř. Praha. 1950–
Duchovný pastier. Trnava. 1817–?
Dumbarton Oaks Papers. Cambridge, Mass. 1941–
Échos d'Orient. Paris. 1897–1940/1942.
Élet és Tudomány. Budapest. 1946–
Epigraphica. Milano. 1939–
EB Études balkaniques. Sofia. 1964–
<Les> Études balkaniques tchécoslovaques. Praha. 1966–1974.
EH Études historiques. Sofia. 1960–
<Les> Études philosophiques. Paris. 1926–
Études slaves et roumaines. Budapest. 1948–
Europa Orientalis. Roma. 1982–
Evangelische Kommentare. Stuttgart. 1968–
Folia Historica Bohemica. Praha. 1979–
Folia Linguistica. Berlin. 1967–
Folia Slavica. Columbus, Ohio. 1977–1987.
Forschungen und Fortschritte. Berlin. 1925–1967.
Forschungen zur deutschen Geschichte. Göttingen. 1862–1886.
Frühmittelalterliche Studien. Münster. 1967–
Geografski vestnik. Ljubljana. 1925–
Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. Ljubljana. 1919/1920–1944/1945.
Glasnik Slovenske matice. Ljubljana. 1954–
Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. Göttingen. 1909–
Godišnjak Balkanološkog instituta. Sarajevo. 1957–
Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo. 1956–
Göttingische gelehrte Anzeigen. Göttingen. 1824–1944. 1953–
Hamburger Beiträge zur Musikwissenschaft. Hamburg.
Harvard Slavic Studies. Cambridge, Mass. 1953–1976.
Harvard Ukrainian Studies. Cambridge, Mass. 1977–
Historica. Praha. 1959–
Historica Slovaca. Bratislava. 1940/1941–
Historické štúdie. Bratislava. 1955–
Historický časopis. Bratislava. 1953–
Historijski zbornik. Zagreb. 1948–
Historische Zeitschrift. München. 1859–1944. 1949–
Hlazy z Rima. Časopis slovenských katolikov. Rim. 1951–
Hlídka. Brno. 1884–1938.
Hlídka arheologická. Praha. 1928–
Indogermanische Forschungen. Strassburg. 1892–1944. 1949–
Indogermanisches Jahrbuch. Strassburg. 1913–1942. 1948–
<The> International Journal of Nautical Archeology and Underwater Exploration. London–New York. 1972–1993.
IJSLP International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. 's-Gravenhage. 1959–
Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik. Berlin. 1912– (1907–1911: Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik).
Irénikon. Chevetogne. 1926–
Istra. Pula. 1963–
Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. München. 1843–1909. 1912–
Jahrbuch der Literatur. Wien. 1818–1849.
JÖB Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Wien. 1969– (1951–1968: Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft).
Jahrbuch des Staatlichen Instituts für Musikforschung Preußischer Kulturbesitz. Stuttgart–Weimar. 1969–
Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Breslau. 1936–1941. N. F. München. 1953–
Jazykovedné štúdie. Bratislava. 1956–1988.
Jews and Slavs. Jerusalem–St. Petersburg. 1993–
Jezik in slovstvo. Ljubljana. 1955/1956–
Język polski. Kraków. 1916–
Jižní Morava. Břeclav. 1966–
Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki. 1889–
Journal of the American Musicological Society. Philadelphia. 1948–
<The> Journal of Theological Studies. Oxford. 1899–

JIČ Jugoslovenski istoriski časopis. Ljubljana. 1935–
Katoliški obzornik. Ljubljana. 1897–1906.
Kirche im Osten. Göttingen. 1958–
Klio. Leipzig. 1901–1943.
Književni tjednik. Zagreb. 1941–1942.
Književnik. Zagreb. 1864–1866.
Kratylos. Wiesbaden. 1956–
Krčki kalendar. Krk–Rijeka. 1938–1941. 1952–1955. 1993–
Květy. Praha. 1878–1911.
Kyrios. Berlin. 1936–1943 (1911–1914. N. F. 1931–1935: Zeitschrift für osteuropäische Geschichte).
Language. Journal of the Linguistic Society of America. Baltimore. 1925–
<Le> Langage et l'Homme. Bruxelles. 1966–
Letopis Matice Slovenskej. Martin. 1864–1872–1921.
Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana. 1938/1942–
Lětopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volksforschung in Bautzen. Reihe B, Geschichte. Bautzen. 1954–
Lingua Posnaniensis. Poznań. 1949–
LS Linguistica slovaca. Bratislava. 1939–
Linguistique balkanique. Sofia. 1959–. Вж. и Балканско езикознание.
Linguistische Berichte. Hamburg. 1969–
LF Listy filologické. Praha. 1874– (1874–1890: Listy filologické a pedagogické).
Literárne listy. Ružomberok. 1891–1930.
Literární rozhledy. Praha. 1923–1931.
Literatura na świecie. Warszawa. 1971–
Liturgiegeschichtliche Forschungen. Münster. 1918–1927 (1928–: Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen).
Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1867/1877–
Ljubljanski zvon. Ljubljana. 1881–
Lud słowiański. Kraków. 1929–1938.
Macedoniae Acta Archaeologica. Prilep. 1975–
Macedonian Review. Skopje. 1971–
Macedonian Studies. New Delhi. 1983–
Magyar Könyvszemle. Budapest. 1876–
Magyar Nyelv. Budapest. 1905–
Mannheimer Berichte. Mannheim. 1966–
Marginalien. Berlin. 1948–
Marulić. Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda. Zagreb. 1968–
Materiale şi cercetări linguistice. Bucureşti. 1953–
Mélanges d'archéologie et d'histoire. École Française de Rome. Paris. 1881–
Mémoires. Académie Royale de Belgique. Classe des lettres. Bruxelles. 1906–
Mémoires de la Société de linguistique de Paris. Paris. 1868–1935.
Messager de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale. Paris. 1931–
Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien. 1871–1942. 1947–
Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich. Wien. 1981–
Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Graz etc. 1880–
Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Wien. 1950–1987.
Mitteilungsblatt des Mediävistenverbandes. Frankfurt a. M. 1989–1995.
Mitteilungen der K. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien. 1856–1874 (N. F. 1875–1910: Mitteilungen der K. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. 3. F. 1910–1918: Mitteilungen der K. k. Zentralkommission für Denkmalpflege).
Monatsberichte der K. Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin. 1856–1881.
Monde latin et monde slave. Paris. 1893–1894.
Most. Cleveland, Ohio. 1954–
Münchener Studien zur Sprachwissenshaft. München. 1952–
<Le> Muséon. Louvain, Londres. 1882–
Musica antiqua. Neerpel. 1983–2000.
Musik des Ostens. Kassel. 1947–
Náboženská revue. Praha. 1929–
Naša knjiga. Zagreb. 1982–
Naše doba. Praha. 1894–
Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rjetkosti N. R. Bosne i Hercegovine. Sarajevo. 1953–

Naše věda. Praha. 1919–1950.
Nastavni vjesnik. Zagreb. 1893–
Nasza przeszłość. Kraków. 1946–
Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover, Leipzig, Berlin. 1876–1935.
New Zealand Slavonic Journal. Wellington, Victoria. 1967–
Nova et Vetera. Sarajevo. 1951–1990.
Nyelvtudományi Közlemények. Budapest. 1862–
Obzor. Sofia. 1967–1982.
Obzor. Zagreb. 1871–1941.
Ognjišce. Koper. 1965–
Oko. Zagreb. 1973–
Onoma. Bulletin d'information et de bibliographie. Louvain. 1950–
OUPB Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica. Brno. 1923–
Orientalia christiana analecta. Roma. 1935–
OChP Orientalia christiana periodica. Roma. 1935–
Oriente christiano. Palermo. 1961–
Österreich. Zeitschrift für Geschichte. Wien. 1917–1919.
<Der> Österreichische Geschichtsforscher. Wien. 1838–1842.
Österreichische Osthefte. Wien. 1959–
Österreichische Rundschau. Wien. 1904–1920.
Österreich-Ungarische Revue. Wien. 1886–1910.
Osteuropa. Stuttgart. 1951–
Östkirchliche Studien. Würzburg. 1952–
Osvěta. Praha. 1871–1919.
OSP Oxford Slavonic Papers. Oxford. 1968–
Palaeobulgarica. Sofia. 1977–
Palaeoslavica. Cambridge, Mass. 1993–
PArch Památky archeologické. Praha. 1855–1948. 1953–
Pamiętnik literacki. Warszawa. 1902–1938. 1946–
Pamiętnik słowiański. Kraków. 1949–
Papiere zur Linguistik. Tübingen. 1973–
Perspektiven der Philosophie, Neues Jahrbuch. Hildesheim. 1975–
Philologus. Wiesbaden. 1846–1896. 1944–
Phonetica Francofortensia. Frankfurt. 1992–
Ponte. Firenze. 1945–
PJ Poradnik językowy. Warszawa. 1901–
PF Prace filologiczne. Warszawa. 1855–1937.
Prace językoznawcze. Wrocław. 1954–
Prager Rundschau. Prag. 1931–1938.
Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Split. 1946–
Príroda a spoločnosť. Martin. 1952–1991.
Proceedeings of the British Academy. London. 1903/1904–
Przegląd pedagogiczny. Warszawa. 1882–1938. 1970–1975.
Przegląd zachodni. Poznań. 1945–
RJAZU Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1867–1945. N. s. 1948–
Radovi Filozofskog fakulteta Universiteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki. Zadar. 1966–
RIJAZU Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Zagreb. 1954–
Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Odjeljenje istoriko-filoloških nauka. Sarajevo. 1953–
RSslI Radovi Staroslavenskog instituta. Zagreb. 1952–
Radovi Zavoda za slavensku filologiju. Zagreb. 1977–
Razprave. Filozofsko-filološko-historični razred Akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana. 1930–1949 (1950–: Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede).
Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in društvene vede. Ljubljana. 1950–
Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani. Ljubljana. 1923–1940.
Recherches de science religieuse. Paris. 1910–
Rendiconti dell'Instituto Lombardo di scienze e lettere. Classe di lettere e scienze morali e storiche. Milano. 1864–
<The> Review of Politics. Notre Dame, Indiana. 1939–
Revija. Osijek. 1961–
Revista de istorie şi teorie literară. Bucureşti. 1952–
Revue benedictine. Bruxelles. 1890–
Revue d'histoire des textes. Paris. 1990–
REB Revue des études byzantines. Paris. 1943–

RES Revue des études slaves. Paris. 1921–
RESEE Revue des études sud-est européennes. Bucureşti. 1963–
Revue de l'Orient chrétien. Paris. 1896–1946.
Revue des questions historiques. Paris. 1866–1939.
Revue roumaine de linguistique. Bucureşti. 1955–
Revue svetovej literatúry. Bratislava. 1965–
Rheinisches Museum für Philologie. Frankfurt a. M. 1827–1829. N. F. 1833–1839. 3. F. 1842–1943/1944. 1949/1950–
RSlav Ricerche slavistiche. Roma. 1952–
Riječ. Split. 1919–?
Rivista di archeologia christiana. Roma. 1924–
Rivista di studi bizantini neoellenici. Roma. N. s. 1954–
Ročenka Slovanského ústavu. Praha. 1928–
Rocznik Orientalistyczny. Kraków. 1914/1915–
RS Rocznik Slawistyczny. Kraków. 1908–1939. 1952–
Roczniki Humanistyczne KUL. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wydział Historyczno-Filologiczny. Lublin. 1949 –
Rsl Romanoslavica. Bucureşti. 1958–1972. 1980–
RČAV Rozpravy Československé akademie věd. Praha. 1891–
Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii umiejętności. Kraków. 1874–1891 (1892–1909; 1910–1919: Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny. 1918–: Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii umiejętności w Krakowie).
Rozprawy Komisji językowej. Wrocław. 1959–
Ruch Literacki. Kraków. 1960–
Ruch Teologiczny. Lwów. 1929–1931.
Russia Mediaevalis. München. 1973–
Russian Linguistics. Dordrecht. 1974–
<The> Russian Review. New York. 1941–
Russica Romana. Ghezzano–La Fontina. 1994–
Saeculum. Freiburg i. Br.–München. 1950–
Sborník filologický. Praha. 1910–1946.
SFFUKB Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava. 1922–1932. 1958–
Sborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove. Bratislava. 1960/1961–
Sborník Historického kroužku. Praha. 1893–1933.
Sborník historický ČSAV. Praha. 1953–
Sborník Matice moravské. Brno. 1914–
Sborník Matice slovenskej pre jazykozpyt, národopis, dějepis a literárnu historiu. Turčianský sv. Martin. 1922–
Sbornik Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Turčianský sv. Martin. 1896–1951.
Sborník Národního muzea v Praze. Rada A. Historický. Praha. 1938/39–
Sborník Národního muzea v Praze. Rada C. Literární historia. Praha. 1956–
SPFFBU Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. Brno. 1952–
Sborník věd pravních a státních. Praha. 1900/1901–
Scando-Slavica. Copenhagen. 1954–
Schriften der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Linguistische Abteilung. Wien. 1903–
Scrittura e Civilta. Roma. 1977–2001.
Semiotica. The Hague–Paris–New York. 1969–
Senjski zbornik. Prilozi za geografiju, etnologiju, ekonomiku, povijest i kulturu. Senj. 1965–
Serbian Studies. Chicago, Ill. 1980–
Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo. Spoleto. 1954–
Silesia antiqua. Wrocław. 1959–
SAWW Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1848–
SBA Sitzungsberichte der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. München. 1871–1897. N. F. 1898–
Sitzungsberichte der K. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Klasse für Philosophie, Geschichte und Philologie. Prag. 1885–1935. Вж. и Věstník Královské České společnosti náuk. Třida filosoficko-historicko-filologická. Praha.
SPAW Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Berlin. 1856–1938. 1948–
Slavia. Praha. 1922/1923–
Slavia antiqua. Poznań. 1948–

Slavia occidentalis. Poznań. 1921–
Slavia orientalis. Warszawa. 1952–
SEEJ Slavic and East European Journal. Bloomington, Ill. 1957–
Slavic Review. University of Illinois, Champaign. 1941–
Slavica. Debrecen. 1961–
Slavica Gandensia. Gent. 1974–
Slavica Hierosolymitana. Jerusalem. 1977–
Slavica Pragensia. Praha. 1954–
Slavica Slovaca. Bratislava. 1966–
Slavische Rundschau. Berlin. 1929–
<Die> Slawischen Sprachen. Salzburg. 1982–
SR Slavistična revija. Ljubljana. 1948–
<The> Slavonic and East European Review. London. 1922–
Slovac Studies. Rome. 1961–
Slovakia. New York. 1938–?
Slovan. Ljubljana. 1885–
Slovanské historické studie. Praha. 1955–
Slovanské štúdie. Bratislava. 1957–
Slovanský prehled. Praha. 1898–
Slovenska matica. Ljubljana. 1889–
Slovenská reč. Bratislava. 1932–
Slovenské pohľady. Martin. 1881–1993.
Slovenski jezik. Ljubljana. 1938–1941.
Slovesná věda. Praha. 1947–1962.
Slovo. Bratislava. 1969–1987.
Slovo. Zagreb. 1952–
SaS Slovo a slovesnost. Praha. 1937–
Sodobnost. Ljubljana. 1933–1941 (1946–1952: Novi svet. 1953–1962: Naša sodobnost. 1963– : Sodobnost).
Speculum. Cambridge, Mass. 1926–
Spisy Slovenskej Akadémie vied a umění. Bratislava. 1941–
Spoletium. Spoleto. 1954–
Sprachwissenschaft. Heidelberg. 1976–
Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii umiejętności. Kraków. 1890–
Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN. Oddział w Krakowie. Kraków. 1957–1967.
Sprawozdania z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Naukowiego. Warszawa. 1908–
Sprawozdania z prac naukowych Wydziału nauk spolecznych. Warszawa. 1958–
Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen. Leipzig. 1878–1916.
Starine. Zagreb. 1869–
Strahovská knihovna. Praha. 1966–
Studi bizantini. Roma. 1925–1927.
Studi bizantini e neoellenici. Roma. 1931–1963.
Studi e testi. Città del Vaticano. 1900–
Studia Academica Slovaca. Bratislava. 1972–
Studia Albanica. Tirane. 1965–
Studia Balkanica. Sofia. 1970–
Studia historico-philologica Serdicensia. Sofia. 1938–1940.
Studia Historyczne. Wrocław. 1967–
Studia linguistica Polono-Jugoslavica. Wrocław. 1980–
Studia patristica et liturgica. Regensburg. 1967–
Studia Rossica Poznaniensia. Poznań. 1970–
Studia russica. Budapest. 1978–
StS Studia Slavica. Academia Scientiarum Hungaricae. Budapest. 1955–
SFPS Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa. 1955–
Studia źródłoznawcze. Warszawa. 1957–
Studie Československé akademie věd. Praha. 1953–
Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. N. F. Reihe 2. Paderborn–München–Wien–Zürich–Schoningh. 1981–
Studies in Slavic and General Linguistics. Amsterdam. 1981–
Studii de limba literară şi filologie. Bucureşti. 1971–
SCL Studii şi cercetări lingvistice. Bucureşti. 1950–

Studii şi cercetări ştiinţifice. Filologie. Bucureşti.
Studijné zvesti Archeologického ústavu. Nitra. 1956–
Studime filologjike. Tirane.
St. Vladimir's Theological Quarterly. Crestwood. Tuckahoe, New York. N. S. 1957– (1953: St. Vladimir's Seminary Quarterly).
Subsidia Hagiographica. Bruxelles. 1886–
Südost-Forschungen. München etc. 1940– (1936–1939: Südostdeutsche Forschungen. Leipzig–München).
Světozor. Praha. 1867–1898.
Századok. Budapest. 1867–
Travaux du Cercle linguistique de Prague. Prague. 1929–
Travaux linguistique de Prague. Praha. 1964–
Travaux et Mémoires. École Française d'Athènes. Paris. 1929–
Una Sancta. Meitingen–Freising. 1954–
Universitas Carolina. Philologica. Praha. 1955–
Ural-Altaische Jahrbücher. Wiesbaden. 1954–
Věda a život. Praga. 1935–
Vědecká ročenka právnické fakulty Masarykovy university. Brno. 1922–
Verhandelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen. Afdeeling letterkunde. Amsterdam. 1858–1891. F. 2. 1892–
Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg. 1874–1900. N. F. 1900– (1831–1874: Verhandlungen des Historischen Vereins für den Regenkreis).
Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München. München. 1953–
Věstník České akademie věd a umění. Praha. 1892–
Věstník Československého musea. Praha. 1928–
Věstník Královské České společnosti náuk. Třida filosoficko-historicko-filologická. Praha. 1885–1935.
Vienac. Zagreb 1874–
Vijenac. Zagreb. 1993–
Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske. Zagreb. 1952–
Vjesnik bibliotekara hrvatske. Zagreb. 1950–
Vjesnik Djakovačke biskupije. Djakovo. 1948–
Vjesnik za archeologiju i historiju dalmatinsku. Sarajevo. 1878– (1878–1919: Bulletino di archeologia e storia dalmata).
Vlast. Praha. 1884–1939.
Vlastivědný věstník Moravský. Brno. 1949–
WSl <Die> Welt der Slaven. Wiesbaden. 1956–
Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. Graz–Köln. 1955–
Wiener Jahrbücher der Literatur. Wien. 1818–?
WSJ Wiener slavistischer Almanach. Wien. 1975–
Wiener slavistischer Jahrbuch. Wien. 1950–
Wieś. Łódź. 1944–
Wissenschaft und Weltbild. Wien. 1948–
Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Greifswald. 1952–
Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin. 1952–
Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Leipzig. 1952–
Zagrebački katolički list. Zagreb. 1849–1879.
Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije. Zagreb. 1954–
Zbornik za slavistiku. Novi Sad. 1970–
Zbornik za umetnostno zgodovino. Ljubljana. 1921–1940. N. S. 1951–
Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1974– (1954–1973: Zbornik Istorijskog instituta JAZU)
Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft. Leipzig. 1846/1847–1921; N. F. 1922–
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung. Weimar. 1911–
Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Berlin. 1841–1875.
Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Wien. 1850–1919.
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin. 1953–
Zeitschrift für katholische Theologie. Innsbruck. 1876–
Zeitschrift für Kirchenrecht. Berlin. 1861–1915/1916.
Zeitschrift für Musikwissenschaft. Leipzig. 1918/1919–1934/1935 (1935/1936–: Archiv für Musikforschung).
Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. Giessen. 1900–1942; 1949–
Zeitschrift für Ostforschung. Marburg/Lahn. 1952–

Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Wien. 1895–1944 (N. F. 1947–: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde).
Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. Berlin. 1947–
ZSPh Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig. 1924–1944. 1947– (1950– Heidelberg).
ZS Zeitschrift für Slawistik. Berlin. 1956–
Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte. Berlin. 1886. N. F. 1887–1910.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen. Berlin. 1852–1943; 1948–
Zeszyty naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin. 1958–
Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego. Prace historycznoliterackie. Kraków. 1955–
Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze. Kraków. 1956–
Zeszyty naukowe Universytetu Łódźkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. Łódź. 1955–
Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Universytetu Gdańskiego. Slawistyka. Gdańsk. 1978–
Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Universytetu Gdańskiego. Filologia rosyjska. Gdańsk. 1971–
Zeszyty naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Katowicach. Prace językoznawcze. Katowice. 1959–1966 (1966–: Prace językoznawcze).
Zgodovinski časopis. Ljubljana. 1947–
Život. Zagreb. 1920–
Zlatá Praha. Praha. 1884–1929.
Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa. 1958–
Zprávy Jednoty klasických filologů. Praha.
Życie i myśl. Warszawa. 1950–
Życie literackie. Kraków etc. 1951–

Αναζητήσεις. Βεροία. 1991–
Αναλέκτα Βλατάδων.
Βυξαντιακά. Θεσσαλονίκη. 1981–
Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Θεσσαλονίκη. 1917–
Ἐκκλησία. Ἀθῆναι. 1923–
Ἑλληνικά. Ἀθῆναι. 1928–1939.
Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυξαντινῶν Σπουδῶν. Ἀθῆναι. 1927–
Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας στερεοελλαδικῶν μελετῶν. Ἀθῆναι.
Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι. 1926–
Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη. 1956–
Θεσσαλονικέων Πόλις. Θεσσαλονίκη. 2000–
Καθ' οδόν. Θεσσαλονίκη. 1992–

Св. Седмочисленици. Икона от Г. Желязков, ок. 1934 г.

ПП

П – осемнайсетата буква в старобълг. *азбуки* (в северносемитското писмо знакът за *n*, наречен пе, е на седемнайсето място, в гръцкото съответният знак ,π, също е веднага след о). Нарича се покон (съществително име от м. р. 'спокойствие', 'мир'). Числената ѝ стойност в глаголицата е 90, а в *кирилицата* – 80, както е и в грц. числена система.

Подобно на някои други начертания (срв. напр. близкото в азбучната последователност *н*), фигурката за глаголическото *п* не е симетрична нито вертикално, нито хоризонтално; в структурно отношение между него и глаголическия знак за звучния преграден лабиал *б* може да се открият известни сходства.

Конструкцията на *п* се състои от горна и долна част, като по-сложна е горната. Тя е изградена от изправена частица, вдясно от която е разположена петлица; тези два компонента са съединени в най-високите си точки чрез хоризонтален щрих (сх. ⰏⰎ). Лявото стълбче невинаги е съвсем вертикално – то често е леко наведено (обикновено наляво), така че между него и продължението му в долната ивица на реда се явява ъгъл, близък до 180° (срв. хастата на глаголическата буква за *а*). Петлицата в старобълг. глаголически ръкописи по принцип е сравнително голяма и редовно стига до средната ос, а при някои почерци, като напр. в *Рилските глаголически листове*, у втория главен писач на Син. пс. и в интерполираната част на Зогр. ев., отива и по-ниско, в единични случаи чак до долната редова линия (сх. ⰏⰎ и ⰏⰎ). Обратно, в небълг. ръкописи тя обикновено е относително по-дребна. Формата ѝ, както трябва да се очаква, варира от неправилна окръжност, напр. в Асем. ев., Зогр. ев. или Син. евх., до подобна на четириъгълник фигурка, каквато може да бъде у втория главен писач на Син. пс., в *Охридските листове*, в Рилските глаголически листове; почти правилно квадратче е в Парижкия абецедар.

Долната част на *п*-знака е стълбче – продължение на също такава чертица в горната ивица на реда. При него най-интересни са щрихчетата, които се явяват в двата му края. Първоначално там, където се съединяват двете половини на така оформената хаста, е имало малък сериф, който постепенно се е стилизирал – започнали са да го третират като самостоятелен буквен елемент, а при маюскулите е можел да получи и орнаментална стойност; в тези случаи към външния му край е възможно да бъде добавена малка вертикална чертица, обърната надолу (по изключение и нагоре, напр. при маюскули в Син. евх.), или пък цялото да се развие като петлица (както е понякога при маюскули във втория главен почерк на Син. пс.). Обикновено това хоризонтално щрихче излиза вляво (сх. ⰏⰎ), но в някои стари глаголически почерци може да се подава и вдясно (най-много такива примери има в Мар. ев.). Старобълг. калиграфи, респ. книжовни школи, за които това щрихче не е придобило самостоятелно графично значение, са можели да го занемаряват, затова постепенно то се изгубва в минускулния шрифт. Вероятно това се дължи на тенденцията към вертикално сплескване на буквените начертания в бълг. глаголица от средата на X в. насам и на появата на цели, т.е. едносъставни хасти, особено характерни за хърватската глаголица. *П*-знакове без средно щрихче се явяват още в старобълг. епоха; особено забележителен в това отношение е Син. евх. В долния си край хастата на знака за *п* също има сериф, който понякога е съвсем малък, но в други случаи се превръща в самостоятелна чертица, и то не хоризонтална, а

издигаща се от ляво към дясно (срв. напр. типа ⱂ у първия копист на Син. пс. или ⱂ в Син. евх.). За възможната мотивировка на глаголическия *п*-знак и за връзките му с други буквени фигури вж. *Глаголица*.

В славистиката е изказано предположението, че първоначалната глаголица е имала още един знак за *п*, т. нар. пѣ (срв. северносемитското название), който в азбучната последователност е стоял непосредствено след широкото *о*, на двайсет и шесто място, и е имал числена стойност 800. Основания за такова допускане се търсят в *Азбучната молитва*, където съответният стих № 26 започва с пѣѵаѧь (както и в други, по-късни азбучни молитви), в двата най-стари *абецедара*, в някои редакции на съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите“ (в него се намира пѣ), а също в появата на *п*-образен знак с числена стойност 800 в отделни късни кирилски паметници. Въпросът е свързан с много неясноти: в Парижкия абецедар наистина се среща название *пе* (лат. *pe*), но то стои над рисунката за глаголическото *ц* (във втория ред на този документ се забелязват известни объркания, евентуално изпускане на букви); в Мюнхенския абецедар е даден някакъв чертеж между знаковете за широко *о* и за *ц*, но без никакво указание за названието (към края на този абецедар също има непълноти и неточности); в Бандуричевия абецедар липсва каквото и да било насочване за *пѣ – от* и *ци* са непосредствено едно до друго. Числото 800 в покъсни глаголически паметници се изразява от знака ѡ , в кирилицата, както е и в грц. система – от широкото *о*, респ. ѡ , но в по-късни ръкописи може да се намери на това място и ѱ – фигура, която е доста подобна на кирилското ц. Може би заслужава внимание и особената рисунка в кирилската част на Дивишевия (Стокхолмския) абецедар от XIV в., която стои между ѡ и ц – начертанието Ъ (тук се явява и хърватска стилизация на *ерв*, и то на изконното си дванайсето място). В същинските старобълг. ръкописи не е намерен никакъв знак – нито като буква, нито като числено означение, който да може да бъде третиран като *пѣ*.

Кирилската буква *п* се променя малко в своя развой. Още в най-ранния период тя може да бъде по-квадратна или по-издължена нагоре със задебелени вертикални линии. Горната хоризонтална линия излиза обикновено като стряха над буквата – по-рано и по-често стряхата е само отляво. С развоя на писмото се нарушава отчасти симетричността на начертанието. По-явна е несиметричността при *п* в ръкописи с наклонен почерк.

Петър Илчев, Боряна Велчева

ПÀВЕЛ – популонски епископ; вж. *Посолства на Рим в България* през IX век.

ПÀВЕЛ (Paulus) (IX в.) – епископ на гр. Анкона, дн. в Италия. Данните за него са откъслечни. Става епископ между 869 и 872. Близък съмишленик е на папа *Йоан VIII* (872–882) още от началото на неговия понтификат. Методий е осъден от немските епископи през есента на 870 по инициатива на крал *Лудвиг Немски* (843–876). За това свидетелстват писмата на папа Йоан VIII до П. и до епископите *Херманрих* Пасавски (866–874) и *Анон* Фрайзингенски (854–875). В края на 872 и през 873 папата изпраща четири писма до П., от които става ясно, че го определя за свой представител, който да разследва събитията около задържането на Методий и условията за неговото освобождаване. През 873 П. е назначен за специален легат на Римската курия за преговорите с Баварския епископат. Той е упълномощен да защити пред краля правата на Римската курия върху Панонския диоцез и да отведе Методий при Светополк. Мисията завършва с успех. Не съществуват по-пълни сведения за конкретната дей-

ност на П. във връзка с този проблем. Липсва и информация за евентуална обратна кореспонденция. Участието на П. в съдбата на слав. първоучител се потвърждава и от единствен засега слав. извор – *Успение Методиево*, запазено в архива на П. И. *Прейс* и публикувано за пръв път от Кл. *Иванова* (1999). Според житийния текст папата възлага на П. да върне Методий на архиепископския престол (Павла же іепкпа поставн възвратнтн Мефодна на свон емоу столь).

Друга мисия на П. е свързана пряко с историята на Б-я, по-точно с опитите на Римската църква да я върне под своята юрисдикция. През периода 872–879 папа Йоан VIII пише няколко писма до княз *Борис I* (852–889), с които обосновава убеждението си, че Б-я принадлежи на неговия диоцез. Аналогично писмо е отправено и в Цариград. През втората половина на 877 имп. *Василий I* Македонянин (867–886) чрез писмо моли папата да изпрати легати в Цариград за умиротворение на Църквата и за възстановяване на реда в Цариградската патриаршия. Йоан VIII определя за тази цел епископите П. и Евгений Остийски, но те по политически причини не заминават веднага, а година по-късно, като отнасят и седем писма: три за Цариград (две до императора, едно до патриарх Игнатий) и четири за Б-я. В края на 878 П. и Евгений Остийски са в Цариград, където обстановката вече е неблагоприятна за преговори – след смъртта на патриарх *Игнатий* (847–858; 867–877) на патриаршеския престол за втори път се е възкачил *Фотий* (858–867; 877–886). При това положение П. неуспешно се опитва да наложи волята на папата. Във връзка с това в края на 879 и началото на 880 заседава т. нар. Четвърти константинополски събор, на който присъстват епископите П. и Евгений Остийски, както и трети папски легат – кардинал Петър. Усилията им да защитят интересите на Римската курия остават напразни.

В края на понтификата на папа Йоан VIII П. продължава да играе важна роля в Римската курия. Неговата съдба обаче няма повече нищо общо с историята на Б-я и въобще с историята на славяните.

Лит.: Jaffé Ph. Regesta Pontificum Romanorum ab Condita Ecclesia ad annum post Christum natum 1198. 1. Berolini, 1851 (2 изд. Lipsiae, 1885), No 3130 (2357), 3118 (2363), 3246 (2466), 3268 (2487), 3271 (2491), 3273 (2496), 3275 (2494); PL, 126, p. 654 (No 6), 758 (No 108), 767 (No 114), 832 (No 217), 850 (No 239), 853 (No 243), 867 (No 246), 870 (No 248); Johannis VIII. Papae Epistolae. – MGH. Epistolae. 7. Karolini aevi. 5. 1912, p. 58–60 (No 66), 67 (No 72), 146 (No 182), 160–161 (No 201), 166–176 (No 207), 181–186 (No 209), 188–190 (No 211), 375–380 (No 2) (reprint 1974); Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 1. С., 1920, с. 103; Златарски В. История на българската държава. 1., 2. С., 1927, с. 160–161, 170–172, 189 (2 изд. С., 1971, с. 172–173, 181–183, 198); Dvornik F. The Photian Schism. History and Legend. Cambridge, Mass., 1948, p. 172, 173, 178–180, 193–194, 196, 338, 353, 368, 371, 418; Grivec F., F. Tomšić. Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960, p. 68–70; Папа Йоан VIII. – ЛИБИ, 2. С., 1960, с. 140–142 (№ 6), 142–143 (№ 7), 151–152 (№ 13), 152–154 (№ 14), 157–160 (№ 17), 172–173 (№ 28); Dvornik F. Byzance et la Primauté Romaine. Paris, 1964, p. 160; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. С., 1973, с. 208; Иванова Кл. Успение Методиево. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, p. 24.

Маргарита Методиева

ПАВЛО́ВА, Румяна Цветанова (8.V. 1933) – бълг. езиковедка, специалистка по история на руския и бълг. език. Родена в с. Горно Спанчево, Софийска област. Завършва средно образование в Ловеч (1951) и руска и бълг. филология в Софийския унив. (1956). Гимназиална учителка в София (1957–1962), преподавателка в Софийския унив. (от 1963). След задочна аспирантура (1966–1970) в Инст. по славянознание и балканистика при АН на СССР в Москва под ръководството на Е. В. *Чешко* защитава кандидатска дисертация на тема „Сопоставительное исследование конструкций с предлогами причинного значения в

Румяна Павлова

болгарском и русском современных литературных языках“ (1971). Доц. (1975) и проф. (1981) в Софийския унив., където чете лекции по истор. граматика на руския език, руска диалектология, спецкурсове върху българо-руските езикови и книжовни взаимоотношения. Специализира в Москва, Санкт Петербург, Киев, Берлин, Белград. Ръководител на Езиково-текстологичната лаборатория за проучване на старобълг. текстове в чужди ръкописи (1983–1991). Защитава докторска дисертация на тема „Петър Черноризец“ (1990). Член на Международния комитет на славистите (1984–1988). Вицепрезидент на Международната асоциация на преподавателите по руски език и литература (МАПРЯЛ, 1986–1991). Гост-проф. в Хумболтовия унив. в Берлин (1984–1985) и в Кьолнския унив. (1989–1990, 1991–1995). Орден „Кирил и Методий“ I ст. (1983).

П. работи в областта на историята на руския език, българо-руските книжовни и езикови връзки, текстологията на старобълг. и староруски средновековни творби. Споделя схващането, че обект на истор. граматика на руския език е народно-разговорният език и подчертава принципно важното положение, че писмените паметници са само източник на данни за истор. граматика, нуждаещи се от териториално-диалектна интерпретация. При разглеждането на сложните проблеми на формирането на руския книжовен език следва традициите на А. И. *Соболевски* и А. А. *Шахматов*. В книгата си „Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи“ (1979) прави критичен преглед на концепциите за характера на староруския книжовен език и поддържа тезата, че старобълг. език се пренася в Русия със старобълг. книги и с религията и става там книжовен език. П. е убедена, че теорията за два книжовни езика в донационалния период в древна Русия (Киевска и Московска) не може да бъде научно защитена.

Според П. териториалните, икономическите, етническите и езиковите фактори обуславят непосредствената книжовно-църковна връзка на Киевска Русия с Б-я, поради което в Русия проникват голям брой старобълг. паметници; по отношение на X–XI в. е по-правилно да се говори не изобщо за южнослав. влияние върху старорускатa писменост и литература, а за старобълг. влияние, което тя разглежда на фонетично, морфологично, словообразувателно, синтактично и лексикално равнище. Началото на движението на руската книжнина към Б-я П. отнася към XII в. Отделя внимание и на сложните процеси на взаимодействие между църковнослав. език и живия бълг. език в бълг. книжнина и литература през XVII, XVIII и XIX в.

След Н. Н. *Дурново* и С. Б. *Бернщейн* П. поставя отново въпроса за изследването на староруските ръкописи като източник за историята на бълг. език и набелязва програма за изучаването им в това отношение. Предлага система от критерии за определяне на старобълг. наследство в староруските ръкописи, посочва необходимостта от съпостави-

телно езиково-текстологическо изследване – вертикално (последователно хронологическо изследване на един и същ текст в староруската и старобълг. писменост) и хоризонтално (изследване на текста синхронно в двата езика).

Като обсъжда адаптирането на старобълг. език на народна почва, П. посочва, че изследването на отделните *редакции* на старобълг. език трябва да започне от изучаването на чуждите преписи от старобълг. протографи, а след това да обхване оригиналния ръкописен материал в съответната страна. Нормата на отделните редакции тя определя като истор. категория, изработена в процеса на появяването на някои местни фонетични и граматически особености и на формирането на правописна традиция. Въпросът за хронологическите рамки на редакциите според нея би могъл да се реши само при хронологически последователно изучаване на езиковите явления, които променят първоначалната си нормативност.

Монографията „Пространственные конструкции в древнерусском языке в сопоставлении с древнеболгарским языком“ (1977) е ценна с приложената методика на съпоставително изследване върху обширен материал от старорусите грамоти от XI–XIV в., *Повесть временных лет*, агиографските текстове в Успенския сборник и от старобълг. паметници. Установява се, че даже такива първични, общославянски по произход предлози, като от, из, с, за, по, се различават на семантично равнище в староруския и старобълг. език.

Съществен принос в изучаването на старобълг. книжнина от X в. са изследванията на П. върху творчеството на *Петър Черноризец*. Тя анализира обстойно съдържанието, текстовите особености, езика и разпространението на неговите слова в различни видове ръкописни книги. Приведените културноистор., литературоведски, археографски, текстологически и езикови данни убедително доказват, че Петър Черноризец е бълг. книжовник от старобълг. епоха, може би синът на цар *Симеон* цар *Петър I*. При изучаването на езика на Петър Черноризец П. привлича ок. 200 преписа на творбите му. Езиковият анализ на руските преписи, осъществен от нея, може да служи за основа при изследването на процесите на русификация на старобълг. текстове, преписвани в Русия.

Археографското и езиково-текстологическото проучване на *Пандектите* на Никон Черноризец в средновековната слав. писменост дава възможност на П. да внесе уточнения в представите за характера и мястото на трите слав. превода на тази книга. Убедително се аргументира мнението, че третият поправен превод е български, а не сръбски, и че въпросът за мястото на първия превод изисква сериозно сравнително езиково и текстологическо изследване: предположението на И. И. *Срезневски* и Соболевски за руски произход на първия превод почива върху лексикален критерий и е направено, без да се познават ранните южнослав. преписи на книгата. В уводната статия към изданието на Пандектите (2000) тя установява, че малкото на брой за такъв обемен текст източнослав. думи реалии са явление на преписите, а не на превода – те не се срещат в южнослав. преписи, където липсват също така граматически и правописни русизми. Според П. цялата езикова система на първия превод на Пандектите е в подкрепа на мнението на Е. Калужняцки за неговия „славяно-болгарский характер“.

П. изследва проникването на оригинални староруски творби в южнослав. ръкописи през Ранното средновековие и заедно с тях – на езикови русизми в южнослав. писменост. Авторка е и на публикации върху началната руска оригинална агиография. Тя е убедена, че корпусът на текстовете за руски светци в южнослав. нестишни пролози не може да потвърди тезата на някои учени (напр. В. А. *Мошин*), че първоначалният превод

на паметника е руски. Някои резултати от проучванията ѝ в тази насока са изложени в уводната част на изданието „Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година“ (1999), където се подчертава, че имена на източнослав. светци се срещат в месецословите на южнослав. евангелия и апостоли, а и по-голямата част от четивата за тях не се откриват в източнослав. книжнина. Освен това в преводните текстове от съхранените южнослав. пролози не са засвидетелствани фонетично-правописни русизми, каквито непременно биха били налице, ако южнослав. книжовници са преписвали от източнослав. ръкописи. Според П. традицията за разширяване на слав. Нестишен (Прост, Обикновен) пролог с поучителни съчинения е била позната в Б-я (макар и рядко, поучения се срещат в бълг. пролози), но широкото развитие на поучителната част на паметника (или на т. нар. Пролог от втора редакция) става на източнослав. почва. Най-ранните ръкописи, отразяващи този факт, са от XIII в. Категорично е твърдението на П., че въпреки своя относително устойчив състав слав. Нестишен пролог се е възприемал като отворена структура. Запазилите се в южнослав. пролози под различни дати тропари не са били включени в първоначалния му състав.

П. има приносни изследвания върху източнослав. езикови особености в *Изборника от 1073* и участва като автор и редактор в изданието „Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073)“.

С ъ ч . : Конструкции, выражающие отношение причины в древнеболгарском языке. – ГСУфсф, 63, 1969, 2, с. 71–149; Неизследван ръкописен руско-български речник. – ЕЛ, 28, 1973, 5, с. 49–54; Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. – ЕЛ, 30, 1975, 2, с. 25–38; Русские рукописи Народной библиотеки им. Ивана Вазова в г. Пловдиве. – Болгарская русистика, 3, 1976, 5, с. 22–26; Вопросы преподавания исторической грамматики русского языка в Болгарии. – Болгарская русистика, 3, 1976, 6, с. 25–27; Пространственные конструкции в древнерусском языке в сопоставлении с древнеболгарским языком. С., 1977, 239 с.; Причинные отношения в современном русском языке в сопоставлении с болгарским языком. С., 1978, 171 с.; Среднеболгарская псалтырь XIII в. – Археографический ежегодник за 1977 (1978), с. 253–258; Три рукописи XIV в. с подписью болгарского патриарха Феодосия. – В: Славистични изследвания. 4. С., 1978, с. 127–142; Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи. С., 1979, 223 с.; Учительные слова Петра Черноризца. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 4, p. 51–63; Староболгарский литературный язык на Руси. – Болгарская русистика, 6, 1979, 6, с. 34–45; Староруските писмени паметници на историята на българския език. – БЕ, 30, 1980, с. 305–314; К вопросу о русском языковом влиянии в Болгарии. – Русский язык в школе, 1980, 5, с. 65–71; Нов Владимирски летописец. – ЕЛ, 35, 1980, 5, с. 1–11; Към въпроса за книжовното наследство на Петър Черноризец. – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 76–81; Историческите лингвистични дисциплини в подготовката на филолозите-русисти. – Руски и западни езици, 1980, 1, с. 8–13; Руските и съветски учени за древните културни и езикови българо-руски контакти (X–XI в.). – Руски и западни езици, 1980, 6, с. 2–10; И. И. Срезневски (1812–1880). – Съпоставително езикознание, 5, 1980, 5, с. 116–117; Петър Черноризец в старобългарската литература. – Руски и западни езици, 1981, 2, с. 6–10; Вековни езикови взаимодействия между българи и руси. – Съпоставително езикознание, 6, 1981, 3–5, с. 42–50; Значението на староруската книжнина за изучаване историята на българския език. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум Кирилометодиевистика и старобългаристика. С., 1982, с. 321–330; Федот Петрович Филин. – Съпоставително езикознание, 7, 1982, 5, с. 96–97; Роль русского языка в обогащении современного болгарского литературного языка. – В: Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст. Киев, 1982, с. 335–339; Още един непознат среднобългарски ръкопис. – ЕЛ, 38, 1983, 5, с. 23–31; Некоторые проблемы изучения языковых взаимодействий болгар и русских (X–XIV вв.). – СФ-С, 17, 1983, с. 33–44; Горшкова К. В., Г. А. Хабургаев. Историческая грамматика русского языка (рец.). – Съпоставително езикознание, 8, 1983, 4, с. 100–102; Словото на Петър Черноризец за богатиге и бедните в руската книжнина. – В: Кирило-Методиевите традиции в славянските езици. Първи полско-български сборник. С., 1985, с. 126–143; Неотбелязано съчинение в Берлинския сборник. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 2, p. 120–121; Въпроси на редакциите на старобългарския език. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Симпозиум по кирилометодиевистика. С., 1986, с. 125–130; Петр Черноризец в древнеболгарской литературе. – В: Дейността на братя Кирил и Методий в Панония. Ciril és Metód tevékenysé Pannóniában. Budapest, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 1), p. 85–90; Der Schriftsteller Petar Černorizec im altbulgarischen Schrifttum. – In:

Festschrift für Wolfgang Gesemann. 6. München, 1986, p. 203–211; Тот, И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. (рец.) – Palaeobulgarica 10, 1986, 1, p. 107–108; Творчеството на Петър Черноризец като продължение на Кирило-Методиевото дело в България. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 311–314; За творбите на Петър Черноризец в славянската писменост. – ЕЛ, 43, 1988, 1, с. 37–43; Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности. — СФ-С, 19, 1988, с. 99–116; Сведения о Борисе и Глебе в южнославянской письменности XIII–XIV вв. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 4, p. 26–39; Слово Петра Черноризца о посте и молитве, о церковном чине и уставе. – In: Tradycje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich. Warszawa, 1988, p. 107–119; Житие княгини Ольги в южнославянских рукописях XIII–XIV вв. – Болгарская русистика, 16, 1989, 5, с. 42–53; Климентови ли са „Поучение за спасението на душата“ и „Слово за душевната полза“? — ЕЛ, 46, 1991, 2, с. 10–33; За творчеството на Петър Черноризец. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 73–84; Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. С., 1994 (Кирило-Методиевски студии, 9), 447 с.; За историята на произведенията на Никон Черногорец в славянската писменост. — В: Търновска книжовна школа. 6. Велико Търново, 1999, с. 203–220; Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година. Велико Търново, 1999, 343 с. [Павлова Р., В. Желязкова]; Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. Frankfurt a. M., 2000, 1., 427 p.; 2., 411 p. [Pavlova R., S. Bogdanova].

Лит.: Богданова С., Цв. Ралева. Румяна Павлова на шейсет години. — Съпоставително езикознание, 18, 1993, 2, с. 95–98; Богданова С., Цв. Ралева. Библиография на трудовете на Румяна Павлова. — Съпоставително езикознание, 18, 1993, 2, с. 98–102; Дилевски Н. Ценно монографично проучване на творчеството на старобългарски писател. – Palaeobulgarica, 20, 1996, 3, p. 136–139; Стойкова А. Български славистични изследвания 1995–1996. – RSlav, 43, 1996, p. 530–533; Ралева Цв. Румяна Павлова на 65 години. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 2, p. 121–125; Ралева Цв. – Старобългарска литература, 30, 1998, с. 89–93 (рец.); Максимович К. А. Текстологические и языковые критерии локализации древне-славянских переводов (в связи с новым изданием „Пандектов“ Никона Черногорца). — Русский язык в научном освещении, 2001, 2, с. 191—224; Славова Т. Ценно издание на славянския превод на Пандектите на Никон Черногорец. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 121–125.

Събка Богданова

ПАЙСИЙ ХИЛЕНДА̀РСКИ (1722–1773) – бълг. народен будител, пръв изразител на идеята за национално възраждане и освобождение на бълг. народ. Сведенията за живота му се изчерпват почти само със съобщеното от него в единствената му сигурна творба „История славеноболгарская“. Роден е в Самоковска епархия, най-вероятно в Банско. Не е учил „нито граматика, нито светски науки“. През 1745 отива в *Хилендарския манастир*, където по-късно е йеромонах и проигумен. С много труд две години събира материали (за тази цел ходи и в „Немска земя“) и започва да пише бълг. история, която завършва през 1762 в *Зографския манастир*. При обиколките си из бълг. земи като таксидиот носи и своя труд, за да се преписва и разпространява сред българите. Предполага се, че е умрял на път за Света гора в селището Ампелино (Лозница, дн. към Асеновград).

П. Х. е олицетворение на прехода от Бълг. средновековие към епохата на националноосвободителното културно и политическо движение. Създаването на „История славеноболгарская“ по времето и при условията, в които той живее, е изключителен граждански и книжовен подвиг. Подтикван от патриотизъм и от тревога за съдбата на бълг. род и език, чрез своята „книжица“, като възкресява славното минало на българите, Паисий се стреми да събуди народностното им съзнание, да им внуши, че имат основание за високо национално самочувствие и гордост. Един от най-важните му аргументи за това е дейността на Константин-Кирил и на Методий. С оценките си за слав. първоапостоли той продължава средновековната традиция на преклонение пред тяхното дело, положило основата на богатата старобълг. култура. За съзнанието му, че те имат първостепенно значение в бълг. история, говори фактът, че той включва в труда си от-

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

Паисий Хилендарски.
Картина от Ив. Мърквичка, 1898 г.

делна глава под наслов „За славянските учители". В нея П. Х. дава животописни вести за тях, спира се на изнамирането на слав. писмо и създаването на общослав. книжовен език, посочва къде се осъществява мисията на Кирил и Методий и кой народ пръв е използвал преведените богослужебни книги. При трактовката на тези въпроси се проявява, съобразно с духа на епохата, романтичното отношение на автора към миналото на бълг. народ.

Сведенията за живота на слав. просветители в Паисиевата история не се различават съществено от известното за тях дотогава. Най-много градиво Паисий черпи от ЖК и ЖМ, податки извлича и от други ръкописи, като *Успение Кирилово*, *Солунска легенда*, похвални слова и служби, и от руски печатни книги; опира се и на народната памет. В биографичните данни е вмъкната легендата за пребиваването на Методий като живописец в ловния дворец на бълг. цар: „Тогава Методий улучил удобно време, говорил на царя, поучавал го да приеме християнската вяра и обърнал Муртагона към нея... И многоброен български народ се покръстил в това време, понеже Методий им говорел и ги учел на български език" (П а и с и й Х и л е н д а р с к и. Славянобългарска история. Предадена на съвременен език от Петър Динеков. С., 1980, с. 162). След това Методий и Кирил приели епископски сан, за да учат българите и другите славяни на християнска вяра, „и ги нарекли български апостоли". Проповедническата им дейност сред българите породила мисълта да съставят слав. писмо. Във връзка с изнамирането му и с първите преводи на свещените книги Паисий подчертава важна подробност – Кирил и Методий предоставили на императора, патриарха и на висши сановници във Византия да оценят делото им. „И те много похвалили това – съобщава Паисий – и им казали да учат българите и славяните на техния език и да превеждат от гръцките книги на славянски" (с. 162). Така се изтъква, че слав. писменост е одобрена и благословена от най-висшите виз. институции, следователно борбата срещу нея няма основание. Освен това работата на солунските братя не се ограничава само в пределите на Б-я – по-късно Кирил и Методий били епископи на славяните в Морава и ги учели на християнска вяра. С особена гордост и настойчивост обаче Паисий многократно внушава основната си идея, че делото на Кирил и Методий е създадено преди всичко за българите, които първи се покръстват – „153 години преди русиянския и московски народ", а сърбите „345 години след българите приели православната вяра" (с. 166).

Псалтирът, Евангелието и други книги били преведени първо за българите и били наречени от гърците български: „Целият народ и четиримата патриарси, Ерусалим, Синая, Света гора – всички говорят българска или воргарска книга, а не сербска или словенска“ (с. 163). „Така – заключава Паисий – от целия славянски род най-напред българите получили славянски букви, книги и свето кръщение“ (с. 164).

Паисий нарича Кирило-Методиевия език „словенски“, но обяснява, че той е изграден освен от първоучителите от още „петима философи от българския род“, които знаели „елинските премъдрости и Писанието“: „Климент, Сава, Наум, Еразъм, Ангелария – това са всичките свети пет мъже на българския народ, и така с Кирил и Методия станали седем учители, изкусни и премъдри“ (с. 163). Те създали слав. книжовен език, като „събирали избрани и прави думи от българите, от сърбите, от русите, от московите, от словените, от леховете“ (с. 163). Така за пореден път Паисий насочва читателите си към втората си основна мисъл – за общославянския характер на Кирило-Методиевото дело. В главата за българските светци П. Х. отново изброява петимата Кирило-Методиеви ученици и повтаря: „Родом българи, изучени били по елински и водели свет, славен и прочут навсякъде живот“ (с. 181).

Разсъжденията на П. Х. за светостта и българ. характер на слав. азбука и на първите слав. книги са пряко свързани с доминиращия призив в неговата История: „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език!“ (с. 21).

Макар да няма строги научни доводи, с интуицията си на родолюбец и въз основа на тогавашни още живи устни предания и на навярно непознати днес книжовни източници с главните акценти в изложението си за Константин-Кирил и Методий П. Х. защитава становища, които се приемат от повечето съвременни слависти.

История славеноболгарская, препис от 1765 г.

Изд.: Паисий Хилендарски. История славяноболгарская. Стъкми за печат Й. Иванов. С., 1914, 91 с.; Паисий Хилендарски. История славяноболгарская. Първи Софрониев препис от 1765 г. Увод, новобългарски текст и коментар Б. Райков. С., 1972, 176 с.; Райков Б. Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“, 1762. Наборно и фототипно издание на Зографската чернова. С., 1989, 1., 124 с.; 2., 61 л.

Лит.: Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий през Възраждането (Паисий – Априлов – Дринов). – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, с. 243–248; Райков Б. Светото Кирило-Методиево дело в отец Паисиевата история. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 257–261.

Петрана Колева

ПАЛАУ̀ЗОВ, Спиридон Николаев (16/28.VII.1818 – 14/26.VIII.1872) – българ. историк и археограф. Роден в Одеса в семейството на емигранта от Габрово,

известния търговец и меценат Николай Ст. Палаузов. Получава солидно образование. Първоначално учи при частни учители. През 1838 завършва средния курс на Ришельовския лицей в Одеса. Изучава и овладява старогрц., средновековен грц., лат., немски, френски, италиански, турски и няколко слав. езика. През 1839–1840 е студент в Юридическия отд. на висшия курс на лицея. Продължава ученията си в Германия – в Унив. на Бон (1840–1842), а през 1842–1843 следва държ. стопански науки в Мюнхен. Защитава дисертация за общественото стопанство на гърците (1843) и получава титлата „доктор по икономически науки". След завръщането си в Одеса се запознава с В. И. *Григорович*; връзките му с него повлияват в значителна степен за определяне на научните му интереси. Посещава семинара по история на О. М. *Бодянски* и през 1845 го завършва с успешна защита на дисертация и научна ст. „кандидат на Философския фак." — при Първото отделение (Историко-филологическото) на Московския унив. През ян. 1846 е избран по препоръка на Бодянски за действ. член на московското Общество истории и древности российских. Плод на научна подготовка и продължителна работа е публикуваното през 1851 негово първо значително изследване „Ростислав Михайлович, русский удельный княз на Дунае в XIII веке". През 1852 защитава като магистърска дисертация в Петербургския унив. под ръководството на И. И. *Срезневски* книгата си „Век болгарского царя Симеона" и получава званието „магистър по слав. словесност". През 1853–1855 взема участие в работата на Отделението за литература и език към Петербургската АН по набирането на материали за речник и граматика на слав. езици. През март–авг. 1854 участва в Кримската война (1853–1856) като командирован при щаба на главнокомандващия и получава възможност да се запознае с някои слав. ръкописи, съхранявани в румънски манастири, издирва и неизвестни за науката писмени извори, които дават по-голяма научна стойност на по-късните му работи по история на румъните и славяните и най-вече на отпечатаната му през 1859 най-голяма по обем монография „Румынские государства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении". Член на Петербургската археографска комисия (1868). Подготвя издаването на Макариевите чети-минеи (т. 2, част 1 и отчасти 2) и преиздаването на Ипатиевския летопис. Умира в гр. Павловск край Санкт Петербург.

Предпочитаните от П. теми са свързани с политическата история, съдбата на Църквата и културните постижения на българите през Средновековието. Книгата му „Век болгарского царя Симеона" е първото обхватно монографично изследване върху историята на средновековна Б-я. Тя се състои от две части: I. Истор. преглед, II. Литературен преглед. Първата е сериозен научнокритически очерк върху политическата история на Първото бълг. царство (VII–XI в.). В нея е отделено значително място на историята на Кубратова Б-я, на управлението на хан Крум (803–814) и княз *Борис I* (852–859). За цялостното изясняване на редица въпроси П. използва наскоро публикуваното Пространно житие на Климент Охридски и въз основа на сведения от него изказва хипотезата, че при покръстването на княз Борис I, неговото семейство и бълг. народ важна роля е изиграл слав. просветител Методий. Основните истор. събития от времето на цар *Симеон* (893–927) са разкрити главно въз основа на сведенията на виз. хронисти, допълнени с данни от западни и унгарски хроники и старобълг. паметници (за пръв път е използван истор. разказ от X в. „Чудото на св. Георги с българина"). Втората част е посветена на книжовния живот в Б-я в края на IX в. и началото на X в. Донякъде тя е своеобразно продължение на книгата на К. Ф. *Калайдович* „Иоанн, экзарх болгарский"

(1824), но в голяма степен е плод на самостоятелните проучвания на П. върху преписи от произведения на старобълг. писатели от Златния век в руски ръкописни сбирки. Тя е първият сериозен опит за цялостно очертаване на книжовното наследство на Б-я от времето на цар Симеон, с множество фактологични приноси. П. прави крачка напред след В. М. *Ундолски* при определяне на съчиненията на *Климент Охридски*; внася уточнения относно книжовната дейност на *Йоан Екзарх* и насочва вниманието на учените към неговите слова; прави опит за уточняване на трудовете на *Константин Преславски*; за пръв път публикува изцяло московския препис на „За буквите" от *Черноризец Храбър*; разкрива какви богослужебни книги са били превеждани и използвани в Б-я през този период и др. П. смята, че старобълг. паметници са „несъмнено свидетелство за това, че литературната дейност в България във века на Симеон е била на такава висока степен на развитие, на каквато не е могла да бъде по това време литературата на никой млад народ в Европа". Написана строго научно и със солидно познаване на разнообразните по език и характер извори и преди всичко на старобълг. книжовно наследство, книгата на П. не само полага основите на модерната бълг. медиевистика, но и чертае насоките на нейното развитие.

В други свои трудове П. проучва историята на *Българската църква* и нейните институции (в архива му са съхранени два големи ръкописа на тази тема), *богомилството*, въпроса за учредяването на независима Бълг. патриаршия по времето на цар Симеон и възобновяването ѝ през 1235 на събора в Лампсак, дейността на патриарх Евтимий Търновски. Особено плодотворни са заниманията му в областта на истор. изворознание – той прави достояние на науката препис на Бориловия синодик, превежда откъси от Пространното житие на Климент Охридски въз основа на изд. на Фр. *Миклошич* (1850). В руските научни среди П. се ползва и с авторитета на добър византолог. Цялостното научно дело на П. му отрежда ролята на родоначалник на модерната бълг. историография.

Съч.: Иоанн Гус и его последователи. М., 1845, 25 с.; Исторический очерк Сербского государства до конца XV столетия. М., 1845, 34 с.; Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке. СПб., 1851, 55 с.; Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, 8+166 с.; Юго-Восток Европы в XIV столетии. СПб., 1858, 79 с.; Граммота патриарха Каллиста как новый источник истории болгарской церкви. – Известия Второго отделения Имп. академии наук, 7, 1858, 2, с. 155–163 (отд. отп. СПб., 1861, 14 с.); Синодик царя Борила. Рукопись XIV века. – Български книжици, 1, 1858, 1, с. 195–208; 2, с. 225–236; Уния в царуването на Йоанна I Асена. – Български книжици, 1, 1858, 2, с. 51–63; Ян Гуниади. СПб., 1860, 150 с.; Об униатском движении в Болгарии. СПб., 1861, 15 с.; Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. 2., 1. (Октябрь, дни 1–3). Изд. С. Н. Палаузова. СПб., 1870 (Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографической комиссией, 1), 8+792 стлб.; Великие Минеи Четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием. 2., 2. (Октябрь, дни 14–18). Изд. С. Н. Палаузова, М. О. Кояловича. СПб., 1874 (Памятники славяно-русской письменности, изданные Археографической комиссией, 1), стлб. 793–1534; Летопись по Ипатскому списку, изданный Археографической комиссией. Под ред. С. Н. Палаузова. СПб., 1871, 616 с.; Богумильство (Из бумаг С. Н. Палаузова). – ПО, 1873, 7, с. 158–182; 8, с. 297-312; Избрани трудове. 1. Изследвания по история на България и европейския Югоизток през Средновековието. С., 1974, 608 с.; 2. Изследвания по средновековна и нова история на Югоизточна и Средна Европа. С., 1977, 831 с.

Лит.: Срезневский И. И. Библиографические записки. – ИИАН по РЯС, 1, 1852, с. 244; Михневич Й. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 года. Одесса, 1857, с. 193; Летопись занятий Археографической комиссии за четыре года. 1867–1870. 5., 4. СПб., 1871, с. 39–44, 47–49, 75–77, 109–115, 120–122, 127, 131–140, 174; Каравелов Л. Книжевни известия. – Свобода, 3, бр. 10, 2 септ. 1872, с. 79; С. Н. Палаузов († 14 августа 1872). – Илюстрованная газета, 30, бр. 33, 24 авг. 1872, с. 120; Воронов А. С. Спиридон Николаевич Палаузов († 14 августа 1872). – Русская старина, 6, 1872, 10, с. 471–473; Мурзакевич Н. Летопись Общества с 14-го ноября 1871 по 14-е ноября 1874.

– Записки Имп. Одесского общества истории и древностей, 9, 1875, с. 372–374; Барсов Н. Н. Одесское болгарское настоятельство за минувшее тридцатилетие его деятельности (1854–1884). – Известия Є.-Петербургского славянского благотворительного общества, 2, 1887, с. 356–368; Дневник О. М. Бодянского. – Русская старина, 22, 1888, 10, с. 401; Половинкин И. Палаузов Спиридон Н. – В: Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. 22. СПб., 1897, с. 605–606; Маркевич А. Палаузов, Спиридон Николаевич. – В: Русский биографический словарь. 6. СПб., 1902, с. 132–135; Касъров Л. Палаузов Спиридон. – В: Енциклопедически речник. 2. Пловдив, 1905, с. 1742–1743; Попруженко М. Г. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 19–23; Минкова Л. Материали в архива на О. М. Бодянски за връзките му с българските възрожденци. — ИНБ „КМ", 7 (13), 1967, с. 451–460; Велева М. Виден историк и патриот (100 години от смъртта на Спиридон Палаузов). – Векове, 1, 1972, 6, с. 89–94; Коларов Хр., В. Гюзелев. Спиридон Н. Палаузов като историк на средновековна България. – Векове, 1, 1972, 6, с. 50–57; Николов Й. Спиридон Палаузов като историк на европейския феодализъм (1818–1872). – ИП, 28, 1972, 6, с. 68–85; Ровнякова Л. И. Спиридон Н. Палаузов – деятель болгарского просвещения. – Русская литература, 15, 1972, 2, с. 167–176; Коларов Хр. За авторството на първата история на българската църква. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий", Филологически факултет, 10, 1972–1973, 2, с. 1–20; Коларов Хр. Едно неизвестно изследване на Сп. Н. Палаузов. – В: Славистични проучвания (Сборник в чест на VII Международен славистичен конгрес). С., 1973, с. 313–324; Велева М. Сп. Палаузов – живот и дейност. – ИБИД, 29, 1974, с. 69–87; Гюзелев В., Хр. Коларов. Спиридон Палаузов – родоначалник на българската медиевистика. – ИБИД, 29, 1974, с. 99–107; Гюзелев В., Хр. Коларов. Списък на трудове на Спиридон Н. Палаузов. – ИБИД, 29, 1974, с. 157–159; Коларов Хр. Връзките на Спиридон Н. Палаузов с българските възрожденски дейци. – ИБИД, 29, 1974, с. 143–150; Коларов Хр., Н. Гюзелев. Спиридон Николаев Палаузов (1818–1872). – В: Палаузов С. Избрани трудове. 1. С., 1974, с. 7–73; Коларов Хр., Н. Гюзелев. Библиография на трудовете на Спиридон Н. Палаузов. – В: Палаузов С. Избрани трудове. 1. С., 1974, с. 74–78; Коларов Хр., Н. Гюзелев. Библиография на писаното за живота и научната дейност на Спиридон Н. Палаузов. – В: Палаузов С. Избрани трудове. 1. С., 1974, с. 79–82; Минкова Л. Спиридон Палаузов в кръга на руските слависти. – ИБИД, 29, 1974, с. 109–118; Николов Й. Спиридон Николаев Палаузов – основоположник на средновековната обща история на България. – ИБИД, 29, 1974, с. 131–135; Никулина М. В., С. Великов. Писма на Николай Христофоров Палаузов и Спиридон Николаев Палаузов до Михаил П. Погодин и Виктор И. Григорович. – Известия на Държавния архив, 27, 1974, с. 101–139; Петров П. Спиридон Палаузов и Вук Караджич. – ИБИД, 29, 1974, с. 151–155; Велева М. Спиридон Николаев Палаузов. – В: Палаузов С. Избрани трудове. 2. С., 1977, с. 7–48; Минкова Л. Болгары-ученики проф. О. М. Бодянского на Филологическом факультете Московского университета. – В: Славянские культуры и Балканы. 2. С., 1978, с. 194–197.

Данчо Господинов

ПА̀ЛАЦКИ, Франтишек (Palacký, F.) (14.VI.1798 – 26.V.1876) – чешки историк, философ и политик, публицист и идеолог на Чешкото национално възраждане. Роден в Ходславице, Чехия, в семейството на учител. Учи в Евангелистката гимназия в Тренчин (1809–1812), завършва богословско-философски курс в Евангелисткия лицей в Братислава (1819). От 1819 до 1823 работи като възпитател в словашки и унгарски дворянски семейства в Братислава, Виена и Дубник. През 1823 постъпва на служба в Прага като архивар и родописец при граф Ф. Щернберг. Негов учител е Й. *Добровски*. Пътува с научна цел в Германия, Италия, Франция и Швейцария, в чиито архиви и библиотеки добива богат историографски опит. През 1838 е провъзгласен за историограф на Чешкото кралство; възлага му се да напише история на чешкия народ. П. заема челно място в политическия и културния живот на Чехия по време на Възраждането. През 1848 оглавява Либералната партия; избран е за член на Националния комитет и за председател на Слав. събор в Прага.

П. е инициатор и организатор на редица чешки национални културни институции и на техни издания: Националния музей в Прага, създаден през 1818, и неговото научно списание „Časopis Společnosti vlasteneského museum v Čechách" – първото научно периодично издание в Чехия (излиза от 1827 под негова редакция, дн. „Časopis Národního Muzea");

Matice česká – организация, чиято главна задача е издаването на чешка научна литература; поредицата „Archiv český“, от която издава шест тома. Той е сред главните инициатори за създаването на Народния театър в Прага (строежът на сградата му започва през 1868). От 1868 е президент на Кралското чешко научно д-во, член е на много чуждестранни научни академии и д-ва. Удостоен е с почетен докторат по философия и право, отдава му се всеобща почит и уважение. Умира в Прага.

П. е родоначалник на чешката истор. наука, на истор. правна славистика, естетика и философия. Автор е на голям брой научни съчинения и есета, в които разглежда всички важни моменти и събития в старата чешка история. Голямо значение за историята на славистиката има интересът му към слав. свят и призивът му за неговото изучаване. По идея на Добровски и Ф. Щернберг от 1824 той започва да подготвя издаването на 18 чешки ръкописа, които публикува през 1829 под заглавие „Staří letopisové čeští od r. 1378 do r. 1527“. Преглед на 31 хронисти и на техните произведения – от *Козма Пражки* до Вацлав Хайек от Либочани (т. е. до XVI в.), П. прави във „Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber“ (1830), където освен описанието и броя на ръкописите и техните преписи или издания дава и критическа оценка на тяхната истор. стойност. Предговорът съдържа кратък обзор на чешката историография. На своя основен петтомен труд „Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě“ (1848–1876) П. посвещава почти 50 г. от живота си. След извършеното от Й.-Ф. *Добнер* той представлява втората научна ревизия на чешката история до XVI в. (П. стига до 1526). Първият том е публикуван през 1836 на немски език; след това П. продължава да пише на чешки и двете издания (на чешки и на немски език) излизат едновременно. П. разкрива разбирането си за истор. развитие на чешкия народ, който в продължение на

Франтишек Палацки

столетия е принуден да се съпротивлява срещу немските институции и немското влияние. Особено внимание отделя на хуситското движение (определя го като върхов момент в старата чешка история, в която идеята за демократизъм е свързана с борбата за съхраняване на слав. самосъзнание и слав. ценности).

В първия том на труда си П. се спира на мястото на Константин-Кирил и Методий в чешката история, на процеса на християнизация на чешкия народ, на съдбата на слав. богослужение в Чехия и Моравия (с. 80–104). Той споменава за гоненията на *учениците на Кирил и Методий* след смъртта на Методий и за тяхното заминаване за Б-я. Отбелязва, че слав. писмо и слав. литургия са се запазили в Моравия и Чехия като вяра и потребност до края на XI в., макар че не са били господстващи, а са съществували редом с лат. богослужение (с. 82). Когато се спира на възникването на *Сазавския манастир* през първата половина на XI в. и ролята му в чешката история (с. 149), той дава висока оценка на дейността в него и го определя като „семенището на кирилската литература“ в Чехия до края на XI в. П. подчертава

съществуването на слав. богослужение и по времето на княз Спитихнев II (1055–1061), когато се води остър богословски спор във връзка с основанията за съществуването на кирило-методиевската литургична практика в Чехия.

Събирайки сведения и материали за Историята, П. публикува и редица други статии и съчинения, в някои от които засяга развитието на кирило-методиевските *традиции* в Чехия. В статията „O umučení knížete Václava podle legendy slovanské, úvaha kritická“ (1837), опирайки се на езиковия анализ, предоставен му от П. Й. *Шафарик*, той изказва убеждението си, че Вацлавската славянска легенда (т. е. Първото славянско житие на св. Вацлав) е възникнала в Чехия най-късно през втората половина на X в. и че нейният автор е бил вероятно чешки духовник. Изтъква и високата истор. стойност на творбата за чешката и слав. култура. Подчертава, че слав. богослужение процъфтява два пъти в Чехия – до 1097 по времето на князете *Светополк* (870–894) и *Борживой* (ок. 873–874 – ок. 891–894) и по времето на имп. Карл IV (1346–1378). Той не се съгласява с Добровски, според когото слав. богослужение е въведено в Чехия едва през 1030 от св. Прокоп, основател на Сазавския манастир. И по други поводи П. отбелязва благодатната роля на Кирило-Методиевото дело във *Велика Моравия*. В статията си за старочешкия календар (1829) посочва, че честването на Деня на Кирил и Методий (Църха и Страхота) на 9 март е въведено в Чехия през XIV в.

През 1840 П. издава съвместно с Шафарик „Die ältesten Denkmäler der Böhmischen Sprache: Libuša's Gericht, Evangelium Johannis, Der Leitmeritzer Stiftungsbrief, Glossen der Mater Verborum“, където най-старата чешка история е представена в романтичен възрожденски дух. Тази своеобразна идеализация, възприета с ентусиазъм от патриотично настроената интелигенция, която вече познава изданието на П. на старите чешки летописи, изданието на Чешка хроника от Вацлав Хайек от Либочани и на някои други старочешки литературни образци, намира широко отражение в чешкото изобразително изкуство, музика, литература (напр. в творчеството на М. Алеш, Й. Манес, Б. Сметана, К. Х. Маха, А. Ирасек и др.).

По време на изследователската си работа в архива на Райхрадския бенедиктински манастир през 1837 П. открива т. нар. Райхрадски ръкопис Martyrologium Odonis. Той забелязва кирилските глоси в ръкописа, но успява да разчете съвсем малка част от тях и предоставя на Шафарик да се заеме с него (вж. *Райхрадски глоси*). Откритието на П. се превръща в сензация в средата на XIX в. и предизвиква интереса на много слав. учени (О. М. *Бодянски*, В. И. *Григорович*, И. И. *Срезневски*, Б. *Копитар*, Н. Н. *Дурново* и др.). Около ръкописа възникват разгорещени дискусии – за неговата история и старинност, за съдбата на кирилицата в Чехия и др. П. е автор и на редица биографични студии за бележити личности в чешката история – Карл IV, Ян Хус, Ян А. Коменски, Иржи от Поребради, Добровски и др.

Философското верую на П. за историята на чешкия народ, която според него не е стечение от случайни събития, а резултат от законна и справедлива борба за свобода и социален прогрес, е тясно свързано с панславянската идея за общо слав. начало, славно минало и още по-славно бъдеще на слав. народи както в културно, така и в политическо отношение. Първия разцвет на слав. култура П. вижда именно в делото на слав. първоучители Кирил и Методий, което поставя начало на дълготрайни традиции.

Съч.: Počátkowe českého básníctwá obzwláště prozodye [P a l a c k ý F., P. J. Š a f a ř í k]. Prešpurk, 1818, 128 p.; O národech uherských, zvláště Slovanech. – ČČM, 3, 1829, 1, p. 11–38; Staří letopisové čeští od r. 1378 do 1527, čili pokračování o kronikách Přibíka Pulkavy a Beneše Hořovic, z rukopisů starých vydané. V Praze, 1829, 524 p.; Würdigung der alten böhmischen Geschichtsschreiber. Prag, 1830, 312 p.; O národech Pol-

ských. – ČČM, 4, 1830, 1, p. 69–89; Zběrky ze starožitnosti československé. – ČČM, 5, 1831, 1, p. 169–180; Gazyk český na dwoře Litewském w XV. stoletj. – ČČM, 5, 1831, 3, p. 280–283; Joseph Dobrowský's Leben und gelehrtes Wirken. Prag, 1833, 64 p.; O welikém stěhowánj národů z Asie do Europy. – ČČM, 8, 1834, 3, p. 305–324; Srownánj zákonů cara Stefana Dušana Srbského s nejstaršjmi řády zemskými w Čechách. – ČČM, 11, 1837, 1, p. 68–110; O umučení sv. Václava, podle legendy slovanské, úvaha kritická. – ČČM, 11, 1837, 4, p. 406–417 (същото в: Františka Palackého Spisy drobné. 2. Články z oboru dějin. V Praze, 1901, p. 79–90); České obyčeje a mrawy za wěku cjsaře Karla IV. – ČČM, 12, 1838, 1, p. 3–14; Об исторических разысканиях и историографии в Богемии. – ЖМНП, 25, 1840, отд. 2, с. 108–124; Archiv český, čili Staré písemné památky české i moravské, z archivův domácich i cizích. Praha. 1., 1840, 612 p.; 2., 1842, 579 p.; 3., 1844, 628 p.; 4., 1846, 608 p.; 5., 1862, 606 p.; 6., 1872, 639 p.; Die ältesten Denkmäler der Böhmischen Sprache: Libuša's Gericht, Evangelium Johannis, der Leitmeritzer Stiftungsbrief, Glossen der Mater verborum [P a l a c k ý F., P. J. Š a f a ř í k]. Prag, 1840, 233 p.; Об исторических разысканиях и историографии в Богемии. – ЖМНП, 25, 1840, 2, с. 108–124; O Ruském knjžeti Rostislawowi, otci královny české Kunhuty a rodu jeho, rozbor kritický. – ČČM, 16, 1842, 1, p. 23–41; Popis království českého. Praha, 1848, 606 p.; Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě, dle původních pramenů vypravuje Fr. Palacký. V Praze. 1., 1. Od prvověkosti až do roku 1125. 1848, 406 p.; 1., 2. Od roku 1125 až do roku 1253. 1854, 500 p.; 2., 1. Od roku 1253 do 1333. 1875, 504 p.; 2., 2. Od roku 1333 do 1403. 1876, 422 p.; 3., 1. Od roku 1403 až do 1424 čili od počátku nepokojů až po smrt Žižkovu. 1850, 542 p.; 3., 2. Od roku 1424 až do 1439, čili od Žižkovy do Albrechtovy smrti. 1851, 447 p.; 4., 1. Od roku 1439 až do 1457. 1857, 476 p.; 4., 2. Od roku 1457 až do 1471. 1860, 614 p.; 5., 1. Od roku 1471 – 1500. 1865, 424 p.; 5., 2. Věk Jagellonský. Kralování Wladislava II a Ludvíka I. Od roku 1500 do 1526. 1865, 521 p.; Böhmen als erbliches Königreich unter den Přemysliden. Vom Jahre 1197 bis 1306. Prag, 1866, 392 p.; Das Leben des J. A. Comenius und dessen Testament der Sterbenden Mutter der Brüder-Unität. Leipzig, 1866, 80 p.; Zur Böhmischen Geschichtsschreibung. Prag, 1871, 216 p.; Böhmen un-ter dem Hause Luxemburg, bis zum Kaiser Karls IV. Jahre 1306–1378. Prag, 1874, 398 p.; Vlastní životopis Františka Palackého. Z pozůstalosti jeho vydává M. Červínková Riegrová. Praha, 1885, 85 p.; Dějiny ve stručném přehledu a povahopisy. Přemysl Otakar II., Karel IV., Jiří z Poděbrad, Jan Hus, Jan Žižka, Jan Amos Komenský. Do roku 1526 napsal Fr. Palacký, pokračování do roku 1848 podal V. V. Tomek. Praha, 1898, 152 p.; Politické myšlenky. Praha, 1898, 80 p.; Staročeský všeobecný kalendář, čili o počítání dnů v roce u starých Čechů (1829). – In: Františka Palackého Spisy drobné. 2. Články z oboru dějin. Praha, 1901, p. 18–37; Obrazy z dějin národu českého. V Praze – Karlíně, 1919, 120 p.; Obrana husitství. Praha, 1926, 72 p.; Řeči Františka Palackého a Pavla Josefa Šafaříka na Slovanském sjezdě v Praze roku 1848. Praha, 1928, 29 p.; Z dějin národu českého. Praha, 1957, 362 p.; Geschichte der schönen Redekünste bei den Böhmen. Dějiny české slovesnosti. [P a l a c k ý F., S. K. M a c h á č e k]. K vydání připravili O. Králík a J. Skalička. Ostrava, 1968, 178 p.

Лит.: Е л а г и н В. Об Истории Чехии Франца Палацкого. – ЧОИДР, 3, 1848, 7, с. 1–44; П е р в о л ь ф Й. Франц Палацкий, историограф чешского народа. Его ученая деятельность. – ЖМНП, 176, 1874, отд. 2, с. 197–270; K a l o u s e k J. Nástin životopisu Františka Palackého. Praha, 1876, 32 p.; Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého. Praha, 1898, 726 p.; Z í b r t Č. Bibliografie o Fr. Palackém. – In: Památník na oslavu stých narozenin Františka Palackého. Praha, 1898, p. 713–723; G o l l J. František Palacký. – ČČH, 4, 1898, 2, p. 211–279; M a s a r y k T. G. Palacký's Idee des böhmischen Volkes. Prag, 1898, 74 p.; П а л ь м о в И. С. Франтишек Палацкий (к столетию со дня рождения 14 июля 1798 г.). СПб., 1898, 8 с.; Ц о н е в Б. Славянски великани. 1. Франтишек Палацки. – БПр, 5, 1898, 1, с. 92–98; C h a l o u p e c k ý V. František Palacký. Praha, 1912, 196 p.; P e k a ř J. František Palacký. Praha, 1912, 162 p.; H r o m á d k a J. Palackého osobnost a význam v národním probuzení. Praha, 1926, 71 p.; N o s o v s k ý K. Bibliografie Františka Palackého. – Literární rozhledy, 10, 1926, p. 356–360; S c h e i n o s t J. František Palacký. – Literární rozhledy, 10, 1926, p. 354–356; K r o f t a K. Naše staré legendy a začátky našeho duchovního života. Praha, 1947, p. 35, 37, 109–110; B e h y ň o v á V., Z. H a u p t o v á. Korespondence Pavla Josefa Šafaříka s Františkem Palackým. Praha, 1961, 235 p.; Památník Palackého 1798–1968. Ostrava, 1968, 80 p.; Š i m e č e k Z. Palacký Františe k. – In: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 352–354; H r a b á k J., D. J e ř á b e k, Z. T i c h á. František Palacký a Pavel Josef Šafařík. – In: Průvodce po dějinách české literatury. Praha, 1978, p. 166–167; František Palacký. – In: Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století. Slovníková příručka. Praha, 1982, p. 210–212; П а в л о в И., В. Т о д о р о в. История на чешката литература. С., 1986, с. 98, 260; Л а п т е в а Л. П. Чешский ученый XIX века Франтишек Палацкий и его связи с русской наукой. – Славяноведение, 1999, 3, с. 92–101.

Мира Начева

ПАЛЕОГРА̀ФСКИ НАРЪ̀ЧНИЦИ – помагала за палеографско и археографско проучване на ръкописните паметници. Делят се на основни (типично палеографски) и допълнителни (с интердисциплинарен характер). Основни П. н. са ръководствата и учебниците по палеография, които съдържат обобщени наблюдения, изводи и правила, засягащи ця-

лостното развитие на ръкописните паметници. Трябва да се има предвид обаче, че палеографията не е универсална наука, тъй като всяка писмена култура има свои особености, свои средища и т. н., поради което не може да се създаде общовалиден учебник по палеография. Има съществени отлики между лат., грц. и слав. кирилска палеография, а даже и между палеографските особености на писмените паметници на отделните слав. култури. Досега не е създадена бълг. палеография; основните наблюдения върху бълг. ръкописно наследство се търсят в учебниците по южнослав. палеография, дело на руски учени. Поради недоразбирането на тези особености ранните слав. палеографии невинаги са построени на правилна методологическа основа и често съдържат неточни изводи и обобщения (архимандрит *Амфилохий*, Д. И. Прозоровски, А. И. *Соболевски*, Р. Ф. Брандт и др.). Днес най-известните палеографии, основани на южнослав. и по-специално на бълг. материал, са палеографиите на В. Н. *Щепкин* и Е. Ф. *Карски*. Те съдържат описание на целите и задачите на палеографията като наука, данни за началото на слав. писменост и разпространението на слав. *азбуки*, сведения за писмото (главно кирилското), орнамента, подвързията, материала за писане, правописните особености на ръкописните паметници (предимно за времето до XVII в.). Анализирани са основните методи за датировка и локализация на ръкописните книги, за разчитане на тайнописни текстове, за идентифициране на отделни кописти, без обаче да се разглеждат палеографските характеристики на всички писарски средища и на отделни изявени кописти, което остава основна задача на бъдещето. В тези палеографии не се отчита и необходимостта от по-широк, културологичен подход за решаване на някои основни палеографски проблеми. Към палеографиите трябва да бъдат причислени и истор. обзори върху развоя на тази дисциплина, които очертават основните ѝ етапи, посочват промяната в методологията и поставят нерешените проблеми.

Палеографията е наука предимно за писмото, затова сред основните наръчници са и палеографските албуми. Те са два вида – самостоятелни албуми и албуми към *описите* на отделни сбирки и колекции. И двата вида имат еднакво предназначение – представляват основа за атрибутиране, датиране и локализиране на ръкописните паметници въз основа на сравнение. За да изпълняват функциите си, необходимо е да отговарят на няколко важни изисквания. При съставянето им на първо място трябва да се излиза от разбирането, че те не са сбор от илюстрации, а съществен изворов материал. Затова снимките трябва да съдържат максимум детайли и характерни особености, които носят информация за писмото, украсата и цялостното оформление на страниците. Добре е също така те да бъдат представени в естествена големина, за да създават вярна представа за размера на паметника. От голямо значение е и въпросът за подреждането на материала. В досегашните албуми принципът е само хронологически, а би било по-добре, ако е съчетан с топографския. Самостоятелни палеографски албуми с голямо количество бълг. материал са албумите на П. А. *Лавров* и В. А. *Мошин*. Те представят едни от най-важните стари бълг. ръкописи, но в тях развоят на кирилското писмо в южнослав. традиция е онагледен главно до началото на XV в. Образци от глаголическите старобълг. ръкописи са представени в специализирания албум на Н. М. Карински, а развоят на руското кирилско писмо до XVII в. може да се проследи в албумите на Соболевски, И. Ф. Колесников и други изследователи на старата писменост. Сред палеографските албуми, които предоставят данни за развитието на писмото в определени центрове или по колекции, най-подробни

са албумите на Мошин и Д. Богданович, албумите към описите на ръкописите в Зографския манастир, във Ватиканската апостолическа библиотека и др., които съдържат цветни и черно-бели образци от важни бълг. ръкописи.

Съществен дял от палеографията са и специализираните изследвания за писмото, които са няколко вида – изследвания върху глаголическото писмо (Й. *Вайс*, В. *Ягич*, П. *Илчев*, Ив. *Добрев*, Б. *Велчева* и др.) и върху кирилското писмо (Лавров, Мошин, П. Джорджич, Хр. *Кодов*, Б. *Райков* и др.); върху отделните типове кирилско писмо – *устав*, *полуустав* и *скоропис*; върху писмото на отделни школи, средища и центрове. Тези проучвания водят до задълбочаване на палеографския анализ и до детайлна основа за атрибуции на анонимните паметници.

Обстойна палеографска характеристика на ръкописните книги се съдържа в научните описи и каталози, в които са синтезирани резултатите от цялостното проучване на отделни сбирки и колекции. Особено полезни са описите на т. нар. органични сбирки от слав. ръкописи, защото в тях се разглежда исторически обусловен и органично свързан кръг от паметници, който от своя страна е надеждна основа за датировка и локализация. Подробни палеографски характеристики трябва да се търсят и в изданията на отделни паметници, особено на онези, които са свързани с Кирило-Методиевата епоха. Важни П. н. са и методическите указания за съставяне на описи, където има редица терминологични и практически уточнения, засягащи пряко палеографското изследване и описание на ръкописите.

Палеографското описание на всеки ръкописен паметник включва следните основни компоненти: датировка и локализация (евентуално и уточняване на кописта), физическо описание, правописно-езикова характеристика, разкриване на съдържанието, истор. бележки. Във връзка с всеки от тях са необходими някои основни справочници и наръчници. За прецизиране на датировката на хартиените ръкописи основни помагала са филиграноложките албуми, които съдържат копия от водни знаци, групирани по родов, видов и хронологичен белег. Основни филиграноложки албуми, свързани с бълг. ръкописна традиция, са албумите на Н. П. Лихачов, Мошин, Ш. Брике, където са събрани над 50 хиляди водни знака. Те са общи албуми, а съществуват и по-тясно специализирани, посветени само на един воден знак и неговото развитие – напр. „Пасхално агне“ на Мошин и М. Грозданович, „Три луни“ на А. Велков и Ст. Андреев, и др. Украсата на ръкописите (заставки, инициали, концовки, маргинални орнаменти и миниатюри) има не само изкуствоведско, но и палеографско значение с оглед на датирането, а и на локализирането на всеки ръкописен паметник. Изследването и описването на украсата на слав. ръкописи се подпомагат от проучванията върху всеки орнаментен стил, както и от албумите с образци от миниатюри, заставки и инициали, съставяни обикновено по три делитбени белега – според произхода на ръкописите (бълг., руски, сръбски и др.), по хронологически принцип и по школи. Във връзка с физическото описание на ръкописите са и наръчниците, отнасящи се до подвързиите и обковите на ръкописните книги, които също имат датираща и локализираща стойност. Изследването на подвързийните орнаментални схеми, които се променят през различните епохи и са различни за отделните книговезки ателиета, както и на обковите на напрестолните евангелия, намира израз в специални албуми, които съдържат сравнителен материал при палеографското описание на тези елементи на ръкописната книга. А при определянето на *редакцията* на всеки паметник и установяването на неговия произход от голямо значение са изследванията за правописните норми и орто-

графските правила за отделните епохи, книжовни средища и кописти. Тези проучвания са съществени не само с оглед на класическите старобълг. паметници, които поставят основата на писмеността, но особено за ръкописите от епохата на османското владичество, когато във всички южнослав. средища господства ресавският правопис, в отделни случаи затрудняващ народностното определяне на ръкописи, в които няма бележка на книжовника. Към тези П. н. трябва да се причислят и публикациите с текстологически характер, тъй като текстологическото проучване е от голямо значение за разкриване на съдържанието на ръкописите и на източниците, използвани от старобълг. книжовници. За това са необходими и текстологическите изследвания на византийската, а отчасти и на лат. средновековна книжнина (тук трябва да се имат предвид и сводовете от инципита и експипита от творбите на грц. автори – IPG, BHG, както и Patrologia Graeca). Тези и други подобни наръчници ограничават неправилното атрибутиране на оригинални творби на старобълг. писатели.

Към П. н. и помагала трябва да бъдат причислени и някои по-частни изследвания – напр. за надредните знаци и развитието на слав. акцентология; за музикалната нотация и нейните разновидности в средновековните текстове; за различните тайнописни системи и др. Особено важни помагала за палеографа са специализираните изследвания на книжовната продукция на определен център, средище, школа, особено ако те съдържат многоаспектна палеографска характеристика и осъществяват прилагането на културологичния подход към ръкописното наследство.

Като интердисциплинарна наука палеографията използва задължително и основните наръчници на други науки, като *епиграфиката* (за сравнителен анализ особено на ранните старобълг. паметници), кодикологията, която проучва книгата в нейната цялост и чиито методи трябва в отделни случаи да се прилагат при палеографската обработка на материала, археографията, която си поставя сходни задачи. Слав. палеография е в тясна връзка също с грц. и лат. палеография и кодикология и си служи с техните основни наръчници. В сравнителен план е построен напр. трудът на А. *Джурова* „Въведение в славянската кодикология“ (1997), в който са представени материалите, използвани за създаване на слав. ръкописи, и начините за тяхната обработка; технологията на подвързване и спецификата на инструментариума; организацията на текстовото поле, разчертаването на страниците, пикирането на тетрадите. Направен е и кратък преглед на типовете писмо в слав. ръкописи, на използваните лигатури и интерпунктуационни знаци. Специално внимание е обърнато на структурирането на текста в кодекса чрез типа писмо, *орнамента* и *миниатюрата*.

Лит.: Саввa еп. Палеографические снимки с греческих и славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки VI–XVII вв. М., 1863; Амфилохий архим. Описание Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки с приложением снимков со всех пергаменных рукописей и некоторых писанных на бумаге. М., 1875, 216 с.; Стасов В. В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. 1. СПб., 1884, с. 1–14+40 ил.; 2.–3. СПб., 1887, с. 15–78 + 11 ил.; Прозоровский Д. И. Славяно-русская палеография. Чтения в Археологическом институте. СПб., 1886, 166 с.; Тихонравов Н. С. Русская палеография. Курс, читанный в 1887–1888 гг. М., 1889, 144 с.; Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. 1–3. СПб., 1899, 211+37+507 с.; Соболевский А. И. Палеографические снимки с русских рукописей XII–XVII вв. СПб., 1901; Симони П. Опыт сборника сведений по истории и технике книгопереплетного художества на Руси, преимущественно в до-Петровское время, с XI по XVII-ое столетие включительно. Тексты – материалы – снимки. СПб., 1903, 14+307 с.+72 табл.; Лавров П. А. Юго-славянская палеография. Курс, читанный в Санкт-Петербургском Археологическом институте в 1903–1904 г. СПб., 1904, 67 с.+19 табл.; Трусевич Я. И. Свод азбук и образцов кириллицы. Из снимков рукописей X–XVIII вв. русско- и югославянских. 1. X–XIV в. СПб., 1905, 20 факс.; 2. XV–XVIII в.

СПб., 1905, 21 факс.; Каринский Н. М. Образцы глаголицы. 25 автотипических снимков с рукописных и печатных памятников и транскрипция текстов кирилловскими буквами. СПб., 1908, 9+14 с.; Сборник снимков с русского письма XIII–XVIII вв. под редакцией К. А. Маркса и И. Ф. Колесникова. М., 1908, 78 с.; Соболевский А. И. Славяно-русская палеография. Лекции. 2 изд. СПб., 1908, 120 с.; Щепкин В. Н. Болгарский орнамент эпохи Иоанна Александра. – В: Сборник статей по славяноведению, посвященных профессору М. С. Дринову его учениками и почитателями. Харьков, 1908, с. 152–158; Лекции по славянорусской палеографии, читанные в Московском археологическом институте в 1908, 1909 и 1910 гг. проф. Р. Ф. Брандтом. М., 1910, 70 с.+12 табл.; Симони П. Собрание изображений окладов на русских богослужебных книгах XII–XVIII столетий. 1. Древнейшие церковные оклады XII–XIV столетий. СПб., 1910, 7 с., 3 табл.; Ягич В. Глаголическое письмо. – В: Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 51–262+36 табл.; Костић Д. Тајно писање у јужнословенским ћирилским споменицима. – ГСАН, 92, Други разред, 54, 1913, с. 1–62; Шляпкин И. А. Русская палеография. СПб., 1913, 102 с.; Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград, 1914 (Энциклопедия славянской филологии, 4., 1.), 342 с.; Лавров П. А. Альбом снимков с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма. СПб., 1916, 130 табл.; Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. М., 1918, 7+182 с.; Briquet C. M. Les filigranes. 1–4. Leipzig, 1923, 836 p.+16 112 tabl.; Райнов Н. Орнамент и буква в славянските ръкописи на Народната библиотека в Пловдив. С., 1925, 75+185+5 с.+37 факс.; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, 21+294 с.; Vajs J. Rukovět hlaholské paleografie. Praha, 1932, 8+178 p.+54 tabl.; Добиаш-Рождественская О. А. История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. М. –Л., 1936, 227 с.; Селищев А. М. Образцы древне-русского письма XI–XVII вв. М., 1939, 24 с.; Чремошник Г. Студије из српске палеографије и дипломатике. — ГСНД, 21, 1940, с. 1–8; Бражников М. В. Русские певческие рукописи и русская палеография. — ТОДРЛ, 7, 1949, с. 427–454; Hamm J. Datiranje glagoljskih tekstova. – RSslI, 1, 1952, p. 5–72; Дуйчев И. Средновековните български миниатюри. – Изкуство, 12, 1953, 4–5, с. 64–68; Мирчев К. Поглед върху развоя на българското кирилско писмо. – БЕ, 3, 1953, с. 309–328; Мошин В. Орнаментика неовизантијског и „балканског" стила. – Godišnjak Balkanološkog instituta, 1, 1957, p. 259–351; Mošin V., S. M. Traljić. Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka. 1.–2. Zagreb, 1957, 173 p.+854 tabl.; Щепкин В. Н., М. В. Щепкина. Палеографическое значение водяных знаков. – В: Проблемы источниковедения. 6. М., 1958, с. 325–346; Клепиков С. А. Из истории русского художественного переплета. – В: Книга. 1. М., 1959, с. 98–166; Илина Т. За графичната украса в българските, сръбските и руските ръкописи в сбирките на Ленинград и Москва. – ИИИИ, 5, 1962, с. 89–110; Атанасов П. Български художествени подвързии. – ИНБ „КМ", 2 (8), 1963, с. 274–324; Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии (В дореволюционной России и СССР). М., 1963, 142 с.; Клепиков С. А. Новые работы по филигранологии и филиграноrрафии. – Записки Отдела рукописей. Государственная публичная библиотека СССР им. В. И. Ленина, 26, 1963, с. 486–491; Недељковић О. Акценатски знаци јужнословенских доресавских рукописа. Београд, 1964, 208 с.; Иванова-Мавродинова В. Украсата на старобългарските глаголически ръкописи. – Изкуство, 15, 1965, 7, с. 10–16; Гьорнер Ф. За надредните знаци в старобългарските паметници до XIII в. – ЕЛ, 21, 1966, 6, с. 53–58; Мошин В. Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо. Скопје, 1966, 164 с.; Тихомиров М. Н., А. В. Муравьев. Русская палеография. М., 1966, 67 с.+104 факс.; Mošin V., M. Grozdanović-Pajić. Agneau Pascal. Beograd, 1967, 62 p.+338 tabl.; Клепиков С. А. Использование филиграней в работе с недатированными рукописными и печатными книгами XIII–XVI вв. – Советские архивы, 1968, 6, с. 50–57; Босилков Св. Старобългарски миниатюри. С., 1968, 15 с.+12 табл.; Иванова-Мавродинова В. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 80–124; Кукушкина М. В. Советская палеография. – В: Вспомагательные исторические дисциплины. 1. СПб., 1968, с. 73–94; Мошин В. Палеографско-правописне норме за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља. – В: Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 229–237; Ђорђић П. Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози. Београд, 1971, 532 с. (2 изд. 1990); Mošin V. Anchor Watermarks. Amsterdam, 1973, 36+135 p.+367 tabl.; Стоянов М. Украса на славянските ръкописи в България. С., 1973, 250 с.; Райков Б. За старите български художествени подвързии и обкови. – В: Зборник Музеја примењене уметности, 18, 1974, с. 33–38; Томовић Г. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Београд, 1974, 121 с.+23 табл.; Клепиков С. А. Филиграни на бумаге русского производства XVIII – начала XIX вв. М., 1978, 238 с.; Джурова А. Орнамент и миниатюра в българските ръкописи от X–XIV в. С., 1979, 6 с.+24 табл.; Райков Б. Орнамент и миниатюра в българските ръкописи от XV–XVIII в. С., 1979, 6 с.+24 табл.; Райков Б. Българската палеография като помощна историческа дисциплина и поглед върху проблема за произхода и авторството на българските азбуки. – В: Помоћни историјски дисциплини. 1. С., 1979, с. 176–189; Васильев Љ. Илуминација као један

од елементата датирања средњовековних ћирилских ръкописа. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 168–173+7 табл.; Иванова Кл. Правописно-езикови проблеми при описването на южнославянските кирилски ръкописи. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 102–109; Кожухаров Ст. Палеографски проблеми на θ-нотацията в среднобългарските ръкописи от XII–XIII век. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 228–233+12 табл.; Тончева Е. Късновизантийската музика и нотация в славянската ръкописна практика от XIV–XVI в. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 255–265; Зафиров М. Предварителни бележки към въпроса за появата и разпространението на хартията в България през XIII–XIV в. – В: Помощни исторически дисциплини. 2. С., 1980, с. 180–203; Райков Б. Бележки към историята на българския тайнопис. – В: Помощни исторически дисциплини. 2. С., 1980, с. 237–241; Джурова А. Хиляда години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, 142 с.+317 ил.+83 табл.; Дыбо В. А. Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском. М., 1981, 272 с.; Проблемы научного описания рукописей и факсимильного издания памятников письменности. Л., 1981, 264 с.; Богдановић Д. Питање упоредности у развоју писма и орнамента. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 190–192; Répertoire de réglures dans les manuscrits grecs sur parchemin. Base de données par J.-H. Sautel a l'aide du fichier Leroy et des catalogues récents a l'Institut de recherche et d'histoire des textes (CRNS). Brepols, 1995, 407 p.; Джурова А. Въведение в славянската кодикология. Византийският кодекс и рецепцията му сред славяните. С., 1997, 416 с.

Божидар Райков,
Боряна Христова

ПАЛИКÀРОВА-ВЕРДÈЙ, Райна Тодорова (Palikarova-Verdeil, R.) (17.VIII. 1904 – 24.XII.1960) – бълг. музиковедка. Родена в Добрич. Завършва гимназия във Видин и Държ. музикална академия в София като ученичка по цигулка на Х. Кох. След двегодишна учителска практика във Видинската девическа гимназия, където преподава музика, през 1928–1930 следва и завършва с отличие музикология в Парижкия унив. при А. Пиро. Учителства още две години във Втора девическа гимназия в София. През 1933 се установява в Париж. Защитава два доктората: по музикология („La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe siècle)", 1948; трудът е издаден през 1953 със средства на Националния център за научни изследвания на Франция) и по история („Les événements bulgares de 1876 et l'opinion française"). Член на Френското д-во на музиколозите. Умира в Париж.

П.-В. формулира и систематизира основните теми в музикалната старобългаристика, поставяйки началото ѝ като съвременна наука, и очертава важни перспективи за развитието ѝ. Централно място в нейните проучвания заемат писмените извори и тяхната нотация. Тя въвежда в научно обръщение голям брой недостатъчно познати и нови музикални (нотирани) ръкописи – главно руски и български. За пръв път проследява в сравнителен план историята на виз. и на руската средновековна невмена нотация, като определя ролята на Б-я в нея. П.-В. аргументира тезата, че макар и да започва във Велика Моравия (главно с дейността на Константин-Кирил), превеждането на песенните богослужебни текстове, свързано с овладяване на съответните по време виз. мелодии и музикално писмо, се утвърждава в Б-я – в Охрид и Преслав, в певчески школи, създадени от Кирило-Методиевите ученици. От бълг. земи изключително високите постижения в областта на християнската песенност се пренасят в Русия в края на X в. Важно свидетелство за това са най-ранните руски нотирани ръкописи, в чиито текстове (до XIV в.) езикознанието открива българизми; тяхната нотация П.-В. определя като палеовизантийска от първи период, усвоена в Б-я успоредно с въвеждането на слав. писменост – докъм края на Симеоновото царуване. Нотацията от този период не се запазва във Византия; съхранени са паметници от т. нар. втори развоен етап – на нотация тип Коален от XII в. Наред с палеовиз. нотация, с която се записват прости мелодии, в Б-я се възприема и по-късно

се пренася в Русия и друг вид виз. нотация – кондакарната, която П.-В. основателно характеризира като предназначена за мелизматично пеене. Според П.-В. тази нотация, чийто по-късен етап е т. нар. Шартър-писменост (от XI в.), отпада от употреба във Византия през X в.; пренесена в Русия, тя престава да се употребява и там през XIII в. В Русия до XIV в. палеовиз. нотация тип Коален се запазва без промени (период на старо истиноречие); през XV–XVI в. тя започва да се изменя (разделноречие); голяма промяна настъпва в третия ѝ развоен период – от XVII в. (ново истиноречие), когато се изменя и самата музика. Това музикално развитие не следва развоя на виз. нотации, в който през XII в. започва периодът на диастематичната (изписваща точно мелодическите интервали) медиовизантийска нотация, а от XV в. до 1814 е периодът на неовизантийската нотация, наричана още „Кукузелова". Невмената нотация от XIX в. насам П.-В. нарича „модерна" византийска.

Предложените от П.-В. характеристики на невмените системи са прецизни и подкрепени с многобройни сравнителни таблици. От методологическо гледище много важна е постановката ѝ, че слав. музикално-писмени извори, запазили традициите на ранновиз. нотационен етап, могат да бъдат надеждни извори за изследването на най-старинните явления в съществуването на виз. музикална култура, за които не е съхранена документация. В това отношение внимание заслужава и предложената от П.-В. систематизация на основните слав. музикално-писмени извори. Според нея *Остромировото евангелие* и *Новгородските листове* са паметници на екфонетичната нотация. Надредните знаци в Болонския псалтир са невмени, свидетелство за преход между екфонетичната и палеовиз. нотация. В Драгановия миней е налице съчетание на палеовиз. невмена система от най-ранния ѝ период с ранна руска и ранна виз. мелизматична, респ. слав. кондакарна нотация (опит за създаване на оригинална бълг. невмена писменост). Невмираните мелодии в Палаузовия препис на Бориловия синодик са преходни между медио- и неовиз. (Кукузелова) стилистика и нотация. За музикални паметници, свързани с Б-я, П.-В. приема и четири ръкописа от XVI в. от певческата школа в молдовския манастир Путна. Според нея техният репертоар е търновски и от него може да се направи заключението, че през Второто бълг. царство са меродавни виз. музикални образци, а не се продължава стъробълг. певческа традиция, забравена по време на виз. робство. С т. нар. „болгарский роспев", записан с петолинейна киевска нотация през XVII в. и по-късно, се предават пренесени устно в Украйна и съответно променени мелодии, различни от песенността в Търновската школа.

Райна Паликарова-Вердей

П.-В. отделя специално внимание на темата за Йоан Кукузел. Въз основа на разнообразни извори тя извлича първите достоверни сведения за живота му и

популяризира в превод на френски език обширната версия на житието му (по ръкопис от РНБ, № 239 отXIX в., сбирка на Порфирий Успенски), като отбелязва мотивите, насочващи към вероятния бълг. етнически произход на Кукузел.

Съч.: La musique byzantine chez les Slaves, Bulgares et Russes aux IXe et Xe siècles. – Bsl, 10, 1949, p. 268–284; La musicologie byzantine et les documents slavons. – Bsl, 11, 1950, p. 82–89; E. Wellesz. A History of Byzantine music and hymnography. Oxford, 1949 (рец.). – In: Coptic studies in Honour of Walter Ewing Crum. Boston, 1950, p. 565-567; La musique byzantine chez les Slaves (Bulgares et Russes) au IXe et Xe siècles. – In: Actes du V^ie^ Congrès International des Etudes Byzantines. 2. Paris, 1951, p. 321–330; La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes (du IXe au XIVe siècle). Copenhague, 1953 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Subsidia, 3), 249 p.+21 tabl.

Лит.: Koschmieder E. – BZ, 47, 1954, 2, p. 406–410 (рец.); Брашованова Л. Вердей, Райна Паликарова. – В: Енциклопедия на българската музикална култура. С., 1967, с. 198; Брашованова Л. Райна Паликарова. – Българска музика, 1974, 9, с. 50.

Елена Тончева

Кюстендилският палимпсест.
Изборно евангелие от края на XII в.

ПАЛИМПСЀСТ (грц. παλίμψηστος, от παλίν – 'отново', и ψάω – 'изтривам', 'изстъргвам') – пергаментен ръкопис, в който първоначалният текст е измит или изстърган и върху него е написан друг текст. Повторната употреба на един и същ пергамент през Средновековието се е налагала заради високата цена на материала. Следите от заличения текст понякога могат да се видят с просто око, а в други случаи — да се възстановят по различни фотографски или химически начини. В зависимост от качеството на пергамента, вида на мастилото и натиска, който перото на преписвача е упражнявало върху листа, реконструкцията на първоначалния текст може да бъде повече или по-малко успешна. Обикновено се е заличавал текстът на станали вече ненужни книги.

Сред слав. ръкописи броят на П. е сравнително малък (23 според Е. Е. *Гранстрем*, която се опитва да им направи пълен списък). Най-често слав. текст е нанесен върху изтрит грц. текст или върху по-стар слав. глаголически текст; от втория вид са *Боянският палимпсест* и Зографският палимпсест (вж. *Зографско евангелие*). По-редки са случаите, когато заличеният текст е славянски и върху него е написан грц. текст. Сред този тип П. се открояват Барберинският палимпсест и Ватиканският палимпсест (вж. *Ватиканско евангелие*), които се пазят във Ватиканската апостолическа библиотека. Най-редки са П., където новият слав. текст е изписан върху изтрит лат. текст. Обикновено както заличените, така и новите текстове са с литургично съдържание, от което може да се заключи,

че повторната употреба на пергамента е била допускана при изработването на книги за всекидневно богослужение.

Лит.: Lunt H. On Slavonic Palimpsests. – In: American Contributions to the Fourth International Congress of Slavicists. Mouton, 1958, p. 191–210; Гранстрем Е. Э. Палимпсесты Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – ВВр, 17, 1960, с. 78–84; Гранстрем Е. Э. Славяно-русские палимпсесты. – АЕ за 1963 (1964), с. 218–222; Кръстанов Тр. Славянските палимпсести. – In: Description et catalogage des manuscrits médiévaux. Sofia, 1984, p. 48–60.

Анна-Мария Тотоманова

ПАЛМО̀В, Иван Савич (Пальмов, И. С.) (30.I./11.II.1856 – 28.IX.1920) – руски църковен историк. Роден в с. Ногайск, Рязанска губ., в семейството на свещеник. Завършва Рязанската духовна семинария (1876) и Санктпетербургската духовна академия (1880). През 1881 защитава магистърска дисертация на тема „Вопрос о чаше в гуситском движении“, през 1904 получава докторска степен за работата си „Чешские братья в своих конфессиях до начала сближения их с протестантами в конце первой четверти XVI столетия“. След защитата на магистърската си дисертация е изпратен в командировка във всички слав. страни, Гърция и Цариград, за да изучи историята и съвременното състояние на слав. църковна организация. През 1885 оглавява Катедрата по история на Слав. църква в Санктпетербургската духовна академия и остава професор в нея до 1917. Член на Съвета на Санктпетербургското слав. благотворително д-во (1888–1918) и редактор на неговото изд. „Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества“ (от 1889 – „Славянские известия“, от 1892 – „Славянское обозрение“). Член на Кралското чешко научно д-во в Прага (1907) и на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата (1908). Член-кор. (1913), акад. (1916). Умира в Петроград (дн. Санкт-Петербург).

Иван Палмов

По-голяма част от статиите на П. излизат в периодичните изд. „Церковный вестник“ и „Христианское чтение“; в тях от 1881 до 1904 той публикува и библиографски прегледи (част от тях са издадени и отделно) върху въпроси на Църквата в слав. страни.

В научната дейност на П. централно място заемат трудовете, посветени на чешката история през XV–XVI в. Възгледите му за хуситското движение постепенно се променят и се доближават до славянофилските, според които то е опит на чешкия народ за връщане към „изконно присъщата му религия“, т. е. към православието. Тъй като не намира достатъчно доказателства в подкрепа на тази теза, П. изразява схващането, че хуситското движение „не трябва да се отделя от реформационните опити в западнокатолическия свят“; той обаче не го възприема като близко до настаналата по-късно Реформация в Европа. Според П. източник на хуситската идеология е кирило-методиевската *традиция*. Той схваща хуситското движение предимно като религиозно, но същевременно открива в него и силни национални мотиви.

П. е автор и на трудове върху историята и съвременното състояние на Българската и на Сръбската църква, в които изтъква голямата им роля в освободителните борби на *славяните на Балканския полуостров*.

В научните занимания на П. значително място заема кирило-методиевската проблематика. Той се спира на някои страни от живота и делото на слав. първоучители във връзка с празнуваната през 1891 хилядогодишнина от смъртта на цариградския патриарх *Фотий* (858–867, 877–886). Според П. дори само фактът на тясното общуване между солунските братя, от една страна, и патриарх Фотий, от друга, без да става дума за останалите му заслуги към Църквата, е достатъчен повод да бъде припомнена неговата дейност, както и да се разглежда отношението му към славянството. П. привежда сведения от ЖК и ЖМ, които показват близостта между Константин-Кирил и Методий и патриарх Фотий, и изказва мнение за ръководната му роля в организирането на *Моравската мисия*. Без да се спира по-обстойно върху проблемите за произхода на слав. азбуки, той мимоходом критикува хипотезата, че *глаголицата* е създадена много преди IX в. и че е дело на блажения Йероним.

П. проявява специален интерес към всички аспекти на кирило-методиевската *традиция* сред западните славяни. Той се стреми да покаже, че в народната памет са запазени следи от мисионерската дейност на двамата братя, която той оценява преди всичко като православна, византийска по характер, и събира сведения за свързаните с Кирил и Методий веществени паметници сред чешко-моравските християнски старини, напр. храмовете и параклисите, носещи името на св. Климент или свързани с виз. обред (църквите „Въздвижение на честния и животворящ кръст“ и „Успение на Божията майка“). На второ място като потвърждение за непрекъснатостта на традицията П. сочи имената на местности, които народното предание свързва с дейността на първоучителите, а също и някои кладенци с имената „кирилка“, „методка“, „апостолка“ – отглас от легендите за извършваното от тях кръщение. Към доказателствата той отнася и т. нар. кирило-методиевски *кръстове*. Жизнеността на кирило-методиевската традиция П. вижда и в църковното честване на първоучителите сред западните славяни. Според него под влияние на народните спомени Западната църква е принудена да определи 9 март като Ден на Кирил и Методий. П. анализира още книжовната част на култа към солунските братя – глаголическите мисали и бревиари, включващи календарни указания за деня на тяхната памет, литания за тях и даже (в бревиарите) цели служби. Със силата на кирило-методиевската традиция П. свързва също някои запазени в латинизираните слав. земи източноправославни обичаи (водосвет преди Богоявление, кръстния знак по източен обред и др.).

П. разглежда кирило-методиевските традиции в културния живот на западните славяни не само в историческа, но и в политическа насока. Като краен защитник на православието той прави опити да дискредитира положителното отношение на Католическата църква към делото на слав. първоучители. Според него Папската курия използва имената на Кирил и Методий и народната памет за тяхното мисионерство за открита агитация в полза на Папско-слав. църква. Особено остро П. реагира срещу тържествата през 1863. Той категорично отрича каквито и да са връзки на Кирил и Методий с политиката на Рим. В този смисъл през 1880 той оценява издадената от папа Лъв XIII (1878–1903) енциклика „*Grande munus*“ (30 септ. 1880) като политическа демагогия.

С ъ ч . : Вопрос о чаше в гуситском движении. СПб., 1881, 582 с.; Памятники кирилло-мефодиевской старины в Чехии и Моравии. – В: Сборник статей по славяноведению, составленный и

изданный учениками В. И. Ламанского по случаю 25-летия его ученой и профессорской деятельности. СПб., 1883, с. 41–56; Кирилло-мефодиевская идея в современном западном славянстве. – Странник, 6, 1885, 1, с. 634–649; Кирилло-мефодиевские предания у югозападных славян латинского обряда. – ХЧ, 1885, 1, с. 741–770; Об историческом значении нынешнего Велеграда (По поводу предстоящего паломничества латинников в Велеград). – Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, 2, 1885, с. 63–74; Окружное патриаршее и синодальное послание константинопольской патриархии по поводу энциклики папа Льва XIII. – Церковный вестник, 44–45, 1885; Опровержение окружного послания папы Льва XIII. – Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, 2, 1885, с. 162–164; Отзыв о сочинениях, представленных на соискание Кирилло-Мефодиевской премии. – Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, 2, 1885, с. 42–48; Папско-славянские демонстрации по случаю предстоящего тысячелетия со дня кончины св. Мефодия. – Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, 2, 1885, с. 4–7; К вопросу об отношениях чехов-гуситов с восточною церковью по половине XV в. – ХЧ, 1888, 1, с. 79–109 (отд. отп. СПб., 1889, 85 с.); День блаженной кончины св. Мефодия и последные годы т. н. Великой Моравии в современном славянском сознании. – Славянские известия, 1890, с. 287–295; Цареградский патриарх Фотий и его отношение к современному ему славянству. СПб., 1890, 32 с. (същото в: Славянские известия, 1891, с. 222–233); Исторический взгляд на начало автокефалии сербской церкви и учреждение патриаршества в древней Сербии. СПб., 1891, 64 с.; Новые данные к вопросу об учреждении сербской архиепископии св. Саввою в XIII в. – ХЧ, 1892, 5–6,с. 421–458; Новые данные к истории Охридской архиепископии XVI, XVII, XVIII вв. – Славянское обозрение, 2, 1894, с. 195–231 (отд. отп. СПб., 1894, 41 с.); Болгарская экзархийская церковь. Первоначальное и современное ее устройство. СПб., 1896, 92 с.; Православный восток в минувшем 1896 году. 2. СПб., 1897, 53 с.; Основные черты церковного устройства у православных румын в Австро-Угрии. – ХЧ, 1898, 6–7, с. 873–910; Православный восток в минувшем 1897 году. С очерком положения русских униатов. 3. СПб., 1898, 72 с.; Франтишек Палацкий (к столетию со дня рождения 14 июля 1798 г.). СПб., 1898, 8 с.; Чешские братья в своих конфессиях до начала сближения их с протестантами в конце первой четверти XVI столетия. Прага, 1904. 1., 1. Главнейшие источники и важнейшие пособия, 23+463 с.; 1., 2. Приложения, 20+400 с.; Мануальник Вячеслава Коранды как источник для характеристики религиозно-реформационных идей чешского утраквизма второй половины XV в. – В: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского. СПб., 1905, с. 140–180; Чешский гуситизм и его историческое значение. – Славянские известия, 1909, 2, с. 163–176; 3, с. 293–310; Новейший Велеград и господствующее в нем так называемое „Кирилло-мефодьевское направление". – Славянские известия, 1910, 8, с. 7–29; Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук за 1918 г. Петроград, 1919, 49 с.; Записка об ученых трудах проф. П. Н. Жуковича. – Известия Академии наук, 6-ая серия, 1, 1919, с. 6–7.

Лит.: Kalousek J. Ruské badání o příčinách a účelích hnutí husitského. – ČČM, 56, 1882, 1, p. 90–103; Bidlo J. Ivan Palmov, Českie bratja v svoich konfessijach. 1., 1–2 (рец.). – ČČH, 11, 1905, 2, p. 203–212; Яцимирский А. И. И. С. Пальмов. Чешские братья в своих конфессиях... (рец.). – Исторический вестник, 26, 1905, ноябрь, с. 741–742; Библиографический словарь писателей, ученых и художников уроженцев (преимущественно) Рязанской губернии. Составлен И. В. Добролюбовым и дополнен С. Д. Яхонтовым. Рязань, 1910, с. 177–180; Грот К. Памяти академика И. С. Пальмова. – Вестник литературы, 3, 1921, 1, с. 15; Francev Vl. Profesor Ivan Savvič Palmov. – Almanach České akademie věd a umění, 33, 1923, p. 80–85; Липатникова Г. И. К изучению гуситского движения в русской дореволюционной историографии. – В: Вопросы истории славян. 1. Воронеж, 1963, с. 87–89; Лаптева Л. П. Прогрессивное направление русской дореволюционной историографии гуситского движения. – В: История и историки. Историографический ежегодник 1972. М., 1973, с. 189–193; Лаптева Л. П. Пальмов Иван Саввич. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 259–261; Медведев Н. Профессор СПб. Духовной Академии И. С. Пальмов (1856–1920) и его вклад в общее славяноведение. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 272–275.

Мария Райкова

ПАМЕТНИЦИ на Кирил и Методий. Личностите, делото, идеите, нравственият подвиг на слав. първоучители са пресъздадени в творби на всички изкуства (вж. *Кирил и Методий в изобразителното изкуство*, *Кирил и Методий в музиката*, *Кирил и Методий в художествената литература*). Голяма част от тях са произведения на монументалната и монументално-декоративната пластика. Скулптурните образи въздействат силно със своята мащаб-

Мраморна статуя на Кирил в катедралата „Св. Вит“ в Прага. Скулптор В. Леви, 1870 г. (фрагмент)

Мраморна статуя на Методий в катедралата „Св. Вит“ в Прага. Скулптори В. Леви и Й. В. Масълбек, 1870 г. (фрагмент)

ност и дават визуална, макар и ограничена представа за духовната извисеност на слав. равноапостоли и за признателността на поколенията към тях, въпреки че тя само условно може да се измерва с физически величини.

Кирил и Методий. Скулптурна композиция от Ем. Макс в Тинския храм в Прага, 1845 г.

В народни легенди първите паметни знаци за Кирило-Методиевата дейност се свързват с т. нар. кирило-методиевски *кръстове* в истор. области Моравия, Бохемия, Силезия, край Новгород, в западните части на Русия и Украйна и другаде. Въпросите около тях са дискусионни; има мнения, че някои са от IX в., други изследователи ги датират от XIII до XVIII в.

Най-ранните скулптурни изображения на Константин-Кирил и Методий са създадени в дн. Чехия и Словакия, където изкуството още от XVIII в. се развива под знака на патриотизма и чувството за историзъм (в 1769 в Прага е основано Патриотично общество на приятелите на изкуството), а от началото на XIX в. – и на движението за народностно самоосъзнаване. Художествените образи на Кирил и Методий въплъщават стремежите на чехите и словаците към културна автономност и национална сплотеност. Върху тях работят и най-известни, и по-малко популярни скулптори, с реализирането им са ангажирани десетки общински и квартални управи, строителни и юбилейни комитети, църковни настоятелства и обществени организации. Издигат се монументи на

Св. Кирил и Методий сред народа в Моравия. Скулптурна група от К. Дворжак върху Карловия мост в Прага, 1938 г.

Паметникът на Кирил и Методий в Нитра. Скулптор Л. Цвенгрошова, 1991 г.

открито, фигури се поставят в многобройни църкви. В течение на векове Кирил и Методий се утвърждават в общественото съзнание като символи на просветата и знанието, на новата вяра и културния възход на славянството, на моралната и духовната възвишеност. Затова при скулптурното им портретуване, независимо от еволюцията на естетическите принципи и индивидуалния почерк на всеки автор, те най-често са представяни в цял ръст, с книга и кръст в ръце.

Катедралата „Св. Вит“ в Прага (изграждана от XIV до XX в.) може да се нарече галерия от Кирило-Методиеви изображения (в нея напр. са известните витражи и картини на А. Муха). Най-старите скулптури са в горната част на Южния трифориум на църквата – бюстове на светите братя, изработени от П. Парлерж, един от архитектите и строителите на храма през XIV в. В параклиса „Св. Йоан Предтеча“ през 1870 са поставени мраморни статуи „Св. Кирил“ и „Св. Методий“. Без да е чужд на известна ефектност, резултат на техническа сръчност и красиви детайли, във фигурата на Константин-Кирил авторът В. Леви постига вътрешна цялост, ясен силует и убедителна истор. обагреност. Статуята на Методий е започната от Леви и завършена от неговия ученик и сътрудник Й. В. Масълбек, чиито по-

Паметникът „Апотеоз на славянството“
в Новгород, 1862 г.

Кирил и Методий (фигурите вдясно)
в скулптурната композиция от И. П. Кавалеридзе
в Киев, 1911 г.

Паметникът на Кирил и Методий в Москва.
Скулптор В. Кликов, 1992 г.

късни произведения са един от върховете на чешкото монументално изкуство. Неговата фигура на Методий, стилово свързана с изображението на Кирил, се отличава с многообразие на пластическата характеристика и точен психологически нюанс; вярно е разкрит стоицизмът на прототипа. През XIX в. образите на Константин-Кирил и Методий украсяват почти всички олтари на катедралата. През XX в. броят на скулптурите продължава да расте. Върху дъбовите врати на Волмутовия параклис централно място между релефите на поредица просветители на чехите и моравците заемат изображенията на Кирил и Методий от Ст. Залешак; представени са прави, в цял ръст, Кирил – със слав. книга и в монашеско одеяние, а Методий – в епископско облекло и с жезъл в ръка. В самостоятелно поле под фигурите е показана срещата на Кирил и Методий с папа Адриан II,

при която те му поднасят мощите на св. Климент Римски. Неоготическата стилистика на релефите се различава от еднотипните образи, създадени в лоното на чешкото изкуство през XIX и началото на XX в.; авторът е преодолял установените схеми. В катедралата се намира и бронзовата композиция „Св. Методий кръщава княгиня Людмила“ (1933), изваяна от К. Покорни.

През 1720–1748 скулпторът О. Зонера от Оломоуц създава отделни статуи на Кирил и Методий за фасадата на църквата „Св. Петър и Павел“ в Бърно. При нейното последно преустройство (1907) фасадата ѝ е върната в неоготически стил и фигурите са изпратени в гр. Бухлова, а на тяхното място са поставени две нови скулптури, проектирани от Ян Кастнер и изпълнени от виенчанина В. Фрюкауф. В интериора на храма е композицията „Св. Кирил и Методий“ (1775–1777) от моравския скулптор О. Шайгъл, която се характеризира с барокова раздвиженост, патетика и претрупаност. Пред Доминиканската църква в Бърно са поставени статуя на Кирил и статуя на Методий (1736) от Й. Винтерхалтер. В базиликата във *Велеград* (първият храм на нейното място е осветен на 27 дек. 1229; в сегашния си бароков стил е изградена през 1664–1735) има гипсова композиция на слав. просветители в цял ръст – копие, изработено от Ф. Нойман, от скулптурата от бял карарски мрамор (Рим, 1845) на Ем. Макс, която се намира в църквата „Св. Богородица“ (Тинския храм паметник) в Прага. Един от релефите на постамента ѝ е „Св. Кирил и Методий покръстват славяни“. Композицията е направена по поръчка на граф Ф. Коловрат, основател на Националния музей в Прага. Поради доброто си професионално равнище творбите на Макс стават „модел“ за тогавашните чешки художници. Главният олтар в базиликата във Велеград е изработен от скулптора К. Щайнхаусер в Рим (1864) от карарски мрамор със средства на архиепископ Б. Фюстенберг;

Оброчната плоча на Кирил и Методий в колиби Куцаровци, Великотърновска област, 1874 г.

Паметната плоча на Кирил и Методий в с. Керека, Габровска област, 1885 г.

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

Паметникът на Кирил и Методий в Казанлък. Скулптор Ив. Топалов, 1934 г.

поръчан е по случай 1000-годишнината на Моравската мисия. На челната му страна има три релефни сцени, изобразяващи: прощаването на Кирил с Методий (когото според надписа Кирил моли „да не изоставя в беда добрите моравци"); Методий в момента, когато получава от папа Адриан II епископски палиум; прощаването на Методий с народа на Цветница, 885. На фасадата на Енорийската църква във Велеград по време на празненството на 24 май 1936 от името на Бълг. академическо д-во „Св. св. Кирил и Методий" в Бърно е поставена паметна плоча с релефи на Кирил, който държи свитък с азбуката, и на Методий с книга и кръст в ръце.

Храмът „Св. Кирил и Методий" в квартала Карлин в Прага е осветен на 18 август 1863 в чест на 1000-годишнината от Моравската мисия. В тимпана над централните врати е поставен бронзов релеф – „Кирил и Методий, благославяни от Христос" (1869) от В. Леви. Още през 1853 Й. Манес е направил скици за украсата на средищния кораб, като е търсил художествения образ като олицетворение на националния тип. По негови проекти Л. Шимек и К. Дворжак моделират за централните врати на църквата бронзови композиции и орнаменти, поставени през 1879. Изобразени са Кирил и Методий в цял ръст, а по-долу – сцени от дейността им във Велика Моравия: „Св. Кирил проповядва християнската вяра", „Св. Методий покръства Борживой", „Св. Методий във Велика Моравия". През 1936 в олтара на църквата са внесени две огромни дървени статуи на Константин-Кирил и на Методий от Б. Кафка. С бронзови релефи слав. просветители са представени и в църквата „Св. Вацлав" в Прага. В пищния пражки бароков храм „Св. Игнац" от двете страни на олтара в левия кораб през XIX в. са поставени мраморни статуи на Константин-Кирил и Методий от Е. Весели. Той е ученик на Макс и следва неговата стилова линия. С изчистените си форми фигурите напомнят за класицизирания реализъм, развиващ се в Чехия под италианско влияние. Релефни образи на Кирил и Методий има в ренесансовския дворец Белведере в Прага. В последната четвърт на XIX в. са издигнати П. на открито в гр. Бучовице и гр. Требич.

През 1931 по време на традиционния събор в Рожков (под връх Радхош в Източните Бескиди, Словакия) е осветен П. от А. Полачка, издигнат пред местната източноправославна църква „Св. Кирил и Методий". Скулптурата е традиционна – двамата братя, изправени върху постамент, с кръст и книга в ръце. В Хусовия храм в Прага има керамична композиция „Св. Кирил и Методий" (1936), която образува ансамбъл с поставените до нея керамични фигури на Ян Хус и Ян Амос Коменски; автор е Ян Зной. Скулптурите

на Кирил и Методий са част от пластиката върху фасадата на Староместкото кметство в чешката столица.

Великолепната скулптурна група „Св. Кирил и Методий сред народа в Моравия“, работена от К. Дворжак от 1928 до 1938, краси Карловия мост в Прага (до 1890 на нейното място е била фигурата на св. Игнац от Ф. Броков, паднала в реката при наводнение на Вълтава). Поставена е с решение на чехословашкото Министерство на просветата. Включването ѝ в скулптурния ансамбъл на моста, дело на прочути майстори (М. Браун, Ф. Броков), означава приобщаване на Константин-Кирил и Методий към носителите на националните истор. и идеологически ценности на тогавашното време. Композицията е изградена пирамидално – ръката на Методий е вдигната високо за богослов, стоящият по-долу Кирил държи книга и макет на храм, символи на просветата и Църквата, по-ниско са фигурите на девойка и млади мъже, въодушевени от проповедта на учителите. Реалистът Дворжак не се съобразява с естетиката на авангардизма, освободил се е от условността на ампира и класицизма и постига опредметеност на формата, раздвиженост на композицията и индивидуализация на типажа, като намира и съзвучие с другите скулптури на моста, създадени в началото на XVIII в.

През 1947 е поставена скулптура на Кирил и Методий в църква в Млинарце, Нитра. От 1991 на кралския път, на няколко метра от портите и каменния мост на Нитранската крепост, се намира П. – статуя на солунските братя. Единият от тях държи цилиндрично ковчеже за скъпоценности – дар, изпратен от виз. имп. Михаил III (842–867) на великоморавския владетел. Автор на П. е Л. Цвенгрошова, която създава и релефни изображения на Константин-Кирил и Методий (1975, 1980–1984). През 1991 в деня на Кирило-Методиевия празник (5 юли) е открит П. (с височина 3,5 м) в Девин; скулптор Ем. Венков. П. са издигнати и в Мартин (Словакия) и другаде. В чест на Кирил и Методий от името на словашкия народ са поставени пластични творби в Рим: символичен каменен гроб на Константин-Кирил (с височина 1,2 м) от А. Рудавски в църквата „*Свети Климент Римски*“; паметна плоча с бронзови скулптури на слав. просветители от М. Полонски в базиликата „Санта Мария Маджоре“; мраморна паметна плоча с релефи на двамата братя от Л. Ферхо в базиликата „Санта Праседе“.

Паметникът на Кирил и Методий пред Народната библиотека в София. Скулптор Вл. Гиновски, 1972 г.

Първите скулптурни изображения на Константин-Кирил и Методий в Р у с и я са част от бронзовия монумент „Апотеоз на славянството“, издигнат в Новгород по проект на художника М. Е. Микешин през 1862 в чест на 1000-годишнината от създаването на слав. азбука. Той е във форма на огромна камбана; фигурите на първопросветителите са поставени на върха ѝ, а също и на околовръстния фриз,

Паметникът на Кирил и Методий във Виена. Скулптор Д. Бойков, 1975 г.

редом с изображенията на най-изтъкнатите дейци в историята на слав. народи.

На 4 септ. 1911 в Киев е открита внушителна композиция (височина 9 м), част от която са скулптурите на Кирил и Методий – от лявата страна на централната фигура (на княгиня Олга; от дясната ѝ страна е фигурата на св. Андрей Първозвани). Под тях, на постамента, има надпис: „Св. равноапостольные Кирилл и Мефодий. Двоица священная, светом богопознания". Автор на скулптурите е И. П. Кавалеридзе, студент в Киевския художествен инст.; той работи заедно със състудента си П. В. Сниткин. Цялостното строителство се ръководи от Ф. П. Балавенски, техен преподавател. Архитект е В. Н. Риков. На 5 септ. пред П. се покланят руският имп. Николай II и българ. княз Борис. През 1919 фигурата на св. Олга е заменена с бюст на Т. Г. Шевченко (такава е първоначалната идея за П., 1909), а страничните фигури са покрити (според тогавашните разбирания те не съответствали на бюста). Поради нетрайния материал, от който са отлети (цимент, пясък и късчета мрамор), те започват да се рушат и през 1923 са свалени. През 1996 П. е възстановен.

На 24 май 1990 в Мурманск, където за пръв път в Русия е честван съвременният граждански *Празник на Кирил и Методий* (1986), е осветено точно копие от П. пред НБКМ в София, подарено от българ. народ чрез Националния дарителски фонд „13 века България". Пространството пред П., наречено Площад на първоучителите, става предпочитано място за масови духовни прояви в града. П. в чест на Кирил и Методий е издигнат и в Москва (1992, скулптор В. Кликов) близо до монумента на героите от боевете за Плевен по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878). Мястото, където е поставен, е преименувано Славянски площад. П. е осветен от Алексий II, патриарх на Москва и на цяла Русия; в постамента е вградена негаснеща лампада със свещен огън, донесен с кръстно шествие от Божи гроб. Всяка година на 24 май на площада има тържество и поклонение.

За начало на Кирило-Методиевите П. в Б ъ л г а р и я би могла да се смята култовата каменна пластика, посветена на двамата братя. През втората половина на XIX в. те са включени в системата на оброчните празници като покровители на селския труд и се почитат на 11 май – особено в селища по северните склонове на Стара планина. На някои от оброчищата им има оброчни плочи. Най-старата засега (1867) е край с. Големаните, Великотърновска област, близо до Килифаревския манастир. Висока е над земята 95 см, широка – 65 см и дебела – 15 см. В центъра ѝ е издълбан кръст, над който са написани със старобълг. кирилски букви имената на светите братя. Оз-

начен е и майсторът – Васил Марков Присовеца. Плочата от 1874 от колиби Куцаровци, Великотърновска област, има размери 130/50/18 см; в горната си част е оформена като кръст, в средата ѝ местният каменоделец Цоню Раюв е издълбал наивистични изображения на Кирил и Методий. На 11 май 1885 в с. Керека, Габровска област, е осветена каменна паметна плоча с надпис, поставена в църковния двор по случай 1000-годишнината от смъртта на Методий. По същия повод в 1885 и в с. Калагларе, дн. с. Долно Левски, Пазарджишка област, е поставена плоча на оброчището на Кирил и Методий. Кръст, посветен на двамата братя, има на оброчище в с. Заселе, Софийска област.

Първият бълг. П. със скулптурни фигури на Кирил и Методий (върху пиедестал, в цял ръст, с книга в ръце) е в двора на бившето Казанлъшко педагогическо училище „Св. св. Кирил и Методий“ (дн. едноименна гимназия). Създаден е по случай 50 г. от основаването на училището през 1883; осветен е на 24 май 1934. Скулптурната работа е извършена от учителя по рисуване Ив. Топалов, отливането от бронз става в Държ. военна фабрика и в Механо-техническото училище в града, като ученици и граждани събират необходимия материал. Въпреки че е локална проява, П. показва добрите творчески възможности на създателите си. През 1943 Ив. Лазаров изрязва образите на Кирил и Методий в релефа си „Свети Кирил и Методий и техните ученици“ (дърво; съхранява се в дома музей „Ив. Лазаров“ в София). Релеф с образите на солунските братя от Ст. Тодоров е поставен на фасадата на училището „Св. св. Кирил и Методий“ в с. Ново село, Видинска област (1961). Проектът на Вл. Гиновски за П. в София е избран чрез конкурс (1963–1965). Издигнат е през 1972 (архитект – Ив. Иванчев) пред НБКМ. П. е едно от най-добрите постижения на бълг. монументална пластика; върху гранитен постамент са бронзовите

Паметникът на Кирил и Методий в Залавар, Унгария. Скулптор Фр. Янзер, 1985 г.

фигури на първоучителите, високи 4,20 м. Копие от П. освен в Мурманск има в парка на Посолството на Република България в Рим (1975). Втора награда в конкурса спечелва проектът на Ив. Колев (1964); допълнително представените глави на двете фигури (с височина ок. 60 см) са във фонда на Националната художествена галерия в София. Творчески сполуки са и скулптурната група „Кирил и Методий“ от Л. Далчев (1967), паметниците на Д. Бойков пред Бълг. културен център във Виена (1978) и пред Великотърновския унив. (1978). П. пред гимназията „Кирил и Методий“ в Благоевград, дн. Национална хуманитарна гимназия „Св. Кирил и Методий“ (бивша Солун-

Паметникът на Кирил и Методий в Охрид. Скулптор Т. Серафимовски, 1992 г.

ска), е издигнат през 1980 по случай нейната 100-годишнина. Той е дело на скулптора Н. Терзиев и архитекта В. Сандева. Своеобразна разработка на кирило-методиевската тема е П., който Г. Малакчиев изгражда от скулптирани букви (кирилски и глаголически) – намира се в парка пред Националния дворец на културата в София; преди това букви от старите азбуки са пресъздадени в малки пластики от Ив. Колев, изложени в галерията с творби на скулптора в Трявна. Важен момент в развитието на кирило-методиевската тема в бълг. изкуство е изложбата „Български просветители и учители", уредена от Комитета за култура, Съюза на бълг. художници и Министерството на науката и просветата (1985). Наред със 121 живописци и 33-ма графици в нея участват 51 скулптори с 60 творби. Открояват се скулптурите „Кирил" и „Методий" (глави) от Ив. Варчев и композицията „Първоучителите" от Ив. Минеков. Общото в показаните образи на Константин-Кирил и Методий е, че „независимо от това, дали пресъздават двамата бележити първоучители с ореоли или без ореоли, българските художници ги виждат като личности, от които се излъчва светлина – като символи, които ни напомнят, че борбата срещу невежеството и догматизма в мисленето си остава вечна" (Ат. Божков, 1989, с. 248).

На 13 окт. 2002 е осветен П. в Чикаго, издигнат от бълг. общност в града (дарител Д. Етимов); поставен е в двора на Американо-бълг. център „Св. Кирил и Методий" между концертната зала и бълг. църква „Св. София".

През юбилейната 1985 е открит П. от Фр. Янзер в Залавар, селище в окръг Зала, Унгария, което според археол. проучвания се намира на мястото, където е бил *Блатноград*. Кирил и Методий са изобразени прави от двете страни на плоча, върху която е изписан на старобълг. език с кирилица цитат от ЖК, гл. 11: „Огънят изпитва златото и среброто, а човек с разума си отделя лъжата от истината." (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 133.)

Също през 1885 върху стената на параклис в *Елвáнген*, Германия, където се предполага, че е бил заточен Методий, е поставено негово барелефно изображение от В. Минеков – в съседство с паметна плоча с релефи, сложена от бълг. правителствена делегация през 1975. П., дело на полския скулптор Д. Багински, има в областта Оберлаузитц, провинция Саксония, център на лужишките сърби католици; поръчан е от тяхното д-во „Кирил и Методий" и е открит през 2000. П. е поставен и в гр. Баутцен, в околностите на който има и фигури на Кирил и Методий в католически църкви.

П. „Свети Кирил и Методий" е издигнат през 1992 в Охрид, Македония; скулптор – Томе Серафимовски.

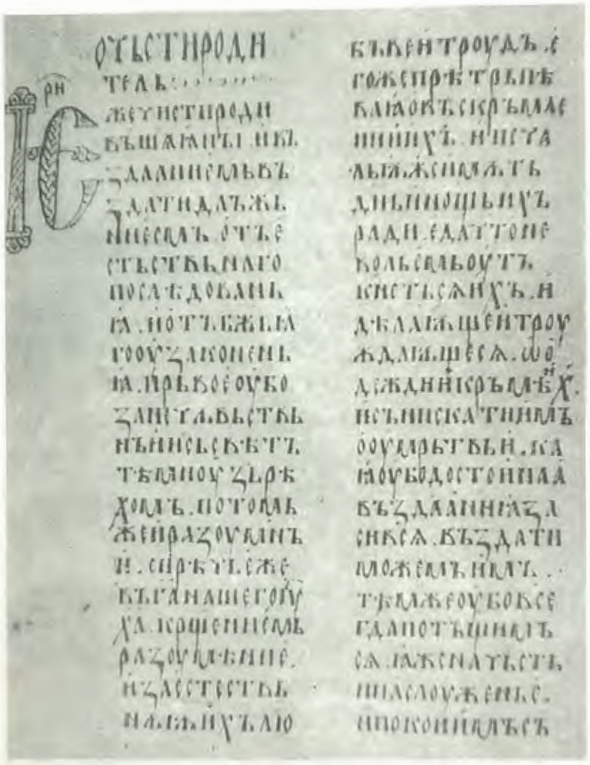
Лит.: Памятник свв. Мефодию и Кириллу в Праге. – ЖМНП, 53, 1847, с. 2; Василиев Ас. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. – Хиляда и сто години, с. 417–419, 486–488; Танчев-Болутов Хр. Образите на светите братя Кирил и Методий в Прага. – ЦВ, 77, бр. 17, 1 юни 1976, с. 5–7; Танчев-Болутов Хр. Образите на славянските първоучители в Карлин (Прага). – Музеи и паметници на културата, 21, 1981, 3, с. 44–47; Танчев-Болутов Хр. Светини на славянството. Кирил и Методий във Велехрад. – Паралели, 17, 1981, бр. 21; Мутафов В. България остана вярна. – За буквите. Кирило-Методиевски вестник, бр. 11, окт. 1985, с. 2; Гергов Ив. „И се поби камен". – Антени, 18, бр. 21, 25 май 1988, с. 2; Божков Ат. Изображенията на Кирил и Методий през вековете. С., 1989, 270 с.; Киркевич В. Г. Двоица свещена. – За буквите. Кирило-Методиевски вестник, бр. 15, февр. 1989, с. 2; Писарева Д. Светите братя в Саксония. – Габрово днес, бр. 100, 30 май 2002, с. 4.

Петрана Колева, Илия Пехливанов

ПАНДÈКТИ (грц. πανδέκτης – 'съдържащ всичко') – название на сборник с юридически текстове, наричан още Дигести, съставен по поръка на виз. император Юстиниан I (527–565). Във виз. и слав. средновековни ръкописи означава назидателно съчинение с компилативен характер, което съдържа обединени по теми в кратки по обем глави цитати от Свещеното писание, извадки от съчинения на църковните отци, от постановленията на църковните събори и от други паметници. П. са посветени на християнските морални норми на поведение и служат за справочник по канонично право и църковна дисциплина наред с т. нар. Кормчая (вж. *Номоканон*). В старобълг. литература са познати П. от виз. автори Антиох и Никон Черногорец.

Антиох (VII в.) е виз. монах, по произход галатянин от селището Медосага, близо до гр. Анкира в Мала Азия. Постриган е за монах в манастира Аталина; монашества в ерусалимската лавра „Св. Сава Освещени"; съвременник е на опожаряването на Ерусалим и околността му от персийския владетел Хозрой в 614. П. на Антиох са написани вероятно ок. 619–620 по поръка на Евстатий, игумен на манастира Аталина, като универсален и лесно преносим поучителен сборник с извлечения от Стария и Новия завет и от съчиненията на църковните отци, който да може да замести най-ценното от манастирската библиотека. Сборникът, озаглавен „Извлечения от Свещеното писание" (Πανδέκτες τῆς ἁγίας γραφῆς. – PG, t. 89, 1865, col. 1422–1856), съдържа послание на автора към Евстатий, пролог, 130 глави и послесловие. В отделните глави се разглеждат въпроси за вярата (с противомонофизитска насоченост), покаянието, търпението, смирението, послушанието, уповането, скъперничеството, гнева, високомерието, поста, въздържанието, гостоприемството и др. Структурата на П. е ранен виз. образец на сборник от типа „флорилегий", изграден от ексцерпти според тематичен принцип. Освен цитати от библейския текст той съдържа извлечения от съчиненията на: Псевдо-Климент Римски (I в.), Игнатий Антиохийски (I–II в.), Поликарп Смирненски (II в.), Ириней Лионски (II в.), Климент Александрийски (II–III в.), Евсевий Кесарийски (IV в.), Евагрий Понтийски (IV в.), Псевдо-Атанасий Александрийски (IV в.), Епифаний Кипърски (IV–V в.), Диадох Фотикийски (V в.), от творбата „Пастир" на Ерм (II в.) и др.

Слав. превод на П. на Антиох е изследван от архимандрит Амфилохий, О. М. Бодянски, Н. Н. Дурново, К. Ф. Калайдович, П. М. Копко, Н. М. Каринский и др. Съвременно обзорно текстологическо и лингвистично изследване и критическо издание на текста публикува Й. Поповски (1989). Според него слав. традиция на П. включва 18 ръкописа от XI до XIX в., които съдържат цялостен текст на творбата, и над 20 преписа на отделни части от нея (в състава на сбор-

Пандектите на Антиох, препис от XI в.

ници с поучителен характер, в пролози и др.). Преобладаващата част от преписите са руски по произход; бълг. преписи не са запазени. Възприето е мнението, че първоначалният превод на П. е старобългарски, писан е с глаголица и вероятно възхожда към кръга на Кирило-Методиевите ученици. Вариантът на грц. текст, който е използван при превода, не е открит досега. Поповски смята, че слав. превод е възникнал сред южните славяни преди 950 (1989, p. 41–42). Той установява три групи преписи, различията между които според него са резултат от три кирилски транслитерации на глаголически първообраз.

Най-ранният ръкопис с пълен състав на П. е руски по произход, от XI в. (Воскр. 30, ГИМ). Съдържа 310 пергаментни листа, 4°, изписани с устав в две колони от няколко книжовника. Украсен е със заставки и инициали в старовиз. стил. Езикът и правописът добре пазят редица черти, присъщи на старобълг. извод. Дурново напр. подчертава, че ръкописът е преписан от южнослав. глаголически първообраз от няколко преписвача, които твърде точно следват своя оригинал. Локализацията му е несигурна – А. И. Соболевски смята, че е възникнал около Киев; А. Е. Кримски и И. Огиенко посочват, че носи белезите на руски паметници, писани в Новгород и Псков (среща се напр. ц вм. ѵ, ꙁ вм. ж, ѕ вм. ш, ѕ вм. ꙁ); Копко предполага, че текстът е транслитериран от трима монаси по време на пребиваването им „на юг". Въз основа на палеографски белези и правописна норма Поповски разграничава петима книжовници, участвали в създаването на ръкописа. Библейските цитати съвпадат с най-стария превод на Изборното евангелие, Изборния апостол, Псалтира и на предполагаемия превод на книгите от Стария завет, направен от Методий. Важна черта на паметника е неговата лексикална вариативност (наличие на два или повече синонима за една и съща лексема): гръдъıнн и прѣзорые; порода и ран; съмѣренные, нижеⷮ, покоренные и оумаленные; гнѣвьланъ и ѧрълнъ; оубогъın и нищтнн; сѣма и племенн; ѵасъ и година; коль, соха и рало; врата и двьрь; мнıхъ, ѵрьноръзьцъ и ѵрънъзцъ; и др.

В П. на Антиох са засвидетелствани редица редки лексеми, характерни за паметниците от Кирило-Методиевата епоха. Паралелно със старинни гърцизми се срещат старобълг. им еквиваленти с вероятен преславски произход. На определен етап от развоя на ръкописната традиция в полетата на текста са били внесени редица глоси – синоними, за голяма част от които също се предполага преславски произход. Поповски изброява 48 лексикални синонимни гнезда и е на мнение, че те са били нанесени в автографа на превода, тъй като не са познати в нито един от грц. преписи. В по-късните слав. ръкописи те

са вмъкнати в самия текст. Характерът на глосите е такъв, че те може да бъдат оценени като първия синонимен списък в слав. писмена традиция.

Никон Черногорец (1025 – между 1100–1110) е автор на две големи компилативни произведения на виз. литература – П. и Тактикон. Според биографичните сведения, съдържащи се в Тактикон, по произход Никон е грък, роден в Константинопол в семейство на архонти; замонашва се в Черна гора в Сирия, недалеч от Антиохия (оттук и прозвището му Черногорец); негов духовен наставник е настоятелят на манастира „Св. Богородица"– Лука, който по-късно (според гл. 19 на Тактикон) възлага на Никон надзора за спазване на монашеския устав в манастира. В него Никон създава П. ок. 1060 по времето на имп. Константин X Дука (1059–1067) и на антиохийския патриарх Теодосий III. След разоряването на манастира Никон се премества в друга обител – на преподобния Симеон Дивногорец (Симеон Стълпник Нови, VI в.) близо до Антиохия; това е последното известно сведение за него. Високата оценка на съвременниците за П. на Никон личи от посланието, което му отправя антиохийският патриарх Йоан (996–1021) (гл. 27 на Тактикон) – то възхвалява съдържащата се в П. духовна благодат.

П. съдържат решения на църковните събори и откъси от творби на църковните отци в 63 глави. Поради големия си обем текстът обикновено се разделя при преписване в две книги. П. възникват по време, когато във виз. монашеско-канонична литература се разпространяват т. нар. катени. В някои ръкописи П. са наречени „Златая цѣпь". В тях се срещат извадки от текстове на *Василий Велики*, *Йоан Златоуст*, Йоан Лествичник (VI в.), *Атанасий Александрийски*, *Григорий Богослов*, *Теодор Студит*. Използвани са също произведения на Григорий Нисийски (IV в.), Петър Александрийски (IV в.), Тимотей Александрийски (IV в.), *Кирил Александрийски*, *Кирил Ерусалимски*, Амоний (V–VI в.), Йоан Постник (VI в.), Анастасий Синаит (VII в.), Методий Константинополски (IX в.), Никифор Константинополски (IX в.) и др. Включени са и жития на светци, текстове от патерици, от хроники, от апостолски и съборни послания. Книгата дава напътствия за живота на православния християнин въобще и най-вече – на пребиваващите в монашеско общежитие и в уединение. Отделните глави тълкуват представите за добро, за различните съблазни, за отричането от мирското, за клеветата, гнева, примирението, прелюбодеянието, лъжливата клетва, невинността, милостинята, човеколюбието, лицемерието, богатството и бедността, молитвата, божествените тайни, приемането на изповедта, празниците и постите, храната на монасите в общество и в отшелничество, храната на миряните и др.

П. на Никон Черногорец са проучвани от А. В. Горски, К. И. Невоструев, А. И. Калужняцки, И. И. Срезневски, К. дьо Клерк, Х.-Г. Бек, Соболевски и др. Въпросите, свързани с археографията и съдържанието на слав. версия на паметника са относително изяснени, но историята на текста и особено езикът на слав. преводи не са изследвани достатъчно. Критично издание на слав. текст публикува Р. *Павлова* (2000). П. се разпространяват в средновековната писмена традиция не само като цялостна книга – извадки от тях се срещат в сборници с разнообразно съдържание, в минеите, в пролозите и др. Първият слав. превод на П. е доста съкратен. Броят на главите е същият, но са съкратени обемът и съставът на текстовете в тях. Най-старите известни засега преписи, които отразяват първоначалния превод, са руски и сръбски (№ 15583, от края на XII – началото на XIII в., Музея в гр. Ярославл; № 836 от 1296, ГИМ, Синодална сбирка; № 16 от XIV в., ГИМ, Чудова сбирка; № 267, РНБ, Сбирка на Погодин,

и др.). Първият превод има още една, посъкратена разновидност (от която за основен може да се смята сръбският препис в ръкопис № 175 от Хилендарския манастир). За възникването на първия превод са изказани две мнения – че е старобългарски (А. И. Калужняцки, А. В. Поппе, Павлова, Ф. Томсън) и че е руски (Срезневски – с колебание; Соболевски; в последно време – К. Максимович, А. А. Турилов). Срезневски отделя осем лексеми, които смята за специфично руски: хорошь (=прибран); названията на парични единици: рѣзана, гривьна; вѣверица, вѣкъша, семья (=начин на живот), посадникъ, крьноутн (=купувам). Той прави своите заключения върху ръкопис № 16 от Чудовата сбирка, без да отчете, че в други преписи напр. вм. нехорошь се чете непохороненъ (а в № 175 от Хилендар е непохраньнь), вм. семья – земля (а в № 175 вм. руските названия на парични единици се употребява мѣдница). След посочените лексеми Срезневски дава списък от 69 думи, които според него са свидетелство за русификацията на текста. Соболевски, който отнася паметника към „руските преводи от XI в.“, не добавя никакви нови аргументи към казаното от Срезневски. Разглеждането на тази лексика с прилагане на сравнителния метод я характеризира като специфична не само за староруския език, но и за най-старите слав. паметници, отразяващи Кирило-Методиеви преводи: напр. влнзньць (48) се среща още в Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев. и в Супр. сб.; брадовь (нмын брадовь въ кошѣ своемь) (43) – в Супр. сб.; брндъкъ (3, 10, 30) – в Супр. сб.; врѣдьнъ (20) – в Хилендарските листове и Син. евх.; врьста (2) – в Син. евх. и в Супр. сб.; верьвныа (праздникъ верьвныа недѣлиа) (57) – в Син. пс., Клоц. сб., Супр. сб. и Син. евх.; гостнлъ (20) – в Супр. сб.; дроужина (29) – в Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., Клоц. сб., Син. евх., Супр. сб., Син. пс. и др. След внимателно изследване и на останалите речникови единици от списъка на Срезневски и Соболевски Павлова установява, че голяма част от тях се срещат със същата семантика в класическите старобълг. паметници, в старобълг. епиграфика, в среднобълг. паметници и в съвременните слав. езици. Следователно те не могат да се квалифицират като специфични лексеми само за източните славяни. Сред русизмите в първия превод биха могли да бъдат: медоуша, ларь, колоколъ, жьньюгъ, посадникъ, ровна, хрьноутн, цюпатн, отапица, врьста (мярка за разстояние), хорошавь. Лексикалните русизми в П. (относително малък брой за такъв обемен паметник) са последица от преписването на текста в източнослав. среда, т. е. те са често явление в руски преписи, а не изконно присъщи на превода. Смятаните за русизми вѣверица (разменна парична единица), оуха (чорба), капоуста (зеле) не са специфични само за руския език (Т. Славова, 2001). Резултатите от приложения лексикално-сравнителен анализ показват, че лексемите, възприемани досега като доказателство за локализация на превода, не потвърждават хипотезата за появата му сред източните славяни. Ако се вземе предвид и старинността на езика, може да се твърди, че най-вероятно П. са били преведени първоначално в Югозападна Б-я към края на XI и началото на XII в.

Вторият слав. превод на П. на Никон Черногорец е среднобългарски, предевтимиев; най-ранните запазени ръкописи, които го съдържат, са български по произход и са от XIV в. (№ 502, Архив на Петербургското отделение на Инст. за история, Колекция на Лихачов, и № 1, РГБ, Сбирка на Егоров) (Павлова, 1975, 1978). Вторият превод се съдържа и в други слав. ръкописи, някои от които са датирани (Павлова, 1988). По времето на патриарх Евтимий Търновски (1375–1393) вторият превод е сверен с грц. текст и с първия превод и в резултат се

появява нова версия. В нея е добавено предисловие, допълнително преведено от грц. език, вмъкнати са и нови пасажи към отделните глави, които носят следи от първия превод. Горски и Невоструев предполагат, че тази версия е преминала в Русия от Сърбия, но след откриването на бълг. ръкописи от XIV в. става ясно, че целенасочено преработеният текст принадлежи на Търновското книжовно средище.

Лит.: Bandim A. M. Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Mediceae. 1. Florence, 1764, p. 92–100; Книга преподобнаго и богоноснаго отца нашегw Никона игумена черныа гор. Почаев, 1795; Калайдович К. Ф. Йоан Ексарх Болгарский. Исследование, объясняющее историю славянского языка и литературы IX и X столетий. М., 1824, с. 12, 31, 95–96; Амфилохий архим., И. И. Срезневский. Выписки из списка Пандекта Антиохова XI в. – ИИАН по РЯС, 7, 1858, стлб. 41–47, 147–155; Срезневский И. И. Древные памятники русского письма и языка (X–XIV вв.). – ИИАН по РЯС, 10, 1861–1863, стлб. 21–22, 40, 173–175, 218; Горский А. В., К. И. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. 2., 2. М., 1859, с. 247–267; 2., 3. М., 1862, с. 1–52 (фототипно изд. Wiesbaden, 1964); PG, 89, 1865, col. 1422–1856; Калужняцкий А. И. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах Львовских. — В: Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в августе 1874 года. 2. Киев, 1876, с. 34–46; Амфилохий архим. Описание Воскресенской Новоиерусалимской библиотеки. 2 изд. М., 1876, с. 45–57; Срезневский И. И. Пандекты Никона Черногорца. – В: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 2., 4. СПб., 1876, с. 217–296; Амфилохий архим. Исследование о пандекте Антиоха XI в., находящемся в Воскресенской Новоиерусалимской библиотеке. М., 1880, 184 с.; Амфилохий архим. Словарь из пандекта Антиоха XI в. М., 1880, 167 с.; Амфилохий архим. Описание рукописей Воскресенского монастыря. М., 1885, с. 101–106; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897, p. 146–147; Лихачев Н. П. Рукопись, принадлежавшая патриарху Феодосию Тырновскому. – ИОРЯС, 10, 1905, 4, с. 312–319; Крымский А. Е. Филология и Погодинская гипотеза. – Киевская старина, 1899, январь, с. 20–21; Haidacher S. Nilus-Exzerpte im Pandekt des Antiochus. – Revue bénédictine, 22, 1905, p. 244–250; Соболевский А. И. Особенности русских переводов домонгольского периода. – СОРЯС, 88, 1910, 3, с. 167; Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910, с. 207; Бодянский О. М. Пандект монаха Антиоха. По рукописи XI в., принадлежащей Воскресенскому монастырю. М., 1913, 46 с.+1 факс.; Копко П. М. Исследование о языке Пандектов Антиоха XI в. — ИОРЯС, 20, 1915, 3, с. 139–216; 4, с. 1–92; Φωκυλίδης Ι. Ἀντίοχος μοναχὸς καὶ ὁ Στρατηγός. – Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, 22, 1923, p. 188–205; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв., как памятники старославянского языка. — ЈФ, 4, 1924, с. 80, 88, 89, 92, 93; 5, 1925, с. 102; 6, 1926, с. 14–16, 22, 29, 34–44, 47–51, 56, 59, 62–64; Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. Л., 1925, с. 8, 12–13, табл. 18–20; Bardy G. Antiochus. – In: Dictionnaire de spiritualité. 1. Paris, 1937, p. 701—702; De Clerqe C. Les textes juridiques dans les Pandectes de Nikon de la Montagne noire. Venezia, 1942 (Fonti, serie 2, fasc. 30), p. 1–93; Paňkevič I. Antiochovy Pandekty z r. 1307 po stránce slovníkové. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 90–99; Lunt H. The Orthography of Eleventh Century Russian Manuscripts. Michigan, 1949, p. 144–145; Bardenhewer O. Geschichte der altkirchlichen Literatur. 5. Freiburg, 1955, p. 77–79; Pankevich I. Mali Proroci v Antiochovych Pandektech z r. 1307. – Slavia, 25, 1956, p. 384–393; Beck H.-G. Handbuch der Altertumswissenschaft. München, 1959, p. 353, 449, 482, 600; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959, p. 600; Kirchmeyer J. Une source d'Antiochus de Saint-Sabas (Pandectes c. 127–128). – OChP, 28, 1962, p. 418–421; Hahn J. Das Viktorov-Blatt. Ein neues altkirchenslavisches Sprachdenkmal. – WSl, 9, 1964, p. 84–89; Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969, p. 38; Poppe A. V. Słownik starożytności słowiańskich. 4. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970, p. 18–19; Иванова-Константинова Кл. Об одной рукописи XIV в. Погодинского собрания. – ТОДРЛ, 25, 1970, с. 294–308; Протасьева Т. Н. Византийский орнамент. — В: Древнерусское искусство: рукописная книга. 2. М., 1974, с. 205–218; Birkfellner G. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975, p. 126–128 (No II/40), 153–154 (No II/50); Павлова Р. Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. – ЕЛ, 30, 1975, 2, с. 25–38; Schühlein F. Antiochus. – In: Lexikon für Theologie und Kirche. 2 Aufl. 1. Freiburg i. Br., 1975, p. 501; Тот И. Листок Викторова. – StS, 23, 1977, p. 1–22, 25, 26–27; Павлова Р. Три рукописи четырнадцатаго века с подписью болгарского патриарха Феодосия. – В: Славистични изследвания. 4. С., 1978, с. 127–142; Clavis Patrum Graecorum. Cura et studio Mavritii Geerard. 3. Brepols–Turnhout, 1979, No 7842–7844; Podskalsky G. Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237). München, 1982, p. 145–146; Павлова Р. Още един непознат среднобългарски ръкопис. – ЕЛ, 38, 1983, 5, с. 23–31; Сводный

каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. М., 1984, № 24, 32, 163, 166, 214; Thomson F. The Problem of the Reception of the Works of John IV Ieiunator of Constantinople among the Slavs: Nicon of the Black Mount and Cirycus of Novgorod. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 23–45; Павлова Р. Пандекты Никона Черногорца в славянской письменности. – СФ-С, 19, 1988, с. 99–116; Popovski J. Die Pandekten des Antiochus Monachus. 1–4. Amsterdam–Nijmegen, 1989; Popovski J. The Pandects of Antiochus. Slavic Text in Transcription. Amsterdam, 1989 (Полата книгописьмаіа, 23–24), 202 p.; Παναγιώτη Κ. Χρ. Ελληνική Πατρολογία. 5. Θεσσαλονίκη, 1992, p. 404–406, 408–409; Турилов А. А. Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян XII–XIV вв. – В: XI Международный съезд славистов. Славянские литературы. М., 1993, с. 35–38; Бояджиев А. Ранната старобългарска кирилица в писмеността на Киевска Русия XI–XII в. Дисертация. Машинопис. С., 1996, с. 167–184; Максимович К. А. К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода „Пандектов" Никона Черногорца. — В: Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998. Доклады российской делегации. М., 1998, с. 398—412; Максимович К. Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (Юридические тексты). М., 1998, 576 с.; Павлова Р. За историята на произведенията на Никон Черногорец в славянската писменост. – В: Търновска книжовна школа. 6. Велико Търново, 1999, с. 203–220; Pavlova R., S. Bogdanova. Die Pandekten des Nikon vom Schwarzen Berge (Nikon Černogorec) in der ältesten slavischen Übersetzung. Frankfurt a. M., 2000 (Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen, 6). 1., 427 p.; 2., 410 p.; Максимович К. А. Текстологические и языковые критерии локализации древнеславянских переводов (в связи с новым изданием „Пандектов" Никона Черногорца). – Русский язык в научном освещении, 2001, 2, с. 191–224; Славова Т. Ценно издание на славянския превод на Пандектите на Никон Черногорец. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 121–125; Богданова С. Към изследването на лексиката на „Пандектите" на Никон Черноризец в първия им славянски превод. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 131–142.

Анисава Милтенова, Румяна Павлова

ПАНО̀НИЯ (Pannonia) – низина в Средна Европа; римска провинция от 8 г. от н. е. Поради изгодното си стратегическо положение тя има важно значение за историята на континента през Ранното средновековие. Географско-политическата ѝ роля на плацдарм в контактите и конфликтите между Римската империя и съседните ѝ варвари, главно германците, се проявява в Късната античност. След военно-административната реформа на имп. Диоклециан (284–305) П. е включена към диоцеза Западен *Илирик* (префектура Италия) като две провинции – Горна П. и Долна П. (с метрополии Саварий и Сирмиум). През 437 от състава на Западен Илирик са изваде-ни провинциите Савия (метрополия Емона, дн. Любляна), Валерия (метрополия Sopianae, дн. Печ) и двете П. и са присъединени към префектурата Източен Илирик, която от 395 е подчинена на Източната римска империя. С разпространението на християнството през Късната античност се формира и църковната организация, която до голяма степен е повлияна от административната система на империята. Преди 395 Източен Илирик е под църковната юрисдикция на папството, но поради административните промени тя е премахната. Като църковни единици двете П., Валерия и Савия са извадени от пряката юрисдикция на римските папи и през 444, по времето на папа Лъв I Велики (440–461), са поставени под властта на солунските епископи в качеството им на vicarii papae, т. е. папски наместници. С новела 131 от 545 на имп. Юстиниан I (527–565) се установява, че архиепископът на Прима Юстиниана трябва да има под своето върховенство епископите на Dacia Ripense, Dacia Mediterranea, Превалитания, Дардания, Горна Мизия и П. Но поради варварските нашествия този порядък не може да се въведе. Едва през 731 имп. Лъв III (717–741) отнема от юрисдикцията на папството онези части от Илирик, които вече владеела Византия, и ги поставя под властта на виз. патриарх.

Преди втората половина на V в. романското население на П. въпреки хетерогенния си произход и честите нахлувания на различни варвари все още се

задържа в областта. Изключение прави източната част на Панонската низина, където още след римското завоевание през I в. се появяват сарматите. Хуните ликвидират относителната им самостоятелност, но заедно с хуните идват и аланите сармати, които впоследствие стават римски федерати. Според унгарската историография сарматите пребивават в П. до 480, въпреки че част от тях вероятно са дочакали и първата вълна на аварската колонизация. След поражението на хуните при Каталунските поля и след смъртта на Атила (453) Хунският съюз се разпада. С това се създава етнически вакуум в П. и там се придвижват редица германски и негермански племена. Гепидите завземат Pannonia Sirmiensis (Сирмиум, дн. Сремска Митровица) и се сблъскват с настанилите се там от средата на V в. остготи. Конфликтите между готи и гепиди продължават и по-късно, но след средата на VI в., когато вече е унищожено Остготското кралство в Италия, експанзията на гепидите се разширява. След 488 повече от половин век в П. пребивават лангобардите, както и едно от най-войнствените германски племена – херулите.

Етническата и културната деградация на П. започват още в началото на V в., по-точно след първото масово нахлуване на всички погранични варвари (395) – сармати, вандали, хуни, маркомани, готи и алани. Но този процес протича по-интензивно през втората половина на V и през VI в. Както свидетелства житието на св. Северин, именно през втората половина на V в. въпреки стараниятa на епископа (самия св. Северин) църковната организация в П. и Норик се руши и в крайна сметка романизираното, неолатинското население на областта е принудено да се оттегли в Италия.

През 568 в П. за дълго време се настаняват номадите *авари*. Тяхното нахлуване е улеснено от войната между лангобарди и гепиди. Лангобардите сключват почти принудителен съюз с аварите, докато гепидите търсят безуспешно контакти с Византия. Гр. Сирмиум обаче аварите завладяват едва през 582 след двегодишна обсада. Важен момент в историята на Аварския съюз е обсадата на Константинопол през 626. Аварите и подвластните им народи (славяни, гепиди и *прабългари*) претърпяват тежко поражение при опита си да завземат столицата на империята. Може би по това време политическият център на тяхната държавност се измества на запад. Същевременно средноевроп. славяни временно отхвърлят зависимостта си от Аварския хаганат. Но още преди това, в края на VI в., започват по-широки военни стълкновения между аварите и франките, респ. баварците; в течение на 593–594 баварският херцог Тасило I (592–неизв.) претърпява тежко поражение.

От 70-те г. на VII в. (според данните от археол. проучвания) в П. нахлува втора аварска колонизационна вълна. Приблизително по същото време изчезва и династията на Баян – след смъртта на по-малкия Баянов син, който през 626 обсажда Константинопол. Археол. данни сочат също, че по времето на Първия хаганат аварите проявяват значителна веротърпимост спрямо християнството. Ако е християнка, съпругата можела да запази своята вяра. Рязка промяна в обратна насока се наблюдава от 80-те г. на VII в., по времето на Втория хаганат. Това се обяснява със засилването на конфликтите в Средна Европа, както и с характера на аварското общество. Въпреки могъществото на хаганата то все още пази военно-патриархалната си структура; аварите не успяват да се внедрят в средноевроп. регион – тяхната номадска култура остава чужда на неолатинското и слав. земеделско население.

През последното десетилетие на VIII в. избухват ожесточени франко-аварски войни, в резултат на които Аварският хаганат е унищожен напълно и аварите са изличени етнически от картата на Европа. Още през 787 положението на баварския

херцог Тасило III (749–788) е затруднено. Франките с военна сила го принуждават да се подчини, но въпреки наложената му васална зависимост запазват херцогското му достойнство. На следната година Тасило III се съюзява с аварите. На сейма в Ингелхайм франките обявяват амбициозния херцог за предател, след което той е лишен от херцогска власт и е арестуван. Смъртната му присъда е заменена с принудително замонашване. Франкският владетел Карл Велики (768–814) с указ създава Баварска марка и Бавария започва да се управлява от кралски чиновник с титлата „префект". Същевременно границата с аварите е укрепена. През 790 хаганът протестира срещу тези явно враждебни действия чрез свои посланици на сейма във Вормс, но до споразумение не се стига и през 791 избухва война. Тя приключва с пълното поражение на аварите ок. 802.

Поражението на аварите поставя началото на т. нар. панонски християнски мисии. Главна роля в тях играят проповедници от Залцбург, Пасау и Аквилея. През 796 в завзетия аварски „хринг" на брега на Дунав е свикан църковен събор. Епископската комисия заседава под председателството на аквилейския патриарх Паулин II (776–802). В запазения протокол от заседанията се обръща внимание на методите при покръстването. Християнизацията на П. се възприема като съвместно дело на *Франкската империя* и Църквата, но за да се избегнат нежеланите рецидиви (каквито напр. имало в Саксония), се настоява за по-широка пропаганда на „словото божие". Но слабата населеност на П., етническата ѝ неустойчивост, продължителното прекъсване на късноантичните традиции на християнството, съперничеството между Залцбург и Аквилея не дават възможност да бъде изградена постоянна църковна организация веднага след края на VIII в.

Аварското владичество в Централна Европа променя до голяма степен късноантичната географска представа за П. През IX в. това понятие е с по-широк обхват – то включва и територите на стария Норик, всички владения на аварите до р. Анижа са назовавани Авария или П. Същото се отнася и за южната граница на областта. Когато се разказва за въстанието на Людевит Посавски, под 818 във Франкските кралски анали водачът на въстаналите хървати се назовава „княз на Долна Панония" (dux Pannoniae inferioris). Това разширяване на понятието П. понякога води до неточно назоваване на двете ѝ части. Когато се съобщава за войната през 827–828 с българите, в същите анали името на фриулския маркграф Балдерик се свързва с Горна П., където неговите правомощия явно не се разпростират. Безспорно е, че става дума за Долна П., на север от р. Драва, където българите са нахлували безпрепятствено.

Територите, които франките завземат след 802, са разделени между две военноадминистративни погранични единици. От Горна П. (между реките Раба и Ен) е отделено австрийското Приалпие и е образувана Източната марка, където франките се настаняват трайно. Източната марка, Горна П. и Каринтия се администрират от общ аварски пограничен управител, маркграф. Към образуваната Фриулска марка са присъединени Крайна, Долен Щайер и Долна П. на север от Драва. Но в църковно отношение порядъкът е малко по-друг. През 796 Пипин, син на Карл Велики, след окончателната победа над аварите причислява част от Долна П. около езерото Балатон към Залцбург. Частта от Долна П. на юг от Драва остава под юрисдикцията на *Аквилейската патриаршия*. Каринтия пък се управлява от залцбургските църковни ректори. Но с ново решение на Пипин от 803, потвърдено от Карл Велики през 811, р. Драва става

граница между двата архидиоцеза и за Каринтия, откъдето идват и главните несъгласия между тях. В християнизацията на Горна П. участват манастирите в Кремсмюнстер, Нидералтайх и Мондзее, както и регенсбургските манастири „Св. Емерам“ и Метен. Ръководството е в ръцете на регионален пасауски хорепископ. В началото на IX в. хорепископи са Ерханфрид и Отгар (ок. 813), след тях е Анно (833–836), през 859 – Алберих, в началото на X в. се споменава Мадалвин.

Нападенията на българите в края на 20-те г. на IX в. открояват слабостта на панонската военна покрайнина, което налага реорганизация на цялата система на франкските марки в Подунавието. Тя е извършена от Лудвиг Благочестиви (814–840) през 828. Фриулската марка е раздробена, като към нея остават само Фриул, Далматинска Хърватия и Истрия, докато Посавието (Панонска Хърватия) и Долна П. преминават към новосформираната Източна префектура, която се управлява от горнопанонския граф. Но и реформата от 828 не урегулира отношенията на изток, въпреки започващата силна немска колонизация. Това показват и събитията около сваляне то на Радбот, който бидейки източен префект и маркграф, държи в подчинение и горнопанонския граф Одалрик. На мястото на Радбот през 856 е поставен кралският син Карломан, но само като горнопанонски граф. Източната марка се управлява от двамата графове Вилем и Енгелшалк (от 853 до 871). Карломан обаче през 861 се съюзява с великоморавския княз *Ростислав* (843–870), като прогонва не само графовете, които отговарят за панонската и каринтийската граница (т. е. маркграфовете), но и каринтийския граф Пабо. По това време е убит и долнопанонският княз Прибина. През 862 Карломан се помирява с баща си. Източната префектура е възстановена в старите си размери, но с ново име – Каринтия. Нова промяна е извършена през 876, когато наследникът на Карломан се отказва от горнопанонското графство. В Долна П., където слав. колонизация е по-силна, се образува слав. *Блатненско княжество*. Ок. 874 неговата автономия е ликвидирана и то е присъединено към владенията на *Карломан* (876–879) и Арнулф Баварски (887–899). В края на IX в. в тези земи се настаняват *угрите* (маджарите).

Лит.: Kos F. Gradivo za zgodovino Slovencev v Srednjem veku. 1. Ljubljana, 1902, p. 299, 331–332; Hauptmann Lj. Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi. – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 2, 1920, p. 210–250; Einhardi Vita Karoli imperatoris. – In: MGH. Scriptorum. 2. Ed. G. H. Pertz, Leipzig, 1925, p. 449–451; Eugippius. Das Leben des heiligen Severin. Leteinisch und Deutsch. Einführung, Übersetzung und Erläuterungen R. Noll. Berlin, 1963, 8+150 p.; Vavřínek V. Předkyrilometodějské misie na Velké Moravě. – Slavia, 32, 1963, p. 471; Koller H. Die Awarenkriege Karls des Großen. – Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, 15, 1964, 1–2, p. 1–12; Deér J. Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. – In: Karl der Große. 1. Düsseldorf, 1965, p. 719–791; Ковачевић Ј. Аварски каганат. Београд, 1977, с. 41–100, 206–208; Deutsche Geschichte. 1. Von den Anfängen bis zum Ausbildung des Feudalismus. Mitte des 11. Jh. Berlin, 1982, p. 321–323, 370–372; Glanz J., L. Häsler. Der Fall des letzten Stammesherzogs: Tassilo III. von Bayern. – In: Deutsche Geschichte. 1. Berlin, 1983, p. 289, 301–303, 343.

Георги Сотиров

ПАНÒНСКА ХИПОТÈЗА. Въпросът за произхода и етническата принадлежност на първия слав. литературен език възниква още при зараждането на слав. филология като наука. Пръв го поставя основателят ѝ Й. *Добровски*. Той нарича Кирило-Методиевия език „Altslavonisch“ и го локализира на територията на старосръбския език (Slovanka, 1, 1814, с. 168). Тази формулировка съответства на тогавашното състояние на слав. етнография (с термина „сърби“ се означават всички славяни на юг от Дунав). В своята класификация на слав. езици по 11 характерни белега Добровски очертава две групи (бълг. език не се споменава

отделно): 1) югоизточна – хърватски, сръбски, руски, словенски; 2) северозападна – чешки, словашки, полски, лужишки („Institutiones“, 1822, с. IV). Добровски смята, че езикът на Кирил и Методий се отнася към първата група и представлява „българско-македонско наречие на истинския старосръбски език“ („lingua serbica antiqua incorrupta“), който по-нататък се развива самостоятелно, докато Кириловото „сръбско наречие“ се запазва само като литературен „църковнославянски“ език, по-стара „сестра“ на слав. езици. Крайно ограниченият кръг от стари паметници, с които Добровски разполага по това време, както и недостатъчно точните сведения за южнослав. диалекти обуславят неопределеността на тази характеристика. Бълг. език не е признат за самостоятелен, причислен е към илирийските (сръбските) диалекти („Geschichte der böhmischen Sprache...“, 1792, с. 22; 2 изд. 1818, с. 32). Същевременно обаче в предговора на „Institutiones...“, с. V, Добровски посочва Б-я като родина на слав. писменост: „Биографът на Климент, архиепископ български, свидетелства, че началото на преведените на славянски език от него [т. е. Константин] и брат му Методий свещени книги, най-необходими за извършване на богослужението, е било поставено в България.“ По-късно той променя до известна степен становището си, като включва и бълг. диалекти в основата на Кирило-Методиевия език, определен от него като „несмесено сръбско-българско-македонско наречие“ (1823, 1826). От кореспонденцията му проличава, че това означение не е случайно. Той изтъква, че Кирил и Методий са родени в полугрц.-полуслав. гр. Солун и следователно тяхната слав. реч е била преди всичко езикът на солунските славяни, който двамата братя поставили в основата на първите слав. преводи.

През 1820 А. Х. *Востоков*, който разполага с текста на руското *Остромирово евангелие* (най-стария датиран препис на изборно евангелие, 1056–1057), прилага за пръв път в славистиката сравнително-истор. метод на изследване и успява да даде точно описание на фонетичната система, залегнала в основата на ранната кирилица, установява звуковата стойност на ѫ и ѧ (откритие с важно методологическо значение за слав. езикознание в началото на XIX в.), на ь и ъ, както и следните особености на най-старите слав. паметници: 1) застъпване на *tj, *dj като шт, жд, в по-късни преписи и като c, dz, ћ, ђ; 2) невъзможност за съчетаване на к, г, х с предни гласни и на ш, ж, ч, ц, шт, жд с непредни гласни в слав. думи; 3) два типа форми при прилагателните имена – прости и сложни; 4) липса на деепричастия; 5) употреба на неопределена глаголна форма на -тъ, -шть, наречена от Востоков „достигательное наклонение“ (т. е. супин), и др. Той споделя схващането на Добровски за голямата близост между слав. езици в епохата на първите писмени паметници, но прави уговорката, че Кирило-Методиевият език не е езикът източник (т. е. праславянският), от който са произлезли останалите слав. езици, а наречие на определено слав. племе („Рассуждение о славянском языке...“, 1820, с. 2). Според Востоков отговорът на въпроса за етническата принадлежност на най-старите църковни текстове може да бъде даден само след проучване на древните ръкописи, сред които той пръв разграничава различни *редакции* – българска, сръбска, северноруска (руска), южноруска (украинска). Така косвено Востоков насочва правилно бъдещите търсения към слав. племе, говорило езика на Кирил и Методий, което през 1824, след като се запознава с изследванията на В. Караджич (1822), той определя като българско.

Разсъжденията на Востоков, както и принципно вярната преценка на Добровски за родината на Кирило-Методиевия език не намират толкова после-

дователи и защитници, както т. нар. П. х., чиито авторитетни застъпници са словенците Б. *Копитар* и Фр. *Миклошич*. Според нея Кирило-Методиевият език е езикът на панонските славяни от княжеството на княз *Коцел* (861–874), където Методий поставя същинските основи на слав. богослужение, като си служи със словенския език и при превеждането на богослужебни книги. Копитар излага езикови и главно истор. аргументи, в чиято основа се очертават две главни схващания – за карантанизма и за панонизма.

Карантанизмът (свързан с някои особености на ранната словенска средновековна история) се оформя въз основа на етническото деление на южните славяни, което според Копитар (1811) обхваща: 1) славяно-сръбска или илирийска група (включва Южна Унгария, Б-я, Славония, Сърбия, Босна, Далмация, Хърватското Приморие и Истрия; по-късно той отделя бълг. група като равностойна на други две – сръбската и словенската; 2) словенска група – включва Каринтия, Крайна, Долна Щирия, Хърватско, Западна Унгария (жителите на Прекомурието и кайкавците); в граматиката си от 1808 (с. XX) Копитар говори само за илирийска и хърватска група; променя се мнението му по отношение на хърватската етническа група, която по силата на езикови и истор. особености според него трябва де се нарича „карантанска“ (т. е. в тесен смисъл словенска). Копитар застъпва мнението за езиковата близост и сливането на двете групи – панонска (Долна Щирия, Прекомурието, кайкавски хървати) и карантанска (Каринтия и Крайна) – в една „словенска“ етническа общност. Осъществяването на това сливане е основна задача и съдържание на карантанизма. За осмислянето му той го свързва и с определена културно-политическа програма за възраждането и етническото интегриране на южнослав. народи (за него това означава съчетаването на групата от сърби и хървати със словенците) в рамките на австрийската държава. В политическите си възгледи обаче той е убеден австрофил.

Кореспонденцията между Копитар и Добровски свидетелства за постепенното натрупване на предпоставките за оформянето на П. х., формулирана за пръв път през 1822 в рецензията на Копитар върху „Institutiones...“ на Добровски. Копитар подчертава ролята на словенския език: „Изглежда от трите днешни южнославянски езика: български, сръбски и словенски, исторически и езиково пряк потомък на църковнославянския език от IX в. е словенският език. Казваме исторически, защото Методий е бил цял един човешки живот архиепископ панонски, и лингвистичен, защото този език днес е по-близък на старославянския, отколкото другите два.“ („Österreichischer Beobachter“, № 52, 21 февр. 1822, с. 219; също „Wiener Jahrbücher der Literatur“, 17, 1822, с. 71–73.) Когато Копитар се запознава с образците на новобълг. език, събрани от В. Караджич (1822), те безспорно му правят впечатление с разложеното именно склонение и липсата на флексия – това му дава основание да свърже генетично словенския, а не бълг. език с най-стария слав. писмен език. Независимо от това обаче негова е заслугата за събуждането на научния интерес към бълг. език, чиято важна роля при решаването на въпроса за родината на Кирило-Методиевия език той добре съзнава: езикът на Кирил според Копитар е бил древният език или на словенците, или на българите; сръбският е заемал трето място по близост до „църковнославянския“. Словенският изследовател признава фонетичната близост на бълг. език до Кирило-Методиевия (наличие на типичните бълг. съчетания шт, жд; срв. „Glagolita Clozianus“, 1836, с. XXXIII), но решаващо значение той придава на *германизмите*. Това са лексеми от западен, лат.-немски произход, като: олтарь от лат. altare, ста-

ровисоконемски altâri; крьстъ от старовисоконемски krist; крьстнтн; цркъı от герм. kirkô, старовисоконемски chirihla; попъ от старовисоконемски pfaffo; мънихъ от старовисоконемски munih; постъ от старовисоконемски fasto и др. (1822, с. 71–72), които според Копитар са могли да проникнат само в езика на народ, живял в близост с лат.-германския свят и в сферата на неговото влияние. Такъв народ са могли да бъдат жителите на *Панония*, но не и бълг. славяни. Това становище Копитар повтаря в „Glagolita Clozianus“, където добавя още германизми: пькло (старовисоконемски pëh от лат. pix), срѣда (калка от старовисоконемски mittawëcha), цѣсарь (готски kaisar) (с. VIII–IX и XII), а също и папежь (лат.-грц. pappas), комканнıе от лат. communicare. По-късно той не променя това си становище, но полемично го заостря в „Hesychii Glossographi...“ (1839, с. 48–50 – главата „De linguae S. Methodii liturgicae pannonietatae“) и за последен път в предговора към труда си за *Реймското евангелие* („Prolegomena historica“, 1843, с. I–XIX). Откривайки обаче форми като ношть и рожденъ, както и други морфологични и структурни сходства на Кирило-Методиевия език с българския, той ги обяснява като южнослав. влияние в Панония и се опира на сведения за дейността на двамата братя преди пристигането им в Панония. Според него сто години преди появата на сърби и хървати бълг. и панонските славяни представлявали единна група, разположена на север от устието на Дунав. Езикът на бълг. славяни не се различавал от панонско-словенския. С подобни аргументи Копитар отстоява несъобразностите в хипотезата си.

От граматическото описание към подготвеното от Копитар през 1836 издание на *Клоцовия сборник* се вижда, че 15 г. след публикацията на Востоков Копитар не смята за доказано носовото произношение на ѫ и ѧ (за да избегне несъответствията с данните от *Фрайзингенските молитви*, в които се среща носовост). Поради това неопределено посочва, че ѫ означавало протегнато о (като в новословенски), а ѧ – ē със звукова стойност на ą и ę (с. L); неточно определя развой на дѣтѧ от дѧтѧ, лѣжѫ от лѧжѫ; смята, че ь произлиза от ѣ в трьгоуьь и рьцн.

Почти по същото време (1838) П. Й. *Шафарик* вече разполага с текста на ЖК, а през 1843 А. В. *Горски* запознава славистичния свят с *Пространните жития на Кирил и Методий*, чието първо издание осъществява Шафарик през 1851. Опирайки се само на анонимното обвинение срещу дейността на Методий в Панония от *Залцбургския меморандум* („Glagolita Clozianus“) и без да познава още Пространните жития, Копитар не е могъл да знае, че Методий съвсем не е прекарал толкова дълго време в Панония. От друга страна, още през X в. словенският език (според Фрайзингенските молитви) има застъпници ч и j вм. шт и жд, слаби следи от назалност, оконч. -гѧ вм. -го и др.

При преценката на възгледите на Копитар би трябвало да се има предвид, че те са свързани със съществени черти на Словенското възраждане през втората половина на XVIII в., когато в зависимите южнослав. страни се формират нациите, националните езици и литератури. Едва след това става възможно да се постави въпросът за държавата на съответната нация. Това своеобразие на истор. развитие е причина на преден план в комплекса от задачи на зародилата се славистика да бъдат поставени филологическите проблеми. Търсейки етническа мотивираност за своята хипотеза, Копитар се опитва да обоснове истор. приемственост и водещата културна роля на словенците сред южните славяни. Според него името на славяните от княжество Каринтия (VII–IX в.) става общо име на всички алпийски и па-

нонски славяни в областите Резия, Каринтия, Панония, Прекомурието; през Средновековието каринтиец означава предтеча на южните австрийски славяни и за няколко века придобива значение на днешното етническо име словенец. Именно *каринтийците* според Копитар първи от славяните приемат християнството от римски мисионери. От Панония богослужението се разпространява в Хърватско, Сърбия, Б-я и дори в Русия. В тези си твърдения той се опира на необоснованото, както се оказва по-късно, мнение на немския историк Е. *Дюмлер*, според когото през IX в. не само Панония, но и левият бряг на Дунав е бил заселен от предците на словенците, а не на чехите и словаците.

Подкрепена от изтъкнати творци и учени, като А. Мицкевич, Миклошич, по-късно и от Шафарик, П. х. се задържа в славистиката до края на XIX в. въпреки острите критики от страна на Добровски, Я. Грим, М. Чоп, Й. Шмелер. Методологическите ѝ принципи са актуализирани два пъти в словенската история от XIX в. Те намират отражение в дейността на следващото източнощирийско поколение – Миклошич доразвива хипотезата, Ст. Враз приема методологията ѝ и обогатява съдържателно илиризма, а през 60-те г. тя активизира филологическите занимания на Фр. Левстик и опитите му за етимологическо сближаване (архаизиране) на словенския книжовен език със старобългарския.

Застъпниците на *tj, kt' – *dj → шт – жд, са между аргументите, въз основа на които Копитар и Миклошич обединяват в една група български (или българословенски) със старословенски в смисъл на старопанонско-словенски или днешния карантинско-словенски. П. х. не пречи на Миклошич да признае, че бълг. език е произлязъл от старословенския в най-широк смисъл на думата (той приема, че старословенският има четири диалекта: панонско-словенски, карантинско-словенски, дако-словенски и българо-словенски).

В първите си публикации Миклошич още не е привърженик на П. х. Независимо от големите си заслуги за проучването на бълг. езикова история, той не издава специален труд по въпроса за родината на Кирило-Методиевия език, поставен в основата на неговата монументална сравнителна слав. граматика (1852–1874). По отношение на началото на слав. писменост изказва мнението си на няколко места, най-пълно в предговора на кратката „Altslovenische Formenlehre in Paradigmen" (1874, с. I–XXXV), където прибавя нови аргументи към указанията на своя учител Копитар. В рецензия върху направеното от Востоков издание на Остромировото евангелие той сочи, че основата на всички стари слав. паметници трябва да се търси в словенска Панония, югозападно и около Блатненското езеро, т. е. той смята, че етнографски понятието Панония трябва да обхване и Моравия (1874, с. III). Подкрепяйки Дюмлер, Миклошич заявява, че старословенското племе през IX в. населявало не само десния, но и левия северен бряг на Дунав. Като потвърждение се привежда името на моравския княз *Светополк* (870–894) във формата Zventibald, първата част на която (слав. свѧтъ-) посочва запазване на носовата гласна през този период за езика на моравските славяни, въпреки че в чехо-моравски липсва носовост. Оттук и изводът: в Моравия през X в. не са живели чехо-моравци. Обосновка на това свое твърдение той намира и в миналото на словенците, за които смята, че са живели на изток от моравците в северна Унгария и които до днес наричали страната си Slovensko, а своя език – slovensky. Чрез тези аргументи Миклошич смята, че отстранява противоречието между Копитаровата хипотеза и истор. свидетелства за Панония, без обаче да представи необходимите доказателства за твърденията си.

Впрочем още К. Ф. *Калайдович* при издаването на съчиненията на Йоан Екзарх (1824) обявява Моравия за родина

на Кирило-Методиевия език, тъй като според него през IX в. не е имало важни различия между езиците на моравци, българи, сърби и руси, а вероятно и между другите еднородни племена. Едва чрез превода на Свещеното писание този общ език получава достойнството на книжовен език (с. 8). Тук Калайдович повтаря безкритично неопределените възгледи на А. *Шльоцер* за отношението на Кирило-Методиевия език към живите слав. езици, като пренебрегва важните езикови различия между северозападните и югоизточните слав. езици, обособили се още преди IX в. – факт, който дава основание на Добровски да търси родината на този език на юг, в югоизточната група славяни.

Миклошич нарича езика на панонските моравци, станал по-късно църковен език на българи, сърби, хървати и руси, „старославенски“ (altslovenisch, palaeoslovenica), за разлика от исторически наследилия го новословенски. Според него единствено „панонските“ паметници отразяват най-точно чистия „старославенски“ език, който трябва да бъде изходна точка при тълкуването на четирите му преправки (редакции): българска, сръбска, хърватска и руска. Това си становище той представя практически във всичките си граматически и лексикографски трудове, като след „старославенската“ форма на първо място поставя словенската, а след нея – българската.

Миклошич смята езика на Кирил и Методий за говор на измрелите по-късно панонски славяни и признава наличието на различни езици още през IX в. в Крайна, Панония и Б-я. Той разграничава: 1. Същински „панонски словенци“ – живели на североизток (около Блатненското езеро и пò на север – до подножието на Карпатите). Езикът им е „старославенски“, основа на книжовния Кирило-Методиев език, по-късно изчезнал. 2. „Карантински или норически словенци“ – живели пò на запад (в Норическите Алпи). Езикът им е „новословенски“, отразен във Фрайзингенските молитви и в литературата на днешния словенски език в Щирия, Каринтия и Крайна. В т. I на сравнителната си граматика Миклошич прибавя към тях още две групи: българо-словенска и дакийско-словенска. Тези „четири диалекта още в историческо време са имали носово произношение, което старославенският е запазил най-добре“ (с. 33–34). Неслучайно Миклошич подчертава тази фонетична особеност, тъй като словенски, „църковнославянски“ и български се различават главно по употребата на ѫ, ѧ, ы, ѣ и групите шт, жд. Фрайзингенските молитви обаче показват, че през X в. употребата на носови гласни при карантинските словенци е в упадък – срв. sunt = сѫтъ, poronso = порѫѵѫ, но: na zudinem dine (сѫдь-), moiu dusu (моѭ доуша), sopirnikom (сѫпьр-), bodete (бѫдете), ztradacho (-хѫ) и т. н.; няма следи от носовост и в повечето словенски говори днес. В този случай Миклошич се позовава на езика на сегашното население в Панония – унгарския, в който посочва слав. заемки с *он*, *ун*, *ен* вм. ѫ, ѧ: korong (кроѫгъ), munka (мѫка), péntek (пѧтъкъ), rend (рѧдъ), и отбелязва, че тези думи отделят езика, от който са заети, от българския; този език не познавал носово произношение, както показвали всички български паметници (1874, с. XXIII), включително и новобългарският език. Това е приемлив за времето си отговор, когато не са били познати бълг. говори от географската област Македония с ъм, *ем*, *ен* вм. ѫ, ѧ. По-късно, във второто издание на своята сравнителна фонетика (1879), Миклошич признава, че по отношение на ѫ, ѧ бълг. език може да се постави наравно с новословенския (norisch-slovenische), посочва данни от В. И. *Григорович*, цитирани по К. *Иречек* (J i r e č e k, K. Starobulharské nosovky. – ČČM, 1875, с. 325). Въпреки това заключава: „В резултат на тези факти смятам, че през IX в. не е възможна появата на паметник

с редовна употреба на носовки нито при карантинските (норическите), нито при българските словени".

На езика на някогашното население в Панония Миклошич приписва (1874, с. X) и наличие на шт, жд, въпреки че в словенски на тяхно място се явяват застъпници č и j. За доказателство се сочат отново унгарските форми на заемките pest (произнася се като pešt, пешть), roszda (произнася се като rožda, ръждꙗ), mostoha (маштеха), palást (плашть). Неубедително обаче е обяснението, че тези лексеми са заети именно от славяните на Западна Панония, като се има предвид, че маджарите се установяват не там, а в областта между Дунав и Тиса, а преди това на Долни Дунав са в досег с бълг. славяни, които дълго време владеят областите далеч на север от Пеща и Будим.

Различия между „старословенски" и български Миклошич търси и в промените на ъ и ь в о и е: сонъ (от сънъ), день (от дьнь), докато за български посочва ъ на мястото на ъ и ь: мъглъ (мьгла), стъклън (стькльнꙑкъ, стьклѣнъ), сън (сънъ), или наличие само на един еров знак. В действителност бълг. паметници споделят със „старословенските" най-важните фонетични признаци, т. е. наличие на ъ, ь, ѧ, ѫ, а по отношение на шт, жд са единствените, които са сходни с тях. За носовките Миклошич сочи, че в български има ѧ, ꙗ вм. ѩ (1874, с. XXIII). Този факт обаче не е белег за друга народностна принадлежност на езика, а за следващ период в неговия развой. А тъй като в най-старите „словенски" паметници (Зогр. ев., Клоц. сб., Асем. ев.) се открива единично смесване на ѫ и ѧ, не може да се отрече възможността езикът на бълг. паметници да се смята за истор. продължение на т. нар. старословенски. В този смисъл и привеждането на редките, специално „словенски" форми (прост аорист, аорист със -с-, причастия от типа хвалль, аорист бнмь, 3 л. дв. ч. -те, форми за имперфект на -шета, -шете) загубва всякакво значение, защото в посочваните по-късни паметници от тях не са останали никакви следи, т. е. като стари форми те естествено са изместени от по-нови. Тези съображения Миклошич повтаря в защита на П. х. и в труда си върху звуковите означения в бълг. език (1883, с. 3–7). Тук той особено подчертава, че най-близки до старословенския език са новословенският, отмрелият дако-словенски и бълг. език, който бил особено важен за изучаването на най-стария писмен слав. език.

С неизяснените окончателно въпроси за състоянието на слав. езици през IX в., за отношението им към Кирило-Методиевия език, за двете азбуки и др. в Чехия се занимава Шафарик, който като Добровски до 1826 смята бълг. език за сръбски диалект. Скоро обаче той събира в Нови Сад известия и данни за южните славяни, за тяхното литературно и политическо минало и през целия си живот прави преписи на бълг. езикови паметници (между тях са важните грамоти на бълг. царе, някои от които публикува). Противопоставяйки се на Добровски и Копитар, Шафарик пръв отделя сръбския език от „църковнославянския" („Serbische Lesekörner...", 1833), описва фонетичните му особености и стига до убеждението, че бълг. език трябва да се смята за пряко продължение на Кирило-Методиевия език. В „Slovanské starožitnosti" (1837) Шафарик посвещава специална глава на слав. първоапостоли и техния книжовен език (§ 41), преминал с богослужението и с бълг. език от Б-я в Моравия: „От Пеща и Татра на югоизток в цялото Потисие е цъфтяло българско наречие, тези местности са били заселени от български колонисти, а от 807 до 895 са били под властта на българите". Шафарик защитава бълг. характер на първите слав. преводи и най-решително се обявява

против възгледите на Копитар. Посочва в унгарския език много слав. думи, по-голяма част от които смята за старобългарски, а германизмите приема отчасти за готски (от времето на смесването на готи със славяни в Дакия и Мизия), отчасти – за проникнали от съседството с франките ок. 807. С изключение на твърдението, че Кирил и Методий развиват дейност най-напред в Тракия и Б-я, цялостното изложение и доказателственият материал у Шафарик съответстват на съвременното становище в славистиката за началото на слав. писменост. От писмата му до М. П. *Погодин* („Письма к М. П. Погодину из славянских земель". Вып. II. М., 1879, с. 147, 153) се разбира, че Шафарик е подготвял специален труд с намерението да докаже истор. връзка между „старобългарския, т. е. Кириловия диалект", и новобълг. език (Писмо от 2 окт. 1835).

Откриването на Пространните жития на Кирил и Методий и особено на *Пражките листове* през 1855 дава нова насока на работата на Шафарик; подготвяйки изданието на Пражките листове от 1857, той мисли, че те са по-стари от времето на *Климент Охридски* (смятан от него за автор на глаголицата), а моравските им езикови особености го разколебават в застъпваното от него схващане за езика и мястото на първия слав. превод на богослужебните текстове (1858). Присъединявайки се към аргументите на Копитар и Миклошич, Шафарик прибавя нови съображения за по-голямата старинност на глаголическите паметници въз основа на езиковите и лексикалните им особености. Той допуска, че първоначалният превод е започнат в Константинопол, но е завършен в Моравия и Панония с местни помощници. При изследването на характерните глаголически форми и лексеми в текста на Псалтира, Евангелието и Апостола Шафарик открива техни съответствия в езика на словенците, хърватите (в по-късните хърватски глаголически паметници), както и в моравско-слав. група. Към панонизмите, *моравизмите* и словенизмите отнася (подобно на Копитар): крнжь, папежь, братръ, олтаръ, мнихъ, попъ, кръстити, след това звука ћ, транскрибиран от него чрез dj – gy в унгарски (angyal, evangyeliom, gyehenna, György и др.), също така форми с възвм. изъ- (възхъititи, възтоупити, възъвати и др.), наличие на д пред л (вседлн, модлити се), оу, о, е вм. ѫ и а (вѣроую, соднзын, светъын, редъ), а за наличието на носови гласни, на шт и жд, съди по слав. заемки в унгарски език galamb, rend, pentek, pest, rozsda. Освен тях Шафарик открива и редица думи, които се срещат само в словенски, в чешки и в говора на Хърватското Приморие, чиито жители са потомци на панонското население, избягало там след нашествието на маджарите. Такива „панонизми" според него (1858, с. 33–34) са: локва (среща се като название за езеро и като местно име в Хърватско и Крайна), лѣкъı (в хърватско-чакавски като lěki, -о), окрнлъ – и трите форми обаче не се срещат в най-старите глаголически паметници; отокъ 'остров' (у словенците и жителите на Приморието), ашоуть 'напразно' (в чешки ješutný), балнн 'лечител' и балованніе (имат съответствия във Фрайзингенските молитви, но баловать в по-общо значение съществува и в руски); блнжнка 'родственик' (в Хърватско, но не е характерна панонска лексема); братръ вм. братъ – във Фрайзингенските молитви е по-скоро моравско (чешко bratr), отколкото панонско; цѣста 'площад' с произведен глагол оцѣстити 'очиствам' (в Хърватско и Далмация, известно е и на юг, но липсва в най-старите паметници; със значение 'път' се употребява у словаци, чехи и хървати); чрѣвніе (праслав., но не е засвидетелствано); годнна 'час' (запазено в чешки и словашки) и др. От формите са посочени бнмь за условно наклонение, която съществува у хървати-чакавци (1858, с. 43), и др. Примерите показ-

ват, че тези лексеми са застъпени както у моравските славяни, така и у хърватите и словенците, и следователно не могат да бъдат потвърждение за специфично панонската родина на „църковнославянския“ език, нямат и доказателствената сила на отличителни белези за поранната „глаголическа рецензия“, която Шафарик иска да противопостави на „кирилската“. Стремейки се да очертае родината на слав. писменост в стара Панония, т. е. в областта, „която лежи между Дунав и Драва и на запад достига до Птуй с център княжеския двор при вливането на Зала в Блатненското езеро“ (с. 32), той забелязва несъответствието, което възниква при свързване на фонетичните и граматическите особености на Кирило-Методиевия език с езика именно на тази част от Панония, и отбелязва: „Известно е исторически, че Кирил и Методий живеят и работят в Моравия и Панония“, т. е. неоснователно е да се пренебрегва или премълчава истор. роля на Моравия. И продължава: „Кирил отначало живее и проповядва при Ростислав в Моравия, говори македонско-българския диалект от родния си край, който значително се различава от панонския, и тъй като освен посочените три книги той превежда и някои други, църковни песни, устав, то възниква следният трояк въпрос: защо първият превод не съдържа почти никакви моравизми? Защо Кирил не пише на своя македонско-български диалект? Защо от предишните му преводи не са запазени никакви преписи с ярко изразени признаци за панонски произход?“ И отговаря: „За качеството на моравските ръкописи ние не знаем нищо повече от предлаганото ни от Пражките листове, които отчасти са метадиалектни преписи от панонски ръкописи.“ Подобни догадки според В. Ягич (1913, с. 202) се дължат на погрешна логика на мисълта, по силата на която всичко, за което Шафарик не намира съответствие в староморавски, се обявява за панонско по произход. На второ място Шафарик предполага участие на местни панонски славяни в преводаческата дейност на двамата братя. Доказателства за това обаче липсват както у него, така и у Миклошич („Die christliche Terminologie...“, 1875).

Тези противоречия в П. х. изчезват, ако се приеме, че Константин-Кирил и сподвижниците му донасят напълно установени езикови норми от юг. В тях са могли да проникнат само отделни литургични термини от езика на моравските славяни (от немски или чрез немски – от латински, под влияние на немските проповедници), като комкатн – communicare, олтаръ – altar, папежь – грц.-лат. pappas, мнихъ – старовисоконемски minuh, бискоупъ – старовисоконемски biscof, и др., докато лѣкъı, локва, кръжь не се срещат в най-старите паметници.

Следователно главните основания на П. х. са заетите думи в унгарски, истор. теза на Дюмлер и неверните позовавания на бълг. език.

През първата четвърт на XIX в. истинско откритие в областта на слав. филология представя излизането на „Додатак к Санктпетербургским сравнительним рјечницима...“ от Караджич (1822), който съдържа първия граматически очерк за новобълг. език. С този труд се поставя основата за неоспоримото свързване на бълг. език със „старославянския църковен език“.

Успоредно с нарастващия интерес към бълг. език П. х. започва все повече да разкрива своята несъстоятелност. П. С. *Билярски* се застъпва за бълг. начало на слав. писменост в изследването си върху среднобълг. вокализъм (1848), направено въз основа на Московския препис на среднобълг. превод на Манасиевата хроника. Григорович дава първи сведения (1848) за остатъци от носово произношение в някои говори в Македония, което по-късно е потвърдено и от други изследователи. О. М. *Бодянски* анализира всички мнения по въпроса за произхода на слав. писменост (1855) и

посочва, че при съставянето на азбуката Кирил е имал предвид своето бълг. солунско наречие, което авторите на Пространните жития наричат словѣньско, защото с това име тогава все още се означавали българските славяни, а по-сетне тепърва се наложило името на „мизийските усвоители – българите".

В Германия А. *Шлайхер* и учениците му В. Шмид и А. *Лескин* въвеждат термина „старобългарски". В полемичната си статия „Ist das Altkirchenslavische Slovenisch?" (1858) Шлайхер доказва, че словенският стои най-близо до сърбохърватските говори, докато „старобългарският" е само по-стара форма на новобългарския, и посочва Фрайзингенските молитви като свидетелство за това, че през X в. „църковнославянският" и словенският са били различни езици. От друга страна, М. *Хатала* (1855) и Л. *Гайтлер* (1873) сочат, че словенски и старобългарски се отнасят към една езикова група, и обосновават бълг. характер на Кирило-Методиевия език.

П. х. е опровергана аргументирано и окончателно от наследника на Миклошич във Виенския унив. Ягич и от неговия ученик – словенеца В. Облак. Още в първите си трудове В. *Ягич* поставя в основата на проучването си един от слав. езици – старобългарският („Gramatika jezika hervatskoga, osnovana na starobulgarskoj slovenštini". Zagreb, 1864). В „Književnik" (1865, II, с. 377–378) той възразява на Копитаровата хипотеза: „Какво е по-съществено, дали няколко важни фонетични закона или няколко случайно заети думи? Днешният езиковед нито за миг не ще отложи отговора си, а ще каже, че от езикословна гледна точка първенство се пада на диалекта и името б ъ л г а р с к и, което се подкрепя и от историята. Толкова за Копитаровото панонство, причината за което е непознаването на българския език". Своевременно Ягич разглежда критично (ASPh, 1, 1876, с. 442–455) труда на Миклошич от 1874, в който се излагат основанията на П. х., а преглед на схващанията по въпроса за родината на Кирило-Методиевия език представя през 1885 („Вопрос о Кирилле и Мефодии..."). С абсолютна сигурност той определя бълг. характер на езика, залегнал в основата на Кирило-Методиевите преводи, като привежда техните главни черти и посочва пълното им покритие със съответните бълг. езикови особености. Той прави още една стъпка напред, като изтъква, че отличителните белези на Кирило-Методиевия език позволяват неговото локализиране в района между Цариград и *Солун*, южно от Кърджали (1913, с. 270–281, § 53).

П. х. е напълно опровергана след откритията на В. *Облак*. От труда му „Macedonische Studien" (1896) проличават ясно бълг. черти както на източнобълг. говори североизточно от Солун – с. Сухо, така и на западнобългарските северозападно от Солун – селата Ново Село, Градобор, Бугариево, Ватилък, Вадаровче, и на най-отдалечените говори на границата на Албания и Сърбия – Дебър, Галичник, Кленье и Обоки. Приведената фонетична и морфологична характеристика показва, че въпросът за родината и произхода на Кирило-Методиевия език може да бъде решен само в полза ва „българското наречие в Македония". Непоследователно у Облак се срещат означенията „старобългарски език" и „старобългарски паметници" (с. 99, 126); названията Македония и „македонски" в труда му са употребени в географския им смисъл. Доказателство за това е и рецензията му върху „Сръбско-българската етнографска препирня пред науката" (1893) от Д. Матов, в която пише: „От В. И. Григорович до А. Калина и П. А. Лавров македонските говори, със съвсем малки изключения, се причисляват към българския език и при сегашните ни познания едва ли има сериозен изследовател, който може да отрече тази връзка" (ASPh, 16, 1894, с. 313). Че Облак е отнасял македонските говори

според голямата част от характерните им белези към бълг. език, потвърждава и неговият биограф М. *Мурко* (1902, с. 40). В кореспонденцията на Ягич се съдържа следната формулировка: „Аз вече достатъчно съм определил положението на македонските говори, като съм ги сместил под заглавието „български език“ (Л. Милетич, 1926, 6, писмо № 2).

На критика се подлагат следните постановки на П. х.:

1. Предположението на Миклошич, че в областите, населявани днес от чешките моравци и словаците, през X в. са живели словенци, не е подкрепено от каквито и да било сериозни основания. За да потвърди тезата на Миклошич, Дюмлер се изказва за словенския произход на моравците („Geschichte des ostfränkischen Reiches“. Bd. I. 2, 1862, с. 624–625). Фактите обаче показват, че в Древна Моравия през IX в. се говори език, който намира истор. продължение в съвременния чешки и в съвременния словашки език. Словаците наричат езика си slovensky, sloviensky, също както и жителите на Славония през XVI и в началото на XVII в. наричат езика си словенски, словѣне се среща при бълг. славяни, в Далмация, Русия и другаде, но от тъждеството на наименованията не следва тъждество и на езиците. *Киевските листове* и Пражките листове се отнасят към моравско-словашката езикова област. Името Zuentibaldus (Светополк), което се споменава в лат. източници от X в., е стара моравска форма, която показва наличие на носови гласни. Те обаче нищо не доказват. На латински се срещат и Wenceslaus, Zventislav, на немски – Wenzel за Václav, в грц. и лат. паметници някои лични сръбски имена са предадени с носови гласни, напр. Μωντιμήρος, Montemerus за Мѫтимиръ, въпреки че в сръбски, както и в словашки и в повечето словенски говори от най-старата епоха и днес липсват носовки (срв. от Фрайзингенските молитви zodni = сѫдьнъін, ze = сѧ, zueti = сватъін, zemlo = ѕемліѫ, zaglagolo = ѕаглаголіѫ, choku = хоштѫ, sopirnikom = сѫпьр- и др.). Следователно може да става въпрос само за Моравия като за място, където широко е въведено слав. богослужение от Константин-Кирил и Методий, а не за Панония, в която те пребивават пократко време.

2. На отделяните от Копитар и Шафарик лексикални панонизми и германизми Облак придава второстепенно значение, тъй като те не засягат народностната основа на езика, а само периферията на граматическата и лексикалната система. Непоследователната им поява в превода на богослужебните книги, завършен в Моравия, говори само за наличие на немско и римско културно влияние в областите, където се развива и обогатява най-старият слав. книжовен език. Устната реч (моравските диалекти в Моравия и панонските в Панония) и Кирило-Методиевият писмен език се съотнасят като две отделни езикови системи, но с обща генетична основа. Старовисоконемските (старобаварските) наименования за някои християнски понятия и термини, възприети от западнослав. племена при християнизирането им през IX в., проникват естествено в слав. книжнина по времето на *Моравската мисия* на слав. първоучители. За голяма част от тях обаче (напр. олтарь, попъ, монастырь) Ст. *Младенов* (1909) предполага общо индоевроп. потекло или лат.-грц. християнско наследство в езика на бълг. славяни.

В редица случаи лексемите, приемани за свойствени изключително на словенски, хърватски или чешки език, са могли да бъдат известни и на бълг. говори, както посочват Б. *Цонев* (1901, 1915, също „История на български език“. 1. С., 1919, с. 67–90) и Младенов (1929, § 218). В съвременни публикации (Й. *Русек*, 1984; Ив. *Добрев*, 1987) също се потвърждава генетичното единство на бълг. реч в нейното диалектно разнообразие като истор. наследник и продъл-

жител на лексикалното богатство на Кирило-Методиевите паметници.

Кирило-Методиевият език не е бил езикът на панонските славяни (със застъпници č, šč вм. шт, според данните от местни и лични словенски имена в лат. грамоти – gradiscsa, lencse и др.), нито на Моравия (спорадично е наличието на c, z вм. шт, жд; на ѧz-, въı- вм. ѧz-, нz̀ъ-: вн̀жь, невѣ̀ствъ, ѧ̀зык, въ̀ѧзочмшаго, въ̀ıнесе, въıгънъ и др.).

Мними са сочените от Миклошич различия между Кирило-Методиевия и бълг. език, а именно, че: а) в бълг. говори от IX в. няма последователно застъпване на носови гласни; б) има само един ер; в) отбелязва се упадък на много флективни форми. Данните от диалектоложките изследвания – от Облак до наши дни – показват запазена носовост както в югозападните, така и в редица източнобълг. говори и последователно различаване на застъпниците на носовите гласни. Облак отбелязва в говора на с. Сухо слогови m, n: zm̥p (зѫбъ), gm̥ba (гѫба), grn̥d'ä (гръдь), rn̥ka (рѫка), и др., в говорите на север от Солун: zъmba (зѫбъ), вторичен назализъм – rendove, pendeset (1893, с. 19, 21 и сл.); наличие на шт, жд за *tj–kt', *dj; отворен гласеж на ѣ; промяна на ъ→о, на ь→е (сон, ден), както и в най-старите паметници – Мар. ев., Асем. ев. Такъв преход на ъ, ь познава само бълг. език, докато в словенски ъ и ь съвпадат в един звук (е, а) с различия по диалекти: san и dan или sen и den. В източнобългарски говори следите от старото различие между ъ и ь също са се запазили: сън и ден, докато в езика на словенците от Каринтия още през X в. има само един ер (според Фрайзингенските молитви). Загубата на склонението в бълг. език е по-късно явление, както показват остатъците от падежни форми в редица говори.

3. Позоваванията на заетите в унгарски език слав. лексеми с групи шт, жд и следи от носови гласни нямат приписваната им доказателствена сила. А ако на словенския са били свойствени в миналото групите шт, жд от праслав. tj– kt', dj (у Миклошич mostoha, pest, rozsda, palást, mesgye), то как да се обясни редом с тях и наличието на č в: láncsa (лѧ̀штъ), lencse (лѧштъ), szerencze (съръ̀штъ). Никакви следи от панонски говори с шт, жд не са открити в Южна Унгария, по р. Мур, в Хърватско, Щирия или пък на север от Дунав при словаците. Според истор. източници териториите на югоизток от Панония (между Дунав и Тиса) и на изток (в стара Дакия) са били заселени от бълг. славяни, от които маджарите заемат думи с шт, жд. Следователно допирът на маджарите с бълг. славяни от тези области преди настаняването им в Панония не подлежи и на най-малко съмнение. Ягич, Облак, В. *Вондрак* са на мнение, че заемките с č маджарите получават по-късно от словенците в Панония. Това обяснение се отхвърля от О. Ашбот (1900, 1902, с. 249 и сл.), който тълкува формите с č като резултат от звукова промяна на št след съгласна на унгарска почва, т. е. съръ̀штъ > szerenste, т. е. serentše или по съвременен правопис szerencse (cs=č); lenste > lentše (или lencse).

Още едно указание от по-късно време за междуезиковите лексикални влияния обезсилва П. х. М. *Фасмер* (1907) отбелязва думи от грц. произход в Кирило-Методиевия превод във форма, която е свидетелство за непосредствено заемане от устната реч. Напр. сѫвота от народния гръцки σάμβατον (вм. литературното σάββατον); кревато от народния гръцки κρέββατα (литературно κρέββατος); параскевгнн, левгнтъ от народния гръцки παρασκευγή, λευγίτης, а не от литературните παρασκευή, λευείτης, и др.

Изложените от Ягич истор. и лингвистични основания за определянето на родината на Кирило-Методиевия език не в Панония, а в южнобълг. езикова област между Солун и Цариград се въз-

приемат и потвърждават от следващите поколения слависти. Изяснени са редица фонетични особености на Кирило-Методиевия език, които са типични само за бълг. език (шт, жд за праслав. tj–kt', dj–gt'; отворен гласеж на ѣ, отразен в звуковата стойност на глаголическия знак за ѣ – ⱑ; различаване на ъ и ь, ѕ и ꙁ; наличие на знак за палатален фрикатив – т. нар. герв (ⰷ); отсъствие на йотация), някои граматически черти (неконтрахирани форми в склонението и спрежението; образуване на условно наклонение с вѣмь, бѫ и др.). Важна доказателствена стойност имат предпочитанието на дат. пад. за принадлежност вместо род. пад., както и някои лексикални особености.

По-нататъшното проучване на югозападните бълг. говори в областта Македония води до заключението, че в тях се открива съвкупността от всички характерни черти на Кирило-Методиевия език. Знанията за тази част на бълг. езикова територия междувременно се разширяват значително с интересни и важни приноси на Й. *Иванов*, М. *Малецки*, Ст. Кабасанов и най-вече с лингвистично-географските наблюдения в рамките на работата над българските диалектни атласи (1964–1981; Й. Иванов, 1972, 1977; Бл. Шклифов, 1973, 1979). Установено е, че редица особености на Кирило-Методиевата писмена система имат свои покрития в говорите от близките и далечните околности на Солун (Ив. *Гълъбов*, 1952, 1969, 1973, 1974) и че първите Кирило-Методиеви преводи са направени на бълг. говор с белези, които днес намират отражение в изоглосите, преминаващи през областите на юг от Родопите. Вж. и *Солунски говор*.

Лит.: Dobrovský J. Geschichte der Böhmischen Sprache und Literatur. Prag, 1792, 219 p. (Ganz umgearbeitete Ausgabe. Prag, 1818, 16+408 p.); Dobrovský J. Über die Altslavonische Sprache nach Schlözer mit Anmerkungen. – In: Dobrovský J. Slavin. Botschaft aus Böhmen an alle slavischen Völker, oder Beiträge zu ihrer Charakteristik, zur Kentniss ihrer Mythologie, ihrer Geschichte und Alterthümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten. Prag, 1806, p. 362–388; Kopitar B. Grammatik der slavischen Sprachen in Krain, Kärnten und Steyermark. Laibach, 1808, 48+420 p.+2 tabl.; Kopitar B. Slavische Sprachkunde. – Annalen der Literatur und Kunst, 1811, April, p. 52–68; Dobrovský J. Schlözers Klassifikation der slavischen Dialekte, mit Anmerkungen und Zusätzen. – In: Dobrovský J. Slovanka. Zur Kenntniss der alten und neuen slavişchen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthümer. 1. Prag, 1814, p. 166–167; Востоков А. Х. Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам. – Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете, 17, 1820, с. 61; Караџић В. Додатак к Санктпетербургским сравнителњим рјечницима свију језика и наречија, с особитим огледима бугарског језика. У Бечу, 1822, с. 33–54 (същото в: Чуждестранни учени за югозападните български говори. С., 1979, с. 12–29); Dobrovský J. Institutiones linguae slavicae dialecti veteris quae quum apud Russos, Serbos, aliosque ritus graeci, tum apud Dalmatas glagolitas ritus latini Slavos in libris sacris obtinent. Vindobonae, 1822, 48+722 p. (2 изд. 1852, 720 p.); Kopitar B. J. Dobrovský. Institutiones linguae slavicae dialecti veteris. Vindobonae, 1822 (рец.). – Jahrbuch der Literatur, 18, 1822, p. 66–107; Dobrovský J. Cyrill und Method der Slawen Apostel. Ein historisch-kritischer Versuch. Prag, 1823, 133 p. (същото на рус. ез.: Кирилл и Мефодий, словенские первоучители. Историко-критическое исследование. Прев. М. П. Погодин. М., 1825, 153 с.); Калайдович К. Ф. Иоан Ексарх болгарский. Исследование, объясняющее историю славянского языка и литературы IX и X столетий. М., 1824, 5+218 с.; Dobrovský J. Mährische Legende von Cyrill und Method. Nach Handschriften hrsg. mit anderen Legenden verglichen und erläutert. Prag, 1826, 124 p.; Šafařík P. J. Geschichte der slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen, 1826, 12+524+16 p. (2 изд. Prag, 1869, 527+16 p.); Добровский И. Грамматика языка славянского по древнему наречию, на коем Россияне, Сербы и другие Славяне греческого исповедания и Далматы-Глаголиты римского исповедания имеют церковные книги. 1. М., 1833, 70+522 с.; 2. М., 1834, 148 с.; 3. М., 1834, 156 с.; Šafařík P. J. Serbische Lesekörner, oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart. Pesth, 1833, 136 p. (същото: Novi Sad, 1957); Kopitar B. Glagolita Clozianus, i. e. Codicis Glagolitici inter suos facile antiquissimi. Vindobonae, 1836, 80+86 p.; Šafařík P. J. Slovanské starožitnosti. Praha, 1837, p. 776–793; Šafařík P. J. Slovanský národopis. 3. Praha, 1837, p. 32–46 (на бълг. ез. в: Езиковедската българистика в Чехословакия. Съст. Я. Петър. С., 1987, с. 85–95); Schmeller J. Kopitar J. Glagolita Clozianus, id est Codicis glagolitici inter suos facile antiquissimi olim, dum integer erat, veglae in thesauro Frangepaniano, habiti pro S. Hieronymi Bibliis croaticis, supparisque... Vindobonae, 1836 (рец.). – Gelehrte An-

zeigen, Nr. 140, 15. Juli 1837, col. 90–91; Kopitar B. Ursprung der slavischen Liturgie in Pannonien. – Der österreichische Geschichtsforscher, 1, 1838, 3, p. 501–515; Kopitar B. Hesychii glossographi discipulus et ἐπιγλωσσιστής russus sec. XII–XIII in ipsa Constantinopoli. Vindobonae, 1839, 24+72 p.; Бодянский О. М. О древнейшем свидетельстве, что церковно-книжный язык есть славяно-булгарский. — ЖМНП, 38, 1843, 4–6, с. 130–168 (на бълг. ез.: Райков Д. Българите и България в старата руска книжнина. С., 1983, с. 353–370); Miklosich F. Radices linguae slovenicae veteris dialecti. Lipsiae, 1845, 147 p.; Miklosich F. Altslavisch. – Jahrbücher der Literatur, 119, 1847, p. 1–39; Miklosich F. Altslovenische Formenlehre in Paradigmen. Mit Texten aus glagolitischen Quellen. Wien, 1847, 35+96 p.; Билярский П. С. О средне-болгарском вокализме по патриаршему списку летописи Манассия. СПб., 1848, 144+4 с. (2 изд. 1858); Григорович В. И. Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1848, 216 с. (2 изд. М., 1877, 181 с.; фототипно изд. С., 1978, 182 с.); Šafařík P. J. Rozkvět slovanské literatury v Bulharsku. – ČČM, 22, 1848, 1, p. 1–32 (на бълг. ез. в: Райков Д. Българите и България в старата руска книжнина. С., 1983, с. 371–413); Miklosich F. Lexicon linguae Slovenicae veteris dialecti. Vindobonae, 1850, 14+204 p. (reprint: München, 1970); Kopitar B. Prolegomena historica in Evangelia slavicae quibus olim in Regum Francorum olio sacro inungendorum solemnibus uti solebat ecclesia Remensis. – In: Slavische Bibliothek. Beiträge zur slavischen Philologie und Geschichte. 1. Wien, 1851, p. 57–84 (reprint: Amsterdam, 1965); Miklosich F. Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. 1. Lautlehre. Wien, 1852, 16+518 p. (2 изд. 1879, 598 p.); Бодянский О. М. О времени происхождения славянских письмен. 1. М., 1855, 499 с.; Hattala M. O poměru cyriličiny k nynejším nářečím slovanským. – ČČM, 29, 1855, 1, p. 81–104; Miklosich F. Vergleichende Formenlehre der slavischen Sprachen. Wien, 1856, 16+582 p. (2 изд. 1926, 24+504 p.); Schleicher A. Ist das Altkirchenslavische Slovenisch? – Beiträge zur vergleichende Sprachforschung, 1856, 1, p. 319–327; Höfler A. C., P. J. Šafařík. Glagolitische Fragmente. Prag, 1857, 63 p.+5 tabl.; Šafařík P. J. Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. Prag, 1858, 8+52 p.; Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum. Vindobonae, 1862–1865, 22+1171 p. (reprint: Aalen, 1963); Leskien A. Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Weimar, 1871, 7+245 p. (2 изд. 1886); Miklosich F. Die slavischen Elemente im Magyarischen. Wien, 1871 (DAWW, 21), 74 p.; Geitler L. Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému. V Praze, 1873, 6+132 p; Miklosich F. Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen. Wien, 1874, 12+896 p. (2 изд. 1883; 3 изд. 1926); Miklosich F. Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. Wien, 1875, 58 p.; Miklosich F. Vergleichende Wortbildungslehre der slavischen Sprachen. 2 изд. Wien, 1876, 551 p.; Miklosich F. Geschichte der Lautbezeichning im Bulgarischen. Wien, 1883, 48 p. (същото в: DAWW, 34, 1884, p. 97–141); Polívka J. Kterým jazykem psány jsou nejstarší památky církevního jazyka slovanského – starobulharsky či staroslovensky? – In: Slovanský sborník. 2. Praha, 1883, p. 481–488, 545–554; Голубинский Е. Е. Святые Константин и Мефодий, первоучители славянские. М., 1885, 69 с.; Ягич В. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии. Речь, читанная в публичном собрании 2-го Отделения ИАН, 5 апреля 1881 года. СПб., 1885, 60 с.; Ягич В. Письма Добровского и Копитара в повременном порядке. СПб., 1885, 751 с.; Kalina A. Studja nad historią języka bułgarskiego. 1. Kraków, 1891, 385 p.; 2. Kraków, 1891, 205 p.; Облак В. Няколко бележки върху старославянските паметници. – СбНУ, 9, 1893, с. 1–20; Oblak V. Zur Würdigung des Altslovenischen. – ASPh, 15, 1893, p. 338–370; Oblak V. Macedonische Studien. Die slavischen Dialekte des südlichen und nordwestlichen Macedoniens. Wien, 1896, 156 p.; Ягич В. Новые письма Добровского, Копитара и других югозападных славян. СПб., 1897, 52+928 с.; Брандт Р. Ф. Павел Иосиф Шафарик как исследователь славянских языков и письмен. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 1, 1898, с. 1–13; Asbóth O. Die Anfänge der ungarisch-slavischen ethnischen Berührung. – ASPh, 22, 1900, p. 433–487; Лавров П. А. „Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache", von V. Jagić. Wien, 1900 (рец.). – ИОРЯС, 6, 1901, 1, с. 242–324; Цонев Б. Увод в историята на българския език. А. Преглед върху българските говори. – СбНУ, 18, 1901, с. 354– 425; Ашбот О. Несколько замечаний на сочинение В. И. Ягича об истории происхождения церковно-славянского языка. – ИОРЯС, 7, 1902, 3–4, с. 246–320; Murko M. Vatroslav Oblak. Ein Beitrag zur Geschichte der neuesten Slavistik. Wien, 1902, 62 p.; Фасмер М. Греко-славянские этюды. 2. Греческие заимствования в старославянском языке. — ИОРЯС, 12, 1907, 2, с. 197–289; Младенов Ст. Старите германски елементи в славянските езици. – СбНУ, 25, 1909, 7, с. 1–155; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910 (Энциклопедия славянской филологии, 3), 8+961 с. (фототипно изд. Leipzig, 1967); Петровский Н. М. Копитар и Institutiones slavicae dialecti veteris Добровского. СПб., 1911, 187 с.; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. 2 изд. Berlin, 1913, p. 266–267; Петровский Н. М. О занятиях В. Копитаря болгарским языком. – СпБАН, 8, 1914, 5, с. 19–74; Цонев Б. Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение. – СпБАН, 11, 1915, 7, с. 1–31; Милетич Л. Професор В. Ягич за Македония (По неиздадени негови писма). – МкП, 2, 1926, 3, с. 1–64; Милетич Л. Кульбакин С. М. О речничкој страни старословенског језика (Из 138 књиге „Гласа" Српске Краљевске академије). Београд, 1930 (рец.). – МкП, 6, 1931, 3, с. 125–136; Младенов Ст. Старобългарският

език в днешните наши народни говори. — Българска мисъл, 1931, 6, с. 157–164, 259–268; Małecki M. Dwie gwary macedońskie (Suche i Wysoka w Soluńskiem). 1. Teksty. Kraków, 1934, 15+90 p.; 2. Słownik. Kraków, 1936, 135 p.; Paul K. Pavel Jozef Šafařík a Bartoloměj Kopitar. – In: Přednášky slovanského ústavu v Praze. 8. Praha, 1938, p. 9–73; Petre F. Poizkus ilirizma pri Slovencih: 1835–1849. Ljubljana, 1939, 372 p.; Цонев Б. История на българский език. А. Обща част. 2 изд. 1. С., 1940, с. 53–94; Petre F. Vpliv karantansko-panonske teorije na razplet ilirizma. – Slovenski jezik, 4, 1941, p. 112–121; Гълъбов И. Към развоя на ы в именителен падеж на сложните прилагателни в български език. – ИИБЕ, 1, 1952, с. 169–180; Kniezsa I. A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1.–2. Budapest, 1955, 1044 p. (2 изд. 1974); Филкова П. Интересът към българския език в Русия през XIX век. – БЕ, 9, 1959, с. 269–285; Hamm J. Rückblick auf die Geschichte der Slavistik und die Slavistik in Jugoslavien. – WSJ, 8, 1960, p. 61–74; Филкова П. А. Х. Востоков и българският език (По случай 180 години от рождението му – 1781–1864). – БЕ, 11, 1961, с. 552–561; Kurz J. Cyrilometodějské a církevně-slovanské problémy v díle Pavla Josefa Šafaříka. – Slavia, 30, 1961, p. 345–383; Paul K. Pavel Jozef Šafařík, život a dílo. Praha, 1961, 360 p.; Кабасанов Ст. Един старинен български говор. С., 1963, 106 с.; Behyňová V. Josef Dobrovský a česká bulharistika. Počátky poznávání Bulharska a bulharského jazyka u nas. Praha, 1963 (RČAV, 73. Řada společenských věd, 11), 85 p.; Hafner S. Das Austro-slawische kulturpolitische Konzept in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. – Österreichische Osthefte, 5, 1963, p. 435–444; Български диалектен атлас в четири тома. Съставен под ръководството на Ст. Стойков и С. Б. Бернщейн. С., 1964–1981; Стойков Ст. Вук Караджич и българският език. — БЕ, 14, 1964, с. 293–314; Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, 320 с.; Gălăbov I. Schrift- und Lautsysteme des Altbulgarischen. – WSl, 13, 1968, p. 376–404; Стефанија Др. Словенечките филолози и прашањето за основата на старословенскиот јазик. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 227–242; Иванов Й. Н. Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония. 1. Драмско, Сярско, Валовищко, Зиляховско. Карти. С., 1972; 2. Статии, коментари, показалци. С., 1981, 71 с.; Гълъбов И. Историческа диалектология и лингвистична география. – БЕ, 23, 1973, с. 504–507; Лиминг Х. Улога Панониje у развоју старословенског језика. – Зборник за славистику, 4, 1973, 5, с. 137–143; Шклифов Б. Костурският говор. С., 1973, 170 с.; Grafenauer B. Pomen Karantanije v oblikovanju zgodnesrednjeveške skupnosti alpskih in panonskih Slovanov in njihovem kulturnem življenju 9. in 10. stoletja. – In: Koroški kulturni dnevi. 1. Maribor, 1973, p. 7–10; Pogačnik J. Kopitarjeva zamisel o kulturno-zgodovinskem razvoju pri južnih Slovanih. – В: Реферати за VII Међународни конгрес слависта у Варшави. Нови Сад, 1973, с. 121–139; Гълъбов И. Глаголическото ъ, началната история на глаголическата азбука и една особеност на диалектната микроструктура на южните български говорни области. – В: В памет на проф. Стойко Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 515–521; Pogačnik J. Jernej Kopitar und die Entstehung der Karantanisch-Pannonischen Theorie. – Methodiana, p. 77–91; Иванов Й. Български преселнически говори. Говорите от Драмско и Сярско. С., 1977, с. 37–47; Pogačnik J. Jernej Kopitar. Ljubljana, 1977, 224 p.; Цейтлин Р. М. Значение А. Х. Востокова в славянской филологии. – In: Stúdie z dejín svetovej slavistiky do polovice 19. storočia. Bratislava, 1978, p. 317–330; Pogačnik J. Bartholomäus Kopitar. Leben und Werk. München, 1978, 231 p.; Младенов Ст. История на българския език. Превод и редакция на Ив. Дуриданов от немското издание през 1919 г. С., 1979, с. 38–48; Дуриданов И. Йозеф Добровски и старобългарският език. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 3, p. 46–50; Чуждестранни учени за югозападните български говори. Под ред. на К. Мирчев. С., 1979, 282 с.; Шклифов Б. Долнопреспанският говор. Принос към проучването на югозападните български говори. С., 1979 (Трудове по българска диалектология, 11), 240 с.; Кабасанов Ст. Езикът на Кирила и Методия в родопските говори. – ЕЛ, 37, 1982, 3, с. 76–82; Мурдаров Вл. Ватрослав Облак и българският език. По случай 120-годишнината от рождението му. – ЕЛ, 39, 1984, 5, с. 7–14; Rusek J. Studia z historii i słownictwa bułgarskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1984 (Monografie slawistyczne, 46), 208 p.; Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986, 356 с.; Добрев И. Старинни народни думи. С., 1987, 110 с.; Петър Я. История на езиковедската българистика в Чехословакия. – В: Езиковедската българистика в Чехословакия. С., 1987, с. 9–84; Петър Я. Начало на изследването на новобългарския език от П. Й. Шафарик. – В: Езиковедската българистика в Чехословакия. С., 1987, с. 287–305.

Румяна Златанова

ПАНÒНСКИ ЛЕГÈНДИ – вж. *Пространни жития на Кирил и Методий.*

ПАНТÈЛИЧ, Мария Агнезия (Pantelić, M. A.) (12.VI.1915) – хърватска славистка. Родена във Фердинандовац, община Джурджевац, Хърватия. Завършва Философския фак. на Загребския унив. (1941), след което пет години учителства. От 1949 до края на 1987 работи в Старослав. инст. в Загреб. Специализира се в областта на глаголическата, ки-

Мария Пантелич

рилската и лат. палеография. През 1960 защитава в Загребския унив. докторска дисертация на тема „Хърватски глаголически кодекси от Кърбавската област от XIV и XV в.“. От 1988 е почетен д-р по богословие в Католическия богословски фак. в Загреб. Член на редколегията на авторитетната хърватска поредица „Slovo“ (от 1972).

Средищно място в научните занимания на П. заемат проблемите на кирилометодиевистиката и по-конкретно на хърватските глаголически паметници. В студиите ѝ палеографският, текстологическият и лингвистичният анализ се съчетават с проучване на богословско-доктриналните особености и на художественото оформление. С това се допринася за уточняване на авторството, мястото и обстоятелствата около създаването на редица ръкописи, както и за адекватното изясняване на тяхното съдържание и естетическа стойност.

В изследването си върху *Киевските листове* и Синайските фрагменти (1985) П. откроява значението на тези паметници като най-стари представители на слав. литургия, съответно на западния и източния обред. В Киевските листове тя установява следи от Грегорианския сакраментарий с източна лексика и фразеология, докато трите листа от *Синайския евхологий* според нея представят най-старата източна литургия, съчетана с молитви от западния обред. По-новите текстове в двата паметника тя датира към края на XI или началото на XII в. и потвърждава разпространението им в граничната за онова време територия на Дубровнишката епископия, както и на о-в Плещац и в Хумската област. С тази студия П. потвърждава и автентичността на Киевските листове.

Въведението на *Виенските листове* привлича вниманието на П. с темата за Страшния съд (1986). Библейският и богословският анализ на текста ѝ дава основание за хипотезата, че упрекът или дискретната санкция на Страшния съд във Виенските листове са свидетелство за авторството на солунските братя или на някого от техните ученици. В тези идейни рамки тя вмества и апологията на превода на Свещеното писание (*Проглас към Евангелието* от Константин Преславски), на Никейско-Цариградския символ на вярата (*Написание за правата вяра*), на глаголическото писмо (*Черноризец Храбър*). Изразено е мнение и за локализацията на паметниците. Според нея есхатологичните термини sǫdъnyi dьnь и strašno sudište делят най-старите паметници на северозападни и южни, като Виенските фрагменти принадлежат към южния дубровнишко-хумски ареал, както и първата страница от Киевските листове.

За възстановяването на културно-истор. атмосфера, в която възникват първите слав. преводи на Свещеното писание, допринася изследването на П. за западните варианти в старите слав. псалтири (1970). Общите варианти с псалтирни текстове на Западната църква от онова време, както и западната

лексика в тях според нея свидетелстват, че слав. първоучители освен с грц. оригинал са разполагали и с обичайния Римски псалтир. Привеждат се аргументи в полза на мнението, че Псалтирът, както и останалите старозаветни текстове, е преведен във *Велика Моравия*.

Своеобразната симбиоза на източни и западни културни традиции в Кирило-Методиевото дело П. проследява и при изследването на елементите на виз. химнография в хърватския глаголически текст H(rьst)ь v(ь)skr(ь)se iz mrtvihь във Връбнишкия трети бревиар от XV в. (1967). Установява се, че всички структурни елементи на този химн са познати и в най-старото богослужение на виз. обред. Единствено отклонение представляват пета строфа (превод от латински) и радостният възглас на Западната църква „алелуя". Константин-Кирил и Методий са могли да включат тези елементи във Великденския химн при допира с лат. литургия в Моравия.

П. има несъмнен принос за цялостното проучване на глаголическите календари. Тя е автор на обобщаваща студия за пасхалните таблици и датирането на глаголическите кодекси (1976). Установява специфичния начин, по който хърватските глаголаши усвояват и адаптират лат. система при изчисляването на великденските дати. В този аспект анализира и отделни паметници – напр. Рочкия мисал, като подробно проследява начините за определяне на великденската дата и на подвижните празници. П. установява, че таблиците с хронологични елементи в паметника са сродни с най-стария хърватски глаголически мисал III_4 от първата половина на XIV в. Изследвайки календара на Втория новлянски бревиар (1495), П. осъществява подробно сравнително проучване върху лат., грц. и останалите глаголически календари, за да очертае цялостната панорама на литургичния култ на Европ. средновековие, представена в паметника. Календарните празници са били установени главно до X в., когато се унифицират литургичните книги в Централна и Северна Европа. Стигайки до следите от Кирило-Методиевата епоха, П. приема, че слав. първоучители са могли да намерят във Велика Моравия западен календар в лат. книги от Франкската и Долнорейнската област и да го обогатят със светци и дати от източната практика. Това се потвърждава и от дублетите Jozua/Jsus Navin, отразяващи съответно лат. и грц. източник. Проследяват се последвалите наслоения до XV в. – новите имена от францисканската редакция на Мисала и Бревиара през XIII в., въвеждането на локални далматински и истрийски светци и др.

Много често П. черпи аргументи за своите изводи от украсата на глаголическите паметници, но решаващото ѝ значение за установяването на произхода на даден литургичен кодекс най-ясно е показано в публикацията ѝ за Хърворвия мисал (1973). Паметникът е свързан с контактите между хърватските средновековни феодали и неаполитанските крале от Анжуйската династия. Затова неговата украса е синтез на френската готическа декорация с италианската, включва също елементи на виз.-ориенталската иконография, а допуска и проникването на местни национални форми. П. посочва, че украсата на мисала е свързана с културната и църковната история на гр. Сплит. Репертоарът на календарния фонд отразява култа към светците от областите, които са били в обхвата на неаполитанската Анжуйска династия, както и на земи, за които тя е претендирала. Въз основа на украсата на кодекса П. изгражда своя хипотеза за възникването му и за произхода на неговия оригинал.

При проучването на отделни паметници П. показва стремеж за свързването им със средновековната хърватска култура като цяло. Така напр. един хърватски глаголически фрагмент от Missale festivum е изследван с оглед на новите

сведения, които той дава за еволюцията на глаголическите мисали и за реконструкцията на по-старите от тях, възникнали преди францисканската редакция от XIII в. (1972). Глаголическият Мавров бревиар от 1460 привлича интереса на П. преди всичко с някои специфични моменти в съдържанието (1965). Тя подробно анализира намиращия се в паметника трети вариант на Хърватската служба (или според някои мнения – Третата хърватска служба) за Кирил и Методий, идентифицира и единствения запазен, макар и непълен текст на *Похвалното слово за Кирил* от Климент Охридски в хърватска редакция. Прави се предположение, че в Службата за Кирил и Методий в Мавровия бревиар може би е запазен най-старият вариант на Хърватската служба за слав. първоучители. Критическото представяне на глаголическите кодекси на почти неизвестния книжовник и миниатюрист Бартол Кърбавац също е извършено на фона на общокултурните процеси (1964). Анализирани са някои обреди в мисалите на Бартол и връзката им с езическите вярвания. Изтъкнато е поранното разпространение на средновековното песнопение Dies irae при хърватите, което се свързва с дейността на силния францискански и бенедиктински скрипторий на св. Кражеван в Задар през XIII в. Показано е значението на Кърбавската област за разпространението на глаголическата книжнина на север към Кварнер и Истрия. Съпоставяйки първопечатния глаголически мисал от 1483 с мисала на княз Новак от 1368, П. установява важни подробности около историята на двата паметника и подчертава значението на още един силен глаголически център от края на XV в. в Истрия – гр. Роч (1967).

Всестранните и задълбочени познания позволяват на П. да открие интересни елементи на хърватската културна история в глаголическата литургична литература, за която по принцип се приема, че е консервативна по отношение на регионалните духовни процеси. Установява се отражението на манастирската, селската и градската феодална среда в глаголическите паметници. Докато хърватските глаголаши в Северна Далмация и Кърбава имат подкрепата на феодалните си господари, на истрийския терен и в Кварнерския басейн се образуват селски глаголашки центрове. Свързваща роля играят о-в Крък и особено Връбник, в чиито глаголически кодекси се откриват остатъците от най-стария книжовен репертоар от великоморавския период.

Въпреки че интересите на П. са насочени главно към литургичните паметници, тя е автор и на изследвания върху *апокрифите* – напр. цялостно проучва хърватски глаголически амулет с легендата за св. Сисин в ръкопис от Ватиканската библиотека – Cod. Illir. 1ł (1973). В Източната легенда за светеца тя открива хилядолетни наслоения на различни религии и средища и определя мястото ѝ сред подобни румънски, руски и сръбски паметници.

П. участва и във важни колективни разработки – сътрудничи при изработването на христоматия на хърватската литература от Средновековието, съставена от В. *Щефанич* (1969), при издаването на първопечатния глаголически мисал от 1483 (1967), на Хървоевия мисал (1973), на Втория новлянски бревиар от 1495 (1977).

С ъ ч . : Bibliografija izvornih radova J. Vajsa s područja hrvatske glagoljske književnosti (s uvodom). – Slovo, 6–8, 1957, p. 10–22; Hronološki elementi u Roćkom misalu. – Slovo, 6–8, 1957, p. 263–277; Hrvatskoglagoljski misal iz god. 1402. – Slovo, 6–8, 1957, p. 380–383; A. Supuk. Šibenski glagoljski spomenici (рец.). – Slovo, 9–10, 1960, p. 166–174; И. Гошев. Рилски глаголически листове. С., 1956 (рец.). – Slovo, 9–10, 1960, p. 150–152; Vj. Štefanić. Glagoljski rukopisi otoka Krka. (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 51, 1960) (рец.). – Vjesnik bibliotekara hrvatske, 8, 1962, 1–2, p. 51–55; Glagoljski kodeksi Bartola Kravca. – RSslI, 5, 1964, p. 5–98, 24 tabl.; Život posvećen ćirilometodskoj problematici. Povodom 85-godišnjice života prof. dra Frana Grivca. – Slovo, 13, 1963, p. 177–193; J. Vrana. L'Evangéliaire de Miroslav. Contribution à l'étude de son origine. 's-Gravenhage, 1961 (рец.). – Slovo, 14, 1964, p. 137–141; Glagoljski breviar popa

Mavra iz godine 1460. – Slovo, 15–16, 1965, p. 94–149; 65 godina vjernosti zavičaju (ocjena radova s bibliografijom prof. Vj. Štefanića prigodom 65 godina života i 35 godina znanstvenog rada). – Slovo, 15–16, 1965, p. 5–18; Die päpstlichen und andere Dokumente in Salzburg über Athos, Dubrovnik und Kotor. – In: Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis. In memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati. Wiesbaden, 1967 (Annales Instituti slavici, 1., 3), p. 98–104; Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368. – RSslI, 6, 1967, p. 5–108; Elementi bizantske himnologije u hrvatskoglagoljskoj himni „Hrьstь vskrьse iz mrtvihь". – Slovo, 17, 1967, p. 37–59; J. Hamm. Psalterium Vindobonense. Der kommentierte glagolitische Psalter der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1967 (рец.). – Slovo, 18–19, 1968, p. 405–409; Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala. – Slovo, 20, 1970, p. 39–96; Zapadne varijante u staroslavenskim psaltirima. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 291–299; Znanstveni i stručni opus profesora Vjekoslava Štefanića. – In: Krčki zbornik. 1. Krk, 1970, p. 503–516; Odraz sredine u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima 14. – 15. stoleća. – Slovo, 21, 1971, p. 324–332; Sadržaj i kulturnopovijesna komponenta misalskih tekstova. – In: Pretisak prvotiska glagoljskog misala iz god. 1483. Zagreb, 1971, p. XLV–LX; Hrvatskoglagoljski odlomak „Missale festivum". – Slovo, 22, 1972, p. 5–25; Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatnića. 2. Transkripcija i komentar. Zagreb–Ljubljana–Graz, 1973, 242 p. [Grabar B., A. Nazor, M. Pantelić, Vj. Štefanić]; Hrvatskoglagoljski amulet tipa Sisin i Mihael. – Slovo, 23, 1973, p. 161–203; Srednjovjekovna vjerovanja u hrvatskoglagoljskom amuletu. – Dometi, 7–8, 1973, p. 11–16; Kulturni ambient djelovanja Blaža Baromića, pisara i štampara glagoljskih knjiga. – In: Senjski zbornik. 6. Senj, 1975, p. 31–44; Pashalne tabele i datiranje glagoljskih kodeksa. – Slovo, 25–26, 1976, p. 273–293; Uvod. – In: II. Novljanski breviar iz godine 1495. Fototipsko izdanje. Zagreb–Graz, 1977, p. 9–38; Kulturnopovjesni značaj hrvatskih glagoljskih kodeksa. – Crkva u svijetu, 3, 1977, p. 237–246; Kalendar II. Novljanskog breviara iz 1495. god. – Slovo, 29, 1979, p. 31–82; Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359 – prototip srednjovjekovnih „Liber horarium" laika. – In: Senjski zbornik. 8. Senj, 1980, p. 355–367; Melodijski arhaizmi uskrsnog ciklusa u glagoljskim kodeksima. – In: Litterae slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 263–274; O Kijevskim i Sinajskim listićima. – Slovo, 35, 1985, p. 5–56; Tema Posljednjega suda u Bečkim listićima iz 11/12. stoljeća. – Slovo, 36, 1986, p. 95–110; Fragmenti hrvatskoglagoljskoga brevijara starije redakcije iz 13. stoleća. – Slovo, 41–43, 1993, p. 61–146.

Лит.: Golub I. Marija Agnezija Pantelić – o sedamdesetjetoj obljetnici života. – Slovo, 39–40, 1990, p. 9–17; Nazor A. Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Marije Pantelić. – Slovo, 39–40, 1990, p. 18–22.

Найда Иванова

ПÀНЦЕР, Балдур (Panzer, B.) (29.IV. 1934) – немски славист. Роден в Пестлин, Германия. Следва класическа филология, индоевроп. езикознание, философия и славистика (Кил, 1954–1956; Мюнхен и Хамбург, 1956–1961). Стипендиант (1961–1966) на Немското д-во за научни изследвания (Deutsche Forschungsgemeinschaft). Хабилитира се през 1966 в Мюнхен с труд върху слав. кондиционал (отпечатан през 1967). Доц. (1966–1972) и извънреден проф. (1972–1974) в Мюнхен. Редовен проф. в Хайделберг (от 1974), където е директор на Инст. по славистика (от 1977) и декан на Фак. по нови филологии (1977–1979). Член на Комисията по лексикология и лексикография към Международния комитет на славистите.

Всестранната езиковотеоретична подготовка на П. му дава възможност да изследва проблеми, обхващащи целокупния материал от слав. езици както в синхронен, така и в диахронен план, да преосмисли редица традиционни представи и да стигне до приносни наблюдения предимно в областта на слав. глаголна система, а също така и по отношение на фонетиката и фонологията, лексикологията и лексикографията, историята на слав. граматическа традиция, диалектологията, текстологията и др. При това неизменно се вземат под внимание праслав. епоха и особеностите на най-стария слав. литературен език.

Още с дисертацията си върху функцията на глаголния вид при сег. истор. време в руски език, защитена през 1961, П. допринася за изясняване на проблем, свързан с актуалната за времето си дискусия върху слав. аспектна система. В хабилитационния си труд той проучва формата на слав. кондиционал и комбинаторните признаци на съставящите го елементи (l-причастие + by-). Очертани са две подгрупи: 1) кондиционал без лична флексия; 2) кондиционал с лична флексия (сегашна или аористна) на кондиционална морфема, съответно конди-

Балдур Панцер

ционален „спомагателен глагол". Противно на досегашните схващания за връзка на старобълг. внмь с първоначален аорист (Фр. Миклошич) или с оптатив (А. Мейе, Фр. К. Бругман) П. приема наличието в старобълг. език на самостоятелен модален глагол със смесена сегашно-аористна флексия, който е носител на същинската функция на кондиционала. Той може да бъде заменен от аорист на бѣти, ако в съчетанието с темпорално неутралното l-причастие на главния глагол собствената му темпорална функция бъде изключена (т. е. не е релевантна). Въз основа на формални критерии употребите на кондиционала се класифицират в две основни групи: 1) с въвеждащ съюз – „свързан кондиционал"; 2) с безсъюзен („свободен") кондиционал – в главни и подчинени изречения. Допълнителен формален критерий за различаване е енклитичната позиция след съюзи – задължителна за свързания и факултативна за свободния кондиционал. Детайлните наблюдения поотделно за всеки език от трите групи съвременни слав. езици са изградени върху всеобхватен и разнообразен материал. Старобълг. материал е извлечен от граматиките на А. Лескин, П. Дилс, В. Вондрак и др. публикации и се използва за анализ с всички условности на описанието му като синхронна система. За установяване на функционалната релевантност на изследваната категория се прилага методът на субституцията с останалите форми на наклонение (индикатив и императив). Преди да пристъпи към заключителното дефиниране на кондиционалното значение, П. подлага на критичен и тематичен преглед съществуващите модални теории, които проследява хронологично – от областта на класическата филология и индоевроп. езикознание до най-новите славистични изследвания. Дефинирани са две функции на слав. кондиционал (комплементарни и контекстово обусловени) – за означаване на възможност за настъпване на дадено (несвързано с определен темпорален момент) действие във времето и за означаване на действие, което трябва да се осъществи (второстепенна функция). С цялостната си теоретична постановка и обхватен езиков анализ трудът заема съществено място в актуалната езиковедска дискусия за подхода при определяне функцията на една морфологична единица.

При решаването на дискусионния въпрос за естеството на [j] в старобълг. фонология и морфология (1971) П. изхожда от данните на глаголическите паметници и различава: 1. Наличие на фонетично-сегментен [j] пред e, ę, a, u, ǫ, i < jь в началото на дума и сричка, т. е. при т. нар. йотувани гласни (кирилски ѥ, ꙗ, ѧ, ю, ѩ). 2. Невъзможност за отделяне на [i] или [j] на синтагматично равнище – палатализираността е диференциален признак на č, ž, š, ń, ŕ, ĺ. 3. Въвеждането на [j] на морфонологично равнище спомага за формулиране на правила за явяващите се редувания напр. при глаголи от III спр. а) с основа

на съгласна (тип мелѩ, пишѩ), за разлика от б) с основа на гласна (тип ꙁнаѩ), при които фонетичен [j] се явява автоматично. Предвид на тези особености П. преустройва класификацията на глаголните класове и отнася група а) към I спр. (тип несѫ). Проблемът за палатализациите го занимава и по отношение на праиндоевроп. и на отделните индоевроп. езици (1982), както и за грц. език от предистор. епоха (1983).

От теоретичен характер са съображенията на П. за основите на фонетиката и фонологията (1977). Според него три важни обстоятелства имат значение при фонемния анализ на старобълг. вокална система (1983/1984): 1. Глаголицата следва принципите на грц. фонемно писмо, което обаче поради петнайсетвековната си традиция не отразява промените в езика през IX в. 2. Налице е графична вариантност при употребата на ѹ, ѫ, ѱ; ѹѱ, ѫѹ, ѫѱ; ѣ, ѳ; є ѣє; ѭ, ѩѫ, но липсват точни графемни изследвания на отделните паметници. 3. За установяване на съответните фонетични стойности е необходимо съпоставително проучване на езика от предходния и следходния на глаголицата период. От сравнението на единствените фонемни интерпретации на Н. С. Трубецкой (квалитативна, отразява по-късно развитие) и Х. Лънт (изхожда от праславянски, предполага наличие на квантитет) не се стига до еднозначно датиране на прехода от квантитетни и квалитативни различия на вокалната система. Според П. старобълг. език отразява по-късната степен от протичането на тази промяна, когато вокалните дължини още се пазят, но са получили допълнителни вторични признаци на отвореност и закръгленост. Косвено потвърждение на това твърдение той открива в различните акцентни рефлекси на членуваните съществителни имена (брегъ̀т, морѐто – бра̀та, ра̀ло-то), чието възникване е възможно само при несъвпадащи интонация и квантитет в периода на установяване на членната морфема. Оттук и изводът, че интонационните различия и квантитетът са съществували фонетично до оформянето на члена, т. е. през старобълг. период.

П. изследва системно и други недостатъчно или незадоволително изяснени проблеми на слав. глаголна система от оформянето ѝ до съвременността. Най-важните му публикации в тази област са събрани в сборник от студии върху слав. глагол („Studien zum slavischen Verbum“, 1991). П. предлага разработки във връзка с понятията актуалност и неактуалност в слав. аспектна и темпорална теория, с категориите залог и преходност в руския език, с езиковите средства за изразяване на итеративност, узуалност и неактуалност в слав. езици (по-специално в южнославянските и западнославянските), със съдържателното разчленение на сферата на модалността и подредните ѝ наклонения. Специално се разглеждат бълг. минали времена (мин. несв., мин. предварително и бъдеще в миналото) в модална функция за израз на ирреални условия. П. представя система, различна от традиционната, на темпорални форми, глаголни видове и наклонения в съвременния бълг. език, при което въз основа не на морфологичната форма, а на употребата и функцията ѝ предлага нов категориален модел на темпоралните форми, излага оригинални наблюдения върху модалната им употреба и върху семантичната връзка между наклонение и вид, разкрива тенденции към нова диференциация на глаголната система във връзка с парадигматичното отношение на вид и време при мин. св. време и мин. несв. време.

Липсата на задоволително обяснение за морфологичното преустройство на слав. флексия в сег. време води П. към съпоставка на слав. езици в диахронен и синхронен план. Според него този процес е резултат от започнала още в късния праславянски език тенденция към морфологично уеднаквяване на

флексията и последвало я вторично разграничение за избягване на омонимия, което за отделните слав. езици се осъществява по различни начини. За проблематичното 3 л. мн. ч. (< индоевроп. -nti, -nt) той смята, че в старобълг. език морфологичното изравняване настъпва по време на изпадането на краесловните слаби ерове и отстраняването на предхождащия ги палатализиран консонантен алофон (преди депалатализацията на č, ž и т. н.), т. е. през IX в. При графично отбелязване на t-окончанието в този случай се предпочита знакът за неутралния ъ.

Изследванията на П. върху слав. глаголна система намират синтетичен израз в големия му обобщаващ труд „Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte“ (1991), по-специално в ч. II, озаглавена „Структури и категории в славянските езици“, в която в общослав. синхронен и съпоставителен план се представят областите: фонетика и фонология, морфонология, синтаксис, лексикология и диалектология след уводна глава върху прародината, разпространението и културното обособяване на славяните. В ч. I („Преглед на славянските езици“) са очертани особеностите на всеки от 12-те слав. езика поотделно по единна схема: обхват, история, писмо, фонетика (и фонология), морфология, синтаксис, лексикология, диалектно разчленение. Последният подраздел е посветен на старобълг. език (с. 158–174, 140, 153), определен като най-стария слав. литературен език (Altkirchenslavisch, Altbulgarisch-Altkirchenslavisch, с. 4, 5), създаден въз основа на македонскобълг. диалект и постигнал най-големия си разцвет през IX–XI в. в Б-я (с. 1). П. отхвърля означението „старославянски“ като подвеждащо, тъй като става въпрос за означение на определен „южнославянски език с български особености“ (с. 2). Поради това, че същински руски или източнослав. литературен език от XI в. не е засвидетелстван в никакви писмени паметници (особено в областта на църковната литература), той намира употребата на означението староруски дори за неправомерна, защото е налице по-скоро източнослав. вариант на старобълг. език, или „староизточнославянски“, включващ най-старата засвидетелствана форма на днешните руски, украински и белоруски език (с. 4–5).

Във връзка с издаването на църковнослав. текстове П. формулира няколко принципни положения: 1. Издаването не на определени ръкописи, а на възможно най-близки до оригинала и реконструирани от издателя текстове може да даде представа за книжния фонд на старите слав. литератури. 2. След датиране и локализиране на първоначалния текст на оценка се подлагат съществуващите му преработки (интерполации, съкращения, удължавания и др.), които се издават отделно (в критическия им апарат се систематизират вариантите на различни преписи). Самите преписи се издават факсимилно. 3. Езиковата форма на издавания текст архетип представлява правописна (не фонетична) реконструкция според нормите на най-старите запазени паметници от съответната епоха.

От интерес за славистиката е предложената от П. класификация на южнослав. диалекти (1973) въз основа не на обичайните териториално-географски обусловени принципи, а според функционално-релевантни лингвистични критерии за дескриптивно и диахронно представяне на всеки отделен диалект.

След подробен анализ на отразените в ЖК диспути (гл. 5, 6, 9–11) с оглед на истор. им автентичност и литературната им функция (1968) и въз основа на интересен преглед на биографичната традиция от елинистичния и раннохристиянския период П. прави следните изводи. Житието отразява актуални за времето си събития, свързани с патриарх *Йоан VII* Граматик (837–843), мисии-

те при арабите и хазарите, издирването на мощите на св. *Климент Римски*. От това обаче не следва, че Константин Философ в действителност е взел участие в тези събития. Агиографският жанр изисква обрисуването му като забележителен представител на своето време. Диалогът при диспутите принадлежи към обичайните стилистични средства, които в градация разкриват духовното израстване и съвършенство на Константин, превъзходството му като най-забележителния мисионер, какъвто е било възможно да се открие за славяните. Пълната истор. достоверност на изложението за житиеписеца не е от значение. Според П. гл. 10 е по-късна интерполация, която вероятно е съставена по съчинения на Константин. През 1987 П. поставя някои принципни въпроси около реконструкцията на първоначалния текст на ЖМ и оценката на неговите преписи. В светлината на важни разсъждения за съществуващата издателска практика спрямо първостепенни старобълг. оригинални творби, като *Пространните жития на Кирил и Методий*, Сказанието на *Черноризец Храбър* и др., П. съпоставя известните 15 преписа на ЖМ в хронологическа таблица, групира някои морфологични и лексикални различия в тях, отбелязва над 300 акцентни разночетения в издадените от О. М. *Бодянски* преписи. Според П. някои от тях насочват към южнослав. акцентни системи, въпреки източнослав. произход на преписите.

Съч.: Die Funktion des Verbalaspekts im Praesens historicum des Russischen. München, 1963, 106 p.; Kontextdetermination und Morphembedeutung (Theoretische Grundlagen zur Funktionbestimmung von Morphemen nach ihrer Verwendung). – In: Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung. 7. München, 1965, p. 7–28; Die Relevanzprobe bei der Bedeutungsermittlung. – Kratylos, 11, 1966, p. 119 – 124; Die Begriffe „Aktualität" und „Nichtaktualität" in der Aspekt- und Tempustheorie des Slavischen. – In: Aus der Geisteswelt der Slaven. München, 1967, p. 68–81; Der slavische Konditional. Form – Gebrauch – Funktion. München, 1967, 317 p.; Der morphologische Umbau der slavischen Präsensflexion. – ZSPh, 33, 1967, p. 290–304; Die Disputationen in der aksl. Vita Constantini. Authentizität und literarische Funktion. – ZSPh, 34, 1968, p. 66–88; Der Verbalaspekt im Konditional des Slavischen. – In: Slavistische Studien zum VI. Internationalen Slavistenkongreß in Prag 1968. München, 1968, p. 90–111; Zur Definition und Hierarchisierung der Terminologie sprachlicher Alternationen. – Linguistische Berichte, 6, 1970, p. 51–66; Zum Problem des (j) im Altkirchenslavischen in Phonologie und Morphologie. – In: Serta Slavica in memoriam Aloisii Schmaus. München, 1971, p. 549–556; Einheit und Vielfalt des russischen Vokalismus (in synchronischer, diatopischer und diachronischer Sicht). – WSl, 16, 1971, p. 155–185; The Word as a Linguistic Unit in Slavic. – In: Word. Proceeding of the International Slavistic Colloquium at the University of California, Los Angeles, 1970. The Hague–Paris, 1972, p. 11–40; Zur Klassifikation der südslavischen Dialekte. – In: Slavistische Studien zur VII. Internationalen Slavistenkongreß in Warschau 1973. München, 1973, p. 419–432; Modalitäten und Modi in der Linguistik. – In: Otázky slovanské syntaxe. 3. Brno, 1973, p. 63–72; Diathese und Transitivität im Russischen. Heidelberg, 1973, 10 p.; Strukturen des Russischen. Eine Einführung in die Methoden und Ergebnisse der deskriptiven Grammatik. München, 1975, 233 p.; Zu den Grundlagen der Phonetik und Phonologie. – In: Korrespondenzen. Festschrift für Dietrich Gerhardt. Gießen, 1977 (Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas, 14), p. 298–311; Der genetische Aufbau des Russischen. Statt einer historischen Grammatik. Heidelberg, 1978, 184 p.; Struktur und Entwicklung des slavischen Verbalstammklassensystems. – In: Referate und Beiträge zum VIII. Internationalen Slavistenkongreß, Zagreb 1978. München, 1978, p. 95–126; Iterativität, Usualität und Nichtaktualität im Slavischen. – In: Otázky slovanské syntaxe. 4., 1. Brno, 1979, p. 157–165; Genetischer Aufbau und historische Grammatik, Sprachverwandtschaft und Sprachentwicklung. – Papiere zur Linguistik, 22, 1980, 1, p. 83–91; Tempora in modaler Funktion im Bulgarischen. – Die slawischen Spachen, 1, 1982, p. 49–59; Genetische und stratalinguistische Faktoren in den Entstehung der ostslavischen Schriftsprachen. – In: Die Leistung der Strataforschung und der Kreolistik. Typologische Aspekte der Sprachkontakte. Tübingen, 1982, p. 321–337; Das altbulgarische Vokalsystem. – Die slawischen Sprachen, 3, 1983, p. 75–82 (същото в: Palaeobulgarica, 8, 1984, 1, p. 23–28); Die griechischen j-Palatalisierungen. – In: Slavisches Spektrum. Festschrift für M. Braun zum 80. Geburtstag. Wiesbaden, 1983, p. 299–307; Zur Entdeckung der Verbalkategorien in der bulgarischen Grammatik des 19. und 20. Jhs. – Die slawischen Sprachen, 3, 1983, p. 83–92; Etymologie und Derivation: Abgrenzungsprobleme. – Die slawischen Sprachen, 6, 1984 (1985), p. 83–95; Tempora, Aspekte und Modi im heutigen Bulgarischen. – In: Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongreß, Sofia 1986. Neuried, 1986, p. 201–221; Das Derivationswörterbuch des serbokroatischen Verbs. – In: Theorie und Praxis des lexikographischen Prozesses bei his-

torischen Wörterbüchern. Tübingen, 1987 (Lexikographica Series Maior, 23), p. 237–244; Derivationskategorien des serbokroatischen Verbs. – In: Slavistische Studien zum X. Internationalen Slavistenkongreß, Sofia 1988. Köln–Wien, 1988, p. 169–184; Zum Text der Method-Vita. – Die slawischen Sprahen, 13, 1987, p. 61–73 (същото в: Symposium Methodianum, p. 647–655); Slavische Alt- und Neusprachen (Kontinuität, Entwicklung, Neubeginn). – Die slawischen Sprachen, 14, 1988, p. 99–120; Die Funktion der Tempora (im Slavischen). – In: Studia Indogermanica et Slavica (Festschrift Thomas). München, 1988, p. 391–404; Wie verständigten sich Waräger, Slaven und Byzantiner? – Die slawischen Sprachen, 19, 1989, p. 73–88; Handbuch des serbokroatischen Verbs I: Derivation. – In: Wörterbuch in der Diskussion. Tübingen, 1989 (Lexikographica Series Maior, 27), p. 191–206; S e l i u s A. E. Vocabularium Russo-Germanicum (1707) und Russorum Formulae loquendi. Kritische Textausgabe der Handschrift Sign. Ms. Miscell D 40 55 der Ratsbücherei Lüneburg mit cyrillischer Interpretation der russischen Wörter sowie Indices der deutschen und russischen Wörter mit Stellenverweis von B. Panzer. Frankfurt a. M.–Bern–New York–Paris, 1989, 15+188 p.; Handbuch des serbokroatischen Verbs. Derivation. Heidelberg, 1991, 13+938 p.; Studien zum slavischen Verbum. Frankfurt a. M.–Bern–New York–Paris, 1991, 254 p.; Die slavischen Sprachen in Gegenwart und Geschichte: Sprachstrukturen und Verwandtschaft. Frankfurt a. M.–Bern–New York–Paris, 1991, 440 p. (2 разш. и прераб. изд. 1996, 14+464 p.); Sellius' Vocabularium Russo-Germanicum und die frühe deutsch-russische Lexikographie. – In: Symposium on Lexicography V. Proceedings of the Fifth International Symposium on Lexicography, May 3–5, 1990, at the University of Copenhagen. Tübingen, 1992, p. 189–200; Zum Kasusgebrauch im Litauischen: der Genetiv. – In: Indogermanisch, Slavisch und Baltisch. Materialien des vom 21.–22. September 1989 in Jena in Zusammenarbeit mit der Indogermanischen Gesellschaft durchgeführten Kolloquiums. München, 1992, p. 117–126; Zur Geschichte der russischen Standardsprache. Identität, Kontinuität, Entwicklung. – In: Nationalsprachentstehung in Osteuropa. Tübingen, 1992 (Sociolinguistica, 6), p. 1–10; Der kleine Catechismus D. M. Lutheri: deutscher und litauischer Text nach der Handschrift Ms. Slav. Quart. 4 (Berlin/Krakau) (Mážas katgismas D. Mertino Lutteraus. Besorgt von D. Henrich Lysius. Tillsitt, 1719). Hrsg. sowie mit einem Inhalt-Verzeichnis, einer Kt. und einem litauisch-deutschen Wortindex vers von B. Panzer. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1993, 154+10 p.

Лит.: K ř i ž k o v á H. – Slavia, 34, 1965, p. 614–615 (рец.); K o p e č n ý F. – ZSPh, 34, 1969, p. 188–193 (рец.); G a b k a K. – ZS, 15, 1970, p. 111–114 (рец.); L ö t z s c h R. – Deutsche Literaturzeitung, 91, 1970, p. 422–425 (рец.); N a y l o r K. E. – SEEJ, 14, 1970, p. 234–235 (рец.); P o h l H. D. – Die Sprache, 22, 1976, p. 180 (рец.); G l a d r o w W., M. R e s c h k e. – ZS, 23, 1978, p. 893–897; K e i l R.-D. – ZSPh, 40, 1978, p. 427–439 (рец.); P o h l H. D. – Die Sprache, 25, 1979, p. 244–245 (рец.); Z u m W i n k e l H.-J. Das slavische Institut der Universität Heidelberg. Zur Vorgeschichte und Geschichte. – In: Materialien zur Geschichte der Slavistik in Deutschland. 1. Berlin, 1982, p. 150–152, 159–164; M ü l l e r K. – Deutsche Literaturzeitung, 104, 1983, p. 626–628 (рец.); S c h a l l e r H. W. Das Institut für Slavische Philologie an der Universität München. – In: Materialien zur Geschichte der Slavistik in Deutschland. 2. Wiesbaden, 1987, p. 219; Wer ist wer? Das Deutsche Who's who. 30. Ausg. Lübeck, 1991, p. 1027; Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender. 16. Ausg. I–R. Berlin–New York, 1992, p. 2697; L e h f e l d t W. – ZSPh, 52, 1992, p. 157–168 (рец.); G r ü n b e r g K., W. P o t t h o f f. Vorwort. – In: Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag. Frankfurt a. M.–Berlin–Bern–Bruxelles–New York– Wien, 1999, p. XI–XII; Schriftenverzeichnis [von Baldur Panzer]. – In: Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag. Frankfurt a. M.– Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Wien, 1999, p. XIII–XXIV; З л а т а н о в а Р. Балдур Панцер – виден славист и българист. — БЕ, 48, 1999–2000, 1, с. 88–93.

Румяна Златанова

ПАПАСТÀТИС, Хараламбос (Παπαστάθης, Χ.) (8.VII.1940) – грц. медиевист, историк на правото. Роден в Солун, където завършва Юридическия фак. на Солунския унив. (1964); от 1974 е асистент в Центъра за виз. изследвания при Университета. Д-р на Юридическия фак. (1978), доц. (1981), извънреден (1982) и редовен (1988) проф. по църковно право. Във връзка с научните си изследвания е работил в архивите и библиотеките в Света гора, Истанбул, Рим (1969), София (1970), Букурещ (1970), Прага (1971), Белград (1978), Вашингтон (1994) и Москва (1995). Зам.-председател на Грц. асоциация за славистични изследвания (от 1989), председател на Европ. консорциум за църковно-държ. изследвания (1993); главен секретар по вероизповеданията в Министерството на просветата и вероизповеданията на Гърция (1987–1988); член на Международната академия за свобода на религията и вероизповеданията (1995), председател на *Центъра за културни изследвания „Свети Кирил и Методий“*

при Д-вото за културни инициативи на бизнесмените от Северна Гърция в Солун. Носител на званието „Архонт Номофилакт“ на Вселенската патриаршия (1977), на юбилейния медал „1300 години България“ и на Почетния знак на Софийския унив. със синя лента.

Докторската дисертация на П. е посветена на юридическата дейност на Кирило-Методиевата мисия във Велика Моравия („Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς Κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ“, публикувана и като монография под същото заглавие). Централно място в нея е отделено на *Анонимната хомилия* в Клоцовия сборник. Според П. хомилията е адресирана до княз и местни владетели. Предназначена е за хора, приели наскоро християнството, и се е появила в резултат на казус, при който благородник е напуснал жена си и се е оженил за своя кръщелница или нейната майка. Анализът на съдържанието и езика на Анонимната хомилия, както и на отразените в нея основни правни моменти дават основания на П. да заключи, че във виз. и западното право няма нито една подобна творба. В нея е използван като модел текстът на Collatio legum mosaicarum et romanarum, известен още като Lex Dei, смятан за допълнение към виз. *Еклога* и преведен в Кормчая книга под заглавие Избранныа отъ закона Богомь даного Изранлтомъ вероятно от същия книжовник, който е автор и на Анонимната хомилия. Въпреки мненията на Б. *Копитар*, В. *Вондрак*, Фр. *Гривец*, А. *Ваян* и Й. *Вашица* П. защитава позицията, че Анонимната хомилия не е преводен, а оригинален текст, който обаче е създаден от грък за нуждите на славяни. С това според него се обяснява наличието на специфично грц. езикови конструкции.

По своя характер Анонимната хомилия представлява непълен правен текст. Съпоставката ѝ със *Законъ соудный людьмъ* и *Номоканона* показва, че правните въпроси в трите съчинения са разработени по подобен начин или се допълват взаимно, поради което П. предполага, че и трите текста са възникнали в резултат на усилията на Методий да осигури правната база на мисията в Моравия и не са били ползвани в Б-я. Доказателства за това са потърсени в четири основни направления: 1. Номоканонът не е нова правна версия, а текст, който с нищо не се отличава от традиционните виз. номоканони и представлява съкратен вариант на Номоканона на Йоан Схоластик. В този вариант обаче е използвано право, което се одобрява еднакво от двете църкви, като не се дава предимство нито на папата, нито на константинополския патриарх. 2. ЗСЛ следва предимно виз. Еклога и е кратко изложение на основни правни норми. Не е възможно той да е възникнал на бълг. почва, тъй като на територията на Б-я се е употребявал пълният вариант на Еклогата. Освен това единствените три глави, които са общи за ЗСЛ и Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, се откриват също и в Еклогата. 3. В Анонимната хомилия се споменава „закон“, към който липсват иначе обичайните за този текст определения,

Хараламбос Папастатис

насочващи към Стария и Новия завет. П. идентифицира този закон с предхождащи Анонимната хомилия слав. юридически текстове – ЗСЛ и Номоканона. 4. В ЖК и ЖМ се откриват сведения както за правната дейност на слав. първоучители, така и за конкретно събитие, което може би е предизвикало появата на Анонимната хомилия. В съответствие с фактологията на ЖМ П. датира превода на Номоканона в 883.

Макар и съсредоточена основно върху нормите на църковното право, дисертацията на П. съдържа полезни обобщения на предхождащите я езиковедски и литературоведски изследвания на Клоц. сб., ЗСЛ и Номоканона. В книгата е поместена препечатка на грц. превод на Анонимната хомилия от изданието на А. *Достал*.

Анонимната хомилия е предмет на още две публикации на П. В статията „The Origin of the Penances in Methodios' Anonymous Homily" се изтъква, че произходът на посочените в нея епитимии не би могъл да се търси единствено във влиянието на libri poenitentiales, проникнали във Франкската църква през VIII в. Посочено е, че във виз. правна система също има наказания със смесен характер, които се изпълняват по предписанията едновременно на каноническото и на светското право. Във втората статия („The Procedural Principles of Methodius' Anonymous Homily") са разгледани някои правни принципи, отразени в Анонимната хомилия. Повечето от тях, като принципите за еднаквите привилегии на обвиняемия и ищеца, за непредубедеността при упражняването на правосъдието, за доказването чрез свидетели, за валидност само на писания закон, за липсата на обратна сила във валидността на закона, вече имат свои корени в римското, виз. и каноническото право. Методий се проявява като новатор, поставяйки сред тях принципа за законността, по силата на който никой, който не е съдия, няма право да съди (nemo iudex sine lege) и никой не може да бъде наказан, ако преди това не е бил осъден от законен съдебен процес (nulla poena sine processu).

Проблемите около приемането на виз. и западното право в ранните периоди от съществуването на бълг. държава са разгледани в статията „On the Application of Western Canon Law Provisions in Medieval Bulgaria". В нея е проследен 75-ият от Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите. Подчертано е, че противно на очакванията си, княз *Борис I* (852–889) не е получил исканата от папата книга с епитимии, с която може би се е надявал да държи в подчинение настроените срещу християнството боляри, защото тази книга е трябвало да се използва само от свещенослужители, владеещи лат. език. Според П. малко вероятно е такава книга да се е използвала и по-късно, когато папските представители са пристигнали в Б-я. Главен аргумент за това твърдение е фактът, че патриарх *Фотий* (858–867; 877–886) не споменава за нейната употреба в писмото до източните патриарси, с което отменя западните църковни норми, действащи по бълг. земи. Наличието на епитимии от западен тип в *Синайския евхологий* според П. се дължи не на употребата им в Б-я, а на традицията, поддържана от школата на *Климент Охридски,* за запазване, преписване и разпространяване на правните текстове, създадени от Кирил и Методий за *Моравската мисия*. Така в Син. евх. са се появили епитимии, близки по съдържание на включените в ЗСЛ, чието авторство П. приписва на Методий. На този паметник П. се спира и в статията „On the „Saint Constantine" of the Zakon Sudnyj Ljudem". В нея се аргументира мнението, че под името св. Константин, споменато и в двете версии на ЗСЛ, трябва да се разбира Константин Велики – автор на закон срещу езичеството и образец на християнско усърдие, с когото се сравняват владете-

лите на всички слав. държави от времето на тяхното покръстване.

Останалите публикации на П. са посветени на разпространението на виз. право сред славяните, на *Атон*, на общи теми от историята на правото, на историята на *Солун*. Сред тях са и един библиографски обзор на славистични изследвания в Гърция през периода 1960–1969, както и проучвания върху Бълг. възраждане (за Гр. *Пърличев* като преводач, за униатското движение в Б-я и др.). Част от статиите на П., свързани с правни проблеми на Атон и с културната история на Солун и Грц. Македония от епохата на османското владичество и от по-ново време, са издадени в сб. „Θεσσαλονίκεια και Μακεδονικά Ανάλεκτα" (1999).

Съч.: Πέντε ἔγγραφα τοῦ ἑλληνικοῦ προξενείου Θεσσαλονίκης περί τῆς ρωσσικῆς πολιτικῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει. – Γρηγόριος ὁ Παλαμάς, 50, 1967, p. 476–489; The Nationality of the Mount Athos Monks of Non-Greek Origin. – Balkan Studies, 8, 1967, p. 75–86; Τά πρῶτα Ἑλληνικά τυπογραφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. – Μακεδονικά, 8, 1968, p. 239–256; The Statute of the Athonitic Russian Cell's Brotherhood According to the Constitutional Laws of Mount Athos. – In: Actes du 1er Congrès International des Etudes balkaniques et Sud-Est-Européennes. 4. Sofia, 1969, p. 523–528; Νομική βιβλιογραφία Ἁγίου Ὄρους. – Μακεδονικά, 10, 1970, p. 191–240; Les études slaves en Grèce (1960–1969). – Cyrillomethodianum, 1, 1971, p. 182–203; Τό Μοσχοπολίτικο „Συνταγμάτιον Ὀρθόδοξον" καί ἡ ἰταλική του μετάφραση. – Ελληνικά, 25, 1972, p. 192–199; Grigor Părličev traducteur de Chateaubriand en grec. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 155–159; Païsios Ligaridis et la formation des relations entre l'église et l'état en Russie au XVII siècle. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 77–85; L' église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottoman. – В: Обичајно право и самоуправе на Балкану. Београд, 1974, с. 187–197; Οἱ Ἕλληνες τῆς Ρέσνης κατά τάς ἀρχάς τοῦ 20οῦ αἰῶνος. – Μακεδονικά, 14, 1974, p. 11–39; Ἡ διάδοσις τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου εἰς τόν σλαβικόν κόσμον. – Μακεδονικά, 15, 1975, p. 16–27; Zur Verbreitung der „Hexabiblos" des Harmenopoulos im slavischen Raum. – Balkan Studies, 17, 1976, p. 67–78; Συμφωνητικό εσναφιών του Hadžioglu Pazardžik της Δοβρουτσάς στα 1857. – Μακεδονικά, 16, 1976, p. 309–315; Bibliographie de Michel Th. Lascaris. – Balkan Studies, 18, 1977, p. 179–198; Ἕνα ὑπόμνημα γιά τήν πυρκαγιά τῆς Θεσσαλονίκης στά 1917 καί τήν περίθαλψη τῶν θυμάτων. – Μακεδονικά, 18, 1978, p. 143–171; Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ. Θεσσαλονίκη, 1978, 142 p.; Byzantine Private Law and Codifications among the Bulgarians during the Ottoman Period (XVth–XIXth Centuries). – In: Α΄ ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 1980, p. 249–258; Un document inédit de 1726–1727 sur le conflit hellèno-serbe concernant la chapelle grecque à Vienne. – Balkan Studies, 24, 1983, p. 581–607; On the Application of Western Canon Law Provisions in Medieval Bulgaria (A Note on the LXXV Chapter of the Responsa Nicolai Papae). – In: Μνήμη Γεωργίου Πετροπούλου. 2. Αθήναι, 1984, p. 197–200; Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουντίου. Αθήναι, 1985, 276 p.; The Procedural Principles of Methodius' Anonymous Homily. – В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 272–273; Η ειδική νομική μεταχείρηση των αγιορητών. Θεσσαλονίκη, 1988, 86 p.; The Origin of the Penances in Methodios' Anonymous Homily. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millennium of the Conversion of Rus' to Christianity. Thessaloniki, 26–28 November 1988. Thessaloniki, 1992, p. 71–74; Κατάλογος των ελληνικών νομικών χειρογράφων των αποκειμένων στο Κέντρο Σλαβο-Βυζαντινών Σπουδών „Ivan Dujčev" του Πανεπιστημίου „Sv. Kliment Ochridski" της Σόφιας. Θεσσαλονίκη, 1994, 168 p.+68 tabl. [Κατσαρός В., Χ. Παπαστάθης, D. Getov]; On the „Saint Constantine" of the Zakon Sudnyj Ljudem. – In: ΣΤΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřínek ad annum sexagesimum quintum dedicata. Praha, 1995 (Bsl, 56), p. 557–559; Η διοικητική οργάνωση της Μακεδονίας μετά την απελευθέρωσή της. Λόγος πανηγυρικός, 26 Οκτ. 1995. Θεσσαλονίκη, 1996, 32 p.; Ἐκκλησιαστικά χειρόγραφα τῆς Μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου Σερρῶν [Κατσαρός В., Χ. Παπαστάθης]. – In: Διεθνές συνέδριο. Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Θεσσαλονίκη, 1998, p. 581–632; Από την αλληλογραφία Μοσχοπολιτών εμπόρων. – In: Διεθνές συμπόσιο: Μοσχόπολις. Θεσσαλονίκη, 1999, p. 191–197; Θεσσαλονίκεια και Μακεδονικά Ανάλεκτα. Θεσσαλονίκη, 1999, 383 p.; Handbook of Ecclesiastical Law. Thessaloniki, 2000, 308 p.

Лит.: Who is who 1992. Athenes, 1992, p. 432.

Петя Янева

ПАПСКИ ЕНЦИКЛИКИ И ПИСМА за Кирил и Методий – официални документи, издадени от папската канцелария през съвременната епоха,

които съдържат оценки на Апостолическия престол за живота и делото на слав. първоучители. Отправени са към католическата общност или към целия християнски свят; някои от тях имат декретивно значение, а други само изразяват отношението на Римския понтифекс към дата или събитие, свързано с Кирил и Методий. Обнародват се в официалните издания на Ватикана „Acta apostolici sedis" и в. „L'Osservatore Romano" и са известни с първите думи от своя лат. текст. Това са: енцикликата *Grande munus* от 30 септ. 1880 на папа Лъв XIII, апостолическите писма Saepe nobis от 30 ноем. 1921 на папа Бенедикт XV; Quod S. Cyrillum от 13 февр. 1927 на папа Пий XI; Magnifici eventus от 11 май 1963 на папа Йоан XXIII; Antiquae nobilitatis от 2 февр. 1969 на папа Павел VI и неговото похвално слово (alocutio) от 14 февр.; Egregiae virtutis от 31 дек. 1980 на папа Йоан Павел II и писмата му от 2 февр. и 9 март 1985. Кирил и Методий се споменават и в други апостолически послания, които не са им пряко посветени, а засягат главно отношенията между Римската курия и източните църкви: Praeclara gratulationis от 1894 на папа Лъв XIII, Rerum orientalium от 1928 на папа Пий XI, Oriente lumen от 1995 на папа Йоан Павел II и др.

След 1870, когато римският епископ загубва своята светска власт и Рим е включен в състава на Италианската държава, Ватиканската курия се стреми да отстоява позициите си, от една страна, чрез създаване на масови демократични движения, и от друга, чрез сближаване и обединяване на всички християнски църкви под своята егида. Този стремеж е насочен най-вече към Православната църква, чието единение с католицизма до голяма степен зависи от верското единство на славяните. Икуменическите идеи на Папския престол и слав. християнство намират пресечна точка в старата кирило-методиевска традиция. Тя се интерпретира като символ на приобщаването на славянството към европ. цивилизация, а Кирил и Методий се разглеждат като символи на икуменическото единство. Това е и основната идея на енцикликата Grande munus, обнародвана по повод 1000-годишнината от писмото Industriae tuae на папа *Йоан VIII* (872–882), с което той утвърждава Методий за моравски епископ. С Grande munus папа Лъв XIII (1878–1903) обявява слав. първоучители за „апостоли на икуменическото единство", канонизира ги и включва празника им в Римския календар на 5 юли. При това се изтъква принадлежността на солунските братя към апостолите на Западната църква и се изброяват евангелизираните от тях области (Моравия, Панония, Б-я, Далмация, полски земи), съобщава се и за създаването на епископска катедра в Киев. Енцикликата аргументира правото на Курията за юрисдикция над всички тези области. Последвалото я апостолическо писмо до чешките епископи Bene cognitum от 14 юли 1881 съвсем недвусмислено подкрепя тези претенции. Двата документа не успяват да притъпят противоречията между православната и католическата общност и те посрещат силно противопоставени юбилейните тържества в памет на 1000-годишнината от смъртта на Методий, а Велеград и Киев се очертават като два противостоящи си центъра на католическия и православния панславизъм. Въпреки това през 1894 Лъв XIII отново се обръща към слав. народи в името на техните апостоли, за чиято прослава се е погрижил: „Направих това, за да се породи задълго между славяните и Римския понтифекс прекрасно разбирателство" (Апостолическо писмо Praeclara gratulationis).

В своята икуменическа дейност следващите предстоятели на Римската църква продължават най-настойчиво да интерпретират Кирил и Методий като символи на християнското единство. Папа Бенедикт XV (1914–1922) им пос-

вещава писмото си до епископата на Чехословакия Saepe nobis, а папа Пий XI (1922–1939) в писмото си Quod S. Cyrillum ги нарича „украса и слава на Църквата" и апостоли, присъединили славяните към „паството на Петровите наследници". В повечето от посочените документи основен символ на икуменическата трактовка на кирило-методиевската идея е предсмъртната молитва на Кирил: „Господи,... издигни твоята църква с множество и съедини всички в единодушие" (ЖК, гл. 18).

Папа Йоан XXIII (1958–1963) тълкува Кирило-Методиевото дело с още по-голяма широта и демократичност. Папата, който от 1925 е папски визитатор, а през 1931–1934 – апостолически делегат в София, е добър познавач на старобълг. език, старобълг. литература и на историята на православието. Това добавя към чисто догматическите елементи в неговите слова и писма и забележима културноистор. окраска. При откриването на Словашкия инст. „Кирил и Методий" в Рим Йоан XXIII нарича слав. апостоли „идеал, наследство и символ на славянския дух и на славянския гений". В неговото апостолическо писмо Magnifici eventus, посветено на 1000-годишнината на Моравската мисия, също се подчертава, че Кирил и Методий са присъединили слав. народи към световната цивилизация. Следващите предстоятели на Апостолическия престол влагат в тази идея същия икуменически дух, обогатен с признанието на нейното културно значение. Когато през 1963 отново намерените от Л. Бойл мощи на св. Кирил тържествено са положени в базиликата „*Свети Климент Римски*", папа Павел VI (1963–1978) произнася слово, в което нарича мощите „залог за единство с Апостолическия престол". Неговото апостолическо послание Antiquae nobilitatis до клира на Чехословакия, отбелязващо 1100-годишнината от смъртта на Кирил, също търси в дейността му стремеж към единство на Църквата и здрава връзка с Апостолическия престол и неговия понтифекс. С това писмо, проникнато от обновителния дух на Втория ватикански вселенски събор, слав. първоучители са обявени за миротворци – пример за слав. народи.

Йоан Павел II безспорно най-последователно подчертава значението на Кирило-Методиевото дело в изграждането на духовното единство на европ. цивилизация. Във всяко от посланията си, в които споменава слав. апостоли, той подчертава своето преклонение пред тях – и като първия славянин, предстоятел на Римокатолическата църква, пред първия архиепископ, хиротонисан в Рим за слав. народи, и пред неговия брат. Апостолическото писмо Egregiae virtutis, издадено по повод 1100-годишнината от писмото на Йоан VIII и 100-годишнината от обнародването на Grande munus, обявява Кирил и Методий за съпокровители на Европа заедно с основателя на западното монашество Бенедикт Нурсийски. Така тримата европ. патрони стават символ на обединяването на двете духовни традиции – източна и западна, които се преплитат и взаимно се допълват въз основа на християнството. Актът на папа Йоан Павел II е обнародван в момент, когато след Втория ватикански събор се правят решителни опити за обединение между Източната и Западната църква. Няколко месеца по-късно, по повод на кирило-методиевските празници на 5 юли във *Велеград*, папата отново определя делото им като пример за християнски универсализъм.

Папа Йоан Павел II отбелязва през 1985 по най-тържествен начин и 1100-годишнината от смъртта на Методий. Още на 1 ян. той напомня на вярващите за двамата съпокровители на Европа и обявява годината за година на възпоменание за тях. В посланието си до клира на Чехословакия от 19 март подчертава актуалността на кирило-методиевската традиция в сложната съвременна епоха, а на 2 юни обнародва енцикликата Sla-

vorum apostoli. В духа на Grande munus и тази енциклика има животописна част, която обаче тук е последвана от обширен догматически и културноистор. анализ на делото на Кирил и Методий и неговото значение за слав. свят. То е етикирано със съвременния термин „инкултурация" – евангелизиране на народите и въвеждане на културната им традиция като част от универсалната християнска култура. Създаването на азбука за слав. език и на книжовен слав. език и преводът на свещените книги са определени като „превъзходен принос" за общите християнски корени на Европа и като една от главните опори за „ново и актуално ... обединение на континента". Наследството на солунските братя папата определя като обединяващо звено между източната и западната традиция и образец в икуменическите усилия за преоткриване и единение на църквите от Изток и Запад. Десет години по-късно папа Йоан Павел II обнародва апостолическото послание Oriente lumen по повод 100-годишнината на енцикликата Orientalium dignitas на папа Лъв XIII, който през 1894 оповестява с нея, че Рим признава значимостта на източната християнска традиция. Йоан-Павел II актуализира акта на своя предшественик в съзвучие с процеса на присъединяване на страните от Централна и Източна Европа към Европ. общност. Призовавайки към политическа, културна и верска хармония на Стария континент, папата изразява своето съпричастие към този процес като син на един от слав. народи и отново се позовава на делото на първоучителите – „славен пример за апостоли на единството... в търсенето на обединяване между Изтока и Запада".

Изд.: Leonis PP. XIII Littera encyclica. Grande munus. – In: Acta Sanctae Sedis. 13. Romae, 1880, p. 145–153; Documenta respicienta Encyclicam Quod Bulgaros et Slavos. – In: Acta Sanctae Sedis. 13. Romae, 1880, p. 276–288; Leonis XIII Epistola encyclica. Grande munus. – In: Ordinariátní list Pražské arcidiecesé. Č. 12–13. Praha, 1880, p. 45–48; Leo PP. XIII. Epistola encyclica qua cultus SS. Cyrilli et Methodii ad universam ecclesiam extenditur. Grande munus. – In: Leonis XIII Pontificis Maximi acta. 2. Romae, 1882, p. 125–137; Leo XIII. Epistola apostolica. Praeclara gratulationis. – In: Leonis XIII Pontificis Maximi acta. 14. Romae, 1894, p. 195–214; Apoštolský list Jeho Svatosti papeže Lva XIII. Praeclara gratulationis. – In: Ordinariátní list Pražské arcidiecesé. 24–26. Praha, 1894, p. 96–97; Pius PP. XI. Epistolae III: Quod S. Cyrillum Thessalonicensem. – In: Acta Apostolici Sedis. 19. Città del Vaticano, 1927, p. 93–96; Pius PP. XI. Litterae encyclicae: Rerum orientalium. – In: Acta Apostolici Sedis. 20. Città del Vaticano, 1928, p. 278–290; Joannes PP. XXIII. Epistula Apostolica. Magnifici eventus. – In: Acta Apostolici Sedis. 55. Città del Vaticano, 1963, p. 434–441 (същото на фр. ез. в: La Documentation Catolique, No. 1401. 2. VI. 1963, p. 706–712); Paulus PP. VI. Encyclica apostolica „Antique nobilitatis". – In: Konstantin-Kyrill aus Thessaloniki. Würzburg, 1969, p. XIII–XXIX; Joannes Paulus PP. II. Lettera Apostolica. Egregiae virtutis. – In: Acta Apostolici Sedis. 73. Città del Vaticano, 1981, p. 258–262 (същото в: L'Osservatore Romano, 121, No. 1, 1. I. 1981, p. 1–2; на итал. ез.: L'Osservatore Romano, 121, No. 1, 1. I. 1981, p. 2; на фр. ез. в: La Documentation Catolique, No 1801, 1. I. 1981, p. 110–111; на бълг. ез. в: Йоан Павел II. Кирил и Методий. Благовестие и икуменизъм. С., 1996, с. 14–20); Joannes Paulus PP. II. Lettera Apostolica. Slavorum apostoli. – In: Acta Apostolici Sedis. 77. Città del Vaticano, 1985, p. 792–796 (същото в: Йоан Павел II. Енциклика Славянските апостоли. Vaticana, [1985], 50 с.; също в: Йоан Павел II. Кирил и Методий. Благовестие и икуменизъм. С., 1996, с. 21–69); Johannis Pauli PP. II Summi Pontificis Epistula ad universum clerum Cechoslovachiae MC anniversaria memoria incidente ab obitu S. Methodii. – L'Osservatore Romano, 125, No. 83, 11. IV. 1985, p. 6 (на итал. ез. в: L'Osservatore Romano, 125, No. 83, 11. IV. 1985, p. 7; на фр. ез. в: La Documentation Catolique, No 1896. 19. V. 1985, p. 517–520); Giovanni Paolo II. Lettera apostolica „Orientale lumen". Città del Vaticano, 1995, p. 5–6, 13–15.

Лит.: Платонов И. В. Антиэнциклика или братское слово православного славянина к славянам-католикам по поводу издания папою Львом XIII буллы о праздновании памяти свв. Кирилла и Мефодия. Харьков, 1882, 127 с. (на бълг. ез. С., 1884, 29+119 с.); Marković G. Gli slavi ed i papi. 1. Zagabria, 1897, p. XI–XL; Милаш Н. Славянските апостоли Кирил и Методий и истината на православието по повод на Римското движение против православната църква в 1880–1881 година. С., 1903, с. 293–350; Fuchs A. Die Tradition Cyrills und Methods und die papstliche Kurie. – Slavische Rundschau, 1, 1929, p. 153–159; Winter E. Rußland und die slavischen Völker in der Diplomatie des Vatikans 1878–1903. Berlin, 1950, p. 23–30, 125–132; Zagiba Fr. Die Umwandlung Os-

terreichs in ein Slavenreich unter Habsburgs Zepter. – In: Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Wiesbaden, 1966, p. 200–250; Grivec Fr. SS. Cyrillus et Methodius Apostoli oecumenicae unitatis. – In: Cyrillo-methodianische Fragen, slavische Filologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968, p. 193–198; Lück H. Papst Paul VI. Berlin, 1981, 35 p.; Nikodim von Leningrad. Johannes XXIII. Papst einer Kirche im Aufbruch. Berlin, 1984, p. 62–68; Kallis A. Kyrillos und Methodios – ihr Werk für Europa und die Ökumene. – Una Sancta. Zeitschrift für ökumenische Begegnung, 40, 1985, 3, p. 193–202; Vodopivec J. I santi fratelli Cirillo e Metodio compatroni d'Europa. Roma, 1985, 175 p.; Ауза Б. Светите братя Кирил и Методий – апостоли на славянските народи. – В: Йоан Павел II. Кирил и Методий. Благовестие и икуменизъм. С., 1996, с. 9–12.

Славия Бърлиева

ПАРАКЛИТИ́К – вж. *Октоих*.

ПАРЕНЕ́СИС (старобълг. паренесисъ) – сборник със слова от сирийския богослов, писател и поет *Ефрем Сирин*. Основната част от него са поучителни и увещателни слова (грц. λόγοι παραινετικοί; παραίνεσις — 'увещание, подбуждане, наставление'), предназначени за египетските монаси. По-голямата част от тях са наставления за току-що постъпилите в манастир. Нерядко се привеждат паралели между светския и монашеския живот, а някои от словата имат по-общо съдържание – в тях се проповядват християнски морални норми, задължения и добродетели. Съчиненията на Ефрем Сирин рядко се обединяват в по-големи групи в запазените грц. ръкописи. От изданието на Й. *Асемани*, където са описани подробно всички известни грц. кодекси с творби на Ефрем Сирин, се вижда, че нито един не прилича по състав на слав. П. Предполага се, че сборникът се появява на слав. почва. Броят на словата в слав. ръкописи не е еднакъв. В П. се срещат и някои слова, които не са известни в грц. ръкописи.

Преводът на П. на старобълг. език се отнася към най-стария период на слав. писменост. Приема се, че е бил направен през X в. в България. Според Ив. *Гошев* избрани слова са преведени още преди смъртта на Методий (885), а по времето на цар Симеон (893–927) е възникнал цялостният превод. Не са известни пълни преписи на П., които да са по-ранни от края на XIII в. Между фрагментарно запазените най-стари преписи са т. нар. *Рилски глаголически листове* – части от глаголически кодекс, намерени по различно време в подвързиите на кирилски ръкописи от библиотеката на Рилския манастир. Пръв идентифицира съдържанието на тези фрагменти И. И. *Срезневски*. Той смята, че засвидетелстваният в тях превод е същият, който е представен и в пълните преписи. Установявайки наличието на великопостни молитви във фрагментите, Гошев твърди, че Рилските глаголически листове са части от сборник с великопостни текстове от *Отеческите книги* и молитви. Той отнася паметника към епоха, близка до времето, когато в Б-я се разгръща дейността на Кирило-Методиевите ученици. Според Й. *Русек* (1994) П. е преведен още по времето на Методий. И. Огрен (1989) свързва превода с управлението на цар Симеон. Към самото начало на неговото царуване го отнася и К. Фос (1997), който се произнася и за източнобълг. му произход. В изследванията върху слав. П. се приема, че всички известни преписи отразяват превода, познат от Рилските глаголически листове. Хр. Кодов е на мнение, че е съществувал и втори превод, вероятно от XIII в. Неговата теза обаче не е разгърната в специална публикация.

По мнението на А. С. Архангелски (1890) в най-старата си редакция П. се е състоял от 101–104 слова, тъй като различията се отнасят преди всичко до допълнителните слова. П. В. Владимиров оспорва това твърдение в рецензията си върху труда на Архангелски, като се основава на факта, че според Студийския устав (по препис от ГИМ, Синод. 330) за Неделя месопустна се предвижда за четене словото на Ефрем Сирин за Вто-

Паренесисът на Ефрем Сирин, препис от втората половина на XIV в.

рото пришествие, а то в пълните преписи е под № 105.

П. е бил много популярен сред славяните през Средновековието. Гошев подчертава неговото влияние върху *Проглас към Евангелието, Синайския евхологий, Фрайзингенските молитви, Написание за правата вяра, Похвалното слово за Кирил и Методий,* Завета на *Иван Рилски.* Изследвано е и влиянието му върху Пролога и *Тълковната палея.* Много слова от П., някои от които преработени, са включени в друг сборник с нравоучително съдържание, т. нар. Измарагд.

Първото издание на П. е отпечатано в Москва през 1647. Препечатвано е многократно; в изданието от 1701 са добавени новопреведените от Ф. Поликарпов 28 слова на Ефрем Сирин.

П. има научно издание в пет тома, осъществено под редакцията на Дж. Бойковски (Фрайбург, 1984–1990), в което за основен текст е избран руски препис в ръкопис № 71[a] от XIII в. от сбирката на М. П. *Погодин* от РНБ в Санкт-Петербург. Успоредно с него са публикувани текстът на Лесновския паренесис от 1353 (НБКМ в София, № 297), грц. текст по изданието на Й. Асемани и немски превод. Привеждат се разночетения от три преписа – ръкопис № 298 от НБКМ от края на XIV в., ръкопис F п I 45 от сбирката на В. А. Фролов от РНБ от XIV в., и ръкопис III.12 от библиотеката на Хърватската АН в Загреб, от средата на XIV в. Петият том обема индекси и снимки.

Историята на слав. превод на П. е изследвана подробно от Огрен (1989). За изходен материал тя избира руски препис от средата на XVI в., който се съхранява в Инст. за славянски и балтийски езици при Стокхолмския унив., като привлича за сравнение и петте преписа, включени в изданието от Фрайбург. Според Огрен разликите между преписите се дължат на частични поправки, направени по ралични грц. източници, и текстът не е подлаган на цялостно и последователно редактиране. Тя установява също влияние на лат. текст върху отделни произведения от П.

Задълбочен и многостранен анализ на лексиката на П. въз основа на материал от 10 бълг., сръбски, влахо-молдовски, руски и атонски ръкописа от периода XIII–XVI в. е направен в монографичния труд на Фос (1997). В него са разграничени различните лексикални слоеве в текста и е направена оценка както на първоначалния превод, така и на по-късните промени в него.

Лит.: Sancti Patris nostri Ephraem Syri opera omnia quae extant, Graece, Syriace, Latine. Ed. J. S. Assemani, P. Benedictus. 1–6. Romae, 1732–1746; Архангельский А. С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения рукописей и опыт историко-литературных

изучений. 3. Паренесис Ефрема Сирина. Казань, 1890, 118 с.; Погорелов В. К вопросу о Македонском глаголическом листке. – В: Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному профессору Ф. Ф. Фортунатову. Варшава, 1902, с. 492–499; Цонев Б. Лесновский паренесис. – В: Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому по случаю пятидесятилетия его ученой деятельности. 2. СПб., 1908, с. 914–924; Ильинский Г. А. Македонский глаголический листок. Отрывок глаголического текста Ефрема Сирина XI века. СПб., 1909 (Памятники старославянского языка. 1., 6), 32 с.; Ильинский Г. А. Запись в Лесновском Перенесисе Ефрема Сирина 1353 г. – СпБАН, 45, 1933, с. 67–74; Гошев Ив. Рилски глаголически листове. С., 1956, 150 с.; Vaillant A. Le saint Ephrem slave. – Bsl, 19, 1958, p. 279–286; Lunt H. Contributions to the Study of Old Church Slavonic. 2. On the Rila Folia. – IJSLP, 1–2, 1959, p. 16–37; Hemmerdinger-Iliadou D. L' Ephrem Slave et sa tradition manuscrite. – In: Geschichte der Ost- und Westkirche in ihren wechselseitigen Beziehungen. (Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati). Wiesbaden, 1967, p. 87–97; Смядовски Ст. Към въпроса за състава на Рилските глаголически листове. – БЕ, 30, 1980, с. 500–501; Paraenesis. Die altbulgarische Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. 1. Herausgegeben von G. Bojkovski. Freiburg i. Br., 1984, 18+291 p.; 2. Herausgegeben von G. Bojkovski, R. Aitzetmüller. Freiburg i. Br., 1986, 345 p.; 3. Herausgegeben von G. Bojkovski, R. Aitzetmüller. Freiburg i. Br., 1987, 319 p.; 5. Index, rückläufiges Wörterbuch. Faksimiles der Paraenesen aus den Handschriften F und S, die in den Handschriften P und Z fehlen. Herausgegeben von R. Aitzetmüller. Freiburg i. Br., 1990, 662 p. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 20, 22, 24, 28); Кодов Хр. Ефрем Сирин. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. 1. С., 1985, с. 679; Aitzetmüller R. Zwei Notizen. – AnzSPh, 17, 1986, p. 141–142; Буланин Д. М. „Паренесис" Ефрема Сирина. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая половина XIV в.). Л., 1987, с. 296–299; Огрен И. Частицы при условном союзе аще в староболгарском переводе поучений Ефрема Сирина. – Paleobulgarica, 11, 1987, 1, p. 95–103; Огрен И. Паренесис Ефрема Сирина. К истории славянского перевода. Uppsala, 1989, 146 p.; Thomson F. J. Towards a Typology of Quotations in Early Slavonic Literature, with an Assessment of Their Value for Textology. Illustrated by the Quotations from Ephraem Syrus' Paraeneses in the „Patericon Kievocryptense". – AnzSPh, 20, 1990, p. 38–39; Weiher E. Einige Bemerkungen und Ergänzungen zu neueren Arbeiten über die altbulgarische Übersetzung der „Paraenesis" Ephraims des Syrers und ihre Überlieferung. – AnzSph, 20, 1990, p. 135–145; Русек Й. За славянския превод на Паренесиса от Ефрем Сирин. – В: Търновска книжовна школа. 5. Велико Търново, 1994, с. 335–347; Voss Ch. Zum lexikalischen Bestand des Textes der altbulgarischen Paränesis von Ephraim dem Syrer. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 2, p. 50–65; Voss Ch. Die Handschrift № 137 (69) der Nationalbibliothek Bukarest: eine bisher kaum bemerkte Neuübersetzung der Paränesis Ephraims des Syrers. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 2, p. 27–44; Voss Ch. Die Paränesis Ephraims des Syrers in südslavischen Handschriften des 14.–16. Jahrhunderts. Zur Lexik der altbulgarischen Erstübersetzung und ihrer Überlieferung. Freiburg i. Br., 1997 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 38), 328 p.; Voss Ch. Die Vertretung von lexikalischen textologischen Dubleten der Dichotomie Ochrid – Preslav in kirchenslavischen Abschriften der Paränesis Ephraims des Syrers. Ein Beitrag zur Datierung der Erstübersetzung. – AnzSPh, 24, 1997, p. 95–128; Voss Ch. Möglichkeiten der statistischen Analyse der kyrillomethodianischen Lexik und Wortbildung in diachronischer Perspektive. – Bsl, 49, 1998, p. 351–366.

Ивона Карачорова

ПАРЍЖКИ АБЕЦЕДА̀Р – вж. *Абецедар*.

ПАРИМЀЙНИК (грц. προφητολόγιον) – сборник с откъси (паримии, паремии; грц. παροιμία – 'пословица, притча'; старобълг. парѣмиꙗ, паремиꙗ) от Стария завет, които се четат на вечерното богослужение в навечерието на съответен празник. Съгласно тълкователната християнска традиция те се свързват със събитието, което се чества, пророчестват за празника или прославят светеца. Паримиите са отделени една от друга с кратки песнопения (прокимени, тропари, стихове), а понякога и с указания за реда на богослужебния обред. В повечето случаи се изчитат три паримии, но за някои празници те са повече – пет за Благовещение, осем преди Рождество Христово, тринадесет за Богоявление, петнадесет на Великата събота. В П. влизат: цялата книга на пророк Йона, значителни части от Битие, Книгата на пророк Исая и Притчи Соломонови, а също така и по-малки откъси от други старозаветни книги. До XIV в., а на места до XV в., П. е богослужебна книга, без която не е било възможно да се извършват службите през Великия пост и в навечерието на определени праз-

Белградският паримейник, XIII в.

ници. През XIV в. четенията от П. са въведени в *Триода* (общ, Постен и Цветен), *Минея* (общ, месечен и празничен) и в *Требника*. Така П. като богослужебна книга постепенно излиза от употреба. През XV и XVI в. се преписва рядко, а през XVII в. престава да служи в слав. православна практика.

Според разположението на библейските четения А. В. *Михайлов* (1908) разделя известните грц. преписи на профитология на месечни, в които паримиите са по *месецослова* от 1 септ., и рождественско-триодно-месечни, където паримиите са в следния ред: Рождество Христово, Богоявление, Постен и Цветен триод и накрая – различни празници по месецослова, като се започва от 1 септ. Вторият тип е по-старинен. Според Михайлов той води началото си от Константинополската църква. Слав. П. е преведен от него. Всички слав. преписи следват строго втория тип. Изключение прави само Лобковският П. (1294–1320), в който паримиите за Събота месопустна са в края на кодекса, след месечния отдел.

По съдържание Михайлов разделя паримиите в грц. профитологий на четири групи: 1) рождественско-богоявленски – осем за Рождество Христово и шестнадесет за Богоявление; 2) великопостни – за сряда и петък на Сирната седмица, за Четиридесетница и за Великата събота; 3) цветна група – четения от Цветния триод, които стоят след великопостната група в П. от най-стар тип; 4) месечна група, която е най-неустановеният раздел по преписите. В профитологиите, както и в П., има разлика в последователността на паметите, в техния брой, а също и в броя и състава на паримиите за определени празници. В някои от преписите са включени и празници с местно значение. Първоначалният обем на месечния раздел на П. може да бъде приблизително определен по състава на паметите, на които в почти всички профитологии и П. са положени едни и същи четения – 8, 13, 14 и 26 септ., 21 ноем., 25 март, 29 юни, 16 юли, 6 и 15 авг.

Триодният раздел на П. отразява почти пълното развитие на триодния кръг четения – от Сирната неделя до Неделята на всички светии. Михайлов предполага, че съединяването на паримиите за Рождество Христово и Богоявление с Триода е станало в периода VII–IX в. Той твърди, че системата на паримиите от рождественско-триодния кръг се е появила в Константинополската църква, където е била в употреба през IX в., както се вижда от *Типика* на Вели-

ката църква, издаден от А. А. Дмитриевски по ръкописи от IX–X в.

Предполага се, че преводът на П. на старобълг. език е бил направен от Константин-Кирил и Методий през моравския период на тяхната дейност от грц. старозаветен текст по Лукиановата редакция. Някои автори приписват превода само на Методий (В. Ягич, 1913; Ф. В. Мареш, 1988). Вероятно в познатия вид той е бил използван в *Охридското книжовно средище* през X в., тъй като най-старият известен П. – Григоровичевият от края на XII – началото на XIII в., РГБ, Григ. 2 (М. 1685), носи следи от глаголическа основа. Кирило-Методиевият архетип на П. не е достигнал до наше време и не е възможно да се реконструира в пълен обем по запазените преписи от XII–XIV в. поради многото разлики както между славянските П., така и между грц. текстове в профитологиите.

В историята на слав. текст на П. се обособяват две редакции на Кирило-Методиевия превод. Представител на първата е Григоровичевият П., а на втората – Лобковският П. (ГИМ, Хлуд. 142). Предполага се, че едно от копията от втората редакция е послужило за основа на южнославянските, а друго – на множеството руски преписи. От друга страна, традиционно се разделят южнославянската и руската група преписи, като възникването на характерните им особености се отнася към втората половина на XI в. В резултат на включването в текстологическите съпоставки на три сръбски П. от XIII в.: Белградски – от сбирката на Народната библиотека в Белград (Рс 625), Хилендарски № 313 и Ленинградски – РНБ, Q.п. I. 51, Б. Йованович-Стипчевич (1976) отделя три редакции на първоначалния превод: 1) традиция на копиране на този превод с представител Григоровичевия П.; 2) редакция на първоначалния текст на основата на друг грц. текст, която се отнася към ранния преславско-охридски период; неин представител е Белградският П.; 3) редакция, в чието развитие се очертават три фази: частична поправка по друг грц. текст, направена от Методий и неговите ученици през моравско-панонския период, влияние на поправената втора редакция и самостоятелна еволюция, завършила с отделянето на руската група от южнославянската; представители на тази редакция са сръбският Хилендарски П. и руският Захаринский П. от 1271 (РНБ, Q.п. I. 13). В историята на текста на П. се отделя и първоизточникът на един смесен преходен тип, към който се отнася Ленинградският П. (близък по основа до Григоровичевия, но поправен въз основа на втората редакция). В покъсна публикация (1988) Стипчевич предлага класификация на П. въз основа на разлики в цветния цикъл и обособява три групи: 1) текстове с цветен цикъл, разширен с неподвижни празници; 2) текстове с неразширен цветен цикъл; 3) текстове с неразширен цветен цикъл, към който е прибавен празникът Преполвение.

Слав. превод на П. е най-старият превод на старозаветните текстове. Установено е, че той е по-стар както от превода на пълния текст на Библията, така и на Библията с тълкования. В изследванията си върху старозаветните книги на пророк Исая и пророк Даниил И. Е. *Евсеев* (1897, 1905) изяснява, че преводът на паримейните части от тези книги е по-стар от превода на текстовете, незастъпени в П. Михайлов посвещава специално изследване на паримейните части от кн. Битие (1912). Според него тези текстове се различават съществено от пълния текст в неговите непаримейни части, които са били преведени по-късно и в друга диалектна среда (Източна Б-я). Обобщавайки изводите от изследванията върху старозаветните текстове, В. *Ягич* поставя в езиково отношение превода на П. наред с най-старите преписи на *Евангелието*, *Псалтира* и *Апостола* (1913).

В последните десетилетия на XX в. се появяват изследвания върху паримейните части и от други старозаветни

книги: Изход (А. А. Пичхадзе, 1984, 1986, 1991) и Йона (Х. Бауерова, 1987, 1989; А. Г. Кравецки, 1991).

Още в края на XIX в. Р. Ф. Брандт започва публикуването на Григоровичевия П. с разночетения по 13 ръкописни П. от XIII–XIV в., но изданието остава незавършено. През 1998 в Скопие излиза първата част от изданието на Григоровичевия П., подготвено от З. Рибарова и З. *Хауптова*. Тя съдържа пълния текст на ръкописа с разночетения по Лобковския П. и Захаринския П. Прибавени са показалци на тропарите, състава и разположението на четивата, на псалтирните и другите библейски стихове в Григоровичевия П., както и синоптичен преглед на библейските четива в трите П. Поместен е месецословът според Лобковския П. и Захаринския П.

Засега са известни около 70 преписа на П. (български, руски и сръбски).

Лит.: Мансветов И. Церковный устав (Типик): его образование и судьба в греческой и русской церкви. М., 1885, 4+448 с.; Красносельцев Н. Ф. Типик церкви св. Софии в Константинополе (IX в.). – ЛИФОНУ, 2. Византийское отделение, 1, 1892, с. 156–254; Дмитриевский А. Богослужение Страстной и Пасхальной седмиц в св. Иерусалиме IX–X вв. Казань, 1894, 16+426+16 с.; Брандт Р. Ф. Григоровичев паримейник в сличении с другими паримейниками. – ЧОИДР, 1894, 1, с. 1–90; 3, с. 91–178; 1900, 2, с. 179–290; 1901, 2, с. 291–308; Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 145 с.; Нахтигал Р. Несколько заметок о следах древнеславянского паримейника в хорватско-глаголической литературе. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 3, 1902, с. 175–221; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. М., 1905, 223 с.; Михайлов А. В. Греческие и древнеславянские паримейники (К вопросу о их составе и происхождении). – РФВ, 58, 1907, 4, с. 265–306 (същото: Варшава, 1908, 42 с.); Михайлов А. В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава, 1912, 21+342+460 с.; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 422–479; Киас В. Положение исследования в области византийско-старославянского паримейника. – Bsl, 16, 1955, p. 374–376; Kyas V. Starozákonní citáty v Životě Konstantinově a Metodějově ve srovnání se staroslověnským parimejníkem. – Slavia, 32, 1963, p. 367–374; Kuna H. Fragmenti parimejnika bosanske provenijencije u Centralnoj naučnoj biblioteci Akademije nauka Ukrainske RSR u Kijevu. – Slovo, 20, 1970, p. 97–102; Стипчевић Б. О српским паримејницима. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 347–389; Kyas V., Ž. Šarapatková. Přehled starozákonních lekcí staroslověnského parimejníku. – In: Palaeoslovenica. Sborník Oddělení srovnávací slovanské jazykovědy Ústavu jazyků a literatur ČSAV. Praha, 1971, p. 95–106; Kyas V. Problém původní textu staroslověnského parímejníku. – In: Palaeoslovenica. Sborník Oddělení srovnávací slovanské jazykovědy Ústavu jazyků a literatur ČSAV. Praha, 1971, p. 81–94; Мещерский Н. А. Памятники вехтозаветной письменности в древней славяно-русской рукописной традиции. – В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. М., 1973, с. 340–342; Јовановић Б. Значај српских паримејника за текстолошко разврставање словенских преписа и реконструкцију првобитног Ћирило-Методског оригинала. – Зборник историје књижевности САНУ. Одељење језика и књижевности, 10. Стара српска књижевност, 1976, с. 1–20; Афанасьева Е. В., Е. М. Шварц. Древнейший славянский перевод книги Иова (по пергаменным рукописям). – В: Источниковедение литературы древней Руси. Л., 1980, с. 7–32; Русек Й. Старозаветните части в триода и значението им за реконструкцията на първоначалния превод на паримейника. – ГСУфсф, 74, 1980, 3, с. 37–41; Пичхадзе А. А. О причинах лексического варьирования в древнеславянском Паримейнике. – В: Международный симпозиум по проблемам этимологии, исторической лексикологии и лексикографии. Тезисы докладов. М., 1984, с. 85–87; Рибарова З. Синоптички преглед на библиските четива во паремејниците. – Македонистика, 4, 1985, с. 582–599; Sjöberg A. Словенски пергаменски одломци из паримејника који се чувају у Шведској и њихов однос према другим словенским паримејницима. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 14, 1985, 1, с. 153–156; Пичхадзе А. А. Типология паримейных чтений книги Исход. – Palaeobulgarica, 19, 1986, 1, p. 20–34; Bauerová H. K morfologickým archaismům textu proroka Jonáše v breviářním a parimejním čtení. – Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica, 56, 1987, p. 197–203; Рибарова З. Грчките синтактички елементи во Паримейникот и нивната дистрибуција во текстот. – В: Реферати на македонските слависти за X Меѓународен славистички конгрес во Софија. Скопје, 1988, с. 75–80; Рибарова З. Јазичните особености на Лобковскиот (Хлудов) паримејник. – В: Кирило-Методиевскиот (старославенскиот) период и Кирило-Методиевската традиција во Македонија. Скопје, 1988, с. 119–126; Јовановић - Стипчевић Б. Структура, историчност и поетика на

грчко-словенскиот паримејник. – В: Кирило-Методиевскиот (старославенскиот) период и Кирило-Методиевската традиција во Македонија. Скопје, 1988, с. 57–70; Ш и в а р о в Н. История и каноничност на старозаветния текст (С оглед на старобългарския му превод). – ГДА, 29 (55), 1988, с. 59–60; M a r e š F. V. Udział św. Metodego w początkach piśmennictwa słowiańskiego. – Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Universytetu Gdańskiego. Slawistyka, 5, 1988, p. 15–22; B a u e r o v á H. K problematice předloh textu proroka Jonáše v charvátskohlaholských breviářích. – Slavia, 58, 1989, p. 353–364; Р и б а р о в а З. Кон употребата на ѣ во Григоровичевиот паримејник. – MJ, 40–41, 1989–1990 (1995), с. 477–482; К р а в е ц к и й А. Г. К изучению текста богослужебных книг (Паримейная версия книги пророка Ионы). – ВЯ, 1991, 5, с. 72–84; П и ч х а д з е А. А. К истории славянского Паримейника. (Паримейные чтения книги Исход). – В: Традиции древнейшей славянской письменности. М., 1991, с. 147–173; Р и б а р о в а З. Григоровичев паримейник и глаголските традиции во македонската писменост. – В: Предавања на XXIII семинар за македонски јазик, литература и култура. Скопје–Охрид 1990. Скопје, 1991, с. 157–165; Р и б а р о в а З. Кирилометодиевската традиција во паримејниот текст на триодите Орбелски и Хлудов. – В: Реферати на македонските слависти за XI Меѓународен славистички конгрес во Братислава. Скопје, 1993, с. 91–98; Р и б а р о в а З. Основни правописни и фонетски особености на Григоровичевиот паримејник. – В: Македонските дијалекти во Егејска Македонија. Скопје, 1994, с. 93–99; Š v á b o v á J. Starozákonní citáty v kodexu Supraslském ve srovnání s nejstaršími dochovanými parimejníky. – Slavia, 63, 1994, p. 207–218; Р и б а р о в а З. Архаизми и иновации во глаголскиот систем на Григоровичовиот паримејник. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 121–127; Т о н ч е в а Хр. За някои палеографски особености на Лобковския (Хлудовия) паримейник – среднобългарски паметник от края на XIII – началото на XIV век. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 2, p. 45–57; М и о в с к и М. Хлудов паримејник. Лингвистичка анализа. Скопје, 1996, 319 с.; B l á h o v á E. Griechische Lehnwörter in altkirchenslavischen Parömienbücher. – Bsl, 58, 1997, p. 350–362; Р и б а р о в а З., З. Х а у п т о в а. Григоровичев паримејник. 1. Текст со критички апарат. Скопје, 1998, 453 с.

Ивона Карачорова

ПАСТЪРНЕК, Франтишек (Pastrnek, F.) (4.X.1853 – 17.II.1940) – чешки филолог – класик и славист. Роден в източноморавския гр. Келч, Чехия. Гимназиално образование получава в Оломоуц и

Франтишек Пастърнек

Ухерске Храдище. Завършва класическа филология във Виенския унив. (1881), където с голям успех защитава теза върху творчеството на грц. поет Епихарм, но пренасочва интересите си към славистиката; посещава лекциите на Фр. *Миклошич*, Ян Хануш, Фр. Мюлер (специалист по общо езикознание), В. *Ягич*, който от 1886 ръководи Катедрата по слав. филология (Виенския слав. семинар). През 1886 П. защитава докторат по философия. На следващата година придружава Ягич при пътуването му до Русия по повод на конгрес по археология в Ярославл (междувременно П. е вече един от най-близките му съратници); от 1888 е доц. и чете лекции по южнослав. народна поезия, слав. митология и чешки език, като допълва широката славистична програма на Ягич с лекции по бълг. граматика и история на бълг. език, както и със специален лекционен цикъл, посветен на слав. първоучители Константин-Кирил и Методий.

От 1895 П. е проф. в Пражкия унив., където след М. *Хатала* оглавява Катедрата по славистика. През 1900–1902 заед-

но с Л. Нидерле, И. *Поливка* и Й. Зубати издава „Věstník slovanské filologie a starožitnosti“. Редактор на „Listy filologické“. Основател и дългогодишен председател на Клуба на модерните филолози. Един от организаторите на Пражкия славистичен семинар (от 1896 е негов ръководител). От 1923 до смъртта си е председател на Трети отдел на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата, участва и в ръководството на Кралското чешко научно д-во. Член-кор. на АН на СССР (1925), чуждестр. член на БАН (1926). Умира в Прага.

В преподавателската и изследователската си работа П. се изявява като убеден привърженик на филологическия позитивизъм, поради което не проявява склонност към „сложни хипотези и крайни концепции“ (Вл. Мурдаров, 1999, с. 126). Широко известни са научните му постижения в бохемистиката и словакистиката (хабилитационният му труд е посветен на словашките диалекти), но основната тематична линия както в лекциите, така и в публикациите му е свързана с кирилометодиевистиката. Същността на докторската му дисертация е граматически разбор на Евангелието от Матей, една от най-ранните му публикации е посветена на научното творчество на Миклошич (1891–1892), най-значителният му библиографски принос обхваща изследванията по слав. филология за периода 1876–1891 и е наситен с полезни коментари и оценки (1892). И като рецензент П. се старае да привлича вниманието на научната общественост върху палеославистични трудове с висока стойност: руското издание на ръководството по старобълг. език на А. *Лескин* (1890), „Altkirchenslavische Grammatik“ на В. *Вондрак* (1901), „Glagolitica“ и „Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache“ на Ягич (1891, 1901), „Свети Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене“ и „Кирил и Методи“ (1) на Ал. *Теодоров-Балан* (1922–1923) и др.

Едно от водещите убеждения на П. произтича от познанията му върху старобълг. език (у него staroslověnský jazyk, staroslověnština) и неговите паметници. Той намира, че най-старият книжовен език на славяните е органичната основа на сравнителното езикознание, феномен с много голямо културноистор. значение, символизиращ началото на слав. литературна образованост. В лекциите си го разглежда в широк съпоставителен индоевроп. контекст. От тях по-късно съставя учебно пособие – „Tvarosloví jazyka staroslověnského s úvodem a ukázkami“ (1909, 2 изд. 1912), в което застъпва главно неговата морфология, а в уводната част представя научните становища за названието му, за слав. азбуки, за старобълг. паметници и др.

П. е автор на публикации за *Супрасълския сборник*, *Киевските листове*, *Пражките листове*, *Реймското евангелие*, проявява интерес и към т. нар. вацлавски агиографски кръг от паметници със сведения за слав. първоучители. През 1893 препечатва и разглежда подробно писмото на *Анастасий Библиотекар* до велетрийския епископ *Гаудерик*. В книгата „Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozborem a otískem hlavních pramenů“ (1902) систематизира научните постижения за най-важните слав., лат. и грц. *извори* за делото на Кирил и Методий и очертава някои дискусионни постановки, по които изказва становище. Сред обсъжданите паметници определя като най-достоверни ЖК и ЖМ (у него Моравско-Панонски легенди); *Италианската легенда* (у него Римска легенда) смята за вторична спрямо ЖК; защитава автентичността на папските писма, които изразяват в една или друга степен подкрепа за богослужението на слав. език; сведенията за т. нар. Българска мисия на солунските братя характеризира като късни и легендарни. Въз основа на изворите във втората част на книгата са изложени с бележки и коментари животът и дей-

ността на Кирил и Методий, а в третата част са поместени основните извори: ЖК и ЖМ (в нормализиран текст и лат. превод), Италианската легенда, папските писма, *Пространното житие на Климент Охридски* (в лат. превод) и др.

Съч.: Beiträge zur Lautlehre der slovakischen Sprache in Ungarn. Wien, 1888, 152 p.; Moravismen in den ač. Sprachdenkmälern. – ASPh, 12, 1890, p. 180–211; Evangelium sázavo-emauzské čili remešské. – ČMM, 15, 1891, p. 331–340; Nové objevené zlomky hlaholské [V. Jagić. Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente. Wien, 1890]. – Athenaeum, 8, 1891, p. 182–187; Miklosich a lidové básnictví slovanské. – Atheneum, 9, 1892, 1, p. 1–6; Novější práce o slovanských apoštolích Cyrillu a Methodovi. – ČMM, 15, 1891, 2, p. 129–138; 3, p. 207–215; Bibliographische Übersicht über die slavische Philologie 1876–1891. Zugleich Generalregister zu Archiv für slavische Philologie. Band 1–13. Berlin, 1892, 8+415 p.; Nový pramen o svatém apoštolu slovanském Cyrillovi. – ČMM, 17, 1893, p. 32–38, 98–107, 209–215; O starožitnických spisech Kollárových. – In: Jan Kollár. 1793–1852. Sborník statí o životě, působení a literární činnosti pěvce „Slávy dcery". Ve Vídni, 1893, p. 233–239; Starobylé dz ve slovanských nářečích a hlaholské zlomky Kyjevské a Pražské. – ČČM, 68, 1894, p. 68–73; Charvátsko-hlaholské zlomky vlasteneckého muzea Olomouckého. – ČMM, 19, 1895, 1, p. 3–10; 2, p. 117–123; 3, p. 223–231; O počátcích slovanské filologie v Čechách, zvláště o Fortunátovi Durichovi a jeho poměru k Dobrovskému. – ČČM, 70, 1896, p. 67–80; Nová kniha o době cyrillo-methodějské. – ČČH, 3, 1897, 3, p. 1–12; O rukopise Supraslském. – LF, 24, 1897, p. 96–109; Apoštolé slovanští Cyrill a Method. Nástin života a působení, jakož i význam jejich v dějinách osvěty slovanské. Karlín, 1900, 27 p.; Papežská approbace liturgického jazyka slovanského r. 869 a 880. – ČČH, 7, 1901, p. 30–40; V. Jagić. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache (DAWW, 47, 1900) (рец.). – ASPh, 23, 1901, p. 242–258; W. Vondrák. Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1900 (рец.). – ASPh, 23, 1901, p. 259–260; Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozborem a otiskem hlavních pramenů. Praha, 1902, 299 p.; Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung. 1. – ASPh, 25, 1903, p. 366–391; Slovanská legenda o sv. Václavu. – Věstník Královské České společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná, 1903, 6, 88 p.; Bibliografický soupis literární činnosti prof. V. Jagiće. – In: Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, p. 1–30; Tvarosloví jazyka staroslověnského s úvodem a ukázkami. Praha, 1909, 152 p.; Stará jazyková památka slovenská. – Sborník filologický, 7, 1922, p. 100–127; А. Теодоров-Балан. Свети Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене. С., 1919 (рец.). – Slavia, 1, 1922–1923, p. 133–136; А. Теодоров-Балан. Кирил и Методи. 1. С., 1920 (рец.). – Slavia, 1, 1922–1923, p. 136–137; А. Теодоров-Балан. Към тъй наречените панонски жития (ГСУифф, 19, 1923, 8, с. 1–31) (рец.). – Slavia, 3, 1924–1925, p. 141–144; Fr. Grivec. Slovanska apostola sv. Ciril in Metod. Ljubljana, 1927 (рец.). – Slavia, 6, 1927–1928, p. 493–495; Či môžu Moravania v dobe cyrilo-metodejskej nazývaní byť „konvertiti". – In: Ríša Veľkomoravská. Praha, 1933, p. 227–229.

Лит.: Slovanský sborník věnovaný jeho magnificenci Prof. Františku Pastrnkovi, Rektoru University Karlovy k sedmdesátým narozeninám 1853–1923. Praha, 1923, 32+378 p.; Weingart M. Život a dílo prof. Františka Pastrnka. – In: Slovanský sborník věnovaný jeho magnificenci Prof. Františku Pastrnkovi, Rektoru University Karlovy k sesmdesátým narozeninám 1853–1923. Praha, 1923, p. III–XXIX; Rizner L. Bibliografia písemnictva slovenského (na spôsob slovníka). 5. Turčianski sv. Martin, 1933, p. 24; Хора К. Проф. Франтишек Пастърнек (некролог). – Българска мисъл, 15, 1940, 2, с. 116–118; Havránek B. František Pastrnek. 4. X. 1853 – 17. II. 1940. – Slavische Rundschau, 12, 1940, p. 136–138; Vilimková M. František Pastrnek. – In: Österreichisches biographisches Lexikon. 1815–1950. Wien, 1977, p. 338–339; Мурдаров Вл. Виенската славистика и българското езикознание 1822–1849–1918. Пловдив, 1999, с. 124–131.

Иван Буюклиев

ПÀТА, Йозеф (Páta, J.) (27.VIII.1866 – 24.VI.1942) – чешки славист, специалист по южнослав. и лужишки езици и литератури. Роден в Литомишъл. Завършва чешка и слав. филология в Карловия унив. в Прага (1908), ученик на И. *Поливка* и Ян Махал. Д-р по философия (1909). Специализира в Загреб, Белград и София (1910–1911). Преподавател в Чехословашката търговска академия в Прага (1909–1914) и в Държ. реална гимназия в Прага (1919–1922). Лектор по бълг. език в Пражката политехника (1917–1920) и в Карловия унив. (от 1920). Доц. по лужишки език и литература в Карловия унив. (1922), проф. (1933). Организатор на първата в света университетска Катедра по сорабистика – за подготовка на специалисти по езика и културата на долните и горните лужичани (т. нар. лужишки сърби). Деен общественик, един от най-изявените членове на Чешко-бълг. д-во, основател на Чешко-лужишкото д-во, член на Чехосло-

Йозеф Пата

вашко-югославската лига, на Кралското чешко научно д-во. Почетен д-р на Софийския унив. (1939). Посмъртно избран за редовен проф. по лужишкосръбски език и литература (1946). По време на хитлеристката окупация е член на нелегалната група на В. Холи в Литомишъл. Екзекутиран е от окупаторите в Прага.

Научните интереси на П. са насочени към южните и лужишките славяни. Най-съществените му трудове са в областта на лужишката филология. В началото на научната си кариера проявява интерес към старобълг. език. Насочен от Поливка, изследва среднобълг. евангелски ръкописи, като анализира правописа и фонетиката им, както и някои техни морфологични и лексикални черти. Най-обстойно е проучването му на изборно евангелие от XIII в., № 397 от Народната библиотека в София (1915). П. допълва анализа на Б. *Цонев* на езиковите особености на Врачанското евангелие, като изказва предположение, че то е писано в Охридската област и че в него се откриват следи от родопските диалекти.

В статията си „Кирило-методиевският символ“ (1936), след като набелязва някои основни задачи на славистиката (да се издаде пълна кирило-методиевска библиография, да се изследват цялата литература за слав. първоучители и развитието на кирило-методиевската идея в слав. свят), П. нарича делото на Кирил и Методий „най-прекрасният символ на славянската просвета, първа велика проява на славянската култура“.

В информационни статии П. запознава чешката и словашката общественост с ръкописните сбирки на Народната библиотека в София, с изследванията, посветени на езика на старобълг. ръкописи, с постиженията на бълг. езикознание, с научната дейност на видни бълг. езиковеди – Л. *Милетич*, Б. Цонев, А. *Теодоров-Балан*. Публикува студии върху историята на бълг. книжовен език от П. Берон насам и за историята на чешката българистика. Като член на Чешко-бълг. д-во популяризира бълг. литература, наука и култура, на които посвещава десетки отзиви и бележки.

С ъ ч . : Jagičovy dějiny slovanské filologie. – Slovanský přehled, 13, 1910–1911, p. 236–243; W. Vondrák. Kirchenslavische Chrestomathie. Göttingen, 1910 (рец.). – Časopis pro moderní filologii, 1, 1911, p. 51–52; Ze sofijské Národní knihovny. – Časopis pro moderní filologii, 4, 1915, p. 105–111, 193–201; Zlomek evangelistáře XIII. století sofijské Národní knihovny (č. 397). – RČAV, 24, 1915, p. 1–145; Nové příspěvky k dějinám středobulharského jazyka a písemnictví. Praha, 1916, 21 p.; Nové příspěvky k životu a dílu prvního bulharského historika a budítele otce Paisije. – Časopis pro moderní filologii, 5, 1916, p. 18–28; B. Conev: „Кои новобългарски говори стоят най-близо до старобългарски в лексикално отношение“ (Списание на БАН, кн. 11, 1915, 32 с.) (рец.). – LF, 43, 1916, 5, p. 363–368; O staroslověnských a středobulharských pracích prof. J. Polívky. – Časopis pro moderní filologii, 6, 1917, p. 329–343; Konstantin Jireček. – Vlčkova Osvěta, 49, 1919, p. 135–141, 207–214, 291–298; Drobný příspěvek k dějinám jazyka a písemnictví středobulharského. – In: Belićov sbornik. Beograd, 1921, p. 220–224; Пловдивско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. — СпБАН, 22, Клон историко-филологичен и философско-обществен, 12, 1921, с. 208–226

(отд. отп. С., 1921, 21 с.); Интерес у чехите към българския език. Казанлък, 1928, 9 с.; Кирилометодиевският символ. – Св. св. Кирил и Методи. Издание на Комитета „Св. св. Кирил и Методи", 24 май 1936, с. 10; М. Попруженко, Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935 (рец.). – Slavia, 14, 1936–1937, p. 306–307; Lužické stati. Praha, 1937, 383 p.

Лит.: Vondrák V. – LF, 43, 1916, p. 146–149 (рец.); Weingart M. – Časopis pro moderní filologii, 5, 1916, p. 259–261 (рец.); Йоцов Б. Проф д-р Йозеф Пата. – Славянски глас, 27, 1933, 3–4, с. 137–139; Попвасилев Ст. 25 години научен интерес на един чех към българистиката. – Училищен преглед, 32, 1933, с. 1257–1260; Merčink J. Literární dílo prof. Josefa Páty. – In: Páta J. Lužické stati. Praha, 1937, p. 347–370; Frinta A. Literární dílo Josefa Páty. – In: Pardubický kraj. 7000 let Litomyše. Pardubice, 1959, p. 102–103; Иванчев Св. Йозеф Пата, Антонин Фринта, Бохуслав Хавранек – отношения с българистиката. – Slavica Pragensia, 28, 1985, p. 161–170; Hronková D. Josef Páta o bulharské literatuře a česko-bulharských vztahích. – Slavica Pragensia, 28, 1985, p. 97–104; Petr J. Nad bulharským dílem Josefa Páty. – Slavica Pragensia, 28, 1985, p. 91–96; Петър Я. Йозеф Пата (1886–1942). — Съпоставително езикознание, 11, 1986, 3, с. 110–113; Урбан З., Л. Ржехачек. Прага и българската филология. С., 1992, с. 136–139; Светославов В. Йозеф Пата („А би могъл, ако не се раздаваше..."). – ЕЛ, 49, 1994, 3, с. 118–125.

Искра Христова

ПАТЕРИ́К (грц. πατερικόν, старобълг. патерикъ) – сборник от разкази и поучения, свързани пряко или косвено с живота на монасите. Патеричните творби са създадени през периода от IV до VII в. на грц. и лат. език като съставна част на шест сборника: 1. Ἡ κατ' Αἴγυπτον τῶν μοναχῶν ἱστορία („История на египетските монаси"), написан от неизвестен автор в края на IV в. (ок. 395–396); 2. Λαυσαϊκόν (Лавсаик) от епископа на Еленополис (Мала Азия) Паладий (ок. 364 – ок. 430), възникнал ок. 420; 3. Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος („Книга за светите мъже"), съставен от неизвестен книжовник вероятно през VI в.; 4. Ἀποφτέγματα τῶν ἁγίων γερόντων („Сентенции на светите старци"), също дело на неизвестен книжовник, вероятно от VII в.; 5. Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum et de aeternitate animarum („Диалози за живота и чудесата на италианските отци и за вечния живот на душата"), написан от папа Григорий I Велики (590–604) през 593–594 и преведен на грц. език от папа Захарий по време на понтификата му (741–752); 6. Λειμὼν πνευματικός („Духовно пасбище") от Йоан Мосх (ок. средата на VI в. – 619 или 634), създаден през първата четвърт на VII в. Тези сборници са преведени изцяло или частично от гръцки на старобълг. език още в най-ранния етап от развитието на бълг. литература – периода до XII в. Преводите на част от Лавсаика и на почти пълния текст на „История на египетските монаси" са обединени в един сборник с устойчив състав, известен в науката като Египетски П.; преводът на „Книга за светите мъже" се нарича от изследователите Скитски П., на „Сентенции на светите старци" – Азбучно-Ерусалимски П., на „Духовно пасбище" – Синайски П., на „Диалози за живота и чудесата на италианските отци и за вечния живот на душата" – Римски П. В Б-я е известен и още един сборник с устойчив състав, който се състои от творби, извлечени главно от Синайския, Скитския и Азбучно-Ерусалимския П.; познат е като Своден П.

Шестте старобълг. П. са разнородни по съдържание и форма. Животът на египетските монаси е предмет на повече от 2000 разказа и поучения, разпределени в състава на Скитския и Азбучно-Ерусалимския П. (някои са включени и в двата П.). В Скитския П. те са подредени тематично в ок. 20 глави, назовани според основните монашески добродетели и грехове; в първата част на Азбучно-Ерусалимския – според азбучния ред на имената на повече от 100 монаси, като са събрани в 24 глави според названията на буквите в грц. азбука, а във

втората му част, където са поместени безименните творби – тематично в 17 глави според монашеските добродетели. Синайският П. се състои от повече от 300 разказа и поучения, които отразяват непосредствените впечатления на автора от редица манастири главно в Палестина, Сирия и Египет. Римският П. съдържа ок. 150 патерични разказа, посветени на италианските монаси и разделени на четири книги според тематиката си; той е изграден като диалог между папа Григорий и дякона Петър, при който в отговор на всеки от задаваните от Петър въпроси Григорий привежда по един или по няколко разказа. Египетският П. е съставен от ок. 60 глави, съдържащи ок. 100 разказа; първата му половина – „История на египетските монаси", представлява описание на пътуване из Египет през 394–395 на група светски лица, съпровождани от дякон, а втората (извлечение от Лавсаика, посветен на имп. сановник Лавса) – разкази за живота на монасите от Египет и Близкия Изток. Сводният П. е съставен от ок. 250 разказа и поучения, засягащи живота на монашеството в Египет, Близкия Изток и Византия.

Според повечето специалисти първият превод на патеричен сборник на старобълг. език е направен от Методий между 882 и 884: това е преводът, означен в гл. 15 на ЖМ с израза „отечески книги". Идентифицирането на *Отеческите книги* е един от сложните проблеми в кирилометодиевистиката – все още не е установено кой П. е преведен от Методий. Най-популярно е мнението, че той е превел Скитския П. Според някои учени обаче Скитският П. се е появил в Б-я през последната четвърт на IX в., не по-късно от началото на X в. Към края на IX или началото на X в. се отнасят и старобълг. преводи на Синайския, Римския и Азбучно-Ерусалимския П. Старобълг. превод на Египетския П. датира най-вероятно от X в. – от времето след смъртта на Кирило-Методиевите ученици. В преписите на Скитския П. и на Синайския П. са намерени следи от глаголически оригинал. Сводният П. е възникнал не по-късно от края на XIII в. Някои П. са превеждани в Б-я и по-късно (напр. Римският П. е познат през XIV в. във втори пълен превод и в трети превод само на отделни творби от трета и четвърта книга, които може би имат връзка със съставения в края на X – началото на XI в. сборник от патерични разкази и агиографски творби, дело на монаха Павел Евергетинос от манастира „Св. Богородица Благодетелка" в Константинопол). Известни са също случаи на редактиране на състава и текста на първоначалните преводи (напр. смята се, че в Западна Б-я по времето на цар Самуил (997–1014) е направено извлечение на Синайския П., разпространено под наименованието „Лимонис"; през XIV в. е редактиран текстът на Скитския П.).

Началният етап от проникването на П. в Б-я не е засвидетелстван документално. Най-ранният съхранен до днес старобълг. препис на патерична творба е разказът за Павел Препростия от Лавсаика, поместен в Супр. сб., чийто текст обаче не е извлечен от пълния старобълг. превод на този П. Най-ранните точно датирани преписи на старобълг. преводи на патерични разкази и поучения (от Скитския П. и Азбучно-Ерусалимския П.) са поместени в *Изборника от 1076*, но те вероятно също са извлечени не пряко от старобълг. преводи на тези П., а от предходна старобълг. компилация. В Изборника от 1076 се намира и най-старото свидетелство за употребата на термина П. в слав. средновековна книжнина (отъ патерика), използван за означаване на два кратки откъса от Лествицата на Йоан Синайски, оформени като патерични поучения. Най-ранният пълен препис на старобълг. превод на П. е староруският препис от края на XI в. от старобълг. протограф на Синайския П. (съхранява се в ГИМ, Синод. 551).

П. са широко разпространени в средновековната ръкописна традиция на православните славяни чак до XIX в. (днес има данни, че съществуват повече от 130 бълг. ръкописа, ок. 100 сръбски и над 500 руски). Патеричните творби се разпространяват по няколко начина: понякога те изпълват съдържанието на цели ръкописи, в други случаи се срещат като компактни групи в сборници, поместват се и като отделни произведения сред разнородни по форма и съдържание творби.

В бълг. средновековна писмена традиция са съхранени преписи на повече от 2000 патерични разказа и поучения. Най-старите пълни бълг. преписи на П. са от XIII–XIV в.: на Скитския П. – в ръкопис № 152 от края на XIII – началото на XIV в. от сбирката на Виенската национална библиотека; на Азбучно-Ерусалимския П. – в ръкопис № 421 от 1335–1345 от сбирката на Хилендарския манастир; на Египетския П. – в ръкопис № 1771 (510, 363) от 30-те години на XIV в., запазен частично, от сбирката на граф А. С. Уваров в ГИМ; на Римския П. – в ръкопис Q. I.275 от средата на XIV в. от сбирката на РНБ; на Сводния П. – в ръкопис № 237 от 1340–1350 от сбирката на А. И. Хлудов в ГИМ и в ръкопис № 83 от 70-те години на XIV в. от сбирката на Зографския манастир. Най-ранните бълг. извлечения от цялостните текстове на П. са от началото на XIV в.: от Синайския П. – в ръкопис № 41/М. 1467 от сбирката на П. И. Севастиянов в РГБ и от Азбучно-Ерусалимския и Сводния П. – в ръкопис № 77, сръбски, преписан от бълг. протограф – в сбирката на Научния архив на БАН. Най-старите бълг. преписи на отделни патерични разкази са от края на XIII – началото на XIV в. (в Пролог № 72 от края на XIII в. от сбирката на Научния архив на БАН и в Берлинския сборник от края на XIII – началото на XIV в. в Пруската държ. библиотека в Берлин, Wuk 48). В Б-я П. са предмет на особено

Патерик, Зографският препис от 70-те години на XIV в.

внимание през XIV в., когато възникват една четвърт от всички техни бълг. преписи. По-късно интересът към тях замира. От XV в. пълните преписи на П. намаляват, през XVII и XVIII в. те вече липсват. През XV в. за пръв път съставител на сборник със смесено съдържание използва проложната редакция на патеричните разкази, а през XVI в. този процес се разширява. Изместването на класическите текстове от проложната им редакция продължава усилено през XVII в., когато те се поместват предимно в дамаскините. През XVIII в. в бълг. ръкописна традиция проложните текстове се използват повсеместно, но от тях са преписани само ок. 80. Бълг. книжовници понякога проявяват активно отношение както към текста на творбите, та-

ка и към състава на П.: наред с точното възпроизвеждане на първоначалните преписи се срещат езикови, стилни и смислови изменения; в редица случаи промените настъпват в резултат на сверяване с грц. текстове.

В устойчивия състав на П. здраво са скрепени два жанра – патеричните поучения и патеричните разкази. Патеричните поучения са кратки назидателни творби, тематично ограничени в сферата на нормите на монашеския живот и предназначени предимно за практическо ръководство в изграждането на съвършена монашеска личност. По форма са непосредствено морализаторско изложение – пряко напътствие, афоризъм, въпрос и отговор или тълкуване на някаква постъпка. Особено интересни са афористичните патерични поучения, в които често се използва сравнението, основано на наблюдения от всекидневието. В някои патерични поучения тълкуваната постъпка е изложена по-обширно, като се оформя подобие на сюжетно развитие; те са преходен стадий към патеричните разкази.

Патеричните разкази са кратки повествователни творби, в които са представени религиозната страна от живота на монасите (напр. аскетичните им подвизи, пророчествата им, преминаването на душите в отвъдния свят, ересите), житейските им отношения в етичен план (техните морални добродетели и недъзи), отношенията им с околния животински и природен свят, контактите им с действителността извън манастирите и отделни явления от живота на светското общество, които привличат вниманието на монасите (социалната несправедливост, моралната поквара, милосърдието, саможертвата, високата нравственост, честността). Патеричните разкази са единственият жанр в старобълг. литература, в който е отразен разностранно и занимателно с присъщите на средновековната литература средства животът на обикновения човек. За тях са характерни герои от най-различни социални слоеве: монаси – добродетелни и порочни; бедни, външно с нищо незабележими хора, почти винаги носители на добродетели; представители на заможните слоеве, у които най-високо се цени милосърдието, а постоянен предмет на осъждане са алчността, безскрупулността и жестокостта. Образите са сравнително богати и изградени главно чрез косвена характеристика. Сюжетът, който играе важна роля, е концентриран в едно значително събитие и се отличава със силно изразена конфликтност, драматическа конструкция и грижливо мотивиране на всяко действие. Особеностите на тематиката, образите и композицията на патеричните разкази представят тази напълно обособена литературна форма като част от *повестите и разказите*, един от най-близките до съвременното художествено съзнание дялове на средновековната бълг. литература.

Патеричните разкази са едни от най-популярните творби в старата бълг. литература. За времето от XI до края на XVIII в. са известни повече от 100 ръкописа, в които са поместени към 1000 различни разказа. Широкото им разпространение свидетелства, че те са били близки до духовните интереси на средновековния българин. Някои сюжети от тях са преминали в бълг. народни приказки, а в патеричните разкази е несъмнено присъствието на архаични фолклорни теми и мотиви; вероятно много от тях са възникнали въз основа на устни разкази и това е улеснило по-късното обратно влияние върху фолклора.

Патеричните творби не са чужди на бълг. литература и по своята художествена същност. Свидетелство за това са заемките от тях в произведения от различни епохи: старобълг. писател от третата четвърт на X в. Презвитер *Козма* използва Скитския П.; сред изворите на Житието на Ромил Видински, написано от монаха Григорий през XIV в., е Си-

найският П.; той е известен и на *Константин Костенечки*. Тясната връзка на патеричните разкази с бълг. средновековна култура се потвърждава и от факта, че още през X в. възниква цикъл от сюжетно обединени подобни разкази за живота на бълг. монаси – Сказание за железния кръст.

Популярността на патеричните разкази в Б-я се поддържа и от широко разпространения през XVII и XVIII в. сборник от 70 разказа, сходни в жанрово отношение с тях – „Чудеса на Богородица", трета част от книгата на грц. писател монах Агапиос Ландос „Спасение на грешните" (публикувана във Венеция през 1641). Сборникът съдържа 15 оригинални творби, извлечени от италиански инкунабули, и няколко разказа, почерпани от Синайския П.

Някои сюжети и мотиви от патеричните разкази се срещат в европ. литератури до ново време: напр. в поемата на Лудовико Ариосто „Orlando Furioso" („Безумният Ролан", 1516); в сборника на Маргарита Наварска „Héptaméron" („Хептамерон", 1542–1548, издаден в 1559); в повестта „Гора" и в около десет разказа, написани през периода 1885–1891 от Н. С. Лесков; в повестите „Дяволът" (1889–1890) и „Отец Сергий" (1890–1891, публикувана през 1912) от Л. Н. Толстой; в разказа „Les pains noirs" („Черните хлябове") от сборника „Le puits de sainte Claire" („Изворът на света Клара", 1895) от А. Франс; в разказа „Lost Face" („Загубеното лице", 1908) от Джек Лондон; в разказа „Очите на св. Спиридон" от цикъла „Под манастирската лоза" (1936) от Елин Пелин.

П. се проучват във филологическите науки повече от столетие и половина. Въпреки че в много отношения са намерени точни или приблизителни решения, все още съществуват незадоволително изследвани проблеми, свързани както с техните оригинални текстове, така и със старобълг. им преводи и с историята на текстовете им в бълг. и източноправославната средновековна слав. ръкописна традиция. Не са публикувани и научни издания на всички П. и на техните старобълг. преводи.

Изд.: Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковно-славянского и древнерусского языков. М., 1861, с. 333–342, 412–416; Срезневский И. И. Патерик Синайский (в русском списке XI–XII в.). – В: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 82. СПб., 1879 (Приложение к ЗИАН, 34, 1879, 4), с. 49–110; Butler C. The Lausiac History of Palladius. 1. Cambridge, 1898, 12+298 p.; 2. Cambridge, 1904, 104+278 p. (reprint: Butler C. The Lausiac History of Palladius. A Critical Discussion together with Notes on Early Egyptian Monasticism. 2 vols in 1 volume. Cambridge, 1898–1904; reprint: Hildesheim, 1967, 124+575 p.); Северьянов С. Супрасльская рукопись. 1. СПб., 1904, с. 168–174; Palladius. Histoire Lausiaque. Texte grec, introduction et traduction française par A. Lucot. Paris, 1912, 53+425 p.; Великие минеи четии собранные всероссийским митрополитом Макарием. Декабрь. День 31. Выпуск 14. Тетрадь первая. М., 1914, стлб. 2511–2830; Лавсаик или животопис на свв. отци от преподобний Паладия епископ Еленополски. Превел на български архимандрит Партений. С., 1939, 147 с. (2 изд. 1940, 135 с.; 3 изд. 1998, 141 с.); 70-те чудеса на Пресвета Богородица и други полезни поучения. Превод от славянски. С., 1939, 105 с. (фототипно изд. 1990); Festugière A.-J. Historia monachorum in Aegypto. Edition critique du texte grec. Bruxelles, 1961, 133+138 p. (Subsidia Hagiographica, 34) (2 изд. Bruxelles, 1971 – Subsidia Hagiographica, 53); Изборник 1076 года. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. М., 1965, с. 618–619, 627–631, 638–641, 644–645, 687–700; Синайский патерик. Издание подготовили В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. М., 1967, 412 с.; Динеков П. Старобългарски страници. Антология. 2 изд. С., 1968, с. 169–183, 617–618; Palladio. La storia Lausiaca. Introduzione di Chr. Mohrmann. Testo critico e commento a cura di G. J. M. Bartelink. Traduzione di Marino Barchiesi. Milano, 1974 (Scrittori greci e latini. Vite dei santi, 2) (4 edizione 1990, 23+415 p.); The Old Church Slavonic Translation of the Ἀνδρῶν ἁγίων βίβλος in the Edition of N. van Wijk. Edited by D. Armstrong, R. Pope, C. H. van Schoonefeld. The Hague–Paris, 1975, 9+310 p.; Les sentences des pères du désert. Troisième recueil & tables. Par Dom L. Regnault, moine de Solesmes. Solesmes, 1976, 384 p.; Veder W. R. The Scaliger Patericon. 2. Text in Facsimile, Transcription and Translation. Zug, 1978, 402 p.; 3. Indices. Zug, 1981, 196 p.; 4. Fascimile of Cod. Moskva, CGADA, MGAMID 603/II and Reconstruction of the Hyparchetype. Zug, 1985, 123 p. [Veder W., R. Nowak] (Microfishes); Федер У.

Патерик Египетский краткий. Переделка Патерика Египетского до 1076 года. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 1, p. 8–34; Birkfellner G. Das Römische Paterikon. 1. Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition. Wien, 1979, 270 p.; 2. (Textanhang). Wien, 1979, 89 p. (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung, 27); Николова Св. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, с. 147–424; Супрасълски или Ретков сборник. 1. Увод и коментар на старобългарския текст Й. Заимов. Подбор и коментар на гръцкия текст М. Капалдо. С., 1982, с. 354–367; Nowak R., W. R. Veder. The Protopaterikon Scaligeri. Text in transcription. – Палата книгописьная, 12, 1985, с. 2–77; Блажени Йоан Мосх. Духовни полета. Превел от руски Браницки епископ Герасим. С., 1993, 272 с.; Les apophtegmes des pères. Collection systématique. Chapitres I–IX. Introduction, texte critique, traduction et notes par J.-C. Guy. Paris, 1993 (Sources chrétiennes, 387), 459 p.; Древен патерик на духовната мъдрост на отците на пустинята. С., 1994, 224 с.; Caldarelli R. Paterik Alfabetico-anonimo in traduzione antico-slava. 1. Parte alfabetica. Edizione del testo slavo e dell'originale greco. Roma, 1996, 114+658 p.; Die Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Uspenskij spisok. Freiburg i. Br., 1997 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 39), p. 208–383; Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе. Греческий и славянский тексты. Изд. подготовил Кристиану Дидди. М., 2001, 546 с.

Лит.: Ундольский В. М. Библиографические разыскания по случаю выхода описания библиотеки Московского общества истории и древностей российских, составленного П. Строевым. – Москвитянин, 1846, 11–12, с. 198, 200–206; Петров М. Древние киевские религиозные сказания. Варшава, 1875, с. 16–24; Мартынов И. М. Пергаментный сборник XIII в., хранящийся в Парижской национальной библиотеке. СПб., 1880, с. 19–31; Леонид архим. Сведения о славянских и русских переводах патериков различных наименований и обзор редакций оных. – ЧОИДР, 1890, 4, с. 1–3; Соболевский А. Римский патерик в древнем церковно-славянском переводе. – Киевский изборник, 25, 1904, с. 1–28; Преображенский В. С. Славяно-русский скитский патерик. Опыт историко-библиографического исследования. Киев, 1909, 257 с.; Смирнов И. М. Синайский патерик (Λειμὼν πνευματικός) в древне-славянском переводе в 3 частях. 1. Греческий оригинал Патерика со стороны своего текста. 2. Обзор рукописей славянского перевода Патерика и сравнительный анализ их текста. Сергиев Посад, 1917, 295 с.; Соболевский А. И. Отзыв о труде свящ. И. М. Смирнова. – ИОРЯС, 23, 1921, 2, с. 289–295; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. – ЈФ, 4, 1924, с. 75, 79–80, 87–91, 94; 5, 1925–1926, с. 94, 102–103, 111; 6, 1926–1927, с. 11–13, 22, 28–29, 35, 40–42, 50, 54, 62; Еремин І. „Сводный" Патерик у південно-слов'янських, українському та московському письменствах. – Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук, 1927, 12, с. 48–77; 15, с. 54–101; Абрамович Д. І. Ізборник Святослава 1076 року і Патерики. – В: Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства, та мови. 3. Киев, 1931, с. 11–15; Van Wijk N. Studien zu den altkirchenslavischen Paterika. – Verhandelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen te Amsterdam. Afdeeling letterkunde, nieuwe reeks, 30, 1931, 2, p. 1–43; Van Wijk N. Was ist ein Paterik Skitskij? – Annales Academie scientiarum Fennicae, ser, B, 27, 1932 (Mélanges de Philologie, offerts à M. J. J. Mikkola), p. 348–353; Van Wijk N. Два славянских патерика. – Bsl, 4, 1932, p. 22–35; Van Wijk N. Die slavische Redaktion des Μέγα Λειμωνάριον. – Bsl, 4, 1932, p. 236–252; Van Wijk N. Zu den slavischen Paterika. – ZSPh, 9, 1932, p. 357–359; Ван Вейк Н. О происхождении Египетского патерика. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. С., 1933, с. 361–369; Van Wijk N. Das gegenseitige Verhältnis einiger Redaktionen des 'Ανδρῶν ἁγίων βίβλος und die Entwicklungsgeschichte des Μέγα Λειμωνάριον. – Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen. Afdeeling letterkunde, 75, ser. A, 1933, p. 91–155; Van Wijk N. Die Erzählungen des Sketioten Daniel im Kirchenslavischen. – Slavia, 12, 1933–1934, p. 335–352; Van Wijk N. Einige Kapitel aus Ioannes Moshos in zwei kirchenslavischen Überzetzungen. – ZSPh, 10, 1933, p. 60–66; Van Wijk N. O pateriku, przetłumaszonym przez św. Metodego. – In: II Międzynarodowy zjazd slawistów (filologów słowiańskich). Księga referatów. Sekcja I. Językoznawstwo. Warszawa, 1934, p. 167–169; Van Wijk N. Подробный обзор церковнославянского перевода Большого Лимонария. – Bsl, 6, 1935–1936, p. 38–84; Еремин И. П. К истории древнерусской переводной повести. – ТОДРЛ, 3, 1936, с. 37–57; Van Wijk N. O pateryku przetłumaczonym przez Metodego. – PF, 17, 1937, p. 59–65; Van Wijk N. La traduction slave de l'Ανδρῶν ἁγίων βίβλος et son prototype grec. – Byzantion, 13, 1938, p. 233–241; Van Wijk N. Der großmährische Erzbischof Method als Übersetzer von Erbauungsliteratur. – Slavische Rundschau, 10, 1938, 6, p. 6–9; Van Wijk N. Ein junges, durch Textmischung entstandenes slavisches Paterikon. – ZSPh, 15, 1938, p. 1–17; Aitzetmüller R. Die altbulgarische Übersetzung der Vita s. Pauli Simplicis. – WSl, 5, 1960, p. 225–232; Guy J.-C. Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum. Bruxelles, 1962, 247 p. (2 доп. изд. Bruxelles, 1984, 245 p.) (Subsidia Hagiographica, 36); Дубровина В. Ф. Из наблюдений над употреблением грецизмов в переводном тексте русской рукописи XI в. – В: Источниковедение и история русского языка. М., 1964, с. 44–58; Иванова Т. А. Заметки о лексике Синайского патерика (К вопросу о переводе

Патерика Мефодием). – В: Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию академика В. В. Виноградова. М., 1965, с. 149–152; Николова Св. Патеричните разкази и фолклоръ. – В: Фолклор и литература. С., 1968, с. 61–67; Петканова-Тотева Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – ГСУфсф, 62, 1968, с. 61–87; Николова Св. Ранните старобългарски преводи на патеричните сборници. – ККФ 1, с. 219–236; Иванова-Константинова Кл. Об одной рукописи XIV в. Погодинского собрания. – ТОДРЛ, 25, 1970, с. 294–308; Фролова И. А. Синонимика информативно-императивных конструкций в Синайском патерике. – В: Синтагматика, парадигматика и их взаимоотношения на уровне синтаксиса. Рига, 1970, с. 55–58; Львов А. С. Синайский патерик. – СС, 1971, 6, с. 107–110; Николова Св. Патеричните разкази в историята на старата българска литература. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 167–191; Zelinsky B. Leskovs Legenden. Eine interpretierende Einführung. – WSl, 16, 1971, p. 301–319; Фролова И. А. Способы выражения синтаксического лица в древнеславянском предложении. (По Синайскому патерику). – Известия Воронежского педагогического института, 126, 1972, с. 171–176; Mareš F. V. Welches griechische Paterikon wurde im IX. Jahrhundert ins Slavische übersetzt? – Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 109, 1972, 19, p. 205–221 (същото на чешки език: Který řecký paterik byl v 9. století přeložen do slovanského jazyka? – In: Mareš F. V. Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha, 2000, p. 119–133); Фролова И. А. Из наблюдений над синтаксическим временем древнеславянского предложения (По „Синайскому патерику"). – В: Материалы по русско-славянскому языкознанию. Воронеж, 1973, с. 104–109; Dumitrescu M. Синайский патерик. Указатель слов и форм. 1. A–M. Bucureşti, 1973, 179 p.; 2. H–W. Bucureşti, 1976, 198 p.; Veder W. R. The Scaliger Paterikon. – Tijdschrift voor Slavische taal- en letterkunde, 2, 1973, p. 111–119; Николова Св. Търновската книжовна школа и преводната белетристична литература. – В: Търновска книжовна школа 1371–1971. С., 1974, с. 263–275; Birkfellner G. Gregorius I. der Grosse und die slavischen „Paterica" (Anmerkungen zu einer Theorie). – Slovo, 24, 1974, p. 125–133; Bolek A. Celownik niezależny w Pateryku sinajskim. – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze, 42, 1974, p. 63–79; Hamm J. Paterik kod hrvata. – Slovo, 24, 1974, p. 189–201; Hannick Ch. Die griechische Überlieferung der Dialogi des Papstes Gregorius und ihre Verbreitung bei den Slaven im Mittelalter. – Slovo, 24, 1974, p. 41–57; Jovanović B. Pečki paterik. Tri jezičke redakcije slovenskog prevoda Skitskog paterika. – Slovo, 24, 1974, p. 139–188; Mareš F. V. S. Gregorii Magni Dialogorum Libri IV – „Die Bücher der Väter" der Vita Methodii. – Slovo, 24, 1974, p. 17–39 (същото на чешки език: Čtyři knihy dialogů sv. Řehoře Velikého – „Knihy Otců" Života Metodějova. – In: Mareš F. V. Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha, 2000, p. 134–152); Moszyński L. Rzeczowniki złożone Synajskego pateryka na tle złożeń kanonu staro-cerkiewno-słowiańskiego. – Slovo, 24, 1974, p. 109–124; Nedeljković O. Problem tipologije slavenskog paterika. – Slovo, 24, 1974, p. 7–16; Rusek J. O tzw. Pateryku kompilacyjnym. – Slovo, 24, 1974, p. 95–107; Veder W. R. La tradition slave des Apophthegmata Patrum (Aperçu de l'économie de la collection systématique). – Slovo, 24, 1974, p. 59–94; Шонкай П. Из лексики Синайского патерика. – Acta Universitatis Szegedensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 9–10, 1975, p. 183–205; Capaldo M. Caratteristiche strutturali e prototipi greci dell'Azbučno-Ierusalimskij Paterik e dell'Egipetskij Paterik. – Cyrillomethodianum, 3, 1975, p. 13–27; Capaldo M. La tradizione slava della collezione Alfabetico-anonima degli Apophtegmata Patrum (Prototipo greco e struttura della parte alfabetica). – RSlav, 22–23, 1975–1976, p. 81–121; Обратный словарь. Синайский патерик. Index a tergo. Составили M. Dumitrescu, M. Stan (Avramescu). Bucureşti, 1976, 90 p.; Федер В. Р. Сведения о славянских переводных патериках. – В: Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 1. М., 1976, с. 211–223; Freydank D. Der Izbornik von 1076 und die Apophthegmata patrum. – ZS, 21, 1976, p. 357–365; Veder W. The Scaliger Paterikon. 1. Palaeographic, Linguistic and Structural Description. Zug, 1976, 190 p. (Microfiches); Capaldo M. Sul prototipo greco dello Skitski paterik. – В: Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, с. 53–55; Дограмаджиева Е. Преводачески похвати при предаването на съюзните средства в синайския патерик. – Slovo, 28, 1978, p. 77–82; Минчева А. За синтаксиса на синайския патерик. – Slovo, 28, 1978, p. 89–104; Николова Св. Проблемът за издаването на Сводния патерик. – Slovo, 28, 1978, p. 17–24; Николова Св. Постижения и задачи на изследванията върху преводните патерици в старите славянски литератури. – СФ-С, 16, 1978, с. 54–65; Birkfellner G. Paulos Euergetinos und die dritte kirchenslavische Übersetzung der Dialoge Gregors des Grossen. – Slovo, 28, 1978, p. 45–56; Moszyński L. Grecyzmy w Pateryku synajskim. – Slovo, 28, 1978, p. 67–76; Naumow A. Miejsce Pateryka w systemie literatury cerkiewnosłowiańskiej. – Slovo, 28, 1978, p. 57–65; Pope R. W. F. On the Comparative Literary Analysis of the Patericon Story (Translated and Original) in the Pre-Mongol Period. – In: Canadian Contribution to the Eighth International Congress of Slavists. The Hague, 1978, p. 1–23; Rusek J. Pateryk rylski nr 2/25. – Slovo, 28, 1978, p. 107–119; Stępniakówna W. Wyrazy nazywające kler w Pateryku skitskim i synaiskim. – Slovo, 28, 1978, p. 83–88; Veder W. R. Welche Paterika lagen vor 1076 in slawischer Übersetzung vor? – Slovo, 28, 1978, p. 25–34; Veder W. R. Der glagolitische Archetyp des Paterik Skitskij. – In: Dutch Contributions to the Eighth International Con-

gress of Slavists. Lisse, 1979, p. 339–346; Николова Св. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, с. 5–144; Синайский патерик. Указатели. Новосибирск, 1980, 55 с.; Capaldo M. L'Azbučno-Ierusalimskij paterik (Collection alphabetico-anonyme slave des Apophthegmata Patrum). – Полата книгописьнаꙗ, 4, 1981, с. 26–49; Veder W. R. L'alfavitnyj Paterik (Collection alphabétique dérivee du PIP et du SkP). – Полата книгописьнаꙗ, 4, 1981, с. 50; Veder W. R. Le Protopaterikon Scaligeri. – Полата книгописьнаꙗ, 4, 1981, с. 76–78; Veder W. R. Le Sistematičeskij Paterik (Collection systématique dérivée du SkP et du AIP). – Полата книгописьнаꙗ, 4, 1981, с. 73–75; Veder W. R. Le Skitskij paterik (Collection systématique slave des Apophthegmata patrum). – Полата книгописьнаꙗ, 4, 1981, p. 51–72; Харалампиев Ив. По езиковите особености на сводния патерик. – ЕЛ, 37, 1982, 5, с. 88–92; Reinhart J. M. Rekonstruktion des Archetypus der altkirchenslavischen Übersetzung der Dialoge Gregors des Großen auf der Grundlage zweier russisch-kirchenslavischer Handschriften des 16. Jahrhunderts (cod. Sin 265, cod. Pogod 909) [Lexikon]. – In: Philologie und Sprachwissenschaft. Akten der 10. Österrechischen Linguistentagung. Innsbruck, 23.–26. Oktober 1982. Innsbruck, 1983, p. 255–266; Veder W. R. La basse littérature du Premier empire bulgare. – In: Atti dell Otto Congresso internationale di studi sull'alto medioevo. Spoleto, 1983, p. 359–367; Методические указания к анализу текста Синайского патерика. Составитель Т. А. Иванова. Л., 1984, 32 с.; Mareš F. V. De S. Gregorii Magni Dialogorum versione palaeoslovenica. – In: Colloques internationaux du CNRS – Grégoire le Grand. Paris, 1986, p. 569–574; Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая половина XIV в.). Л., 1987, с. 299–308, 313–325; Тихова М. Проблеми на текста на Римския патерик. – Die slawischen Sprachen, 12, 1987, p. 145–159; Veder W. R. Kirchenslavische Handschriften und Texte im Werk Nikolaas Van Wijk. – Studies in Slavic and General Linguistics, 12, 1988, p. 151–159; Азбучно-Иерусалимский патерик. Указатель начальных слов. Составитель Л. Б. Белова. СПб., 1991, 90 с.; Veder W. R. The Merciful Nestor and Sozomen: Early Russian Text Transmission in a Stratigraphic Perspective. – Studies in Slavic and General Linguistics, 17, 1992, p. 321–382; Veder W. R. Die Collatio XII Anachoretarum: Zur Rekonstruktion einer methodianischen Übersetzung und ihrer Überlieferung ca. 884–1050. – AnzSPh, 22, 1994, p. 177–197; Veder W. R. One Translation – Many Transcriptions. – In: Dutch Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists, Bratislava August 30 – September 9. Linguistics. Amsterdam, 1994 (Studies in Slavic and General Linguistics, 22), p. 433–465; Минчева А. Архаична употреба на думата кръстъ в старобългарския превод на Римския патерик. – В: Кирило-Методиевски студии. 14. С., 2001, с. 45–53.

Светлина Николова

ПАТЛЀЙНА – местност в северното подножие на Преславско-Драгоевската планина в Източния Предбалкан, известна с разкритите останки на манастирски комплекс на 2–2,5 км южно от *Преслав*. В края на IX – началото на X в. в П. е построен манастирът „*Свети Пантелеймон*“, станал център на ателие за рисувана *керамика*.

ПА̀УЛИНИ, Еуген (Pauliny, E.) (13.XII. 1912 – 20.V.1983) – словашки езиковед. Роден в Зволен, Словакия, където получава средно образование. Завършва слав. и класическа филология във Философския фак. на Братиславския унив. (1935). След двегодишно учителстване в родния си град е асистент в Слав. семинар към Философския фак. (1937–1943). Хабилитира се с труда „Структура на словашкия глагол. Лексикално-семантична студия“ (1943). Проф. (1945). Преподава словашки език до 1979, с кратко прекъсване (1950–1953), когато работи в Словашката АН и като редактор в Словашкото педагогическо издателство. Д-р на науките (1958), член-кор. на Словашката АН (1968). Основател на Братиславския лингвистичен кръжок, редактор на периодичните издания „Linguistica Slovaca“ (1946–1948), „Slovo“ (1947–1950), „Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica“ (1957–1967), „Jazykovedný časopis“ (1962–1966). Член на Международния комитет на славистите, основател и пръв директор на Летния семинар по словашки език и словашка литература в Братислава (Studia academica slovaca). Умира в Братислава.

П. е специалист в областта на съвременото словашко езикознание (фонология, морфология, стилистика), историята на словашкия език, диалектологията и общото езикознание. Един от ранните приноси на П. е участието му в създаването на проект за Словашки диалектен атлас. Научните му интереси обаче се съсредоточават главно върху езиковедското тълкуване на словесното худо-

жествено творчество. П. с основание може да се смята за първосъздател на това направление в словашкото езикознание. Първоначално към подобни търсения го насочва руската формалистична школа, която му помага да вникне в художествената структура чрез анализ на езиковите средства. По-късно изследванията му се опират и на постиженията на Пражката лингвистична школа. П. изследва успешно стилистичната разчленост на езика. В тази насока особено значими са трудовете му, посветени на диалога и монолога, на деловия стил в житията на Кирил и Методий (1947), на функционалното членение на словашкия книжовен език (1965) и др.

Еужен Паулини

Друга област, в която П. оставя ценни трудове, получили известност извън пределите на Чехия и Словакия, е истор. и съвременната словашка фонология. И в тази насока той се опира на традициите на Пражката лингвистична школа и ги обогатява методологически; разработките му имат значение на модел, приложим и при описанието на други родствени езици. В книгата „Fonologický vývin slovenčiny“ (1963) развитието на езика е представено чрез хронологични срезове, при което проличава как промяната на един член на фонологичната опозиция води до изменение на цялата система. На тази основа са изведени най-важните тенденции в състоянието на трите главни диалектни зони на словашкия език – източната, централната и западната. Едновременно с това е разкрито и тяхното отношение към праслав. език основа.

Много ценена е книгата на П. „Slovenská gramatika (Opis Jazykového systému“ (1981). Тя е разработена въз основа на модерната знакова теория за езика. Една от важните публикации на П. е отпечатана в Б-я – „Vznik rytmického zákona v slovenčine“ (1957).

П. разглежда историята на книжовния език преди всичко като история на стиловете и жанровете. Тази идея е проведена ясно във фундаменталното изследване „Dejiny spisovnej slovenčiny“ (1948). Широк културно-истор. фон се търси при тълкуването на „предисторията“ на словашкия книжовен език в монографията „Slovesnosť a kultúrný jazyk Vel'kej Moravy“ (1964). Проследено е взаимодействието между предписмената култура на Велика Моравия и кирило-методиевската книжовна *традиция*. На фона на това взаимодействие се търсят и наченките на словашката народна култура. Представените в книгата оригинални и преводни произведения (текстовете са транслитерирани на латиница) очертават убедително картината на великоморавската литература, чийто апогей съвпада с дейността на Кирил и Методий. П. отстоява мнението, че мисионерският аспект в тази дейност е второстепенен и изтъква други две страни от същността ѝ – културно-образователната и законодателната. Според него делото на Кирил и Методий има значение в много висока степен за държ. и правната уредба, за вътрешната и международната политика, както и за обще-

ственото устройство на Великоморавското княжество, като същевременно създава предпоставки за неговата културна и политическа независимост. В този смисъл той разкрива отражението на Кирило-Методиевото културно наследство в словашкия книжовен език.

Без да бъде централна, кирило-методиевската проблематика е застъпена в творчеството на П. и с други важни прояви. Посмъртно е издадена книгата му „Život a dielo Metoda“ (1985). Ръкописът на този труд, намерен сред архивите на П., е доработен от неговия ученик Ш. Ондруш. В книгата са поместени в превод на словашки Житието на Методий, извадки от Житието на Климент Охридски, Похвалното слово за Кирил и Методий от Климент Охридски, Службата за Методий, откъси от Кристиановата легенда, Житието на Църха и Страхота, Повесть временных лет, Законъ соудный людьмъ, Канон за Димитър Солунски, Епифаниевата хомилия и др. Една част от преводите са дело на самия П., друга – на Ондруш, който подготвя още справочния апарат и коментара към всички преведени текстове. Независимо от обстоятелството, че книгата е замислена от П. и осъществена от Ондруш като популярна, със своя богат справочен апарат и с интересния, макар и спорен в някои пунктове коментар, тя привлича вниманието на специалистите.

Съч.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava, 1943, 115 p. (2 изд. 1973, 113 p.); Dve kapitoly o spisovnom jazyku a nárečí. Bratislava, 1946, 45 p.; Nárečie zátopových osád nad hornej Orave. Martin, 1947, 131 p.; Prvky rokovacieho štýlu vo veľkomoravskej pamiatke. – Slovo a tvar, 1, 1947, p. 86–88; Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, 1948 (2 изд. 1966, 103 p.; 3 изд. 1983, 253 p.); Vznik rytmického zákona v slovenčine. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. С., 1957, с. 317–320; Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963, 358 p.; K 1100 výročiu vzniku slovanského písomníctva. – Jazykovedný časopis, 14, 1963, 2, p. 109–110; Vývin a dnešný stav slovnej zásoby spisovnej slovenčiny. – Jazykovedné štúdie, 7, 1963, p. 100–109; Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, 1964, 244 p.; O funkčnom rozvrstení slovenského jazyka. – SaS, 25, 1965, p. 17–20; Konštantín-Filozof – učiteľ slovienského národa. – Slovenská reč, 34, 1969, 4, p. 193–197; Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, 1968, 124 p.; Slovenská fonológia. Bratislava, 1979, 215 p.; Konštantín Filozof ako teoretik prekladu. – Revue svetovnej literatúry, 16, 1980, 1, p. 165–169; Slovenská gramatika (Opis jazykového systému). Bratislava, 1981, 323 p.; Život a dielo Metoda. Bratislava, 1985, 199 p. [P a u l i n y E., Š. O n d r u š].

Лит.: O n d r u š Š. Profesor Eugen Pauliny a jeho lingvistické dielo. – SFFUKB. Philologica, 23–24, 1974, p. 3–6; **Б у ю к л и е в** Ив. Еуген Паулини (1912–1983). – Съпоставително езикознание, 8, 1983, 5, с. 132–134; M i s t r í k J. En honneur du 70 anniversaire du professeur Eugen Pauliny. – Recueil linguistique de Bratislava, 7, 1984, p. 11–14.

Иван Буюклиев,
Десислава Атанасова

ПÀЦЛОВА, Илона (Páclová, I.) (12. VIII.1933–23.IX.1988) – чешка лингвистка. Родена в Простейов, Чехия. Завършва класическа филология в Карловия унив. в Прага (1955). През 1956 е включена в авторския колектив на Старославянския речник („Slovník jazyka staroslověnského“), подготвян от Инст. за чешки език на Чехословашката АН. Авторка както на множество статии в него, така и на концепцията за Гръцко-славянския речник, който се съставя въз основа на грц. съответствия в Старославянския речник. Сътрудничи на сп. „Slavia“ с рецензии за издания на слав. текстове и за описи на ръкописи, и на сп. „Byzantinoslavica“ с материали в библиографския отдел. Работи и върху проблемите на правописа и фонетиката на античните имена в чешкия език. Умира в Прага.

Интересите на П. са насочени към езика (главно към синтаксиса и лексиката) на старите слав. писмени паметници, възникнали във великоморавските и по-късно в чешките земи. Специално внимание отделя на грц. и лат. влияние върху слав. книжовен език. Изследва синтактичните и лексикалните гърцизми в слав. текстове, за които се предполага, че са преведени от лат. език в Чехия през X–XI в. (Беседите на *Григорий I* Велики върху Евангелието, Никодимовото псевдоевангелие, Второто слав.

житие на св. Вацлав). Като ги сравнява с най-старите слав. текстове, тя стига до заключението, че техните езикови особености свидетелстват за твърде съществено влияние – пряко или косвено – на виз. култура в Чехия през XI в. Според нея следите от подобно влияние са една от отличителните черти на изградения в предморавския и моравския период книжовен език; неговата до голяма степен утвърдена норма включва изработени устойчиви и продуктивни книжовни модели, удобни и подходящи да обслужват както преводаческите нужди, така и оригиналното творчество. Анализът на синтактичните особености на слав. преводи от лат. език откроява общите им черти с оглед наличието на гърцизми („K otázce vlivu řečtiny na církevněslovanské památky s latinskou předlohou", 1970; „Řecké vypůjčky v českocírkevněslovanských památkách", 1971). П. отбелязва, че в тези текстове могат да се проследят две взаимно преливащи се тенденции: от една страна, стремеж на преводачите към адекватен, често напълно дословен превод от лат. оригинал, а от друга, влияние на установените и онаследени от кирило-методиевската традиция книжовни норми, съставна част на които е използването на разнообразни стилистични и синтактични гърцизми. В статията „K otázce lexikálních grécismů v staroslověnských památkách s latinskou předlohou" (1971) тя анализира лексиката на Беседите на Григорий I Велики, Никодимовото псевдоевангелие и Второто славянско житие на св. Вацлав, като подчертава, че грц. влияние е най-силно в групата на калкираните съставни думи и неологизмите, значителна част от които не се срещат в нито един от останалите слав. писмени паметници и нямат опора в лат. език. Особен интерес според нея представляват хибридните лат.-грц. калки, по-голямата част от които са hapax legomena. В статията „Přehled staro- a novozákonních lekcí Besed Řehoře Velikého" (1976) П.

Илона Пацлова

разглежда въпроса за отношението на библейските цитати в Беседите към лат. оригинал и най-старите слав. библейски преводи. Наблюденията ѝ показват, че преобладаващата част от тях представлява дословен превод от лат. език, а останалите могат да се разпределят в три групи: сходни с грц. оригинали и най-старите слав. преводи; сходни с грц. оригинали, но различаващи се от най-старите слав. преводи; различаващи се както от лат. и грц. оригинали, така и от най-старите слав. преводи.

Резултат от дългогодишната работа на П. като лексикограф е концепцията ѝ за създаването на отделен грц.-старослав. речник, който да не е механичен index verborum към Старославянския речник, а своеобразен тип истор. двуезичен речник. По нейно мнение той трябва да бъде съставен така, че да преодолява недостатъците на Старославянския речник – в него да бъде включен целият преведен от гръцки материал от речника на най-старите слав. текстове (IX – първата половина на X в.), така че да се постигне лексикален образ на езиковите пластове на отдел-

ните паметници и да се демонстрира преводната техника на отделните автори („Ke koncepci řecko-staroslověnského slovníku“, 1986).

Съч.: Cyrilometodějské a Klímentské sborniky [Hauptová Z., I. Páclová, E. Bláhová]. – Slavia, 38, 1969, p. 307–319; N. Radovich. Un frammento slavo del Protoevangelo di Giacomo. Napoli, 1969 (рец.). – Slavia, 38, 1969, p. 651–652; VIe Congrès international des slavistes (7–13 Août 1968). – Bsl, 30, 1969, p. 307–309; A. Vaillant. L'Évangile de Nicodème. Genève–Paris, 1968 (рец.). – Slavia, 39, 1970, p. 429–431; J. Hamm. Psalterium Vindobonense. Wien, 1967 (рец.). – IJSLP, 13, 1970, p. 181–184; K otázce vlivu řečtiny na církevněslovanské památky s latinskou předlohou. – In: Studia balkanica bohemoslovaca. Brno, 1970, p. 213–220; Symposium o Konstantinu-Filosofovi (Praha) [Vlášek J., Z. Hauptová, S. Wollman, I. Páclová, F. Svejkovský]. – Slavia, 39, 1970, p. 302–311; N. Radovich. Le pericopi glagolitiche della Vita Constantini e la tradizione manoscritta cirillica. 1. Napoli, 1968 (рец.). – Bsl, 32, 1971, p. 357; Řecké vypůjčky v českocírkevněslovanských památkách. – In: Palaeoslovenica. Sborník oddělení srovnavácí slovanské jazykovědy. Praha, 1971, p. 109–123; K otázce lexikálních grécismů v staroslověnských památkách s latinskou předlohou. – In: Studia Palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 277–284; Staroslověnská a církevněslovanská problematika na VII mezinárodním sjezdu slavistů [Hauptová Z., I. Páclová]. – Slavia, 43, 1974, p. 154–157; Přehled staro- a novozákonních lekcí Besed Řehoře Velikého. – Slavia, 45, 1976, p. 36–45; Byzantské legendy. Výber textů ze IV.–XII. století. Přeložili E. Bláhová, Z. Hauptová, V. Konzal, I. Páclová. Praha, 1980, 410 p.; Супрасълски или Ретков сборник – Codex Suprasliensis. Einleitung und Kommentar zum altbulgarischen Text von J. Zaimov. Vorbereitung und Kommentar zum griechischen Text von M. Capaldo (рец.). – Bsl, 46, 1985, p. 203–205; Ke koncepci řecko-staroslovenského slovníku. – Slavia, 55, 1986, p. 237–246; Antická jména v české jazykové praxi. – In: Praktické kapitoly ze spisovné češtiny. Praha, 1987, p. 52–61.

Лит.: Hauptová Z. Ilona Páclová (12. 8. 1933 – 23. 9. 1988). – Slavia, 58, 1989, p. 447–448; Ribarova Z. Ilona Páclová (18. kolovoza 1933 – 23. rujna 1988). – Slovo, 41–43, 1993, p. 249–250.

Искра Христова,
Десислава Атанасова

ПЀКАРЖ, Йозеф (Pekař, J.) (12.IV.1870 – 23.I.1937) – чешки историк. Роден в с. Мали Рохозец край Турнов, Северна Чехия. Завършва гимназия в гр. Млада Болеслав. От 1888 следва история в Карловия унив. в Прага, където през 1893 защитава докторат по философия с дисертация върху кандидатурите на крал Пршемисъл Отакар II за немския трон (публикувана в ČMM , 16–17, 1892–1893). Специализира два семестъра в университетите в Ерланген и Берлин. Гимназиален учител по история в Млада Болеслав и Прага, директор на Страховската академия в Прага. През 1897 се хабилитира като доц. по австрийска история във Философския фак. на Карловия унив. с труд върху историята на Валдщайнския заговор (1630–1634), отпечатан в RČAV. От 1901 е проф. по австрийска история (след създаването на Чехословашката република през 1918 – проф. по чешка история). Посещава с научни цели Франция (1904) и неколкократно Германия и Италия. В продължение на повече от 30 г. заема челно място в чешката истор. наука. Декан на Философския фак. на Карловия унив. (1909–1910), ректор на Карловия унив. (1931–1932), член на Чешката академия за наука, литература и изкуство (1916) и председател на нейната Първа секция (1928), член на Кралското чешко научно д-во (1931), на Полската АН. От 1904 до края на живота си е председател на Истор. клуб. От 1898 е редактор на сп. „Český časopis historický“ (до 1918 заедно с Я. Гол, след това – сам, през 1935–1936 – заедно с редакционна колегия). Умира в Прага.

П. е един от най-ярките представители на чешката позитивистка истор. школа (основана от Я. Гол). Научните му интереси обхващат различни периоди от чешката история – от най-ранното Средновековие до новата история на Чехословашката република. Той се отнася критично към редица научни становища от XIX в., засягащи особено хусизма и следбелохорския период (след 1620). Един от централните проблеми, които вълнуват новото поколение чешки историци в края на XIX и началото на XX в., е въпросът за „концепциите“ за чешката история. Във връзка с тази проб-

лематика П. подлага на критичен анализ схващанията на Фр. *Палацки*, без да омаловажава мястото и ролята му в обществения живот и в историографията. Цялостна оценка за живота и делото на Палацки П. прави в няколко статии и в специална студия (1902), публикувана и отделно. Интерес представлява и отношението му към Т. Г. Масарик. В съчинението си „Masarykova česká filosofie" (1912) той критикува неговата методология и се противопоставя на една от основните му идеи, според която водещата сила в чешката история е свързана с религиозното начало (респ. с хуманността, съдържаща се във вярата). На тази теза П. противопоставя схващането си за народностния мотив (народностното съзнание) като основна движеща сила в историята. Идеята си за позитивната роля и за мястото на чешкия народ в общото и културното развитие на човечеството П. обосновава още през 1897 в съчинението си „Čechové jako apoštolové barbařství", възникнало в отговор на полемиката, повдигната от Т. Момзен, и претърпяло няколко издания, включително на руски и полски език.

Трудовете на П., посветени на Ранното средновековие, заемат важно място в чешката и слав. наука и представляват интерес не само от историографско, но и от литературоведско и общокултурно гледище. Това се отнася най-вече за изследванията му върху старите слав. легенди. В студията си „Nejstarší kronika česká" (отпечатана първоначално в „Český časopis historický" през 1902, а през 1903 и самостоятелно) П. се обявява против становището на Й. *Добровски* за *Кристиановата легенда* като за фалшификат от по-късното Средновековие. Той подлага текста на съчинението на задълбочен фактологически, социален и културен анализ, за да защити тезата си, че тя е оригинална творба от края на X в. с огромно истор. и литературно значение. Според него това е най-ранният литературен източник за чешката история,

Йозеф Пекарж

следователно съществуват всички основания да бъде разглеждан като „хроника". Становището на П. за автентичния характер на Кристиановата легенда, подкрепено и от редица по-късни изследователи, предизвиква оживени дискусии. Между неговите опоненти са Й. *Калоусек* и Б. Бретхолц, на чиито публикации П. отговаря през периода 1903–1905 в „Český časopis historický". Към тази полемика се отнасят публикациите му „Eine unbekannt gebliebene Abhandlung über die Echtheit Christians" (1905) и „Drei Aufsätze gegen B. Bretholz die Christianfrage betreffend" (1906). В резултат на дискусията П. разширява проучванията си върху Кристиановата легенда с нови материали и доказателства, събрани в книгата „Die Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians" (1906). Въз основа на сравнителен анализ и на други истор. източници и легенди той проследява сложната политическа ситуация в чешките земи през втората половина на X в., когато там се сблъскват източното и западното културно влияние, за да очертае появата, съдбата и традицията на ранната чешка славяно-виз.

културна ориентация и да определи мястото на Кристиановата легенда по отношение на другите легенди за св. *Вацлав* и св. *Людмила* (напр. Crescente fide, Второто слав. житие на св. Вацлав, легендите Oportret nos fratres u Oriente iam sole), а също и по отношение на Хрониката на *Козма Пражки* като един от вероятните нейни източници. Между другото П. смята, че хрониката е писана тенденциозно, със съзнателно изпускане на събитията, свързани със слав. богослужение. В приложение към книгата за пръв път са издадени две от по-късните легенди за св. Вацлав. По-късно П. отново се връща към Кристиановата легенда, като пише увод и коментар към нейното издание на чешки език – „Život a umučení Svatého Václava a báby jeho Svaté Ludmily dle sepsání Křišťanova" (1921).

По повод честванията на св. Вацлав през 1929 П. създава студията „Svatý Václav", която излиза в два варианта – кратък (1929) и разширен (1932). В нея се изследват предисторията и историята на вацлавската традиция в Чехия. Описвайки християнизацията на *Велика Моравия* и Чехия, П. се спира обстойно на делото на Константин-Кирил и Методий и на покръстването на чешкия владетел *Борживой* (ок. 873/874 – 891/894), изтъква позитивните страни на виз. влияние, придало според него образованост и блясък на пражкия двор, разглежда и развитието на образа на св. Вацлав в средновековната чешка житийна и истор. литература – от мъченик (през XI в.) до символ на освободител на чешката земя (легендата „Oriente iam sole", средата на XIII в.). П. изразява отношението си и към още една легенда, свързана с развоя на кирило-методиевската традиция в Чехия – т. нар. Прокопова легенда, като подготвя критически истор. коментар към изданието на недовършено съчинение на Й. Добровски („Josefa Dobrovského Kritická rozprava o Legendě Prokopské", 1929).

П. се произнася почти по всички дискутирани въпроси в областта на старата чешка история. В статията „O poloze starého Velehradu" (1902) изказва предположенията си за местоположението на предполагаемата столица на Велика Моравия *Велеград*, опирайки се на археол. изследвания. Във връзка с продължилия десетки години спор за Краледворския и Зеленогорския ръкопис публикува още през 1890 в сп. „Atheneum", а след шест години и в сп. „Listy filologické" две малки статии, съдържащи конкретни данни от истор. топография (за местното име Hrubá Skála, което се среща едва от XVII в. и следователно не е възможно да присъства в ранни текстове). Твърдото си становище, че и двата ръкописа са явни и груби фалшификати, подкрепено от редица най-вече конкретни фактологически доказателства, П. изразява и в една от последните си недовършени работи – „Rukopisy se stanoviska historického" (издадена посмъртно въз основа на ръкопис в архива му). На Хрониката на Козма Пражки, по-точно на частите в нея, посветени на крал Пршемисъл Отакар II, е посветено критическото му изследване „Příběhy krále Přemysla Otakara II" (1894).

П. се занимава и с развитието на аграрните и стопанските отношения през периода на Ранното средновековие, с политическата история на средновековна Чехия, с историята на правните отношения и др.

Съч.: Kandidatury krále Přemysla Otakara II. na německý trůn. – ČMM, 16, 1892, p. 45–48, 94–105, 227–237, 297–302; 17, 1893, p. 38–49, 131–140; Příběhy krále Přemysla Otakara II. – ČMM, 18, 1894, p. 128–136; Dějiny Valdštejnského spiknutí (1630–1634). – RČAV, 4, 1895, 3, p. 507; Hrubá Skála v RKém. – LF, 23, 1896, p. 259–264; Čechové jako apoštolové barbařství. Praha, 1897, 18 p.; K slovanské politice Čech ve středověku. – Česká revue, 1, 1897, p. 78–86; Friedrich Westberg. Ibrahims Ibn Jakubs Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965. – ČČH, 6, 1900, p. 184–185; K sporu o zádruhu staroslovanskou. – ČČH, 6, 1900, p. 243–267; K českým dějinám agrárním ve středověku. – ČČH, 7, 1901, p. 326–363; O poloze sta-

réhо Velehradu. – ČČH, 8, 1902, p. 198–202; František Palacký. – In: Ottův slovník naučný. 19. Praha, 1902, p. 39–73; Nejstarší kronika česká. (Autoreferát). – ČČH, 9, 1903, p. 90–91; Nejstarší kronika česká 1.– 4. – ČČH, 9, 1903, p. 125–163, 300–320, 398–411, 411–414; 5.–8. – ČČH, 10, 1904, p. 37–44, 314–317, 317–321, 414–433; 9. – ČČH, 11, 1905, p. 267–300; K sporu o zakládací listinu biskupství pražského. – ČČH, 10, 1904, p. 45–58; Eine unbekannt gebliebene Abhandlung über die Echtheit Christians. – Sitzungsberichte der K. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, 2, 1905, p. 1–22; Autoreferát o knize Die Wenzels- und Ludmila-Legenden. – ČČH, 12, 1906, p. 244–245; Die Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians. Praha, 1906, 443 p.; Die Wenzels-Legenden und die Echtheit Christians (posudky a polemiky). – ČČH, 13, 1907, p. 117–118, 347–353, 452–453; 14, 1908, p. 122, 472; Masarykova česká filosofie. – ČČH, 18, 1912, p. 170–208 (същото: Praha, 1912, 46 p.); Josef Kalousek. – ČČH, 22, 1916, p. 1–16; Říjen 1918. Slavnostní přednáška Josefa Pekaře pronesená ve velké aule University Karlovy dne 28. října 1919. – ČČH, 25, 1919, p. 181–197; Předmluva k českému překladu sepsání Kristiánova. – In: Život a umučení Svatého Václava a báby jeho Svaté Ludmily dle sepsání Křišťanova. Praha, 1921, p. VIII–XXIV; K sporu o rodiště Husovo. – ČČH, 29, 1923, p. 460–474; Ještě k sporu o rodiště Husovo. – ČČH, 30, 1924, p. 109–132; Jan Žižka. 1. Jan Žižka u Eneáše Sylvia. – ČČH, 30, 1924, p. 413–432; Jan Žižka. 2. Žižkovo prostředí, zejména táborské, v líční vrstevníku. – ČČH, 31, 1925, p. 1–112, 271–284; K sporu o rodiště Husovo. – ČČH, 32, 1926, p. 126–134; K jubileu Palackého. – ČČH, 32, 1926, p. 237–242; Žižka a jeho doba. 1. Praha, 1927, 16+285 p. (2 изд. Praha, 1933); 2. Praha, 1928, 16+281 (2 изд. Praha, 1935); 3. Praha, 1930, 16+330 p.; 4. Praha, 1933, 19+298 p.; Smysl českých dějin. O nový názor na české dějiny. Praha, 1929, 60 p.; Poznámky historikovy. – In: Josefa Dobrovského Kritická rozprava o Legendě Prokopské. Praha, 1929, p. 51–60; Svatý Václav. – ČČH, 35, 1929, p. 227–238; O Kristiána. – ČČH, 37, 1931, p. 209–228; České katastry 1654–1789. Praha, 1932, 368 p.; Svatý Václav. – In: Svatováclavský sborník. 1. Praha, 1932, p. 9–101; O periodisaci českých dějin. – ČČH, 38, 1932, p. 1–11; Přehled dějin českých. – ČČH, 45, 1939, p. 1–8; Rukopisy se stanoviska historického. – ČČH, 45, 1939, p. 209–235.

Лит.: Ottův slovník naučný. 19. Praha, 1902, p. 407–408; Ottův slovník naučný nové doby. 4., 2. Praha, 1937, p. 963–965; K l i k J. Bibliografie prací Josefa Pekaře. – In: Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých. K šedesátým narozeninám Josefa Pekaře. 2. Praha, 1930, p. 580– 608; K r o f t a J. Josef Pekař. Praha, 1930, 34 p.; Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých. K šedesátým narozeninám Josefa Pekaře. 1. Praha, 1930, 462 p.; 2. Praha, 1930, 612 p.; K r e j č í k L. Universitný profesor dr. Josef Pekař šedesátníkem. – Časopis společnosti přátel starožitností, 1930, p. 49–52; M i k l í k K. Masaryk a Pekař o smyslu českých dějin. Praha, 1931, 70 p.; H o l i n k a R. Dílo Josefa Pekaře. – In: O Josefu Pekařovi. Příspěvky k životopisu a dílu. Praha, 1937, p. 31–144; O Josefu Pekařovi. Příspěvky k životopisu a dílu. Praha, 1937, 369 p.; Š u s t a J. Památce Josefa Pekaře. – ČČH, 43, 1937, p. 237–252; V a š i c a J. Pekařův Kristián. – In: O Josefu Pekařovi. Příspěvky k životopisu a dílu. Praha, 1937, p. 145–147; H r u b ý Fr. Un historien tchéque: Josef Pekař. – Le monde Slave, 14, 1937, 2, p. 120–148; Z. K. Zprávy a nekrologické úvahy o J. Pekařovi. – ČČH, 43, 1937, p. 609–610; Š i m e č e k Zd. Josef Pekař. – In: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliogrfický slovník. Praha, 1972, p. 372–373.

Мира Начева

ПЕНТИКОСТÀР – вж. *Триод*.

ПЕРВÒЛФ, Йосиф Йосифович (Первольф, И. И.; Perwolf, I.) (26.II.1841 – 21.XII.1891/2.I.1892) – историк славист от чешки произход. Роден в Чимелице, близо до гр. Писек, дн. в Чехия, в семейство на управител на имение. Завършва гимназия в Писек (1858). От същата година изучава история и филология във Философския фак. на Карловия унив. в Прага под ръководството на В. Томек, К. Гьофлер, М. *Хатала* и В. *Ханка*. Още като студент започва научната си дейност, като сътрудничи в издаването на първата чешка енциклопедия – Научния речник на Ф.-Л. Ригер (т. 1–10 и допълнителен том, 1860–1874), и в периодичния печат. През 1863–1871 работи в Националния музей в Прага. По покана на ректора на Варшавския унив. П. А. *Лавровски* постъпва като доц. в Катедрата по слав. филологии, преселва се във Варшава и приема руско поданство (1871). Чете лекции по история на слав. народи, слав. етнография и диалектология. Сътрудничи в редакцията на „Fontes rerum bohemicarum“. Защитава магистърска дисертация в Санктпетербургския унив. (1875) и става извънреден проф. За изследването „Германизация балтийских славян“ (1876) е удостоен с научната степен д-р по слав. филология. Редовен проф. във Варшавския унив. (1877). Умира във Варшава.

П. проучва предимно въпроси от историята на слав. народи, като ги разглежда от позициите на теорията за слав. взаимност. Не споделя славянофилската идеология и я смята за утопия. Лансира идеята, че славянството може да се съхрани, като се освободи от чуждото господство и се обедини на основата на федеративен принцип. Поддържа тезата за самобитността на отделните слав. народи и за самостоятелното развитие на тяхната култура. На тази методология са подчинени главните му трудове и особено „Славяне, их взаимные отношения и связи“ (1888–1890), където въз основа на обилен истор., литературен и общокултурен материал е осветлена темата за слав. взаимност от средните векове до най-ново време.

П. изучава старочешки и староруски истор. хроники и предания с цел да обоснове становището за общия произход на слав. народи. Особено внимание отделя на дейността на Константин-Кирил и Методий в Моравия, като посочва, че техните жития, създадени от учениците им, са получили широка известност в Русия. На руска почва писмените извори за слав. първоучители според него са използвани при съставянето на съчинения с летописен характер, разпространявани до XVII–XVIII в. П. проследява противодействието на привържениците на лат. богослужение спрямо славянското в западнослав. земи (Моравия, Чехия, Полша) и изяснява ролята му за откъсването на западните от източните славяни. Обръща внимание на остатъците от слав. богослужение в Чехия (в *Сазавския манастир* до XI в.) и възобновяването му при Карл IV (1347–1378) в *Емаузкия манастир*. В тази светлина определя значението на Кирило-Методиевото дело и на свързаните с него старочешки литературни паметници (житията на чешките светци *Вацлав* и *Людмила* и някои сказания за *Борживой*, *Ростислав*, *Светополк*, *Коцел*) в староруската книжнина. Обосновава и истор. необходимост на употребата на славянския Кирило-Методиев превод на *Библията* в богослужението на народен език в Чехия.

През 1873 в „Prameny dějin českých“ („Fontes rerum bohemicarum“) П. публикува част от кирило-методиевските *извори*: ЖК и ЖМ, Похвалното слово за Кирил, Похвалното слово за Кирил и Методий, проложните им жития, Пространното житие на Климент Охридски (откъс), Краткото житие на Климент Охридски, Италианската легенда (наречена от него Влашка), Моравската легенда – всички придружени с превод на съвременен чешки език. В уводните бележки П. прави кратък преглед на проучванията върху тях и дава археографски сведения за преписите им. Излага и становището си по основни въпроси около възникването и значението на подбраните паметници. Застъпено е мнението, че ЖК, ЖМ и похвалните слова са писани в Панония от Климент Охридски още преди унищожаването на великоморавската държава и следователно имат голяма истор. стойност; изтъква се ролята им на първоизвори по отношение на по-късни паметници – проложните жития и хърватските глаголически служби за първоучителите, Повесть временных лет и др. Според П. *Теофилакт Охридски* не е автор на Пространното Климентово житие, а Италианската легенда вероятно е дело на велетрийския епископ *Гаудерик*.

Студията „Словенский язык и его судьбы у народов славянских“ (1885) е пространен обзор на кирило-методиевските традиции в славянските (а и в някои неславянски) земи през IX–XVII в. В уводната част е характеризирана *Моравската мисия*; представено е географското разпространение на слав. езици (между другото се дават сведения за наличието на слав. лексика в унгарския и румънския език); обсъждат се отделни въпроси около възникването на слав. *азбуки*. Значителен дял от изслед-

ването е посветен на първите старобълг. библейски преводи от грц. език и на съдбата на тази книжнина след последните десетилетия на X в. П. поставя акценти върху следните факти: наличието на слав. богослужение в Чехия, ролята на Сазавския манастир, опитите да се организира слав. богослужение в земите около Краков, дейността на хърватските глаголаши и влиянието им в Словения; разглежда и отношението на Папската курия към слав. богослужение според известните писмени източници; излага виждания си за Б-я като главно убежище на Кирило-Методиевите ученици след 885, за основните черти на старобълг. език и неговите най-представителни кирилски и глаголически паметници, за условията, при които се оформят *редакциите* (у него „рецензии" или „извори") на старобълг. език (неговият термин е „славянобългарски").

Съч.: Bulhaři a stolice papežská. Historický nástin poměrův římských papežů k Bulharům. – Obecné listy, 2, 1861, 4, p. 77–81; 5, p. 102–104; Vývin idey vzájemnosti u národů slovanských. Praha, 1867, 72 p.; Sněmy v někdeži Rusi. – ČČM, 1867, 1, p. 365–418; 1868, 1, p. 3–32; 2, p. 182–204; Rusko (Россия) země, stát i národ. 2. Dějiny Ruského národu a jeho kultury. V Praze, 1868, 376 p. [Perwolf J., J. Gebauer, V. Skřivan, J. Müller, E. Melíš]; Чехи и русские. Исторический очерк их взаимных отношений. – Беседа, 1872, 2/5, май, с. 260–294; июль, с. 57–93; Вступительная лекция в Императорском Варшавском университете. – Варшавские университетские известия, 1873, 3, с. 189–202; Životy Svv. Cyrilla a Methoda. Praha, 1873 (Prameny dějin českých. Fontes rerum bohemicarum. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných), 11+108 p.; Франц Палацкий, историограф чешского народа. Его ученая деятельность. – ЖМНП, 176, 1874, с. 197–270; Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII в. СПб., 1874, 294 с.; Германизация балтийских славян. СПб., 1876, 260 с.; Варяги-Русь и балтийские славяне. – ЖМНП, 192, 1877, 7, с. 37–97; Словенский язык и его судьбы у народов славянских. – В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1–126; Речь на торжественном акте Императорского Варшавского университета 6 апреля 1885 г. – Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества, 2, 1885, с. 7–8; Славяне, их взаимные отношения и связи. 1. Очерк истории славян до XVIII в. Варшава, 1886, 10+208 с.; 2. Славянская идея в литературе до XVIII в. Варшава, 1888, 10+616 с.; 3. Славянская идея в политических и культурных сношениях славян до конца XVIII в. 1. Западные славяне. Варшава, 1890, 4+262 с.; Отчет о научных занятиях за границей в летнее вакационное время 1888 г. ординарного профессора Варшавского университета Иосифа Первольфа. Варшава, 1889, 71 с.

Лит.: Чаланский М. Осип Осипович Первольф. – РФВ, 25–26, 1891, 4, с. 267–269; Будилович А. Осип Осипович Первольф. – Славянское обозрение, 1892, 1, с. 89–91; Грот К. Поминки о проф. Иосифе Иосифовиче Первольфе († 21 декабря 1891). Варшава, 1892, 34 с.; Rački Fr. Josip Josipović Pervolf. – Vienac, 24, 1892, 5, p. 72–73; Я-в Н. Первольф, Осип Осипович. – Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. 23. СПб., 1898, с. 172; Dvořák L. Ruská činnost J. Perwolfa a jeho názor na Slovanstvo. – In: Kapitoly z dějin vzájemných vztahů národů ČSR a SSSR. 2. Praha 1960, p. 47–80; Šimeček Z. Pervolf Josif. – In: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Praha, 1972, p. 376–378; Dvořák L. Josef Perwolf (Studie s ukázkami z díla). Praha, 1972, 285 p.; Лаптева Л. Первольф Иосиф Иосифович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 263–264; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. М., 1988, с. 213, 216, 231, 279, 295, 297.

Елена Томова

ПЀРИ, Виторио (Peri, V.) (26.V.1932) – италиански църковен историк, филолог, богослов и византолог. Роден в гр. Горица, Италия. Дипломира се в Католическия унив. в Милано с изследване по грц. патристика. От 1961 е scriptor graecus във Ватиканската апостолическа библиотека. През 1973 получава свободна доцентура в Държ. римски унив. „La Sapienza" с дисертация по история на Църквата. От 1979 е член на Смесената международна комисия за богословски диалог между Католическата и Православната църква, постоянен орган, в който той е единственото светско лице сред 30-те католически участници.

Научните интереси на П. са насочени към филологически и истор. въпроси. Особено важни са изследванията му върху историята на взаимоотношенията

между Източната и Западната църква от най-стария период на съществуването им до епохата на Контрареформацията. П. се занимава и с истор. причини за различните дати за празнуване на Пасха на Изток и на Запад, както и с неуспешните опити за уеднаквяването им; с развитието на критериите за определяне и признаване на *вселенските събори*; с историята на богословската формула *filioque* като израз на догматично противопоставяне; с каноничните форми на вековното присъствие на Грц. църква в Италия; с въвеждането на модерното понятие за „ритуал" в съвременната католическа еклезиология; с произхода на структурата и на патриаршеската титла в църквите.

П. е автор на единствения превод на италиански език (с встъпление и бележки) на *Пространните жития на Кирил и Методий*. Специфичните му кирило-методиевски интереси са свързани с по-общите насоки на научноизследователската му дейност. Той е един от най-солидните съвременни познавачи на църковноисторическите и каноническите страни на Кирило-Методиевите мисии и на дейността на Методий във Велика Моравия и Панония след 869, особено на каноническите аспекти във връзка с въвеждането на слав. език в литургията и отношението на Римската курия към него. Тези въпроси той разглежда в светлината на идеологическите различия между източния (императорския) и западния (папския) универсализъм. Според него в условията на изострените, но не и прекъснати отношения между Източната и Западната църква през IX в. Константин-Кирил и Методий се изявяват като верни чеда на все още единната Вселенска църква, уважаващи не само мандата на константинополския патриарх и на виз. император, но и изконната юрисдикция на папата в моравските и панонските земи в опозиция на франкското и немското духовенство. В този смисъл изследванията му продължават най-вече линията на Фр. *Дворник*.

П. разглежда въпроса за произхода на слав. *азбуки* не само от културно-истор., но и от чисто палеографско гледище, което според него е недостатъчно застъпено в досегашните проучвания. Той смята, че при търсенето на произхода на отделни букви от различни семитски и други азбуки обикновено не са се отчитали цялостната палеографска система и фонетичните разлики в стойностите на знаците в слав. и в чуждите азбуки. Изводите му са категорично в полза на хронологическия приоритет на *глаголицата* спрямо кирилицата. Според П. обаче Константин Философ вероятно е създал *кирилицата*, много по-близка до неговата класическа грц. култура; краткото време, през което се създава слав. азбука преди *Моравската мисия* – само няколко месеца, също прави по-вероятно приспособяването на една вече позната графична система, а не създаването на радикално нова азбука. Друг аргумент на П. в полза на тази хипотеза са числените стойности на кирилските букви, съвпадащи с гръцките. От своя страна глаголицата е възникнала по-рано в дунавско-балк. зони, граничещи с лат. култура (Истрия, Каринтия), за целите на най-ранната мисионерска и катехизаторска дейност на ирландското, франкското и италианското духовенство сред славяните. Не става дума за „литургичния славянски" на Константин Философ, а за много по-проста и неразвита форма на записване на слав. език. Косвено потвърждение на подобна хипотеза се намира в съчинението на Рабан Мавър „Liber Aethici...", чийто извор П. намира в т. нар. Истрийски аноним от средата на VIII в. За него още Х. Льове предполага, че говори за глаголически букви. Тази постановка П. предлага само като хипотеза.

Обширна студия на П. е посветена на каноническото положение на Мето-

дий и на въвеждането на слав. език в литургията. Доказва се, че преди първото си пътуване до Рим Методий е бил монах и игумен, но не и свещеник. В Рим през 869 той е ръкоположен за свещеник, а едва при второто си посещение при папа *Адриан II* (867–872) по настояване на *Коцел* става и епископ. Отначало е етнически епископ „на славяните", т. е. без седалище и с мисионерски статут, а по-късно папа *Йоан VIII* (872–882) го прави редовен териториален архиепископ със съборен храм и титла „архиепископ на светата Моравска църква". Това води до разширяване на юрисдикцията му не само над славяните в държавата на *Светополк*, но и над всички обитатели на тази територия, на която се полагат поне двама подчинени епископи; един от тях е *Вихинг*. В десетилетния спор между папата и франкските епископи на Залцбург Методий е пратеник и защитник на папските интереси в панонските земи, поради което претърпява жестоки гонения от страна на германското духовенство. След нов внимателен прочит на документите на папската канцелария (писмата на папите Адриан II, Йоан VIII и *Стефан V* (885–891) П. е убеден, че не може да се говори за фалшификация на писмата от страна на Вихинг – теза, поддържана от А. Лапотр, Дворник, Аман и Фр. *Гривец*, а за неточна интерпретация. Според всички папски документи употребата на слав. език е догматично и доктринално законна, но се налагат чисто дисциплинарни ограничения: според учението както на Източната, така и на Западната църква, слав. език може да се използва официално само за четенето на *Апостола* и *Евангелието* в литургията, и то като втори език след прочитането им на „ромейски" (римскы), т. е. на гръцки или латински. Първоначалният превод на слав. литургични книги приживе на Константин Философ е служел само за езиковата и литургичната подготовка на бъдещото слав. духовенство. Самата литургия не е можело да бъде служена на славянски преди ръкополагането на Методий и неговите ученици за свещеници в Рим през 869, понеже не е имало слав. свещеници. На практика обаче скоро след това очевидно мнозина от слав. духовници започват да служат изцяло на слав. език с помощта на новите книги и в противоречие с изричните папски забрани, което става причина за писмата на Йоан VIII от 873, 879 и 880 и за писмото на Стефан V от 885. За пръв път едва през 893 бълг. цар *Симеон* (893–927) официално узаконява цялостното богослужение на слав. език при „първия епископ на българския език" Климент Охридски.

В статията си за епископското седалище на *Климент Охридски* П. подхожда към въпроса от каноническо и църковноадминистративно гледище според състоянието през IX и X в. В грц. *Пространно житие на Климент Охридски* се говори само за едно селище или район с две имена: „Драговища, тоест Велика", факт, отговарящ и на безизключителната каноническа практика един епископ да може да има само една, а не две епархии. Δρουγουβίτεια, засвидетелствано само в грц. извори, е грц. название на *Велика* – многократно срещащото се слав. име на *епархията на Климент Охридски*. Що се отнася до титлата „пръв епископ на български език", тя означава, че едва тогава, в Климентовата епархия, за пръв път цялото богослужение се извършва на този език по решение на цар Симеон. С това се поставя край на дългогодишните спорове между Константинопол и Рим по въпроса за бълг. църква и се създава нова национална държава, явление, съпоставимо само с държ. акт на Карл Велики (768–814) за *Франкската империя*, но още по-радикално, защото включва за пръв път и основаването на нова национална Църква. С това бълг. държава единствена се нарежда сред големите традиционни християнски европ. империи: Византийската и Франкската.

С ъ ч . : I concili e le Chiese. Roma, 1965, 123 p.; Due date, un'unica Pasqua. Milano, 1967, 9+264 p.; Chiesa Romana e „rito" greco. Brescia, 1975, 304 p.; Ricerche sull' „editio princeps" degli Atti greci del Concilio di Firenze. Città del Vaticano, 1975 (Studi e Testi, 275), 198 p.; Omelie origeniane sui Salmi. Città del Vaticano, 1980, 196 p.; La „Grande Chiesa" bizantina. L'ambito ecclesiale dell' Ortodossia. Brescia, 1981, 436 p.; Cirillo e Metodio. Le biografie paleoslave. Milano, 1981, 115 p.; Bisanzio, Roma e i popoli slavi. I reciproci rapporti dall' epoca foziana all'inizio delle crociate. – In: The Common Christian Roots of the European Nations. An International Colloquium in the Vatican. 2. Firenze, 1982, p. 51–62; Cirillo e Metodio: due santi per la Chiesa di oggi. – In: Storia religiosa dei popoli balcanici. Milano, 1983, p. 29–40; Note preliminari e profane sull'origine paleografica degli alfabeti slavi. – Scrittura e Civilta, 8, 1984, p. 31–67; Caratteri e libri delle tipografie promosse a Roma dai papi le lingue slave tra il XVI e il XVII secolo. – In: Tre alfabeti per gli slavi. Catalogo della mostra allestita nella Biblioteca Vaticana per l'undicesimo centenario della morte di San Metodio. Biblioteca Apostolica Vaticana, 1985, p. 99–124; La pentarchia: instituzione ecclesiale (IV–VII sec.) e teoria canonico-teologica. – In: Bisanzio, Roma e l'Italia nell'Alto Medioevo. Spoleto, 1988 (XXXIV settimana di studi sull' Alto Medioevo), p. 209–311; Il mandato missionario e canonico di Metodio e l'ingresso della lingua slava nella liturgia. – Archivum historiae pontificae, 26, 1988, p. 9–69; La brama e lo zelo della Fede del popolo chiamato „Rhos". – Harvard Ukrainian Studies, 12–13, 1988–1989, p. 115–131; Tre schede cirillo-metodiane. – In: Filologia e letteratura nei Paesi Slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma, 1990, p. 919–929 (на бълг. език: Три кирило-методиевски бележки. – Старобългарска литература, 30, 1998, с. 22–31); Velika (Dragvista) e il primo vescovo della Chiesa bulgara. –Bolletino della Badia greca di Grottaferrata, 46, 1992 (Miscellanea di studi in onore di P. Marco Petta per il LXX compleanno), p. 159–187; Lo scambio fraterno tra le Chiese. Componenti storiche della comunione. Città del Vaticano, 1993, 493 p.

Елена Велковска

ПЕТКА̀НОВА, Донка Николова (15.VIII.1930) – бълг. литературна историчка. Родена в Бургас. Завършва гимназия в родния си град (1948) и бълг. филология в Софийския унив. (1952), където през 1952–1955 е редовна аспирантка по старобълг. литература. Кандидатска дисертация на тема „Дамаскините в българската литература" защитава през 1957. Асистентка (1955), доц. (1970), проф. (1980) в Катедрата по бълг. литература в Софийския унив. и ръководителка на *Катедрата по кирилометодиевистика* (1980–1993). Чете общи лекционни курсове по старобълг. литература и фолклор (през 1971–1976 – и във Висшия педагогически инст. в Шумен) и спецкурсове върху връзките между апокрифната литература и фолклора, върху Пространните жития на Кирил и Методий, а в Пловдивския унив. – върху средновековната символика. Защитава докторска дисертация на тема „Апокрифи и фолклор" (1977). Зам.-декан на Фак. по слав. филологии в Софийския унив. (1972–1976). Лекторка по бълг. език и литература в Хумболтовия унив. в Берлин (1965–1968) и в Свободния унив. в Западен Берлин (1976–1979), гост-проф. в Унив. в Кьолн (1983–1985) и в Залцбург (1987, 1990). Хердерова награда (1988) за целокупно научно дело и Кирило-Методиевска награда на БАН и Софийския унив. (1988) за университетския учебник „Старобългарска литература". След пенсионирането си през 1995 е хоноруван преподавател в Бургаския свободен унив. (от 1997).

Проучванията на П. обхващат цялостното развитие на бълг. средновековна литература, времето на прехода към нова литература и някои страни от просветния живот на Ранното бълг. възраждане. В стремежа си да изясни същността на старобълг. писмено творчество в съпоставка с други сфери на средновековната духовна култура, тя се занимава и с проблеми на фолклора. Голяма част от публикациите ѝ са с обобщителен характер и осветляват типологията на книжовната дейност и авторското самосъзнание, на жанровата система, на поетиката, както и основни положения около връзките на старобълг. литература с други култури (античната, византийската, западноевропейската). Централно място в изследователската работа на П. заемат *апокрифите* – видова класификация, въпроси на генезиса, хронология на разпространението им и

специфика на съществуването им на бълг. почва, взаимопроникванията с фолклора, влиянието им върху личното творчество и другите изкуства.

В публикациите на П. кирило-методиевската проблематика е застъпена много широко. Тя е предмет на три книги – „Константин-Кирил. Денница на славянския род“ (1983), „Черноризец Храбър“ (1984) и „Старобългарска литература“ (ч. 1, 1986; ч. 2, 1987). В тях са представени истор. предпоставки, при които възниква и протича дейността на слав. първоучители, конкретната ѝ реализация във Велика Моравия и продължението на Кирило-Методиевите традиции в делото на техните ученици и последователи. Кирило-методиевски теми се обсъждат и в голям брой студии и статии на П. В тях по-специално внимание е отделено на кирило-методиевските извори с оглед на документалната и художествената им стойност. Без да отрича истор. основа на *Пространните жития на Кирил и Методий*, П. ги разглежда обстойно като литературни паметници, подчертавайки моментите, в които се проявяват изобразителната схема на епохата и присъщата ѝ символика – особено по отношение на употребата на числата в двата текста. Във връзка с ЖМ тя изтъква наличието на дълъг увод, който според нея има предназначението да мотивира канонизацията на Методий, и изяснява, че в сравнение с образа на Кирил в ЖК тук образът на Методий е по-едностранчив, но по-целенасочен (акцентът е върху посвещението му в служба на славянството). П. смята, че ЖМ възниква в бълг. среда след 893, когато настъпват най-благоприятни условия за признаването на Методий за светец; ЖМ, *Похвалното слово за Кирил и Методий* и Службата за Методий (вж. *Служби за Кирил и Методий*) образуват единен цикъл, възникнал по този повод. П. поддържа тезата, че ЖК и ЖМ са написани от различни автори; аргументите си търси

Донка Петканова

предимно в композиционните, стилово-повествователните и фактологическите разлики между двата паметника, защото е убедена, че когато се определя авторството на средновековни творби от един и същ жанр, приликите между тях имат по-малка доказателствена сила. За най-вероятен автор на ЖК тя приема *Климент Охридски*, а на ЖМ – *Константин Преславски*.

П. подлага на съмнение Кириловото авторство на молитвите, цитирани в ЖК, и допуска, че Климент Охридски е създателят на стихотворната молитва към Григорий Богослов; нейният текст в Житието е първичен, а не е превод от грц. език. Обратно, в ЖК според нея са запазени единствените следи от автентичните *полемически трудове на Константин-Кирил Философ*. Негова творба е и *Проглас към Евангелието*. В това стихотворение, както и в *Азбучната молитва* на Константин Преславски тя вижда специфичен композиционен принцип – вграждане на сакрални числа, натоварени с християнска символика.

С пълно основание П. обявява *Солунската легенда* за псевдоавтобиогра-

фична творба, на която, както и на *Успение Кирилово*, не може да се приписва висока истор. достоверност. По повод на дискусиите около личността на *Черноризец Храбър* подкрепя мнението на специалистите, които предполагат, че заглавието на неговото съчинение предава личното име на книжовника и го определят като светско слав. име. П. публикува една от версиите на „Премъдростите на Кирил Философ“ (в апокрифен сборник от XVI в., № 1161 от сбирката на Църковния историко-археол. музей в София) и изяснява, че този текст няма нищо общо със слав. първоучител Константин-Кирил, а възхожда към популярните през XIII–XV в. във Византия сборници със сентенции.

Най-значителни сред изявите на П. като съставител и редактор са книгите „Стара българска литература. 1. Апокрифи“ (1981) и „Старобългарска литература. Енциклопедичен речник“ (1992).

С ъ ч . : Към въпроса за връзките на фолклора с богомилството. – ИИБЛ, 6, 1958, с. 81–100; Образът на старобългарския книжовник според приписките по българските ръкописи [П е т к а н о в а Д., Ив. Б у ю к л и е в]. – Български език и литература, 5, 1962, 6, с. 15–22; Делото на Кирил и Методий. С., 1963, 73 с.; Литературни особености на Пространното житие на Константин-Кирил. – Хиляда и сто години, с. 125–154; Старобългарският книжовник. – В: Славистични студии. С., 1963, с. 493–512; Дамаскините в българската литература. С., 1965, 259 с.; Въпроси на старобългарската литература. С., 1966, 159 с.; Преславски писмена. С., 1967, 72 с.; Zur Frage des Einflusses der griechischen Literatur in Bulgarien während des 16. bis 18. Jahrhunderts. – ZS, 12, 1967, p. 457–466; Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. – ГСУфсф, 62, 1969, с. 51–151; Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. – ККФ 1, с. 75–94; По повод на някои мнения за старобългарската литература. – ЛМ, 13, 1969, 5, с. 24–40; Природата в старобългарската литература. — ЛМ, 14, 1970, 5, с. 111—129; Пословицата и сентенцията в старобългарската книжнина и фолклора. – В: Проблеми на българския фолклор. Доклади и изследвания. С., 1972, с. 295–325; Нови черти на похвалното слово през XIV–XV в. – В: Търновска книжовна школа. 1371–1971. С., 1974, с. 89–112; Реторическата проза през Средновековието. – ЛМ, 18, 1974, 6, с. 62–75; Хилядолетна литература. Студии за развитието на българската литература от Кирил и Методий до Софроний Врачански. С., 1974, 288 с.; Старобългарският книжовник и античната култура. – ЛМ, 19, 1975, 6, с. 54–68; Die Apokryphen in der byzantinisch-slavischen Welt. – In: Enzyklopädie des Märchens. 1. Berlin–New York, 1977, p. 662–666; Апокрифна литература и фолклор. С., 1978, 243 с.; Апокрифна художествена проза (Видова класификация и характеристика). – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 13–33; Folklore und Literatur während des Mittelalters in der byzantinisch-slavischen Welt. – ZB, 15, 1979, p. 89–97; Стара българска литература. 1. Апокрифи. Предговор. Съставителство и бележки. С., 1981, 427 с. (2 изд. С., 1982); Апокрифната литература и личното творчество на старобългарските писатели. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 3, p. 3–9; Богомилството и апокрифната литература. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 143–153; Приемственост между стара и нова българска литература. – ЛМ, 26, 1982, 6, с. 3–11; Автобиографизъм и псевдоавтобиографизъм в старобългарската литература. – В: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Българската литература и световният литературен процес. С., 1983, с. 132–141; Значението на числата в старобългарската литература. – Старобългарска литература, 13, 1983, с. 12–28; Константин Кирил. Денница на славянския род. С., 1983, 124 с. (2 доп. изд. С., 1994); „Красивото“ в апокрифите. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. С., 1983, с. 48–52; Културни връзки на българите със Западна Европа през Средновековието (IX–XVII в.). – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 22–50; „Латини“ и „немци“ в старобългарската литература и в българската народна песен. – Български фолклор, 10, 1984, 4, с. 28–34; Черноризец Храбър. С., 1984, 93 с.; Гадателните книги и фолклорът. – Старобългарска литература, 18, 1985, с. 47–57; Житието на Методий като паметник на ранната славянска агиография. – Български език и литература, 28, 1985, 2, с. 2–10; Извори за делото на Константин-Кирил и Методий. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 46–60; Литературното дело на Константин-Кирил. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 96–115; Числата в Пространното житие на Кирил. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 204–215; Старобългарска литература. 1. IX–XII в. С., 1986, 427 с.; 2. XIII–XVIII в. С., 1987, 281 с. (2 прераб. изд. С., 1992, 602 с.; 3 доп. изд. С., 1997, 681 с.); Към въпроса за авторството на житието на Методий. – ЕЛ, 41, 1986, 2, с. 5–10; О некоторых особенностях Пространного жития Мефодия. – In: Cirill és Metód tevékénysége Pannóniában. Budapest, 1986, p.

66–75; „Премъдростите“ на Кирил Философ. – Старобългарска литература, 19, 1986, с. 107–113; Числата в Пространното житие на Кирил. – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 2. Roma, 1986, p. 563–576; Die polemischen Schriften Konstantin-Kyrills. – In: Szlávok–protobolgárok–Bizánc. Szeged, 1986, p. 5–18; Апокрифни въпроси и отговори. – Старобългарска литература, 21, 1987, с. 3–25; Числото 13 – „щастливо“ и „нещастно“. – ЕЛ, 41, 1987, 2, с. 41–47; Die Anschauungen über die Frau in der mittelalterlichen Literatur. – In: Die Stellung der Frau auf dem Balkan. Berlin, 1987, p. 189–192; Die Genres in der apokryphen Literatur. – In: Gattung und Narration in den älteren slavischen Literaturen. Zweite Berliner Fachtagung, 1984. Wiesbaden, 1987, p. 85–96; Die kulturelle Bedeutung der Apokryphen. – СФ-С, 20, 1988, с. 35–46; Zur Frage der Autorenschaft der Vita Methodii. – Symposium Methodianum, p. 485–490; Една неизвестна приписка на Йосиф Брадати. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 1, p. 110–111; Апокрифни мотиви в творчеството на Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 11–21; За условността на понятието 'време' в старобългарската агиография. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 13–18; Средновековната литература като извор за балканския фолклор. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 85–89; Vorstellungen vom menschlichen Körper in der Apokryphenliteratur. – In: Körper, Essen und Trinken im Kulturverständnis der Balkanvölker. Berlin, 1991, p. 249–255; Народното четиво през XVI–XVIII в. Съставителство, предговор и бележки. С., 1992, 420 с.; Приемственост и развитие. С., 1992, 350 с.; Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, 519 с.; Отново по въпроса апокрифи и фолклор. 1. Каин. 2. Детството на Исус. – ЕЛ, 47, 1992, 4, с. 124–138; Старобългарска есхатология. Антология. С., 1993, 247 с. [Петканова Д., А. Милтенова]; Средновековна литературна символика. С., 1994, 142 с.; Плачът и сълзите в средновековната литература. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 2, p. 82–93; Схващания за името на човека във фолклора и в средновековната литература. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 52–55; Многолетна мъдрост. Сентенции и поуки, извлечени от средновековните книжовни извори. С., 1995, 327 с. [Петканова Д., М. Йонова]; Апокрифните лечебни молитви. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 61–85; Българска средновековна литература. Велико Търново, 2001, 790 с.

Лит.: Данчев Г. Принос в проучването на дамаскинската книжнина. – ЛМ, 10, 1966, 2, с. 152–156; Нешев Г. – ИП, 22, 1966, 2, с. 136–137 (рец.); Kulman D. – Südost-Forschungen, 25, 1966, p. 507–508 (рец.); Tachiaos A.-E. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 190–191 (рец.); Станчев Кр. – ЛМ, 19, 1975, 4, с. 156–159 (рец.); Стойкова Ст. Научно изследване върху взаимодействията между апокрифната литература и фолклора. – Български фолклор, 5, 1979, 2, с. 73–77; Ангелов Б. Ст. – Старобългарска литература, 7, 1980, с. 108–111 (рец.); Димитров П. – ЛМ, 24, 1980, 2, с. 134–136 (рец.); Минчева А. Антология на средновековната българска литература в немски превод. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 1, p. 122–123; Рождественская М. В. Болгарское издание славянских апокрифов. – Русская литература, 25, 1982, 3, с. 236–239; Miltenova A. Eine erste größere Ausgabe der bulgarischen Apokryphen in neubulgarischer Übertragung. – Palaeobulgarica, 7, 1983, 3, p. 107–110; Ангушева-Тиханова А., А. Милтенова. Подборна библиография на публикациите на проф. д-р Донка Петканова. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 22–26; Милтенова А. Четири десетилетия научно творчество в областта на старобългарската литература и фолклора. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 9–21.

Лиляна Грашева

ПЕТРÒВ, Петър Христов (31.VII. 1924) – бълг. историк, специалист в областта на средновековната бълг. история и османския период. Роден в с. Върбешница, Врачанска област. Завършва история в Софийския унив. (1949). През 1953 защитава кандидатска дисертация на тема „Въстанието на Ивайло“. Ст. преподавател (1953), доц. (1962), проф. (1974) в Катедрата по бълг. история към Истор. фак. на Софийския унив. През 1982 защитава докторска дисертация на тема „Образуване на българската държава“. Чете лекции и спецкурсове по средновековна бълг. история. Специализира в Унгария (1955) и неколкократно в Дубровник през периода 1964–1972. Зам.-председател (1964–1970), организационен секретар (1970–1976), главен секретар (1976–1984) на Централния съвет на Бълг. истор. дружество. Член на редколегиите на ГСУ, сп. „Векове“, сп. „Археология“, ИБИД и др.

В две монографични изследвания – „Образуване на българската държава“ (1981) и „Възстановяване на българска-

Петър Петров

та държава (1185–1197)“ (1985), наред с другите въпроси П. разглежда социално-икономическите и политическите предпоставки за формирането на старобълг. култура и защитава идеята за несъмнената политическа и културна приемственост между Първата и Втората бълг. държава. Към този тематичен кръг се отнасят и неговите статии „Още за годината, когато е била изнамерена славянската азбука“ (1958) и „Историческите основи на Кирило-Методиевото дело“ (1963). П. обосновава схващането, че създаването на слав. азбука не е случаен акт, а закономерна последица от цялостното обществено-икономическо и политическо развитие на Б-я и останалия слав. свят. При изясняването на тази проблематика той отделя по-специално внимание на виз. дипломатическа стратегия от средата и втората половина на IX в.; убеден е, че „през цялото време Кирил и Методий действували като византийски мисионери“ и че „с нито едно свое действие те не нарушили поставените им от Цариград задачи“ („Историческите основи...“, с. 86). Същевременно представя развоя на *Моравската мисия* в светлината на нейните обективни истор. резултати, които от своя страна характеризират Кирил и Методий като велики слав. просветители. П. отстоява становището, че 855 трябва да се приеме за година на създаване на Константин-Кириловата азбука. В статиите си, посветени на *Климент Охридски*, той откроява четири периода от житейския му път: участие в създаването на слав. писменост и книжнина (до 862); участие в Моравската мисия (863–885); дейност като пръв учител и ръководител на Охридската школа (886–893); пръв епископ на бълг. език (893–916). П. смята, че с положителност е доказано участието на бълг. славяни Климент и Наум в изнамирането на първата слав. азбука и този факт не бива да се пренебрегва. Успешната дейност на Климент в Б-я трябва да се свърже с блестящата школовка, която той получава при слав. първоучители в манастира Полихрон и във Велика Моравия. Според П. Климент „се очертава като пръв бълг. учен-енциклопедист, обладател на всички необходими за онова време знания“ („Климент Охридски – бележит български държавен деец“, с. 81). Неедноктатно се изтъква, че чрез работата си в югозападните бълг. земи (покръстване на многоройно слав. население, изграждане и ръководство на църковна йерархия и на Охридската книжовна школа, изиграла роля на пръв слав. университет, създаване на богато лично книжовно дело, учителстване, принос в установяването на бълг. църковна самостоятелност и на слав. език като държавен, книжовен и богослужебен) Климент изпълнява първостепенни държ. функции и трябва да бъде смятан за един от най-изтъкнатите дейци на бълг. държава по времето на княз Борис I и цар Симеон. Между другото П. е склонен да подкрепи популярната хипотеза, че с името на Климент трябва да се свърже изнамира-

нето на „нова, по-съвършена славянска азбука – кирилицата“ („Климент Охридски и неговата епоха“, с. 49).

Обект на специално изследване от страна на П. е един от важните старобълг. писмени паметници – Виргинската грамота на цар Константин Асен (1257–1277). Цялостното проучване на грамотата, придружено с необходимия палеографски и езиковедски анализ, довежда П. до заключението, че тя е фалшификат, съставен през втората половина на XIV в. на основата на по-стари бълг. и сръбски дарствени хрисовули. В приложение към същото изследване П. дава ново истор. тълкуване на Боянския надпис от 1259, което представя в нова светлина връзките между династиите на Асеновци и на Неманичите в Сърбия.

П. се занимава целенасочено и с проучването на писмени паметници от епохата на османското владичество в Б-я. Издирва и публикува за пръв път редица документи, разкриващи борбата на българите срещу асимилаторската политика на османската власт. Специално внимание отделя на връзките между бълг. възрожденски дейци и видни представители на Балк. възраждане, като Й. Ю. Щросмайер, Фр. *Рачки*, В. Караджич и др. В изследванията си на тази тема привлича нов, както и малко използван изворов материал, значителна част от който е издирена в дубровнишките архиви.

С ъ ч . : Въстанието на Ивайло (1277–1280). – ГСУфиф, 49, 1955, 1, с. 175–260; Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. – ГСУфиф, 51, 1957, 2, с. 171–254; За годината на изнамирането на славянската азбука. – История и география, 1958, 3, с. 53–56; Още за годината, когато била изнамерена славянската азбука. – ИП, 14, 1958, 5, с. 92–101; Образуване и укрепване на Западната българска държава. 1. Към хронологията на периода 966–986. – ГСУфиф, 53, 1959, 3, с. 131–190; Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, с. 521–533; Въстанието на Константин и Фружин. – ИИИ, 9, 1960, с. 187–214; Историческите основи на Кирило-Методиевото дело. – Хиляда и сто години, с. 71–91; За годината на налагане на християнството в България. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 569–590; Покръстване на българите. – ИП, 21, 1965, 3, с. 33–60; Българските летописни сведения за помохамеданчването в Чепино. – В: Родопски сборник. 1. С., 1965, с. 11–40; Климент Охридски и неговата епоха. – Кл. Охр., с. 39–52; Le politique étranger de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares. – Bbg, 2, 1966, p. 41–52; Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – ИБИД, 25, 1967, с. 93–115; Кореспонденция на българи с Щросмайер, Рачки и Шишич. – ИИИ, 18, 1967, с. 247–288; Климент Охридски – бележит български държавен деец. – В: Климент Охридски. Материали за неговото честуване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 79–82; Александър Бурмов като историк на средновековна България. – В: Б у р м о в А. Избрани произведения. 1. С., 1968, с. 7–18; Спиридон Палаузов и Вук Караджич. – ИБИД, 29, 1974, с. 151–155; Образуване на българската държава. С., 1981, 398 с.; Възстановяване на българската държава (1185–1197). С., 1985, 389 с.; Търново и политическата история на България (1185–1393). – В: История на Велико Търново. 1. С., 1986, с. 87–121; По следите на насилието. 1. С., 1987, 650 с.; 2. С., 1988, 855 с.; Хан Тервел: ханът–кесар. Стара Загора, 1994, 31 с.

Л и т . : А н д р е е в Й., С. А т а н а с о в. Проф. д-р Петър Христов Петров на 60 години. – Векове, 1984, 3, с. 84–87;

Петър Ангелов

ПѢТРОВИЧ, Иванка (Petrović, I.) (14.VI.1939) – хърватска литературна историчка медиевистка. Родена в Скопие, Македония. Завършва класическа гимназия в Загреб (1957) и хърватски език и югославски литератури във Философския фак. на Загребския унив. (1962); магистър (1970) и доктор (1975) на Университета. От 1964 работи в Старословенския инст. в Загреб; научен съветник (редовен проф.) от 1984. От 1969 осъществява многобройни и продължителни научни командировки във Франция, Англия и Италия; преподава в университетите в Падуа и Венеция (1982), Киев (1983), Париж (1985), Рим (1985), Милано (1988). Главен редактор на сп. „Radovi Staroslavenskog zavoda“, редактор в „Hrvatski biografski leksikon“, сътрудник

във 2 изд. на „Enciklopedija Jugoslavije“, издавана от Югославския лексикографски инст. в Загреб.

Главните научни интереси на П. са в областта на сравнителното изучаване на хърватската и европ. литератури през Средновековието (особено на агиографията), на кирило-методиевското наследство у хърватите и неговата връзка с общослав. кирило-методиевска традиция. По повод 1100-годишнината от създаването на слав. писменост П. публикува обширен научен обзор, в който са събрани и коментирани издания, библиографии и прегледи, както и научните форуми по случай юбилея. В първата част на работата (1967) се дават сведения за конгреси, симпозиуми, юбилейни издания, популярни и научнопопулярни публикации в слав. и неслав. страни. Втората част (1969) представя научните изследвания (в кратки резюмета с коментар), разпределени по основните проблеми на широката кирило-методиевска тема: извори, живот и дейност на слав. първоучители, слав. азбуки, първия слав. книжовен език и неговите редакции, най-ранната слав. литургия и нейните паметници, Кирило-Методиевото наследство сред славяни, унгарци и румънци, библиографски прегледи и др. В отделен дял е представена проблематиката, засягаща *Велика Моравия* (история, политика, етнически състав на великоморавската държава, мисии сред славяните, материална и музикална култура). Работата завършва с библиография. Изследването на П. дава много добра представа за състоянието на кирилометодиевистиката през 60-те г. на XX в.

В статията си за съдържателните и литературните особености на фрагменти от Житието на Константин-Кирил в хърватскоглаголически и руски текстове (1983) П. анализира обстойно глаголическата и кирилската (руската) традиция на тези откъси и тяхното значение за кирило-методиевската проблематика. По-пълно са разгледани хърватските глаголически фрагменти. Те се намират в състава на Службата за Кирил и Методий, поместена в хърватскоглаголически бревиари от XIV–XVI в. След като представя изследователските мнения за произхода и датирането ѝ, П. уточнява включените в отделните преписи фрагменти. Тя подчертава, че в Службата се забелязват следи от *Похвалното слово за Кирил*, а в Мавровия бревиар се съдържа голям откъс от него. П. заключава, че при ексцерпирането на фрагментите са подбрани онези части от ЖК, които най-пряко засягат слав. култура: пратеничеството на княз Ростислав при виз. имп. Михаил III, подготовката на Константин за мисията сред славяните (изготвянето на азбуката), пристигането на солунските братя и учениците им във Велика Моравия и тяхната дейност там до първите сблъсъци с франкско-баварското духовенство, епизодът със смъртта на Кирил. Руската традиция на фрагментите от ЖК е представена по-обзорно – поради големия ѝ обем и разнообразието както в техния състав, така и по отношение на ръкописите, в които се поместват. П. изяснява, че фрагменти се разпространяват в руската литература от XIII до XIX в. (и особено през XVI и XVII в.) в състава на пролози, хронографи, тълковни псалтири, в Тълковната палея, в минеи, различни сборници, включително в компилации с други произведения на ранната бълг. и руска литература (*Азбучната молитва*, *Проложното житие на Кирил*, текстове за християнизацията на Русия, житийни текстове за княз Владимир Киевски, за князете Борис и Глеб и др.) Обикновено фрагментите съдържат само един епизод или една глава от ЖК; малка част предават текста на няколко епизода или глави. Най-често срещани според П. са епизодите за Кириловото определение на философията, дадено на логотета *Теоктист*, и разчитането на пророчест-

вото върху *Соломоновата чаша* (съответно гл. 4 и гл. 13 от ЖК). Отделна голяма група образуват извадките с полемиките от житието. П. коментира промените в текста на фрагментите в руската традиция и се спира на няколко случая на силно изразена „русификация" (главно в състава на разкази за покръстването на Руската земя). Тя установява, че хърватските и руските фрагменти се различават значително по състав, обем и функции. Хърватските следват отблизо оригиналния текст на ЖК и са много важни за текстовата му критика и за възстановяването на неговия архетип, тъй като някои от тях предхождат с около столетие най-ранния препис на пълния текст. Промените в тях съответстват преди всичко на приспособяването към изискванията на жанра „чтения" в състава на службата, а подборът на съдържанието е във връзка с факта, че фрагментите са единственият текст от кирило-методиевската агиография в хърватската традиция. Фрагментите от руската традиция придружават богатото разпространение на пълния текст на ЖК и на Проложното житие на Кирил; ексцерпирани са разнообразно и свободно.

Студията на П. за първите срещи на хърватите с източниците на тяхната средновековна култура (1988) представя състоянието на проучванията върху кирило-методиевското наследство в хърватските земи около средата на 80-те г. на XX в. Централно място в нея заема „най-тъмният" период от историята на глаголическата традиция – времето до XI в., откогато датират най-старите глаголически паметници. П. очертава ранната изследователска традиция по проблема и първата оформила се в хърватската историография и слав. филология от XIX в. теза относно контактите на хърватите с Кирило-Методиевата мисия във Велика Моравия и Панония, според която те се осъществяват предимно в северните хърватски земи и на територията на Хърватското княжество. През следващия изследователски период – 20-те – 70-те г. на XX в., се развива и аргументира нова концепция, възприета и от П. Според нея хърватският глаголизъм най-напред се е развил в областта на далматинските епископии и градове и оттам е бил разпространен по-късно по цялата хърватска територия. П. допълва това мнение за ранния период на хърватския глаголизъм, коментирайки данни от различни кирило-методиевски извори (слав. и грц. *жития на Наум Охридски*, документите от *Сплитските събори*, *Залцбургския меморандум*, писмото на папа *Йоан VIII* до далматинските свещеници от 879 и др.). Тя приема мнението, че Кирило-Методиевата мисия е пътувала към Велика Моравия по море, а не по суша през Б-я. Предположението за избрания път – по Via Egnatia от Константинопол през Солун до Драч, оттам по море до Венеция и по суша през Далмация до Моравия, според нея може да се подкрепи със сведението от Второто славянско житие на Наум, че мисията е действала и сред „далматинския род". Тя заключава, че първите контакти на хърватите с Кирило-Методиевата слав. писменост и книжнина са могли да бъдат осъществени още по време на самата мисия през 863, която на път за Велика Моравия е преминала през виз. Далмация. Възможно е Кирил и Методий да са оставили и свои ученици в тези виз. селища (напр. по някои от Кварнерските острови), тъй като далматинските епископи не са имали причина да не допуснат слав. език в литургичната практика сред хърватите (може дори да са били поощрени за това от Константинопол). Не е изключено и Методий да е минал по същия път, когато през 882 посещава Константинопол. Твърде вероятно е някои от Кирило-Методиевите ученици да са потърсили убежище между хърватите след провала на мисията в Панония през 874 и особено през пролетта на 886, когато Методиевите последователи са

принудени да се разпръснат. Може да се смята за сигурно, че някои от слав. свещеници са се завърнали в Константинопол през виз. Далмация, както е много вероятно продадените във Венеция като роби Кирило-Методиеви ученици, след като са били освободени, да са останали във виз. селища по далматинските острови. Вкореняването на слав. писменост в тези райони според П. би могло да е поощрено по-късно от виз. имп. Василий I Македонянин (867–886), за да се противодейства на лат. влияние. Перспективите при изясняването на проблема П. вижда във внимателното изследване на изворите, както и в текстологическото проучване на късните глаголически паметници.

В специално изследване (1979) П. характеризира научното дело на Фр. *Рачки*, определяйки го като „баща на хърватската кирилометодиана". Разгледани са проучванията му в тази област (и по-специално посветените на глаголическата литературна традиция) в контекста на развитието на слав. филология през XVIII и XIX в.

Съч.: Literatura o Cirilu i Metodiju prilikom 1100. jubileja slavenske pismenosti. – Slovo, 17, 1967, p. 136–188; 18–19, 1969, p. 233–382; Bogorodična čudesa u Ivančićevu zborniku, hrvatskoglagoljskom spomeniku 14/15. st. – RSslI, 7, 1972, p. 123–210; Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi evropski izvori. Zagreb, 1977 (RSslI, 8), 225 p.; Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane. – Zbornik Zavoda za povjesne znanosti JAZU, 9, 1979, p. 47–99; „Sto čudesa" Matije Divkovića u kontekstu zapadnoevropske i hrvatskoglagoljske književnosti. – In: Zbornik radova o Matiji Divkoviću. Sarajevo, 1982, p. 175–206; Sadržajne i literarne osobine odlomaka „Žitija Konstantina-Cirila" u hrvatskoglagoljskim i ruskim tekstovima. – Croatica, 19, 1983, p. 113–129 (същото на итал. ез.: Bsl, 46, 1985, p. 5–18); Ciril i Metodije. – In: Enciklopedija Jugoslavije. 3. Zagreb, 1984, p. 329–333; Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski „Marijni mirakuli". Izvori, žanrovske, tematske i tipološke karakteristike. – Slovo, 34, 1984, p. 181–201; Biserka Grabar (1932–1986). In memoriam. Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Biserke Grabar. – Slovo, 36, 1986, p. 239–254; Prvi susret Hrvata s cirilometodskim izvoristem svoje srednjovjekovne kulture. – Slovo, 38, 1988, p. 5–54.

Нина Гагова

ПЕТУХО̀В, Евгений Вячеславович (6/18.II.1863–2.XI.1948) – руски литературен историк славист. Роден в Томск, където завършва класическа гимназия (1881). Висше образование получава в Историко-филологическия фак. на Санктпетербургския унив. (1881–1885). След подготовка за професорско звание в Катедрата по руска литература защитава магистърска дисертация на тема „Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века" (1888). Преподавателската си работа започва през 1888–1889 в Санкт Петербург – във Висшите женски курсове с лекции по история на руския език, в Мариинския женски инст. с лекции по руски език и литература и като частен доц. в Университета със спецкурсове върху преводната староруска литература и „Слово о полку Игореве". Извънреден проф. в Катедрата по руска литература в Историко-филологическия инст. на княз А. А. Безбородко в гр. Нежин (от края на 1889). През 1895 защитава докторска дисертация на тема „Очерки из литературной истории Синодика". През 1895–1918 е редовен проф. в Университета в гр. Юриев (дн. Тарту, Естония). Поради преместването през 1918 на Университета в гр. Воронеж прекарва около година там, след което се установява в Кримския унив. в гр. Симферопол и ръководи Катедрата по слав. филология, а от 1920 – Катедрата по история на руската литература (оглавява я и след превръщането на Педагогическия фак. на Кримския унив. в Педагогически инст. през 1925). Член на Московското археол. д-во (1896), на Д-вото на любителите на руската словесност при Московския унив. (1898), член-кор. на Петербургската АН (1916). Заслужил проф. (1918). Умира в Симферопол.

Изследванията на П. са главно в областта на старорускатa книжнина и култура и на руската литература от XVIII и XIX в. (върху М. В. Ломоносов, В. А. Жуковски, И. А. Крилов, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Н. В. Гогол, И. С. Тургенев, Ф. И. Тютчев и др.). Част от

публикациите му осветляват моменти от историята на славистиката (дейността на П. Й. *Шафарик*, В. *Ханка*, А. Х. *Востоков*, А. А. Котляревски, М. И. Сухомлинов и др.), както и историко-етнографски проблеми на отделни слав. земи (напр. проучването върху лужишките сърби, пътеписните бележки за Приморска Хърватия, Далмация, Черна гора).

С палеославистична проблематика са няколко представителни за П. работи. През 1886 той издава и коментира девет старинни великопостни поучения (предназначени за времето от Неделята на митаря и фарисея до Петата неделя на Великия пост), които според него се отнасят към много ранен период от християнската просвета сред славяните. Макар и да не се решава да подкрепи мнението на епископ Филарет Черниговски, че те са от времето на *Климент Охридски* и *Константин Преславски*, той не приема за достоверно показанието на заглавията им за авторство на *Йоан Златоуст*. Във връзка с тези текстове П. излага наблюденията си за типологията на сборниците златоусти, златоструи, измарагди, учителни евангелия и др. Подобен характер има серията публикации на П., обединени под общото заглавие „Материалы и заметки из истории древней русской письменности“ (1894, 1905). В тях той изказва съображенията си относно историята на слав. Пролог (по този повод издава още 12 кратки поучения, които някои изследователи отнасят към книжовното дело на Климент Охридски); отделя внимание на Слово за Богоявление от *Йоан Екзарх* и го обнародва по препис от XVII в. (между другото съобщава, че се среща книжовник с име Йоан Презвитер (вж. *Йоан*), който не е идентичен с Йоан Екзарх); публикува „Поучение Петра о посте и молитве“ по препис от XII–XIII в., което смята за старинно и вероятно руско. Тъй като в случая не разполага с достатъчно изворови данни

Евгений Петухов

и с материал за сравнение, П. не стига до извода, че всъщност е попаднал на творба на старобълг. книжовник *Петър Черноризец*. В кръга на поучителните слова, привлекли неговото внимание, попада и едно назидателно обръщение на баща към син. Като разглежда неговите редакционни обработки, П. подчертава несъмнената му първооснова в *Изборника от 1076*.

В студията „Болгарские литературные деятели древнейшей эпохи на русской почве“ (1893) П. обобщава известните до този момент научни резултати за делото на Климент Охридски, Йоан Екзарх и Константин Преславски върху фона на съхранената руска книжовна традиция. Сведенията за тримата старобълг. писатели се предхождат от кратка, но много съдържателна характеристика на „изумителната по своята енергия“ просветителска и книжовна дейност в Б-я през IX–X в., на нейното богатство и на общослав. ѝ значение. П. нарича книжовната продукция в бълг. земи през тази епоха „почти единствен извор“ за старата руска литература.

С ъ ч . : Древние поучения на воскресные дни великого поста. – СОРЯС, 40, 1886, 3, 19+44 с.; К вопросу о Кириллах-авторах в древней русской литературе. – СОРЯС, 42, 1887, 3, с. 1–33; Несколько новых данных из научной и литературной деятельности А. Х. Востокова. – ЖМНП, 268, 1890, март, с. 56–118; Болгарские литературные деятели древнейшей эпохи на русской почве (Историко-библиографические очерки). – ЖМНП, 286, 1893, апрель, с. 298–322; Материалы и заметки из истории древней русской письменности. 1. 1–3. Киев, 1894, 68 с.; 2. 4–9. СПб., 1905, 32 с. (същото в: ИОРЯС, 9, 1904, 4); Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко. Киев, 1895, 56 с.; Очерки из литературной истории Синодика. СПб., 1895, 406 с.; Юрьевский, бывший Дерптский, университет в последний период своего существования (1855–1902). – ЖМНП, 361, 1905, ноябрь, с. 264–317; 362, 1905, декабрь, с. 1–60, 324–381; н. с., 1, 1906, январь, с. 1–40; Русская литература. Исторический обзор главнейших литературных явлений древнего и нового периода. 1. Древний период. Юрьев, 1911, 768 с.

Л и т . : Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869–1894. 2. СПб., 1898, с. 142–144; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900, с. 51–53; Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования (1802–1902). 2. Юрьев, 1903, с. 362–364; Ш м у р л о Е. Ф. Отзыв о сочинениях Е. В. Петухова. СПб., 1905, 22 с.; И с т р и н В. М. – ЖМНП, н. с., 36, 1911, декабрь, с. 356–377 (рец.); Словарь членов Общества любителей российской словесности при Московском университете. 1811–1911. М., 1911, с. 237–239; Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1901–1912. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1913, с. 45–47; Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.). 2. М., 1915, с. 296, 158–159; Л у к ь я н е н к о А. М. Очерк научной и педагогической деятельности проф. Е. В. Петухова к моменту ее сорокалетия (1887–1927). – Известия Крымского педагогического института имени М. В. Фрунзе. 1. Симферополь, 1927, с. 145–149; П р а в д и н Б. Русская филология в Тартуском университете. – Ученые записки Тартуского государственного университета, 35. Труды Историко-филологического факультета, 1954, с. 158–161; Л а п т е в а Л. П. Петухов Евгений Вячеславович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 270; Л о г а ч е в К. И. Вклад ученых Петербургского-Петроградского-Ленинградского университета в разработку кирилло-мефодиевской проблематики. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 4, p. 12–13.

Лиляна Грашева

ПѢТЪР I (неизв. – 30.I.969) – българ. цар (927–969). П. I е най-големият син на българ. цар *Симеон* (893–927) от втория му брак (със сестрата на болярина Георги Сурсувул). В началните години на управлението си изпитва силното влияние на вуйчо си. Опасността, че византийците, маджарите, хърватите и сърбите ще се вдигнат срещу Б-я при вестта за Симеоновата смърт, е реална. Направената от младия владетел и неговите съветници преценка на вътрешната и международната обстановка показва, че войната срещу Византия не може да бъде доведена до мечтания от цар Симеон край. Така се стига до решението да се преговаря с Византия за уреждане на мирни отношения. Още през есента на 927 в Константинопол е сключен 30-годишен мирен договор, според който на Б-я се признават териториалните придобивки от началото на Симеоновото управление, на П. I – титлата цар, а на българ. духовен глава – патриарх. Сключен е и бракът на българ. владетел с внучката на виз. император Роман I Лакапин (920–944) Мария, която получава символичното име Ирина (грц. εἰρήνη 'мир'). Определен е и годишен данък, който Виз. империя плаща на Б-я в продължение на ок. 40 г.

В Б-я обаче започват вътрешни междуособици. Начело на недоволните от новата външна политика боляри застава по-малкият брат на царя – Иван. Съзаклятието (928) е разкрито и планът на съзаклятниците – осуетен, не без намесата на виз. император, чийто пратеник отвежда пленения брат на царя в Константинопол. През 930 най-големият Симеонов син – Михаил, който е прину-

Смъртта на цар Петър.
Миниатюра от Ватиканския препис
на Манасиевата хроника, XIV в.

дително замонашен от баща си, напуска манастира и застава начело на голямо въстание срещу П. I в Струмската област. Въстанието е потушено поради внезапната смърт на неговия предводител. Използвайки вътрешната нестабилност на Б-я, сръбският княз Чеслав, задържан в Преслав след покоряването на сърбите през 924, успява да избяга и връща независимостта на своята страна (931) с подкрепата на Византия.

От началото на 30-те г. на X в. Б-я и целият Балк. п-в са подложени на опустошителни маджарски набези. Макар и привидно да обещават помощ срещу *угрите*, виз. императори гледат на Б-я като на щит срещу тези варварски нападения. По същите съображения през 943 към североизточните бълг. земи са насочени печенезите (за да бъдат запазени виз. владения в Северното Причерноморие); нахлуването им е предотвратено от решителната намеса на жупан Димитър, управител на граничната област.

В края на 50-те г. на X в. изтича срокът на мирния договор с Византия. Имп. Роман I Лакапин и неговата внучка Мария-Ирина са вече покойници. Отслабената от външни нападения и вътрешни размирици бълг. държава е трябвало да изпрати в Константинопол царските синове Борис и Роман като заложници за подновяването на мира (963). При това става ясно, че на виз. помощ срещу маджарските нападения не може да се разчита. П. I се опитва да сключи съюз с германския имп. Отон I (936–973), за да се премахне опасността от северозапад, но това не се осъществява. През 965 се постига споразумение със самите маджари да преминават безпрепятствено през Б-я при походите си срещу виз. територии, но да не опустошават бълг. земи. Българо-маджарският договор показва вече открито разграничаване от дотогавашната линия на българо-виз. мирни отношения. Още през следващата година, когато бълг. пратеници поискват от виз. имп. Никифор II Фока (963–969) годишния данък, те са изгонени. Виз. войски преминават бълг. граница в Тракия, но това е само демонстрация на сила. Започват се преговори с бълг. цар, а в това време се подготвя изненадващ удар в тила на Б-я. От североизток с цената на много дарове и злато са докарани войските на киевския княз Светослав (962–972), които опустошават плодородните земи на Добруджа. С това Византия постига две цели – отклонява руската опасност от своите владения около *Херсон* и блокира бълг. военни сили на североизток.

Първият поход на княз Светослав (968) завършва с превземането на някои бълг. крепости на устията на Дунав, между които е и цветущият търговски център Преславец. Бълг. цар отново се обръща към Константинопол. Византия принуждава Б-я да приеме унизителни условия за договорените мирни отношения. През същата година срещу Киев са изпратени печенежките орди и княз Светослав е принуден да спасява своята столица. Междувременно здравето на бълг. цар рязко се влошава. Той се оттегля в манастир, където скоро умира.

Управлението на П. I обикновено пресилено се преценява като време на

всестранен упадък в бълг. общество, като се има предвид главно политическата история от последните години на неговото царуване. Изтъкват се вътрешните междуособици, народното недоволство срещу нарастващия феодален гнет, изразено в *богомилството* и отшелничеството (вж. *Иван Рилски*), както и неспособността на царя да води самостоятелна и успешна външна политика. Всъщност мирният период по времето на П. I продължава десетилетия, което осигурява стопански напредък. Процесите и събитията в бълг. общество, довели до неговия упадък и в крайна сметка до загуба на политическата независимост на страната половин столетие покъсно, се обуславят от обективни истор. причини, които се коренят в самия ход на неговото развитие.

Времето на П. I не може да се отдели рязко от многостранния духовен подем и от изявите на народностна консолидация, които са най-съществената характеристика на Симеоновия Златен век. През втората половина на X и в началото на XI в. просветната и книжовната дейност в бълг. земи все още дават богати плодове. През тази епоха живеят Презвитер *Козма* и *Петър Черноризец*, когото някои специалисти отъждествяват със самия П. I.

П. I е канонизиран – вероятно скоро след смъртта си. Паметта му се чества на 30 ян. Документалните свидетелства за това са ясни и многобройни – упоменания в евангелия и пролози, определения в книжовни паметници, като Българския апокрифен летопис от XI в., Разказа (житието) за Зографските мъченици от XIII в., Виргинската грамота на цар Константин Асен от 1277 и др. Найзначителният текст в това отношение е Службата на цар П. I, запазена в два фрагментарни преписа (Й. Иванов, 1931). Изследванията са установили, че това е служба от студийски тип, създадена още през X в. вероятно в някой от преславските манастири, дело на подготвен книжовник, представител на Преславско-Охридската химнографска школа (Ст. Кожухаров, 1974).

Лит.: Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 383–394; Мутафчиев П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. – ГСУфиф, 31, 1935, с. 1–34; Карышковский П. К истории балканских войн Святослава. – ВВр, 7, 1953, с. 224–243; Stokes A. The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. – SEER, 40, 1961–1962, p. 44–57; Ангелов Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 69–118; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 2 изд. 1., 2. С., 1971, с. 495–563; Кожухаров Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. – В: Търновска книжовна школа. 1. С., 1974, с. 288; Fine J. A Fresh Look at Bulgaria under Tsar Peter (927– 969). – Byzantine Studies, 5, 1978, p. 88–95; История на България. 2. С., 1981, с. 370–374; Коледаров П. Петър I. – Военно-исторически сборник, 51, 1982, 4, с. 192–207; Димитров П. Характер и значение на Сследсимеоновата епоха. – В: Преслав. 3. Варна, 1983, с. 115–123; Коледаров П. Кога е завършил българският „Златен век"? – Отечество, 9, 1984, 21, с. 23–26; Мутафчиев П. История на българския народ. С., 1986, с. 200–221; Андреев Й. Българските ханове и царе VII–XIV в. Историко-хронологичен справочник. С., 1988, с. 73–79; Пириватрић С. Два хронолошка прилога о крају Првог бугарског царства. – ЗбРВИ, 34, 1995, с. 55–62; Пириватрич С. Самуиловата държава. Обхват и характер. С., 2000, 270 с.; Билярски Ив. Небесните покровители: св. цар Петър. – Историческо бъдеще, 2001, 2, с. 32–44.

Илия Илиев

ПЀТЪР ЧЕРНОРѝЗЕЦ (X в.) – старобълг. писател, автор на поучителни слова. Живял е най-вероятно непосредствено преди падането на Североизточна Б-я под виз. власт (971). Засега науката не разполага с каквито и да са свидетелства за личната му съдба. През 1904 Е. В. *Петухов* издава една от неговите творби (Слово за поста) по препис от XII в., но смята, че авторът ѝ („Петър Недостойни") е книжовникът Петър Руски, споменат в някои ръкописи като автор на „нелъжовни книги" и отъждествяван нерядко от специалистите с руския

митрополит Петър (починал през 1326 и канонизиран през 1339). Това предположение е неприемливо, тъй като с името на митрополит Петър се свързват шест послания, различни по тематика, език и стил от словата на П. Ч.; освен това са известни преписи от словата на П. Ч. от XII и XIII в., т. е. хронологически по-ранни от времето, когато е живял митрополит Петър. Другите руски светци с това име – Петър Ростовски (XV в.) и Петър мъченик Казански (починал вероятно през 1290), са покръстили се мохамедани, които не са били книжовници. А. И. *Соболевски* (1908), като се основава главно на езикови данни, е убеден, че П. Ч. е старобълг. автор, зад името на когото той е склонен да види цар *Петър I* (927–969). Догадката на Соболевски се превръща в категорично мнение у Й. *Иванов*, Е. *Георгиев*, П. *Димитров*. Всъщност, като се вземат предвид данните, с които разполага славистичната наука, би могло да се формулира хипотезата, че П. Ч. и цар Петър I са едно и също лице. Аргументите за нея са следните: 1. Добавката „черноризец“ към името на Петър от преписвачите на неговите поучителни слова (сам авторът нарича себе си „Петър Недостойни“, „Петър някой си“) показва, че става дума за монах. Не съществува съмнение относно факта, че цар Петър също е бил монах (черноризец). Насловът на Зографския фрагмент от Службата за цар Петър в Драгановия миней гласи: памѧ стго wц҃а нш҃го петра нноκаго бывшаго ц҃рѣ бльгаромъ. Това е отбелязано и в Белградския фрагмент: прндѣте всн вернин. петра мнниа да вьсхвалнмь бывша w҃ ба ц҃рѣ бльгарьска. В Слово за различната неправда на П. Ч. е вплетен текст изповед за отричане от житейското и обричане на монашеството, в който авторът говори от първо лице. Макар че тази изповед е подчинена на структурните и съдържателните изисквания за подобен текст, все пак става ясно, че монашеският обет се поема от лице, което преди това е имало богатство и сан и се измъчва от „първоначална рат и тежки грехове“ по време на ранната си младост. 2. Както личи от наслова на някои негови слова, П. Ч. не е само монах, той е монах светец. Това съобщение се обвързва със сведенията от различни извори, че и цар Петър е бил светец. 3. Творчеството на П. Ч. е започнало да се разпространява в бълг. земи много рано – още през X в. Ръкописната традиция е запазила някои съобщения, че цар Петър също се е занимавал с книжовна дейност. В два сборника от XIV в. (ръкопис № 940 от сбирката на М. П. Погодин в РНБ и ръкопис № 585 от сбирката на В. М. Ундолски, ф. 310, РГБ) има фраза, приписвана на цар Петър, която гласи: „Петър цар рече: да не бъде твоята уста врата за зли речи, нито езикът ти да изнася зло. Гърлото ти да не бъде път за грешни речи“. Тематично тя съвпада с подобен цитат в Поучение за спасение на душата от П. Ч. В Зографския фрагмент на Службата за цар Петър се съобщава, че царят монах е дал на манастира добър устав, което подсказва, че той може би се е занимавал с книжовна дейност. Интересно е съобщението за цар Петър в книгата „Различни потреби“, издадена от Яков Крайков през 1572. На л. 112б Яков е напечатал обяснение: сън нзъводь wбрѣтохь аз҃ иаковь вь книгахь петра ц҃ра бльгаского... През 1852 П. Р. *Славейков* съобщава на Сп. *Палаузов*, че в един ръкописен требник пише за съставена от цар Петър пасхалия. Тези и някои други данни (срв. Р. *Павлова*, Петър Черноризец, с. 20–30) дават основание да се постави въпросът, дали през X в. е имало двама автори с еднакво име – единият черноризец, замонашил се на старини, след като е имал сан и власт, а другият – самият цар Петър. Поради недостатъчно изворови данни не може със сигурност

да се твърди, че цар Петър и П. Ч. са едно и също лице, както и че двете имена не са на една и съща личност.

П. Ч. е познат в слав. средновековна ръкописна традиция като автор на поучителни слова. Соболевски (1908) изрежда шест слова, като за пръв път ги сочи като творби на един автор: 1. Петра недостоннаго сказанние о постѣ и о молитвѣ оустава церковьнаго; 2. Пооученние о спасенни доушевнѣмь; 3. Слово св. петра чернорizца о временнѣмь житьи; 4. Слово петра нѣкоiего о супротивьи всацѣмь; 5. Слово петра чернорizца о житии семь; 6. Слово петра чернорizца на богатыа и оубогыа. В слав. средновековна писменост обаче (в сборници, в разширения Пролог, в чети-минеите, в Измарагда, в Златоуста) броят им е двойно по-голям. Словата на П. Ч. могат да се разделят на три групи: I. Пространни творби, които са най-ранни: 1) Сказанние о постѣ и о мт҃вѣ оустава и унна цр҃квьнаго (СП); 2) Пооученние о спасенни дш҃внѣмь (ПСД); 3) Слово о временьнѣмь житии семь (СВЖ); 4) Слово о сѫпротивии вьсацѣмь (ССВ). II. Кратки слова, получени чрез извличане от пространните: 1) Слово о постѣ – има кратък вариант (началото на пространното СП); 2) Слово о доушевнѣи полzѣ (СДП), извадка от ПСД; 3, 4) Слово о временьнѣмь житии семь, получено чрез разделяне на пространното СВЖ на две неравномерни по обем части, разпространявани като отделни произведения: първата част е по-голяма и е запазила наслова от пространната творба, а втората по-малка част от края на пространното СВЖ се разпространява под наслова Слово на богатыа и оубогыа; 5) Слово о правdѣ и неправdѣ, извлечено от пространното ССВ. III. Слова, компилирани чрез заемане на откъси от пространните и кратките съчинения, прибавяне на текст от други произведения или на пасажи, съчинени от съставителя чрез обработка на езика и др.: 1) Слово о постѣ велицѣмь и о петровѣ говѣнии и w фнлиповѣ – първата част на творбата няма общи места със СП, а втората ѝ част е съставена чрез използване на откъси от него; 2) Слово о житии семь, съставено чрез заемане и промяна на пасажи и изрази от ПСД и чрез добавяне на друг текст; 3) Слово о правdѣ и неправdѣ, което е преработка на краткото слово със същото заглавие; 4) Слово с҃тыхъ w҃ць о временьнѣмь житии семь, съставено чрез използване на изрази и пасажи от СДП. Някои учени определят две от тези слова за творби на Климент Охридски: Слово за душевната полза (Л. *Стоянович*); ПСД и Слово за душевната полза (Хр. *Кодов*).

С горещата си проповед, със съвсем достъпните си обяснения на елементарни правила за християнско благочестие, със своята емоционалност и високи художествени качества поучителните слова на П. Ч. са в хармония с основните тенденции на ранната старобълг. литература. Темата за отношенията между човека и Бога, между човека и обществото, между отделните личности се допълва у П. Ч. със сведения за светите таинства, с разяснения за сътворението на света, за поста и божиите празници и най-вече с пространното и богато тълкование на божиите заповеди. Като характеризира продукцията на Преславското книжовно средище, П. *Динеков* (1988) се спира на една важна нейна особеност – „конфликтността“, постоянния сблъсък на мирогледни начала. За П. Ч. антитезата е основен похват. Противопоставянето на езичеството и християнството е ярко изразено в творбите му. Авторът констатира, че хората не се боят от Бога и престъпват заповедите му поради неизживяното си езичество, и изрежда в подкрепа на твърдението си явления от езическата религиозна система: идолослужене, магьосничество, водни моле-

ния, бесовски песни и игри, носене на амулети. На езическите идоли П. Ч. противопоставя християнския Бог, който е светлина и всемогъщ творец на всичко, правда и велика любов, милостив спасител. П. Ч. се спира специално на християнското тълкование за правда и неправда и му посвещава отделно слово. Антиезическите обяснения, тълкованията на божиите заповеди и празници, разясняването на трите поста (без Богородичния) насочват към паралели с Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите и свързват творчеството на П. Ч. с произведения на други старобълг. писатели. В слав. ръкописи словата на П. Ч. обикновено се срещат заедно с откъси от Беседата против богомилите на Презвитер *Козма*, т. е. двамата автори или са били съвременници, или са творили в хронологически близко време. И Презвитер Козма, и П. Ч. служат на едно дело – утвърждават и защитават официалното християнство, но се различават по своя почерк. Презвитер Козма великолепно владее острата полемика. Проповедта на П. Ч. се отличава с мекота и любов. Силните страхови въздействия и гневният спор не са в стила му. В конфликта официално християнство – богомилство Презвитер Козма участва директно, с открито и безапелационно отричане на ереста. П. Ч. внушава официалните схващания чрез метода на утвърждаването и обяснението, без да споменава пряко еретичните възгледи. Това би могло да се обясни с избрания от него жанр, а психологически – с чувството му на достойнство, с желанието преди всичко да приобщава, а не да съди.

Изд.: *СП*: ПС, 1858, 1, с. 141–167; Пономарев А. И. Поучения о разных истинах веры, благочестия и христианской жизни. – В: Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. 3. СПб., 1897, с. 97–108; Петухов Е. В. Материалы и заметки из истории древней русской письменности. 5. Поучение Петра о посте и молитве. – ИОРЯС, 9, 1904, 4, с. 151–153; Соболевский А. И. Слова Петра Черноризца. – ИОРЯС, 13, 1908, 3, с. 314–316; Галковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Записки Имп. Московского археологического института, 18, 1913, с. 141–142; Павлова Р. Неотбелязано съчинение в Берлинския сборник. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 2, p. 120–121; Miklas H. Berlinski sbornik. Graz, 1988, f. 8v–9v; Popovski J., Fr. Thomson, W. Veder. The Troickij Sbornik. Text in Transcription. – Полата книгописьная, 21–22, 1988, л. 56v–58v; Павлова Р. Петър Черноризец. Старобългарски писател от X век. С., 1994 (Кирило-методиевски студии, 9), с. 271–299; *СПВПФ*: ПС, 1859, 3, с. 445–452; Галковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Записки Имп. Московского археологического института, 18, 1913, с. 224, 245–247; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 300–312; *ПСД*: Попов А. Н. Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М. , 1875, с. 45–52; Климент Охридски. Събрани съчинения. 2. С., 1977, с. 561–595; Павлова Р. Учительные слова Петра Черноризца. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 4, p. 55–63; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 313–328; *СДП*: Стоянович Л. Новые слова Климента Словенского. – СОРЯС, 80, 1905, 1, с. 105–106; Климент Охридски. Събрани съчинения. 2. С., 1977, с. 599–602; Павлова Р. Климентови ли са „Поучение за спасението на душата“ и „Слово за душевната полза“? – ЕЛ, 46, 1991, 2, с. 15–17; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 328–336; *СЖС*: Павлова Р. Климентови ли са „Поучение за спасението на душата“ и „Слово за душевната полза“? – ЕЛ, 46, 1991, 2, с. 24–30; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 336–344; *СВЖ*: Иванов Й. Български старини из Македония. 2 доп. изд. С., 1931, с. 385–386 (фототипно изд. С., 1970); Ангелов Б. Ст. Слова на Петър Черноризец. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. [1.] С., 1958, с. 65–68; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 345–369; *СБУ*: Павлова Р. Учительные слова Петра Черноризца. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 4, p. 63; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 369–374; *ССВ*: Ангелов Б. Ст. Слова на Петър Черноризец. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. [1.] С., 1958, с. 61–65; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 375–397; *СПН*: Костомаров Н. Повести религиозного содержания, древние поучения и послания, извлеченные из рукописей Н. Костомарова. СПб., 1862 (Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Гр. Кушлевым-Безбородко, 4), с. 213; Пономарев А. И. Поучения о разных истинах веры, бла-

гочестия и христианской жизни. – В: Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. 3. СПб., 1897, с. 84–85; Павлова Р. Петър Черноризец. С., 1994, с. 393–405.

Лит.: Соболевский А. И. Слова Петра Черноризца. – ИОРЯС, 13, 1908, 3, с. 314–319; Иванов Й. Служби на св. цар Петър. – В: Иванов Й. Български старини из Македония. 2 доп. изд. С., 1931, с. 383–394 (фототипно изд. С., 1970); Ангелов Б. Ст. Слова на Петър Черноризец. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. [1.] С., 1958, с. 51–68; Георгиев Е. Литература на изостреи борби в средновековна България. С., 1966, с. 17–29; Павлова Р. Учительные слова Петра Черноризца. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 4, p. 51–63; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 437; Павлова Р. Към въпроса за книжовното наследство на Петър Черноризец. – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 76–81; Павлова Р. Петър Черноризец в старобългарската литература. – Руски и западни езици, 1981, 2, с. 6–10; Мечев К. В дни на ратни беди. Очерк за времето и личността на Презвитер Козма. С., 1983, с. 57–72; Павлова Р. Петър Черноризец и неговите слова. Малко известен старобългарски книжовник. – Антени, бр. 21, 25 май 1983, с. 13; Павлова Р. Неотбелязано съчинение в Берлинския сборник. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 2, p. 120–121; Павлова Р. Словото на Петър Черноризец за богатите и бедните в руската книжнина. – В: Кирило-Методиевите традиции в славянските езици. С., 1985, с. 126–143; Петканова Д. Старобългарска литература. 1. (IX–XII в.). С., 1986, с. 344–356; Димитров П. Петър Черноризец. – Старобългарска литература, 21, 1987, с. 26–49; Павлова Р. За творбите на Петър Черноризец в славянската писменост. – ЕЛ, 43, 1988, 1, с. 38–43; Павлова Р. Слово Петра Черноризца о посте и молитве, о церковном чине и уставе. – In: Tradycie Cyrila i Metodego w językach i literaturach słowiańskich. Warszawa, 1988, p. 107–109; Павлова Р. Петър Черноризец – старобългарски писател от X век. С., 1994 (Кирило-Методиевски студии, 9), 446 с.; Димитров П. Петър Черноризец. Шумен, 1995, 200 с.

Румяна Павлова

ПЍКИО, Рикардо (Picchio, R.) (7.IX.1923) – италиански славист. Роден в Александрия, Италия. През 1941 постъпва в Римския унив. с намерение да изучава германистика, но скоро се преориентира към славистиката. Под ръководството на Е. Дамиани насочва вниманието си към бълг. език и бълг. литература. През 1942/1943 учебна година е изпратен в София на специализация, прекратена преждевременно. След кратко прекъсване възстановява следването си и се дипломира като доктор по филология с теза върху творчеството на Пенчо Славейков (1946). През 1947–1949 е лектор по италиански език и италианска литература във Варшавския унив. Специализира (1949–1951) в Париж в Националното училище за живи източни езици под ръководството на Р. *Бернар* и получава диплом за специализация по бълг. език. В същото време задълбочава заниманията си с полска и обща слав. филология и история, а под ръководството на А. *Мазон* изучава системно руската средновековна литература. След завръщането си в Италия се отдава на преводаческо-издателска и публицистична дейност, като същевременно разширява подготовката си по слав. филология под ръководството на Дж. Мавер. Двамата планират и издават първия том на италианския славистичен годишник „Ricerche Slavistiche“ (1952), на който П. дълго остава редактор-издател.

През 1953 П. се хабилитира като свободен доц. по слав. филология. Преподава стара и съвременна руска литература в Унив. във Флоренция (1954–1961) и сравнителна средновековна слав. литература в Унив. в Пиза (1959–1961). Редовен проф. по слав. филология и полска литература в Римския унив. (1961–1969), където заема и поста директор на Инст. по слав. филология. Гост-проф. във Варшавския унив. (1947–1949) и в Колумбийския унив. в Ню Йорк (1965–1966). От 1969 е проф. по слав. литератури в Йейлския унив. в Ню Хейвън, САЩ. През 1971 преминава изцяло на работа в Йейл, като сътрудничи дейно и на Украинския изследователски инст. в Харвард. От 1984 ръководи Катедрата по руска литература в Източния инст. към Унив. в Неапол (временно ръководи

и Катедрата по бълг. литература). През 1986 се установява в Италия, оставайки член на Научния съвет на Украинския изследователски инст. Представител на Италия в Международния комитет на славистите (1961–1968). Създател и главен редактор на поредицата „Studia Historica et Philologica“ (Флоренция). Член на Американската медиевистична академия и на Академията „Адам Мицкевич“ в Болоня. Чуждестранен член на БАН (1981). Носител на орден „Кирил и Методий“ I ст., на почетното звание „Лауреат на международната награда „Братя Кирил и Методий“ (1983), почетен д-р на Софийския унив. (1988).

Рикардо Пикио

Професионалните занимания на П. са в няколко области: обща слав. филология, история на руската, българската, полската и украинската литература, сравнително литературознание. Проучванията му са съсредоточени главно върху проблемите на сравнителното изучаване на средновековните слав. литератури. Те го интересуват като продукт на цялостната система на средновековното славянство, която той разглежда като единство на две големи подсистеми – православно славянство (Slavia Orthodoxa) и римско славянство (Slavia Romana). Съобразно научния си профил П. се интересува предимно от Slavia Orthodoxa. Тази „терминологична формула“ (според собствения му израз) той въвежда в някои свои публикации от края на 50-те и началото на 60-те г., след това многократно я доизяснява; най-пълно изложение на концепцията си дава в студията „Православното славянство и римското славянство“ (в книгата си с избрани работи на бълг. език „Православното славянство и старобългарската културна традиция“, 1993).

В концепцията на П. за православното славянство като културна общност и изобщо в изследванията му кирило-методиевската проблематика заема водещо място. Няколко негови студии са посветени на *Пространните жития на Кирил и Методий*. Между тях са „Компилация и повествователност в житията на Константин и Методий“ (на италиански език, 1960), „Светопавловите конотации относно Кирило-Методиевото апостолство в ЖК и ЖМ“ (на английски език, 1982), „Глава 13 на Кириловото житие: нейният текст и контекстуалните ѝ функции“ (на английски език, 1985). Третата публикация е особено важна. С нея П. се включва в обсъждането на един от най-неясните въпроси в кирило-методиевското изворознание – функцията на епизода с т. нар. *Соломонова чаша* в ЖК. Анализът на П. е разгърнат на широка основа с цел „строго символичните и следователно трудно разбираеми изрази“ в гл. 13 да бъдат поставени във „всяка възможна връзка с други религиозни и литературни традиции“. Установява се, че тази глава е „един вид пауза“ в повествователната структура на житието; тя откроява поврата в житейския път на възхвалявания герой към апостолска дейност сред славяните. П. привежда убедителни доводи за съществения извод, че предполагаемите апокрифни извори на гл. 13 са били носители на специфичен псевдоекзегетичен смисъл,

докато житийният епизод е имал предназначението на точно определено доктринално известие.

Неведнъж П. се обръща и към съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите" като основен кирило-методиевски извор – както в отделни студии, така и в по-общи изследвания. Основавайки се на принципите на критиката на текста, той неведнъж изтъква, че преди да се позовава на Храбър, науката трябва да предложи обстойно изследване на текста и издание на паметника (подобно издание осъществява А. Джамбелука-Коссова, която следва идеите и принципите, лансирани от П.). От позициите на същите текстологически изисквания той разглежда и *Проглас към Евангелието*, отбелязвайки, че все още неизяснената му авторска традиция налага предпазливост по въпроса за неговата изворова стойност. Според П. текстът носи явни следи от покъсни намеси както в композицията, така и в ритмиката. По тази причина възстановката му е проблематична, но независимо от това стихотворението се вписва много добре в система от изоколни структури. Не е доказано, че названието „Проглас" е автентично – не по-малко мотивиран е вариантът „Пригласие" (според Гилфердинговия препис от XVI в.). Науката не разполага със следи от историята на текста преди XIII в. Може да се предполага все пак, че творбата е възникнала по време на Първото бълг. царство и отразява идеите на слав. първоучител Константин-Кирил. Това не решава обаче автоматично въпроса за авторството – възникването ѝ може да се дължи и на перото на Константин Преславски, Климент Охридски или на друг Кирило-Методиев ученик.

П. отделя специално внимание на въпроса за книжовния слав. език – от Кирило-Методиевата епоха до Възраждането. Той организира написването и издаването на големите монографии „Изследвания върху въпроса за езика сред славяните" (на италиански език, 1972) и „Аспекти на славянския езиков въпрос" (два тома на английски език, 1984). В първата е поместена обширната му студия „Въпросът за езика и кирило-методиевското славянство", в която са изложени основните му възгледи по проблема, доразвити в докладите му на Първия и Втория конгрес по българистика (1981, 1986). Според П. във Велика Моравия книжовният език, създаден от Кирил и Методий, е изпълнявал функциите на апостолски, мисионерски език („апостолски диалект") и едва в Б-я след пристигането на Кирило-Методиевите ученици се превръща в официален държ.-църковен, т. е. „свещен", „осветен език", функционално равностоен на гръцкия и латинския. В дискусиите си с П. някои специалисти изказват опасение, че функционалното разделение на Кирило-Методиевия език от старобълг. книжовен език води до разкъсване на представата за етнолингвистичното единство на най-стария книжовен език на славяните, възникнал на старобълг. говорна основа.

Иследвайки православнослав. литературно наследство, П. изяснява аргументирано някои същностни черти на литературната техника, като изоколичното членение (изоколните структури) на текстовете, библейските тематични ключове и други „правила на играта". Тези явления той илюстрира с произведения както от Кирило-Методиевата епоха, така и от по-късно време (от бълг. литература интереса му привличат автори като Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и изобщо Търновската книжовна школа, а от по-ново време – Паисий Хилендарски, на когото посвещава няколко свои приносни изследвания). Многогодишните проучвания на П. върху старата бълг. литература го довеждат до широкомащабни обобщения, намерили израз в студиите му „Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа" (1981) и „Литературни и езикови аспекти на старобългарската традиция" (1986). В тях той под-

чертава ролята на старобълг. литература като „литература от парадигми", т. е. като създателка на модели и образци, които в много отношения определят развитието на православнослав. литератури чак до прага на Новото време. Според него „старобългарската литература не се е ограничила в ролята на посредница между възникналата култура на християнската Славия и другите славянски литератури от Балканите до Русия. Тя е създала нови тематични и структурно-формални образци. Някои идеологически и изразни схеми, кодифицирани в средновековна България, обусловиха създаването на една специфична литературна система, която впоследствие е била властваща в по-голямата част от славянските православни литератури чак до прага на модерната епоха. Тези характеристики ни упълномощават да гледаме на старата българска литература като на „първичен извор на модели", т. е. като на „литература на образци" (1981, с. 34).

П. оказва съществено влияние върху развитието на съвременната палеославистика не само с научноизследователската, но и с педагогическата си дейност. Редица негови възпитаници в Италия и САЩ доразвиват неговите идеи и изследователски проекти, свързани с практическото проучване и издаване на Пространните жития на Кирил и Методий, на Храбровия трактат „За буквите", на граматическото съчинение на *Константин Костенечки*. Влиянието на неговата научна школа се чувства и в изследванията на редица палеослависти от по-младото поколение в много други страни.

Съч.: La „Istorija slavěnobolgarskaja" sullo sfondo linguistico-culturale della Slavia Ortodossa. – RSlav, 6, 1958, p. 103–118; „Prerinascimento esteuropeo" e „Rinascita slava ortodossa". – RSlav, 6, 1958, p. 185–199; Compilazione e trama narrativa nelle „Vite" di Constantino e Metodio. – RSlav, 8, 1960, p. 61–95; O cerkiewnosłowiańskiej wspólnocie kulturalno-językowej. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji odziału PAN, 6, 1962, p. 449–454; A proposito della Slavia Ortodossa e della comunita linguistica slava ecclesiastica. – RSlav, 11, 1963, p. 105–127; Lo slavobulgaro di Paisij. – RSlav, 14, 1966, p. 77–112; Slave ecclésiastique, slavons et rédactions. – In: To Honor Roman Jakobson. 2. The Hague–Paris, 1967, p. 1527–1544; On the Textual Criticism of Xrabr's Treatise. – In: Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun. New York–London, 1968, p. 139–147; Toward the Definition of Slavo-Bulgarian. – RSlav, 16, 1968–1969, p. 247–251; Strutture isocoliche e poesia slava medievale: a proposito dei capitoli III e XIII della Vita Constantini. – RSlav, 17–19, 1970–1972, p. 419–445; Questione della lingua e Slavia Cirillometodiana. – In: Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi. Roma, 1972, p. 7–120; Models and Patterns in the Literary Tradition of Medieval Orthodox Slavdom. – In: American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. 2. Literature and Folklore. The Hague–Paris, 1973, p. 439–467; The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of „Slavia Orthodoxa". – Slavica Hierosolymitana, 1, 1977, p. 1–31; L'„intreccio delle parole" e gli stili letterari presso gli Slavi ortodossi. – In: Studi slavistici in ricordo di Carlo Verdiani. Pisa, 1979, p. 245–262; Върху изоколните структури в средновековната славянска проза. – ЛМ, 24, 1980, 3, с. 75–107 (същото на итал. ез. в: Annali dell' Instituto Universitario Orientale. Sezione letteraria-artistica. Nuovo serie, 2, 1984, p. 7–50); Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа. – ЛМ, 25, 1981, 8, с. 19–36 (същото на итал. ез в: RSlav, 27–28, 1980–1981, p. 37–64); Compilation and Composition: Two Levels of Authorship in the Orthodox Slavic Tradition. – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 1–4; On Church Slavonic Isonorms. – In: Slavic Linguistics and Poetics. Studies for Edward Stankiewicz on His 60th Birthday. Columbus, 1982 (IJSLP, 25–26), p. 367–378; VC and VM's Pauline Connotations of Cyril and Methodius' Apostleship. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 112–118; Lingua d'apostolato e lingua liturgica nella chiesa latina e nello Primo impero bulgaro. – In: Atti dell' 8° Congresso internatonale di studi sull' alto Medioevo. Spoleto, 1983, p. 269–279; Guidelines for a Comparative Study of the Language Question among the Slavs. – In: Aspects of the Slavic Language Question. 1. Church Slavonic – South Slavic – West Slavic. Ed. by R. Picchio and H. Goldblatt. New Haven, 1984, p. 1–42; Chapter 13 of Vita Constantini: Its Text and Contextual Function. – Slavica Hierosolymitana, 7, 1985, p. 133–152; Литературни и езикови аспекти на старобългарската традиция. – В: Втори международен конгрес по българистика. 1. Пленарни доклади. С., 1986, с. 79–101; Изоколическая традиция и возникновение русского стихосложения. – Europa Orientalis, 7, 1988, p. 1–24; Quelques remarques sur le texte du „Proglas". – RES, 60, 1988, p. 313–324; From Boris to Volodimer: Some Remarks on the Emergence of Proto-Orthodox Slavdom. – Harvard Ukrainian Studies, 12–13, 1988–1989, p. 200–213; Povest' e slovo. Osservazioni sul rapporto fra narrativa e omiletica nella

tradizione scrittoria dell'antica Rus'. – Europa Orientalis, 9, 1990, p. 23–36; Letteratura della Slavia Ortodossa. Bari, 1991, 556 p.; Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, 724 с.; Alle prese con la *Vita Constantini*. – AION. Slavistica, 1, 1993, p. 29–63; Epiphanius the Wise's „Poetics of Prayer". – Russica Romana, 1, 1994, p. 9–28; Considerazioni sulla poesia di Christofor Žefarovič. – In: La rinascita nazionale bulgara e cultura italiana. Atti del Quinto Convegno Italo-Bulgaro. Roma, 1995, p. 123–139; Storia della civiltà letteraria russa. 1. Torino, 1997, 789 p. [C o l u c c i M., R. P i c c h i o]; Open Questiones in the Study of the „Orthodox Slavic" and „Roman Slavic" Variants of Slavic Culture. – In: Contributi italiani al XII Congresso Internationale degli Slavisti (Cracovia 26 Agosto – 3 Settembre 1998). Napoli, 1998, p. 1–23; Studia z filologii słowiańskiej i polskiej. Kraków, 1999, 262 p.; История древнерусской литературы. М., 2002, 350 с.

Лит.: Трифуновић Ђ. – ПКЈИФ, 38, 1972, с. 143–144 (рец.); N e d e l j k o v i ć O. Славянская филология в трудах итальянского слависта профессора Рикардо Пиккио. – Slovo, 29, 1979, p. 97–132; С т а н ч е в Кр. Проф. Рикардо Пикио. – Литературна история, 7, 1981, с. 69–72; Г р а ш е в а Л. Старобългарската литература през погледа на проф. Рикардо Пикио. – Кръгозор, 1984, 1, с. 223–229; Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. M. Colucci, G. dell' Agata, H. Goldblatt curantibus. 1.–2. Roma, 1986, 841 p.; N a u m o w A. „Veselije i věnecъ radosti", czyli o niektórych koncepcjach Riccarda Picchia. – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 2. Roma, 1986, p. 527–538; G o l d b l a t t H. A Bio-Bibliographical Profile of Riccardo Picchio. – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 1. Roma, 1986, p. XXIII–LIX; Д и м о в Г. Черти на една богата славистична и българистична научна дейност. – ЛМ, 34, 1990, 1, с. 112–126; N a u m o w A. R. Picchio. Letteratura della Slavia Ortodossa (X–XVIII sec.). Bari, 1991 (рец.). – Slavia Orientalis, 41, 1992, 4, p. 127–129; С т а н ч е в Кр. Една италианска история на руската литературна цивилизация. – ЛМ, 41, 1997–1998, 1, с. 199–207; С т а н ч е в Кр. Професор Рикардо Пикио на 75 години. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 4, p. 111–114.

Красимир Станчев

ПЛЍСКА – първата столица на средновековната бълг. държава (681–893).

И з в о р и и л о к а л и з а ц и я. Единствените сведения за създаването на П. по времето на хан Аспарух (681–702) се съдържат в т. нар. Български апокрифен летопис от XI в.: „Онь [Испор] съзыда и Плюска град..." Във виз. източници (Лъв Дякон, Ана Комнина) името се среща под формата Плисков (Πλίσκουβα, Πλίσκοβα) и се споменава във връзка със събития от края на X и XI в. До края на XIX в. мястото на града не е локализирано. Едва през 1884 К. *Иречек* го идентифицира с руините при с. Абоба, Новопазарско (дн. гр. Плиска), известни дотогава на европ. учени пътешественици (К. Нибур, Ф. Каниц) като останки от голям римски военен лагер. Разкопките през 1899 и 1900 под ръководството на К. *Шкорпил* и Ф. И. *Успенски* потвърждават локализацията на Иречек. Едновременно с това те доказват, че познатият от X–XI в. Плисков е съществувал и преди това и е бил първата столица на бълг. държава. В открития през 1905 Чаталарски надпис на хан Омуртаг от 821–822 за пръв път се назовава и нейното име: Πλσκας. В по-ново време името и мястото на П. са установени върху географски карти от XVII и XVIII в.

А р х е о л о г и ч е с к и п р о у ч в а н и я. От 1900 периодично, с големи прекъсвания, а след 1944 ежегодно на територията на П. се правят разкопки, които постепенно изясняват облика ѝ и дават разнообразни данни за бита, материалната и духовната култура на нейните обитатели. Добитите при проучванията материали позволяват обхватът на живот и строителство в П. да се датира в границите от края на VII докъм края на XII в. Досега не са открити данни за наличие на нейното място на поранни антични или късноантични строежи или останки от живот, както допускат в миналото някои учени. Слав. характер на името обикновено дава основание да се предполага, че преди заселването на Аспаруховите българи – *прабългарите* – на същото място през VI–VII в. е имало слав. селище. Досега обаче следи от него не са открити и затова

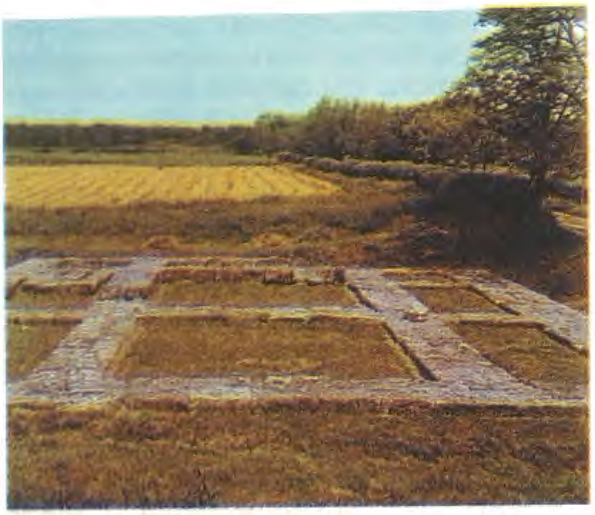
някои изследователи допускат, че с името П. се е означавало не селище, а малката река, която протича през нея.

Местоположение. П. е разположена сред дн. Плисковско поле, прорязано от малки реки и суходолия. Равнинният характер на местността, континенталният климат и буйната растителност привличат вниманието на привикналите със степите прабългари. Затворени почти отвсякъде с височини, върху които още в V–VI в. са изградени виз. крепости, полето и военният лагер сред него са били трудно достъпни за неприятели.

Укрепления. Укрепителната система на П. се състои от три концентрични отбранителни пояса: землено укрепление, каменна крепостна стена и тухлена ограда. Напоследък е открит и още един отбранителен пояс, разположен, изглежда, между каменната и тухлената стена. Най-ранно е земленото укрепление. То е изградено още в края на VII в. във връзка с оформянето на централен военен лагер на новосъздадената бълг. държава. Състои се от широк до 16 м и дълбок ок. 5 м ров и насипан от вътрешната му страна землен вал. Дължината на укрепителната линия надминава 20 км и затваря в обширен правоъгълник площ над 23,5 км^2. С подобни ровове и валове са защитени и други селища върху територията на Първото бълг. царство, а също и някои от неговите граници. Характерът им издава прабълг. традиции в този род строителство.

Укрепеният стан. Върху защитената с ров и вал територия бил разположен просторен мирновременен и военен стан с големи пасища. Като военен лагер (κάνπον) П. се споменава в Чаталарския надпис. Разположен от двете страни на пълноводната в миналото р. Асардере, станът е бил напълно пригоден за скотовъдния поминък на основната част от населението. Там то е било съсредоточено в отделни поселения, пръснати на голяма площ край реката или край земленото укрепление. Жилищата са били предимно полувкопани в терена землянки и по-рядко наземни, вероятно юртообразни домове. Най-честите находки в тях са гърнета с врязана или излъскана украса, кани и стомни със сива или покрита с червена ангоба повърхност, костени шила, каменни точила, колански токи и апликации, пръстени и различни предмети на бита. Досега не са открити находки, пряко свързани с развито земеделие. Големите количества кости от животни и риба в жилищата или край тях говорят, че основната храна е била месна, което е в съгласие и с останалите данни за лов и скотовъдство: рисунки на ловни сцени, рибарски принадлежности и др. Данни за земеделие има от IX в., когато върху каменни блокове, тухли или водопроводни тръби се рисуват изображения на рала. Открити са значителен брой земеделски сечива от X–XI в.: палешници за рала, мотики, сърпове, косери и др. Без съмнение по това време земеделието става основен поминък на населението на П. Заедно с това се развиват и занаяти: каменоделство, грънчарство и производство на строителна керамика, обработка на желязо, стъклопроизводство и др. По това време при поселенията израстват феодални имения, които се превръщат в центрове на селскостопанска и занаятчийска дейност.

Ханската резиденция от VIII в. е разположена почти в средата на земленото укрепление. Имала е самостоятелно отбранително съоръжение, чийто характер още не е изяснен напълно, но вероятно ще се идентифицира със споменатата във връзка с превземането на бълг. столица през 811 „ограда от поставени едно до друго дървета“. Отначало в резиденцията са се издигали само обикновени юртообразни жилища. Някои от тях са били със солидна дървена конструкция и големи размери и може би са принадлежали на управляващата прабълг. върхушка. През VIII в.

Плиска. Болярско жилище

на мястото на големите юртообразни постройки израстват монументални дворцови сгради. Най-внушителната сред тях е Крумовият дворец – главната сграда на ханската резиденция до опожаряването ѝ през 811. Той е с правилна четириъгълна форма със солидни квадратни кули в ъглите. Площта му надминава 4700 м². От монументалния му градеж са оцелели само подложките за основи. Те очертават плана на приземната част, съставена от 63 помещения. Дворецът е бил вероятно двуетажен. Изкачването към горния етаж е ставало посредством вити стълби, разположени в ъгловите кули. В двореца е протичал не само личният живот на хана и неговото семейство. В него се е намирала и официалната, представителната част от резиденцията. В съседство с Крумовия дворец са разкрити и други, главно обслужващи сгради и постройки: водохранилище с вместимост над 500 м³, бани и др. Между някои от проучените досега сгради в резиденцията са открити подземни галерии, които образуват цялостна мрежа и се насочват на север и юг, извън нейното укрепление. Те са служели за скрита връзка между отделните части на резиденцията и за безопасен излаз извън нея. Изграждането им се свързва с междуособните борби в ханския двор ок. средата и втората половина на VIII в. Резултатите от разкопките показват, че ханската резиденция от VIII в. е била унищожена от силен пожар. Това е станало през 811, когато бълг. столица е била превзета от виз. войски на имп. Никифор I Геник (802–811), разграбена и опожарена, както свидетелства т. нар. Анонимен ватикански разказ.

Възстановяване и поява на градски черти. Възстановяването на столичния център започва непосредствено след победите на хан Крум (802–814) над Византия, но е било завършено при неговия наследник хан Омуртаг (814–831). По това време на мястото на опожарената ханска резиденция с нейното дървено укрепление се изгражда обширен комплекс от дворцови сгради и солидна каменна крепост, които служат за ядро и рамка на начеващия през първата половина на IX в. развитието си ранносредновековен град. Крепостната стена е построена от големи дялани блокове, споени с червен хоросан. Дебелината ѝ достига 2,60 м, а височината е надминавала 10 м. На всяка от четирите страни на крепостта има по една порта, оформена във височина като масивна кула, както и по две петоъгълни кули. В ъглите кулите са кръгли. Зад крепостната стена се е намирал т. нар. Вътрешен град – същинска част на оформящия се през IX и X в. градски организъм с присъщите му елементи: сравнително гъсто застроена площ, улична мрежа, занаятчийски и търговски постройки и жилищни сгради. Площта му надминава 500 дка. По-голямата част от населението на столицата обаче е продължавала да живее в своите традиционни жилища извън крепостта, в рамките на земленото укрепление (т. нар. Външен град).

Дворцовият комплекс е разположен в средата на Вътрешния град и е съста-

Плиска. Северозападната кръгла кула на Вътрешната крепост

вен от три основни части: представителна, жилищна и култова. Строежите на всяка от тях са групирани около централния площад на столицата. Големият дворец (Тронната палата) се намира срещу главната Източна порта на крепостта и като нея е изграден от дялани блокове. Размерите му достигат 52 × 26,5 м. Приземната му част е била покрита с масивни тухлени сводове, над които се е намирала голяма трикорабна зала с дълбока апсида в северния край. Пред широката ѝ дъга е бил поставен тронът на владетеля, а от юг, пред залата има широко преддверие. Залата е служела за приеми, устройвани от владетеля за чужди посолства, за съд и други държ. дела. В Тронната палата е протичал официалният живот на столицата. Жилищните дворци, обслужващите постройки (водохранилище, бани), както и единият от двата известни езически храма са затворени с тухлена оградна стена, която ги е изолирала от останалата част на града и е изпълнявала ролята на негова цитадела. Големият езически храм е разположен извън нея, точно срещу Тронната палата. Планът му е съставен от два вписани един в друг правоъгълника, от които вътрешният е бил с дебели каменни стени, а външният е служел за стилобат на колонада. Върху всяка от мраморните колони е бил изсечен кратък надпис с името на завоюван от Византия

Дворцовият комплекс в Плиска

по времето на хан Крум град или мястото на забележително сражение. Храмът, изглежда, е бил посветен на главния бог на прабългарите, дарителя на бълг. победи Тенгри (Тангра). Площадът, около който са се издигали тези сгради, е бил главното място за военни, култови и други официални церемонии в П. през първата половина на IX в. Той, както и околните сгради, са били украсени с мраморни колони с т. нар. *прабългарски надписи* и скулптури от мед или мрамор, взети като трофеи от околностите на Цариград. В средата му, върху специални постаменти са били издигнати четири големи колони с издълбани върху тях текстове на мирните договори между Б-я и Византия, сключени по времето на хан Омуртаг. Във виз. източник този площад е наречен „медното гумно" на българите, в смисъл на политически и духовен център и символ на езическа Б-я.

Църковно и манастирско строителство. След покръстването през 864 езическите храмове в П., както и в *Преслав*, *Мадара* и останалите средновековни бълг. центрове, са били разрушени до основи или преустроени набързо в църкви. Така напр. храмът в рамките на тухлената ограда е бил сринат и заличен напълно. Поради ориентацията си на изток голямото езическо капище срещу Тронната палата за съвсем къс срок е било превърнато в църковна постройка, която след това още два пъти трябвало да бъде преустройвана. Промените в плана и устройството на олтара на тази църква отразяват промените в богослужението, наложено от пребиваващите в П. виз. религиозни мисии през 864 и 870, както и от латин-

ската през 866–869. За кратко време в началния период на християнизацията тази църква е съборен храм на столицата и седалище на установяващата се църковна власт в Б-я.

Център на победилото *християнство* в столицата става изградената през 70-те г. на IX в. във Външния град внушителна църква, известна като *Голямата базилика*. Олтарът ѝ е издигнат над останките от малка кръстовидна църква, за която се предполага, че е построена още в навечерието на покръстването над лобното място на първия местен християнин мъченик Енравота-Воин и разрушена по време на бунта на боляри-те срещу християнството през 865. Огромните размери на базиликата – 99 м дължина и 29,5 м ширина, е трябвало да внушават на доскорошните езичници респект и преклонение пред силата и възможностите на новата религия и представляващата я в П. княжеска и църковна власт. Ктитор на базиликата и на строежите около нея е княз *Борис I* (852–889). Голямата базилика е била княжеска и съборна църква на столицата. С Вътрешния град е свързана посредством специален път, настлан с големи плочести камъни. Тя има класически за този тип църкви план. По всяка вероятност в базиликата са били погребани мощите на княз Борис I, който е провъзгласен за светец скоро след смъртта си през 907.

Около базиликата, успоредно с нейното изграждане, израства обширен комплекс от сгради, затворен от висока до 4 м ограда, увенчана с каменни зъбери. С това манастирът при Голямата базилика е наподобявал малка крепост във Външния град на столицата. В него се е намирало седалището на Бълг. архиепископия – духовно-религиозен и културен център на страната през втората половина на IX в. Северно от базиликата са открити архиепископският дворец, бани, жилищни и стопански постройки, както и манастирската кухня и трапезарията. Подобно на Дворцовия комплекс и Архиепископията е била отлично благоустроена, което говори за нейното важно значение в столицата.

Южно от Голямата базилика е разкрита голяма сграда, която по своето място и връзка с църквата, както и по намерените писалà (стилà) за обучение в писане върху покрити с восък таблички, се тълкува като училище (дидаскалия). От нея са запазени само основите, които очертават плана на приземния етаж: две големи зали и неголямо помещение вестибюл между тях. Същото разпределение е имал вероятно и горният етаж. Големите размери на сградата (над 35 м дължина) и разпределението ѝ дават основание да се мисли, че в нея е развивана не само просветна, но и книжовна дейност. До 886–887 тя е била водена на грц. език, с грц. азбука. От това време при разкопките на базиликата са открити фрагментарно запазени грц. надгробни надписи. Това може да се обясни не само с присъствието на виз. духовенство начело с изпратения през 870 от Цариград архиепископ на Б-я, но и с традициите на грц. език и грц. писменост в бълг. столица, използвани докъм края на IX в. в бълг. държавна канцелария и в младата Бълг. църква. В Б-я те са в приложение още през VIII в., но се утвърждават и разширяват употребата си през първата половина на IX в., откогато датират множество прабълг. надписи, намерени най-вече в П. или в нейната околност. Грц. писменост е засвидетелствана в П. не само в официални, но и в обикновени надписи *графити*, което говори за нейното разпространение сред населението на бълг. столица през IX в.

Славянско книжовно-просветно средище. Едно от най-важните събития в П. през втората половина на IX в. е пристигането и настаняването на *учениците на Кирил и Методий*, за което се черпят сведения от *Пространното житие на Климент Охридски*. След пристигането си в Б-я

Княз Борис посреща Кирило-Методиевите ученици в Плиска.
Стенопис от А. Гицов в църквата „Св. Седмочисленици“ в София, 1990 г.

Климент, Наум и Ангеларий са изпратени от граничните власти при княз Борис I, т. е. в столицата П., там са приети радушно и настанени отначало в княжеския дворец, а по-късно в домовете на доверените велможи на княза *Есхач* и *Чеслав*. Първоначално на Кирило-Методиевите ученици е забранено да проповядват на слав. език, както и да посещават частни домове без разрешение от княза. Учителската си дейност те съсредоточават в княжеския дворец пред владетеля и неговите приближени, а школата при Голямата базилика остава недостъпна за тях. Присъствието на виз. духовенство начело с архиепископ грък в столицата, както и традициите на грц. език и грц. писменост сред част от бълг. население се оказват сериозно препятствие пред разпространението на слав. книжовност. Тази обстановка обаче е временна. Още към края на 885 или началото на 886 княз Борис предприема решителни мерки за премахване на пречките за утвърждаване на Кирило-Методиевото дело в страната. За целта той оказва дипломатически натиск спрямо Византия за признаване на слав. писменост в Б-я. За сполучливия изход от дипломатическата борба свидетелства последното писмо на патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) до княз Борис, писано между септ. и дек. 886. От него става ясно, че виз. духовенство, което се противопоставя на княжеската политика за утвърждаване на слав. писменост, е порицано от новите императори Лъв VI Философ (886–912) и Александър (912–

913), както и от самия Фотий, а архиепископът, изглежда, е бил отзован. На негово място, както се сочи в старобълг. разказ „Чудото с българина Георги", княз Борис „довел" нов архиепископ — Стефан (в други преписи – Йосиф) с „други (т. е. славянски, а не гръцки) учители и наставници". Между тях несъмнено са били както настаненитe в П. още през 885 Климент, Наум и Ангеларий, така и откупените във Венеция други Методиеви ученици. Така в 886 в скриптория и дидаскалията при Голямата базилика в П. започва своята дейност първата слав. книжовно-просветна школа в Б-я. Макар че работи само няколко години, тя допринася за подготовката на значителен брой духовни и книжовно-просветни кадри, благодарение на които става възможно утвърждаването на слав. писменост и провеждането на реформата „прѣложение книгъ". В школата приЪлг. архиепископия в П. творят най-видните книжовници от последните десетилетия на IX в.: презвитер Наум (вж. *Наум Охридски*), презвитер Константин (по-късно епископ *Константин Преславски*), а за кратко време до заминаването си за югозападнитеълг. земи и презвитер Климент (вж. *Климент Охридски*). В този кръг ще да е попаднал и завърналият се по това време от Цариградската *Магнаурска школа* княз *Симеон*, както и приелият през 889 монашески чин княз Борис. Наред с просветната дейност в школата са били преписвани и писани книги. С голяма вероятност може да се твърди напр., че завършеният през 893–894 превод на Учителното евангелие на презвитер Константин е бил започнат в П. Благодарение на добре организираното начало става възможно да бъдат открити нови просветни средища в различни части наълг. държава: в *Девол* през 887, в *Равненския манастир* „Св. Богородица" след 889 и на други места. Доказателства за дейността на слав. книжовно-просветна школа в П. са намерените цели и фрагментарни старобълг. надписи (вж. *Старобългарски паметници*). Особено значение сред тях има двуезичният надгробен надпис на Лазар от манастирския некропол при Голямата базилика, който се датира към края на IX или началото на X в. и отразява процеса на преминаване от грц. към старобълг. писмо. Старобълг. кирилски надписи и знаци с начертание на глаголически букви са открити както в манастира при базиликата, така и извън него. Към кирилските надписи от П. трябва да се отнесе и известният от порано надпис, намерен в руините на църква близо до с. Теке козлуджа (дн. с. Избул, Шуменска област), разположено в непосредствена близост до земленото укрепление наълг. столица. Според едни учени споменатият в него презвитер *Йоан* може да се идентифицира с бъдещия виден деец наЪлг. църква *Йоан Екзарх*, а според други това може да е едноименният преводач от *Преславското книжовно средище*, споменат от презвитер *Козма* като Йоан презвитер Нови.

След преместването на столицата през 893 школата приЪлг. архиепископия пренася своята дейност в Преслав, където разгръща широка книжовна дейност и добива известност по името на новия си център.

Следстоличен период. Преместването на столицата в Преслав не се отразява особено върху общото развитие на П. като град. През X в. тя продължава да е един от важните стопански, политически и културни центрове наълг. държава, но без предишното си първостепенно значение. Върху територията на Външния град след края на IX в. израстват големи комплекси от жилищни и стопански сгради с неголеми църкви, които стават средища на големи феодални имения. При южната порта на Вътрешния град са разкрити наредени във верига от едната страна на улица занаятчийски и търговски поме-

щения, а извън крепостта – и кервансарай. Тези и други данни от разкопките сочат стопанския разцвет на града през X в. Известен упадък настъпва към края на X и началото на XI в., когато заедно с другите градове и селища в североизточна Б-я П. попада под виз. власт. По това време населението на Външния град се оттегля зад стените на каменната крепост. Към средата на XI в. в резултат на зачестилите печенежки нашествия П. постепенно запада като град, макар че следи от живот в нея се проследяват чак докъм края на XII в.

Лит.: Абоба-Плиска. – ИРАИК, 10, 1905, 596 с.; Мавродинов Н. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. – ИБАИ, 13, 1939, с. 246–252; Миятев Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, 14, 1940–1942, с. 73–135; Karasimeonoff P. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. – ИБАИ, 14, 1940–1942, с. 136–168; Михайлов Ст. Разкопки в Плиска през 1945–1947 година. – РП, 3, 1948, с. 171–225; Иванова В. Надписът на чъргубиля Мостич и преславският епиграфски материал. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 43–144; Михайлов Ст. Археологически материали от Плиска. – ИАИ, 20, 1955, с. 49–181; Михайлов Ст. Дворцовата църква в Плиска. – ИАИ, 20, 1955, с. 229–264; Станчев Ст. За периодизацията на Плисковския дворцов център. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 101–109; Бешевлиев В. Из късноантичната и средновековна география на североизточна България. – ИАИ, 25, 1962, с. 1–18; Stančev St. Pliska – théories et faits. – Bbg, 1, 1962, p. 349–365; Антонова В. За произхода на античните материали в средновековна Плиска. – ИП, 21, 1965, 5, с. 67–69; Миятев Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 30–36, 48–53; Ваклинов Ст. Плиска за тридесет години. – Археология, 16, 1974, 3, с. 28–39; Тотев Т. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис. – Известия на Народния музей – Варна, 10 (25), 1974, с. 317–321; Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура VI–XI в. С., 1977, с. 84–96, 103–120, 132–136, 169–172; Georgiev P. Eine zweisprachigt Grabinschrift aus Pliska. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, p. 32–43; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 30; Рашев Р. Плиска – разкопки, проблеми и задачи. – Векове, 8, 1979, 4, с. 36–48; Балабанов Т. Основни занаятчийски производства в Плиска. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 91–99; Георгиев П. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. – Археология, 22, 1980, 3, с. 43–50; Дончева-Петкова Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII–X в. С., 1980, с. 9–15; Георгиев П. За един надгробен надпис от Плиска. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 1, p. 88–93; Георгиев П. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 190–198; Рашев Р. Землената укрепителна система на Първото българско царство. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 99–104; Георгиев П. За първоначалното седалище на българската архиепископия. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 67–78; Георгиев П. Плиска – първи християнски култов център в средновековна България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. 2. С., 1982, с. 245–255; Георгиев П., Т. Смядовски. Параклисът при Голямата базилика в Плиска. – Археология, 24, 1982, 2, с. 13–27; Овчаров Д. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 9, 10, 12, 14, 16, 17, 21; Тотев Т. Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 160–170; Георгиев П. ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΟΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков (произход и значение на името). – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", 3, 1999, с. 12–31.

Павел Георгиев

ПÒВЕСТИ И РÀЗКАЗИ в старобългарската литература през IX–X век – повествователни творби предимно със светска тематика, понякога означавани и с термина старобълг. белетристика; най-често са преводни, с популярни сюжети от грц. и източната повествователна проза и разширяват житейските познания и естетическите хоризонти на средновековния българин.

Редица важни въпроси, свързани с П. и р., не са достатъчно осветлени от текстологията, литературната история и литературната теория. Все още не е напълно ясно кога и по какви пътища проникват в Б-я първите творби от този тип и какво е тяхното значение за възникването на оригиналната старобълг. белетристика, кои са техните грц. оригинали и какво е съотношението им с

бълг. текстове, каква е съдбата на преведените произведения в Б-я, как се отнасят към тях старобълг. читатели, какво място заемат в жанровата система на бълг. средновековна литература, какво е значението им за изясняването на нейните общи особености и на развитието ѝ. Смята се, че едно от най-рано възприетите в Б-я белетристични произведения е т. нар. Александрия, героично-истор. повест за бележития пълководец Александър III Велики (Македонски) (356–323 пр. н. е.). Възникването ѝ се свързва първоначално с името на Калистен от Олинт на Халкидическия п-ов (IV в. пр. н. е.) – племенник и ученик на Аристотел, придружавал чичо си по времето, когато е учител на Александър след 343 пр. н. е., участник в походите на Александър в Азия и техен официален историограф, умрял през 327 пр. н. е. при неизяснени обстоятелства след конфликт с владетеля. Известно е, че творбата му е обхващала събитията от преминаването на Александър в Азия (334 пр. н. е.) до последната битка с персийския цар Дарий III Кодоман при Гавгамела (331 пр. н. е.) и е останала недовършена. В епохата на късния елинизъм, когато започват да се рушат неговите представи и обичаи, вероятно ок. 280–270 пр. н. е. или 310–300 пр. н. е. елинистическият автор Клитарх от Александрия (IV–III в. пр. н. е.), основавайки се на Калистен, на недостигнали до днес истор. и поетически съчинения, както и на предания за Александър Македонски, пише в Египет творба за него в 12 книги, известна в науката под названието Αἱ περὶ Ἀλεξάνδρου ἱστορία или Τά περί Ἀλεξάνδρου. Предполага се, че именно тази творба, смятана от някои учени за основно достижение на елинизма, стои в основата на Александрията, чийто текст се оформя от II–I в. пр. н. е. до III в. от н. е., като са използвани също действителни и легендарни писма на Александър и писма до него, истор. съчинения и фолклорни предания. Най-старият текст на Александрията (т. нар. редакция А, запазена в най-стар ръкопис от XI в.), отличаващ се със силни египетско-александрийски тенденции, който носи заглавие Βίος Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος, запазил само някои фрагменти от съчинението на Клитарх, е дело на неизвестен александрийски автор и вероятно е възникнал през III в. Неговата втора редакция (В), появила се не преди IV в. (известна в най-ранен ръкопис от XIII в.), в която за пръв път творбата се приписва на Калистен (поради което в науката се назовава Псевдокалистенова Александрия) носи заглавие Καλλιστένης ἱστοριογράφος ὁ τὰ περὶ τῶν ἑλλήνων συγγραφάμενος οὗτος ἱστορεῖ Ἀλεξάνδρου πράξεις и е най-широко разпространена през Средновековието. Тя съдържа редица промени, които ограничават александрийско-египетските черти на творбата и засилват елинистическите тенденции (премахнати са част от александрийските предания и точните географски указания, възхвалата на египетските мъдреци в началото на произведението, увеличени са чудесата, видени от Александър в източните страни, направен е опит описанието на събитията до смъртта на Дарий III Кодоман да се доближи до познатите тогава истор. данни). В науката е установено мнението, че Псевдокалистеновата Александрия прониква в слав. свят именно чрез втората редакция на творбата, макар че взаимоотношенията между откритите и изследвани до днес грц. ръкописи и познатите слав. текстове от епохата на Средновековието, възникнали в източноправославните слав. страни, все още не са подложени на цялостен анализ и не е установен конкретният грц. оригинал, поради което въпросът се нуждае от по-нататъшни проучвания.

Няма единно мнение относно времето и мястото на поява на първия слав. превод на Псевдокалистеновата Александрия. Повечето изследователи смятат, че той възниква в Б-я през X в., по

времето на цар *Симеон* (А. М. Оболенски, 1851; В. *Ягич*, 1871; Ст. Новакович, 1878, А. А. *Шахматов*, 1900; П. А. *Лавров*, 1908; Й. *Иванов*, 1935 и др.). Според В. М. *Истрин* (1893), който посочва наличието на белези от среднобълг. оригинал и русизми в езика на най-ранните слав. преписи (руски от XV–XVI в.), не може да се реши точно къде е възникнал преводът (в Русия или сред южните славяни), но през XII в. той вече е съществувал; по-късно Истрин допуска съществуването му в Б-я през X в. (1903). Има и мнение, че преводът е от време, не по-късно от средата на XIII в. (Словарь, 1987).

Най-ранният старобълг. превод на Псевдокалистеновата Александрия не повтаря буквално грц. редакция В, а съдържа и някои белези на други грц. редакции. В него има някои пропуски; в известните днес преписи са засвидетелствани две важни добавки (епизодът за влизането на Александър в Ерусалим в част първа на творбата, зает от старобълг. превод на Хрониката на Георги Амартол, и разказът за рахманите в част трета, поместен само в редакция А на грц. текст), които според някои учени не принадлежат на първоначалния превод (Истрин, 1893). В този си вид Александрията представя в хронологическа последователност живота на Александър Македонски, смесвайки истор. достоверни и фантастични случки, многобройни бързо сменящи се картини на военни походи и сражения, описания на пътешествия в екзотични страни и драматични или лирично-сантиментални сцени от семейния живот, като се прави известен опит повествованието да се доближи в отделни случаи до монотеизма и дори до християнските представи. За средновековния бълг. читател този превод на Александрията е бил интересен също с образа на Александър, представен като цар философ, обграден от ореол на героизъм, величие и слава, и същевременно като обикновен човек, жаден за знания, благороден и духовно красив.

Старобълг. превод на Александрията не е запазен до днес в бълг. ръкописна традиция. Той е известен само в руски ръкописи на хронографски сборници и поради това е познат в науката с названието Хронографска Александрия. Според досегашните проучвания неговият най-стар текст е т. нар. Първа редакция на Хронографската Александрия, засвидетелствана в два от известните днес три преписа на т. нар. Юдейски хронограф, възникнал не по-късно от средата на XIII в. (Архивския хронограф от РГАДА, ф. 181, № 3 279/658 от втората половина на XV в., л. 331а–342а със заглавие Книгы Александръ, и Вилненския хронограф от Библиотеката на Литовската АН във Вилнюс, ф. 19, № 109 от 30-те г. на XVI в., л. 459а–496б) и в основната част на три от четирите известни преписа на първата редакция на т. нар. Летописец елински и римски, появил се не преди XIII–XIV в. (ръкописите Син. 280 от началото на XVI в. и Увар. № 10/1334 от XVI в. в ГИМ, без начало, и ръкопис Пог. № 1437 от началото на XVI в. в РНБ). В науката са аргументирани три основни мнения относно пътя, по който Хронографската Александрия е попаднала в руските хронографски компилации. Според първото, обосновано от Шахматов (1900), тя е била част от гигантска старобълг. енциклопедична компилация, съставена по времето на цар Симеон преди 920 и попаднала в Русия още през XI в., в основата на която лежат преводите на хрониките на *Йоан Малала* и *Георги Амартол* (вж. *Исторически съчинения* в българската литература през IX–XII в.), Александрията и част от библейските книги на Стария завет; от нея независимо един от друг са заети текстовете на Александрията в Юдейския хронограф (според неговата терминология – четвърта редакция на Елинския летописец) и в първите две редакции на същия летописец. Второто мнение, обосновано

от Истрин (1903), е, че паметниците, влизащи в състава на Елинския летописец, които са съществували в Б-я през X в., включително Александрията, са преминали поотделно в Русия и самият Летописец е съставен там, като втората редакция на творбата се е появила на основата на първата в Русия не преди XIII–XIV в. Третото мнение изразява О. В. Творогов (1975). Според него първоначално Хронографската Александрия е била включена в сборник, съдържащ една от разновидностите на най-старата руска хронографска компилация, т. нар. Хронограф по великому изложению, съставен през XI в.; оттук е преминала в предполагаемата архетипна редакция на Летописец елински и римски, появила се през XIII–XIV в., а от нея по независими един от друг пътища – в неговата първа редакция, която съдържа и смятаната днес за най-стара Първа редакция на Хронографската Александрия, и във втората му редакция, появила се през средата на XV в., не по-късно от 1453, която съдържа и Втората редакция на творбата със заглавие Житие и жизнь и дѣяніе и вса бра̀ Александра царя македонскаго (позната днес от 13 руски ръкописа от XV до XVII в., най-ранният от които, от последната четвърт на XV в., се намира в Библиотеката на РАН, № 33.8.13). Трябва да се имат предвид обаче две обстоятелства. Първо, независимо от това, дали посредникът, чрез който Хронографската Александрия е попаднала в руските хронографи, е бил българ. сборник от X в. или руски сборник отпреди XIII в., текстовете на по-голямата част от съчиненията, които са влизали изцяло или частично в този архетипен ръкопис, имат сигурен или предположително българ. произход от времето на Плиско-Преславската книжовна школа от края на IX – началото на X в. (*Именника на българските ханове*, хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол, Осмокнижието, Книгите Царства, Книгата на пророк Даниил с тълкования на Ипполит Римски). Второ, първата редакция на Александрията, заемаща около една седма част от обема на целия Летописец, е органическа част от повествование, в което е поместена след VII кн. на Хрониката на Йоан Малала, като след това има малък откъс от Хрониката на Георги Амартол и продължава VIII кн. на Хрониката на Йоан Малала. Затова не може да има съмнение – първоначалният слав. превод на Псевдокалистеновата Александрия е бил разпространяван в българ. средновековна книжнина или самостоятелно, или като съставна част от непозната днес хронографска компилация и е част от старобългар. преводна литература.

Животът на Александър Македонски предизвиква интереса на българ. читател през цялото Средновековие. В българ. ръкописна традиция се разпространява като отделна книга през XVI–XVII в. т. нар. Сръбска Александрия, слав. превод адаптация, направен в края на XIII – началото на XIV в. в Сърбия по неизвестна днес средногрц. обработка от XIII в. или по нейния протограф. Познати са също четири българ. преписа от XVI–XVIII в. (най-ранният, от XVI в., е в сб. 433 от НБКМ) на един кратък легендарен разказ, написан или преведен вероятно в Б-я в края на XIII – началото на XIV в. и посветен на неуспешния опит на Александър да стане безсмъртен („Как са станали самодивите“). Без съмнение основан на Псевдокалистеновата Александрия, той е създаден вероятно в резултат на запознаване с текст на Хронографската, отколкото на Сръбската Александрия и се разпространява също в руската, сръбската и украинската книжнина (познати са два руски преписа от XV и XVIII в., един сръбски от XIV в. и един украински от XVII–XVIII в.). Възможно е на Хронографската Александрия (чрез руските печатни книги) да се основава и разказът Повесть рад̀н цр̀а Алеѯандрию, който повествува за смъртта на Александър Маке-

донски. Негов автор може би е поп Пунчо от с. Мокреш, Ломско, който го помества в своята преработка на „История славеноболгарская“ от Паисий Хилендарски, включена в сборника му от 1796 (НБКМ, № 693).

Много вероятно е, че именно в резултат на познаването на Хронографската Александрия се появяват някои споменавания на Александър Македонски в бълг. литература от XIV в. – напр. сравнението с Александър на един от най-авторитетните бълг. владетели цар Иван-Александър (1331–1371) в Похвалата за него, поместена в Софийския псалтир от 1337 (ръкопис № 2 от сбирката на Научния архив на БАН); сравнението на войските на султан Баязид I (1389–1402) с военните сили на цар Дарий III Кодоман и на Александър Македонски в Похвалното слово за Евтимий Търновски от Григорий Цамблак.

Наред с Александрията в Б-я преминават от виз. литература стотици други белетристични творби, създадени през IV–VII в. на грц. и на лат. език и познати под названието „патерични разкази“ (вж. *Патерик*). Те въвеждат в бълг. средновековна книжнина нравоучителната белетристика, която утвърждава моралните норми на християнството чрез изобилие на теми и сюжети, свързани най-често с всекидневието на монасите, но понякога отразяващи и отделни явления от живота на светското общество. Патеричните разкази се отличават също с богатството и разнообразието на героите си, притежаващи различни, понякога противоречащи си качества, със силно изразена конфликтност на повествованието и с драматическата му конструкция. Съчетаването на тези привлекателни белези на съдържанието и формата с идейно осветление, което не излиза вън от принципите на християнската нравственост, довежда до широкото разпространение на патеричните разкази в Б-я. До днес са съхранени повече от 100 бълг. ръкописа, които съдържат ок. 1000 различни патерични разказа. Те са преписани от XI до края на XVIII в. и свидетелстват, че патеричните разкази са най-популярните белетристични творби в средновековна Б-я.

С традицията на патеричните разкази може да се свърже и началото на бълг. оригинална белетристика. Поставя го цикъл от тясно обединени в общ сюжет десет разказа, известен в науката с названието „Сказание за железния кръст“. В него са представени чудесата на един от най-популярните християнски светци – св. Георги. Важна съставна част на Сказанието е интересното белетристично произведение, познато от средата на XIX в. като самостоятелна творба – т. нар. Чудо с българина. Цялостният текст на Сказанието за железния кръст е публикуван от Б. *Ангелов* (1971).

Сюжетът на Сказанието е построен като повествование на автора разказвач, странстващия монах Ходул, за събития, наблюдавани лично от него или съобщени му от други лица. Съединителна нишка между повечето разкази е мотивът за извършване на чудесата чрез железен кръст, направен от българина Георги по внушение на св. Георги. Поради това централно място в изложението заемат разказите на Георги, обикновен редник от конницата на княз Симеон. Макар че приема християнството сравнително късно, когато вече е женен, Георги е убеден негов привърженик и неслучайно започва своето повествование с възхвала на заслугите на княз Борис за покръстването на българите и изкореняването на езичеството, очертавайки лаконично дейността му като организатор на Църквата и просветата. Най-важните моменти в разказите на Георги представят неговото участие в две сражения по време на войната с маджарите, оздравяването на болната му жена, приемането на монашеството, пребиваването му при монаха Софроний в планината близо до гр. Безмер (предполага

се, че става дума за Месемврия, дн. Несебър), където Георги научава грц. език и излекува болния крак на един от петимата посетители на Софроний, дошли от североизточните бълг. земи (четирима българи и гърка свещеник Ефрем), посещението на Никейския манастир, където преди смъртта си героят разказва историята на своя живот на игумена Петър, като му предава чудотворния железен кръст. Възлови звена в творбата са също разказът на българина монах Козма, освободил се от грц. плен с помощта на св. Георги, разказът на самия автор разказвач Ходул за болестта на придружаващия го монах Теодор по време на престоя им в манастира на игумена Петър в Никея и разказът на българина Климент за спасяването му от св. Георги по време на неуспешната битка на Симеон с маджарите.

Пълният текст на Сказанието за железния кръст е известен само в руски сборници: в два пълни преписа (най-ранният и с най-пълно запазен текст, съхраняван в ГИМ, Увар. 434–1°/Царск. 717, е от средата на XVI в.; вторият, съхраняван в РГБ в сбирката на А. И. Маркушевич, № 6, е от втората четвърт на XVII в.) и в четири относително пълни преписа (от третата четвърт на XVI до средата на XVII в.). Отделните чудеса са запазени в около 20 руски преписа от XIV до XVIII в. и в един сръбски ръкопис от XVI–XVII в. Един от широко разпространените сред тях е Чудото с българина, от което до днес са издирени 11 руски преписа и един български, разпределени в две редакции – пространна (известна в един руски ръкопис от сбирката на Троицко-Сергиевата лавра, ф. 304.I, № 5 в РГБ, пролог за септ.–ноем. от края на XIV в., при четивата за 26 ноем., и в един западнобълг. или югозападнобълг. ръкопис от сбирката на Научния архив на БАН, № 73, пролог за март–авг. от първата половина на XV в., при четивата за 23 апр.) и кратка (известна в 10 руски преписа от последната трета на XV в. до началото на XVII в. в състава на пролози и други видове сборници, както и в два ръкописа от XVII в. в превод на украинско-белоруски език).

Макар в Сказанието да се забелязва ясно старобълг. езикова основа, нито един препис не е съхранил първоначалния текст на произведението (очевидни са внасяните при преписването изменения, особено от руските книжовници, както в езика, така и в съществени моменти от съдържанието). Досега не е направен и опит да се установят покъсните промени чрез анализ на текста. Поради това, както и поради оскъдните данни в самата творба и недостатъчния интерес на изследователите към нея решенията на важни въпроси около нейния произход, стойността ѝ като литературно произведение и истор. извор все още са в областта на предположенията.

До днес са обосновани най-различни мнения относно произхода на Сказанието за железния кръст. Според Хр. Лопарев Чудото с българина е написано на грц. език през X в. и е преведено в Б-я през XII–XIII в. (мнението му се възприема и от Й. Иванов). Ив. *Снегаров* смята, че това „чудо“ е написано на старобълг. език въз основа на устно грц. предание, оформено в бълг. книжовна среда в началото на X в. Б. Ангелов застъпва становището, че Сказанието е бълг. компилация на грц. и бълг. разкази за св. Георги. Съображения за ранен старобълг. произход на Чудото с българина и на цялото Сказание привеждат Е. *Георгиев*, Н. *Драгова* и Б. *Велчева*. Развитие търпи мнението на изследователя, който се е занимавал най-подробно със Сказанието – А. А. *Турилов*. Първоначално той определя като несъмнен неговия бълг. произход и го разглежда като цикъл от виз. и предимно бълг. чудеса, въпреки че смята за възможно първоначално да е записано на грц. език (1983, 1986). По-късно го поставя сред

корпуса от текстове, създадени сред южните славяни или битували сред тях през най-старата епоха от развитието на слав. писменост, а после завърнали се на Балканите с руско посредничество, и за пръв път използва названието „Сказание на монаха Христодул“ (1993). След това тълкува Сказанието като част от бълг. гръкоезична литература от епохата на Първото бълг. царство, дело на грц. автор, като смята, че бълг. превод е възникнал в Б-я през първата четвърт – втората трета на X в. или в Киевска Русия през XI в., и не изключва наличието на първоначално старобълг. ядро, съществувало в устна форма (1996). В последно време Турилов аргументира становището, че произведението принадлежи на виз. литература (и на нейната слав. версия) от X в. и е дело на неизвестен автор, като отнася създаването му като цяло към 907; преводът според него е български, от началото на X в. (2000).

Обобщаването на досегашните проучвания дава възможност някои от изказаните мнения да се приемат като вероятни в голяма степен. Не може да има съмнение, че произведението възниква през X в. Трудно може да се уточни къде е написано. Не е изключено да е създадено, докато авторът разказвач се е намирал в Никейския манастир на игумена Петър. Възможно е да е било написано на грц. език, но може също да се допусне, че първоначалният текст е старобългарски, макар и възникнал върху основата на устни грц. предания; възможно е също произведението да е бълг. компилация, осъществена чрез свързването на оригинални бълг. и преводни грц. разкази. Не е напълно ясно, дали авторът му, монахът Ходул, е грък или българин. Името Ходул най-вероятно се е появило в резултат на загубата на титлата за съкращаване при преписването от протографа на съкратеното име Христодул или е възникнало при някаква трансформация на известното в бълг. книжнина и литература от XIV в. име Фудул. Във всеки случай авторът знае грц. език, посещава малоазийската част на Византия, живо е заинтересуван от събития, свързани с Б-я и българите.

С известна предпазливост Сказанието за железния кръст може да се използва като истор. извор. В него се съдържат важни данни за въвеждането на християнството в Б-я и борбата против езичеството, за войните на княз Симеон с маджарите през 895–896, за бълг. бит и обществения живот в края на IX – началото на X в. (особен интерес представляват свидетелствата за наличието на българи монаси в манастирите на Византия и на грц. свещеници в Североизточна Б-я). Две от чудесата, включени в Сказанието (с българите Георги и Климент), се сочат като доказателства за преки (или чрез руско посредничество) връзки между Б-я и Скандинавия – въз основа на сходството с мотива за спасение на воини в малка гора от преследване на неприятели с помощта на специално направен кръст в сагата за норвежкия крал Олав Тригвасон (995–1000), с когото се свързва покръстването на страната; сагата е написана от исландския монах Од Сноресен в манастира Тингерар ок. 1190. В руските преписи на Чудото с българина се сочат езикови следи от преписването на текста не по-късно от XII в. в Новгород и се смята за възможно по този път то да е било пренесено на север. Сказанието за железния кръст е уникална творба на старобълг. литература както по своето съдържание, така и по формата си. Тя е изградена почти напълно върху епизоди от живота на герои българи; представя единствения в бълг. средновековна литература случай, когато воинската тема се разгръща в повествователна форма чрез сюжет, извлечен от тогавашната бълг. действителност. Интерес представляват някои от композиционните похвати: оформянето на композиционна рамка, в която е вложен цялостният

сюжет, а също – рамкирането на някои от съставните разкази и вмъкването на разказ в разказа. С тези похвати, както и по своя стил, произведението се доближава до традициите на патеричните разкази.

Понякога за оригинално произведение на българ. средновековна литература от ранния период на нейното развитие се смята разказът „Българската царкиня Персика". Вече е доказано, че творбата е тясно свързана по език, стил и проблематика с руските любовно-авантюристични повести от първата четвърт на XVIII в. и че е възникнала в началото на XVIII в. в Русия, вероятно като творческа преработка на разказа за невинно преследваната от своята мащеха девойка с отсечени ръце, поместен в сборника на грц. писател Агапий Критски „Спасение на грешните" (1641). Въпреки това разказът заслужава внимание поради отнасянето на сюжета към българ. действителност от IX в. – факт, който напоследък се обяснява като резултат от българо-руските връзки (на църковни дейци от Охридската архиепископия с руски църковни и държ. дейци в Москва) през втората половина на XVII – началото на XVIII в.

П. и р. се отличават от другите дялове на старата българ. литература с редица особености на идейно-тематичното си съдържание и на художествената си форма. Те са богати по съдържание: в тях е показана открито непосредната действителност, проследени са стъпките на героите в далечни страни, представени са непознати нрави и отношения между хората, обрисувани са разнообразни прояви на човешка мъдрост и героизъм. В широкия кръг от явления, обхванати в средновековните българ. П. и р., са потърсени съществени общочовешки проблеми, различни по своята мащабност и значение – от конкретните нравствени въпроси до вечния проблем за смисъла на човешкия живот. Обикновено техните решения не са предопределени от дидактическите авторски внушения, а на читателя е предоставена възможност в хода на изложението сам да намери своя отговор. Между най-важните жанрови белези на П. и р. са фантастиката, приказният тон на повествованието, ярката философска окраска. В образите на героите, по принцип изградени в съответствие с нормите на средновековната идеализация, често са въплътени разнообразни душевни качества, които невинаги дават основания носителите им да бъдат определени като напълно положителни или напълно отрицателни. Освен това героите на П. и р., представяни обикновено чрез своите действия, се отличават с непозната в други жанрове динамика на психологическото си състояние. Една от най-характерните особености на П. и р. е занимателността на техните сюжети. Те са организирани в увлекателно повествование, основано често върху приключения и борба с препятствия, неочаквани сюжетни обрати, съзнателна усложненост на разказа, интересни битови подробности, ярки и вълнуващи диалози.

Тези особености на старобълг. П. и р. ги доближават в редица отношения до повествователното творчество на Новото време. Ето защо този дял от литературата на средновековна Б-я представлява интерес не само за литературната история, но е в състояние да привлече вниманието и на съвременния читател. Запазвайки до голяма степен значението си на художествено четиво, П. и р. могат да изпълнят успешно ролята на посредник между литературните традиции на Средновековието и естетическите принципи на Новото време.

Лит.: Филарет еп. Рижский. Кирилл и Мефодий славянские просветители. – ЧОИДР, 1846, 4, с. 5; Оболенский А. М. Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII в. – Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских, 9, 1851, с. XXIII–XXXVI; Палаузов Сп. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, с. 23; Бодянский О. О времени проис-

хождения славянских письмен. М., 1855, с. 357–358, CXIV–CXV; Пыпин А. Н. Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. СПб., 1857 (Ученые записки Второго отделения имп. Академии наук, 4, 1858), с. 1–360; Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков). Общее повременное обозрение. СПб., 1863, с. 259–260; Попов А. Обзор хронографов русской редакции. 1. М., 1868, 228 с.; 2. М., 1869, 289 с.; Дринов М. Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес. Виена, 1869, с. 24–25, 26; Голубинский Е. Краткий очерк истории православных церквей. М., 1871, с. 34, 256; Jagić V. Život Aleksandra Velikoga. – Starine, 3, 1871, p. 206–208; Каравелов Л. Сокол. Сборник от разни списания за прочитане. 1. Букурещ, 1875, с. 152–153; Wesselofsky A. Zur bulgarischen Alexandersage. – ASPh, 1, 1876, p. 608–611; Миллер В. О. Отголоски Александрии в болгаро-русских былинах. – ЖМНП, 1877, октябрь, с. 115–132; Новаковић Ст. Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности. Критички текст и расправа. Београд, 1878 (Гласник српског ученог друштва. Друго одељење, 9), с. I–VI, XIII–XXII; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. LXXXIV. Русский исторический сборник XV века Московского главного архива Министерства иностранных дел. – СОРЯС, 20, 1879, 4, с. 130–133; Веселовский А. Н. Из истории романа и повести. Материалы и исследования. 1. Греко-византийский период. СПб., 1886 (СОРЯС, 40, 2), с. 129–511; Истрин В. М. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. М., 1893 (ЧОИДР, 1894, 1), 8+361+380 с. (2 изд. Leipzig, 1985); Лопарев Х. Чудо святого Георгия о болгарине. СПб., 1894 (Памятники древней письменности, 100), 24 с.; Шахматов А. А. Древнеболгарская энциклопедия X века. – ВВр, 7, 1900, 1–2, с. 1–35; Истрин В. М. Один только перевод Псевдокаллисфена, а древнеболгарская энциклопедия – мнимая. – ВВр, 10, 1903, 1–2, с. 1–30; Истрин В. М. Из области древнерусской литературы. 3. Краткий хронограф с хроникой Иоанна Малалы. – ЖМНП, 350, 1903, с. 167–185; Поповић П. Приповетка о девојци без руку. Београд, 1905, 123 с.; Сиповский В. В. Русские повести XVII–XVIII в. СПб., 1905, с. 254–267; Ausfeld A. Der griechische Alexanderroman. Leipzig, 1907, 253 p.; Златарски В. Н. Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – СбНУ, 24, 1908, с. 87–90, 110 (същото в: Златарски В. Н. Избрани произведения. 1. С., 1972, с. 472–476, 503–506); Лавров П. А. Где была переведена Александрия первой редакции. – Сборник Харьковского историко-филологического общества, 15, 1908, с. 281–285; Kroll W. Kallisthenes. – In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. 10., 2. Stuttgart, 1919, col. 1674–1726; Ангелов Б., М. Генов. Стара българска литература в примери, преводи и библиография. С., 1922, с. 304–310; Истрин В. М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода. Петроград, 1922, с. 98–102; Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. 2. Петроград, 1922, с. 399–404; Jakoby F. Kleitarchos, 2. – In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. 11., 1. Stuttgart, 1922, col. 622–654; Орлов А. С. К вопросу о Ипатьевской летописи. – ИОРЯС, 31, 1926, 1, с. 106, 115–117; Historia Alexandri Magni (Pseudo-Callisthenes). 1. Resensio vetusta. Ed. W. Kroll. Berlin, 1926, 166 p. (2 изд. 1958; 3 изд. Dublin–Zürich, 1977, 16+166 p.); Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 252, 260–262, 281–282, 298 (2 изд. С., 1971, с. 256, 263–266, 283, 298); Гошев Ив. Един средновековен барелеф от Созопол. – ГСУбф, 6, 1928–1929 (1929), с. 90–93; Иванов Й. Старобългарски разкази. С., 1935, с. 29–48, 149–162, 175–176, 213–215, 273–284; Генов М. Начало и разцвет на българската литература. С., 1937, с. 88–93; Чолаков Р. Любен Каравелов и „Чудото с българина“. – ДК, 20, 1939, 1–2, с. 34–35; Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1940, с. 70–73, 202–204 (2 изд. С., 1943, с. 70–73, 210–212); Древнерусская повесть. Составили В. П. Адрианова-Перетц и В. Ф. Покровская. 1. М.–Л., 1940, с. 26–50; Генов М. Старобългарска литература. Антология. С., 1947, с. 127–131; Динеков П. Стара българска литература. 1. С., 1950, с. 149–154, 160–163; Снегаров Ив. Неизвестен досега препис на разказа „Чудо с българина Георги“. – ИИИ, 3–4, 1951, с. 295–296; Merkelbach R. Die Quellen des griechischen Alexanderromans. München, 1954, 255 p. (2 прераб. изд. München, 1977, 285 p.); Снегаров Ив. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“ като исторически извор. – ГДА, 4 (30), 1954–1955, 2, с. 217–241; Ангелов Б. Ст. Старославянски текстове. – ИИЛ, 3, 1955, с. 167–177; Библиография древнерусской повести. Составил А. А. Назаревский. М.–Л., 1955, с. 34–43; Кузьмина В. Д. Источник повести о царевне Персике. – ТОДРЛ, 14, 1958, с. 449–452; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 182, 184, 185–192, 211–214 (2 изд. С., 1967, с. 225, 227, 228–235, 255–260; 3 стереотипно изд. С., 1974; 4 стереотипно изд. С., 1978); История на българската литература. 1. Старобългарска литература. С., 1962, с. 165–170, 175–176; Георгиев Е. Разцветът на българската литература в IX–X в.

С., 1962, с. 340–346; Der griechische Alexanderroman. Rezension γ. Buch 1. Nach der Handschrift R. Hrsg. von U. v. Lauenstein. Meisenheim am Glan, 1962 (Beiträge zur klassischen Philologie, 4), 12+151 p.; Buch 2. Hrsg. von H. Engelmann. Meisenheim am Glan, 1963 (Beiträge zur klassischen Philologie, 12), p. 152–329; Buch 3. Hrsg. von F. Parthe. Meisenheim am Glan, 1969 (Beiträge zur klassischen Philologie, 33), 10+463 p.; Мечев К. Из художествения свят на три старобългарски разказа. – ИИЛ, 14–15, 1963, с. 220–224; Динеков П. Старобългарски страници. Антология. С., 1966, с. 61–69, 78–79, 122–136, 481–483 (2 изд. С., 1968, с. 73–83, 95–96, 150–183); Alexander the Great. The Main Problems. New York, 1966, 382 p.; Грашева Л. Старобългарската белетристика. – Септември, 20, 1967, 3, с. 220–232; Bergson L. Der griechische Alexanderroman. Rezension β. Stockholm, 1965 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Graeca Stockholmiensia, 3), 36+210 p.; Mitsakis K. Der byzantinische Alexanderroman nach dem Codex Vindob. Theol. gr. 244. München, 1967 (Miscellanea Byzantina Monacensia, 7), 96 p.; Trumpf J. Zur Überlieferung des mittelgriechischen Prosa-Alexanders und der Φυλλάδα τοῦ Μεγαλεξάνδρου. – BZ, 60, 1967, p. 3–40; Кузьмина В. Д. Вопросы сравнительно-исторического изучения сюжета в восточнославянской и южнославянской литературной и устной традиции (невинногонимая безрукая падчерица). – В: Славянские литературы. VI международный съезд славистов. М., 1968, с. 166–186; Veloudis G. Der neugriechische Alexander. Tradition in Bewahrung und Wandel. München, 1968 (Miscellanea Byzantina Monacensia, 8), 10+308 p.; Кодов Хр. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 143–145; Кузнецова Т. И. Историческая тема в греческом романе „Роман об Александре". – В: Античный роман. М., 1969, с. 186–229; Маринковић Р. Српска Александрида. Историја основног текста. Београд, 1969 (Филолошки факултет Београдског универзитета. Монографије, 30), с. 17, 19–29, 36–37, 39–49; Dragoljubović D. Južnoslovenska legenda o Alexandru Velikom na izvoru života. – ПКЛИФ, 35, 1969, с. 1–17; Ангелов Б. Ст. Три страници от историята на българската литература. – ЛМ, 14, 1970, 3, с. 133–134 (същото в: Ангелов Б. Ст. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 158–160); Ангелов Б. Ст. Сказание за железния кръст. – ЕЛ, 25, 1970, 2, с. 69–73; Творогов О. В. Беллетристические элементы в переводном историческом повествовании XI–XIII в. – В: Истоки русской беллетристики. Л., 1970, с. 130–141; Μητσάκης Κ. Διήγησις περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν μεγάλων πολέμων. – Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, 20, 1970, p. 228–301; Ангелов Б. Ст. Сказание за железния кръст. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 121–155 (същото в: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 3. С., 1978, с. 61–98); Божилов Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894–896). – Военно-исторически сборник, 1971, 6, с. 20–33; Anonymi byzantini Vita Alexandri regis Macedonum. Edidit J. Trumpf. Stutgardiae, 1974, 27+205 p.; Творогов О. В. Древнерусские хронографы. Л., 1975, с. 4, 20–45, 56–57, 66–67, 69, 75–76, 83–90, 96–97, 119–126, 140–143, 161–162, 194–195, 240, 264, 277, 288; Tarn W. W. Alexander the Great. 1. Narrative. Cambridge, 1979, 10+165 p; 2. Sources and Studies. Cambridge, 1979, 13+481 p.; Николова Св. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, 425 с.; Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века. М., 1982, с. 178–181, 585–593, 595; Банков Тр. За един исторически разказ от края на XVIII в. – ЛМ, 27, 1983, 5, с. 144–149; Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 65, 91, 194, 200–201, 206; Ps.-Kallisthenes. Zwei mittelgriechische Prosa-Fassungen des Alexander-Romans. 2. Hrsg. von V. L. Konstantinopulos. Königstein, 1983 (Beiträge zur klassischen Philologie, 150), 224 p.; Siedem niebios i ziemia. Antologia dawniej prozy bułgarskiej. Wybór, przekład, wstęp T. Dąbek-Wirgowa. Warszawa, 1983, p. 96–106, 131–148, 152–161, 275; Афанасьева Е. В. К вопросу о связях древнегреческой, среднегреческой и сербской редакции романа об Александре Македонском. – В: Древнерусская литература. Источниковедение. Л., 1984, с. 31–44; Николова С. Переводная беллетристика в древнеболгарской литературе. – В: Проблемы изучения культурного наследия. М., 1985, с. 107–109, 112–113; Петканова Д. Старобългарска литература. 1. С., 1986, с. 357–360, 362–364, 367–369, 425–426 (2 изд. 1992, с. 301–304, 305–306, 309–311, 587–588, 3 изд. 1997, с. 340–343, 349–351); Турилов А. А. Христодул – авторът на „Сказание за железния кръст". – В: Българистика и българисти. Статии и изследвания. Българистиката в чужбина. Портрети на българисти 1981–1986. С., 1986, с. 183–185; Турилов А. А. „Сказание о железном кресте" как источник по истории и общественно-политической мысли Болгарии конца IX – нач. X в. – В: Идеология и общественно-политическая мысль в странах Центральной и Юго-Восточной Европы периода средневековья. Сборник материалов и тезисов IV чтений в памяти В. Д. Королюка. М., 1986, с. 36–37; Драгова Н. Българската тема в разказите с чудеса на свети Георги в славяно-византийската традиция (IX–XV в.). – ГСУ. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 1, 1987, 229–242; Йонова М. Съпоставителен анализ на Хронографската и Сръбската Александ-

дрия. – ЕЛ, 41, 1987, 1, с. 112–119; Милтенова А. Сказание о происхождении русалок (К истории книжной деятельности книгописца XV в. Ефросина). – В: Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987, с. 147–154; Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. Л., 1987, с. 35–37, 475–478; Турилов А. А. Новосибирский список „Сказания инока Христодула". – В: Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. Новосибирск, 1990, с. 220–222; Hannick Ch. Historismus und Aktualisierungstendenzen im Alexanderroman in den slavischen Literaturen. – In: Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter. Veröffentlichungen der Kongreßakten zum Freiburger Symposion des Mediävistenverbandes. Sigmaringen, 1990, p. 121–127; Богданов Б. Животът на Александър. Един дълговечен сюжет. – В: Животът на Александър, цар на македонците. От неизвестен византийски автор. Превела от старогръцки Н. Генова. С., 1991, с. 5–10; Йонова М. Белетристиката в системата на старата българска литература. С., 1992, с. 7–33, 103–150; Турилов А. А. Памятники древнерусской литературы и письменности у южных славян в XII–XIV вв. (проблемы и перспективы изучения). – В: Славянские литературы. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады советской делегации. М., 1993, с. 38; Животът на Александър Македонски. Хронографска редакция. Превод А. Делева. Предговор М. Йонова. С., 1994, 159 с.; Вълчанов В. Старобългарска литературна традиция в сагата за Олав Тригвасон от Од Мунк Сноресон. – Palaeobulgarica, 20, 1996, 3, p. 20–29; Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. Указатель. 1., 3. (1948–1979). М., 1996, с. 229, 449–450; Турилов А. А. Византийский и славянский пласты в „Сказании инока Христодула" (к вопросу о происхождении памятника). – В: Славяне и их соседи. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сборник статей к 70-летию академика Геннадия Григорьевича Литаврина. М., 1996, с. 81–99; Стойкова А. Кой седи на коня зад свети Георги? – Palaeobulgarica, 21, 1997, 2, p. 26–27, 29–31; Павлов Пл. „Повестта за българската царкиня Персика" и българо-руските връзки през XVII–XVIII в. (Опит за изясняване на обстоятелствата около възникването на творбата). – В: Българистични проучвания. 3. Велико Търново, 1998, с. 197–212; Летописец Еллинский и Римский. 1. Текст. СПб., 1999, 513 с.; 2. Комментарий и исследование О. В. Творогова. СПб., 2001, 270 с.; Турилов А. А. К изучению Сказания инока Христодула: датировка цикла и имя автора. – В: Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори. М., 2000, с. 412–427; Велчева Б. Пътешествията на един разказ от X век. – В: Християнската идея в историята и културата на Европа. Материали от VIII лятна научна среща, посветена на 2000-годишнината от рождението на Исус Христос. Варна 24–25 юни 2000 г. С., 2001, с. 161–165; Турилов А. А. „Мъдра Пльсковская" и „Мъдра Дръсторская" – две Мундраги первой болгаро-венгерской войны (география чудес вмч. Георгия в Сказании инока Христодула). – В: Славяне и их соседи. 10. Славяне и кочевой мир. К 75-летию академика Г. Г. Литаврина. М., 2001, с. 40–58.

Светлина Николова

ПО̀ВЕСТЬ ВРЕМЕННЬ̀ЫХ ЛЕТ – едно от най-ранните летописни съчинения в старата руска литература, съставено ок. 1113 от Нестор, монах в Киево-Печерския манастир. Известна е също като Хроника на Нестор и Несторова хроника; в превод на бълг. език: Повест за изминалите години. Запазена е в две по-късни редакции. Втората редакция (1116) – дело на Силвестър, игумен на Михайловския манастир във Видубиц до Киев е съхранена в състава на Лаврентиевския летопис от 1377, в Радзивиловския и Московско-Академическия летопис от XV в., а третата редакция (1118) – в Ипатиевския летопис от XV в. П. в. л. е съставена въз основа както на домашни и чужди писмени историографски източници (Древнейший Киевский свод от 30-те – 40-те г. на XI в., Никоновский свод от 1073, Начальный свод от 1095, Хрониката на Георги Амартол, хипотетичната Хроника на цар Симеон), на някои виз., старобълг. и староруски агиографски съчинения, така и на множество фолклорни предания и легенди (за заселването на славяните, за идването на ап. Андрей по руските земи, за основаването на руската държава и първите руски князе и др.). На свой ред П. в. л. става неотменна съставна част на повечето по-късни руски летописи. В нея са включени две известия за дейността на Константин-Кирил и Методий. Първото, условно обозначавано като Сказание о преложении книг, е записано под годината 6406 (898) и представлява кратка история за създаването на слав. книги.

Второто е поместено под годината 6494 (986), по съдържание представлява „поучение“ на грц. мисионер към руския княз Владимир Светославич (969–1015) и е известно като Речта на философа.

Сред слав. писмени извори не могат да се посочат преки паралели на текста на Сказанието като цяло. То съдържа сведения за създаването на слав. писменост, които или не са известни от други извори, или отчасти съвпадат с ЖК и ЖМ, или имат паралели в по-късни южнослав. източници, а също и в паметници от западнослав. произход. Поради тези причини въпросите за неговите източници, за времето и мястото на възникването му се третират различно. Представите за неговата поява се движат в хронологическите граници от края на XI до XIV в., а източниците му се търсят сред реално съществуващи и предполагаеми лат. и слав. писмени паметници – от западнослав. или старобълг. произход. С изключение на изолираното мнение за руски произход на Сказанието (И. У. Будовниц), днес всички изследователи са убедени, че то е съставено по чужди литературни източници.

Върху сходствата на Сказанието с някои западнослав. извори за живота и делото на Константин-Кирил и Методий, както и върху самото Сказание изобщо, пръв обръща внимание Й. *Добровски* (1923). Той определя статията в руския летопис като късна добавка с преки лат. източници, в това число и *Кристиановата легенда*, която според него е паметник от XIV в. Руските слависти от тази епоха обаче подчертават голямата близост на Сказанието до ЖК (О. М. *Бодянски*) или говорят за него като за втора слав. версия на разказа за създаването на азбуката (В. И. *Ламански*). Изследването на чешкия медиевист Й. *Пекарж* върху Кристиановата легенда (1906), с което той доказва нейния ранен произход (X в.), коригира становището на Добровски по отношение както на датирането на Сказанието, което той отнася към XI в., така и на връзките му с вероятните му западнослав. извори. Според Пекарж близостта между Кристиановата легенда и Сказанието може да се обясни по-скоро със съществуването на старинни общослав. писмени текстове за началото на слав. писменост, отколкото с пряко влияние. Така се формулира тезата за западнослав. източници на Сказанието, най-последователно защитавана от А. А. *Шахматов* (1908, 1940). Той смята, че във вече готов вид Сказанието е включено едва във втората редакция на руския летопис, и се опитва да възстанови неговото съдържание. На това схващане се противопоставя Н. К. *Николски* (1930), който смята, че Сказанието е включено още в първата редакция и представлява остатък от по-ранен киевски летопис, възхождащ към древно, значително по обем моравско-панонско историографско съчинение за съдбата на западните славяни и полянорусите. Макар че отхвърля тезата на Николски, Г. А. *Илински* също е убеден, че някакво неизвестно в ново време съчинение от школата на Методий вероятно прониква в Русия много рано (по обичайния път чрез Б-я) и впоследствие става общ източник за П. в. л. и Кристиановата легенда. Това произведение той отъждествява с т. нар. „Epilogus“, един от цитираните от *Козма Пражки* неизвестни днес документи за началото на чешката история. Подобно гледище имат и други специалисти. Според Р. *Якобсон* латинският оригинал на „Epilogus“ е използван от Кристиан, докато съставителят на руския летопис е разполагал с готов негов слав. превод. О. *Кралик* се опитва да докаже, че оригиналът на предполагаемия паметник е славянски и е съставен въз основа на Кристиановата легенда в средата на XI в. в *Сазавския манастир*, откъдето попада в руското истор. съчинение. Подобно е и мнението на Б. Н. *Флоря*, който, макар и да не идентифицира възможния чешки източник на Сказанието с неизвестния днес „Epilogus“, смята, че то е написано през 80-те – 90-те г. на XI в. в

Сазавския манастир като опит на слав. духовенство там да защити правото си да използва слав. език в богослужението. Редица други изследователи също приемат тезата за влиянието на западнослав. извори при оформянето на Сказанието (В. М. *Истрин*, 1932; Д. С. *Лихачов*, 1950; А. В. *Флоровски*, В. А. *Мошин*).

Съществува обаче и становище, според което първоизточниците на Сказанието трябва да се търсят в старобълг. историографска традиция. Още В. *Ягич* твърди, че не грц. оригинал, а старобълг. превод на Хрониката на Георги Амартол, направен през Симеоновата епоха от презвитер *Григорий*, е използван при възникването на целия летописен свод. Въз основа на съвпадението на годината 6406 в Сказанието и в Историкии на Константин Преславски не се изключва и възможността самото Сказание да е съставено в Б-я от някой Методиев ученик, най-вероятно *Константин Преславски* (В. Н. *Златарски*, М. *Каймакамова*). Някои специалисти виждат неговите корени в хипотетичната Симеонова хроника (Л. Боева), а други смятат, че като основно градиво са използвани ЖК и ЖМ с добавки от някои по-късни бълг. извори и патриотични предания (К. *Мечев*). Като отдава особено голямо значение на факта, че Сказанието „органично" се вписва в тъканта на летописа, А. И. *Рогов* отхвърля както тезата за западнославянски, така и становището за бълг. източници на Сказанието, като се присъединява към мнението на Лихачов, че в него по памет е предадено съдържанието на Пространните жития на Кирил и Методий.

Първите изследователи на Речта на философа я разглеждат в тясна връзка с *Тълковната палея* и с руските летописи (М. Н. Сухомлинов, И. И. *Срезневски*, Ф. И. *Успенски*). Нов опит за уточняване на изворите на Речта прави Николски (1902), който стига до заключението, че тя е съществувала в самостоятелен вид преди съставянето на летописа. В по-нататъшните проучвания върху произхода ѝ важно място има предложената от Шахматов (1908) хипотеза, че Речта е включена в руския летопис чрез посредничеството на несъхранен бълг. летопис и че в първоначалния си вид тя е представлявала реч на грц. проповедник мисионер (Методий) пред новопокръстения бълг. княз Борис-Михаил. Предположението на Ламански, че Речта е съставена от Константин-Кирил по време на Хазарската мисия, когато са покръстени и руските славяни, не намира положителен отклик в науката. След задълбочен литературоведски анализ Лихачов (1947, 1950) изразява мнение, че тя е част от хипотетично Сказание за първоначалното разпространение на християнството в Русия, което е залегнало в основата на първите руски летописни сводове, като само външно е прикрепено към разказа за покръстването на Владимир. В приносното си проучване върху езика на Речта (1968), в който се разграничават няколко езикови пласта – архаичен, западнославянски, следи от редакции в Североизточна Б-я и изменения на руска почва, А. С. *Львов* подкрепя наблюденията на Лихачов за външното приспособяване на произведението към покръстването на Владимир и изказва предположението, че Речта е съставена от Константин-Кирил на гръцки, а след това е преведена от Методий и е била позната в Моравия, Чехия и Б-я, откъдето попада в Русия. Според Боева недостигнали до наши дни старобълг. летописни творби, вероятно и предполагаемата Хроника на цар Симеон, са повлияли и на летописния разказ за покръстването на княз Владимир и цяла Русия. Известни допълнения и корекции в хипотезата за Кирилово авторство на съчинението внася Хр. *Трендафилов*. Според него пророческият дял от Речта има текстова връзка с полемиките на Константин-Кирил с юдаистите; те са преведени и използвани от Методий в написаната от него Реч, послужила за верско наставление към някой западнослав. княз в периода 873–885.

Речта на философа се отнася към широко разпространен виз. литературен жанр – сюжети за покръстване на езически царе, т. нар. сократически диалог, който не получава развитие в старите слав. литератури.

Изд.: Шахматов А. А. Повесть временных лет. 1. Вводная часть. Текст. Примечания. Петроград, 1916, с. 26–28; Лаврентьевская летопись. Повесть временных лет. 2 изд. Л., 1926 (Полное собрание русских летописей, 1), стлб. 26–28 (фототипно изд. М., 1962); Лихачев Д. С. Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 года. 1. Текст и перевод. М.–Л., 1950, с. 21–23, 218–219; 2. Приложения. М.–Л., 1950, с. 256–261 (2 изд. СПб., 1996); Повесть временных лет. Подготовка текста и комментарий О. В. Творогова. – В: Памятники литературы древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века. М., 1978, с. 40–43, 427.

Лит.: Dobrovský J. Cyrill und Method der Slawen Apostel. Prag, 1823; Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 61–62; Ягич В. История сербохорватской литературы. Казань, 1871, с. 86; Успенский В. М. Толковая Палея. Казань, 1876, с. 117–127; Никольский Н. К. К вопросу об источниках летописного сказания о св. Владимире. – ХЧ, 1902, 7, июль, с. 92–96; Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. – ЖМНП, 1904, с. 104; Pekař J. Die Wenzels- und Ludmila-Legenden und die Echtheit Christians. Praha, 1906, p. 184; Сухомлинов М. Н. О псевдонимах в древней русской письменности. – СОРЯС, 85, 1908, с. 62–64; Шахматов А. А. Один из источников летописного сказания о крещении Владимира. – В: Сборник статей по славяноведению, посвященных профессору М. С. Дринову его учениками и почитателями. Харьков, 1908, с. 63–74; Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, с. 152–155; Шахматов А. А. Сказание о преложении книг на словенский язык. – In: Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, p. 171–188; Никольский Н. К. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании. – Сборник по русскому языку и словесности, 2, 1930, 1, с. 1–108; Ильинский Г. – Bsl, 2, 1930, p. 432–436; Златарский В. Н. Болгарский историко-литературный элемент в русском летописании. – В: Труды V съезда Академических организаций за границей. С., 1931, с. 337–352; Истрин В. М. Моравская история славян и история Поляно-Руси как предполагаемые источники Начальной русской летописи. – Bsl, 3, 1931, p. 308–332; 4, 1932, p. 36–55; Шахматов А. А. „Повесть временных лет“ и ее источники. – ТОДРЛ, 4, 1940, с. 80–92; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.–Л., 1947, с. 73–74; Macůrek J. Dobrovského pojetí českých dějín a stanovisko k našemu historickému vývoji. – Slavia, 22, 1954, p. 164–190; Jakobson R. Minor Native Sources for the Early History of the Slavic Church. — Harvard Slavic Studies, 2, 1954, p. 39–73; Флоровский А. В. Чешские струи в русском литературном развитии. – СФ-М, 3, 1958, с. 215–216; Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси. М., 1960, с. 26–32; Кралик О. Повесть временных лет и легенда Кристиана о святых Вячеславе и Людмиле. – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 176–191; Мошин В. О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 35–39; Львов А. С. Исследование Речи философа. – В: Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. М., 1968, с. 339–354, 376, 386, 392, 396; Зыков Э. Г. Известия о Болгарии в „Повести временных лет“ и их источник. – ТОДРЛ, 24, 1969, с. 48–53; Мечев К. За произхода на староруския летописен разказ „Сказание о преложении книг“. – ИП, 30, 1974, 2, с. 88–104; Мечев К. Кирило-Методиевото дело и началното руско летописание (С оглед на летописната статия под 898 г.). – СФ-С, 16, 1978, с. 46–53; Сказания о начале славянской письменности. Вступительная статья, перевод и комментарии Б. Н. Флори. М., 1981, с. 105–106; Боева Л. „Повесть временных лет“ – болгарские источники и параллели. – СФ-С, 19, 1983, с. 27–36; Каймакамова М. Старобългарската летописна традиция и „Повесть временных лет“. – В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 212–224; Рогов А. И. Великая Моравия в письменности Древней Руси. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 269–281; Флоря Б. Н. Сказание о преложении книг на славянский язык. Источники, время и место написании. – Bsl, 46, 1985, p. 121–130; Трендафилов Хр. Речта на философа в староруската „Повесть временных лет“ и полемичните традиции на Константин-Кирил. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 34–46; Атанасова Д. Проблемът за западнославянските (чешки) източници на Кирило-Методиевския пасаж в „Повесть временных лет“. – В: Медиевистични изследвания. В памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 213–222; Lunt H. G. Повѣсть временьныхъ лѣтъ? or Повѣсть временъ и лѣтъ? – Palaeoslavica, 5, 1997, p. 317–326; Ostrowski D. Principles of Editing the Povest' vremennykh let. – Palaeoslavica, 7, 1999, p. 5–25.

Десислава Атанасова

ПОГÀЧНИК, Йоже (Pogaćnik, J.) (14.III.1933–18.VIII.2002) – словенски литературовед. Роден в с. Ковор, Словения. През 1958 завършва Философския фак. в Любляна (първа специалност словенски език и литература, допълнителни – сърбохърватски език и югославски литератури, полски език и литература; междувременно научава и останалите слав. езици). От 1959 е асистент по словенска литература във Философския фак. в Загребския унив., където през 1963 защитава докторска дисертация на тема: „Stritarjev literarni nazor". Доц. (1969) във Философския фак. в Нови Сад, където е извънреден (1971) и редовен проф. (1975) по словенска литература и словенски език. От 1981 е проф. по словенска литература, словенски език и компаративна югославистика в Унив. в Осйека; проф. в Унив. в Марибор (от 1992). Специализирал е в Германия и САЩ, като гост-професор е чел лекции в унив. във Виена, Грац, Залцбург, Будапеща, София, Мюнхен, Гьотинген и др. Член на редколегиите на „Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slovenen", „Münchener Zeitschrift für Balkankunde". Член-кор. на Словенската академия на науките и изкуствата (1991), акад. (1997). Умира в Риека, Хърватия.

П. работи в областта на словенистиката, сравнителното слав. литературознание и културологията. Автор е на монографии и студии за видни словенски културни дейци и книжовници (Й. Стритар, Б. *Копитар*, П. Воранц, П. Трубар, Ю. Тамаш и др.), в които въз основа на обширен фактически материал изяснява идейната, естетико-теоретичната и философската страна на тяхното творчество, на обобщаващи трудове за словенската детска литература, за съвременната словенска поезия, както и на няколко панорамни монографични изследвания върху историята на словенската литература.

П. проявява траен интерес към проблемите на старата словенска литература и на кирилометодиевистиката. Изследванията му в тази област се основават на убеждението, че средновековната литература не трябва да бъде обект само на филологията, историята и богословието, а и на специфични проучвания върху естетико-художествената ѝ стойност. Сред теоретичните му постановки особено ценна е дефиницията му за понятието „средновековна литература", която той съобразява с развитието на южнослав. литератури. Привърженик на идеята за взаимното допълване на литературните и фолклорните жанрове, покриващи цялата обществена действителност през тази епоха, той приема, че между тях настъпва „интерференция", в която всеки жанр може да бъде за другия образец, конститутивен елемент или мотивен импулс. Според П. разделянето на устна и писмена литература все повече се оказва погрешно. Средновековните текстове са предназначени за слушател (а не за читател) и това изисква стилистични похвати, които могат да отговорят на устната прозаическа или стихотворна структура. Тъй като в средновековната култура непознаването на писмеността е широко разпространено и рецепцията по принцип е колективна, функцията на текстовете трябва да бъде приспособена към житейския, верския или феодалния ритуал. П. напомня неоснователното пренебрегване на неслав. текстове, чиито идейни и стилистично-композиционни особености могат да обяснят редица явления в слав. писмена практика.

Една от първите работи на П. е посветена на композицията на ЖМ. Според него хармоничността и чувството за симетрия в творбата отразяват влиянието на древногрц. традиция, потвърждаващо се и от определени тропи, фигури от някогашни молитви, свързани с култа към Аполон. Стилистичните особености на ЖМ отразяват стремежа на Християнската църква да открие и вкорени в античната традиция алегоричност-

та на своите верски представи. Ритмическата организация на съчинението също отразява влиянието на средновековната риторика. От друга страна, яснотата и конкретността на стила, обективизацията, която е органично присъща на текста, са свързани с конкретността на понятийния и емоционалния свят на славянството. Въз основа на естетическия анализ на Житието П. защитава изолирано в науката схващане по въпроса за неговото авторство. Според него авторът е бил грък, пребивавал заедно с Методий във *Велика Моравия* и *Панония*, а Житието е възникнало на балк. територия като превод от грц. оригинал най-късно през първото десетилетие на X в.

Естетико-художественият анализ на П. се оказва особено резултатен при изследването на *Фрайзингенските молитви*. Към втория фрайзингенски фрагмент той подхожда като към образец на романския стил в словенската литература. Проследяват се особеностите на композицията, които отразяват теоцентризма и стремежа към абсолютна симетрия, характерен за средновековния идеализъм. Установяват се конкретните елементи на поетическата структура, въз основа на които паметникът се причислява към съчиненията от епохата на Каролингския ренесанс.

П. изследва всестранно ролята на кирило-методиевската *традиция* в средновековната словенска литература. В подробна съпоставка с ирландската и баварската мисия той установява идеологическото своеобразие на Кирило-Методиевата мисия сред славяните и нейната „нова наука". Преди идването на Методий в Панония съществува определена литературно-езикова традиция, която произхожда от латински (чрез посредничеството на старовисоконемски) извори. Според П. слав. мисия се опира на тази традиция и я приема продуктивно, от позициите на грц. патристична философия, която от своя страна е

Йоже Погачник

свързана с античните риторични принципи. С идеята за правото на народите да приемат християнството на майчиния си език „новата наука" открива възможност и за реализация на слав. художествена култура. П. установява важни тенденции във взаимодействието между западната и Кирило-Методиевата словесност. Но в изводите му за образуването на „нов културен език" в Моравия и Панония се чувства нуждата от по-ясна позиция относно социолингвистичния статус на *редакциите* на старобълг. книжовен език. Същата неопределеност се проявява и при оценката за *панонската хипотеза* на Б. Копитар.

В специална публикация П. излага тезата си за „вертикалните и хоризонталните координати" в дейността на Климент Охридски. В центъра на наблюденията му е отношението на бележития книжовник към писмената реч като израз на континуитета на Кирило-Методиевата инициатива. Според П. съдържателното ядро на Климентовия текст е носител на традицията, а творческият принос в него е резултат от езиковата транспозиция (стила) и вътреш-

ната последователност (композицията). Този авторски подход е определен като „вариация на тема традиция“ и е илюстриран с анализ на конкретни произведения. Използвайки терминологията на Пражката лингвистична школа, П. приема, че вертикалната координата в дейността на Климент Охридски е неговата принадлежност към Кирило-Методиевата инициатива, която той пази от всякакви адаптации и иновации. Хоризонталната координата очертава Климентовото влияние върху тематичния и жанровия репертоар на южнослав. литератури, а в по-широка перспектива – и върху духовното развитие на източните и западните славяни. Тезата на П. съдържа някои спорни концептуални и фактологически моменти, свързани с понятията Охридска книжовна школа и Преславска книжовна школа, включително с тяхното противопоставяне като типове графично-правописна и езикова практика.

П. изследва кирило-методиевската проблематика и с оглед на осмислянето на историята на славистичната наука – по-специално генезиса, същността и значението на панонската хипотеза. Тезата за карантинизма в словенската истор. наука и панонската хипотеза в езикознанието са тясно свързани с възрожденската програма на Ж. Цойс и неговите привърженици. П. проследява актуализирането на методологическите принципи на панонската хипотеза след смъртта на Копитар във възгледите на Фр. *Миклошич*, Ст. Враз, Фр. Левстик до 80-те г. на XIX в., когато към тази проблематика се насочва Ст. Шкрабец. Със заника на романтическите идеи все повече надделява убеждението, че единствената реална истор. основа на словенския книжовен език е езикът на словенските реформатори от XVI в.

П. изследва австро-славизма на Копитар като систематизирана политическа доктрина със стратегическо значение за своето време. Според него Копитаровата славистична концепция е повлияна не толкова от хуманистично-бароковата традиция на XVIII в., колкото от австро-славистичната нагласа от лоялно-династичен тип, характерна за словенци, хървати и чехи. П. изяснява идеологическите аргументи на Копитар и предлаганите от него организационни и институционни мерки, на които той подчинява представата си за културно-истор. и социално-политическата роля на южните славяни.

В редица свои изследвания П. изтъква необходимостта от интердисциплинарен подход към кирило-методиевската проблематика – нуждата от знания по славистика, германистика, романистика, класическа филология, информираност в областта на философията, богословието, социологията и психологията. Тъй като подобна енциклопедична подготовка е извън възможностите на един човек, той отдава голямо значение на колективните научни разработки.

Съч.: Zgradba in slog Metodijevega žitija. – MJ, 10, 1959, 1–2, с. 57–78 (същото в: Riflessi dei movimenti letterari europei nella letteratura slovena antica. – RSlav, 9, 1961, p. 3–38); O zgradbi II. Brižinskega spomenika. – Jezik in slovstvo, 7, 1961–1962, 4, p. 114–117; Čas v besedi. Zgradba in slog Metodijevega žitija. Maribor, 1963, 183 p.; II. Brižinski spomenik kot literarni problem. – Jezik in slovstvo, 9, 1963–1964, 6, p. 171–173; Drugi tekst Fryzyński jako problem historycznoliteracki. – Pamętnik słowiański, 14, 1964, p. 96–121; II. Brižinski spomenik kot literarnozgodovinski problem. – Slovo, 14, 1965, p. 78–100; Das Schicksal der Denkmäler in der Slawistik. – In: Freisinger Denkmäler – Brižinski spomeniki – Monumenta Frisingensia. München, 1968, p. 3–11; Kompositorische und stilistische Besonderheiten der Freisinger Denkmäler. – In: Freisinger Denkmäler – Brižinski spomeniki – Monumenta Frisingensia. München, 1968, p. 121–215; Übersetzungen: Ins Slowenische. – In: Freisinger Denkmäler – Brižinski spomeniki – Monumenta Frisingensia. München, 1968, p. 216–217; Das zweite Freisinger Denkmal als literaturgeschichtliches Problem. – In: Cyrillomethodianische Fragen, slavische Filologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968 (Acta Congressus historiae slavicae Salisburgensis. In memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati. 1., 4), p. 175–178; Zgodovina slovenskega slovstva I: srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok. Maribor, 1968, 247 p.; Zgodovina slovenskega slovstva

II: klasicizem in predromantika. Maribor, 1969, 234 p.; Zgodovina slovenskega slovstva III: klasika in romantika. Maribor, 1969, 208 p.; Zgodovina slovenskega slovstva IV: realizem. Maribor, 1970, 303 p.; Die Entstehung des mittelalterlichen slowenischen Schrifttums. – In: Das heidnische und christliche Slaventum. 2., 2. Wiesbaden, 1970 (Acta II Congressus internationalis historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati. 2., 2.), p. 148–158; Slovensko srednjeveško slovstvo in Ciril-metodijska tradicija. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Скопје, 1970, с. 187–197; Jernej Kopitar in nastanek karantansko-panonske teorije. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 13, 1970, 1, с. 421–432; Zgodovina slovenskega slovstva VIII: eksistencializem in strukturalizem. Maribor, 1972, 430 p.; Josef Kurz (1901–1972). – Зборник за славистику, 5, 1973, с. 247–248; Jernej Kopitar und die Entstehung der karantanisch-pannonischen Theorie. – Methodiana, p. 77–91; Srednjeveško slovstvo: izbrano delo. Ljubljana, 1976, 327 p.; Jernej Kopitar. Ljubljana, 1977, 221 p.; Von der Dekoration zur Narration: zur Entstehungsgeschichte der slovenischen Literatur. München, 1977, 165 p.; Tipologija starejših dob v južnoslovanskih književnostih. – Jezik in slovstvo, 23, 1977–1978, 7–8, p. 294–306; Bartholomäus Kopitar: Leben und Werk. München, 1978 (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 15), 231 p.; Kopitar – kulturologische Anschauungen. – StS, 24, 1978, p. 259–294; Tipologija starijih razdoblja u južnoslavenskim književnostima. – In: Jugoslovenski seminar za strane slaviste. Beograd, 1979, p. 134–150; Jernej Kopitar in problemi jugovzhodne Evrope. – Sodobnost, 28, 1980, 1, p. 1–9; Jernej Kopitar i problem austroslavizma. – ЛМС, 156, 1980, 426, с. 478–491; Starejše slovensko slovstvo: od Brižinskih spomenikov do Linhartovega Matička. Izbral, uredil, spremno besedo in opombe napisal J. Pogačnik. Maribor, 1980, 520+7 p.; Norme i forme. Beograd, 1981, 268 p.; Raziskovalna vprašanja v srednjeveškem slovstvu. – Glasnik Slovenske matice, 5, 1981, 2, p. 72–78; Određenje pojma „srednjevekovna književnost". – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 33, 1985, 2, p. 321–332; Ćirilo-metodijska inicijativa: kulturološke premise u ćirilometodijskoj tradiciji. – Oko, 13, 1985, 340, p. 14–15; Književni susreti s drugima: jugoslavističke teme. Rijeka, 1986 (Biblioteka Dometi, nova serija, 49), 240 p.; Brižinski spomeniki. – In: Enciklopedija Slovenije. 1. Ljubljana, 1987, p. 383–384; Vertikalne i horizontalne književne odrednice u delu Klimenta Ohridskog. – Revija, 28, 1988, 8–9, p. 901–909; Kyrillo-Methodianische kulturologische Initiative. – In: Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma, 1990, p. 931–938; Starejše slovensko slovstvo. Ljubljana, 1990, 392 p.; Jernej Kopitar. – In: Dvanajst velikih Slovencev. Ljubljana, 1994, p. 123–148; Brižinski spomeniki. – In: Enciklopedija Slovenije. 1. (A–Ca). Ljubljana, 1998, p. 383–384; Brižinski spomeniki. – In: Ilustrovana zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1999, p. 57.

Лит.: Gibalne linije. – In: Pričevanja, december 1984: iz lastnih korenin: avtobiografski eseji. Ljubljana, 1984, p. 195–236; U području nemira: prof. dr. Jože Pogačnik. – Oko, 15, 1987, 397, p. 10; Petković B. Profesor i znanstvenik Jože Pogačnik. – Ten, 5, 1988, 46, p. 14–15; Jože Pogačnik. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 42, 1991 (1992), p. 85–86; Grdina I. Šestdeset let profesorja Jožeta Pogačnika. – Jezik in slovstvo, 38, 1992–1993, 7–8, p. 281–283; Grum M. Bibliografija Jožeta Pogačnika ob šestdesetletnici. – SR, 41, 1993, p. 297–328; Zadravec Fr. Jože Pogačnik. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 44, 1993 (1994), p. 46; Pogovor z Jožetom Pogačnikom. – Nova revija, 8, 1994, p. 91–107; Jože Pogačnik. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 45, 1994 (1995), p. 58–59; Rajh B. Pogovor z prof. dr. Jožetom Pogačnikom. – Dialogi, 31, 1995, p. 3–15; Znanost bez granica. – Vjenac, 305, 1996, p. 16–17; Jože Pogačnik. – In: Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob šestdesetletnici. Biografski zbornik. Ljubljana, 1998, p. 109–110; Orešnik J. Jože Pogačnik. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 48, 1997 (1998), p. 56–57; Rustja B. Gost meseca: akademik dr. Jože Pogačnik. – Ogniščе, 35, 1999, p. 6–10.

Найда Иванова

ПОГÒДИН, Михаил Петрович (11/23. XI.1800 – 8/20.XII.1875) – руски историк славист, археограф, журналист, обществен деец, писател. Роден в Москва. Завършва Първа московска гимназия и Московския унив. (1821). Преподавател по география в Московския благороднически пансион. Магистър (1825), редовен проф. (1833); от 1826 преподавател по всеобща история, а през 1835–1844 – и по руска история в Московския унив. Член-кор. (1826), действ. член (1836), акад. (1841) на Петербургската АН. Действ. член (1825), секретар (1834–1845) и председател (1875) на Общество истории и древностей российских. Член (1824), секретар (1834) и председател (1860–1866) на Общество любителей российской словесности. Един от организаторите (1858) и председател (от 1861) на Московския слав. благотворителен комитет. Почетен д-р по философия на Пражкия унив. Умира в Москва.

Основно място в научната, научнопопуляризаторската и публицистичната дейност на П. заемат всички аспекти на

Михаил Погодин

слав. проблематика. Още като студент той започва заниманията си по история на славяните и превежда на руски език книгата на Й. *Добровски* „Cyrill und Method der Slawen Apostel" („Кирилл и Мефодий. Славянские первоучители. Историко-критическое исследование". М., 1825); в приложението обнародва първото си голямо откритие – *Азбучната молитва* (по два преписа). През 1833 превежда от лат. език първия том на старослав. граматика на Добровски. Заниманията му с палеославистика стават по-интензивни след научните му пътувания из Европа – през 1835 (пребивава главно в Прага), 1839 (близо година отново обикаля основните славистични центрове), 1842 (Галиция, Мариенбад, Виена, Франция и др.) и 1846 (извън обичайния си маршрут посещава Сърбия, Галац, Одеса). При пътешествието си до Цариград и оттам – до Египет и Палестина (1867) П. живо се интересува от бълг. църковен въпрос. Връзките му с чуждестранни учени изиграват съществена роля в организацията на славистичните изследвания – на мнозина той помага да се издадат трудовете им на руски език, обнародва техни статии в свои издания или им предоставя за работа ръкописи и справки от колекцията си.

П. оформя възгледите си под влияние на т.нар. теория на официалната народност, според която руската империя има три опори – православие, самодържавие и народност. Според П. руската народност е част от общата народностна слав. основа, чиито корени, история, древни паметници и книжовен език трябва да се изучават и пропагандират, а намиращите се под чуждоверско робство слав. народи – да се подкрепят. До края на живота си той остава убеден поддръжник на схващането, че славянството е самостоятелен, нравствено запазен свят, който трябва да върви по собствен път, различен от европейския. П. изповядва панславизма – всички славяни трябва да се съединят под егидата на православието и под скиптъра на руския царизъм. На тази консервативна основа той изгражда своите представи за истор. процес. Научните му обобщения и изводи се подчиняват на идейнополитическите му възгледи. В съответствие с тях П. е изключително отзивчив, щедър и доброжелателен към всички българи, пребиваващи или учещи в Москва. Поради интереса си към бълг. минало той напр. поощрява заниманията на Ю. И. *Венелин*, издава със свои средства първата част на „Древние и нынешние болгаре" и защитава нейния автор от основателните критики на славистите; урежда командировката на Венелин в Б-я (1830), а след ранната му смърт обнародва фрагменти от неговото изследване за слав. писменост като втори том на „Древние и нынешние болгаре". През 40-те г. П. става централна политическа фигура при официалната интерпретация на слав. въпрос.

П. започва издателската си дейност с „Московский вестник" (1827–1830), но истинският му принос за славистиката е сп. „Москвитянин" (1841–1856), отначало издавано с участието на С. П. Шеви-

рьов. Списанието изразява преди всичко възгледите на университетската партия на славянофилите; в раздела „Славянские известия", превърнал се в своеобразна трибуна на палеославистиката, поместват свои изследвания именити съвременници на П.: А. В. *Горски* публикува първите сведения за ЖК и ЖМ (1843), И. П. Сахаров – послесловието на *Йоан* презвитер към превода на Житието на Антоний Велики (1845); с изследвания участват О. М. *Бодянски*, А. Х. *Востоков*, И. И. *Срезневски*, Ф. И. *Буслаев*, В. И. *Григорович*, А. Ф. *Гилфердинг* и много други. В раздела „Отрывки из переписки редактора" П. печата писма от българи (напр. от Н. Геров) и съобщения за положението в Б-я, както и откъси от кореспонденцията си с руски и чуждестранни палеослависти по различни поводи, свързани с откритията около делото на първоучителите и техните следовници. Така напр. П. съобщава на Горски за цикъл древни проповеди, част от които по-късно се приемат за вероятно Климентови, а Горски му отговаря с обширен анализ върху началото на проповедническата литература у славяните (1843); по повод запитването на П. Й. *Шафарик*, дали съществуват преписи на Климентови съчинения в Русия, П. пише възвание до руските изследователи да търсят „скритите драгоценности" на старината (Н. П. Барсуков, 7, с. 166). След смъртта му Н. А. Попов печата в ЧОИДР писма до него от 24 лица, между които са Бодянски, Шафарик, Добровски, Л. Гай, Б. *Копитар*, Фр. *Миклошич*, В. *Ханка*, В. Караджич, З. Княжески, С. Филаретов и др.

В 1855 П. подарява на Московския унив. частица от мощите (от ръката) на св. Кирил, която му е връчена в Прага през 1835 от каноника на църквата „Св. Вит" В. Пешина („Письма к М. П. Погодину...", с. 471). Особено активен е интересът му към Кирило-Методиевото дело около юбилейната 1863. Под негово ръководство Общество любителей российской словесности става един от организаторите на честванията на 1000-годишнината от създаването на слав. азбука. На тържественото заседание на Д-вото на 11 май 1863 П. прочита своите разсъждения за солунските братя и за значението на богослужението на слав. език за единството на славяните, издава и най-значителния юбилеен сборник, посветен на 1000-годишнината (1865). В него той помества много важни за кирилометодиевистиката изследвания от Горски, Гилфердинг, Григорович, А. Е. *Викторов*, А. И. *Соболевски*, К. И. *Невоструев* и др., а също *Херсонската легенда* и *Италианската легенда* (без коментар и без името на издателя). В своите трудове върху най-старата и средновековната история на Русия и на славянския свят П. обсъжда и делото на Кирил и Методий. Възгледите му по тази тема са обобщени в „Речь, произнесенная в заседании Московского общества любителей российской словесности председателем М. П. Погодиным, 11 мая 1863 года, в память о св. Кирилле и Мефодие"; откъс от нея: „Кирилл и Мефодий – славяне, а не греки (отрывок из разсуждения)", е отпечатан през 1864, а цялата – през 1865. След обширен обзор на изворите и изследванията до 1863 П. поставя въпросите за народността на солунските братя, за причините за създаване на азбуката, за наречието, на което са извършени преводите им. Той категорично се присъединява към учените, които не се съмняват в слав. им произход. Според него в 862 преводът на части от Свещеното писание е бил вече факт, но е бил направен през 855. Кирил и Методий по своя инициатива са създали азбуката и първите преводи и са започнали да ги употребяват „сред единоплеменниците си в Солун и Брегалница", после в Б-я и чак след това – във Велика Моравия (с. 111–113). Методий лично е кръстил княз Борис (с. 112–121). П. отстоява отречената днес хипотеза, че глаголицата е руското писмо, с

което Кирил се е запознал в *Херсон*, а кирилицата е негово дело. Що се отнася до езика на първите преводи, П. погрешно смята, че той е старото наречие на „поляните", разселили се от Русия на юг и стигнали до територията на Б-я, т.е. че това е великоруски диалект, генетически свързан с българския (с. 131–142). П. пръв изказва предположение за Кириловото авторство на Херсонската легенда, коригирайки мнението на Горски от първата му публикация върху ЖК, че тя е дело на неизвестен автор (с. 81–82).

Твърде повърхностен като филолог и слаб историк, често защитаващ романтични, но ненаучни хипотези, П. има изключително вярно чувство за стойността на слав. старини – от археол. находки до ръкописни книги. Неговите албуми с документи, скици, карти и образци от почерци, макар и издадени ненаучно, са използвани широко от медиевистите в следващите десетилетия. В образците му са намерили място копия от най-ценните старобълг. паметници както от колекцията му, така и от други сбирки. „Книгохранилището" на П. има огромно значение за палеославистиката. То обема повече от 2000 слав. ръкописа и фрагмента (XI–XIX в.), 79 от които – пергаментни, както и много други старини, включително и старопечатни книги – между тях и уникална сбирка от слав. венециански издания. В състава му са освен придобитите от П. кодекси (значителна част от южнославянските – чрез Караджич) също и ръкописи на П. М. Строев, И. П. Лаптев, Т. Ф. Болшаков, Григорович, К. Ф. *Калайдович* и много други. Закупено от Императорската публична библиотека (1852), днес то е притежание на РНБ.

С ъ ч. : Нечто о святых изобретателях славянской грамоты Кирилле и Мефодие. – Славянский архив, 1826, 4, с. 348–357; Из письма ординарного профессора Московского университета Погодина к г. Министру народного просвящения из Германии. – ЖМНП, 11, 1836, 9, с. 671–675; Образцы славяно-русского древлеписания. М., 1840, 2 с.+24 табл.; Год в чужих краях (1839). Дорожный дневник. 1. М., [1844], с. 50–54; О новых приобретениях в моем древнехранилище. – Москвитянин, 1847, 2, с. 246–248; Св. Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. – Русские ведомости, 1863, бр. 1, 3, 4, 7; Отрывки из рассуждения о св. Кирилле и Мефодии, читанного председателем в прошлом заседании Общества любителей российской словесности 11 мая. – Московские ведомости, 1863, бр. 135; Кирилл и Мефодий – славяне, а не греки (отрывок из рассуждения). – Православное обозрение, 14, 1864, 5, с. 1–9; Речь, произнесенная в заседании Московского общества любителей российской словесности председателем М. П. Погодиным, 11 мая 1863 года, в память о св. Кирилле и Мефодие. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. В память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России, изданный по определению Московского общества любителей российской словесности М. Погодиным. М., 1865, с. 81–144; Слово о перенесении мощей св. Климента Римского. — В: Кирило-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 319–326; Окружное послание к славянам 1862 г., марта 25, в день Благовещения. – В: Кирило-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 542–549; Древняя русская история до монгольского ига. 1–2. М., 1871, 825 с.; 3., 1. М., 1871, 160 илл.+72 с.; 3., 2. Атлас исторический, археологический с объяснением. М., 1871, 129 с.; Собрание статей, писем и речей по поводу Славянского вопроса. М., 1878, 166 с.; Письма М. П. Погодина к О. М. Бодянскому. – ЧОИДР, 1884, 3, с. 1–26.

Л и т. : Отчет Имп. Публичной библиотеки за 1853 год. СПб., 1853, с. 21–58; R a č k i Fr. Mihail Petrović Pogodin, počastni član JAZU. [Nekrolog]. Zagreb, 1877, 28 p.; Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861). С предисловием и примечаниями Н. Попова. 1–3. М., 1879–1880, 18+744+4 с.; Б а р с у к о в Н. П. Жизнь и труды М. П. Погодина. 1–22. СПб., 1888–1910; И в а с к У. Г. Частные библиотеки в России. 2. СПб., 1912, с. 26–27; П о п р у ж е н к о М. Г. Памяти М. П. Погодина. (Из заметок по истории Болгарского возрождения). – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, с. 277–289; К о з ь м е н к о И. В. Архив М. П. Погодина. – Записки Отдела рукописей. Государственная публичная библиотека СССР им. В. И. Ленина, 11, 1950, с. 39–54; И в а н о в а Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, 576 с.

Климентина Иванова

ПОГО̀ДИНСКИ КѝРИЛСКО-ГЛАГОЛѝЧЕСКИ ЛѝСТОВЕ, Московски кирилско-глаголически листове – два пергаментни листа от XII в., изписани с кирилица, на места с отделни глаголически букви. Били са част от тетрада, използвана за подвързия на друга книга, поради което вътрешните страници са много изтрити. Наречени са по името на своя пръв притежател М. П. *Погодин*, но не е известно как той се е сдобил с тях. Сега се намират в Руската национална библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Санкт Петербург, в сбирката на Погодин, № 68. Пръв за П. к.-г. л. съобщава О. М. *Бодянски* в частно писмо от 6 февр. 1856 до П. Й. *Шафарик*, където доста подробно ги описва. По-късно той публикува това описание в ЧОИДР (кн. 1 за 1859) под заглавие „Московские глагольские отрывки“ и с малко предисловие, от което става ясно, че за пръв път е видял ръкописа у Погодин през 1848. Бодянски прави кратка характеристика на ръкописа и неговото писмо, но допуска някои грешки и неточности, напр. приема за русизми такива явления, като преминаването на силния ъ в о, наставката -овъ след гласна (мосѣовъ), щ вместо шт, е вместо ѥ, групите ѹю, шю. Глаголицата според него обаче е българска. Той твърди, че П. к.-г. л. не са изключение, а са част от група руски ръкописи с примес на глаголица, които той познава, и затова допуска, че след покръстването ѝ в Русия са се използвали едновременно и кирилицата, и глаголицата. Бодянски публикува и снимки от двете четливи страници на ръкописа. През 1858 П. А. *Лавровски* вече е издал същите две страници от текста с някои грешки и неточности в разчитането и в транслитерацията на глаголическите букви. Той смята, че текстът е откъс от някакво поучение в руска редакция (навсякъде ѫ се заменя с оу), а начертанията ж и ѵ са сходни с начертанията на същите букви от *Остромировото евангелие*. Според Лавровски руският преписвач си е служел лошо с глаголицата, защото не я е познавал добре. П. к.-г. л. привличат вниманието и на И. И. *Срезневски*, който също не успява да изясни съдържанието на текста. Според него „първата външна страница заедно с обратната вътрешна представлява едно цяло – част от поучение, писано на кирилица, смесена с глаголица. Другата половина на откъса, писана само на кирилица, е част от особено поучение. От това се вижда, че този откъс е част от тетрада, на чиито средни листове е завършвало едно поучение и е започвало друго“ („Древние памятники ...“, с. 218–219). Срезневски публикува и текста на двете вътрешни страници, които е успял да разчете. Найголям принос за определянето на съдържанието на текста има Г. А. *Илински* (1929). Той открива, че двете страници, смятани за вътрешни (1v и 2), са всъщност външни, а външните – вътрешни, и с помощта на Ф. И. Покровски установява, че П. к.-г. л. са част от Тълкованията на св. Иполит, папа римски, за книгата на пророк Даниил „За видението на дървото и за това как бе изгонен Навуходоносор“ (по-точно част от петото видение от всичко дванайсетте в тълкованията на Иполит). На Илински принадлежи и най-точното издание на текста, тъй като той е разполагал с успореден грц. текст, приведен и в самото издание, и това му е позволило да възстанови текста и върху похабените страници. Той е автор и на пълното палеографско и езиково описание на ръкописа и съставител на пълен речник индекс към него.

П. к.-г. л. са написани на доста грубо обработен пергамент с размери 20,8 × 16,4 см, зацапан на места; долните десни ъгли на двата листа са откъснати. На л. 1 в края на пети ред има малка дупка, поголяма има на л. 2 срещу р. 7, 8 и 9 отдолу. Дупка има и на л. 2v. Страниците са разчертани на 27 реда. Подобно на

Бодянски, Илински смята, че Русия едва ли е получила от Б-я само кирилски книги, защото по присъствието на глаголически букви в текста П. к.-г. л. се родеят с още 14 руски ръкописа от същото време. Противно на Лавровски обаче той твърди, че глаголическият почерк на преписвача е твърд и уверен, което означава, че той е владеел еднакво добре и двете азбуки, а глаголическите букви е внасял случайно. Глаголическите знаци се срещат 91 пъти и то не само на първите две страници, както твърди Срезневски. Знакът ⰰ (а) се среща 5 пъти, ⰱ (в) – 7 пъти, ⰲ (в) – 15 пъти, ⰶ (ж) – 4 пъти, ⰸ (ѕ) – 7 пъти, начертанието на ⰻ (н) е много архаично и се среща 13 пъти, ⰾ (н) – 1 път, ⰻ (о) — 1 път, ⰿ (п) – 10 пъти, ⱀ (р) – 2 пъти, ⱄ (с) – 1 път, ⱅ (т) – 10 пъти, ⱈ (х) – 8 пъти, ⱉ (ш) – 6 пъти и ⱑ (ѣ) – само веднъж. Или всъщност в П. к.-г. л. се срещат само 15 глаголически букви. Кирилицата в тях представлява дребен *устав*. Писмото е изправено, но доста стегнато. Отсъства знакът ѫ, а ѧ се употребява на етимологичното си място и доста по-рядко на мястото на 'а; знак ѹ се употребява вместо ⱆ, а знак за ѕ има само в глаголицата. Срещат се и знаци ю, ѩ и ѥ. Преписвачът употребява надреден знак в началото на сричка над знак за гласна. В текста почти няма изясняване на еровете, а процесът на изпадане на слабите ерове е едва в началото си. На мястото на сонантичното праслав. *л* стои група ъл – тъ/л/коүѭ, а ър и ьр се употребяват на мястото на *р*-сонантите – гърдоıе, кърмла, кърмлаше, дьржавно, растьрзд/н/те и веднъж – гордость. Вместо ръ от праслав. tert се пише ре – древа, средѣ, предъ, ревворивыа, премѣнить и др. Два пъти се среща ж вместо жд на мястото на dj – ноужаше, расоужающе, но на мястото на tj стои винаги щ без изключение. Характерни за текста са и контрахираните форми на имперфекта. Морфологичните особености са сравнително малко – веднъж е употребен зв. пад. по *й*-основи в/алта/сароү на име с изконна *о*-основа, среща се и форма за мест. пад. по *й*-основи сиоү, както и листове – им. пад. мн. ч. Веднъж родителната форма ниүсоже е употребена като именително-винителна.

Въпреки малкия си обем П. к.-г. л. имат важно значение за кирилометодиевистиката не само поради примеса на глаголически букви в текста, но и поради факта, че те са най-старият препис на съчиненията на Иполит, които в слав. преписи са запазени по-добре, отколкото в гръцки. Според И. Е. *Евсеев* (1902, 1905) Иполитовото тълкование е било преведено заедно с неговото Слово за Антихриста в Б-я по времето на цар *Симеон* (893–927); неизвестният преводач на двете съчинения е преписвал библейските цитати с почти буквална точност от нетълковния превод на книгата на пророк Даниил, направен от Симеоновия кръжец, така че П. к.-г. л. са ранен руски препис на отломка от Златния век и могат да се използват при реконструкцията на превода на *Библията*, направен по времето на този владетел.

Лит.: Лавровский П. А. Описание семи рукописей Санкт-Петербургской Публичной библиотеки. – ЧОИДР, 1858, 4, 3, с. 51–54; Бодянский О. М. Московские глагольские отрывки. – ЧОИДР, 1859, 1, 3, с. 1–8; Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X–XIV вв. Общее повременное обозрение и дополнения с палеографическими указаниями, выписками и указателем. – ИИАН по РЯС, 10, 1861–1863, с. 40, 218–219 (същото: СПб., 1863; 2 изд. 1882); Волков Н. В. Статистические сведения о сохранившихся древнерусских книгах XI–XIV вв. и их указатель. СПб., 1897 (Памятники древней письменности, 123), с. 94, № 691; Евсеев И. Е. Толкование на книгу пророка Даниила в древнеславянской и старинной русской письменности. – Древности. Труды славянской комиссии Имп. Академии наук, 3, 1902, 2+36 с.; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. М., 1905, 90+183 с.; Каринский Н. М. Образцы глаголицы. СПб., 1908, табл. XXI; Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград, 1914 (Энциклопедия славян-

ской филологии, 4., 1), с. 5; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, с. 213 (фототипно изд. М., 1979); Iljinskij G. Погодинские кирилловско-глаголические листки. – Bsl, 1, 1929, p. 86–118; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI–XIII вв.). М., 1984, с. 134, № 105.

Анна-Мария Тотоманова

ПОГОРЀЛОВ, Валерий Александрович (21.III./3.IV.1872 – 2.IX. 1955) – руски славист. Роден в Санкт Петербург. Завършва гимназия във Феодосия (1890). Следва във Варшавския (1890–1891) и в Московския (1891–1894) унив. Работи като библиотекар в Московската синодална типография (1896–1902). Преподавател по слав. езици в Московския унив. (1901–1903). Хабилитира се във Варшавския унив. (1903), където през 1911 става проф. по сравнителна граматика на слав. езици. По-късно е проф. в Унив. в Ростов на Дон (1918–1920). От 1920 до 1922 живее в Б-я. От 1923 работи в Унив. в Братислава, където през 1924 е избран за извънреден проф. по руски език и литература и е лектор по руски, сърбохърватски и бълг. език. Член (от 1895) и секретар (1898–1901) на Слав. комисия на Московското археол. д-во; член на Д-вото за история, филология и право при Варшавския унив. и на Научното д-во „П. Й. Шафарик“ в Братислава.

Значително място в научните занимания на П. заемат описите на ръкописни и старопечатни сбирки. Негово дело са някои от описите на ръкописите от библиотеката на Московската синодална типография; особено важни са изследванията му върху преписите на *Псалтира* в тази сбирка, въз основа на които прави изводите си за редакциите на старобълг. псалтирен превод. При съпоставката на преписите, в която включва и текста на Син. пс. по изданието на Л. *Гайтлер*, П. отделя четири редакции в развоя на текста: 1. Първоначална или южнославянска, която е преводът на Константин-Кирил и Методий и по време и място на възникване се свързва с останалите първи преводи на Свещеното писание; този текст е засвидетелстван в Син. пс. 2. Тълковна, представена от псалтирния текст, придружен от Тълкованията на Теодорит Кирски; според П. тя е била направена в Б-я по времето на цар *Симеон* (893–927), като едновременно с превода на тълкованията на Псалтира е бил редактиран и текстът на първоначалната редакция. 3. Руска редакция, която обединява голяма група руски преписи, съдържащи според него дребни единични лексикални и граматически поправки, направени на различно място и по различно време, неподчинени на обща идея; П. предполага, че разнородните промени евентуално се дължат на наслагването на няколко редакции. 4. Нова (поправена) редакция, която П. най-общо свързва с дейността на книжовническия кръг около Евтимий Търновски; в нея последователно е изразен стремежът при редактирането текстът да се поправи изцяло в лексикално и граматическо отношение. Магистърската дисертация на П. „Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе“ (1910) е посветена на Тълковната редакция на старобълг. псалтирен текст. П. издава и текста на Чудовския псалтир от XI в. – най-стария известен препис на текста от тази редакция, запазен фрагментарно. В отговора си на рецензията, която Е. Ф. *Карски* пише за изданието, критикувайки го предимно за терминологията, П. публикува „разяснение“ в защита на названието „старобългарски“ за езика на Константин-Кирил и Методий и уточнява терминологията, свързана с изучаването на старите слав. паметници.

П. изследва и историята на двете слав. *азбуки*. В доклад от 1901 на тема „Замечания об изобретении славянского алфавита“, като анализира известните от слав. извори сведения, той обосно-

вава тезата, че Кирил е автор на глаголицата, която предшества кирилицата. Разглежда и въпроса за разпространението на двете азбуки. Отделно изследване посвещава на данните за слав. азбуки в съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите". Според него е обяснимо, че няма свидетелства за възникването на кирилицата, тъй като тя вероятно не се е появила изведнъж, а отделни букви от познатата на славяните и преди Кирил грц. азбука постепенно са замествали някои глаголически начертания до пълното приемане на втората слав. азбука. Запазили са се само тези знакове, които не са имали съответствие в грц. азбука, като са били подложени на известна стилизация в съответствие с начертанията на останалите букви. Именно по този начин според П. по времето на Черноризец Храбър е започнала да се заражда кирилицата; в трактата си Храбър се обявява срещу славяните – привърженици на всичко гръцко, и срещу въвеждането от тях гърцизирано писмо (кирилицата).

Въз основа на материал от слав. текст на *Евангелието* П. проучва някои характерни особености на старобълг. преводи от гръцки: употребата на формите на сложните времена, написанията на грц. думи и предаването им на старобългарски. Той е убеден, че част от грц. думи са влезли в народната реч много преди Кирило-Методиевата епоха, като някои от тях са претърпели известни промени и в този вид се срещат в евангелския текст. Други са запазили написанията си, доколкото знаците на грц. азбука са намирали съответствие в слав. реч, но общо взето грц. думи се предават съгласно слав. им произношение. В резултат на наблюдения над старобълг. евангелски текст и сравняването му със Септуагинтата и Вулгатата П. открива в него следи от лат. влияние. В отделна публикация представя думите със суфикс -ѵн (от тюркски произход) в старобълг. текстове. Според него те са характерни изключително за източнобълг. паметници от епохата на цар Симеон. П. се спира на особеностите на тяхното склонение и смята, че първоначалната форма за им. пад. ед. ч. е била -ѵн, а покъсно е станала -ѵнн, -ѵен.

Анализирайки езиковите данни от Македонския глаголически лист, който съдържа откъс от словата на *Ефрем Сирин*, П. отнася паметника към една група със Супр. сб. и *Хилендарските листове*. Направената от него съпоставка с книжовни паметници от преславския кръг доказва, че преводът на тези слова, съхранен в Паренесиса на Ефрем Сирин и в Македонския глаголически лист, е направен в Б-я по времето на цар Симеон. (Вж. *Рилски глаголически листове*.)

По сложния въпрос за етническата принадлежност на слав. първоучители П. има категорично становище – убеден е, че те произхождат от племената на бълг. славяни. Аргументите му са от културноистор. и филологически характер. Той смята, че високото административно положение на Лъв, бащата на солунските братя, е било в съответствие с виз. практика да се назначават и чужденци на отговорни постове, а обучението на Константин в елитни среди е било начин да се гарантира верноподаността на сановник чужденец. От друга страна, за византийците не е било типично да изучават „варварски" езици – следователно съвършеният слав. език на Кирил и Методий ги характеризира като славяни. Примерите за „неразбиране на гръцкия текст" в старобълг. евангелски превод, макар и редки, биха били недопустими за преводачи, чийто матерен език е бил гръцкият („O národnosti apoštolov slavianstva", 1927).

П. засяга и оживено дискутираната тема за авторството на ЖК и ЖМ. Като отхвърля възможността двата житийни текста да са имали грц. оригинали, той обосновава няколко положения: Методий и най-близките му ученици не са създатели на ЖК (авторът говори въз

основа на „чути“ сведения и допуска неточности); ЖМ се отличава с още послаба осведоменост на автора си; житията нямат общ автор (налице са разлики в предаването на фактологията); и двата паметника са възникнали в чешки земи и са свидетелство за поддържането на кирило-методиевските *традиции* в тях докъм края на XI в. („На каком языке были написаны так называемые Паннонские жития?“, 1932; „Чешские продолжатели Кирилло-Мефодиевской литературной традиции“, 1936).

Обект на специалното внимание на П. са още *Изборникът от 1073* (започва подготовка за издаването му), *Савината книга* (изучава я от палеографска гледна точка), както и един по-късен паметник – Даниловият четириезичник (речник на грц., бълг., румънски и албански думи), издаден за пръв път в Москопол през 1760 или 1770. Той е важен за историята на бълг. език, защото в него е засвидетелстван текст от югозападен бълг. говор, записан в края на XVIII или началото на XIX в. П. го описва подробно по второто му издание, направено във Венеция през 1802.

П. е автор на рецензии, които са съществени научни приноси. Обстойни и задълбочени са отзивите му за изданието на Болонския псалтир на В. *Ягич*, за изданието на грамотите на бълг. царе от Г. А. *Илински*, за описа на Б. *Цонев* на ръкописите в Народната библиотека в София, за първите два броя на списанието за библиография „Книгописец“, издавано от Ал. *Теодоров-Балан* и Н. Николаев, и др. По време на престоя си в Б-я П. описва бълг. старопечатни книги от периода 1802–1877 (1923).

С ъ ч . : Библиотека Московской Синодальной типографии. 2. Сборники и лексиконы. М., 1899, 7+108 с.; 3. Псалтыри. С приложением статьи „О редакциях славянского перевода Псалтыри“. М., 1901, с. III–LXIV, 1–175; Заметка по поводу сказания Храбра о писменех. – ИОРЯС, 6, 1901, 4, с. 340–345; К вопросу о Македонском глаголическом листке. – В: Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному профессору Ф. Ф. Фортунатову. Варшава, 1902, с. 492–499 (също в: РФВ, 49, 1902, с. 24–31); Латино-славянский словарь XVII в. – РФВ, 51, 1904, с. 337–340; Обзор изучения болгарского языка (Вступительная лекция, читанная в Имп. Варшавском университете 13 сентября 1903 г.). – Варшавские университетские известия, 1904, 2, с. 1–17; Ал. Теодоров-Балан Един особит звук в родопското наречие (рец.). – РФВ, 53, 1905, 1, с. 155–156; Славянская псалтырь. Psalterium Bononiense. Ed. V. Jagić (рец.). – ИОРЯС, 13, 1908, 1, с. 440–464; Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Варшава, 1910, 7+245 с.; Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Рассмотрение списков и исследование особенностей псалтырного текста. Варшава, 1910, 237 с.; Чудовская псалтырь XI века, отрывок Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. СПб., 1910, 273 с.+2 ил.; Краткая сербская хрестоматия (Пособие для студентов). Варшава, 1911, 68 с.; Разъяснение [в связи с рец. Е. Ф. Карского на книгу Погорелова о „Толковании“ Феодорита]. – РФВ, 66, 1911, 3–4, с. 409–411; Г. А. Ильинский. Грамоты болгарских царей. М., 1911 (рец.). – ЖМНП, новая серия, 37, 1912, февраль, с. 343–357; Лекции по истории сербского языка. Варшава, 1914, 235 с.; Лекции по сравнительной грамматике славянских наречий, читанные студентам-словесникам IV курса Имп. Варшавского университета в 1913–1914 уч. г. Варшава, 1914. 1., 15 с.; 2., 240 с.; Образование имен существительных с окончанием -чи в древнеболгарском языке. Варшава, 1914, 16 с.; Лекции по сербскому языку. Ростов на Дону, 1916, 235 с.; Опис на старите печатни български книги (1802–1877). С., 1923, 6+795 с.; Данаиловият четириезичник. – СбБАН, 17, 1925, 11, с. 1–48; Из наблюдений в области древнеславянской переводной литературы. 1. Латинское влияние в переводе Евангелия. 2. Употребление форм прошедшего сложного в тексте Евангелия. – SFFUKB, 3, 1925, 32 (6), p. 207–226; Из наблюдений в области древнеславянской переводной литературы. 3. Опыт изучения текста Саввиной книги. – SFFUKB, 4, 1927, 46 (1), p. 1–119; O národnosti apoštolov slavianstva. – Bratislava, 1, 1927, p. 183–193; Проф. А. В. Михайлов. – Slavia, 6, 1926–1927, p. 823–827; Написания греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. – Slavia, 7, 1928–1929, p. 871–884; Формы греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. – Bsl, 2, 1930, 1–26; На каком языке были написаны так называемые Паннонские жития? – Bsl, 4, 1932, p. 13–21; Западно-славянские элементы в Кирилло-Мефодиевской лексике. – In: Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. 2. Praha, 1932, p. 667; Чешские продолжатели Кирилло-Мефодиевской литератур-

БАН - Институт за литература БИБЛИОТЕКА

ной традиции. – ИБАИ, 10, 1936, с. 3–15; Sv. Cyril, sv. Metod i Gorazd, ich činnost a původ. – Sborník literárno-vědeckého odboru spolku sv. Vojtecha, 3, 1936, 1–2, p. 7–36; Importance de la forme des mots grecs dans la traduction Cyrillo-Méthodienne. – In: Studi bizantini e neoellenici. 1. Roma, 1939, p. 534–540.

Лит.: Протокол 41-го заседания Славянской комиссии Имп. Московского археологического общества. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 19, 1902, 3, с. 19–21; Протокол 53-го заседания Славянской комиссии Имп. Московского археологического общества. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 19, 1902, 3, с. 41–42; Speranskij M. – ASPh, 24, 1902, p. 272–275 (рец.); Карский Е. Ф. – РФВ, 65, 1911, 1–2, с. 273–274 (рец.); Карский Е. Ф. Примечание. – РФВ, 66, 1911, 3–4, с. 411–413; Багрий А. Вопрос о Сказании черноризца Храбра и Киевские списки „Сказания". – Филологические записки, 52 , 1912, 2, с. 261–275; Джурович Д. П. – РФВ, 68, 1912, с. 1–6 (рец.); Карский Е. Ф. – РФВ, 73, 1915, 1, с. 187 (рец.); Соболевский А. И. – РФВ, 73, 1915, 2, с. 402–403 (рец.); Романски Ст. – Училищен преглед, 26, 1927, с. 1482–1491 (рец.); Розов Вл. – Slavia, 10, 1931, p. 807–815 (рец.); Večerka R. Pogorelov, Valerij Aleksandrovič. – In: Česko-slovenské práce o jazyce, dejinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 387; Булахов М. Г. Погорелов, В. А. – В: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 3. Минск, 1978, с. 142–144; Алексеев А. А. Погорелов, В. А. – В: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979, с. 273–274.

Ивона Карачорова

ПОЀЗИЯ старобългарска – един от основните дялове на старобълг. литература през IX–X в., отличаващ се от прозаическите и ораторските жанрове по системната ритмическа организация на речта. Старобълг. книжовници са осъзнавали специфичния характер на поетическата реч и това намира отражение в употребяваните от тях термини: гърцизма „стихове" и неговото старобълг. съответствие гранеса, производно от което е краегранесне, т. е. *акростих*. Според тяхната терминология стиховете се „плетат" (срв. днешното пейоративно „стихоплетство"), но се плете и „пението", напр. Простн...мѫжа грѣшна неплетшаго гранесе и Плестн пѣнїе сїе малое (Кр. *Станчев*, 1972, с. 223). Разграничението между „стих" и „пеене" отразява реалната подялба на П. на две структурно-функционални (жанрови) групи: 1) песенна П. или *химнография*, която се основава на музикално-речевия ритъм и има богослужебно предназначение; 2) непесенна П., в която се използва или силабическо, или синтактично-тоническо *стихосложение* и чиито самостоятелни произведения по принцип нямат богослужебно предназначение; понякога е наричана и декламационна, което не е съвсем точно, тъй като в повечето случаи не е била предназначена за публично изпълнение, а за индивидуално визуално възприемане.

Основоположници на П. са Константин-Кирил и Методий, макар че преките следи от тяхното поетическо творчество в старобълг. традиция са спорни. От писмото на *Анастасий Библиотекар* до велетрийския епископ *Гуадерик* е известно, че след като открива мощите на св. *Климент Римски*, Кирил е написал на грц. език един химн, най-вероятно *Канон за Климент Римски*, който не е запазен в оригинал. Дали този химн е съхранен в слав. превод и дали един наскоро открит канон представя именно този превод (М. Ф. Мурянов, 1991; Е. М. *Верешчагин*, 1994), е въпрос, който все още се нуждае от по-нататъшни изследвания. Авторството на старобълг. *Канон за Димитър Солунски*, приписван от някои изследователи на Методий, от други – на Кирил или пък на някого от учениците им, също не е установено със сигурност. С по-голяма увереност може да се твърди, че Константин-Кирил (а не Константин Преславски) е най-вероятният автор на *Проглас към Евангелието* и че именно с него той е създал модела на старобълг. изосилабизъм. В светлината на откритията за поетическото творчество на *Константин Прес-*

лавски може да се смята за окончателно решен в полза на неговото авторство и спорът около възникването на друго забележително старобълг. стихотворение – *Азбучната молитва*, приписвано от някои изследователи на Константин-Кирил (Е. *Георгиев*, 1938 и др.).

До средата на XX в. интересът на изследователите на старобълг. литература се ограничава с Проглас към Евангелието, Азбучната молитва и анонимната *Похвала за цар Симеон* и само в редки случаи обсегът на издирванията на поетически изяви се разширява по посока на силабически фрагменти в химнографски или агиографски произведения (Р. *Якобсон*, 1923, 1957, 1963). Схващането, че силабиката е единствената форма на поетически ритъм в ранната православнослав. книжнина, налага задълго убеждението, че поезията е слабо развит дял на старобълг. литературно творчество. Това убеждение се подсилва от представата, че старобълг. химнография по принцип е преводна, с изключение на няколкото *служби* на слав. светци. Така напр. за труда на слав. преводачи на химнографски текстове дори В. *Ягич* изразява следното мнение: „Не обращая внимания на данный текст как на произведение греческой поэзии, они конечно в своем переводе не соблюдали ни размера стихов, ни таких поэтических украшений, как акростихи" (1886, с. LXXVIII).

Съществена промяна в тези възгледи настъпва през 60-те г. на XX в. На основата на въведеното от Пражкия лингвистичен кръг понятие „безразмерен стих" специалистите започват да търсят несилабическо обяснение на поетическия ритъм в химнографията – заговарят за „кондакарен стих" (А. В. Позднеев, 1965), за „молитвословен стих" (К. Ф. Тарановски, 1968), за „музикално-речев ритъм" (Станчев, 1973 и др.), за „мелодически стих" (С. Матхаузерова, 1976, с. 85). Установено е и наличието на друг тип непесенен ритъм, алтернативен на силабическия, който се основава на синтактично-интонационния паралелизъм и на тоническите структури, използвайки анафората като външен сигнал за граница на стиха или строфата (Станчев, 1969, 1973; Ал. *Наумов*, 1980, с. 41–43). През 70-те г. и по-късно ревизирането на негативните възгледи за П. получава нов подтик благодарение на забележителните открития за авторските приноси на Кирило-Методиевите ученици Константин Преславски, *Климент Охридски* и *Наум Охридски*, а наред с тях и на редица анонимни старобълг. книжовници в областта на химнографията. Разчитането на акростихове – сигурен белег за оригиналност (т. е. непреводност) на творбите, довежда до идентифицирането на множество неизвестни преди това произведения на старобълг. песенна П. Чрез изследванията на Кл. *Иванова*, Ст. *Кожухаров*, Г. *Попов*, М. Йовчева, А. А. *Турилов*, Л. А. Мошкова и др. до края на XX в. в научно обръщение са въведени 117 нови композиции (служби, канони, цикли от стихири), които заедно с по-рано известните служби довеждат броя на оригиналните химнографски произведения до 125, от които 58 са предназначени за Служебния миней, 35 – за Триода и 32 – за Октоиха. Значително се обогатяват и представите за химнографската продукция от по-късно време, в частност за сътвореното от Евтимий Търновски и неговата литературна школа, в която се откроява името на неизвестния по-рано химнописец Ефрем (П. Матеич, 1982). Вече е ясно, че песенната П. всъщност е една от най-развитите жанрови групи на оригиналната старобълг. литература.

Разчитането на неизвестни по-рано акростихове в химнографски творби обогатява с нови произведения и сравнително скромната по обем група на оригиналната силабическа П. от IX–X в., като изяснява и проблема за нейната ритмика. Стихотворението „Гранеса добра Константинова", разчетено от Попов

в акростиха на оригинален триоден цикъл, дело на Константин Преславски, е своеобразен автограф: реконструирането на акростиха представя творбата във вида, в който я е създал нейният автор, без да е необходимо критическо възстановяване на текста (освен добавянето на звучащите по онова време ерови гласни, които не са могли да бъдат включени в акростиха). Именно това ясно прецизира формулата на старобълг. изосилабизъм (Станчев, 1986), възхождащ към грц. ямбически триметър. Попов добавя към произведенията на старобълг. изосилабическа П. още едно произведение на Константин Преславски: тристишие с ритмически строеж 5+8, включено в акростиха на Канон за Рождество Христово (Попов, 1997, 1998), който на свой ред е Константинова перифраза на подобен канон от *Йоан Дамаскин*. Интересното в случая е, че „при съставянето на канона старобългарският книжовник се е придържал последователно и към заложената в ирмосите 12-срична структура“ (Попов, 1998, с. 7) – ново свидетелство, че в отделни случаи изосилабизмът през IX–X в. се е използвал и в песенната П., без да бъде водещ тип ритъм. И двете открити от Попов силабически стихотворения не се отличават съществено по своята функция от вече познатите: и те са пролози обръщения към читателя, но не са предисловия към цяла книга (както напр. при Учителното евангелие и *Изборника от 1073*), а са своеобразни „шифровани“ предисловия към отделен химнографски цикъл или произведение. След X в. поради промените в старобълг. фонетична система (изпадането на слабите ерове) силабическите произведения губят своя изосилабически характер, а литературната ситуация по време на виз. владичество (1018–1186) не стимулира създаването на нови произведения от този тип, тясно свързани с предходния разцвет на официалната литература. През първата половина на XIV в. в Б-я се извършва преход адаптиране на Стишния пролог от грц. език, в който кратките жития на светците са предшествани от проложни стихове (отново с функция на предисловие) – най-често тристишия или двустишия, които синтетично изразяват подвига на светеца. Виз. проложни стихове са изградени в ямбически триметър с характерното за него преобладаване на 12-сричния строеж, но „българският преводач не е успял да запази точно ритмиката на грц. оригинал“ (Г. Петков, 2000, с. 75) – преводните стихове имат неравен и увеличен брой срички (напр. 14, 15, 16). През този период ямбическият триметър очевидно вече не поражда бълг. изосилабическо съответствие, както това става през IX–X в.; независимо от обозначението „стих“, не е спазен единен поетически ритъм и в неголямата група оригинални проложни стихове, посветени на бълг. светци (Кожухаров, 1977).

Третият вид старобълг. поетически ритъм, синтактично-тоническият с анафора, се появява през IX–X в. в химничните кулминации на някои похвални слова, особено у Климент Охридски. Единствената самостоятелна поетическа творба, изградена въз основа на този ритъм, е „Молитва към Богородица“ от Димитър Кантакузин (последната четвърт на XV в.). Тя е съставена от 77 четиристишни строфи, във всяка от които стиховѣте имат анафорично начало (повтаря се една и съща начална дума или само представката); стиховете са изградени на основата на синтактично-интонационния паралелизъм, в строфите е добре доловима тоническата симетрия (рядко изотонизъм), без обаче да съществува единен модел на тоническа организация. Броят на сричките варира между 10 и 14 и би могъл да се приеме като свободна интерпретация на формулата на старобълг. изосилабизъм.

Лит.: Ягич В. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г.

СПб., 1886, с. I–XXXII; Соболевский А. И. Церковнославянские стихотворения конца IX – начала X века. – Библиограф, 8, 1892, 12, с. 375–384; Соболевский А. И. Черковнославянските стихотворения от IX–X в. и тяхното значение за черковнославянския език. – СбНУ, 16–17, 1900, с. 314–324; Franko I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 1. Konstantins „Alphabetisches Gebet". – ASPh, 35, 1914, p. 150–179; Franko I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 2. „Vorrede zum Evangelium". – ASPh, 36, 1916, p. 201–217; Якобсон Р. Заметка о древнеболгарском стихосложении. – ИОРЯС, 24, 1923, 2, с. 351–359; Георгиев Е. Две произведения на св. Кирила. С., 1938, 142 с.; Nahtigal R. Rekonstrukcija treh starocerkvenoslovanskih izvirnih pesnitev. – Razprave. Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani, 1, 1943, p. 43–156; Якобсон Р. Стихотворные цитаты в великоморавской агиографии. – SR, 10, 1957, p. 111–118 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 277–285); Якобсон Р. Тайная служба Константина Философа и дальнейшее развитие старославянской поэзии. – ЗбРВИ, 8, 1963, с. 153–166 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 260–276); Jakobson R. The Slavic Response to Byzantine Poetry. – In: XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Ochride, 1961. Rapports VIII. Belgrade–Ochride, 1961, 17 p. (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 240–259); Позднеев А. В. Стихосложение древней русской поэзии. – ScS, 9, 1965, p. 5–24; Тарановский К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI–XIII вв. – In: American Contributions to the Sixth International Congress of Slavists (Prague, 1968, August 7–13). 1. Linguistic Contributions. The Hague–Paris, 1968, p. 377–394; Ангелов Б. Ст. Климент Охридски – автор на общи служби. – ККФ 1, с. 237–259 (същото в: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 3. С., 1978, с. 17–37); Георгиев Е. Първият български и славянски поет. – В: Георгиев Е. Кирил и Методий – истината за създателите на славянската писменост. С., 1969, с. 216–252; Станчев Кр. Ритмичната структура в химничната поезия на Климент Охридски. – БЕ, 19, 1969, 6, с. 523–531; Иванова Кл. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. – ККФ 2, с. 341–365; Станчев Кр. Старобългарската поезия – графично оформяне и термини за означаването ѝ. – БЕ, 22, 1972, 3, с. 221–224; Куев К. Симеоновият сборник и неговите потомци. – ГСУфсф, 67, 1973, 2 (1974), с. 1–48; Станчев Кр. Ритмични основи на старобългарската поезия. – В: Славистични изследвания. 3. С., 1973, с. 264–270; Кожухаров Ст. Към въпроса за обема на понятието „старобългарска поезия". – ЛМ, 20, 1976, 7, с. 35–54; Матхаузерова С. Древнерусские теории искусства слова. Прага, 1976, 147 с.; Кожухаров Ст. Старобългарски проложни стихове. – Литературна история, 1, 1977, с. 44–56; Попов Г. Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на Триода. – БЕ, 28, 1978, 2, с. 497–507; Hauptová Z. Antické tradice ve velkomoravském písemnictví. – LF, 101, 1978, p. 139–160; Hauptová Z. Der altkirchenslavische Vers und seine byzantinischen Vorbilder. – In: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert. Praha, 1978, p. 335–360; Ангелов Б. Ст. За три съчинения в Симеоновите сборници. – Старобългарска литература, 5, 1979, с. 10–20; Наумов А. По въпросите на най-старата славянска поезия. – Старобългарска литература, 8, 1980, с. 37–45; Загребин В. М. Заупокойные стихири азбуковне в сербском требнике XIII века. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 65–91; Хаупто ва З. Похвала царю Симеону, ее автор и византийские образцы. – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 88–94; Матеич Пр. Българският химнописец Ефрем от XIV век. Дело и значение. С., 1982, 344 с.; Попов Г. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – БЕ, 32, 1982, 1, с. 3–26; Станчев К. Поетика на старобългарската литература. Основни принципи и проблеми. С., 1982, с. 144–165; Кожухаров Ст. Пѣти достоитъ архистратига. (Новооткрито произведение на Константин Преславски). – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. С., 1983, с. 59–62; Naumow A. Biblia w strukturze artystycznej utworów cerkiewnosłowiańskich. Kraków, 1983, p. 53–76; Станчев Кр. Старобългарската поезия. Кратък исторически преглед. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. С., 1983, с. 53–58; Кожухаров Ст. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. – Литературна история, 12, 1984, с. 3–19 (същото в: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 85–95); Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), 620 с.+100 факс.; Станчев Кр. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 62–74, 102–104 (2 прераб. изд. С., 1995, с. 65–78, 109–110); Jakobson R. Sketches for the History of the Oldest Slavic Hymnody: Commemoration of Christ's Saint and Great Martyr Demetrius. – In: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 286–346; Станчев Кр. Ритмичната структура на Кириловия *Проглас към Евангелието* и произведенията от

Преславския стихотворен цикъл (Старобългарският изосилабизъм). – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. 2. Roma, 1986, p. 645–652; Кожухаров Ст. Мефодий и Наум Охридский и формирование славянской гимнографической традиции. – Symposium Methodianum, p. 421–430; Popov G. Das hymnographische Werk von Methods Schüler Konstantin von Preslav. – Symposium Methodianum, p. 513–520; Былинин В. К. К проблеме стиха старославянской гимнографии (X–XIII вв). – В: Славянские литературы. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 33–51; Станчев К., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 112–219; Кожухаров Ст. Преславският канон за Въведение Богородично (Към проблема „акростих – реконструкция на състава"). – Palaeobulgarica, 15, 1991, 4, p. 28–38; Мурьянов М. Ф. Страницы гимнографии Киевской Руси. – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 69–143; Rothe H., E. M. Vereščagin. Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember nach den slavischen Handschriften der Rus' des 12. und 13. Jahrhunderts. Facsimile der Handschriften CGADA F. 381 Nr. 96 und 97. Köln–Weimar–Wien, 1993; Сырцова Е. Канон апостолу Андрею Наума Охридского (Опыт философско-апокрифического комментария к поэтике христианской гимнографии). – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 58–68; Верещагин Е. М. Последование под 30-м января из минеи № 98 (Ф. 381) РГАДА (Москва) – предполагаемый гимн первоучителя славян Кирилла. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 1, p. 3–21; Поп-Атанасов Г. Охридската химнографска школа во IX–X век. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 115–119; Попов Г. Из химнографского наследство на Константин Преславски (Новооткрит трипеснец за предпразненство на Успение Богородично). – Palaeobulgarica, 19, 1995, 3, p. 3–31; Попов Г. Произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 96–114; Rothe H., E. M. Vereščagin. Gottesdienstmenäum für den Monat Dezember nach den slavischen Handschriften der Rus' des 12. und 13. Jahrhunderts. 1. 1. bis 8. Dezember. Opladen– Düsseldorf, 1996; 2. 9. bis 19. Dezember. Opladen–Düsseldorf, 1997; 3. 20.–24. Dezember. Opladen–Düsseldorf, 1999; Верещагин Е. М. Ветхозаветные аллюзии в новонайденном каноне славянского первоучителя Кирилла. – В: Верещагин Е. М. Христианская книжность Древней Руси. М., 1996, с. 185–192; Попов Г. Новооткрит канон на Константин Преславски с тайнописно поетическо послание. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 4, p. 3–17; Верещагин Е. М. Уникальный девиативный канон на Рождество Христово в Декабрьской служебной минее XIII в. – In: Florilegium slavicum. Liber ad honorandum Herbert Jelitte. Frankfurt a. M.–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998, p. 293–303; Мошкова Л. А., А. А. Турилов. „Моравские земле велеи гражданин" (Неизвестная древняя служба первоучителю Мефодию). – Славяноведение, 1998, 4, с. 3–23; Попов Г. Канон за Рождество Христово от Константин Преславски. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 4, p. 3–26; Спасова М. Още веднъж за Похвалата на цар Симеон. – В: Българистични проучвания. 3. Велико Търново, 1998, с. 29–50; Станчев Кр. Жанр, стиль и модус в средневековой литературе православных славян. Методологические и терминологические проблемы. – In: Contributi italiani al XII Congresso Internationale degli Slavisti (Cracovia 26 Agosto – 3 Settembre 1998). Napoli, 1998, p. 25–60; Уханова Е. В. Служба св. Клименту, папе Римскому, в контексте крещения Руси великим князем Владимиром. – В: Историческому музею 125 лет. М., 1998, с. 143–152; Matejko L. K poézii Zlatého veku. – In: Slovensko-bulharské jazykové a literárne vzťahy. Bratislava, 1998, p. 25–31; Верещагин Е. Дальнейшее исследование Рождественского парафрастического канона Константина Преславского с иным прочтением концовки его акростиха. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, p. 25–40; Йовчева М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в Октоиха. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 3, p. 3–30; Мошкова Л. В. Гимнографические произведения Климента Охридского (Структурно-содержательные особенности). – Славяноведение, 1999, 1, с. 5–21; Мошкова Л. А., А. А. Турилов. Неизвестный памятник древнейшей славянской гимнографии (Канон Климента Охридского на Успение Богородицы). – Славяноведение, 1999, 2, с. 24–36; Попов Г. Хвална пѣсния константинова (Богоявленски предпразнични стихири на Константин Преславски в руски миней от XII–XIII в.). – Старобългарска литература, 31, 1999, с. 3–29; Крашенинникова О. А. Три канона из Октоиха Климента Охридского (Неизвестные страницы древнеславянской гимнографии). – Славяноведение, 2000, 2, с. 29–41; Мирчева Б. Службата за св. Климент Охридски в празничен миней № 122 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" в София. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 2, p. 70–84; Мошкова Л. Два комбинированных канона на Успение Богородицы (принципы объединения). – Palaeobulgarica, 24, 2000, 1, p. 53–76; Петков Г. Стишният пролог в старата българска, сръбска и руска литература (XIV–XV век). Археография, текстология и издание на проложните

стихове. Пловдив, 2000, 560 с.; Попов Г. Химнографското наследство на св. Климент Охридски. – В: Климент Охридски – живот и дело. С., 2000 (Кирило-Методиевски студии, 13), с. 42–49; Попов Г. Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней 156. – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 3–20.

Красимир Станчев

ПОКРЪСТВАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ – държавно-политически акт от изключителна важност за истор. развитие на бълг. държава през Ранното средновековие, определил насоката на нейното съществуване и международното ѝ положение за векове.

Създадената в края на VII в. бълг. държава започва да се развива като феодална формация. През VIII и началото на IX в. са изградени нейните политико-административни структури: централна и провинциална власт, войска, съдилища и др. По времето на хан Омуртаг (814–831) съюзният характер на държавата преминава в централизирано управление: страната е разделена на военноадминистративни области (*комитати*), управлявани от назначавани от владетеля областни управители (*кòмити*). Това засилва централизираната власт. Възниква и необходимостта от идеология, която да обуславя идейно тази власт, да ѝ приписва божествен характер. През първата половина на IX в. феодалните отношения изискват промени в правото, етиката, религията. Старото обичайно право с неговите традиции и морал вече не отговаря на новите обществени отношения. Още в началото на IX в. при хан Крум (803–814) в страната са въведени първите писани закони. Нуждата от законодателство, което да защитава феодалната собственост, става все по-остра. От друга страна, след образуването на бълг. държава в страната започва процес на сближаване между отделните етнически общности, на формиране на бълг. народност. Той обаче сериозно е затруднен поради наличието на различни езици, обичаи, традиции и религиозни вярвания. Нито една от религиите на трите основни етнически елемента (славяни, прабългари, траки) не взема връх над останалите. Единството на бълг. народ изисква и единна религия.

От IV в. християнството започва да се налага като общоевроп. религия. Зад големите християнски центрове *Рим* и *Цариград* стоят две мощни империи – *Франкската империя* и *Византия*, които определят европ. политика и характера на европ. култура. По необходимост всички европ. държави трябвало да станат християнски. По този път тръгват през IX в. слав. страни *Велика Моравия*, *Блатненското княжество*, Хърватско, Б-я, Сърбия, а през X в. – и Русия.

В историографската литература съществуват големи спорове относно степента на проникването на християнството в бълг. земи и сред бълг. народ до официалното П. б. през 864. Едни специалисти са убедени в масовото проникване на християнската религия сред народа, особено сред славяните. Други намират, че то е било твърде слабо и че дори векове след официалното приемане на християнството българите пазят езическите си обичаи. Сведенията за разпространението на християнството в бълг. земи до средата на IX в. са твърде оскъдни. Несъмнено още от началото на IV в., когато е призната за официална, новата вяра е налагана сред местното балк. население. Но размерите на този процес не бива да се преувеличават. Езичеството било здраво вкоренено в бита на населението. Освен това политическата нестабилност, свързана с големите нашествия на готи, хуни, *прабългари*, *авари* и славяни, не създавала благоприятна обстановка за спокойна и резултатна християнска пропаганда. Най-сетне масовото заселване на *славяни на Балканския полуостров* през първата половина на VII в. довежда до лик-

видиране на виз. гражданска и църковна администрация в някои райони на п-ва, особено в земите на север от Стара планина, където висшите църковни служители напускат епархиите си и църковната организация е разстроена.

В продължение на повече от век и половина след създаването си бълг. държава се намира в непрекъснат двубой с Византия, за да защити правото си да бъде балк. страна. Конфликтът между двете държави е не само политически и военен; той има и религиозна основа: византийците са християни, българите – езичници. При описването на събития от VIII и началото на IX в. виз. хронисти се оплакват от действията на „беззаконните езичници" българи, които се заканвали да изколят християните и вършели „голяма сеч сред измъченото християнско племе", т.е. над ромеите. В един от надписите на хан *Пресиян* (836–852) византийците също са обозначени като християни. В Синаксара на Цариградската църква се описва как хан Крум и хан Омуртаг с най-големи жестокости, с „безброй мъки и различни изтезания" се опитвали да принудят виз. военнопленници „да се отрекат от Христа". Менологият на имп. Василий II Българоубиец (976–1025) съдържа подробен разказ за преследване на византийци християни, извършено от болярите Диценг и Цог. Пленниците християни били принуждавани да се отрекат от вярата си, а онези, които отказвали, били избивани. Пострадалите, предимно стратези и епископи – 337 души, са незначителен брой в сравнение с огромното число виз. военнопленници, като се има предвид, че само през есента на 813 в Б-я били доведени 50 000 души. Явно е, че преследването засягало само отделни представители на виз. аристокрация и било свързано с активна езическа политика, както личи от Малкия катехизис на *Теодор Студит*. В него се говори, че през 814 било издадено нареждане, което „целяло да унищожи вярата" на виз. военнопленници. Бълг. владетел наредил те да ядат месо по време на великденските пости – „които склонят, щели да запазят живота си, а които не се подчинят, щели да бъдат убити". Когато нареждането влязло в сила, всички се подчинили, с изключение на 14 души, които били незабавно убити. Продължителят на Теофан допълва, че били преследвани само някои от по-знатните виз. военнопленници. Към приелото християнската религия бълг. население и към останалите византийци не били приложени никакви санкции. Поради това на антихристиянската акция в Б-я не трябва да се гледа като на широка кампания – тя е краткотрайна и засяга само ограничен кръг хора. По всяка вероятност политическите подбуди са били на преден план, което довежда и до изселването на военнопленници в земите на север от Дунав. Друг тип сведения за разпространение на християнството в бълг. земи не са познати. Единичните случаи на проникването му в двореца (известията за Омуртаговия син Енравота и сестрата на княз *Борис I*, 852–889) не променят общата картина. Те не свидетелстват за широко разпространение на християнството в бълг. земи, а за лични контакти: Енравота изпаднал под влияние на държания в двореца военнопленник Кинам, а сестрата на Борис била пленена от византийците и била покръстена във Византия.

Несъмнено християни в бълг. земи е имало още по времето, когато славяните се заселват на Балк. п-в; влияние оказвали и виз. мисионери и военнопленници, които живеели сред българите; по-значителни християнски маси вероятно са обитавали земите на юг от Стара планина, които са присъединени към бълг. държава едва през първата половина на IX в. и сред които Виз. църква е развивала продължителна дейност. Но може определено да се твърди, че хипотезата за масово разпространение на християнството сред българите

все още остава недоказана. Поради това е напълно обяснимо защо инициативата за П. б. излиза от бълг. ханski двор и защо новата религия е наложена със силата на държ. власт.

Приемането на християнството трябвало да стане от един от двата религиозни центъра – Цариград или Рим. Това означавало обвързване със съответната страна, поради което проблемът придобива подчертано политически характер. И понеже заплахата от страна на Византия е непосредствена и постоянна, погледите на бълг. управляващи среди са обърнати към Западната църква. Междувременно конфликтът в Централна и Югоизточна Европа става неизбежен. През 862 се оформят напълно два политически съюза. От едната страна стоят Велика Моравия, Византия, Сърбия, Хърватско и *Карломан* (876–880), непокорният син на *Лудвиг Немски* (843–876), а от другата – Б-я и Немското кралство. Сключеният през 862 българо-немски договор предвиждал съвместни военни действия още през пролетта на 863 – българите да настъпят от изток, а Лудвиг Немски да се справи с Карломан. Същевременно според договора българите трябвало да приемат християнството от Западната църква. Категорични са сведенията в едно писмо на папа *Николай I* (858–867) от май 864 до епископа на Констанция Соломон, изпратено във връзка със запитвания на Лудвиг Немски. В него не само е отбелязано желанието на бълг. владетел да приеме християнството, но е и изтъкнато, че мнозина от неговите поданици „били станали християни". Това навежда на мисълта, че предвиденото по съюзния договор П. б. вероятно е започнало още през 862 или най-късно през 863 и е обхванало предимно северозападните бълг. области.

През 863 обаче събитията вземат съвсем друг обрат. Лудвиг Немски успява чрез хитрост да се справи с Карломан, но действията на бълг. войски не довеждат до очаквания резултат. Един бълг. отряд заедно с бъдещия княз *Владимир* (889–893) и 12 боляри попада на засада в Сърбия и е пленен. Войната с Хърватско също не завършва с благоприятни резултати. Не е постигнат успех и в действията против Велика Моравия. В началото на септ. 863 виз. войски сразяват арабите в Мала Азия и още същата есен, водени от имп. *Михаил III* (842–867) и кесаря *Варда*, преминават на Балк. п-в, притискат българите и от югоизток, като превземат Месемврия (дн. Несебър). Положението става неудържимо и бълг. владетел е принуден да иска мир. През есента на 863 са установени мирни отношения с Византия, Сърбия и Хърватско. Мирният договор с Византия урежда преди всичко граничните въпроси. Б-я губи част от Черноморското крайбрежие с Месемврия, срещу което ѝ е отстъпена областта Загора между планината Странджа и крепостта Девелт (дн. с. Дебелт, Бургаска област). Промени стават и в други участъци. Най-важните точки от договора обаче имат политически характер: българо-немският съюз е преустановен и княз Борис се задължава да приеме християнството от Цариград.

Веднага след сключването на мирния договор бълг. пратеничество в Цариград е покръстено. След това във виз. столица започва трескава подготовка за предстоящата кампания в Б-я – „всичко извършиха с бързина", съобщава покъсно *Теофилакт Охридски*. Виз. духовници заминават за Б-я. В столицата Плиска княз Борис е покръстен тайно през нощта, като получава кръстното име Михаил. „Заедно с Борис – по думите на Теофилакт – били покръстени и други между българите, които се отличавали по род, значение и богатство". След това започва покръстването и на населението в столицата и в страната.

Несъмнено е, че П. б. е извършено от изпратеното специално за целта виз. духовенство. Същевременно обаче в кам-

Българският народ решава да приеме християнската вяра. Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII – XIII в.

панията се включват и други мисионери. Напр. в своите Допитвания до папа Николай I княз Борис съобщава, че в Б-я „дошли от разни места християни, които своеволно разправят много и различни неща". В страната проникват дори мохамедански проповедници. Така разпространението на новата вяра първоначално се осъществява твърде стихийно. От друга страна, то протича нерядко и с упражняване на насилие. Едно от свидетелствата за това се съдържа в старобълг. разказ „Чудото на св. Георги с българина". Според него княз Борис „с Христовата сила и с кръстния знак победи коравото и непокорливо българско племе, просвети с благоразумна светлина неговото сърце, помрачено от зломишленото дяволско дело, отвърна го от тъмните, измамни, смрадни и богоненавистни жертви, изведе го от мрак на виделина, от измама и кривда към истина; отхвърли смрадните и нечисти техни храни, и жертвениците им разори". За начина, по който е разпространявано християнството в Б-я, е счел за необходимо да спомене и българ. преводач на Манасиевата хроника. В една от добавките си той отбелязва, че княз Борис покръства българите „едни доброволно, а други насила". За насилие говорят и редица виз. автори.

Съвременната българ. наука приема следния хронологически ред за събитията, свързани с П. б.: сключване на мирния договор с Византия и покръстване на българ. пратеничество – през есента на 863; подготовка на виз. духовенство за мисията в Б-я – през зимата на 863–864; покръстване на княз Борис и на неговия двор – през пролетта на 864; разпространение на християнството в Б-я и продължителни преговори с Цариград за уреждане на българ. църковен въпрос – през втората половина на 864 и първата половина на 865; разрив с Византия, антихристиянски метеж и решение да се подновят връзките с Рим и Немското кралство – през втората половина на 865; свързване с Лудвиг Немски и папа Николай I – през 866.

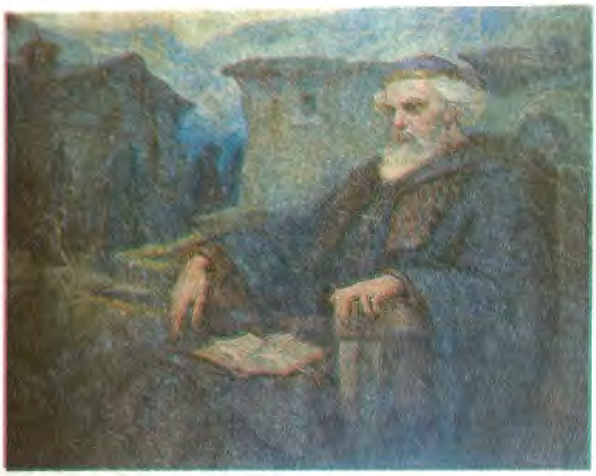
Веднага след П. б. княз Борис започва преговори с Византия за уреждане на българ. църковен въпрос. Той разбира много добре какво означава присъствието на виз. духовенство в страната и се стреми да постигне самостоятелност на *Българската църква*. Започва оживена преписка, която е изпълнена с най-учтиви и високопарни слова, но всъщност отразява цялата мъчителност и безплодност на дипломатическите преговори. За съществуването на обширна кореспонденция свидетелства особено ясно едно от писмата на патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) до княз Борис; духът на преговорите личи от специално послание на Фотий до княза, в което подробно са описани предимството на християнската вяра, качествата на християнина и поведението на владетеля. Същевременно обаче в посланието Фотий упорито отбягва да отговори на жизнено важни за Б-я въпроси, като уреждането на Българ. църква и отношенията между светската и църковната власт. Когато преговорите се проточват повече от година и не дават никакъв резултат, всякакви връзки с Цариград са прекъснати и българ. владетел отново насочва вниманието си към Римската курия. По всичко изглежда, че това решение е свързано и с избухналия в стра-

Покръстването на Преславския двор. Картина от Н. Павлович, 1873 г.

ната антихристиянски бунт, потушен от княза по най-жесток начин. В научната литература този метеж с очевидно големи размери се оценява различно – като болярска реакция поради привързаност към старата вяра или като много по-широко движение. Най-вероятно е, че в него са участвали широки народни маси, свързани с традицията и настроени отрицателно към християнството. Особено недоволно ще да е било жреческото съсловие, което губело своите позиции. Начело на недоволните застават боляри. Тяхното участие трябва да се обясни и с привързаност към старата вяра, и с политически амбиции, и с недоволство от обвързването с Византия. Не бива да се забравя, че три десетилетия по-късно, по времето на княз Владимир, в Б-я се намират сили, които отново се опитват да насочат външната политика на страната към съюз с немците и дори да възстановят езичеството.

Следващите събития продължават да се развиват в сферата на политическите взаимоотношения и комбинации. През 866 българ. пратеничество се явява при папа Николай I (вж. *Посолства на българите в Рим*), а друго пристига в двора на Лудвиг Немски. По този начин

Княз Борис I — монах.
Картина от Д. Гюдженов, 1926 г.

Византия се оказва в по-тежко положение отколкото през 862. Тя е изправена пред заплахата от възобновяване на българо-немския съюз, духовенството ѝ е изгонено от Б-я и на негово място скоро се настаняват папски пратеници. Има опасност империята да изгуби много – не само в Б-я, но и сред останалите славяни. Тогава във виз. столица правят крайно погрешна стъпка: скъсват отношенията с Рим и анатемосват папа Николай I. Той отвръща със същото по отношение на Цариград. Така големият разрив между двете европ. църкви настава по повод на българ. църковен въпрос. За онзи момент изглежда, че няма сила, която да изгони папското духовенство от Б-я и да върне византийското. Сложната политическа обстановка обаче бързо налага по-друг подход в отношенията на Цариград с Б-я. С възкачването на престола на имп. *Василий I* Македонянин през 867 неотстъпчивият Фотий е принуден де се откаже от патриаршеската си длъжност и да отстъпи мястото на по-склонния към преговори и компромиси *Игнатий* (847–858, 867–877). От своя страна след дълги и също безплодни преговори с Рим княз Борис се убеждава, че и папството преследва свои политически цели на Балк. п-в. Затова още през 869 той отново се ориентира към Цариград. При коренно променената обстановка виз. управляващи кръгове са склонни да направят необходимите отстъпки. На църковния събор в Цариград през 870 българ. църковен въпрос е разрешен сравнително леко. Призната е автономията на Българ. църква, за което във Византия преди пет години не искали и да помислят. П. б. и създаването на самостоятелна църковна организация създават условия за етническа консолидация и културен напредък в страната. Решаваща роля в разгръщането на тези процеси изиграва въвеждането на слав. писменост с участието на Кирило-Методиевите ученици.

Лит.: Голубинский Е. Краткий очерк истории православных церквей. М., 1871, с. 16–33; Соколов М. Из древней истории болгар. 2. Принятие христианства болгарскими славянами. СПб., 1879, с. 97–211; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 1. С., 1918, с. 31–152; 1., 2. С., 1927, с. 1–84 (2 изд. С., 1971, с. 29–165); Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 184–185; Успенский Ф. И. История Византийской империи. 2. Л., 1929, с. 451–479; Runciman S. A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930, p. 90–130; Vaillant A., M. Lascaris. La date de la conversion des Bulgares. – RES, 13, 1933, p. 5–15; Снегаров Ив. Кратка история на съвременните православни църкви (българска, руска, сръбска). 2. С., 1946, с. 22–29; Бурмов Ал. Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX век. – ИП, 10, 1954, 2, с. 36–52; Георгиев Ем. По въпроса за християнизирането на Средновековна България. – ИП, 10, 1954, 5, с. 82–104; Снегаров Ив. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина" като исторически извор. – ГДА, 4, 1955, 2, с. 217–240; Снегаров Ив. Християнството в България преди покръстването на княз Бориса (865). – ГДА, 5, 1956, с. 193–220; Dujčev I. Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares. – SPFFBU, 10, 1962, 8, p. 7–17; Петров П. За годината на налагане на християнството в България. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 569–589; Ангелов Д. По някои въпроси около покръстването на българите. – ИП, 21, 1965, 6, с. 38–57;

Петров П. Покръстване на българите. – ИП, 21, 1965, 3, с. 33–60; Снегаров Ив. В коя година се е покръстил българският княз Борис. – ИП, 22, 1966, 5, с. 92–99; Събев Т. Проникване на християнството в България до 865 г. – ГДА, 15, 1966, с. 3–34; Petrov P. Le politique étranger de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares. – Bbg, 2, 1966, p. 41–52; Sullivan E. Khan Boris and Conversion of Bulgaria. – Studies in Medieval and Renaissance History, 3, 1966, p. 53–139; Гюзелев В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, 530 с.; Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970, p. 155–187; Döpmann H. Die Legende von der lateinischen Taufe Bulgariens. – Studia Byzantina, 44, 1973, p. 169–176; Gyuzelev V. The Adoption of Christianity in Bulgaria. Sofia, 1976, 96 p.; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 213–228; Sansterre J.-M. Les missionaires latins, grecs et orientaux en Bulgarie dans le second moitié du IXe siècle. – Byzantion, 52, 1982, p. 375–388; Събев Т. Самостойна народностна църква в средновековна България. С., 1987, с. 158–195; Литаврин Г. Г. Введение христианства в Болгарии (IX – начало X в.). – В: Принятие христианства народами Центральной и Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988, с. 30–67; Литаврин Г. Г. Религия и политика в Болгарии накануне и в период утверждения христианства (VIII – конец IX в.). – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь, 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 82–100; Стойнев А. Покръстването и промените – очаквания и реалности. – Философска мисъл, 47, 1991, 8, с. 29–41; Георгиев П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 143 с.; Гюзелев В. Покръстването на българския народ според някои малко познати извори и исторически съчинения от IX–XV в. – Родина, 1996, 2, с. 5–26; Бърлиева Сл., Ст. Баталова. Покръстването на българите в хронографията на Западното средновековие. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 418–432; Влаевска-Станчева А. Мотивът за покръстването на българите в бенедиктинската изобразителна традиция. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 433–443; Döpmann H.-D. Die unterschiedlichen Interessen der Franken von Rom und Byzanz bezüglich der Taufe der Bulgaren. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 411–417.

Петър Петров

ПОЛЕМЍЧЕСКИ ТРЪ̀ДОВЕ НА КОНСТАНТЍН-КЍРИЛ ФИЛОСО̀Ф

– предполагаеми творби на Константин-Кирил, написани на грц. език и посветени на богословско-догматически и обществено-политически проблеми. За техния обхват и за съдържанието им се съди по основния и най-достоверен *извор* за живота и делото на Кирил – ЖК, в което са изложени неговите диспути с патриарх Йоан VII, с араби по време на *Сарацинската мисия*, с евреи и мохамедани по време на *Хазарската мисия*, с привърженици на *триезичната ерес* във Венеция. П. т. К.-К. Ф. са органическа част от полемическата традиция на виз. литература; особено през VII–IX и през XIV в. в нея са засвидетелствани множество разнообразни диспути. Голяма част от тях не отразяват реално състояли се прения, а са литературни съчинения с богословско-догматическа тематика. Ето защо при анализа на ЖК особено важни са два въпроса: дали изложените в него спорове са исторически, или са литературни построения на житиеписеца в духа на епохата, и ако Константин действително е водил такъв род диспути, откъде житиеписецът черпи конкретни сведения за техния ход – от устни разкази или от Кирилови полемически творби.

Спорът с патриарх *Йоан VII* Граматик (837–843) е кратък. Някои изследователи се съмняват в историческата му достоверност (А. Д. *Воронов*, Фр. *Пастърнек*, Б. *Панцер* и др.). Смята се за невероятно Константин да е бил определен за такъв важен богословски спор в толкова млада възраст (19–20-годишен). Освен това изложената в него аргументация в полза на иконопочитанието се счита за повърхностна. Панцер е категоричен, че житиеписецът е „измислил“ диспута. В науката обаче преобладава мнението, че между патриарха иконоборец и Константин действително се е състоял спор. Истор. подробности, които авторът на Житието посочва, са

верни. Йоан VII наистина насилствено е свален и изпратен на заточение. Ако се приеме, че диспутът е реален истор. факт, не е ясно, дали се е водил само устно или е документиран и чрез полемическа творба на Кирил. Житийният диалог, в който той е отразен, е остроумен, издава висока култура и показва стилова близост с другите прения на първоучителя. Редица учени (Ив. *Дуйчев*, Е. *Георгиев*, Фр. *Гривец* и др.) разглеждат диалога като извлечение от Кирилова творба против *иконоборството*. В полза на мнението, че Константин е дал литературен израз на своя спор с патриарх Йоан, говори практиката често реалните спорове по важни църковни и държавни проблеми във Византия да бъдат съпровождани с литературни полемически творби, които остават като завещания в борбата срещу чужди идеологии и ереси. Един начетен и даровит житиеписец обаче също би могъл да построи подобен диалог, след като е знаел неговата насоченост. А отбелязаната стилова близост може да се обясни с обстоятелството, че всички диспути в житийната им редакция са оформени от един и същ автор. В ЖК прението би могло да бъде свободно построение на писателя въз основа на устни свидетелства или на иконоборска литература. В него има аргументи, познати от тази литература (у *Йоан Дамаскин*, патриарх *Герман I*, *Теодор Студит*), а също така и от някои виз. жития. Тъй като съществуват достатъчно съображения както в подкрепа, така и против становището, че Константин е написал полемическа беседа против иконоборството, реалното й съществуване остава все още спорно.

По-различно стои въпросът с полемиките на Константин-Кирил срещу мохамеданството и юдаизма. Участието на Константин в религиозно-политически мисии в сарацинската държава и в *Хазария* не подлежи на дискусия. Трябва да се смята за сигурно и това, че по повод на тези мисии Константин написва полемически беседи, които отразяват хода и характера на водените диспути с мохамедани и евреи. В гл. 10 от ЖК по повод изложението на споровете в Хазария се казва: „От многото [прения] ние, като ги съкратихме, изложихме тук само малко – колкото за знание (паметн ради); а който иска да подири тези беседи както са, в пълнота, ще ги намери в съчиненията му, които преведе нашият учител архиепископ Методий, като ги раздели на осем части (всемь словесь)".

В този пасаж са съобщени няколко важни сведения: 1) Константин е изложил писмено беседите, водени в Хазария; 2) творбите са написани на грц. език, а Методий ги е превел на славянски; 3) житиеписецът, който най-вероятно е използвал слав. текст, е изложил от тях съкратено някои важни моменти; 4) при превода на Кириловите съчинения Методий ги е подредил в „осем слова". Само при последната вест съществува неяснота – дали става дума за сборник с осем полемически беседи, отразяващи диспута само в Хазария, или за сборник, който обхваща цялостното полемическо творчество на Константин, състоящо се от осем слова (дяла), или пък се имат предвид осем групи съчинения, представящи целокупното творчество на Константин-Кирил, което обхваща различни в жанрово отношение творби. Тъй като житиеписецът говори за Кириловата словесна сила, насочена „като пламък срещу противниците", най-логично е да се допусне, че слав. просветител е написал осем полемически слова. Вероятно те са отразявали цялостната полемическа дейност на Константин.

След като излага Кириловата защита на слав. книги във Венеция, житиеписецът заключава: „С тези думи и с много други [Философът] ги посрами, остави ги и си отиде" (гл. 16). Изразът „тези думи" трябва да се тълкува в смисъл, че споменатата защита е цитат от Константинова творба, а изразът „и с много други" показва, че и в този случай житие-

писецът не представя творбата в пълнота, както прави и при диспутите с араби и юдеи. Както и другите беседи, тя е била написана първоначално на грц. език, но най-вероятно е имала и лат. превод, за да бъде разбирана от всички духовници на събора. Лат. ѝ текст сигурно е достигнал и до Рим. С писмото си от 880 до княз *Светополк* папа *Йоан VIII* разрешава слав. богослужение и подкрепя решението си със същите цитати от Свещеното писание, които Кирил привежда като аргументация. Този факт едва ли е случаен. Не е изключено папа Йоан да е използвал творбата на Кирил.

В подкрепа на мнението, че по повод на своите мисии Константин е оставил писмени полемически творби, говорят още няколко съображения. Спорът на Кирил с арабите, изложен в ЖК, е оригинален и лишен от шаблон и отразява атмосферата на времето. Същото може да се каже и за речта на Константин във Венеция. Тя носи белези на Константиновата поетическа реч, известна от други негови творби, както и идеите му за значението на словото, писано на роден език. Долавя се също идейният и образният свят на *Григорий Богослов*, когото Константин обича и старателно изучава. Още по-голяма доказателствена сила има духовното присъствие на патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) в прения на Константин. Именно Фотий е негов пряк учител и той го изпраща като мисионер сред далечни народи, негова е и мисълта, изразена от Константин пред арабите, че всички науки са произлезли от гърците. Влиянието на Фотий може да се открие и в идеята за голямата роля на разума в познаването на истината, и в отношението на Константин към триезичието.

През XIX в. В. И. *Ламански* се усъмнява в автентичността на диспутите в ЖК и ги обявява за интерполации. Но всички известни преписи на Житието показват единство на текста. Ето защо може да се смята, че известният днес текст на ЖК отразява оригинала на неговия създател. Без да отричат самите мисии, Вл. *Ваврѫжинек* и Панцер също изказват недоверие към автентичността на диспутите и особено към представата, че Константин ги е документирал в писмена форма. Един от аргументите е, че въпреки идеологическата важност на дискутираните проблеми, съчиненията на Константин не са запазени нито на слав., нито на грц. език. Многобройни са обаче в слав. средновековни литератури случаите на написани, а несъхранени творби. На изследователите прави впечатление също нелогичността на някои връзки и струпването на много цитати. Но това лесно се обяснява с обстоятелството, че житиеписецът преразказва и цитира отделни моменти от беседите на Константин, а не ги предава в пълнота.

Анализът на сведенията в ЖК, подкрепен с логически съображения въз основа на духа на епохата и на житийния текст, дава основания да се приеме, че Константин е автор на следния кръг полемически творби, събрани и преведени от Методий на старобълг. език: 1) беседи против мохамедани по повод на Сарацинската мисия; 2) беседи против евреи и мохамедани по повод на Хазарската мисия; 3) беседа против триезичниците, произнесена на събор във Венеция. Тъй като полемиките срещу мохамедани и евреи са съкратени и преразказани, ЖК не може да даде точна представа за тяхната композиция. Гривец, Фр. *Дворник*, Георгиев допускат, че Константин е написал творбите си във вид на диалог. Това е възможно, тъй като през VIII и IX в. някои съчинения срещу иконоборци и араби са в диалогична форма. Не е изключено обаче те да са били създадени и в обичайната полемическа постройка с привеждане на мненията на противника с цел да им се даде отговор (каквито са напр. случаите с *Черноризец Храбър* и Презвитер *Козма*).

От извлеченията в ЖК може да се получи представа за полемическото майсторство на Константин-Кирил и преди всичко за характера на аргументацията, която той използва (цитати от различни книги, истор. факти, логически съображения, примери от живота, притчи). При споровете с евреите той не се позовава на новозаветните книги. Неговите цитати аргументи са извлечени само от Стария завет (от Петокнижието и от книгите на пророците), понеже той е свещен и за евреите. Освен това той цитира Акила, особено почитан от евреите, които са предпочитали неговия превод пред Септуагинтата, особено при диспутите с християни. При сарацините Константин си служи с малък брой цитати от *Библията*, въпреки че арабите я познават, и търси други средства за въздействие – логическото съждение, притчата и цитати от Корана. Често използвани похвати в споровете по време на Сарацинската и на Хазарската мисия са примерът и иносказанието (притчата). Чрез тях се онагледяват и изясняват сложни мисли, постига се образност на стила. Според ЖК самите хазари молят Константин да им говори с притчи. Няма съмнение обаче, че иносказанието в преният разкрива творческата индивидуалност на Константин – образната му мисъл, умението му да разяснява богословски въпроси по художествен път и да създава сентенции. Забележителен е фактът, че тази негова способност е възхвалена в едно от най-ранните произведения на старобълг. литература – Служба за Кирил.

Диспутът на Константин-Кирил с триезичниците във Венеция преминава главно под знака на друг тип аргументация, която е много убедителна. Това са реалните и неоспорими истор. факти – има много народи, „които имат книги и славят Бога всеки на свой език". Константин изрежда повече от десет: арменци, перси, абазги, ивери, сугди, готи, авари, тирси, хазари, араби, египтяни, сирийци. Повечето от тях действително са имали писмо и на свой език са писали книги и извършвали богослужение през IX в.; такива са арменците, египтяните, арабите, иверите (грузинците), готите, персите. Други народи са нямали своя азбука, но са използвали чуждо писмо, за да славят своя Бог на роден език. Напр. хазарите са използвали грц. или арабското писмо, абазгите (сродни с грузинците) – грузинското писмо. Очевидно Кирил е бил много добре ориентиран в историята на писмената култура на народите; тези факти не са били чужди и на неговата образована аудитория във Венеция. Затова подтекстът на цитираните думи на Константин е ясен – ако Бог години наред е търпял и търпи толкова много народи да имат собствено богослужение, значи признава това богослужение и книгите на родни езици; следователно триезичната теория няма основания, а това означава, че няма пречки и славяните да славят Бога с книги на своя език.

Третият тип аргументация – най-авторитетната – използвана във венецианския диспут от Константин, е позоваването на Свещеното писание. От него той посочва мисли, които оправдават богослужението на родните езици: „Ако не искате да разберете от тези примери, поне от Писанието познайте Бога..." Авторът извлича цитати от Псалтира, от евангелията на Марк и Матей, от ап. Павел. За убедителност той редува аргументи, взети от различни старозаветни и новозаветни книги, като най-голямо внимание отделя на цитатите от ап. Павел, един от най-почитаните апостоли на Запад. Според църковното предание той проповядва в Рим, измъчван е в римските затвори и е убит в Рим. Очевидно е, че при подбора на цитатите Константин и в този случай се съобразява с обкръжението: аудиторията на събора във Венеция е християнска, високообразована, състои се главно от духовници, при това латински. Чрез цити-

рането на каноничните книги и особено на ап. Павел Константин оборва всякакви възражения срещу правото на всеки народ да има книги и да извършва богослужение на роден език.

Диспутите на Константин-Кирил го представят като отлично подготвен богослов с остър ум и разностранна култура, съчетаващ щастливо фигуративното поетическо мислене със здравата логика. Полемическите му съчинения, преведени на славянски, са имали голямо обществено значение. Те отразяват не частни, локални борби, а епоха на съдбоносни, драматични религиозни и политически стълкновения, свързани с жизнените интереси на няколко народа в средновековния свят. За учениците на слав. първоучители те са примери за блестяща ораторска проза и извор на знания. Според свидетелството на *Теофилакт Охридски* хвърлените в затвора Методиеви ученици водят продължителни и смели спорове с триезичниците главно по догмата за Св. Троица; по всяка вероятност те са следвали заветите на Кирил, използвали са може би и моменти от неговите творби. По-късно в Б-я Черноризец Храбър също е силно повлиян от творчеството на Кирил. Той се учи от идеите му за несъстоятелността на триезичната теория, за зачитането на истор. факти, черпи самочувствие от делото му.

Лит.: Pastrnek F. Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda. Praha, 1902, p. 44–50, 56–61, 80–83; Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Критические заметки. – ЖМНП, 346, 1903, 4, с. 358–359; Трифонов Ю. Константин Философ (св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. С., 1933, с. 307–320; Dvornik F. Les légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance. Prague, 1933, p. 71–78, 104–111, 198–205 (2 изд. Hattiesburg, 1969); Dujčev I. Zur literarischen Tätigkeit Konstantins des Philosophen. – BZ, 44, 1951, p. 105–110; Георгиев Е. Кирил и Методий – основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 48–57, 88–93, 208–212; Георгиев Е. „Книгите" на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски (старобългарски) език. – SR, 10, 1957, p. 119–128; Grivec F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 37–42, 47–54, 73–77; Vavřínek V. Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje. – RČAV, 73, 1963, 7, p. 66–80; Panzer B. Die Disputationen in der aksl. Vita Constantini. Authentizität und literarische Funktion. – ZSPh, 34, 1968, p. 66–88; Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 119–129; Dujčev I. Constantino Filosofo-Cirillo e Giovanni VII Grammatico. – ЗбРВИ, 12, 1970, с. 15–19; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 152, 157; Trendafilov Ch. Книгите на Константин-Кирил и словата на Методий (Методий – редактор на антиюдейското съчинение на Константин-Кирил). – Die slawischen Sprachen, 9, 1985, p. 105–118; Петканова Д. Старобългарска литература. 1. С., 1986, с. 145–150; Трендафилов Хр. Речта на философа в староруската Повесть временных лет и полемичните традиции на Константин-Кирил. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 34–46; Трендафилов Хр. Хазарската полемика на Константин-Кирил и старобългарската култура от края на IX – началото на X век. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 138–149; Трендафилов Хр. Хазарската полемика на Константин-Кирил. С., 1999, 254 с.

Донка Петканова

ПÒЛИВКА, Иржи (Polívka, J.) (6.III.1858 –21.III.1933) – чешки фололог – фолклорист, лингвист и историк на литературата. Роден в Енс, Австрия. Следва славистика в Прага при Ян Гебауер. Покъсно продължава образованието си в Загреб при Л. *Гайтлер*. През 1882 става д-р по философия във Виена. От 1884 е доц., а от 1895 – проф. по слав. филология в Карловия унив. в Прага. Член на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата, на АН в Ленинград (дн. РАН в Москва), Киев, Загреб, Белград, София, Осло, Амстердам и др. Умира в Прага.

От обширното научно дело на П. най-голяма известност получават тру-

Иржи Поливка

довете му в областта на фолклористиката, които са основополагащи за изучаването на чешките, словашките и изобщо на слав. народни приказки. Но неговото разбиране за слав. филология като наука е твърде широко и интересите му обхващат широк кръг въпроси, свързани с лингвистиката, старобългаристиката, слав. диалектология и литературознанието.

Старобългаристичните занимания на П. са най-интензивни в началото на неговия професионален път. Те са в пряка връзка с усилено разискваните през 70-те и 80-те г. на XIX в. проблеми в чешката славистика и изобщо в чешкото общество – за характера на Кирило-Методиевия език, за автентичността на Краледворския и Зеленогорския ръкопис, като същевременно включват и работи, съдържащи собствен богат емпиричен материал. Такива са напр. публикациите му върху разпространението на *Физиолога* и на Никодимовото евангелие в слав. литератури, както и върху редица старобълг. и среднобълг. паметници. От органичното единство на тази проблематика естествено произтичат и проучванията му върху взаимоотношенията между слав. езиици в предписмения и писмения период, както и върху произхода и езиковата принадлежност на някои по-късни евангелия.

Първите старобългаристични бележки на П. се появяват в началото на 80-те г. на XIX в. в реферативното списание „Slovanský sborník", където той съобщава за най-новите трудове по актуални проблеми на слав. филология. Дебютът му е свързан с проблематиката, върху която активно работи неговият учител – чехът Гайтлер. По това време той подготвя своя голям труд по слав. палеография, а през 1873 е издал „Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému". П. съобщава за тези трудове в „Slovanský sborník", като информира и за пътуванията на Гайтлер на Балканите, на Синай и за откриването на *Синайския псалтир* и *Синайския евхологий*, в които още тогава основателно вижда паметници с изключително значение за проучването на старобълг. език. Актуалността на фонетичните и фонологичните аспекти в проучването на старобълг. език насочва вниманието на П. към един от най-интересните и най-важните въпроси в славистиката – за произхода и взаимоотношенията между двете слав. *азбуки*. В по-обстойната си и аналитична рецензия за изданието на Син. пс. и Син. евх. (1884) той анализира надредните знаци в двата паметника и стига до извода, че те всъщност се опират върху произношението и означават йотация. Неговата обстойна аргументация със собствен материал от слав. диалекти показва стремежа му към изчерпателност в областта на достъпния езиков материал. Новаторският му критичен поглед прокарва пътя на широко разбирания сравнителен метод, когато старобълг. езикови явления се разглеждат на най-широк фон, в съпоставка с езиков материал от живите слав. езици и диалекти.

Към проблема за слав. азбуки и за произхода на *глаголицата* П. се връща

в специална статия от 1885, в която прави критичен анализ на дотогавашните проучвания върху произхода на слав. азбуки. Той отхвърля като неправдоподобно мнението на Гайтлер за албанско посредничество в създаването на глаголицата и се присъединява към хипотезата на И. Тейлър, че източник за създаването ѝ е грц. минускулно писмо. Своята позиция аргументира с обстоятелството, че като източник е могла да служи вече известна и приета сред славяните писмена система.

Друг важен и актуален по онова време за славистиката въпрос е за названието на първия слав. книжовен език, който всъщност е тъждествен с въпроса, за предходник на кой от съвременните слав. езици трябва да се смята Кирило-Методиевият език. Във втория том на „Slovanský sborník" П. отпечатва реферативно-аналитичната статия с проблемно заглавие „Kterým jazykem psány jsou nejstarší památky cirkevního jazyka slovanského – starobulharsky či staroslovensky?". Освен преглед на дотогавашните мнения по въпроса и истор. и филологическите аргументи в полза на двете противоположни мнения тя съдържа още и анализ на изобилни езикови (особено лексикални) примери, които водят до заключението, че първият слав. книжовен език е по-близък до съвременния български отколкото до съвременния словенски език и че езикът на панонските славяни е дал сравнително слабо отражение върху структурата му. По времето, когато бълг. език едва навлиза в науката като равноправен на останалите слав. езици обект на изследване, а диалектите му са съвсем слабо проучени, П. разглежда голямо количество бълг. диалектен материал. Той решително отхвърля разпространеното по онова време мнение, че слав. език на Свещеното писание е „изкуствен и смесен", и ясно отделя смесването на елементи от няколко езика в сравнително по-късен процес, протекъл в руска и сръбска езикова среда при употребата на старобълг. книжовен език. Тази статия изиграва важна роля за налагането в чешката научна традиция на много популярния термин „staroslověnský jazyk", който се опира върху самоназванието на езика словѣньскъ, без да съвпада в чешкия език с никое друго от многобройните названия на слав. езици от корена слав-/слов-. П. се отказва от термина „starobulharský", за да избегне смесването му с прабългарския език, чието название „protobulharský" е оформено по-късно. Своя термин той използва и в полското издание на хабилитационния си труд „Czas przyszły w języku starosłowieńskim" (1888). Освен с този термин хабилитационният труд на П. се откроява и с пълното описание на всички начини за изразяване на бъдеще време в старобълг. език – включително и описателните, образувани с помощта на модалните глаголи имѣти и хотѣти, както и изобщо с факта, че в центъра на проучването застава синтактичната проблематика – област на проучване, празнините в която славистиката попълва в течение на целия XX в. За отличното познаване на старобълг. език говори обстоятелството, че П. откроява относително късното възникване и все още силно изразения модален характер на формите за бъдеще време, образувани с помощта на глаголите имѣти и хотѣти. Новаторски в славистичната наука е подходът му към аргументирането на регионалния характер на съответния паметник с доказателства из областта на лексиката, характерен за повечето негови студии.

В духа на чешката национална научна традиция характер на рецензия студия има и публикацията на П. „Nejnovější publikace památek staroslověnského písemnictví" (1884), в която той се спира на изданията на Син. пс. и Син. евх., осъществени от Гайтлер, на изданието на *Мариинското евангелие* на В. *Ягич* и на антологията на Ягич „Образцы языка церковнославянского" (1882). П. оценя-

ва епохалното значение на Мар. ев. за опознаването на старобълг. език.

Освен върху съществените и актуални за своето време по-общи проблеми П. се съсредоточава и върху редица конкретни страни на отделни паметници, както и на тяхното издаване, с което улеснява по-нататъшните проучвания върху първия книжовен език на славяните. Още в самото начало на своята научна дейност той се занимава с личния архив на П. Й. *Шафарик*, съхраняван в Чешкия музей в Прага. По-късно, през 1894, заедно с М. Н. *Сперански* отпечатва в Москва каталог на ръкописите от сбирката на Шафарик. Дотогавашните му занимания със старобълг. проблематика и наблюденията върху ръкописите от сбирката на Шафарик насочват интереса му към междинните фази от развоя на езика – от старобългарски към среднобългарски и новобългарски. Така възниква работата му „Příspěvky k historii středobulharského jazyka a písemnictví“ (1887), в която представя някои от ръкописите от сбирката на Шафарик. Първият от тях е български часослов от XVI в., на който той прави подробен фонетично-правописен разбор. Следващият му принос в тази насока е публикацията „Bugarsko četverojevanđelje u biblioteci češkog muzeja u Pragu“ (1887). Анализират се правописът и морфологията на паметника, издадени са предговорите на българ. архиепископ Теофилакт към всяко от четирите евангелия и са представени текстовите варианти, различаващи се от Мар. ев. През същата година П. публикува изследването „Palaeographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem makedonischen Praxapostolus“, в което представя западнобълг. апостол от сбирката на Ягич. Неговият анализ на паметника му дава възможност да направи допълнения към установеното от Фр. *Миклошич* в областта на синтаксиса. Включен е и речник на по-трудноразбираемите думи. П. доказва, че този апостол е представител на ранната редакция. Тези три публикации са най-значителният принос на П. в областта на историята на българ. език и по-точно на среднобълг. период от развитието му. Сведения за няколко други старобълг. паметника са влючени и в описанията на южнослав. ръкописи от сбирката на Шафарик, където преобладават други типове южнослав. ръкописи.

П. спира вниманието си и на въпроса за влиянието на старобълг. език върху старочешкия, който поради ограниченото количество реално засвидетелстван истор. и езиков материал все още може да се причисли към дискусионните в науката. Ожесточената полемика в тази насока между В. *Вондрак* и Й. Флайшханс фактически приключва благодарение на намесата на П. с умереното мнение, че още няма достатъчно фактически данни за разрешаването на този въпрос („Ještě slovo k otázce o vlivu církenví slovanštiny na starou češtinu“, 1895). Подобна трезвост и умереност на възгледите му личи и в критичното му отношение към големия брой кирилометодиевски работи, излезли във връзка с честването през 1885 на 1000-годишнината от смъртта на Методий („Naše nejnovější literatura Cyrillo-Methodějská“, 1886). Използвайки и истор. аргументация, той отхвърля увлеченията на някои католически автори при осветляването на отношенията на Кирил и Методий с Римската курия и доказва, че искането на княз Вратислав II (1061–1092) да бъде разрешена от папата слав. литургия в Чехия не се е отнасяло за всеобщото ѝ въвеждане, а е засягало само отделни книжовни центрове.

Едновременно със заниманията си в областта на езиковедската старобългаристика П. работи и по проблеми из областта на старите слав. литератури. Заслужават внимание редица работи върху отделни сюжети и мотиви от старата чешка литература, които го насочват постепенно към фолклорната проблема-

тика. В тази област освен обобщаващите два тома „Slovanské pohádky“ (вторият том е в ръкопис) той издава множество студии върху отделни сюжети, както и голям брой сборници с народни умотворения.

Съч.: Kterým jazykem psány jsou nejstarší památky cirkevního jazyka slovanského, starobulharsky či staroslovensky? – Slovanský sborník, 3, 1883, p. 481–488, 545–554; Nové objevení na poli hlaholského písemnictví. – Slovanský sborník, 3, 1883, p. 101–102; Nejnovější publikace památek staroslověnského písemnictví. – LF, 11, 1884, p. 390–412; Novější hypothese o původu písem slovanských. – LF, 12, 1885, p. 92–120; Hlavní otázky slovanské filologie. – Atheneum, 2, 1885, p. 163–167, 233–237; Naše nejnovější literatura Cyrillo-Methodějská. – Atheneum, 3, 1886, p. 9–18; Palaeographische, grammatische und kritische Eigentümlichkeiten in dem makedonischen Praxapostolus. – ASPh, 10, 1887, p. 106–132, 417–483; Bugarsko četverojevanđelje u biblioteci češkog muzeja u Pragu. – Starine, 19, 1887, p. 193–250; Příspěvky k historii středobulharského jazyka a písemnictví. – LF, 14, 1887, p. 19–36; Ostatni zwrot w sporze o starożytności rękopisów Królodworskiego i Zielenogórskiego. – PF, 2, 1887–1888, p. 479–537; Czas przyszły w języku staro-słowieńskim. – PF, 2, 1887–1888, p. 175–195; Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenski rukopisa u Pragu. – Starine, 21, 1889, p. 184–224; 22, 1890, p. 195–220; 24, 1891, p. 113–160; Evangelium Nikodemovo v literaturách slovanských. – ČČM, 64, 1890, p. 255–275, 535–568; 65, 1891, p. 94–101, 440–460; Zur Geschichte des Physiologus in den slavischen Literaturen. – ASPh, 14, 1892, p. 373–404; 15, 1893, p. 246–273; 17, 1895, p. 635; 18, 1896, p. 523–539; Amulette mit glagolitischen Schriftzeichen. – ASPh, 16, 1894, p. 616–617; Zur Visio S. Pauli. – ASPh, 16, 1894, p. 611–616; Ještě slovo k otázce o vlivu církevní slovanštiny na starou češtinu. – ČČM, 69, 1895, p. 501–502; Přehled jazykozpytných a palaeografických prací P. J. Šafaříka. – LF, 22, 1895, p. 249–269; Zprává o studijní cestě do klášterů Fruškogorských a do Bělehradu. – Věstník České akademie věd a umění, 4, 1895, p. 154–168; Střídnice za ъ, ь v polštině. – LF, 24, 1897, p. 110–116, 179–186, 256–267; Proti T. D. Florinskému po vydání Lekcij po slav. jazykoznaniju. 2. Kyjev, 1897. – LF, 25, 1898, p. 208–215; Srednjebugarsko jevanđelje Srećkovićevo i njegov odnošaj prema ostalim crkveno-slovenskim verzijama jevanđelja. – Starine, 29, 1898, p. 95–256; O staročeské předloze staropolské bible. – In: Sborník filologický, 6. Praha, 1917, p. 1–39; Nový pokus o klasifikaci slovanských jazyků (рец.). – Slavia, 1, 1922–1923, p. 120–127; Slovanské pohádky. 1. Úvod. Východoslovanské pohádky. Praha, 1932, 255 p.; 2. Pohádky západních a jižních slovanů (ръкопис).

Лит.: Páta J. O staroslověnských a středobulharských pracích prof. J. Polívky. – Časopis pro moderní filologii, 6, 1918, p. 329–343; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biografícko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 389–392; Урбан З., Л. Ржехачек. Прага и българската филология. С., 1992, с. 146–148; Rusek J. Jiří Polívka. – In: Slavica Pragensia ad tempora nostra. Praha, 1998, p. 28–31.

Маргарита Младенова

ПОЛИХРО́Н (грц. Πολυχρόνιος, старобълг. Полихронъ) — виз. манастир, в който според гл. 4 на ЖМ Методий е поставен за игумен от патриарха и императора след връщането си от *Хазарската мисия* и след като отказва да бъде ръкоположен за „архиепископ на почетно място, където има нужда от такъв мъж“. Преобладава мнението, че П. е идентичен с манастира Полихнион (Πολύχνιον) в района Сигриани, място на малоазийската крайбрежна ивица близо до Агрос. Манастирът е известен от Житието на хрониста Теофан Изповедник (починал в 817), написано от цариградския патриарх Методий I (843–847); в него се съобщава, че Теофан постъпва именно в Полихнион. Една кратка версия на житието съдържа името на манастира във формата Полухрония, която изследователите приемат за грешка от Полúχνιον. Съществуването на тази форма е аргумент в полза на идентичността на двата манастира.

В ЖМ не се посочва мястото, където се е намирал П., но със сигурност може да се каже, че ако П. и Полихнион са идентични, Методий е напуснал *Олимп*, тъй като Сигриани не се включва в областта на Олимп. Освен това Полихнион е един от богатите семейни манастири, а в ЖМ е отбелязано, че П. е обител със 70 монаси (нещо рядко за манастирските братства, обикновено ненадвишаващи 20 души). Буди недоумение и сведението, че доходът на П. е 24 „спуда“ (споудь — 'крина') злато. Явно е, че това

абсурдно сведение се дължи на някаква грешка. Съществува и мнение, че сведенията за П. не са съобразени с истор. истина, а са литературно отражение на целта на автора да подчертае значимостта на П. като духовно средище.

В науката съществува разногласие и по въпроса, защо Методий е бил поставен за игумен точно на П. Според П. А. *Лавров* и Фр. *Гривец* той е постъпил в П., чиито монаси са били привърженици на патриарх *Игнатий* (847—858), в знак на несъгласие с Фотиевата политика, а според Фр. *Дворник* и П. Христу Методий е бил изпратен от самия патриарх *Фотий* (858—867, 877—886) в П. като негов доверен човек. Хр. *Кодов* определя и двете предположения като догадки, неприемливи в много отношения (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 206).

Лит.: Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий. 2. СПб., 1871, с. 80; Малышевский И. Св. Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886, с. 459, 469–472; Лавров П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 61; Dvornik F. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 210–211, 285; Χρήστου Π. Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην. – In: Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1, p. 1, 8; Львов А. С. О пребывании Константина Философа в монастыре Полихрон. – СС, 1971, 5, с. 80–86; К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 206; Mango C., I. Ševčenko. Some Churches and Monasteries on the Southern Shores of the Sea of Marmara. – Dumbarton Oaks Papers, 27, 1973, p. 268–270; Janin R. Les églises et les monastères des grands centres byzantins. Paris, 1975, p. 207–209.

Бистра Николова

ПОЛКÒВСКИ, Игнаци (Polkowski, I.) (1833 – 27.VIII.1888) – полски историк и теолог. Роден в с. Здуни, близо до Лович. Завършва Духовната семинария във Варшава. Известно време е енорийски свещеник, след което изцяло се отдава на научна работа. От 1877 е член на Археографската комисия към АН в Краков, от 1878 – член-кор. към Филологическото отделение на Академията. Умира в Краков.

П. е специалист в областта на средновековната история, архивистиката и библиографията. Автор е на над 60 научни труда върху изворите за историята на Полша и по средновековна лат. палеография. Издава критически житията на полския епископ и мъченик св. Станислав. През 1885 публикува книга за паметта на светите Кирил и Методий в Полша според литургичните книги и легенди от края на XIII в., посветена на 1000-годишнината от смъртта на Методий. Така той се намесва в големия спор за влиянието на кирило-методиевските *традиции* върху културата на средновековната полска държава. П. проследява развитието на култа към двамата братя в Полша от края на XII – началото на XIV в. до края на XVI в. на основата на неизвестни дотогава извори, открити в католически ръкописни и старопечатни богослужебни книги – пасионали, бревиари, мисали. За пръв път публикува текста на *Краковската легенда* и показва зависимостта ѝ от други кирило-методиевски *извори*. В книгата на П. са отпечатани също така молитви и четива за Кирил и Методий, открити от него в ръкописни и печатни бревиари от XV–XVI в. (празникът на двамата братя се е чествал на 9 март). П. разделя текстовете на пет редакции, най-старата от които е от средата на XV в. Публикувани са и молитви за Кирил и Методий, поместени в бревиари и мисали откъм края на XV до края на XVI в. В края на труда си П. съставя компилация от известните по това време слав. и лат. извори за дейността на двамата братя, която нарича житие на равноапостолите. Независимо от неточностите и тенденциозността на този текст (П. напр. смята, че в Моравия Кирил и Методий са превели богослу-

жебните книги от латински, а не от гръцки), като цяло книгата е ценна най-вече с публикуваните неизвестни лат. извори за слав. първоучители.

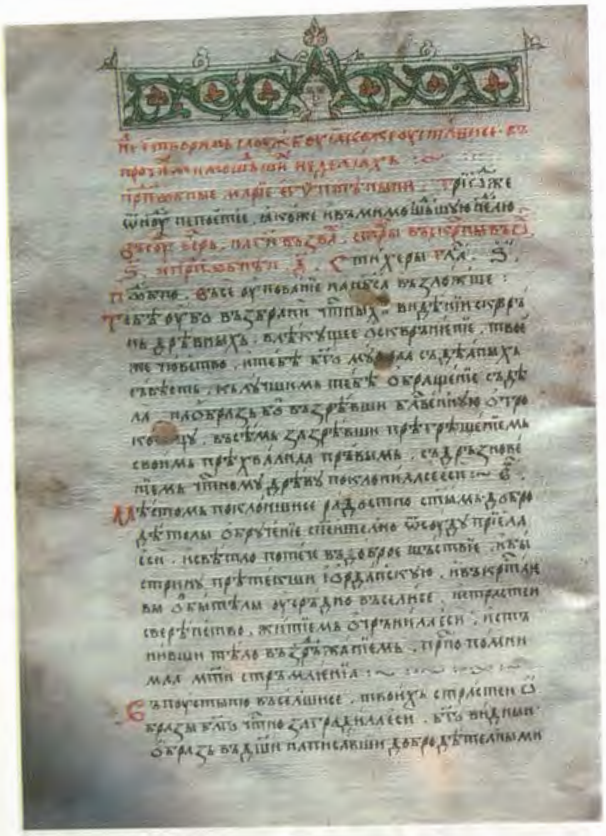
Съч.: Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce według ksiąg liturgicznych i legend od końca XIII wieku. W Krakowie, 1885, 64 p.

Лит.: Szcześniak W. Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej rozważony w świetle dziejopisarstwa polskiego. Warszawa, 1904, 207 p.; Połkowski I. – In: Polski słownik biograficzny. 27., 2. Warszawa, 1982, p. 322–324; Schenk W. Kult liturgiczny świętych Cyrila i Metodego w Polsce. – Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Universytetu Gdańskiego. Slawistyka, 3, 1982, p. 57–62; Bender R. – In: Polski słownik biograficzny. Wrocław etc., 1983, p. 322–324; Kumor B. Problem chrzescijaństwa metodiańskiego w Polsce południowej w świetle historiografii. – In: Dziedzictwo misji słowiańskiej Cyryla i Metodego. Materiały sesji naukowej w WSP w Kielcach 4–5 XII 1985. Kielce, 1988, p. 135–150; Estreicher K. Bibliografia polska XIX. stolecia: lata 1881–1900. 3. Kraków, 1991, p. 411–412.

Георги Минчев

ПОЛУУ̀СТАВ – тип писмо в слав. кирилска ръкописна традиция, резултат от еволюция на *устава* във връзка с демократизацията и по-широкото разпространение на писмената култура. Повсеместното навлизане на П. във всички писарски средища съвпада с важен период на промени в създаването на книгата – изместване на пергамента от хартията като основен писмен материал, установяване на нови правописни правила, промяна изцяло на концепцията за книжнината и нейния облик. В този смисъл П. е универсално писмо, а това обуславя и дългия период на използването му. Същевременно той е писмо с богата вариантност в начертанията на буквите и допуска по-голяма индивидуалност от устава. Поради тези причини липсва точно и еднозначно определение за П. Неговите най-общи характеристики са следните: четирилинейност на графичната система, нарушаване на буквената симетрия и на геометричния принцип, наличие на голям брой лигатури и съкращения, използване на регламентирана система от надредни знаци. Тенденциите при П. са към закръгляване на ъглите и замяна на дъговите елементи с линейни. Могат да се посочат и някои типични характеристики за отделни букви, като трикрачно т, ѣ с вълниста кобилица, панделковидно ж, неравномерно и несиметрично изписване на в, к, м и др., калиграфски удължения на хастите и опашките на някои букви, като ѧ, ꙗ, х, ѡ, ѕ, и др. П. има няколко разновидности – едър, среден и дребен П. в зависимост от височината на буквите. В балг. археографска практика се използват още и определенията „калиграфски полуустав“ за школувано полууставно писмо; „полуустав с курсивни елементи“, чието широко разпространение заменя в отделни случаи *скорописа*, неполучил развитие в балг. писмена традиция; „неправилен (небрежен) полуустав“ и др.

В балг. книжнина преминаването от устав към П. е постепенен и продължителен процес, чието начало може да се търси още през XIII в. в дипломатическите документи, каквато е напр. Дубровнишката грамота (1230) на цар Иван Асен II. Преходни начертания се откриват и в редица ръкописи от началото на XIV в., а от втората половина на века има ръкописи вече изцяло изписани с полууставно писмо. От края на XIV – началото на XV в. в балг. книжнина се употребява само П., който се използва до края на XVIII в., като през различни периоди има диференциращи характеристики. През втората половина на XIV в. се появява т.нар. гърцизиран П., оформен в резултат на все по-тесните връзки с виз. книжнина, на създаването и активизирането на славяно-виз. духовни общности на п-в Атон, разпространението на исихазма и дейността на школата на Теодосий Търновски. Особена разновидност на гърцизирания П. е т. нар. александрийско (попгерасимово) писмо, чиито типични образци са Евтимиевият служебник и преписът на Бориловия си-

Етрополски калиграфски полуустав – триод от XVII в.

нодик от 80-те г. на XIV в. В края на XIV в. се появяват т.нар. монашески полууставни почерци, които се отличават с голямо разнообразие и индивидуалност при отделните кописти. През XV в., когато водещ книжовен център за бълг. земи е *Рилският манастир*, се откроява изисканият калиграфски П. в ръкописите на Владислав Граматик и неговите ученици и последователи от Рилското книжовно средище. Същевременно широко разпространение получават т. нар. западнобългарски полууставни почерци, които се отличават с уедрени начертания на буквите и несиметричност при оформянето на графичния ред. Най-важната особеност в развоя на кирилското писмо в бълг. писмена култура през този период е отсъствието на водещ калиграфски център. Поради това на писмото са присъщи голяма неоднородност и вариативност. През XVI в. се наблюдава също значително разнообразие от полуставни почерци. Между писарските центрове се открояват Кратово, Слепче и др. Софийският център, който е литературна, а не калиграфска школа, поръчва в Кратово при видния калиграф поп Йоан Кратовски някои представителни кодекси. В Кратово се обучават и бълг. книжовници, като поп Петър от с. Пролеша и поп Лазар, които работят също през XVI в. и пишат с едър калиграфски П., заимстващ редица черти на търновския литургически устав. В Слепченския манастир „Св. Йоан Предтеча“ се постига доста голяма унификация на писмото – среден изискан П. с калиграфски удължения и специфични лигатури. Този П. отличава ръкописите на Висарион Дебърски, Пахомий Слепченски и други представители на центъра.

Силна калиграфска школа се създава през XVII в. в Етрополския манастир „Св. Троица“, където работи известният калиграф и професионален копист йеромонах Даниил Етрополски. Писмото на представителите на тази школа е познато в бълг. палеография като „етрополски калиграфски полуустав“. То включва елементи от по-ранни графични образци и има орнаментен характер; съчетава два основни графични принципа – буквена стилизация на основата на похватите на геометричното везано писмо и успоредност на графичните компоненти във вертикална и хоризонтална плоскост. Генетично свързан с етрополския П. е и т.нар. средногорски калиграфски П., който характеризира новосъздадените книжовни и писарски центрове в района на Средна Стара планина и Средногорието. В практиката на книжовниците от тези центрове калиграфският П. се влияе от индивидуалността на отделните кописти, буквите значи-

телно се намаляват, появяват се и някои курсивни елементи, но се запазват константността на буквените начертания и орнаментният характер на писмото. През XVII в. това писмо е характерно за голяма част от дамаскините от т.нар. средногорски кръг.

През XVIII в., в залеза на бълг. ръкописна книга, се формира и т.нар. котленски П., типичен за ръкописите, които произхождат от Котленския книжовен център. Особеностите на този издържан среден разредѣн П. могат да се открият в автографите на най-видните представители на школата – Милко Котленски и Стойко Владиславов (Софроний Врачански). По това време по подражание на печатните руски богослужебни книги се изгражда и друг вид П. Той наподобява църковнослав. печатен шрифт и е типичен за определен кръг преписи на богослужебни книги. През последната четвърт на столетието в Б-я работят и някои преки ученици на известния молдовски книжовник Паисий Величковски – йеросхимонах Спиридон, Памво Калоферски и др., които пишат ръкописи с П. от южноруски тип.

Поради спецификата на бълг. културна история ръкописната традиция продължава до средата на XIX в. независимо от все по-широкото разпространение на печатната книга. През XIX в. продължава да се използва полууставното писмо. За ръкописите от този период е създаден терминът „нов полуустав“, който разграничава средновековната традиция от възрожденския период. П. отмира заедно с ръкописната традиция в Б-я.

Лит.: Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград, 1914, с. 163–170; Калужняцкий Е. Кирилловское письмо у румын. – В: Энциклопедия славянской филологии. 4., 2. Петроград, 1915, с. 8–19; Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. М., 1918, с. 92–94, 106–107, 121–124; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, с. 171–174 (фототипно изд. М., 1979); Мошин V. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilicu. – Slovo, 15–16, 1965, p. 172–180; Ђорђић П. Историја српске ћирилице. Београд, 1971, с. 83, 107–108; Коцева Е. Александрийско-попгерасимово писмо в български ръкопис от втората половина на XIV в. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 369–401; Райков Б. Етрополската калиграфско-художествена школа през XVI–XVII век. – ИНБ „КМ“, 12 (18), 1972, с. 19–40; Амосов А. А. Развитие кириллического письма в России до XV века. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 48–62; Богдановић Д. Развој ћирилског писма у Србији до XV века. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 63–75; Коцева Е. Развитие на българското кирилско писмо през XIV–XV в. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 23–47; Мошин Вл. Словенска палеографија. Скопје, 2000, с. 52–53, 57–61.

Средногорски изискан полуустав – Еленският дамаскин, XVII в.

Боряна Христова

ПОПКОНСТАНТИ́НОВ, Казимир Константинов (17.IX.1942) – бълг. археолог. Роден в с. Гарван, Силистренска област. Завършва Духовната семинария в Черепиш (1961) и история във Великотърновския унив. (1968). Защитава кандидатска дисертация на тема „Гражданската архитектура в Средновековна България (VIII–XI в.)“ (1968); през същата година постъпва на работа във Филиала на Археол. инст. с музей при БАН в Шумен, където е н. с. от 1975. Доц. (1987) и проф. (1996) по археология във Великотърновския унив. Д-р на истор. науки с дисертация на тема „Епиграфските паметници и писмената традиция в България (IX–XI в.)“. Кирило-Методиевска награда (1985) за книгата „Надписи из Круглой церкви в Преславе“ (1984, съавтор А. А. Мединцева).

Основните научни интереси на П. са насочени към бълг. и слав. епиграфика във връзка с възникването на просветните средища през IX–X в., към скалните обители, появата и разпространението на старобълг. писменост. Проучвайки един надпис, публикуван само с факсимиле (без разчитане) от К. *Шкорпил* (вж. Абоба–Плиска. Альбом к X тому ИРАИК, Виена, 1905, табл. XCVII, 20), П. попада на най-стария от известните до днес датирани старобълг. (и въобще слав.) епиграфски паметници. Въпреки че в сравнително добро състояние са само първите три реда, той установява неговата схема (1977). Надписът е типично надгробен и съобщава годината, месеца (и деня?) на смъртта, както и името на починалия. Паметникът е с дата 6430 (=921), окт. П. осветлява важни въпроси, породени и от друг типично надгробен надпис, познат от началото на XX в., но недостатъчно проучен, който съобщава за смъртта на „светия отец Антуни“. П. го оценява като много съществен представител на лапидарното писмо и предлага тълкуване на съдържащата се в него клетвена формула.

Ценна е студията на П., посветена на състоянието на старобълг. надписи в скалния манастир при с. Мурфатлар, дн. с. Басараб, Северна Добруджа, Румъния (вж. *Добруджански надписи*). Сред тях се открояват около 60 надписа с руническо писмо, два с глаголическо, петнадесетина с кирилица и два с грц. писмо. П. изследва материала на място и прави ред важни изводи. Според него четенията на по-голямата част от надписите, предложени от Г. *Михаила*, И. Барня, Д. П. Богдан, са погрешни. Неправдоподобно е свързването на руническите надписи с някакво норманско „автохтонно проторумънско население“; напротив, те трябва да се свържат с прабълг. реликти, тъй като съществува очевидна прилика между тях и руническите надписи и знаци, намерени по бълг. земи. Руническата писменост от прабълг. произход е била в употреба не само в дохристиянския период, но и след християнизацията, макар и спорадично, както се вижда от редица находки от Плиска, с. Крепча, Търговищка област, от старобълг. книжовно средище край с. Равна, Варненска област. За пръв път П. събира и представя в отделна студия (1993) всички рунически надписи (над 40), открити на територията на средновековна Б-я, и излага свои виждания за произхода на тази графична система, както и за принадлежността на надписите към руническата традиция, известна от други райони на Европа и Азия.

Приносни са изследванията на П. върху епиграфиката на *Равненския манастир* „Св. Богородица“ (X в.). Досега там са открити ок. 200 надписа на старобълг. език (с кирилица и глаголица), грц. надписи, двуезични (на гръцки и старобългарски), рунически и особено интересна билингва със смесено кирилско-руническо писмо). Публикуваните материали от с. Равна дават основания на П. за някои предварителни изводи:

1. Може да се говори за континуитет на руническата писменост след въвеждането и налагането на слав. писменост. 2. Кирило-методиевската писменост не запълва графичен вакуум, а се настанява в общество, което има известни писмени традиции. 3. Смесените грц.-бълг. надписи говорят за културната симбиоза на двете писмености в ранната старобълг. епоха, за все още съществуваща необходимост от употреба на грц. език по бълг. земи, за високоразвитата виз. цивилизация като предпоставка в процеса на приобщаването на бълг. държава към духовния живот на Европ. югоизток. Водещата функция на грц. език постепенно и неотменно се поема от старобълг. книжовен език, но през IX–X в. грц. език е все още необходим, макар и на втори план, за епохалната културнопреводаческа дейност на бълг. книжовници (неговото изучаване в творческите центрове е факт, за който говорят и грц. *абецедари* в Равна – с култова или чисто образователна функция, те са културен феномен).

Значителни са заслугите на П. в проучването на епиграфския материал от *Кръглата църква* в Преслав. През 1961 Ив. *Гошев* издава монографията си „Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.“, в която са представени и епиграфските находки от Кръглата църква. Поради ясно изразеното съмнение относно достоверността на част от публикувания материал (вж. Кодов Хр. Преславските надписи. – ЕЛ, 18, 1963, 4, с. 86–95), възниква необходимост целият епиграфски материал от Кръглата църква да се огледа наново и обективно да се прецени постигнатото от изследователите. Такава цел си поставят П. и Мединцева в монографията, посветена на надписите от Преславската ротонда. Те установяват, че в основата на заключенията на Гошев за „негръцките протокирилски букви с глаголически облик“ стоят или невярно прочетени надписи и знаци, или графити в много лошо епиграфско състояние, а в много случаи и надписи, които никога не са съществували реално. Схващанията за развитието на негрц. протоглаголически букви и за пътя им на опростяване под влияние на кирилицата, представени в таблиците на Гошев, не се подкрепят от фактически материал. Част от монографията на П. и Мединцева е посветена на хипотезата на Ив. *Гълъбов* за т. нар. преславска едноерова школа, която в светлината на истинското състояние на надписите засега остава хипотеза без доказателствена основа.

Казимир Попконстантинов

В съавторство с О. *Кронщайнер* П. издава двутомен корпус на средновековните бълг. надписи от IX–XV в. (1994, 1997). В първия том са включени 130 надписа на кирилица и глаголица от територията на Първото бълг. царство (ок. половината от тях са открити от П. при проучване на различни обекти – манастири, крепости, надгробни паметници). Вторият том съдържа 150 епиграфски паметника от територията на Второто бълг. царство – врязани върху стени на храмове и манастири, върху мраморни колони, съдове, пръстени, кръстове. Особено важни са надписите

с точно посочена дата, които са повече от 20. Представянето на материала по географски принцип (т. е. по местонамиране) разкрива развитието на графичните системи (руническа, гръцка, глаголическа, кирилска) и динамиката на писмената традиция. Надписите са представени и в превод на немски език; томовете са снабдени с речник, снимки, факсимилета, карти, библиография. Трудът документира важна страна от езиковата ситуация в бълг. земи през Средновековието, а чрез нея – и етнокултурните процеси на Балканите.

През 80-те и 90-те г. на XX в. П. въвежда в научно обръщение твърде рядък вид паметници – надписи върху над 30 средновековни оловни амулета, които обогатяват старобълг. *епиграфика* и литература с текстове заклинания против болести (нежит, тресавици, огници), против вещици, против дявола, както и с молитви за плодородие и благополучие. Неговите анализи осветляват историята на апокрифни творби, познати доскоро само по книжовни, при това по-късни източници. В някои случаи П. открива първоосновата на заклинателните текстове в паметници от античната и ранновиз. епоха, което означава, че магическите практики в средновековна Б-я са проява на културен феномен, общ за европ. цивилизация.

Съч.: Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. – Археология, 19, 1977, 3, с. 19–29; Новооткрити старобългарски надписи от X в. в Североизточна България. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 288–310; Два старобългарски надписа от Преслав. – Векове, 9, 1980, 4, с. 25–31; Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. – Археология, 22, 1980, 4, с. 56–65; За глаголическите надписи от X в. – Археология, 24, 1982, 2, с. 27–38; За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренско. – Археология, 24, 1982, 3–4, с. 42–51; Още веднъж за надписа на Иво Граматик. – Археология, 25, 1983, 1–2, с. 98–105; Епиграфски паметници. – В: Перник. 2. С., 1983, с. 117–177; За почитането на Климент папа Римски в средновековна България (по епиграфски данни). – Palaeobulgarica, 7, 1983, 4, p. 86–93; Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, 131 с. [Попконстантинов К., А. Мединцева]; Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненско. – Известия на Народния музей – Варна, 20 (35), 1984, с. 65–83; За надписите „с дата" от скалния манастир при с. Мурфатлар. – В: Преслав. 3. Варна, 1984, с. 135–148; Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка [Попконстантинов К., В. Константинова]. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 106–118; Новооткрит двуезичен надпис от Равна. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 231–236; Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974–1984). – Археология, 26, 1984, 4, с. 33–46; Die Verbreitung des altbulgarischen Schrifttums. Auf Grund von Inschriften. – Die slawischen Sprachen, 8, 1985, p. 167–200; Надпис с дата от с. Горно Новково, Търговищко. – В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 170–175; Разпространение на старобългарската писменост през IX–X в. (по епиграфски данни). – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 39–70; Die Verbreitung des altbulgarischen Schrifttums im 9.–11. Jh. (Nach epigrafischen Daten). – Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich, 1 (8), 1986, p. 85–90; Книжовен и просветен център от IX–X век. – Музеи и паметници на културата, 1986, 2, с. 46–50; Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – Археология, 28, 1986, 1, с. 8–19; Die Inschriften des Felsklosters Murfatlar. – Die slawischen Sprachen, 10, 1986, p. 77–106; Апокрифна молитва от X в. върху оловна пластина [Константинова В., К. Попконстантинов]. – Die slawischen Sprachen, 13, 1987, p. 45–54; Глаголическата писмена традиция в средновековна България през IX–XI в. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 283–290; Българските имена в „Liber Confraternitatum Vetustior" от манастира „Св. Петър" в Залцбург. – ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 1, 1987 (1990), с. 123–133; Латинската мисия през 866–870 г. и отражението ѝ в старобългарската култура. По археологически и епиграфски данни. – Die slawischen Sprachen, 11, 1987, p. 115–121; Les inscriptions du monastère rupestre près du village Murfatlar (Basarab). Etat, théories et faits. – In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 1987, p. 115–145; За грамотността в средновековното селище при Одърци, Толбухинско [Дончева-Петкова Л., К. Попконстантинов]. – Добруджа, 5, 1988, с. 93–101; За два амулета с апокрифни молитви от X в. [Попконстантинов К., В. Константинова]. – В: Палеославистика и епиграфика. В памет на Иван Гълъбов. Велико Търново, 1988, с. 28–35; Traditionen von Kyrill und Methodius im altbulgarischen Literatur- und Ausbildungszentrum des 9. und 10. Jahrhunderts beim Dorf

Ravna, Bezirk Varna (nach epigrafischen Angaben). – Symposium Methodianum, p. 491–511; Апокрифна молитва от X в. върху оловна пластина [Константинова В., К. Попконстантинов]. – Die slawischen Sprachen, 13, 1989, p. 45–54; Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. – В: Плиска–Преслав. 5. Шумен, 1992, с. 268–274; За два епиграфски паметника от Герлово [Попконстантинов К., А. Конаклиев]. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. Сборник материали от Международна научна конференция, Велико Търново, 20–22 май 1987. Велико Търново, 1992, с. 134–141; За два паметника от IX–X в. с псалтирни текстове от Равна. – В: Приноси към българската археология. 1. С., 1992, с. 113–119; Епиграфски паметници от XII–XIV век от средновековния Шумен [Попконстантинов К., В. Антонова]. – В: Преслав. 4. С., 1993, с. 353–367; Оловна пластинка с надпис от X в. [Попконстантинов К., Г. Атанасов] – В: Плиска–Преслав. 6. С., 1993, с. 149–151; Рунически надписи от средновековна България. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 141–161; Altbulgarische Inschriften. 1. Salzburg–Wien, 1994 (Die slawischen Sprachen, 36), 266 p. [Kronsteiner O., K. Popkonstantinov]; 2. Salzburg–Wien, 1997 (Die slawischen Sprachen, 52), 254 p. [Popkonstantinov K., O. Kronsteiner]; Апокрифна молитва от X–XI в. върху оловен амулет от с. Одърци, Толбухинско [Попконстантинов К., Л. Дончева]. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. С., 1994, с. 288–292; Два надписа от X в. от манастира при Черноглавци, Шуменско. – Епохи, 2, 1994, 4, с. 105–111; Епиграфски бележки за Иван, Царсимеоновия син. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 3. Велико Търново, 1994, с. 71–80; Старобългарски надписи от X в. от Хотница, Великотърновско [Попконстантинов К., В. Илчева]. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, с. 97–102; Die Inschriften des Felsklosters Murfatlar [Popkonstantinov K., V. Konstantinova]. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов". Велико Търново, 1995, с. 111–134; Das altbulgarische Kloster bei Ravna – das Schrifttum- und Kulturzentrum. – In: Actes du Premier Colloque International du L.A.R.H.C.O.R. Wrocław–Ksiaz, 30 nov. – 4 dec. 1994. Wrocław, 1995, p. 691–701; Прабългарските имена от манастирите при Мурфатлар и Равна. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 5. Велико Търново, 1996, с. 101–108; Молитва против нежит върху амулет от X в. от Пъкуйул луи соаре. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 6. Велико Търново, 1997, с. 123–129; Към въпроса за отшелническите практики в България през X в.: светият отец Антони от Крепча и св. Йоан Рилски. – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, с. 83–89; Два средновековни амулета от Добруджа. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 7. Велико Търново, 2000, с. 181–187; Поклоннически надписи от скалния манастир при Мурфатлар (Басараб), Румъния. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Проф. Иван Гълъбов". Велико Търново, 2001, с. 47–79; Скрипторият в Равненския манастир: още веднъж за украсата на старобългарските ръкописи от IX–X век [Попконстантинов К., Р. Костова]. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 719–725.

Стефан Смядовски

ПОПО̀В, Андрей Николаевич (27.X. 1841–30.V.1881) – руски палеославист, изворовед и археограф. Роден в Тамбов. Завършва Московския унив. в края на 50-те г. на XIX в. с магистърска степен. Ученик на О. М. *Бодянски*. Отрано проявява интерес към историята на старите слав. литератури и към средновековните ръкописи. Научната си дейност започва с труд, отличен с Уваровска премия – „Обзор хронографов русской редакции" (1–2, 1866–1869). Няколко години по-късно му е присъдена титлата почетен д-р по руска словесност на Московския унив. Член-кор. на Петербургската АН (1872). До края на живота си е преподавател по руски език и литература в средни учебни заведения, чете и лекции като извънщатен проф. в Лазаревския инст. в Москва. Във връзка с преподавателската си дейност съставя „Пособие при изучении образцов русской литературы", което дълго остава едно от най-необходимите помагала за преподавателите по история на руската литература. Член е на Общество истории и древностей российских; след смъртта на Бодянски е избран за негов секретар (1877). По същото време поема редактирането на поредицата „Чте-

Андрей Попов

ния в Обществе истории и древностей российских“ (от кн. 3, 1877) и в продължение на три години и половина успява да обнародва редица ценни паметници на старата бълг. литература, подготвени от него, както и подготвени от Бодянски издания, които довършва: Богословие от Йоан Дамаскин в превода на Йоан Екзарх (ЧОИДР, 1877, 4), Шестоднев от Йоан Екзарх (ЧОИДР, 1879, 3), Житие на Теодосий Печерски (ЧОИДР, 1879, 1). П. става втори път лауреат на Уваровска премия през 1877 за книгата „Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян XI–XV в.“ (1875). Умира в Тамбов.

Научната дейност на П. е съсредоточена предимно върху изследването и издаването на част от най-старите оригинални и преводни произведения на старата бълг. и старата руска литература. В процеса на работата си в руските книгохранилища и архивохранилища той придобива богат опит и оставя име на откривател и издател на ценни паметници, напр. на *Именника на българските ханове* (1866). В областта на кирило-методиевската проблематика публикува неизвестен препис на *Проглас към Евангелието* („Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова“, 1872, с. 12–14), както и пет слова, принадлежащи според него на *Климент Охридски* – Похвалното слово за Йоан Кръстител („Описание рукописей...“, с. 388–392); Похвалното слово за Михаил и Гавриил („Первое прибавление...“, с. 53–56); словата за Богоявление, за Рождество Христово и за Зачатието на Йоан Предтеча (ЧОИДР, 1880, 3, с. 155–310, 311–316). По материали от архива на П. по-късно В. Н. *Щепкин* публикува друг препис на Похвалното слово за Михаил и Гавриил, както и Похвалното слово за Климент Римски (вж. Климент Охридски. Събрани съчинения, 1, с. 31). П. е автор на предговора към изданието на Шестоднева на *Йоан Екзарх*, подготвено от Бодянски, в който проличава всестранното му познаване на ръкописната традиция на този паметник. Вниманието му привличат и изображенията на Константин-Кирил и Методий, за които издирва допълнителни материали („Икона со славянской надписью в храме св. Петра в Риме“, 1859).

Трудът на П. „Обзор хронографов русской редакции“, допълнен с „Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции“ (1866–1869), представлява изследване с основополагащ характер. В него е класифициран огромен материал, проучен в съпоставка с виз. образци, като са издирени източниците на преобладаващата част от преводите. Публикувани са извънредно интересни откъси от неизвестни ръкописи и за пръв път са описани с професионална вещина руските хронографи. И. И. *Срезневски* оценява труда като капитална придобивка за руската наука и за славистиката изобщо. Заниманията на П. в областта на археографията най-пълно са представени в описанието му на

сбирката от ръкописи, принадлежащи на А. И. Хлудов, чрез което се включват в научно обръщение голям брой неизвестни бълг., сръбски и руски ръкописи.

Съществен дял от изследванията на П. е посветен на слав. полемически съчинения през Средновековието. „Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.)“ е труд, който не е загубил значението си и днес. Състои се от три основни части: словата против латините в състава на Кормчаята и в състава на хронографите, някои послания на църковни дейци на тази тема и техните източници; най-старите сборници със слова против латините, съставени сред южните славяни; най-старите руски съчинения против латините като резултат от Флорентийския събор. Особено ценно е изследването на ръкописната традиция на „Прение на Панагиот с Азимит“ в сръбски и руски преписи, на Тактикон от Никон Черногорец, както и на съчиненията на Григорий Палама и Нил Кавасила, за които П. изказва предположението, че преводът им е свързан с идейните движения на Балканите през XIV в. и по-специално с исихазма. Внесено е уточнение и по отношение на историята на Кормчаята, редактирана на бълг. почва през XIII в., за което свидетелства преписът от 1262, изпратен на митрополит Кирил II в Киев от деспот Яков Светослав. Темата за полемическите съчинения е продължена от П. в проучванията „Древнерусские полемические сочинения против протестантов“ (1878), „Обличительные списания против жидов и латинян“ (1879), „Материалы для истории церковной унии в юго-западной Руси“ (1879) и др.

Важен принос на П. в изучаването на старите слав. литератури е изданието на Историческата палея (1881). Той публикува в сборник многобройни археографски бележки и текстове – „Библиографические материалы, собранные А. Н. Поповым“ (1880), които съдържат изворо-ведски приноси.

Съч.: Шлецер. Рассуждение о русской историографии. – В: Московский литературный и ученый сборник. М., 1847, с. 399–483; Икона со славянской надписью в храме св. Петра в Риме. – Известия Санкт-Петербургского археологического общества, 1, 1859, с. 96; Обзор хронографов русской редакции. 1. М., 1866, 4+226 с.; 2. М., 1869, 287 с.; Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции. М. , 1869, 6+543 с.; Пособие при изучении образцов русской литературы. 3 доп. изд. М., 1870, 594 с.; Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, 664+54 с.; Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1875, 94+5 с.; Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.). М., 1875, 7+417 с.; Древнерусские полемические сочинения против протестантов. 1. Ответ царя Иоанна Васильевича Грозного Яну Роките. – ЧОИДР, 1878, 2, с. ѕ–а҃а, 1–33; Библиографические материалы, собранные А. Н. Поповым. 1. Описание сборника русского письма конца XII века. М., 1879, 2+48 с.; 2–7. Слово Иоанна Богослова об Успении. – Слово Иоанна архиепископа Солунского на Успение. – Южнорусский сборник 1679 года. – Послание Геннадия архиепископа Новгородского ... 1489 г. – Слово на Рождество Христово ... XIV века. – Слово на зачатие Иоанна Предтечи ... XVI века. М., 1880, 2+316 с.; 8. Книга Еразма о Святой Троице. М., 1880, 14+124 с.; 9–14. Повесть о разорении Московского государства и всея Российской земли. – Две ложные статьи в сборнике XVI века. – Сведение о неизвестной книге Виленской печати 1586 года. – О знамениях небесных. – Сказание о святой Афонской горе ... 1551 г. – Запись Нифонта епископа Крутицкого. М., 1881, 2+63 с.; 15–19. Деяния апостолов Петра и Павла. – Учения апостола Андрея. – Слово о лжи и клевете. – Хронографы Московского Чудова монастыря. М., 1889, 259 с.; 20. Сборник Чудова монастыря № 20. М., 1890, 2+31+152+37 с.; 21. „Слово кратко“ в защиту монастырских имуществ. М., 1901, 2+29+68 с.; Материалы для истории церковной унии в юго-западной Руси. – ЧОИДР, 1879, 1, 8+30 с.; Обличительные списания против жидов и латинян. По рукописи имп. Публичной библиотеки 1580 года. – ЧОИДР, 1879, 1, с. I–XII, 1–41; Послание многословное. Сочинение инока Зиновия по рукописи XVI века. – ЧОИДР, 1880, 2,

с. I–XIX, 1–305; Слово на Рождество Христово и Чтение на Крещение Господне. – ЧОИДР, 1880, 3, с. 155–310; Слово на Зачатие Предтечи. – ЧОИДР, 1880, 3, с. 311–316; Книга Бытия небеси и земли (Палея историческая). С приложением сокращенной Палеи русской редакции. – ЧОИДР, 1881, 1, 34+172+92+16 с.

Лит.: Андрей Николаевич Попов [Некролог]. – ЖМНП, 1881, 7, с. 36–41; А. Н. Попов [Некролог]. – Вестник Европы, 16, 1881, 7, с. 453–455; Андрей Николаевич Попов (Некролог). – РФВ, 6, 1881, с. 199–201; Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970, с. 30–31; Куев К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986, с. 84, 88, 90–95, 236, 237.

Анисава Милтенова

ПОПÒВ, Георги Атанасов (15.VII. 1943) – бълг. езиковед медиевист и текстолог. Роден в Асеновград, в семейство на свещеник. Завършва Духовната семинария в София (1963) и бълг. филология с втора специалност руски език в Софийския унив. (1970). Гимназиален учител в Пловдив (1970–1974). Задочен аспирант по история на бълг. език в Инст. за бълг. език при БАН (1973); през периода 1974–1989 на щатна длъжност в него като филолог специалист, н. с. (1976), ст. н. с. II ст. (1989). Лектор по бълг. език в Инст. по славистика при Унив. в Залцбург, Австрия (1988–1992), където същевременно води семинарни занимания (по старобълг. поезия, слав. палеография и текстология) и лекции (по старобълг. граматика, история на бълг. език и съвременен бълг. език, бълг. диалектология). Ст. н. с. II ст. (1993) и ст. н. с. I ст. (2001) в Кирило-Методиевския научен център при БАН. Хоноруван преподавател по старобълг. език и история на бълг. език в Пловдивския унив. (1976–1988), по църковнослав. език и старобълг. книжнина в Богословския фак. на Софийския унив. (от 1999), по църковнослав. език в Нов бълг. унив. в София (от 1999). Редовен проф. в Богословския фак. на Софийския унив. (2002). Специализации в Москва и Ленинград, дн. Санкт Петербург (1977, 1980). Д-р на филологическите науки (1987) с монография на тема „Триодни произведения на Константин Преславски“ (1985, отличена с наградата „Академик Александър Теодоров-Балан“ на БАН и Софийския унив. през 1987). Кирило-Методиевска награда (1989) за книгата „Климент Охридски. Живот и творчество“ (1988, съвм. с Кр. *Станчев*). Член на редколегиите на списанията „Palaeobulgarica“ (от 2000) и „Богословска мисъл“ (от 2001).

В първите си проучвания П. се насочва към някои явления от развоя на говоримия бълг. език, като коментира примери от среднобълг. ръкописи с богослужебно съдържание (1977, 1979). С постъпването си в Инст. за бълг. език се включва в подготовката на колективния труд „Старобългарски речник“ (т. 1, 1999–). Най-значителна по интензивност и резултати е работата му върху слав. и виз. *химнография*, протекла в бълг. и чуждестранни книгохранилища (в Москва, Санкт Петербург, Белград, Нови Сад, Солун и другаде). За около две десетилетия публикациите му регистрират серия от открития и внасят прелом в палеославистиката по отношение на тази важна съставка на православната култура, респ. в познанията за организацията на богослужението и просветния живот в бълг. държава след 886, за конкретните носители на кирило-методиевските *традиции*, за типологията, жанрологията и поетиката на старобълг. *поезия* изобщо. Към известните старобълг. химнографски текстове П. добавя следните оригинални (непреводни) творби: 1. Цикъл триодни произведения на *Константин Преславски* – канони (30 трипеснеца и 6 четирипеснеца), предназначени за делничното великопостно богослужение и включващи в състава си ок. 440 тропара (строфи); ок. 70 едностроfични жанрови форми (седални и подобни стихири) също с великопостно съдържание. По запазени преписи на каноните

Георги Попов

в слав. ръкописни *триоди* от XII–XV в. П. възстановява уникален *акростих*, който представлява творба от 18 стиха; първият от тях съдържа името на автора – Гранеса добра Константинова („Добри стихове Константинови"). П. подчертава, че това е най-големият засега стихотворен акростих – не само в старобългарската, но и в цялата средновековна християнска поезия. 2. Канон за Рождество Христово от Константин Преславски – също върхово постижение от епохата на Златния век. Открит е в състава на ранни слав. ръкописни *минеи*; ритмическата му структура наподобява един от най-сложните образци на виз. църковна поезия – ямбическия Канон за Рождество Христово на *Йоан Дамаскин*. Бълг. книжовник създава 24 самостоятелни тропара (строфи) от по 5 стиха; от началните букви на 120-те стиха се образува наслов с тристишно поетическо послание към новопокръстените славяни. Освен името на автора в наслова се чете и неговият духовен сан, който свидетелства за ранното възникване на творбата – Канон на Рождество Христово створен Константиномъ попомъ („Канон за Рождество Христово, сътворен от поп Константин"). 3. Цикъл предпразнични стихири за Богоявление с авторски фразов акростих на Константин Преславски – Хвалн[а] пѣнніа Константинова („Хвалитни песнопения Константинови"). 4. Трипеснец за предпразненство на Успение Богородично – също с авторски акростих на Константин Преславски. 5. Цикъл предпразнични трипеснеци за Рождество Христово от *Климент Охридски* – обхваща 6 трипеснеца. От началните букви на тропарите е образуван акростих с името на автора и указания за предназначението и музикалнокомпозиционните особености на творбата – Климента пѣсни прѣдпразднa Христовоу рождествоу трипѣсниа осмогласе („Песни на Климент. Предпразнични трипеснеци за Рождество Христово по реда на осмогласието"). 6. Канон за св. Евтимий Велики от Климент Охридски. Установено е, че текстът е преработен от неизвестен книжовник като канон за св. Йоаким Осоговски. 7. Канон за ризата и пояса на Св. Богородица, съдържащ авторски акростих на Климент Охридски. 8. Три стихири от Климент Охридски, посветени на църковната памет Пренасяне мощите на св. Йоан Златоуст. 9. Цикъл трипеснеци за Богоявление с анонимен акростих, който представлява молитвено двустишие. Вероятен автор на творбата е Климент Охридски. 10. Канон за Богоявление с анонимен акростих. В акростиха са налице важни граматически доказателства (глаголни форми в мн. ч.) за съвместно химнографско творчество на Кирило-Методиевите ученици. 11. Два цикъла азбучни стихири за Рождество Христово и Богоявление. 12. Канон за св. Симеон Богоприемец. Съдържа частично запазен акростих. П. изказва мнение за вероятно Климентово участие в написването на творбата.

Освен с тази съвкупност от нововъведения П. разширява представата за

слав. песенна поезия с нови археографски факти и с аргументация, която подкрепя становища на други специалисти. Така напр. вече може да се смята за неоспорима хипотезата на Б. *Ангелов* за Климентовото авторство на цикъла „Общи служби"; по-правдоподобно изглежда и предположението, че Климент е участвал в създаването на Общия канон за Кирил и Методий; с по-голяма сигурност днес се говори за *Азбучната молитва* като за част от книжовното наследство на Константин Преславски. П. публикува два нови преписа на Канона за апостол Андрей, дело на *Наум Охридски*; частично запазен препис от Канона за Архангел Михаил, създаден от Константин Преславски, сведения за разпространението на два цикъла азбучни стихири, известни от публикация на Кл. *Иванова*, и др.

От начина, по който П. представя химнографската проблематика в своите публикации, произтичат и изводи от по-общ характер. Един от най-съществените засяга книжовната дейност на Кирило-Методиевите ученици в Б-я в края на IX и началото на X в. П. я определя като широка по мащаби, съвместна, подчинена на предварително съставен план и общи цели, осмислена от общи творчески принципи. Тази стабилно документирана характеристика свидетелства за единството на старобълг. книжовни средища.

П. подлага на езиков анализ организираните в акростих текстове, защото ги оценява като непосредствени езикови паметници от началната епоха на слав. писменост, т.е. като извори за Кирило-Методиевия книжовен език. Той изрежда фонетични, морфологични и синтактични особености, които недвусмислено доказват българската му народностна принадлежност. Между другото се изяснява, че т.нар. *моравизми* се употребяват предимно като традиционно утвърдена християнска терминология. Посочени са и следите, които разкриват глаголическия първообраз на „най-старите засега достигнали до нас преки старобългарски текстове от IX в." („Триодни произведения...", с. 145).

Може да се твърди, че приносите на П. към текстологията на Триода имат етапно значение в историята на неговото проучване. П. предлага класификация на съхранените староизводни слав. триоди (XI–XV в.) въз основа на наличието или отсъствието в техния състав на преписи от акростиховите канони на Константин Преславски; проследява еволюцията на великопостните трипеснеци и четирипеснеци в състава на Триода на виз. и слав. почва чрез състоянието, което се наблюдава в запазените ръкописи – гръцки и славянски; уточнява по време и авторство появата на старобълг. превод на Триода и допълването му с оригинални части; потвърждава участието на Климент Охридски в създаването на неговата Цветна част (от Томина неделя до Петдесетница); установява важни обстоятелства около съдбата на новоизводния среднобълг. текст на Триода (в основата на т.нар. Евтимиева редакция е залегнал светогорският превод на бълг. книжовник от първата половина на XIV в. стареца Йосиф); в отделна статия (1991) разглежда въпроса за паримийния старозаветен превод в Триода и посочва някои отличителни белези между староизводната и новоизводната редакция; проучва и по-частния въпрос за промените в тропарите, посветени на Кирил и Методий в Канона за Събота сиропустна.

С ъ ч . : Към примерите за аналитична сравнителна степен в среднобългарските паметници. – БЕ, 27, 1977, 6, с. 493–498; Eine wertvolle Ausgabe eines bulgarischen Schriftdenkmals vom Anfang des XII. Jhs. (рец.) – Palaeobulgarica, 1, 1977, 2, p. 97–102; За едно споменаване на триезичници в Битолския триод. – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 86–90; Някои текстологични наблюдения върху Битолския триод и други триодни ръкописи. – Старобългарска литература, 4, 1978, с. 3–20; Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първа-

та половина на XIV в. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 402–410; Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на Триода. – БЕ, 28, 1978, 6, с. 497–507; Ранна употреба на предлог *за* при обективно (делиберативно) отношение. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 286–288; Из текстологическата проблематика на славянския Триод (Новооткрити творби на Константин Преславски). – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 72–86; О наличии древнеболгарской гимнографической части в триоди. – В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 122–131; Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – БЕ, 32, 1982, 1, с. 3–26; Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), 620 с.+100 факс.; Прославата на Кирил и Методий в канона за Събота сиропустна. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 79–90; Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, 219 с.+24 факс. [Станчев Кр., Г. Попов]; Das hymnographische Werk von Methods Schüler Konstantin von Preslav. – Symposium Methodianum, p. 513–520; Старобългарският триод в светлината на най-новите открития. – RS, 46, 1986, 1, p. 29–43; Книжовното наследство на Кирило-Методиевите ученици. – ЛМ, 32, 1988, 1, с. 3–8; Химнографското творчество на Климент Охридски. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. С., 1989, с. 307–318; Към въпроса за ветхозаветните текстове в Триода. – Die slawischen Sprachen, 28, 1991, p. 103–120; Следи от разпространението на Наумовия Канон за св. апостол Андрей. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 10–22; Стефан Кожухаров на 60 години. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 4, p. 119–124 [Попов Г., Л. Грашева]; Из химнографското наследство на Константин Преславски (Новооткрит трипеснец за предпразненство на Успение Богородично). – Palaeobulgarica, 19, 1995, 3, p. 3–31; Произведения на Константин Преславски и Климент Охридски. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 96–114; Новооткрит канон на Константин Преславски с тайнописно поетическо послание. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 4, p. 3–17; Канон за Рождество Христово от Константин Преславски. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 4, p. 3–26; Хвална пѣснь Константинова (Богоявленски предпразнични стихири на Константин Преславски в руски миней от XII–XIII в.). – Старобългарска литература, 31, 1999, с. 3–23; Über einen neuentdeckten Kanon zu Christi Geburt mit Akrostichon von Konstantin Preslavski. – In: Ars philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag. Frankfurt a. M.–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Wien, 1999, p. 654–659; Химнографското наследство на св. Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии. 13. С., 2000, с. 42–57; Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней 156. – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 3–20; Химнографското творчество на Кирило-Методиевите ученици. – Богословска мисъл, 6, 2001, 1–4, с. 5–20; Византийската химнографска традиция и песеннотворческите прояви на Кирило-Методиевите ученици. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 370–381.

Лит.: Bláhová E. – Slavia, 55, 1986, p. 408–411 (рец.); Станчев Кр. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 162–165 (рец.); Трифонова А. Нов принос на българската славистика. – ДК, 66, 10, с. 30–33; Добрев Ив. Старобългарското химнографско наследство в светлината на едно ново откритие. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 2, p. 122–128; Keller F. – AnzSPh, 18, 1987, p. 164–168 (рец.); Христова И. Нов значителен принос към Климентовата проблематика. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 120–121; Динеков П. – Старобългарска литература, 27, 1994, с. 122–125 (рец.); Шнитер М., Д. Чешмеджиев. – ЕЛ, 49, 1994, 1, с. 136–138 (рец.).

Лиляна Грашева

ПОПРУ̀ЖЕНКО, Михаил Георгиевич (25.VII.1866 – 30.III.1944) – украински филолог славист. Роден в Одеса, където получава средно образование и завършва слав. филология в Новоросийския унив. (1888). Научните му интереси се зараждат под влиянието на Ф. И. *Успенски*. Защитава магистърска дисертация върху творчеството на *Константин Костенечки* – „Из истории литературной деятельности в Сербии XV века“ (1894) и докторска дисертация „Синодик царя Борила“ (издадена първоначално в: ИРАИК, 2, 1897; 5, 1899; отделна книга: Одеса, 1899; С., 1928). Проф. по слав. филология в Новоросийския унив. (1891–1919), където чете лекции по история на руската литература и на руския книжовен език, по история, бит и литература на западните славяни. Д-р на Харковския унив. (1899). След 1917 емигрира и от 1919 живее в Б-я. Редовен проф. в Катедрата по слав. литератури в Историко-филологическия фак. на Со-

фийския унив. (1920–1941), лектор в Балканския близкоизточен инст.; Доп. член на БАН (1923), действ. член на Българския археологически инст. (1928), чуждестр. член на Славянския инст. в Прага (1934), почетен член на Славянското д-во в Б-я (1936), член на Македонския научен инст. в София (1938). Почетен д-р на Софийския унив. (1939), редовен член на БАН (1941). Умира в София.

П. има приноси в областта на кирилометодиевистиката, на средновековната и на новата бълг. литература и история, на историята и литературата на Бълг. Възраждане. В редица публикации определя кирило-методиевската проблематика за основополагаща в слав. филология – „сбор от въпроси, които се отнасят не само до личното дело на двамата братя, славянски просветители, но и до културния живот на целокупното славянство изобщо“ (предговор към книгата на Г. А. Илински „Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии“, С., 1934, с. III). В обема на това понятие според него се включват „език, писмо, книжнина и книжовни паметници, просветен и религиозен живот, национален подем и съзнание за единство на всички славянски народи, без оглед на религиозна принадлежност и на социалните условия на политически и културен живот, сетне – влияние върху околните народи и разни други неща, които в едно или друго отношение стоят във връзка с тях“ (с. III). В отделна публикация П. анализира хипотезите за възникването на глаголицата и нейната същност (1891). Поддържа мнението, че тя е най-старата слав. азбука и неин създател е Константин-Кирил; проследява възникването ѝ и очертава кръга на глаголическите паметници. Той е категоричен привърженик на тезата за бълг. произход на Кирило-Методиевия език, като привежда редица доказателства от извороведски характер в нейна полза. П. е един от авторите на основните кирило-методиевски *библиографии*. Идеите си за създаването на подобни справочници излага още в началото на творческата си дейност („Заметки по Кирилло-Мефодиевскому вопросу“, 1982). Заедно със Ст. *Романски* П. е инициатор за издаването на библиографията на Г. А. *Илински* в Б-я (1934) и системно работи върху нейното продължение, излязло през 1942. В книгата, която в общи линии следва структурата на труда на Илински, са събрани 878 библиографски единици, част от които са анотирани. Данните се отличават с голяма точност, като в някои случаи допълват и поправят сведенията от библиографията на Илински. „Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия“ (1935) също включва не само библиография, посветена на дейността на слав. апостоли, но и подробни анотации и други сведения във връзка със систематизираната информация. П. периодично прави обзори на нови книги и статии с кирилометодиевска проблематика. Оценките му винаги изразяват собствено гледище. В представянето на редица учени той изтъква приноса им именно като кирилометодиевисти (напр. на Успенски, А. И. *Соболевски*, В. *Ягич*, М. Н. *Сперански*, Г. А. *Воскресенски*, А. А. Кочубински и др.). Изказва и мнението си за важни трудове и издания, напр. на П. А. *Лавров*, Ал. *Теодоров-Балан*, И. *Огиенко*, Ив. *Гошев* и др.

П. е член на Кирило-Методиевската комисия при БАН, един от инициаторите и съосновател (1934) на международната Комисия за издаване на изворите за живота и дейността на Кирил и Методий при БАН. Заедно с Романски очертава стратегията на Комисията и съставя „Репертоар на кирилските извори за живота и дейността на Кирил и Методий“ (1935); в Комисията работи и върху събирането на преписите от Пространното житие на Кирил. Всъщност той ратува за пълно издание на *извори-*

те за живота и дейността на Кирил и Методий. В кратки бележки разглежда кирило-методиевските *традиции* сред другите слав. и неславянски народи – хървати, руси, албанци и др. Смята, че Кирил и Методий са допринесли за християнизацията на населението на *Херсон* по време на *Хазарската мисия*. Допуска, че още преди смъртта на Методий (885) християнството се разпространява в Киевска Русия и че проповедта на слав. апостоли достига до западните ѝ краища (Карпатите) („България и Киевска Русь", с. 27). Изследва взаимоотношенията между славяните и Византия в културно-политически план в специална студия (1915–1916). Многократно подчертава значението на *Празника на Кирил и Методий* за българите и обединяващата му роля за слав. народи.

Изданията на Синодика на цар Борил (1928) и Беседата на Презвитер Козма (1936), подготвени от П., не са изгубили своето значение. Те са изработени въз основа на щателно издирени и анализирани преписи и на нови материали от виз. извори. Синодикът е издаден чрез паралелно публикуване на два основни преписа – Палаузовския и Дриновския, с паралелен грц. текст; за пръв път е напечатано включеното в Синодика славословие за Кирил и Методий и техните ученици (с. 59–60). Изданието е снабдено с коментар и се предхожда от обширно филологическо изследване. Беседата на Презвитер *Козма* е анализирана в обстойно историко-филологическо проучване, в което аргументирано се доказва, че старобълг. писател е живял през X в., по времето на цар Петър I (927–969). П. смята, че в Беседата са обединени две самостоятелни творби: полемическо съчинение против еретиците и поучително слово. Според него те са възникнали независимо една от друга и са слети от по-късни преписвачи. Беседата е разгледана на широк фон, привеждат се съпоставки с най-ранната слав. традиция (напр. с ЖК и ЖМ), за част от която се смята произведението. Поставен е въпросът за новия превод на богослужебните книги по времето на цар Симеон (893–927) (т. нар. Симеоновска редакция), като се дава характеристика на Златния век и на преводната литература по това време (богословско-тълкувателна, историческа, поучителна, житийна).

П. има заслуга за издаването на събраните съчинения на В. И. *Григорович* („Собрание сочинений В. И. Григоровича, издано с примечаниями и под редакцией М. Г. Попруженко". Одесса, 1916), голяма част от които са посветени на кирило-методиевската проблематика. Обработва архивни документи, запазени в БАН, и осветлява делото на бълг. и руски дейци от XIX в. (Н. Геров, Ю. И. *Венелин*, М. П. *Погодин* и др.). Изучава политическите движения и културните прояви на българите през Възраждането, живели или учили в Русия. Голям е приносът му в проучването на Одеса като средище на бълг. емиграция през Възраждането. П. работи и върху история на България, която остава непубликувана.

С ъ ч . : Прошлое глаголицы. – Филологические записки, 30, 1891, 5, с. 1–92; Заметки по Кирилло-Мефодиевскому вопросу. – ЛИФОНУ, 2, 1892, Византийское отделение, с. 43–64 (отд. отп. Одесса, 1892, 24 с.); Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. „Книга царств" в собрании рукописей Библиотеки Императорского Новороссийского университета. Одесса, 1894, 2+185 с.; Синодик царя Бориса. Одесса, 1899, 15+82+175+55 с.; Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод на българската църква в София (рец.). – ЖМНП, 335, 1901, май, с. 229–232; Материалы для библиографии по Кирилло-Мефодиевскому вопросу. – ЖМНП, 341, 1902, май, с. 87–125; Материалы для истории славянских колоний в России. Одесса, 1902, 40 с.; Очерки по истории возрождения болгарского народа. – ЖМНП, 344, 1902, ноябрь, с. 1–34; 349, 1903, сентябрь–октябрь, с. 327–346; Н. с., 2, 1906, март–апрель, с. 337–352; Ю. И. Венелин и неговото значение в историята на българското Възраждане. С., 1903, 24 с.; Абагар. Из истории возрождения болгарского народа. СПб., 1906, 30 с.+2 факс. (отд. отп. от: ИОРЯС, 10,

1905, 4); Св. Козмы Пресвитера Слово на еретики и поучение от божественных книг. – ПДПИ, 167, 1907, 16+86 с.+2 факс.; Историко-литературные труды профессора А. А. Кочубинского. Одесса, 1909, 15 с.; Из материалов по истории славянских колоний в России. Одесса, 1909, 34 с. (отд. отп. от: Записки Императорского Одесского общества истории и древности, 28); Козма Пресвитер. – ИРАИК, 15, 1911, с. 124–205; Сорокалетие ученой деятельности академика Ф. И. Успенского. Одесса, 1912, 41 с.+2 факс.; Участие Одессы в возрождении народа болгарского. Одесса, 1912, 20 с.; Славяне и Византия. – ВВр, 22, 1915–1916, с. 253–280; А. Теодоров-Балан. Св. Климент Охридски в книжевния помен и научното дирене. С., 1919 (рец.). – Славянски глас, 14, 1920, 1–2, с. 34–36; Към въпроса за ролята на славянството в световната история. С., 1920 (Славянска библиотека, 1), 29 с.; Pages de l'histoire de Bulgarie. – L'Opinion Libre, 1921, 1, p. 8–11; Les Bogomiles. – L'Opinion Libre, 1921, 3–4, p. 53–55; Слава Кириллу и Мефодию. – В: Св. Св. Кирил и Методий. 24/11 май 1921. Изд. на Министерството на народното просвещение. С., 1921, с. 6–7 (същото в: Равноапостолите Кирил и Методий. Литературен сборник. С., 1936, с. 102–109); Страницы из истории болгар. – В: Сборник в чест на проф. А. Медведев. С., 1922, с. 24–34; А. Теодоров-Балан. Кирил и Методи. 1. Жития на Кирила и Методия и похвални тем слова. С., 1920 (рец.). – Славянски глас, 16, 1922, 1–2, с. 31–33; [Передовая статья по случаю дня свв. Кирилла и Мефодия]. – Русь, бр. 93, 25 мая 1923, с. 1; Страницы из болгарской истории. – В: Сборник в чест и в памет на Луи Леже (1843–1923). С., 1925, с. 1–20; Памяти М. П. Погодина. – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. С., 1925, с. 277–289; Из истории религиозных движений в Болгарии в XIV в. – Slavia, 7, 1928, p. 536–548; България в трудовете на Т. И. Успенски. – МкП, 4, 1928, 4, с. 79–98; Синодик царя Борила. С., 1928 (Български старини, 8), 179+96 с.+4 табл.; А. И. Соболевский (1856–26 май 1929). – ЛБАН, 12, 1928–1929 (1931), с. 183–187; Козма Презвитер. – БПр, 1, 1929, 1, с. 22–38; Документи за българската история. 1. С., 1930, 592 с.; 2. С., 1932, 317 с.; Из историята на старобългарската проповедническа литература. – БПр, 1, 1930, 3, с. 245–353; А. Ф. Гильфердинг. – Славянски календар, 22, 1932, с. 47–54; Козма Пресвитер и новгородские еретики XV в. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 321–332; Нови трудове по кирилометодиевския въпрос. – БПр, 2, 1933, 1, с. 123–129; Ильинский Г. А. Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии. Под редакцией и дополнениями М. Г. Попруженка и Ст. М. Романского. С., 1934, 303 с.; Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935, 68 с. [Попруженко М., Ст. Романски]; Козма Пресвитер, болгарский писатель X века. С., 1936 (БСт, 12), 299+92 с.; Подвигът на св. братя Кирил и Методи. – Св. св. Кирил и Методи. Изд. на Комитета „Св. св. Кирил и Методи", бр. 2, 24 май 1937, с. 5; М. Н. Сперански (1863 – 12 април 1938). – ЛБАН, 21, 1937–1938 (1941), с. 95–100; Ватрослав Ягич и българознанието. – Родина, 1, 1938, 1, с. 134–136; България и Киевска Русь. – Родина, 1, 1939, 3, с. 25–31; Проф. протоиерей Ив. Гошев. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София (рец.). – Родина, 1, 1939, 3, с. 186–188; Кирилометодиевска библиография за 1934–1940 год. С., 1942, 28+169 с. [Попруженко М., Ст. Романски].

Лит.: Златарски В. Н. – БПр, 5, 1899, 9–10, с. 268–270 (рец.); Флоринский Т. Я. – Университетские известия. Имп. Университет св. Владимира, 40, 1900, 6, с. 187–190 (рец.); Лавров П. А. К вопросу о Синодике царя Борила (рец.). – ЛИФОНУ, 8, 1900, с. 35–136; Соболевский А. С. Козмы Пресвитера Слово на еретики. Сообщение М. Г. Попруженко. – ЖМНП, н.с., 12, 1907, ноябрь, с. 427–429; Руски професори в Софийския университет. Н. П. Кондаков и М. Г. Попруженко. – Славянски глас, 1920, 3–4, с. 95; Цонев Б. [Доклади за избор на нови редовни и дописни членове на БАН]. – ЛБАН, 6, 1921–1922 (1924), с. 73–74; Пата Й. – Slavia, 14, 1936–1937, p. 306–307; Младенов Ст. – Училищен преглед, 36, 1937, 4, с. 501–508; Романски Ст., Ю. Трифонов, П. Мутафчиев. [Доклад за избор на нови редовни и дописни членове.] Михаил Георгиевич Попруженко. – ЛБАН, 24, 1940–1941 (1945), с. 69–74; Динеков П. Библиографски преглед на славянските кирилски източници. – В: Равноапостолните Кирил и Методи. Литературен сборник. С., 1956, с. 96–101; 100 години БАН. 1. С., 1969, с. 594–595; Митряев А. И. Попруженко Михаил Георгиевич. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 278–279; Любенова Л. Руски учени-хуманитаристи в България в периода между двете световни войни. – СФ-С, 21, 1993, с. 352–359; Станчев М. Украинските изследвания върху проблемите на българската култура. – Балканистичен форум, 2, 1993, 1, с. 63–69; Любенова Л. Славянофилството в творчеството на Михаил Попруженко. – В: Славянската взаимност – минало и съвременност. Славянски летописи. 1. С., 1994, с. 90–99; Станчев М. М. Г. Попруженко – страницы жизни и творчества. – Болгарский ежегодник, 1, 1994, с. 122–135; Любенова Л.

Непубликувана „История на България“ от Михаил Попруженко (1866–1944). – Родина, 3, 1997, 1–2, с. 253–260; Любенова Л., Г. Рупчева. Нови постъпления в архива на Михаил Попруженко. – В: Славянските култури и съвременната цивилизация. Славянски летописи. 3. С., 1999, с. 132–142; Пантев А., Б. Гаврилов. 100-те най-влиятелни чужденци в българската история. С., 1999, с. 349–350.

Анисава Милтенова, Красимира Минкова

ПОРФЍРИЙ УСПÈНСКИ (светско име: Константин Александрович Успенский) (1804 – 19.IV./1.V.1885) – руски църковен деец и историк, археограф, палеограф. Роден в Кострома, където завършва семинария. Учи в Петербургската духовна академия (1824–1829) и по време на следването си се замонашва под името Порфирий. Учител, а от 1838 – проф. по богословие и по църковна история и право в Ришельовския лицей в Одеса. Настоятел на руската посолска църква във Виена (1841–1842). През 1841 предприема научно пътуване до областта Далмация, където започва да изучава слав. археол. и книжовни паметници. През 1845 посещава за пръв път п-в *Атон* и работи с грамотите и ръкописите в манастирските библиотеки. Началник на Руската духовна мисия в Ерусалим (1847–1854). По време на престоя си там обикаля всички големи центрове на християнската култура в Палестина и Египет. С дейността на П. У. в Ерусалим започва периодът на неговия активен научен интерес към слав. книжовно наследство на Изтока. През 1857–1861 посещава неколкократно светогорските манастири и други обители в Гърция и продължава да събира материал за историята на християнския Изток. Епископ на Чигирин (1865) и игумен на Новоспаския манастир в Москва (1878). Умира в Москва.

Вниманието на П. У. е насочено към историята и състоянието на християнските средища на Изтока и към запазените там паметници на православната

Порфирий Успенски

култура. Той изучава грц., слав., сирийски, арабски и грузински ръкописи и епиграфски материали. Палеографията и археографията заемат централно място в разностранните му интереси. Той издирва, открива, каталогизира и събира многобройни писмени паметници. Ценните му указания за датировката, езика и писмото на слав. кодекси, както и значителните извлечения от трудно-достъпни или недостъпни слав. ръкописи бележат нов етап в славистиката. Описанията на П. У. не са загубили своето значение и до днес. Особено големи са заслугите му за разкриването на книжовното богатство на манастира „*Света Екатерина*“ на Синайския полуостров. Той пръв забелязва знаменития грц. Синайски библейски кодекс от IV в., както и *Синайския псалтир* и *Синайския евхологий* („Второе путешествие в Синайский монастырь...“, с. 136, 163); на него принадлежи и първият обзор на слав. ръкописи на Синай. Научните наблюдения на П. У. най-често са включени в рамките на неговите поклон-

нически пътешествия. Авторът съчетава традиционния пътеписен жанр с изследователски бележки за книжовни, епиграфски и други паметници. Мимоходом той изказва свои мнения и хипотези за основни моменти от историята на слав. писменост. Многогодишното изучаване на Изтока и на п-в Атон е обобщено в труда на П. У. „Восток христианский". Посмъртно излиза от печат неговата автобиографична „Книга бытия моего" в осем тома.

Кирило-Методиевото дело занимава П. У. в рамките на общия му интерес към слав. старина. В описанията си той отбелязва и коментира преписи от творби на Константин-Кирил и Методий, слова *от Климент Охридски*, произведения на други старобълг. писатели. Като приема, че *Солунската легенда* има истор. основа, П. У. стига до погрешни изводи за личността на Константин-Кирил и за двете слав. азбуки. Той смята, че съществуват две личности с името Кирил. Първия нарича „Каппадоко-Солунский" и „Каппадоко-Дамасский". Според него този Кирил живее през втората половина на VII в. и създава за славяните *кирилицата*. Така П. У. обяснява разликите в преводите на Свещеното писание, преданията за дейността на първоучителите сред бълг. славяни и сходството на кирилицата с гръко-йонийското писмо, употребявано в Палестина, Кападокия и Египет много преди IX в. (срв. „Первое путешествие в Афонские монастыри...", 2, 1, с. 103–106).

П. У. е страстен и неуморим колекционер на старини, включително и на слав. ръкописи. След неговата смърт изключително богатите му сбирки, както и значителна част от научното му наследство, което остава неиздадено, попадат на две места: през 1883 Държ. публична библиотека в Санкт Петербург, дн. РНБ, получава 108 ръкописа (главно фрагменти, откъснати от найценните кодекси) и две кутии с ръкописни записки на П. У. за ръкописи в атонските манастири, а през 1886 по завещание на П. У. в Академичната библиотека в Санкт Петербург постъпват три колекции и 154 тома ръкописи.

Съч.: Указатель актов, хранящихся в обителях св. Горы Афонской. – ЖМНП, 52, 1847, 7, с. 36–74; 8, с. 169–200; Путешествие по Египту и в монастыри св. Антония Великого и преп. Павла Фивейского в 1850 году. СПб., 1856, 294 с.; Св. Кирилл, архиепископ Иерусалимский. – Прибавления к творениям святых отцев, 14, 1855, с. 89–138; Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 году. СПб., 1856, 351 с.; Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 году с двумя картами Синая. СПб., 1856, 397 с.; Восток христианский. Египет и Синай. Виды, очерки, планы и надписи к путешествиям. Б. м., 1857, 90 табл.+2 с.; Мнение о Синайской рукописи, содержащей в себе Ветхий завет неполный и весь Новый завет с посланием святого апостола Варнавы и книгою Ермы. СПб., 1862, 29 с.; Суждение об Афоно-Иверском акте 982 года и о глаголической подписи на нем попа Георгия. – Известия Императорского археологического общества, 5, 1863, 1, с. 14–19; Четыре беседы Фотия, святейшего архиепископа Константинопольского и рассуждение от них. СПб., 1864, 120 с.; Известия о глаголической псалтыри, хранящейся в библиотеке Синайского монастыря. – Известия Императорского археологического общества, 5, 1863, 1, с. 19–20; Восток христианский. Абиссиния. Участие России в судьбе Абиссинии. Киев, 1866, 146 с.; Восток христианский. Нитрийские монастыри в Ливии. Киев, 1868, 129 с.; Восток христианский. Богослужение абиссинцев. Киев, 1869, 77 с.; Главы церковные. – ТКДА, 1, 1873, с. 906–910; Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 году. 1., 1. Киев, 1877, 386 с.; 1., 2. Киев, 1877, 341 с.; 2. М., 1881, 454 с.; Восток христианский. История Афона. 1. Афон языческий. Киев, 1877, 228 с.+1 карта; 2. Афон христианский, мирский. Киев, 1877, 179 с.; 3. Афон монашеский. Киев, 1877, 383 с.; Восток христианский. Афон. М., 1880, 529 с.; Второе путешествие по святой горе Афонской в годы 1858, 1859 и 1861, и описание скитов Афонских. М., 1880, 529 с.; Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки. Под редакцией П. А. Сырку. 1. СПб., 1894, 13+777 с.; 2. СПб., 1895, 551 с.; 3. СПб., 1896, 718 с.; 4. СПб., 1896, 470 с.; 5. СПб., 1899, 536 с.; 6. СПб., 1900, 424 с.; 7. СПб., 1901, 445 с.; 8. СПб., 1902, 608 с.; Восток христианский. Путешествие в Метеорский и Оссоликийский монастыри Фессалии в 1850 году. Под редакцией П. А. Сырку. СПб., 1896, 30+614 с.; Восток христианский. Александрийская патриархия. Сборник материалов, исследований и записок, относящихся до ис-

ЧИТАЛНЯ

тории Александрийской патриархии. 1. Под редакцией Х. М. Лопарева. СПб., 1898, 127+415+32 с.; Иконы Синайской и Афонской коллекции преосв. Порфирия, издаваемые в лично им изготовленных 23 таблицах. Объяснительный текст Н. П. Кондакова. СПб., 1902, 25 с.+23 табл.; Описание греческих рукописей монастыря св. Екатерины на Синае. 1. Замечательные рукописи в Библиотеке Синайского монастыря и Синаеджувантийского подворья (в Каире). Под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича. СПб., 1911, 28+663 с.

Лит.: Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 66–70 (2 изд. 1986, с. 72–75); Розов Н. Н. Успенский Константин Александрович (в монашестве Порфирий). – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 337–338; Христианство. Энциклопедический словарь. 2. Л–С. М., 1995, с. 371–372; Герцман Е. В. В поисках песнопений греческой церкви. Преосвященный Порфирий Успенский и его коллекция древних музикальных рукописей. М., 1996, 227 с.

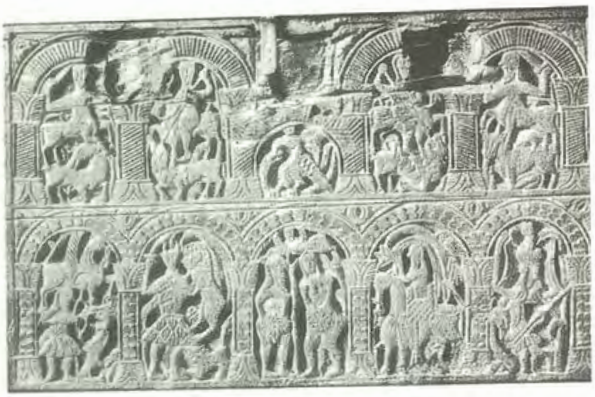
Климентина Иванова

ПОСÒЛСТВА НА БЪЛГАРИТЕ В РИМ през IX в е к. През втората половина на IX в. отношенията между Константинополската патриаршия и българ. княз *Борис I* (852–889) се усложняват. Процесът на християнизация на българ. народ е още в самото си начало. За да го продължи, князът решава да насочи своите дипломатически усилия към другия световен център на християнската цивилизация, папския *Рим*. Той се обръща към предстоятеля на Римската църква папа *Николай I* (858–867) с многобройни въпроси, които се отнасят до устройството и управлението, както и до всекидневния живот на скоро покръстената и все още покръстваща се страна.

Първото българ. пратеничество пристига в Рим на 29 авг. 866. В него участват Борисовият родственик боляринът Петър (водач на посланиците) и велможите Иван и Мартин. Те носят текста на допитванията и много дарове за светите места в Рим и за папата, включително и въоръжението, с което българ. княз се справил с противниците на покръстването. „Щом преблаженият папа научил това, изпълнен от голяма радост, въздал похвали на Христа и благодарейки заедно с цялата поверена му свише Църква, с предано сърце и смирен глас прославил безкрайно нашия бог, който в последно време направил толкова голямо чудо“ – така описва реакцията, предизвикана в папската резиденция от пристигането на българ. пратеници, *Анастасий Библиотекар*, съвременник и биограф на папа Николай I (ЛИБИ, 2, с. 184). Българ. делегация е приета с вежливост и почести и е задържана в Рим до приготвянето на папските отговори по допитванията на българите. Първоначалната радост от появата на българ. пратеничество е донякъде охладена от съдържанието на въпросите, зададени от княз Борис. Не може да има съмнение, че папа Николай I е схванал основните цели, които си е поставял българ. владетел: търсене на приемлив за Б-я модел на християнските норми от византийския, изграждане на църковна организация, подчинена на интересите на княза и неговите съветници, и осигуряване на Българ. църква на статут, който да ѝ предоставя в необходимата степен автономност от нейната учредителка – Римската църква. Поради това отговорите на папата са съставени с голяма предпазливост и гъвкавост.

В състава на своето пратеничество (вж. *Посолства на Рим в България*) папа Николай I включва един от видните епископи на Римската църква, опитния дипломат Формоза Портуенски, с поръчение да съдейства на българ. княз при християнизирането на народа и създаването на църковна организация. Характерът и способностите на този папски легат до такава степен допадат на княз Борис и неговите приближени, че от този момент до края на българо-римските контакти последователно и настойчиво той изисква от Рим да ръкоположи и изпрати *Формоза* за глава на Българ. църква.

Това била целта на следващото българ. пратеничество при папа Николай I. В

Сандъкът от Терачина, IX в. – вероятен дар от княз Борис I за папа Николай I

Изображение на княз Борис (лицето, държащо меч) във фреска от църквата „Монте Челио" в Рим

биографията на този римски първосвещеник се съобщава: „А славният български княз, приобщен чрез съветите на този благочестив отец, започнал да гори с такъв пламък във вярата, че изгонил от царството си всички чужденци, и като слушал проповедта само на апостолическите пратеници-прелати, решил да се подкрепя постоянно с храна, която дава вечен живот, и поискал едного от тях – Формоза, истински епископ по живот и нрави, да му бъде даден за архиепископ. Тогава той повторно проводил свои пратеници в Рим..." (ЛИБИ, 2, с. 185–186). Начело на новото пратеничество отново застава балг. болярин кавханът Петър, придружен от болярина Георги, ичиргу боила Стасис и кана багатур Сондоке – така те сами се представят на неизвестния монах скриптор от манастира край гр. Аквилея. Това става на връщане от пратеничеството, когато имената им са записани в *Чивидалското евангелие* наред с имената на членовете на балг. владетелска фамилия. От второто балг. пратеничество, с което се цели да се уреди балг. църковна организация и по-специално да се реши въпросът за нейния предстоятел, е зависело до голяма степен какви ще бъдат отношенията на Балг. църква с Рим. Вероятно князът е преценил, че с човек като Формоза начело на Балг. църква нейната реална автономност лесно ще се постигне. Папа Николай I и неговият приемник папа *Адриан II* (867–872) обаче имат съмнения относно лоялността на Формоза към Апостолическата катедра и затова са взети мерки той по дипломатически път да бъде отстранен от Б-я. Подозренията на папата дават повод и по-късно на противниците на Формоза да го обвиняват в предателство към интересите на папската власт и в тайни уговорки за съвместни действия с балг. владетел.

След отстраняването на Формоза изборът на българите пада върху друг известен деец на Римската църква – дякон Марин, пребивавал в Б-я в състава на последното папско пратеничество. Това решение на балг. княз отнася в Рим отново кавханът Петър, който пристига там в началото на 868 заедно със завръщащите се от Б-я епископи Формоза и Павел. „Този пратеник [кавхан Петър] донесъл заедно с царските дарове и писмо от княза, който молел много върховния предстоятел да му изпрати или добре познатия му дякон Марин, след като го ръкоположи за архиепископ, или да изпрати някого от кардиналите на своята църква, мъж най-достоен да бъде избран от българите за архиепископска длъжност поради мъдростта, характера и живота си, та, след като бъде одобрен от тях и се завърне при папата, да бъ-

де удостоен с архиепископско звание“ (ЛИБИ, 2, с. 193–194).

Последвалата реакция на Рим е недвусмислено доказателство за неотстъпчивостта и последователността в позицията му по бълг. църковен въпрос. При това положение княз Борис и неговите съветници правят последен опит да получат от Римската църква желаното. Пристигналият папски кандидат за бълг. църковен глава – поддякон Силвестър, доверен човек на папа Адриан II, веднага е отпратен в Рим с писмо до папата, в което с ултимативен тон се иска да бъде ръкоположен и изпратен в Б-я или дякон Марин, или епископ Формоза. Това става в навечерието на свиканията в Константинопол църковен събор (869–870), на който бълг. църковен въпрос е окончателно решен в полза и според желанията на бълг. владетел. Той отговаря с вежлива сдържаност на многобройните послания на папа *Йоан VIII* (872–882), без обаче да изпрати нито веднъж послание с конкретни предложения. Доказателство е писмото на римския първосвещеник до княз Борис от 878: „Сега, ако послушате нас и се завърнете в лоното на свети Петър, ще ви приемем като най-любими синове с отворени обятия, ще ви прегърнем с разтворени ръце, ще ви имаме всякога в недрата на Христовата любов и не ще престанем да ви поднасяме или да ви даваме, ако има нещо свято, нещо спасително или нещо подходящо за вас. Получихме изпратения от вас дар, донесен от монаха Урс. Ние благодарим за него на вашата любезност и възхвалихме бога, който те научи да дадеш с преданост дар, а както се надяваме, ти скоро ще ни предадеш напълно и всецяло и самия себе си“ (ЛИБИ, 2, с. 150). Отговорът на бълг. княз отново е само акт на любезност – през 879 бълг. велможа Сондоке пристига като пратеник в Рим, но вместо многоочакваното послание от страна на княз Борис, поднася на папата само княжеските уважения и подаръци. Оттогава княз Борис запазва пълно мълчание по отношение на призивите за общение, изпращани по различни поводи от столицата на Римската църква.

Лит.: Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 85–201 (2 изд. С., 1971, с. 105–209); Гюзелев В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 191–294; История на България. 2. С., 1981, с. 219–228.

Илия Илиев

ПОСÒЛСТВА НА РИМ В БЪЛГÀРИЯ през IX в е к. През втората половина на IX в. се води напрегната борба между Римската и Константинополската църква за надмощие в някои спорни църковни области на Балканите и в Централна Европа. Сблъсъкът на двете главни сили на Християнската църква допълнително се изостря от възникналия през 60-те г. на IX в. бълг. църковен въпрос – за върховенство над бълг. диоцез. Началото на борбата между *Рим* и *Цариград*, продължила повече от две десетилетия, е поставено още с намеренията на княз *Борис I* (852–889) да свърже *покръстването на българите* с Римската църква. Редица обстоятелства попречват на този план и в крайна сметка Б-я приема християнството от Византия. Тази победа на Цариград не е забравена от папа *Николай I* (858–867). Той изчаква удобен момент за реванш, който настъпва скоро. Все пак инициативата за българско-римските контакти принадлежи отново на княз Борис. Веднага след официалното приемане на християнството бълг. владетел се възползва от възможността да свърже строителството на Бълг. църква с римските първосвещеници и изпраща свои представители при папа Николай I, които му представят подробен списък от въпроси, засягащи всички страни от живота и управлението на държавата (вж. *Посолства на българите в Рим*). Папата посреща пратениците с възторг, за който свидетелства негово писмо до реймския архиепископ

Княз Борис I между княз Ландулф и херцог Лутвин. Стенопис от Фр. Мароне в църквата „Санта Мария ин Органо" във Верона, 1495 г.

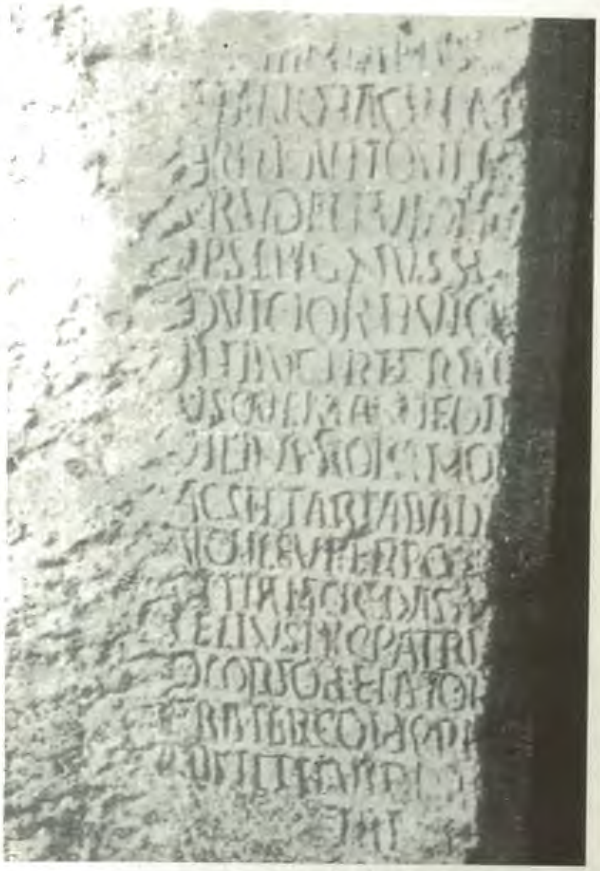
Хинкмар. От писмото личи стратегическото значение на българ. църковен диоцез за Римската църква. Николай I приготвя своите отговори по допитванията на българите много внимателно, опитва се да отгатне и да задоволи, доколкото е възможно, всички техни желания. От друга страна, той не се отказва от претенцията си за върховенство над светските владетели, нито позволява новостроящата се Българ. църква да разчита на някаква самостоятелност от Престола на св. Петър.

Първото папско пратеничество в Б-я оглавяват опитните дипломати на Апостолическата катедра епископите Павел Популонски и Формоза Портуенски. Освен тях в състава на делегацията влизат епископ Донат Остийски, Лъв, презвитер на Римската църква, и Марин, дякон на Апостолическата катедра. Трите са натоварени освен с просветителска работа в Б-я и със задачата да занесат в Цариград папските послания, заклеймяващи възкачването на *Фотий* (858–867, 877–886) на патриаршеския престол. Пратениците на Николай I пристигат в Б-я в края на 866 и с ентусиазъм се залавят за работа. По указания на папата българ. народ се кръщава отново, отново се освещават храмовете, изгонени са виз. духовници, въвеждат се правилата и законите на християнството, тъй както са установени и спазвани в Римската църква. Поставя се и въпросът за избиране на духовник из средата на папските пратеници, който да бъде ръкоположен в Рим за глава на Българ. църква. Малко преди смъртта си (13 ноем. 867) папа Николай I се разпорежда за Б-я да замине ново пратеничество, в състава на което влизат епископите Доминик Тривенски и Гримоалд Полимартийски. На намиращия се вече в Б-я Павел Популонски и на Гримоалд се възлага да продължат светителската дейност. На допадналия на княз Борис *Формоза* и на Доминик е наредено да заминат за Цариград с дипломатическа мисия, която те не успяват да изпълнят, тъй като са спрени на българо-виз. граница (папската делегация се забавя доста в Рим, преди да замине за Плиска, поради смъртта на папа Николай I; изчаква се възшествието на неговия приемник – *Адриан II*). Новият римски първосвещеник се възкачва на престола на 14 дек. 867 и не променя нищо в политиката на предшественика си по българ. църковен въпрос. В самото начало на 868 в българ. столица пристига второто папско пратеничество, но и след него въпросите за българ. църковен глава и за статута на Българ. църква остават открити.

Княз Борис I и неговите приближени решават да направят опит за постигане на компромис с Рим. Те предлагат за архиепископ на Българ. църква да бъде ръкоположен добре познатият им (познат и на папата като близък привърженик на Формоза) дякон на Апостолическата катедра Марин. Отговорът на Адриан II е донесен в Плиска от третото папско пратеничество в Б-я. Оглавява го някой си Силвестър (според някои източници иподякон), верен човек на папата. Той обаче е изпратен веднага обратно с ултимативни искания веднага да бъде решен спорният въпрос. Поставя се и ус-

ловието за бълг. архиепископ да бъде ръкоположен или дякон Марин, или епископ Формоза. Папа Адриан II отговаря на бълг. ултиматум с твърде неопределена покана българите да посочат кого желаят да им бъде ръкоположен за първосвещеник. Този отговор предполага, че епископ Формоза и дякон Марин не се вземат предвид като евентуални кандидати за бълг. църковен престол.

Новият предстоятел на Римската църква папа *Йоан VIII* (872–882) подхваща с голяма енергия опитите за възстановяване на загубените позиции в бълг. диоцез. За това свидетелства обемистата му кореспонденция по този въпрос, запазена в архивите на Ватикан. Още през 872–873, съвсем скоро след възкачването си на папския престол, той прави първия си опит да върне княз Борис I и бълг. народ в лоното на Римската църква. Тонът на папското послание е назидателен, дори строг, а отговорът на бълг. владетел – красноречиво мълчание. През 874–875 папа Йоан VIII отново пише на „скъпия си син", бълг. княз, че пътят, който следва, не води към истинското християнство. Като не получава отговор и на това писмо, той е принуден да изчака по-удобен момент за намеса в бълг. църковни работи. През 877 виз. имп. *Василий I* Македонянин (867–886) се обръща към него с предложение да се сложи ред в отношенията между двете църкви. Папските пратеници, епископите Евгений Остийски и Павел Анконски, носят освен три писма, предназначени за Константинопол, и други четири, адресирани до княз Борис, до брат му (вероятно известния *Докс* Черноризец), до княжеския роднина – болярина Петър, и до всички виз. духовници в Б-я. Тонът на папата в последното писмо е остър и осъдителен, а в писмата, предназначени за княза и неговите най-близки – любезен и дори ласкателен. Епископите *Павел* и Евгений успяват да посетят бълг. столица и да разговарят с княза и неговите приближени, но поради „помрачение" не успяват да изпълнят папските заръки.

Надпис от Преслав, свързан с пребиваването на латинското духовенство в България

Римският първосвещеник не се разколебава от този неуспех и решава да продължи опитите за диалог. Още през пролетта на 879 той съставя писмо, в което освен че поднася своите извинения за поведението на епископите Евгений и Павел, припомня близкото минало, когато Бълг. и Римската църква са в най-близки отношения. Към възвръщане на тези добри отношения папата приканва и най-близките съветници на княза – брат му Докс, болярина Петър и ичиргу боила Стасис, като в отделно писмо, адресирано до тях, намеква, че е готов да приеме всякакви условия, стига те да склонят своя владетел да се върне към

общение с Апостолическата катедра. Тези писма не достигат до своите адресати поради политическите промени, станали в Хърватско, откъдето трябвало да мине на път за Б-я папският пратеник (вероятно презвитер *Йоан Венециански*). Той спешно се връща в Рим, за да уведоми за настъпилите промени на хърватския престол, и отново отива в Хърватско, за да уреди повторното приобщаване на хърватските и далматинските земи към Римската църква. Поради това двете писма за Б-я остават в архивите на папската канцелария.

По-късно, пак през 879, презвитер Йоан Венециански отнася в Плиска ново послание от своя архиерей. То се различава съществено от предишните две писма. В него няма и следа от извинения, увещания и намеци за готовност да бъдат приети бълг. условия; проникнато е от увереност в благоприятното за Рим разрешаване на бълг. църковен въпрос. Вместо да изрази съгласие за приемане на римски пратеници за преговори, княз Борис I изпраща на папата своите уважения и почетни дарове, занесени в Рим от багатура Сондоке през лятото на 879.

Невъзможността да повлияе пряко на бълг. княз подтиква папата да се опита да постигне целта си чрез своите пратеници на Константинополския църковен събор през 879–880. Когато и това не му се удава, той избира за свой пратеник в Б-я нинския епископ Теодосий, наскоро ръкоположен за глава на новоучредената Хърватска църква. Папата вероятно се надява примерът на новата слав. църква да привлече княз Борис I към преговори с Рим. Епископ Теодосий оправдава донякъде надеждите на Йоан VIII. Бълг. владетел обещава да изпрати пратеници в Рим за разговори по разглеждания въпрос. Въпреки това папата изпраща към края на 880 писмо на бълг. княз, в което без да скрива своето нетърпение, пише: „Учудваме се, че макар и да измина толкова много време, вие не сте изпратили ваши пратеници до вашата майка – светата Римска църква – и до нас. И наистина, ти си обещал, както ни докладва досточтимият епископ Теодосий, да изпратиш пратениците си с него, но ние не знаем поради каква причина си пропуснал да ги изпратиш... Ето защо с това наше апостолическо писмо ви напомняме и подканяме, като най-скъпи синове, да не се колебаете да изпратите веднага при нас подходящи пратеници..." (ЛИБИ, 2, с. 179). Отговор от Плиска не пристига. До края на живота си папата не престава да се надява и да повтаря своите покани и любезни обещания. В едно писмо от 882 отново се срещат познатите мисли: „... прескъпи сине, побързайте да поправите това, което сте направили несправедливо; и при всеки случай и без всякакво бавене съобщете ни чрез ваш пратеник всичко, което искате да поправите..." (ЛИБИ, 2, с. 181). С това послание, останало също без отговор, завършват дългогодишните усилия на папа Йоан VIII да постигне съюз между Бълг. и Римската църква. Някои изследователи предполагат, че при следващите предстоятели на Апостолическата катедра – папа Марин I (882–884) и папа Формоза (891–896), между Б-я и папския Рим наново са установени контакти и дори е сключен съюз. Тази хипотеза не се подкрепя от изворови данни.

Лит.: Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 85–201 (2 изд. С., 1971, с. 105–209); Папа Николай I. Писма. 1. – ЛИБИ, 2. С., 1960, с. 63–64, 179–181; Гюзелев В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 191–294; Smedovski T. Latin Mission in Bulgaria in 866–870. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 1, p. 39–55; 2, p. 39–51; История на България. 2. С., 1981, с. 219–228; Попконстантинов К. Латинската мисия през 866–870 г. и отражението ѝ в старобългарската култура. По археологически и епиграфски данни. – Die slawischen Sprachen, 11, 1987, p. 115–121.

Илия Илиев

ПО̀УЛИК, Йозеф (Poulík, J.) (6.VIII. 1910–28.II.1998) – чешки археолог. Роден в Йиржиковице край Бърно. Основно образование получава в родното си място, където за пръв път влиза в допир с археол. находки от моравските земи. През 1930 завършва текстилно училище в Бърно, а след това – и гимназия като частен ученик. Следва история, археология и история на изкуството в Бърненския унив. при Е. Шимек. По време на учението си и по-късно работи в Моравския музей (Moravské museum) и насочва интересите си към най-древните слав. култури в Централна Европа. Завършва слав. археология в Карловия унив. в Прага (1946). Ръководител на Филиала на Държ. археол. институт (Státní archeologický ústav) в Бърно (1945–1990). Доц. (1962) и проф. (1966) в Бърненския унив., член-кор. (1968), акад. (1972) и вицепрезидент (1970) на Чехословашката АН. Председател на Чехословашкия национален археол. комитет и на Чехословашкия комитет на славистите. Чуждестр. член на БАН (1979), на АН на ГДР, на Саксонската АН в Лайпциг. Носител на орден „Кирил и Методий" I ст.

След 1948 П. участва в широката програма за археол. проучване на Моравия, особено на южна Моравия. Ръководи разкопките и проучването на великоморавското находище край с. *Микулчице* (от 1954), с което са свързани редица открития относно материалната и духовната култура на моравските славяни. Някои от тях коренно променят дотогавашните научни представи, опиращи се на недостатъчен фактически материал. Първо място в това отношение заемат разкритите основи на 12 зидани каменни църкви със следи от мазилка отвън и отвътре и фрагменти от цветни фрески. Те свидетелстват не само за високата степен на развитие на строителното изкуство и изобщо на големия напредък в областта на материалната култура в сравнение с предходния археол. хоризонт, но и за времето на покръстването и развитието в областта на духовната култура. Доказва се и напредналият стадий на християнизацията на великоморавските земи през IX в., известен дотогава само от бегли споменавания в писмени истор. извори, включително и кирило-методиевските. Наблюденията и откритията на П. в тази област са изложени в монографичния му труд за двете великоморавски ротонди от Микулчице (1963). В него се обръща внимание и на определени архитектурни влияния от други страни, насочващи към християнските центрове, откъдето произхождат мисиите, осъществили покръстването на *Велика Моравия*.

Йозеф Поулик

Цялостното проучване на добре запазените останки от великоморавското селище Микулчице дава възможност на П. да направи важни обобщения както за всестранното развитие на материалната култура във Велика Моравия, така и за социалното разслоение и обществените институции във великоморавското общество. Синтезът, осъществен в монографията му за Микулчице като седалище и крепост на великоморавските князе (1975), се основава на археол. свидетелства за съществуването на княжеска во-

енна дружина и на добре осигурена в материално отношение обществена прослойка, за чиито нужди са работили специализирани занаятчийски работилници. Широко разпространени по онова време са грънчарството, тъкачеството, ковачеството, както и специализирани занаяти за производство на предмети на лукса (златарство, бижутерия). Производствените техники и орнаментацията говорят за връзката с различни области на тогавашна Европа и не дават основание да се предполагат едностранни влияния, още повече, че в местното производство се наблюдава своеобразен синтез на външните модели с местните традиции от предходните археол. хоризонти. Изводите на П. за социалното разслоение на великоморавското общество се опират и върху рязкото различие между селищата на князете и велможите и на околното земеделско население. Той отбелязва съществени разлики както в строежа и устройството на жилищата, така и в предметите на бита и изобщо в начина на живот. Докато за земеделските селища са характерни полуземлянките с каменно огнище в единия ъгъл, а от предметите на бита – керамиката, изработвана на ръчно грънчарско колело, и железните сечива, укрепените селища с оформящи се градски черти се отличават с развита диференциация и специализация. Зиданите каменни църкви и строените по същия начин надземни дворци на велможи с подове от хоросан, както и отнасящите се към тях украшения и оръжия от благородни метали са недвусмислени белези за оформянето на богата управляваща прослойка. Дървените надземни къщи, оръжието на княжеската военна дружина, работилниците и инструментите на занаятчиите показват сравнително високата степен на специализация и разделение на труда във великоморавското общество. Те са съществени доказателства за напреднала стадий на неговото развитие, който естествено води до образуването на слав. държава в Централна Европа. Според П. държ. организация, икономическото и културното равнище на Велика Моравия се отличават със същата степен на развитие, която е присъща и на съседната *Франкска империя*.

Особено авторитетно е аргументирано убеждението на П., че както материалната, така и духовната култура на Велика Моравия през периода от края на VIII до края на IX в. се отличават със значително единство в сравнение с предходните и следващите археол. хоризонти. Ценни свидетелства в това отношение са следите от развитието на духовната култура – промените във вярванията за задгробния живот и във връзка с тях – промените в погребалния ритуал, състоянието на различни езически обредни култови практики, възприемането на християнския култ и свързаната с него книжовна и педагогическа дейност. Много важни са изводите на П. за териториалното разпространение и географското уточняване на разкритите находища, както и за основните резултати от систематичните археол. проучвания, изложени в студията му върху свидетелствата на проучванията и археол. извори за Велика Моравия (1985). Във връзка със становището, че Велика Моравия трябва да се локализира южно от р. Дунав, П. изтъква необосноваността му от гледище на археологията. Според него широкото разпространение на територията на Моравия и Западна Словакия на една необичайно монолитна за IX в. материална култура говори недвусмислено, че за нея е била характерна и единна държ. организация. Опитите тази култура да се припише на номадски етнос, не издържат критика, тъй като укрепените селища и уседналото земеделско население по тези територии са в пълно противоречие с подобни твърдения. В същото време опитите да се локализира Моравия на князете *Ростислав* (846–870) и *Светополк* (870–894) южно от р. Дунав, в Сремска Митровица, не могат

да се подкрепят с археол. находки от IX в., които при това да съответстват и на сведенията за Велика Моравия от истор. извори. В това отношение проучванията на П. опровергават категорично тази недостатъчно обоснована теория.

Съч.: Staroslovanská Morava. Praha, 1948 (Monumenta archaeologica, 1), 181 p.+78 ill.; Jižní Morava, země dávných slovanů. Brno, 1950, 170 p.; Nové slovanské výzkumy na Moravě. – In: Vznik a počátky slovanů. 1. Praha, 1956, p. 239–258; Výsledky výzkumů na velkomoravském hradišti „Valy" u Mikulčic. – Památky archeologické, 48, 1957, p. 241–388; The Latest Archeological Discoveries from the Period of the Great Moravia Empire. – Historica, 1, 1959, p. 7–70; Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov, 1960, 303 p.; Archeologické objevy o Velké Moravě. – In: Konferencia o Veľkej Morave a Byzantskej misii, Brno–Nitra 1.–4.X. 1963. Referáty. Nitra, 1963, p. 75–101; Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha, 1963 (Monumenta archaeologica, 12), 235 p.+62 ill.; Velká Morava ve světle nejnovějších archeologických objevů. – In: Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury. Praha, 1963, p. 39–76; Archäologische Entdeckungen und Großmähren. – In: Das Großmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Brno–Nitra, 1.–4. X. 1963. Praha, 1966, p. 11–47; Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha, 1975, 207 p.+93 tabl.; Вклад чехословацкой археологии в изучение истории Великой Моравии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 28–49; Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě. – In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha–Bratislava, 1985, p. 9–80; Velká Morava – Cyrilo-metodějská mise. Praha, 1985, 40 p.; Великая Моравия и Кирилло-Мефодиевская миссия. – В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 111–120; Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Großmähren. – In: Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit. Prag, 1986, p. 9–89.

Лит.: Filip J. Josef Poulík. – Památky archeologické, 61, 1970, p. 8–9; Sborník Jozefu Poulíkovi k šedesátinám. Praha, 1970, 153 p.; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 395–396; Martererová V., J. Rataj. Bibliografia prací akademika J. Poulíka 1970–1979. – Archeologické rozhledy, 32, 1980, p. 363–364; Tichý R. Životní jubileum akademika Josefa Poulíka. – Archeologické rozhledy, 32, 1980, p. 361–363; Stuchlík S. Prof. PhDr. Josef Poulík, DrSc (1910–1988). – Archeologické rozhledy, 50, 1988, p. 717–719; Slavica na Masarykově univerzitě v Brně. Literární věda, jazykověda, historiografie, uměnovědy. Brno, 1993, p. 200–201; Седов В. В. Памяти Йозефа Поулика (1910–1998). – Российская археология, 1999, 3, с. 252–253.

Маргарита Младенова

ПОХВÀЛИ ЗА ЦАР СИМЕÒН – две оригинални старобълг. съчинения от X в. (стихотворно и прозаическо), в които се възхвалява цар *Симеон* (893–927). Анонимната стихотворна похвала е поместена два пъти (на л. 2а–2б и на л. 263б–264а) в *Изборника от 1073* (ръкопис № 1043 от Синодалната сбирка в ГИМ). В нея върху изтрит текст стои името на киевския княз Светослав II Ярославович (1073–1076). Въведена е в палеославистиката от К. Ф. *Калайдович* (1924). А. В. *Горски* и К. И. *Невоструев* я разглеждат като „предуведомление", „предисловие", „послепис", публикуват я, без да я разделят на стихове, и смятат, че е адресирана към княз Светослав II Ярославович, който е наредил текстът да бъде повторен в началото на кодекса от по-старо копие, принадлежащо на киевския княз Изяслав Ярославич (1054–1068, 1069–1073, 1077–1078). През 1847 С. П. Шевирьов открива друг препис на похвалата в ръкопис № 118, л. 6б, от Кирило-Белозерския манастир (дн. Кир.-Белозер. 5/1082 от РНБ); преписът, датиран от Н. Н. Розов от края на XV и началото на XVI в., е важен с това, че в него се чете името на цар Симеон — вєлнкын въ цр҃ѣхъ сѵмєѡнъ, а не името на княз Светослав, както е в Синодалния препис от 1073. През 1980 И. В. *Льовочкин* публикува резултатите от оптико-фотографския анализ на Синодалния препис в изтритите участъци на пергамента и убедително показва, че първоначално там е било написано вєлнкын въ цр҃ьхъ/цр҃ь снмєонъ. Правен е опит името Симеон да се идентифицира не с бълг. владетел, а с московския княз Симеон Горди (1340–1353) (Л. П. *Жуковская*, 1987, с. 48), който поради своята несъстоятелност е отхвърлен в палеославистиката.

Похвалата за цар Симеон в Изборника от 1073 г.

Похвалата се състои от 27 равносрични стиха; ритмическата структура следва образци от виз. литература – 12-сричен размер с цезура след петата или след седмата сричка. Установено е, че поетическата форма наподобява стихотворна похвала, посветена на виз. император *Василий I* Македонянин (867–886), която има не само същата структура, но и същия брой стихове (З. *Хауптова*). Кл. *Иванова* определя жанра ѝ като „владетелска ода". Изказано е мнение, че е възможно неин автор да е Йоан Екзарх (Е. *Георгиев*). Цар Симеон е представен преди всичко като „книголюбец" и е наречен „нов Птолемей" – сравнението е или с египетския фараон Птолемей I Сотер (305–283 пр.н.е.), основател на Александрийската библиотека, или с египетския фараон Птолемей II Филаделф (283–246 пр.н.е.), по времето на когото е извършен преводът на Стария завет от еврейски на грц. език (т. нар. Септуагинта). Владетелят е обладан от стремежа „да извади наяве скритите мисли" от дълбочината на „многомъчните книги"; подобно на трудолюбива пчела той събира в сърцето си знанията, за да ги разлее „като сладък мед от своите уста пред болярите, за да просвети техните мисли". Според Б. *Ангелов* похвалата е била позната на бълг., сръбски и руски книжовници и е повлияла върху подобни текстове в по-късни ръкописи: послесловие, посветено на сръбския деспот Стефан Лазаревич (1389–1427), към Одеския препис на Книга царства от 1416–1418 (донесен в Одеса от В. И. *Григорович* от Рилския манастир); похвала на великия княз Йоан Калека (XV в.); похвала на тверския княз Борис Александрович (1425–1461) от инок Тома (1453), и др. Ангелов допуска, че един от бълг. книжовници, които добре са познавали похвалата, е бил *Константин Костенечки*.

Анонимната прозаическа похвала на цар Симеон е поместена като встъпление в пълната редакция на *Златоструй* – преводен от грц. език сборник от слова на Йоан Златоуст, въведен в науката от В. Н. Малинин (най-ранен препис: 33.2.12 от Библиотеката на РАН в Санкт Петербург). Неизвестният книжовник я нарича прилогъ, а обект на прославата са образоваността на владетеля и неговото усърдие в изучаването на книгите. Речта е ритмизирана и наситена с епитети и сравнения. Мненията за жанровата ѝ природа са противоречиви. Пръв изказва идея за поетичния характер на текста А. И. *Соболевски*, който прави опит за реконструкция на старобълг. текст. В тази насока е и тълкуването на П. Димитров, според когото творбата е аналог на стихотворната похвала за цар Симеон. Хауптова обаче смята, че текстът е построен не на изосилабически, а на изоколичен принцип. Иванова разграничава в него и стихотворна, и прозаическа част.

маркирани от смяната на ракурса: повествовател/аз-повествование; в първата част се наблюдава „относително стабилна изосилабична структура с обичайните отстъпления от 12-сричковия модел“, втората е оформена в два риторични периода и съставителят говори от свое име. С известна предпазливост тя твърди, че е налице поръчителска воля, т. е. че има основание втората част да се приписва на цар Симеон. Съществува и друго предположение, според което по език и стил предисловието похвала напомня за творчеството на Йоан Екзарх (Е. Георгиев).

По дух и обща насоченост двете похвали са сходни – породени са от обща идея (възхвала на владетеля) и от общ повод (създаване на книга по негова поръка). Подобен характер има и приписката към молдавски ръкопис от XVII в., открит от А. И. Яцимирски, в която се говори за царете книголюбци: А се многы царіе мѫдри бѣшѫ и книгы многы написавшѫ..., като сред изброените владетели се споменава и името на бълг. цар: а Симеонь царь блъгарскы написа многы книгы и ꙗко Давидъ царь на ѕлаты строун играаше и книгы паче въсего любѣаше... Съвпадението с образни сравнения от П. ц. С. свидетелства за продължителна традиция в разпространението на тези текстове в слав. кирилски ръкописи и за влиянието им върху книжовната продукция през Средновековието.

Лит.: Калайдович К. Ф. Иоанн Ексарх болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX и X столетий. М., 1824, с. 102–103, 213–217; Горский А. В., К. И. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. 2., 2. М., 1859, с. 367; Masing L. Studien zur Kenntnis des Izbornik Svjatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkunden zu den jüngeren Handschriften. – ASPh, 8, 1885, p. 357–395; 9, 1886, p. 77–112; Милетич Л. Цар Симеон споменат в един среднобългарски ръкопис. – БПр, 4, 1898, 7, с. 156; Соболевский А. И. Церковнославянските стихотворения от IX–X в. и тяхното значение за церковнославянския език. – СбНУ, 16–17, 1900, с. 314–324; Яцимирский А. И. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам. 1. СПб., 1908, с. 3–5, № 11; Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910, с. 11–12; Ангелов Б. Ст. Похвала за цар Симеон. – ЛМ, 20, 1976, 1, с. 142–149; Ангелов Б. Ст. Похвала царю Симеону. – В: Изборник Святослава 1073 г. М., 1977, с. 247–263; Георгиев Е. К вопросу о возникновении и составителях Изборника Симеона – Святослава, известного по рукописи 1073 г. – В: Изборник Святослава 1073 г. М., 1977, с. 267–269; Жуковская Л. П. Изборник 1073 г. Судьба книги, состояние и задачи изучения. – В: Изборник Святослава 1073 г. М., 1977, с. 8–10; Hauptova Z. Der altkirchenslavische Vers und seine byzantinischen Vorbilder. – In: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert. Praha, 1978, p. 335–360; Ангелов Б. Ст. За три съчинения в Симеоновите сборници. 1. Похвала за цар Симеон. – Старобългарска литература, 5, 1979, с. 10–20; Левочкин И. В. Изборник Святослава и его славянский протограф. – Старобългарска литература, 8, 1980, с. 46–49; Димитров П. Около предисловието и названието на „Златоструй“. – ЕЛ, 35, 1980, 2, с. 17–28; Розов Н. Н. О датировке и локализации Кирилло-Белозерского списка Изборника Симеона – Святослава. – В: Русско-болгарские связи в области книжного дела. Сборник научных трудов. М., 1981 (Актуальные проблемы книговедения, 5), с. 22–35; Хауптова З. Похвала царю Симеону, ее автор и византийские образцы. – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 88–94; Львов А. С. Исследование Похвалы великому князю Святославу и царю Симеону. – В: История русского языка. Исследования и тексты. М., 1982, с. 162–197; Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 162–165; Левочкин И. В. Изборник Святослава 1073 года – памятник древнерусской культуры. – В: Изборник Святослава 1073 года. Научный аппарат факсимильного издания. М., 1983, с. 10; Куев К. Похвалата на цар Симеон – реконструкция и разбор. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 2, p. 3–23; Жуковская Л. П. Загадки записи Изборника Святослава 1073 года. – В: Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. М., 1987, с. 45–62; Симеонов Сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 30, 202–203, 720–721; Thomson F. The Symeonic Florilegium – Problems of its Origin, Content, Textology and Edition, Together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 1, p. 46–47, 50–53; Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. Съст. и ред. Кл. Иванова, Св. Николова. С., 1995, с. 17–18, 23–26; Копреева Т. Н. Какой Изборник открывала „Похвала“ царю Симеону? – В: Немеркнущий свет. Из истории книжных связей Болгарии и России. XI – начало XIX веков. Велико

Търново, 1996, с. 24–47; С п а с о в а М. Още веднъж за Похвалата на цар Симеон. – В: Българистични проучвания. 3. Велико Търново, 1998, с. 29–50.

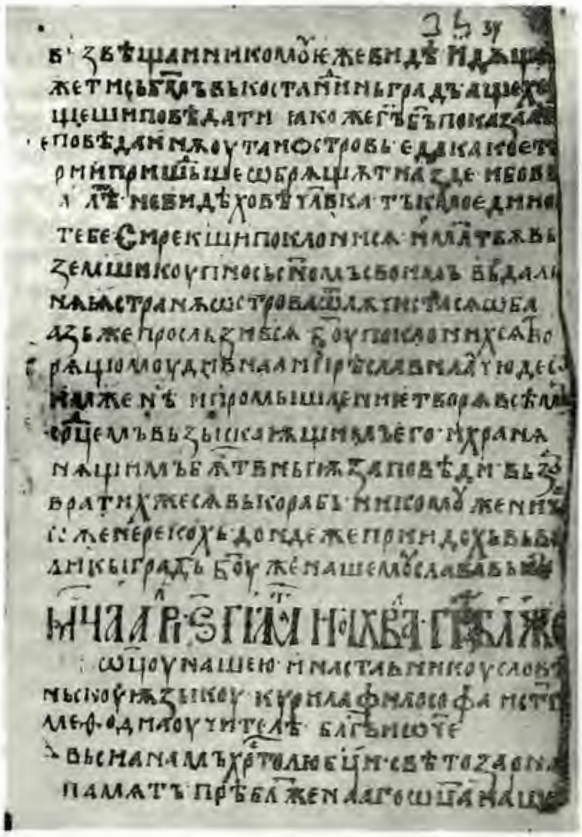
Анисава Милтенова

ПОХВÀЛНО СЛÒВО ЗА КѝРИЛ, П о х в а л а з а К и р и л – една от сигурните творби на *Климент Охридски*, многократно определяна като високо постижение на ораторското му изкуство и на старобълг. тържествено красноречие изобщо, основен *извор* за делото на Кирил и Методий. Въведено е в науката от В. М. *Ундолски* с доклад, прочетен на заседание на московското Общество истории и древностей российских през 1845; Ундолски го нарича „едва ли не най-забележителното от всички творения на Климент“ (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 1, с. 415). Познато е в две редакции: първична, представена само от един бълг. препис (XIII в.), намерен от П. И. Севастиянов в Света гора (дн. в РГБ, ф. 270, № 1467), и вторична, засвидетелствана в ок. 30 преписа, предимно руски, от XIV до XVII в.; повечето от тях съдържат в заглавието си името на Климент като автор и от текстологическа гледна точка не се различават съществено. След критически анализ на 12 от преписите (включително Севастияновия) А. Джамбелука-Коссова (1986) оспорва твърдението за две редакции на похвалата и окачествява ръкописната ѝ традиция като „затворена“. Ив. *Добрев* (1990) изследва подробно Севастияновия препис (по-специално схемата на облажаванията в него) и обосновава извода, че първичната версия е била подложена няколко пъти на съществена преработка от по-късни преписвачи. Т. Лалева (1991) привежда доказателства за по-голямата старинност на текста в Севастияновия препис, но същевременно отбелязва, че вторичната версия е почти непроменена лексикално; новото в нея са някои допълнителни биографични вести за Кирил. За разлика от специалистите от по-старите поколения тя не смята, че и вторичната редакция е Климентово дело (вж. и Св. *Николова*, 1984, с. 100–101). Много съществен за текстовата история на П. с. К. е фактът, че то е оставило следи и в хърватската глаголическа традиция – части от него и от ЖК са използвани като четива в Службата за Кирил и Методий, поместена в поп-Мавровия бревиар от 1460 (М. *Пантелич*, 1965; И. *Петрович*, 1983; Б. *Грабар*, 1986; Й. Братулич, 1992; А. Зарадия Киш, 1995).

През втората половина на XIX и в първите десетилетия на XX в. на основата на разширяващата се информация за личността и книжовното дело на Климент Охридски са направени първите издания на П. с. К. от П. Й. *Шафарик* (1851), А. Е. *Викторов* (1865), И. И. *Срезневски* (1867), Й. Й. *Перволф* (1873), П. А. *Лавров* (1895, 1930), Ал. *Теодоров-Балан* (1920), Й. *Иванов* (1931) и др. Оправдано е предпочитанието на издателите към най-ранните преписи на похвалата, на първо място към Севастияновия препис, възприеман от мнозина като възхождащ към Климентовия първообраз, и към двата сръбски преписа от XIV в. – Загребския (Михановичевия) от Библиотеката на Хърватската академия на науките и изкуствата в Загреб (№ III. с.22) и Хлудовия (ГИМ, Хлуд. № 195). Изминава твърде дълъг период от времето на Ундолски, докато П. с. К. попада в най-подходящото си обкръжение – тритомното издание на Климентовите събрани съчинения (С., 1970–1976); в него то намира място като равностойна част от творческа система и същевременно като еталон, с оглед на който се разисква авторството на предполагаемите Климентови слова.

По въпросите за голямата старинност на П. с. К., за мястото му сред най-значителните кирило-методиевски извори и за неговата достоверност не съществуват особени разногласия. Обсъжданията в този проблемен кръг обикнове-

но са центрирани около сравняването му с ЖК, с *Похвалното слово за Кирил и Методий*, отчасти и с ЖМ. Близостта му с ЖК по отношение на съдържанието е очевидна и навежда на мисълта за общ автор (В. *Вондрак*, 1903). Извършеният обаче от В. Василев (1969) глотометричен анализ с много голяма степен на вероятност обвързва с оглед на авторството П. с. К. не с ЖК, а с ЖМ; с помощта на статистическите методи се установява значителна стилистична и морфологична идентичност на похвалата и Методиевото житие. От друга страна, откроява се още една зависимост: П. с. К. не противоречи на ЖК, но и не го допълва, което означава, че според заложената в него фактология то би могло да се разглежда като извлечение от житийния текст, съобразено с жанровите норми на похвалното слово. Освен в този план някои изследователи разграничават двата паметника по засиленото прославянско осветление на Кириловия образ в похвалата, което обясняват с друга географска среда и друга истор. обстановка, респ. с двата етапа от житейския път на Климент Охридски – великоморавския и българския (срв. В. *Велчев*, 1939).

Похвалното слово за Кирил,
Севастияновият препис от XIII в.

Палеославистиката не е изградила единна представа за възникването на П. с. К. Част от изследователите го свързват със западнослав. земи и с близките години след смъртта на Кирил (869). Братулич се произнася за много ранно време – според него Климент Охридски е започнал да пише първата му редакция още в Рим, а втората е създадена в Панония. Като паметник на великоморавската книжнина го разглеждат Др. *Костич* (1939), Фр. *Гривец* (1951), Ю. Долански (1965), авторите на „Magnae Moraviae fontes historici" (1967), Б. Н. *Флоря* (1988) и др. Поради липса на документални свидетелства обаче това становище се опира на т. нар. аргументи „ex silentio". Втората теза има много поддръжници, но също почива само на логически основания. Според нея П. с. К. се появява в Б-я през 886, по време на началната просветителска дейност на Кирило-Методиевите ученици в страната и изиграва съществена роля в първия етап от формирането на църковния култ към първоучителите. Най-силният довод на тази теза е всепризнатата благоприятна обстановка, в която Климент Охридски осъществява учителските си задължения в бълг. земи.

Нова линия в проучването на П. с. К. през последните десетилетия очертават публикациите, засягащи жанровата му природа и белезите на Климентовия ораторски стил. В светлината на основни за средновековната естетика и поетика изобразителни принципи са разгледани редица въпроси: реализацията на Ки-

рило-Методиевата идеология в похвалата и свързания с нея избор на прототип (в случая апостол Павел); способите, чрез които на Кириловия образ се придава „апостолско достойнство“ и се развива доминиращата тема за разпространението на божието слово на роден език; функционирането на традиционната символика и превръщането ѝ в конкретни значения; схемата и типологията на библейските цитати; великолепната композиция и поддържащият я единен семантично-стилистичен регистър; нормативната по характер, но творчески комбинирана плеонастична синонимика; характерната за Климентовия стил светлинна образност; ефектите на синтактично-интонационния ритъм (Е. Велковска, 1982, 1984; А. Джамбелука-Коссова, 1984, 1986; М. И. Лекомцева, 1980, 1992, и др.).

Изд.: Šafařík P. J. Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů. V Praze, 1851, p. 28–30 (2 изд. 1873); [Викторов А. Е.]. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 309–312; Саввaитов П. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 313–318; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867, с. 55–60 (№ 37); Perwolf J. Prameny dějin českých. 1. V Praze, 1873, p. 53–57; Лавров П. А. Климент, епископ словенский. Труд В. М. Ундольского. М., 1895, с. 34–38; Балaсчев Г. Климент, епископ словенски. С., 1898, с. 55–57; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 1. С., 1920, с. 109–113; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 93–95, 95–99; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 328–333; Magnae Moraviae fontes historici. 2. Brno, 1967 (OUPB, 118), p. 116–119; Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. Куев, Хр. Кодов. С., 1970, с. 415–442; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 32–38; Бончев Ат. архим. Св. Климент Охридски. Слова и поучения. С., 1970, с. 37–41.

Лит.: Петров А. Н. Кирилл и Мефодий. Жития свв. славянских апостолов и похвальные слова им в употреблении древнерусской церкви. СПб., 1894, 19 с.; Vondrák V. Studie z oboru církevněslovanského písemnictví. V Praze, 1903, p. 96–101; Попруженко М., Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935, с. 35–37; Велчев В. Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина. С., 1939, с. 99–109; Костић Д. Датирање старословенских књижевних споменика о Кирилу и Методију. – В: Саопштења и реферати. III Међународни конгрес слависта (словенских филолога), 18 –25. IX. 1939. 2. Београд, [1939], с. 111–113; Žitja Konstantina in Metodija. Viri. Žitje Konstantina – Žitje Metodija – Pohvala sv. Ćirilu in Metodiju – Italska legenda – Frizinški spomeniki. Pojasnil in prevel Fr. Grivec. Ljubljana, 1951, p. 25–26; Ангелов Б. Ст. Славянски извори за Кирил и Методий. – ИНБ „ВК“ за 1956 (1958), с. 192–193; Доланский Ю. Значение славянской азбуки и письменности для развития чехословацкой культуры. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. 863–1963. Доклади и материали. С., 1965, с. 64; Pantelić M. Glagoljski brevijar popa Mavra iz godine 1460. – Slovo, 15–16, 1965, p. 94–149; Василев В. Климент Охридски и авторството на „Панонските легенди“. – БЕ, 19, 1969, 3, с. 235–239; Stanislav J. Staroslovensky jazyk. 1. Veľka Morava a Panónia. Kultúrny jazyk a písomníctvo. Konštantín Filozof, Metod a Kliment sloviensky. Fonetika. Bratislava, 1978, p. 249–280; Лекомцева М. И. Семантика некоторых риторических фигур, основанных на тавтологии (на материале „Похвального слова Кириллу Философу“ Климента Охридского. – В: Структура текста. М., 1980, с. 184–197; Лекомцева М. И. К структуре текста у Климента Охридского (фигуры эпанода и полиптотона). – Ученые записки Тартуского государственного университета, 515, 1981, с. 29–35; Матеич М. Хилендарски препис на „Слово за Сретение“ от Йоан Екзарх. – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 82, 85; Велковска Е. Бележки върху библейските цитати в Похвалното слово за Кирил от Климент Охридски. – Старобългарска литература, 12, 1982, с. 64–69; Petrović I. Sadržajne i literarne osobine odlomaka „Žitija Konstantina-Ćirila“ u hrvatskoglagoljskim i ruskim tekstovima. – Croatica, 19, 1983, p. 113–129; Велковска Е. Наблюдения върху строежа на „Похвално слово за Кирил“ от Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 159–185; Джамбелука-Коссова А. Наблюдения върху литературното наследство на Климент Охридски – към интерпретацията на „Похвално слово за Кирил“. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 120–139; Николова Св. Някои текстологични проблеми в панегиричното творчество на Климент Охридски (По материали от „Похвално слово за пророк Илия“). – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 100–101; Иванова В. Проблеми на индиви-

дуалния стил в похвалните слова на Климент Охридски. – ЕЛ, 40, 1985, 4, с. 27–36; Grabar B. Kult Ćirila i Metodija u Hrvata. – Slovo, 36, 1986, p. 141–145; Джамбелука-Коссова А. Принос към изучаване на ръкописната традиция на Похвално слово за Кирил от Климент Охридски. – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. Roma, 1986, p. 287–297; Кенанов Д. Белокриницки сборник от XVI в. с житието и Похвалното слово за Константин-Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 65–68; Флоря Б. Н. Кирилло-мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 160; Иванова Кл. Неизвестни преписи от творби на Климент Охридски в книгохранилищата на Югославия. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 4, p. 56–57; Добрев Ив. Текстологични проблеми на Климентовото творчество. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 24–33; Лалева Т. Редакции на Климентовото Похвално слово за Кирил. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 32–44; Лекомцева М. И. Статус оксюморонной фигурации в редакциях „Похвального слова Кириллу Философу" Климента Охридского. – В: Болгарская культура в веках. Тезисы докладов научной конференции. (Москва, 26–27 мая 1992 г.). М., 1992, с. 9–10; Петканова Д. Старобългарска литература IX–XVIII век. 2 изд. С., 1992, с. 149–152; Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela. Preveo i protumačio J. Bratulić. 2 изд. Zagreb, 1992, p. 22; Zaradija Kiš A. Hrvatskoglagoljska verzija Klimentove Pohvale Svetom Ćirilu. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Прилози од научен собир одржан на 13–15 септември 1993. Скопје, 1995, с. 75–86.

Лиляна Грашева

ПОХВÀЛНО СЛÒВО ЗА КÌРИЛ И МЕТÒДИЙ, Обща похвала за Кирил и Методий – един от най-ранните, с висока документална стойност *извори* за делото на слав. първоучители. Известно е в две редакции, условно определяни като първична и вторична (хронологическата им последователност и отношението им спрямо първообраза не са изяснени напълно). Първичната е по-обширна и е представена от ок. 30 руски преписа, много близки по текст и с някои езикови особености, възхождащи към бълг. източник. Най-старинният сред тях е преписът в Успенския сборник от края на XII – началото на XIII в., който от 1920 се съхранява в Отдела за ръкописи на ГИМ (Син. 1063/4). Вторичната редакция е позната по три южнослав. датирани преписа – в ръкописите на Владислав Граматик Загребски сборник от 1469 (дн. в Библиотеката на Хърватската академия на науките и изкуствата в Загреб, № III а 47) и Рилски панегирик от 1479 (дн. в НМРМ, № 4/8), както и в сръбски сборник панегирик от 1598 от сбирката на манастира Хопово, Фружка гора (дн. в Библиотеката на Сръбската патриаршия, № 282). През 1981 М. Матеич съобщава лаконично за препис на П. с. К. и М. в сръбския Аверкиев панегирик от 1626 (от сбирката на Хилендарския манастир, № 444), без да засяга въпроса за принадлежността му към едната или другата редакция.

Според Б. *Ангелов* вторичната редакция е запазила „в по-добра форма" някои изрази от първообраза на похвалата, а отделни думи и словосъчетания в нея разкриват „лично и близко отношение към прославяните дейци"; той намира, че може да се говори и за по-голямо сходство между Хоповския и Успенския препис (Климент Охридски. Събрани съчинения, 1, с. 476–477). Като продължава наблюденията в тази насока, Б. Н. *Флоря* (1986) уточнява механичните пропуски и целенасочените промени в южнослав. преписи (втората група разлики според него са главно от синонимен характер), поддържа гледището на Ангелов, че Хоповският препис възпроизвежда най-добре протографа на южнослав. редакция, оценява редакторската работа на Владислав Граматик като сближаване с езиковите норми на неговото време и същевременно като отдалечаване от общия протограф на двете редакции. Всичко това, смята той, не изключва възможността в отделни случаи южнослав. преписи да пазят по-

Похвалното слово за Кирил и Методий, препис в Успенския сборник, края на XII – началото на XIII в.

добре особеностите на този протограф. Съществува и мнение, че ръкописната традиция на похвалата не дава основания да се обособяват редакции (А. Джамбелука-Коссова, 1985, с. 110–111).

Първото издание на П. с. К. и М. е направено от О. М. *Бодянски* през 1865–1866. Той публикува едновременно 15 преписа, но без да въвежда разночетения или съпоставки от друг род; въпреки това обнародваните от него текстове се оказват много полезни – дълго време те се препечатват и се използват за извличане на варианти. В духа на съвременни едиционни принципи (включително в контекста на обширни и стабилни научни изложения) похвалата е издадена в три книги от последната трета на XX в.: „Климент Охридски. Събрани съчинения“ (1. С., 1970), „Успенский сборник XII–XIII вв.“ (М., 1971) и „Жития Кирилла и Мефодия“ (М.–С., 1986).

В основата на научната представа за П. с. К. и М. стои отдавна установеното убеждение за голямата му старинност и за пряката му връзка с кръга на най-близките сподвижници на слав. първоучители. Творбата е извлечение от ЖК и ЖМ с облик на органична словесна конструкция, оформена по правилата на тържественото красноречие, с единични отклонения в съдържанието от житийните текстове. В нито един от преписите ѝ не е означено името на автора и не се дават конкретни сведения за времето и мястото на създаването ѝ. Поради това в историята на палеославистиката тя поражда противоречиви хипотези, още повече че коментарите по традиция включват сравнения с останалите кирило-методиевски извори (най-често ЖК, ЖМ, *Похвалното слово за Кирил* и *службите за Кирил и Методий*), които също са обект на дискусии. При тези възможности за анализ немалък брой изследователи отнасят П. с. К. и М. към времето непосредствено след смъртта на архиепископ Методий (885), но преди прогонването на учениците му от западнослав. земи, и с различна степен на вероятност приемат за автор *Климент Охридски* (срв. напр. Magnae Moraviae fontes historici, 2, 1967). Вариант на това становище неколкократно оповестява Фр. *Гривец* (1947, 1950, 1951, 1960). Според него в съдържанието на похвалата не се открива намек за гонения на учениците, но се долавя обстановка на притеснение и прибързаност (белези за това са прекалената зависимост от източниците и недостатъчното съгласуване на заетите от тях фрагменти). Възможно е, твърди Гривец, в написването на похвалата да са взели участие повече ученици на солунските братя (включително и Климент), а Константин Преславски да е оформил текста в окончателния му вид (неговите творби Служба за Методий и *Азбучна молитва* доказват поетическите му заложби, а П. с. К. и М. отразява достатъчно ясно съзнанието за заслуги-

те на Методий в църковното пеене и химнотворчеството).

Други специалисти поддържат тезата за Б-я като територия, където възниква П. с. К. и М. – много скоро след пристигането на прогонените от Велика Моравия Кирило-Методиеви ученици. Но и в този тип разсъждения липсва единомислие по въпроса за неговата атрибуция. Др. *Костич* (1939) напр. намира, че е малко вероятно то да е Климентово, а мястото и времето на написването му определя с думите „на Балканите, на Изток“ и „след 900 година“ (с. 113). В. *Велчев* се произнася в полза на Климентовото авторство и отхвърля моравската теза с много съществен „географски“ аргумент: създателят на похвалата косвено локализира себе си в южна земя, заявявайки, че първоучителите са вършили мисионерското си дело „в източните, западните и северните страни“: ...къıа оубо хвалы въздамь вама, трoужьшнмаса толнко хр̃а рад̀н въ въстоуьнъıнхъ н zападьнnхъ н сѣверьскъıнхъ странахъ... (Климент Охридски, 1, с. 473). След анализ на творбата от литургическа гледна точка С. *Сакач* (1964) е категоричен, че тя е могла да се появи „не в римско-славянската, а във византийско-славянската България“ (с. 422); без колебание той подчертава също, че епископ Константин – „голям поет и високоценèн съгрудник на младия княз Симеон“, е бил в състояние да организира ок. 886–887 официалната прослава на Кирил и Методий в страната и да създаде с тази цел подходящи текстове в стихове и проза (с. 429). В общи линии това е гледището и на Е. *Георгиев* (1962), докато Ангелов (1966, 1970) и К. *Мечев* (1966, 1969) настоятелно се придържат към мнението, че П. с. К. и М. е част от книжовното наследство на Климент Охридски.

В познанията за П. с. К. и М. не биха настъпили радикални промени без наличието на нови извори. Засега може да се твърди, че през последните десетилетия се увеличават публикациите, в които с различни доводи се поддържа предположението за авторството на Константин Преславски и се мисли за Б-я като за място, осигурило подходящите условия за възникването на похвалата (Флоря, 1981; Ю. К. *Бегунов*, 1988; В. Иванова, 1985, 1989; М. Спасова, 1996). Внесена е яснота и по друг важен въпрос – за пътя, по който творбата прониква в староруската книжнина. Въз основа на някои нарушения в календарния ред на четивата в Успенския сборник (в него ЖМ и П. с. К. и М. са поместени едно след друго и в близко съседство с „Житие и мъчение на св. Вит“) Флоря (1986) уточнява моменти от редакторската работа на съставителя на сборника и стига до заключението, че той е познавал източник, свидетелстващ за въвеждането на общ празник на първоучителите с дата 11 май. Тази традиция се заражда в бълг. земи, откъдето идва и практиката ЖМ и П. с. К. и М. да се включват едно до друго в четиминейни сборници. Трябва да се предполага следователно, че похвалата попада в Киевска Русия от Б-я, а не от Пршемисловска Чехия, както допускат някои специалисти. В подчертано дискусионната проблематика около паметника перспективни се оказват също наблюденията върху източниците на неговия автор (Д. Фрайданк, 1987), темите за връзките му с каноничните текстове (Джамбелука-Коссова, 1985; К. Мишчинска, 1989), за мястото му в развитието на кирило-методиевските *традиции* (К. *Нихоритис*, 1986; Флоря, 1988), за жанровата му природа (Бегунов, 1988; У. Бауман, 1988) и др.

Изд.: Бодянский О. М. – ЧОИДР, 1865, 2, с. 1–64; 1866, 2, с. 65–143; Daničić Dj. Rukopis Vladislava Gramatika. 3. Pohvala sv. Ćirilu i Metodu. – Starine, 1, 1869, p. 60–65; Perwolf J. Prameny dějin českých. Praha, 1873, p. 58–68; Лавров П. А. Житие святого Мефодия и Похвальное слово св. Кириллу и Мефодию по списку XII в. М., 1898, с. 15–23; Сборник XII в. Московского Успенского собора. 1. Издан под наблюдением А. А. Шахма-

това, П. А. Лаврова. – ЧОИДР, 1899, 2, с. 159–167; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 1. С., 1920, с. 118–129; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 79–87; Гошев Ив. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 78–98; Magnae Moraviae fontes historici. 2. Brno, 1967 (OUPB, 118), p. 167–176; Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970, с. 443–510; Успенский сборник XII–XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Т. Демьянов, М. В. Ляпон. М., 1971, с. 198–208; Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 198–210, 230–246.

Лит.: Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 185–186; Петров А. Н. Кирилл и Мефодий. Жития свв. славянских апостолов и похвальные слова им в употреблении древнерусской церкви. СПб., 1894, 19 с.; Vondrák V. Studie z oboru církevně-slovanského písemnictví. Praha, 1903, p. 101–110; Ильинский Г. А. О грамоте папы Адриана II в Похвальном слове Кириллу и Мефодию. Саратов, 1921, 12 с.; Лавров П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 98–101; Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 2. Варшава, 1928, с. 286–289; Велчев В. Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина. С., 1939, с. 96–98, 110–116; Костић Д. Датирање старословенских књижевних споменика о Кирилу и Методију. – В: Саопштења и реферати. III Међународни конгрес слависта (словенских филолога). 18–25. IX. 1939. 2. Београд, [1939], с. 111–113; Grivec Fr. Sermo panegyricus in memoriam ss. Cyrilli et Methodii. – AAV, 18, 1947, p. 1–25; Weingart M. Československý typ cirkevnej slovančiny. Bratislava, 1949, p. 67–68; Grivec Fr. Pohvala sv. Cirilu in Metodiju. – Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede, 1, 1950, p. 27–58; [Grivec Fr.] Žitja Konstantina in Metodija. Viri – Žitje Konstantina – Žitje Metodija – Pohvala CM – Italska legenda – Frizinški spomeniki. Ljubljana, 1951, p. 26–27; Grivec Fr., Fr. Tomšić. Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960 (Radovi Staroslavenskog instituta, 4), p. 28–30; Grivec Fr. Konstantin und Method – Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 227; Георгиев Е. Разцветът на българската литература в IX–X в. С., 1962, с. 143; Sakač S. Die kürzere slavische Fassung des Briefes „Gloria in excelsis Deo" Hadrians II. – Cyrillo-Methodiana, p. 411–431; Ангелов Б. Ст. Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски. – Кл. Охр., с. 102–105; Мечев К. Климент Охридски и общото похвално слово за Кирил и Методий. – Кл. Охр., с. 279–290; Мечев К. Към литературната характеристика на общото Похвално слово за Кирил и Методий. – ККФ 1, с. 95–104; Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. Cambridge, 1970, p. 31; Marsina R. Štúdie k slovenskému diplomatáru. 1. – Historické štúdie, 16, 1971, p. 20–27; Зыков Э. Г. О литературном наследии Константина Преславского. – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 45–46; Stanislav J. Staroslovensky jazyk. 1. Veľká Morava a Panónia. Kultúrny jazyk a písomníctvo. Konštantín Filozof, Metod a Kliment Sloviensky. Fonetika. Bratislava, 1978, p. 249–280; Матеич М. Хилендарски препис на „Слово за Сретение" от Йоан Екзарх. – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 82, 85; Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха. – В: Сказания о начале славянской письменности. М., 1981, с. 49–50; Джамбелука-Коссова А. Законът и благодатта в Похвално слово за Кирил и Методий. Принос към проучването на славянската теза за приемствеността на апостолството. – Палеа кънигописьнаꙗ, 14–15, 1985, с. 109–121; Иванова В. Проблеми на авторството на Похвално слово за Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 4, p. 103–111; Флоря Б. Н. Рукописная традиция памятников Кирилло-Мефодиевского цикла (Итоги и задачи изучения). – В: Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 34–37; Nichoritis K. Cyril and Methodius in the Greek Literary Tradition. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 17; Фрайданк Д. Литературные традиции Похвального слова Кириллу и Мефодию. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 91–95; Baumann W. Die Gestalt Methods in der Preisrede Kliment Ochridskis. – Symposium Methodianum, p. 393–402; Бегунов Ю. К. Похвальное слово Мефодию как произведение художественной ораторской прозы. – Symposium Methodianum, p. 403–414; Флоря Б. Н. Кирилло-мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 159–168; Иванова В. Проблеми на авторството на похвалните слова на Климент Охридски. – В: Втори международен конгрес по българистика. София 23 май – 3 юни 1986. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 324–325; Иванова Кл. Неизвестни преписи от творби на Климент Охридски в книгохранилищата на Югославия. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 4, p. 57; Мишчинска К. Кирило-методиевската мисия в сотериологичен аспект. – В: Втори международен конгрес по българистика. София 23 май – 3 юни 1986. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 278–284; Łuszczyńska E. Porównanie języka „Żywotu Metodego" z językiem „Pochwały Cyryla i Metodego" Klemensa z Ochrydy. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придоне-

сот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Прилози од научен собир одржан на 13–15 септември 1993. Скопје, 1995, с. 87–91; С п а с о в а М. Към въпроса за първоначалния текст и авторството на Похвално слово за Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 20, 1996, 3, p. 55–75.

Лиляна Грашева

ПРА̀БЪЛГАРИ, п ъ р в о б ъ л г а р и, п р о т о б ъ л г а р и – тюркоезични племена, обитавали ок. IV в. (а може би и по-рано) областите на север от Кавказките планини – около р. Кубан и Азовско море докъм р. Днепър. На виз., лат. и арменски автори те са известни под общото име българи; термините П., първобългари, протобългари влизат в научна употреба през XX в. Според виз. хронисти Теофан Изповедник (ок. 752 – 817) и патриарх *Никифор I* (806–815) „Старата“ Б-я, „Голямата“ Б-я се простирала от Меотийското езеро (дн. Азовско море) до р. Кофис (дн. Кубан). В арменската география на Ананий Ширакаци (VII в.) се съобщава, че българите живеели на север от гр. Никопс (дн. гр. Нечепсухо) и че отделните бълг. племена носели имената на тамошните реки: Купи-булгар, Дучи-булкар, Олхонтор-болкар и Чдар-болкар. Теофан Изповедник, патриарх Никифор I и имп. Константин VII Багренородни (913–959) говорят само за племето уногундури или оногундури, което се отъждествява с „вгндур-булгар“ у арменския историк Мовсес Хоренаци (Мойсей Хоренски, V в.) и с „в-н-нт-три“ от писмо на хазарския владетел Йосиф. Според виз. историк Захарий Ритор (средата на VI в.) българите живеели в шатри отвъд *Каспийските врата*, т. е. югоизточния Кавказки проход. На въпросите къде са живели преди това и какво значи името „българ“, днес може да се отговори само с предположения или догадки с различни степени на вероятност. Обикновено се приема, че са дошли от някои поизточни краища на обширната средноазиатска територия.

Модел на прабългарска юрта от Девня, VIII–IX в.

Тюркските степни държави се състоят от две основни единици: род и племе. Държавата представлява обединение на няколко племена, често с различни езици и с различна етническа принадлежност, при което името на ръководното племе става название на цялото държ. обединение. Такива племена са и българите. От прабългарските надписи и от *Именника на българските ханове* са познати следните родове: Ермиар, Кубиар, Кюригир, Чакаар, Дуло, Вокил или Укил, Угаин и Ерми (вероятно един и същ с Ермиар от надписите). Към тях трябва да се добавят и т. нар. котраги.

Означението „българи“ се появява в края на IV – началото на V в., след разпадането на хунската държава на Атила, в поречието на Тиса, в римската провинция *Панония* („панонски българи“). Дали тези българи са част от бълг. племена при Кавказ и дали напускат доброволно селищата си, или са увлечени от хуните, е неизвестно. По-късно те образуват, както изглежда, обща държава с германското племе гепиди, на което са съюзници срещу готите. Дълго време тези българи преминават Дунав и плячкосват

Бронзов амулет с изображение на конник, VIII–IX в.

Апликация от златен коланен накит от Мадара, VIII в .

богатите виз. земи. Често са привличани като наемници във виз. войски в Италия. През 568 и 569 кралят на лангобардите Албоин, който покорява гепидите, заселва част от тях и от българите в днешната италианска област Ломбардия, където до XV в. името българи се среща като лично и като местно име. Известно е, че през 538 българи от Кавказката област идват за плячка на Балк. п-в, но са разбити и прогонени.

Останалите в Кавказката област бълг. племена са покорени от *аварите* и са управлявани от аварски наместник. За кратко време такъв управител става Кубрат, вожд на племето уногундури, който въстава, прогонва аварския гарнизон и образува самостоятелна бълг. държава. Под натиска на нахлуващите хазари четирима от петте сина на Кубрат след неговата смърт са принудени да напуснат родната си страна и да дирят нови поселища на запад. Един от тях стига до Италия, където остава да живее в областта Кампобасо под властта на лангобардите. Вторият син – Кубер, отива при аварите в Панония и става аварски поданик. По-късно той се отцепва от тях, преминава в *Македония* и се опитва безуспешно да образува държава със седалище *Солун*. Все пак водените от него българи се заселват в Солунско в съседство с многобройните слав. племена от областта. Техните следи се запазват до IX в. Най-старият син на Кубрат – Батбаян, остава в Кавказката област и се подчинява на хазарите. Третият син – Аспарух, след престой от

десетина години в Южна Бесарабия, в т. нар. Онглос (Ъгъл) преминава Дунав, разбива виз. войски в Добруджа и се установява в днешна Североизточна Б-я, като поставя началото на днешната бълг. държава.

Сведения за бита, вярата и държ. уредба на П. съобщават главно виз. хронисти и историци и т. нар. *прабългарски надписи* на грц. език от IX в. Според един строителен надпис от времето на хан Маламир (831–836) в бълг. държава на Дунав имало две знатни съсловия – *боили* и багаини, от които първите били по-висши, и обикновен народ. Имало и особен вид благородници, наречени *таркани*. Съществувало прозвище багатур (храбрец, юнак) – вероятно за тези, които се отличавали в сраженията. Според 17-ия отговор на папа Николай I (858–867) по допитванията на българите боилите и багаините можели да заемат висши военни и административни служби. Начело на държавата стоял владетел, който във времето на Омуртаг (814–831) се наричал „кана сюбиги" – 'поставен от бога'. Сюбиги е сложен прабълг. израз, образуван от сю – 'войска', биг или бег – 'господар', и тюркския суфикс за притежание при съгласни –и, и значи 'господар на войската' (срв. сюбаши – 'главатар на войската'). Пръв помощник на хана в управлението бил боилът капхан – почти втори владетел и главнокомандващ войските. Във времето на хан Крум (803–814) той бил началник на войската на дясното крило, покрай Черноморския бряг. По чин след него идвал т. нар. ичиргу боил, т. е. вътрешен боил, пръв съветник на хана и главнокомандващ лявото крило на войската. В мирно време той ръководел и отношенията с чуждите страни и бил пръв дипломат. *Йоан Екзарх* съобщава в Шестоднев, че при българите синът наследявал баща си или братът брат си, както било у хазарите, т. е. престолонаследието ставало по старшинство на семейните членове.

Мечът на хан Кубрат от съкровището в Малая Перешчепина, Украйна, VII в.

Висшият бог у П. се наричал Тангра (Тенгри у други тюркски народи), което значи 'небе'. Те почитали и някои животни (кучето), слънцето и луната и др. Принасяли в жертва не само животни, но и хора. Обичайната клетва била заклеване в меч. Свещените обреди, предсказания и други магически действия се извършвали от т. нар. колобри или кулубри, които съответстват на шаманите или знахарите у други средноазиатски народи. П. вярвали в добри и лоши дни и часове. Носели амулети, които представяли човешка брадата глава, яхнала кон, или кръгли пластинки от метал за окачване, на които се намирал обикновено знакът IYI. Той, вероятно символ на бог Тангра, се среща начертан върху различни други предмети – тухли, водопроводни тръби, камъни и др., за да носи здраве и да отблъсква лошите сили,

Хан Омуртаг изпраща вестители при имп. Михаил II. Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII – XIII в.

както и кръстният знак в християнската религия. Неговата употреба е запазена и досега в Родопите, където се поставя върху оброчни хлябове. За много голяма чест се смятало участието в трапезата на хана. Затова в надгробните или във възпоменателните надписи покрай името и титлата на покойника се посочва винаги, че той е „хранен човек“ на хана, т. е. участник в ханската трапеза.

Езикът на П. вероятно е вид старотюркски диалект. Има и опити да се свърже с иранската група на индоевроп. езици. От него са запазени само отделни титли в прабълг. надписи, цял надпис, съставен на прабългарски, но написан с грц. букви, малък откъслек от надпис, неслав. лéточислени изрази в Именника на българските ханове и в приписката на *Тудор Доксов* към Четири слова против арианите от Атанасий Александрийски в превод на Константин Преславски, както и някои лични имена. Така напр. юк багаин значи 'горен (главен) багаин', ичиргу багаин – 'вътрешен багаин'. Понякога към титлата е прибавено име на животно, напр. бир багаин – 'вълк багаин', също барс – 'рис'. В днешния слав. бълг. език само за малък брой думи се приема, че са *прабългаризми* (напр. белег, капище, кумир, тояга, сан и др.).

П., както много средноазиатски народи, си служели за броене на годините с т. нар. цикъл на дванадесетте животни, т. е. всяка година от този цикъл била наречена по името на определено животно (напр. сигор – 'говедо', сомор – 'мишка', дилом – 'змия', и пр.). Месеците били означени с числителни (напр. алем – 'първи', вечем – 'трети', и т. н.). Така са датирани управленията на владетелите в Именника на българските ханове и в един строителен надпис на Омуртаг. Арабският писател Ибн ал Надим съобщава, че дунавските, както и волжките българи имали писмо от резки. За това съобщава и *Черноризец Храбър*, според когото, преди да имат своя азбука, славяните четели и броели с черти и резки. Тази азбука, която била предимно сричкова, а не фонетична, и на която са написани старотюркските рунически надписи от долината на р. Орхон, Средна Азия, била забравена скоро след приемането на християнството. От нея се срещат само отделни знаци по прабълг. строежи.

За загубването на прабълг. елемент в състава на днешния бълг. народ има различни причини. Най-вероятната е възприемането на християнството и обявяването му за официална религия (вж. *Покръстване на българите*). Още преди масовото заселване на славяните на Балк. п-в, който е важна област на Източната римска империя, т. е. на християнска Византия, официалното вероизповедание на нейните поданици е християнството, залегнало дълбоко в тяхното съзнание. Вероятно мнозина от новодошлите славяни приемат доброволно или насилствено християнството, което е държ. религия не само на Балк. п-в, но и в съседните му западни страни. То прониква и сред управляващите кръгове; то е и вярата на избягалите от Византия, но приети на бълг. служба византийци. Въпреки гоненията на християните по времето на хан Омуртаг християнството започва да се разпространява сред обикновените П. Редица обществено-политически причини принуждават княз *Бо-*

Кула от двореца
край с. Болгари, Чувашия

Български войници. Миниатюра от Менология на имп. Василий II, XI в.

рис I (852–889) да приеме християнството и да обяви слав. език, за който е създадена и азбука, за официален. Новата вяра се натъква на голяма съпротива от страна на управляващия прабълг. елемент. Управниците на десет области се надигат срещу владетеля вероотстъпник. Бунтът е потушен; избити са всички знатни, особено висши управници с целите си родове. Така цветът на дейните управляващи П. е унищожен. Понятието П. добива значение на езичник, държ. враг и принуждава мнозина П. да приемат християнството, за да се спасят. Все пак общоприетият прабълг. знак IYI дълго време се състезава с християнския кръстен знак. В течение на тези процеси П. се претопяват в обкръжаващата ги голяма маса славяни. Остават само името българи и малкият брой прабълг. думи.

Лит.: Шишманов Ив. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин". – СбНУ, 16–17, 1900, с. 505–753; Младенов Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите прабългари в новобългарската реч. – ГСУифф, 17, 1921, с. 201–287; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 2. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin, 1958, p. 98–106; Tryjarski E. Protobułgarzy. – In: Hunowie, Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, p. 147–376; Németh J. Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 68–71; Гюзелев В. Произход и ранна история на прабългарите. – В: Лекции за следдипломна квалификация на учителите. Софийски университет „Св. Климент Охридски". Исторически факултет. Катедра по История на България. 3. С., 1979, с. 27–112; Гюзелев В. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV–VII в.). – Археология, 21, 1979, 4, с. 12–21; Gyuzelev V. The Proto-Bulgarians. Pre-History of Asparouhian Bulgaria. Sofia, 1979, 76 p.; Бешевлиев В. Българи-наемници в походите на Велизарий и Нарсес в Италия. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 52–54; Тафраджийска Цв. Към въпроса за етногенезиса на прабългарите (по ономастични и исторически данни от източните извори). – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 43–51; Баранов И. А. Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 57–71; Бешевлиев В. За разнородната същност на първобългарите. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 20–25; Бешевлиев В. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, 184 с.; Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, 167 с.; Димитров Б. Следи от прабългарско заселване по южното Черноморие. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 215–217; Димитров Д. Ил. Състояние и задачи на археологическите проучвания на прабългарите по Долния Дунав. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 26–35; Йорданов Й. Ал. Портретна реконструкция на лицето и главата по четири прабългарски черепа от IX и X в., или за физическия облик на прабългарите. – В: Плиска–Преслав. 2. С.,

1981, с. 206–211; Ковалевская В. Б. Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 43–52; Плетнева С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 9–19; Прабългари. Библиографски указател. Съставител П. Чолов. С., 1981, 202 с.; Станилов Ст. Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунав. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 53–56; Тотев Т. Прабългарски амулети от Преслав. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 182–186; Халиков А. Х. Изучение археологической культуры ранних болгар на Волге. – В: Плиска–Преслав. 2. С., 1981, с. 36–42; Бешевлиев В. Произходът и етническата принадлежност на първобългарите според византийските и латинските извори. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 15–17; Кляшторный С. Г. Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 18–22; Tekin T. Tuna Bulgarlarý ve dilleri. Ankara, 1987, 70 p.; Тафраджийска Цв. Произход на името българи и на неговите носители (по данни от източните извори). – Acta Associationis Internationalis Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, p. 197–245; Проблеми на прабългарската история и култура. 1. С., 1989, 468 с.; 2. С., 1991, 295 с.; 3. С., 1997, 411 с.; Browning R. Bulgars, Turkic. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. 1. New York–Oxford, 1991, p. 338; Parzymies A. Język protobułgarski. Przyczynek do rekonstrukcji na podstawie porównań tureckosłowiańskich. Warszawa, 1994 (Dissertationes Universitatis Varsoviensis, 381), 177 p.; Божилов Ив., Хр. Димитров. Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.). — Bbg, 9, 1995, p. 7–61; Димитров Стр. За съдбините на прабългарите след X век. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, с. 3–18; Стоянов В. Етнонимът „българи". За българотюркските смешения. С., 1997 (Bulgaro-Turcica, 1), 95 p.; Гюзелев В. Езическа България. – В: Божилов Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България. С., 1999, с. 55–166; Аладжов Ж. Паметници на прабългарското езичество. С., 1999, 44 с.+100 ил.; Рашев Р. Прабългарите през V–VII век. Велико Търново, 2000, 192 с.

Веселин Бешевлиев

ПРАБЪЛГАРИЗМИ в старобългарския език – думи, които славяните възприемат от езика на Аспаруховите и Куберовите българи при своето съжителство с тях паралелно с формирането на бълг. общество в края на VII в. и развитието му в рамките на Първото бълг. царство (VII–XI в.). Част от прабълг. заемки са тюркски по произход, други са тюркизирани монголски, китайски и ирански думи. Поради липса на значими отлики между езиците на тюркските племена в състава на Хунската, а и на Аварската степна империя, като П. се означават също и общослав. заемки от тюркска езикова среда, възприети при славяно-тюркските контакти преди края на VII в. Трябва да се има предвид, че определянето на хунския и прабългарския като тюркски езици е условно. То има единствено лингвистична стойност, защото тюркският етнос е по-млад (VI в.), а първите старотюркски епиграфски паметници са едва от VII–VIII в. Основателното отнасяне на хунски и прабългарски към групата на тюркските езици почива на значителните езикови сходства с по-късните тюркски езици, което сочи общ произход и позволява тези два езика да се интерпретират като най-ранните представители на групата.

Не всички прабълг. заемки намират място в речниковия фонд на книжовния старобълг. език. За наличието на некнижовна лексика от прабълг. произход се съди по данните от съвременните бълг. диалекти.

Към групата на П. с различна степен на вероятност се включват ок. 100 лексеми. Историята на тяхното проучване разкрива усилията да се идентифицира езиковата принадлежност на *прабългарите* и да се установи конкретният състав на групата П. в старобълг. (респ. бълг.) език. Хипотезата за угро-финската езикова принадлежност на прабълг. език (П. Й. *Шафарик*, 1863; П. Рьослер, 1871), аргументирано отречена от М. *Дринов* (1909), противоречи на истор. и лингвистичните данни и не предлага реално познание върху проблема. Хипотезата за тюркския произход на прабълг. език (Фр. *Миклошич*, 1884–1889; Ив. Шишманов, 1900; Ст. Младенов, 1986) създава възможност за интерпретация

на езиковите факти в рамките на алтайските езици и по-конкретно в групата на западнотюркските. В резултат на изследването на П. в контекста на истор. граматика на алтайските езици (В. Томашек, 1899; З. Гомбош, 1912; К. Менгес, 1951; О. Притцак, 1955, 1982; Е. Боев, 1968; В. *Бешевлиев*, 1979; Б. Симеонов, 1979; М. Москов, 1988) вече са осветлени произходът, значението, първоначалният облик на голяма част от думите, етапите на заемането им, както и основните характеристики на прабълг. език.

Актуалните изследвания върху П. са съсредоточени не само върху идентификацията на отделните думи и езикови характеристики (Б. фон *Арним*, 1956; Й. *Русек* – М. Рачева, 1980; Ив. *Добрев*, 1983; Й. Райнхарт, 1995), но и върху културологичните проблеми на формирането и функционирането на старобълг. речников фонд с оглед на условията, при които прониква и функционира неслав. лексика в него.

Старобълг. писмени паметници са главният извор на познание върху характеристиките на прабълг. език, който не е засвидетелстван в собствена писмена среда. Анализът на заемките потвърждава принадлежността му към групата на тюркските езици и очертава архаичността на някои негови особености по следните признаци: [d-] в инициална позиция (наблюдава се и в хунски) в заемките дилѡмъ, διλον 'змия' < *dyläm (чувашки šĕlen < ylän, татарски žylan, османски турски jilan 'змия'), дохъторъ 'възглавница' ~ *dogtar / *doxtar ~ jogdar; Δυγε ~ *dügä- и в хунското име Δονάτ ~ *donat // старотюркски yonat 'кон'; палатална хармония в συβηγη (от инициалната формула на прабълг. ханове) ~ *sübügü / *sibigi ~ старотюркски yabgu < ирански *su-bhagah < *su- (hu-) 'добър' + bhaga- 'щастие'; ротацизъм в коуреλъкъ 'прототип', 'калъп' ~ *köräluq < *kör-ä-luq < *kör 'гледам' + -ä (девербален афикс за образуване на причастни форми) + -luq (-l-uq) (контаминиран афикс от показателя за събирателна множественост -l- и афикса -uq/yq, генетически свързан с афикса за образуване на отглаголни имена за локализиране на действието), тѣнрємъ 'девети' ~ *tovirem < toqor 'девет' + -°m (афикс за образуване на числителни редни) в сравнение с toquz в рунните старотюркски надписи, волжко-бълг. toxur; чувашки tʊxʊr / tʊxxʊr; ламбдацизъм в вѣлъуоуръ 'пръстен', 'обръч' (> унгарски bölcső (=bölčö) 'люлка' < *bälčük, пратюркски *bäšük); аглутинация в тлъмачь 'преводач' ~ *til-mač < *til-ma-č (> унгарски tolmacs) < *til 'език' < ti- / tę- 'говоря' + -l- (афикс за множествени отглаголни форми) + -ma- (афикс за цел, направление при отглаголни имена) + -č (афикс за образуване имена на деятели); формообразователни и словообразователни паралели, напр. вєуємъ 'трети' ~ väčem < *üč-im < * üč 'три' + -°m (срв. старотюркски рунни надписи, древноуйгурски, волжко-бълг., турски, алтайски üč , чувашки viś / viśʊ / viśśʊ 'три'; чувашки viz'em , волжко-бълг. öčem / üčem 'трети'); лексикални паралели, напр. алємъ 'начален', 'преден' ~ *äldm < *äl-°m ~ пратюркски *ä:l 'начален', 'преден', срв. чувашки ulʒm < ilʒm, ilʒmʒ 'преден'; багъръ 'пурпурна царска дреха' ~ старотюркски baqyr; baγyr 'мед' < арабски maγra 'мед'. С промяна m- ~ b-, характерна за тюркските езици; бльхъчнн 'занаятчия' ~ *bilgüči < bil- + -gü (афикс за оръдие на действието) 'знак' < bil- 'зная' + -či; брачнинъ, брачнна 'копринена тъкан', 'украшение' ~ *barčyn, barčïn (чувашки puržyń 'коприна' > унгарски *bársony 'бархат' < старогунгарски *barsin).

Регистрацията на П. в старобълг. речников фонд датира от най-ранните глаголически и кирилски паметници, напр. багъръ, въилꙗ 'боил' (титла) (Супр. сб.), бисьръ 'бисер' (Зогр. ев., Мар. ев.,

Клоц. сб., Супр. сб.), вльхъвнн, капь 'вместилище', 'съд', 'ножница'; 'изображение', 'подобие', 'статуя' (Шестоднев на Йоан Екзарх, в превода на Четири слова против арианите на Атанасий Александрийски), дохъторъ (Зогр. ев.).

При възприемането и функционирането на прабълг. заемки в старобълг. език настъпват промени на морфонологично и семантично ниво, свързани с адаптацията в славяноезична среда и с процеса на християнизация в бълг. общество от средата на IX в. Част от П. имат случайна регистрация и не образуват производни на старобълг. езикова основа. Такива са числителните редни, названията на годините и някои от имената в *Именника на българските ханове*, както и други рядко употребявани лексеми или hapax legomenon от старобълг. паметници: вехтн 'пети', вереннъ 'дракон', дван 'заек', Доулo 'Дуло' (родово име), нма 'кон', теку 'куче', кьлоу (титла) (κουλου-τερκανος, καλου-τρακανος ~ кълоутраканъ, кълоу-брнн), блъванъ 'стълб' (Изборник от 1073, Златоструй), вльхъвнн, вогонн (кирилски надпис № 702 по изд. на В. Бешевлиев, 1979), канъпилнн 'колан', 'кожен пояс за пренасяне на монети' (Синайски патерик), катъ 'стан', 'лагер', 'бивак' (Изборник от 1073), крагоулъ, крагоун 'ястреб' (ЖК), коурилъ 'първообраз', 'прототип', 'калъп' (Изборник от 1073), кълъгъ 'храненик', 'паразит' (Златоструй), мечьтъ 'видение', 'мираж' (Изборник от 1073, 13 слова на Григорий Богослов, Първо послание към коринтяни 13:12), телига 'каруца' (ЖК), тетегъ 'лектика', 'носилка', тъганъ 'сокол' (Кирилски надпис на жупан Георги), оусмаръ 'кожар' (Шестоднев на Йоан Екзарх), хоржгы 'знаме', 'скиптър', 'тояга'; 'племе', 'коляно' (Супр. сб.), хръзанъ 'бич', 'камшик' (Супр. сб.), уан 'отвара', уеканъ 'чук', 'кирка', 'топор' (Златоструй), уръгоубълıа 'ичиргу боил' (длъжност) (Надпис на чъргубиля Мостич), ъпагъ 'чанта', 'върхна дреха' (Изборник от 1073), ватъхоульница 'странноприемница'; 'помещение с място за печене на хляб', 'жилище' (Супр. сб.).

Други П. са с висока фреквентност и образуват производни със старобълг. наставки. Такива са напр. лексемите вноьръ, влъгарнинъ, болıарнинъ 'болярин', вълѣгъ 'знак', 'белег', 'символ', капь, ковъчегъ 'ковчег', 'кивот', 'гроб', 'могила', 'насип', коштоуна 'басня', 'приказка', 'измислица', комърогъ, гомръ, гоморъ 'съд за вода'; 'неголям съд за пренос на пари', кръчагъ 'съд за пиене', 'чаша', коумиръ 'форма', 'статуя', 'езическо божество', 'олтар', коупъ 'купчина'; 'събрание', 'събиране', кънигъун(н) 'книжник', 'книжовник', кънигы 'чертеж', 'рисунка'; 'дъска за писане', 'свитък'; 'азбука'; 'книжовност', 'ученост'; 'послание', 'писмо'; 'списък', 'документ', 'полица'; 'кола', 'страница', 'ред'; 'текст', 'книга', 'книжно тяло'; 'Светото писание', 'надпис', онмннъ 'войник', печать 'образец', 'свидетелство', санъ 'длъжност', 'титла', 'достойнство', 'власт', 'право', сапогъ 'кожена обувка', 'сандал', 'ботуш', слонъ 'слон', сынъ 'кула'. Подобно на всички останали групи от заемки в старобълг. език групата на П. в голямата си част съдържа имена. Тяхната адаптация към актуалните в старобългарски склонитбени типове и видове потвърждава продуктивността на вокалните основи и най-вече на о-/а-склонения и техните палатални варианти (единствено хоржгы (-ъве) е по консонантни u-основи). Ориентацията по родов признак (в тюркските езици тази категория не съществува) разкрива приоритета на имената, осмислени като мъжкородови.

При образуването на старобълг. производни от прабълг. заемки най-продуктивни са наставките: -(ьн)икъ (за образуване на съществителни имена от основи на прилагателни имена на (-ьн)-ъ с

локативно значение) в коумнрьнькъ 'езически храм' (коумнръ), кънижьнькъ (=кънигъуни; кънигъı 'книга'), сановьнькъ 'придворен' (санъ), үрьтожьнькъ 'младоженец' (үрьтогъ 'брачна стая', 'спалня'); -(ьн)ица (за образуване на производни имена в ж. р. от мъжкородови имена, най-често с локативно значение или умалителни, а също и на мъжкородови имена за означаване по професионален белег) в слонница (слонъ), үрьтожьница 'младоженка' (үрьтогъ), коумнрьница 'езически храм' (коумнръ, коумнрьнъ), капништьница 'езически храм', 'жертвеник', 'оброчище' (капь, капнште, капништьнъ), кънижьница 'библиотека', кънижица 'книжка' (кънигъı), сокальница 'кухня' (сокалъ 'кухня'); ѣтъхоульница 'хотел' (*ѣтъхоулъ), шарьница 'живописец' (шаръ 'боя', 'багра', 'цвят'). Продуктивен в старобългарски е заетият от прабългарски суфикс за образуване на имена на деятели -үни ~ *-či (прабълг. бальхъүни, кръүагъүни, кръүни, кънигъүни, самъүни, үьбанъүни, шаръүни; сокаүни, тлъмаүь), регистриран в производните бан-ъ-үни, бѣл-ъ-үни, възъпомни-ъ-үни, граб-ъ-үни, зьд-ъ-үни, иконожьг-ъ-үни, корабь-үни, кораблѣплоць-үни, кръм-ъ-үни > кръмъ-ү-ьствие > кръмь-ү-ьствоватн, ласк-ъ-үни, писк-ъ-үни, среброклеп-үни, сребропродав-ъ-үни, үрьп-ъ-үни. Както показват примерите, този суфикс се присъединява както към именни, така и към глаголни основи, като при съчетаването на крайната съгласна от корена и началната съгласна от суфикса е налице ерова епентеза.

Висока е продуктивността на наставката -ьнъ (за образуване на прилагателни имена за означаване на качество, признак на мотивиращото съществително име): бисьрьнъ 'бисерен' (бисьръ), капништьнъ 'езически', 'идолски' (капнште 'езически храм', 'статуя на езическо божество'), коумнрьнъ 'езически' (коумнръ). Към тази група са и производните от названия за професии: кръүнинъ 'ковашки' (кръүни 'ковач', 'златар'), сокаүнинъ 'от, на готвача' (сокаүь, сокаүни); кънижьнъ 'книжен', 'книжовен' (кънигъı); сановьнъ 'високопоставен', 'благороден', 'придворен', 'издигнат' (санъ); сапожьнъ 'от, на обувка', 'ботуш' (сапогъ); слоновьнъ 'от, на слона' (слонъ); сокалъүьнъ 'кухненски' (сокалъкъ 'кухня'); үрьтожьнъ 'младоженски', 'новобрачен' (үрьтогъ); шаротьнъ 'живописен' (шарота 'цвят', 'багра' ← шаръ).

Подобно на случаите с производни прилагателни от основи на домашни думи и при производни от прабълг. заемки наставката -ьск-ъ се съчетава изключително със съществителни имена. Генералното значение на дериватите от този тип е „който се отнася, който е характерен или който принадлежи на назованото с мотивиращата дума“: блъгарьскъ 'български' (блъгарьскъı – твор. пад. мн. ч. 'на български') (блъгар-, срв. блъгарнъ), болѧрьскъ 'от, на болярина'; 'болярски' (болѧр-ь-скъ < болѧр-ь-), което съответства в преводите на семантиката на грц. συγκλητικός, коумнрьскъ 'езически' (коумнръ), сановитьскъ, образувано с две словообразователни наставки: -нт-, -ьск-. В старобългарски се употребява и производно само с първата от посочените представки: сановнтъ; срв. сапожьничьскъ 'обущарски', 'кожарски' (сапогъ; *сапожьнькъ). Към тази група са и производните от названия за професии: сокаүнискъ 'кухненски' и сокаүьскъ 'месарски' (образувани съответно от двете регистрирани форми на името: сокаүь, сокаүни) и производното от нерегистрирана основа сокаүнтьскъ 'кухненски', 'месарски' (сокаүь, сокаүни, *сокаүнтъ).

Моделът, по който прабълг. заемки влизат в състава на сложни думи в съчетание с дума от домашен произход, не се отличава от модела на старобълг. композита: колнмог-о-творьць 'майстор на шатри' (колнмогъ 'шатра', 'палатка'), колнмог-о-шьвьць 'майстор на шатри', 'този, който сшива кожите за шатрата, палатката', коумнр-о-любьць 'който се покланя на езически божества', коумнр-о-слоужитель 'който служи на езически божества', коумнр-о-слоуженые 'служене на езически божества', коумнр-о-творьць 'който прави статуи, изображения на езически божества', къннг-о-пнсьць 'автор на книги', къннг-о-хранитель 'който пази книгите', сапог-о-шьвьць 'който шие обуща, ботуши', шар-о-пнсатель 'зограф', 'живописец', шар-о-пнсьць 'живописец'. При имена с палатална основа съединителната гласна е прегласена (-е-): тѣльу-е-слонъ (слонъ). Прилагателни имена композита: багър-о-рожденъ 'багренороден', 'престолонаследник' (багъръ), бнсьр-о-носьнъ, бнсьр-о-образ-ьнъ 'подобен на бисер', бнсероточьнъ 'който сипе, рони бисер', коумнр-о-жрьтвьнъ (коумнръ), коупьно-родьнъ (коупъ → коупьнъ), капьно-крилъ (капь → *капьнъ). При някои от посочените сложни думи е включена незасвидетелствана в самостоятелна употреба форма на прабълг. заемка.

В старобългарски са регистрирани и производни наречия и глаголи от прабълг. заемки. По словообразувателния си модел тези думи не се отличават от домашните производни: коупьно (ср. р. ед. ч. от прилагателното коупьнъ), срв. вѣчьно (вѣчьнъ), вѣрьно (вѣрьнъ), въкоупѣ – вкаменяла форма за мест. пад. ед. ч., употребена слято с предлога въ (коупъ); деноминативни глаголи, производни от прабълг. съществителни имена или композита бѣлѣжнти, -жѫ, -жнш (бѣлѣгъ) (IV спр.) с палатализация на крайната веларна съгласна г→ж /-*I*-; шарѧти сѧ, -ѧіѫ, -ѧіешн сѧ (несв. вид, възвратен, III спр. + -j-a/ti) 'оцветявам се', 'придобивам багра, цвят'. Срв. още и коумнр-о-слоужити (→коумнрослоуженые), коумнр-о-ѧсти (коумнръ).

При функционирането на П. и техните производни в старобългарски възникват сложни и неоднозначни синонимни отношения. Когато се образуват производни думи, освен новоразвилите се значения, свързани със спецификата на употребената наставка, се запазват и някои от значенията на изходната прабълг. дума: багъръ ~ багърѣнница, капнште ~ капнштьнница, капь ~ капнште.

Особен интерес представляват синонимните отношения между прабълг. заемки, думите от домашен произход и (ако са регистрирани) заемките от други езици в старобългарски. Някои от тях се употребяват синхронно в текстовете, докато други – не; така напр. при багъръ ~ порфоура ~ прапржда (-дъ) / прѣпржда (-дъ) 'пурпурна царска одежда', 'плащеница', прабълг. заемка се употребява в неевангелски текстове, докато в старобълг. преписи на Евангелието е предпочетена домашната дума. Среднобълг. евангелски преписи регистрират употребата на производната от прабълг. заемка лексема багърѣнница. В синонимни отношения са бѣлѣгъ ~ знаменые 'знак', дохъторъ ~ възглавьнница, капнште ~ ндолъ ~ истоукань ~ коумнръ ~ образъ ~ трѣбнште 'статуя', капнште ~ ковьчегъ 'форма', 'обвивка', 'съд', капнште ~ трѣбьнкъ 'езически храм'. Възникват и синонимни връзки между отделни прабълг. заемки: капь ~ коумнръ 'статуя'.

За няколко прабълг. заемки не са регистрирани разночетения. Това са имена (народностни, родови, лични), названия на конкретни професии и обекти, в една или друга степен неприсъщи или непознати на езика приемник, названия, свързани с прабълг. календар, с въоръжението, администрацията и културата в новосъздадената и по-късно покръстена бълг. държава. Такива са напр. алемъ, бисьръ, брауинъ, брауина, блъгаринъ, бльхъун, боγоін, болѧринъ, болѧрька, болѧрьскъ, болѧрьство.

Немногобройни и неиндоевропейски по произход, прабълг. заемки се усвояват според спецификата на старобълг. книжовен език. Пълното им приспособяване към неговата фонетична и склонитбена система е основание да се говори за реалното им функциониране на всички езикови равнища.

Лит.: Šafařík P. Slovanské starožitnosti. Praha, 1837, p. 632—633; Rössler R. Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romaniens. Leipzig, 1871, 259 p.; Miklosich F. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Wien, 1884, 192 p. (същото в DAWW, 35, 1885, p. 105–192; 37, 1889, p. 1–88); Tomaschek W. Bulgares. – In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. 3. Stuttgart, 1899, col. 1044; Шишманов И. Критичен поглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин". – СбНУ, 16–17, 1900, с. 505–753; Дринов М. Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история. – В: Дринов М. Съчинения. 1. С., 1909, с. 1–69 (2 изд. С., 1971, с. 43–122); Marquart J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und die altbulgarischen Fürstenliste. – ИРАИК, 15, 1911, с. 1–30; Gombocz Z. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsinki, 1912, 252 p.; Miletitsch L. Bulgarien geschichtlich und ethnographisch. – Illustrierte Zeitung, 147, № 3, 30. November 1916, p. 2–3; Младенов Ст. Мнимите фински думи в българския език. – В: Сборник в чест на проф. Иван Шишманов по случай тридесетгодишната му научна дейност. С., 1920, с. 74–95; Младенов Ст. Болярин или „болѣрин". – В: Възхвала. Сборник в чест на Стефан С. Бобчев. С., 1921, с. 97–100; Младенов Ст. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. – ГСУифф, 17, 1920–1921, с. 201–287; Фехер Г. Остатъци от езика на Дунавските прабългари. – ИБАИ, 5, 1929, с. 127–158; Menges K. H. Altaic Elements in the Protobulgarian Inscriptions. – Byzantion, 21, 1951, p. 85–118; Дуйчев Ив. Най-ранна връзка между славяни и прабългари. – ИАИ, 19, 1955 (Сборник Гаврил Кацаров. Статии, посветени по случай 70-годишнината му), с. 327–337; Серебренников Б. А. О взаимодействии языков (Проблема субстрата). – ВЯ, 4, 1955, 1, с. 10; Beševliev V. What Was the Title ητζιργου (ητζυργου) βοιλας in the Protobulgarian Inscriptions? – Bsl, 16, 1955, p. 120–124; Pritzak O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955, 105 p.; Von Arnim B. Urbulgarisch kъlubrъ – κουλούβρος. – In: Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag. Wiesbaden, 1956, p. 45–46; Menges K. Schwierige slawisch-orientalische Lehnbeziehungen. – Ural-Altaische Jahrbücher, 31, 1959, p. 177–190; Дуриданов И. Стари тюркски заемки в българския език. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1960, с. 429–446; Боев Е. За предтурското тюркско езиково влияние в българския език. – БЕ, 15, 1965, 1, с. 1–17; Боев Е. За българо-тюркските езикови връзки. – ИИБЕ, 16, 1968, с. 177–183; Львов А. С. Из лексикологических наблюдений. 4. Об этимологии слова ковригъ, -га. – В: Этимология 1966. Проблемы лингвогеографии и межъязыковых контактов. М., 1968, с. 154–158; Въжарова Ж. Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни. – Археология, 13, 1971, 1, с. 1–23; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. С., 1979, 253 с.; Tryjarski E. Protobułgarzy. – In: Hunowie, Europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, p. 147–376; Симеонов Б. Прабългарската съставка на нашия език. – В: Помагало по българска лексикография. С., 1979, с. 130–137; Русек Й., М. Рачева. К древнейшим заимствованиям тюркского происхождения в болгарском языке: тълпъгъ „мешок из целой кожи". – Linguistique balkanique, 23, 1980, 1, p. 39–41; Бешевлиев В. За разнородната същност на първобългарите. – В: Плиска – Преслав. 2. С., 1981, с. 20–25; Рачева М. К этимологической проблематике ранних тюркизмов в славянских языках. – В: Этимология 1979. М., 1981, с. 68–74; Pritzak O. The Hunnic Language of the Attila Chan. – Harvard Ukrainian Studies, 6, 1982, 4, p. 428–476; Добрев Ив. Из българската историческа лексикология. 3. Още една прабългарска дума в езика ни – старобълг. капь, среднобълг. капна, новобълг. *капия* „ножница". – БЕ, 33, 1983, 2, с. 137–138; Младенов Ст. Следи от езика на Аспаруховите българи в съвременния български език. – В: Помагало по историческа лексикология. С., 1986,

с. 54–65; R u s e k J. Protobułgarzy i ich rola w dziejach języka bułgarskiego. – SFPS, 24, 1987, p. 231–244; М о с к о в М. Именник на българските ханове. (Ново тълкуване). С., 1988, 368 с.; Проблеми на прабългарската история и култура. Втора международна среща по прабългарска археология, Шумен 1986. С., 1989, 465 с.; B r o w n i n g R. Proto-Bulgarian Inscriptions. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. 3. New York–Oxford, 1991, col. 1744; R e i n h a r t J. (Alt)kirchenslavisch tetegъ „Sänfte". – WSJ, 41, 1995, p. 135–142; Д е л е в а А. Прабългарските заемки в старобългарския език като материал за предписмената история на българския език. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 119–128; Д е л е в а А. Книгъı – произход и значение на думата. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 31–40; Д е л е в а А. Прабългарските заемки в старобългарския език. (Механизми на езиковата адаптация). Автореферат на дисертация. С., 1997, 31 с.; Д е л е в а А. Прабългарската заемка в старобългарски капь. (Проект за речник на прабългарските заемки в старобългарския речников фонд). – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 452–469; Д е л е в а А. Прабългари и прабългарски заемки. Върху материали от старобългарските писмени паметници. – In: Acta palaeoslavica. 1. Sofia, 2000, p. 109–115; Д е л е в а А. *Тудор* – Произход и значение на името. – ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 90 (9), 2000, с. 351–355.

Антоанета Андонова

ПРÀБЪЛГАРСКИ НÀДПИСИ, п ъ р в о б ъ л г а р с к и н а д п и с и – първостепенни по значение епиграфски паметници от най-ранния (езическия) период на бълг. държава (главно от първата половина на IX в.), в преобладаващата си част издълбани върху камък на грц. език (малка група са надписите върху метални предмети – златен медальон, сребърна чаша, златен пръстен и 5 оловни печата). Открити са в различно време предимно в Североизточна Б-я (най-често в столицата *Плиска* и околностите ѝ); по правило произхождат от ханската канцелария. В научната литература се срещат и определенията „ханобългарски" (В. Томашек), „старобългарски" (К. *Шкорпил*), „гръцки на езическите българи" (К. *Иречек*), „гръцко-български" (Фр. *Дворник*), „български надписи от IX в." (В. *Златарски*). Значителен брой от П. н. са запазени цялостно; само няколко са датирани (съхранени са следи от прабълг. 12-годишен календарен цикъл, както и от виз. *летоброене*), поради което хронологията им се възстановява по елементи от съдържанието или по палеографски белези.

Засега са известни стотина П. н. (два от тях са на езика на *прабългарите*, но с грц. букви); това количество очертава широко разпространена по време и територия практика с автентична изворова стойност за историографията. П. н. съдържат преки, непосредствени сведения за първоначалната държ. и военна уредба на бълг. държава, за нейните строежи, за взаимоотношенията ѝ с Виз. империя, за политическия мироглед, за езика на прабългарите. Съпоставени с книжовните извори, които почти винаги разкриват идеологически или лични пристрастия и настроения, а и са познати най-често по късни преписи, съдържащи обикновено най-различни грешки, пропуски и редакционни промени, П. н. изпъкват като неподправени документи за събития и факти от миналото. Вярно е, че те съобщават отделни, единични неща (само в редки случаи предлагат повече информация) и са непълни в сравнение напр. с хрониките и летописите, в които събитията са изложени в хронологически ред или в зависимост едно от друго. Но спрямо литературните извори надписите имат предимството на по-голямата обективност, от която най-вече произтича значението им.

П. н. са известни от началото на XVIII в. Най-рано (1707) е намерен надписът от античния град Филипи (дн. развалини между Драма и Кавала, Гърция). Той е от времето на хан *Пресиян* (836–852), издаван е няколко пъти, но без да бъде отнасян към бълг. история; с течение на времето е засипан с пръст и е преоткрит (заедно с нови части от него) в периода 1923–1933. През 1831 в Шумен е напра-

вен препис на надпис с името на хан Маламир (831–836); колоната, върху която е издълбан, днес е с неизвестно местонахождение. Трети по ред е открит в 1858 надписът на хан Омуртаг (814–831) върху подпорна колона на църквата „Св. 40 мъченици" в Търново; той е обнародван през следващата година от О. М. *Бодянски*. Унгарският пътешественик Ф. Каниц през 1872 попада в Провадия на два надписа от времето на хан Омуртаг и веднага след това посещава скалите при *Мадара* и прави достояние на науката релефа на Мадарския конник с надписите около него, които обаче обявява погрешно за латински.

След Освобождението на Б-я (1878) П. н. са специален обект на внимание в научните занимания на К. Иречек, К. и Х. Шкорпил, Томашек. Благодарение на техните проучвания и особено след публикацията на братя Шкорпил „Старобългарски надписи по съобщения на Х. и К. Шкорпил" (на немски език, 1896) се поставя началото на нов раздел в грц. епиграфика – прабълг. епиграфика; този вид паметници се свързват вече окончателно с бълг. история.

Първият бълг. учен, който използва надписите като истор. извори, е Златарски. В резултат на разкопките в Плиска, осъществени през 1899 и 1900 от Руския археол. инст. в Константинопол под ръководството на Ф. И. *Успенски* и К. Шкорпил, се появява изданието на Успенски (1905), в което са събрани за пръв път почти всички известни дотогава надписи. Те са предадени обаче с правописа на класическия грц.език, което намалява стойността му. Много полезна е епиграфската сбирка на Е. Калинка (1906). В нея надписите са издадени с голяма точност и са придружени с ценен езиков коментар, но броят им е малък.

В първите десетилетия на XX в. и особено след Първата световна война (1914–1918) изучаването на П. н. се оживява и задълбочава. Специалистите насочват интереса си главно към надписите около Мадарския конник, но и към редица други проблеми, породени от нови находки (Г. *Баласчев*, Й. *Иванов*, П. Ников, Ив. *Венедиков*, Ст. *Ваклинов*, Б. фон *Арним*, Н. Йорга, А. Грегоар, Дворник и др.). Междувременно стават известни Наръшкият надпис, намерен при с. Наръш, дн. Неа Филаделфия, Гърция (на 22 км северно от Солун), надписът от с. Балши в Албания, първият надпис на езика на прабългарите от околностите на *Преслав,* надписът от с. Василика, близо до Солун. Появяват се сбирката от 11 надписа на Г. Фехер (1925), изданията на В. *Бешевлиев* (1926, 1934, 1963), а през 1979 – и допълненият корпус на надписите, подготвен и коментиран също от него. (Подробности за историята на проучванията вж. у Бешевлиев, 1979, 1986.)

Представата за характера на грц. език в П. н. претърпява значително развитие. В по-стари изследвания е изразено мнение, че той е неправилен, „лош", следователно не е матерен за съставителите на текста. Пръв Иречек (1899) се ориентира към уместната постановка на въпроса, но тя се налага в науката значително по-късно. Всъщност „в цялата граматика на първобългарските гръцки надписи не се забелязват явления, чужди на гръцкия език"; по отношение на надписите той е „съвременната на тях жива говорима народна реч и последната стъпка на старото койне към новогръцки"; в този език „не могат да се открият следи нито от преводен, нито от варваризиран гръцки език" (Бешевлиев, 1979, с. 46). Затова П. н. са рядко и ценно свидетелство за говоримия, простонародния грц. език от IX в. и важен извор за историята на грц. език изобщо. Несъмнено е, че те са били писани от гърци или от лица, владеещи грц. език като ро̀ден. Може да се предполага, че това са били духовници, може би монаси от все още запазените виз. манастири в Б-я. Но съдържанието на надписите е било определяно без съмнение от българи (вероятно дворцови летописци) с учас-

Силистренският надпис на хан Крум (вероятно 813–814 г.)

тието и на други представители на ханската канцелария. Това личи от възприетите схеми, т. е. от познанията по отношение на титулатурата на хана, датирането, акламациите, както и от други формули и подробности от усвоения виз. протокол.

Установено е, че по време на настаняването си в земите между реките Днестър и Дунав (т. нар. Онглос), а по-късно и на юг от Дунав прабългарите са били носители на известни писмени традиции. Доказателство за това са *прабългарските рунически знаци*. Тази писменост била позната в Дунавска Б-я само на определен кръг лица, но отделни руни били широко използвани и много покъсно като магически знаци и за други, вероятно религиозни цели, както може да се съди по намерените надписи с руническа азбука редом с кирилица в скалните църкви в с. Мурфатлар, дн. с. Басараб, Северна Добруджа, Румъния. Съществуването на П. н. и особено тяхното разнообразие, съобразено с различни държ. нужди, също говори за стари традиции. Според съдържанието си П. н. попадат в няколко групи: 1) летописни; 2) триумфални; 3) мирни договори; 4) военни; 5) строителни; 6) възпоменателни; 7) с разнообразно съдържание (varia).

Летописните надписи са 16 на брой, но само 5 от тях са запазени в по-цялостен вид. Най-забележителните са около Мадарския конник, от с. Хамбарлии (дн. с. Маломирово, Ямболска област), Силистра, Филипи и Василика. Сравнително добре се чете горният десен надпис пред Мадарския конен релеф: „... на българите... и дошъл при Тервел. На носоотрязания император не повярваха моите чичовци в Солун[ско] и си отидоха в Кисинските [селища]... негов един... чрез договор вождът Тервел даде на императора... 5 хиляди... императорът заедно с мене победи добре“ (Бешевлиев, 1979, с. 94). Изяснено е, че в него се говори за помощта, която хан Тервел оказва през 705 на свалените виз. имп. Юстиниан II Ринотмет (685–695; 705–711), за да се върне отново на престола. Надписът от Хамбарлии разказва за победите и завоеванията на хан Крум (803–814), надписът от Силистра, известен по три несвързани откъслека, също увековечава неговите подвизи, в надписа върху гранитна колона от Томбул джамия в Шумен се съобщава: „[Кан сюбиги Маламир] от Бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения (?)... Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управляваше заедно с капхан Исбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Прават и крепостта Бурдизон и земите на гърците и придоби всякаква слава и дойде във Филипопол и гърците избягаха и тогава капхан Исбул заедно с преславния архонт направи среща с филипополийците“ (Бешевлиев, 1979, с. 128). От запазените части на надписа от Филипи се разчита следното: „Пресиян, от Бога архонт на многото българи, изпрати Исбул, капхана, като му даде войски и ичир-

гу боила и кана колобра. И капханът към смоляните... Който търси истината, Бог вижда, и който лъже, Бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но Бог вижда“ (Бешевлиев, 1979, с. 134). Този текст документира помощта, която бълг. владетел оказва на византийците срещу разбунтувалите се славяни в Солунската област.

Триумфалните надписи представляват имена на крепости и на места, свързани с победи за бълг. войски. Известни са 25 надписа от този вид, от които само 12 са изцяло запазени или могат сигурно да се допълнят, напр.: „Битка при Серес“ (има се предвид сражението през 809), „Битка при Версиникия“ (813), „Крепост Бурдизу“, „Крепост Вукелон“ и др. Приема се, че тези надписи са образували триумфална алея в Плиска.

Надписите мирни договори (към тях се отнасят и т. нар. гранични надписи) се отличават с по-изискан грц. език. В тях византийците са наречени ромеи, а не християни или гърци; названието ромеи предхожда винаги названието българи. Поради това се предполага, че текстът на тези договори е бил съставен в Цариград. Към тази група се отнася намереният през 1898 Наръшки надпис от времето на цар *Симеон* (893–927), с който се определя държ. граница: „Лято 6412 от създаването на света (=904), индиктион 7, граница на ромеи и българи при Симеон, архонт от Бога на българите, при Теодор олгутаркана и при Дристър комита“ (Бешевлиев, 1979, с. 171).

Военните надписи са списъци на въоръжение, предоставено на определено лице; те съдържат само съответната военна титла без лично име и отразяват следователно общи положения, напр. „Багатур багаинът има ризници всичко 53 и шлемове 45“, „Юк боилът има 26 ризници, ичиргу багаинът 12, зиткомирът 17, юк багаинът 22, бири багаинът 22“ (Бешевлиев, 1979, с. 180, 182). Само един

Сюлейманкьойският надпис — част от мирен договор

е надписът, който представлява заповед (разпоредба), издълбана на камък, за разположението на бълг. войска по време на похода на хан Крум срещу Византия през 813 (той е изготвен през същата година или, както допуска А. Грегоар, през 814). Сведенията в него са важни в много отношения, включително и с тази подробност, че се споменава за виз. стратези на бълг. военна служба.

Известни са четири надписа, които съобщават за строежи. С един от тях (Търновският от църквата „Св. 40 мъченици“ – датира се преди 822) е ознаме-

нуван издигнатият от хан Омуртаг великолепен дворец на Дунав (с най-вероятна локализация Силистра). Надписът е забележителен с включената във втората му част философска сентенция: „... човек и добре да живее, умира, и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомня за оногова, който го е направил. А името на архонта е Омуртаг кан сюбиги. Нека Бог да го удостои да преживее сто години" (Бешевлиев, 1979, с. 193). Много ценен за историографията е и т. нар. Чаталарски надпис на хан Омуртаг, намерен в с. Чаталар (дн. с. Хан Крум, Шуменска област) – единственият надпис, датиран по прабълг. леточисление и съхранил отзвук не само от грандиозната строителна дейност на хана, но и от намесата му във виз. гражданска война (въстанието на Тома Славянина). В него акламацията за дълголетие е в разширен вид: „... Нека Бог удостои поставения от Бога архонт, като гази (или – да гази) добре с крака си императора, докато тече Тича и докато..., като владее над многото българи и като подчинява враговете си, да проживее в радост и веселие сто години. Времето пък, когато се съгради [това], беше по български сигор елем, а по гръцки 15 индиктион"(Бешевлиев, 1979, с. 201).

Възпоменателните надписи, наричани още надгробни или почетни, са най-многобройни и наподобяват некролози. Съставени са по определена схема, която включва титлата и името на хана, името на покойника, неговата титла или служба, мястото и причината за смъртта, евентуално родовата му принадлежност, напр.: „Кан сюбиги Омуртаг: Корсис, копанът, беше мой храненик. Като отиде във войската, удави се в река Днепър. Той беше от рода Чакарар" (надпис от Провадия); „Кан сюбиги Омуртаг: Шун, жупан тарканът, беше мой храненик и умря във войската. Неговият род беше Кюригир" (надпис от Голямата базилика в Плиска) (Бешевлиев, 1979, с. 212, 213).

От особено значение е въпросът за П. н. като свидетелство за културното равнище на прабълг. етнос. До това време в земите на полуострова само две високоразвити култури – старогръцката и римската, оставят писмени паметници на камък. По-късно чрез посредничеството на християнството обичаят е възприет и от други народи, които стават техни преки или непреки наследници. Но всички тези надписи нито са така многобройни, нито така съсредоточени по време и място, нито така разнообразни както първобългарските. Докато надписите във Византия продължават съществуваща от хилядолетия традиция, което важи и за някогашните провинции на Римската империя, като Галия и Испания, за самата Италия, а и за други народи, сред които се разпространява християнството (напр. германските), появата на П. н. не е резултат от влияние на Християнската църква. Те са съвършено самобитно явление, което стои уединено в средновековната култура на съседни и по-далечни народи. За някои видове П. н. в грц. и лат. епиграфика или няма съответствия, или те са само приблизителни, какъвто е случаят с летописните надписи. Може да се допусне, че тъкмо този вид епиграфски паметници възхождат към практика, позната и от историята на тюрките, макар и с някои второстепенни разлики. Триумфални надписи не са известни нито от древността, нито от Византия – те са съвършено оригинално бълг. творение; виз. надписи, които определят държ. граници, също не са познати (до наше време са достигнали само надписи, които се отнасят до граници на частни имоти или селски общини); не съществуват и виз. мирни договори, издълбани на камък; военните инвентарни надписи нямат никакви успоредици във виз. и лат. епиграфика; строителните П. н. показват сходство

само до известна степен със съответните по-стари лат. и виз. надписи; възпоменателните надписи се различават съществено от съвременните им християнски. Тези обстоятелства, както и фактът, че най-старият от надписите около Мадарския конник е издълбан ок. 705–707, са основание да се приеме, че увековечаването чрез слово върху камък е било практика, пренесена от старата родина на прабългарите.

Грц. език на П. н. не накърнява тяхната самобитност. Известно е, че писмената култура на много народи започва съществуването си на чужд език. В това отношение прабългарите не правят изключение. Със старотюркско руническо писмо не е било възможно да се съставят по-сложни текстове. Тъй като грц. език е бил познат като международен по Северното Черноморие, в Приазовието, в Кубанска Б-я, а и в завладените от прабългарите земи на Балк. п-в е бил официален език за етнически разнородното население, употребата му в П. н. е естествена и не омаловажава тяхната стойност. Едва след покръстването на Б-я в 864, по-точно през последните две десетилетия на IX в., когато в страната се ускоряват процесите на славянизация и народностна консолидация, грц. език е изместен от всичките си официални позиции от книжовния старобълг. език (срв. Дограмаджиева Е. Обществени функции на старобългарския книжовен език. – БЕ, 33, 1983, 4, с. 286–289).

Около средата на XX в. вече е създадена солидна научна основа, върху която се оформя становището за П. н. като най-стар дял на бълг. литература. То е обосновано най-ясно в публикации на П. *Динеков* (1958, 1960 и др.), който намира достатъчно аргументи, за да отнесе нейното възникване към началото на VIII в. – „когато са създадени надписите за Тервел и Кормесий при Мадарския конник". Без да отрича характера на П. н. като делова, приложна писменост и наличието на известна фрагментарност и елементарност в тях, той ги разглежда със съзнание за относителност на понятието за художественост, обръща внимание на епическите елементи в тях и главно на светския им облик – отглас на обществени и държ. събития, на непосредната истор. действителност.

Лит.: Даскалов Хр. Открытия в древней столице болгарской Тырнове. Письмо к О. М. Бодянскому. – ЧОИДР, 1859, 2, с. 1–30; Kanitz F. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860–1878. 3. Leipzig, 1879, p. 112–113, 335–357; Škorpil H., K. Škorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 15, 1892, p. 91–110, 204–222; Škorpil H. Antike Inschriften aus Bulgarien. – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 17, 1894, p. 170–224; Škorpil K. Altbulgarische Inschriften. – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 19, 1896, p. 237–248; Балашчев Г. Новонайденият надпис от времето на цар Симеона. – БПр, 4, 1897, 12, с. 61–78; Златарски В. Два известни български надписа от IX в. – СбНУ, 15, 1898, с. 131–144; Marquart J. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898, 7+112 p.; Jireček K. Griechische Inschriften der heidnischen Bulgaren. – ASPh, 21, 1899, p. 610–613; Шкорпил К., Х. Шкорпил. Първата българска столица до Абоба. – В: Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1900–1901 г. Варна, 1901, с. 3–18; Успенский Ф. Надписи староболгарские. – ИРАИК, 10, 1905, с. 173–242; Kalinka E. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, 440 p.; Walde A. Sprachliches aus antiken Denkmälern Bulgariens. – Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, 58, 1907, p. 309–402; Балашчев Г. Старобългарските каменни надписи от времето на великия кан Омуртаг. – Минало, 1, 1909, 3, с. 219–238; 4, с. 327–345; Marquart J. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Čatalar und der altbulgarischen Fürstenliste. – ИРАИК, 15, 1911, с. 1–30 (същото в: Минало, 4, 1912, 7, с. 227–258); Bury J. B. A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A. D. 802–867). London, 1912, p. 332–374; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 1. С., 1918, с. 292–331, 335, 441–459 (2 изд. С., 1970); Златарски В. Намереният в Албания надпис с името на българския княз Борис-Михаил. – Slavia, 2, 1923–1924, p. 61–91; Фехер Г. Паметниците на прабългарската култура. – ИБАИ, 3, 1925, с. 1–90; Бешевлиев В. Гръцкият език в прабългарските надписи. – Годишник на Народния музей, 4, 1922–1925 (1926), с. 381–428; Фехер Г. Мадар-

ският конник. Погребални обичаи на прабългарите. – Известия на Народния етнографски музей в София, 6, 1926, с. 81–106; Фехер Г. Надписът на Мадарския конник. С., 1928, 144 с.; Dvornik F. Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes. – Bulletin de correspondance hellénique, 52, 1928, p. 125–147; Шкорпил К. Надписи от първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров. – Bsl, 2, 1930, p. 189–195; 3, 1931, p. 333–382; Ников П. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. – Българска историческа библиотека, 4, 1931, 1, с. 1–55; Шкорпил К. Мадаро-Могилското плато. – Bsl, 4, 1932, p. 124–128; Бешевлиев В. Исторически преглед на досегашните издания на първобългарските надписи. – ГСУифф, 30, 1934, с. 1–12; Grégoire H. Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. – Byzantion, 9, 1934, p. 745–786; Ševliev V. Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften. – ИБАИ, 9, 1935, с. 269–272; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. – ГСУифф, 31, 1935, с. 1–162; 32, 1936, с. 1–48; Венедиков И. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. – ИАИ, 15, 1946, с. 146–160; Venedikov I. Trois inscriptions protobulgares. – РП, 4, 1950, с. 167–187; Menges K. H. Altaic Elements in the Protobulgarian Inscriptions. – Byzantion, 21, 1951, p. 85–118; Бешевлиев В. Славянизми в първобългарските надписи. – В: Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955, с. 99–103; Мадарският конник. (Проучвания върху надписите и релефа). С., 1956, 234 с.; Динеков П. Първобългарските каменни надписи и началото на българската литература. – In: Mélanges linguistiques offerts à Emil Petrovici par ses amis étrangers à l'occasion de son soixantième anniversaire. Bucureşti, 1958 (Cercetâri de linguistica, 3), p. 153–156; Ševliev V. Die protobulgarischen Inschriften und die Slavistik. – ZS, 1, 1958, p. 1–7; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 2 изд. 1. Budapest, 1958, p. 303–304; 2. Budapest, 1958, p. 352–354; Въжарова Ж. Руските учени и българските старини. С., 1960, 452 с.; Dinekov P. Über die Anfänge der bulgarischen Literatur. – IJSLP, 3, 1960, p. 109–121; Ševliev V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, 382 p.; Тотев Т. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964, с. 5–15; Dujčev I. Kenotaphia. Zur Deutung der protobulgarischen Grabinschriften. – JÖB, 13, 1964, p. 9–11; Бешевлиев В. Културно-историческото значение на първобългарските надписи. – СпБАН, 14, 1969, 3–4, с. 91–104; Михайлов Ст. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. – Археология, 12, 1970, 4, с. 1–8 (същото в: Byzantion, 11, 1970, p. 421–434); Динеков П. Старата българска литература и националната историческа съдба. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 6–11; Ševliev V. Les inscriptions protobulgares et leur portée culturelle et historique. – Bsl, 32, 1971, p. 35–51; Бешевлиев В. Първобългарски амулети. – Известия на Народния музей – Варна, 9 (24), 1973, с. 53–63; Бешевлиев В. Нов възпоменателен първобългарски надпис. – В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 412–418; Božilov I. One of Omurtag's Memorial Inscriptions. – BHR, 1, 1973, p. 72–76; Dinekov P. Les premières manifestations de la pensée historique chez les bulgares. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 90–95; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. С., 1979, 276 с. (2 прераб. и доп. изд. С., 1992, 269 с.+205 прил.); Бешевлиев В. Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981, 184 с.; Бешевлиев В. Прабългарските надписи като извор и израз на култура. – Балканистика, 1, 1986, с. 272–291; Ševliev V. Kulturhistorische Bedeutung der protobulgarischen Inschriften (8.–9. Jh.). – Mitteilungen des Bulgarischen Forschunginstituts in Österreich, 9, 1987, 1, p. 33–43; Browning R. Proto-Bulgarian Inscriptions. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. 3. New York-Oxford, 1991, col. 1744; Динеков П. Предистория на българската литература. – В: Studia protobulgarica et medieaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 271–279 (същото в: Динеков П. Размисли върху българската литература и култура. С., 2001, с. 113–125); Николов Г. ΤΟΝ ΠΟΛΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, с. 67–75.

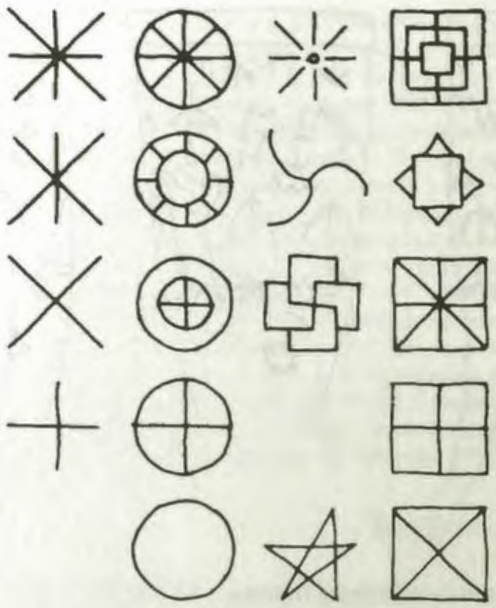
Веселин Бешевлиев

ПРÀБЪЛГАРСКИ РУНÌЧЕСКИ ЗНÀЦИ. Писмеността, свързана с прабълг. *азбуки* (глаголица и кирилица), се предхожда от употребата на рунически знаци – единични, знакосъчетания, кратки надписи. Това се потвърждава в съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите“: „И така, изпървом славяните нямаха книги, но с черти и резки четяха и гадаеха, бидейки още езичници“. Върху значителна част от археол. паметници от средновековна Б-я (VII–X в.) са врязани, издълбани, нарисувани, релефно изобразени, отлети в единичен и комбиниран вид стотици знаци. Те се срещат върху строителни материали (блокове, тухли, керемиди, колони), върху керамични съдове, камъни, скулптурни фигури, накити, амулети, пръстени, върху скали и в пещери. Откривани са глав-

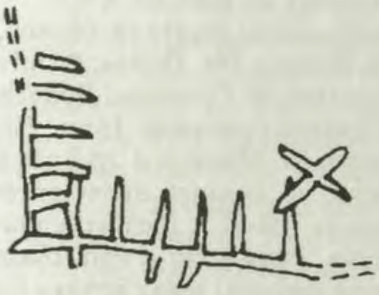
но при разкопки в над 60 селища и преди всичко в Североизточна Б-я, но също в Румъния (Северна Добруджа, Мунтения, Олтения, Банат и другаде), както и в земи на бивша Югославия (напр. Шудиково) – области, които през IX–X в. са били в пределите на бълг. държава.

По-голямата част от този тип знаци са открити в старите бълг. столици и в селищата около тях: в *Плиска* – около и във *Голямата базилика*, Архиепископския дворец, оградната стена, Западната и Южната порта и на други обекти; в *Преслав* – в Дворцовия комплекс, църкви, манастири, граждански и занаятчийски постройки и др. Начало на събирането и описването им поставя чешкият учен К. *Шкорпил*. Делото му продължават Г. Фехер (1925), Кр. *Миятев* (1927), Р. Попов (1934) и Ал. Рашенов (1934). През 1948 археол. разкопки се възстановяват; открити са стотици нови знаци в Плиска (1955–1973 – В. *Иванова-Мавродинова*, Н. *Мавродинов*, Ст. *Михайлов*, Ст. *Ваклинов* и др.) и в Преслав (1955–1973 – Л. Огненова, С. Георгиева, Ст. Ваклинов, Г. Джингов, Й. Чангова, Т. *Тотев*, Р. Рашев и др.). Пълно изследване на откритите до 1980 знаци е направено от Л. Дончева-Петкова. След 1980 са открити нови знаци и надписи в Шуменско от К. *Попконстантинов*, Тотев, Рашев и др.

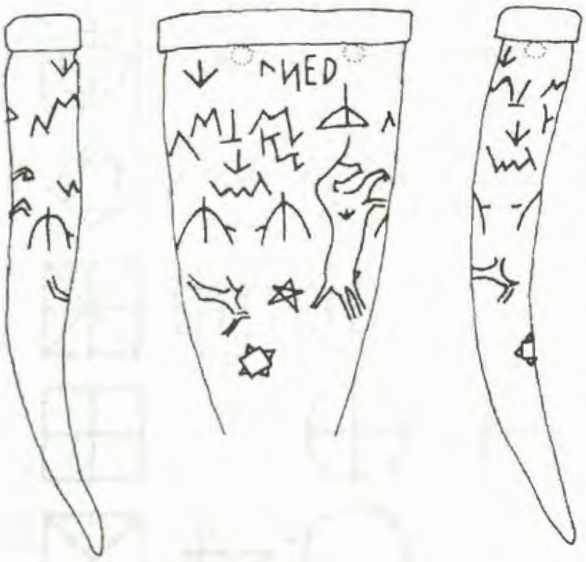
Основната част от знаците са рунически: единични руни (над 500); рунически съчетания (над 300); възможни надписи от три и повече руни (над 20). Част от тях са варианти на един основен знак – ориентиран наляво или надясно, в обърнат вид спрямо необърнат, без и със допълнителни чертички, и др. Ако се разгледат в съотношение на графеми и алографи, броят на основните типове знаци ще бъде много по-малък. Руническите надписи, намерени в Б-я, са кратки – състоят се от 3–4 до двадесетина знака; възможно е да бъдат отделени думи – от една до няколко. Предполага се, че знаците върху тухли, керемиди, блокове, камъни са марки на каменоделци – с тях е определяно мястото на блоковете в сградата, означавани са камъните по форма и размери; знаците върху керамичните съдове (дъно, шийка и др.) са марки на грънчари. По произход тези знаци (строителни, керамични) може би са родови белези за собственост. Част от знаците (особено върху пръстени, амулети, розетки, накити) очевидно са магически символи с култов характер. Руническите знаци са от времето на Първото българско царство (681–1018) и са употребявани както през езическата

Соларни знаци

Знак идеограма от Плиска

Рогче със знаци от Плиска

(681–864), така и през християнската епоха (от 864 до края на X в.).

Много изследователи (Фехер, Миятев, Ив. Велков, Ив. *Гошев*, В. Антонова, В. *Бешевлиев*, Е. *Георгиев*, Дончева-Петкова, Попконстантинов, Тотев, Рашев, Б. Симеонов, М. Москов и др.) поддържат мнението, че знаците върху археол. паметници от VII–X в. (без отделните глаголически, кирилски, с грц. букви, геометрични фигури) имат връзка с рунното писмо на тюркските народи. Те са взети от някакво прабълг. писмо, което е било познато само на определен кръг от хора и е било използвано за религиозни цели и тайнопис. П. р. з. очевидно са били пренесени от ордата на хан Аспарух на юг от Дунав приблизително от 668 до 681. Това предполага, че са били в употреба в границите на прабълг. военно-племенен съюз Велика Б-я на хан Кубрат (632–665) и сина му хан Батбаян (665–668). Руническото писмо е било разпространено в географска област със следните граници: на север — горното течение на р. Дон, на изток – завоя на р. Волга, на юг – Кавказките планини, на запад – долното течение на р. Дон, Приазовието. В тази област от VI до X в. са обитавали българи, алани, *угри*, хазари, печенези. В нея са намирани рунически знаци и надписи в градищата Маяцко, Хумаринско, Каракентско, крепостта Саркел и другаде. Сведения за писмо у хуните (българите са влизали в хунския съюз) дава Захарий Ритор. Арабският хронист Фахр ад дин Мубарак шах съобщава, че тюрките са ползвали тогуз-огузка азбука (28 букви се пишат от дясно на ляво, буквите не са свързани помежду си). Той е имал предвид руническото писмо, което през VII–IX в. е получило широко разпространение в три варианта – орхонско (Източнотюркския хаганат), енисейско (киргизи), таласко (от р. Талас).

Руническото писмо у тюрките е възникнало в Средна Азия чрез преобразуване на някаква друга азбука. Допуска се, че през VI в. то е било вече в употреба в границите на Тюркския хаганат преди и след разделянето му на две части. В Източнотюркския хаганат знаците са се обособили в писмо и азбука – т. нар. орхоно-енисейска писменост, представена от десетки писмени паметници от VII–IX в. В Западнотюркския хаганат те не са получили такова развитие, включително и сред освободилите се от него българи, хазари и др.

Някои изследователи предполагат, че единични глаголически и кирилски букви (със звукова стойност *ж*, *ч*, *ш*) са заети от руническото писмо.

Лит.: Шкорпил К. Знаки на строительном материале. – В: Абоба – Плиска. С., 1905 (ИРАИК, 10), с. 250–264; Шкорпил К., Х. Шкорпил. Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. – Известия на Варненското археологическо дружество, 4, 1910, с. 77–86; Фехер Г. Паметници на прабългарската култура. – ИБАИ, 3, 1925, с. 53–54; Шкорпил К. Паметници от столицата Преслав. – В: България 1000 години (927–1927). С., 1927, с. 221; Миятев Кр. Старобългарски надпис при с. Калугерица. – В: Сборник Б. Дякович. Пловдив, 1927 (Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей), с. 322–323; Попов Р. Допълнителни проучвания върху басейна в Мадара. – В: Мадара. Разкопки и проучва-

ния. 1. С., 1934, с. 202–216; Рашенов А. Мадарският строеж. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. 1. С., 1934, с. 182; Фехер Г. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. 1. С., 1934, с. 399; Иванова В. Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, 3, 1948, с. 13–64; Мавродинов Н. Разкопки и проучвания в Плиска. – РП, 3, 1948, с. 159–170; Станчев Ст. Грънчарски знаци от Плиска, Мадара и Преслав. – РП, 3, 1948, с. 235–246; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951, 452 с.; Радойчич Сп. Шудиковски знаци. – Pitanja književnosti i jezika, 4–5, 1957–1958, sv. A, p. 191–195; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.–Л., 1959, 112 с.; Гошев Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в. С., 1961, 196 с.; Pudič L. Šudikovski znaci. – Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine, 3, 1965, p. 179–185; Антонова В. Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. – Известия на Народния музей в Коларовград, 3, 1965, с. 25–36; Тотев Т. Каменна колона със знаци от Преслав. – Музеи и паметници на културата, 9, 1969, 3, с. 20–22; Щербак А. М. О рунической письменности в Юговосточной Европе. – Советская тюркология, 1971, 4, с. 76–82; Дончев Сл. Писмеността на прабългарите и славянската азбука. – ИП, 27, 1972, 2, с. 101; Михайлов Ст. Разкопки на западната порта в Плиска. – ИАИ, 34, 1974, с. 204–250; Бешевлиев В. Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. – Векове, 5, 1976, 5, с. 12–23; Gerasimov T. Protobulgarische Zeichen. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 235–244; Vaklinov S. Ein Denkmal runischen Schrifttums Pliskas. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 245; Дончева-Петкова Л. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII–X век. С., 1980, 188 с.; Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII–IX вв.). Л., 1980, 256 с.; Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, 167 с.; Симеонов Б. Дославянское руническое письмо древних булгар. – БалкЕ, 24, 1981, 4, с. 11–16; Москов М. Прабългарски рунически надпис (Разчитане и тълкуване). – Palaeobulgarica, 7, 1983, 1, p. 35–46; Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 1985, 9+166 p.; Москов М. Прабългарски рунически знак IYI за теонима Тангра (Разчитане и тълкуване). – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 15–22; Рашев Р. За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти". – В: Приноси към българската археология. 1. С., 1992, с. 96–102; Сефтерски Р. Старобългарска руническа писменост от VII–XI в. (Разпространение, писмени различия и произход). – СпБАН, 38, 1992, 3, с. 85–95; Попконстантинов К. Рунически надписи от средновековна България. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 141–162; Георгиев П. За характера на руническото писмо в средновековна България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, с. 96–108; Георгиев П. Методологически основи в дешифрирането на руническото писмо в средновековна България. – Трудове на катедрите по история и богословие, 1, 1997, с. 67–74; Михайлов Ст. Имали ли са прабългарите руническа писменост. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 1, p. 108–111; Попконстантинов К. Рунически надписи и знаци от манастира при Равна, Провадийско, и техните анализи. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, с. 110–118.

Моско Москов

ПРАВОПЍС на старобългарските паметници. Старобълг. книжовен език се изгражда върху системата на жив и реално изпълняващ комуникативни функции език и това дава възможност в него да проникват постоянно особености от народните говори не само като нарушения на приетите езиково-правописни норми, но и като системно свързани черти в П. Правописното разнообразие на старобълг. ръкописи и епиграфски паметници е голямо – изглежда, че всеки добре подготвен книжовник, всяка книжовна школа или скрипторий търсят начини да усъвършенстват П. В тази пъстрота се проявява по своеобразен начин средновековното филологическо творчество. *Черноризец Храбър* говори за „доустрояване" на писмеността като за нужен и естествен процес.

Старобълг. П. може да се изучава като културно явление и характеристика на книжовните центрове, както и като отражение на народния език през тогавашната епоха. От особено значение е създаването на правописна класификация на старобълг. паметници. Дълго време в славистиката се приема традиционно разделяне на старобълг. ръкописи на глаголически (охридски) и кирил-

ски (преславски), въпреки че още в края на 20-те г. на XX в. са открити първите надписи с глаголица в Преслав и още през 1930 в Лайпциг е издадена книгата на Б. фон *Арним* върху Синайския псалтир, в която е предложена нова класификация на старобълг. глаголически паметници. За активно използване на глаголицата в Плиска и Преслав през IX–X в. свидетелстват също преписите на оригиналните химнографски творби на Климент Охридски, Константин Преславски и Наум Охридски. Вече може да се смята за установено, че най-късно в началото на X в. и двете *азбуки* са били познати в големите старобълг. книжовни центрове.

Между глаголическите и кирилските паметници се наблюдават несъмнени правописни и диалектни успоредици. Общи правописни особености има напр. между глаголическото *Зографско евангелие* и кирилския *Супрасълски сборник*, между *Клоцовия сборник* и *Савината книга*, и др. Различният набор от писмени знаци в глаголическите и в кирилските ръкописи обаче налага все пак при една правописна класификация тяхното отделно разглеждане.

Сред паметниците, писани с *глаголица* до началото на XII в., се открояват главно три правописни групи:

1. Двуеров П. с употреба на буква ⰸ и специална буква за звучния африкат [dz] – ⰹ, употреба на знака ⰿ за [i] след съгласни, наличие на три диграми за носовки – Ⱄⰵ, ⰵ и Ⱃⰵ. Буквата ⰵ първоначално означава назален заден консонант. Този П. се възстановява по данни от *Синайския псалтир*, *Киевските листове* (без буквата ⰸ) и *Охридските листове*. Следи от този П. се откриват в останалите глаголически паметници. Напр. за *Асеманиевото евангелие* са известни сравнително чести случаи с ⰵ за нейотувана носовка. Примерите трябва да се тълкуват не като случаи със смекчени съгласни (напр. ⰽⰰ вм. ⰽⰰ), а като следи от стар глаголически П. Паметниците с този П. се характеризират също така с „висящо“ писмо и не съвсем кръгли начертания на буквите. По всяка вероятност П. с три носовки е най-ранен и е свързан с дейността на Константин-Кирил и Методий.

Късен едноеров глаголически П. характеризира бълг. глаголически паметници от последните десетилетия на XI до началото на XIII в. Ерът, който се употребява в тях, е ⰔⰔ (ъ) – изключение прави късната глаголица в Асем. ев. (л. 29—30), където има П. с Ⱄ (ь). Освен с едноеров П. късната глаголица се характеризира със смесване на букви за йотувани и нейотувани носовки, напр. употреба на ⰵ в началото на дума или след гласна. Запазените паметници с късна глаголица са отделни откъслеци, редове или страници в *палимпсести*, приписки и др. Такива са напр. *Боянският палимпсест* (XI в.), *Ленинградският палимпсест*, добавената страница в Киевските листове, глаголицата в Охридския апостол (XII в.), късната част в Зогр. ев., късната глаголица в текста и приписките на Асем. ев. и др. Появата на късен глаголически П. подкрепя по-новото становище за по-продължителна глаголическа традиция в бълг. писмени школи.

2. Двуеров П. с ⰱⰻⰾ (шт) вместо ⰸ и с ⰰⰾ вместо ⰹ, употреба на ⰸ след съгласна и Ⱄⰼ за „ъı“, употреба на четири букви за назализирани гласни – Ⱄⰵ, ⰵ, ⰵ, Ⱃⰵ (в Зогр. ев. и *Мариинското евангелие* се среща рядко и пета носовка – ⰷ). Новата буква за нейотувана предна назална гласна ⰵ създава противопоставяне на букви за йотувани и нейотувани носовки. Този П. се възстановява преди всичко по Зогр. ев., а също така по данни от Мар. ев., Клоц. сб., Асем. ев., *Синайския евхологий*, *Рилските глаголически листове*. Той има успоредици в „класическия“ кирилски П., напр. в П. на Супр. сб. и на *Остромировото евангелие*.

П. с четири глаголически носовки се среща в две разновидности, които се

проявяват при предаването на задната назална гласна след етимологични меки сонорни (*lj, *nj, *rj) и етимологични групи от устнена съгласна и j (*bj, *mj, *pj), напр. ѕемлѩ в Син. евх., Асем. ев., Рилските глаголически листове, ѕемлѫ в Клоц. сб. Повечето паметници с този глаголически „четириносов" П. се характеризират със „стоящо" писмо и закръглено писмо („кръгла глаголица"). Някои успоредици с глаголицата в *епиграфиката* в Североизточна Б-я и Северна Добруджа дават основания да се предположи, че кръглата глаголица и този П. са възникнали в североизточен бълг. книжовен център, може би в Преслав, в края на IX в.

3. Едноеров П. с ѳ (ъ) и четири букви за назални съгласни – ѯ, ѻ, ѥ, ѯ. Открива се в няколко глаголически паметника, които са намерени през 1975 в Синайския манастир „*Света Екатерина*": в *Псалтир на Димитър Олтарник* (№ 3/N) – в двата почерка и в приписките и във вмъкнатите листове, съдържащи лекарственик, и в т. нар. *Синайски малък миней* (№ 4/N). Този П. се възстановява и по запазени откъси, писани с късна бълг. глаголица.

Сред паметниците, написани с *кирилица* до началото на XII в., се открояват главно четири правописни групи:

1. Едноеров П. с ъ, с две носовки ѫ и ѧ (ѧ), употреба на букви щ и ѕ, употреба на ѣ в интервокално положение, отсъствие на букви за йотувани гласни. Такъв П. се възстановява по *Енинския апостол*, *Листовете на Ундолски*, по някои от старобълг. епиграфски паметници. Следи от него се наблюдават в много от среднобълг. ръкописи.

2. Едноеров П. с ь, с две носовки ѫ и ѧ, шт вместо щ, поява на буква за йотувано е – ѥ, употреба на ѣ в интервокално положение, непоследователност в употребата на ѕ. Такъв П. се открива в епиграфски паметници от Североизточна Б-я, в някои редове от *Битолския надпис на Иван-Владислав*, в т. нар. *Македонски кирилски лист*, във втория почерк на Супр. сб. (л. 129, 131, 218), в приписка с ранна глаголица на л. 38б в Асем. ев. и др. Ив. *Гълъбов* свързва този П. с Преслав и със Симеоновия кръг книжовници. Той смята също така, че на основата на тази правописна школа е възникнал старият сръбски книжовен език. Такъв П. или следи от него са широко разпространени в староруски преписи.

3. Двуеров кирилски П. с четири носовки и употреба на буква ѩ в интервокално положение. Характерни паметници с такъв П., напр. Супр. сб., познават също така буква ѥ, нямат букви щ и ѕ. Този П. става известен рано в славистиката благодарение на популярността на Остромировото евангелие и обикновено се смята за „класически старобългарски правопис". Двуерова и четириюсова употреба има в Супр. сб., Сав. кн., *Зографските листове*, *Хилендарските листове*, открива се в старобълг. епиграфика, а също така в староруски ръкописи.

В тази правописна група се наблюдават няколко разновидности и преходи между типовете. Голямо разнообразие има в употребата на буквите за предна назална гласна, срв. напр. буквите за нейотувана и йотувана носовка – ѧ и ѧ в Супр. сб., ѧ и ѧ в Зографските листове и Сав. кн., ѧ и ѧ в Хилендарските листове. Знакът е рядко срещан в старобълг. език. Отделни случаи познава Супр. сб. По-добре е засвидетелстван в ранни староруски преписи. Най-важни в тази правописна група са различията в употребата на ѣ/ѩ и буквите за задната назална гласна след етимологични съчетания от сонорна +j и устнена +j, напр. волѩ и волѣ, ѕемѣ и ѕемѩ (ѕемлѣ и ѕемлѩ), вокрѣ, вокрѩ и вокра, вонѣ и вонѩ, волѭ и волѫ, ѕемѭ и ѕемѫ (ѕемлѭ и ѕемлѫ), вонѭ и вонѫ, вокрѭ и вокрѫ и др. Напр. Супр. сб. познава написания с ѣ и с ѩ в тези случаи, Хилендарските листове, Листовете на Ундолски и Ен. ап. – с ѣ, Зографските листове – с ѩ, Сав. кн. – с

лѣ, нꙗ и ра; Супр. сб. познава написания с ѫ, ѧ и по-рядко ѭ в случаите след буква за етимологична мека сонорна съгласна, Сав. кн. – само ѫ (срв. също различията във втория глаголически П.).

4. Правописен ред в тази пъстрота от употреби на носовките и ѣ слага една реформа, която носи следи както на кирилска, така и на глаголическа старобълг. писмена практика. Новият П., възникнал по всяка вероятност не по-късно от края на XI в., е известен като „среднобългарско смесване на носовките". П. със „смесени носовки" характеризира бълг. ръкописи от XII, XIII и XIV в. Общ за ранните ръкописи със смесени носовки (Слепченски апостол, Охридски апостол, Григоровичев паримейник, Болонски псалтир) е едноеровият П. с ъ. За среднобълг. П. е характерно също така отсъствието на букви за йотувани назални гласни, наличие на щ, употреба на ѫ вместо ꙗ след ш, ж (разновидностите в П. засягат употребата на ѫ или на ꙗ след ѵ и *j), употреба на ѣ и ꙗ вместо ю и ѭ след етимологични меки сонорни и устнени съгласни, напр. волѣ, им. пад., волꙗ вин. пад. ед. ч., зємѣ и зємлѣ им. пад., любꙗ или любла 1л. ед. ч. П. със „смесени носовки", който се смята за среднобългарски, приема всъщност най-старите написания, характерни и за глаголическите паметници: волѣ, боуѵѣ, зємлѣ и др. Написанията волꙗ, боуѵꙗ вместо волѭ, боуѵѭ съответстват на глаголическите с ⷮ в най-ранния тип глаголически П., където ⷮ бележи предна гласна. Всичко това показва, че смесването на носовките е белег на късен старобълг. П. Както късната глаголица, така и П. със „смесени носовки" отразяват късни старобълг. кирилско-глаголически взаимни влияния.

Най-характерната черта на този П. – писането на ѫ след етимологични меки шушкави съгласни, напр. жѫтва, ходѧщѫ и др., е отразила жива говорна особеност, която и днес се среща на бълг. диалектна територия (срв. напр. форми като жътва, жъден, шътам в балк. говори, жатва, жаден, шатам в някои западнобълг. говори).

Лит.: Von Arnim B. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, 297 p.; Дурново Н. Н. Славянское правописание X–XII вв. – Slavia, 12, 1933–1934, p. 45–82; Велчева Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI–XVIII в. – БЕ, 16, 1966, 1, с. 110–122; Gălăbov I. La Rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. – Bsl, 28, 1967, p. 98–117; Гълъбов И. Ранни школи на стария български книжовен език. – БЕ, 18, 1968, 2, с. 141–148; Велчева Б. Към установяването на среднобългарските правописни типове (Стаматово четвероевангелие от XIII в.). – ИИБЕ, 17, 1969, с. 233–286; Райков Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, с. 213–222; Велчева Б. К правописной классификации древнеболгарских памятников. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae. Sectio linguistica, 15, 1982, p. 89–95; Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. С., 1985, 358 с.; Velčeva B. Glagolica, Kyrillica, Orthographie und Sprache. – Symposium Methodianum, p. 703–707; Велчева Б. Правописът на Светославовия изборник от 1073 г. и неговите старобългарски успоредици. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 130–147; Добрев Ив. Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 216–252; Бояджиев А. Житието на св. Кондрат – първоначалната история на неговия славянски текст и развитието на старобългарската правописна система с голям ер. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 46–81; Тот И. Орфографические школы времени Иоанна Экзарха. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 186–191; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 87–152; Даскалова А. Евтимиевият правопис и царските грамоти от края на XIV в. – В: Търновска книжовна школа. 6. Велико Търново, 1999, с. 165–174.

Боряна Велчева

ПРАВОСЛÀВИЕ – вж. *Източни православни църкви* и *Християнство*.

ПРÀЖАК, Алберт (Pražák, A.) (11.VI. 1880–19.IX.1956) – чешки филолог славист. Роден в Хроустовице до Високе Мито, Чехия. Завършва слав. и немска филология в Прага, ученик на Т. Г. Масарик и Ян Гебауер. Работи като гимназиален учител в Прага, а след обявяването на независимостта на Чехословакия през 1918 е един от основателите на унив. „Я. А. Коменски" в Братислава, където през 1921 е избран за редовен проф. по чешка и словашка литература. От 1933 е проф. по същата специалност в Карловия унив. в Прага. Основател на Литературноистор. д-во в Прага, което впоследствие прераства в Инст. по чешка литература. Един от основателите на Д-вото за изучаване на наследството на П. Й. Шафарик в Братислава (Učená společnost Šafaříková) и редактор на неговото сп. „Bratislava" (1927–1933). Член на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата. През 1945 е председател на революционния Чешки национален съвет. Умира в Прага.

Алберт Пражак

Основните интереси на П. са в областта на историята на чешката и словашката литература от възникването им до 20-те – 30-те г. на XX в. Привърженик на идеята на Ян *Колар* за слав. взаимност, той обръща внимание и на междуслав. литературни и културни взаимоотношения. Важно място в проучванията му заемат делото на Й. *Добровски*, Колар, П. Й. *Шафарик* и проблемите на Чешкото възраждане, обобщени в труда „České obrození" (1948). В сравнителен план е построена и най-обширната му медиевистична монография за старочешката „Александрия".

П. възприема делото на Константин-Кирил и Методий не само като начало за езиковото и литературното развитие на славяните, но и като актуален фактор за поддържането на националния дух – особено през годините на Втората световна война (1939–1945). В основите на чешкото национално самосъзнание той поставя борбите на слав. първоучители и техните ученици за право на слав. писменост и независима Църква, укрепили авторитета на слав. държави през Ранното средновековие. Научната задълбоченост на неговите аргументи се редува с публицистичен патос в книгите „Míza stromu" (1940), „Vlast a národ v českém písemnictví" (1940), „Národ se bránil" (1945), „O národ" (1946) и др. От делото на солунските братя П. извежда линията на защитни слова и позицията на отстояване на народната, а през Възраждането – на националната книжовност и културното самочувствие. В специална студия върху кирило-методиевските и великоморавските елементи в чешката книжнина (1948), поместена в сборник, посветен на научното творчество на Й. *Вайс*, той разглежда кирило-методиевската символика в чешката история и в чешкия литературен и културен живот, като извлича от отделните факти смисъла на обществено-политическите и духовните процеси, определили ролята на Чехия като приемница на Велика Моравия. Специално внимание е обърнато на ролята на *Сазавския манастир* и на *Емаузкия манастир* като средновеков-

ни културни средища. П. разглежда схващанията на чешките реформатори начело с Ян Хус като продължение на кирило-методиевската *традиция* в отношението към родния език и латинизираната Католическа църква. Според него създателят на принципите на съвременната педагогика Я. А. *Коменски* също е повлиян от примера на първите слав. просветители. П. проследява метаморфозите на издигнатия от Католическата църква култ към светците Кирил и Методий по време на католическата Противореформация и отношението към него от страна на патриотично настроените чешки интелектуалци през Възраждането. Всенародното честване на 1000-годишнината от началото на *Моравската мисия* през 1863 е разгледано като мощен импулс за разгръщането на кирило-методиевската тема в чешката литература през XIX в. В студията е проследено и състоянието на тази традиция по време на политическите борби в Чехия в края на XIX и началото на XX в.

Съч.: Kollárova myšlenka slovanské vzájemnosti a Slováci. – In: Slovanská vzájemnost 1836–1936. Sborník prací k 100. výročí vydání Rozpravy J. Kollára o Slovanské vzájemnosti. Praha, 1938, p. 298–338; Jan Jakubec. Praha, 1940, 147 p.; Míza stromu. Praha, 1940, 227 p.; Vlast a národ v českém písemnictví. Praha, 1940, 53 p.; Naše nejstarší tradice. – In: Strážce tradice. Arnu Novákovi na památku. Praha–Olomouc, 1940, p. 79–97; Národ se bránil. Obrany národa a jazyka českého od nejstarších dob po přítomnosti. Praha, 1945, 409 p.; Staročeská báseň o Alexandru Velikém. Praha, 1945, 285 p.; O národ. Praha, 1946, 529 p.; Cyrilometodějské a velkomoravské prvky v české slovesnosti. – In: Slovanské studie. Sbírka statí věnovaných prelátu univ. prof. Dr. J. Vajsovi k uctění jeho životního díla. Praha, 1948, p. 232–254; Dějiny slovenské literatury. 1. Od nejstarších časů do nové doby. Praha, 1950, 376 p.

Лит.: Albert Pražák (1880–1940). Praha, 1940; Grund A. Dílo Alberta Pražáka. – LF, 74, 1950, p. 193–202; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 397–398.

Иван Павлов

ПРÀЖКИ ЛЍСТОВЕ, Пражки глаголически фрагменти – два пергаментни силно повредени листа на глаголица, които се съхраняват в Архива ва Пражкия Храд (сигн. NLVII). Намерени са в 1855 от К. Хьофлер в подвързията на лат. ръкопис от XI в. в библиотеката на църквата „Св. Вит“ в Прага. Първият лист е *палимпсест*, като постарият текст също е писан на глаголица. Двата листа съдържат отделни, несъставящи цялост откъси най-вероятно от две литургични книги: л. I – кратки химни, т. нар. светилни (exaposteilaria), които представляват десет песнопения при неделните и празничните служби (първото е силно повредено), а на л. Iа следват: на Преполовение, на Преображение, за Неделята на всички светци, за Неделята на слепия, на Възнесение; на л. Iб: на Петдесетница, Рождество, апостол Петър, Успение на Богородица; л. II – част от службата за Велики петък. Преведени са от грц. език и обредът е източен, византийски. В този си облик и ред на четене тези богослужебни текстове не са се запазили в друг славянски ръкопис, календарът не е нито византийски, нито римски (Е. *Блахова*, 1988). Предполага се, че подобен тип литургични книги са били използвани в *Сазавския манастир*, а един от светилните (за Всички светци) е възможно да има лат. произход и да е влязъл в паметника при писането му в чешка среда (Ф. В. *Мареш*). Най-вероятно П. л. са откъси от литургични ръкописи, които са се използвали в манастира Сазава. Й. *Врана* ги поставя в пряка връзка с Кирило-Методиевото дело във *Велика Моравия* и ги разглежда като свидетелство за непрекъснатостта на слав. богослужение в чешките земи до XI в. Тази част на слав. ръкописно наследство, продължение на слав. литургия в Сазава, е още слабо проучена, поради което повечето изследователи допускат, че макар и свързa-

ни с великоморавската епоха, протографите на П. л. са минали през бълг., евентуално и руска среда. Няма съмнение, че ръкописите, от които са останали двата листа, са създадени в чешките земи, и то в център, в който е имало стара традиция на слав. богослужение. За това свидетелстват явните бохемизми на П. л., които обаче, от друга страна, се отличават и с редица архаични черти в езика и начертанията на буквите. Изхождайки от тези белези, изследователите почти единодушно отнасят листовете към XI в., но са изказвани и други мнения (П. Й. *Шафарик* ги датира ок. 862–950, В. В. Макушев и В. И. *Ламански* – XIII–XIV в., В. *Облак* – началото на XII в.).

Спорове предизвиква определянето на произхода на по-ранните ръкописи, които са послужили за непосредствена основа на П. л. Още в началото на изследванията върху тях се оформят две мнения: подробно аргументираното становище на В. *Вондрак*, че оригиналът на П. л. е бил български, и обоснованото чрез текстологически сравнения със староруски химнографски сборници (стихирари и триоди) заключение на И. И. *Срезневски* за руско посредничество. Най-целенасочено второто мнение се защитава в последно време от Мареш, който смята не само, че последният апограф на паметника е бил създаден в Русия, а и че оригиналът на П. л. е бил написан на кирилица. В. *Ягич* говори за бълг.-руска основа, като предполага белоруски области; Р. *Вечерка* (така мисли и Блахова) допуска, че руският оригинал може би се е опирал на бълг. ръкопис. Врана смята, че такива предположения са необосновани и П. л. са част от непрекъсвана местна традиция с начало Кирило-Методиевата дейност във Велика Моравия, която постепенно е отпаднала, но не е била подлагана на странични влияния.

Облак вижда в П. л. доста ясни следи от по-нова, произхождаща от Б-я редакция, но допуска по-сложно движение на

Пражките глаголически листове, XI в.

ръкописите – от Северна Б-я през стара Дакия, а от там вливане и съживяване на автохтонната глаголическа писменост на моравско-словашка почва. Мареш предполага следния път: Велика Моравия – Б-я (Македония – препис) – Русия (препис) – Чехия (препис).

Вондрак (1904) отговаря на възраженията на Срезневски, като посочва, пак въз основа на сравнение на използваните от Срезневски текстове, че в някои случаи П. л. пазят още по-старо четене на текста по отношение на руските редакции, даже и на най-старите. Той изяснява, че тези текстове са се запазили не само в руски, а и в южнослав. ръкописи, при това – в същия превод, а от това би следвало, че основата на П. л. има бълг. произход. В своето издание на П. л. (1905) Н. К. *Грунски* не се съгласява с

твърденията на Вондрак, че в П. л. има българизми.

Обстоен палеографски анализ на П. л. правят Шафарик, Вондрак и Врана. Шафарик установява на л. I две ръце, въпреки че текстът е непрекъснат; от палимпсеста е запазен инициал ѱ с животински глави вместо кръгчета. Врана посочва, че животински глави се срещат и в някои инициали на лат. ръкопис, в чиято подвързия (задния лист и задната корица) са намерени П. л. Според Шафарик и Вондрак писмото на л. II е по-древно от глаголицата на л. I. Врана смята, че в начертанията на първия (л. Iа) и втория писач (л. Iб) може да се види определена връзка. Тъй като в езика се наблюдават едни и същи бохемизми, Вондрак мисли, че фрагментите са възникнали в една и съща среда и отразяват едни и същи традиции. Писмото не е висящо, глаголицата на л. Iа е полуобла, на л. Iб и л. II – с елементи на ъгловатост. Врана смята за най-важно писмото на л. Iб. Той вижда при него известни сходства с лат. минускул, които показва и писачът на л. II. Въз основа на това Врана предполага, че вторият писач е бил лат. писач, научил се да пише глаголица, т. е. той може да бъде смятан за човек с лат. култура, но вече привикнал към писането и структурата на глаголицата. В сравнение с най-древното глаголическо писмо, съхранено в *Киевските листове*, Врана определя П. л. като нов етап на развитие. Според Вондрак съществуват прилики с писмото на Син. пс.

Към архаичните черти в езика на П. л. спадат форми като вѣкоуштъ, сътворѣшаго за минало деятелно причастие I на глаголи от IV спр., форми за вин. пад. ед. ч. на съществителни от *о*-основи за лица, като прѣдатн спасъ, непреведени грц. термини в лексиката (трапезѧ, антифонъ и др.). Влиянието на чешката среда се проявява в рефлекса ц за праслав. *tj и *kt (хвалѧцнмъ), ʒ за праслав. *dj (оутврьʒенне), шч за *stj (на соудншчн), окончание за твор. пад. ед. ч. *о*-основи м. р. и ср. р. -ъмь (дрѣвъмъ) както в Киевските листове. Към бохемизмите спадат още: липса на епентетично л (ʒемѣ, проѣвѣаше, но прѣполовленне – само един пример); запазена група *dl (модлитвамн, свѣтндлъна), ш във формите на местоимението вьсь (въшѣхъ), оу за ж (боудетъ, славоу). Морфологични чешки черти са форма мне за род. пад. ед. ч. на личното местоимение за 1 л., им. пад. на -н от типа на къʒнн, мнлостн.

В изследванията върху фонетично-правописните особености на П. л. е направена систематизация на употребата на буквените знаци, тяхната дистрибуция и фонетична стойност. Изтъква се групата явления, които свидетелстват за влияние на чешката езикова среда, като се отделя и пласт, произхождащ от протографа, респ. от по-старите оригинали на преписа. Споровете са по втория пункт – извличането и оценката на по-старите правописни белези, които преписвачите на П. л. са възприели или модифицирали при създаването на новия кодекс. Сведения за това дават знаците за носови гласни, еровете и ѣ. Прецизен и изчерпателен анализ на тяхната употреба е направен в специалната статия на Мареш (1949), значително място им отделя в своята студия и Врана (1970). Положението с ж (26 етимологични позиции за ж, от които само на три места е изписана буквата) не крие загадки – употребата на гласна *у* е нормална за чешката правописна редакция, но малката носовка ѧ продължава да се употребява (42 етимологични позиции за ѧ, в които 11 пъти тя е заменена с други букви). Най-трудни за обяснение са четири случая, в които ѧ е заменена с ъ (всички само в аористното окончание за 3 л. мн. ч. -шѧ и само на л. II). Въз основа на тях Мареш прави предположение, че протографът на П. л.

е руски, при това – кирилски. Врана отхвърля обяснението на Мареш и смята, че причините за такава замяна трябва да се търсят в тогавашното състояние на чешкия език и тогавашния глаголически правопис. Замяната означава не само деназализация на носовката, но и депалатализация на предходната съгласна. Зад употребата на ѣ вм. ѧ (род. пад. ж.р. ед.ч. вцѣ, вин. пад. мн. ч. м.р. снѣ) по общо мнение на изследователите се крие чешко фонетично явление, независимо от разликите в конкретните обяснения. Употреба на два ера има само на л. Iб, т. е. при втория преписвач, другите три страници са написани с едноеров – с ъ (ѣ) правопис. Не във всички етимологични позиции е запазено означаването на ерова гласна, но тези случаи са единични. На л. Iб, където според Врана най-добре е запазен старият глаголически правопис, знаците за двата ера са употребени общо 30 пъти. Етимологически правилно ь е употребен девет пъти (от тях два пъти в силна позиция), знакът за ъ – 16 пъти (само в слаба позиция, два пъти в грц. дума пьатъткостн, -тне), пет пъти ъ заменя ь в слаба позиция. В 3 л. ед. ч. сег. време – пет случая – нито веднъж не се среща окончание -ть, а само -тъ. Макар че данните са доста оскъдни, Мареш приема, че оригиналът трябва да е бил точен в различаването на двата ера. Според него силната експанзия на ъ най-вероятно е бохемизъм на последните преписвачи. Врана смята, че когато е бил създаден оригиналът на първия лист, двата ера все още са се писали правилно. По време на писането на П. л. в ход вече е бил процес на депалатализация на съгласните, поради което се разпространява и писане само с ъ. Като единичен архаизъм трябва да се разглежда употребеният осем пъти Ѫ– знак за *и* (пет пъти на л. Iб, един път – на л. Iа, два пъти на л. II). Употребата на втория знак – ѵ – съвсем ясно преобладава, с него се пише и знакът за ы (ѣѵ.). При употребата на буквените знаци с числена стойност, напълно отговаряща на глаголическото писане, се забелязва една аномалия – използване на знак н (ѵ), т. е. двайсетично *и*, за означаване на 8 (два случая: (г)лась н IIа 19 и, вероятно, (от)ъпѣло н IIа 16). Тук Мареш вижда грешка на преписвача, обусловена от евентуалния кирилски оригинал на П. л. Врана смята, че по-вероятно е предположението на Шафарик за означение на началото на съответна слав. дума, предаваща гръцка.

В споровете около мястото и времето на възникване на П. л. е подлагана на анализ и тяхната лексика. В това отношение П. л. не са така своеобразни както Киевските листове (те имат с тях само една обща дума – цѣсарнтн), нито стоят в същата линия на използване на местна църковна терминология, съдържаща латинизми и „панонизми“. Независимо от това и тук не липсват въпроси, които чакат отговор. Според статистиката на Н. Радович, направена въз основа на Речника на Садник – Айцетмюлер, П. л. съдържат 200 думи (според Мареш – 214), 16 от които са хапакси. Няколко думи се приемат като характерни за чешкия църковнославянски: нзволенникъ (в старобълг. ръкописи нзбьранъин), цѣсарнтн (срещу цѣсарьствоватн), лъжесъвѣстоватн (също не от типа със суфикс -ьствоватн), крнжьнъ (срещу производните от крьстъ), може би и немѣрьнъин (срещу безмѣрьнь, употребявано в старобълг. ръкописи). Рядката дума възношенне се среща още в Син. пс., прнснотекъı – в Син. евх., кънзнь – в Супр. сб. В своята студия за лексиката на П. л. (1951) 100 думи Мареш отнася към общия речник на т. нар. канонически старобълг. ръкописи и по-късните техни преписи. Още 65 думи спадат към Кирило-Методиевия словен фонд, така че думите, индиферентни хронологически и локално, съставят 165 лексеми или 77 % от лексиката на П. л. Мареш отделя 20 лексеми, които свидетелстват за архаич-

ност на текста, тъй като срещу тях в по-късни паметници могат да се появят и по-нови думи (такива заместници се срещат още в Асем. ев., Сав. кн. и Супр. сб.). Към най-стария пласт могат да се отнесат общо 25 думи. По този път на разсъждения Мареш стига до заключение, че към кирило-методиевската лексика спадат общо 190 думи (почти 89 % от лексиката на П. л.). Глаголът поꙋрьпнѫтн и наречието ѥ҂ѧ според Мареш са след кирило-методиевски и сочат вероятно към Русия, подобно на жнвоносьнъ и свѣтоносьнъ, но само с известна степен на вероятност. Указание за западен произход на светилния за Всички светци той вижда в употребените именно в него думи нꙁволенникъ и цѣсарнтн. Въз основа на всички данни Мареш обобщава, че архетипът на П. л. е имал кирило-методиевски произход, а речниковите свидетелства за руска среда, респ. руски оригинал, са слаби и неизразителни, но все пак подкрепят неговите изводи от фонетичния анализ. Чешкият произход на последния препис личи ясно.

Най-новите открития (Г. *Попов*, Ст. *Кожухаров*) в областта на старобълг. химнографско наследство (триодните песнопения на Константин Преславски, нови Климентови съчинения и др.), новооткритите синайски ръкописи, изследванията върху късната глаголица на Балканите, с които значително се увеличават сведенията за облика и състава на най-ранните слав. литургични книги, предлагат нови аспекти в оценката на П. л. Бъдеща задача е да се съпостави лексиката на П. л. с колкото се може по-широк кръг литургични текстове в различни преписи, тъй като този тип ръкописи обикновено са били подценявани при изучаването на слав. (и специално на старобълг.) книжовна лексика. Що се отнася до правописните особености на П. л., техният едноеров правопис (с изключение на л. Iб) се съгласува с една от ранните правописни системи на по-късната глаголица, засвидетелствана особено добре в новооткритите паметници от Синайския манастир „*Света Екатерина*“ (срв. № 3/N и № 4/N по Описа на Й. *Тарнанидис*; за правописа вж. В е л ч е в а Б. Глаголицата на Балканите до началото на XIII в. Автореферат на докторска дисертация. С., 1989). Б. *Велчева* определя тази глаголица като „старобългарска“, „не по-късна от XI в.“, и установява, че едноеровият ъ (ⷭ҄Ꙣ)- правопис продължава да бъде характерен и за късната бълг. глаголица от края на XI до началото на XII в. Едноеров ъ-правопис е характерен за бълг. и хърватски паметници от XII и началото на XIII в. В този контекст преобладаването на ъ в правописа на П. л. получава по-мотивирано обяснение с оглед на глаголическия архетип, а не като намеса на последния чешки преписвач, който би влязъл в силно противоречие с предполагаемия двуеров руски кирилски оригинал. Трябва да се отбележи още една установена от Велчева особеност на глаголицата от XII в. – тенденцията, отразена в различна степен в паметниците, да се обобщи само една буква за *и* – ⷘ (т. е. глаголическия знак с числена стойност 20). Това би могло да обясни нелогичното от гледна точка на ранната глаголица използване на този знак с цифрова стойност 8 (н в кирилицата) в двата случая в П. л., при възможно влияние и на кирилски ръкописи. Случаите със замяна на аористното окончание -шѧ със -шѧ на л. II и палеографските разлики между двата листа навеждат на предположение, че последният препис може да е правен въз основа на литургични книги, между които е имало и кирилски ръкописи, съответно от два протографа – единият глаголически, а другият кирилски, може би произхождащ от Русия. Що се отнася до пътя на глаголическите литургични ръкописи, между които са се намирали протографите на П. л., склонни сме да приемем за по-вероятно като източник за част от литургичния фонд на Сазавския манастир обменянето и движение-

то на глаголически ръкописи на юг от Дунав между няколко основни центъра – най-ранните Плиска–Преслав и Охрид и манастира „Св. Екатерина“ на Синай.

Лит.: Höfler K. A. C., P. J. Šafařík. Glagolitische Fragmente. – ABGW, 5 Folge, 10, 1857, p. 57–62; Срезневский И. И. Из обозрения глаголических памятников. 3. Богослужебные книги. Пражские отрывки. СПб., 1861, с. 33–35; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 2. СПб., 1876, с. 490–493, 529–545; Vondrák V. Prager glagolitische Fragmente. – In: Vondrák V. Altslovenische Studien. Wien, 1890 (SAWW, 122), p. 75–78; Vondrák V. O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec. Praha, 1904, p. 48–83, 87–90, 105–110; Грунский Н. К. Пражские глаголические отрывки. СПб., 1905 (Памятники старославянского языка. 1., 4), 27 с.; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 99–112; Vajs J. Rukověť hlaholské paleografie. Praha, 1932, табл. V, VI; Романски Ст. Старобългарски език в образци. С., 1945, табл. XV; Weingart M. Československý typ cirkevnej slovančiny. Bratislava, 1949, p. 68–83; Weingart M., J. Kurz. Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha, 1949, p. 146–149; Mareš F. V. Pražské zlomky a jejich předloha v světle hláskoslovného rozboru. – Slavia, 19, 1949, p. 54–61; Mareš F. V. Pražské zlomky a jejich původ v světle lexikálního rozboru. – Slavia, 20, 1951, p. 219–232; Večerka R. Slovanské počátky české knižní vzdělanosti. Praha, 1963, p. 83–91; Vrana J. Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Českoj do kraja XI stoljeća. – Slavia, 39, 1970, p. 238–249; Mareš F. V. An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. München, 1979, p. 41–45; Hannick Ch. Der liturgische Standort der Prager glagolitischen Fragmente. – In: Litterae Slavicae medii aevi. Francisco Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae. München, 1985, p. 107–117; Reichertová K., E. Bláhová, V. Dvořaková, V. Huňáček. Sázava, památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha, 1988, p. 28–46, 55–70, 104–116; Йовчева М. Пражките глаголически листове в контекста на старобългарската химнография. – WSJ, 47, 2001, p. 51–72.

Ангелина Минчева

ПРÀЗНИКЪТ НА КѝРИЛ И МЕТÒДИЙ. Скоро след смъртта на слав. първоучители се утвърждава общоцърковното съзнание за тяхната святост. Приема се, че *канонизацията на Кирил и Методий* се извършва спонтанно към края на IX – началото на X в. Те „продължават“ своята мисия сред славяните и тя става един от важните фактори в усилията за тяхното оцеляване, особено за съхраняването на българите. В предбългарския период на Кирило-Методиевия култ са създадени първите творби за прослава на Кирил – ЖК (вж. *Пространни жития на Кирил и Методий*), Службата за Кирил (вж. *Служби за Кирил и Методий*) и първите му живописни образи (вж. *Гроб на Константин-Кирил Философ* и *Кирил и Методий в изобразителното изкуство*). Може да се предполага, че в Б-я култът започва да се въвежда след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в Плиска (886); те вероятно донасят посветените на Константин-Кирил книжовни паметници и продължават създадената във Велика Моравия практика за честване на неговата памет, в което вече е включен и Методий. Още тогава се очертава изключително важното място на прославата на солунските братя в стремежа на бълг. държавна власт и Църквата да консолидират бълг. народност и да я приобщят към християнската цивилизация чрез самостоятелно духовно развитие, да отстояват бълг. културна самобитност и политическа независимост, застрашени от неизбежното виз. влияние, проникващо с *покръстването на българите* (864) и разпространяването на новата вяра от виз. духовници на грц. език. Всичко това обуславя не само църковното, но и гражданското, държавното и културното значение на Кирило-Методиевия празник още при зараждането му, обяснява неговата непреходност и централната му роля в изграждането на бълг. истор. и обществено съзнание. Мнението, че църковен П. К. и М. съществува от X в., поддържат А. В. *Горски* (1865), Й. Й. *Перволф* (Мефодиевский юбилейный сборник, 1885, с. 112–113), В. *Ягич* („Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии“, 1885, с. 2), А. Н. Петров (1893), М. *Дринов*

(1911, с. 252), Ал. *Теодоров-Балан* (1920, с. 67, 96–97, 113, 129; 1934, с. 9, 12, 74), Ив. *Гошев* (Светите братя Кирил и Методий. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 96). В Б-я се появяват нови съчинения за първите бълг. светци. Климент Охридски написва *Похвално слово за Кирил*, в края на което се изтъква, че Кириловите ученици почитат деня на неговото успение. За църковния П. К. и М. през Средновековието се съобщава в различни по произход (български, сръбски, руски) и по жанр (евангелия, апостоли, псалтири, минеи, пролози, жития и др.) ръкописи. В многобройни *вести за Кирил и Методий* в писмени паметници от X в. насам (най-ранни от тях са *Асеманиевото евангелие, Остромировото евангелие, Савината книга*) се посочват поменалните им дни – най-често датите на смъртта им: 14 февр. за Кирил и 6 април за Методий; срещат се съответно и 14 окт. и 11 май. Успение Кирилово е първият бълг. празник в църковната година, необвързан с виз. църковен календар. Около границата между XI и XII в. започва отбелязването на общ празник за двамата светци – отначало на различни дати: 14 окт., 14 февр., 6 апр., 11 май, 25 авг., а по-късно постепенно установен на 11 май. Преобладава мнението, че тази дата е определена произволно, но общият култ е търсен съзнателно – още в края на IX – началото на X в. са създадени общо *Похвално слово за Кирил и Методий* и *Проложно житие на Кирил и Методий*. В бълг., сръбски и източнослав. преписи от XII–XIII в. са засвидетелствани и къси химнични възхвали (тропари, кондаци, слави) за Кирил, за Методий и общи за двамата.

В честването на Кирил и Методий могат да се проследят две силно свързани идеи – апостолска и българска. В първите паметници двамата братя се сравняват с раннохристиянските апостоли, след това се обявяват за равноапостоли и за вселенски апостоли, което показва стремежа на новопокръстените слав. народи към равностойност с другите християни във Вселенската църква. Елемент от този процес е контаминацията им с някои от великите църковни отци. След като Б-я става център на слав. литургия и просвета, Кирило-Методиевият култ целенасочено се българизира. Този процес особено се засилва след падането на бълг. държава под виз. власт (1018), което личи дори в произведения, писани от гърци – напр. в *Пространното житие на Климент Охридски* от Теофилакт Охридски. След възстановяването на бълг. царство (1186) култът се свързва с отново започналата борба за държ. и църковна независимост. В идентифицираните през 1992 стенописни образи на Кирил и Климент от 1191 в църквата „Св. Георги“ в с. Курбиново (на 15 км от Преспанското езеро) те са означени като „учители на българите“. Един от най-значителните моменти в честването на Кирил и Методий е славословието за тях, поместено в Синодика на Бълг. църква (1211) и предназначено за четене в църквите при службата за възстановяване на православието. В него се провъзгласява вечна слава „на Кирила Философа, който преведе Божественото писание от гръцки на български и просвети българския род“ и „на неговия брат Методий, архиепископ на Моравия Панонска, тъй като и той много се потрудил за славянската книга“ (Д у й ч е в Ив. Из старата българска книжнина, 2, С., 1943, с. 168). Имената на Кирил и Методий са включени в официалния сборник с решенията на Търновския църковен събор (1211) редом с имената на *Андрей Критски*, *Теодор Студит*, *Методий I* и на други висши йерарси на Източната църква. Това показва първостепенното място на техния култ в богослужебния цикъл на църковната година и в официалната доктрина на Бълг. църква. Същевременно се изтъкват техните заслуги за бълг. православие и за бълг. просвета. Според Б. Н. *Флоря* (1988, с. 165) характеристиката на Констан-

тин-Кирил в т. нар. Борилов синодик го превръща в „истински национален герой на българите“ и го свързва неразривно с тяхната истор. съдба.

Честването на Кирил и Методий в църквите и манастирите на средновековна Б-я никога не е прекъсвано, включително и през вековете на турското робство. От ръкописите сведенията за П. К. и М. преминават в печатните издания (вж. *Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV–XVII век*). *Димитрий Ростовски* в своята „Книга житий святых“ (края на XVII в.) под датата 11 май поставя общо житие на Кирил и Методий, което е негова преработка на Пространните жития. Според Теодоров-Балан (1934, с. 13) то „заслонило“ дотогавашните житийни текстове и по него се създал „новият църковен обичай за православен празник 11 май“. Въпреки известната неравномерност в развитието на култа към Кирил и Методий и някои тенденции в него през XIV–XV в. към русизация (вж. *Константин Костенечки*) съвременните изследователи приемат, че през средните векове в Б-я Константин-Кирил и Методий са елитарни светци, почитани главно от образованите българи (духовната и светската аристокрация); досега не са намерени данни за участието на народа в прославата им. Утвърдена е традиция да се извършва църковна служба в тяхна чест, създадени са богата книжнина, икони, стенописи, песнопения, вдъхновени от техните поменални дни. Редица изследователи разглеждат тези творби като свидетелства за единство и непрекъсваемост на техния култ (Б. *Ангелов*, 1956; Флоря, 1988; Д. Чешмеджиев, 2001). Днес в бълг. църковен календар има три П. К. и М. – 14 февр. (Успение на св. Кирил Славянобългарски), 6 апр. (Успение на св. Методий Славянобългарски) и 11 май (Св. Кирил и Методий).

През Средновековието църковното почитание на слав. просветители се извършва от сърбите (на 25 авг.) и от русите, белорусите и украинците (предимно на датите, определени в бълг. църковна практика). В приетия от Руската църква през 1682 Ерусалимски типик светите Кирил и Методий не са включени, но много руски писмени паметници показват, че честването им продължава. В руския църковен календар то е възстановено официално през 1863. У чехите и моравците също се създава традиция за прослава на Кирил и Методий. По настояване на чешкия крал Карл I (1346–1378, от 1347 — Карл IV, имп. на „Свещената римска империя“) съборът в Оломоуц ги канонизира (1349); съставени са „пасион“ и служби за тях, засвидетелствани в бревиари от XIV–XV в. под датата 9 март. Има писмени сведения, че този ден се празнува и през XVII в. От Чехия честването на 9 март се пренася в Полша – утвърдено е официално през 1346 в решение на Краковския синод; възприема се и от хърватите.

Според някои специалисти почитанието на Кирил и Методий в Рим започва да заглъхва след унищожаването на Велика Моравия (907–908). Официално слав. първоучители са канонизирани от Римокатолическата църква с папската енциклика *Grande munus* (1880), в която празникът им се определя на 5 юли. От 1897 той се чества от Католическата църква на 7 юли, а от 1970 римският църковен календар предвижда служба за Кирил и Методий на 14 февр. На 31. дек. 1980 в апостолическо писмо папа Йоан-Павел II провъзгласява светите Кирил и Методий за съпокровители на Европа редом със св. Бенедикт, обявен за неин патрон през 1874. По повод на 1100-годишнината от смъртта на Методий (1985) се разпространява „Послание на Римския папа Йоан-Павел II до епископите, свещениците, религиозните братства, до всички вярващи християни за възпоменаване на делото на разпространителите на Евангелието Св. Св. Кирил и Методий след 11 века“. Вж. и *Папски енциклики и писма* за Кирил и Методий.

Св. св. Кирил и Методий. Икона от Ст. Доспевски в църквата „Св. Богородица“ в Пазарджик, 1856 г.

В гръкоезичната църковна литература образите на Кирил и Методий намират място откъм края на XI до XIX в. само във връзка с дейността на техните ученици. Според Кр. *Станчев* (1989, с. 156) първият житиен текст, посветен изцяло на Кирил и Методий, е преводът на грц. език на сводното житие от Димитрий Ростовски, направен през 1869 от Филарет, проигумен на Ватопедския манастир. В грц. църковен календар П. К. и М. е включен през Възраждането, след появата на Москополските издания (най-ранното е от 1742) и на изданията на богослужебни книги, отпечатани в гр. Берат, дн. в Албания (предполага се, че са от XVIII в.). През 1966 с благословията на Св. Синод на Еладската църква и по поръка на солунския митрополит Панталеймон I светогорският монах Герасим Химнописец от скита „Малка св. Ана“ създава Служба за Кирил и Методий, по която се изпълнява църковният ритуал при честването им на 11 май.

През епохата на Бълг. възраждане в съответствие с променените обществено-икономически и политически условия П. К. и М. излиза от обсега на църквата и добива нови мащаби, роля и значение. Възрожденците подчертават националната и общослав. идея в делото на първопросветителите, изтъкват като главна тяхна заслуга, че са дали на българите и на останалите славяни „книжевността, без която няма народност“ (Читалище, 1872, 16, с. 712). *Паисий Хилендарски* в „История славеноболгарская“ (1762) изразява гордостта си, че Кирил и Методий създали азбуката за българите, а след това тя се разпространила и сред другите славяни. От втората четвърт на XIX в. тази мисъл се подема от бълг. културни дейци, у които се изгражда убеждението, че светите братя могат да се почитат най-добре с „народополезни работи“ (Читалище, 1872, 16, с. 712). Заражда се научният интерес към Кирило-Методиевото дело (началото му поставя В. *Априлов*, 1841), превеждат се съчинения на западнослав. и руски слависти, имената на Кирил и Методий се появяват във възрожденския печат (в уводната статия в първия брой на първия бълг. вестник – „Български орел“, 1846, редакторът му Ив. Богоров призовава съвременниците си да продължат апостолското им дело) (вж. *Българското възраждане и делото на Кирил и Методий*).

Към средата на XIX в. бълг. общество е подготвено за повсеместно тържествено отбелязване на Кирило-Методиевия ден. По традиция той остава на 11 (нов стил 24) май. Като училищен

празник се чества за пръв път през 1851 в Епархийското училище в Пловдив (наречено тогава „Св. св. Кирил и Методий“) по почин на главния учител Н. Геров, а след това – на неговите приемници К. Геров (през 1856–1858) и Й. Груев (през 1856–1868). Първите писмени свидетелства за П. К. и М. през Възраждането се намират в книги на Неофит Рилски, поместил в своята „Христоматия славянскаго языка“ (1852) под датата 11 май Житието на Кирил и Методий от Димитрий Ростовски, и на В. Королеев, който в „Месецослов или календар вечний...“ (1853) под заглавие „Месяц май ден 11-й“ пише, че е нужно общо честване на Кирил и Методий и нарича празника „особит“, понеже „са тия светии след отцев святих“, измислили са славянобълг. букви и са превели Свещеното писание на славянобълг. език (с. 47). През 1857 на 11 май е отслужена литургия и е произнесено слово в бълг. църква в Цариград; „Цариградски вестник“ (бр. 329, 18 май 1857) отпечатва съобщение за това събитие и приканва примерът на цариградските българи да се възприеме „по сичка България“. Атмосферата на празника се долавя в редакционния коментар, че сърцата на българите, развълнувани „от божествена промисъл и от родолюбие, искрено тържествуват духовно... за слава и чест на своите просветители“. В бр. 376 от 26 апр. 1858 „Цариградски вестник“ публикува пожеланието на Й. Груев „да почетем като покровители на нашите учебни заведения нашите първосвятители св. Кирила и Мефодия и деня 11 май... с торжествено празнование и водосвящение на нашите училища“. През 1857 вече е имало честване в Шумен, вероятно и в Лом; през 1858 празнуват във Велес, Видин, Калофер, Карлово, Копривщица, Русе, Свищов, Скопие, Сопот, София, Стара Загора, Чирпан; в 1859 – в Горна Джумая (дн. Благоевград), Габрово, Елена, Казанлък, Клисура, Пазарджик, Панагюрище, Сливен,Ески Джумая (дн. Търговище), Ямбол. През следващите години Кирил и Методий са прославяни във все повече градове и села както във „вътрешните“ бълг. земи, така и в Македония, Тракия, Северна Добруджа – Скопие (1860, 1868, 1869, 1871), Велес (1860, 1867, 1868), Солун (1862, 1868, 1871, 1873, 1874) и солунските села Царово (1873) и Гюмен (1875), Прилеп (1864, 1865, 1867, 1871), Охрид (1865, 1866, 1870), Кукуш (1866, 1867, 1874), Крива паланка (1868, 1869), Щип (1869), Битоля (1871), Воден (1872, 1874), Сяр (1873), Лозенград (1862, 1867, 1870, 1871), Одрин (1862, 1874, 1878), Родосто (1866), Тулча (1861, 1862, 1864, 1865, 1866, 1868, 1871, 1872), Мачин (1864, 1870, 1874), Везир Козлуджа (1870), Черна вода (1870), Кюстенджа и Карапча (1872), добруджанските села Крапец (1871) и Черна (1872) и др. До Освобождението (1878) по непълни данни празникът е устройван над 400 пъти в 135 селища във и извън Б-я. В 32 бълг. периодични издания има повече от 430 публикации (съобщения, дописки, статии) за П. К. и М.

Организатори на тържествата са главно училищата, респ. учителите, но наред с тях – и свещеници, читалища (в Букурещ, 1867; Плоещ, дн. в Румъния, 1870; Александрия, Румъния, 1872, и другаде), училищни и църковни настоятелства, ученически и женски (Русе, 1874) д-ва, еснафски организации (терзийският еснаф в Котел, 1860) и др. Денят 11 май се празнува „като втори Великден“ (България, бр. 9, 23 май, и бр. 11, 6 юни 1859) и „по-тържествено от Великден“ (България, бр. 62, 25 май, и бр. 63, 1 юни 1860). Празникът започва с литургия, в която често освен Кирил и Методий се почитат дарители на училища, читалища, църкви – Дим. Хаджирусев, Анг. Хаджоолу, Ив. Денкоглу (Русе, 1858); Хр. Николов (Казанлък, 1859); П. Берон, А. Ранков, М. Бенли (Шумен, 1871) и др. Винаги службата се извършва на български или на църковнослав. език, нерядко от внушителен брой свещеници (през 1859 в Казанлък четирима,

в Карлово – четирима свещеници и един дякон, в Пловдив – митрополитът и шестима свещеници; през 1861 в Тетевен – шестима свещеници; през 1863 в Браила – седем; през 1867 в София – архимандрит Хрисант с дванайсет свещеници; през 1868 във Варна – Панарет Хилендарски с дванайсет свещеници). В литургиите участват червенският митрополит (Русе, 1858), Иларион Макариополски (Цариград, 1859), екзарх Антим I (Цариград, 1872 – провъзгласява се Бълг. екзархия, и 1873), Панарет Пловдивски и Иларион Ловчански (Цариград, 1872), Климент Браницки (Търново, 1874) и други високопоставени йерарси. Изключително показателни са богослуженията през 1860, когато по примера на великденския акт в Цариград повсеместно се отхвърля властта на Цариградската патриаршия и фанариотските владици (Габрово, Клисура, Копривщица, Кюстендил, Нова Загора, Пазарджик, Панагюрище, Самоков, Севлиево, София, Стара Загора, Хаджиоглу Базарджик, дн. Добрич, Чирпан, Шумен и другаде). След църковната служба обикновено учениците манифестират с песни, с ликовете на Кирил и Методий, обкичени с цветя (в Болград, дн. в Украйна, 1865 – със знамето на бълг. гимназия с образите им). В Шумен (1860) начело на колоната има музика; в Кукуш (1867) 250 ученици с иконата на просветителите и с песни се отправят към църквата, а след службата – към главното, взаимното и девическото училище. Цялото население се стича в църквата и съпровожда шествието до училището, където се прави водосвет; някъде има годишни изпити (Севлиево, 1861; Видин, 1867; с. Равна, дн. във Варненска област, 1872) и литературно-музикални програми. Неотменна част от тържествата са словата (често по няколко), в които се прославя Кирило-Методиевото дело, отправят се призиви за народностно свестяване, напредък на просветата, независимост на църквата, за въвеждане на бълг. език в богослужението и училището, а по-късно – и за политическа свобода, за слав. солидарност. Между ораторите са именити възрожденци: Й. Груев, С. Доброплодни, Б. Петков, Т. Бурмов, П. Р. Славейков, Мих. Буботинов (той съчинява и химн за Кирил и Методий), Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Д. Стоянов, В. Друмев, П. Бонев, Гр. *Пърличев* и много други. Слова произнасят и учителки: Р. Барак-Душанова, Хр. Бояджиева Милева, Й. Генова, Ст. Маринова; говорят ученици, студенти, чужденци (напр. американският мисионер и книжовник А. Лонг) и др. На П. К. и М. има и други прояви на бълг. духовен и културен живот. Освещават се църкви, някои от които приемат за патрони Кирил и Методий – във Варна, 1865; Букурещ, 1869; Кюстенджа, дн. Констанца, Румъния, 1872, и другаде (вж. *Храмове* с имената на Кирил и Методий). В Цариград на 11 май 1859 се взема решение да се построи нова бълг. църква, в Търново (1878) едно от имената, дадени на храма „Св. 40 мъченици", е „Св. св. Кирил и Методий". На 11 май се откриват училища – във Варна, 1862; Черна вода, дн. в Румъния, 1870; Бобошево, 1871; Лясковец – главно училище, 1871, и Богословското училище „Св. св. Петър и Павел", 1874, и другаде (вж. *Учебни заведения* с имената на Кирил и Методий). Основават се и се отбелязват годишнини на читалища – в Свищов, 1858; Карлово, 1862; Берковица, 1873 (вж. *Читалища* с имената на Кирил и Методий); честват се заслужили за възраждането на българите личности (Ю. И. *Венелин* – в Чирпан, 1867); свикват се учителски събори (Чирпан, 1870); поставя се начало на културни д-ва (в Търново през 1868 Ив. *Момчилов* създава д-во за издаване и разпространение на книги). Някъде за тържествената обстановка допринасят внушителни ефекти – в Солун (1862) има фойерверки, в Силистра (1872) пускат доставен от румънски учител балон с надпис „Тържествуването на св. Кирил и Методия, Силистра, 11

май“. Своеобразен облик има П. К. и М. за бълг. заточеници в Диарбекир, Югоизточна Турция, които полагат много усилия, за да осигурят православно богослужение, да подготвят слова; за тях 11 май е извор на нравствени сили и вяра в бъдещата по-добра съдба на отечеството. Бълг. емиграция празнува с носталгични чувства, но и по-свободно, с повече светски прояви – в Браила (1866, 1868, 1869, 1870), Букурещ (1866), Болград (1870) се представят патриотични драми от Д. Войников; в Цариград (1868) З. Струмски свири на фортепиано; в 1875 в Турну Мъгуреле, дн. в Румъния, в градината на Грандхотела градската музика изпълнява бълг. народни песни и хора; в Плоещ, Румъния, през 1877 празникът се чества в лагера на Бълг. опълчение, което минава в церемониален марш пред генерал Н. Г. Столетов със Самарското знаме с образите на Кирил и Методий. В Москва първото честване е през 1862 по инициатива на славянофилите. В Одеса през 1870 българи и руси почитат заедно деня на слав. апостоли; присъства и В. И. *Григорович*.

Навсякъде П. К. и М. се чества масово, „без всякакви поръчвания и наредби..., само от едно всеобщо сердечно влечение“ (Бълг. книжици, 1862, 12, с. 628). Участват всички социални слоеве, деца, младежи, възрастни. В Цариград през 1861 се събират повече от 5000 души, през 1867 – българите „от островите, от Боаза, от Пера, от всяка страна на просторната столица..., работници, еснафи, търговци от България, Тракия и Македония...“ (Македония, бр. 24, 13 май 1867). През 1864 в Тетевен и в Тулча, дн. в Румъния, отиват жители от околните села; през 1866 в Родосто, дн. Такирдаг, Турция, празнуват занаятчии и търговци, абаджийският еснаф обявява 11 май за свой патронен празник (вместо Арахангеловден); през 1867 в София е свикан събор от 25 кази; през 1872 в Белград след литургията празненството продължава при бълг. градинари.

Грц. духовенство и гъркоманите отначало подценяват честванията, по-късно остро се съпротивляват и се опитват чрез турската власт да ги осуетяват, но до забрана не се стига; сведения за сериозни конфликти в навечерието на 11 май има от Пловдив (1859), Силистра (1860), Тулча (1862), Неврокоп, дн. Гоце Делчев (1863), Малко Търново (1870), Черна вода (1870) и от други места. Въпреки това празникът става все по-популярен и дори гърци се включват в него (Шумен, 1859; Смирна, дн. Измир, Турция, 1867; Неврокоп, 1868). В градове с пъстър етнически състав на населението той добива многонационален характер – в Цариград участват бошнаци, турци, араби (1867), руси, хървати, сърби, черногорци, моряци далматинци (1870); в Букурещ – руси, сърби, гърци (1870), в Силистра – учениците от влашкото училище (1872); в Белград речи произнасят сръбски и чешки студенти (1872). В Букурещ и Цариград тържествата са посещавани от чуждестранни консули.

В дописка във в. „България“ (бр. 10, 30 май 1859) за П. К. и М. в Пловдив се казва, че той е „ден, който изпълва сърцето на всякой болгарин с най-мила радост и събужда горещи чувства за народно съзнание“. Така непретенциозно е определена същността му през възрожденската епоха, когато Константин-Кирил и Методий и тяхното дело стават символи на бълг. културен възход и извор на патриотична гордост и самочувствие. Празникът се превръща в своеобразно противодействие срещу духовното и политическото потисничество, чуждопоклонството и невежеството; става ден на стремежа към знание, на творческия човешки дух, градиво за новия светоглед и за народопсихологията на българите.

Идеолозите на националноосвободителното движение безусловно го подкрепят и подчертават неговата роля в борбата за постигане на върховната цел на Бълг. възраждане. Васил Левски от-

деля място в тефтерчето си за славословие за Кирил и Методий, за тях неедноктатно пишат Г. С. *Раковски*, П. Р. *Славейков*, Л. *Каравелов*. През 1871 Бълг. централен революционен комитет в своя прокламация призовава: „Братия българе! Молете се на нашите светли равноапостолни братия Кирила и Методия и приготовлявайте се за бой!“ (Страшимиров Д. Т. Васил Левски. Т. I. С., 1929, с. 503.) Хр. *Ботев* в уводна статия във в. „Знаме“ (бр. 15, 9 май 1875) най-синтезирано оценява значението на Кирило-Методиевото дело за българите, за всички славяни и за цялото човечество и нарича 11 май „празник за нашето историческо възрождение..., празник народен, празник, който ни напомня нашето преминало и настояще, и празник, който трябва да ни въодушевлява с идеята за пълно духовно и политическо освобождение“.

П. К. и М. запазва общонародния си характер и след Освобождението. Независимо от променящите се политически обстоятелства той остава въплъщение на най-възвишените духовни стремежи на българите, намерили израз и в химна за първоучителите „Върви, народе възродени!“ (текст Ст. Михайловски, 1892; музика П. Пипков, 1901). Днес в Б-я 24 май е официален светски празник. Той се чества и в Русия (от 1986); светски прояви има и в други страни в дните на църковните П. К. и М.

Лит.: Горский А. В. О древних канонах святым Кириллу и Мефодию. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 271–284; Вазов Ив. Пловдив, събота, 8 май 1882 г. – Народний глас, бр. 288, 8 май 1882 (същото в: Вазов Ив. Събрани съчинения. 18. С., 1957, с. 160–162); Петров А. Н. Чествование свв. апостолов Кирилла и Мефодия в древнерусской церкви (по служебным минеям и месяцесловам до 1682 года). – ХЧ, 72, 1893, 1, с. 526–547; Груев Й. Епархийското в Пловдив училище „Св. Кирил и Методи“. – БПр, 3, 1896, 7–8, с. 128–130; Ванков Н. Ив. Денят 11 май до Освобождението ни. – Право дело, 4, 1901, 4, с. 296–304; Начов Н. Градиво за историята на калоферските училища. – Училищен преглед, 7, 1902, 2, с. 27–28; Дринов М. Как са почитали старите българе паметта на словенските първоучителье и техните ученици. – В: Дринов М. Съчинения. 2. С., 1911, с. 252–255; Дринов М. Новый церковнославянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях. – В: Дринов М. Съчинения. 2. С., 1911, с. 332–362; Стоилов А. П. Празнуване паметта на св. св. Кирила и Методия. – Училищен преглед, 21, 1922, 5–6, с. 331–337; Начов Н. Цариград като културен център на българите до 1877 година. – СбБАН, 19, 1925, с. 96–99; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 8–16; Блъсков Ил. Р. Денят на светите братя в Шумен през 1861 година. – Св. св. Кирил и Методий, 1, бр. 1, 24 май 1936, с. 12–13; Васильов Т. Преди 75 години. Празникът на Св. св. Кирила и Методия. – Св. св. Кирил и Методий, 1, бр. 1, 24 май 1936, с. 12; Миладинова-Алексиева Ц. Последното празнуване. – Св. св. Кирил и Методий, 1, бр. 1, 24 май 1936, с. 12–13; Ганчев Н. Първият праздник „Св. Св. Кирил и Методий“ в Прилеп 1867 г. – В: Сто години ново българско училище в гр. Прилеп. 1843–1943. Скопие, 1943, с. 69–71; Ангелов Б. Ст. Празникът на славянските просветители Кирил и Методий (Произход и развитие). – ИИБИ, 5, 1954, с. 253–290; Ангелов Б. Ст. Към историята на празника на Кирил и Методий през средните векове. – В: Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955, с. 55–68; 100 години ден на народната просвета и култура. Юбилеен лист. 24 май 1957, 4 с.; Кулелиев Й. Нови данни за първото честуване паметта на светите братя Кирил и Методий в Търново. – ДК, 41, 1961, 5, с. 21–24; Йонков Хр. Празникът на Кирил и Методий по време на Българското възраждане. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 411–428; Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 100–153; Зографов Д. Последното празнуване на „Кирил и Методий“ в Солун. – В: Пламъкът на солунския светилник. С., 1970, с. 135–138; Чопова-Юрукова Л. Неповторими години. – В: Пламъкът на солунския светилник. С., 1970, с. 126–129; Свети Кирил-Константин Философ. Юбилеен сборник от материали за църковното честуване на 1100-годишнината от блажената му кончина. С., 1971, 252 с.; Дописка до в. „Српски дневник“ за празнуването на деня на българската и славянската просвета в Габрово, Ямбол, Панагюрище, Сопот, Велес и други места. – В: Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 165; Дописки от Кукуш до в. „Македония“ за отпразнуването в града деня на Кирил и Методий. – В: Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 226–227; Тодоров Ил. Делото на Кирил и Методий и Българското възраждане. – В: Кирило-методиевски страници. С., 1983, с. 286–292; Флоря Б. Н. Кирилло-Мефодиев-

ские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 159–168; Данчев Г. Прослава на Константин Философ – св. Кирил, редом с южнославянски светци, в ръкописи, съхранявани в Папския ориенталски институт – Рим. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 241–245; Денев И. 11 май – денят на св. братя Кирил и Методий като тема за благовестие през епохата на българското възраждане. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 294–302; Димитрова Г. Учениците и празникът, посветен на св. Кирил и Методий през Възраждането. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 249–252; Нешев Г. Историческият спомен за славянските първоучители, съхранен в старинните български манастири. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 236–240; Нихоритис К. Атон и съхраняването на Кирило-Методиевите традиции. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 226–235; Поптодоров Р. Относно канонизацията изобщо и по-частно канонизацията на св. братя Кирил и Методий. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 71–74; Станчев Кр. Образите на св. Кирил и Методий във византийската и гръцката литература (XI–XIX в.). – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 154–156; Чолаков Г. Делото на св. Кирил и Методий на страниците на в. „Право“. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 265–270; Аврамова А. Ръкописи за прослава на Кирил и Методий в Народната библиотека „Иван Вазов“. – Библиотекар, 37, 1990, 5, с. 18–21; Šivarov N. Kanonizace a liturgická oslava svatých Cyrila a Metoděje. – In: Kulturně historické styky jižní Moravy. XX Mikulovské symposium 22–25 října 1990. Brno, 1990, p. 17–22; Из българския възрожденски печат. С., 1992, с. 303, 310, 313–319, 320–321, 322, 337–342, 343–344, 358–363, 366–367, 370, 375–384, 389, 396, 403–407; Бакалова Е. Живописна интерпретация на сакрализирания образ в средновековното изкуство (Св. Кирил и Методий и техните ученици). – Palaeobulgarica, 18, 1994, 1, p. 96–107; Йонков Хр. Празникът на българската нация [24 май]. – Македония, 1995, 4, с. 3–4; Турилов А. А. Гипотеза о происхождении майской и августовской памятей Кирилла и Мефодия. – Славяноведение, 2000, 2, с. 18–28; Чешмеджиев Д. Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове. С., 2001, 189 с.

Петрана Колева

ПРÀКСАПОСТОЛ – вж. *Апостол*.

ПРЕВОДÀЧЕСКО ИЗКỲСТВО на Константин-Кирил Философ. Най-голямата заслуга на Константин-Кирил към бълг. и слав. просвета и книжовна култура се състои в създаването на първата цялостна и систематизирана слав. азбука – *глаголицата*, и в превода на най-необходимите християнски богослужебни текстове: *Евангелие*, *Апостол*, *Псалтир* и др. Какво е участието на Методий в това дело преди 869, не е известно; докато и двамата са живи, той остава до голяма степен в сянката на своя гениален брат. Със сигурност може да се твърди, че след смъртта на Кирил Методий превежда почти цялата *Библия*, а също и други религиозни съчинения.

Да се превежда Евангелието (както и изобщо Свещеното писание) през Ранното средновековие е било много трудно: текстът е бил смятан за боговдъхновен, в него не е можело нищо да се добави или да се извади (срв. Мт 5:18 „защото истина ви казвам: докле премине небето и земята, ни една йота или една чертица от закона няма да премине“), т. е. броят на думите в оригинала и в превода е трябвало да бъде един и същ; имало е стремеж големината, морфемният състав, дори родът на думата да бъдат еднакви. Затова някои по-ранни преводи, напр. на Аквила, който превежда Стария завет от евр. на грц. език (II в.) или на Улфила, който го превежда от грц. на готски език (IV в.), показват големи недостатъци. От друга страна, старобълг. език до 862/863 е бил безписмен, напълно необработен в литературно отношение, докато гръцкият е имал хиля-

долетна книжовна традиция. Константин-Кирил изпълнява своята задача с поразително съвършенство. В неговия превод няма робско наподобяване на оригинала; той е ясен, логичен и обоснован, всичко в него е изцяло в духа на слав. езикови норми.

Така напр. една типична слав. особеност – употребата на притежателни прилагателни от съществителни, главно имена на лица – е намерила широк достъп още в първите преводи. С тях Константин-Кирил предава притежателния род. пад., срв. Мт 8:14 домъ Петровъ (съгласувано определение) и ἡ οἰκία (τοῦ) Πέτρου (несъгласувано определение, буквално 'къщата на Петър'), Йоан 18:26 рабъ архиереовъ и ὁ δοῦλος τοῦ ἀρχιερέως, Мт 22:32 азъ есмь богъ авраамль и богъ исаковъ и богъ ѣковль, или за ж.р. сынъ маріинъ Мк 6:3 и τῆς Μαρίας, и т. н. Друга специфична за бълг. език от IX в. черта – двойственото число, също е проведена последователно, докато в грц. език дуалните форми вече са били изчезнали. Показателна е и появата на ср.р. ед.ч. срещу ср.р. мн.ч. в гръцки, напр. честото вьсе се покрай вьсѣ сн за πάντα ταῦτα. Същото може да се каже за изцяло слав. употреба на падежите, срв. напр. при род. пад.: Мт 21:19 нинъсоже не обрѣте (отрицание) – οὐδέν εὗρεν, Мт 10:9 не съташте злата ни сребра ни мѣдн – μὴ κτήσεστε χρυσὸν μηδὲ ἄργυρον μηδὲ χαλκὸν, Йоан 3:35 отьць любитъ сына (род.-вин. при имена на лица-мъже) – ὁ πατὴρ ἀγαπᾷ τὸν υἱὸν, Лк 3:13 нинътоже боле повелѣнаго вамъ творите (сравнение) – παρὰ τὸ διατεταγμένον, Лк 15:17 колькоу наимьникъ – πόσοι μίσθιοι, Йоан 2:9 въкоусн вина – ἐγεύσατο οἶνον, Лк 19:12 чловѣкъ добра рода за εὐγενής, и др. Така е и при употребата на останалите падежи, вж. и наченките на дат. притежателен в Мт 10:36 врази чловѣкоу домаштьнии его (в грц. текст род. пад.: ἐχθροί τοῦ ἀνθρώπου), Лк 11:6 другъ ми при φίλος μου (впрочем и в двата случая все още се чувства дативността, но срв. Мт 4:21 видѣ іоана брата емоу в Зогр. ев. при τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ). Важно е да се изтъкне и топиката на показателните местоимения в дейктична и в анафорична функция (тъ родъ : родъ тъ); от задпоставната употреба по-късно се развива членът.

Константин-Кирил владее отлично и използва извънредно умело цялата слав. специфика на старобълг. език до най-големите ѝ тънкости – това може да се види във всеки ред от неговия превод. Същевременно неговият текст е удивително точен и правилен – без да е буквален, той предава напълно вярно смисъла на всеки отделен пасаж. Концепцията за предимството на смисловия превод пред буквалния е била обсъждана още в старобълг. период. Това показват *Македонският кирилски лист*, който съдържа откъс от съчинение по теория на превода, смятано от мнозина за творба на самия Константин-Кирил, и Предговорът на *Йоан Екзарх* към неговия превод на Богословието на Йоан Дамаскин.

С необикновен усет и дълбоко вникване в контекста Константин-Кирил използва бълг. синонимика. Една и съща дума от оригинала се предава по различни начини в зависимост от някой смислов нюанс, поради което в много случаи старобълг. текст показва по-голяма семантична и стилистична диференцираност от гръцкия. Така напр. когато грц. πηγή означава конкретен воден извор, Константин го превежда с кладязь или стоуденьць, но когато е употребено преносно – с истоудьникъ; грц. αἰγιαλός понякога е поморне – 'крайбрежие', друг път (когато трябва да се изтъкне височината) е брѣгъ, както в съвременните бълг. говори, а може да бъде предадено и адвербиално с на кран (за кораби); различно значение имат домъ ('дом', но и 'род', срв. Лк 1:27, 2:3 отъ домоу

давъидова) и храмъ, храмина (само сградата) за грц. οἶκος, οἰκία, στέγη; много изразителен е преводът на ὄρνις – 'птица, домашна птица, кокошка, петел' с лажа – 'квачка' (пасажът Мт 23:37 гласи: „колко пъти исках да събера децата ти, както квачката събира своите пиленца под крилата си"); прилагателното ὑγιής се превежда съдравъ, но ако става дума за току-що излекуван, е цѣлъ (срв. цѣлитн); λευκός е бѣлъ, но когато определя узряла и жълтееща нива, е плавъ 'жълт, жълтеникав, златист', и др. Със същото умение са използвани и другите части на речта, срв. напр. разликата между тоуне 'даром, безплатно, безвъзмездно' и спъітн 'напразно, неоснователно' (в оригинала навсякъде δωρεάν): Мт 10:9 тоуне прнѧсте тоуне же дадите и Йоан 15:25 възненавндѣша ма спъітн; правѣ, право означава 'право, вярно, законосъобразно', но изцеленият ням започва да говори не право, а унсто (в грц. текст все ὀρθῶς); пролнѣтн се използва за течности, но за твърди тела е расъіпатн (в грц. само ἐκχέω); дивитн са се подбира, когато е станало чудо, а по-слабото оуждитн са е 'учудвам се, изненадвам се' (грц. θαυμάξω), срв. Мт 9:33 нзгънаноу бѣсоу проглагола нѣмъін и дивніша са народи и Йоан 6:27 оученици его оужддахѫ са ѣко съ женоіѫ глаголаашє; оударнтн, когато подлогът е човек, поразнтн, когато подлог е божеството (грц. πατάσσω); по три начина – надѣѣтн са, оупъватн и ѵалѣтн – се предава ἐλπίζω; различните нюанси на βάλλω са предадени с 33 различни думи. Приведените примери дават съвсем бегла представа за някои от достойнствата на първите преводи. Константин-Кирил вниква дълбоко в значението на всяка дума, на всяка ситуация от евангелския разказ и го предава нерядко по-точно, отколкото е в оригиналния текст. Това доказва напр.

Кирил и Методий създават славянската азбука. Стенопис от А. Алексов и Г. Данчов в Араповския манастир, 1864 г.

смяната на гледната точка в Лк 15:23, 27 и 30: за бащата и за слугата закланият по случай завръщането на блудния син телец е оупитѣнъі 'угоен', но за по-големия син, който смята това за несправедливо, той е питомъі 'угояван' (т. е. който трябва да продължава да бъде угояван) (в грц. само σιτευτός). Но не само за точността и изразителността на своя превод се е грижел Константин-Кирил – той е мислел също така за стройността на отделните изречения, за тяхното стилово съвършенство и емоциален заряд (срв. напр. употребата на етимологичните фигури съкрѣиванте съкровнща Мт 6:19 и 20, желанием въждельхъ Лк 22:15, пожрѣте жрътвѫ псалм 4:6, срв. и новобълг. пе-

сен пея, ден денувам и др.). Нещо повече, първоначалният превод е обработен и за речитативно произнасяне, евентуално за пеене, затова отделните фрази може да имат своя музикална структура – специалистите говорят за избор на гласни, за мелодична линия, за изграждане на музикално заключение (каденца) във всяка фраза.

Така Константин-Кирил създава върху фонетико-морфологичната основа на един от старите южни бълг. диалекти – *солунския говор*, първия слав. литературен език. Обработката на този език се е състояла в изграждане на средства, чрез които да се предават всички особености и тънкости на високоразвития грц. литературен език, и е засягала преди всичко лексиката, фразеологията и синтаксиса. Константин-Кирил е трябвало да въведе голям брой думи за изразяване на нови, непознати дотогава на славяните понятия, да придаде нови значения или отсенки на съществуващи лексеми, да изработи нови синтактични модели. С тези изключително трудни задачи той се справя блестящо.

Константин-Кирил е оставил непреведени думи, които са били разпространени вече като народни в южните говори на тогавашния бълг. език (напр. сѫбота, стратигъ, трапеза, мерни и парични единици, названия на облекла и др.), както и специфични елементи на църковната терминология (анѣлъ, апостолъ, дѣволъ, ѣепа, сатана, църковните санове и др.). Новите слав. думи в неговия превод може да бъдат не само *калки* (напр. благословити, зълословити за εὖ- или κακολογέω, евентуално такива като беззаконие, беззаконьство, беззаконие, величие и др.), но и създадени изцяло от Константин-Кирил (напр. лицемѣръ срещу ὑπόκριτις 'който придава различен израз на лицето си в зависимост от събеседника'). Нови значения или нюанси имат думите бѣсьнъ 'в когото се е вселил зъл дух', оттам 'болен' (грц. δαιμονιζόμενος), вина 'причина' (αἰτία), вѫзлежати 'вечерям' (κατακεῖσθαι), отьць в израза 'небесен баща', 'бог', оусѣнѫти 'умра', сила 'чудо' (δύναμις), слово 'причина, равносметка' (λόγος), и др.

В областта на морфологичните и синтактичните структури Константин е обобщил и нормализирал такива тенденции и обрати, които дотогава са били помалко развити в народната реч, като се започне от суфиксацията – напр. образуването на абстрактни имена (с наставките -(н)ие, -ьство и др.), на деятелни имена (с -тель), разширяването на префиксацията (напр. пророкъ при προφήτης, пророчьство и др., вѫзвѣстити при ἀπαγγέλλω, вѫздати при ἀποδίδωμι и др.) и се стигне до големи и сложни конструкции от рода на инфинитивните, дат. самостоятелен и др. Няма съмнение, че и рязко повишената честота на деятелните причастия (сегашно и минало I) в речта е пряко свързано с първите преводи.

Обработеният книжовен старобълг. език, на който скоро се появява богата литература, се разпространява върху огромна територия в Централна и Източна Европа – най-напред във Велика Моравия и Панония, по-късно в Русия, Сърбия и Румъния; с това той става втори международен литературен език след латинския (вж. *Редакции* на старобългарския език). Той има важна роля при формирането не само на книжовния бълг. език, но и в развоя на други слав. литературни езици.

Лит.: Невоструев К. Записка о переводе Евангелия на славянский язык, сделанном св. Кириллом и Мефодием. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 209–234; Воскресенский Г. А. Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV века. М., 1879, 349 с.; Будилович А. С. Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия. – В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1–117; Воскресенский Г. А. К вопросу о славянском переводе Евангелия. СПб., 1886, 41 с.; Сперанский

М. Н. К истории славянского перевода Евангелия. – РФВ, 41, 1899, с. 198–218; 43, 1900, с. 9–28; S ł o ń s k i S. Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern. Leipzig, 1908, 79 p.; G r ü n e n t h a l O. Die Übersetzungstechnik der altkirchenslavischen Evangelienübersetzung. – ASPh, 31, 1910, p. 321–366, 507–528; 32, 1911, p. 1–48; B e r n e k e r E. Kyrills Übersetzungskunst. – Indogermanische Forschungen, 31, 1912–1913, p. 399–412; J a g i ć V. Zum altkirchenslavischen Apostolus. 1. Grammatisches und kritisches. 2. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (1). 3. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (2). – SAWW, 191, 1919, 99 p.; 193, 1919, 128 p.; 197, 1920, 133 p.; V a j s J. Řecká předloha staroslověnského překladu evangelního. – Slavia, 3, 1924–1925, p. 470–474; V o n d r á k V. O cksl. překladu evangelia v jeho dvou různých částech a jak se nám zachoval v hlavnějších rukopisech. – In: Daničićev zbornik. Beograd–Ljubljana, 1925, p. 9–27; П о г о р е л о в В. А. Написания греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. – Slavia, 7, 1928–1929, p. 871–884; V a j s J. Byzantská recense a evangelijní kodexy staroslověnské. – Bsl, 1, 1929, p. 1–9; 4, 1932, p. 1–10; Von A r n i m B. Beiträge zum Studium der altbulgarischen und altkirchenslavischen Übersetzungskunst. – Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse, 32, 1931, p. 952–1024; W e i n g a r t M. Le vocabulaire du vieux-slave dans ses relations avec le vocabulaire grec. – In: Atti del V Congresso Internationale di studi bizantini. Roma, 1939, p. 564–577; V a j s J. Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. – Bsl, 8, 1939–1946, p. 55–86; H o r á l e k K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritické a k dějinám staroslověnského překladu evangelia. Praha, 1954, 313 p.; G r i v e c F. O svobodnih prevodih v staroslovenskih evangelijih. – Slavia, 25, 1956, p. 194–197; B a u e r J. Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků. – In: Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958, p. 73–95; B i r n b a u m H. Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchenslavischen. Einige methodische Bemerkungen. – ScS, 4, 1958, p. 239–257; R ů ž i č k a R. Griechische Lehnsyntax im Altslavischen. – ZS, 3, 1958, p. 173–185; S c h u m a n n K. Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen. Berlin–Wiesbaden, 1958, 13+66 p.; H o r á l e k K. La traduction vieux-slave de l'Evangile – sa version originale et son développement ultérieur. – Bsl, 20, 1959, p. 267–284; V r a n a J. Über das vergleichende Sprach- und Textstudium altkirchenslavischer Evangelien. – WSJ, 5, 1960, p. 418–428; М и р ч е в К. Из историята на Кирило-Методиевия евангелски превод в българските земи. – Хиляда и сто години, с. 155–164; R ů ž i č k a R. Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen. Berlin, 1963 (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 27), 17+395 p.; П а ц н е р о в а Л. Синтаксис инфинитива в старославянских кодексах с точки зрения техники перевода. – Slavia, 33, 1964, p. 534–557; M o l n á r N. The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavonic Gospel Texts. – StS, 10, 1964, p. 99–146; М и р ч е в К. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. Доклади и материали. 863–1963. С., 1965, с. 67–76; Л ь в о в А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, 320 с.; I o n e s c u - N i ş c o v Tr. Sur la tradition cyrillo-méthodienne dans l'histoire des Slaves occidentaux. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 2, p. 177–192; V l á š e k J. O vztahu překladové techniky a poetiky staroslovenského žaltáře. – Slavia, 38, 1969, p. 607–615; K y a s V. Problém původní textu staroslověnského parímejníku. – In: Palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 81–94; В е р е щ а г и н Е. Из истории возникновения первого литературного языка славян. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971, 255 с.; 2. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия. М., 1972, 199 с.; С к у п с к и й Б. И. К вопросу о качестве первоначального славянского перевода евангелия. – In: Bereiche der Slavistik. Festschrift zu Ehren von Josip Hamm. Wien, 1975, p. 277–285; И в а н о в а Т. А. У истоков славянской письменности. (К переводческой деятельности Мефодия). – В: Культурное наследие древней Руси. М., 1976, с. 24–27; L u n t H.G. The Old Church Slavonic Version. – In: M e t z g e r B. M. The Early Versions of the New Testament: Their Origin, Transmission, and Limitations. Oxford, 1977, p. 394–442; Х а у п т о в а З. Древнейший славянский перевод текста Апостола. – Palaeobulgarica, 8, 1984, 1, p. 59–63; А л е к с е е в А. А. Проект текстологического исследования кирилло-мефодиевского перевода Евангелия. – СС, 1985, 1, с. 82–94; М и н ч е в а А. За преводаческите принципи на Константин-Кирил. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 116–128; С к у п с к и й Б. И. Из наблюдений над языком первоначального славянского перевода евангелия. – Slovo, 37, 1987, p. 41–51; К а р а ч о р о в а И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 130–245; П е н е в П. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 246–317; А л е к с е е в А. А. Вопросы текстологии и перевода Священного Писания. – Церковь и время, 2 (11), 2000, с. 51–85.

Петър Илчев

ПРѢВОДИ НА КОНСТАНТѝН-КѝРИЛ ФИЛОСО̀Ф. Както свидетелства житиеписецът на Константин-Кирил (ЖК, гл. 14), преди да се отправи за Велика Моравия, слав. първоучител „ ... започна да пише евангелските думи: „В началото беше Словото, и Словото беше у Бога, и Бог беше Словото“ (нача вѣсѣдѣ писати єѵльскꙋю. исконн бѣ слово. и слово бѣ ꙋ бга. и бгъ бѣ слово). Фактът, че Кирил започва старобълг. превод на *Евангелието* с Йоан 1:1, е в полза на предположението, че става дума за текст на Апракос евангелието (Изборното евангелие), евентуално на т. нар. Кратък апракос. Такова становище застъпват в своите изследвания мнозинството от специалистите (напр. В. *Вондрак*, Й. *Вайс*, Й. *Врана*, Л. *Мошински*, О. *Неделкович*, З. *Хауптова*). Други са склонни да мислят, че той е превел не Кратък апракос, а само единадесетте неделни евангелски четива, които влизат в неделните утринни служби (М. *Решетар*, 1913). Сходно схващане поддържа и Л. П. *Жуковска*, според която първата преведена от грц. език книга е Неделният (Празничният) апракос, включващ четива само за неделните (понякога и за съботните) дни от църковната година с изключение на Страстната седмица, представена с четива за всичките седем дни. Подобни предположения не са лишени от основания, като се има предвид сведението от ЖМ (гл. 15), че слав. първоучители са превели най-напред „само Псалтира, Евангелието с Апостола и избрани църковни служби (пьсалтꙑрь бо бѣ тъкъмо и еванг҃лиѥ съ ап҃лъмь и изꙑбранꙑимн слоужьбамн цр҃квьнꙑимн). В същия дух са и думите на *Йоан Екзарх* в предговора към Богословие от Йоан Дамаскин (отъ еванг҃елиа и ап҃ла пр҃ѣлагаꙗ изборъ), както и съобщението на *Повесть временных лет* (пр҃ѣложиста апостолъ и еванг҃елье). Тези свидетелства са основание да се оформи хипотезата, че първоначално за нуждите на слав. литургия Кирил и Методий създават новозаветен наръчник с евангелски и апостолски откъси. В него най-ранният старобълг. превод на Евангелието и *Апостола* ще да е бил значително по-кратък от оцелелите до наши дни евангелски и апостолски кратки апракоси.

Според *Италианската легенда* във Велика Моравия Кирил и Методий създават „всички писания, необходими за църковното богослужение“ (scripta ibi reliquerunt omnia, quae ad ecclesiae ministerium necessaria videbantur), а според ЖК (гл. 15) на моравска почва те превеждат целия църковен чин: вь скорѣ же вьсь цр҃ковьнꙑн чинъ пр҃ѣложь. Най-вероятно задължителна част на този чин е бил и *Паримейникът*, чийто старобълг. превод редица изследователи все по-категорично нареждат сред първите преводи на слав. първоучители, осъществени преди Кириловата смърт (869). През 1837 О. Новицки отнася Паримейника към преводаческата дейност на Кирил и Методий. И. Е. *Евсеев* (1897) е склонен да приеме, че преводът на Паримейника е осъществен от същото лице, на което принадлежи и първоначалният превод на Евангелието, Апостола и *Псалтира*. По мнението на А. В. *Михайлов* Паримейникът в неговия най-ранен състав е дело на Кирил или по-вероятно – съвместен труд на двамата първоучители. Филологически доказателства в подкрепа на това мнение привежда и Вл. *Киас*, подчертавайки съвпадението на старозаветните цитати в ЖК и ЖМ с четенията в Паримейника.

Мнозина специалисти виждат потвърждение за Кирилов превод на целия църковен чин в твърдението на неговия житиеписец (ЖК, гл. 15), че слав. първоучител научил великоморавските християни на „утринната, часовете, вечернята, повечерието и литургията“ (и наоучї а оутренїн. и годинамъ обѣднѣн. и вечернїн. и павечерницн. и таннѣн слꙋжбѣ). Както посочва Фр. *Дворник*, изброените църковни термини, които са калки от гръцки, свидетелстват, че Кирил е превел

текст, употребяван именно в богослужението на Виз. църква. Някои изследователи изцяло се доверяват на житиеписеца и приемат, че Кирил действително е превел целия църковен ред. Изразител на тази тенденция е Сп. *Палаузов*, който приписва на Кирил превода на *Часослова*, Псалтира, Паримейника, Служебника, *Требника* и Октоиха на Йоан Дамаскин. Б. Н. *Флоря* отбелязва, че изброените в Житието термини обхващат практически всички части на църковната служба с изключение само на обикновените молитви, но за него това е случаен пропуск. Други изследователи обаче смятат, че тези предположения са доста пресилени, още повече, че според ЖМ Методий заедно с Философа превел само „избрани църковни служби". В науката съществува тълкуване (Фр. *Гривец*, Фр. *Томшич*, Е. *Георгиев*, Б. *Ангелов*, Хр. *Кодов*, Ив. *Дуйчев* и др.), че под този израз навярно трябва да се разбират някои части от използвания в Константинополската църква Молитвослов (εὐχολόγιον), който е съдържал всички богослужебни текстове и молитви, влезли покъсно в състава на Служебника и Требника. Към „избрани църковни служби" К. *Куев* причислява и някои песнопения от *Октоиха* и *Триода*. Изказано е мнението, че ако освен евангелски и апостолски четива първата старобълг. книга е включвала и други литургични текстове, особено внимание трябва да се обърне на глаголическата част на *Реймското евангелие*, в която има и перикопи от Апокалипсиса и от Стария завет. Така поради недостатъчните и противоречиви указания на истор. извори, както и поради незадоволителното състояние на съвременните научни изследвания, все още в кирилометодиевистиката не е решен окончателно въпросът за възможен Кирилов превод на основни богослужебни книги като Часослова, Требника и Служебника.

През първата четвърт на XIX в. на науката става известно съчинението „*Написание за правата вяра*" (Написаніе ѡ правѣн вѣрѣ · нзѣщеное кѡнстантинѡмъ блаженымъ фїлософомъ оучителемь о бзѣ словѣнскомоу жзыкоу), чието начало най-напред обнародва К. Ф. *Калайдович* (1824). И до днес не стихват дискусиите във връзка с тази творба – преди всичко около проблемите за нейния автор и езика, на който първоначално е била написана – гръцки или старобългарски. По отношение на атрибуцията ѝ се оформят няколко становища. Повечето учени застъпват тезата, че Кирил е нейният несъмнен автор. Г. А. *Илински* не намира никакви основания да се съмнява в Кириловото авторство и след неговата публикация от 1925 това становище става почти общоприето в славистиката. Нови аргументи в тази насока привежда Ю. *Трифонов* (1935), посочвайки влиянието на *Григорий Богослов* и Дионисий Псевдо-Ареопагит върху Написание за правата вяра. А според архимандрит Серафим при съставянето на творбата Кирил се е опирал преди всичко върху възгледите на Григорий Богослов, *Василий Велики* и *Йоан Златоуст*. И за С. Б. *Бернщейн* (1984) всички доводи говорят в полза на Кириловото авторство. По мнението на Калайдович, митрополит *Макарий*, архиепископ *Филарет*, Гривец, Куев, Д. *Петканова* и др. в този текст слав. първоучител изповядва своята вяра пред папа *Адриан II* (867–872), когато в края на живота си пожелава да приеме схимата. И. И. *Малишевски* вижда в творбата предсмъртното завещание на Кирил към Методий и учениците им. А според Илински Написание за правата вяра е трактат, оставен от първоучителя малко преди двамата братя да се отправят от Моравия към Рим. Н. Кочев аргументира мнението, че Написание за правата вяра е разширено от Константин-Кирил тълковно представяне на Никео-Цариградския символ на вярата. Схващане срещу възможно Кирилово авторство изразяват П. Й. *Ша-*

фарик и В. А. *Билбасов*, за които автор на Написание за правата вяра е *Константин Преславски*. Трета научна хипотеза защитават А. Д. *Воронов* и Е. Е. *Голубински*; те отнасят създаването на творбата към втората половина на XII в., когато във Византия са били особено актуални въпросите около Св. Троица. Те я смятат за дело на керкирския митрополит Константин, обвинен в еретизъм от Цариградския събор през 1170. Това мнение по-късно поддържа и В. Грюмел, според когото Написание за правата вяра първоначално е било написано на гръцки от Константин Керкирски, а впоследствие е било приписано на Константин-Кирил от някой средновълг. преписвач. Тезата за неговия преводен характер застъпва още В. *Ткадълчик*. Е. М. *Верещагин* и А. И. Юрченко прибавят нови аргументи в полза на хипотезата за преводния характер на творбата. Те откриват гръцкия ѝ първоизточник в произведение на константинополския патриарх Никифор I (806–815).

В гл. 8 на ЖК се споменава, че след като пристигнал в *Херсон*, Кирил изучил евр. език и книжнина и превел „осемте части на граматиката", от което придобил „по-голямо познание" (осмъ чⷭстїн грамотнкїа прелож҃ь · н ѿ того раⷤзумъ болїн въспрїимъ). В науката не е изяснено какво точно представлява този превод. Думите на житиеписеца предизвикват съмнения у изследователите, тъй като все още не е получил задоволителен отговор въпросът за съществуването на граматика на евр. език по времето на Кирил и Методий – смята се, че най-ранната му граматика е написана на границата между IX и X в. Спорен е и въпросът за нейните дялове, но се знае, че граматиките на семитските езици са обикновено от три части, докато осем части са присъщи на грц. граматически съчинения. Според Б. Ангелов и Хр. Кодов най-правдоподобно би било да се предположи, че Кирил е редактирал на гръцки някои намерени от него в Херсон бележки върху евр. език, като ги е систематизирал в осем части в съответствие с възприетата от грц. граматическа наука подялба. С пълно доверие към думите на житиеписеца се отнася Е. Георгиев, който приема Кириловия превод на „осемте части на граматиката" като свидетелство за филологическите интереси и занимания на първоучителя. Той смята, че този превод е послужил за основа на разпространеното в слав. книжнина съчинение „За осемте части на речта", често приписвано на Йоан Екзарх.

Лит.: Новицкий О. О первоначальном переводе Св. Писания на славянский язык. Киев, 1837, с. 1–81; Шафарик П. Расцвет славянской письменности в Булгарии. – ЧОИДР, 3, 1847, 7, с. 37–59 (отд. отп. М., 1948); Палаузов С. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852 (на бълг. ез. в: Палаузов С. Избрани трудове. 1. С., 1974, с. 135); Невоструев К. Записка о переводе евангелия на славянский язык, сделанном Кириллом и Мефодием. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М.,1865, с. 209–304; Воронов А. Д. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 250–266; Воскресенский Г. А. Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в. М., 1879, 349 с.; Воскресенский Г. А. Характеристические черты главных редакций славянского перевода Евангелия по рукописям XI–XV вв. – В: Труды VI археологического съезда в Одессе, 1884. 1. Одесса, 1886, с. 276–306; Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, с. 21; Михайлов А. В. К вопросу о литературном наследии свв. Кирилла и Мефодия в глаголических хорватских миссалах и бревиариях. Варшава, 1904, 145 с.; Михайлов А. В. Греческие и древне-славянские паримейники. (К вопросу о их составе и происхождении). – РФВ, 58, 1907, 4, p. 265–306 (същото: Варшава, 1908, 42 с.); Михайлов А. В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава, 1912, с. CCCXIII; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, 552 p.; Rešetar M. Zur Übersetzungstätigkeit Methods. – ASPh, 34, 1913, p. 234–239; Jagić V. Zum altkirchenslavischen Apostolus. 1. Grammatisches und Kritisches. 2. Lexikalisches. – SAWW, 191, 1919, 99 p.; 193, 1919, 128 p.; Ильинский Г. А. Написание о правой вере Константина Философа. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 79–89; Vondrák W. O církevněslovanském překladu evangelia v jeho dvou různých částech a jak se nám zachoval v hlavnějších rukopisech.

– В: Даничићев зборник. Београд–Љубљана, 1925, с. 9–27; Grumel V. Le „Napisanie o pravěj věrě" de Constantin le Philosophe. – Echos d'Orient, 28, 1929, p. 283–294; Vajs V. K charakteristice nejstarších evangelských rukopisů staroslověnských. – Bsl, 5, 1933–1934, p. 113–119; Трифонов Ю. Съчинението на Константина Философа (св. Кирила) „Написание w правѣи вѣрѣ". – СпБАН, 52, 1935, 25, с. 1–85; Horálek K. Evangrliáře a čtveroevangelia. Příspévky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia. Praha, 1954, 316 p.; Киас В. Положение исследования в области византийско-старославянского паримейника. – Bsl, 16, 1955, p. 374–376; Георгиев Е. Кирил и Методий – основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 69–75, 130–134; Moszyński L. Staro-cerkiewnosłowiański aprakos. – SFPS, 2, 1957, p. 373–395; Vrana J. O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja. – Slavia, 26, 1957, p. 321–336; 29, 1960, p. 552–571; Куев К. Към въпроса за началото на славянската писменост. – ГСУфф, 54, 1960, с. 90–101; Grivec F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 225–227; Grivec F., F. Tomšić. Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960, p. 234–235; Жуковская Л. П. Об объеме первой славянской книги, переведенной с греческого Кириллом и Мефодием. – ВСЯ, 7, 1963, с. 78–81; Kyas V. Starozákonní citáty v životě Konstantinově a Metodějově ve srovnání se stsl. parimejníkem. – Slavia, 32, 1963, p. 367–374; Soukupová D. Prekladatelská a literární činnost Konstantina a Metoděje. – Náboženská revue, 34, 1963, 1–2, p. 40–53; Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, 320 с.; Добрев Ив. Към въпроса за прототиповете на старобългарския глаголически тетраевангелски текст Codex Zographensis. – БЕ, 17, 1967, с. 144–146; Жуковская Л. П. Типология рукописей древнерусского полного апракоса XI – XIV вв. в связи с лингвистическим изучением их. – В: Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. М., 1968, с. 199–332; Жуковская Л. П. Текстологическое исследование наследия Кирилла Философа. – ККФ 2, с. 31–40; Hauptová Z. Konstantinova misijní činnost a prameny slovanského písma. – Slavia, 38, 1969, p. 570; Tkadlčík V. Das Napisanije o pravěi věrě: seine usprüngliche Fassung und sein Autor. – Das östliche Christentum, N. F., 22, 1969, p. 186–209; Верешчагин Е. Към въпроса за принципите в преводаческата дейност на славянските първоучители Кирил и Методий. – ЕЛ, 25, 1970, 4, с. 41–50; Недельковић О. Редакције старословенског јеванђеља и старословенска синонимика. – В: Кирил Солунски. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 269–279; Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971, 255 с.; Hauptová Z. K otázce vstahu perikopního a doplňkového textu staroslověnského apoštola. – In: Palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 31–51; Nedeljković O. Problem strukturnih redakcija staroslovenskog prijevoda Apostola. – Slovo, 22, 1972, p. 27–40; Верещагин Е. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. К проблеме греческо-славянских лексических и грамматических вариантов в древнейших славянских переводах. М., 1973, 50 с.; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 149–150, 155–156; Жуковская Л. П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. М., 1976, 368 с.; Иванова Т. А. У истоков славянской письменности. К переводческой деятельности Мефодия. – В: Культурное наследие древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. М., 1976, с. 24–27; Добрев Ив. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 28, 1978, с. 89–98; Куев К. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 141–182; Бернштейн С. Б. Константин Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. М., 1984, с. 62–63, 91–94, 102–103; Мошин Вл. Почему Кирилл Философ перевел Мт XI : 5 и ЛК VII : 22 – и нищие благовествуют. – В: Зборник во чест на Блаже Конески по повод шеесетгодишнината. Скопје, 1984, с. 181–191; Smolik M. Slovanska liturgija svetega Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, 2, p. 155–162; Флоря Б. Н. [Комментарии]. – В: Пространное житие Константина-Кирилла Философа. Пространное житие Мефодия. М.–С., 1986, с. 102, 110–111; Николова Св. Проблемът за изданието на съчиненията на Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 74–78; Юрченко А. К проблеме идентификации „Написания о правой вере". – В: Балто-славянские исследования, 1985. М., 1987, с. 221–232; Верещагин Е., А. Юрченко. Греческий источник „Написания о правой вере" Константина-Кирилла Философа. – СС, 1989, 3, с. 54–63; Юрченко А. И. К проблеме идентификации „Написания о правой вере". – ТОДРЛ, 43, 1990, с. 255–262; Кочев Н. Еретичните учения в ареала на византийската ортодоксия през VIII–IX век и появата на защитни текстове на църковната вероизповед („Написания о правой вере" от Константин Философ – св. Кирил). – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 78–87; Николова Св. Актуални текстологически проблеми на кирилометодиевистиката. – СФ-С, 21, 1993, с. 35–40; Темчин С. Ю. Было ли краткоапракосное Евангелие первой славянской книгой переведенной с греческого. – В: Исследования по славянскому историческому

языкознанию. Памяти профессора Г. А. Хабургаева. М., 1993, с. 13–28; Темчин С. Ю. История формирования славянского краткоапракосного Евангелия: попытка обобщения. – Slavia, 66, 1997, p. 21–34; Алексеев А. А. Текстология славянской Библии. СПб., 1999, с. 145–153; Темчин С. Ю. Что представляла собой первая славянская книга, переведенная с греческого Кириллом и Мефодием. – Bsl, 60, 1999, p. 114–154; Цуркан Р. Славянский перевод Библии. СПб., 2001, с. 81–140.

Татяна Славова

ПРѢВОДИ НА МЕТѺДИЙ. Сведения за преводаческата дейност на слав. първоучител Методий са се съхранили в няколко истор. извора. Според ЖМ (гл. 15) заедно с Кирил той превежда найнапред „Псалтира, Евангелието с Апостола и избрани църковни служби“, а според ЖК (гл. 15) във Велика Моравия двамата братя превеждат целия църковен чин, необходим за извършване на слав. богослужение. В източниците не се уточнява личният принос на всеки от тях, но мнозина изследователи приемат, че при превода на първите богослужебни книги (Апракос евангелие, Апракос апостол, *Псалтир* и *Паримейник*) от гръцки на старобълг. език е участвал и Методий.

Повече спорове предизвиква въпросът за възможен негов цялостен превод на останалите книги от *Библията*: небогослужебните части на *Евангелието* и *Апостола*, Апокалипсиса и старозаветните книги с изключение на Псалтира. Истор. свидетелство за това съдържа пак ЖМ, гл. 15: прѣже же ѿ оученикъ своихъ посажь дъва попъı скорописьца зѣло · прѣложї въ вързѣ вьса книгъı вьса неп҃ьл҃нь. развѣ макавѣи · ѿ грьчьска ѩзыка въ словѣньскъ · шестнїю мць наоуньнь ѿ марѳа мца · до дъвоюдесатоу и шестнїю дн҃ь · ѡктабра мца, т. е. с помощта на трима (М. *Решетар*, 1913) свещеници-скорописци за осем (Матиесен, 1967) месеца Методий превел „бързо от гръцки език на славянски всичките библейски книги в пълнота с изключение на Макавеите“. За Методиев превод на всичките уставни 60 библейски книги съобщава и *Йоан Екзарх* в предговора към Богословие от Йоан Дамаскин: велнкъıн бжнн архнепнскоупъ мефодни · братъ его · прѣложн вса оуставнъıа кънигъı ѯ отъ елнньска ѩзыка · ѥже ѥсть гръчьскъ · въ словѣньскъ. Подобно сведение има и в *Проложното житие на Кирил и Методий*, според което Методий е превел от гръцки на славянски всичките 60 книги от Стария и Новия завет. Някои учени изцяло се доверяват на истор. извори и смятат, че всички канонични книги от Свещеното писание са били преведени с неговото пряко или косвено участие. През 1824 К. Ф. *Калайдович* обнародва предговора на Йоан Екзарх към Богословие от Йоан Дамаскин и като го приема за напълно достоверен източник, заключава, че използваната през XIX в. слав. Библия е дело на Методий и отчасти на Кирил. Съгласие с Калайдович по-късно изразяват О. Новицки (1837) и архиепископ *Филарет* (1846), според които Методий е превел 60 канонични библейски книги (33 старозаветни и 27 новозаветни) без неканоничните Товит, Юдит, Премъдрост Соломонова, II и III кн. Ездра, Варух, I, II и III кн. Макавейска. Новицки очертава три типа старозаветни преводи: Кирилови, Методиеви и един покъсен, от XIII–XIV в., за апокрифните старозаветни книги. ЖМ е напълно надежден извор и за А. В. *Горски*, според когото до смъртта на Кирил (869) вече са били преведени целият Нов завет, Псалтирът и Паримейникът, а Методий завършва превода на Петокнижието, Иисус Навин, Съдии, Рут и Притчи Соломонови. Други специалисти не приемат за достоверни сведенията на Методиевия житиеписец и на Йоан Екзарх. В своите изследвания те се опират само върху текста на най-ранния пълен слав. свод на Библията (Генадиевския от 1499). За Й. *Добровски* единствената старозаветна книга, преведена от слав.

първоучители, е Псалтирът. С особен скептицизъм към свидетелството от ЖМ се отнася В. *Ягич*, защото: първо, за такъв кратък срок според него Методий не би могъл да направи пълен превод на цялата Библия и второ, науката не познава пълен, та бил той и Методиев, превод на Библията, върху който в края на XV в. би могъл да бъде съставен Генадиевският свод. На това становище възразяват редица изследователи (И. Е. *Евсеев*, А. В. *Михайлов*), които се обединяват срещу тезата този свод да се приема като показател за обема на извършените от Методий преводи. Според тях Генадиевската библия доказва само това, че през XV в. в Русия Методиевият превод може би вече е бил изгубен или пък нейните съставители не са успели да го издирят.

Изход в решаването на проблема за съществуването на Методиеви старозаветни преводи много слависти намират в привличането и изследването на ръкописни старозаветни текстове – глаголически и кирилски, паримейни и пълни, включително и на такива извън състава на Генадиевската библия. Лингвистично-текстологическите проучвания на Горски, П. Й. *Шафарик*, Евсеев, А. И. *Соболевски*, Р. *Нахтигал*, Й. *Вайс*, Михайлов, А. А. *Алексеев* и др. сочат, че сред старозаветните ръкописи има и такива, в които е съхранен Методиев превод. Важно значение за славистиката има установеното най-напред от Горски различие в преводите на паримейните и на пълните текстове от Свещеното писание. Според него до смъртта на Методий (885) библейските книги са съществували в два вида слав. превод: а) Кирилов (Кирило-Методиев), запазен преди всичко в богослужебни текстове; б) Методиев, оцелял главно в небогослужебни текстове. Схващането, че Методий е превел цялата Библия (без апокрифните старозаветни книги и без по-рано преведените с участието на Кирил Евангелие, Апостол, Псалтир и Паримейник) първоначално защитава и Шафарик (1847), твърдейки, че в Петокнижието може да се открие архаичен Методиев превод. Ценен принос в издирването на Методиевото наследство в пророческите книги Йеремия (и Варух), Даниил, Софония, Агей, Захария и Малахия прави Евсеев (1899). Той намира (1898) следи от Методиев превод и в кн. Естир (в Житието на Стефан Лазаревич от *Константин Костенечки*), подробно изследва текста на кн. на пророк Даниил и посочва три нейни превода: а) паримеен, дело на Кирил (и Методий); б) пълен небогослужебен, дело на Методий, запазен в два хронографа от XV и XVI в. – N 902/1468 от Архива на Министерството на външните работи (дн. РГАДА, Москва, ф. 181, 3, 279/653) и N 147 от Публичната библиотека във Вилнюс (дн. Библиотека на Литовската АН, N 109); в) тълковен, запазен в т. нар. Тълковни пророчества. Евсеев (1911) е склонен да мисли, че в своите непаримейни части Тълковните пророчества се опират на пълния Методиев превод, докато техните паримейни части възхождат към първоначалния Кирило-Методиев превод на Паримейника. По-късно (1916) той изразява мнението, че издателите на Острожката библия (1581) са използвали нестигнали до наше време ръкописи с Методиев

Св. Методий довършва преди смъртта си превода на Библията. Стенопис от Фр. Женишек в Националния музей в Прага, 1900 г. (детайл)

превод на книгите Битие и Иисус Навин. Евсеев предполага, че такива следи има и в превода на книгите Битие, Царства и Апокалипсис, запазен в една група южнослав. старозаветни ръкописи. Въз основа на лексикални *моравизми* Соболевски (1900) отнася превода на I и II кн. Царства в среднобълг. ръкопис от втората половина на XIV в. от РНБ, F.I. 461, към преводаческата дейност на Методий (по-късно това становище е възприето и от Св. *Николова*, 1984). Нахтигал (1902) свързва с Методий превода на малките пророци (Осия, Йоил, Амос, Авдия, Михей, Наум и Авакум), оцелял в хърватските глаголически бревиари. Методиевото преводаческо наследство в хърватските глаголически текстове (*часослови*, мисали и *бревиари*) е изследвано и от Вайс, който стига до извода, че непаримейните части на редица библейски книги (Рут, Йоил, Осия, Авакум, Премъдрост на Иисус, син Сирахов), писани на глаголица, представят Методиев превод, много близък до паримейния и рязко отличаващ се от пълния небогослужебен превод в кирилските преписи. По отношение на глаголическия текст на кн. Йов Михайлов (1912) също е склонен да вижда остатък от Методиев превод, макар и в някаква степен побългарен, а за глаголическия текст на кн. Рут заключенията му (1908) са още по-категорични – тя е преведена във Велика Моравия и представлява труд на Методий и неговите помощници. Алексеев смята, че протографът на среднобълг. редакция на пълния текст на кн. Песен на песните (по ръкопис от РНБ, F.I. 461) е преписан от хърватски глаголически протограф, а това е свидетелство, че пълният превод на Песен на песните е Методиев. Алексеев отхвърля версията за безвъзвратната загуба на Методиевия превод на библейските книги и смята твърде вероятно дори в Генадиевската библия да се открият следи от него, напр. в кн. Премъдрост на Иисус, син Сирахов. Така отделните лингвистично-текстологически проучвания на старозаветни ръкописи потвърждават сведенията от истор. извори, които все повече изследователи приемат за достоверни, макар че досега не е намерен пълен слав. препис на Библията, за който може да се твърди, че отразява Методиевия превод. Все по-убедително в кирилометодиевистиката се налага мнението, че старата слав. Библия е била позната в три превода: а) богослужебен, осъществен от Кирил (и Методий); б) пълен небогослужебен, осъществен от Методий след 869; в) тълковен. Въз основа на сведенията от ЖМ и от предговора на Йоан Екзарх мнозина изследователи допускат, че във Велика Моравия Методий е превел и останалите непреведени след смъртта на Кирил части от Евангелието и Апостола. В науката засега като най-убедителна се приема тезата на В. *Вондрак*, Вайс, Й. *Врана*, Л. *Мошински*, К. *Хоралек* и др., според която на моравска почва с вероятното участие на Методий Краткото изборно евангелие е било допълнено до Четириевангелие, а Краткият изборен апостол – до Пълен апостол. Съществуват обаче и мнения, че към преводаческото дело на Методий трябва да се отнесат Пълното изборно евангелие и Пълният изборен апостол.

Авторът на ЖМ съобщава, че слав. първоучител е превел и *Номоканона* (тъгда же и номоканонъ рекъше законоу правило...прѣложи). В славистиката е общоприето схващането, изразено най-напред от А. С. Павлов (1869), че за основа на този превод е послужил Сводът (Ξυναγωγή) на константинополския патриарх Йоан III Схоластик (565–577) в 50 титула, чийто най-ранен препис е от XIII–XIV в. (Устюжка кормчая). Според Й. *Вашица* (1955) Методиевият превод не е буквално предаване на грц. първоизточник, а негова своеобразна преработка, тъй като слав. първоучител не само е превеждал, но е и подбирал църковните правила. Той не е включил око-

ло 1/3 от влизащите в състава на виз. сборник постановления, опитвайки се да състави един кратък и по-лесно използваем наръчник (И. И. *Срезневски*, 1897).

Друг Методиев превод, за който споменава неговият житиеписец, е преводът на *отеческите книги* (н ѹ҃ѣскъıѧ книгъı прѣложн). Идентифицирането и на това название е все още спорен за науката проблем, около който се оформят две основни хипотези. Повечето изследователи смятат, че с „отечески книги" е означен някой от патериците: Скитския (В. Преображенски, Н. *ван Вейк*), Синайския (архимандрит *Леонид*), Римския (Соболевски, Ф. В. *Мареш*) или Сводния (Николова). Сред най-често привежданите доказателства в подкрепа на становището, че под това название се крие патеричен сборник, са грц. съответствие πατερικὸν, назоваването на монасите в ЖМ с името отци, отнасянето на съчиненията, в които се среща изразът „Отечески книги", към патеричната литература. Други изследователи (Нахтигал, Фр. *Гривец*, Е. *Блахова*) застъпват мнението, че в ЖМ става дума за съчинения на църковните отци, и предполагат, че Методий е превел сборник от проповеди на раннохристиянски църковни писатели. Такъв тип сборник от хомилии те виждат в прототипа на *Клоцовия сборник* и в Михановичевия хомилиар. Изказани са и становища, че под „Отечески книги" трябва да се разбира сборник от типа на „Пчела" (Р. *Айцетмюлер*); патерик, съчетан с *хомилиар* (У. *Федер*) или с тълкования на библейски текстове (Р. Поп).

Лит.: Калайдович К. Ф. Иоанн Экзарх Болгарский. М., 1824, 8+218 с.; Добровский Й. Кирилл и Мефодий. Славянские первоучители. Историко-критическое исследование. М., 1825, с. 40–43; Новицкий О. О первоначальном переводе Св. Писания на славянский язык. Киев, 1837, с. 1–38; Горский А. О св. св. Кирилле и Мефодии. – Москвитянин, 3, 1843, 6, с. 405–434; Филарет еп. Рижский. Кирилл и Мефодий, славянские просветители. – ЧОИДР, 4, 1846, с. 1–28; Шафарик П. Расцвет славянской письменности в Булгарии. – ЧОИДР, 3, 1847, 7, с. 37–59 (отд. отп. М., 1948); Šafařík P. J. Památky hlaholského písemnictví. Praha, 1853, p. VII–XXII; Горский А. В., К. И. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. 1. Священное писание. М., 1855, 14+340 с.; Павлов А. Первоначальный славяно-русский Номоканон. Казань, 1869, 100 с.; Vondrák V. O mluvě Jana Exarcha Bulharského. Příspěvek k dějinám církevní slovanštiny. Praha, 1896, 102 p.; Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 145 с.; Срезневский И. И. Обозрение древных русских списков Кормчей книги. СПб., 1897 (СОРЯС, 65), 154+207 с.; Евсеев И. Е. Заметки по древнеславянскому переводу Св. Писания. 2. О книге Есфирь. – ИИАН, 8, 1898, 5, с. 329–344; Евсеев И. Е. Заметки по древнеславянскому переводу Св. Писания. 3. Следы утраченного первоначального полного перевода пророческих книг на славянском языке. – ИИАН, 10, 1899, 4, с. 355–373; Соболевский А. И. Церковнославянские тексты моравского происхождения. – РФВ, 43, 1900, с. 150–217; Нахтигал Р. Несколько заметок о следах древнеславянского паримейника в хорватско-глаголической литературе. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 3, 1902, с. 175–221; Jagić V. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. – DAWW, 47, 1902, 1–2, 88+96 p.; Vajs V. Liber Job. Veglae, 1903, 74+8+10 p.; Михайлов А. В. К вопросу о литературном наследии свв. Кирилла и Мефодия в глаголических хорватских миссалах и бревиариях. Варшава, 1904, 145 с.; Соболевский А. И. Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе. – В: Изборник Киевский. Киев, 1904, с. 1–28; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. Введение и тексты. М., 1905, 90+183 с.; Vajs V. Liber Ruth. Veglae, 1905, 32 p.; Михайлов А. В. Древнеславянский перевод кн. Руфь. Варшава, 1908, 36 с.; Vajs V. Propheta Joel. Pragae, 1908, 8+64 p.; Преображенский В. С. Славянорусский скитский патерик. Опыт историко-библиографического исследования. Киев, 1909, 7+257 с.; Vajs V. Propheta Oseas. Veglae, 1910, 12+50 p.; Евсеев И. Е. Рукописное предание славянской Библии. СПб., 1911, 32 с.; Михайлов А. В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава, 1912, 21+342+460 с.; Vajs V. Propheta Habacuc. Veglae, 1912, 8+49 p.; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 81–83; Rešetar M. Zur Übersetztungstätigkeit Methods. – ASPh, 34, 1913, p. 234–239; Евсеев И. Е. Очерки по истории славянского перевода Библии. Петроград, 1916, 166 с.; Vondrák W. O církevněslovanském překladu evangelia v jeho dvou různých částech a

jak se nám zachoval v hlavnějších rukopisech. – В: Даничићев зборник. Београд–Љубљана, 1925, с. 9–27; Van W i j k N. Studien zu den altkirchenslavischen Paterica. Amsterdam, 1931, 43 p.; Ван В е й к Н. Два славянских патерика. – Bsl, 4, 1932, p. 22–35; Van W i j k N. Was ist ein Paterik Skitskij? – Annales Academiae Scientiarum Fennicae, ser. B, 27, 1932, p. 348–358; V a j s V. K charakteristice nejstarších evangelských rukopisů staroslověnských. – Bsl, 5, 1933–1934, p. 113–119; Van W i j k N. O pateryku przetłumaczonym przez Metodego. – PF, 17, 1937, p. 59–65; N a h t i g a l R. Otьčьsky kъnigy (Žitije Metodovo pogl. XV). – Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede, 1, 1950, p. 16–24; H o r á l e k K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia. Praha, 1954, 316 p.; V a š i c a J. Metodějův překlad Nomokánonu. – Slavia, 24, 1955, p. 9–41; M o s z y ń s k i L. Staro-cerkiewno-słowiański aprakos. – SFPS, 2, 1957, p. 373–395; V r a n a J. O tipovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja. – Slavia, 26, 1957, p. 321–336; 29,1960, p. 552–571; S o u k u p o v á D. Prekladatelská a literární činnost Konstantina a Metoděje. – Náboženská revue, 34, 1963, 1–2, p. 40–53; M a t h i e s e n R. An Emendation to the Vita Methodii XV. 1. – Зборник за филологију и лингвистику, 10, 1967, с. 51–53; B l á h o v á E. K otázce „otьčьskychъ knigъ". – Slavia, 38, 1969, p. 582–590; V e d e r W. R. Was ist Methods Väterbuch? – In: Dutch Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. The Hague, 1973, p. 153–162; И в а н о в а Т. А. У истоков славянской письменности (К переводческой деятельности Мефодия). – В: Культурное наследие Древней Руси. М., 1976, с. 24–27; Н и к о л о в а Св. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980, с. 17–22; А л е к с е е в А. А. К определению объема литературного наследия Мефодия (Четий перевод Песни песней). – ТОДРЛ, 37, 1983, с. 229–255; А л е к с е е в А. А. Принципы историко-филологического изучения литературного наследия Кирилла и Мефодия. – СС, 1984, 2, с. 99–104; Н и к о л о в а Св. Някои текстологически проблеми в панегеричното творчество на Климент Охридски (по материали от „Похвално слово за пророк Илия"). – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 112–118; В е р е щ а г и н Е. М. Повтор как поэтический прием в переводах Мефодия. – Bsl, 46, 1985, p. 50–60; А л е к с е е в А. А. Цитаты из Песни песней в славянской письменности. (Цитаты и текстология). – Старобългарска литература, 18, 1985, с. 74–92; Щ а п о в Я. Н. „Номоканон" Мефодия в Великой Моравии и на Руси. – В: Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 238–253; S m o l i k M. Slovanska liturgija svetega Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, 2, p. 155–162; Н и к о л о в а Св. Проблемът за изданието на съчиненията на Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 74–78; А л е к с е е в А. А. Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его исторические судьбы (Переводы св. Писания в славянской письменности). – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 124–145; R u s e k J. Das Problem der Teilnahme Methods an der Übersetzung liturgischer Bücher. – In: Selecta Slavica. 13. Neuried, 1988, p. 247–253; И н н о к е н т и й Павлов игум. Византийская традиция Священного писания у южных славян и на Руси. – Cyrillomethodianum, 12, 1988, p. 93–108; Н и к о л о в а Св. Актуални текстологически проблеми на кирилометодиевистиката. – СФ-С, 21, 1993, с. 35–40; Н и к о л о в а Св. За най-стария български средновековен ръкопис на Стария завет. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 110–118; П и ч х а д з е А. Из истории четьего текста славянского Восьмикнижия. – ТОДРЛ, 49, 1996, с. 10–21; А л е к с е е в А. А. Текстология славянской Библии. СПб., 1999, с. 145–162; Ц у р к а н Р. Славянский перевод Библии. СПб., 2001, с. 81–140; М а к с и м о в и ч К. А. Древнейший памятник славянского права „Закон судный людем": композиция, переводческая техника, проблема авторства. – ВВр, 61 (86), 2002, с. 24–37.

Татяна Славова

ПРѢВОДНАТА ЛИТЕРАТУ̀РА в България през IX–X век – основен и най-голям по обем дял от средновековната книжовна продукция, създаден на старобълг. език и обогатил не само българската, но и останалите православни литератури – общ техен фонд, съществувал през цялото Средновековие. Възникването ѝ е в тясна зависимост от християнизацията на славяните; ролята ѝ се определя от християнската гносеология, според която Словото е атрибут на Бога – текстът е инструмент на свещеното познание, неговото съдържание се свежда до основни константни истини, а вариативни са само възможностите за техния изказ. Чрез избора на означаващите думи, т. е. чрез формулирането на мислите те самите стават идентични с означаваното и могат да породят добро или зло битие. Затова и преводът на библейските и богослужебните текстове на друг език се въз-

приема като по-високостоящ от писането на собствени произведения. Превеждането е съучастие в създаването на нова изразна система, чиято адекватност по смисъл с оригинала е предварително зададена; затова трудът на преводача е колкото филологически, толкова и философски анализ и интерпретация (Е. *Ханзак*, 1981, 1995). Преводите са в основата на адаптацията на виз. култура и на виз. теология в слав. свят. Историята на П. л. бележи етапите в развитието на старобълг. литература, философия, екзегетика и най-вече – на книжовния език.

Репертоарът на П. л. в Б-я се основава главно на източници на грц. език. Преводите от лат. език са маргинални и не оставят значими следи (вж. *Киевски листове*, *Фрайзингенски молитви*, *Виенски листове*), а и образците на част от тях основателно се поставят под съмнение в съвременната наука. Така напр. дълги години шест жития се приемат за преведени от латински сред западните славяни (А. И. *Соболевски*, 1903), но Ф. *Томсън* категорично доказва, че Житието на св. Георги и Житието на св. Стефан имат грц. оригинали (1983, с. 331–336). Не се възприема и становището, че някои старобълг. преводи са могли да възникнат директно от евр. език.

Началото на П. л. се поставя чрез дейността на Константин-Кирил и Методий при подготовката и осъществяването на *Моравската мисия* (863–885). Апостолската задача на първоучителите да продължат и завършат християнизирането на част от западните славяни изисква преди всичко превод на най-важните части от *Библията* – *Евангелието*, *Апостола*, *Псалтира*, а след това – осигуряване на допълнителен свод от текстове, задължително необходими за богослужението. Според ЖК (гл. 14) след съставянето на азбуката Кирил започва да пише първите думи от слав. текст на Йохановото евангелие, а според ЖМ (гл. 5) – евангелска беседа. Повечето изследователи приемат, че и в двата случая става дума за началото на П. л. с превода на Изборното евангелие. Пак според ЖК (гл. 15) в Моравия той превежда „целия църковен чин". ЖМ (гл. 15) свидетелства, че преводите на първоучителите и техните сътрудници до смъртта на Кирил са „псалтира, евангелието с апостола и избрани църковни служби"; към тях трябва да се прибави и „светото тайно възношение" (т. е. *Литургията*). Сведенията от ЖМ за преводите на Методий след завръщането му от Цариград дават основание за различни тълкувания. Големият обем на посочения превод от Стария завет смущава някои изследователи, затова те предполагат, че моравският архиепископ превежда само старозаветните четива с богослужебна употреба (*Паримейника*). Но в гл. 15 на ЖМ изрично е подчертана пълнотата на Методиевия библейски превод (вьсѧ книгъı вьсѧ испълнь разъвѣ Макавѣи), така че е по-вероятно Методий да е включил и допълнил вече преведените паримии, влизащи в „избраните служби", до пълния библейски текст, като го е разширил с невключените в богослужението книги – напр. с Апокалипсиса. Не е известно кога Методий е превел от гръцки и *полемическите трудове на Константин-Кирил Философ*, за което съобщава ЖК (гл. 10), посочвайки мястото им „в книгите му", а също и това, че при превода Методий ги е разделил на осем „слова". Това може би е първият Методиев превод извън библейските и богослужебните текстове. Засега той не е идентифициран. И. Е. *Евсеев* (1907) изказва хипотезата, че руският паметник от XV в. „Словеса святых пророк" пази следи от този превод. Е. *Георгиев* (1957) смята, че „книгите", споменати в ЖК, са сборник от преводи на всички грц. творби на Кирил. Засега въпросът остава открит.

Сътворяването на новия книжовен език означава налагане на християнско мислене чрез словесна система, много ограничена до този момент в изразните

си средства и в абстрактната си лексика. То се извършва със съзнанието, че на този език се предават божествените слова и най-важното – Тайнствата (нещо, отказвано на слав. език от *триезичната ерес*); на него се говори с Бога и за Бога. За да отговорят на подобни изисквания, литургичните текстове на слав. език трябва да са сакрални на всички равнища; щом съдържанието има алегорическо и мистическо значение, дори редът на думите е свещенодействие, чието нарушаване може да изкриви истинския божествен смисъл. Съвършеният превод, особено на нов мисионерски език, означава идентичност и по смисъл, и по форма (Ханзак, 1975; Томсън, 1988).

Д. *Иванова-Мирчева* въвежда термина „българска преводаческа школа" (1977) въз основа на убеждението, че понятието „преводаческа школа" в най-общо значение е техника на превода изобщо, с определено отношение към оригинала, от който се превежда, и към езика, от който се прави преводът. Според нея има две старобълг. школи, респ. две системи на преводачески норми в старобълг. език. Най-старата е Кирило-Методиевата, втората е Преславската, определена като „спътница и заместница" на Кирило-Методиевата. По-късните изследвания в областта на П. л. прецизират фактите, като насочват повече към отделни преводи, за да се натрупа емпиричен материал, водещ към по-точни теоретични обобщения върху нейния характер.

В историята на П. л. се обособяват два периода. Първият протича извън Б-я, а вторият – в бълг. земи. През първия чрез преводите се създават основите на книжовния език, през втория П. л. обогатява този език с възможността за пълноценна литературна комуникация. Началните Кирило-Методиеви преводи разкриват търсене на точната мяра между разбираемостта и придържането към буквализъм при формата, стремеж да не се превеждат основни сакрални термини и към синтактичен строеж, който ги приспособява за пеене и за възприемане на слух. Теорията на този тип „мяра" при превода е изложена в *Македонския кирилски лист*, възприеман от редица палеослависти (А. *Ваян*, К. *Трост*, Р. *Айцетмюлер*, Ханзак, А. *Минчева*) като изложение на Константин-Кирил, създадено на гръцки, а по-късно преведено на славянски в кръга на Кирило-Методиевите ученици и близки съратници, за чието участие в създаването на слав. книжнина във Велика Моравия се споменава в ЖК и ЖМ.

Вторият период на П. л. протича в Б-я. Традиционно се приема, че хронологически той започва най-рано от късната есен на 885 (това се потвърждава и от посланието на папа *Стефан V* от септ. 885, предвиждащо изгнание за служещите слав. литургия). Не е изключено обаче двамата ученици, поп и дякон, които според ЖМ (гл. 13) били оставени „с книги" в Цариград през втората половина на 881 по време на Методиевото посещение във виз. столица, да са започнали работа в Плиска по размножаването и допълването на първите слав. преводи. И. *Добрев* (1985) допуска дори, че връзките между Б-я и първоучителите са били непосредствено осъществявани до 885. За край на този период трябва да се приеме окончателният разгром на Първото бълг. царство, т. е. 1018. За малко повече от столетие се създава огромният корпус на старобълг. П. л., чийто истински обем все още остава неизвестен за палеославистите. Преводният репертоар е запазен частично и продължава да се идентифицира чрез изследвания върху текстове, отдалечени и по място, и по време от своите протографи. Многобройните и разнообразни в жанрово отношение преводи превръщат П. л. в „литература-парадигма" (Р. *Пикио*, 1981, с. 20). Чрез преводните и компилативните текстове, чрез идейни и формални образци, получавайки статут на литургично равноправна с византий-

ската, П. л. впоследствие става „класическа“ за останалите слав. православни литератури, „литература-посредница“ (Д. С. *Лихачов*, 1970, с. 23–44).

До 1018 репертоарът на П. л. се попълва на два етапа, разграничени до голяма степен условно. Първият завършва с Преславския събор (893) и с възкачването на престола на *Симеон* (893–927) и е посветен на подготовка за славянизацията на Църквата и държавата. Водеща роля в П. л. имат преките Кирило-Методиеви ученици, които възстановяват и разширяват обема на преводните текстове главно с химнографски сборници и с необходими за богослужението четива. Преводаческата им практика, доколкото може да се съди по сигурните и предполагаемите преводи, е в насоката, фиксирана от отразените в Македонския кирилски лист принципи. Минчева дори предполага, че преводач на текста му от гръцки е Константин Преславски (1981).

При избора на виз. оригинали П. л. е зависима от значителните промени в манастирското и епархиалното богослужение, характеризиращи преходния период в църковния живот на Византия след възстановяването на иконопочитанието докъм средата на X в. Неустановеността на виз. богослужение при въвеждането на Студийския устав, както и някои провинциални (може би малоазийски и старосаваитски) влияния върху практиката на изграждащото се слав. богослужение допринасят за избора на текстовете за превод. Кирило-Методиевите преводачески принципи се спазват за химничните и някои четивни текстове. Едновременно в по-късната П. л. се наблюдават уникална свобода при авторизиране главно на химнографски творби, както и насоченост към компилативно изграждане на проповеднически текстове. Компилацията се изразява в заместването на виз. песнопения в *Триода*, *Минея* и *Октоиха* с подобни по съдържание, идейни мотиви и формални особености песнопения, но с откроване на славянския им произход. Същинската слав. част (стихотворни и прозаични предговори) е маргинална по отношение на основния текст или се намира в „скритите“ полета на рецепцията – в азбучни и фразови акростихове (някои от тях – образци на декламационна поезия), чието разчитане от посветените демонстрира идеята за възможностите на слав. писменост (вж. *Константин Преславски*, *Климент Охридски*, *Наум Охридски*, Г. *Попов*). Затова в по-късни преписи се пазят самите преводи, а съпровождащите или структуриращите ги оригинални старобълг. части най-често липсват. Въпреки че до 893 вече се оформят две книжовни зони (в Североизточна Б-я – *Плиска* и околните манастири, включително и *Равна*, и в земите на югозапад от Хемус – *Девол*, *Кутмичевица*, *Охрид*), палеославистите нямат сигурни критерии за локализирането на ранните бълг. преводи в едната или в другата област. След 893, с напредващата славянизация на държавата и Църквата, статутът на слав. книжовен език е утвърден и параметрите на П. л. се разширяват. Те обхващат всички области на християнското знание, необходими за възпитанието и за духовните потребности на бълг. общество, възпроизвеждащо господстващия вече във Византия манастирски културен модел.

Основната работа върху преводите се извършва в *Преславското книжовно средище*, което не изключва преводи, направени и в *Охридското книжовно средище*, тъй като между тях няма противопоставяне. До 916 Климент Охридски и Наум Охридски продължават Кирило-Методиевите традиции, но през X в. усилията се съсредоточават в нови области на знанието, което обуславя промени в техниката на превода. В това отношение книжовниците се ръководят от ясни общи принципи. Те са изследвани главно върху материал от преводите и компилациите на Йоан Екзарх, но са ва-

лидни за всички текстове, включени в преводния репертоар до края на X в. До наше време са достигнали няколко текста с разсъждения върху превода. Всички те са обединени от идеята, поетично изразена в *Похвалата за цар Симеон*: задължително е да се запази тъждеството на мисълта поради невъзможност да се съхрани и тъждеството на речта (Симеонов сборник, с. 202). Същите мисли се откриват в Пролога към Богословието на *Йоан Екзарх*, както и в послеслова на презвитер *Йоан* към Житието на Антоний Велики (Кр. Костова, 2000). Теоретичните постановки в тях С. Матхаузерова означава като „отворена теория на превода" (1976). Тези мисли обаче са за текстове, които имат изключително важни екзегетични и идейни функции, но не са пряко свързани с богослужението („Сбор от много отци ...за заучаване и готов отговор", Житието на Антоний Велики, основни части от Богословието – богословско-философски компендиум от Йоан Дамаскин). Това навежда на мисълта, че разсъжденията представят не само новото отношение на преводачите към утвърдилия се вече книжовен език – водещ е смисълът, а не формата – но и сигнализират за различни нюанси в преводаческата техника в зависимост от йерархията на жанровете и предназначението на творбите.

Тези теоретични мисли се основават върху практиката на преводачите от Симеоновата епоха. Политиката на владетеля Симеон е да се усвои вярата не повърхностно, а „отвътре", да се направи непознаваемото познато (или поне познаваемо), да се осъзнае чрез слав. език триединството Закон–Благодат–християнска история. С това акцентът на П. л. се отмества към тълкувателната и алегоричната същност на основните преводни текстове. Предпочитат се ония преводи, които могат да доведат до „незабавно" и най-резултатно познание (в Прилога към *Златоструй* директно се заявява, че изборът от Йоан Златоуст се прави, за да не се уморят четящите). От друга страна, ценностните критерии на паганистичното старобълг. общество вече са унищожени, изисква се налагане на нови, християнски критерии, затова е актуална и П. л. с нравствено-назидателен и катехизистично-учителен характер.

Същевременно продължава да се разширява обемът на богослужебните преводи. Започва и редактиране на съществуващите преводи на библейски текстове, което вероятно първоначално съпровожда транслитерацията от глаголица на кирилица. Според Т. *Славова* може да се приеме, че библейските книги, които не са имали църковна употреба, са били преведени отново. Старозаветната книга Рут напр. е запазена в два текстови варианта – глаголическият носи признаци на първичния паримиен превод, а кирилският – на небогослужебния. При пророческите книги също са налице два превода (Славова, 1985, 1989). Изобщо П. л., както доказват изследванията, се обогатява с тълковни библейски (както старозаветни, така и новозаветни) текстове. Като поставят техните преводи в доста широка хронологическа рамка – до края на X в., палеославистите (Евсеев, Л. Н. *Туницки*, В. А. *Погорелов*, В. *Ягич*, Добрев, Славова и др.) ги смятат за възникнали в рамките на *Преславското книжовно средище*. Осмокнижието (А. А. Пичхадзе, 1996) се свързва с преводаческата дейност на презвитер *Григорий*, чиято приписка, запазена в Архивския хронограф, се тълкува различно. Някои изследователи са склонни да припишат на презвитер Григорий по-широк кръг преводи, главно на истор. съчинения.

Сред П. л., създадена след 893, значителен дял заемат преводи, насочени към адаптационен избор на по-ниско равнище – към превеждане на определени виз. състави, но и към прегрупиране и компилации, отразяващи слав. интерес, както и личния избор на владетеля Симеон. Такива са сборниците от рода на

флорилегиите и еротапокритичните (въпросо-отговорните) съчинения. Използвани във виз. манастирски общности като по-достъпно четиво, те отговарят на началната фаза на християнизацията, когато неукрепналото ново верско съзнание е склонно да задава повече въпроси, а отговорите се възприемат като част от елементарното и задължително знание. Количеството на такива текстове е неочаквано голямо и продължава да се попълва при нови изследвания в палеославистиката. У. *Федер* определя част от съставите като текстове калейдоскопи (1990); той прилага термина не само спрямо съществуващите днес кодекси, но и към техните протографи, при все че в част от тях по-късно се включват вторични пластове. Така за него определението на първичния текст, към който възхожда *Изборникът от 1073*, е „Княжески сборник" (Федер датира превода между 919 и 972); Скалигеровият протопатерик, възникнал преди 972, е определен като механичен сбор от Скитския патерик, Краткия египетски патерик, Лествицата и още един текст (Федер, 1981); „Изборникът на грешния Йоан", от който директно е преписан *Изборникът от 1076*, е „компилация от компилации", съставена преди 972 (Федер, 1983), и т. н. Особеност на посочения тип сборници е, че с изключение на Изборника от 1073, чийто грц. оригинал е познат и анализиран (М. В. Бибиков, 1996), преводите в тях са комбинирани вероятно на бълг. почва. Това се отнася както до Изборника от 1076, така и за други, които не са издадени и не са влезли така категорично в научно обръщение. В т. нар. Трети Симеонов сборник, запазен в три преписа (определението е условно – Кл. *Иванова*, 1979), монашеската тема е по-широко застъпена, но освен нея се четат многобройни пасажи от светоотчески писания, части от апостолските уставни правила, есхатологични творби, една редакция на „Пчела" и др.

Към преславските паметници Д. М. *Буланин* (1990) причислява още един състав, наречен от него Минеен изборник, запазен в късни руски преписи и със следи от вторични преработки и по-нови пластове в текстовете. Някои статии от него се срещат в ранни руски сборници, включително и в Изборника от 1076. Първоначалното му ядро според Буланин обединява кратки статии извлечения от Максим Изповедник, Енхиридион от Епиктет (в християнска перифраза, приспособила учебника по стоицизъм към нуждите на иноческия живот), редакция на Агапитовите наставления, Житието на Павел Тивейски и др. Като принадлежаща към същия тип сводни текстове се приема и *Тълковната палея* (Славова, 2002). Ако за локализирането на посочените сборници свидетелстват преди всичко техните езикови особености, то времето на превода и на съставянето им може да се определи най-общо – до унищожаването на Преслав, т. е. до 972.

Проповедническата литература, влязла в старобълг. репертоар до края на XI в., е значителна част от П. л. Авторските сборници на *Атанасий Александрийски* (Четири слова против ариани-те), *Ефрем Сирин* (Паренесис), Йоан Лествичник (Лествица), *Кирил Еруса-лимски* (Катехизистични беседи) са преведени не по-късно от началото на X в. Към ранните преводи се числят и календарни сборници със слова за празниците. Поради постоянния интерес на палеославистиката към такива паметници, като Клоц. сб., Супр. сб., Германовия сборник, Ягичевия златоуст и т. н., включените в тях образци на ораторската проза са многократно анализирани. Нещо повече – изследванията върху преводаческите принципи и върху етапите на ранните преводи се основават и върху преводи на проповеднически текстове. В края на IX – началото на X в. е направен и преводът на 16-те слова на *Григорий Богослов*, чийто протограф

навярно е глаголически (М. *Спасова*, 1994).

В състава на П. л. се включват и обемисти виз. жития, някои от които по-късно са отново преведени, а други остават уникални. Преводите на презвитер Йоан (житията на Антоний Велики и на Панкратий Тавроменийски) и Житието на Нифонт Константинополски, Житието на Сава Освещени, Житието на Теодор Едески, Житието на Теодор Студит (Словарь..., 1987) се срещат в по-късни руски преписи, но носят чертите на преславски преводи. Те са вън от календарните *чети-минеи* с преводни жития и слова, чиято окончателна редакция вероятно е част от преславската манастирска култура по времето на цар *Петър I* (927–969).

Добре представена в П. л. е и старобълг. белетристика. *Повестите и разказите*, преведени до края на XI в., включват както светски, така и религиозни сюжети. Най-разпространени са преводите на *патериците*. Хронографската Александрия също се причислява към П. л. от този период. Засега не е сигурно дали Сказанието за железния кръст (или част от него) е възникнало на виз. почва, а по-късно е преведено на старобълг. език (А. А. *Турилов*, 1996).

Вероятно през втората половина на X в. някои от богослужебните и четивните преводи от предишните десетилетия са подложени на редакционни промени, като са сравнявани с виз. текстове. Възможно е служебните минеи във вида, в който са известни от най-старите руски преписи, да са оформени по времето на цар Петър. До падането на Преслав може най-общо да се датират редица преводни *исторически съчинения*, познати също в по-късни руски преписи. В П. л. се включват също и необходими юридически текстове, продължаващи традицията на *Номоканона* на Методий, напр. Номоканона на 14-те титула.

П. л., възникнала през виз. владичество, все още не е достатъчно изследвана. Преводите, направени на територията на *Охридската архиепископия*, се свързват главно с манастирите в Западна Б-я. От тях по-пълно са анализирани есхатологичните съчинения и апокрифите (В. *Тъпкова-Заимова*, А. Милтенова, 1996).

Повечето преводни съчинения, възникнали по бълг. земи до края на XI в., не са достигнали до наши дни и са познати в сръбски и източнослав. преписи.

Лит.: [Иосиф архим.]. Подробное оглавление Великих четиих миней Всероссийского митрополита Макария, хранящихся в Московской патриаршей (ныне Синодальной) библиотеке. М., 1892, 4 с.+532+502 стлб.; Соболевский А. И. Жития святых в древнем переводе на церковнославянский с латинского языка. – ИОРЯС, 8, 1903, 1, с. 278–296; 2, с. 103–137; 4, с. 320–327 (същото: СПб., 1904, 3+162 с.); Евсеев И. Е. „Словеса святых пророк" – противоиудейский памятник по рукописи XV века. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 4, 1907, 1, с. 153–200; Vaillant A. La traduction vieux-slave des Catéchèses de Cyrille de Jérusalem: la deuxième catéchèse. – Bsl, 4, 1932, p. 253–302; Vaillant A. La préface de l'Évangéliaire vieux-slave. – RES, 24, 1948, p. 5–20; Георгиев Е. За „книгите" на славянския просветител Константин-Кирил, преведени от неговия брат Методий на славянски език. – SR, 10, 1957, p. 119–128; Мещерский Н. А. Искусство перевода Киевской Руси. – ТОДРЛ, 15, 1958, с. 54–72; Мещерский Н. А. Значение древнеславянских переводных памятников для реконструкции их греческих архетипов. – В: IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. 1. М., 1962, с. 105–106; Мещерский Н. А. Проблемы изучения славянорусской переводной литературы XI–XV веков. – ТОДРЛ, 20, 1964, с. 180–231; Trost K. Die übersetzungstheoretischen Konzeptionen des Kyrillisch-mazedonischen Blattes und des Prologs zum Bogoslovie des Exarchen Joann. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Autorschaft Konstantin Kyrills. – In: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongreß in Warschau 1973. München, 1973, p. 497–525; Hansack E. Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgius von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung. 1. Würzburg, 1975 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 10), p. 18–66; Матхаузерова С. Древнерусские теории искусства слова. Прага, 1976, 147 с.; Иванова-Мирчева Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX–X до XIV века. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 37–48; Динеков П. Преводите в развитието на

старите славянски литератури (Методологически въпроси). – СФ-С, 16, 1978, с. 38–45; Trost K. Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und -praxis des späteren Kirchenslavischen: Die Abstrakta in der Hexaemeronübersetzung des Zagreber Zbornik von 1469. München, 1978, 381 p.; Мещерский Н. А. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV веков. Л., 1978, 112 с.; Иванова Кл. За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник. – Старобългарска литература, 5, 1979, с. 57–96; Miklas H. Ergebnisse und Perspektiven bei der Erforschung der kirchenslavisch-griechischen Übersetzungstheorie und Übersetzungspraxis. – Palaeobulgarica, 4, 1980, 3, p. 98–111; Добрев Ив. Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 16–38; Иванова Кл. Агиографско-хомилитичните сборници с устойчив състав в южнославянските литератури. – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 11–21; Добрев Ив. Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин-Кирил Философ за преводаческото изкуство? – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 20–32; Hansack E. Die theoretischen Grundlagen des Übersetzungsstils des Exarchen Johannes. – WSl, 26, 1981, p. 15–36; Veder W. Le Protopaterikon Scaligeri. – Полата къниговисьнаꙗ, 4, 1981, p. 76–78; Thomson Fr. A Survey of the Vitae Allegedly Translated from Latin into Slavonic in Bohemia in the Tenth and Eleventh Centuries. – In: Atti dell' 8. Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo. Spoleto, 1983, p. 331–348; Veder W. The Izbornik of John the Sinner: a Compilation from Compilations. – Полата къниговисьнаꙗ, 8, 1983, p. 15–37; Добрев Ив. Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 161–173; Минчева А. За преводаческите принципи на Константин-Кирил. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 116–128; Славова Т. Преславска редакция на старобългарските богослужебни книги. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 161–174; Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая половина XIV в.). Л., 1987, с. 172–179; Thomson Fr. „Sensus" or „Proprietas Verborum". Mediaeval Theories of Translation as Exemplified by Translations from Greek into Latin and Slavonic. – Symposium Methodianum, p. 675–691; Thomson Fr. Towards a Typology of Errors in Slavonic Translations. – Orientalia christiana analecta, 231, 1988, p. 351–380; Capaldo M. Contributi allo studio delle collezioni agiografico-omiletiche in ares slava. Struttura e preistoria del „Panegirico di Mileseva". – Europa orientalis, 8, 1989, p. 209–252; Славова Т. Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 15–130; Буланин Д. М. Неизвестный источник Изборника 1076 года. – ТОДРЛ, 44, 1990, с. 161–178; Райнхарт Й., А. А. Турилов. Будапештский глаголический отрывок: древнейший славянский список жития Симеона Столпника. – Slovo, 39–40, 1989–1990, p. 37–44; Veder W. Literature as Kaleidoscope. The Structure of Slavic Četii Sborniki. – In: Semantic Analysis of Literary Texts. 5. Amsterdam, 1990, p. 599–613; Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 202; Дегтев С. В. Замечания о двух переводах в составе сочинения Григория Назианзина „Тринадцать слов". – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 36–41; Пичхадзе А. А. К истории славянского Паримейника. (Паримейные чтения книги Исход). – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 147–173; Thomson Fr. „Made in Russia". A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia. – In: Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Vorträge des Symposiums anläßlich der Tausendjahrfeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juni 1988. Köln–Weimar–Wien, 1993, p. 295–354; Vorläufiger Katalog kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus. Предварительный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно восточнославянского происхождения. Составлен Т. В. Черторицкой под редакцией Х. Миклас. Opladen, 1994, 783 p.; Спасова М. Старобългарският и среднобългарският превод на словата на Григорий Богослов. Археографски бележки. – В: Търновска книжовна школа. 5. Велико Търново, 1994, с. 305–319; Ханзак Е. Теоретични предпоставки за преводаческия стил на Йоан Екзарх. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 192–197; Буланин Д. Житие Павла Фивейского – болгарский перевод X века. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 5–21; Йовчева М., Л. Тасева. Двата старобългарски превода на Псевдо-Методиевото откровение. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 22–45; Бибиков М. В. Византийский прототип древнейшей славянской книги (Изборник Святослава 1073 г.). М., 1996, 403 с.; Пичхадзе А. А. К истории четьего текста славянского Восьмикнижия. – ТОДРЛ, 49, 1996, с. 10–21; Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, 360 с.; Турилов А. А., С. А. Иванов. Переводная литература у южных и восточных славян в эпоху раннего средневековья. – В: Очерки истории культуры славян. М., 1996, с. 276–298; Турилов А. А. Византийский и славянский пласты в „Сказании

инока Христодула". – В: Славяне и их соседы. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сборник статей к 70-летию академика Геннадия Григорьевича Литаврина. М., 1996, с. 81–99; А л е к с е е в А. А. Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона „Made in Russia"). – ТОДРЛ, 49, 1996, с. 278–296; Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков. Каталог гомилий. Составители Е. Э. Гранстрем, О. В. Творогов, А. Валевичюс. СПб., 1998, 209 с.; К о с т о в а Кр. Правопис и фонетика на преславските текстове. Велико Търново–София, 2000, с. 5–30; Т у р и л о в А. А., Л. В. М о ш к о в а. К оценке культурно-исторической ситуации в Болгарии X в. (на материале богослужебных текстов). – В: Становление славянского мира и Византии в эпоху раннего средневековья. Сборник тезисов. М., 2001, с. 112–113; С л а в о в а Т. Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина. С., 2002, 579 с.

Климентина Иванова

ПРЕЙС, Пьотър Иванович (1810 – 10/23.V.1846) – руски филолог, един от първите слависти в Русия. Роден вероятно в Псков. Баща му, чех по националност, живее в Русия от края на XVIII в. и е учител по музика. През 1824 П. постъпва в Историко-филологическия фак. на Петербургския унив., но по семейни причини го напуска половин година преди да завърши обучението си. През 1828 е назначен за младши, през 1837 – за старши учител по руски език в гимназията в гр. Дерпт (дн. Тарту, Естония); същевременно самостоятелно попълва знанията си в Дерптската университетска библиотека. Според приетия през 1835 университетски устав в Петербургския, Московския, Харковския и Казанския унив. се откриват катедри по славистика; определени са четирима млади учени, които след подготовка в чужбина да ги ръководят. По препоръка на Съвета на Петербургския унив. П. е избран да заеме катедрата в Петербург със задължение в течение на една година да издържи кандидатски и магистърски изпит. През есента на 1838 е зачислен към Петербургския унив., където под ръководството на А. Х. *Востоков* се подготвя за изпита и за предстоящата командировка. През есента на 1839 започва пътешествието му в Кьонигсберг (дн. Гданск), Познан, Гнезно, Берлин, Хале, Лайпциг, Прага, Виена, Истрия, Далмация, Нови Сад, Краков и другаде, по време на което изучава литовски и чешки, полски и кашубски език (в сравнителен план) и др., запознава се с много видни учени, занимава се главно с чешки и бълг. ръкописи. На 16 ноем. 1842 се завръща в Петербург, но поради сериозно заболяване едва през март 1843 заема Катедрата по слав. литератури като извънреден проф. До смъртта си води успоредно четири курса – увод; история, литература и езици на южните славяни със старобълг. граматика; чешка и словашка история и литература; полска история и литература със сведения за лужичаните и полабските славяни. Същевременно преподава и старобълг. граматика на студенти нефилолози. През юли 1844 получава разрешение да се яви направо на изпит за степен магистър. За тема на магистърската си дисертация, чийто ръкопис не е запазен, избира богомилството – един напълно неизследван преди него проблем. Умира в Петербург.

П. проявява интереси в различни области на славистиката, но поради ранната му смърт са отпечатани малко негови работи. Ценно е изследването му върху сръбската епическа поезия, в което е залегнала идеята за историзма на епоса. П. отделя специално внимание на слав. езици. За пръв път определя отношението на кашубския език към полския и полабския, изтъква необходимостта за славистиката да се изучава литовският език.

Още през периода 1823–1839 П. изследва главно старобълг. език (нарича го църковнославянски) и отношенията му с „живите славянски наречия"; съсредоточава вниманието си върху системата на гласните, защото смята, че дълго време тя е била разглеждана повърх-

ностно. Според него в граматиката на Й. *Добровски* най-слаба е фонетичната страна. Въз основа на наблюдения върху Манасиевата хроника П. подчертава, че „българският от XIV в. вече е изгубил и изменил много от това, което му е принадлежало някога“, и стига до извода, че ѫ е равно на ъı или на ъ (ь). Спира се и на проблема за отпадането на падежната система в съвременния бълг. език.

По време на задграничната си командировка П. редовно изпраща отчети до министъра на народната просвета, които се публикуват в ЖМНП; те по своята същност са ценни научни статии. В отчета си от Краков с дата 29 окт. 1842 той се спира на въпроса за глаголическата писменост. Подкрепя теорията на Добровски за по-голямата старинност на кирилицата (според Добровски глаголицата е преработка от XIII в. на кирилицата и е създадена сред хърватите като защита срещу преследванията на Римската църква). П. изследва езика (правопис, граматически форми и лексика) на глаголически ръкописи в сравнение с кирилски и стига до изводите на Добровски за родината на глаголицата. И според него тя е възникнала в приморско Хърватско, затова трябва да бъде наричана хърватско писмо; съставителят ѝ е използвал за образец „гръкославянската азбука на св. Кирил“. П. предполага, че преди забраната на „Кирило-славянската литургия“ в Далмация не е имало нужда от създаване на нова азбука; такава необходимост е могла да се появи ок. 925. За разлика от Добровски, той приема, че глаголицата е могла да бъде създадена още в началото на X в. П., както и Добровски, по време на научната си командировка работи с по-късни хърватски ръкописи, чиято ъгласта глаголица не говори за голяма старинност и може би това е едно от обясненията на факта, че той приема и развива теорията за по-ранния произход на кирилицата.

В процеса на заниманията си с ръкописната сбирка на Фрушкогорския манастир Кувеждин през 1842 П. открива неизвестен житиен текст за слав. първоучител Методий в пролог от 1560. Отделни сведения за ръкописа и житието той съобщава в писмо до П. Й. *Шафарик* от 24 юни 1843, но не предприема издаването му. Едва в 1987 Кл. *Иванова* идентифицира описания от П. пролог с ръкопис № 323 от сбирката на Музея на църковното изкуство в Сремска Митровица, а през 1998 издирва копието на житието в архива на П., съхраняван в Архива на РАН в Санкт Петербург, и осъществява първата му научна публикация (1999), наричайки го *Успение Методиево*.

Съч.: О волохах Нестора. – ЖМНП, 14, 1837, с. 213–235; Изображение Чернобога в Бамберге. – ЖМНП, 18, 1838, 5, с. 227–243; Книги, изданные на немецком языке по славянской истории и древностям. – ЖМНП, 22, 1839, с. 85–104; 23, 1839, с. 219–236; Донесения г-ну Министру народного просвящения. Донесение..., из Кенигсберга от 1 марта (17 февр.) 1840 г. – ЖМНП, 26, 1840, 5, отд. 4, с. 17–30; Донесение..., из Праги, от 26 дек. 1840 г. – ЖМНП, 29, 1841, отд. 4, с. 31–52; Донесение..., из Загреба, от 10 нояб. 1841 г. – ЖМНП, 33, 1842, 4, с. 43–62; О глагольской письменности. – ЖМНП, 37, 1843, 2, с. 184–238; О эпической народной поэзии сербов. – В: Годичный акт в Имп. Санкт-Петербургском университете. СПб., 1845, с. 133–167; Письма П. И. Прейса М. С. Куторге, И. И. Срезневскому, П. О. Шафарику, Куршату и др. (1836–1846). – Живая старина, 1, 1890, 2, с. 108–136; 1, 1891, 3, с. 1–48; 4, с. 1–42 (същото в: Материалы к истории славяноведения. Изд. В. И. Ламанским. СПб., 1892, 120 с.).

Лит.: П. И. Прейс [некролог]. – ЖМНП, 50, 1846, с. 40; Срезневский И. И. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии. – СОРЯС, 18, 1878, прил. 6, с. 4–14; Старчевский А. В. Воспоминания старого литератора. – Исторический вестник, 8, 1888, 10, с. 113–114; Пыпин А. Н. Новые данные о славянских делах. – Вестник Европы, 28, 1893, 7, с. 281–312; Котляревский А. А. Древняя русская письменность. Опыт библиографического изложения истории ее изучения. – СОРЯС, 50, 1895, с. 307–308, 379–381; П[етровск]ий М. П. Григорович и

Прейс. К истории славяноведения на Руси. – ИОРЯС, 2, 1897, 3, с. 722–744 (отд. отп. СПб., 1897, 23 с.); Прейс Петр Иванович. – В: Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. 25. СПб., 1898, с. 55; Шилов А. Прейс П. И. – В: Русский биографический словарь. 7. СПб., 1905, с.752–757; Ягич В. И. История славянской филологии. – В: Энциклопедия славянской филологии. 1. СПб., 1910, с. 330–338, 477–479; Гусев В. Е. Вук Караджич и русская фольклористика. – Русская литература, 7, 1964, 2, с. 156, 158–160; Минкова Л. Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане. С., 1978, с. 6–7, 20, 29, 32–34, 40–41, 73, 75, 96; Минкова Л. Петр Иванович Прейс – первый болгарист Петербургского университета. – ЕН, 8, 1978, p. 75–86; Гусев В. Е. Прейс Петр Иванович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 283–285; Саввати й В. Смирнов. Петр Иванович Прейс (К 150-летию начала преподавания славяноведения в университетах России и СССР). – Palaeobulgarica, 9, 1985, 2, p. 41–55; Иванова Кл. По следите на един недостигнал до нас текст на Методиево проложно житие. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 69–75; Иванова Кл. Успение Методиево. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, p. 7–24.

Мария Райкова

ПРЕСИ́ЯН (IX в.) – бълг. хан (836–852), син на Звиница и племенник на предходния бълг. владетел хан Маламир (831–836). Управлението му се характеризира с насочване на външната политика на Б-я към оставащите до този момент извън пределите на държавата слав. племена от бълг. група в Беломорието и Македония. Те са подпомогнати от българите да пресекат опитите на Византия да ги подчини.

През 837 слав. племе на смоляните, населяващо Родопско-Беломорския район, се вдига на голямо въстание. Бълг. войски се появяват в помощ на славяните и блокират опитите на Виз. империя да потуши въстанието. Ударите на изпратените военни контингенти са насочени към Солун и Христопол (дн. Кавала, Гърция), където е била базата на виз. армия, командвана от Алексий Мозеле – зет на императора. По това време Византия води тежки битки в Мала Азия с арабите на халифа Ал Мутасим (833–842) и не е в състояние да отдели по-големи сили за намеса в събитията на Балканите. Бълг. войска, командвана от кавхана Исбул, удържа победа в Беломорието и превзема крепостта Филипи (дн. развалини между Драма и Кавала, Гърция). Тук е бил поставен каменен надпис, разказващ за тези събития. Това, което е останало от него, гласи: „Пресиян, от Бога архонт на многото българи, изпрати Исбул, капхана, като му даде войски и ичиргу боила и кана колобра. И капханът към смоляните... Който търси истината, Бог вижда, и който лъже, Бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но Бог вижда." (В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 134). Вероятно по същото време е спечелена и битка срещу византийците при Сяр (дн. Серес, Гърция), за която говори триумфалният надпис, намерен при *Голямата базилика* в Плиска. С това племето на смоляните и неговата територия са присъединени към бълг. държава.

Успешните действия на бълг. войски и сложното вътрешно и международно положение на Византия създават предпоставки за по-нататъшно разширение на Б-я на юг-югозапад. Империята се опитва да попречи на тези планове на хан П. Отначало преселените от хан Крум (803–814) отвъд Дунав виз. пленници са подтикнати да се върнат по родните си места с помощта на виз. флота, хвърлила котва в устията на Дунав. Предизвиканите размирици в Североизточна Б-я, свързани с това преселение, не отклоняват бълг. владетел от основната насока на неговата външна политика. Не го спира и войната, която е принуден да води срещу подстрекаваните от Византия сръбски племена. Б-я методично и планомерно постига успехи в приобщаването на славяните от Западна и Централна Македония. За това способстват и стремежите на са-

мите слав. племена от тези земи да се обединят със своите съплеменници в пределите на Б-я. Не са запазени сведения, кога точно и при какви обстоятелства земите по поречията на Струма, Вардар и Черни Дрин, на Косово, Пелагония, Прилеп и Охрид влизат в пределите на българ. държава. Със сигурност може само да се твърди, че това става през управлението на П., в края на 30-те и началото на 40-те г. на IX в., и е резултат от неговата далновидна политика спрямо слав. племена от българ. група.

Единственото, което Византия постига, е да възстанови своята власт над укрепените градове по Беломорското крайбрежие, които осигуряват сухопътна връзка на имперската столица с втория по значение виз. град на Балканите – *Солун*. Това става едва след 845, когато имп. Михаил III (842–867) сключва мир с арабите. В средата на IX в. Б-я става мощен притегателен център за всички славяни от югоизточната част на Балк. п-в – място, където се реализират техните стремежи за обединение и самоопределение. Слав. елемент в българ. държава придобива основно значение и постепенно определя облика на формиращата се българ. народност. Българ. политика спрямо слав. племена, водена от П., е продължена и от неговите приемници на престола през IX и X в. Това довежда до по-нататъшното укрепване на Б-я, която скоро се превръща в първостепенна полит. сила в Европ. югоизток.

Лит.: Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 1. С., 1918, с. 337–352 (2 изд. С., 1970, с. 430–447); История на България. 2. С., 1981, с. 159–161; Андреев Й. Българските ханове и царе. VII–XIV век. Историко-хронологически справочник. С., 1988, с. 46–47.

Илия Илиев

ПРЕСЛА̀В, Велики Преслав – втората столица (893–971) на средновековната българ. държава. Най-старият домашен писмен извор, в който се говори за П., е съчинението „Шестоднев" на *Йоан Екзарх*. В два неголеми откъса бележитият писател представя великолепието на неговите постройки и внушителната осанка на владетеля. Описанието свидетелства за високата материална култура на П. Достоверността му се потвърждава от археол. находки. Според друго писмено известие – Българския апокрифен летопис от XI в. – цар Симеон градил и украсявал столицата си в продължение на 28 г. И в това полулегендарно сведение се съдържа отглас от истор. истина. Сведения за града дават и преславските надписи. Известията на виз. хронисти Лъв Дякон и Йоан Скилица датират от последните дни на столичния град и не съдържат други подробности освен съобщението за двете крепостни стени във връзка със завладяването му. Името П. продължава да се среща в истор. и пътеписната литература и след като той загубва значението си на политически и културен център. Яков Бонгарсиус, Петър Богдан Бакшич, Хаджи Калфа, Луиджи Марсили, Карстен Нибур, Феликс Каниц и др. са оставили кратки бележки за П., но за времето, когато той вече е бил изоставен в развалини.

П. се е намирал на юг от дн. гр. Велики Преслав, като е достигал до мястото, където р. Тича (дн. Камчия) излиза от живописното дефиле на Върбишкия проход. Освен с буйния разцвет на културата и изкуството през X в. П. се свързва с личността на изключително културен владетел – държавник, воин и книжовник – цар *Симеон* (893–927), който прави от града столица, достойна за Б-я през нейния Златен век.

Въз основа на археол. разкопки и проучвания в миналото на П. се разграничават три главни периода: предстоличен, столичен и следстоличен, които са неравномерно изяснени от писмените сведения и от археол. материали. Най-многобройни и убедителни са паметниците от столичния период. Тогава П. е

не само административен и военен център на Б-я, но и голямо средище на интензивен и разностранен културен живот. Върховете, които достигат в града занаятите, изкуствата, писмеността, определят всъщност облика и чертите на ранната бълг. култура. Със здравата си отбранителна система, с богато строените дворци и църкви, с обширните ансамбли – граждански и манастирски, с многобройните работилници и ателиета, бани, водопроводни съоръжения, с великолепието на многоцветната си керамична и каменнопластична декорация П. е самостоятелен творчески център в старобълг. материална и духовна култура през IX–X в. В града работят талантливи писатели и преводачи, като *Константин Преславски*, Йоан Екзарх, *Черноризец Храбър*, *Тудор Доксов*, презвитер *Григорий* и др., които създават огромна книжовна продукция, определена от специалистите като Златен век на бълг. литература.

От системните археол. проучвания по случай 1300-годишнината на бълг. държава постъпват данни и за предстоличното минало на П. Реконструирана е доста убедително картината на неговото възникване. Началото му трябва да се свърже със селище край военна крепост (аул). Докато за аула има редица данни и е известно как е станало неговото разширяване от север и как отчасти е изглеждал центърът му в края на IX в. при обявяването на П. за столица на Б-я, за ранното селище се знае все още малко (от разкопките върху терасата, на която през столичния период на града се е издигал манастирът около прочутата *Кръгла църква*). Селището е от периода на трайното настаняване на славяните на юг от Дунав (края на VI – началото на VII в.).

Все още е трудно да се доловят промените, които настъпват в резултат на териториалния допир на неговите жители с настанилите се в областта в края на VII в. *прабългари*. Сигурен показател за присъствието им в границите на селището е разкритото капище. С изграждането на аул в близост до селището през първите две-три десетилетия на IX в. настъпват промени, които се отразяват на неговия живот дълбоко и всестранно. Те засягат отбранителната система и градоустройството, начина на живот на обитателите, икономиката. В резултат през 893 селището става столица на държавата.

Паметниците от следстоличното минало на П., което обхваща четири столетия, също са значителни. Особено интересни са данните за живота в града през близо двувековното виз. владичество. Намерените 500–600 виз. печата показват, че П. и през XI–XII в. остава укрепен град и средище на значителен виз. гарнизон. Внушителната сигилографска колекция потвърждава съобщението на някои виз. хронисти, че за известно време градът е сменил старото си име Велики П. с Йоанопол. Известни са имената и на някои от неговите стратези и чиновници през този период.

По време на Второто бълг. царство животът в града протича главно в чертите на вътрешната му крепост. След отхвърлянето на виз. власт в П. живее отказалият се от престола брат на цар Асен – Петър, и затова областта на изток от Провадия е назована в някои писмени извори „Петрова земя“. Към XII–XIV в. се отнасят както многобройни керамични материали от съдове със сграфито украса, така и луксозни накитни предмети от сребро и злато, монети на бълг. царе, владетелски и митрополитски печати, надписи и др. В надпис от по-далечната околност на града се чете: „Сава, митрополит на богоспасения и прототронен град Преслав“.

Трудно е да се каже по-определено как е изглеждал П. при превземането му от турците през 1388. При отсъствието на конкретни археол. сведения единствено името, дадено му от завоевателите – Ески Стамбол, т.е. стар Цариград (в

смисъл на стара столица), свидетелства, че споменът за някогашния блясък и величие още живее в паметта на завареното от турците население. Съдбата на П. през годините на турското владичество се илюстрира от откритите при археол. проучвания многобройни пещи за вар и от разнесените и вторично използвани в градежа на джамии и военни укрепления варовикови блокове и други архитектурни детайли.

Начало на археологическите проучвания в П. поставя В. *Златарски*, който през 1897, малко преди започването на разкопките в *Плиска* от Руския археол. институт в Цариград, частично разкрива една от сградите на Дворцовия комплекс. Тези разкопки, макар и да са останали незавършени и резултатите от тях да не са публикувани, са началният момент на теренните археол. издирвания в бълг. стари столици. На К. *Шкорпил* и директора на Руския археол. институт в Цариград Ф. И. *Успенски* се дължат първите научно организирани разкопки в П. (1905). Към този начален етап се отнася и дейността на Кр. *Миятев*, представител на Народния музей в София, на Й. Господинов с основаното от него и от Шкорпил Археол. д-во „Тича“ в П. Първите изследователи, и особено Й. Господинов, работят с ентусиазъм и техните разкопки, макар и безсистемни поради ограничените парични средства, откриват забележителни паметници, като манастирът в местността Патлейна, Кръглата (Златната) църква, части от Дворцовия комплекс и редица ценни находки на рисуваната преславска *керамика* и на други *приложни изкуства*, които позволяват да се оформи представата за богатството на П. като водещ център на старобълг. култура през IX–X в. и да се разсее напълно песимизмът на Успенски, според когото разкопките на П. „обещават много малко в научно отношение“.

Проучванията в П. в средата и втората половина на XX в. се правят по план за различни участъци в укрепения град (Външния и Вътрешния), а също в близката и по-далечната околност. Ръководят се от колектив на Археологическия инст. с музей при БАН (от 1977 Инст. по археология с музей), начело на който в продължение на 30 г. стоят видни изследователи на старобълг. култура и познавачи на Преславската цивилизация, като В. *Иванова-Мавродинова* и Ст. *Ваклинов*. След 1970 проблемите на столиците Плиска и П. се обединяват и разработката им се поверява на разширен състав от сътрудници и специалисти на Археол. инст. с музей при БАН и създадения за тази цел негов филиал в Шумен. Вниманието на колектива се насочва към разкриване и изучаване на паметници, с които се решават важни въпроси за културата на Първото бълг. царство – крепостни стени и съоръжения от отбранителната система, сгради от владетелския дворцов център, църкви, манастири, граждански ансамбли, некрополи и др.

Кула в Преслав

Укрепленията на П. са представлявали два отбранителни пояса – външен и вътрешен, изградени от каменни блокове. Външната крепостна стена следва конфигурацията на полупланинския терен, затова единствено от север е с права посока. В западния край на днешния град северната стена прави

Преслав – търговски помещения до южната стена на Вътрешния град

ъгъл в южна посока и като пресече Румска река, се изкачва върху билото на високия скат Зъбуите и защитава града от запад. От юг и изток стената е съобразена с Тича. В югоизточната ниска крайречна част на Външния град над терена е оцелял единствен къс от градската стена. Неустойчивата наносна почва на това място е наложила строителите да подготвят за основите на крепостната стена подложка от набити отвесно дървени колове (пилоти) с насипан над тях речен чакъл, над която са следвали каменните редове на зидарията. След първия отстъп на стената основата ѝ се свързва със специално изграден каменен масив, който се спуска стръмно, подобно на кей към реката. Този своеобразен напречен „вълнолом“ е служел за щит срещу прииждания на Тича и не е позволявал да се подриват основите на стената. На всеки от ъглите на градската крепостна стена се издигали кръгли кули. Към северното протежение на Северозападната кула са установени два силно издадени навън тесни правоъгълни бастиона. Такива фронтални „зъбци“, изглежда, е имало на 100–150 м един от друг по цялата дължина на стената. Как се е влизало в града показват разкритите две градски порти: Северна и Южна. Те са с еднакъв план и размери и са представлявали почти квадратни кули, прорязани в приземието от проход, в двете страни на който опирала крепостната стена. Поради тесните си размери правоъгълните крила не са позволявали да се развият помещения в приземието и стълби за изкачване в тях не е имало. Проходът по цялата си дължина е бил засводен и на етажа над него се е помещавала стражата.

В средата на пространството от 3,5 км^2, включено в първия отбранителен пояс, върху хоризонталната най-източна тераса в подножието на ската Зъбуите се е издигала втората крепостна стена. Тя е градена както първата от дялани варовикови блокове. Същата е и украсата ѝ от профилиран торус на зъберите. Разлика има единствено в дебелината на стените – 3,25 м за външната и 2,80–3 м за стената на Вътрешния град. При разкопките става ясно, че преславската вътрешна крепост в южната си половина включва едно ранно (достоично) укрепление, което при владетелстването на цар Симеон се разширява от север и се оформя с кръгли ъглови кули, а по фронта – с кули с правоъгълна форма. Откритите досега три порти на стената са с почти еднакво устройство, а Южната и Източната имат и еднакви размери. Всяка от тях се състои от по четири кули, долепени по две от всяка страна на прохода, отляво и отдясно на който се е долепвала куртината на сте-

ната. Над свода на портата четирите кули са се съединявали в обща голяма надвратна кула, която е бранела прохода. Изкачването в горните етажи е ставало по стълба, вместена в една от вътрешните кули. Затварянето на прохода на Северната порта, която е била главна („желязна"), е ставало с три врати, а на Южната и Източната – с по две. Обяснение за това, а също и за някои други отлики, които Южната и Източната порта имат в сравнение със Северната, изглежда, трябва да се търси в достоличното отбранително строителство, от което засега е разкрита по цялото си протежение северната стена на аула върху терасата с издигащата се на нея порта.

Владетелските д в о р ц и са разположени почти в центъра на Вътрешния град и части от тях до началото на XIX в. са стърчали високо над земята. Многогодишните проучвания под ръководството на Ст. Ваклинов изясняват планово-пространствената композиция на дворцовия ансамбъл и периодите на изграждането му. Сградите се групират около два основни корпуса – източен и западен. Източният, т.нар. Тронна зала, е изцяло дело на цар Симеон. С правоъгълния си план, ориентиран по дългата ос с посока север–юг, Симеоновата тронна зала напомня донякъде за Големия дворец в Плиска. Сградата е имала приземие и горен етаж. Планът на приземието позволява да се направи заключение за разпределението и характера на същинската зала, която се е издигала над него. Северната ѝ фасада е оформена симетрично с пет входа; централният от тях представлява широк портал по оста ѝ. Северната част е била тържествен вестибюл, разпределен на три части, от които се е влизало направо в същинската зала на юг с базиликален план, но не в класическия му вид, познат от християнските култови постройки. Приземието е било третирано като висок цокъл, над който е стъпвал етажът. Фасадните плоскости са се оживявали от

Владетелският дворец в Преслав

издадени напред лизени, които над цокъла са продължавали като колони с капители под тежкия, украсен с полуцилиндричен торус каменен корниз. Особено интересно е била оформена челната (северната) фасада. Симетричните входове към приземието насочват към извода, че и във височина симетрията е диктувала оформянето на фасадата – отворите за прозорците са подчертавали ритъма на входовете в приземния вестибюл.

От североизточния ъгъл на Източния дворец започва триделна постройка към Западния (Малкия) дворец. Нейната северна фасада била продължение на северната фасада на Тронната зала. Пред фасадата личат местата на редица колони от бял мрамор, над които пред етажа се е издигал чардак. Подобна сграда е свързвала основните дворцови корпуси откъм юг.

Западният дворец е заемал най-високата част на терасата. На юг той е завършвал с дълбока апсида. Помещенията са от двете страни на тесен коридор. Те са девет на брой и входове за влизане в тях откъм коридора не са оставени. От север сградата е имала две преддверия:

просторна предвходна зала и тесен вестибюл пред дългия коридор с помещенията встрани от него. В историята на Западния дворец са установени ранни строителни фази, които според Ст. Вакалинов се отнасят към предстоличното минало на П.

Зад главните дворцови корпуси от юг се издигали и други постройки, включени в просторен двор зад висока каменна ограда. Вероятно там са били същинските покои на владетелското семейство, баните, стопанските и складовите постройки, за разположението и плана на които с увереност ще може да се съди след като завършат разкопките в южната половина на Вътрешния град.

В непосредствена близост с Източния дворец от юг са разкрити дълбоко вкопани основи на монументална църква с базиликален план. Местоположението, внушителните размери и разноцветните пана от рязана мраморна подова мозайка от типа опус сектиле, запазила се на няколко места в притвора и наоса, определено сочат връзката на църквата с дворцовите обитатели. Разкритата на запад от църквата друга монументална постройка позволява да се смята, че в този сектор на града, в близост до владетелските дворци може да се търси Архиепископията в П.

На 100–150 м южно от дворците са разкрити монументална постройка с правоъгълен план и триделно преддверие, от разкопките на която постъпва сфрагистичната колекция от 500–600 виз. оловни печата, една баня до западното трасе на засвидетелстваната в тази част стена от периода на достоличното отбранително строителство върху терасата и две постройки с верижна планова композиция в района на южната порта. С това почти се изчерпва картината на проучените досега по археол. път строежи в границите на Вътрешния град на П.

В строителната програма на цар Симеон за столицата се налага типът на кръстокуполните църкви с всичките негови разновидности. В Плиска и в достоличния П. се строят базилики. Обяснение за диференцирането на двата църковни типа с основание се търси в сложната истор. обстановка, настъпила след покръстването на Б-я в 864, и по-точно в отношенията с Византия и страните на Православния изток, от една страна, и със Запада и Римската курия, от друга.

Известните до днес пет църкви с базиликален план в П. се отнасят по време към църковното и манастирското строителство на княз *Борис I* (852–889) и имат подчертано сходство с монументалните базилики в първата бълг. столица. Три от тях (Дворцовата, в местностите Гебеклисе и Черешето) са върху укрепената градска територия на П., а две са в местностите Стамбол йолу и Сакалова могила – в недалечната му източна околност, на брега на Тича. Изследванията определено показват, че всички те са просъществували и през столичната епоха – едни като манастирски, други като представителни градски и кварталн църкви.

Останалите ок. 30 църковни постройки в Симеоновия град според общото архитектурно решение, броя на подкуполните подпори (колони или стълбове) и изграждането на олтарното пространство принадлежат на следните четири варианта на кръстокуполната църква: 1) преходен между трикорабна базилика и кръстокуполна църква; 2) с четири свободни подпори, известен още като цариградски или сложен вариант; 3) с две подпори, т.нар. съкратен или провинциален вариант; 4) със запълнени междурамия, или вариант с вградени подпори.

Първият вариант, който наследява от базиликата засводените кораби, разделени помежду си със стени, е представен от старата църква на манастира в местността Тузлалъка. Разпределението на нейните форми и покритието ѝ разкриват някои особености, характерни за църкви в източните виз. провинции. Ку-

полът над квадрата, образуван при пресичането на напречния и средния кораб, е стъпвал върху свободните ъгли на четирите помещения, вместени в кръстните междурамия – две пред страничните апсиди и две пред вътрешната стена на притвора. Запазвайки кръстовидните сводове с барабан и купол в средата на кръста, църквата е имала кръстовидна форма на наосното пространство, отговарящо на кръстокуполното покритие. Сравнително малките размери и почти квадратната форма на отделенията в кръстните междурамия, служещи за гробнични нужди, позволяват да се приеме, че са били покрити с кръстати сводове. Това е по-вероятно и поради факта, че рамената на кръста са тесни и биха могли да се покрият единствено с полуцилиндричен свод с невисок център, който не позволява да се мисли за покритие на страничните отделения в църквата с калоти. Притворът с един вход от запад е бил покрит с напречен на църковната ос свод. Манастирската църква в Тузлалъка е забележителна с богатството на рисуваната си керамична украса. Заедно с интересните рисувани и релефни керамични икони от олтарната църковнна преграда при разкопките постъпват сигурни данни за предназначението на разноцветните керамични плочки като стенна декорация и за инкрустирането им в легла върху варовикови плочи, покриващи гробничните отделения на църквата.

За първообраз на развитата кръстокуполна църква с четири свободни подпори е послужила т.нар. Нова църква, построена ок. 880 от имп. *Василий I* Македонянин (867–886) в цариградския дворец „Неа“. Към този цариградски вариант принадлежат манастирските църкви № 1 и № 2 в местността Аврадака, църква № 1 в долината Бял бряг, манастирската църква с гроба на чъргубиля Мостич, църквата в местността Дългата поляна, двете църкви, строени една над друга до чупката на вътрешната крепостна стена и средищната църква в Дворцовия манастир. Независимо от многобройните си аналогии с паметници от Цариград и виз. Изток изброените преславски църкви имат някои местни особености, като отсъствие на задължителното за цариградските църкви съответствие между външно и вътрешно конструктивно членене на стените, неразчлененост на притворите, предпочитание към каменния градеж и полукръглите апсиди и др. С галериите си от три страни и на църковния етаж църквата при чупката на вътрешната крепостна стена се отделя от църквите в тази група, които включват в корпусите си само наос, олтар и притвор. Нейната многосъставност може да се обясни с предназначението ѝ на голяма и представителна градска църква.

Керамични плочки от Преслав

Групата от съкратения („провинциалния“) вариант на кръстокуполната църква включва църкви № 3 и № 4 в местността Селище, църква № 3 в Бял бряг, горната църква на манастира в Тузлалъка, манастирските църкви в Патлейна и Под Вълкашина, т.нар. църква на каменаря след преустройството ѝ, църквата в местността Въбилин дол и гробничната църква до източната стена на Вътрешния град през втория ѝ период. От почти квадратния им неголям наос и по-малкия брой подпори за купола произ-

Кръглата църква в Преслав

лиза отсъствието на предапсидно пространство и източни междурамия. При това положение западното рамо на кръста и междурамията му, засводени обикновено с полуцилиндричен свод, получават удължаване, продиктувано от вкуса на отделните строители. От нееднаквостта главно на кръстните рамена произтичат някои отклонения в отделните представители на третия, кръстокуполен вариант. По отношение на конструкцията си те се отличават от църквите на „сложния" вариант единствено по броя на свободните подпори, отсъствието на предапсидно пространство и източни междурамия. Всеки от тях има особености, които се отнасят до вида на куполните подпори, формата на олтарната апсида, третирането на стенните плоскости, входовете на еднопространствения притвор, вида и характера на нишите в църковната вътрешност и др.

Към последния вариант – кръстокуполни църкви с вписан кръст и запълнени междурамия, се отнасят църквите в местността Делидушка, № 2 в Селище, № 2 в Бял бряг, църквата на каменаря, църквата до източната крепостна стена на Вътрешния град преди преустройството, малката църква в Дворцовия манастир, гробничната църква на левия бряг на Румска река и № 8 в парка на дн. град. Кръстовидният наос при всяка от тях е с малки размери и купол, стъпил върху вътрешните ъгли на зидарията, запълваща междураменните пространства. Западните кръстни рамена на всички с изключение на църквата на каменаря след преустройството са скосени. На изток завършват с единична олтарна апсида, а на запад – с еднопространствен притвор. Като разновидност на варианта се отделят църква № 8 и църквата край Румска река, които са със скъсени кръстни рамена и просторен притвор. Другите отлики между отделните представители засягат преди всичко архитектурното третиране на стенните плоскости.

Вариантите и някои разновидности на кръстокуполните преславски църкви са свързани с известни различия по отношение на обемното и фасадното решение на цялостния им архитектурен образ. Във всички случаи най-характерният момент е проектирането на кръста. Той се е откроявал при степенуването на обемите както в горните части на църковните постройки, така и по техните фасади. Особен интерес предизвиква декоративното оформяне на богато строените църкви, за което донякъде може да се съди от постъпилите при археол. им разкриване корнизни дялове, архиволти, капители, бази за колони, олтарни прегради, триизмерни изображения (напр. лъвските глави от манастирската църква в местността Аврадака), мраморни детайли за подова мозайка опус сектиле

и многобройни керамични плочки, запълнени с рисувани орнаментални мотиви и изображения.

Образец на най-високите постижения на старобълг. култура и по-точно на тенденциите на монументалното изкуство през Симеоновия Златен век е *Кръглата църква*. Тя принадлежи към групата на църквите с центричен план. Открита и проучена в периода 1919–1976, тя и днес е в центъра на вниманието на изследователите на П. и ранната бълг. култура. И макар да са ѝ посветени монографии, студии, статии, графични и макетни реконструкции, нейната проблематика не е изчерпана. Идентифицирането на Кръглата църква като Симеонова църква според приписката на Тудор Доксов от 907 и нейната датировка може да се приемат за безспорни. Анализът на архитектурния ѝ тип показва, че тя не е изолиран за своето време паметник. Ротондата – кръгла и разчленена с ниши, има представители както на Изток (Армения), така и на Запад (ротондата в Аахен от края на VIII в.). За появата ѝ в П. значение ще да е имала голямата култура на цар Симеон, който вероятно е бил и неин ктитор. Разкопките върху терасата, на която е стъпила църквата, разкриват значителен ансамбъл от постройки, с който тя не само не е в хронологически разрез, а и участва в него като архитектурен кулминационен обем. Данните, добити от приписката на Тудор Доксов и по археол. път, потвърждават, че при нея още през първите години на X в. е възникнал значителен по размери и богато строен царски манастир, с който могат да се обяснят някои от най-ярките прояви на преславската цивилизация.

Въз основа на местоположението си преславските манастири се групират в градски манастирски ансамбли, включени в защитеното от градската крепостна стена на Външния град пространство, и извънградски манастири, които са пръснати в гънките и по живописните ридове на планинските възвишения вън от крепостните стени. Към първите се отнасят манастирът в местността Черешето, манастирът около църквата с гроба на Мостич в Селище, при Кръглата църква и Дворцовият манастир, разположен на северозапад от владетелския дворец. Във втората група влизат манастирът „*Свети Пантелеймон*“ в местността Патлейна и манастирите в местностите Аврадака, Под Вълкашина, Тузлалъка и Сакалова могила.

Керамична чаша от Дворцовия манастир в Преслав

На строителната политика на княз Борис I освен манастира в местността Черешето могат да се отдадат и други от преславските извънградски и градски манастири. Рисковано е обаче на този етап на проучванията да се посочат показатели за това, кои от тях са възникнали по време на неговото владетелстване, кои при Симеон и кои при неговия син Петър I. Съвсем сигурно е обаче, че възникването и разрастването на повечето преславски обители като част от старобълг. *манастири* е резултат на новите тенденции, които настъпват в държ. и църковния живот през Симеоновото царуване. Наред с книжовно-просветните си функции в новата столица на Б-я те се превръщат в средища за християнско благочестие и усърдие и налагат своеобразен отпечатък на оби-

Керамично блюдо от Преслав

тателите на владетелския дворец и на най-приближените му боляри и сановници. Особено ярко този официален начин на живот в столицата П. се илюстрира от примера на цар *Петър I* (927–969) и на ичиргу боила Мостич, които прекарват последните години на своя живот зад манастирската ограда.

В светлината на данните от археол. разкопки преславските манастири все по-ясно се очертават като центрове на интензивни книжовни занимания и разностранна художествена дейност. В тях се формира интелектуален елит, от чийто среди израстват видни дейци и йерарси на Бълг. църква и забележителни представители на преславската цивилизация.

Лит.: Шкорпил К. Преслав. – Известия на Варненското археологическо дружество, 3, 1910, с. 101–146; Господинов Й. Разкопките в Патлейна. – ИБАД, 4, 1914, с. 113–128; Шкорпил К. Бележки за старата българска столица Преслав. – ИБАД, 4, 1914, с. 129–147; Господинов Й. Преслав, минало и старини. Шумен, 1928, 36 с.; Златарски В. Н. Към историята на открития в местността Патлейна стар български манастир. – ИБАИ, 1, 1921–1922, с. 146–162; Иванова В. Проучване на църквата Гебе-Клисе. – ГНМ, 5, 1926–1931, с. 229–232; Миятев Кр. Разкопките на Преслав през 1930 г. – ГНМ, 5, 1926–1931, с. 189–221; Шкорпил К. Паметници от столица Преслав. – В: България 1000 години. С., 1930, с. 183–223+50 табл.; Миятев Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 281 с.; Миятев Кр. Разкопки на „Вътрешния град" в Преслав. – ИИД, 11–12, 1931–1932, с. 151–159; Миятев Кр. Преславската керамика. С., 1936, 154 с.+28 табл. +86 изобр.; Венедиков И. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. – ИБАИ, 15, 1946, с. 146–160; Господинов Й. Нови находки в Преслав. – ИБАИ, 15, 1946, с. 82–85; Акрабова И. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. – РП, 3, 1948 (1949), с. 101–128; Господинов Й. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. – РП, 3, 1948 (1949), с. 97–100; Иванова В. Базилика на Делидушка в Преслав. – РП, 3, 1948 (1949), с. 65–72; Иванова В. Две църкви на Бял бряг в Преслав. – РП, 3, 1948 (1949), с. 149–157; Иванова В. Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, 3, 1948 (1949), с. 13–64; Станчев Ст. Три новоразкрити църкви в Преслав. – РП, 3, 1948 (1949), с. 79–95; Ангелов Н., Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. – ИАИ, 20, 1955, с. 429–444; Иванова - Мавродинова В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 43–144; Огненова Л., С. Георгиева. Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948–1949 г. – ИАИ, 20, 1955, с. 373–417; Станчев Ст. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 3–42; Станчев Ст. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав през 1951–1952 г. – ИАИ, 20, 1955, с. 419–428; Чангова Й. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – ИАИ, 21, 1956, с. 233–290; Иванова В. Велики Преслав. – В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 161–194; Акрабова - Жандова И. Принос към проучването на керамичното производство в Преслав. – ИАИ, 22, 1959, с. 223–238; Иванова - Мавродинова В. Южната порта на Вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. – ИАИ, 22, 1959, с. 133–171; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, с. 135–175, 209–211; Миятев Кр. Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. – Археология, 1, 1959, 1–2, с. 9–16; Бояджиев Ст. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. – Археология, 2, 1960, 4, с. 23–33; Иванова - Мавродинова В. Преслав. Водач за старините и музея. Варна, 1962, 60 с. (2 изд. С., 1963, 112 с.; 3 изд. Варна, 1966, 92 с.; 4 доп. изд. С., 1974, 76 с.); Вакли-

нов Ст. Двадесет години разкопки в Преслав. – Археология, 6, 1964, 3, с. 18–23; Тотев Т. Към въпроса за водоснабдяването в средновековен Преслав. – Известия на Народния музей – Шумен, 3, 1964, с. 61–66; Тотев Т. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964, с. 5–15; Миятев Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 30–56; Ваклинов Ст. Велики Преслав. (Археологически очерк). С., 1966, 92 с.; Тотев Т. Два нови старобългарски надписа от Преслав. – БЕ, 16, 1966, 1, с. 39–45; Тотев Т. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. – ИАИ, 19, 1966, с. 61–66; Акрабова-Жандова И. Ново в Патлейна след Йордан Господинов. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 69–79; Антонова В., Цв. Дремсизова. Проучвания в местността „Селище" в Преслав. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 158–172; Станчев-Ваклинов Ст. Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 49–68; Венедиков И. Преслав преди да стане столица на България. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 39–48; Дуйчев И. Проблеми на средновековната история на Преслав. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 29–38; Иванова-Мавродинова В. За украсата на ръкописите от преславската книжовна школа. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 80–124; Преслав. 1. С., 1968, 184 с.; 2. С., 1976, 272 с.; 3. Варна, 1983, 301 с.; 4. С., 1993, 404 с.; 5. С., 1993, 216 с.; Чангова Й. За гражданските постройки в Преслав. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 139–157; Тотев Т. Проучвания в гробницата на Преслав през 1963 и 1964. – Известия на Народния музей – Шумен, 5, 1972, с. 41–56; Тотев Т., Ст. Станилов. Граждански постройки на левия бряг на река Тича и Преслав. – Известия на Народния музей – Шумен, 5, 1972, с. 57–76; Тотев Т. Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир „Виница". – Известия на Народния музей – Шумен, 6, 1973, с. 159–187; Тотев Т. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). – Известия на Народния музей – Варна, 9, 1973, с. 304–312; Тотев Т. Тридесет години археологически разкопки в Преслав. – Археология, 16, 1974, 3, с. 48–60; Овчаров Д. Нови данни за укрепителната система на Преслав. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 102–120; Акрабова-Жандова И. Преславската рисувана трапезна керамика. – В: Преслав. 2. С., 1976, с. 62–85; Жандова И., Д. Василева. Баня във Вътрешния град на Преслав. – В: Преслав. 2. С., 1976, с. 258–270; Герасимов Т. Български и византийски печати от Преслав. – В: Преслав. 2. С., 1976, с. 125–143; Тотев Т. За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. – Изкуство, 26, 1976, 2, с. 25–29; Чангова Й. Кръстокуполна църква с гробница в местността Селище в Преслав. – В: Преслав. 2. С., 1976, с. 93–106; Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура (VI–XI в.). С., 1977, с. 180–227; Тотев Т., П. Георгиев. Две църкви в Преслав. – В: Плиска–Преслав. Проучвания и материали. 1. С., 1979, с. 18–31; Тотев Т. Велики Преслав. – В: Стари български столици. С., 1980, с. 71–91; Тотев Т., П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 130–136; Чанева-Дечевска Н. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980, 198 с.; Тотев Т. Манастирът в „Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. С., 1982 (РП, 8), 78 с.; Тотев Т. Преславското златно съкровище. Изследване. С., 1982, 103 с.; Георгиев П. Манастирска баня в Преслав. – В: Преслав. 3. Варна, 1983, с. 81–90; Иванов Й. Нови данни за Преслав от края на X в. – В: Преслав. 3. Варна, 1983, с. 104–114; Акрабова-Жандова И. Златна апликация с изображение на лъв от Преслав. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 173–180; Георгиев П. Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. – Археология, 26, 1984, 1, с. 16–28; Меджинцева А., К. Попконстантинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, 132 с.; Чанева-Дечевска Н. Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 248 с.; Ваклинова М. Преславският дворец. (Главните дворцови постройки през столичния период). – В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1991, с. 45–58; Овчаров Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. 1. Преславската патриаршия през X век. С., 1991, 177 с.; Тотев Т. Преславското съкровище. Шумен, 1993, 112 с.; Ваклинова М. Велики Преслав – някои пластични идеи в украсата на сградите му. – В: Приноси към българската археология. 2. С., 1993, с. 40–51; Бояджиев Ст. Култовата архитектура във Велики Преслав – историко-архитектурно и типологическо изследване. – В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 109–114; Георгиев П. Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 87–102; Totev T. Nouvelles données archéologiques sur Preslav. – Bsl, 56, 1995, p. 779–784; Тотев Т. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, 139 с.

Тотю Тотев

ПРЕСЛÀВСКИ АБЕЦЕДÀР – вж. *Абецедар*.

ПРЕСЛÀВСКО КНИЖÒВНО СРÈДИЩЕ, Преславска книжовна школа – едно от двете най-ранни огнища на старобълг. просвета и култура. Възниква към края на IX в. в североизточните предели на Б-я почти едновременно с *Охридското книжовно средище* и заедно с него в течение на няколко десетилетия покрива хронологически и съдържателно епохата, известна в палеославистиката като Златен век на бълг. литература. Двете средища са органично и закономерно свързани – съществуването им е изява на единна държ. стратегия. Те функционират върху незначително отличаващи се диалектни бази на един и същ език – старобългарския от IX–X в., използват първоначално и двете старобълг. азбуки – глаголицата и кирилицата, развиват се в духа на общи верски и народностни начала под закрилата на бълг. владетелски двор, поради което книжовната им продукция стои в основата на вековни традиции и създава славата на Б-я като класическа страна на средновековната писменост.

В историографията върху П. к. с. понятията средище, школа, център се употребяват като синоними и твърде рядко се обсъждат специално. П. *Динеков* (1982) отбелязва тенденция към зачестила употреба на названието „книжовен център“ в по-нови изследвания. Според него то дава възможност да се обхванат повече явления от духовния живот, докато „школа“ изисква по-определена система от задължителни принципи, за каквито в книжовната дейност, извършвана в Преславската област, едва ли може да се говори, въпреки единството в просветителските възгледи. Обобщението му гласи, че означението „школа“ не е съвсем точно; сам той обаче предпочита да използва съчетанието „Преславска школа“ – „в името на традицията“ (с. 4). В подробно аргументирана публикация по темата Д. Богданович (1995) излага сходни наблюдения, като обвързва представата си за „школа“ с белези на индивидуалност в поетиката, стила, езика, тематиката и жанровете, при това валидни за повече от една генерация книжовни дейци. Същевременно обаче напомня, че определящи за Средновековието са не индивидуалните решения, а универсални норми и значения, строга жанрова система, канони и топика, следователно понятието книжовно средище – несъмнено по-динамично, по-конкретно, с повече съставни елементи, неподатливо на абсолютизация в сравнение с „школа“ – е адекватното съответствие на средновековното творчество и на средновековния тип организация на книжовния живот. В терминологичните обсъждания около П. к. с. Ив. Божилов въвежда доводи за съществуването на „преславска цивилизация“ (1983, 1993), характеризирайки я в няколко направления, включително и в отношението ѝ спрямо феномена Златен век на бълг. литература с присъщата му богата символика. В неговата концепция ясно се откроява убеждението, че книжовниците от Симеоновия кръг „са съзнавали, че участват в процеси, непознати дотогава“, че „се докосват до необичайни явления“, които ще бъдат „обект на възхита“ за бъдещите поколения, че са „част от една блестяща епоха, в която основният символ, основният знак е било златото“. Извън метафориката това означава, че П. к. с. има специална роля в началната история на Slavia Orthodoxa – то формира модели и установява параметри, които „създават облика на славянството във византийско-славянската политическа, религиозна и културна общност“ (1993, с. 46–47). В тази насока представя оценката си за П. к. с. и Р. *Пикио* (1981). Като използва означението „школа“, той я схваща преди всичко като първия нормативен център на новия литературен език, а книжовната ѝ продукция – като „лите-

ратура-парадигма“ и по-точно като корпус от парадигми (езикови, идейни и формални образци); тази кодификаторска същност според него е нещо повече от духовно и литературно посредничество.

Появата на П. к. с. е резултат от процеси и събития от втората половина на IX в., между които особено важни са *покръстването на българите* (864) и учредяването на независима Бълг. архиепископия под юрисдикцията на Цариградската патриаршия (870), което ѝ осигурява вътрешна автономия и до голяма степен независимост в международните връзки, но същевременно обрича страната на опасно виз. влияние. *Пространното житие на Климент Охридски* от архиепископ Теофилакт документира силното желание на княз *Борис I* (852–889) да осигури противодействие на това влияние в лицето на слав. църковни кадри. Известно е, че той е изпращал младежи, включително и сина си Симеон, да учат във виз. просветни средища. Тъкмо затова пристигането на *учениците на Кирил и Методий* в Б-я след смъртта на архиепископ Методий (885) и въвеждането на слав. език и слав. писменост в църковния и просветния живот се оказват решаващи за приобщаването към новата религия, за духовния стабилитет на страната и изобщо за консолидирането на бълг. народност.

Прогонени от Велика Моравия, до Б-я се добират *Климент Охридски*, *Наум Охридски* и *Ангеларий*. По други пътища и по друго време, сам или в група от събратя по съдба, в бълг. столица Плиска пристига и *Константин Преславски*. Съществува хипотеза, че той е единият от двамата Методиеви ученици („поп и дякон“), които според ЖМ (гл. 13) придружават Методий при посещението му в Цариград (най-вероятно към края на 881) и са оставени незадълго там „с книги“; „дяконът“ е презвитер Григорий; Йоан Екзарх, който в Прологa към своя превод на Богословие говори за Методий като за жив, е „един от първите преводачи или пръв преводач“, „обучен от попа и дякона“ и заедно с тях започнал работа в П. к. с., но преди Климент и Наум да стъпят на бълг. земя (Е. *Георгиев*, 1956, 1962, 1995).

Средищната (главната) църква на Дворцовия манастир в Преслав

Тази хипотеза изрично отнася възникването на П. к. с. към време с няколко години по-ранно от 885 и го локализира направо в *Преслав* и по-точно (в съгласие с популярно в миналото допускане) – в манастира „Свети Пантелеймон“ (Георгиев, 1995, с. 14). В най-общ смисъл цялата постановка е логически правдоподобна, но няма фактологическа опора в изворови данни. Обратно, солидно защитено е становището, според което есенните месеци на 885 или пролетните на 886, ознаменували началото на спасителната мисия на Б-я за Кирило-Методиевото дело и за слав. просветна кауза изобщо, са хронологически сигурният момент, след който вече може да се търсят внушителните очертания на книжовното средище, създадено в района на Плиска–Преслав.

В резултат на археол. и филологически проучвания от последните две-три десетилетия са изяснени функциите и значението на манастирския ансамбъл при *Голямата базилика* в Плиска, в който е била съсредоточена значителна

Цар Симеон и писателите.
Картина от Д. Гюдженов, 1935 г.

учебна и книжовна дейност; това е мястото, където княз Борис I посреща Кирило-Методиевите ученици и в разговори с тях оформя плановете си за славянизирането на църковния и просветния живот. Обогатени са сведенията и за други ранни манастири в близките и по-далечните околности на първата бълг. столица. Особено ценни са археол. находки, които осветляват историята на *Равненския манастир* „Св. Богородица", просъществувал докъм началото на XI в. (Т. Тотев–П. Георгиев, 1980; Т. *Тотев*, 1988; П. *Георгиев*, 1980, 1987, 1995; К. *Попконстантинов*, 1985, и др.). С изключителна документална стойност са фактите и заключенията за Плиска като първи организационен център на старобълг. книжнина, изложени в серия публикации на Г. *Попов*. По повод на откритите от него химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски той категорично обобщава въз основа на неопровержими текстови свидетелства, че всички попаднали в Б-я ученици на слав. първоучители на първо време са работили заедно; мястото е Плиска, а времето е „от момента на тяхното събиране там до заминаването на Климент за Кутмичевица" (1995, с. 109).

През есента на 893, след като сваля от престола първородния си син Владимир (889–893) и осуетява опита му за реставриране на езичеството и промяна на държ. политика, княз Борис поверява управлението на страната на третия си син Симеон. Столицата е преместена в Преслав, старобълг. език става официален в богослужението и всички административни сфери. Оповестени тържествено скоро след това на свикания в столичния град народен събор, тези решения създават условия за многостранния подем на П. к. с. Междувременно Климент и Наум последователно са изпратени в Охридската област, защото в югозападните земи на страната опасността от културната експанзия на Византия е най-голяма. В новата столица продължават дейността си презвитер Константин (не по-късно от 906 той вече е преславски епископ), преводачите презвитер *Григорий* и презвитер *Йоан*; сред организаторите на просветния живот е братът на княз Борис – черноризец *Докс*, с книжовна работа се занимава и синът му *Тудор Доксов*; в края на IX в. се откроява с преводаческа опитност и философски познания *Йоан Екзарх*; уникална по съдържание и жанр творба създава *Черноризец Храбър*. Ръководител и вдъхновител на посветените на книжовен труд е сам владетелят *Симеон* (893–927). Неговото книголюбие, християнското му усърдие, смисълът на политическата му идеология и размахът на културната му политика са традиционни теми в медиевистиката. В най-нови публикации се срещат ключовите формулировки „богоспасеният град Велики Преслав", „Преслав – място на светостта", които имат пряко отношение към просветителската му програма и цивилизационните му замисли и постижения (П. Георгиев, 1995; У. *Федер*, 1996). В тази насока науката вече разполага с увеличена информация за храмовото и манастирското строителство в столицата и околностите ѝ – една от най-убедителните характеристики за старобълг. духовност и културата на тази епоха (Тотев, 1985, 1987, 1990).

Творческата дейност в П. к. с. разширява обществените функции на старобълг. книжовен език, който – за разлика от времето на първоучителите – вече обслужва всички най-престижни за Средновековието институции – държ. власт, църковната организация, богослужението, образованието, както и двете разновидности на книжнината – художествената и специалната литература, напр. юридическата (Е. *Дограмаджиева*, 1983). Едва след края на Моравската мисия „езиковият инструмент", създаден от славянско-византийските мисионери, се трансформира според израза на Пикио от „апостолски диалект" в официален църковен език на Борисова и Симеонова България; оформя се нова езикова ситуация, старобълг. език се приравнява „към структурите на ерудирания и свещен гръцки и най-общо към утвърдения официален език на църковната и административната традиция", т. е. придобива „самостоятелно достойнство", сравнимо със статута на църковния латински на Запад и на гръцкия на Изток (Пикио, 1981, с. 26–28). Преславските книжовници са водещите личности в устремен процес на етнолингвистично самоосъзнаване. В градивна обстановка, която във висока степен отличава и втората половина на X в., тяхната духовна активност продължава да има значението на пробив в догматичната схема на *триезичната ерес*. С преклонение и постоянство те създават и поддържат култа към първоучителите, като полагат началото на една от най-самобитните линии в историята на бълг. словесно творчество. Само за няколко десетилетия сътвореното от тях превръща Б-я в равноправен строител на източноправославната култура, предоставяйки на останалите южни и на източните славяни не само богослужебни книги и обработен книжовен език (К. А. Максимович, 2001), но и огромно количество жанрово и тематично разнообразни съчинения.

Преводната литература на П. к. с. (често с компилативен характер и с отделни оригинални части) е представена с естественонаучно-богословски трудове (Шестоднев и Богословие в превод на Йоан Екзарх; Диалози на Псевдо-Кесарий, известни още като Въпроси и отговори на Силвестър и Антоний; според някои изследователи – и с Християнска топография на Козма Индикоплевст), енциклопедични богословски сборници (*Изборник от 1073* и *Изборник от 1076*), сборници със съчинения на светите отци на църквата (Тринадесет слова на *Григорий Богослов*, *Златоструй* – избор от слова от *Йоан Златоуст*, Паренесис на *Ефрем Сирин*), проповеднически сборници (Учително евангелие на Константин Преславски по катените на тълкованията върху Евангелието на Йоан Златоуст и *Кирил Александрийски*), сборници на църковното законодателство (Номоканон на Йоан Схоластик и Номоканон на *Фотий*, запазен в Ефремовската кормчая; според някои изследователи – и Ѕаконъ сѹдныи людьмъ и Земеделския закон), цялостен корпус на библейските богослужебни книги и свод от старозаветни и новозаветни тълковни книги (коментари на Теодорит Кирски към Псалтира и пророческите книги, коментари на Иполит Римски към книгата на пророк Даниил; според някои изследователи – и коментарите на Псевдо-Атанасий към Псалтира, коментарите на Андрей Кесарийски към Апокалипсиса), хронографски компилативни сборници (Архивски, Вилненски и Варшавски хронограф), *исторически съчинения* (Историкии на Константин Преславски; Кратка хронография на патриарх *Никифор I* – Χρονογραφικὸν σύντομον; Хроника на Йоан Малала; според някои изследователи – и Хроника на Георги Арматол), природонаучни съчинения (откъс от Физиолога), ораторска проза (поучителни и похвални слова на Йоан Екзарх, Четири слова против арианите на *Атанасий Алексан-*

дрийски в превод на Константин Преславски, слова на Йоан Златоуст, слова на *Петър Черноризец*), *житийна литература* (жития за месец март в Супр. сб., жития на Йоан Златоуст, Антоний Велики, Панкратий Тавроминийски и Павел Тивейски; кратко житие на св. Бенедикт), църковно-теоретични съчинения, като Черковно сказание от патриарх *Герман I* в превод на Константин Преславски и Катехези на *Кирил Ерусалимски* (с вероятен преводач Константин Преславски, вж. *Хилендарски листове*), патерични сборници, *апокрифи* (Завети на дванадесетте патриарси, според някои изследователи – и апокрифна Лествица и Откровение Аврамово), календарни астрономически съчинения (пасхалии; седемхилядници; Учение за числата, преписано от Кирик Новгородец през 1136), съчинения на антични философи (Енхиридион на Епиктет). Към предполагаемата преводна книжнина, свързана с продукцията на П. к. с., отделни изследователи отнасят още Диалектика на *Йоан Дамаскин*, *Осемте части на граматиката*, Пандекти на Антиох, Апокалипсис от Псевдо-Методий Патарски, Слово на Ипполит за Антихриста, Лествица от Йоан Климакс, Хроника на Георги Синкел, *Тълковната палея*, Юдейската война от Йосиф Флавий, Александрията на Псевдо-Калистен, „Пчела“, Тълкования на Теодорит Кирски върху Петокнижието, житията на Теодор Студит, Нифонт, Андрей Юродиви и Сава Освещени.

Съществен дял от книжнината на П. к. с. са авторските творби на Черноризец Храбър („За буквите“), Константин Преславски (*Азбучната молитва*; Службата за Методий с два акростихови канона — вторият е от Климент Охридски, Канон с акростих за архангел Михаил, триоден цикъл трипеснеци и четирипеснеци за Велики пости с акростих, стихири с акростих за Четиридесетница, Рождество Христово и Богоявление, трипеснец с акростих в предпразничната Служба за Успение Богородично; Канон за Рождество Христово; цялата 42-а беседа, встъпленията и заключенията към останалите беседи в Учителното евангелие), Йоан Екзарх (Пролог към Богословието; началото и краят на Пролога към Шестоднева и отделни части в някои слова от Шестоднева; отделни пасажи в някои слова), *Похвалата за цар Симеон* в Изборника от 1073 (според някои изследователи неин автор е Йоан Екзарх), Беседа против богомилите от Презвитер *Козма*, словата на Петър Черноризец, Службата за цар Петър, авторските части в Палеята (Тълковната и пълната Хронографска палея), преславският Канон за Въведение Богородично от анонимен автор, предисловия и послесловия на старобълг. книжовници (на презвитер Григорий в Архивския хронограф, на презвитер Йоан в Житието на Антоний Велики, на Тудор Доксов в Четири слова против арианите в превод на Константин Преславски, на Константин Преславски към Учителното евангелие, предисловието към Златоструй). За предполагаеми оригинални съчинения на Константин Преславски някои учени приемат и ЖМ, *Похвалното слово за Кирил и Методий*, Службата за Кирил и Методий, *Македонския кирилски лист*, а други отнасят към предполагаемите авторски съчинения на Йоан Екзарх Македонския кирилски лист и предисловието към Тълковното евангелие.

Най-ранните старобълг. книжовни паметници, свързани в различна степен с П. к. с., са стигнали до наши дни само в кирилски преписи (Сав. кн., Супр. сб., Златоструй на Бичков, Македонски кирилски лист, Хилендарски листове; към този кръг могат да се причислят и неоцелелите преславски протографи на *Остромировото евангелие* от 1056–1057 и Изборника от 1073). Без съмнение обаче немалко творби на преславски книжовници първоначално са създадени на *глаголица*. Археол. разкопки

през последните десетилетия на XX в. опровергават разпространяваното дълго време схващане, че глаголицата е употребявана само в югозападните старобълг. области, а *кирилицата* – само в североизточните. Множеството открити глаголически надписи в Преслав (напр. надписът върху северната стена на баптистерия в Кръглата църква и глаголическият *абецедар* там, както и глаголическите букви по рисуваните керамични плочки от Патлейна), с. Равна, с. Мурфатлар, дн. с. Басараб, Северна Добруджа; смесеното глаголическо и кирилско писмо в надписите от с. Цар Асен (Силистренска област) и с. Крепча (Търговищка област) свидетелстват, че глаголицата е използвана и в столицата Преслав, и в по-отдалечените от нея краища през първата половина на X в. Въпреки липсата на старобълг. глаголически ръкописи, които могат безспорно да се свържат с дейността на П. к. с. (в известна степен само *Зографското евангелие* би могло да се отнесе към североизточен старобълг. книжовен център), филологическите изследвания доказват, че през 90-те г. на IX в. съществува преславска глаголическа традиция. Част от нея са акростиховите химнографски творби на Константин Преславски, Азбучната молитва (с акростих според глаголическата азбука), „За буквите“ на Черноризец Храбър (срв. глаголическия състав на азбуката и някои цифрови означения в Московския препис). Македонският кирилски лист вероятно е имал глаголически оригинал. Предполага се, че Йоан Екзарх е създал преводите си на Богословието и на Шестоднева на глаголица (доказателство за това са някои цифрови несъответствия, особено явни в сръбския препис от 1263). Следи от глаголическо писмо има и в 13-те слова на Григорий Богослов (буквите ⱘ, ⱋ, ⱁ, ⱔ в най-ранния препис от XI в.). Съществува мнение, че и Симеоновият прототип на Изборника от 1073 е глаголически (основната му част от л. 86а до л. 264а разкрива глаголически правописен архетип). Първоначалният слав. превод на някои старозаветни библейски книги с тълкования също е с глаголическа първооснова (напр. глаголически букви има в тълковните книги на 16-те пророци). Основателно е да се смята, че глаголически е и старобълг. превод на коментарите на Иполит към книгата на пророк Даниил, фрагмент от който е оцелял в *Погодинските кирилско-глаголически листове* от XII в. (там са налице множество глаголически букви). Не е изключено и коментарите на Теодорит Кирски към Псалтира първоначално също да са писани на глаголица. С глаголически букви е бил осъществен и преводът на някои истор. съчинения от продукцията на П. к. с., напр. Историкиите на Константин Преславски и Кратката хронография на патриарх Никифор. Следи от глаголическо писмо се откриват в преводни съчинения по хронология, напр. в кратките хронографски статии и в календарния трактат с пасхалия в състава на Тълковната палея, както и в седемхилядниците. От глаголически протограф са преписани Пандектите на Антиох, както показва кирилският препис от XI в. Някои специалисти предполагат глаголически първообраз за Златоструя от XII в. (л. 4–62, 114–188, 189, 190–195), Катехезите на Кирил Ерусалимски (вж. реда с глаголически букви в най-ранния кирилски препис от XII в.), превода на Константин Преславски на Четири слова против арианите (вж. разминаванията в числените стойности на годините в приписката на Тудор Доксов; това мнение се оспорва от Ив. *Дуйчев* (1940) и се подкрепя от А. *Ваян* (1954) и Попконстантинов – В. Константинова (1984).

Следователно през първите две десетилетия на X в. в скрипториите във и около Преслав двете азбучни системи – глаголицата и кирилицата – се употребяват едновременно (според някои изследователи първата е използвана само

за църковни нужди, а втората има само светска употреба в битовата и канцеларската писменост). Замяната на глаголицата с кирилица до окончателното ѝ налагане като официална азбука в Източна Б-я не става изведнъж, а е продължителен процес, при който новите кирилски книги съжителстват с глаголическите. В светлината на тези данни трябва да се разглежда и истор. известие за т. нар. прѣложенне кънигъ в *Повесть временных лет* и в Λѣтописецъ вьскорѣ на патриарх Никифор I, което се тълкува различно – като замяна на глаголицата с кирилица или като извършване на слав. превод на Свещеното писание и замяна на грц. богослужебни книги със славянски. Равностойното функциониране на двете графични системи в П. к. с. през първите десетилетия на X в. показва, че прѣложенне кънигъ не може да означава промяна на писмената система и обявяване на кирилицата за единствено официално писмо като част от постановлението на всенародния събор през 893. Ако този събор е наложил кирилицата като официално писмо, труден за обяснение е фактът, че приблизително три десетилетия след него в Б-я продължава да се създава глаголическа книжнина на най-високо държ. и църковно равнище.

Съществена част от дейността на П. к. с. е извършеното вероятно в първите десетилетия на X в. редактиране на Кирило-Методиевия библейски превод. През XIX–XX в. палеославистиката установява наличие на преславска редакция (според някои изследователи – превод) на книгите от Осмокнижието, I–IV книга Царства, Книгата на Йов, Псалтира с коментари на Теодорит Кирски, Песен на песните с тълкования, пророческите тълковни книги (на Исая и Даниил, Йеремия, Йезекиил, Дванадесетте малки пророци), Евангелието и Апостола (И. Е. *Евсеев*, 1897, 1905; В. А. *Погорелов*, 1901, 1910; А. В. *Михайлов*, 1908, 1912; Н. Л. *Туницки*, 1918; М. Г. *Попружженко*, 1936; Ив. *Добрев*, 1978, 1979; А. А. *Алексеев*, 1985, 1988). В техния текст се срещат едни и същи лексикални замени, характерни и за преславските небиблейски преводни и оригинални паметници. Това единство по отношение на лексикални предпочитания и норми, както и фактът, че редакцията на библейските книги е засвидетелствана под формата на цитати в съчинения от Златния век на старобълг. книжнина, са доводи за нейната атрибуция към книжнината на П. к. с. Редактираният библейски текст е в пълния си обем и в голямата си част е придружен с тълкования на светите отци, поради което се предполага, че не е имал богослужебна употреба, а е бил библиотечно (частно) притежание.

Една от особеностите на преславската лексикална редакция е освобождаването от ненужните гърцизми (включително и от някои староевр. заемки), които последователно се превеждат със слав. съответствия. От друга страна, в редактирания в П. к. с. библейски текст има определен кръг предпочитани лексикални синоними, които или заменят по-архаичните речникови варианти, или съществуват редом с тях. Специфична черта е и наличието на *прабългаризми*.

Липсата на последователно и цялостно редактирани ръкописи показва, че лексикалната норма в П. к. с. няма строго задължителен характер, а е „отворена“, допускаща вариативност както по отношение на лексикалните дублети, така и по отношение на морфологичните варианти и синтактичните конструкции. Изборът между кирило-методиевски и преславски синоними зависи от индивидуалните предпочитания на книжовника, от стила и подготовката му, а може би и от нормите на конкретното манастирско средище. Редакционните поправки в Преслав целят обновяване и разширяване на лексикалното богатство на съществуващия превод. Затова в ръкописите със следи от преславска ре-

дакция са налице и лексикални особености, характерни за първоначалния библейски превод. Преславската книжовна лексика, обогатена с думи от старобълг. говори в Североизточна Б-я, не отхвърля по-архаичната Кирило-Методиева лексика, а най-често съществува редом с нея като синонимна. Така преславските текстове се включват в корпуса на единния, общ старобълг. книжовен език.

Въпреки липсата на ръкопис, който стопроцентово и в цялостен обем да отразява резултатите от преславската редакция на старобълг. библейски книги, оцелелите по-късни преписи разкриват с достатъчна яснота следите от тази редакторска дейност. За нея по отношение на *Евангелието* свидетелстват преди всичко староруските пълни апракоси от XII в. (евангелията Юриевско, Мстиславово, Добрилово, Типографско № 6 от РГАДА), както и палимпсестовите части на Зографското евангелие, староруското *Архангелско евангелие* от 1092, отделни разночетения от староруското Галичко евангелие от 1143, редица среднобълг. евангелия (Добромировото от XII в., Боянското от XIII в., Търновското от 1273, Тертеровото от 1323 и др.), някои старосръбски евангелия от XIII в. (*Вълкановото евангелие*, Рашкото, Мокрополското). Отделните преписи пазят в различна степен лексикалните редакционни поправки, които понякога са концентрирани в една или повече части, а в други случаи са разпръснати из целия евангелски текст успоредно с по-архаичните лексикални варианти.

В П. к. с. е редактиран и текстът на *Апостола*, последиците от което най-цялостно са отразени в староруския Толстовски апостол от XIV в. и частично в Слепченския, Христинополския и в някои други руски преписи на Апостола от XIV в. Проучванията на Попруженко (1936) и Добрев (1984) установяват, че именно с текста на Толстовския апостол (представител на втората редакция у Г. А. *Воскресенски*) съвпадат апостолските цитати от Беседа против богомилите на Презвитер Козма, написана най-вероятно ок. 968–970, следователно тази редакция е съществувала преди това време.

Преславски по тип образци са съхранени в два староруски преписа на *Псалтира* от XI в. – Чудовския с коментарите на Теодорит Кирски и богослужебния Бичковски псалтир. Изследователската традиция представя текстовата им версия като резултат от преработка в преславски книжовен кръг (Погорелов, 1910; Х. *Лънт*, 1976).

В преславска книжовническа среда е редактиран и първоначалният Методиев превод на Осмокнижието, както личи от оцелелите слав. пълни (чети) ръкописи. Най-явни са следите от тази редакторска дейност в руските преписи на Осмокнижието от XIV–XVI в. (в еднаква степен по отношение на паримейните и непаримейните части); те са по-слаби в ръкописите от т. нар. междинна група (по-последователно са редактирани непаримейните им части) и най-слаби – в южнослав. ръкописи (при тях съвсем незначително са редактирани паримиите). Важно значение за датирането на редакцията на библейския текст имат някои истор. свидетелства в междинната група преписи на Осмокнижието – хронографските фрагменти (от 944) в най-ранния (XIV в.) слав. ръкопис (РГБ, ф. 304, ТСЛ № 1) и списъкът на виз. императори (до 920) в Архивския хронограф (РГАДА, ф. 181, № 3, 279/685) и Варшавския хронограф (Националната библиотека във Варшава, BOZ cim 83), както и титулуването на Симеон като княз в поместената в него приписка на презвитер Григорий. Преславската текстова версия на Осмокнижието е станала известна на руските книжовници най-късно в началото на XII в., както показва включването ѝ в Посланието на митрополит Климент Смолятич (1147–1155) до презвитер Тома. Така подобно на руските преписи на Евангелието,

Апостола и Псалтира, и руските четипреписи на Осмокнижието най-цялостно отразяват редакторската дейност на преславските книжовници. Именно затова немалко изследователи обявяват преславската редакция на библейските книги за руска; надценявайки статистиката от случайно оцелелите преписи, те допускат методологическа грешка, като не разграничават въпроса за произхода ѝ от въпроса за разпространението ѝ. Ръкописите се обявяват за руски не само по отношение на тяхната графика, правопис и фонетика, но и по отношение на морфосинтаксиса и лексиката им и по този начин се пренебрегва фактът, че първоначалният превод е български и следователно в тях на граматическо и лексикално равнище е отразена старобълг. езикова норма (Воскресенски, 1896; Михайлов, 1896).

От гледна точка на морфосинтаксиса редактираните в П. к. с. библейски книги показват редица характерни особености: предаване на грц. членуван инфинитив в род. пад. с конструкцията дажѣ (ꙗкѡ, ꙗкожѣ) и инфинитив; предаване на грц. членувани причастия с подчинени изречения с нжѥ-конструкции; наличие на форми само за II сигматичен аорист; предпочитане на причастни форми при глаголите от IV старобълг. спр. на -нтн от типа рѡднвъ; употреба на творителен предикативен пад.; употреба на някои съюзни средства, засвидетелствани предимно в текстове от Преслав; честа употреба на суфикс за притежание *-jь при образуването на притежателни прилагателни срещу грц. род. пад. с притежателна функция; предаване на грц. род. притежателен пад. със старобълг. генетивни форми вместо с притежателни прилагателни; предпочитане на синтетични императивни форми; предаване на грц. пасив с възвратни глаголни форми със сѧ вм. с причастни форми в страдателен залог; случаи на задпоставни показателни местоимения с тенденции към развой на членни форми, и др.

Голяма част от тези особености са присъщи и на небиблейските произведения (преводни и оригинални) от П. к. с., които, макар и запазени в по-късни преписи (предимно руски и по-малко сръбски), отразяват лексикалната и морфосинтактичната езикова структура на първоначалния превод. Така за преславската книжнина е установен комплекс от езикови средства с нормативен характер, присъщи на източнобълг. диалектна област, като употреба на задпоставни показателни местоимения (предимно тъ, тѧ, то и сь, сн, сѥ) с тенденция към функция на членни форми (Супр. сб., Шестоднева и словата на Йоан Екзарх, Учителното евангелие на Константин Преславски, Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073, Златоструй от XII в., словата на Петър Черноризец) (В. *Вондрак*, 1896; Ив. *Гълъбов*, 1962, 1976; А. *Минчева*, 1991; М. Тихова, 1995); предпочитане на кратките форми на личното и възвратно-личното местоимение за вин. и дат. пад., особено на дателните притежателни енклитики мн, тн, сн и дателните и винителните форми нъı, въı (Сав. кн., триодните песнопения и Учителното евангелие на Константин Преславски, словата на Йоан Екзарх, Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073, Златоструй от XII в.) (Вондрак, 1896; Д. *Иванова-Мирчева*, 1971; Минчева, 1991); форми за перфект без спомагателен глагол и самостоятелна употреба на еловите причастия със засилена несвидетелска функция (Супр. сб., Учителното евангелие на Константин Преславски, Златоструй от XII в., Изборника от 1073, надписа върху източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав (Тихова, 1995, 1996); употреба на въпросителни местоимения (Супр. сб., Златоструй от XII в., Шестоднева на Йоан Екзарх); разширени относителни и обобщителни местоимения с формантите -то и -сѥ (Супр. сб., Шестоднева на Йоан Екзарх, Златоструй от XII в., Беседа против богомилите на Презвитер Козма) (Гълъбов, 1957); склонност към дублет-

ни местоимения, наречия и съюзи с формант -же (Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073); сегашни глаголни форми за 3 л. ед. и мн. ч. без окончание -тъ (Супр. сб., творби на Йоан Екзарх, Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073, Златоструй от XII в.); сегашни форми за 1 л. мн. ч. с окончание -мъı при тематични глаголи (Супр. сб., Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073, словата на Петър Черноризец); склонност към синтетични императивни форми за 1 л. мн. ч. наред с аналогични описателни форми (Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073); предпочитане на прости форми за бъдеще време (Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073), но успоредно с това разширяване на описателните форми за бъдеще време с имѣти; по-голяма граматикализация при описателните форми за бъдеще време с хотѣти; отрицателни императивни форми за забрана от типа не можи и инфинитив (Супр. сб., Шестоднева на Йоан Екзарх, Изборника от 1073); добре запазени консонантни кратки -u- и -s- основи не само при съществителни от това склонение, но и при съществителни от други склонитбени типове (Супр. сб., Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073, словата на Петър Черноризец); честа употреба на притежателни прилагателни със суфикс -jь (Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073). По отношение на падежната система повече или по-малко присъщи на преславските текстове са формите на творителен предикативен пад. (Шестоднева на Йоан Екзарх, Похвалата на цар Симеон в Изборника от 1073, Псевдо-Методиевото Откровение) (Минчева, 1973, 1991); разширяване на винителните форми особено след предлозите въ и на; предпочитане на конструкции с предлог отъ; някои редки старинни предложно-падежни употреби; дателни форми за прякото допълнение към хотѣти. По-голямата част от посочените характеристики са лингвистични иновации (често от балк. тип), засегнали побързо източния ареал на старобълг. говори, други може да се разглеждат като общослав. архаизми; повечето явления са със статус на книжовна норма, но има и такива, които са варианти в рамките на по-старата книжовна практика, а трети са предимно стилистично маркирани в границите на даден преславски текст. Специално са проучени редица лингвистични особености у Йоан Екзарх (предимно в текста на Шестоднева), напр. синтаксиса на номиналните конструкции (Е. Дворжакова, 1959), формите за бъдеще време (Иванова-Мирчева, 1987), аналитичните и синтетичните варианти при управлението на глаголите verda dicendi (А. *Шьоберг*, 1995).

Изследванията върху съюзната система на преславски по произход текстове (Дограмаджиева, 1980; Добрев, 1981; Минчева, 1981 и др.) показват предпочитания и честа употреба на причинните съюзи имь, имьже, имьжесе, ѥлма; съюза да в подчинено изречение за условие предимно в състава на сложния съюз аще да; присъединителния съюз тако; съчинителния съюз ти; съюзите акъı, отънелѣже, донелѣже, не бо, не бо нъ, ино бо, задлозите дѣла и дѣльма; въвеждането на главното изречение с корелат то, ако се предхожда от подчинено изречение за условие (Сав. кн., Супр. сб., Шестоднева и Богословието на Йоан Екзарх, Похвалата на Йоан Екзарх за Йоан Богослов, Македонския кирилски лист, Беседата против богомилите на Презвитер Козма, словата на Петър Черноризец). Въпреки естественото *гръцко влияние* в преводните съчинения синтаксисът на преславските книжовници запазва слав. си специфика, като развива и разширява някои по-стари синтактични конструкции. Така в Богословието и Шестоднева Йоан Екзарх предава genitivus absolutus и διὰ cum infinitivo не само чрез аналогични книжовни конструкции, но и чрез по-близките до слав. реч

подчинени обстоятелствени изречения. В превода на Четири слова против арианите Константин Преславски предава genitivus absolutus и accusativus cum infinitivo както със съответните старобълг. конструкции dativus absolutus и dativus cum infinitivo, така и с подчинени изречения, за да изрази мисълта си по-достъпно и разбираемо (Ал. *Милев*, 1977). Пак там книжовникът превежда грц. членуван инфинитив с различни изразни средства – не само със старобълг. инфинитив, но и със съществителни имена или спрегнати глаголни форми. Той проявява избирателност и в преводните части на Учителното евангелие по отношение на грц. конструкции модален глагол + дат. пад. + инфинитив, но не винаги следва дословно грц. образец (Ив. Иванова, 1994).

Широкият жанров и тематичен обхват на преславската книжнина определя и нейния много богат речников фонд, формиращ нов етап в развитието на книжовния старобълг. език. Обогатяването на Кирило-Методиевото словно наследство става чрез включване на лексеми от източнобълг. говорна област, функциониращи често като дублети в рамките на единния книжовен език. Преславските книжовници предпочитат определен кръг речникови синоними, които се откриват и в преводните, и в оригиналните им творби. Научни изследвания установяват напр. лексикални паралели между Златоструя и Супр. сб.; Изборника от 1073 и Лествицата на Йоан Синайски, Шестоднева на Йоан Екзарх и Учителното евангелие на Константин Преславски; Паренесиса на Ефрем Сирин и редица преславски текстове; съчиненията на Йоан Екзарх и Сав. кн., Супр. сб., Златоструя и Беседата на Презвитер Козма; Службата за цар Петър и Беседата на Презвитер Козма, и др. Вариативният характер на лексикалната норма определя и характерното за произведенията на П. к. с. изобилие от речникови синоними и дублети. Въвеждат се в обръщение нови думи (лексикални неологизми), разширява се семантиката на стари думи. Изгражда се научна, философска и богословска терминология – за пръв път се формират термини в областта на астрономията, анатомията, зоологията, ботаниката, психологията, географията, поетиката, архитектурата. Създават се множество нови сложни думи – някои с праслав. потекло, други по подобие на народноразговорни модели, а трети са калки от гръцки. Обект на редица лексиколожки проучвания са чуждите думи и тяхната адаптация в преславските текстове (преки и опосредствани гърцизми; прабългаризми; латински по произход думи, определяни като *моравизми*); редките лексеми и хапаксите в отделни творби; абстрактната лексика и нейните семантични и структурни особености. Проучването на словообразуването в паметниците от П. к. с. показва придържане към традициите на слав. словообразувателни модели, като предпочитането на някои от тях се разглежда като последица от влиянието на народноразговорната реч, напр. отглаголни съществителни с наставка -ъ вм. -нє (Шестоднева на Йоан Екзарх, Супр. сб.), деятелни съществителни с наставка -ьць вм. -тєль (Шестоднева на Йоан Екзарх). С голяма честота е употребата на абстрактни съществителни с наставки -ость и -ьство (Шестоднева на Йоан Екзарх, Изборника от 1073), събирателни съществителни с наставка -ые (Шестоднева на Йоан Екзарх, Супр. сб.), отглаголни съществителни с отвлечено значение на -нє (Шестоднева на Йоан Екзарх, Изборника от 1073).

Преводаческите норми и стилът на свързваните с П. к. с. текстове се формират въз основа на лексикални и синтактични критерии. Преславските книжовници доразвиват Кирило-Методиевата традиция за точен превод с адекватно отразяване и на съдържанието, и на израза, т. е. смисълът на оригинала се

запазва при възможно максимално следване на формата и съобразяване с особеностите на слав. реч. Днес вече е коригирано господстващото дълго време схващане за съзнателен буквализъм спрямо грц. първообрази; в преобладаващите случаи преводът в преславските текстове е точен, ясен и художествен. Отглас от принципа да се пази тъждеството на смисъла и да се преодолява буквалният превод (срв. Похвалата в Изборника от 1073, Македонския кирилски лист, Пролога на Йоан Екзарх към Богословието) са някои похвати, представени различно в различните преславски преводи: превеждане на една и съща грц. дума по два и повече начина според контекста и значението ѝ; относително рядко заемане на чуждици и запазване на малък брой непреведени гърцизми обикновено като термини; по-свободно предаване на отделни грц. думи наред с дословното; запазване на слав. рекция при глаголите; следване на грц. словоред, ако не се нарушава смисълът, но ако грц. словоред противоречи на слав. модели – предпочитане на слав. езикова структура, и др. Някои книжовници от П. к. с. се придържат в по-голяма степен към Кирило-Методиевите норми на превод, а у други (напр. у Йоан Екзарх) тези норми придобиват специфично развитие чрез двойния превод на една грц. дума или чрез по-изявената техника на вариране.

Книжовната продукция на Преславската школа е продължение на Кирило-Методиевите традиции, техен естествен развой, обогатил практиката с нови граматически и лексикални характеристики. Преславските книжовници не нарушават езиковите норми в старите образци, а само разширяват употребите на отделни морфо-синтактични явления, допълват Кирило-Методиевото словно наследство с нови книжовни и диалектни лексеми, които най-често съжителстват с по-старите в границите на общия книжовен речников фонд. Като следват и доразвиват уменията на първоучителите, те превръщат единния книжовен старобълг. език в полифункционална нормативна система.

Лит.: Палаузов Сп. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, 8+166 с.; Будилович А. С. Исследование языка древнеславянского перевода XIII слов Григория Богослова по рукописи имп. Публичной библиотеки XI века. СПб., 1871, 152 с.; Малинин В. Исследование Златоструя по рукописи XII в. имп. Публичной библиотеки. Киев, 1878, 422 с.; Воскресенский Г. А. Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV века. Опыт исследования языка и текста славянского по рукописям XII–XV вв. М., 1879, 349 с.; Леонид архим. Библиографические разыскания в области древнейшего периода славянской письменности IX–X вв. – ЧОИДР, 1890, 3, с. 1–19; Воскресенский Г. А. Древнеславянский Апостол. Послания Св. Апостола Павла по основным спискам четырех редакций рукописного апостольского текста. С разночтениями из пятидесяти одной рукописи Апостола XII–XVI вв. 1. Послание к римлянам. Сергиев Посад, 1892, 51+227 с.; 2. Послание святого апостола Павла к коринтянам 1-ое. Сергиев Посад, 1906, 26+209 с.; 3.–5. Послание святого апостола Павла к коринтянам 2-ое, к галатам и к ефесянам. Сергиев Посад, 1908, 16+328+45 с.; Воскресенский Г. А. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по 112 рукописям Евангелия XI–XVI вв. М., 1896, 8+305 с.; Михайлов А. В. К вопросу о тексте книги Бытия пророка Моисея в Толковой Палее. – Варшавские университетские известия, 1896, 1, с. 1–23; Vondrák V. O mluvě Jana Exarcha bulharského. Příspěvek k dějinám církevní slovanštiny. Praha, 1896, 102 p.; Евсеев И. Е. Книга пророка Исаии в древнеславянском переводе. СПб., 1897, 145 с.; Шахматов А. А. Древнеболгарская энциклопедия X века. – ВВр, 7, 1900, с. 1–15; Погорелов В. Библиотека Московской Синодальной типографии. 3. Псалтыри. С приложением статьи „О редакциях славянского перевода Псалтыри". М., 1901, с. III–LXIV, 1–175; Евсеев И. Е. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. – ИОРЯС, 7, 1902, 3, с. 356–366; Leskien A. Zum Šestodnev des Exarchen Johannes. – ASPh, 26, 1904, p. 1–70; Евсеев И. Е. Книга пророка Даниила в древнеславянском переводе. СПб., 1905, 90+183 с.; Михайлов А. В. Древнеславянский перевод книги Руфь. – РФВ, 60, 1908, 3–4, с. 1–36; Погорелов В. Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Рассмотрение списков и исследование особенностей псалтырного

текста. Варшава, 1910, 237 с.; Михайлов А. В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава, 1912, 21+342+460 с.; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. 2 изд. Berlin, 1913, 552 p.; Туницкий Л. Книги XII малых пророков с толкованиями в древнеславянском переводе. 1. Книги Осии, Иоиля, Амоса, Авдия и Ионы. Сергиев Посад, 1918; Iljinskij G. Погодинские кирилловско-глаголические листки. – Bsl, 1, 1929, p. 86–118; Мияте в Кр. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфичен материал. – БПр, 1, 1929–1930, 1, с. 100–124; Ильинский Г. А. Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „кириллицей"? – Bsl, 3, 1931, p. 79–88; Иванова В. Следите от глаголица в Източна България. 1. Глаголският надпис в Преслав. 2. Кирилският надпис над с. Калугерица. – Bsl, 4, 1932, p. 227–235; Попруженко М. Козма Пресвитер. Болгарский писатель X века. С., 1936 (БСт, 12), 299+92 с.; Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1940, 24+263 с.; Vaillant A. Les dates dans la Chronologie de Constantin le Prêtre. – Bsl, 9, 1948, p. 186–191; Vaillant A. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction en français. Sofia, 1954, 266 p.; Георгиев Е. Пренасянето на Кирилометодиевата книжовна традиция от Велика Моравия в България. – В: Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1956, с. 203–212; Гълъбов Ив. Към историята на относителните местоимения в българския език. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 65–72; Конески Бл. Словата на Јована Егзарха. – MJ, 7 1957, 1, с. 13–25; Jaksche H. Glagolitische Spuren im Šestodnev des Exarchen Johannes. – WSl, 3, 1958, p. 138–142; Dvořáková E. K překladu nominálních konstrukcí v Šestodnĕvu Joanna Exarchy. – Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury, 3, 1959, p. 141–167; Георгиев Е. Разцветът на българската литература в IX–X в. С., 1962, с. 56–68; Гълъбов Ив. Проблемът за члена в български и румънски език. С., 1962, с. 70–99; Weiher E. Studien zur philosophischen Terminologie des Kirchenslavischen. – WSl, 9, 1964, p. 147–175; Мияте в Кр. Средища на старобългарската култура. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. 863–1963. Доклади и материали. С., 1965, с. 97–100; Lägreid A. Der rhetorische Stil im Šestodnev des Exarchen Johannes. Wiesbaden, 1965 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 4), 90 p.; Soulis G. C. The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs. – Dumbarton Oaks Papers, 19, 1965, p. 19–43; Гълъбов Ив. Преслав в историята на стария български книжовен език. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 125–137; Гълъбов Ив. Ранни школи на стария български книжовен език. – БЕ, 18, 1968, с. 141–148; Иванова-Мавродинова В. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 80–124; Лихачов Д. С. Размисли за националното своеобразие и европейското значение на старобългарската литература. – ЛМ, 14, 1970, 2, с. 78; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1971, с. 227–232, 244–265, 338–350; Иванова-Мирчева Д. Йоан Екзарх Български. Слова. 1. С., 1971, с. 70–71, 136–140; Birnbaum H. Zum infiniten Ausdruck der Prädikation bei Johannes dem Exarchen. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 37–47; Минчева А. Творительный предикативный в „Шестодневе" Иоанна Экзарха. – ВМУ, историко-филологическая серия, 1973, 2, с. 67–73; Баранкова Г. С. О словообразовании существительных в списках „Шестоднева" Иоанна экзарха Болгарского. – В: Памятники русского языка. Вопросы исследования и издания. М., 1974, с. 141–156; Гълъбов Ив. Една интересна и важна особеност на Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Преслав. 2. С., 1976, с. 86–90; Lunt H. The Byčkov Psalter. – Slovo, 25–26, 1976, p. 255–261; Иванова-Мирчева Д. К вопросу о характеристике болгарских переводческих школ от IX–X до XIV века. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 37–48; Милев А. Старобългарският превод на „Четири слова против арианите". – Старобългарска литература, 2, 1977, с. 61–73; Hansack E. Der Übersetzungsstil des Exarchen Johannes. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, p. 33–59; Добрев Ив. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 28, 1978, с. 89–98; Минчева А. За синтаксиса в Синайския патерик. – Slovo, 28, 1978, p. 89–104; Добрев Ив. Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 29, 1979, с. 9–21; Иванова Кл. За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник. – Старобългарска литература, 5, 1979, с. 57–96; Sadnik L. Zur Lexik des Exarchen Johannes. – StS, 25, 1979, p. 345–351; Георгиев П. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. – Археология, 22, 1980, 3, с. 43–50; Дограмаджиева Е. Въпроси на книжовната теория и практика у Йоан Екзарх с материал от съюзната система на „Шестоднева". – БЕ, 30, 1980, с. 108–115; Тотев Т., П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 130–136; Велчев В. Традициите на Преславската книжовна школа в историята на старобългарската литература. – ЕЛ, 36,

1981, 6, с. 1–15; Добрев Ив. Съдържа ли Македонският кирилски лист откъс от произведение на Константин Философ – Кирил за преводаческото изкуство? – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 20–32; Дограмаджиева Е. Своеобразие этапов книжного староболгарского языка. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 1, p. 55–61; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 238–243, 251–260, 296–323; Марков Н., С. Лисицов. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 2, p. 79–85; Минчева А. За текста на Македонския кирилски лист и неговия автор. – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 3–19; Пикио Р. Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа. – ЛМ, 25, 1981, 8, с. 19–36; Баранкова Г. С. Лексикални особености в паметниците от Преславската книжовна школа. – ЕЛ, 37, 1982, 1, с. 40–48; Георгиев Е. Возникновение Преславской литературной школы. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 1, p. 16–28; Динеков П. Някои въпроси около Преславската книжовна школа. – Старобългарска литература, 12, 1982, с. 3–13; Дограмаджиева Е. Разпространение на книжовния старобългарски език в българска езикова среда. – В: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Симпозиум кирилометодиевистика и старобългаристика. С., 1982, с. 115–127; Минчева А. Към въпроса за кирило-методиевските традиции в дейността на преславските книжовници. – ЕЛ, 37, 1982, 6, с. 29–39; Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 41–86; Димитров П. Характер и значение на Следсимеоновата епоха. – В: Преслав. 3. Варна, 1983, с. 115–123; Дограмаджиева Е. Обществени функции на старобългарския книжовен език. – БЕ, 33, 1983, с. 286–289; Добрев Ив. Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 44–62; Карачорова И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 34, 1984, с. 53–61; Коледаров П. Кога е завършил българският „Златен век“? – Отечество, 9, 1984, 21, с. 23–26; Попконстантинов К., В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 106–118; Минчева А. Предложните конструкции в „Шестоднева“ на Йоан Екзарх в светлината на българския исторически синтаксис. – Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику, 27–28, 1984–1985, с. 479–485; Алексеев А. А. Цитаты из Песни песней в славянской письменности (цитаты и текстология). – Старобългарска литература, 18, 1985, с. 74–92; Добрев Ив. Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 129–160; Дуйчев Ив. Първата културно-просветна школа в средновековна България. – В: Дуйчев Ив. Пътеки от утрото. С., 1985, с. 57–72; Пенев П. Основни проблеми около появата на първия старобългарски превод на Апостола и неговата по-нататъшна съдба (Преглед на изследванията). – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 113–116; Попконстантинов К. Разпространение на старобългарската писменост през IX–XI в. (По епиграфски данни). – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 39–69; Тотев Т. Дворцовият манастир в Преслав. – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 70–84; Вайер Е., Х. Миклас. Преводачески похвати в Богословието на Йоан Екзарх в сравнение с по-късни паралелни преводи. – Старобългарска литература, 19, 1986, с. 29–59; Златанова Р. Комуникативни типове изречения в книжовния старобългарски език (по материал и от превода на „Слова против арианите“ от Константин Преславски). – Palaeobulgarica, 10, 1986, 3, p. 20–39; Петканова Д. Старобългарска литература. 1. IX–XII в. С., 1986, с. 201–272; Георгиев П. За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България (886–893 г.). – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 291–303; Мирчева Д. Сложните форми за бъдеще време в езика на Йоан Екзарх Български. – В: Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987, с. 250–261; Попконстантинов К. Глаголическата писмена традиция в средновековна България през IX–XI в. (по епиграфски данни). – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 283–290; Тотев Т. Родов манастир на владетелите в Преслав. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 120–128; Федер У., Р. Новак. За приноса на Методиевите ученици в тълкувателната литература. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 304–310; Шрайнер П. Греческий язык и кириллица на территории Болгарии. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 274–282; Алексеев А. А. Четий перевод св. Мефодия между Служебным и Толковым текстами св. Писания у славян. – Symposium Methodianum, p. 565–577; Новикова А. Некоторые наблюдения над лексикой Воскресенского евангелия. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 66–86; Тотев Т. Епиграфски свидетелства за старобългарската писменост. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 2, p. 83–92; Славова Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 15–129; Димитров П. Изборниците на цар Симеон. – ЛМ, 37, 1990, 7, с. 3–16 (същото в: Die slawischen Sprachen, 21, 1990, p. 17–39); Лалева

Т. Така нареченото Четвърто слово от Атанасий Александрийски срещу арианите в превод на Константин Преславски. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 108–162; Минчева А. Архаизми и нови черти в езика на Преславската книжнина. – СФ-С, 19, 1990, с. 138–144; Тотев Т. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 3–13; Велчева Б. Правописът на Светославовия изборник от 1073 г. и неговите старобългарски успоредици. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 130–147; Минчева А. Старобългарският книжовен език в Симеоновия сборник по преписа от 1073 г. – В: Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 162–181; Славова Т. Евангелски и апостолски цитати в словата на Климент Охридски и преславската книжнина. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 60–83; Станков Р. Локализация древнеболгарских переводных текстов в свете так называемой „охридской" и „преславской" лексики (На материале Исторической Палеи). – Palaeobulgarica, 15, 1991, 4, p. 83–91; Thomson Fr. John the Exarch's Theological Education and Proficiency in Greek as Revealed by His Abridged Translation of John of Damascus' „De Fide Orthodoxa". — Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 35–58; Zlatanova R. Zur altbulgarischen Übersetzung des Zwölfprophetenbuches. – Die slawischen Sprachen, 28, 1991, p. 173–197; Костова Кр. Преславските текстове и проблемите на българската историческа диалектология. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 3, p. 17–22; Божилов Ив. Преславската цивилизация. – В: Преслав. 4. С., 1993, с. 33–48; Миклас Х. От Преславския събор до Преславската школа. Въпроси на графематиката. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 3, p. 3–12; Мострова Т. За преславската основа на най-ранния превод на Лествицата. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на Наум Охридски. С., 1993, с. 204–213; Иванова Ив. За един тип модални конструкции в Учителното евангелие на Константин Преславски. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 2, p. 66–71; Николова Св. За най-стария български средновековен препис на Стария завет. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 110–118; Русек Й. За славянския превод на Паренесиса от Ефрем Сирин. – В: Търновска книжовна школа. 5. Велико Търново, 1994, с. 335–347; Спасова М. Към въпроса за значението на хравъръ, чрьта и прѣложение кънигъ в препис от преславски превод на словата на Григорий Богослов. – Проглас, 3, 1994, 2, с. 13–23; Шиваров Н. Взаимни трудове и общ възход. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 1, p. 89–95; Богдановић Д. Књижевна школа и књижевно средиште. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 37–40; Буланин Д. Житие Павла Фивейского – болгарский перевод X века. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 5–21; Верещагин Е. М. К дальнейшему изучению переводческого искусства Иоанна Экзарха Болгарского. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 212–225; Вечерка Р. К толкованию языковых норм Преславской литературной школы. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 181–185; Георгиев Е. Възникването на Преславската книжовна школа. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 7–18; Георгиев П. Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 87–102; Георгиев П. Манастирът при Голямата базилика в Плиска – средище на просветна и книжовна дейност през IX–X век. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 332–337; Георгиева Т. Към характеристиката на „Златоструй" от XII век. – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 334–348; Давидов А. Някои лексикални успоредици между Йоан Екзарх и Презвитер Козма. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 290–296; Дунков Д. Преславската лексика в староруското евангелие – пълен апракос от сбирката на Хлудов. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 353–358; Златанова Р. Преславският превод на Дванадесетте малки пророци. – В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 229–272; Йовчева М., Л. Тасева. Преславската книжовна норма в Берлинския препис на псевдо-Методиевото откровение. – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 290–306; Мострова Т. Старобългарският превод на книгата Иеремия по преписи от XIV–XVI век. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 2, p. 9–27; Пичхадзе А. К истории четьего текста славянского Восьмикнижия. – Jews and Slavs, 3, 1995, p. 94–107; Попов Г. Произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 96–114; Русек Й. Из наблюденията върху лексиката на Екзарховия „Шестоднев". – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 262–268; Славски Ф. Няколко бележки за езика на Йоан Екзарх Български. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 250–253; Тасева Л., М. Йовчева. Преводачески особености в книга на пророк Иезекиил по ръкопис F. I. 461 от Руската национална библиотека. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 4, p. 40–52; Тихова М. За някои езикови особености в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 313–333; Тихова М. Към синтаксиса на словата на Петър Черноризец. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 297–300; Тот И. Орфографические школы времени Иоанна Экзарха. – В: Преславска книжовна

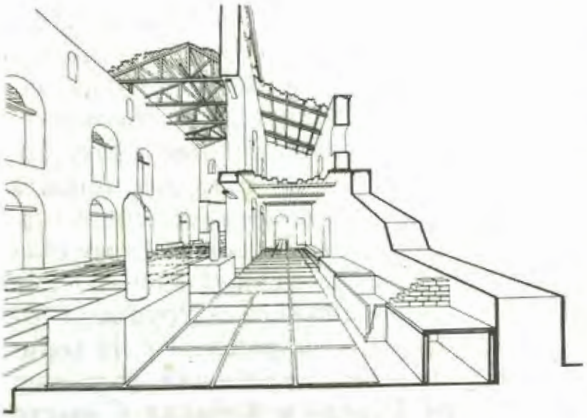
школа. 1. Шумен, 1995, с. 186–191; Шьоберг А. Синонимическое употребление синтетического и аналитического управления глаголов verba dicendi в Шестодневе Иоанна Экзарха. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 240–244; Темчин С. Текстологическая значимость церковнославянской лексики: восточноболгарская лексика в древнерусском Мстиславовом евангелии. – Славяноведение, 1996, 1, с. 63–72; Тихова М. Самостоятелни елови причастия в Учителното евангелие на Константин Преславски. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 58–66; Федер У. Преслав – място на светостта в българското национално самосъзнание. – В: Свети места на Балканите. Благоевград, 1996, с. 277–280; Георгиева Т. Наблюдение над някои езикови особености на Златоструй от XII век. – Проглас, 6, 1997, 1–2, с. 48–58; Иванова К. Приименна употреба на показателните местоимения в Учителното евангелие на епископ Константин Преславски. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 41–56; Минчева А. Актуални езикови проблеми на преславската книжнина. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 15–22; Мирчева Е. Прояви на Преславската преводаческа и редакторска школа в Слово № 21 от Супрасълския сборник. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 2, p. 12–22; Панайотов В., Н. Николов. Архивски сборник – археографски бележки (апокрифът „Завети на дванадесетте патриарси“). – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 95–115; Самойлова Н. Преславская лексика в евангельских цитатах Супрасльского сборника. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 1, p. 85–89; Тихова М. Книгата Битие в библиотеката на цар Симеон. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 116–150; Алексеев А. А. Текстология славянской Библии. СПб., 1999, с. 163–171; Славова Т. Глаголическата традиция в преславската книжнина. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 1, p. 35–46; Костова Кр. Правопис и фонетика на преславските текстове. С приложение Житие на Антоний Велики. Велико Търново, 2000, 91 с.; Полывянный Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, с. 30–93; Темчин С. О развитии письменной культуры Восточной Болгарии до 971 года. – Slavistica Vilnensis, 49, 2000, 2, p. 61–77; Максимович К. А. К оценке вклада Кирилла и Мефодия в создание общеславянского книжно-письменного языка. – Palaeoslavica, 9, 2001, с. 222–239; Василева Н. „Лествицата“ и преславската редакция на старобългарския книжовен език. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 165–174.

Лиляна Грашева,
Татяна Славова

ПРѢСПА – средновековен град (X–XIV в.), столица на бълг. държава от 80-те г. на X в. докъм 1015. В източниците П. се споменава като топоним – име на езеро или на селище върху остров. По тази причина и поради липсата на достатъчно писмени известия истор. топография на града с всичките му съставни части не е ясна. Целенасочени археол. проучвания са затруднени от обстоятелството, че районът е на територията на три съвременни държави: Македония, Гърция и Албания. С името П. днес се означава високата планинска котловина в Западна Македония, затворена от планините Баба, Петрино (Исток), Галичица, Звезда (Иван) и Горбец. В средата ѝ са разположени Голямото Преспанско езеро и Малкото Преспанско езеро, свързани с тесен проток. Двете езера с прилежащите им части от сушата и островите спадат към два дяла на котловината, наричани съответно Горна П. и Мала (Долна) П.

Резултатите от теренните обхождания и откъслечните разкопки, записаните народни предания и сведенията от истор. източници ситуират живот и строителство от края на Ранното средновековие на следните места: 1) големия о-в Св. Ахил в Малкото Преспанско езеро; 2) църквата „Св. Герман“ в с. Герман; 3) о-вите Град и Мали град в Голямото Преспанско езеро; 4) царското имение (βασιλικὴαὐλὴ) на северния бряг на езерото при с. Царев двор; 5) крепостта Василида (Βασιλίδα) на билото на планината между П. и Охрид. Всички се намират на голямо разстояние помежду си (до 40 и повече км), имат различно местоположение и трудно може да се схващат като единно селище, а представляват по-скоро голяма агломерация от различни елементи на един поселищен организъм, свързани от басейна на двете езера и поради това означавани в изворите като τὴν λίμνην τὴν λεγομένην Πρέσπαν (залива, наречен Преспа).

Върху о-ва Св. Ахил е разположен същинският град П. Размерите му – ок.

Църквата „Св. Ахил“ в Преспа, графична реконструкция

1700 м дължина и до 500 м ширина, са достатъчни за голям град през периода X–XIV в. Централната му част се издига на височина до 60 м над езерото, а периферията е ниска и обрасла с тръстика. Наличните данни сочат, че централната част от острова е била укрепена, като височините Кале и Кулата в двата ѝ края са имали самостоятелни укрепления. В първото от тях според Й. *Иванов* е бил царският дворец, а при другото – Патриаршията. Склоновете и крайбрежието на острова влизат в рамките на „външен“ град, където са били разположени повечето от църквите и вероятно жилищните квартали. Северният край на острова, където са съвременното с. Ахил (Аил) и пристанът за лодките, е познат под името Порта, което дава известни основания да се предполага, че градът е имал и външни укрепления. По наличието на порта пристан П. може да бъде сравнена с ранносредновековния бълг. град на дунавския о-в Пъкуюл луй Соаре (Румъния), а по концентричното разположение на „външен“ и „вътрешен“ град – със старите столици *Плиска* и *Преслав*.

До началото на XX в. местните жители си спомнят местата на 10–12 църкви, а общият им брой според бележките на В. И. *Григорович* е бил над 40. Най-значим сред тях е катедралният храм „Св. Ахил“, чиято олтарна част е сравнително добре запазена. През 60-те г. на XX в. той е проучен цялостно от Н. Муцопулос. В план църквата е трикорабна базилика с неразчленен притвор. Страничните кораби са били с галерии, а протезисът и диакониконът са били увенчани с малки куполи. Размерите на храма са внушителни – дължина над 41 м и ширина над 21 м. „Св. Ахил“ се смята за една от седемте съборни църкви на княз *Борис I* (852–889). В централната апсида е запазен многостъпален синтрон, а над него върху стенната мазилка са нарисувани 18 арки с имената на епископските катедри, подчинени на бълг. архиепископ-патриарх по времето на Западното бълг. царство. Списъкът е доказателство, че „Св. Ахил“ е бил катедрален храм на Преспанската архиепископия-патриаршия, за която се знае от т. нар. *Дюканжов списък* на бълг. архиепископи и от втората грамота (1020) на имп. Василий II Българоубиец (976–1025). Според археол. материали църквата е съществувала от края на X докъм началото на XV в. В истор. източници тя се споменава в периода от края на X до началото на XII в. и отразява най-пълно историята на П. от това време. Построяването ѝ се отнася към времето непосредствено след завземането на гр. Лариса (дн. в Гърция) от бълг. войски (983) и пренасянето на мощите на почитания там епископ св. Ахил (IV в.) в П., където са се намирали дворците на цар Самуил (997–1014), издигнал разкошен и величествен храм на името на светеца. С църквата са свързани редица събития от живота на цар Самуил, на неговото семейство и на приемниците му цар Гаврил-Радомир (1014–1015) и цар Иван-Владислав (1015–1018). В нея е погребан самият Самуил, починал „на блатистия остров Преспа“, както Михаил Аталиат нарича о-ва Св. Ахил. При разкопките на Н. Муцопулос в южния кораб на базиликата е открито погребение (в сар-

кофаг „Г"), чиито особености позволяват неговото идентифициране с гроба на цар Самуил.

Църквата „Св. Герман" е разположена на източния бряг на Малкото Преспанско езеро, по пътя от о-в Св. Ахил към Битоля. От западната ѝ страна е открит *Самуиловият надпис* (993), изрязан в единия от ъглите на голяма плоча с гнезда за инкрустация на три метални кръста, в памет на родителите на Самуил и на неговия най-голям брат Давид. Църквата е малка кръстокуполна постройка с клетъчен градеж, характерен за местното строителство през X–XI в. Двата надписа върху стенописта ѝ (от 1743) говорят, че тя е посветена на цариградския патриарх *Герман I* (715–730), който се сочи и за неин ктитор. Това обаче основателно се отхвърля като недостоверно, тъй като архитектурата на храма не може да се датира преди края на X в. Има основание да се приеме, че той е бил построен по времето и по инициатива на българ. патриарх Герман-Гаврил, чиято Катедра според Дюканжовия списък на българ. архиепископи е била в П. Изглежда, че името на цариградския патриарх е било прието за патрон на църквата от едноименния българ. патриарх Герман-Гаврил. В единия от надписите е посочено, че повторното стенописване на храма е извършено през 1006. Най-вероятно е той да се е намирал в границите на манастир, основан от българ. патриарх през 80-те г. на X в. В него по-късно са били погребани родителите и братът на цар Самуил, а също така и самият патриарх Герман-Гаврил.

О-вите Град и Мали град вероятно са имали характер на крепости замъци в съседство със столичния град. При непрекъснатите войни с Византия те са били много необходими. При военна опасност са могли да се използват за резервни резиденции. Брегове на островите са скалисти и високи, а климатът им през летните месеци е по-здравословен в сравнение с климата на о-в Св. Ахил. Археол. проучвания на по-големия остров напоследък дават възможност да се изследва едната от двете еднокорабни църкви от XIV в. Източно от нея е установен некропол с гробове от Античността и Ранното средновековие (X–XI в.). Според предание на острова е имало общо 7 църкви и дворец с градини на царя (вероятно Самуил), а също и затвор. Известното може да се свърже твърде хипотетично с истор. сведения за заточаването на зетския княз Иван-Владимир през 90-те г. на X в. в „охридските краища, на едно място, което се нарича Преспа и дето се намираха дворците на този император" (т. е. на Самуил).

Царското имение при с. Царев двор се локализира според данни на топонимията, народни предания и истор. сведения от началото на XIII в. Разположено в най-плодородната част от Преспанската котловина, то води началото си от времето, когато П. е владетелска резиденция и столичен център.

Крепостта Василида се споменава два пъти в Хрониката на Йоан Скилица – Георги Кедрин във връзка със събития от 1018 и 1040. Според нея тя е била изградена от Василий II Българоубиец по пътя от Охрид към П. „на върха ... на междинната планина", която се идентифицира с планината Петрино. Името на крепостта („Царствена гледка") отговаря точно на местоположението ѝ и на величествения изглед, който се открива от нея към Охридското и Преспанското езеро. Името Василида може да означава още и „Царска гора (планина)" или „Царско имение". Може да се предположи, че тази изключителна местност е била собственост на българ. царе от П. и Охрид, а след 1018 – на виз. императори. Крепостта е охранявала най-прекия път между двата центъра на българ. държава и е съществувала преди виз. завоевание. Подобни на нея крепости вероятно е имало и на други места по планин-

ските височини около Преспанската котловина.

Популярно е становището, че П. е политически и духовно-религиозен център на Западната бълг. държава за кратко време и при провъзгласяването на Самуил за цар (997) столицата е преместена в стария административен и църковен център *Охрид*. Наличните истор. сведения опровергават това и сочат, че П. е главен център на държавата в продължение на повече от 35 г. Столицата и седалището на Църквата са пренесени в Охрид едва при Иван-Владислав, след като престолът е узурпиран от него и Давид е назначен за бълг. патриарх. След покоряването на бълг. държава от гърците през 1018 П. влиза в състава на *Охридската архиепископия*, без да е епископско седалище. По време на въстанията на Петър Делян (1040) и Георги Войтех (1072) градът играе отново ролята на политически център на възстановената за кратко време бълг. власт. Вследствие на това през 1072 той е опустошен от западни наемници във виз. армия, които „унищожили останалите в Преспа български дворци и ограбили местния храм, издигнат на името на св. Ахил". По времето на архиепископ *Теофилакт Охридски* П. е възстановена и през 1107 там се свиква епископски събор. През XII–XIII в. градът се споменава спорадично във връзка най-вече с военни конфликти в района. По това време той е провинциален център в рамките на Византия и Б-я. Окончателно запада към XIV в. След унищожаването на Охридската архиепископия (1767) местната епархия е наречена Преспанска митрополия поради старата слава на П. като църковен център, но седалището на Катедрата остава в Охрид.

Лит.: Григорович В. Очерк путешествия по европейской Турции. М., 1877, с. 112–113; Милюков П. Христианские древности Западной Македонии. – ИРАИК, 4, 1899, с. 47–53; Иванов Й. Цар Самуиловата столица в Преспа. – ИБАД, 1, 1910, с. 55–80; Трайчев Г. Преспа. С., 1923, 92 с.; Снегаров И. История на Охридската архиепископия. 1. С., 1924, с. 22–25; Злоковић М. Старе цркве у областима Преспе и Охрида. – Старинар, 3, 1924–1925, 3, с. 116–120; Иванов Й. Дюканжов списък на българските архиепископи. – В: Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 566 (фототипно изд. С., 1970); Иванов Й. Ктиторски надписи от църквата в с. Герман. – В: Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 255–263 (фототипно изд. С., 1970); Иванов Й. Самуиловият надпис от 993 г. – В: Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 23–25 (фототипно изд. С., 1970); Симеон митрополит. Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български. – СбБАН, 27, 1931, с. 81, 132, 151–152, 214–215; Πελεκανίδης Σ. Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας. Θεσσαλονίκη, 1960, 152 p.; Снегаров И. Преспа през погледа на един гръцки археолог. – ИИИ, 11, 1962, с. 241–250; Annales anonymi presbyteri de Dioclea. – ИБИ, 12. С., 1965, с. 174; Grabar A. Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid. – ЗбРВИ, 8, 1964, 2, с. 163–168; Attaleiatae M. Historia. – ИБИ, 11. С., 1965, с. 186; Scylitzes I., G. Cedrenus. Historarium compendium. – ИБИ, 11. С., 1965, с. 276, 292, 295, 303, 337; Sigilla Basilii. – ИБИ, 11. С., 1965, с. 41; Кънчов В. Избрани произведения. 1. С., 1970, с. 399–401; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1971, с. 603–604; 2. С., 1972, с. 55, 148, 319, 346, 503–507; Томоски Т. Белешки за некои месности во Македонија во почетокот на XI век. – В: 1000 години од востанието на Комитопулите и создавањето на Самуиловата држава. Зборник материали. Скопје, 1971, с. 203–212; Томоски Т. Преспа во средниот век. Историја. – Списание на сојузот на Друштвото на историчарите на СР Македонија, 15, 1979, 2, с. 49–80; История на България. 2. С., 1981, с. 402–405; Грабар А. Две археологични доказателства за автокефалията на една църква. Преспа и Охрид. – В: Грабар А. Избрани произведения. 2. С., 1983, с. 322–325; Алексова Б. Курбиново, Преспа. Архитектонска декоративна пластика. – Лихнид. Зборник на трудови, 5, 1983, с. 57–70; Moutsopoulos N. Le tombeau du tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Prespa. – EB, 20, 1984, 3, p. 114–126; Prinzing G. Historisch-geographische Bemerkungen zu Zarev dvor und Malaina. – Bsl, 49, 1988, p. 213–220; Битракова-Грозданова В. Археолошките истражувања во Преспа во 1967–1968 година. – Macedoniae acta archaeologica, 9, 1988, p. 187–202; Битракова-Грозданова В. Ископувањата на Голем град во 1980 година. – Macedoniae acta archaeologica, 9, 1988, p. 203–210; Георгиев

П. За столицата Преспа след Йордан Иванов. – Известия на Историческия музей – Кюстендил, 4 [за 1992], 1996, с. 89–299; Пириватрич С. Самуиловата държава. Обхват и характер. С., 2000, с. 188–199.

Павел Георгиев

ПРЍБИНА – слав. княз; вж. *Блатненско княжество*, *Коцел*, *Нитра*, *Панония*.

ПРИЛО̀ЖНИ ИЗКУ̀СТВА в България през IX–X век. Проучванията на ранносредновековните бълг. селища създават сравнително широка и ясна картина за развитието на приложните художествени дейности в тях. На границата между занаята и художественото творчество, П. и. достигат особено висока степен на развитие във втората бълг. столица *Преслав* в края на IX и през X в. Това се отнася за всички видове дейности, свързани с украсата на сградите, облеклото, накитите и бита. В градските ателиета се създават най-добрите местни образци на каменната декоративна пластика, рисуваната керамика за украса на сградите и за бита, златарството и металопластиката, художествената обработка на кост. П. и. са в тясна взаимозависимост в репертоарно, стилово и дори в изразно отношение както помежду си, така и с монументалните изкуства, с производството на декоративни тъкани, с художествената илюстрация на книгата. Същата закономерност се забелязва и при развитието на виз. П. и. Преливането на общи елементи в жанровете на П. и. през Средновековието е тяхна характерна особеност. Развитието на този вид творчество в Б-я през Ранното средновековие е в пряка зависимост от голямото строителство и организацията на държ. центрове, от промените в изискванията на бълг. общество при напредъка във феодализацията на държавата и нуждите на най-висшите слоеве във феодалната йерархия.

Металопластиката е свързана с производството на ателиета на Балк. п-в, обслужвали виз. градове, включени през IX в. в пределите на бълг. държава. От друга страна, металопластиката не е непозната и в номадския бит на *прабългарите*, донесли умения за художествена обработка на метала от дългия си път към Балканите. В Б-я при контактите между двете традиции се създава основа и за масово, и за елитно производство на метални изделия.

Редките произведения на торевтиката (съдовете от *Съкровището от Наг Сент Миклош* и сребърната чаша с надпис на жупан Сивин от Преслав) независимо от стиловата общност, която показват с други произведения на бълг. изкуство, имат и много общи белези с изкуството на голям ареал в Евразия. В науката съществуват различни мнения за техния произход, притежание и датировка. Чашата на жупан Сивин е подчертано близка с виз. металопластика. В нея има мотиви от източни образци, характерни за иконоборския период във Византия. Същевременно тя е подобна по форма на глинени съдове от Преслав, а и ред произведения на различни П. и. от това време имат същата орнаментика. Това се отнася и до техниката на произведения на металопластиката, създадени в Б-я за масови нужди. Друга чаша от тази група, намерена в съкровището от Готланд, занесена там от нормана Харалд Хардрат, също се приписва на бълг. торевтика. Не може да се изключи обаче възможността и двете чаши да са производство на виз. ателиета. Затова те не могат да бъдат категорични свидетелства за бълг. модели.

Най-добра представа за развитието на художествената обработка на метала през IX–X в. дават моделите, по които се изливат или изковават украси за апликиране към т. нар. български колани. Техен образец са намерените части от златни апликации от *Мадара* и *Плиска*. Те доказват, че майсторите на лук-

БАН – Институт за изкуствознание БИБЛИОТЕКА

Преславското съкровище

созния накит в Б-я са познавали и прилагали съвършено всички традиционни обработки. Античните и виз. техники се съчетават със стилове и техники, познати и усвоени в Северен Кавказ, както и със стари ирански и сарматски традиции. Стилът на тези накити и на други групи произведения (напр. сребърни произведения на т. нар. маджарски стил – апликации за конски сбруи и др.) показва липса на единство. Те са еклектични и характерни както за Византия, така и за номадите.

Голяма група от откритите художествени накити са работени в античен стил. Те произхождат най-вече от Южна Б-я и се свързват с производствената практика на виз. ателиета за накити, запазили се в бълг. държава. Най-забележителната находка на накитни предмети е т. нар. Преславско съкровище, заровено по време на българо-виз. войни през X в. в околностите на бълг. столица. То съдържа луксозни златни бижута, украсени с емайли и скъпи камъни. Между тях са: части на диадема от златни пластинки с емайлови изображения, изработени вероятно в императорските ателиета на Константинопол, огърлица от златни верижки с емайлови пластинки, обици, висулки, апликации и др. Част от бижутата може би са изработени в Преслав. Накитите в съкровището се датират от IX–X в.; принадлежали са на жена от висшата аристокрация – вероятно от Преславския двор. Към същата група спадат един троен (енколпион) златен кръст с изображения, украсен с ниелоа (от Плиска), както и златни апликации с перли и ажурни животински изображения (от Преслав). Като цяло накитите свидетелстват за проникване на висококачествени виз. произведения, които стават модели в развитието на художествената металопластика през Ранното бълг. средновековие.

Стара практика за местното антично и ранновиз. наследство е и резбата върху кост. Тя има собствени традиции и у прабългарите. Съчетават се две техники – гравиране и дялане в релеф. Резбата се използва за украса на различни предмети от бита. В Преслав се намират и костени предмети, предназначени за съчетание с друг материал (дърво, мрамор и др.). В костта се заимстват в миниатюрно пространство мотиви от художествената обработка на камъка и дори техники, взети от нея. Общите мотиви са въжето, плетеницата, растителният повлек (той се среща и в металообработването). Обикновено в релеф са изработвани костени произведения с чисто декоративни функции, а имащите практическо предназначение се гравират. В Преслав са съществували ателиета за работа върху кост (като изкуство и като занаят). Намерени са и екземпляри от вече украсени костени предмети. Редките образци от изображения на животни или светци следват стила на дру-

гите изкуства от IX–X в. Съществува мнение (Ст. Бонев), че монументалната украса е оказала въздействие върху цялостното стилово оформяне на художествената косторезба. Професионалното равнище, на което са изпълнени някои от произведенията ѝ, свидетелства за дейността на майстори приложници с изграден вече вкус.

Нови за изкуството на IX–X в. са две приложни техники – на каменната декоративна пластика и на рисуваната и глазирана белоглинена декоративна керамика.

Познанията за каменната пластика не позволяват да се открояят етапите, предшестващи високата степен на развитието ѝ. Тя се появява в напълно завършен вид във връзка с широкото и богато строителство във Велики Преслав. Наистина в Плиска през първата половина на IX в. съществува вкус към монументалната скулптура, както и към декоративните елементи от по-ранни строежи. Каменната украса на постройките обаче не е била задължителен елемент на градската украса. При строителството в Преслав към пластичния декор се подхожда по нов начин. Сградите се проектират с великолепна външна и вътрешна декорация от камък и мрамор.

Има всички основания да се мисли, че внезапната поява на началните произведения от каменната резба, единни стилово и осъществени на много високо техническо равнище, е резултат от внос на специалисти от Византия. Те вероятно създават единна концепция за украсата на първите представителни сгради в столицата (Двореца, Дворцовата базилика и други църковни постройки). Тази концепция се отличава с познания за композиция и мода, с много висока степен на декоративност, представена е от екземпляри на пластика, предназначени за точно определено място. Репертоарът от мотиви е разнообразен, целенасочено се търсят множество ефекти.

Костена плочка с релефни изображения на светци от местността Селище

Този първи етап на пластично-декоративното майсторство в Преслав създава забележителни произведения и изгражда декоративния стил за по-нататъшното развитие на пластичното творчество. В последвалите два етапа, вече през X в., се долавят известни промени в стила по отношение на чуждите влияния. Приблизително на границата между първия и втория етап стои внушителната пластична украса на *Кръглата*

Рисуван керамичен съд от Дворцовия манастир в Преслав

църква в Преслав. Друг образец на пластичната идея и нейното развитие в Преслав е малката църква в местността Аврадака, в която вече усвоените средства за декоративна украса се реализират в триизмерните фасадни скулптирани животински форми, характерни за т. нар. предроманski тенденции на ранносредновековното европ. изкуство.

Мотивите, използвани в каменната пластика, са съобразени с богатия репертоар на пластичното творчество на Средиземноморието от Античността през ранновиз. епоха до съвременното на Преслав изкуство. Те регистрират богатство от идеи и постижения, които вече са трансформирани и включени в композиции съобразно с християнските естетически изисквания. Особено значение имат пластичните зооморфни изображения върху архитектурните детайли. Митологични, фантастични или реалистични, те се изработват с най-добрата техника на релефа, но са стилизирани в духа на декоративност, присъщ на Средновековието. Заслужават внимание конзолите с релефи на зайци и патици; рамката за врата с изображение на крилат лъв от Двореца и др.

Каменната декоративна пластика украсява сградите с архитектонични детайли, използват се сполии и се правят нови образци, стените се облицоват с орнаментирани в духа на арабеската фризове и ортостати. Помещенията са с антични корнизи с релефни палмети. Касите на входовете или оформленията на прозоречните отвори също са богато украсени, като за всеки детайл се подбират специални мотиви. При запазено стилово единство е постигнато разнообразие във вариантите на мотивите.

Техниките на изработка на детайлите са различни: от плоския лентест релеф до заобления повърхност на животинските релефни изображения, от ажурния мотив до плоската суха резба. Повърхностите са не само орнаментално, но и пластично моделирани в различни профили. Откритите в Преслав отпадъци и инструментариум свидетелстват, че производството е ставало на място, при самите строежи. Доказани са само места за производство на детайли за подова мозайка в опус сектиле от рязани в различни форми разноцветни мраморни кубчета, които оформят подовите настилки като килим. Вероятно в ателиета са били работени детайлите, в които са инкрустирани в гнезда разноцветни и различни по форма мрамори, глазирана керамика, стъкло, кост и др. Те са били предназначени за вътрешно обзавеждане на представителни сгради или църкви в столицата. Това е една от най-интересните приложни техники на Преслав, показваща висока степен на синтез в П. и.

Рисуваната и глазираната керамика е особено типична за престолния град. Предназначението ѝ е различно – за керамична иконопис, оформления за иконостаси, облицовки за архитектурни детайли в интериора, инкрустации и самостоятелни декоративни елементи (напр. розетата от Кръглата църква), както и за битови съдове. Производството на *керамика* възниква също към края на IX в. в Преслав и остава ограничено в неговите ателиета. То е източно по тип, предфаянсово по

техника. Използват се светлите глини на района, рисува се с цветни бои и глазури. Орнаменталните мотиви и композициите им са разнообразни. Работи се във временни ателиета до строежите, където керамиката се използва в по-големи количества, но и в постоянни ателиета (в местностите Тузлалъка, Патлейна, Под манастира), които задоволяват и пазарни потребности. Ателиетата са в чертите на манастирски и граждански комплекси, в тях работят специалисти. Производството на декоративни керамични елементи е предназначено за подови настилки (Кръглата църква, Тузлалъка), за корнизни облицовки, облицовки на колони и капители (Патлейна), облицовки за арки, за инкрустация в каменни елементи от украсата. В тази функция рисуваната керамика от преславски тип свидетелства за широкия синтез между изкуствата и приложните дейности през IX–X в. в бълг. столица. Мотивите в керамиката принадлежат към широкия кръг на орнаменталния репертоар, познат и от другите П. и., но техниката на рисуване ги обогатява с разноцветните си ефекти. Битовата керамика (трапезните съдове) е много богата по орнаментика и форми, но нейното разпространение е доста ограничено, което показва, че тя е била предназначена само за най-луксозния бит.

По въпроса за произхода и източника на рисуваната и глазирана керамика, както и за точното време на появата ѝ в Преслав няма съществени различия в становищата на специалистите. Смята се, че това става към самия край на IX в., а източникът ѝ е Месопотамия, която предава техниката ѝ на Константинопол и на Б-я с посредничеството на арабското изкуство в Източното Средиземноморие.

Общността в стила на П. и., степента на развитието им в Преслав (а за някои по-традиционни — и в други старобълг. центрове), постиженията и собственият почерк на творците им показват, че те

Глазирана стомна с релефна украса от Дворцовия манастир в Преслав

Квадратни керамични плочки с птици от Дворцовия манастир

са самостоятелна проява на ранносредновековното бълг. изкуство. Може да се говори за собствен стил и собствени ателиета, но не и за школи. Несъмнена е същността им на вариант на средновековното изкуство на Евразия.

Лит.: Миятев Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 282 с.; Миятев Кр. Преславската керамика. С., 1936, 156 с.; Акрабова-Жандова И. Принос към проучването на керамичното производство в Преслав. – ИАИ, 22, 1959, с. 223–238; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 115–132, 179–184, 221–256; Тотев Т. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964, с. 5–15; Акрабова-Жандова И. Преславската рисувана трапезна керамика. – В: Преслав. 2. С., 1976, с. 62–85; Друмев Д. Златарското изкуство. С., 1976, 647 с.; История на българското изобразително изкуство. 1. С., 1976, с. 119–138;Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура (VI–XI в.). С., 1977, с. 182–186, 214–220; Тотев Т. Манастирът в Тузлалъка – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. С., 1982 (РП, 8), 78 с.; Бонев С. Художествената резба върху кост – връзки и влияния с другите приложни техники през X в. – В: Преслав. 3. Варна, 1983, с. 149–158; Михайлова Т. Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология. 1. С., 1992, с. 214–219.

Маргарита Ваклинова

ПРÒГЛАС КЪМ ЕВÀНГЕЛИЕТО – творба на старобълг. декламационна (т. е. непесенна и небогослужебна) поезия. В науката категорично се възприема като паметник с голяма изворова и естетическа стойност – първостепенен поетически документ за началния стадий на слав. писмена култура. Известен е в четири преписа: три пълни (Хилендарски от третата четвърт на XIII в., Хлудов и Печки от XIV в. – и трите в сръбски четириевангелия) и един непълен (Троицки, в руски сборник Золотая цепь от XVI в.).

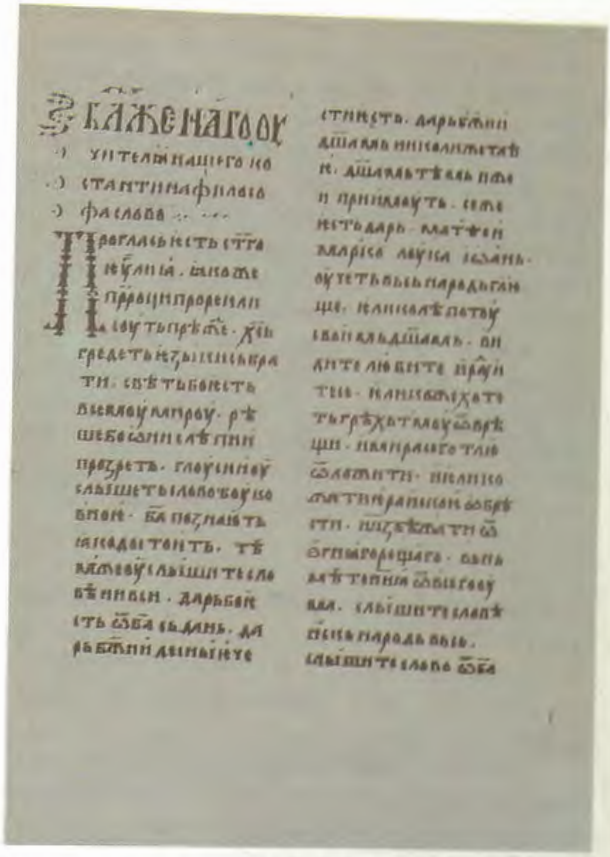
П. Е. е открит от А. Ф. *Гилфердинг* в Печ (1857). Обнародван е от него през следващата година; Печкия препис (РНБ, Гильф. 2) публикуват също И. И. *Срезневски* (1858, с нормализиран старобълг. правопис), А. И. *Соболевски* (1910) и Ив. *Франко* (1916). Хилендарският препис (в ръкопис № 23 от сбирката на Хилендарския манастир) е въведен в научно обръщение от архимандрит *Леонид* (1868); издават го и Н. Дучич (1884), Й. *Иванов* (1908, 1931), П. А. *Лавров* (1930). А. Н. *Попов* издава Хлудовия препис (ГИМ, Хлуд. 13) през 1872. Троицкият препис (РГБ, ф. 304, № 214) е обнародван няколко пъти от Соболевски, който пръв предлага реконструкция на авторския текст (1910); следващите опити за реконструкция са на Е. *Георгиев* (1938), Франко, Р. *Нахтигал* (1943), Р. *Якобсон* (1954, 1963), А. *Ваян* (1956), М. Шапиро (1968), Р. *Пикио* (1988).

Запазените четири преписа на П. Е. не са достатъчни, за да се реконструира надеждно неговият текст. Редакционните различия между тях не са радикални. Трите сръбски преписа имат големи сходства помежду си, съдържат и следи от по-значителни редакционни намеси в сравнение с Троицкия препис, смятан от някои специалисти (Ваян, Пикио) за поизправен, независимо че не е запазен изцяло. Така напр. в Троицкия препис на пета позиция (ако се брои и стихът заглавие) се чете следното: Се сїе сбысть сѧ в седмын вѣкъ сь (според реконструкцията на Нахтигал: Се сѧ сѫбыстъ въ седмы вѣкъ сь). По мнението на някои изследователи това е късна интерполация (Ваян, Пикио), но според други (Франко, Нахтигал, Якобсон, В. Н. Топоров) стихът е пряко свързан с идейната насоченост на творбата и едва ли е добавен от преписвача на Троицкия препис. Основният аргумент за тази теза е съответствието между въпросния стих и израза иже сѧ и сѫбысть въ .ζ. вѣкъ нашь от *Похвалното слово за Кирил и Методий* (Климент Охридски. Събрани съчинения, 1, с. 468). По-вероятно е стихът да принадлежи на първоначалния текст или на негова ранна руска редакция. В зависимост от това стиховете в първообраза на П. Е., обособени в преписите чрез пунктуацията, са не 110, а 111, като в общия брой се включва и стихът заглавие Прогласъ иєстъ сватаго

ѥѵ҃ангелиѧ (срв. подобен стих заглавие у Константин Преславски – Гранеса добра Константинова).

Заглавието също поражда въпроси, тъй като в четирите преписа думата „проглас“ е изписана различно. В Хилендарския и Печкия препис формата е прогласъ, в Хлудовия – прнгласыѥ (според Пикио прогласъ и ѥстъ са слети механично), в Троицкия – прнгласъ. Във всеки случай различните опити за реконструкция срещат трудности при определяне на грц. дума, съответна на проглас. Ваян смята, че прогласъ е калка на грц. προσφώνησις 'обръщение', 'посвещение', докато Пикио предлага вариант προεῖπεν, προείρηκεν 'предизвестявам' и възможен паралел с лат. praedictio. Тези опити за интерпретиране на разночетенията в четирите преписа засягат предимно идейната рамка на творбата, без да обясняват нейните жанрови особености. Насловът на П. Е. в преписите Бл(а)женаго оучителѧ нашего Ко(н)стантина фнлософа слово с вариант Пре(д)словне еѵа(г)льско сто Кирила в Троицкия препис свидетелства, че по-късната традиция не означава поетическата структура на текста. Затова П. Е. се определя и като „версифицирана хомилия“ (Ваян) или като „образец на славянската хомилетична поезия“ (Якобсон, 1985).

Обстоятелството, че името Константин Философ фигурира в заглавията на преписите, показва, че ръкописната традиция е възприемала П. Е. като произведение на слав. първоучител. Това схващане днес е преобладаващо в славистиката, въпреки че редица авторитетни изследователи приписват стихотворението на *Константин Преславски* поради някои сходства с *Азбучната молитва*. Напр. още Соболевски, а след него и Иванов, Ваян, П. *Динеков*, Пикио оспорват авторството на Кирил с доводите, че той е писал само на гръцки и че идеите, заложени в П. Е., са актуални за времето на пребиваването на Кирило-

Проглас към евангелието, Хилендарският препис от XIII в.

Методиевите ученици в Б-я. Солидни основания в полза на Кириловото авторство привеждат Георгиев (той приема и Азбучната молитва за творба на Кирил), Якобсон, както и други бълг. и руски палеослависти (К. *Куев*, В. *Велчев*, Д. *Петканова*, Кр. *Станчев*, Топоров, А. А. *Турилов*).

Не се оспорва възникването на стихотворението в зората на слав. писменост като възторжена прокламация, съпътстваща първия слав. превод на *Евангелието*. Не е ясно обаче дали тя е била посветена на превода на Изборното евангелие (според отдавна наложено в науката схващане Константин-Кирил превежда именно него), или на превода на Четириевангелието. Съображения в пол-

за на втората теза са както поместването на сръбските преписи на П. Е. в началото на четириевангелия, така и изброяването на имената на четиримата евангелисти в стих 14 по реда им в Четириевангелието: Матей, Марк, Лука, Йоан. Към тези съображения би следвало да се прибави и фактът, че в текста на П. Е. (стихове 65–67) се привлича притчата за сеяча според Евангелието на Марк (4: 26–29), която не фигурира в изборните евангелия. Решаването на въпроса зависи и от хронологията на старобълг. евангелски преводи, която все още не е напълно изяснена; според някои изследователи текстът на запазените четириевангелия от X–XI в. се отличава с по-голяма старинност от текста на изборните евангелия. Засега безусловно се приема обстоятелството, че съдържанието на П. Е. разкрива позицията на човек, поднесъл за пръв път на славяните евангелското слово на техен език.

Поетическият ритъм на П. Е. се основава на изосилабизма. Стиховете (ако се възстановят изпадналите ерови гласни) са 12-срични с отделни отклонения до 13 и 14 срички и с цезура след петата, след седмата и понякога след шестата сричка. Както отбелязва Георгиев, този изосилабически модел най-вероятно възхожда към образците на грц. ямбически триметър (шестостъпен ямб), който до XI в. е най-разпространеният вид *стихосложение* в непесенната виз. поезия. Именно с подражаването на виз. произведения, изградени в ямбически триметър, може да се обясни колебанието в дължината на стиха и в мястото на цезурата (Кр. *Станчев*, 1986, с. 647). Блестящ майстор на ямбическата поезия е бил *Григорий Богослов*, когото Константин-Кирил особено е почитал. Избраният модел за старобълг. изосилабизъм трябва да се търси именно в поезията на този християнски писател. Това обстоятелство подкрепя тезата за Кириловото авторство на П. Е. В повечето опити за реконструкция се възстановява 12-сричен стих с цезура след петата сричка (рядко се допуска цезура след седмата или шестата); в съответствие със структуралистичния си подход към текста Якобсон отбелязва и междинните, логическите цезури след всяка дума.

П. Е. е създаден вероятно непосредствено след появата на старобълг. евангелски превод. В стихотворението се възпроизвежда една от основните християнски концепции – учението за Логоса, синтезирано в Евангелието от Йоан и разгърнато в светоотеческата традиция. Цялостната семантика на П. Е. е обвързана с идеята за Божието слово като път към Премъдростта. Творбата е опит да се формулират най-важните идеи, подготвящи адекватното възприемане на евангелския текст. Централната идея за писаното Слово като път към богопознание и душевно спасение е преплетена с отделни евангелски мотиви, набелязани чрез цитати или свободни реминисценции, основани на устойчиви библейски прототипи. Така се образува най-дълбокото ниво на прочит на текста – нивото, което формира религиозното християнско мислене и създава свещената предистория на новопокръстените славяни. Поради това предоставената на славяните писменост се обявява още в началото за резултат на пророческо предсказание, което ги причислява към народите, творящи Свещената история. Стихотворението маркира своята първа част с една старозаветна/новозаветна парафраза: „Както пророците са предрекли, Христос иде да събере народите, защото е светлина на целия тоя свят“ (по Исая 64: 18 и Йоан 8: 12). Според пророчеството „слепите ще прогледнат, глухите ще чуят буквеното слово...“. Този съдбовен преход от незнанието на езичника към познанието на Бога, достъпно само за християнина, е основното смислово ядро на целия текст. Стихотворението е мощен призив към славяните да слушат Словото божие, което е дар за спасението на души-

те; внушава се мисълта, че „безкнижната душа е мъртва у хората".

Смисловото поле се затваря с цитат от Първото послание на апостол Павел до коринтяните (13: 1); оповестява се, че „неразумният ум, като слуша Словото на чужд език, го чува като глас на меден звънец" (стихове 47–50). Мотивът е добре познат от целия цикъл старобълг. произведения, посветени на Кирил и Методий. Стихове 47–50 са интерпретирани различно от изследователите. В тях някои виждат отгласи от споровете на Константин-Кирил с триезичниците (Георгиев, Велчев); Пикио ги привежда като доказателство в полза на тезата за същността на Кирило-Методиевия език като мисионерски език („апостолски диалект"); разглеждат ги и като аргумент за Кириловото авторство на П. Е. Несъмнено е едно – умелото вплитане на библейските цитати в авторския текст създава забележително по своето въздействие стихотворение, в което догматически постановки на християнството се поднасят в органично единство с идеята за писаното Слово (слово боукъвьное) на роден език. В този контекст възниква и приетата за Кирилова сентенция: „Голи са без книги всички народи, не можейки да се борят без оръжие с противника на нашите души". Логически издържаният завършек на прославата на слав. писменост обединява гносеологичното и сотириологичното начало на новата азбука – без книгите на роден, разбираем език не може да се познае Бог, а без богопознание не е възможно индивидуалното спасение. Тази идея е централна за цялостната Кирило-Методиева мисионерска дейност. Поетическото ѝ извисяване в П. Е. има много допирни точки с описанието на Кириловия диспут с триезичниците във Венеция, представен в гл. 16 на ЖК.

Философското съдържание и образната форма на П. Е. са породили научни оценки от различни гледни точки. В стихотворението Ф. Свейковски открива средновековното противопоставяне Homo animalis (езичника) – Homo Spiritualis (позналия Бога), Топоров – реализация на идеята за софийността на Словото, Якобсон – прослава на разума като инструмент на богопознанието, и др. Безспорни качества на неизвестния създател на творбата са висок интелект, богословска начетеност, риторическа школовка и поетически усет. Въпреки че Константин-Кирил ги притежава, авторството на П. Е. засега може да се свърже с неговото име само в сферата на логическите конструкции и остава сред нерешените окончателно въпроси в палеославистиката.

Изд.: Гильфердинг А. Ф. Предисловие св. Кирилла, просветителя славянского, к переводу евангелия. – Русская беседа, 3, 1858, 9, с. 108–116; Срезневский И. И. Блаженнаго учителя нашего Константина слово. – ИИАН, 7, 1858, 3, с. 145–148; Леонид архим. Историческое описание сербской царской лавры Хиландаря. М., 1868, с. 119–121; Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 12–13; Дучић Н. Старине Хиландарске. 10. Слово Константина Филозофа, бугарског пресвитера. – Гласник Српског ученог друштва, 6, 1884, с. 111–113; Соболевский А. И. Церковнославянские стихотворения IX–X в. и их значение для изучения церковнославянского языка. – Библиограф, 8, 1892, с. 379–381 (същото в: Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. 2. М., 1902, с. 36–37; на бълг. език: Черковнославянските стихотворения от IX.–X. век и тяхното значение за черковнославянския език. – СбНУ, 16–17, 1900, с. 323–324); Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1908, с. 72–74 (2 изд. С., 1931, с. 339–342); Соболевский А. И. Древние церковно-славянские стихотворения IX–X веков. – В: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910 (СОРЯС, 88, 3), с. 17–27; Franko I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 2. „Vorrede zum Evangelium". – ASPh, 36, 1916, p. 209–212; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 196–198; Георгиев Е. Две произведения на св. Кирила. С., 1938, с. 12–17; Nahtigal R. Rekonstrukcija treh starocerkvenoslovanskih izvirnih pesnitev. – Razprave. Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Razred za filološke in literarne vede, 1, 1943, p. 81–85, 93–96.

Лит.: Георгиев Е. Кирил и Методий – основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 165–201; Vaillant A. Une poésie vieux-slave: la Préface de l'Évangile. – RES, 33, 1956, p. 7–25; Jakobson R. St. Constantine's Prologue to the Gospels. – St. Vladimir's Seminary Quarterly, 7, 1963, 1, p. 14–19 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6. Berlin–New York–Amsterdam 1985, p. 191–206); Vašica J. Literární památky epochy velkomoravské 863–885. Praha, 1966, p. 25–29; Shapiro M. Constantine's Proglas: An Accentological Commentary. – In: Studies Presented to Prof. R. Jakobson by His Students. Cambridge, Mass., 1968, p. 299–308; Svejkovský F. Homo animalis – homo spiritualis v „Proglasu" (K interpretaci básnické struktury). – Slavia, 39, 1970, p. 181–197; Urbańczyk S. Dwa zabytki staro-cerkiewno-słowiańskiej poezji: „Progłas" i „Modlitwa abecadłowa". – Pamiętnik słowiański, 22, 1972, p. 345–360; Топоров В. Н. „Проглас" Константина Философа как образец старославянской поэзии. – В: Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменность. М., 1979, с. 23–46; Трендафилов Хр. Проглас към Евангелието на Константин-Кирил като средновековен манифест. – В: Изследвания в чест на проф. д-р Симеон Русакиев. Шумен, 1982, с. 147–153; Велчев В. „Прогласът към Евангелието" – възвестяване на културното самоопределение на славянския етнос. – ЕЛ, 38, 1983, 4, с. 17–34 (същото в: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 21–38); Топоров В. Н. О ведущем композиционном принципе „Прогласа" Константина Философа. – Slavica Hierosolymitana, 7, 1985, p. 211–238; Станчев К. Ритмичната структура на Кириловия „Проглас към Евангелието" и на произведенията от Преславския стихотворен цикъл. (Старобългарският изосилабизъм). – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 2. Roma, 1986, p. 645–652; Picchio R. Quelques remarques sur l'interprétation du „Proglas". – RES, 60, 1988, p. 313–324; Георгиева Н. Ключови думи и християнски символи в стихотворението на Константин-Кирил Философ „Проглас към Евангелието". – Тракия, 1994, 4, с. 57–59; Топоров В. Н. Слово и Премудрость („логосная структура"): „Проглас" Константина Философа. (К кирилломефодиевскому наследию на Руси). – В: Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. 1. Первый век христианства на Руси. М., 1995, с. 17–256; Илиевски П. Хр. Проглас кон св. Евангелие на Константин Филозоф. – В: Илиевски П. Хр. За античката просодија во македонски препев. Скопје, 1997, с. 98–112 (същото в: Илиевски П. Хр. Светила незаодни. Словенските првоучители и нивните ученици. Скопје, 1999, с. 124–143).

Красимир Станчев, Вася Велинова

ПРОИЗВЕДЀНИЯ, ПРИПѝСВАНИ НА КОНСТАНТѝН-КѝРИЛ ФИЛОСО̀Ф. В слав. средновековни ръкописи са поместени немалко съчинения (неоднородни по време и място на възникване и по жанров облик), които се свързват с книжовното наследство на Константин-Кирил поради наличието на името му в заглавията (като автор книжовниците сочат най-често Кирил Философ, Кирил Славянски, Кирил Мних и др.; случаите на подобна атрибуция по правило не намират подкрепа в достоверни истор. извори). Основни причини за тази практика са специфичното за Средновековието разбиране за авторството и авторското самосъзнание и произтичащите от него възможности да се изпускат, добавят, смесват, преиначават авторски имена. Затруднения са създавали и еднаквите имена: *Кирил Ерусалимски* (IV в.), *Кирил Александрийски* (IV–V в.), Кирил Кападокийски (VII в.), виз. мисионер Кирил, проповядвал сред русите през IX в., и др. Смесването на личностите става особено често в Русия, където до XIV в. се изявяват няколко книжовни и църковни дейци с име Кирил: Кирил Туровски (починал до 1182), Кирил епископ Ростовски (починал в 1230), Кирил митрополит Киевски (починал в 1233), Кирил II митрополит Киевски (починал в 1280) и др. В кръга на пораждащите асоциации личности с еднакви имена несъмнено има място и *Константин Преславски*, чието книжовническо и обществено поведение (според собственото му признание) е било насочвано от примера на учителя Константин Философ.

Огромното нравствено обаяние на Кирил като светец, създател на слав. азбука и преводач на богослужебните книги рефлектира върху значителен брой псевдоепиграфи. Традицията е толкова устойчива, че поражда своеобразна инерция и сред изследователите през XIX и XX в. – на Кирил се приписват съчинения с аргументация, основаваща се единствено на неговия авторитет.

Научният интерес към проблема за оригиналните и приписваните на Константин-Кирил творби присъства неизменно в развитието на славистиката. Още Й. *Добровски* в труда си „Cyrill und Method der Slawen Apostel. Ein historisch-kritischer Versuch" (1923) отхвърля авторството на Кирил върху т. нар. аполози (Speculum Sapientiae), които са се разпространявали в Западна Европа с името на Кирил. Според него истинският им автор е поетът Кирил Гвидонски (XIII в.). Мнението на Добровски среща възражения, но е безспорна заслугата му за очертаването на важна тематична линия в слав. филология. Към втората половина на XIX в. се отнасят няколко сериозни научни опита да се установят предполагаемите произведения на Кирил. Важна роля изиграват трудовете на М. Н. Сухомлинов, Е. В. *Петухов* и В. М. Безобразова, които публикуват с научен коментар редица слова, максими и откъси от съчинения, носещи в наслова си неговото име. Техните изследвания се опират на богат ръкописен материал и затова не са загубили значението си и днес. През втората половина на XIX в. се обособява и паралелна изследователска линия – да се публикуват истор. извори и литературни произведения, свързани с живота и дейността на Кирил и Методий. Важно място в това отношение заемат „Кирилло-Мефодиевский сборник" (1865) и трудът на И. И. *Срезневски* „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках" (1867–1879). Благодарение на тях се поставя на здрава фактологическа основа и въпросът за приписваните на Константин-Кирил съчинения. На нея гради наблюденията си Н. К. *Николски*, който за пръв път използва широко сравнителния метод и анализира значителен брой свързани с името на Кирил текстове, като извежда няколко литературни стереотипа, специфични за писателския му маниер, и показва методологическите перспективи на всестранния литературно-истор. и езиков анализ. Николски изброява повече от 30 текста и ги класифицира в седем раздела: 1) притчи (изречения); 2) аполози; 3) нравоучителни наставления; 4) слова; 5) полемически творби; 6) молитви; 7) стихотворни творби. Редица положения в работите на Николски и други учени са обобщени в изследването на Е. *Георгиев* „Произведенията, приписвани на св. Кирила" (1939). Кратка, но съдържателна информация по темата се съдържа и в монографията на К. *Куев* „Азбучната молитва в славянските литератури" (1974).

Псевдоепиграфите на Константин-Кирил могат да се групират в два раздела. В първия попадат текстове, които са отнесени към творчеството му в средновековната ръкописна традиция; вторият обхваща творби, определяни като негово дело по силата на изследователски съображения.

Текстовете от първия раздел са главно три вида: слова, молитви, притчи. Към словата се числят: 1) Слов҃ стаго Кырила философа, вчителя словеньскоу жꙁыкоу – това е всъщност бълг. преработка от XIII в. на съчинението „За буквите" на Черноризец Храбър (К. Куев, 1967, с. 167); 2. Цикъл от слова, третиращи определени теми за всеки ден от седмицата, поместени в служебен шестоднев от XV в. (А. И. *Соболевски*, 1901; Георгиев, 1939, с. 40–93); 3. Поучения, разясняващи въпроси на християнската нравственост (напр. ѡ хмелномъ питїи ко всѣмъ людемъ; о злыхъ, о невѣрныхъ чловецехъ; о исходѣ дш҃и и др.) (Петухов, 1887; Куев, 1974, с. 75); 4. Слово Кырила философа како оувѣри воулгаре – това е *Солунската легенда* (Б. *Ангелов*, 1967, с. 44–66); 5. Широко популярно е едно тържествено слово за Рождество Богородично с името на Кирил Философ в заглавието. Според А. А. *Турилов* (1985) то е възникнало във Велика Моравия, пренесено е от учениците на Кирил и Методий в Б-я след Ме-

тодиевата смърт (885), не по-късно от XI в. става известно в Русия и вторично се разпространява в бълг., молдовски и украински земи. Турилов допуска възможността действителният автор да е Константин Преславски. Към този раздел би трябвало да се отнесат Молитва на „кир Кирил" (Ю. К. *Бегунов*, 1970), Поучително евангелие от XV в., което няма нищо общо с Учителното евангелие на Константин Преславски, Канон – „творение на Кирил Философ" в руски богослужебен сборник от XVI в. (Ангелов, 1967, с. 36–43), Пасхалия на Кирил Философ – това са пасхалните таблици на Кирил Александрийски (Куев, 1974, с. 77), Миней с общи служби (*Леонид* архимандрит, 1887, с. 325). Групата на притчите е двуделна. Слав. притчи (изречения) са корпус от сентенции и кратки поучения с нравоучителен характер. Някои от тях имат връзка с пасажи от ЖК. Лат. притчи (аполози) са сравнително по-обширни и са сродни на баснята (Георгиев, 1939, с. 20–39).

Втория раздел от приписваните на Кирил творби съставят съчинения, в които отделни изследователи виждат белези на Кириловото литературно творчество или отражение на моменти от житейския път на солунските братя. Слово похвалное священномоученикѣ Климентѣ оученикѣ святаго апостола Петра възхожда към слав. превод на т. нар. Климентини – ранновиз. роман за странстванията и мъченията на *Климент Римски*. Бегунов (1972) го съпоставя с Кириловия цикъл от творби, ознаменувал откриването на мощите на светеца в *Херсон* по време на *Хазарската мисия* на Кирил и Методий. Изразявано е и мнение, че Константин Философ е съчинил *Канон за Димитър Солунски*; преобладаващо обаче е убеждението, че негов автор е Методий (Георгиев, 1956, с. 264–266). Р. *Якобсон* (1950) отнася към литературното дело на Кирил старочешката религиозна песен „Hospodine, pomiluj ny". Дълго и настойчиво е поддържана дискусията около създателя на Азбучната молитва. И в наши дни тезата за Кириловото авторство не е без поддръжници. Все повече обаче се налага убеждението, че тя е творение на Константин Преславски (Куев, 1974, с. 22–36). Популярното в по-старо време предположение, че апологията „За буквите" е написана от Константин-Кирил, е преодолян етап в науката, въпреки че личността на Черноризец Храбър в много отношения остава загадъчна.

Лит.: Dobrovsky J. Cyrill und Method der Slaven Apostel. Ein historisch-kritischer Versuch. Prag, 1823, 133 p. (на рус. ез.: Добровский Й. Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. Историко-критическое исследование. М., 1825, с. 44–47); Dobrovsky J. Cyrills Apologen. – In: Slavin. Botschaft aus Böhmen an alle slavischen Völker, oder Beiträge zu ihrer Charakteristik, zur Kenntnis ihrer Mythologie, ihrer Geschichte und Altertümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten. Prag, 1806, p. 162; Сухомлинов М. И. О псевдонимах в древней русской словесности. – ИИАН по РЯС, 4, 1855, 3, с. 117–159; Коларь И. О притчах св. Кирилла. – Русский архив, 2, 1864, с. 434–446; Соболевский С. А. Притчи святого Кирилла-Философа, учителя славянского. – Русский архив, 2, 1864, с. 172–177 (същото в: Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившимся тысящелетии славянской письменности и христианства в России. Изданный по определению Московского общества любителей русской словесности М. Погодиным. М., 1865, с. 528–533); Леонид архим. Сведения о славянских пергаменных и бумажных рукописях, поступивших из книгохранилища Свято-Троицкой Сергиевой лавры в библиотеку Троицкой духовной семинарии в 1747 г. (ныне находящейся в библиотеке Московской духовной академии). 1–2. М., 1887, с. 325; Платонов И. Исследование об апологах или притчах св. Кирилла. – ЖМНП, 138, 1868, с. 378–404; Лавровский П. Действительно ли св. Кирилл Солунский автор латинских апологов (притчей)? – ЖМНП, 139, 1868, с. 297–307; Halabala M. Apology mravné čili Bájky, podobenství a přísloví z mravného mudrosloví. Zrcadlo moudrosti sv. Cyrilla čili Konstantina, apoštola i učitele slovanského. Brno, 1885, 126 p.; Петухов Е. В. К вопросу о Кириллах-авторах в древней русской литературе. – СОРЯС, 42, 1887, 3, с. 1–33; Безобразова М. В. Изречения св. Кирилла. – ИОРЯС, 3, 1898, 4, с. 1072–1079; Соболевский А. П. Шестоднев Кирилла Философа. – ИОРЯС, 6, 1901, 2, с. 177–202; Груздев Б. Кирилл, автор апологов. – В: Богословская

энциклопедия. 10. СПб., 1909, с. 419–422; Sobolevskij A. Kyrills Sprüche (Притчи). – ASPh, 31, 1910, p. 443–447; Никольский Н. К. К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина Философа. – И по РЯС, 1, 1928, 1, с. 1–37; Никольский Н. К. К вопросу о сочинениях, приписываемых Кириллу Философу. – И по РЯС, 1, 1928, 2, с. 446–450; Ильинский Г. А. Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „кириллицей". – Bsl, 3, 1931, p. 79–88; Ильинский Г. А. Опыт систематической кирилло-мефодьевской библиографии. С., 1934, с. 131–136; Георгиев Е. Произведенията, приписвани на св. Кирила. С., 1939, 94 с. (Studia historico-philologica Serdicensia. Supplementi, 5); Попруженко М. Г., Ст. Романски. Кирилометодиевска библиография за 1934–1940 год. С., 1942, с. 82–84; Киселков В. Сл. Книжовни трудове, приписвани на Кирила и Методия. – В: Киселков В. Сл. Славянските просветители Кирил и Методий. С., 1946, с. 417–420; Якобсон Р. О стихотворных реликтах раннего Средневековья в чешской литературной традиции. – SR, 3, 1950, 3–4, p. 267–273; Георгиев Е. Кирил и Методий – основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 231–238; Jakobson R. Стихотворные цитаты в великоморавской агиографии. – SR, 10, 1957, 1–4, p. 111–118; Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 44–66; Куев К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 167–170; Бегунов Ю. К. Покаянная молитва с именем Кирилла Философа (Шестаковский список). – WSl, 15, 1970, p. 20–50; Бегунов Ю. К. „Слово похвальное Клименту Римскому" – предполагаемо съчинение на Константин-Кирил Философ. – ЕЛ, 27, 1972, 2, с. 83–88; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1973, с. 141–159; Куев К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, с. 74–85; Можаева И. Е. Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике. 1945–1974 гг. М., 1980, с. 111–114; Сказания о начале славянской письменности. М., 1981, с. 107–121; Дуйчев И., А. Кирмагова, А. Паунова. Кирилометодиевска библиография 1940–1980. С., 1983, с. 107–109, 446–449; Мечев К. „Мъдри мисли", свързани с името на Константин-Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 140–145; Турилов А. А. К истории великоморавского наследия в литературах южных и восточных славян (Слово „О похвале Богородице Кирилла Философа" в рукописной традиции XV–XVII вв.). – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 253–269.

Христо Трендафилов

ПРОИЗХÒД НА КѝРИЛ И МЕТÒДИЙ. Въпросът за етническата принадлежност на слав. първоучители е един от най-дискусионните в кирилометодиевистиката. Споровете са породени от крайно недостатъчните и противоречиви сведения в съществуващите истор. извори. Лат. извори съдържат откъслечни споменавания. Така напр. в *Залцбургския меморандум* се казва, че Методий е грък: „Quidam Graecus Methodius nomine noviter inventis Sclavinis litteris linguam Latinam doctrinamque Romanam atque litteras auctorales Latinas philosophice superducens" („Един грък на име Методий изнамерил славянска азбука и превел мъдро от латински език учението на Римската църква и свещените латински книги"); в добавка от XIII в. към същия паметник се посочва, че Методий е славянин: „supervenit quidam Sclavus ab Hystrie et Dalmatie partibus nomine Methodiusqui adinvenit Sclavicas litteras et Sclavice celebravit divinum officium" („дошъл един славянин от пределите на Истрия и Далмация на име Методий, който изнамерил славянска азбука и изпълнявал божествената служба на славянски") (ЛИБИ, 2, с. 132–135). *Кристиановата легенда* определя Методий също като грък – „natione graecus"; в духа на лат. традиция „грък" в тези случаи вероятно означава или източноправославно вероизповедание, или поданик на Виз. империя. В *Моравската легенда*, *Чешката легенда* и *Дуклянската хроника* се говори за покръстителска мисия на Константин-Кирил сред българите преди Моравската мисия, но не се отбелязва етническата му принадлежност.

Главните слав. извори – ЖК и ЖМ, също не предлагат пряка информация по въпроса, но дават възможност за предположения във връзка с фамилния произход и социалната среда на първоучителите. В ЖК се съобщава, че Кирил произхождал от Солун и че баща му Лъв, „благороден и богат мъж", имал сан „друнгарий под стратега". Според

Фр. *Дворник* (1933) смисълът на титлата е длъжност „под [властта на] стратег". Ив. *Дуйчев* (1943) е убеден, че тя е нещо повече от стратег. Ал. *Милев* (1972) я поставя на трето място в таблицата на виз. административни длъжности: стратег, мерарх, друнгарий, комит, пентарх и декарх. В *Проложното житие на Кирил* грц. термин е заменен със „стотник". След подробен анализ И. *Шевченко* (1971) твърди, че титлата не е изисквала непременно благороднически произход, а Б. Н. *Флоря* (1981) смята, че Лъв е имал военен чин от средно значение в провинциалната войска. В ЖМ също се изтъква, че по бащина и по майчина линия Методий е от знатен род, което личало от неговия външен вид (тѣлесьнꙑн образъ); родът му бил добре известен в Солунската област. Различни тълкувания предизвиква един пасаж от гл. 2 в ЖМ, според който Методий бил обичан от учените люде в детството си. Изхождайки от разночетенията в преписите на житието, някои изследователи реконструират фразата като „гърците го обичаха още от детството му" и откриват в нея указание за слав. му произход (Дуйчев, 1943). Сведението от ЖМ, че Методий бил удостоен да управлява слав. княжество, за да се запознае с всички слав. обичаи и да обикне славяните постепенно, също се тълкува по различен начин. Едни изследователи смятат, че пасажът е доказателство за грц. произход на слав. просветители (А.-Е. *Тахиаос*, 1968), а други не го приемат за категоричен аргумент в тази насока (Е. *Георгиев*, 1956; В. *Тъпкова-Заимова*, 1969; Т. Василевски, 1997). Най-често като доказателство за слав. произход се сочи фразата от ЖМ (гл. 5), произнесена от виз. император: Вꙑ бо иесте селоунанинна, да селоунане вьсн чисто словѣньскꙑ бесѣдоуютъ – „Защото вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски" (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 188, 199), която без съмнение е важно свидетелство за характера на етническите взаимоотношения във Византия през IX в. (Ф. Малингудис, 1991).

В проложните жития на Кирил и Методий се съдържа кратко сведение, че двамата братя са родени в Солун и са със знатен произход, без да се добавят повече подробности в сравнение с ЖК и ЖМ. *Успение Кирилово* (възникнало вероятно през XIII в.) е паметник, който единствен сред относително ранните средновековни извори пряко посочва бълг. произход на Константин-Кирил: ρωдом сын блъгаринь (Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 284). Трябва да се има предвид обаче, че житието е повлияно от легендарни източници, а и фразата „българин по род" е общо място, характерно и за други проложни жития, възникнали по времето на Асеновци, и отразява характерни идейни тенденции на епохата (Кл. *Иванова*, 1986, с. 511).

В някои по-късни слав. паметници, напр. в компилация по ЖК и ЖМ в сръбски пролог (1560) от манастира Кувеждин на Фрушка гора и в едно предание, разказано от Арсений Суханов (руски книжовник от XVII в.), се споменава, че Кирил произхожда от баща българин и майка гъркиня (Б. *Ангелов*, 1967, с. 25–26). Вероятно това е заемка от Успение Кирилово или от друг легендарен източник. Сходен характер имат данните в една Служба за Кирил, позната по единствен бълг. препис от XVII в., поместена в Празничен миней от Баварската библиотека в Мюнхен (Cod. Slav. 32) (Иванова, 1992), и в една късна прослава на Кирил (ръкопис № 73 от Църковния историко-археол. инст., XVI–XVII в.) (Ив. *Гошев*, 1938, с. 122; Б. Ангелов, 1967, с. 23); и в двата случая се предполага влияние на Солунската легенда.

Палеославистите от последните десетилетия на XIX в. приемат, че Кирил и Методий са гърци по произход. К. Я. Грот (1885) подчертава грц. култура и тесните връзки на слав. просветители с

Константинополския двор. П. А. *Лавровски* (1863) се основава на съобщението в Залцбургския меморандум. А. *Брюкнер* (1906) търси в постъпките на двамата братя грц. патриотизъм и анализирайки писмото на *Анастасий Библиотекар* до епископ Гаудерик Велетрийски, заключава, че Кирил никога не е писал на славянски. А. *Лескин* подчертава билингвизма на първоучителите, благодарение на който те постигат съвършенство в преводаческата си работа. М. *Вайнгарт* (1935) първоначално приема, че слав. просветители имат грц. произход; по-късно обаче става привърженик на схващането, че са от елинизирано смесено семейство. М. *Малецки* (1946) обосновава гледището, че Кирил и Методий не биха се ориентирали така добре в слав. фонетична система, ако не им е помогнал техният солунски грц. говор, принадлежащ към северногрц. диалектна област, която по отношение на фонетичната си система не се е различавала почти по нищо от повечето славянобълг. говори в Южна Македония през IX в.

Редица грц. учени поддържат същата теза. П. Христу (1966) се аргументира с църковно-мисионерския характер на делото на „елинските апостоли" сред слав. народи. Й. *Анастасиу* (1968) изтъква, че блестящото образование, което двамата виз. мисионери получават в Константинопол, е било достатъчно основание, за да бъдат натоварени с мисия сред западните славяни. Изхождайки от името на бащата на Кирил (Лъв) и длъжността му (друнгарий), К. Бонис (1966, 1967, 1969) изгражда генеалогия, която свързва семейството на Кирил и Методий с Платон, вуйчото на *Теодор Студит*, през имп. Константин VI и имп. *Теодора* до имп. Михаил II и патриарх *Фотий*, като използва някои писма на Теодор Студит и надписи от мозайките в църквата „Св. Димитър" в Солун. Тази хипотеза не се споделя от редица учени (Тъпкова-Заимова, 1969, с. 63–68; П. Николов, 1985, с. 9–29; Василевски, 1997, с. 71, и др.). Тахиаос (1968, 1972–1973) търси аргументи за грц. произход на слав. апостоли в ЖМ, ЖК и похвалните слова за Кирил и Методий. Според него благородническата фамилия, към която принадлежат двамата братя, не може да е славянска, защото съществуват само изолирани сведения за славяни в района на Солун през VIII–IX в., а още по-малко вероятно е те да са служили на високи постове. Твърдението си той подкрепя с примери от ЖМ: мястото, в което се говори за изпращането на Методий като управител на слав. княжество, изричното изтъкване на благороднически му произход и др. Тахиаос смята, че в гл. 2 от ЖМ съществуват доказателства за различната етническа принадлежност на слав. автор на ЖМ и на самия Методий. Сходно по смисъл тълкуване той дава на едно място от вторичната редакция на общото *Похвално слово за Кирил и Методий*, където се казва, че двамата братя, за разлика от Авраам, са просветили един чужд народ. М. *Алтбауер* (1960) обосновава грц. произход на първоучителите и техния билингвизъм с лексикален анализ на слав. евангелски превод. Грц. хипотеза за произхода на солунските братя поддържа и Е. М. *Верещагин* (2001). В новооткрит препис на *Канона за Димитър Солунски* в т. нар. Ильина книга (РГАДА, ф. 381, № 131) в тропар 3 на IX песен се говори за „варвари". Според него това са славяните, различни по произход от самия автор – Методий.

Пръв Ю. И. *Венелин* се опитва да ревизира схващането за грц. произход на слав. просветители. Според него трудностите, понесени от Кирил и Методий и техните ученици за въвеждането на слав. писменост и за християнизирането на българите ги характеризират като истински бълг. патриоти. Идеите му са подети от В. *Априлов* (1841), който търси доказателства за бълг. народност на

слав. първоучители главно в тяхното дело. Според Априлов „може да се каже утвърдително, че жителите на Солун Кирил и Методий са били по произход българи. Иначе те не биха могли да знаят съвършено българския език, да изнамерят букви за него и да преведат част от днешните църковни книги“ (1968, с. 29). След като в 1843 са открити *Пространните жития на Кирил и Методий*, въпросът се поставя в нова светлина. М. П. *Погодин* (1865) поддържа възгледа, че всички извлечени от тях основания за грц. произход са оборими. Той придава особена тежест на съобщението в ЖМ, че според виз. император братята говорят „чисто славянски“. Пасажът в гл. 2 на ЖМ по томоу же и пьрьци, любяще и иѕ дѣтьска превежда в смисъл, че „гърците ги обичали от детски години“, т. е., че те са имали слав. произход. Погодин за пръв път се осланя на пасажи от Успение Кирилово (за бълг. произход на Кирил), от *Похвалното слово за Кирил* (той е прославен за това, че е „превел целия църковен закон от гръцки на славянски език“), на сведението от Атонското предание на Арсений Суханов и др. Важен аргумент за него е фактът, че грц. хронисти не отразяват дейността на Кирил и Методий. В. А. *Погорелов* (1930) допълва тези идеи, като насочва вниманието си към „примери за неразбиране на гръцкия текст“ в старобълг. превод на евангелските текстове. Това според него е недопустимо за преводач, чийто матерен език е гръцкият. Част от тези „неправилности“ са учудващи, като се вземе предвид образованието на Константин-Кирил. Погорелов сумира южнослав. фонетични особености на преводите и заключава, че двамата братя произхождат от онези южни славяни, които впоследствие влизат в границите на Първото бълг. царство (1930, с. 1–26). Аргументите му са подкрепени от Л. *Милетич* и Ст. *Романски*. Опровергават ги обаче В. Розов и Б. Геров, които намират, че в примерите, преведени от Погорелов, личи добро познаване не само на слав. диалекти, но и на грц. език. Езиковата характеристика на Кирило-Методиевия език се използва като аргумент в полза на възможната им връзка с балк. славяни от В. *Ягич*, Б. *Цонев* и др. Полемиката продължава Георгиев (1956, 1969), който се опира на интерпретацията на Погодин, Ф. И. *Успенски*, Погорелов и др.

В по-различен план разглеждат въпроса А. Х. Е. фон Сулмтал и М. Маргаритов (1980, 1989). Те основават предположението си за „славянобългарски произход“ на Кирил и Методий върху гл. 9 от ЖК, в която се разказва за посещението им у хагана по време на *Хазарската мисия*. Като отхвърлят традиционните коментари, според които тук става дума за възстановяване на „Адамовата чест“ (Фр. Гривец — Фр. Томшич, 1960, с. 242–246; Флоря, 1981, с. 120, и др.), двамата автори приемат, че това не е алюзия от библейския текст, а указание за бълг. произход на Кирил, който произхождал от семейство на прогонени от Б-я славянобългари от болярски род, близки до ханския двор. Идеята се подкрепя от К. *Мечев* (1989, с. 7–16, 40–41), който се опитва да намери допълнителни аргументи в тази насока, твърдейки, че родът на слав. просветители е прабългарски. В този тип разсъждения агиографски клишета се приемат за исторически достоверни факти. Поради това хипотезата е подложена на основателна критика (Д. Гонис, 1986, с. 217–254; Д. Чешмеджиев, 1989, с. 58–61, и др.).

Като разглежда както славянски, така и грц. извори (по-специално житията на Климент Охридски) Ал. Милев (1972, 1977) привежда доказателства в полза на убеждението за слав. произход на солунските братя и техните най-близки ученици. Тъпкова-Заимова (1969) изтъква, че при подготовката на религиозни мисии сред други народи виз. власти обикновено избирали лица от местен

произход по отношение на тези народи (напр. Улфила). Тя предполага, че бащата на Кирил и Методий е бил славянин християнин от местното солунско население. Въз основа на имената на Кирил и Методий – Църха и Страхота – които се срещат в стари чешки текстове от XIV в. и по-късно, също се търси потвърждение за славянския им произход (Ив. Павлов 1980, с. 68–70). Тази хипотеза е доста уязвима, защото паметниците са късни, а и Методий някъде е наречен Хрознота, което потвърждава, че става дума за превод на чешки на лат. дума „metus" 'страх', с която се уподобява името на слав. просветител.

Привърженик на тезата за слав. произход на Кирил и Методий е и Василевски (1991, 1997). Полемизирайки с Тахиаос, той определя представянето на Методий като „грък" в Залцбургския меморандум за конфесионално. Според неговото виждане бащата на слав. просветители е бил елинизиран слав. племенен вожд, назначен за друнгарий в слав. архонтия. Методий става архонт по наследство, тъй като виз. императори поставяли начело на подобни територии единствено представители на местната аристокрация; не е известен случай на назначение на имп. чиновник от грц. произход, чужд на съответната област, който да е титулуван архонт. Василевски заключава, че имп. двор не би бил достъпен за синовете на един обикновен друнгарий и Константин-Кирил е могъл да попадне в него само като син на слав. княз.

В науката съществува и теза за смесен (гръко-славянски) произход на първоучителите. Тя се появява доста рано. А. С. *Будилович* напр. смята, че Кирил и Методий „ако не фактически, то поне в желанието си са слели в жилите си гръцка и славянска кръв" (1885). Фр. *Гривец*, който изтъква лоялността на братята към виз. императорски двор (1927, с. 510–511; 1960, с. 41, 52, 60, 239), изказва мнение, че би могло съпругата на Лъв да е славянка, и по такъв начин обяснява факта, защо слав. език изглежда като майчин за двамата братя. Скептичен към възможностите за някакво дефинитивно разрешение на въпроса е И. *Вайс* (1928). В дискусията си с Погорелов той подчертава, че филологическите доказателства трябва да се основават само на съхранените текстове, като напомня за голямата разлика във времето между епохата, в която са създадени първообразите (IX в.), и оцелелите най-ранни преписи – повече от 200 г. Дуйчев (1971, с. 115–116) след детайлен анализ е склонен да приеме Кирил и Методий за билингвисти, произхождащи от гърцизирана слав. фамилия от Солун.

В последните десетилетия на XX в. все повече изследователи на виз.-слав. Средновековие се придържат към схващането, че етническият произход на слав. първоучители не е от най-важните проблеми в контекста на цялостното значение и богатите традиции на тяхното дело. Съществена е блестящо изпълнената задача на мисионери, на творци на нов книжовен език, нова литература и култура в Европа. За народностната принадлежност на Кирил и Методий трябва да се разсъждава от „по-мъдри позиции" и те да се възприемат като славяни „по език и самосъзнание", без да се абсолютизира въпросът за „тяхната кръв – славянска, гръцка или някаква друга" (П. Динеков — Д. С. Лихачов, 1986, с. 9).

Лит.: Априлов В. Е. Болгарские книжники или какому словенскому племени собственно принадлежит кирилловская азбука? Одесса, 1841, 22 с. (същото в: Априлов В. Съчинения. С., 1968, с. 214–231); Априлов В. Денница болгарского образования. 1. Одесса, 1841, с. 4–6 (същото в: Априлов В. Съчинения. С., 1968, с. 28–29); Венелин Ю. И. Критические исследования об истории болгар. М., 1849, с. 48–68; Лавровский П. А. Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян, в связи с современной им историей церковных несогласий между востоком и западом. Харьков, 1863, с. 216; Погодин М. П. Кирилл и Мефодий – славяне, а не греки (отрывок из рассуж-

дения). – ПО, 14, 1864, 5, с. 1–9; Погодин М. П. Речь, произнесенная в заседании Московского общества любителей российской словесности 11 мая 1863 года, в память о св. Кирилле и Мефодие. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России. Изданный по определению Московского общества любителей российской словесности М. Погодиным. М., 1865, с. 96–100; Будилович А. С. Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия. – В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1–117; Грот К. Я. Взгляд на подвиг славянских первоучителей с точки зрения их греческого происхождения. – В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1–22; Успенский Ф. И. На память тысячелетней годовщины славянских просветителей. Речь на торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества, 6. IV. 1885. – Киевская старина, 12, 1885, май, с. 110–111, 121–122; Brückner A. Cyrillo-Methodiana. 2. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage. – ASPh, 28, 1906, p. 186–229; Brückner A. Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen, 1913, p. 21; Милетич Л. V. Pogorělov. O národnosti apoštolov slavianstva (Bratislava, 1, 1927, p. 183–193) (рец.). – МкП, 3, 1927, 3, с. 120–123; Романски Ст. За народността на Кирила и Методия. – Училищен преглед, 26, 1927, с. 1482–1491; Grivec Fr. O národnosti slovanských apoštolův. – Bratislava, 1, 1927, p. 510–511; Pogorělov V. O národnosti apoštolov slavianstva. – Bratislava, 1, 1927, p. 183–193; Vajs J. Několik poznámek k článku prof. Val. Pogorělova „O národnosti apoštolov slavianstva". – Bratislava, 2, 1928, p. 231–232; Погорелов В. Формы греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия. – Bsl, 2, 1930, p. 1–26; Розов В. В. Погорелов. Формы греческих слов в Кирилло-Мефодиевском переводе Евангелия (Bsl, 2, 1930, p. 1–26) (рец.). – Slavia, 10, 1931, p. 807–815; Dvornik Fr. Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 2; Weingart M. O narodnosti Konstantina a Metoděje. – Bsl, 6, 1935–1936, p. 495–499; Романски Ст. Кирил и Методий българи. – Св.св. Кирил и Методий, 1, 1936, бр. 1, 24 май 1936, с. 11; Стойков Ст. Езикът и народността на Кирила и Методия. – ДК, 72, 1936, с. 495–499; Гошев Ив. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. – ГСУбф, 15, 1938, с. 121–124; Геров Б. Към въпроса за народността на Кирил и Методий. – Slavia, 17, 1939, p. 38–53; Василева В. Въпросът за народността на св. Кирила и Методия. – Родина, 3, 1941, 3, с. 146–154; Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина. 1. С., 1943, с. 190–191; Małecki M. Czy św. Cyryl i Metody byli Słowianami? – In: Inter arma. Zbiór prac, ofiarowany prof. Kazimierzowi Nitschowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Kraków, 1946, p. 51–57; Малецки М. Славяни ли са били св. Кирил и Методий? – ЕЛ, 2, 1947, 1, с. 54–58; Георгиев Е. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 18–21; Altbauer M. Scs. locativus pluralis въ сѣдомъхъ. – Slovo, 9–10, 1960, p. 129–133; Grivec Fr. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 19–26; Grivec Fr., Fr. Tomšić. Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960, p. 242–246; Dujčev I. Graeci amantes eum a puero. – Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, 5, 1966, 3, p. 15–19; Μπόνη Κ. Γ. Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων ἀπόστολοι, καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Δημητρίου Θεσσαλονίκης. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ 1, p. 249–289; Χρήστου Π. Ἐπιδιώξεις τῆς ἀποστολῆς Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1, p. 1–28; Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 25–26; Μπόνη Κ. Γ. Οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων Κυρίλλος καὶ Μεθόδιος ὑπὸ τὸ νέον φῶς τῆς ἐπιστήμης· μελέτη δευτέρα. Ἀθῆναι, 1967 (Ἀνάτυπον ἐκ τίς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 16), 28 p.; Ταχιάος Ἀ.-Αἱ. Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 2, p. 83–132; Ἀναστασίου Ι. Βίος Κονστατίνου-Κυρίλλου, Βίος Μεθοδίου, Βίος Κλήμεντος Ἀχρίδος. – Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 12, 1968, 147 p.; Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 96–100; Георгиев Е. Родината на Кирило-Методиевото дело. – ККФ 1, с. 31–43; Мечев К. Към литературната характеристика на общото похвално слово за Кирил и Методий. – ККФ 1, с. 95–104; Петканова Д. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. – ККФ 1, с. 75–94; Тъпкова-Заимова В. Солунските славяни и произходът на Кирил и Методий. – ККФ 1, с. 63–68 (същото в: Byzance et Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les états. London, 1979, p. 61–69); Bonis K. G. Die Slawenapostel Kyrillos und Methodios und die Basilika des Hl. Demetrios von Thessalonike. Ein Beitrag zur Klarung der Familie dieser Heiligen und eine Deutung gewisser Mosaiken und Aufschriften des Hl. Demetrios von Thessalonike. Athen, 1969, 154 p.+26 tabl.; Horálek K. Několik sporných cyrilometodějskych otázek. – Slavia, 38, 1969, p. 528–532; Dujčev I. Problèmes cyrillométhodiens.

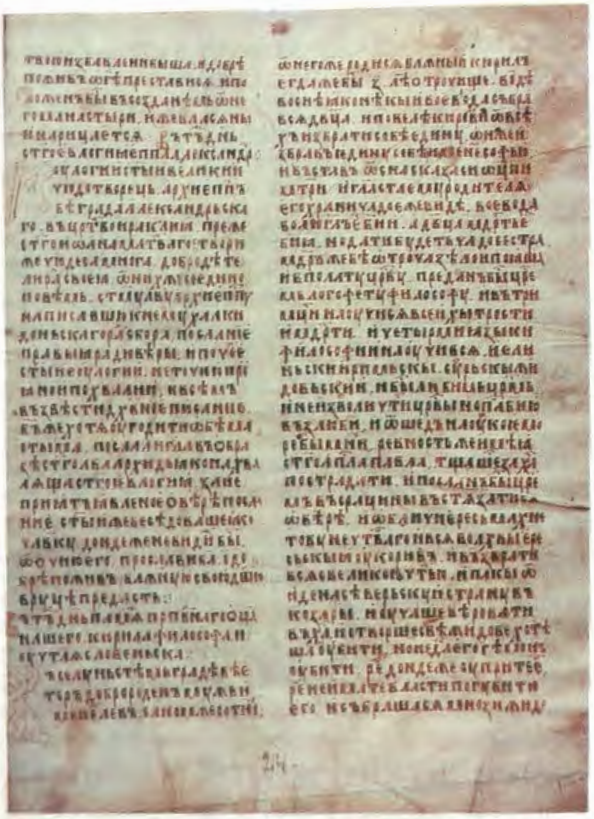
– In: Medioevo Bizantino-Slavo. 3. Roma, 1971, p. 115–117; Ševčenko I. On the Social Background of Cyril and Methodius. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 341–351 (същото в: Ševčenko I. Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. Cambridge, Mass.–Naples, 1991, p. 479–492); Тъпкова-Заимова В. Средата, в която израснаха. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. Година на световна прослава. С., 1972, с. 229–231; Милев А. За народността на Кирил и Методий. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. Година на световна прослава. С., 1972, с. 232–235; Tachiaos A.-E. L'origine de Cyrille et Méthode. Vérité et légende dans les sources slaves. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 98–140; Милев А. За народността на светите братя Кирил и Методий. – ДК, 57, 1977, 7, с. 18–20; Мечев К. Юрий Иванович Венелин и вопрос о национальной принадлежности Кирилла и Мефодия. – BHR, 6, 1978, 2, p. 72–85; Павлов Ив. Чешки доказателства за името Страхота. – Palaeobulgarica, 4, 1980, 1, p. 68–72; Hoffer Edle von Sulmtal A., M. Margaritoff. Ein Versuch zur Bestimmung der Natonalität der Slawenapostel Konstantin und Method und zur Deutung einiger damit zusammenhängender Umstände. Hamburg, 1980, 48 p.; Мечев К. Жребий на българите. Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1981, 14 с.; Флоря Б. Н. Сказания о начале славянской письменности. М., 1981, с. 145–146; Margaritoff M., А. Хофер. Опит за анализ на отговора на Константин-Кирил в двореца на хазарите като принос към въпроса за произхода на неговата фамилия. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум Кирилометодиевистика. Доклади. С., 1982, с. 96–105 (същото в: ДК, 63, 1983, 2, с. 23–28); Mečev K. L'appartenance nationale des éducateurs slaves Cyrille et Méthode. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 174–179; Devos P. L'origine ethnique des saints Cyrille et Méthode. – AB, 102, 1984, p. 414; Николов П. Константин Философ – Кирил и Методий и славяните. – Известия на Българската патриаршия, 3, 1985, с. 14–20; Динеков П., Д. С. Лихачев. Дело Константина-Кирилла Философа и его брата Мефодия. – В: Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 8–9; Иванова Кл. Бележки. – В: Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 511; Γόνη Δ. Ἡ καταγωγή τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ γι'αὐτή, στό δεῖπνο τοῦ ἁζάρου χαγάνου. – In: Πρακτικά συνεδρίου ἑορταστικαί ἐκδηλώκεις. Θεσσαλονίκη, 1986, p. 217–254; Флоря Б. Н. Кирилло-мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь, 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 159–168; Мечев К. Средновековни българи. Книжовници, държавници, борци. С., 1989, с. 7–16, 40–41; Хофер Едле фон Сулмтал А., М. Маргаритов. За Кирил и Методий. Опит за определяне на народността на славянските апостоли Константин и Методий и обяснение на някои свързани с този въпрос обстоятелства. С., 1989, 335 с.; Чешмеджиев Д. Невероятна хипотеза за Кирил и Методий. – Векове, 18, 1989, 3, с. 58–62; Василевский Т. Славянское происхождение солунских братьев Константина-Кирилла и Мефодия. – СС, 1991, 4, с. 49–59; Μαλιγκούδης Φ. Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων. Εισαγωγικά δοκίμια. Θεσσαλονίκη, 1991, 155 p.; Иванова Кл. Неизвестна служба за св. Кирил в състава на Празничен миней от XVII в. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 16–32; 3, p. 37–40; Василевски Т. България и Византия (IX–XV в.). С., 1997, с. 71–72; Верещагин Е. М. Еще раз об этнической принадлежности славянских первоучителей Кирилла и Мефодия. – В: Становление славянского мира и Византия в эпоху раннего средневековья. Сборник тезисов. М., 2001, с. 15–20.

Василка Тъпкова-Заимова,
Димо Чешмеджиев

ПРОЛÒЖНО ЖИТИÈ НА КѝРИЛ

– кратък житиен текст с неустановен по време и място произход, поместван в състава на руския Пролог под датата 14 февр. Предава сбито, в приказно-легендарен стил някои известия от ЖК – за благородния по произход баща на Кирил, съня на седемгодишното дете, в който бъдещият слав. просветител избира Премъдростта за своя невяста, способността му за бързо усвояване на виз. образованост в царския двор, оттеглянето му в манастир, *Сарацинската мисия* и *Хазарската мисия*. Житието заема сведения и от Службата за Кирил, примесени с чудотворни елементи – напр., че по време на *Моравската мисия* Кирил убива чрез молитва еретика Замбрий, после отива при българите и ги покръства, както и „всички градове сред славяните и по Дунава", че като епископ на град Канаон написва 38 букви за книгите на слав. език, умира в дълбока старост и е погребан в същия град.

Най-ранните известни преписи на Житието са поместени в пролог от втора-

Проложното житие на Кирил, препис от края на XIV — началото на XV в.

та половина на XIV в. (ЦГАДА, ф. 381, № 153) и в Прилуцкия пролог от XIV–XV в. (РНБ, ф. 573, СПб. Д. А. № А. I. 264). Покъсно то влиза и в състава на руския печатен Пролог. К. *Куев* показва широкото разпространение на съчинението в руската ръкописна традиция; той съобщава за 42 преписа само в петербургските книгохранилища. Има археографски данни за ок. 70 преписа, но те не са проучени системно.

В научно обръщение Житието е въведено през 1825 с публикувания от М. П. *Погодин* своден текст към „Кирилл и Мефодий, словенские первоучители" – руски превод на книгата на Й. *Добровски* „Cyrill und Method der Slawen Apostel" (1823). Специалистите са единодушни, че то е създадено след основните кирило-методиевски *извори*, въз основа главно на ЖК и Службата за Кирил, но виждат по различен начин връзките му с източниците. Докато според О. М. *Бодянски* до епизода със Замбрий всичко в текста е извлечение, понякога дори дословно, от ЖК, А. Д. *Воронов* го възприема не толкова като съкращение, колкото като кратък свод на известия, заимствани от различни източници, при това събрани по памет и смесени с личните възгледи и съображения на автора. Б. Н. *Флоря* предполага, че има още един извор на Житието. Според него сведението за създадените от Кирил 38 букви е взето от съчинението на Черноризец Храбър „За буквите".

Широкото разпространение на П. ж. К. единствено в руската ръкописна традиция дава основание на някои учени да смятат, че то е възникнало в средновековна Русия. Но според Воронов авторът (написал също и *Проложното житие на Методий*) е южен славянин. Флоря смята, че сведението за мисията на Кирил сред българите, която следва Моравската мисия, е проникнало именно от това житие в руския летописен свод *Повесть временных лет* от началото на XII в. Това му дава основание да предположи, че е възникнало в Б-я през втората половина на XI в. Според Бодянски обаче възможно е обратното – авторът да е заимствал от летописа. Дори да има бълг. първообраз, смята Кл. *Иванова*, той е преработен на руска почва и е силно изменен.

Текстът на Житието е коментиран най-вече във връзка със споменаването на странния еретик Замбрий и на града Канаон. Общо е мнението, че преният на Константин-Кирил, изложени в ЖК, са дали основание да се въведе името на Замбрий в П. ж. К. Според Бодянски подтик за това е епизодът от гл. 9 на ЖК, според който опитен и хитър мъж посреща с прение Кирил по пътя му към столицата на хазарите. Първоначалния източник на пасажа със Замбрий Бодянски вижда в Хрониката на Георги Амартол, където се посочва, че при преният

на римския папа Силвестър с евреите се появява неговият противник, евреинът Замбрий. Към това мнение се придържат и Ал. *Теодоров-Балан* и Иванова. В. А. *Билбасов* свързва Замбрий с евр. мъдрец Исак Сангари, който през VIII в. склоня хазарския владетел Булан да приеме юдаизма. Че Замбрий е библейски персонаж, намерил място в Службата за Кирил, а после и в проложните жития, смятат Воронов, Куев и Флоря; Воронов говори по-точно за прозвището Анис на свалените цариградски патриарх иконоборец *Йоан VII* Граматик (837–843), с когото младият Кирил спори според гл. 5 на ЖК. За Д. *Петканова* и Флоря неясното сравнение от Службата за Кирил ꙗко Ꙁѫврнѫ води до появата на този митичен враг на Кирил. Името Замбрий, подчертава Куев, е било широко популярно през Средновековието като синоним на вълшебник, чародей, магьосник, неверник.

Името на града Канаон (Канаонѣ градѣ, Канонѣ градѣ, Катаонѣ градѣ, Кананѣ градѣ) също е широко коментирано. Според Бодянски тук трябва да се търси смесване на Константин-Кирил Философ с *Константин Костенечки* и влияние на Житието на Кирил Катански, поместено при четивата за 21 март. Тезата за смесването на Кирил Философ с Кирил Катански е предложена от *Порфирий Успенски* и развита от Й. *Иванов* (става дума за виз. проповедник от IX в.), а според Д. Чешмеджиев контаминацията на Кирил Философ е с Кирил Катански, ученик на апостол Петър, ръкоположен от него за пръв епископ на гр. Катана, Сицилия. За Воронов името на града е заимствано от Службата за Кирил, където то се е появило вследствие погрешно разчитане на израза въ Окнанѣ. Към това мнение се придържа и М. *Дринов*. Според Н. Л. *Туницки* името идва от погрешно разчетения грц. израз „κατὰ ναὸν“ — „в храма“ (като уточнение на мястото, където Кирил е погребан), и в резултат от появата му по-късно името на слав. първоучител се смесва с името на Кирил Катански. Тезата на Туницки почива на опровергано вече в науката мнение, че проложните жития заимстват от Хилендарската повест, използвана от *Атанасий Пароски*, в която Туницки открива и древната грц. основа на ЖК и ЖМ. В друга насока разсъждава П. А. *Лавров*, допускайки, че първата форма на това име в Службата за Кирил е била най-близо до Панонѣ. Това мнение споделят Теодоров-Балан, Иванова, Флоря.

В жанрово отношение Житието напълно се доближава до типа на проложните жития и най-вероятно е възникнало именно като проложно четиво. Подчертаното внимание към антиеретическите подвизи на Кирил, споменаването на учителстването му и създаването на азбуката оформят облика (в известно противоречие с ЖК) на типичен светец, проповедник на християнството и борец за чистотата на вярата. За автора на П. ж. К. сътворяването и съществуването на слав. азбука са неоспорими факти, а борбата с ересите и влиянията на чуждите религии несъмнено са основните въпроси на неговото време.

Изд.: Добровский Й. Кирилл и Мефодий, словенские первоучители. М., 1825, с. 103–105; Perwolf J. Zivoty svv. Cyrilla a Methoda. Praha, 1873, p. 71–73; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 101–102, XXXIII; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 34–37; Динеков П. Прослава на Кирил и Методий. С., 1963, с. 82–83; Куев К. Проложните жития на Кирил и Методий в ленинградските книгохранилища. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 21–24; Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 248–251, 252–255; Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. С., 1986, с. 67–68, 513–515.

Лит.: Бодянский О. М. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 65–75; Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 205–207; Иванов Й. Северна Македония. С., 1906, с. 66–72; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветитель-

ная деятельность. Сергиев Посад, 1913, с. 27–40; Лавров П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 121–128; Огієнко І. Історія церковно-слов'яньскої мови. 1. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 4., 2. Варшава, 1928, с. 290–291; Петканова-Тотева Д. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. – ККФ 1, с. 75–94; Флоря Б. Н. Кирилло-Мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X международный съезд славистов. М., 1988, с. 159–168; Чешмеджиев Д. Кирил Катански и Константин-Кирил Философ. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 3, p. 55–60.

Стоянка Бабалиевска

ПРОЛÒЖНО ЖИТИÈ НА КÌРИЛ И МЕТÒДИЙ – житиен текст, с чийто наслов и финална молитва се отбелязва паметта на слав. първоучители Константин-Кирил и Методий, но разказът е посветен само на Методий. Убедително е аргументирано становището, че това е най-ранният опит в старобълг. литература да се създаде кратко житие, което да бъде включено в състава на службата за светеца по време на богослужението (Кл. *Иванова*). По тип и функция Житието е твърде сходно със схемата на проложните жития; с навлизането на Пролога в бълг. книжнина то попада в състава на т. нар. Прост пролог под датата 25 авг., която единствено в този случай се свързва с паметта на солунските братя.

Има археографски данни (някои от тях съвсем непълни) за седем преписа на Житието. В научно обръщение обаче са само два от тях – публикуваният за пръв път от К. Ф. *Калайдович* (1824) сръбски препис от края на XIII – началото на XIV в. в ръкопис № 319 от сбирката на Румянцевския музей в РГБ, с който съчинението е въведено в науката, и преписът в бълг. Станиславов пролог от 1330, № 83 от библиотеката на Сръбската академия на науките и изкуствата в Белград, публикуван за пръв път от Я. Шафарик (1863). И двата преписа са многократно издавани.

Изследователите са единодушни, че Житието е създадено скоро след смъртта на Методий (885). П. А. *Лавров* смята, че то е написано в Моравско-Панонската област, а В. А. *Билбасов* – в Сърбия, където Методиевите ученици отиват след смъртта на своя учител. Според Й. *Добровски* Житието е българско. О. М. *Бодянски* също подчертава, че макар и да е открито в сръбски пролог, много е вероятно то да е българско по произход. Според него изразът: а Блъгаромь ѿ ба кнѧзь Борысь насочва към автор бълг. славянин (този израз обаче според Лавров вероятно е добавен в текста след неговото пренасяне в Б-я). За Е. *Георгиев* П. ж. К. и М. е част от най-ранния агиографски цикъл в старата бълг. литература и може да бъде смятано за произведение на *Климент Охридски*. Според Иванова сведението от Житието, че Методий е превел „всичките 60 книги на Стария и Новия Завет“ (вьса ѯ к'нигь вет'хаго и новаго закона), засвидетелствано и от *Йоан Екзарх* в Пролога му към „Небеса“, насочва към по-късна от ЖК и ЖМ агиографска традиция и дава основание да се смята, че то е написано в Б-я.

С недоверие към известията в Житието се отнасят Добровски, А. Д. *Воронов*, И. И. *Срезневски*. Според Билбасов „степента на доверие към подробностите следва да се определи след подробно изследване на неговите отделни части“. За повечето специалисти, възприемащи ранната датировка на паметника, той е ценен истор. извор независимо от непълнотите, вероятните грешки и покъсните добавки.

Общоприето е мнението, че определянето на Кирил заедно с Методий като моравски архиепископ в наслова на Житието е грешка, допусната при опита то да бъде пригодено за общо честване на двамата братя. В самия текст обаче са-

мо Методий е назован „архиепископ на Горна Морава“ (архїпп Вышнаж Морьв'ы). Това титулуване съвпада с данните от *Асеманиевото евангелие* и може би е преминало в него от Житието (К. Петков). Назованата Методиева архиепископия е коментирана в науката и от гледна точки на средновековната европ. топонимия. Може да се каже, че сведенията в Житието са разисквани преди всичко с оглед на тяхната съгласуваност с ЖК и ЖМ. Независимо от това, че е невъзможно да се докажат преки текстуални заемки, повечето изследователи приемат, че неговият автор е познавал ЖМ. Бодянски уточнява, че е възможно той да е работил и независимо от ЖМ, но както и създателят на ЖМ е непосредствен Методиев ученик. Известието, че Методий е придружавал Константин Философ и в *Сарацинската мисия* (в противоречие с ЖК и ЖМ) се свързва с *Похвалното слово за Кирил и Методий*, а също и с наложеното в истор. памет впечатление, че Методий е спътник на своя по-млад брат във всичките му мисии. Споменаването на папа *Григорий I* Велики (590–604) („според пустословието на Григорий Диалог“ – по изблажденню Гнгорѣ Днѡлога) Лавров свързва с духа на гл. 16 от ЖК, а също и с мнението на Грц. църква, че този папа е свързан с налагането на триезичието. Т. Смядовски предполага, че този израз е добавен в текста след голямата схизма от преписвач, който не е знаел, че папа Григорий I е почитан за светец и от Православната църква. За Б. Н. *Флоря* обаче изразът показва, че Житието възниква в Б-я.

Общо е становището (въпреки известни различия в преизчисляването според съвременното летоброене), че при посочването на годината, в която Методий е завършил своя превод на свещените книги, е допусната грешка и несъмнено става дума за 6393 (885) – годината на смъртта на Методий. Билбасов не вижда в това грешка, тъй като преводът на Свещеното писание е дело на целия живот на слав. първоучители. Той обаче, присъединявайки се към мнението на Добровски, изразява съмнение в посочения обем на преведените книги. А. И. *Соболевски* смята, че датата (6363 според него) се отнася по-скоро до първия превод на Евангелието от Кирил, отколкото до превода на Стария завет от Методий. Повечето изследователи подчертават близостта на данните от Житието за Методиевия превод до известието на Йоан Екзарх в Пролога му към „Небеса“, както и тяхното противоречие с ЖМ.

Най-широко коментирано е сведението за *гроба на Методий*. Добровски го обявява за невярно, тъй като Методий според него е починал в Рим, според Воронов става дума за привидно обективно сведение, изградено по подобие на сведението за погребението на Кирил в ЖК, а за Бодянски това е сведение на очевидец, намерило подкрепа и в ЖМ, и в Службата за Кирил и Методий. Билбасов, Лавров, И. *Огиенко*, Й. *Иванов* смятат, че това е ценно сведение, заслужаващо доверие. Р. *Якобсон* предлага свое четене на неясното място в Житието за точното местоположение на Методиевия гроб. При всичките неясноти – неизменен белег на дълга ръкописна традиция, този паметник е важен извор за историята на култа към Кирил и Методий в бълг. средновековна култура.

Изд.: Калайдович К. Иоанн Ексарх Болгарский. М., 1824, с. 90–91; Dobrowsky J. Mährische Legende von Cyrill und Method. Prag, 1826, p. 121–123; Билбасов В. А. Кирилл и Мефодий по западным легендам. СПб., 1871, с. 274–275, 340; Шафарик Я. Житие светог Методија, првог архиепископа моравског, равноапостолног учитеља и просветитеља словена. – Гласник Друштва српске словесности, 16, 1863, с. 33–34; Ламанский В. О некоторых славянских рукописях в Белграде, Загребе и Вене с филологическими и историческими примечаниями. СПб., 1864 (Прил. к ЗИАН, 6., 1), с. 112–113; Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвест-

ных и неизвестных памятниках. 1., 3. СПб., 1867, с. 16–19; P e r w o l f J. Životy svv. Cyrilla a Methoda. Praha, 1873, p. 69–70; Л а в р о в П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928 (факсимиле); Л а в р о в П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 100–101, XXXII–XXXIII; И в а н о в Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 288–290; Т е о д о р о в - Б а л а н А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 42–44; Magnae Moraviae fontes historici. 2. Praha, 1967 (OUPB, 118), p. 164–166; Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. С., 1986, с. 78, 521–523; И в а н о в а Кл. По следите на един недостигнал до нас текст на Методиево проложно житие. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 73; Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. Съставителство, редакция и научен коментар Кл. Иванова, Св. Николова. С., 1995, с. 167, 175–176; П а в л о в а Р. Пролог РС 705 от Народната библиотека на Сърбия в Белград. – Palaeobulgarica, 20, 1996, 2, p. 110–128; П а в л о в а Р., В. Ж е л я з к о в а. Станиславов (Лесновски) пролог. С., 1999, с. 333–334.

Л и т.: Б о д я н с к и й О. М. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. 75–79; Б и л ь б а с о в В. А. Кирилл и Мефодий по западным легендам. СПб., 1871, с. 108–114; В о р о н о в А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 203–205; С о б о л е в с к и й А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – СОРЯС, 88, 1910, 3, с. 110–112; Л а в р о в П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 121–123; О г і є н к о І. Історія церковно-слов'янськоі мові. 1. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 4., 2. Варшава, 1928, с. 55, 125, 291; Д и н е к о в П. Стара българска литература. 1. С., 1950, с. 72–73; Я к о б с о н Р. Великая Моравия или Великая над Моравой? – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960, с. 483–486; Г е о р г и е в Е. Родината на Кирило-Методиевото дело. – ККФ 1, с. 31–43; Г е о р г и е в Е. Состояние Кирилло-Мефодиевской научной проблематики в канун 1150-летней годовщины рождения Константина-Кирилла Философа. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 2, p. 3–24; Ф л о р я Б. Н. Кирилло-Мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 159–168; С м я д о в с к и Т. Един неясен израз в Краткото житие на Методий. – БЕ, 30, 1980, 2, с. 145; П е т к о в К. Традиции в спомена за Кирил и Методий в България през XIII–XIV век – опит за нова интерпретация. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 2, p. 46–61; Б а б а л и е в с к а Ст. Бележки върху Проложното житие на Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 77–82.

Стоянка Бабалиевска

ПРОЛÒЖНО ЖИТИÈ НА МЕТÒДИЙ – кратка житийна творба, посветена на слав. първоучител. Помества се с малко изключения в сборник с устойчив състав, наречен Пролог, който съдържа четива, подредени по календарен ред от 1 септ. до 31 авг., затова се определя като „проложно". П. ж. М. е включено в т. нар. втора редакция на Пролога, появила се в средновековната книжнина на източноправославните славяни през XIII или още в края на XII в., която съдържа много добавени оригинални слав. творби. Рядко то се открива в Стишния пролог, който е преведен в Търново през първата половина на XIV в.; има и случаи, когато е поместено в минейни ръкописи. Отнесено е винаги към четивата за 11 май. Използвано е в богослужението (свидетелство за това е включването му в минейни ръкописи след VI песен на канона, кондака и икоса в службата за 11 май).

П. ж. М. представя в стегнато фабулно изложение основни моменти от живота на Методий от рождението до смъртта му, съчетани с легендарни елементи: семейството и средата, в която израства; пребиваването му сред славяните и овладяването на „славянския" език; приемането на монашеството; участието в Хазарската мисия; получаването на епископски сан; борбата с езичниците и юдеите; няколко прижизнени чудеса и смъртта му. То съдържа уникални сведения, непотвърдени от други извори или срещащи се в тях по изключение (напр. името на майката на Методий – Мария, известно само от *Успение Кирилово*; уточнението, че Методий бил княз на славяните 10 г.). Някои данни в него несъмнено са легендарни (напр. „царят" изпратил Кирил да изгони евре-

ите от хазарската земя и двамата братя действително направили това; виз. патриарх посветил Методий в епископски сан в Константинопол и го изпратил в гр. Каон в Моравия).

Не е напълно ясно кои са изворите на П. ж. М. Предполага се, че неизвестният автор е използвал *Пространните жития на Кирил и Методий*, Службата за Кирил (вж. *Служби за Кирил и Методий*), някои библейски книги (Числа, III и IV книга Царства, Първа книга Макавейска, Книгата на пророк Йеремия), Успение Кирилово. Не винаги обаче е сигурна посоката на влиянието (напр. възможно е Успение Кирилово да е черпило от П. ж. М.; в някои случаи може би близостта с библейските текстове се дължи на използването на Службата за Кирил). Не може да се отговори категорично и на въпроса за взаимоотношенията между П. ж. М. и *Проложното житие на Кирил*. Според някои изследователи П. ж. М. е написано след Проложното житие на Кирил и е дело на друг автор (Б. Н. *Флоря*); съществува и мнение, че двете жития са възникнали по едно и също време и са дело на един автор (А. Д. *Воронов*).

В науката се приема, че П. ж. М. е написано в Б-я. Не е установено обаче точното време на възникването му. Езиково-правописните особености на запазените до днес текстове не дават основания да се смята, че то се е появило преди началото на XII в. Понякога се привеждат аргументи за създаването му след окончателното разделяне на Римската и Византийската църква (1054), т. е. към края на виз. владичество в Б-я (Флоря). Най-вероятно то е възникнало през XIII или XII в.

До днес са издирени ок. 150 руски преписа на П. ж. М. от края на XIV – началото на XV в. до XVIII в. Най-старият от тях се намира в т. нар. Прилуцки пролог от XIV–XV в., писан от монах Федот в Прилуцкия манастир край гр. Вологда (северно от Москва), сега в РНБ

Проложното житие на Методий, препис в Успенския пролог от 1406 г.

(ф. 573, СПб. Д. А. № А. I. 264). Най-старият точно датиран препис е в т. нар. Успенски пролог, завършен на 24 септ. 1406, писан от Окинф и предназначен от поръчителя Фьодор за храм или манастир, посветен на светците Борис и Глеб, по времето на московския велик княз Василий I Дмитриевич и митрополит Фотий, само осем дена след смъртта на московския и всеруски митрополит българина Киприан Цамблак; до 1895 ръкописът е принадлежал на Успенската съборна църква в московския Кремъл, където е погребан Киприан (днес се намира в ГИМ, Усп. 3 п/Син. 1063 а). От останалите известни руски преписи 12 са от XV – началото на XVI в. (най-ранният е от 1473–1489), повече от 100 са от XVI в., близо 30 – от XVII в. и няколко – от XVIII в. Известен е и един среднобълг. препис, претърпял рус-

ко влияние, произхождащ вероятно от Молдова; той е от XVI в. и е поместен в служебен миней за месец май (съхранява се в библиотеката към църквата „Св. Николай“ в гр. Брашов, Румъния).

Цялостната история на текста на П. ж. М. все още не е проучена, но вече е установено, че във всички преписи до XVI в. включително са запазени езиково-правописни следи от бълг. оригинал, по-ясни в ръкописите, произхождащи от Южна и Югозападна Русия, както и в преписа от Молдова. Вероятно това е резултат от използването на среднобълг. език като официален в Молдова през XV–XVII в. и от възприемането на българизирания езиково-правописен облик като норма в южноруските и западноруските книжовни центрове. Следите от бълг. оригинал са по-слабо отразени в ръкописите, възникнали в Московското княжество. Съхраняването на бълг. езиково-правописни черти в руските ръкописи несъмнено е подпомогнато от второто южнослав. влияние, започнало в Русия в края на XIV – началото на XV в. В преписите на Житието има само няколко по-съществени смислови различия (напр. в част от тях се съобщава, че българите са молели за човек, който да ги наставлява, в други – че за това са молели „волоси“; в някои преписи се споменава за създаването на азбуката от двамата солунски братя, в други – не; някъде липсват имената на родителите на Методий; в отделни случаи се сочи, че Методий станал княз на славяните на 20-годишна възраст, в други – на 12 г.).

От руската ръкописна традиция П. ж. М. преминава в московските печатни издания на Пролога. То е включено още в първото издание на текстовете за месец март – август (1643). Житието присъства във всички 15 следващи издания на Пролога от XVII и XVIII в. Чрез руските печатни пролози то се разпространява широко в бълг. земи през XVII–XIX в. В средата на XVII в. кюстендилският митрополит Михаил (1647 – ок. началото на 1666), който пребивава в Москва от 21 ноем. 1651 до 1 апр. 1654 и от 11 дек. 1657 до края на окт. 1660, получава книги като дар от руския цар Алексей Михайлович (1645–1676). В един запазен техен списък от 1652 фигурира и пролог. Митрополит Михаил изпраща тези книги в земите на сръбската Печка патриаршия, в чийто диоцез след 1557 е включена Кюстендилската епархия. Монахът Методий от Кукленския манастир „Св. врачи Козма и Дамян“ (на югозапад от с. Куклен, Пловдивска област), важно бълг. книжовно средище от края на XVII и XVIII в., донася екземпляр от мартенския том на издание на Пролога от 1689 и отбелязва това в приписка върху книгата (от 1697). Екземпляри от московските издания се намират в много бълг. църкви и манастири (само в Рилския манастир има повече от 30 екземпляра; най-ранното представено тук издание е от 1675).

Данни от П. ж. М. са включени през XVIII в. във втория превод на Пространното житие на Климент Охридски на новогрц. език, направен от *Атанасий Пароски* и поместен в книгата му „Небесен съд“ („Οὐρανοῦ κρίσις“), отпечатана в Лайпциг през 1805 (преиздадена през 1807 и 1850). В предисловието към превода Атанасий съобщава, че източник на данните за Кирил и Методий е някакво „Хилендарско сказание“ („Χιλανδαρικὴ διήγησις“) за слав. просветители, което му е съобщено от скевофилакса на Хилендарския манастир проигумена Даниил, родом от Стара Загора. Това сказание остава неизвестно до днес, но е установено, че данните за Кирил и Методий в „Небесен съд“ са преведени от Житието на Кирил и Методий, поместено в книгата на *Димитрий Ростовски* „Книга житий святых“ (1689–1705), сред изворите на което е и П. ж. М., без съмнение известно на автора от руските ръкописи на Пролога. Същите сведения от Житието са поместени в издадената през 1823 в Буда книга

„Истиннаѧ повѣсть ѡ Кѵрїллѣ и Меѳодїи и ѡ изобрѣтенїи богоданныхъ кѵрїллическихъ и славенскихъ называемыхъ письменъ“, която представлява църковнослав. превод от „Небесен рай“ с някои промени. Оригиналът на това издание, двуезичен грц.-църковнослав. ръкопис от 1820, писан от Лука Милованов Георгиевич (1784–1828), превел „Истиннаѧ повѣсть“ от гръцки на църковнославянски по поръчение на православния епископ на Буда гърка Дионисий Попович (1791–1828), е запазен до днес в библиотеката на сръбската православна Будимска епархия в Сент Ендре, Унгария. Така чрез грц. и църковнослав. печатни книги от XVIII и XIX в. данни от П. ж. М. поддържат кирило-методиевските традиции сред източноправославните славяни.

Много проблеми, свързани с П. ж. М., са все още нерешени: идентифицирането на отделни местни и лични имена; по-точното установяване на времето, когато то е възникнало; пълното разкриване на историята на текста; определянето на най-близкия до оригинала запазен препис и на облика на първоначалния текст; отношението на Житието спрямо появата и развитието на слав. Пролог; взаимоотношенията с другите оригинални слав. проложни жития и мястото му сред тях.

Изд.: Добровский И. Кирилл и Мефодий, словенские первоучители. Историко-критическое исследование. Перевод с немецкого [М. Погодина]. М., 1825, с. VI, 105–107; Perwolf J. Legendy o sv. Cyrillu a Metodu. – In: Prameny dějin českých. Fontes rerum bohemicarum. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných. Praha, 1873, p. IX, 74–75; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. XXXIII–XXXIV, 102–103; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 38–41; Динеков П. Прослава на Кирил и Методий. С., 1963, с. 84–85, 165; Magnae Moraviae fontes historici. 2. Textus biographici, hagiographici, liturgici. Brno, 1967 (OUPB, 118), p. 240, 242–244; Николова Св. За възникването на Проложното Методиево житие. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. С., 1983, с. 89–92; Куев К. Проложните жития на Кирил и Методий в ленинградските книгохранилища. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 21–24, 32–36; Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 37–39, 40, 252–253, 257–264; Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. С., 1986, с. 79, 523–524; Державина О. А. Древняя Русь в русской литературе XIX века. (Сюжеты и образы древнерусской литературы в творчестве писателей XIX века). Пролог. Избранные тексты. М., 1990, с. 333–334.

Лит.: Бодянский О. М. О времени происхождения славянских письмен. М., 1855, с. XLIV–XLIX, 65–75; Гильфердинг А. Ф. Собрание сочинений. 1. СПб., 1868, с. 307–308; Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 148–151, 203–207; Ламанский В. М. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. – ЖМНП, 352, 1904, апрель, с. 222; Туницкий Н. Обзор источников для истории, жизни и деятельности св. Климента Охридского. – БВ, 19, 1910, 3, с. 79–102 (същото с някои промени в: Туницкий Н. Св. Климент епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913, с. 26–42); Иванов Й. Гръцко-български отношения преди църковната борба. 2. Климентово житие от Атанасия Пароски. – В: Сборник в чест на Л. Милетич. С., 1912, с. 175–179 (същото в: Иванов Й. Избрани произведения. 1. С., 1982, с. 171–176); Лавров П. Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913 (рец.). – ЖМНП, н. с., 52, 1914, с. 169–191; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 121–128; Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. 2. Варшава, 1928, с. 126, 290–291; Гошев Ив. Стари записки и надписи. – ГСУбф, 6, 1928–1929, с. 7–9, 16; Попруженко М., Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935, с. 42–43; Георгиев Е. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 283–284; Ангелов Б. Ст. Славянски извори за Кирил и Методий. – ИДБ „ВК“ за 1956 (1958), с. 189–192; Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 337–338; Мечев К. Кирил и Методий. Исторически извори и литературни паметници. С., 1969, с. 94–95; Петканова-Тотева Д. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. – ККФ 1, с. 84; Атанасов П. Московските старопечатни

пролози и Българското възраждане. – ИП, 34, 1978, 2, с. 60–68; Державина О. А., А. С. Демин. Циклы сюжетов в Прологе. – В: Литературный сборник XVII века Пролог. М., 1978, с. 241; Атанасов П. Руските старопечатни книги в Рилския манастир. – Старобългарска литература, 12, 1982, с. 90; Фет Е. А. Пролог. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая половина XIV в.). Ответственный редактор Д. С. Лихачев. Л., 1987, с. 376–381; Николова Св. К истории текста проложного жития Мефодия. – Symposium Methodianum, p. 473–484; Флоря Б. Н. Кирилло-Мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 163–164; Николова Св. Разпространение на Проложното житие на св. Методий в Русия. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 100–109; Синдик Н. Р., М. Грозданович-Пајић, К. Мано-Зиси. Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке српске православне епархије Будимске у Сентандреји. Београд–Нови Сад, 1991, с. 146–147; Иванова Кл. Пролог. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 372–373; Гнатенко Л. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV-першої чверті XX ст. Київ, 1995, с. 45–47; Naumow A. Krakowskie *cyrillomethodiana*. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 141, 143; Кирай П. Истинная повѣсть w Кѵрїллѣ и Меѳодїи. С., 2001, 222 с.

Светлина Николова

ПРОПОВЕ́ДНИЧЕСКА ЛИТЕРАТУ́РА в България през IX–X в. (грц. κήρυγμα, κηρύττειν, старобълг. проповѣдь, проповѣдатн) – основен дял от средновековната книжнина, вид риторическо изкуство, чиято цел е да убеждава в ценностите на християнската догматика, етика и хеортология; означава се и с термините омилетика (грц. ὁμιλέω – 'общувам, беседвам') и ораторска проза. П. л. е наследник на античните разновидности на ораторската проза като обществена практика в политиката, съда, образованието, общуването. Възприемана първоначално като област на доказателствата, още през древността реториката (грц. ρητορική, старобълг. ритрнкнїа) се превръща в изкуство на изказа. Високи постижения имат редица древногрц. и римски ритори, между които особено изявени са Горгий (ок. 483–376 пр. н. е.) и Изократ (436–338 пр. н. е.), майстор на ритмичното слово, на амплификацията и създател на специална схема за единицата на риторичния ритъм – периода. Между известните теоретици на ораторското изкуство, наред с Платон и Аристотел, са перипатетикът Теофраст (IV–III в. пр. н. е.), Дионисий от Халикарнас (I в. пр. н. е.), Деметрий (ок. 350 – 283 пр. н. е.) (Античные риторики, 1987, с. 5–12, 287–345; Ал. Ничев, 1993) и Хермоген от Тарс (II в.), чието ръководство по риторика, заедно с „Прогимнасмати“ на Авзоний (ок. 310 – ок. края на IV в.), ученик на Либаний (314–393), залягат в основата на виз. риторики (сред тях най-популярен е трактатът „Риторика“ от Йосиф Ракендит, 1280 – ок. 1330).

След официалното налагане на християнството в Източната римска империя първоначалната предпазливост по отношение на „външните“ риторски умения бързо е преодоляна. Формалните особености на реториката стават задължителни и за все още съществуващите езически школи, и за йереите от всички центрове – от Рим и Лат. Африка, Антиохия и Ерусалим, до Атина и Константинопол (Е. Велковска, 1998). На тенденцията да се утвърди всеобщото значение на реториката – в образованието и културата като цяло, се подчиняват и най-големите християнски проповедници. Гражданската аудитория се превръща в църковна общност от пасоми, а правото на проповед се предоставя само на епископа и на ръкоположените от него презвитери – законоположение, фиксирано още в апостолските правила и останало валидно в живота на Църквата. В т. нар. апостолски постановления се вписват наказания за епископ

или презвитер, който не поучава народа (апостолско правило 58; вж. Правилата на св. Православна църква, 1, с. 161–164), и се определят задълженията на предстоятелите на църкви „всеки ден, а особено в деня Господен, да поучават целия клир и народа в благочестие, като избират от божественото писание мисли и разсъждения за истините...“ – правило 19 на Пето-шестия (Трулския) вселенски събор (692); вж. Правилата на св. Православна църква, 2, с. 120–125. Съборът регламентира за образци проповедите на отците на църквата от IV–V в., които са най-тясно свързани с модела на античната риторика. Чрез постановленията на съборите и чрез по-късните юридически допълнения и тълкования светоотеческата П. л. става общозадължителна. Във виз. словесна култура обсегът на П. л. се определя от постоянно възпроизвеждащи се текстове, а нови творби се създават от оторизиран духовен авторитет, който също се опира върху установените модели, копирани на различни литературни равнища; „опознаването“ им като присъщи на светоотеческите текстове (наред с цитатите и топосите) е съпроводено с положителни емоции, тъй като тяхната употреба е очаквана и се смята за художествено достойнство. Мястото на П. л. в богослужението я превръща окончателно в изкуство на писмения текст, въпреки че пасомите са най-вече аудитория, а по-малко – четящи хора. Дисциплинарните разпоредби на следващите събори потвърждават и уточняват мястото на проповедта в живота на християнската общност. По думите на папа *Григорий I* Велики (590–604) „проповедникът трябва да трогва и поучава сърцата на слушателите с едно учение, макар и не по един и същ начин“ (А. Говоров, с. 694). Запазвайки жанровите разновидности, композицията и до голяма степен стилистиката на античния ораторски модел, формулирани още от Аристотел, П. л. се променя откъм съдържание, престава да служи на народностни или социални цели и поема изключително важни за християнската общност идеологически и духовни функции. От IV в. трите основни дяла на класическата антична риторика се трансформират. Съдебната реч за обвинение или защита получава още по-ярко полемическо звучене и се превръща в полемическа П. л., целяща да опровергае отклоненията от християнските ценности и да защити правата вяра. Поучителният модус на съвещателното красноречие е присъщ на учителната и/или напътствената литература. При учителната П. л. разсъжденията за полезното и вредното са изцяло в границите на християнската етика и начин на живот. Опозицията възможно/невъзможно се превръща в опозиция възможно за Бога/възможно или не за човека. Тържествената реч по граждански повод, възпяваща красивото, благородното и героичното и порицаваща грозното и недостойното в обществото (ἐπιδεικτικὸς λόγος – демонстративно или епидейктическо красноречие; πανηγυρικὸς λόγος – панегирик, хвалебствена реч; ἐνκώμιον – възхвала, похвала, риторична или поетична), се превръща в хомилия (ὁμιλία – проповед за празниците с преобладаващ екзегетичен елемент) и панегирик (енкомион) за светците, включени в християнския календар; много рядко – и в похвала за личности и събития, значими за гражданската история.

В следиконоборската епоха, през IX в., мястото и деловата функция на П. л. във виз. литература са вече напълно установени. По-късните автори само усъвършенстват и разширяват риторическия код, отдавайки му определено предпочитание при създаването и на други типове текстове – исторически, наративни и т. н. Към предисторията на слав. П. л. се отнася Похвалното слово от Константин-Кирил, посветено на *Климент Римски*, недостигнало до наше време, но познато от писмото на *Анас-*

тасий Библиотекар, който го превежда от грц. на лат. език. Изворите не посочват други проповеди на Константин-Кирил. Предположението на А. А. *Турилов*, че слав. първоучител е автор на едно слово за Рождество, познато в късната ръкописна традиция от XV–XVII в. (1985, с. 253–269), остава изолирано в науката.

В началния период на слав. книжнина П. л. влиза в нея като задължителни текстове, придружаващи богослужението и подпомагащи възприемането на християнската догматика и етика. Р. *Нахтигал* (1950), Е. *Блахова* (1966, 1971) и др. свързват възникването на първите преводи на П. л. с Велика Моравия (Блахова дори изказва хипотезата, че текстът на беседа № 3 от *Клоцовия сборник* насочва към преводаческата техника на Константин-Кирил). Повечето изследователи смятат *Анонимната хомилия* в Клоц. сб. за Методиева творба – първата проповед, създадена на слав. език. След идването на Кирило-Методиевите ученици в Б-я започват да се превеждат и създават текстове и от трите типа П. л. На слав. почва, макар и по-късно, в превода на Предисловието на Никита Ираклийски (XI в.) към словата на *Григорий Богослов* те се класифицират чрез следните жанрови определения: „съветващо“, т. е. учително, „препирателно“, т. е. полемическо, и „тържествено“ слово: Вьсако ритрско слово раздѣлꙗѥть се вь сѣвѣтноѥ и прѣпирателноѥ и трьжьствьноѥ. Єсть же сѣвѣтноѥ еже сѣвѣтовати отстоупати зълыхъ, блага же въсприиматн. Прѣпирателноѥ же, еже претн се сь нѣкымь. Трьжьствьноѥ же, еже оукрашатн и празновати и трьжьствовати (Б. *Ангелов*, 1967, с. 92.) Генерализиращият термин е слово, означаващо родова принадлежност към П. л., както и непосредственото слухово възприемане на текста. Отделните дялове на П. л. рядко са в „чист“ вид. Риториката пронизва цялата П. л., но полемиката и изобличението са невъзможни без апологията, а дидактиката – без апологията и полемиката. Разделението на П. л. на полемически, учителни и тържествени слова е имплицитно и условно – според преобладаващия елемент в комуникацията.

Полемическите преводни произведения отразяват общите за християнството конфликти – борбата срещу дохристиянските и нехристиянските идеи, срещу неправедния живот или срещу ересите вътре в християнството (напр. многобройните извлечения от полемиките срещу езичниците от *Йоан Златоуст*, включени в сборници от типа на *Златоструй*, *Изборник от 1073* и др., или Четири слова против арианите от *Атанасий Александрийски* в превод на *Константин Преславски* и в препис на *Тудор Доксов*). Оригиналните текстове са отговор на конфликтите в бълг. държава – на външната и вътрешната реакция срещу слав. писменост („За буквите“ от *Черноризец Храбър*) или срещу богомилството (Беседа против богомилите от Презвитер *Козма*). Ранните старобълг. преводни и оригинални полемически творби се разпространяват широко в руската книжнина, където се използват като идейно оръжие и образци за П. л.

Учителната част от П. л., директно и открито дидактична, е изключително продуктивна в бълг. книжнина. Най-общо тя може да се раздели на два типа – епархиални поучения, задължителни в богослужението (разяснение на смисъла на Свещеното писание или на празника – поученията *на Климент Охридски*, Учителното евангелие на Константин Преславски, анонимни поучения, за които не са открити грц. оригинали), и поучения, произнасяни или четени без връзка с някакво календарно фиксирано събитие (напр. анонимното Слово нѣкоѥго калоугера о утенін кънигъ от *Изборника от 1076*, както и други статии от подобни състави; Слово о ведрѣ н о казнехъ в една от редакциите на Златоструя; твор-

бите на *Петър Черноризец*, сред които се редуват епархиални и манастирски поучения). Първият дял е по-обемист, но границата между двата вида е размита и в по-късните им преписи те се преориентират в едната или в другата посока (напр. едни и същи или сходни текстове в сборника Златоуст са в календарен ред, а в Измарагд – не). Учителните текстове имат различна художествена стойност. Степента на риторичност се колебае в изключително широки параметри. На най-ниското равнище са кратките и непретенциозни обръщения към богомолците (най-често самоназоваващи се „поучения"), които съдържат догматични и катехизистични мотиви, решавани увещателно (такива са напр. голяма част от поученията, принадлежащи или приписвани на Климент Охридски. На другия полюс са учителните беседи от отците на църквата, в които риториката се изгражда с поетическите възможности на най-добрите антични образци. Още при княз *Борис I* (852–889) и при цар *Симеон* (893–927) са преведени: Катехизистичните беседи на *Кирил Ерусалимски* (вероятно от Константин Преславски); Паренесисът на *Ефрем Сирин*; Лествицата на Йоан Синайски (Лествичник) и др. Учително-догматични или учително-екзегетични по съдържание и цел, по поетика те принадлежат към тържественото красноречие и биха могли да се причислят и към този дял на П. л. (подобни текстове са в основата на компилативните слова на *Йоан Екзарх*). Освен известните Златоустови творби, поместени в Златоструя или в сборниците, свързани с името на цар Симеон, някои поучения по-късно на южнослав. почва се включват в панегирици или сборници със смесен състав. Все още не е определен пълният кръг от учителни текстове, преведени, компилирани или създадени до края на X в. П. *Димитров* изказва предположение, че в най-ранния период на бълг. книжнина е съществувал годишен сборник с поучения, първата част на който е включвала Учителното евангелие на Константин Преславски (т. е. поучения върху неделните евангелски четива), а втората (месецословната) – Климентовите поучения за празниците. Димитров формулира и хипотезата, че към общите служби в ранния *Миней* Климент Охридски е създал учителна част от 17 поучения – по едно за всяка обща служба, и обнародва 15 катехизистични поучения, извлечени от два късни руски сборника (1987, с. 65–71), но не привежда категорични доказателства за ранния произход на текстовете, които по-скоро биха могли да са късни руски подражания на Климентовите поучения, каквито има и измежду похвалите. На руска почва значителна част от поученията, преведени или създадени в Б-я до края на X в., влизат в състава на Пролога.

Панегириците – тържествени или похвални слова, хомилии (в палеославистиката терминът е синоним на риторична проповед), са най-значими от художествена гледна точка. Те отразяват утвърдена вече във Византия столична практика – след неделната и празничната литургия да се произнася тържествена проповед. Такива текстове рано започват да се възприемат като паралел на евхаристията, като своеобразна словесна жертва, принасяна в чест на празника. Диференциални признаци на тяхната жанрова поетика са: стройната триделна композиция, високата емоционалност, екстатичната отдаденост на възхвалата, съотнесеността между реалното и трансцендентното време-пространство, в което водеща е номинацията, а не разказът. Основно средство на стиловото изграждане е амплификацията, в която словесният рисунък, съответстващ на повишената експресивност, съчетава фигурите и другите изразни средства в организирани периоди – най-често чрез анафорични структури в рамките на няколко синтактично-паралелни ритмични кòлони. Обособената

похвална част, присъща за всички тържествени проповеди, е най-характерният, но не единственият признак за текстовете, възприемащи се като панегирици. Творбите зависят от типа на празника или на светеца (типът не е еднозначно детерминиран дори и в насловите); този нелитературен признак създава структурно-композиционно и стилистично разнообразие при изграждането на словата и затруднява съвременните изследователи в жанровото им разграничаване. Д. *Петканова* говори за тържествена ораторска проза, която разделя на похвални слова за светци, за събития, светски похвали и надгробни слова (2001, с. 41–51); В. Велинова въвежда система от допълнителни „поджанрови" разграничители, за да прецизира същата класификация. Според наблюденията ѝ върху творчеството на Климент Охридски словата за господските и богородичните празници се изграждат в традицията на беседата, а похвалите за агиогероите – в традициите на енкомиона (1998, с. 44–67).

В репертоара на старобълг. литература се включват едновременно както преводни, така и оригинални слова. Вероятно в началото са били преведени творби, свързани с подвижните празници – за неделите преди и след Пасха и за Пасхалната седмица. Някои изследователи отъждествяват *Отеческите книги*, преведени от Методий, със сборник от слова за празниците (от типа на Клоц. сб., *Супрасълския сборник* или т. нар. Хомилиар на Михановић). Това мнение е сериозно обосновано в трудовете на Нахтигал (1950), Д. *Иванова-Мирчева* (1968), Блахова (1969) и др. Последователността в превода или в попълването на панегириците още не е ясна, но несъмнено те не са съставени на слав. почва, а следват съдържанието на грц. кодекси от типа на полугодишните панегирици и хомилиари (по класификацията на А. Ерхард, 1, 1937, с. 1–134). В приетите за ранни преводи виз. П. л. е представена от най-известните писатели не само от ранновиз. период до управлението на имп. Ираклий (610–641), а и от някои по-късни представители на константинополските школи. Последен по време автор в поредицата преводи на образци от виз. П. л. е патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) – неговото Слово за Връбница и за Лазар е поместено в Супр. сб. Най-много са превеждани проповедите, сигурно или предположително принадлежащи на Йоан Златоуст, но наред с тях – и на Атанасий Александрийски, Григорий Нисийски, Григорий Неокесарийски, *Андрей Критски*, Кирил Ерусалимски, Георги Никомидийски, Ефрем Сирин, Епифаний Кипърски, *Йоан Дамаскин*, патриарх *Герман I* (715–730) и др. Отделно, вероятно още в края на IX – началото на X в., на старобългарски, на глаголица, се появява преводът на 16-те слова на Григорий Богослов (М. *Спасова*, 1994). Части от проповеди на виз. писатели са включени в Изборника от 1073, Изборника от 1076, в Златоструя и в други състави, преведени до края на X в. Хронологията на преводите и локализирането им според различни преводачески практики до края на X в. са отчасти изследвани само върху текстовете на Клоц. сб., Супр. сб., Германовия сборник и Михановичевия хомилиар и не са показателни в синхронен план. Опит да разреши този проблем прави Иванова-Мирчева, като въвежда термина „старобългарски хомилиар" за съвкупността от всички проповеди, възникнали в старобълг. период. Неговото съдържание е значително по-широко от съдържанието на който и да е от реално съществуващите или реконструираните сборници с проповеди, т. е. „старобългарският хомилиар" е списък на реално или хипотетично битували в различна среда и по различно време текстове, някои от които са два превода или редакции на една грц. творба. Иванова-Мирчева подчертава, че всяко слово от абстрактния „старобългарски хо-

милиар“ трябва да се изследва отделно (1969, с. 309–310).

Оригиналните старобълг. проповеди принадлежат на Климент Охридски – „едновременно и родоначалник, и първия класик на жанра“ (Л. Грашева, 1982, с. 13), на Йоан Екзарх и на анонимни автори. Те са създадени под непосредственото влияние на различни виз. модели. При липсата на индивидуален стил се очертава добре избирателността, която книжовниците проявяват спрямо риторичните образци. Климент Охридски интерпретира свободно мотиви и художествени образи, а Йоан Екзарх предпочита компилативната структура, подчертавайки своето авторство чрез поетическите възможности на слав. слово (Иванова-Мирчева, 1966, с. 243–265). Преобладават творби, посветени на общохристиянски празници (словата на Йоан Екзарх всъщност образуват един цикъл за господските празници и вероятно са създадени именно с такава цел). Чрез перото на Климент Охридски П. л. се обогатява с най-забележителното слово, посветено на първия слав. светец – *Похвално слово за Кирил*. Похвалата е създадена по общоприетите закони за панегирична характеристика и същевременно е проникната в най-висока степен от истор. и емоционална достоверност. *Похвалното слово за Кирил и Методий*, приписвано на Климент Охридски, но вероятно дело на друг автор, има същия народностен и идеен заряд, но отстъпва на Похвалното слово за Кирил по поетическо внушение и майсторство при изграждането на текста. Както преводните, така и оригиналните тържествени проповеди се поместват в календарни сборници, структурирани според църковната година; словата за празниците от Климент Охридски и Йоан Екзарх се срещат в такъв контекст. За южнослав. ръкописи е възприето названието „панегирик“, отразяващо най-разпространеното самоназвание на книгата. Терминът е синоним на „тържественик“ според руската ръкописна традиция. За подвижните празници панегирикът е триоден (вж. *Триод*), а за неподвижните – минеен. Най-ранните слав. панегирици са от смесен тип – триодни и минейни – Супр. сб., Михановичев хомилиар и др. (Кл. *Иванова*, 1985). Като се изключат Клоц. сб. и Супр. сб., останалите кодекси, по които се възстановява кръгът на П. л., са от по-късно време и повечето по произход са руски и сръбски. Тъй като водещ в структурирането на панегириците е календарният принцип, в някои случаи те дори могат да се съчетаят в един кодекс с триодни или минейни песнопения (Иванова, 1987). Най-ценните старобълг. ръкописи, съдържащи преводни и оригинални тържествени проповеди, са Германовият сборник и Ягичевият златоуст.

Лит.: Зеленецкий К. Риторика. 1. Общая риторика. Одесса, 1849, 138 с.; 2. Частная риторика. Одесса, 1849, 167 с.; Архангельский А. С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности (обозрение рукописного материала). – ЖМНП, 258, 1888, август, с. 1–49, 204–295; Архангельский А. С. Творения отцов церкви в древнерусской письменности. Извлечения из рукописей и опыти историко-литературных изучений. 1–5. Казань, 1889–1891; Памятники древне-русской церковно-учительной литературы. Под. ред. А. И. Пономарева. 1–2. СПб., 1894–1896; Певницкий В. Ф. Церковное красноречие и его основные законы. Киев, 1906, 296 с.; Говоров А. Церковно-ораторское искусство. – Странник, 1909, 2, с. 685–705; Правилата на св. Православна църква с тълкованията им. С., 1913. 1., с. 161–164; 2., с. 120–125; Ehrhard A. Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. 1. Leipzig, 1937, p. 1–305; Nahtigal R. Otъčьsky kъnigy (Žitije Metodovo pogl. XV). – Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede, 1, 1950, p. 1–24; Поптодоров Т. Омилетика. 1. Теория на проповедта. С., 1956, 332 с.; 2. История на проповедта. С., 1956, 435 с. (фототипно изд. С., 1992); Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 398–402, 467–496, 500–506, 514–515, 520–557, 591–598; Lausberg H. Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. 1.–2. München, 1960, 983 p.; Жирмунский В. О ритмической прозе. –

Русская литература, 3, 1960, 4, с. 103–114; Мирковић Л. Хеортология или историјски развитак и богослужење празника Православне источне цркве. Београд, 1961, 320 с.; Благова Э. Гомилии Супрасльского и Успенского сборников. – В: Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966, с. 77–86; Иванова - Мирчева Д. Климент Охридски и Йоан Екзарх като създатели на слова. – Кл. Охр., с. 243–265; Ангелов Б. Ст. Георги Хировоск – за поетическите фигури. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 89–105; Иванова - Мирчева Д. Хомилиарът на Михановић. – ИИБЕ, 16, 1968, с. 381–391; Иванова - Мирчева Д. Из старобългарския хомилиар (Новооткрити преводи). – ККФ 1, с. 309–314; Bláhová E. K otázce „otьčьskychъ kъnigъ". – Slavia, 38, 1969, p. 582–590; Bláhová E. Příspěvek ke zkoumání stsl. homiletických textů (Trojí překlad Chrysostomovy homilie o Jidášově zradě). – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 49–64; Адрианова - Перетц В. П. Человек в учительной литературе древней Руси. – ТОДРЛ, 27, 1972, с. 3–68; Сазонова Л. И. Принцип ритмической организации в древнерусской повествовательной прозе. – Русская литература, 16, 1973, 3, с. 82–96; Петканова - Тотева Д. Реторическата проза през Средновековието. Родове, особености, обща характеристика. – ЛМ, 18, 1974, 6, с. 62–75; Иванова Кл. Цикл великопостных гомилий в Гомилиаре Михановича. – ТОДРЛ, 32, 1977, с. 219–244; Античные риторики. Собрание текстов, статьи, комментарий и общая редакция А. А. Тахо-Годи. М., 1978, 350 с.; Иванова Кл. Агиографско-хомилитичните сборници с устойчив състав в южнославянските литератури. – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 11–21; Грашева Л. Поглед върху старобългарската ораторска проза. – В: Стара българска литература. 2. Ораторска проза. Съставителство и редакция Л. Грашева. С., 1982, с. 5–23; Станчев Кр. Поетика на старобългарската литература (Основни принципи и проблеми). С., 1982, с. 144–177; Станчев Кр. Ораторската проза на българското Средновековие. – Palaeobulgarica, 7, 1983, 4, p. 118–119; Иванова Кл. Класификация, типология и каталогизация на някои типове сборници в балканската славянска ръкописна традиция. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 173–182; Турилов А. А. К истории великоморавского наследия в литературах южных и восточных славян (Слово „О похвале Богородице Кирилла Философа" в рукописной традиции XV–XVII вв.). – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 253–269; Станчев Кр. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 78–90 (2 изд. 1995); Цоневски И. Патрология. Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели. С., 1986, 557 с.; Димитров П. Поученията на Климент Охридски. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 57–86; Иванова Кл. Неизвестна редакция на триодния панегирик в състава на триода. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 20–39; Ничев Ал. „Реториката" – поетика на прозата. – В: Аристотел. Реторика. С., 1993, с. 11–37; Пикио Р. Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство. – В: Пикио Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, с. 385–435; Пикио Р. Върху изоколните структури в средновековната славянска проза. – В: Пикио Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, с. 473–530; Попова В. Българската стилистика до 50-те години на XX в. С., 1994, 231 с.; Спасова М. Старобългарският и средновековният превод на словата на Григорий Богослов. Археографски бележки. – В: Търновска книжовна школа. 5. Велико Търново, 1994, с. 305–319; Vorläufiger Katalog kirchenslavischer Homilien des beweglichen Jahreszyklus. Предварителный каталог церковнославянских гомилий подвижного календарного цикла по рукописям XI–XVI вв. преимущественно восточнославянского происхождения. Составлен Т. В. Черторицкой под ред. Х. Миклас. Opladen, 1994, 783 p.; Иоанн Златоуст в древнерусской и южнославянской письменности XI–XVI веков. Каталог гомилий. Составители Е. Э. Гранстрем, О. В. Творогов, А. Валевичюс. СПб., 1998, 209 с.; Велинова В. Тържествената ораторска проза в България IX–X век. С., 1998, 128 с.; Велковска Е. Эксплицитное и имплицитное в отношении ранневизантийской проповеди к античной риторике. – Старобългарска литература, 30, 1998, с. 16–21; Петканова Д. Българска средновековна литература. Велико Търново, 2001, с. 41–51.

Климентина Иванова

ПРОСТРÀННИ ЖИТИЯ НА КѝРИЛ И МЕТÒДИЙ, Панонски легенди – първите слав. агиографски текстове, основни *извори* за делото на Кирил и Методий. Открити от А. В. *Горски* през 1843. Определението Панонски легенди е широко използвано в науката, но днес се схваща като анахронизъм. Названията Моравско-панонски легенди (Фр. *Пастърнек*, 1902) и Българо-моравски легенди (Ал. *Теодоров-Балан*,

1920, 1923) не придобиват популярност, а Житие Кирилово и Житие Методиево (И. *Огиенко*, 1928) са лаконични и предпочитани от изследователите.

Въпросите около възникването на П. ж. К. и М., за тяхното авторство, за езика им, за първоначалното им разпространение не са изяснени окончателно. Житията са създадени в близки, но все пак различни периоди и в различна среда на една и съща епоха, поради което между тях съществуват както връзки, така и разлики във фактологията и нейното осмисляне.

Приема се, че ЖК е написано във Велика Моравия скоро след смъртта на Константин-Кирил (869) и преди смъртта на Методий (885). Като се има предвид, че канонизацията на Кирил не би могла да стане веднага след 869 и че се предполага зависимост на *Италианската легенда* (писана между 876 и 882) от Житието, то може да се датира преди 882. Съществуват обаче и мнения за покъсното му създаване (в самия край на IX в. – А. *Ваян*, П. Дютийол; IX–X в. – Д. Хемердингер-Елиаду; XIII в. – В. *Киселков*). С тези мнения е свързана хипотезата, че ЖК е написано в Б-я (А. Д. *Воронов*, В. *Ягич*, Фр. *Снопек*, Дютийол, Х. *Бирнбаум*, Й. *Погачник*). Несъмнено текстът е създаден на глаголица, но глаголически преписи не са запазени. Науката разполага с 66 пълни кирилски преписа от XV–XIX в.; най-ранният от тях е руски, от началото на XV в. (№ 619 от сбирката на Е. В. Барсов в ГИМ). Съществуват и други хипотези: че житието е написано първоначално на грц. език и след това е преведено на старобългарски (Воронов, Й. Бери, Фр. *Томшич*, Ваян, Хемердингер-Елиаду, Й. *Тарнанидис* и др.). Труден за изясняване е и проблемът за авторството. Още О. М. *Бодянски*, В. М. *Ундолски* и П. А. *Лавров* сочат Климент като най-вероятен създател на ЖК. По-късно към това мнение се придържат Фр. *Дворник*, В. *Вондрак*, Е. *Георгиев*, Ив. *Дуйчев*, Хр. *Кодов*,

Пространното житие на Кирил. Барсовият препис от началото на XV в.

К. *Куев*, Дж. *Радойчич* и др. Основанията на тези специалисти са следните: 1) апостолската дейност на Кирил е предадена детайлно от близък негов съвременник; 2) авторът е бил обучен във Византия, привърженик е на теологическите схващания на Константинопол, а не на Рим; 3) съществува езикова и стилова близост със сигурните Климентови ораторски творби; 4) Климент е автор на *Похвалното слово за Кирил*, вероятно и на *Похвалното слово за Кирил и Методий*, със сигурност негови са похвалите за Климент Римски и за Димитър Солунски – всички те оформят своеобразен кирило-методиевски цикъл, съставянето на който се възприема като цел на един автор. Въпреки съображенията в полза на Климентовото авторство възникват и колебания: Климент е имал авторски маниер да вписва името си в насловите на творбите си или в акростихове (напр. в цикъла трипеснеци за Предпразненството на Рождество Христово в Октоиха), а в нито един от преписите на ЖК то не е засвидетелствано; в *Пространното житие на Климент Охридски* подробно е очертан обемът на книжовното му дело, но не се отбелязва, че е писал жития. Следователно не е изключено автор да е друга личност, напр. Методий (Ягич).

Кирил и Методий поднасят славянската азбука на имп. Михаил III. Гравюра от Л. Серяков, 1886 г.

Широко разпространено е мнението, че ЖК е колективно дело на няколко Кирило-Методиеви ученици, в което има участие и Методий.

ЖМ е създадено най-вероятно в източните предели на Б-я – в Преслав. Няма конкретни данни за канонизацията на Методий, но не е възможно тя да е осъществена до есента на 885, когато учениците на слав. първоучители са били изгонени от Велика Моравия. Може би канонизацията е била подготвена във времето около Преславския събор (893). В трактата на *Черноризец Храбър* „За буквите", чието възникване се свързва също със събитията, предизвикали събора, Кирил е наречен „свети", а Методий – не, което дава основание да се мисли, че към тази дата ЖМ все още не е било написано. Изясняването на terminus ante quem тясно се обвързва с хипотезите за авторството. Както и при ЖК, анонимният агиограф се търси измежду учениците на солунските братя. Ако се приеме, че това е Климент Охридски, той би могъл да напише Житието до 888, защото след тази година е изпратен за учител в областта Кутмичевица. Р. *Нахтигал*, Др. *Костич*, Фр. *Гривец*, Д. *Петканова* и др. виждат аргументи за авторство на Константин Преславски както във факта, че в същия период той създава Службата за Методий, така и в общата насоченост на обширния увод на ЖМ и на съчиненията на Константин Преславски (предимно преводите на Черковно сказание, Четири слова против арианите и Учително евангелие). В такъв случай възникването на Житието може да се отнесе дори до 906 (данни за Константин Преславски има до 907). Съществуват и други хипотези – П. Й. *Шафарик* смята, че автор е Горазд; Е. Е. *Голубински*, без да посочва име, обобщава, че авторът не е българин, а моравец; Лавров също пише за моравски

Кирил и Методий поднасят славянската азбука на имп. Михаил III. Гравюра от Л. Серяков, 1886 г.

Широко разпространено е мнението, че ЖК е колективно дело на няколко Кирило-Методиеви ученици, в което има участие и Методий.

ЖМ е създадено най-вероятно в източните предели на Б-я – в Преслав. Няма конкретни данни за канонизацията на Методий, но не е възможно тя да е осъществена до есента на 885, когато учениците на слав. първоучители са били изгонени от Велика Моравия. Може би канонизацията е била подготвена във времето около Преславския събор (893). В трактата на *Черноризец Храбър* „За буквите", чието възникване се свързва също със събитията, предизвикали събора, Кирил е наречен „свети", а Методий – не, което дава основание да се мисли, че към тази дата ЖМ все още не е било написано. Изясняването на terminus ante quem тясно се обвързва с хипотезите за авторството. Както и при ЖК, анонимният агиограф се търси измежду учениците на солунските братя. Ако се приеме, че това е Климент Охридски, той би могъл да напише Житието до 888, защото след тази година е изпратен за учител в областта Кутмичевица. Р. *Нахтигал*, Др. *Костич*, Фр. *Гривец*, Д. *Петканова* и др. виждат аргументи за авторство на Константин Преславски както във факта, че в същия период той създава Службата за Методий, така и в общата насоченост на обширния увод на ЖМ и на съчиненията на Константин Преславски (предимно преводите на Черковно сказание, Четири слова против арианите и Учително евангелие). В такъв случай възникването на Житието може да се отнесе дори до 906 (данни за Константин Преславски има до 907). Съществуват и други хипотези – П. Й. *Шафарик* смята, че автор е Горазд; Е. Е. *Голубински*, без да посочва име, обобщава, че авторът не е българин, а моравец; Лавров също пише за моравски

произход на двете жития; Й. А. Гинцел изказва мнение, че ЖМ е „фабрикувано от грък-схизматик".

При опита да се внесе по-голяма яснота по въпроса за авторството на П. ж. К. и М. с помощта на статистически метод също не е постигната категоричност. Приложеният от В. Василев глотометричен анализ (1969) не доказва „достатъчно убедително" единоавторството на двете жития и свидетелства само за „възможно" авторство на Климент Охридски (в по-висока степен по отношение на ЖМ).

Няма съмнение, че и ЖМ е било написано на глаголица. Явен знак за грешка при транслитерирането на кирилица съдържа пасажът от гл. 15 „и преведе бързо от гръцки език на славянски всичките [библейски] книги в пълнота, с изключение на Макавеите, в продължение на шест месеца, започвайки от месец март до двадесет и шестия ден на месец октомври". В оригинала броят на месеците е бил означен с ѳ (8), в кирилския вариант е била изписана съответната буква ѕ, чиято числена стойност обаче е 6. Засега са известни 18 преписа на ЖМ – всички в руска езикова редакция. Най-старият от тях е в Успенския сборник от края на XII – началото на XIII в. (ГИМ, Усп. 4).

В статията си „О свв. Кирилле и Мефодии" Горски поставя въпросите за авторството на житията, за мястото и времето на тяхното написване, предава и коментира съдържанието им, обсъжда достоверността на изложените факти и ги сравнява с други източници. Негова заслуга е, че формулира ясно смисловата връзка, заложена в уводните им части. Ягич оценява работата на Горски като „епоха в историята за Кирил и Методий". Повече от век и половина след него се поддържа основната насока в проучването на двете жития – издирването и описването на техните преписи. То се осъществява главно от руски, чешки и немски слависти от XIX в. В развитието на слав. филология това е времето, през което съзнателно се натрупва изворов материал (процесът е отразен главно в кореспонденцията на Шафарик и Бодянски). През XIX в. се оформя почти цялостният корпус на наличните преписи на житията.

Кирил и Методий защитават славянската писменост пред папа Адриан II. Картина от Д. Вълчев

След 1843 и Ундолски, и Б. *Копитар*, и В. Ватенбах, и Бодянски възнамеряват да издадат двете жития по един или друг препис, но идеята осъществява Шафарик (1851, 2 изд. 1873). Той обнародва ЖК по преписа на Владислав Граматик от 1479, а ЖМ – по единствения му познат препис от XVI в., № 93 от Московската духовна академия, изпратен му от М. П. *Погодин*. При изданието титлите са разгърнати, надредните букви са свалени в реда, поставени са препинателни знаци и специално за ЖК са възстановени някои четения по други ръкописи. Шафарик пръв разделя текста на житията на глави – практика, която по-късно се възприема от повечето издатели. Следващото по значение издание прави Бодянски. Той публикува 16 преписа от ЖК (1863, 1864, 1873) и 8 от ЖМ (1865—1866) – всеки препис отделно, като главната му цел е текстовете да се възпроизведат вярно и отчетливо. Бодянски запазва титлите, надредните знаци и

пунктуацията и за пръв път посочва използваните библейски цитати. След изданията на Е.-Л. *Дюмлер* и Миклошич (1870), на Лавров (1899) и Пастърнек (1902) се появява първото бълг. научно издание на житията, осъществено от Теодоров-Балан (1920). Текстът за ЖК в него възпроизвежда изданието на Миклошич от 1870 (Лвовски I препис), но той е непълен, затова от гл. 15 до края е включен Владислав-Граматиковият препис от 1479, сравнен с текстовете у Шафарик и Пастърнек. ЖМ е издадено по текста, представен от Лавров (1898), сравнен с изданията на Шафарик, Миклошич и Пастърнек. Под линия са поместени бележки, в голямата си част граматически, а в края – бележки към съдържанията на двете жития. Критическото издание на Лавров от 1930 е въз основа на 22 преписа от ЖК: 16-те преписа, издадени от Бодянски, и още 6. Лавров ги разделя на две групи – руски и южнославянски. Двата представителни за групите преписа са обнародвани по различни принципи. През 1938 Ив. *Гошев* издава само ЖК по Рилския препис от 1479, като се опитва да се съобрази с всички особености на оригинала. Под черта са приложени обяснителни бележки, подбрани да изяснят главно смисъла на неясните места или да съобщят различията в сравнение с другите най-важни преписи.

През 1960 Гривец и Томшич подготвят критическо издание на ЖК по препис № 444 от сбирката на Хилендарския манастир, който дотогава не е публикуван. Според издателите преписът е подобър (в смисъл на по-автентичен) и трябва да се приеме като най-архаичния от всички южнослав. преписи на ЖК. В изданието са взети предвид по-значителните варианти от други преписи. За ЖМ изборът отново пада на Успенския препис. В изданието е приложен лат. превод, направен и публикуван от Гривец още през 1941. В подробен коментар към него са обяснени важни истор., идеологически и филологически въпроси.

ЖК и ЖМ са включени в т. 2 на четиритомното чехословашко издание на изворите за историята на Велика Моравия (1967). За ЖК издателите избират препис МДА 19, тъй като той е един от най-старите; към него са дадени варианти, използвани в изданията на Лавров (1930) и на Гривец-Томшич (1960). Текстът се публикува паралелно с чешки превод, под линия са добавени някои разночетения и обяснителни бележки, отбелязват се и библейските цитати. Същият подход е приложен и при издаването на ЖМ – използван е Успенският препис.

В том 3 (1973) на академичното издание на съчиненията на Климент Охридски Б. *Ангелов* и Хр. Кодов представят ЖК по Владислав-Граматиковия препис от 1469 и ЖМ по Успенския препис. Взети са предвид приведените от Лавров разночетения. Въведен е в обръщение нов ценен материал за изучаването на ръкописната традиция – 19 нови преписа от ЖК. Това обогатява много критическия апарат и дава по-стабилна основа за сравнение и изводи. Преписите, посочени в археографската справка към изданието, са 48 на брой за ЖК и 15 за ЖМ. При нормализирането на текстовете са запазени титлите и надредните букви, отстранени са обаче различните диакритични знаци, установен е съвременен правопис (главни букви, препинателни знаци, нови редове и др.).

В прецизно осъщественото издание на А. А. *Турилов*, И. В. *Льовочкин*, О. А. Князевская и Б. Н. *Флоря* (1986) са представени два преписа от ЖК – МДА № 19 и Барс. 619, за който Лавров споменава още през 1930, без обаче да обозначи сигнатурата му. Поради това този препис десетилетия остава неразпознат. Едва през 1983 Льовочкин привлича вниманието на изследователите върху него. Макар и недатиран, той е най-ста-

рият известен до момента. ЖМ е публикувано по Успенския препис. В своето издание на ЖМ (1989) О. *Кронщайнер* постига максимална близост с Успенския препис и чрез критически апарат, включващ старобълг.-немски речник и имената на личности и области, се стреми да обоснове нови концептуални виждания по редица въпроси, напр. за локализацията на Моравското княжество.

Централно място в изследванията на ЖК и ЖМ откъм съдържанието им заема въпросът за тяхната истор. достоверност. Основни крачки в придвижването на научното познание по тази линия са статията на Горски (1843), Кирило-Методиевският сборник (Москва, 1865), Методиевският юбилеен сборник (Варшава, 1885) и забележителното изследване на Дворник (1933). В тези хронологически граници интересът към делото на слав. първоучители и респ. към техните жития се оживява около юбилейните години – 1863, 1869, 1885; не остава без отглас и енцикликата на папа Лъв XIII (1878–1903) *Grande munus* от 30 септ. 1880, с която Кирил и Методий са провъзгласени за светци на Католическата църква. Проучването на съвкупността от обстоятелства около възникването на слав. писменост неизменно се обвързва с информацията, която дават по този въпрос П. ж. К. и М. Многопосочната им изворова стойност е доказана от труда на Бодянски „О времени происхождения славянских письмен" (1855). В обширното си изследване „Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян..." (1863) П. А. *Лавровски* поставя ЖК и ЖМ на първо място сред слав. кирило-методиевски извори, като съсредоточава вниманието си върху позициите на слав. първоучители по въпроса за Източната и Западната църква. Изводите му са следните: до края на живота си Константин-Кирил остава в единение с Константинополската църква; солунските братя са неоспоримо верни на

Кирил и Методий. Картина от М. Бенка, 1961 г.

православните догми; комуникацията им с Рим не трябва да се тълкува като признаване на върховенството на Папския престол. Лавровски се опитва да изясни и въпроса за духовния *сан на Кирил*. Изследванията на Воронов (1877), Ягич (1880, 1885), В. А. *Билбасов* (1868, 1871) и статиите на А. С. Будилович и Я. К. Грот също доказват, че успехите на славистиката в уточняването на дейността на Кирил и Методий са в пряка връзка с тълкуването на Пространните им жития. Общ за тези публикации е стремежът да се отсеят легендарните напластявания в тях.

В периода 1886–1891 И. И. *Малишевски* осветлява в няколко публикации биографиите на Кирил и Методий, като разглежда въпроси във връзка с логотета *Теоктист*, патриарх *Фотий* (858–867, 877–886), *Олимп*, евреите в южна Русия и Киев, съдбата на слав. църковни институции в Моравия и Панония. Най-значителна е монографията му „Святые Кирилл и Мефодий – первоучители славянские" (1885), в която П. ж. К. и М. са представени отново като основни истор. източници.

В. И. *Ламански* разглежда Кирило-Методиевото дело в светлината на панславянската идея – сочи го като пример за единение на славянството („Кирилло-Мефодиевская идея", 1885). Най-

важният му труд обаче е „Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник“ (1903–1904). Той не разчита на буквалния прочит на Житието. Според него то трябва да се анализира с по-голяма свобода и широта – не само като хроника, а и като литературно произведение, обусловено от особеностите на съответната епоха, т. е. като своеобразен религиозен епос. Така Ламански набелязва ново направление – възможността да се намери мястото на ЖК в цялостната византийско-слав. агиографска традиция. Подобен опит е направен през 1915 от чешките изследователки Ф. Прохаскова и П. Суха, които сравняват П. ж. К. и М. с виз. агиографски паметници от VIII–X в. Дворник отбелязва, че този опит е „скромен, но интересен“.

В двутомния си труд (1927–1928) Огиенко представя П. ж. К. и М. като надеждни истор. извори, но подчертава наличието на чисто агиографски моменти в тях. С особено проникновение се отличават многобройните публикации на Гривец върху кирило-методиевската проблематика изобщо и в частност върху двете жития, които той приема за основни, почти документални източници. Книгите на Лавров „Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві“ (1928) и „Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности“ (1930) са обобщение на направеното в науката дотогава. Особено полезна е текстологическата им насоченост по отношение на ЖК и ЖМ, която активизира изследователския интерес спрямо тяхната ръкописна традиция.

Успоредно с посочените магистрални изследвания се появяват публикации, чийто предмет са вече частни въпроси във връзка с П. ж. К. и М. А. Н. Петров (1894, 1896) работи по темите за *Соломоновата чаша*, за *Хазарската мисия*, за мисионерството на Кирил и Методий изобщо. А. *Брюкнер* оспорва истор. стойност на житията и се съсредоточава върху личните подбуди на Кирил за *Моравската мисия*. През 1903 В. *Вондрак* издава книгата „ Studie z oboru církevněslovanského písemnictví“, а през 1906 в отговор на тази монография Снопек изгражда сложната си хипотеза за автора на П. ж. К. и М. (според него в старобълг. текстове са оставили следи двама Климентовци – единият е пряк ученик на солунските братя и е бил с тях в Моравия, другият получава образованието си в Константинопол и е едно и също лице с Черноризец Храбър; той е и авторът на ЖК и ЖМ). През 1906 на страниците на „Archiv für slavische Philologie“ се оформя кирило-методиевски цикъл, който обединява критически текстове на Ламански, Брюкнер и Ив. *Франко*. В специална статия (1923) Теодоров-Балан поставя въпросите за наименованието на житията и преписваческата традиция, а В. А. Погорелов (1932) въз основа на подробен езиков анализ защитава мнението, че те не са създадени на грц. език.

Дворник отделя място на живота и дейността на Кирил и Методий още през 1926 в труда си „Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle“. Той е убеден, че кирило-методиевският въпрос заслужава много по-задълбочено изследване върху основата на виз. история от края на IX в. Съвсем закономерна е появата на следващата му книга с основополагащ характер „Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance“ (1933). Дворник обосновава мнението, че „двете легенди са всъщност нашите най-добри източници за Кирил и Методий“, и доказва, че по отделните фабулни единици, изградени по изискванията на агиографския жанр, е възможно да се реконструират истор. факти.

Трудът на Дворник предизвиква интерес най-вече със своята научна обективност. Фактът, че въз основа на пространните житийни текстове в по-общ план е възстановена убедително фактологията на Кирило-Методиевата исто-

рия, дава възможност през следващите десетилетия усилията на специалистите да се съсредоточат върху немалко частни теми. Поставя се въпросът за източниците на житията, за автентичността на отделни пасажи, за възможните покъсни интерполации (Кодов, Куев, Дуйчев, А. С. *Лвов*, И. *Шевченко*, Д. *Мареч-кова*). Целта на такъв тип разработки е не да се огласи абсолютната и безусловна истор. достоверност на П. ж. К. и М., а да се докаже, че те са написани в духа и етикетността на породилата ги епоха. Това е начинът да бъдат забелязани и евентуалните късни актуализации. В същото време отделни учени продължават по подобие на Дворник да оценяват данните от житията (В. *Вавржинек*, Б. *Панцер*), но и с голяма доза критицизъм да отричат част от информацията за мисиите на Кирил и да я разглеждат като чисто агиографски похват. Не е нова и тенденцията в П. ж. К. и М. да се търсят влияния от други литературни източници. Още Гривец отбелязва връзката между конструирането на двата текста, от една страна, и панегириците на *Григорий Богослов*, от друга. Вавржинек доказва, че тази връзка е преди всичко идейна, а не буквална. Литературоведско-интерпретаторски характер имат и разработките на Р. *Якобсон*, В. *Велчев*, Р. *Вечерка*, Петканова. Оформя се и друго направление от изследвания – върху езика (лексиката и синтаксиса) и стила на житията (Н. *ван Вейк*, О. *Неделкович*, Бирнбаум, Кронщайнер). Анализите разкриват наличието на архаизми в двата паметника; на лексика, отразяваща особеностите на западнослав. говори; на църковна терминология както с византийски, така и с латински и старонемски характер. Трудове по литургика и богословие включват осмислянето на църковноритуалната дейност на слав. първоучители във Византия и Моравия и направените от тях преводи на богослужебните книги. В това отношение сведенията от ЖК (гл. 14 и 15) и ЖМ (гл. 15) се сравняват и с други източници (Гошев, Куев, Бл. Чифлянов). Съществуват немалко опити да бъдат формулирани философските възгледи на Константин-Кирил с оглед на фундаментални постановки или странични влияния в рамките на средновековната богословска и естетическа култура. Осветляването на книжовното наследство на първоучителите също се опира на житията (вж. *Преводи на Константин-Кирил Философ* и *Преводи на Методий*).

Нова насока в текстологическите изследвания на житията през последните десетилетия се оформя от идеята за реконструкция на частите от ЖК, запазени в хърватските глаголически бревиари. С тази задача се заемат почти едновременно Н. Радович и Вл. *Киас*. Работата на Радович (1968) е положена на широка основа. Според него разграничаването, което Лавров прави на преписите (руски и южнославянски), не е задоволително, защото тези традиции не са затворени в себе си. Разделянето, което предлага Ван Вейк (1941), въвеждайки и в южнославянската, и в руската традиция повече редакции, той приема за по-основателно. Поставя и проблема за времето и средата, в която са възникнали службите от бревиарите, като по този начин се концентрира върху традицията на хърватските глаголически откъслеци. Радович е на мнение, че хърватските глаголаши са пригаждали текста на ЖК към службите, но лексиката на откъслеците е останала в достатъчна степен недокосната и затова те могат да бъдат от полза при оценката на автентичната кирилска традиция. Идеята на Киас (1969) е да бъдат сравнени „хърватската, сръбската и руската традиция“, за да може да се създаде основа за реконструкцията на целия текст. Крайната цел на труда, както и при Радович, е реконструкцията на ЖК. В две следващи публикации (1971, 1985) Киас продължава изследванията си върху текстовата история на паметника въз основа на по-го-

Погребението на св. Кирил. Стенопис от А. Алексов и Г. Данчов в Араповския манастир, 1864 г.

лям брой преписи. Без да включва традицията на хърватските глаголически откъслеци, той прави ново разделение на преписите. Обръща специално внимание на руските, като за разделителен белег посочва двете дати за честването на Кирил (14 февр. и 14 окт.) и поместването на ЖК в чети-минеите за февр. и окт. (преписите от група А и група В). Като трета група (група С) Киас определя преписите, разпространени в различни типове сборници.

Досега пълните преписи на ЖК не са съпоставяни с многобройните преписи извлечения от него. Б. Ангелов оповестява ок. 60 източнослав. извлечения, съхранени в ръкописи от XIV до XVIII в. – текстовете са с различен обем и от различни части на произведението (дис-

путите на Кирил, пребиваването му в Рим, отсичането на дървото Александър, тълкуването на Соломоновата чаша, отговорът на Кирил за това, що е философия).

През 90-те г. на XX в. върху историята на ръкописната традиция на ЖК работят задълбочено италианските учени Р. *Пикио*, М. *Капалдо* и Дж. *Дзифер*. Дзифер предлага нова стема на преписите, като концентрира вниманието си върху руската група – пред обобщените понятия на Лавров „руски юг“ и „руски север“ той предпочита за целите на класификацията делението на „югозападноруски“ и „югоизточноруски“ преписи. В тези параметри той отделя по-малки групи и подгрупи, слизайки почти до равнището на единични преписи. Прави и опит да не надценява значимостта на препис МДА 19, върху който се опират повечето досегашни изследователи текстолози. Капалдо (1992) е на мнение, че Дзифер не съгласува определените от него основни разклонения с традиционните групирания на ЖК, които остават непроменени от Ван Вейк до Радович и Киас.

Може да се твърди, че ръкописната традиция на ЖМ днес е сравнително добре проучена. Недостатъчно изяснени са обаче проблемите, които поставя Успенският препис: Житието там е поместено под дата 10 май, следва Похвалното слово за Кирил и Методий, при което е отбелязано: мцⷭ̂ тогѡ вⷴ·г̅·. Заедно с тези произведения са преписани също и Житие и мъчение на св. Вит, житията на Пахомий, Еразъм, Февроний. Според някои чешки изследователи това е белег, че ЖМ и конвоиращите го текстове са заети направо от чешки сборници. Този опит да се изясни как ЖМ попада в Русия, не е достатъчно убедителен. Като се има предвид, че комбинацията между ЖМ и Похвалното слово за Кирил и Методий е ранно явление, може да се изкаже предположение, че Житие-

то е пренесено в старорускатa книжнина от бълг. земи. Остават и други неизяснени проблеми – липсата на южнослав. текстови носители и на извадки от ЖМ (практика, много широко засвидетелствана при ЖК), по-слабото разпространение на Житието в старите слав. ръкописи (в сравнение отново с ЖК). В преписите на ЖМ не се забелязват особени текстови различия, но неведнъж са обсъждани въпросите за датата 10 май в Успенския препис и за лексикалната отлика пръцн – гръцъı (и досега не е ясно коя от двете думи е стояла в протографа).

Целта, която си поставят редица съвременни изследователи (Велчев, Пикио, П. *Динеков*, Петканова, Вечерка, В. Топоров, Станчев и др.) – тълкуването на житията в светлината на виз.-слав. отношения с оглед на формирането на християнската легенда и изобщо на своеобразната поетика в източноправославния регион – може да се открие и в детайлната работа на Капалдо върху един малък отрязък от текста на ЖК (гл. 13), в която е демонстрирана старателно изработена методология. Голямо значение в случая има точният превод на слав. текст, търсенето на скрития смисъл, на символичните значения, на специфичните кодове (1990).

Многократно е коментирана и жанровата форма на ЖК и ЖМ. Установено е, че като литературни произведения те са носители на най-добрите тенденции на дометафрастовата агиография, но в това отношение не пораждат традиции на бълг. почва. Композицията им е триделна – ясно се разграничават риторичен увод, изложение и заключение. В уводите и на двете жития мотивът за милостта на Бога е ключов. Съпоставянето на текстовете доказва безспорно тяхната „обърнатост“ един към друг. Различните стилистики създават усещане за художествена автономност, без обаче това да променя общото послание. Библейският цитат от Тим. 2:4, с който започва ЖК („Милостивият и щедър Бог, който очаква хората да се покаят, та всички да се спасят и да достигнат до познание на истината...“) се съдържа и в ЖМ. И в двете жития агиогероите се появяват в точно определено от Бога време, след другите праведници, по отношение на които хронологията и типизацията са строго спазени. В ЖК идеята за божието милосърдие е наложена лаконично, в ЖМ е разгърната епично. Появата на Методий в човешката история („в наше време и за нашия народ“) е мотивирана. Повествованията за първия наставник и учител на славяните (ЖК) и за първия им архиепископ (ЖМ) са самостойни, но това не изключва метатекстовата им обвързаност. Информацията за детските и младежките години на Константин говори за подчертан стремеж към достоверност. От друга страна обаче, чрез типични агиографски похвати е изведена линията за изключителността му. Пер-

Пространното житие на Методий, препис в Успенския сборник, края на XII– началото на XIII в.

Погребението на св. Методий. Стенопис от А. Алексов и Г. Данчов в Араповския манастир, 1864 г.

сонификацията на висшето християнско качество – премъдростта, и мистичната женитба между нея и Константин са белег на избраност. Неслучайно агиографът подробно разказва за Кириловото обучение. Това не е само добра информираност, но и съзнание за типа светителство – представя се герой с „апостолска святост", който по-късно в деянията си ще изразява Божествената истина преди всичко чрез словото. Смислоизграждащи символни кодове са налице и по-нататък в текста. Те подготвят едно или друго действие на Кирил (усамотяването в манастир преди диспута с Аний, усамотяването след това на Олимп преди съгворяването на слав. писмо, разчитането на надписа върху Соломоновата чаша преди Моравската мисия и др.). От друга страна, неговите мисии – публичният диспут със сваления патриарх иконоборец, Сарацинската и Хазарската, подготвят читателя за най-същностния момент от деянията на Кирил – учителството му при славяните и оформянето на езика им като сакрално-литургичен и равен на другите литургични езици. Смъртта на агиогероя в свещения Рим и почитта, която му оказват най-високопоставените мъже на епохата, приемането на монашеството като предчувствие за изпълнен дълг и символното предаване на делото в ръцете на по-големия брат смислово и композиционно завършват разказа за слав. първоучител в рамките на Житието.

Многократно с основание е изказвано мнението, че ЖМ трябва да бъде схващано като своеобразно продължение на ЖК, т. е. че то само маркира част от събитията, разгърнати в по-ранния текст на ЖК. Изложението представлява добре обмислен, макар и с несъразмерно разширен увод наратив. Видимо е неговото поделяне на две части (събитията до смъртта на Кирил и след това, до смъртта на Методий), като това не пречи да бъдат проследени деянията на героя. Осъществено е различно по модалност (спрямо ЖК) повествование (разликата се определя като сдържаност, сухост на разказа). Също както в ЖК за етническия произход на Методий не се говори. Но в ЖМ, създадено поне десетилетие след агиографския текст за Кирил при други културни условия, се наблюдава известно избистряне на слав. идея. Всяко събитие от живота на Методий е представено като провиденчески акт – подготовка за Моравската мисия между славяните. Това е тенденция, разгърната и в други произведения на най-старата бълг. книжнина, напр. в Похвалното слово за Кирил. В ЖК идеята не е така ясно центрирана – мисиите на агиогероя са равнопоставени; цели сюжетни звена от ЖК могат да съществуват напълно самостоятелно, без смис-

лово да им липсва конвоиращият текст. Днешният синтетичен прочит, обогатен от хилядолетната традиция, преосмисля акцентите и прави от Моравската мисия централно събитие. В ЖМ във всяко деяние на Методий се подчертава неговата предопределеност: изпращането му за архонт на слав. княжество („Найсетне царят, като узна за неговите способности, даде му да управлява славянско княжество – като че ли предвиждаше, бих казал аз, че ще го изпрати за учител и пръв архиепископ на славяните, та да изучи всичките им обичаи и постепенно да ги обикне", гл. 2); отиването му на Олимп, където наред с всичко друго се занимава „усърдно с книгите".

Според Рилския препис на ЖК от 1469 на Олимп се осъществява духовното, повторното побратимяване на Кирил и Методий („Той отиде в Олимп при брата си Методий и остана да живее там, отправяйки непрестанни молитви към Бога и беседвайки само с книгите. Денонощно се занимаваше с тях заедно с брата си; водейки достоен живот и насочвайки в сърцето си пътеките си към Бога, той прибавяше труд към труд и преуспяваше твърде много в божиите добродетели. Но за тези неща засега ще кажем само толкова", гл. 7). Този текст, засвидетелстван само в първия препис на Владислав Граматик, е схващан от едни изследователи като изпаднал при преписването от оригинала, а от други – като късна интерполация. Върху него се крепи и хипотезата за създаването на слав. азбука през 855. Макар и да не е изяснен текстологическият проблем „препис – прототекст" по отношение на пасажа от ЖК, налице е очевидната му близост с ЖМ („...като отиде в Олимп, където живеят свети отци, пострига се, облече черна дреха и се повинуваше покорно, като изпълняваше напълно цялото монашеско правило и се занимаваше усърдно с книгите", гл. 3). Общите ключови думи, отварящи различни семантични прочити, и в двете жития са „Олимп" и „книги".

В предсмъртното обръщение на Кирил към Методий (ЖМ, гл. 7) е вложена идеята за препредаване на делото, за неговата непрекъснатост: Кирил е слуга на Св. Троица и на Божията премъдрост, затова може да ги изрази и изяви; Методий е слуга на Кирил и именно това доброволно избрано служене го издига до ранга на продължител. Оказва се, че в края на своя живот Методий също е помислил за свой духовен наследник („Той им посочи един от известните свои ученици, на име Горазд, и рече: „Този е един свободен мъж от вашата земя, начетен е добре в латинските книги и е правоверен; нека да бъде върху него Божията воля и вашата обич, както и моята", гл. 17). В тази спираловидност на мотива в двата текста отново се открива идеята за Божията благодат, която може да намери израз единствено чрез смиреността на избраниците. Предсмъртното послание на Кирил бележи новото позициониране на Методий в повествованието. Ако до този момент двойката, теглеща една бразда, поравно е поемала товара, то останалият сам преодолява по-големи препятствия и трудности, но наградата за това е „подоброто спасение" — „Ето, брате, ние бяхме една двойка, впрегната да тегли една бразда. Аз привършвам дните си и падам на нивата. Ти пък обичаш твърде много планината; но недей зарад планината да изоставиш своето учителство, защото чрез него можеш по-добре да се спасиш" (гл. 7). Нелекият живот на Кирил е белязан изцяло от успеха, затова житието му се възприема като разказ за триумфа на усилията му. Тържественото отслужване на слав. литургия в най-големите съборни катедрали на Свещения град, който приема тялото на Кирил, е достоен завършек не само на живота му. Във връзка с това във втората част на ЖМ по-големият брат е представен не просто като заместник на Кирил, а като основна фигура в новия етап на общото им дело.

Изд.: [Под дата 11 май]. – В: Димитрий (Туптало) Ростовский. Книга житий святых в славу святыя животворящия Троицы Бога хвалимого в святых своих. Изд. Киево-Печерской лавры, 1770, с. фл–фмв; Šafařík P. J. Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů. Praha, 1851 (2 изд. Praha, 1873, 250 p.); Dümmler E. Die Pannonische Legende vom heiligen Methodius. – Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, 13, 1854, p. 145–199; Miklosich F. Chrestomathia palaeoslovenica. Vindobonae, 1861, p. 55–78; Bielowski A. Vita S. Methodii. Lwów, 1864 (Monumenta historica Poloniae, 1), p. 84–92; Бодянский О. М. Кирилл и Мефодий. Собрание памятников, до деятельности святых первоучителей и просветителей славянских племен относящихся. 1. Пространные жития Константина Философа. Списки I–XVI. – ЧОИДР, 1863, 2, с. 1–224; 1864, 2, с. 225–398; 1873, 1, с. 399–534; 2. Житие Мефодия архиепископа моравского. Списки I–VIII. – ЧОИДР, 1865, 1, с. 1–98; 3, с. 1–64; 1866, 2, с. 64–151; Dümmler E., F. Miklosich. Die Legende vom Heiligen Cyrillus. – DAWW, 19, 1870, p. 203–248; Miklosich F. Vita sancti Methodii russico-slovenicae et latinae. Vindobonae, 1870, 29 p.; Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам. 2. Кирилл и Мефодий по западным легендам. Критика легенд. Легендарный образ Кирилла и Мефодия. Codex Legendarium. СПб., 1871, с. 249–273; Perwolf J. Životy Svv. Cyrilla a Methoda. Praha, 1873 (Prameny dějin českých. Fontes rerum bohemicarum. 1. Životy svatých a některých jiných osob nábožných), p. V–XI, 1–38, 39–52; Великие Минеи Четии, собранные митрополитом Макарием, октябрь, дни 4–18. СПб., 1874, стлб. 976–1010; апрель, дни 1–8. М., 1910, стлб. 268–295; Лавров П. А. Житие святого Мефодия и Похвальное слово св. Кириллу и Мефодию по списку XII в. М., 1898, 3+23 с.; Vajs J. Pannonský životopis sv. Methoda. – Časopis katolického duchovenstva, 41, 1900, p. 387–395; Pastrnek F. Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozborem a otiskem hlavních pramenů. Praha, 1902, p. 154–215, 216–238; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 1. С., 1920, с. 29–67, 81–97; Лавров П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 239–294, 295–313; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 1–39, 39–66, 67–78; Гошев Ив. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 9–55; Lehr-Spławiński T. Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne). Poznań, 1959, p. 1–93, 96–121; Grivec Fr., Fr. Tomšič. Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960 (Radovi Staroslavenskog instituta, 4), p. 95–143, 144–167; Радојчић Ђ. Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености. Нови Сад, 1963, с. 6–73; Magnae Moraviae fontes historici. 2. Brno, 1967 (OUPB, 118), p. 57–115, 134–163; Успенский сборник XII–XIII вв. Издание подготовили О. А. Князевская, В. Т. Демьянов, М. В. Ляпон. М., 1971, с. 188–198; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 89–119, 185–195; Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 42–93, 94–130, 132–165, 166–180, 182–211, 212–250; Kronsteiner O. Житие блаженаго Мефодиа архиепископа моравьскаго. Das Leben des hl. Method des Erzbischofs von Sirmium. Salzburg, 1989 (Die slawischen Sprachen, 18), p. 30–89; Трендафилов Хр. Пространното житие на Константин-Кирил по Супрасълски препис от 1558 г. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 208–242; Мечев К. Произход на славяно-българската писменост. С., 1999, с. 373–496.

Лит.: [Горский А.] О свв. Кирилле и Мефодии. – Москвитянин, 3, 1843, 6, с. 405–434 (същото в: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 5–42); Hanka V. O sv. Kyrille i Methodiu. – ČČM, 20, 1846, 1, p. 5–33; Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен. 1. М., 1855, с. 37–44, 144–161, 172–269, 348–381; Rački Fr. Je li je podmetnuta poslanica Hadriana II. na Rostislava i Kocelja što se nalazi u Panonskoj legendi? – In: Arkiv za poviestnicu jugoslavensku. 4. Zagreb, 1857, p. 281–298; Rački Fr. Njekoje opazke vrhu dvujih legendah o slavenskih apostolih. – In: Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. 4. Zagreb, 1857, p. 98–108; Ginzel J. A. Geschichte der Slawenapostel Cyrill und Method und der slawischen Liturgie. 2 изд. Wien, 1861, p. 11–174; Лавровский П. Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян, в связи с современной им историей церковных несогласий между востоком и западом. Харьков, 1863, 588 с.; Викторов А. Кирилл и Мефодий. Новые источники и ученые труды для истории славянских апостолов. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 343–440; Филарет архиеп. Кирилл и Мефодий славянские первоучители. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 43–80; Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам. Критика документов. Римские папы и славянские первоучители. Monumenta Diplomatica. СПб., 1868, 179 с.; Daničić Dj. Rukopis Vladislava Gramatika, pisan godine 1469. 2. Život sv. Ćirila. – Starine, 1, 1869, p. 55–60; Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий. 2. Кирил и Мефодий по западным легендам. Критика легенд. Легендарный образ Кирилла и Мефодия. Codex Legendarium. СПб., 1871, 394 с.; Воронов А. Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, 331 с.; Во-

ронов А. К вопросу об источиках для истории свв. Кирилла и Мефодия. – ТКДА, 19, 1878, 1, с. 220–245; Малышевский И. Вопросы критики относительно некоторых источников для истории святых Кирилла и Мефодия. – ТКДА, 19, 1878, 3, с. 791–799; Jagić V. Die neuesten Forschungen über die slavischen Apostel Cyrill und Methodius. – ASPh, 4, 1880, p. 97–128, 297–316; Воронов А. Научное движение по вопросу о свв. Кирилле и Мефодии. – ТКДА, 22, 1881, 2, с. 391–416; Голубинский Е. Е. Святые Константин и Мефодий, первоучители славянские. М., 1885, 69 с.; Будилович А. С. Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности свв. Кирилла и Мефодия. – В: Мефодиевский юбилейный сборник. Варшава, 1885, с. 1–117; Ламанский В. Кирилло-Мефодиевская идея. – Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1885, 4, с. 208–212; Ягич В. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии. СПб., 1885, 60 с.; Малышевский И. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. – ТКДА, 26, 1885, 1, с. 84–121, 149–208, 380–410, 526–581; 3, с. 49–105, 275–310, 424–469; Snopek F. Mnich Chrabr a pannonské legendy. – Časopis Vlasteneckého muzejního spolku olomouckého, 3, 1886, 9, p. 40–41; 10, p. 89–90; Петров А. Кирилл и Мефодий. Жития св. славянских апостолов и похвальные слова им в употреблении древнерусской церкви. – Библиограф, 10, 1894, с. 103–119; Петров А. Пятидесятилетие научной разработки пространного жития св. Константина Философа (1843–1893). – ЧМОЛДП, 31, 1894, с. 559–614; Петров А. К вопросу о проповедническо-просветительной деятельности св. славянских апостолов у хазар (по новым данным). – Странник, 16, 1896, 2, с. 145–153; Snopek F. O některých nesrovnalostech v pannonských legendách. – Sborník historického kroužku, 5, 1896, p. 157–168; Götz L. Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Kyrillus) und Methodius. Gotha, 1897, 272 p.; Сперански М. Загребският ръкопис на Владислава Граматика. – СбНУ, 16–17, 1900, с. 325–338; Ламанский В. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. – ЖМНП, 1903, 346, с. 345–388; 347, с. 136–161, 350–388; 350, с. 370–405; 1904, 351, с. 137–173; 352, с. 215–239; 353, с. 131–168; Vondrák V. Studie z oboru církevněslovanského písemnictví. O původu obou tak zvaných pannonských legend. Praha, 1903, p. 67–95; Милаш Н. Славянските апостоли Кирил и Методий и истината на православието. По повод на римското движение против православната църква в 1880–1881 г. С., 1903, с. 293–355; Brückner A. Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. – Rocznik Towarzystwa przyjaciół nauk Poznańskiego, 30, 1904, p. 1–49; Lamanskij V. Vita Cyrilli. Kritische Bemerkungen (Fortsetzung). – ASPh, 28, 1906, p. 162–186; Brückner A. Cyrillo-Methodiana. 2. Thesen zur Cyrillo-Methodianischen Frage. – ASPh, 28, 1906, p. 186–229; Franko I. Beiträge zur Quellenkritik der Cyrillo-Methodianischen Legenden. – ASPh, 28, 1906, p. 229–255; Snopek F. Studie cyrillomethodějské. Brno, 1906, 170 p.; Snopek F. Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Kremsier, 1911, p. 6–34, 313–327; Начов Н. Пространните или така наречени Панонски жития на свв. Кирила и Методия. – Библиотека. Приложение на ЦВ, 21, 1912, с. 35–84; Попова И. Паннонское житие св. Мефодия по древнейшему из дошедших списков со стороны своего языка. – РФВ, 69, 1913, 1, с. 39–47; 2, с. 395–403; 70, 1913, 4, с. 364–372; 71, 1914, 1, с. 114–132; Brückner A. Die Wahrheit über die Slavenapostel. Tübingen, 1913, 127 p.; Бери Й. Върху някои от изворите за историята на Константина и Методия. – ИИД, 4, 1915, с. 184–188; Procházková F., P. Suchá. Poměr t. zv. pannonských legend k legendám byzantským století VIII–IX. – ČMM, 39, 1915, p. 28–66; Grivec F. Pravovernost sv. Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 1, 1921, p. 1–43; Теодоров-Балан Ал. Към тъй наречените Панонски жития. – ГСУифф, 19, 1922–1923, с. 1–31; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, 360 p. (2 изд. Hattiesburg, 1970, 14+360 p.); Лавров П. Кирило та Методій в давньословʼянському письменстві. Київ, 1928, с. 9–97; Оґієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 2. Варшава, 1928, с. 5–131, 199–335; Лавров П. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930 (Труды Славянской комиссии, 1), с. I–L, 9–79; Погорелов В. На каком языке были написаны так называемые Паннонские жития? – Bsl, 4, 1932, p. 13–21; Dvornik F. La „Vita Constantini" étudiée du point de vue de l'histoire byzantine. – In: Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. 2. Praha, 1932, p. 49–51; Трифонов Ю. Константин Философ (св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 307–320; Dvornik F. Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance. Prague, 1933, 10+443 (2 изд. Hattiesburg, 1969); Grivec F. Iz teologije sv. Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 14, 1934, p. 181–189; Trubetzkoj N. Ein altkirchenslavisches Gedicht. – ZSPh, 11, 1934, p. 52–54; Duthilleul P. Les sources de l'histore des saints Cyrille et Méthode. – Échos d'Orient, 34, 1935, p. 272–306; Grivec F. Biblične zgodbe sv. Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 15, 1935, p. 1–32; Grivec F. Iz teologije sv. Cirila Solunskega. – Bogoslovni vestnik, 15, 1935, p. 211–216; Grivec F. Viri staroslovenskega Žitja Metodija. – JIČ, 1, 1935, p. 336–351; Grivec F. Zaroka sv. Cirila s Sofijo. – Bogoslovni vestnik, 15, 1935, p.

82–94; Schaeder H. Geschichte und Legende im Werk der Slavenmissionäre Konstantin und Method. – Historische Zeitschrift, 152, 1935, p. 229–256; Vaillant A. Les *lettres russes* de la Vie de Constantin. – RES, 15, 1935, p. 75–77; Weingart M. Analyse philologique des légendes slaves de Constantin et de Méthode. – In: Actes du IVe Congrès international des études byzantines, Sofia, septembre 1934, 1. Sofia, 1935 (ИБАИ, 9), p. 101–109; Grivec F. Slog staroslovenskih Žitij sv. Cirila in Metodija. – Dom in svet, 49, 1936, p. 59–71; Велчев В. Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжина. Първо българско царство. С., 1939, с. 11–95; Велчев В. Славянският дух в пространните животописи на Кирила и Методия. – Славянски глас, 31–33, 1937–1940, 1–6, с. 6–15; Grivec F. Učitelj v Žitijih Konstantina in Metodija. – Bogoslovni vestnik, 19, 1939, p. 1–22; Ohijenko I. Die sprachliche Zugehörigkeit der Vitae Konstantins und Methods. – ZSPh, 16, 1939, p. 69–76; Jakobson R. Saint Constantin et la langue syriaque. – Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 7, 1939–1944, p. 181–186 (същото на англ. ез. в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam 1985, p. 153–158); Van Wijk N. Zur Rekonstruktion des Urtextes der altkirchenslavischen Vita Constantini. – ZSPh, 17, 1941, p. 268–284; Van Wijk N. Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der altkirchenslavischen Vita Constantini. – Südost-Forschungen, 6, 1941, p. 74–102; Gnidovec F. Vpliv sv. Gregorija Nazianškega na sv. Cirila in Metoda ter na njini žitji. Ljubljana, 1942, 68 p.; Grivec F. O idejah a izrazih žitij Konstantina in Metodija. – Razprave. Filozofsko-filološko-historični razred Akademije znanosti in umetnosti, 2, 1944, p. 169–194; Grivec F. Težka mesta v žitijih Konstantina in Metodija. – LS, 3, 1944, p. 73–83; Киселков В. По въпроса за народността на светите братя Кирил и Методий. – ДК, 25, 1945, 4–5, с. 21–27; Grivec F. Cyrilova křestanská moudrost. (Z doplnků k novému vydání života slovanských apoštolů). – Apoštolát sv. Cyrila a Metoděje, 33, 1946, p. 328–329; Grivec F. Adnotationes ad Vitas Constantini et Methodii. – LS, 4–6, 1946–1948, p. 70–75; Малецки М. Славяни ли са били св. Кирил и Методи. – ЕЛ, 2, 1947, 1, с. 54–58; Jagić V. Je li obadvije Panonske legende napisao Kliment. – In: Jagić V. Izbrani krači spisi. Zagreb, 1948, p. 356–364; Lehr-Spławiński T. Konstantyn i Metodiusz w walce o liturgię słowiańską. – Przegląd Zachodni, 5, 1949, 12, p. 626–638; Nahtigal R. „Otьčьsky kъnigy" (Žitije Metodovo pogl. XV). – Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede, 1, 1950, p. 1–24; Dujčev I. Zur literarischen Tätigkeit Konstantins des Philosophen. – BZ, 44, 1951, p. 105–110; Grivec F. Pripombe k žitiju Konstantina. – SR, 4, 1951, p. 264–268; Gerhard D. Goten, Slaven oder Syrer im alten Cherson? – Beiträge zur Namenforschung, 4, 1953, p. 78–88; Събев Т. Богословието на светите братя Кирил и Методий. – ДК, 34, 1954, 5, с. 26–32; Anastos M. V. The Political Theory in the Lives of the Slavic Saints Constantine and Methodius. – Harvard Slavic Studies, 2, 1954, p. 11–38; Dujčev I. Un episodo dell'attivita di Costantino Filosofo in Moravia. – RSlav, 3, 1954, p. 90–96; Lehr-Spławiński T. Dwa najstarsze słowiańskie działa literackie. – In: Lehr-Spławiński T. Rozprawy i szkice z dziejów kultury Słowian. Warszawa, 1954, p. 171–181; Lehr-Spławiński T. Przyczynek do badań nad żywotem Konstantyna-Cyryla (tzw. obszernym). – В: Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955, с. 307–310; Tomšič F. Vita Methodii. (Tekstnokritične opombe). – SR, 8, 1955, p. 195–208; 9, 1956, p. 65–79; Ангелов Б. Ст. Славянски извори за Кирил и Методий. – ИДБ „ВК" за 1956 (1958), с. 179–215; Ševčenko I. The Definition of Philosophy in the *Life of Saint Constantine*. – In: For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday, 11 October 1956. The Hague, 1956, p. 449–457; Repp F. Zur Erklärung von Kap. XV der Legende von Konstantin. – ZSPh, 26, 1957, p. 114–118; Гошев Ив. С какво писмо са били написани двете книги, които създателят на славянското писмо намерил в Херсон. Към проблема за произхода на славянското писмо. – ЕЛ, 13, 1958, 4, с. 244–250; Grivec F. Cyrill und Method zwischen Ost und West. – WSl, 3, 1958, p. 225–231; Kurz J. Patriarcha, císař a papež v Životě Konstantinově a Metodějově. – In: Sborník Franku Wollmanovi k sedmdesátinám. Praha, 1958, p. 22–34; Stankiewicz E. The Life of Methodius in the Light of Related Sources. – Indiana Slavic Studies, 2, 1958, p. 145–161; Hrabak J. Život Konstantinův a život Metodějův. – In: Dějiny české literatury. 1. Praha, 1959, p. 41–45; Lehr-Spławiński T. Żywoty Konstantyna i Metodego (obszerne). Poznań, 1959, 40+152 p.; Pogačnik J. Zgradba in slog Metodijevega žitija. – MJ, 10, 1959, 1–2, с. 57–78; Куев К. Въпроси около появата на азбуката и превода на книгите. – ГСУфф, 54, 1960, с. 82–103; Кодов Хр. Духовният чин на Кирила. – ДК, 40, 1960, 5, с. 16–20; Львов А. С. Някои въпроси на кирило-методиевската проблематика. – БЕ, 10, 1960, 4, с. 297–319; Львов А. С. Старославянское кънигъı – боукъвн. – Краткие сообщения Института славяноведения, 28, 1960, с. 61–69; Dujčev I. Il problema delle lingue nazionali nel Medio Evo e gli Slavi. – RSlav, 8, 1960, p. 39–60; Picchio R. Compilazione e trama narrativa nelle „Vite" di Constantino e Metodio. – RSlav, 8, 1960, p. 61–95; Lehr-Spławiński T. Przyczynki krytyczne do dziejów dawnych Wiślan. – In: Lehr-Spławiński T. Od piętnastu wieków. Warszawa, 1961, p. 35–41; Киселков В. За авторството на пространните жития на Кирил и Методий. – ИИЛ, 11, 1961, с. 31–53; Каждан А. П. Кем и когда написаны жития Кирилла и Мефодия. – ВИ, 18, 1962, 9, с. 183–185; Grivec F. Ciril-Metodijska ideja. – Zbornik razprav Teološke

fakultete v Ljubljani, 1962, p. 47–58; Vavřínek V. Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje a panegyriky Řehoře z Nazianzu. – LF, 85, 1962, p. 96–122; Ангелов Д. Кирил и Методий и византийската култура и политика. – Хиляда и сто години, с. 51–69; Георгиев Е. Кирил и Методий и развитието на българската култура. – Хиляда и сто години, с. 21–49; Динеков П. Делото на Кирил и Методий и развоят на старата българска литература. – Хиляда и сто години, с. 5–19; Дуйчев Ив. Към тълкуването на Пространните жития на Кирила и Методия. – Хиляда и сто години, с. 93–117; Куев К. Към въпроса за Кириловото пространно житие като исторически паметник. – Хиляда и сто години, с. 119–126 (същото в: ККФ 4, с. 288–297); Петканова Д. Литературните особености на Пространното житие на Константин-Кирил. – Хиляда и сто години, с. 127–154 (същото в: Петканова Д. Въпроси на старобългарската литература. С., 1966, с. 94–120); Петров П. Историческите основи на Кирило-Методиевото дело. – Хиляда и сто години, с. 71–91; Dujčev I. L'activité de Constantin Philosophe-Cyrille en Moravie. – Bsl, 24, 1963, p. 219–228; Nedeljković O. Prilog proučavanju leksike Panonskih žitija. – Slovo, 13, 1963, p. 194–202; Novak J. Theologie moravskopanonských životu Konstantina a Methode. – Nabožeńská revue, 1963, 1–2, p. 73–79; Salajka A. Prameny k životu a dějinám Konstantina-Cyrila a Metoděje. – In: Solunští bratři. Praha, 1963, p. 192–237; Štefanić V. Tisuću i sto godina od Moravske misije. – Slovo, 13, 1963, p. 5–27; Vaillant A. Quelques notes sur la Vie de Méthode. – Bsl, 24, 1963, p. 229–235; Vavřínek V. Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje. Praha, 1963 (RČAV, 73, 7), 124 p.; Kurz J. Der byzantino-slavische Hintergrund in der Vita Constantini und der Vita Methodii. (Charakteristik der Kyrillo-Methodianischen Epoche). – In: Byzantinistische Beiträge. Berlin, 1964, p. 121–137; Schröpfer R. Eine armenische Quelle der slavischen Vita Methodii, Kap. IX. – Cyrillo-Methodiana, p. 432–439; Ševčenko I. Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission. – Slavic Review, 23, 1964, 2, p. 220–236; Иванов Й. Сарацинска (арабска) мисия на Кирил Философ. – ИИЛ, 16, 1965, с. 91–104; Мечев К. Към въпроса за авторството на Пространните жития на Кирил и Методий. – ИИЛ, 16, 1965, с. 105–124; Perko F. Teološko-vsebinski pogled v zgradbo Metodijevega žitija. – Bogoslovni vestnik, 1965, p. 124–132; Радойчич Д. У истоков славянской литературы (К вопросу о датировке „Жития" Константина-Кирилла). – В: Вопросы истории славян. 2. Воронеж, 1966, с. 110–113; Kyas V. Charvátskohlaholské texty Života Konstantinova. – Slavia, 35, 1966, p. 530–553; Mareš F. „Jestliže někdo zabije *člověka* (?), at' pije tři měsíce z dřevěné číše a skleněné at' se nedotýká" (Vita Constantini 15, 10). – Slavia, 35, 1966, p. 525–529; Vašica J. Staroslověnske legendy o sv. Konstantinu Cyrilu a Metoději. – In: Vašica J. Literární památky epochy velkomoravské 863–885. Praha, 1966, p. 88–90; Auty R. The Gospel and Psalter of Cherson: Syriac or Russian? – In: To Honor Roman Jakobson. 1. The Hague–Paris, 1967, p. 114–117; Lehr-Spławiński T. Jedenastowiecze misji słowiańskiej Konstantyna i Metodego. – In: Lehr-Spławiński T. Konstantyn i Metody. Warszawa, 1967, p. 308–318; Mathiesen R. An Emendation to the Vita Methodii, XV. 1. – Зборник за филологију и лингвистику, 10, 1967, с. 51–53; Moravcsik Gy. Beiträge zu der Vita des Slavenapostels Konstantin. – In: To Honor Roman Jakobson. 2. The Hague–Paris, 1967, p. 1373–1377; Ševčenko I. The Greek Source of the Inscription on Solomon's Chalice in the *Vita Constantini*. – In: To Honor Roman Jakobson. 3. The Hague–Paris, 1967, p. 1806–1817; Hemmerdinger-Ἠλιάδου D. Imagination et réalité dans l'histoire de Cyrille et Méthode. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 2, p. 133–159; Lunt H. Vita Methodii XIV and Watersouts. – RS, 29, 1968, p. 39–41; Marečková D. Rostislavovo poselstvi v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých listů a listin. – LF, 91, 1968, p. 401–414; Panzer B. Die Disputationen in der aksl. Vita Constantini. Authentizität und literarische Funktion. – ZSPh, 34, 1968, p. 66–88; Radovich N. Le pericopi glagolitiche della Vita Constantini e la tradizione manoscritta cirillica. Napoli, 1968, 172 p.; Wytzens G. Zur Stil der Vita Constantini. – In: Cirillo-Metodianische Fragen, slavische Philologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968, p. 43–50; Василев В. Климент Охридски и авторството на „Панонските легенди". – БЕ, 19, 1969, 3, с. 229–240; Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 17–20, 96–306; Събев Т. По някои въпроси на хазарската мисия. – ККФ 1, с. 105–125; Тъпкова-Заимова В. Солунските славяни и произходът на Кирил и Методий. – ККФ 1, с. 63–68; Kyas V. Delší a krátší čtení v rukopisech Života Konstantinova. – Slavia, 38, 1969, p. 574–581; Marečková D. Ještě k slovu „učitel" v Životech Konstantinově a Metodějově. – Slavica Slovaca, 4, 1969, p. 225–235; Marečková D. Moravské poselství do Carihradu jako řecký dokument. (K výkladu 5. kapitoly Života Metodějova, 14. kapitoly Života Konstantinova a začátku Zákona sudného ljudem). – Slovo, 18–19, 1969, p. 109–140; Salajka A. Die Quellen zum Leben und zur Geschichte von Konstantin-Kyrill und Method. – In: Konstantin-Kyrill aus Thessalonike. Würzburg, 1969, p. 1–60; Tăpkova-Zaimova V. La mission de Cyrille et Méthode dans le cadre de l'époque. – EB, 5, 1969, 4, p. 5–13; Bratulić J. Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i staroslavenska asketskopoučna literatura. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 75–83; Aitzetmüller R. Vermischte Beiträge. 1. Zu den Väterbüchern der Vita Methodii. – AnzSPh, 4, 1970, p. 48–52; Jakobson R. По-

хвала Константина Философа Григорию Богослову. – Slavia, 39, 1970, p. 334–361; Mayer F. Causa Methodii. – WSl, 15, 1970, p. 335–360; Picchio R. Strutture isocoliche e poesia slava medievale: a proposito dei capitoli III e XIII della Vita Constantini. – RSlav, 17–19, 1970–1972, p. 419–445; Tschižewskij D. Ein kirchenslavisches Gedicht, vermutlich ein Werk des hl. Method. – Slovo, 20, 1970, p. 29–37; Георгиев Е. Състоянието на Кирило-Методиевата научна проблематика към 1100-годишнината от смъртта на Кирил. – ККФ 2, с. 13–29; Кодов Х. Около житието на Кирил Философ. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 53–64 (същото в: ККФ 4, с. 271–287); Львов А. С. О пребывании Константина Философа в монастыре Полихрон. – СС, 1971, 5, с. 80–86; Никодим митр. Мисионерското дело на св. Кирил сред хазарите. – В: Св. Кирил-Константин Философ. Юбилеен сборник от материали за църковното честуване на 1100-годишнината от блаженатa му кончина. С., 1971, с. 55–67; Събев Т. Пространното житие на Константин-Кирил първостепенен исторически извор за хазарската мисия. – ККФ 2, с. 305–315; Тахиаос А.-Е. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – ККФ 2, с. 285–293; Томов Т. Една възможна българска успоредица на легендата за Грала (Из Житието на Константин-Кирил Философ). – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 65–80; Anastasiou I. E. Conceptions Concerning the Emperors in the Vitae of Constantin-Cyril and Methodius. – Byzantina, 3, 1971, p. 3–14; Kyas V. Zásady rekonstrukce textu Života Konstantinova. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 195–200; Řeháček L. Sugdové v stsl. Životě Konstantinově. – SPr, 13, 1971, p. 53–70; Tkadlčík V. Byzantinischer und römischer Ritus in der slavischen Liturgie. – In: Wegzeichen. Festgabe zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. H. M. Biedermann. Würzburg, 1971 (Das östliche Christentum, N. F., 25), p. 313–332; Кочев Н. Хазарите и мисията на Константин-Кирил. – ИП, 28, 1972, 6, с. 54–67; Мечев К. В борба за просвета на славяните. (Черти от образа на Константин-Кирил Философ според някои негови мисли и постъпки). – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 278–283; Милев А. За народността на Кирил и Методий. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 232–235; Пейчев Б. Кириловото определение на философията. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 268–274; Сване Г. Кирил и Методий, славянски апостоли. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 213–218; Славски Ф. Първото славянско писмо. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 163–168; Picchio R. Questione della lingua e Slavia Cirillometodiana. – In: Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi. Roma, 1972, p. 7–120; Чифлянов Б. Богослужебният чин, преведен от св. братя Кирил и Методий в началото на тяхната моравска мисия. – ГДА, 22, 1972–1973, с. 223–385; Tachiaos A.-E. L'origine de Cyrille et de Méthode. Vérité et légende dans les sources slaves. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 98–140; Николова С. Съвременно състояние на Кирило-Методиевите проучвания в чужбина. – СпБАН, 19, 1973, 2, с. 25–30; 3, с. 27–31; Birnbaum H. Zur Syntax des Uspenskij sbornik. 1. Die Vita Methodii. – In: Birnbaum H. On Medieval and Renaissance Slavic Writing. The Hague–Paris, 1974, p. 151–181; Večerka R. K staroslověnským životům Konstantinovu a Metodějovu. – In: Classica atque mediaevalia Jaroslao Ludvikovský octognario oblata. Brno, 1975, p. 129–138; Львов А. О чтении одного места Жития Мефодия. – В: Источники по истории русского языка. М., 1976, с. 75–79; Király P. ZK VIII. 23: вльчскын вънеце. – Slovo, 25–26, 1976, p. 121–126; Schütz J. Anmerkungen zur Vita Methodii. – Slovo, 25–26, 1976, p. 127–137; Picchio R. The Function of Biblical Thematic Clues in the Literary Code of Slavia Orthodoxa. – Slavica Hierosolymitana, 1, 1977, p. 1–31 (същото на българ. език: Функцията на библейските тематични ключове в литературния код на православното славянство. – В: Пикио Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, с. 385–402); Георгиев Е. Возникновение оригинальной староболгарской агиографии. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 4, p. 3–23; Георгиев Е. Състоянието на Кирило-Методиевата научна проблематика към 1150-годишнината от рождението на Константин-Кирил Философ. – В: Основи на славистиката и българистиката. С., 1979, с. 229–255; Димитров П., М. Тихова. Предсмъртната молитва на Контантин-Кирил Философ. – ЕЛ, 34, 1979, 4, с. 1–10; Станчев К. О философско-эстетических взглядах Константина-Кирилла Философа. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 7–11; Mareš F. Cyril – the Monastic Name of Constantine the Philosopher. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 259–260; Бъчваров М. Константин-Кирил Философ и българската философска култура. – Проблеми на културата, 3, 1980, 6, с. 67–74; Birkfellner G. Einmal mehr zur Frage der „отьчьскъıа кънигъı" (Vita Methodii, XV). – WSJ, 26, 1980, p. 112–133; Ridley R. T. Anonymity in the Vita Constantini. – Byzantion, 50, 1980, p. 241–258; Куев К. История на триезичната доктрина и борбата на Кирил и Методий срещу нея. – Проблеми на културата, 4, 1981, 4, с. 38–44; Милев А. Старобългарските жития на Методий. – В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 38–43; Мориясу Т. Хазарская миссия Константина (Ее значение в Житии Кирилла). – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 39–51;

Николова С. Постижения и перспективи на кирило-методиевските изследвания. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 36–40; Тот И. Константин-Кирил и Методий. С., 1981, 153 с.; Тот И. Константин-Кирил като философ. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 33–35; Тъпкова-Заимова В. „Византинизмът" и делото на Кирил и Методий. – ККФ 3, с. 152–158; Флоря Б. Сказания о начале славянской письменности. М., 1981, с. 50–70; Danti A. L'itinerario spirituale di un santo: dalla saggezza alla Sapienca. Note sul cap. III della Vita Constantini. – ККФ 3, с. 37–58; Кочев Н. Към въпроса за характера на Константин-Кириловото определение за философията. – Проблеми на културата, 5, 1982, 2, с. 77–78; Picchio R. VC and VM's Pauline-Connotations of Cyril and Methodius' Apostleship. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 112–118; Левочкин И. В. Древнейший список Пространного жития Константина Философа. – СС, 14, 1983, 2, с. 75–79; Николова С. Съвременно състояние на Кирило-Методиевите проучвания в чужбина. – ККФ 4, с. 339–347; Станчев К. Константин-Кирил Философ и формирането на естетическите възгледи в средновековна България. – ККФ 4, с. 195–203; Христова В. Индекс на словоформите от Пространните жития на Кирил и Методий. – ГСУфсф, 77, 1983, 1, с. 261–330; Petrović I. Sadržajne i literarne osobine odlomaka „Žitija Konstantina-Cirila" u hrvatskoglagoljskim i ruskim tekstovima. – Croatica, 19, 1983, p. 113–129 (същото на итал. ез.: Bsl, 46, 1985, p. 5–18); Бернштейн С. Б. Константин Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. М., 1984, 166 с.; Елевтеров С. Хазарската мисия на Константин-Кирил. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 216–253; Лалева Т. Възникване, развой и съвременно състояние на научния интерес към делото на Кирил и Методий. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 20–26; Мечев К. За датировката на Методиевото пространно житие. Според данни, съдържащи се в самото произведение. – ДК, 65, 1985, 2, с. 12–17; Николова С. Делото на великия славянски просветител Методий. – ЛМ, 29, 1985, 6, с. 3–16; Петканова Д. Житието на Методий като паметник на ранната славянска агиография. – Български език и литература, 28, 1985, 2, с. 2–10; Петканова Д. Числата в Пространното житие на Кирил. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 204–215; Kyas V. Problém původního textu Života Konstantinova a Metodějova. – Slavia, 54, 1985, p. 174–176; Picchio R. Chapter 13 of Vita Constantini. Its Text and Contextual Function. – Slavica Hierosolymitana, 7, 1985, p. 133–152 (същото на бълг. език: Глава XIII на Пространното житие на Кирил: текст и контекстуална функция. – В: Пикио Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, с. 437–472); Ratkoš P. Die Sankt-Petrus-Kirmes in Großmähren gemäß der Vita Methodii. – Bsl, 46, 1985, p. 61–66; Буланин Д. Несколько параллелей к главам III–IV Жития Константина-Кирилла. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 91–107; Мичева В. Комуникативни типове изречения в езика на Пространните жития на Кирил и Методий. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 108–116; Паникян А. Художествени средства и похвати за изграждане образа на Методий в Пространното му житие. – Родна реч, 30, 1986, 5, с. 7–10; Петканова Д. Към въпроса за авторството на житието на Методий. – ЕЛ, 41, 1986, 2, с. 5–10; Петканова Д. О некоторых особенностях Пространного жития Мефодия. – In: Cirill és Metód tevékénysége Pannóniában. Budapest, 1986, p. 66–75; Флоря Б. Рукописная традиция памятников Кирилло-Мефодиевского цикла. Итоги и задачи изучения. – В: Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 25–34; Goldblatt H. On „Russkymi pismeny" in the Vita Constantini and Rus'ian Religious Patriotism. – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. 1. Roma, 1986, p. 311–328; Дуйчев Ив. Главни моменти в биографията на архиепископ Методий. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 12–17; Кенанов Д. Белокриницки сборник от XVI в. с Житието и Похвалното слово за Константин-Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 65–68; Николова С. Източници за живота и делото на Методий – проблеми и перспективи на изследванията. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 57–64; Станчев К. Пространното Житие на Методий – проблеми на структурата и семантиката. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 81–85; Тъпкова-Заимова В. Проблеми на юридическата и държавната терминология в пространните жития на Кирил и Методий. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 86–90; Николова С. Проблемът за философските възгледи на Константин-Кирил. – В: Кирило-Методиевски студии. 5. С., 1988, с. 17–48; Panzer B. Zum Text der Method-Vita. – Symposium Methodianum, p. 647–655; Petkanova D. Zur Frage der Autorenschaft der Vita Methodii. – Symposium Methodianum, p. 485–490; Schmücker A. Die Vita Methodii als hagiographischer Text. – Symposium Methodianum, p. 521–530; Vavřínek V. Byzantský model a původní prvky v nejstarší slovanské hagiografii. – In: Československá slavistika. Praha, 1988, p. 15–26; Ватев Й. Идеята за светлината в Пространното житие на Константин Философ – св. Кирил. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 35–38; Дуйчев Ив. Първоучителят св. Методий – обединително звено между славяните, Ви-

зантия и Запада. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 81–85; Иннокентий (Павлов) йером. К вопросу о составе Кирилло-Мефодиевского перевода Священного Писания. Комментарий к выражению „Въсѣ книгы исполнь, рази Макавѣи" из XV главы Жития Мефодия. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 22–28; Кочев Н. Цв. Константин Философ – св. Кирил в контекста на философската мисъл на IX в. Тезиси. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 29–34; Пенев П. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 246–317; Трифонова А. Старообрядческите ръкописи на Поморската школа и Пространните жития на св. Кирил и Методий. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 246–249; Dittrich Z. R. Die grossmährische Tätigkeit des Hl. Methods und ihre Würdigung in der Hagiographie. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 78–80; Hannick Ch. Das Hirmologion in der Übersetzung des Methodios. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 109–117; Schulz H. Das Missionwerk der heiligen Kyrill und Method: Dienst an Ostkirche und Ökumene. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 71–77; Ziffer G. Konstantin und die Chazaren. – WSl, 34, 1989, p. 354–361; Бычков В. Житие Константина как один из основных источников философско-эстетической мысли средневековых славян. – Старобългарска литература, 23–24, 1990, с. 8–12; Налбантян В. Семантика на чашата и надписът – Соломоновият комплекс в Житието на Константин. – ЛМ, 34, 1990, 6, с. 93–102; Capaldo M. Rispetto del testo tràdito o avventura congetturale? su di una recente interpretazione di *Vita Constantini* 13. – Europa Orientalis, 9, 1990, p. 541–644; Perry V. Tre schede cirillo-metodiane. – In: Filologia e letteratura nei Paesi Slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma, 1990, p. 919–929 (на бълг. ез.: Три кирило-методиевски бележки. – Старобългарска литература, 30, 1998, с. 22–31); Дзиффер Дж. Рукописная традиция пространного Жития Константина. – СС, 1991, 3, с. 59–63; Смядовски С. Георги Полаша (?) в Пространното житие на Константин-Кирил Философ. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 98–101; Steinke K. Die Methodios-Vita als Apologie der Slavenmission. – In: Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposions der griechisch-deutschen Initiative. Würzburg im Wasserschloß Mitwitz vom 25.–27. Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios. Münsterschwarzach, 1991, p. 43–48; Vlašek J. Staroslověnský život Metodějův jako dílo velkomoravské literární školy. – Slavia, 60, 1991, p. 300–307; Ziffer G. Il contributo di un congresso agli studi cirillometodiani. – OChP, 57, 1991, p. 423–428; Ziffer G. La tradizione russa sud-occidentale della Vita Constantini. – In: Studi slavici offerti a Alessandro Ivanov nel suo 70. compleanno. Udine, 1992, p. 370–397; Бернштейн С. Б. Паннонские жития святых Кирилла и Мефодия в контексте славяно-византийских отношений в конце IX в. – В: Болгарская культура в веках. Тезисы докладов научной конференции, Москва, 26–17 мая 1992 г. М., 1992, с. 3–5; Минчева А. За една спорна дума в Пространното житие на св. Методий. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 33–37; Capaldo M. Sulla Vita Constantini. Questioni minori di metodo, di esegesi, di critica testuale. – Europa Orientalis, 11, 1992, p. 295–356; Ziffer G. La tradizione della letteratura cirillometodiana („Vita Constantini", „Vita Methodii", „Encomio di Cirillo", „Panegerico di Constantino e Metodio", „Sulle lettere" di Chrabr). – In: Contributi Italiani all'XI Congresso Internazionale degli Slavisti, Bratislava, 30 agosto – 8 settebre 1993. Roma, 1993 (RSlav, 39–40, 1), p. 263–289; Дзиффер Д. Новые данные о традиции и тексте пространного Жития Константина. – Славяноведение, 1994, 1, с. 60–66; Топоров В. Н. Слово и Премудрость („логосная структура"): „Проглас" Константина Философа. (К кирилло-мефодиевскому наследию на Руси). Приложение 3. Константин Философ в „Житии". – В: Топоров В. Н. Святость и святые в русской духовной культуре. 1. Первый век христианства на Руси. М., 1995, с. 19–67, 103–256; Чешмеджиев Д. За „руските букви" в Пространното житие на Константин-Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 116–137; Ziffer G. Hagiographie und Geschichte. Die altkirchenslavische „Vita Constantini". – In: Rhytmus und Saisonalität. Kongreßakten des 5. Symposions des Mediävistenverbandes in Göttingen, 1993. Sigmaringen, 1995, p. 143–150; Ziffer G. Nota sulla tradizione manoscritta della *Vita Constantini*. – Quaterni Utinensi, 15–16, 1996, p. 321–324; Ziffer G. Per la tradizione manoscritta dell *Vita Constantini*. – Quaterni Utinensi, 15–16, 1996, p. 399–419; Ziffer G. Un nuovo gruppo di testimoni (frammentari) della Vita Constantini: Il „Grupo della paleja". – Slovo, 44–46, 1996, p. 7–25; Атанасова Д. Познати ли са били Пространните жития на Константин-Кирил и Методий в Чехия през X-XI в. – ЛМ, 41–42, 1997–1998, 1, с. 191–198; Ševčenko I. Constantine-Cyril, Apostle of the Slavs, as „Bibliothecary", or How Byzantine Was the Author of Constantine's Vita? – In: ... The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways... Festschrift in Honor of János M. Bak. Budapest, 1998, p. 214–221; Мечев К. Произход на славяно-българската писменост. По данни на български, руски, визан-

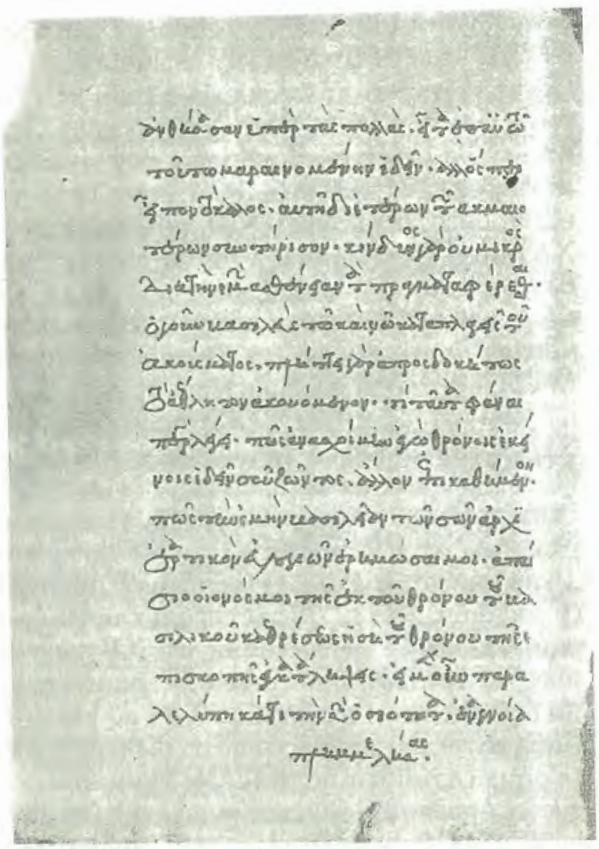
тийски и латински извори. С., 1999, с. 114–169, 170–211, 212–237; Иванова М. Типове наслови в преписваческата традиция на Житието на Константин-Кирил. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 1, p. 41–52; Podskalsky G. Theologische Literatur des Mittelalters in Bulgarien und Serbien, 865–1459. München, 2000, p. 272–276; Vulchanov V. The Lives of SS Constantine-Cyril and Methodius. Two Hagiographic Works in Honour of the Slavic Apostles. A Dr Artum Thesis presented to The Department of Scandinavian Studies and Comparative Literature. Norvegian University of Science and Technology. Trondheim, 2000, 204 p.; Иванова М. Едно изречение от Пространното житие на св. Константин-Кирил. Лексикални варианти. – В: Традиции, приемственост, новаторство. В памет на Петър Динеков. С., 2001, с. 199–206; Иванова М. Фотокопията и микрофилмите от преписите на Пространното житие на св. Константин-Кирил Философ в Научния архив на БАН – София. – Palaeobulgarica, 26, 2002, 2, p. 34–61; Bartula Cz. Ze słownictwa Żywotów Konstantyna i Metodego. – In: Dzeje Słowian w świetle leksyki pamięci Profesora Franciszka Sławskiego. Kraków, 2002, p. 377–380; Tachiaos A.-E. Cyril and Methodius' Visit to Rome in 868: Was It Scheduled or Fortuitous? — In: ΧΡΥΣΑΙ ΠΥΛΑΙ. ZΛATAIA BPATA. Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Eightieth Birthday by His Colleagues and Students. 2. Cambridge, Mass., 2002 (Palaeoslavica, 10., 2), p. 210—221.

Мая Иванова

ПРОСТРÀННО ЖИТИÈ НА КЛЍМЕНТ ÒХРИДСКИ, Българска легенда, Legenda Bulgarica – основен истор. извор за живота и делото на *Климент Охридски*. Написано е на грц. език в края на XI – началото на XII в. от *Теофилакт Охридски*, предстоятел на Охридската архиепископия най-вероятно между 1089/1090 и 1125/1126. Съдържа разнообразни и ценни сведения за бълг. история през IX–X в., както и за съвремието на своя автор. В славистичната наука е въведено от В. И. *Григорович*, който през 1845 попада на негов препис в Охрид (Григорович, В. Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1848; 2 изд. М., 1877, с. 99, 101).

П. ж. К. О. е познато по девет преписа – три пълни и шест фрагментарни. Най-ранен от пълните преписи е Охридският (Московският), който се датира от XIV в. (РГБ, № 113); Ватопедският (№ 1134 от Ватопедския манастир на п-в Атон) е от XIV–XV в.; Урбанският (по произход също светогорски, съхраняван в Университетската библиотека в гр. Урбана, щат Илинойс, САЩ, под № 2) е от XVI в. Проучванията установяват, че Ватопедският и Урбанският препис имат общ, неизвестен днес протограф, различен от протографа на Охридския препис. Най-ранен от фрагментарните, а и от всички преписи е Ватиканският от XIII в. (Ватиканска библиотека, № 1409). На второ място по старинност е Римският малък откъс от житието, запазен в ръкопис от XIV в. (№ 43 от Библиотека „Анжелика" в Рим). Иверският препис (в ръкопис № 382 от светогорския Иверски манастир) е датиран от XV в.; от него са направени останалите три известни фрагмента – всички от XVI в.: един в Библиотеката на Народното събрание на Гърция (Атински препис, № 83) и два от светогорския Дионисиев манастир (№ 280 и № 274). В достъпната днес информация за ръкописната традиция на Житието ясно се откроява активната роля на атонските манастири (К. *Нихоритис*, 1989, 1990).

Науката разполага с косвени сведения и за несъхранени в наше време преписи на П. ж. К. О. За тях свидетелстват първите старопечатни издания на текста. През 1665 Лъв Алаций публикува три откъса от Житието, но не посочва от кой източник ги е заел. Монасите Григорий Константинидис и Михаил Гора правят първото печатно издание на пълния текст (1742), служейки си (по собствените им думи) със стари ръкописи. Без да познава тяхното издание, Амвросий Памперей подготвя ново печатно издание на пълния текст, публикувано във Виена през 1802. В основата му стои неизвестен ръкопис, притежание на манастира „Св. Наум" край Охридското езеро (същият ръкопис вероятно е бил използван и за изданието от 1742, защо-

Пространното житие на Климент Охридски, Урбанският препис от XVI в.

то са налице големи правописни сходства).

Първото научно издание на П. ж. К. О. е дело на Фр. *Миклошич* (1847). Той сравнява старопечатните издания и публикува много добър текст, останал в употреба чак до началото на XX в. Н. Л. *Туницки* обнародва Житието (1918) по Охридския препис, като взема предвид и трите фрагментарни светогорски преписа. Приблизително по същото време стават известни и останалите пълни преписи, както и фрагментите от Рим, Атина и Ватикан. Те обаче са непознати (или недостъпни) за Ал. *Милев*, който издава два пъти Житието (1955, 1966), използвайки текста у Туницки. В дисертационния си труд от 1968 византологът П. Готие подготвя първото критическо издание на паметника, но не успява да го публикува. Нихоритис издава фототипно Ватопедския препис (1968). Най-новото критическо издание по всички преписи е осъществено от И. Илиев (1995).

По въпросите кой е авторът и кога е написано П. ж. К. О. са изказани най-противоречиви мнения. Днес може безусловно да се приеме, че най-късната хронологическа граница за възникването му е средата на XIII в., откогато датира най-ранният препис. От текста на Житието личи, че е писано от високообразован духовник, свързан тясно с *Охридската архиепископия*, на когото материн език е гръцкият. Тази констатация насочва към времето след 30-те г. на XI в., когато на охридския архиепископски престол е поставен първият грък архиепископ. От друга страна, догматическите спорове за изхождението на Св. Дух., изложени в творбата, са отражение на богословските позиции, на които стои Константинополската патриаршия. Те са актуални и през 1089, когато в Константинопол с пратеници на папата се обсъжда възможността да бъде свикан църковен събор и да се постигне сближение между Източната и Римската църква (С н е г а р о в, Ив. История на Охридската архиепископия от основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. 1. С., 1924, с. 272). Запазен е трактатът на Теофилакт Охридски „В какво се обвиняват латинците“, в който са изложени догматическите различия между двете църкви (вж. *Filioque*). Този трактат е използван като документ за официалната позиция на Източната църква по спорните въпроси. Сравняването на трактата със съответната част от П. ж. К. О. показва, че то е написано именно след есента на 1089, но и преди пролетта на 1091, когато става ясно, че предвижданото помирение между Източната и Римската църква няма да се осъществи. В заключителна-

та част на Житието има сведения, които позволяват да се определи още по-точно времето на написването му. Това е съобщението, че в бълг. земи по това време нахлуват варварски племена и опустошават всичко по пътя си. Ако известието се свърже с посочената граница (есента на 1089 – пролетта на 1091), може да се приеме, че споменатото варварско нашествие в бълг. земи е на печенезите. Те нападат балк. предели на Византия от 1087 до 1091, когато на 29 апр. имп. Алексий I Комнин (1081–1118) им нанася съкрушително поражение. Именно през 1090–1091 бълг. земи стават арена на едно от най-кръвопролитните печенежки нападения. Следователно това е и времето, когато е написано П. ж. К. О.

През този период охридският архиепископски престол се заема от Теофилакт. Все повече се налага твърдението, че именно той е автор на П. ж. К. О. Изследванията на ръкописната традиция потвърждават това предположение – неговото име стои в заглавието на творбата. Освен това той излага своята позиция за „изхождението на Св. Дух“ не само в трактата „В какво се обвиняват латинците“, но и чрез думите на своите герои в житието. Темата за Климент Охридски трайно присъства в творчеството на Теофилакт – той е автор на химнографски творби, прославящи бълг. първоучител като светец. Езикът и стилът на Житието показват единство с езика и стила на останалата част от Теофилактовото творчество.

Теофилакт Охридски е живял и работил около две столетия след Климент. Поради това и П. ж. К. О. носи белезите на истор. дистанция. Във връзка с това важно значение има въпросът за изворите, от които Теофилакт е черпил, за да напише своето произведение. Днес със сигурност се знае, че по негово време в бълг. земи са били известни *Пространните жития на Кирил и Методий*. Съществували са и кратките жития на Климент и Наум. Разпространени са били и множество легенди, възникнали след смъртта им, особено след превръщането на Климент в патрон на *Охрид*, където почиват мощите му. Сравняването на данните в ЖК, ЖМ и П. ж. К. О. показва, че Теофилакт най-вероятно не е използвал тези извори при написването на своята творба. Сведенията за живота и дейността на слав. първоучители и техните най-близки ученици, сред които е и Климент, са предадени доста общо и с големи неточности. Що се отнася до покръстването и просвещаването на бълг. народ, Теофилакт напълно се е доверил на легендите, които е слушал в своя диоцез. По друг начин стои въпросът за връзката между старобълг. жития на Климент и Наум, създадени от техен ученик преди средата на X в., и П. ж. К. О. Сравнението между Наумовото житие и съответните данни в творбата на Теофилакт показва пълно сходство. Предполага се, че охридският архиепископ е използвал и данните от несъхраненото до наше време старобълг. Климентово житие.

Анализът на П. ж. К. О. показва, че авторът проявява тенденциозност при възпроизвеждането на някои факти. Прекомерно се изтъкват заслугите на Византия за покръстването и духовното издигане на българите. За *Моравската мисия* на Кирил и Методий и за слав. богослужение в Моравия, а по-късно и в Б-я не се споменава. Борбата на Кирил и Методий срещу *триезичната ерес* се измества от изкуственото раздуване на споровете относно изхождението на Св. Дух. Всичко това е било в унисон със стремежите на Константинополската патриаршия и виз. императори да наложат виз. грц. език като духовен инструмент за асимилирането на българите в условията на виз. робство. От друга страна, Теофилакт рисува идилични картини на отношенията между светските и духовните властници, при които князе и царе изпитват синовна обич към архиереите. Така са представени князете Ростислав, Коцел и Борис I в отноше-

нието си към Методий, както и Борис I и цар Симеон – към Климент. Наред с това Теофилакт отстоява своята независимост от Константинополската патриаршия, като изцяло игнорира ролята и даже присъствието на виз. духовенство в Б-я след 870. Той допуска някои грешки и неточности, тъй като не познава достатъчно бълг. история и географската характеристика на Моравия и Панония през IX–X в. Спорове предизвикват две места в текста, където Теофилакт пише в 1 л. мн. ч. и по този начин се отъждествява с непосредствените Климентови ученици и съвременници. От многото опити да бъдат осветлени тези спорни места най-приемливо изглежда предположението, че в двата случая текстът е повреден, особено що се отнася до края на гл. 67 (вж. М и л е в Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 132–133).

П. ж. К. О. е едно от ценените произведения на християнската литература през Средновековието. Дело на виден църковен деец, преподавател по риторика във виз. столица и талантлив писател, творбата се отличава с приповдигнат стил и богат език. Текстът е наситен с епитети и сравнения, със синонимни натрупвания, градации, риторични въпроси. Авторът умело си служи с преките и преносните значения на думите, вплита ги в етимологически фигури, използва разнообразни тропи. По отношение на лексикалния състав неговият речник показва връзки с Омировото време. Отличен познавач на християнската литература, Теофилакт си служи с десетки перифрази и цитати от Свещеното писание, като въпреки голямото си изобилие те никога не са изолирани от повествованието. Учителят по красноречие е изградил своето произведение като беседа пред образовани слушатели.

Най-съществено в оценката на П. ж. К. О. са качествата му на истор. извор. На него се дължат някои твърде ценни сведения за Ранното бълг. средновековие, за Климент и неговите събратя по съдба, за Кирило-Методиевото дело след неговото пренасяне и доразвиване в Б-я при княз *Борис I* (852–889) и цар *Симеон* (893–927). В Житието са намерили място отделни сведения за вътрешното деление на страната и за етническите и държ. граници на Б-я на югозапад и северозапад, до Охридско и до земите на Белград и Средния Дунав. Описана е началната история на две от първите бълг. книжовни средища – *Девол* и Охрид – опорни пунктове на бълг. просвета в тези краища на страната. В Житието е вмъкнат и своеобразен каталог на запазените в XI–XII в. Климентови съчинения, който днес е основа за правилната атрибуция на редица произведения от Златния век на средновековна Б-я. В много случаи данните на П. ж. К. О. сполучливо допълват и доизясняват някои факти, отнасящи се до същата епоха, запазени в бълг. и чужди истор. паметници.

И з д .: L e o n i s A l l a t i i In Roberti Creyghtoni apparatum, versionem et notas ad historiam concilii Florentini, scriptum a Silvestro Syropulo de unione inter Graecos et Latinos. Romae, 1665, p. 259–262; Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν. Παρὰ Γ ρ η γ ο ρ ί ῳ ἱερομονάχῳ τῷ Κωνσταντινίδῃ. Ἐν Μοσχοπόλει, 1742, p. 1–50; Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου περὶ [...] καὶ ὁ βίος τοῦ ἐν ἁγίοις Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς κυρίου Θεοφυλάκτου. νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα. ἐπιστασίᾳ Ἀ μ β ρ ω σ ί ο υ ἱερομονάχου τοῦ Παμπέρεως, 1802, 140 p.; Vita s. Clementis, episcopi Bulgarorum, Graece. Edidit Fr. Miklosich. Vindobonae, 1847, 22+34 p.; Т у н и ц к и й Н. Л. Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирилла и Мефодия. 1. Греческое пространное житие св. Климента Словенского. Сергиев Посад, 1918, 144 с.; Т е о ф и л а к т О х р и д с к и. Житие на св. Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, увод и бележки Ал. Милев. С., 1955, 104 с.; М и л е в Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 76–164; G a u t i e r P. Deux oeuvres hagiographiques du Pseudo-Théophylacte. Thèse de Doctorat. Paris, 1968, p. 1–19, 24–43; [Т е о ф и л а к т О х р и д с к и]. Житие на Климент

Охридски. – В: Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български, отнасящи се до българската история. 2. Подг. Илия Г. Илиев. С., 1994 (ГИБИ, 9, 2), с. 10–41; Iliev I. G. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition. – Bbg, 9, 1995, p. 62–120.

Лит.: Муретов М. Греческое житие св. Климента еп. Словенского. – БВ, 2, 1913, июль–август, с. 475–487; Муретов М. Житие и деятельность, а также исповедание и отрывочный рассказ о (некоторых) чудесах Святого отца нашего Климента (Архи)епископа Болгарского. – БВ, 2, 1913, июль–август, с. 423–474; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913, с. 3–89; Jugie M. L'auteur de la vie de saint Clément de Bulgarie. – Échos d'Orient, 27, 1924, p. 5–8; Polách O. Kdo je autorem tak zv. „Bulharské legendy"? – AAV, 18, 1947, p. 53–74; Милев Ал. За авторството на Пространното Климентово житие. – ИИБЛ, 5, 1957, с. 405–434; Snegarov I. Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida. – Bbg, 1, 1962, p. 79–119; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 9–75; Събев Т. Житията и службите на св. Климент Охридски като исторически извор. – ГДА, 16 (42), 1967, 3, с. 132–161; Maslev S. Zur Quellenfrage der Vita Klementis. – BZ, 70, 1977, p. 310–315; Нихоритис К. Неизвестни преписи от Службата и от Пространното житие на Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 66–71; Obolensky D. Theophylaktos of Ohrid and the Authorship of the *Vita Clementis*. – In: Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο. 2. Θεολογία καὶ φιλολογία. Ἀθῆναι, 1986, p. 601–618; Нихоритис К. Към въпроса за авторството на пространното житие на св. Климент Охридски (нови сведения). – ДК, 68, 1988, 2, с. 13–19; Станчев Кр., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 14–21; Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане. С., 1989, с. 209–211; Нихоритис К. Атон и съхраняването на Кирило-Методиевските традиции. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 226–231; Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7), с. 109–139; Илиев И. Кирило-методиевски традиции в творчеството на Теофилакт Охридски. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 140–142; Iliev I. The Manuscript Tradition and the Authorship of the Long Life of St. Clement of Ohrid. – Bsl, 53, 1993, p. 68–73; Илиев И. Пространното житие на св. Климент Охридски, епископ български, в историческа интерпретация. – Минало, 3, 1996, 3, с. 22–27; Иванов С. А. Пространное Житие Климента Охридского и его автор. – В: Флоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, с. 28–65.

Илия Илиев

ПРОТОБЪЛГАРИ – вж. *Прабългари*.

ПРОУ̀ЧВАНИЯ НА АРХЕОЛОГЍЧЕСКИ ПА̀МЕТНИЦИ ОТ IX–X ВЕК в българските земи. Началото на научния интерес към археол. паметници от Първото бълг. царство може да се отнесе към 1897, когато В. *Златарски* прави първите разкопки във Вътрешния град на Преслав и започва проучванията в Преславския дворцов център. Пряко отношение към проблематиката на старобълг. архитектура има и възникналата по това време дискусия за локализирането на *Плиска*, в която участват Златарски, професорът от Виенския унив. О. Борман, руски учени от Руския археолог. инст. в Константинопол. Унгарският учен и пътешественик Ф. Каниц е първият изследовател, който посещава развалините край с. Абоба (дн. гр. Плиска) и дава мнение за тях. От намерените по повърхността строителни материали и грц. надписи върху камък, от формата и размерите на укреплението той заключава, че това са следи от римски кастел с квадратен преториум в центъра и дори изказва предположението, че на това място се е намирал гр. Бурдизу, локализиран по-късно в Източна Тракия. Мнението за античен кастел възприема и К. *Иречек*, който обаче през 1886 въз основа на съображения от общ характер застъпва становището, че край с. Абоба се е намирала бълг. столица Плисков (Πλίσκοβα), която виз. хронист Лъв Дякон определя между Преслав и Дристра. К *Шкорпил* проучва *прабългарски надписи*, съпоставя плановете на Преслав и Плиска и

стига до убеждението, че двата града са съществували ако не едновременно, то поне в близко време един след друг и са били създадени от народ, който е живял в приблизително еднакви условия. Крайният му извод е, че градът, чиито останки се намират до с. Абоба, е първата бълг. столица.

Едва след 1899 вниманието на специалистите се съсредоточава върху монументалните паметници, свързани с нуждите на държавата и църквата. Те са предимно в административните, стопанските и религиозните центрове – Плиска, Преслав, *Мадара*, *Охрид,* и свидетелстват за разцвет на строителството през Ранното бълг. средновековие. Разкриването на Големия дворец, Малкия дворец, Източната и Северната порта, *Голямата базилика* и други по-малки сгради в Плиска осветлява сложността на първите 200 г. от живота на бълг. държава в земите по Долния Дунав и същевременно поставя въпроси около хронологията на строежите, общата градоустройствена система на селищата, произхода и характера на архитектурата.

По време на началното проучване на Плиска *Преслав* е все още в сянка, независимо от резултатите на Златарски, получени при проучванията на Дворцовия център. Скептицизмът на Ф. И. *Успенски* по отношение на обектите в Преслав е опроверган от Й. Господинов. В периода 1909–1914 той открива редица паметници, които предизвикват голям интерес – манастира „*Свети Пантелеймон*“ в местността Патлейна, сгради по десния бряг на р. Тича, по-късно и *Кръглата църква*. В течение на 20-те и 30-те г. на XX в. изследователска работа е предприета и в околностите на с. Мадара (дн. в Шуменска област) – централното културно средище на държавата. През 1924–1926 Ив. Велков проучва руините северно над пътя за с. Калугерица, Шуменско (дн. към Каспичан), и попада на основите на неизвестно дотогава прабълг. *капище* с планова схема, позната от Мадара, Плиска, Преслав (основната сграда е с правоъгълен план и е разделена на две нееднакви помещения). Недалеч от него, в Мадара, стават известни основите на езическо светилище, покъсно прераснало в значителен архитектурен ансамбъл. Ръководен от необходимостта да се изяснят въпросите относно произхода, етническата принадлежност, датировката, функциите и периодизацията на монументалната старобълг. архитектура, през 1936–1937 Кр. *Миятев* осъществява археол. разкопки около Големия дворец в Плиска, които предоставят неочаквани данни за историята на тази част от Дворцовия център. Миятев подновява проучванията и около Голямата базилика. Чрез сондажи той достига до извода, че тя не е изолирана постройка, а е оградена от север и от юг със стена и сгради, които принадлежат на голям манастирски комплекс.

До средата на XX в. археол. проучвания засягат предимно монументалната архитектура, характеризирана като образец на прабълг. култура със заемки от Изтока. От края на 40-те г. изследователската програма се разширява. Първите проучвания в извънстоличен център са организирани през 1958 при дн. с. Малък Преславец, Силистренска област, където се предполага, че се е намирал Омуртаговият дворец, споменат в един от прабългарските надписи, известен като Търновски надпис от храма „Св. 40 мъченици“. Изследванията на градището до селото обаче опровергават наложеното в литературата мнение за наличието на дворец и предоставят сведения за устройството на едно от укрепените крайдунавски селища от IX в.

През 50-те и 60-те г. на XX в. изучаването на гражданската архитектура продължава с проучвания както в столичните центрове, така и в няколко укрепени средновековни селища в землищата на дн. села Попина и Гарван (Силистренска област), Кладенци (Добричка област), Стърмен (Русенска област), Церово

(Благоевградска област), Якимово (област Монтана), на с. Виница (Шуменско, дн. не съществува), в селището над античния Абритус (дн. развалини при Разград) и другаде. За пръв път в бълг. археол. литература е докоснат етногенетичният проблем в Ранното средновековие и по-подробно е разгледан въпросът за масовите жилища на населението.

Най-значителен принос в разработването на темата за гражданската архитектура несъмнено има Миятев. В студията „Жилищната архитектура в България през IX и X в." (ИАИ, 23, 1960, с. 1–21) и в монографията „Архитектурата в средновековна България" (1965) въз основа на езикови, писмени и археол. данни той разглежда археол. обекти от североизточната част на Първото бълг. царство, като започва от обикновеното жилище (землянката) и завършва с монументалните сгради. Според него следите от средноазиатския бит са безспорни и те не може да се свържат с друг народ освен с *прабългарите*. Той не посочва пътя на влиянието или поне междинните паметници, оставени от тях, но отбелязва, че старите прабълг. традиции в продължение на 100–150 г. след основаването на бълг. държава са вече значително отслабени, тъй като контактите с Южна Русия и Средна Азия са почти прекъснати. Новата култура се изгражда върху свойствени на балк. среда основи.

Дълго време общата истор. топография на Плиска остава неизследвана специално. Едва през 1998 Я. Димитров прави опит за по-детайлно разработване на проблема. Предпоставки за това са резултатите от пълното проучване на отделни участъци във Външния и във Вътрешния град, включващ Цитаделата. Откритите през последните години следи от дървени постройки в Дворцовия център, които според Р. Рашев предшестват каменните градежи, дават основание вече да се говори за т. нар. докаменен период, който обхваща VIII в. В ис-

Църквата в Малкия дворец в Плиска

тор. развитие на Плиска се открояват няколко периода. Първият е езическият – обособяват се център – периферия; резиденция – селища и некрополи; сакрално пространство – профанно пространство. Вторият период е християнският, тясно свързан с новопостроените християнски храмове – енориални и манастирски; една част от тях възникват върху основите на езически капища, като Дворцовият храм и Голямата базилика (вж. *Църковно строителство в България* през IX–X в.). Третият период е следстоличният – Плиска постепенно загубва представителните си функции. Последният период е византийският – социално-топографската и поселищната картина на столицата е пълна противоположност на първоначалния модел. Съобразявайки се с резултатите от проучванията на старобълг. култура, в началото на 60-те г. Ст. *Ваклинов* обобщава възгледите си за историята на монументалната архитектура в столичните центрове в статията „Pliska – théories et faits" (Bbg, 1, 1962). По отношение на монументалната архитектура той подчертава паралелите в Близкия изток от епохата на Омаядския халифат, във Византия и Закавказието, откъдето според него ид-

ва влиянието на късноантичното наследство, и с основание отбелязва, че първите представителни паметници на монументалната архитектура в Плиска са продължители на антична традиция, но не в нейния местен балк. вариант, а в близкоизточен, сирийско-арабски вариант.

Част от дискусионните въпроси около старобълг. гражданска архитектура са разгледани и в трудовете на Ваклинов „Формиране на старобългарската култура през VI–XI в." (1977), на К. *Попконстантинов* – „Гражданска архитектура в Средновековна България (VIII–XI в.)" (1978), на Рашев – „Българската езическа култура през VII–IX век (Археологическа характеристика)" (2001).

Проучванията на средновековните селища и свързаните с тях жилища в Северна Добруджа и Мунтения и по поречията на Прут и Днестър започват едва след Втората световна война (1939–1945). От разкопките, извършени в тези райони, е натрупан доста материал, който не е бил интерпретиран правилно. По типа на жилищата и керамичния материал селищата с нищо не се отличават от разкритите на юг от Дунав, тъй като са били обитавани от смесено славянобълг. население и са влизали в пределите на Първото бълг. царство. Някои румънски учени се опитват да ги свържат с проторумънски етнически елемент. Интересни и важни резултати са получени от разкопките на редица селища, особено в римо-византийската Диногеция при с. Гарван, където старобълг. селище е гъсто и безредно застроено. Жилищата са землянки и полуземлянки, вкопани в късноантичния пласт. Липсват следи от монументална архитектура, но е ясно, че селищата са съществували в хронологическите граници на Първото бълг. царство.

Археол. изследвания в долнодунавските земи установяват, че за разлика от предходните епохи укрепителните съоръжения през Ранното средновековие (VII–X в.) се изграждат в равнинни и слабо пресечени райони. През епохата на Първото бълг. царство землените и каменните укрепления се появяват предимно на неукрепени през римско време места. Прекъсва развитието на вековната местна укрепителна традиция и това е един от белезите на дълбоките промени, настъпили в балк. земи след създаването на бълг. държава. Укрепяването на Б-я започва със стари, отживели времето си земнонасипни съоръжения, които битуват в продължение на повече от едно столетие след 681. По-късно землените укрепления се заменят от каменни. Това е причината в каменните крепости да се запазят някои елементи от землената фортификация. В най-общ план тези съоръжения трябва да се разглеждат като съставка на традиционната бълг. материална култура с присъщата ѝ консервативност и своеобразие.

По отношение на влиянията върху монументалната архитектура в Първото бълг. царство и на техните проводници в бълг. археол. литература се оформят няколко мнения. Първите изследователи на Плиска я свързват със сасанидското влияние на паметници от Сарвистан, Фирузабад, Хатра и др. Това мнение застъпват и представители на следващите поколения проучватели. Други отдават предимство на прабълг. образци, като допускат и частична зависимост от местната архитектурна традиция. Трети са склонни да отнесат монументалните старобълг. архитектурни паметници към предбълг. период и да ги свържат с паметници от античната и ранновиз. епоха – теза, която не се ползва с популярност и е в противоречие с археол. данни. В най-ново време се оформя още едно становище, което насочва към приемственост от монументалната архитектура на Седморечието.

Преслав, най-важният военен център от укрепителната система около столицата Плиска, има важна роля още в ранната история на бълг. държава. Намерените в него три инвентарни надписа са

свидетелство, че в този аул е било съсредоточено оръжие на голям гарнизон. Той вероятно е бил и резиденция на ичиргу боила, който е заемал висша административна длъжност в държ. йерархия. Има основание да се смята, че към отразената в Чаталарския надпис строителна дейност на хан Омуртаг (814–831) се отнасят и някои сгради от най-ранния строителен период в Преславския дворцов център (напр. сградата, открита под основите на Малкия дворец и частично проучена от Ваклинов и Попконстантинов). Следващият етап от строителната дейност в Преслав съвпада с управлението на цар *Симеон* (893–927). В Българския апокрифен летопис (XI в.) за това време е отбелязано следното: „След това прие българското царство Симеон... И Преслав град [той] гради и създаде в 28 години. И много знамения сътвори цар Симеон...“ (Стара българска литература. 3. Исторически съчинения. С., 1983, с. 62). За неповторимия архитектурен облик на Преслав, оформен от множество разнообразни фактори, може да се съди от описанието му в Шестоднев на Йоан Екзарх.

Едновременно с проучването на двете монументални дворцови сгради, които получават обобщаващото наименование „Преславски дворец“, започва изследването и на площта южно от тях. На нея в продължение на близо 40 г. са разкрити следи от широки площади, застлани с добре обработени варовикови камъни, основите на Дворцовата базилика, баня, водопроводни и канализационни системи, една триделна сграда и верижно оформени постройки, които ограждат същинския Дворцов център, опасан с крепостни стени подобно на Дворцовия център в Плиска. Съпоставянето на дворцовите комплекси в двете столици показва, че в Преслав площта на Дворцовия комплекс е била увеличена. Несъмнено строителите на Преслав са продължили практиката на строителите от Плиска, но същевременно са вложили и творчество при оформянето както на двете главни дворцови постройки, така и при изграждането на комплекса като цяло. То протича на етапи. Някои изследователи предполагат, че Преславският дворцов център има сходни черти с Константинополския. В Преслав са въплътени не само традициите на бълг. монументална архитектура от предходната епоха, не само синтезът на *приложните изкуства* в България през IX–X в., но и политическата идеология на епохата, отразена в паметниците на *Преславското книжовно средище*.

След превземането на Преслав (971) от виз. имп. Йоан I Цимисхий (969–976) той не загубва своето значение, както личи от разкритите основи на т. нар. административна сграда и намерените в нея близо 900 оловни печата, използвани в кореспонденцията на висши виз. чиновници. По време на Второто бълг. царство Преслав се превръща в митрополитски център. Имената на преславските митрополити са известни от писмени извори – приписки, писма на бълг. епископи и архиепископи до папа Инокентий III (1198–1216), епиграфски паметници (напр. в надписа от с. Троица, Шуменска област, е отбелязано името на Сава, митрополит на Преслав, който построил храм, посветен на св. Никола и св. Андрей).

Значителна част от информацията за материалната и духовната култура по време на Първото бълг. царство се извлича от разкритите некрополи (сред проучвателите се открояват Миятев, Ваклинов, Ст. *Михайлов*, Ж. Въжарова, Д. Ил. Димитров, Ст. Ангелова, Л. Дончева, Рашев и др.). Съвременната наука разполага със сравнително точна характеристика на погребалните обреди в цялата територия на бълг. държава. Особен интерес представляват некрополите с трупоизгаряне. На територията на Северна България са открити некрополи в Търговище, в селата Разделна и Блъсково (Варненска област), Гарван, Бабово

(Русенска област), Юпер (Разградска област), Долни Луковит (Плевенска област). Те дават възможност за сравнително пълна характеристика. В значителна част от тях остатъците от кремирания мъртвец и метални части от облеклото са поставени в урни. Сред предметите от гробния инвентар преобладават накитите – обици, мъниста, пръстени, гривни и др. Обикновено се смята, че предметите от погребалния инвентар не са носени от покойника приживе. Те имат различно предназначение. Керамиката се обособява в две групи – цели съдове и фрагменти. Целите съдове се наричат „жертвени" („погребални") дарове. Другият вид некрополи са двуобредните. Характеристиката им обикновено се основава на сравнително богат материал, открит в близо 20 некропола. В некрополите с трупополагане се откриват индивиди с умерен или слаб примес на монголоидност. В част от тях се установяват следи от изкуствена деформация на черепа (в некропола в Девня-3), която се приписва на сарматската погребална традиция. Двуобредните некрополи обикновено се свързват с прабългарите. Географското им разположение между двете основни слав. групи некрополи показва, че вероятно прабългарите не са се заселили в тези земи, изтласквайки завареното там слав. население, а са заели изоставена, необитаема зона, която не е отговаряла на изискванията на славяните за създаване на селища. Към поменалните съоръжения се отнасят и побити грубо обработени камъни, известни в научната литература с наименованието „девташлари". Те се намират предимно в Плисковското поле, концентрирани около столицата. Според Рашев тяхното поставяне на видими, публични места за обреди вероятно е компенсация на предполагаем обичай за тайно погребване на представители от бълг. аристокрация и може би това е причината богати гробове от езическия период да не са открити досега.

В резултат на интензивните археол. разкопки през последните тридесетина години в централната част на дн. Североизточна Б-я и най-вече в Плиска и Преслав са разкрити значителен брой комплекси, повечето от които са идентифицирани като *манастири*. Концентрацията им е най-голяма в Преслав. Приема се, че е имало четири манастира във Външния град (манастира в местността Черешето, т. нар. Дворцов манастир, манастира до църквата с гроба на Мостич в местността Селище и манастира при Кръглата църква). Извън укрепения град в радиус до 5 км са били разположени пет манастирски комплекса (в местностите Патлейна, Под Вълкашина, Аврадака, Тузлалъка и Сакалова могила). На 8 км източно от Преслав е имало още един манастир – близо до аула при дн. с. Хан Крум (Шуменска област).

Единственият безспорен манастир в Плиска е комплексът около Голямата базилика. Но проучванията в близкия и по-далечния хинтерланд на първата столица се оказват по-плодотворни: към известните комплекси при с. Мадара и с. Калугерица са добавени манастирите при селата Равна (Варненска област) и Черноглавци и Сини вир (Шуменска област). Засега е известен само един манастир извън хинтерландите на Плиска и Преслав – в местността Караачтеке на 5 км северозападно от Варна.

Относителната датировка на всички комплекси е краят на IX – началото на X в. Фактът, че за нито един от тях няма каквито и да било писмени данни, поражда необходимостта от създаване и прилагане на подходящи критерии за идентификация. В това отношение на първо място по значение е тяхната структура. Засега може да се посочат следните общи черти на архитектурния им модел: 1. Ортогонална (правоъгълна) планировка. 2. Разполагане на църквата в двор – в неговия център, в едната му част, понякога и извън него; в едни случаи църквата е свободно стояща сгра-

да, в други е свързана с други сгради. 3. Наличие на специфични гробнични съоръжения – колективни гробници, индивидуални крипти и гробници, свързани с църквите, както и гробници, предварително устроени в самите църкви. Този план не се различава от добре известния модел на средновиз. манастири, представен най-добре от някои атонски манастири и от грц. манастири Хосиос Лукас във Фокида, Неа Мони в Солун, Дафни – на 10 км западно от Атина. Във връзка с идентификацията на манастирското строителство от тази епоха обаче възникват трудности поради близостта в планировките на гражданските и манастирските комплекси. По отношение на провинциалните манастири допълнителен критерий би могло да бъде укрепяването им, какъвто е случаят с *Равненския манастир* (идентифициран сигурно като манастир и въз основа на планировката, която показва близост със сирийски манастири от V–VI в.). Установено е обаче, че укрепяването не е характерна черта на бълг. манастири от IX–X в. (напр. определените с категоричност манастири в местността Караачтеке, с. Черноглавци и с. Хан Крум не са укрепени). По-сигурни се оказват други белези за идентификация – доминиращото място на църквата (вместо на резиденцията) и по-комплексното, неразчленено на малки стопански единици пространство. На тези критерии най-добре отговарят преславските манастирски комплекси в местностите Черешето и Под Вълкашина. И в двата случая манастирският храм е разположен почти в центъра на обширен двор, ограден от верижни постройки, като в Черешето манастирското предназначение на комплекса се подкрепя и от сигурната идентификация на една от сградите като трапезария. В манастира при Голямата базилика храмът също има доминираща позиция въпреки развитието на комплекса в няколко двора. Най-озадачаващ е случаят с ансамбъла в местността Аврадака, чиито

Разкопки от района на Велики Преслав, манастирски комплекс

сгради са разпръснати по такъв начин, че по-скоро могат да се разглеждат като елементи от няколко комплекса, отколкото като принадлежащи на един. Структурата на комплекса при Кръглата църква също е необичайна, тъй като неговите сгради са разположени южно от църквата. Това може да се дължи на факта, че Кръглата църква, подобно на Голямата базилика, не е била построена като манастирска, а като дворцова. Може да се посочат сходни примери (някои сирийски манастири), където храмът заема едната част на обителта, но все пак Кръглата църква остава изолирана от сградите южно от нея, които по-скоро са добавени без функционална връзка с нея.

Установено е, че в четири от разкритите манастири (Дворцовия, при Кръглата църква, в Патлейна и в Тузлалъка) е било организирано керамично производство. Приема се, че са работили самите монаси (предписанието за монашески труд е регистрирано в типика на *Студийския манастир*, който става образец и за бълг. средновековни манастири. Не е съвсем ясно как монасите занаятчии са съчетавали молитвеното усамотение и всекидневната литургична практика с непрекъснатия процес на керамичното производство, още повече, че то е изисквало специализация в раз-

лични операции. В такъв случай трябва да се приеме, че или монасите са били подбирани според техните занаятчийски умения, или че те старателно са ги развивали в манастира. Възможно е също така в братството да е имало една група монаси (грамотните), които са били ангажирани само с богослужението, докато други са били заети изключително с ръчен труд. В подобни случаи, документирани във виз. типици, групата на „работниците" се е състояла предимно от хора, които са обслужвали всекидневните стопански и технически нужди на манастира, а не от висококвалифицирани занаятчии. По-вероятно е обаче работилниците да са били наети от манастирите или дори да са били тяхна собственост заедно със занаятчиите. Не са запазени изворови сведения за подобни отношения на собственост в Б-я през IX–X в. Ето защо добре документираната практика във Византия е най-добрата възможност за истор. реконструкция. От примери, отнасящи се за атонски и други виз. манастири през X–XI в., става ясно, че те са притежавали керамични и други работилници, разположени в градове и села, но не и в самите манастири (по-големите манастири са имали малки работилници в рамките на комплекса, които са осигурявали технически и стопански монашеското всекидневие, макар че според Симеон Нови Богослов дори и в такива случаи занаятчиите са били наемани отвън).

Мащабът и качеството на занаятчийското (преди всичко керамичното) производство на работилниците в комплекса при Кръглата църква, при Дворцовия манастир, в Патлейна и в Тузлалъка показват, че тяхната продукция е била предназначена за клиенти, а не за украса на манастирските храмове или за манастирските домакински нужди, още повече че от архитектурна гледна точка работилниците не са просто стопански придатъци към ядрото на комплексите, а твърде значими и дори доминантни структури. Работилниците в комплексите на Кръглата църква, на Дворцовия манастир, в Патлейна и Тузлалъка са специализирани в определен тип луксозна продукция, а именно белоглинена рисувана *керамика* (икони, керамични плочки за архитектурна декорация, скулптурна декорация, вероятно стъкло и мозайка, косторезба). Очевидно такъв тип продукция не е била предназначена за масово потребление, а за двореца, имениятa на високопоставени служители и за църквите в Преслав. Може да се твърди, че занаятчийското производство в четирите преславски манастира говори за предварително планирана функция.

Това, което отличава комплексите в Патлейна и Тузлалъка от другите два ансамбъла с керамични работилници в укрепения град, е тяхната локализация близо до реките, където са и находищата на бяла глина. Може да се предположи, че те първи са развили производството на белоглинена керамична продукция и едва по-късно то е било практикувано и в самия град; възможно е те да са били построени като светски имения и ергастерии. Характеристика на частно имение с ергастерии, изглежда, е подходяща също за Дворцовия манастир и за комплекса южно от Кръглата църква. Цивилна интерпретация може да бъде предложена и за Патлейна. Освен доминиращата позиция на работилниците, цивилният характер на комплекса проличава и в криптата, където в една от гробните камери са открити скелетите на жена и дете, т. е. криптата е функционирала по-скоро като фамилна гробница, отколкото като манастирска, както обикновено се твърди. Това допускане означава, че макар и построени като частни светски имения, дискусионните четири комплекса в Преслав са били превърнати в манастири в определен етап от тяхното съществуване.

Археол. проучвания показват, че строителната, художествената и книжовната дейност от времето на владетелите княз

Борис I (852–889), царете Симеон и Петър I (927–969) не е престанала с преместването на политическия и църковния център на Б-я в югозападните земи. Доказателствата за това са Самуиловата базилика на о-в Св. Ахил в *Преспа*, храмът в с. Герман (Преспанско), базиликата в с. Вранища до Охрид, костурските храмове и др. Виз. хронисти свидетелстват, че цар Самуил (997–1014) е имал дворци в различни места и много крепости. Доказателство за това е и *Битолският надпис на Иван Владислав* от 1015–1016, който показва, че в тази критична година е строена крепост.

Разрушенията по време и след превземането на Преслав (971) не са засегнали напр. най-големия храм от X в. в тази част на държавата – базиликата на о-в Св. Ахил в Малкото Преспанско езеро. Резултатите от проучванията на първите изследователи – Успенски, П. Н. Милюков и Й. *Иванов*, са потвърдени от покъсните разкопки. Установява се безспорно, че върху първоначалния стенописен пласт са били означени имената на епископските седалища, които са влизали в границите на държавата до края на X в., когато Преспа е била резиденция на цар Самуил и бълг. патриарх. Тази особеност на държ. управление в течение на половин век подчертава единния характер и безспорната общност на бълг. народност от източните и западните области на Балк. полуостров. Именно в храма „Св. Ахил“ (с размери 45 х 23 м) на о-в Св. Ахил според Иванов и Успенски е погребан цар Самуил. Тяхното мнение потвърждава Н. Муцопулос, който през 70-те г. на XX в. идентифицира гроба на цар Самуил с една от четирите гробници (третата от изток към запад), изградени край външната южна стена на храма „Св. Ахил“. В гробната камера е открит скелетът на възрастен мъж с глава, положена върху „възглавница“ от керемида, оградена отстрани с тухли. При лявата ръка са намерени части от плетена ризница, а в коремната

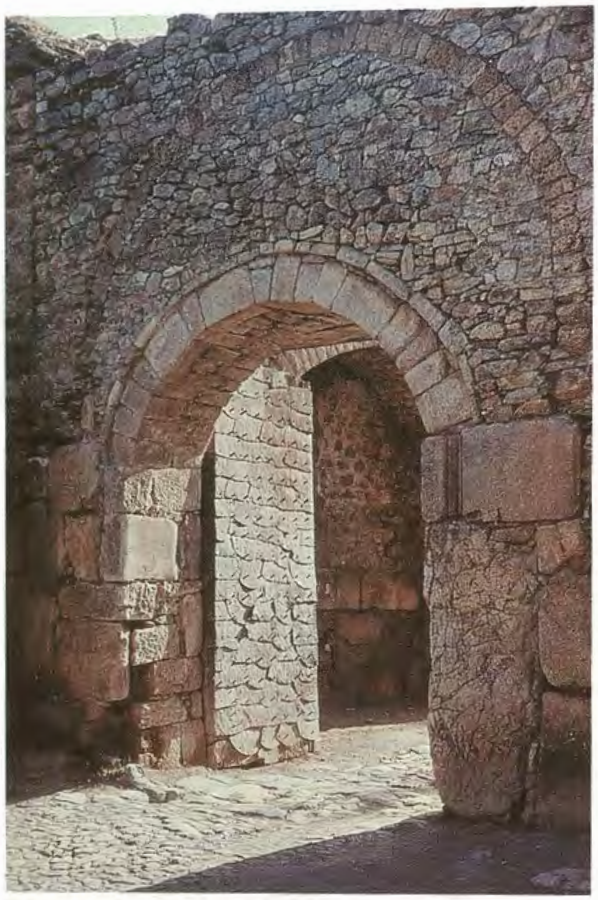

Самуиловата крепост в Охрид, гледана от стария град

област – сгънат златотъкан копринен плат. Следите от ненормално зараснала лява лакътна кост (от изворите се знае, че цар Самуил е бил ранен в 996 в битката при р. Сперхей, дн. Сперхиос, в Тесалия, Гърция) и богато украсеният плат дават основание на Муцопулос с увереност да настоява, че в този гроб е погребан цар Самуил. В останалите три гробници според него са погребани цар Гаврил-Радомир (1014–1015) и други членове на царската фамилия.

С усилената строителна дейност по времето на княз Борис I се свързва и храмът „*Света София*“ в Охрид – един от седемте храма, издигнати в страната по негово време. От този период са храмовете при с. Вранища (на 15 км северно от Струга), „Св. Георги“ в с. Старо Нагоричино (Кумановско), „Св. Богородица Левишка“ в Призрен, храмовете в Прокупле, Сервия, Костур. Както по плановата им схема (базилики), така и по следите от стенната украса редица изследователи ги датират в границите на IX–X в. Големият брой храмове с базиликален план показва широкото разпространение на този архитектурен тип във всички земи на Първото бълг. царство.

Към другия тип храмове от IX–X в. – кръстокуполните, могат да се отнесат

Порта на Самуиловата крепост в Охрид.

проучените църкви при с. Водоча (на 5 км северозападно от Струмица), „Св. Богородица Кубелитиса“ в Костур, в с. Зглавеница (Охридско), с. Крупник (Благоевградска област) и др. Проучванията през последните години доказват несъстоятелността и на схващането, че триконхалният тип храмове са били слабо разпространени както в североизточните, така и в югозападните земи на средновековна Б-я. В значителна част от храмовете се откриват следи от скулптирана украса (плочи и колонки от олтарната преграда на храмовете „Св. Ахил“, „Св. София“ в Охрид, „Светите Козма и Дамян“ в Костур, „Св. Георги“ в с. Горни Козяк и др. в района на Брегалница).

Становището, че най-ранните стенописи се намират в храмовете в югозападните краища на Първото бълг. царство, е коригирано от археол. проучвания през последните години на Архиепископската базилика в Дръстър (дн. Силистра) и на манастира в местността Караачтеке, където са открити стенописи от X в. Но тези стенописи не са запазени така добре, както монументалната живопис в костурските базилики „Светите Козма и Дамян“, „Св. Архангели“, „Св. Стефан“ или в „Св. Ахил“ и „Св. Герман“ на о-в Св. Ахил, църквите в селата Горни Козяк, Старо Нагоричино, Водоча, в охридската „Св. София“ и др., които са плод най-вероятно на самостоятелна художествена школа в Охрид или Солун. Важен извор за историята на Бълг. църква е списъкът на епископиите (Видин, Главиница, Бер, Битоля, Девол, Скопие, Средец), подчинени на Бълг. патриаршия, запазен върху стенописната украса в олтарната апсида на храма „Св. Ахил“. Разнообразието — както в украсата на храмовете, така и в книжовните паметници от този период, подсказва голямата свобода на средновековната бълг. култура. Повечето от ранните старобълг. ръкописи са отнасяни към XI–XII в., но откритите надписи и рисунки, врязани върху стените на манастирите от X в. в с. Мурфатлар (Северна Добруджа, дн. с. Басараб, Румъния) и до с. Равна, позволяват вече поголяма част от запазените писмени паметници да бъдат включени в хронологическите граници на X в. За това свидетелстват и локализираните в Равненския манастир „Св. Богородица“ манастирско училище и скрипторий.

Лит.: Jireček K. Archaeologische Fragmente aus Bulgarien. – Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, 10, 1886, p. 195; Абоба-Плиска. – ИРАИК, 10, 1905, 596 с.; Иванов Й. Цар Самуиловата столица в Преспа. – ИБАД, 1, 1910, с. 55–80; Миятев К. Разкопките в Преслав през 1930 г. – ГНАМ, 5, 1926–1931, с. 189–221; Иванов Й. Български старини из Македония.

С., 1931, 8+672 с.; Миятев К. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, 281 с.; Трайчев Г. Монастирите в Македония. С., 1933, 263 с.; Мадара. Разкопки и проучвания. 1. С., 1934, 447 с.; 2. С., 1936, 273 с.; Mijatev Kr. Der große Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. – ИБАИ, 10, 1936, с. 136–144; Ivanova V. La Grande basilique de Pliska. – ИБАИ, 12, 1938, с. 365–375; Мавродинов Н. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. – ИБАИ, 13, 1939, с. 246–252; Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина. 1. С., 1940, 24+236 с.; 2. С., 1944, 36+436 с.; Миятев Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, 14, 1940–1942, с. 73–135; Коцо Д. Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопката на „Имарет“ во Охрид. – Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, 1, 1948, с. 129–183 (същото в: Книга за Климент Охридски. Скопје, 1966, с. 129–172); Коцо Д. Наколните жилишта во Охридското езеро крај Струга. Средновековните споменици во Струга и Струшко. – Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, 4, 1951, 3, с. 1–26; Љубинковић Р. Конзерваторска испитивања и радови на цркве „Св. Софија“ у Охриду. – Зборник заштите споменика културе, 2, 1952, 1, с. 201–210; Бошковић Ђ. Архитектура Средњег века. Београд, 1957, 351 с.; Коцо Д. Проучувања и археолошки испитувања на манастирот „Св. Наум“. – Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, 2, 1958, с. 56–80; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 147–149, 167–178, 263; Hodinot R. Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia. London, 1963, p. 66–67; Stričević Dj. La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au IXe–XIe siècle. – In: Actes du XIIe Congrès des Études byzantines. Ochride, 1963, p. 208–209; Станчев Ст. Старобългарската култура през VIII–X в. Кратка археологическа характеристика. – ТВПИ „КМ“, 1, 1964, с. 19–54; Миятев Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 122–126; Коцо Д. Триконхалните цркви во Климентовото време. – В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 91–98; Мошин Вл. Најстарата кирилска епиграфика. – В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 35–44; Μουσόπουλου Ν. Ἐρευνες στήν Καστορία και τον Ἅγιο Αχίλειο. – Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, 2, 1965–1966, p. 91–223; Станчев Ст. Велики Преслав. С., 1966, 92 с.; Коцо Д. Археолошки проучувања во Охрид од 1959 до 1965. – Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, 19, 1967, с. 257–266; Коцо Д. Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир Св. Панталејмон во Охрид. – Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот – Скопје, 19, 1967, с. 245–255 (същото в: Климент Охридски. Скопје, 1986, с. 213–224); Станчев-Ваклинов Ст. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI в. – ТВПИ „КМ“, 5, 1967, с. 125–162; Станчев-Ваклинов Ст. Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 49–68; Преслав. 1. С., 1968, 184 с.; 2. С., 1976, 272 с.; 3. Варна, 1983, 301 с.; 4. С., 1993, 404 с.; 5. С., 1993, 216 с.; Заимов Й. Битолски надпис на Иван Владислав – самодържец български. С., 1970, 170 с.; Божилов Ив. Битолският надпис на Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. – ИП, 27, 1971, 1, с. 84; Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 419 с.; Миљковић-Пепек П. Комплексот цркви во Водоча. Скопје, 1975, 30 сн.+11 сх.+29 табл.; Чангова Й. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX–XIV в.). – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 79–101; Плиска – Преслав. Проучвания и материали. 1. С., 1979, 212 с.; 2. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща. Шумен, 1976. С., 1981, 222 с.; 3. Славяни и номади. С., 1981, 101 с.; 4. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав. С., 1985, 224 с.; 5. Шумен, 1992, 313 с.; 6. С., 1993, 203 с.; 7. Шумен, 1995, 333 с.; 8. Шумен, 2000, 256 с.; Овчаров Д. Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град (IX–X в.). – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 107–116; Рашев Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982, 235 с.; Перник. 2. Крепостта Перник VIII–XIV в. С., 1983, 215 с.; Чангова Й. Перник. 3. Крепостта Перник VIII–XIV в. С., 1992, 220 с.; Гроздданов Цв. Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век. Скопје, 1983, 321 с.+110 ил.; Медынцева А. А., К. Попконстантинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, 131 с.; Овчаров Д. Българската средновековна археология през последните десет години (1974–1984). – Археология 26, 1984, 4, с. 46–62; Попконстантинов К. Старобългарската епиграфика през последните десет години (1974–1984). – Археология, 26, 1984, 4, с. 33–45; Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 251 с.; Миљковић-Пепек П. Христијанската архитектура кај Македонските Словени од пред средината на IX век до 1018 година (период на прв културен подем на Македонските Словени). – В: Климент Охридски. Скопје, 1986, с. 225–237; Димитров Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна, 1987, 303 с.; Попконстан-

тинов К. Глаголическата писмена традиция в средновековна България през IX–XI век. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 283–290; Ангелова С. Археологическо проучване на средновековния Дръстър (Резултати и перспективи). – В: Дуросторум – Дръстър – Силистра. Силистра, 1988, с. 32–53; Алексова Бл. Епископијата на Брегалница: Прв словенски црквен и културно-просветен центар во Македонија. Прилеп, 1989, 316 с.; Dobrudža. Études éthno-culturelles. Sofia, 1987, 238 p.; Проблеми на прабългарската история и култура. 1. С., 1989, с. 129–159, 187–255, 275–355, 400–459; 2. С., 1991, 285 с.; 3. Шумен, 1997, 411 с.; Гроздановъ Цв. Студии за охридскиот живопис. Скопје, 1990, 238 с.; Тотев Т. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 3–13; Овчаров Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. 1. Преславската патриаршия през X век. С., 1991, 177 с.; Българите в Североизточното Причерноморие. Изследвания и материали. 1. Велико Търново, 1992, 195 с.; 2. Велико Търново, 1993, 276 с.; 5. Велико Търново, 1996, 456 с.; 6. Велико Търново, 1997, 484 с.; Приноси към българската археология. 1. С., 1992, 286 с.; 2. С., 1993, 208 с.; Георгиев П. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 143 с.; Павлов Пл. Княз Пресиан II – последният владетел на Първото българско царство и претендент за византийската корона (996/7–1060/61). Велико Търново–Стара Загора, 1993, 48 с.; Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 296 с.; Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Вакланов. Велико Търново, 1994, 339 с.; Овчаров Н. Проучвания върху средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. С., 1994, 165 с.; Kronsteiner O., K. Popkonstantinov. Altbulgarische Inschriften. 1. Salzburg–Wien, 1994 (Die slawischen Sprachen, 36), 266 p.; Тотев Т. Някои наблюдения във връзка с типологизацията на преславските кръстокуполни църкви. – Старобългарска литература, 27, 1994, с. 3–11; Бакалов Г. Средновековният български владетел. С., 1995, 271 с.; Георгиев П. Богоспасеният град Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 87–102; Георгиев П. Манастирът при Голямата базилика в Плиска – средище на просветна и книжовна дейност през IX–X век. – В: Преславска книжовна школа. 1. Изследвания и материали. С., 1995, с. 332–337; Гроздановъ Цв. Свети Наум Охридски. Скопје, 1995, 239 с.; 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, 320 с.; Археолошка карта на Република Македонија. 2. Скопје, 1996; Тотев Т. Средновековна Винница. Шумен, 1996, 160 с.; Велев И. Кирилометодиевската традиција и континуитет. Скопје, 1997, 344 с.; Popkonstantinov K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. 2. Salzburg–Wien, 1997 (Die slawischen Sprachen, 52), 254 p.; Тотев Т. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, 139 с.; Popkonstantinov K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. Nachträge. Abgars Brief an Jesus, auf einem Bleiamulett des 10. Jhs. – Die slawischen Sprachen, 56, 1998, p. 17–23; Божилов Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. С., 1999, 704 с.; Дончева-Петкова Л. Одърци. Селище от Първото българско царство. 1. С., 1999, 186 с.; Totev T. The Ceramic Icon in Medieval Bulgaria. S., 1999, 156 p. (на бълг. ез. С., 2001, 160 с.); Пириватрич С. Самуиловата държава. Обхват и характер. С., 2000, 270 с.

Библиографии: Георгиева С., В. Велков. Библиография на българската археология (1879–1966). 2 прераб. и доп. изд. С., 1974, с. 140–202, 255–263; Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). Списък на литературата. – В: Плиска – Преслав. 7. Шумен, 1995, с. 155–332; Тодорова-Вълкова И. Списание Археология XXVI–XL. Библиографски указател 1984–1999. – Археология, 61, 2000, 1–2, с. 93–128.

Казимир Попконстантинов

ПРОУЧВАНИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПАМЕТНИЦИ ОТ IX–X ВЕК

на територията на Велика Моравия. Археол. проучвания представляват основна предпоставка за изясняване на въпроси, свързани както пряко с дейността на Конастантин-Кирил и Методий във *Велика Моравия*, така и с цялостната политическа и културна история на страната, включително и с понататъшната съдба на слав. култура по тези земи. Осъществявани са в няколко географски и темпорални направления с оглед на твърде широки цели. Географският им обхват засяга области от територията на Великоморавското княжество през различните периоди от неговото съществуване. Тъй като проблемът за точните граници на княжеството е все още дискусионен, а и най-важните археол. находища не са равномерно разположени по цялата му някогашна терито-

рия, главен обект на научен интерес са преди всичко централните моравски области – т. нар. Стара Моравия, Западна Словакия (Нитранско), районът на Залавар – средновековния Мосапурк/Мозабург (Mosaburg), слав. *Блатноград*, т. е. столицата на слав. панонски князе Прибина и *Коцел* на територията на дн. Унгария. Мнението, че Велика Моравия на князете Моймир I (830–846), *Ростислав* и *Светополк* трябва да се локализира южно от Дунав (срв. напр. И. *Боба*, 1971), все още не е получило широк прием сред съвременните изследователи и не се подкрепя от археол. данни.

Най-голям брой селища, отнасяни по своята материална култура към Великоморавското княжество, се концентрират по средното и долното течение на р. Морава и очертават централната в икономическо, демографско и политическо отношение част на страната между реките Дия, Морава и Дунав. От разкритите на територията на дн. Чехия и Словакия находища безспорно най-голямо е значението на находищата при с. *Микулчице* (между дн. градове Ходония и Бржецлав), Старе Место край Ухерске Храдище в Моравия (вж. *Велеград*) и *Нитра* в Словакия. Находки от великоморавския период са открити и в редица други селища – Храдище край Зноймо, Старе Замки край Лишен, Райхрад, Долни Вестонице, Поханско край Нейдек, Поханско край Бржецлав, Вишков, Пршеров, Страхотин, Оломоуц, Освйетимани, Победим, Девин, Братислава, Дуцове. Още не са подробно проучени археол. находища в Словакия в Майцихов, Юр, Вършатске подхрадие – околия Поважка Бистрица, Смижани, Хронски Бенядик, Прашник, Тълмаче.

Проучванията не могат да бъдат строго ограничени в рамките на великоморавския период не само поради относителната точност в датирането на находките, но и поради факта, че характеристиката на Велика Моравия като културна, икономическа и политическа единица изисква да бъдат определени елементите, от които кристализира културата, насоките на миграциите на населението и евентуалните странични влияния. Поради това особен интерес представляват не само най-ценните находки от зрелия великоморавски период, но и връзката им с по-стари художествени и занаятчийски техники, както и определянето на елементите, които показват народностната принадлежност на тези земи по онова време. П. а. п. на посочените територии стават особено плодотворни след Втората световна война (1939–1945), по-точно след 1948. Дотогавашните случайни находки и отделни проучвания и консервации, дело на ентусиасти, а често и на непрофесионалисти, дават непълна представа за материалната култура на слав. население от този период и за връзката му с културата от предходните епохи.

От конкретните археол. находки, предхождащи по време Великоморавското княжество, на първо място е керамиката от т. нар. пражки тип. По този разпространен вид керамика, характерен и за т. нар. черняховска култура, хипотетично могат да се проследят областите, заселени от славяни в средата на първото хилядолетие от н. е., пътищата на разселването им, както и формирането на народностна култура в много широки граници, свързана още със слав. прародина (територията на съвременна Западна Украйна и Южна Полша). Тъй като проблемът за народностната идентификация на археол. култури е твърде сложен, тази хипотеза не е категорично приета в науката. Датирането на черняховската култура към втората половина на V в. дава възможност да се проследят развитието и разпространението ѝ южно от Карпатите до средата на VII в. и постепенното развитие на материалната култура на територията на Велика Моравия чак до обособяването на същинската великоморавска култура (ок. втората третина на IX

в.), за която има и повече сведения в истор. извори. П. а. п. от последните четири-пет десетилетия на XX в. разкриват високата степен на развитие и специализация на занаятите, особено на онези от тях, които обслужват духовния и обществения живот по време на разцвета на Великоморавското княжество. В повечето от проучените досега центрове през VI–VII в. е имало аграрни селища, характеризиращи се с керамика от пражки тип и погребален ритуал с трупоизгаряне. Показателен е случаят с великоморавското селище, разкрито в местността Вали край Микулчице, където изграждането на укрепен комплекс с княжеска крепост започва през втората половина на VII в. върху основата на обикновено земеделско село. От намерената там керамика най-често се срещат изделия от печена глина, задоволявали нуждите на земеделското население и от околните аграрни селища. Широките вазообразни съдове, близки по форма до изделията от пражки тип керамика, са изработвани на ръчно грънчарско колело и в горната си част са украсени с успоредни вълнообразни бразди. Подобна керамика се среща в широки области на тогавашния слав. свят. Но успоредно с тези съдове, макар и в по-малко количество, в Микулчице се срещат и амфори с две дръжки и „бутилки", изработени през втората половина на IX в. от фина жълтеникава глина. Първоначално те са били смятани за виз. производство, доставено чрез търговия. След разкриването на грънчарска пещ в с. Сади край Ухерске Градище, в която са били изпичани подобни съдове, става ясно, че те са местно производство, повлияно от виз. образци. Проучването на вариантите във формите, обработката на глинения материал и неговите примеси показва, че този по-ограничено разпространен тип керамика се е произвеждал не само в Старе Место край Ухерске Градище (където се открива като инвентар на некрополите), но и в други великоморавски средища. Грънчарски работилници, които доразвиват късноантични традиции, се срещат и в областта на стария слав. Блатноград заедно със сребърни украшения, еднакви по форма и техника на изработката с находките от централните моравски области.

Аналогично развитие може да се проследи, макар и върху значително по-малък брой предмети, и при оръжието. Великоморавският тип бойни брадви се оформя към средата на VIII в. при смесване на късноримската традиция с местното слав. производство. При сравнение с този най-разпространен вид оръжие рязко се открояват отделните мечове и копия, които потвърждават търговските и военните контакти на Велика Моравия с франките. Желязото, необходимо за оръжие и сечива, произхожда от Моравия, където добиването му от втората половина на VIII в. има характер на масово производство. Разкрити са множество железарски центрове с пещи за топене на руда (добиваните по тези места магнетит и хематит) – в Желеховице, Долни Суколом, Развадовице, Кралова и Жеротин, както и в по-големите укрепени великоморавски селища в Старе Место край Ухерске Градище, Поханско край Бржецлав, Нитра, Победим и Микулчице. Добиваното в тях желязо се е използвало като полуфабрикат, от който в ковашките работилници са се изработвали над 500 вида сечива, оръжие и други предмети. Подобен полуфабрикат са т. нар. гривни – железни отливки с формата на брадва с отвор в единия край, за които се предполага, че са използвани като средство за разплащане при разменната търговия.

П. а. п. показват, че във Великоморавското княжество са били добре развити и художествените занаяти – златарство и обработка на благородни метали. За широкото им приложение свидетелстват разкритите малки златарски пещи, клещи, чукчета, наковални и множество керамични тигели. Това специа-

лизирано производство е в пряка връзка със социалното разслоение на великоморавското общество и е предназначено да обслужва висшите му слоеве. И то е продължение на местните традиции, в които още от началото на IX в. се наблюдават импулси от западен (франкски) произход, с чиято помощ се оформя стилът на зрелия великоморавски период. За Микулчице през първите две трети от IX в. са типични бронзовите позлатени шпори, декорирани с човешки маски, както и металните украшения за колани и наконечници за колани от благородни метали, които нямат аналог в централните великоморавски области. Според Й. *Поулик* те вероятно са отличавали княжеската военна дружина, чието седалище е било в Микулчице. През последната трета на IX в. се прилагат и виз. и ориенталски декоративни техники. Освен обиците и пръстените, сред декоративните предмети от великоморавски работилници са и т. нар. гомбики – кухи копчета, декорирани с ковани растителни или животински мотиви или с гранулация. Те били украшения в мъжкото и в женското облекло, пришивали се на дрехата от двете страни под врата, но не служели за закопчаване. Типични за цялата централна великоморавска област, в особено големи количества те са открити в Микулчице, в Поханско край Бржецлав и в Старе Место край Ухерске Храдище. В по-малко количество се срещат в погребения от последната трета на IX в. и първата половина на X в. на територията на Средна Чехия.

Археол. разкопки показват следи и от други занаяти – стъкларство, тъкачество, художествена обработка на кост, дървообработване, каменарство и строителство, рибарство. Занаятите били съсредоточени предимно в големите великоморавски средища, за които не било типично земеделското производство.

Като цяло археол. извори показват голямо имуществено и социално разслоение на великоморавското общество – налице са съществени различия в материалната култура на обитателите на укрепените княжески дворци и селища, от една страна, и на широките слоеве селско население, от друга. Това личи както в елементите на облеклото и украшенията, изработени от благородни метали за велможите и техните приближени, така и в състава на храната (месната храна в укрепените селища е засвидетелствана от големия брой кости на домашни животни) и в устройството на селищата и постройките. Докато за селата са характерни полуземлянки с каменно огнище в единия ъгъл, в укрепените селища сградите са надземни, строени с камък и хоросан. Някои от проучваните в последно време находища вероятно са свързани със собствеността на великоморавските велможи – напр. дворецът в Поханско край Бржецлав, изграден през втората половина на IX в. и укрепен с дървена стена, се отличава с жилищна сграда – вероятно резиденция на велможата, строена едновременно с каменна църква от периода след пристигането на Кирило-Методиевата мисия в Моравия. Това дава основания да се предполага, че целият комплекс е бил резиденция на някой от членовете на княжеския род или на негов приближен. Подобен характер има и укреплението в Дуцове край Търнава в Западна Словакия.

Разкриването на голям брой каменни църкви (общо 20 открити досега в Моравия) е една от най-важните новости, установени по време на системните П. а. п. Тя опровергава погрешното остаро мнение, че Велика Моравия не познава зиданите църкви и че през IX в. църковните сгради са били само леки дървени постройки. Досегашните разкопки показват, че църковно строителство във Велика Моравия се извършва от началото до края на IX в. в княжеските центрове и в резиденциите, което означава, че християнството е било приемано най-напред сред управляващата прослойка.

Анализът на проучените некрополи показва, че преминаването от погребения с трупоизгаряне към погребения с трупополагане не е пряк резултат от приемането на християнството. Голямото количество предмети, открити при ранните погребения с трупополагане, насочва към извода, че те са все още отражение на езически ритуал, а влиянието на християнството се осъществява по различно време в различните некрополи чрез намаляване на броя на предметите и свеждането им фактически само до съставки на облеклото. Едно от селищата, където това влияние се проявява най-рано, е Старе Место край Ухерске Храдище – в IX в. там броят на предметите е минимален. През сравнително продължителен период от време старият и новият погребален ритуал съществуват паралелно в едни и същи селища и некрополи. Данните от археол. проучвания се подкрепят от истор. извори. В решението на Манхаймския събор (852) се споменава, че моравското християнство е „грубо", със силни езически отживелици.

Църковните постройки са най-важното археол. свидетелство за равнището и разпространението на християнството в Моравия по времето на Кирило-Методиевата мисия, а и преди нея. Разкритите следи от мазилка от външната и вътрешната страна на сградите, както и останките от цветни фрески с растителни и животински мотиви и човешки маски допълват представата за оформлението и външния им вид. Многообразието на архитектурни форми е обект на оживени дискусии, свързани преди всичко с въпроса за произхода им. Някои от тях могат да се тълкуват като влияние на западни мисии от Бавария, други показват връзката с областите на Адриатика, Византия и Б-я. Но тъй като от постройките са запазени само основите, които също често са нарушени, а и самите сгради в повечето случаи са със сравнително неголеми размери, реконструкцията на надземните им части неизбежно е доста субективна. Поради това дискусиите не са приключили с категорични становища.

Християнството като идеология на управляващата прослойка във Велика Моравия е засвидетелствано и от предмети, свързани с християнската символика. Най-голям е броят на намерените в местността Вали край Микулчице. Сред тях е сребърно кръстче с изображение на разпънатия Христос, облечен с туника, за което се смята, че е донесено от Византия. Местно производство са оловните кръстчета от Микулчице. Сред намерените при разкопките предмети предствляват интерес: кован равнораменен кръст с изображение на човек, към краката на когото плуват риби; позлатен наконечник за колан с изображение на свещеник или епископ, който благославя; позлатен реликвиар във форма на богослужебна книга. В другите великоморавски центрове сред находките също се срещат железни или бронзови кръстчета. Откроява се оловно кръстче от с. Сади край Ухерске Храдище, от едната страна на което е написан литургичен текст, а от другата е изобразено разпятие.

Резултатите от археол. проучвания създават възможност да бъдат обсъдени важни въпроси: кои от проучените досега великоморавски селища могат да се свържат със споменатите в писмените извори средища, кое от тях може да се отнесе пряко към дейността на Кирил и Методий като тяхно средище, къде са се намирали столицата и катедралният храм на Велика Моравия. Една част от учените смятат, че моравските владетели не са имали постоянна резиденция, а са управлявали „от седлото", т. е. при непрекъсната смяна на местонахождението си, както е било обичайно за европ. владетели по онова време. Сред чешките и словашките изследователи преобладава мнението, че при известна подвижност все пак е съществувал и по-

стоянен център, както в Киевска Русия. Такъв център се оформя след прогонването на Прибина през 830 от моравския княз Моймир I. Тогава Нитра остава главно средище на източната част от Велика Моравия – Нитранско, и запазва относителна самостоятелност. Това се доказва и от археол. находки, датирани от целия IX в. Другият център на Великоморавското княжество вероятно се е намирал на територията на Староморавското княжество. Подобно предположение се подсказва от изобилието и богатството на материалната култура в най-големите археол. обекти – Микулчице, Старе Место край Ухерске Градище, Поханско край Бржецлав. От писмените извори са известни само имената на Нитра (Nitrava), Братислава (Preslavgrad) и Девин (Dowina). Имената на разкритите великоморавски селища по течението на р. Морава не са известни. Споменаванията във Фулденските анали за „неизказаната" крепост на Ростислав, достигната от франкските войски в 869, която „...не прилича на никоя друга древна крепост" („ineffabilem Rastizi munitionem et omnibus antiquissimus dissimillem"), както и известията за отиването на Светополк в „стария град на Ростислав" („urbem antiquam Rastizi ingressus"), за да обърне оръжието си срещу франките, не могат да се отнесат към никое от изброените селища. Локализацията им е обект на дискусии и въпросът остава нерешен. Преди да започнат системни археол. проучвания в тези области, са изказвани хипотези за връзката им с археол. находища в Старе Место край Ухерске Градище и Велеград. Съвременните изследвания обаче не потвърждават тези хипотези – двете села с име Велеград/Веліград са известни едва от XII в. и няма основание да се смятат за великоморавски средища, а характерът на находките от Старе Место край Ухерске Градище не позволява то да се идентифицира категорично със селищата, споменати във Фулденските анали. Въз основа на находките от местността Вали край Микулчице Поулик предполага, че разкритото там укрепено селище (със самостоятелен отделен квартал от дървени къщи и голям брой шпори и оръжие, типично за конниците) може да се смята за селище на княз с военна дружина. Подобни находки от шпори и оръжие, свидетелстващи за военни дружини, са намерени и на о-в Св. Иржи в Ухерске Градище, в Старе Замки край Лишен, в Победим и Нитра. Най-убедителна засега е хипотезата, че „неизказаната крепост" и „старият град" на Ростислав, столица на княжеския род на Моймировците, трябва да се търсят в Микулчице. Тя се подкрепя от разнообразието на форми и богатството на облеклото, жилищата и оръжието, от големия брой ключове, както и от размерите на укреплението. Материалната култура, засвидетелствана от археол. разкопки в Микулчице, се различава рязко от околните земеделски селища.

Големият брой църковни постройки дава възможност за множество хипотези във връзка с *гроба на Методий*, който според ЖМ (гл. 17) се намира „в съборната църква", а според *Проложното житие на Кирил и Методий* – „от лявата страна в стената зад олтара на Св. Богородица". Многобройни са съвременните научни съобщения за „откриването" на този гроб в околностите на Ухерске Градище или в Нитра, или дори в Сремска Митровица, но нито едно от тях не доказва, че е открит именно гробът на Методий. Според Поулик голямото количество находки и размерите на църквите в Микулчице означават, че точно там се е намирало епископското седалище на Методий, макар че гробът му не е открит. В общия контекст на П. а. п. въпросите за столицата на Великоморавското княжество, за архиепископското седалище и за гроба на Методий не могат да се смятат за окончателно решени.

След разпадането на Великоморавското княжество в началото на X в. извес-

тна роля продължават да играят само центровете в Оломоуц, Братислава и Нитра, а останалите познати днес великоморавски средища са изоставени. Често близо до тях се основават земеделски селища, чиито жители използват останките от сградите като строителен материал. През X в. типични за великоморавската култура предмети се появяват на територията на Средна Чехия – по-специално в центъра на племето зличани (Коуржим) и в пражката крепост. Сред тях са преди всичко златни и сребърни украшения, пренасяни от Велика Моравия или произвеждани в чешките земи. Това е едно от археол. основания за приемствеността в материалната култура на Велика Моравия и Чешкото княжество на Пршемисловците.

Лит.: Annales Fuldenses, sive Annales regni Francorum orientalis. Ed. F. Kurze. Hannoverae, 1891, 152 p.; Stanislav J. Slovenská liturgia na Slovensku a síldo Metodovo a Gorazdovo. – Historica Slovaca, 1–2, 1940–1941, p. 5–43; Mitscha-Märheim H. Die frühmittelalterlichen Gräbenfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, Münchendorf und Schwechat. – Niederdonau, Natur und Kultur, 3, 1941, 8, p. 3–17; Poulík J. Staroslovanská Morava. Praha, 1948 (Monumenta archaeologica, 1), 181 p.+78 ill.; Kalousek Fr. Velkomoravské hradisko ve Znojně-Hradšti na Moravě. – SPFFBU, 4, 1955, řada historická (C), 2, p. 1–30; Кухаренко Л. Славянские древности V–IX веков на территории припятского Полесия. – Краткие сообщения Института материальной культуры, 57, 1955, с. 33–38; Pleiner R. Výroba železa ve slovanské huti u Želechovic na Uničovsku. – RČAV, 65, 1955, 6, 4–43; Eisner J. Archeologie o Velké Moravě. – Slavia, 25, 1956, p. 283–289; Poulík J. Nové slovanské výzkumy na Moravě. – In: Vznik a počátky slovanů. 1. Praha, 1956, p. 239–258; Turek R. Nový slovanský výzkum v Čechách. – In: Vznik a počátky slovanů. I. Praha, 1956, p. 216–238; Poulík J. Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov, 1960, 303 p.; Dekan J. Devín a Veľká Morava. – Príroda a spoločnosť 10, 1961, 11, p. 25–29; Hruby V. Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětiman. Brno, 1961, 72 p.; Novotný B. Výzkum velkomoravského hradiště „Pohansko" u Nejdku na lednickém ostrově. – Památky archeologické, 54, 1963, 1, p. 3–40; Poulík J. Archeologické objevy o Velké Moravě. – In: Konferencia o Veľkej Morave a Byzantskej misii, Brno–Nitra, 1.–4.X. 1963. Referáty. Nitra, 1963, p. 75–101; Poulík J. Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha, 1963 (Monumenta archaeologica, 12), 235 p.+62 ill.; Poulík J. Velká Morava ve světle nejnovějších archeologických objevů. – In: Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury. Praha, 1963, p. 39–76; Hrubý V. Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha, 1965 (Monumenta archaeologica, 14), 472 p.+60 tabl.; Das Großmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts des Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Brno–Nitra, 1–4. 10. 1963. Praha, 1966, 443+16 p.; Šolle M. Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha, 1966 (Monumenta archaeologica, 15), p. 218–230; Turek R. Libice – knížecí hradisko X. věku. Praha, 1968, 152 p.; Boba I. The Episcopacy of St. Methodius. – Slavic Review, 26, 1967, 1, p. 85–93; Kalousek Fr. Velkomoravké hradiště Pohansko. Brno, 1970, 40 p.; Boba I. Moravia's History Reconsidered. Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971, 167 p.; Kalousek Fr. Břeclav–Pohansko. 1. Velkomoravské pohřebiště u Kostela. Archeologické prameny z pohřebiště. Brno, 1971 (OUPB, 169), 221 p.+47 tabl.; Smetánka Z., L. Hrdlička, M. Blajerová. Výzkum slovanského pohřebiště za Jízdárnou Pražského hradu v roce 1973. Předběžná zpráva. – Archeologické rozhledy, 26, 1974, 4, p. 386–405; Chropovský B. Das frühmittelalterliche Nitrava. Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Göttingen, 1974, p. 159–175; Dostál B. Břeclav–Pohansko. 4. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno, 1975 (OUPB, 208), 520 p.+28 tabl.+7 maps.; Poulík J. Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha, 1975, 207 p.+93 tabl.; Štefanovičová T. Bratislavský hrad v 9.–12. storočí. Bratislava, 1975, p. 59–80; Dekan J. Veľká Morava, doba a umenie. Bratislava, 1976, 283 p.; Fiala A., B. Polla, T. Štefanovičová, A. Vallašek. Bratislava. – In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 1978, p. 32–39; Ruttkay A. Ducové, okres Trnava. – In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 1978, p. 63–72; Bialeková D. Pobedim, okres Trenčín. – In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, 1978, p. 159–167; Chropovský B. Krása slovienského šperku. Bratislava, 1978 (Dávnoveké umenie slovenska, 4), p. 19–23; Dostál B. Přínos výzkumu v Břeclavi–Pohansku pro slovanskou archeologii 6.–10. století. – In: Slované 6.–10. století. Sborník referátů ze sympozia Břeclav–Pohansko 1978. Brno, 1980, p. 77–88; Vignatiová J. Obytné objekty na jihozápadním předhradí Pohanska. – In: Slované 6.–10. století. Sborník referátů ze sympozia Břeclav–Pohansko 1978. Brno, 1980, p. 289–298; Měřínský Zd. Archeologický výzkum hradiště „Petrova louka" u Strachotína. – Jižní Morava. Vlastivědní sborník, 17, 1981, 20, p. 204–206; Opravil E. Údolní niva v době hradištní (CSSR – provodí Moravy a Poodří). Brno, 1983 (Studie Archeologického Ústavu ČSAV v Brne, 11., 2), 77 p.; Бялекова Д. Развитие форм поселений в Великой Моравии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 108–125; Поулик Й. Вклад чехосло-

вацкой археологии в изучение истории Великой Моравии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 28–49; Хроповский Б. К проблеме возникновения и развития специализированных ремесел в Великой Моравии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 126–143; Poulík J. Svědectví výzkumů a pramenů archeologických o Velké Moravě. – In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha–Bratislava, 1985, p. 9–80; Poulík J. Velká Morava – Cyrilo-metodějská mise. Praha, 1985, 40 p.; Chropovský B. Včasnoslovanský a predveľkomoravský vývoj na území Československa. – In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha–Bratislava, 1985, p. 81–106; Klanica Z. Náboženství a kult, jejich odraz v archeologických pramenech. – In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha–Bratislava, 1985, p. 107–139; Klanica Z. Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha, 1986, 260 p.; Klanica Z. Archeologické prameny ke studiu počátků šíření křesťanství na Velké Moravě. – In: Odkaz soluňských bratří. Sborník referatů z konference sdružení Pacem in terris v Hradci Králové, 1985. Praha, 1987, p. 145–150; Klanica Z. K vývoji sídlištní struktury v zázemí Mikulčic v 6–13. stol. – In: XVI. Mikulovské symposium, 1986. Praha, 1987, p. 126–133; Klanica Z. Slovanský templ, palác a kostel. – In: Rodná země. Sborník k 100. výročí muzejní a vlastivědné společnosti v Brně. Brno, 1988, p. 156–167; Klanica Z. Pohřebiště v Hodoníně – Lužicích. Předběžný typologický rozbor nálezů. – Jižní Morava. Vlastivědný sborník, 25–28, 1989, p. 145–162; Profantová N. Přínos archeologie k poznání českých dejin devátého století. – In: Studia mediaevalia pragensia. 2. Praha, 1991, p. 29–60.

Маргарита Младенова

ПРОУ̀ЧВАНИЯ НА АРХЕОЛОГЍЧЕСКИ ПА̀МЕТНИЦИ ОТ IX–X ВЕК НА ТЕРИТОРИЯТА НА ПАНОНИЯ.

В ЖК (гл. 15) се съдържат сведения, че на път от Моравия за Венеция слав. първоучители минали през Панония, където ги приел „Коцел, панонският княз“. В ЖМ (гл. 8) се съобщава, че след смъртта на Константин-Кирил през 869 по искане на Коцел папа Адриан II ръкоположил Методий за епископ на Панония.

Долнопанонското княжество (*Блатненското княжество*) се локализира в земите по течението на Средния Дунав, около Блатненското (Балатонското) езеро. Негова столица е Мосапурк/Мозабург (*Блатноград*). То се развива след 833, когато управител на Източната франкска марка е Радбот, при когото Прибина, бащата на Коцел, намира убежище след прогонването му от *Нитра*. В *Залцбургския меморандум* (871) се разказва (гл. 11), че ок. 840 Прибина получава ленно владение (beneficium) в областта на р. Зала, което след седем години става негова собственост (алод). Укреплението на Прибина Мосапурк е построено в блатата на Зала (in palude Salae fluminis). В края на 861 *Коцел* заема престола, а през 867 посреща Константин и Методий. През IX в. *Панония* е в юрисдикцията на Залцбургската архиепископия; църковната организация се ръководи от архипрезвитер Рихбалд, чието седалище е в Мосапурк. По времето на Коцел в княжеството има над тридесет църкви. Работата на залцбургските духовници, започнала по тези места вероятно в началото на IX в., е прекъсната за кратко време от дейността на Методий през 870, за което свидетелства Залцбургският меморандум.

Археол. обекти на територията на Панония, свързани с пребиваването и дейността на Константин и Методий, се отнасят към IX в. и са съсредоточени около дн. унгарско с. Залавар, застроено приблизително на мястото на Мосапурк. Идентифицирането на р. Зала и на центъра Мосапурк съответно с дн. р. Зала и с околностите на дн. селище Залавар е резултат от десетилетни научни изследвания. Топонимът Мосапурк и изразът „in palude Salae fluminis“ отговарят точно на географската картина на околността на Залавар през IX в. Там съществувала мрежа от речни корита, заобиколена от блата, сред която се издигали множество подходящи за заселване острови, дн. хълмове. Този островен свят завършвал на изток с плато, върху което е днешното село. През първата половина на XIX в. реката е регулирана и районът е значително променен. Залавар възниква по времето на Арпадите (IX–XIII в.) вероятно в края на XI в. и е бил център на

комитат, т. е. представлявал е крепостта на неголяма област. Мосапурк от IX в., чиято укрепена част съвпада като пространство с крепостта от времето на маджарската държава, се е простирал много по-нашироко.

Ян *Колар* пръв проявява археол. интерес към руините в Залавар. Заснетите от него останки от някогашната крепост са били на един по-голям остров, наричан и днес от населението Крепостен остров (Vársziget – Варсигет). Сегашното му равнище се издига на 1–1,5 м над торфената блатиста местност. В 1841 Колар описва намиращата се там крепост като правоъгълник с кръгли кули в ъглите. Както показват неговите обяснения и рисунки, тогава руините са били частично запазени; от вътрешността обаче той открива само останките на една полукръгла апсида с големина, отговаряща на еднокорабна църква. По-точна картина дава рисунката от XVI в. на италианския офицер Дж. Турко, която показва крепостта и нейните вътрешни постройки от онова време. Съществуват документи, според които дотогава там е имало бенедиктински манастир; сградите му са обявени за необитаеми през 1575. За по-нататъшното им състояние свидетелстват само някои запазени декрети, свързани с възможностите на крепостта Залавар за отбрана срещу турците. През 1702 тя е взривена и камъните са отнесени от местното население за строителен материал. През 1881 в Залавар започват разкопки под ръководството на Ф. Ромерс, но те нямат особено значение. След голямо прекъсване в 1946 вниманието отново се насочва към Залавар; основният проблем, който археологът А. Радноти си поставя за разрешаване, се отнася до римския континуитет. При разкопките на Радноти, в които участва и Г. Фехер, се установяват останки от IX в. на редица острови, групирани около о-в Варсигет и североизточния о-в Рецешкут (Récéskút). Значителна стъпка в изследването на историята на тези земи преди заселването на *угрите* е направена през 1951–1954 под ръководството на Фехер. Той се опитва да установи дали през IX в. западно от Дунав е имало самостоятелна слав. държава и какъв е бил етническият ѝ състав.

Археол. проучвания в Залавар и околностите му са съсредоточени на три места: 1) на о-в Рецешкут (отдалечен на ок. 800 м от западната граница на селището), където през 1946–1948 и 1953 работи Радноти; 2) на о-в Варсигет, където в 1946 Радноти прави пробни разкопки на няколко гроба, но резултатите се оценяват като несъществени; там в 1948 Ш. Шопрони разкрива основата на една църква и на некропол около нея; работата продължава А. Шош в 1951 и 1953; през 1951–1954 разкопките, ръководени от Фехер, се концентрират във вътрешността на острова; 3) във вътрешността на селището, където К. Микеш разкопава некропол от X и XI в. и открива следи от поселение от времето на Арпадите. След 1961 под ръководството на Шош се правят разкопки на о-вите Рецешкут (1961–1963), Варсигет (1963–1967, 1973–1976, 1978–1985), Кьовечеш (Kövecses) (1976–1978), Резеш (Rezes) (1982–1983).

Резултатите от археол. проучвания позволяват да се отговори на въпроса, защо Прибина е избрал това място, за да построи своя укрепен град. На Рецешкут през 1946–1947 е разкопана базилика, датирана от IX в. При разкопки на същото място през 1961–1963 се установява, че под базиликата и наоколо има други културни пластове, включително и две култови постройки от IX в. Находките показват, че мястото е възприемано като сакрално още преди заселването на Прибина. Първата дървена църква и намиращите се около нея гробове са свидетелство, че християнизацията на островите е започнала преди Прибина. Ако тя е създадена като първа мисионерска църква в областта по времето на франкските походи срещу аварите, вероятно с нея е свързан изборът

на Прибина да построи тук своя център, т. е. той продължава дейност, започната от Франкската църква. Засега не могат да бъдат идентифицирани местата, където по данни на Залцбургския меморандум били осветени немски църкви по времето на слав. князе в Източна Панония. Според Залцбургския меморандум една от църквите в Мосапурк била посветена на Св. Богородица, намирала се в крепостта на Прибина и била осветена в 850 от залцбургския архиепископ Лиупрам; за останалите църкви се казва само, че били в крепостта на Прибина („infra civitatem Privinae"). За едната от тях, чийто патрон бил св. Адриан, залцбургският архиепископ изпратил майстори. За третата църква, „Св. Йоан Кръстител", авторът на меморандума не знае нищо. В по-старата научна литература църквата „Св. Адриан" се идентифицира с триапсидната базилика от о-в Рецешкут. По-новите резултати от разкопките показват обаче, че е по-вероятно непосредствено край поселенията на Прибина, на мястото на старата дървена църква, да е била построена църква с конструкция от дърво и камък. Въз основа на приемственост на патронажа двете църкви по-скоро биха могли да се идентифицират с църквата „Св. Йоан Кръстител". Намиращата се над тях каменна базилика трябва да се датира от времето на Арпадите.

При проучването на крепостта от IX в. на о-в Варсигет се явяват трудности поради факта, че на площ от ок. 150 000 м^2 има пластове от XVI–XVII в. Крепост от XVI в., построена за защита от турците, е срината от германския император Леополд I (1657–1705) през 1702. Съществува една-единствена рисунка от XVI в., която представя точния план на късносредновековната крепост. Там е отбелязана и църква, която според изкуствоведите е от времето на Арпадите, т. е. тя е построена още в XI в., когато в Залавар има потвърдено с документи бенедиктинско абатство. Не е невъзможно на същото или на съвсем близко място да е имало по-стара църква от IX в. При разкопките през 50-те г. на XX в. не са открити следи от църква, а при разкопките през 60-те г. се очертава сграден комплекс, чиито стени ограждат място от ок. 5000 м^2 – строеж с греди в основата за здравина. Фехер, ръководител на първите разкопки, идентифицира комплекса като т. нар. вътрешна крепост или укрепен манастир, построен на мястото на некропол от IX и X в. Не се изяснява обаче къде в тази „вътрешна крепост" е мястото на църквата, както и мястото на другата църква, към която са се отнасяли гробовете от IX в. Днес със сигурност се знае, че една църква се е намирала в южния край на дн. голяма пясъчна кариера в южната част на острова.

Въз основа на резултати от подновените през 1973 разкопки в гориста местност в северната част на о-в Варсигет Шош предполага, че е била разрушена само онази църква, към която са се отнасяли гробовете в югоизточната част на острова. Според нея не е сигурно, че тя е идентична с църквата „Св. Богородица" на Прибина; възможно е дори бенедиктинското абатство, чийто патрон бил св. Адриан, да е било построено на мястото на църквата „Св. Адриан", спомената в Залцбургския меморандум като „намираща се в града". Ако това е така, „civitas" означава не само островния свят около крепостта, но и самия Крепостен о-в, по-точно частта му, която е извън „крепостта на Прибина". Следователно би могло да се очаква на него да бъде открит т. нар. акропол. По-ранни разкопки дават възможност да се допусне, че целият о-в е бил укрепен, което значи, че по края му би трябвало да може да се проследи фортификационна система от IX в. Между крепостните стени би трябвало да се намира като вътрешен укрепен пояс същинската крепост на Прибина; в него би трябвало да се открие и намиращата се „infra munimen"

църква „Св. Богородица“. При разкопките на Шош започва да се открива фортификационна система, съвсем различна от разкопаната в южната част на острова конструкция от преплетени пръти. В северната част се разкрива мощно дървено съоръжение, прегрàден строеж, който обаче преди времето на Арпадите е отрязан на височината на терена. Друга фортификационна система принадлежи към вътрешния укрепен пояс. Тя е оградено пространство с овална форма с приблизителни размери 170 × 200 м. Този именно „акропол“ вероятно е същинската крепост на Прибина.

При по-нататъшните проучвания в южната част на „акропола“ се очертават две сгради. От едната досега е разкрит само един западен ъгъл, но и това е достатъчно, за да се каже, че сградата е светска. Стените ѝ от пясъчник са положени върху дървена скара. Тази технология за правене на основи, съобразена с рохкавата почва, се наблюдава в Залавар и неговите околности до Късното средновековие. Разкопките през 1985 показват, че тя вероятно е по-късна от времето на Прибина и Коцел, а по-дълбоките пластове не пазят следи от по-ранна дървена и дървено-каменна конструкция. На 30–40 м от тази постройка се появява друг комплекс от сгради, без съмнение църква, дълга най-малко 15 м, с видими следи от най-малко два периода на преустройство. Архитектурните останки от най-ранния строителен период се оказват в източната част на „акропола“ и са на трикорабна дървена църква. Големи части от фундамента ѝ са дървени, по-късно прорязани и заздравени с камък. Останките от сгради от епохата на Прибина и Коцел, сравнени с други архитектурни паметници от областта на Залавар, са доказателство, че в тях, поне в ранната им фаза, преобладават дървените конструкции. В разкопаните места се намира и многопластово гробище, в чийто най-долен пласт се явяват и погребения в ковчези с находки от IX в. Намиращата се в момента в разкопки сакрална сграда може би е идентична с църквата „Св. Богородица“ от Прибиновата крепост. Много вероятно е и гробовете, разкрити през 50-те г. в южната част на острова, да са част от гробището при църквата „Св. Адриан“. Ритуалът и находките на двете места са свързани, а гробищата на двете църкви са основният погребален пласт на Мосапурк.

При спасителните разкопки на намиращия се южно от Варсигет о-в Борюалаш (Borjuállás) се появява голяма дървена църква, заобиколена с около 1000 гроба, датирани от IX–X в. Изследователят Р. Мюлер първоначално свързва находището със сграда от каролингски тип, но по-късно приема, че това е т. нар. предна кула (Vorburg) и че църквата е идентична със споменатата в Залцбургския меморандум църква „Св. Йоан Кръстител“. Резултатите от разкопките все още не са публикувани.

При разкопките на разположените северно от Варсигет о-ви Резеш и Кьовечеш се разкриват селища от землянки от IX в. На о-в Кьовечеш землянките са четириъгълни, с каменна печка в единия ъгъл. Селището е застроено нарядко с групи от тях. Това е характерно за ранносредновековните слав. селски поселения. И на двата острова има гробища от IX в., находките от които са различни от находките на Крепостния о-в; за пръв път в Залавар се появяват предмети, характерни за т. нар. каринтийска група славяни. На Кьовечеш има и малка каменна еднокорабна църква на 350 м южно от селището. Стените ѝ са дълги 7,60 м. Църквата е преустройвана, но планът ѝ личи: квадратен кораб и излизаща от него полукръгла апсида. Гробището около църквата е многопластово; няма други предметни находки освен намерените в най-късните гробове обръчи за коса от XI в. Изглежда, че известно време църквата е била в развалини и при възстановяването ѝ южната част е пристроена. Въз основа на плана

може да се говори за прароманski строеж; възможно е това да е църква от IX в. Построяването ѝ може да се свърже с времето, когато залцбургският архиепископ посещава Мосапурк, за да освещава църкви, т. е. с времето на Прибина и Коцел – след 850 и ок. 864–865. Няма обаче достатъчно сведения, за да се идентифицира тя с някои от споменатите в Залцбургския меморандум църкви. Би могло да се допусне, че е малко по-късна църква, построена от Коцел през краткото време, когато Методий и неговите ученици са престояли там в края на 60-те и началото на 70-те г. на IX в.

Центърът Мосапурк не бива да се разглежда като единен нито по отношение на населението, нито по своята култура, независимо от наличието на основен слав. пласт. Ясно е също, че идващите от различни посоки културни влияния в течение на времето са стигнали до определен синтез.

И. *Кнежа* отрича съществуването на непосредствени кирило-методиевски *традиции* на територията на дн. Унгария, но допуска, че е възможно някогашната църква в с. Лелле край езерото Балатон да е била построена в чест на св. *Климент Римски*, патрон на Константин-Кирил и Методий, по време на престоя им в Панония. Църквата се споменава за пръв път в дарствена грамота от 1055 на унгарския крал Андраш I (1046–1061). Св. Климент Римски е неин патрон до времето на турските нашествия, когато е разрушена, а издигнатата по-късно нова църква е наречена „Св. Дух". С истор. и лингвистични аргументи към тази хипотеза се присъединява И. *Тот*.

Лит.: Kollar J. Cestopis obsahující cestu do Horni Italie. W Pesti, 1843 (2 изд. Praha 1862), 441 p; Dercsényi D. L'église de Pribina à Zalavár. – Études slaves et roumaines, 1, 1948, 2, p. 85–100; Fehér G. Zalavári ásatások – Ausgrabungen in Zalavár (1951–1952). – Archaeológiai Értesitő, 80, 1953, p. 31–52; Bogyay T. Mosapurc und Zalavár. – Südost-Forschungen, 14, 1955, p. 349–405; Sós A. Die Ausgrabungen Gésa Fehérs in Zalavár. – Archaeologica Hungarica, 41, 1963, p. 1–311; Kniezsa I. Zur Frage der auf Kyrill und Method bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des alten Ungarn. – Cyrillo-Methodiana, p. 202, 209; Sós A. Archäologische Beiträge zur Frage der Gestaltung der Zentrale des Pribina-Besitzes. – Acta Archaeologica, 17, 1965, p. 87–93; Sós A. Die slavische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München, 1973, p. 47; Müller R. Neue Ausgrabungen in der Nähe von Zalavár. – In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika. Nitra, 1984, p. 185; Sós A. Zalavár-Mosaburg, das befestigte Herrschafts- und Kulturzentrum des 9. Jahrhunderts in Pannonien. — В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 148–159; Тот И. К вопросу о кирилло-мефодиевской традиции в Венгрии. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 3–10.

Ана Стойкова

ПСАЛТИ́Р (грц. ψαλτήριον, старобълг. псалтирь, псалтъирь, пъсалътирь) – старозаветен сборник от религиозни песни (псалми). Първоначално думата означавала голям струнен инструмент. В Новия завет сборникът е наречен Βίβλος ψαλμῶν. В християнското богослужение П. преминава от евр. канон, където се нарича сефер техилли́м – 'хвалебни песни, възхваления'. За автор на псалмите обикновено се смята юдейският цар Давид (X в. пр. н. е.), но много от тях съдържат свидетелства за по-късен произход. Повечето от псалмите съдържат името на автора в насловите си. На цар Давид се приписват 73 псалма: 1–9, 10–31, 33–40, 50–64, 67–69, 85, 100, 102, 107–109, 121, 123, 131, 137–144, също и допълнителният 151 псалм от Септуагинтата. Като автори се посочват още цар Соломон (ок. 965–928 пр. н. е.), Асаф, Мойсей, Кореевите синове – династия храмови певци и стихотворци, Етам Езрахит, Хеман Езрахит. Има и анонимни псалми.

Псалмите са поетически произведения, предназначени предимно за изпълнение в храм (пеене или декламация при съпровод на музикални инструменти). Много от тях са съставени по определен повод и отразяват различни събития от живота на цар Давид. Повечето са възникнали преди вавилонския плен. В П.

влизат и текстове от времето на плена, което означава, че оформянето на П. е завършило в следпленния период (VI–V в. пр. н. е.). Като поетически сборник П. се формира постепенно и влиза в състава на евр. канонични книги след редакция на текста. Псалмите са съставени по правилата на евр. поезия. Стихосложението е тоническо, като единицата на стиха (мора) съответства на музикалния такт. Това е група срички (обикновено дума) под общо ударение. Псалмите, както и цялата старозаветна поезия, се характеризират с т. нар. parallelismus membrorum – ритмично повтаряне на една мисъл в два или три стихотворни реда (Е. М. *Верещагин*, 1975). Тази особеност се свързва с предназначението им да се изпълняват от дует (от разделен на две хор или от двама солисти). Псалмите се отличават с необикновена изразителност. Много от тях са дълбоко лични по съдържание – израз на душевни терзания, страх, радост, самотност, вина, ликуване, надежда и най-вече на съкровена и искрена вяра.

Още по времето на цар Давид или малко след него П. влиза в богослужението в скинията, а по-късно – и в храма. Постепенно се установяват правилата на храмовата му употреба, според които целият сборник се изчита за определен период от време. П. е бил основна книга в евр. богослужение, за което свидетелстват и някои старозаветни текстове (1 Паралипоменон 12: 46, 16: 4, 7; 2 Паралипоменон 25, 29: 30). Богослужебното му предназначение е посочено и в много от надписанията на псалмите – 91, 23, 67. Предполага се, че псалмите 120–134, названи пѣснь степеньная (в Септуагинтата – ᾠδὴ τῶν ἀναβαθμῶν) са се изпявали на петдесетте стъпала на Ерусалимския храм. По аналогия с Петокнижието в евр. Библия П. се дели на пет книги, чиито начални псалми са: 1, 41, 72, 89, 106 (Ив. Марковски, 1957, с. 158). Вероятно това са били отделни сборници, които в определен момент са били обединени. В Септуагинтата няма такова деление. Известни са следните версии на грц. текст: 1) Долноегипетски текст, 2) Западен, 3) Оригенова версия, 4) Лукианова версия.

Според съдържанието си псалмите обикновено се разделят на природоописателни, хвалителни, молитвени и благодарствени. Особено място заемат месианските псалми, в които се говори за Месия и за неговото царство (2, 15, 21, 39, 44, 68, 71, 109). Обособяват се и покайните псалми. Псалмите могат да се групират и по предназначение, произход и повод на написване – утринни и вечерни, поклоннически, празнични, победни и т. н. Тези класификации по различни показатели не могат да бъдат валидни за всички псалми, защото един псалм може да бъде едновременно и празничен, и хвалебен, и месиански.

В евр. Библия и в различните преводи П. включва 150 псалма. Само в Септуагинтата има още един неканоничен псалм – 151. В наслова му е посочено, че е „вне числа“, т. е. присъединен е към останалите, след като сборникът е оформен. Номерацията на псалмите не е една и съща в евр. текст и в различните преводи. В Септуагинтата (а оттам – във Вулгата) има разминаване в номерацията в сравнение с евр. Библия, което се дължи на сливане или разделяне на отделни псалми. В Септуагинтата псалм 9 и 10, както и 114 и 115 от масоретския текст са обединени в един псалм, а 116 и 147 са разделени на по два (Марковски, 1957, с. 158).

Повечето от псалмите имат надписи. В тях се посочва авторът на псалма, понякога се дават сведения за времето и повода за написването му, за начина на музикалното му изпълнение. Разликата в надписите между евр. текст и Септуагинтата е голяма, тъй като за преводачите са били непознати много от названията на понятията, свързани с евр. бо-

гослужение. Поради това с течение на времето надписите стават по-кратки, в някои случаи са и погрешно преведени.

П. се включва в християнското богослужение още от самото му начало. В Православната църква за богослужебни цели текстът се дели на 20 катизми (седални), всяка от които се състои от средно по девет псалма, групирани в три слави (антифони) – неголеми откъси (от по три псалма), след които се чете трикратно „алилуя". Във всички преписи и издания деленето на катизми е еднакво.

П. стои в основата на цялото православно богослужение и влиза в състава на всички служби от денонощния кръг. Отделни псалми (напр. 50, 90) се четат всекидневно. Целият П. се изчита за една седмица, а през Великия пост – два пъти седмично. Наред с последователното изчитане на П. в богослужението се използват и подборки от различни псалми (напр. петопсалмието, хвалитните, изобразителните) или стихове, свързани в нова цялост (напр. избраните псалми), както и отделни псалми (стихове), които се изпяват или изчитат в различни моменти от службата.

През Средновековието П. е бил любима книга във всички слоеве на обществото. Бил е използван и за домашно четене, както и за учебна книга по четене и писане и по нравствено възпитание; по него са и гадаели.Знаели са го наизуст не само монаси, но и миряни.

Приема се, че П. е бил сред първите грц. книги, преведени от Константин-Кирил и Методий преди заминаването им за *Велика Моравия*. Гл. 15 от ЖМ свидетелства: пьсалтырь бо вѣ тъкъмо и еванглие съ апльмь и изборанъінмн слоужьбамн цр҃квьнынмн съ филосфомъ прѣложилъ пьрьвѣи („Тъй като преди това той беше превел заедно с Философа само Псалтира, Евангелието с Апостола и избрани църковни служби") (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 191, 202). Преводът е направен основно от грц. текст по Лукиановата редакция (Й. *Вайс*, 1939–1946, М. *Макробърт*, 1990), но има и нелукианови четения (Й. Лауренчик, 1948). В старобълг. превод са отразени и варианти от западните редакции (Ж. *Леписи*е, 1964; М. *Пантелич*, 1970). Първоучителите превеждат П., приспособен за богослужението: текстът е разделен на катизми, присъединени са библейските песни, по-късно към тях са прибавени и други текстове. Това са т. нар. служебни П., които от своя страна се делят на два типа: прост (неследовен) и с последования (следовен). Неследовният П. обикновено включва: 151 псалма, разделени на 20 катизми (последният не влиза в катизма), деветте библейски песни (осем старозаветни и една новозаветна), като към тях обикновено се прибавят и различни текстове с практическо богослужебно значение, пасхалия и лунник, различни канони (най-често „На изход души"). Обичаен компонент на служебните П. са избраните псалми – избрани откъси от псалмите за служба на определени празници. При килийна употреба след всяка катизма се изпълняват тропари и молитви, които се поместват след съответната катизма или всички са събрани след П. В някои случаи тропари липсват. Понякога се прибавят уставни и поучителни текстове. В състава на следовните П. освен псалтирния текст и обичайните за

Боянският псалтир, втората половина на XIII в.

простия (неследовния) П. последования се включва и *часослов*, т. е. последования на дневните служби. Следовните П. са изключително разнообразни по състав. В тях влизат текстове от други богослужебни книги – понякога до 50 отделни части.

Още в раннохристиянския период към П. са били присъединени т. нар. библейски песни – откъси от други библейски книги, близки до псалмите по съдържание и поетическа форма. Осем от тях са старозаветни, една е новозаветна: 1) първа песен на Мойсей (Изход 15: 1–19); 2) втора песен на Мойсей (Второзаконие 32: 1–44); 3) молитва на Ана, майката на пророк Самуил (1 Цар. 2: 1–10); 4) молитва на пророк Авакум (Ав 3: 1–19); 5) песен на пророк Исая (Исая 26: 9–20); 6) молитва на пророк Йона (Йона 2: 3–10); 7) молитва на тримата отроци (Дан. 3: 26–46); 8) песен на тримата отроци (Дан. 3: 52–88); 9) песен на Богородица (Лк 1: 46–55) и молитва на Захария (Лк 1: 68–79).

Интересът към П. е изключително голям още в раннохристиянската литература. Появяват се т. нар. тълковни П. – всеки стих или полустих се тълкува отделно. Познати са тълкованията на Ориген, Евсевий Кесарийски, Теодорит Кирски, Дидим Александрийски, Исихий Ерусалимски, Василий Велики, Йоан Златоуст и много други. Според някои автори тълкованията на П. са повече от хиляда.

В слав. ръкописна традиция са известни преводите на две от тълкованията – на Теодорит Кирски и на Псевдо-Атанасий Александрийски (Шиваров, 1986). Теодоритовото тълкование е преведено заедно с тълкованията на библейските книги по времето на цар *Симеон* (893–927); при превеждането Кирило-Методиевият текст на П. е бил преработен. Според В. *Ягич* (1884) това е било извършено в провинцията, а не в голям център на книжовна дейност. И. Карачорова (1984) смята, че преработката е осъществена според преводаческите принципи на *Преславското книжовно средище*. Старобълг. превод на Теодоритовия тълковен псалтир е известен по десетина ръкописа – фрагментарно запазения Чудовски псалтир от XI в. (ГИМ, Чуд. 7), писан на пергамент, и няколко от XV–XVII в., писани на хартия. Другият преведен на старобългарски псалтирен коментар традиционно е приписван на Атанасий Александрийски. Според по-нови изследвания негов автор е Исихий Ерусалимски (Р. Дьоврес, 1980; М.-Ж. Рондо, 1982). Псалтирният текст, придружен от тези тълкования, е много близък до текста на *Синайския псалтир*. Заедно с псалмите се тълкуват и библейските песни. Приема се, че преводът е направен през X–XI в. в Б-я. Засвидетелстван е в много преписи, най-ранните от които са: Евгениев от XI в. (Санкт Петербург, БАН, 4.5.7; РНБ, Пог. 9), Толстов от XI–XII в. (РНБ, F.п.I.23), Болонски от XIII в. (Болоня, Университетска библиотека, 2499), Погодинов от XIII в. (РНБ, Пог. 8), Софийски песнивец на цар Иван Александър от 1337 (София, БАН, № 2) и др.

Началото на научния интерес към историята на старобълг. превод на П. датира от края на XIX – началото на XX в. През 1877 В. И. *Срезневски* издава опис на известните ръкописни П. от XI до XIV в., придружен с изследване. В него той различава две редакции в развоя на текста – южнославянска (с тълкования) и руска (без тълкования); отделно поставя псалтирния текст, придружен от тълкованията на Теодорит Кирски. Срезневски обособява и група руски преписи, в които са отразени чертите на новгородския говор. М. Валявец (1890) смята, че е имало един превод на П., написан на глаголица. Според него разликите между по-късните преписи се дължат на допълнителни поправки и изменения на отделни думи, направени от различни лица, но доста рано. Той дели П. на глаголически и кирилски, които от своя страна са от сръбска и бълг. редакция.

В уводната статия „О редакциях славянской Псалтыри“ към описа на ръкописните П. в библиотеката на Московската синодална типография В. А. *Погорелов* (1901) отделя четири редакции. Първата, с представител Син. пс., той нарича южнославянска или първоначална. Втората, с тълкованията на Теодорит Кирски, определя като тълковна. Подробният езиков анализ и лексикалните сравнения с паметници от Преславското книжовно средище обосновават извода му, че тя датира от времето на цар Симеон. Третата редакция е наречена руска, защото е представена предимно в руски преписи; характеризира се с единични поправки и изменения, направени по различно време и на различни места с цел текстът да стане подостъпен и разбираем (промените нямат целенасочен характер, затова Погорелов условно ги представя като самостоятелна редакция). Четвъртата редакция – „нова или поправена“ – е направена в Б-я и се характеризира със стремеж към архаизация и приближаване на слав. текст до гръцкия.

Ягич (1884) отделя две редакции с основни представители Син. пс. и Симоновския псалтир от последната четвърт на XIII в. (ГИМ, Хлуд. 3). В по-късно изследване (1906) той различава два типа изменения в псалтирния текст. Към първия отнася постепенните натрупвания – диалектни, исторически и индивидуални (такъв характер имат различията между Болонския и Погодиновия псалтир). От втория тип са измененията, внесени в текста в резултат на съзнателна преработка с цел той да бъде приближен до грц. оригинал. Според Ягич тази поправена редакция е част от работата върху бълг. църковна литература, която е извършена най-късно през първата половина на XIV в.

Интересът към историята на старобълг. превод на П. се подновява през втората половина на XX в. Й. *Хам* (1976) говори за два пласта псалтирен текст.

Софийският псалтир от 1337 г.

Според него по-старият от тях възниква през втората половина на IX в. заедно с първите преводи на богослужебните книги от солунските братя и е с южнослав. произход, а вторият е дело на преславски книжовници. Характерните особености на първоначалния псалтирен превод, засвидетелствани в Син. пс., са анализирани от Карачорова (1989). Макробърт (1998) включва към тази редакция и хърватските глаголически П. от XIV в. Тя установява, че архаичната (южнославянската) редакция е в тясна връзка със старобълг. текст на П., придружен от тълкованията на Псевдо-Атанасий Александрийски. Според Х. *Лънт* (1976) в Бичковския псалтир от XI в. (РНБ, Q.п.I.73; Синайски манастир „Св. Екатерина“, Cod. slav. 6) са отразени езиковите особености, по които Погорелов обособява руската редакция. За Лънт

тази редакция е част от културното наследство, което Русия получава от преславските книжовници. Това мнение споделя и А. Тодоров (1990), който открива редица преславски четения в новата част на Бичковския псалтир. Фр. *Томсън* нарича тази редакция Симеонова (1998, с. 810). При проучването на Норовия псалтир от XIV в. (ГИМ, Увар. 285) Е. В. *Чешко* установява съществуването на още една редакция на псалтирния текст, засвидетелствана само в този препис, затова я нарича „норовска“ (1989); промените в нея следват плътно грц. оригинал, поради което се отразяват на смисъла и структурата на бълг. текст и влизат дори в разрез с неговите норми.

В по-нови изследвания наречената от Погорелов нова (поправена) редакция се определя като „атонска“, тъй като се приема, че е част от редактирането на богослужебните книги, предприето на Атон в началото на XIV в., за което се споменава в приписки в два светогорски ръкописа. На нейните характерни особености са посветени изследванията на Ив. *Буюклиев* (1963, 1965, 1969, 1988), Чешко (1981, 1982, 1983, 1988), Карачорова (1985, 1989), Макробърт (1989, 1991, 1993). Най-ранният ръкопис, в който е засвидетелствана атонската редакция, е Михановичевият псалтир от XIII в., а основни нейни представители са Томичовият псалтир (ГИМ, Муз. 2752) и Карадимовият псалтир (НБКМ, 454, 1138), които са от XIV в. Като отделна редакция се разглежда текстът, съхранен в Киприановия псалтир – РНБ, фонд 173, № 142 (Чешко, 1982, 1988). Тя е дело на митрополит Киприан (1375–1406) и е направена въз основа на атонската, отчасти на норовската редакция. Отразена е в южнослав. ръкописи от края на XIV и от XV в. Според някои автори текст от тази редакция е включен в Генадиевската библия от 1499 (Макробърт, 1998, с. 938; Томсън, 1998, с. 823).

Някои от специалистите, работили върху проблемите на слав. П., са убедени, че Кирило-Методиевият превод е претърпял малко изменения. А. Вандас (1960) твърди, че псалтирният текст в Острожката библия е от архаичната редакция. За *Верешчагин* (2001) първоначалният превод не е поправян лексикално и се използва и днес в православното богослужение в Русия. Според Д. Дунков (1995) П. има най-стабилна текстологическа традиция от всички библейски книги.

Лит.: Порфирьев И. Я. Употребление книги Псалтырь в древнем быту русского народа. – ПС, 4, 1857, с. 814–856; Филарет митроп. Руководство по познанию книги псалмов, особенно систематическому и богословскому. – ЧМОЛДП, 10, 1872, 1, с. 1–21; Miklošić Fr. Psaltir s tumaćenijem pisan 1346 za Branka Mladenovića. – Starine, 4, 1872, p. 29–62; Вишняков Н. О происхождении Псалтыри. СПб., 1875, 549 с.; Срезневский В. И. Древний славянский перевод Псалтыри. Исследование его текста и языка по рукописям XI–XIV вв. 1. СПб., 1877, 88 с.; 2. СПб., 1878, 110 с.+2 сн.; Амфилохий архим. Древле-славянская псалтырь Симоновская до 1280 года, сличенная с рукописными псалтырями XI–XVII в., с греческим текстом X в. из Феодоритовой псалтыри, сличенным с псалтырью в Синайской библии, псалтырью X–XI в. и старопечатною 1597 г. 2 изд. 1. М., 1880, 9+544 с.; 2. М., 1880, 545 с.; 3. М., 1881, 452 с.; 4. М., 1881, 288 с.; Качановский В. В. Болонская псалтырь (1186–1196) и Евангелие Рыльского монастыря (в Болгарском княжестве), конца XII в. или начала XIII в. – ПДПИ, 29, 1882, 19 с.; Geitler L. V. Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. Zagreb, 1883, 24+303 p.; Ягич В. Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к отчету о присуждении Ломоносовской премии в 1883 г. – СОРЯС, 33, 1884, 2, с. 42–45; Valjavec M. O prijevodu psalama u nekijem rukopisima hrvatsko-srpsko i bugarsko-slovenskijem. – RJAZU, 98, 1889, p. 1–84; 99, 1890, p. 1–72; 100, 1890, p. 1–64; Архангельский А. С. Болгарский „Песнивец“ 1337 года. Похвала и отрывок псалтырного текста. – ИОРЯС, 2, 1897, 3, с. 786–794; Сперанский М. Н. Из истории отреченных книг. 1. Гадания по псалтыри. – ПДПИ, 129, 1899, 168+99 с.; Истрин В. М. К вопросу о гадательных псалтырях. Одесса, 1901, 50 с.; Погорелов В. Псалтыри. С приложением статьи „О редакциях славянской Псалтыри“. М., 1901, 64+175 с.; Щепкин В. Н. Болонская псалтырь. СПб., 1906, 8+267 с.; Jagić V. Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar. – DAWW, 52, 1, 1906, p. 1–95; Jagić V. Zwei illustrierte serbische Psalter. – DAWW, 52, 1906, 97 p.; Jagić V. Словѣньскыѧ псалътырь. Psalterium

Bononiense. Interpretationem veterem slavicam cum aliis codicibus collatam, ad notationibus ornatam, appendicibus auctam edidit ... Vindobonae–Berolini–Petropoli, 1907; Ц о н е в Б. Отзыв о сочинении В. Н. Щепкина „Болонская псалтырь". – В: Сборник отчетов о премиях и наградах за 1907 г. Премия имени А. А. Котляревского. СПб., 1908, с. 35–67; П о г о р е л о в В. Чудовская псалтырь XI века. Отрывок толкования Феодорита Киррского на псалтырь в древне-болгарском переводе. СПб., 1910, 5+276 с.; П о г о р е л о в В. Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава, 1910, 237 с.; П о г о р е л о в В. Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе. Варшава, 1910, 7+245 с.; P a s t r n e k F. Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung. 1. In der Psalterübersetzung. – ASPh, 35, 1913, p. 366–391; V a j s J. Psalterium palaeoslovenicum croaticoglagoliticum. Pragae, 1916, 24+206+78 p.; П е т р о в с к а я Ю. В. Мена глухих в Синайской псалтыри. – ИОРЯС, 21, 1917, 1, с. 302–318; С е в е р ь я н о в С. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922, 7+392 с.+11 табл. (reprint: Graz, 1954); Г р и н к о в а Н. П. Евгениевская псалтырь как памятник русской письменности XI в. – ИОРЯС, 29, 1924 (1925), с. 289–306; М а р к о в с к и И. Библейско-еврейската поезия. – ГСУбф, 3, 1925–1926, с. 208–291; К у л ь б а к и н С. Полугласници у Синајском псалтиру. – ЈФ, 5, 1925–1926, с. 69–82; Von A r n i m B. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, 297 p.; V a j s J. Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. – Bsl, 8, 1939–1946, p. 55–86; V a j s J. Je-li staroslověnský překlad evangelií a žaltáře nějak závislý na gotském překladu Vulfilově? – Bsl, 8, 1939–1946, p. 146–171; L a u r e n č í k J. Nelukianovská čtení v Sinajském žaltáři. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 66–83; М а р к о в с к и Ив. Частно въведение в Светото писание на Вехтия завет. С., 1957, с. 157–164; V l á š e k J. Žalmový verš (Příspěvek k teorii staroslověnského verše). – In: Československé přednášky pro IV Mezinárodni sjezd slavistů v Moskvě. Praha, 1958, p. 383–388; W a n d a s A. Psalterz Biblii Ostroskiej na tle Psalterza Synajskiego. – Sprawozdania z prac naukowych Wydziału nauk społecznych, 3, 1960, 2–3, p. 97–100; Б у ю к л и е в Ив. Към въпроса за съществуването на нова редакция на славянския превод на псалтира. – Хиляда и сто години, с. 171–177; Б у ю к л и е в Ив. Шопов псалтир (текст и коментар). – БЕ, 13, 1963, с. 234–254; Щ е п к и н а М. В. Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Под редакцией и со вступительной статьей И. С. Дуйчева. М., 1963, 248 с.; М а р к о в с к и Ив. Псалмите (екзегетични изследвания). 1. – ГДА, 12, 1964, с. 233–247; L é p i s s i e r J. La traduction vieux-slave du psautier. – RES, 43, 1964, p. 59–72; P l e v a č o v á H. K syntaxi záporných existenciálných vět v staroslověnských žaltářích. – Slavia, 33, 1964, p. 161–170; Б у ю к л и е в Ив. Среднобългарски псалтирен откъс от XIV в. – ТВПИ „КМ", 2, 1964–1965, с. 49–94; H a m m J. Psalterium Vindobonense. Der kommentierte glagolitische Psalter der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1967, 369 p.+16 tabl.; Д у й ч е в Ив. Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII в. С., 1968, 36+530 с.; L é p i s s i e r J. Les Commentaires des Psaumes de Théodoret (version slave). 1. Étude linguistique et philologique. Paris, 1968, 334 p.; 2. Elémente d'édition critique. Psaumes I–XX. Paris, 1968, 184 p.; B u y u k l i e v I. La nouvelle rédaction de traduction slave du psautier et son rapport avec le fond grec. – In: Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, 3, 1969, p. 381–384; V l á š e k J. O vztahu překladové techniky a poetiky staroslověnského žaltáře. – Slavia, 38, 1969, p. 607–615; D e v r e s s e R. Les anciens commentateurs grecs des Psaumes. – Studi e testi, 264, 1970, 20+337 p.; P a n t e l i ć M. Zapadne varijante u staroslovenskim psaltirima. – В: Кирил Солунски. Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 291–299; V l á š e k J. Po stopách archetypu staroslověnského překladu žalmů. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 389–392; Psalterium Sinaiticum. An 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai. Ed. M. Altbauer, H. Lunt. Skopje, 1971, 16+360 p.; А л т б а у е р М. Најстарији псалтир српске редакције (Синајски словенски рукопис № 8). – Научни састанак слависта у Вукове дане, 2, 1971, с. 11–23; Т о т И. Х. Бычковская псалтырь XI в. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 8, 1972, p. 71–96; Der serbische Psalter. Faximile Ausgabe des Cod. slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München. Textband und Mitarbeit von S. Dufrene, S. Radojčić, R. Stichel, J. Ševčenko. Herausgegeben von H. Belting. Wiesbaden, 1972, 360 p.; Д ж у р о в а А. Някои особености на илюстрациите в Томичовия псалтир от XIV в. – В: Търновска книжовна школа. 1371–1971. С., 1974, с. 405–428; М е щ е р с к и й Н. А. Памятники ветхозаветной письменности в древней славяно-русской рукописной традиции. – В: Методическое пособие по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 1. М., 1973, с. 332–355; Ш и в а р о в Н. Литературните жанрове в Стария завет (С оглед на екзегетическото изследване). – ГДА, 23 (49), 1973–1974 (1976), с. 128–132; В е р е щ а г и н Е. М. Прием параллелизма в Псалтыри и выявление смысловых связей между словами первого литературного языка славян. – СС, 1975, 2, с. 60–71; Д ж у р о в а А. Томичов псалтир – съотношение между текст, илюстрация и тълкуване. – В: Мироглед, метод и стил в изкуството. С., 1975, с. 265–288; Х а м м И. И. К истории древнесла-

вянского перевода Псалтыри. – В: Культурное наследие древней Руси. М., 1976, с. 359–363; Lunt H. G. The Byčkov Psalter. – Slovo, 25–26, 1976, p. 255–261; Вздорнов Г. Киевская псалтырь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде ОЛДП F6. М., 1978. 1., 229 с.; 2., 171 с.; An Early Slavonic Psalter from Rus'. 1. Photoreproduction. Edited by M. Altbauer with the colaboration of H. G. Lunt. Cambridge, Mass., 1978, 179 p.; Верещагин Е. М. О тематических группах лексики в псалтыри. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 83–87; Altbauer M. Der älteste serbische Psalter. Köln–Wien, 1979, 31+446 p.; Христова Б. Боянският псалтир от XIII в. – Старобългарска литература, 7, 1980, с. 90–94; Князевская О. А., Е. В. Чешко. Рукописи митрополита Киприана и отражения в них орфографической реформы Евфимия Тырновского. – В: Търновска книжовна школа. 2. С., 1980, с. 282–292; Лихачева О. П. Служебная псалтырь как особого рода сборник. – В: Проблемы научного описания и факсимильного издания памятников письменности. Материалы Всесоюзной конференции. Л., 1981, с. 222–241; Чешко Е. В. Второе южнославянское влияние в редакции псалтырного текста на Руси (XIV–XV вв.). – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 79–85; Чешко Е. В. К истории псалтырного текста на Руси (XIV–XV вв.). – В: Първи международен конгрес по българистика. София, 1981. Симпозиум Кирилометодиевистика и старобългаристика. Доклади. С., 1982, с. 338–345; Чешко Е. В. Об афонской редакции славянского перевода псалтыри в ее отношении к другим редакциям. – В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 60–93; Пенев П. Към проблема за сравнителното проучване на старобългарските писмени паметници. 2. Псалтирният текст на Апостола. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски", 20. Филология, 5, 1982, с. 81–108; Бююклиев Ив. Върху старобългарския и старополския превод на псалтира. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 2, p. 9–14; Rondeau M.-J. Les commentaires patristiques du Psautier (III–Ve siècles). 1. Roma, 1982 (Orientalia christiana analecta, 219), 357 p.; Чешко Е. В. Система письма Псалтыри Томича. – Palaeobulgarica, 7, 1983, 4, p. 3–33; Князевская О. А. Описание Норовской псалтыри. – В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. 3. М., 1983, с. 121–142; Мавродинова Л. Украсата на Синайския псалтир. – Старобългарска литература, 13, 1983, с. 74–90; Чешко Е. В. Редакция и особенности перевода Псалтыри Томича. – Старобългарска литература, 14, 1983, с. 37–58; Карачорова И. Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 34, 1984, 1, с. 53–61; Рибарова Зд. Синоптички преглед на содржината на псалтирите (псалмите, кантиката и коментарот). – Македонистика, 4, 1985, с. 552–581; Коцева Е., И. Карачорова, А. Атанасов. Некорые особенности славянских псалтырей на материале XI–XVI вв. – Палата книгописныя, 14, 1985, с. 25–75; Шиваров Н. Древни източни коментари на Псалтира и старобългарските им преводи. – ГДА, 28 (54), 1978–1979 (1986), с. 6–81; Чешко Е. В. Кирилло-Мефодиевский перевод Псалтыри и среднеболгарские правленные редакции. Структура слова и реляционные элементы. – В: Исследования по славяно-византийскому и западноевропейскому Средневековью. Посвящается памяти Ивана Дуйчева. С., 1988 (Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia, 1), с. 217–230; Bujukliev I. O starobułgarskim i staropolskim przekładzie Psalterza.—In: Tradycje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich. Warszawa, 1988, p. 75–84; Карачорова И. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 130–245; Норовская псалтырь. Среднеболгарская рукопись XIV века. Изд. подг. Е. В. Чешко, И. К. Бунина, В. А. Дыбо, О. А. Князевская, Л. А. Науменко. С., 1989. 1., 205 с.; 2., 743 с.; MacRobert C. M. Two for the Price of One: the Psalter MS Peć 68. – OSP, N. S., 22, 1989, p. 1–33; Тодоров А. Псалмы новой части Бычковской псалтыри (Sin. 6/N). – Palaeobulgarica, 14, 1990, 1, p. 49–71; MacRobert C. M. The Greek Textological Basis of the Early Redactions of the Church Slavonic Psalter. – Palaeobulgarica, 14, 1990, 2, p. 7–15; MacRobert C. M. What is a Faithful Translation? Changing Norms in the Church Slavonic Version of the Psalter. – SEER, 69, 1991, 3, p. 401–417; MacRobert C. M. The System of Supplementary Penitential Texts in the Psalter MSS Peć 68, Belgrade 36 and Pljevlja 80. – OSP, N. S., 24, 1991, p. 1–22; MacRobert C. M. A Missing Link in the Early Tradition of the Church Slavonic Psalter (the Tolstoy, Sluck, Eugenius and Vienna Psalters and Ms 34 of the Moscow Synodal Typography). – WSJ, 1993, 39, p. 57–81; MacRobert C. M. Translation is Interpretation: Lexical Variation in the Translation of the Psalter from Greek into Church Slavonic up to the 15th Century. – ZSPh, 53, 1993, p. 254–284; Garzaniti M. I salmi nell'Evangeliario e nell'Apostolo (X–XI sec.). – Die slawischen Sprachen, 35, 1994, p. 113–149; Dunkov D. Die Rolle der Psalmenübersetzung in der Geschichte der altbulgarischen Bibeltextes. – Die slawischen Sprachen, 45, 1995, p. 75–83; MacRobert C. M. Problems in the Study of the „Athonite" Redaction of the Psalter in South Slavonic Manuscripts. – In: Studies of Medieval South Slavic Manuscripts. Proceedings of the 3rd International Hilandar Conference held from March 28 to 30, 1989. Belgrade, 1995, p. 195–213; Camuglia M. The Psalter, its Tradition and the Computer: A New Method

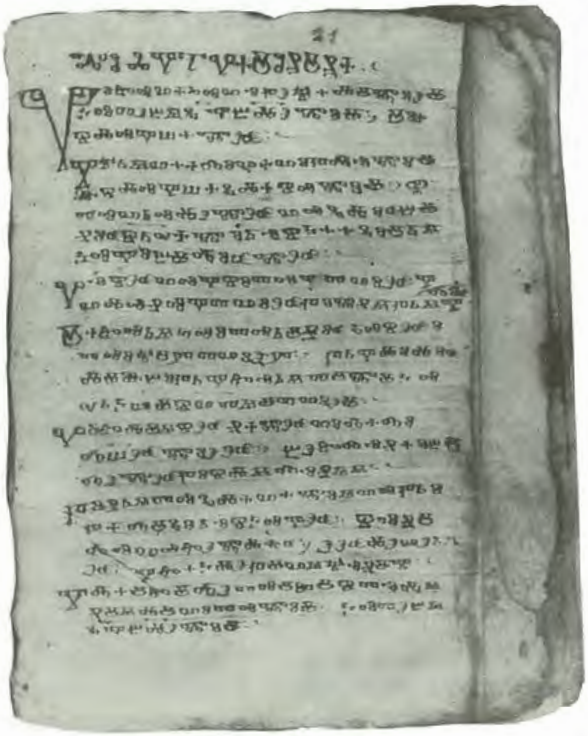
of Textual Analysis. – Palaeobulgarica, 20, 1996, 1, p. 3–13; MacRobert C. M. The Classificatory Importance of Headings and Liturgical Directions in Church Slavonic Psalters of the 11th–15th Centuries. – Bsl, 57, 1996, p. 156–181; Библия 1499 года и Библия в синодальном переводе. В 10 томах. 4. Псалтырь. М., 1997; MacRobert C. M. Какав је био псалтир српских средњовековних књижевника? – В: Српска књижевност и Свето писмо. Београд, 1997 (Научни састанак слависта у Вукове дане, 26., 1), с. 25–32; Мусакова Е. Композицията на Псалтира. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 349–360; MacRobert C. M. What was *izvod Svetogorski*? – В: Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рождения В. А. Мошина (1894–1987). СПб., 1998, с. 272–283; MacRobert C. M. The Textual Tradition of Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century. – In: Interpretation of the Bible. Proceedings of the International Symposium, 18–20 September 1996. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 921–942; Thomson F. The Slavonic Translation of the Old Testament. — In: Interpretation of the Bible. Proceedings of the International Symposium, 18–20 September 1996. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 797–803; Алексеев А. А. Текстология славянской Библии. СПб., 1999, 254 с.; Верещагин Е. М. Кирилло-Мефодиевский перевод Псалтыри и его значение для современной России. – In: Biblické žalmy a sakrálne texty v prekladateľskych, literárnych a kultúrnych súvislostiach. Bratislava, 2001 (SFFUKB, 52), p. 332–355; Карачорова И. Псалмы избранные в славянской рукописной традиции. – In: Biblické žalmy a sakrálne texty v prekladateľskych, literárnych a kultúrnych súvislostiach. Bratislava, 2001 (SFFUKB, 52), p. 187–196; Карачорова И. За едно предисловие към Псалтира. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 2, p. 26–35; Карачорова И. За състава на Радомировия псалтир. – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 111–120; Moussakova E. The Illumination of Bulgarian Medieval Psalters (11th–17th centuries) as a Hypertext. – In: Biblické žalmy a sakrálne texty v prekladateľskych, literárnych a kultúrnych súvislostiach. Bratislava, 2001 (SFFUKB, 52), p. 213–231; Карачорова И. За така наречената „молитва след Псалтира". – В: Кирило-Методиевски студии. 14. С., 2001, с. 182–187; Мусакова Е. Кодикологически особености на Песнивеца на цар Иван Александър. – Palaeobulgarica, 26, 2002, 2, p. 3–33; Рибарова Зд. Взаимоотношения литературных традиций в переводе толкований на Псалтырь. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 175–181.

Ивона Карачорова

ПСАЛТЫ́Р НА ДИМЫ́ТЪР ОЛТА̀РНИК – глаголически ръкопис, открит през 1975 в Синайския манастир „*Света Екатерина*". Съхранява се в манастирската библиотека под № 3/N. Издателят на описа на новооткритите синайски ръкописи Й. *Тарнанидис* го нарича Псалтир на Димитри Олтарник въз основа на приписката на л. 1а: ѧ҃зъ дъмтръ грѣшънꙑк ѡл(...). На началните букви ѡл(...) е дадено предполагаемо четене ѡл(таρьнꙑкъ). Книгата е запазена цялостно – 145 пергаментни листа с оригинална подвързия. Тарнанидис отнася паметника към XII в., а Б. *Велчева* – към XI в.

Ръкописът съдържа Давидовите псалми. Писан е от двама души: първият е написал листовете 1б–2а, 3а, 35б–141б, 142а-145б, вторият – останалите страници. Двамата писачи се редуват постоянно, а между частите с различен почерк има оставени много празни страници, които са запълнени с приписки и молитви, изписани също с глаголица. Досега от ръкописа е публикувана само една снимка (с. 192 у Тарнанидис), което не дава възможност за по-точното му изследване и датиране. Ако се съди по описанието и по приложената снимка, и двата основни глаголически почерка в книгата са с висящо писмо, като вторият се отличава с по-кръгъл дуктус. Основната разлика е в употребата на буквите за *и* – само ⷮ в първия почерк, само ⷭ – във втория, където ⷮ се открива според Тарнанидис като „начална буква и в няколко други редки случаи".

По текст и по език паметникът е много древен; по писмо и по език показва преход между старата и късната бълг. глаголица – едноеров правопис с ⷝ, съчетан с употреба на четири носовки, опростена употреба на буквите за *и*, наличие на ⷯ наред с ш҃ⷯ, висящо писмо, късни начертания на носовките и ⷝ, смесване на ⷝ с ⷝ и ⷝ с ⷝ, и др. Срещат се кирилски букви (главно в заглавия).

Псалтирът на Димитър Олтарник

Особено важни са приписките и вмъкнатите части. Сред тях трябва да се отбележат няколко грц., лат. и глаголически *абецедара*, апокрифните молитви (срещу диви зверове, за предпазване от вълк – да не влиза в кошара) и особено трите вмъкнати листа, изписани с глаголица и съдържащи рецепти срещу различни болести. Този най-древен слав. лекарственик има важно значение както за истор. лексикология, така и за историята на средновековната медицина по бълг. земи. Съдържа неизвестни или малко известни думи, като ѹан, обърнъ, тржтъ, рѣдокъı, покрнвьное лнствье, ѕодъ, ѵрѣмошь, оманъ, мотъıла, стоудениица и др. В правописа на лекарственика се срещат същите характерни черти, които са налице в основния текст и в приписките, но тук те са несъмнено повече. Някои локализиращи белези и особено честата употреба на съюза тн правят възможно предположението, че протографът на лекарственика е от по-ранна епоха и е свързан със Североизточна Б-я. Тарнанидис посочва, че в основния текст на паметника има примери с ю вместо ѩ. Материалът не е публикуван, за да се проучи от гледна точка на участие на сръбски или хърватски книжовници в историята на кодекса. Възможно е да се допусне, че псалтирът възниква в манастирско средище, в което са работили книжовници с различна писмена практика и различни говорни черти.

Лит.: Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 91–100, F. 7; Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Света Екатерина". – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 126–129; Mareš F. V. Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj. K hlaholským rukopisům 3/N a 4/N. – Slavia, 62, 1993, p. 125–130; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 92–96; Mareš F. V. Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha, 2000, p. 591–601.

Боряна Велчева

ПСИ – в запазените глаголически текстове няма буква, отговаряща на грц. ψ (със звукова стойност пс). В глаголическата част на Мюнхенския абецедар между буквите за омега и *ц* има особено буквено начертание, което не се среща в други паметници. На това място в Парижкия Abecenarium bulgaricum е запазено буквено название с латиница – ре. Название пѣ са съхранили и някои пре-писи на Храбровата апология „За буквите". В азбучни акростишни творби в реда на буквите между омега и *ц* обикновено има дума с начално пѣ- (пѣнне, пѣсньмн) или начално пс- (псалмн). Може да се предположи, че в ранната *глаголица* след омега е следвала буква за П. с название пѣ (заето от евр. азбука) и с цифрова стой-ност 800. В хърватската глаголица през XIV в. се появява употребата на ѱ със стойност 800 и затова погрешно в много учебници по старобълг. език буквата ѱ стои между буквите омега и *ц* (вж. *Абецедар*).

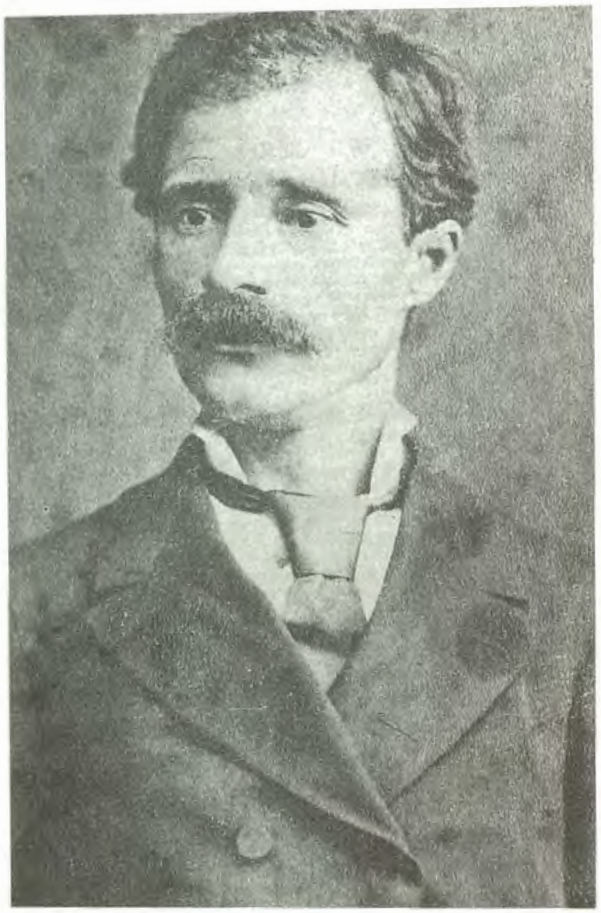
В старобълг. *кирилица* има буква за П. с цифрова стойност 700. Ранното ѝ начертание е с форма на кръст (подобно на глаголическо *а*), който излиза много над и под реда. Среща се предимно в грц. думи (ѳалъмъ, ѳалътъıрь) и по-рядко в славянски, напр. съѳатн за съпьсатн (Супр. сб. 54.16); в Сав. кн. кръстовидната буква е употребена само в приписката на л. 51а (по изд. на В. Н. Шчепкин) – по сава ѳалъ. В *Изборника от 1073* е засвидетелствано народностното название ѱълнтє (л. 138 об–в 10). В първата половина на XIII в. наред с кръстовидното начертание в български ръкописи се появява и т. нар. лилиевидно – с разперени или извити настрана странични линии. През XIV–XV в. се оформя тенденция буквата да се скъси и отчасти да се вмести в реда. За XVI и особено за XVII в. е характерно написание с издължена и извита надясно средна линия.

Боряна Велчева

ПЪРВОБЪЛГАРИ – вж. *Прабългари*.

ПЪРЛЍЧЕВ, Григор Ставрев (18.I. 1830 или 1831–25.I.1893) – бълг. възрожденски деец, учител, писател, преводач. Роден в Охрид. Две години учи в килийно училище, а след това – при Д. Миладинов, който му оказва силно благотворно влияние. П. усвоява добре старогрц. и новогрц. език, учи италиански и френски, запознава се с творчеството на Омир, Плутарх и други антични писатели. След едногодишно учителстване в Тирана следва медицина в Атинския унив. (1850–1852), но липсата на средства го принуждава да се завърне в родния си край и да стане учител. През 1860 продължава образованието си в грц. столица, където през същата година участва в конкурса за поезия с поемата си „Ὁ ἀρματωλός“ („Сердарят“) и е отличен с първа награда, лавров венец и 1000 драхми премия, половината от която дарява за благотворителни цели. Поемата е издадена в Атина (1860; пръв превод на бълг. език в проза от Г. Балаschев, 1895; пръв стихотворен превод от А. Германов и Ал. Милев, 1970). П. се премества във Филологическия фак., но гибелта на Д. и К. Миладинови (1862) променя живота му. Пренебрегнал възможностите за учение и литературна работа, той се връща в Охрид, за да продължи делото им. От 1862 е учител и един от организаторите на движението за „побългаряване“ на града и околните селища. Първото му слово на бълг. език – „Чувай ся себе си“, е произнесено на годишните изпити през 1866 и е отпечатано във в. „Время“ (г. II, 1866, бр. 1, 2 и 3 от 6, 20 и 27 авг.). П. внушава, че всеки човек, както и всеки народ, трябва сам да се грижи за своето самосъхранение и развитие, и отправя горещ призив към охридчани да учат „майкин язик“, да не се кланят на фанариотския владика, да бъдат непримирими срещу родоотстъпниците. Български език в училищата и църквите, отхвърляне на грц. духовно потисничество, просвета и възпитание на младежта в патриотичен дух – това са основните идеи в многобройните речи на П. на училищни и църковни празници; част от тях са публикувани в бълг. възрожденски вестници. През 1868 пребивава шест месеца в Цариград и се запознава с видни бълг. общественици. По-късно учителства и в Струга (1878–1879), в Габровската гимназия (1879–1880), Битоля (1880–1882), в Солунската бълг. мъжка гимназия (1883–1890). Умира в Охрид.

Като поет П. е известен и с поемата си „Σκενδέρμπεης“ („Скендербей“; издадена на грц. език с превод на български в проза от Хр. Кодов, 1967; пръв превод на бълг. език в стихове от Ал. Милев, 1970). Пише и стихотворения в защита на българщината, оди, дидактическа поезия за деца. През 1871 помества в сп. „Читалище“ (кн. 11, 13 и 16) първа и част от втора песен от превода си на бълг. език на Омировата поема „Или-

Григор Пърличев

ада"; острата критика, с която публикацията е посрещната, го предизвиква да изгори ръкописа си. Недовършени остават вторият негов превод на поемата и преводите му на „Сердарят" и „Скендербей". Ценни са мемоарите му „Мечта на един старец" (Балкан, бр. 13, 28 апр. 1883) и „Автобиография" (СбНУ, 11, 1894, с. 346–403, посмъртно).

С дейността на Константин-Кирил и Методий и на учениците им П. се запознава в юношеските си години, когато преписва т. нар. от него „Филада на седмочисленицитe" (вероятно сборника на М. Горас и Гр. Константинос „Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἐπταρίθμων", 1742, който съдържа и житията на Климент Охридски от архиепископ Теофилакт Охридски и от Димитър Хоматиан). Разцвета на старобълг. култура П. разглежда от позициите на възрожденец, който се стреми да събуди бълг. народностно съзнание и гордост у съвременниците си. В деня на 318-те свети отци от Първия вселенски събор (28 май 1867) той приканва съгражданите си да поискат от турското правителство да се възстанови *Охридската архиепископия* и тя да бъде включена в бъдещата Бълг. екзархия. Словото му е отпечатано във в. „Македония" заедно с дописка (вероятно също от П.). В нея се съобщава, че след църковната служба станал „собор голем" във взаимното училище и се съставил адрес до султана, скрепен с хиляди подписи и с всички градски, манастирски, селски и еснафски печати, в който се казвало: „Българи ние бидвещем, си сакаме патриканата наша..."

В „Слово на Кирил и Методия", произнесено в Солунската бълг. мъжка гимназия, чрез класически похвати на риториката П. подчертава, че те се прославили не чрез чудеса, а с кротост, смирение, трудолюбие и любов, нарича делото им велико, сравнява ги с Христовите апостоли. Папа Адриан II осветил слав. преводи, за да се слави божието име не само на гръцки и латински, а и на славянски – „язик звучен, богат и священ". Като най-голяма похвала за светите братя се изтъква фактът, че „днешниот папа римский" ги нарекъл равноапостоли и издал „строго повеление до всичкото си паство да празнуват всички денят на св. св. Кирил и Методия" (П. има предвид енцикликата на папа Лъв XIII *Grande munus* от 30 септ. 1880). Ораторът поздравява колегите си, дошли от свободна Б-я да работят в гимназията, че могат да празнуват в самия Солун деня на солунските братя, и споделя вярата си, че възпитаниците на училището ще продължават Кирило-Методиевите традиции. Речта не е датирана, както и словото, произнесено на празника на

Климент в Охрид (в архива на П. е без заглавие). И съдържанието му, и използваните изразни средства показват, че сказчикът има за образец старобълг. похвали. С вълнение, намерило израз в риторични въпроси, възклицания, многостепенни градации, епитети, се прославя Кирило-Методиевият приемник – „високоучен и свят писател", „необорим проповедник", „стълп на православната църква", „светозарно слънце за славяните", „всемирни учител", който „доказва, че словото е Бог". П. е горд, че охридчани всяка година празнуват деня на своя светец, че техните прадеди са се просвещавали по неговите книги, че неговият дух им е помогнал да се преборят с чуждата духовна власт и да се учат по „майчин язик".

Словата за Кирил и Методий и Климент Охридски са печатани за пръв път през 1928 от сина на писателя – Кирил Пърличев. В публикацията е поместен и предговорът „Критик и преводчик" към втория превод на П. на „Илиада". В него той нарича езика си „чистий безпримесен старобългарский", застъпва се за запазване на падежите и причастията, за употреба на слав. думи, изказва увереността си, че в бъдеще ще има обща слав. граматика, каквато и сам е съставил, и общо слав. наречие. Убеждението си, че трябва да се изучава старобълг. език, П. изразява и в цветисто слово за Кирил и Методий на честването им в Габровската гимназия (1880), за което свидетелстват в свои спомени възпитаниците ѝ Д. Устагенчов и Ал. П. Симеонов (Юбилеен сборник по отпразнуване 50-годишнината от I-вия випуск на Габровската Априловска гимназия. Габрово, 1925, с. 37, 99).

П. е автор на „Кратка славянска граматика", написана на бълг. език. Ръкописът е запазен; обхваща 18 с. Предполага се, че е съставена ок. 1868 в Цариград. Под термина славянски език П. разбира Кирило-Методиевия, т. е. старобългарския език. Приемайки го за първооснова, той внася някои фонетични, морфологични и синтактични иновации. Граматиката има две издания: Кратка словенска граматика. Приредиле Н. Целаковски, Д. Смилески. Охрид – Битола, 1992; Кратка славянска граматика. Превод и коментар Д. Пандев, Др. Стефанија. Охрид. Радио Охрид, 1994.

Съч.: Слово, произнесено в Охрид на 28 май, 1867. – Македония, 1, бр. 34, 22 юли 1867 (същото в: Пърличев Гр. Избрани произведения. С., 1980, с. 210–212); Слово за св. Кирила и Методия, държано в Солун. – В: Пърличев К. Гр. Към характеристиката на Григор С. Пърличев. – МкП, 4, 1928, 2, с. 116–118 (същото в: Пърличев Гр. Избрани произведения. С., 1980, с. 232–234); [Слово за св. Климента, държано в Охрид]. – В: Пърличев К. Гр. Към характеристиката на Григор С. Пърличев. – МкП, 4, 1928, 2, с. 118–121 (същото в: Пърличев Гр. Избрани произведения. С., 1980, с. 235–237); Избрани произведения. С., 1980, 487 с.

Лит.: Пърличев К. Гр. Към характеристиката на Григор С. Пърличев. По спомени, сведения и документи. – МкП, 4, 1928, 2, с. 99–140; Топалов К. Григор Пърличев. Живот и дело. С., 1982, 292 с.; Детре Р. За три текста, споменати в „Автобиографията" на Гр. Пърличев. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане. С., 1987, с. 481–487.

Юлия Николова,
Петрана Колева

ПЪ – вж. *П*, буква.

Р – деветнайсетата буква в старобълг. *азбуки* (в северносемитската азбучна последователност заема дванайсето място, непосредствено след ϙ, и се нарича реш; в грц. азбука съответният знак, ρ, стои след π). Старобълг. наименование на буквата е ѓьцн (повелителна форма от глагола ѓештн, т. е. 'кажи!'; срв. израза ѓьцн слово тврьдо, който може да се образува от названията на трите съседни букви). Числеността значение на старобълг. *р* и в двете азбуки е 100; така е и в грц. числена система.

Начертанието на глаголическото *р* е асиметрично и по графичен състав е много близко до фигурката, предаваща звука *н*, също сонор – и двата знака са изградени от едни и същи елементи: заемаща пространството между две редови линии петлица и свързано с нея изправено стълбче в другата половина на реда, така че глаголическото *р* може да се третира като огледално обръщане (по хоризонталата) на *н*. Единствената структурна разлика са двата леви хоризонтални щриха при рисунката за *н*.

Конструкцията за глаголическото *р* се състои от две части, горна и долна. По-съществена и по-сложна е долната. Тя е изградена от три (или четири) чертици. Първа е лявата, която започва от средната редова линия и отива надолу, а втората се нанася върху долната ос, като ъгълът между тях е винаги по-малък от 90°; третата чертица започва от горния край на първата и върви първоначално надясно, а после повече или помалко рязко завива надолу, за да затвори цялата петлица. Именно от начупеността или плавността на тази линийка, както и от наклона на лявата зависи външният вид на така образуваната фигурка. В едни случаи това е трапезоид; този тип е сравнително рядък – има го, но не редовно, в *Киевските листове* (и в двата старинни почерка), в Клоц. сб., понякога в първите три главни части на Син. пс. (сх. ⏢). Ако десният щрих завива много плавно или изобщо е права линия, получава се триъгълна фигура с различна дължина на страните; такова триъгълниче се явява и в Асем. ев., и в Син. евх., и в Зогр. ев. (по-подчертано в интерполираната част). Когато калиграфът се е стремял да начертае горната страна на петлицата като хоризонтална линийка, фигурката може да стане почти трапец, както се вижда най-добре в *Охридските листове*; в единични случаи изправените страни може да станат паралелни, та да се получи ромб, дори квадрат, но в старобълг. ръкописи това е изключително рядко. Обичайното начертание там е фигурка, получена от някой от описаните варианти, но с тушрани и загладени десни ъгли; нерядко и левият долен ъгъл е омекотен, а ако и лявата чертица е дъговидна, цялата петлица наподобява неправилен кръг или елипса. Във всички типични старобълг. глаголически текстове петлицата на *р*-знака редовно е по-широка, отколкото висока, независимо от формата си; единственото по-редовно изключение се намира в допълнително написаните колони на Асем. ев. (л. 29c, 29d и 30a).

Горната част на начертанието се състои от едно изправено стълбче; възможно е то да се е изписвало най-после. Калиграфите са гледали да нанесат горната чертица така, че да образува с лявото долно щрихче цяла хаста, но твърде често между тях се явява ъгъл, различен от 180°; най-чувствителен е той в третия главен почерк на Син. пс. (тип ϐ). По-различен е чертежът в Асем. ев. – петлицата е доста окръглена, включително и лявата ѝ част, а горното стълбче

често е почти вертикално и докосва долната фигурка приблизително в средата, та рисунката може да придобие вида ⴱ. Горното щрихче започва с едва забележим сериф; в отделни почерци той може да е малко по-голям (сх. ⲧ), а дори и удължен вдясно, което е типично за трите първи главни части на Син. пс., но се среща и другаде, напр. в Охридските листове (тип ⲃ), в Зогр. ев., понякога и в Син. евх. (във *Виенските листове* – преходен паметник към хърватската глаголица, начертанието е стилизирано именно в този вид – като ⲃ). За възможната мотивировка на глаголическата *р*-фигура и за нейните връзки с други буквени начертания вж. *Глаголица*.

В *кирилицата* за най-древно се смята т. нар. маломащабно *р* – с малка главица, която не достига плътно до долната линия на реда, и с къса опашка. Тези старинни черти на буквата се пазят сравнително по-дълго в ръкописи с висящо кирилско писмо (*Енинския апостол*, Добромировото евангелие, Битолските листове, един от почерците на *Вълкановото евангелие*). Високо *р*, написано в границите на реда, е характерно за *епиграфиката* (надписи от Преслав, *Самуиловия надпис*, Търновския надпис на Иван Асен II от 1230). За развоя на калиграфската кирилица в ръкописите е присъща тенденцията към удължаване на стълбеца на *р*, а понякога и към красивото му извиване вляво. Най-ранни подобни начертания могат да се видят още в Супр. сб.

Петър Илчев,
Боряна Велчева

РÀВНЕНСКИ МАНАСТÏР „Света Богородица“ – книжовно и просветно средище в средновековна Б-я през X в. Възниква в последните години от управлението на княз *Борис I* (852–889) и съществува докъм края на X – началото на XI в. Намира се до с. Равна, Провадийско, на ок. 25 км югоизточно от средновековна *Плиска* и на 18 км западно от гр. Провадия. Манастирът е открит случайно през 1978, като археол. обект е проучен през периода 1979–1989 и е уникален сред известните старобългарски *манастири* по своята планова схема. В центрлната част е изграден храмът (с базиликален план), фланкиран от север с училище и скрипторий, и от юг – с трапезария, магерница, жилищни помещения, баня, тоалетни. Комплексът от сгради е ограден от крепостна стена и обхваща площ от близо 10 дка. В манастира се е влизало от запад през порта, осъществяваща връзка с пътя към столицата Плиска, и от югоизток – връзка с пътя към средновековния гр. Прослав (дн. Провадия).

По стените на манастирските сгради са открити приблизително 280 надписа и 3600 рисунки. За пръв път в Б-я са установени на едно място толкова много епиграфски паметници от края на IX – началото на X в., достигнали до наше време неподправени и непосредствено свързани с определена археол. и архитектурна среда. Разнообразието на надписите, врязани по стените на манастирския храм и прилежащите му постройки, върху покривни керемиди, прешлени за вретена, глинени съдове, въвежда в атмосферата на обителта, в която вероятно е било събрано доста пъстро по етнически и социален състав общество. За това свидетелстват твърде различните по съдържание надписи: кратки бележки на отделни лица, християнски формули, богослужебни текстове, имена на светци, на богомолци, „счетоводни сметки“ и много други. В епиграфския материал са използвани няколко вида графични системи – руническа, гръцка, латинска, глаголическа, кирилска. Те дават възможност да се изяснят редица въпроси, свързани с развитието и разпространението на писмеността в средновековна Б-я – съдбата на *прабългарските рунически знаци*, влиянието на грц. лапидарно писмо върху кирилското, непрекъснатата графична традиция от времето

Църквата в Равненския манастир

на първите ханове до възприемането на кирилската писменост, преводаческата дейност и обучението, и др.

При с. Равна са намерени ок. 40 рунически знака и 3 рунически надписа. Като цяло два от руническите надписи от Р. м. имат най-близки паралели с орхоно-енисейските и таласките рунически надписи, с надписите върху *съкровището от Наг Сент Миклош*, отчасти с надписите от скалния манастир при с. Мурфатлар, дн. с. Басараб, Северна Добруджа, Румъния. Някои от руническите знаци от Р. м., както и повечето от руническите надписи от Мурфатлар и върху бронзовата розета от Плиска (паметници от втората половина или края на IX и началото на X в.) се покриват напълно или отчасти с начертанието на отделни знаци от кирилската азбука – ⰾ, ⰻ, ⰽ, ⰵ, ⰱ, ⰸ, ⰷ, ⰰ (произходът на тези графеми в кирилицата все още не е достатъчно изяснен). Използването на знаци, познати от глаголическата и кирилската писменост, само в руническите надписи в Мурфатлар и върху бронзовата розета от Плиска, отчасти в Р. м. и в нито един от известните орхоно-енисейски и таласки надписи и в надписите от съкровището от Наг Сент Миклош показва, че носителите на тази писменост, неправилно отнасяна към същинските руни, са познавали еднакво добре три графични системи. Руническите надписи в тези манастири вероятно са оставени от монаси и поклонници от прабълг. произход. Това предположение е подкрепено и от обстоятелството, че някои от имената на светците са предадени с

рунически знаци, каквито се срещат и при изписването на ІС ХС NH КА. Това показва, че техните автори са християни, последователи на някои от религиозните течения и ереси, появили се в средновековна Б-я твърде скоро след покръстването през 864.

Не по-малък интерес представляват надписите на грц. език. Един от тях дава възможност да се уточни и патронът на манастирската църква; в надписа (с лат. букви на грц. език) се говори за освещаването на храма, посветен на Божията майка. Отчетливо се чете първият ред, който гласи: [ENE] CENI ASθI O NAOS TU θU MI[TE] R.... В друг надпис на грц. език се сочат месецът, денят, индиктът и годината на освещаването: ENEKAINIASθH O NAOS OUTOS M(HNI) АПРILIW KΓ INΔ(IKTIWNOS) IZ ETOUS SQZ. Надписът е много важен по съдържание и единствен досега, съобщаващ за освещаване на храм. Съкратеното изписване на индикта (с първите две букви и надредно Δ) е явление, непознато за паметниците до VII в. и често срещано в епиграфските паметници след VIII в. (надписа от 870 от Червен, надписите от Плиска, Тмутараканския надпис от 1068, кръста с надпис от 1067 от средновековна Алания и др.). Надписът не съдържа името на ктитора. От посочената година става ясно, че храмът е осветен тъкмо когато Борис I отстъпва престола на сина си княз *Владимир* (889–893). Не е изключено обителта да е била предназначена за видна личност от княжеската фамилия, евентуално за княз Симеон, завърнал се по това време от Византия, а същевременно и за някого от Кирило-Методиевите ученици.

Между редовете на един от надписите са врязани имената МАРТА, ПЕТРОС, ТЕКЛА, ЛЕВОТА. Сред тях се откроява името ЛЕВОТА, което се свързва със старинни имена на -ТА (Енравота, Страхота, Тихота, Босота и др.). Срещат се още ок. 60 имена. Повечето от тях са изпълнени с курсивно писмо: ПЕТРОС, МАКАРНОС, ANTONHOC, КОСМАС, ЛОУКА и др. Интересен е и фактът, че преобладават женските имена: ANA, КЕЛАРА, СОФНА, ВАРВАРА, МАРТА и много други, като пред тях не е поставен епитетът АГНА или АГНОС, който стои обикновено пред имената на светците, чиито образи са врязани по стените на манастирския храм – АГНОС ВАСНЛЕОС, АГНОС АЛЕКСОС и др. Би могло да се предположи, че това са имена на светци, но надписи като КУРІЕ ЕЛЕНСОN θЕКЛА, КУРІЕ ВОНθН ТНN КЕЛАРА и др. показват, че се касае за имена на богомолци. Това се потвърждава и от няколкото случая, в които имената са написани по две: ПЕТРОСМАРНА, КОСМАС-МАРТА, ЕРНNНДАМНАN – вероятно съпружески двойки. Срещат се и неизвестни от други паметници имена (прабългарски и славянски): ПИСА СѪЖКА, ТОҮЕNА, БОЛНС, ЖДІМІР, ГРАДІNА, ПНЛНПЪ, ДѢДЬNА. Би могло да се предположи, че това са своего рода „автографи“, оставени като правило не от скука или заради обучение в писане, а с молитвена цел, за което говорят и изображенията на кръстния знак пред много от тях или епитети като „грешния, недостойния“. Многобройните имена и надписи, изпълнени с различни почерци, са свидетелство за сравнително широката грамотност не само сред монасите и учениците в манастира, но и сред посетителите богомолци от двата пола.

Сред богослужебните текстове от палеографска и езикова гледна точка са важни билингвите. Единият от тях е върху камък с много и разнообразни рисунки: орли, плаващи птици, маски, дракони. Състои се от пет реда, като грц. текст предхожда старобългарския. Буквите в целия надпис са с почти еднакви размери, ясни и четливи. Текстът на гръцки гласи: O θ(EO)C EN TO ONOMATH COU COCON ME KE EN TH ΔHNAMH COU KPHNHCME. След изписването на грц. текст писачът го е оградил с неправилна

правоъгълна рамка, нарушена от ME в третия ред. От старобълг. текст липсват само няколко букви, чието възстановяване не представлява трудност. След попълването на отчупената част текстът добива следния вид: БОЖЄ ВЪ НМА Т[В]ОЄ СПАСН МА ВЪ СНЛѢ ТВОЄН СЖДН МН („Боже, чрез твоето име спаси ме и с твоята сила ме съди"). Надписът е един от вечерните прокимени, взет от 53-и псалом. Както в много от случаите, съдържанието на надписа не предлага преки указания за датировка. Начертанието на повечето от буквите е характерно за надписите от 921 от манастира при с. Крепча, Търговищко, от 931 от Преслав, за ктиторския надпис от с. Избул (на 6 км от Плиска), за редица надписи от Плиска, Преслав – все паметници от първата половина на X в. (вж. *Епиграфика*). В дясната част на същото надписно поле, между изображението на маска и на дракони, е вместен друг надпис: КЛНМЄНТОС ПАПА РОМНС, а в десния долен ъгъл – БЖЄ, в превод на гръцки – О ΘЕОС. Култът към св. *Климент Римски*, останал доста време в забвение, не е бил широко разпространен в Източноправославната църква. Неговото почитане в Бълг. църква се дължи най-вече на дейността на Кирило-Методиевите ученици в Б-я. Появата на името му сред епиграфските паметници от Р. м. е още едно потвърждение за водещата роля на кирило-методиевските традиции в богослужебната практика в ранносредновековна Б-я. Другият двуезичен надпис е врязан върху лицевата част на камък от сградата, в която се е помещавал скрипторият. Надписът е триредов, водещ е грц. текст. Авторът вероятно е знаел само формулата на гръцки, поради което изписва само нея – COCON O ΘE THN MHRHNA. Затова и старобълг. текст не повтаря гръцкия. Той гласи: БОЖЄ ТН ПОМОΖН МАРННЄ ПРАВЬ ТН ВЄШТАА[ТЪ]. Надписът свидетелства за грамотността през IX–X в. в средновековна Б-я и сред женското население. Как се е извършвало обучението в Р. м. става ясно от близо 30-те абецедара, също врязани по стените на скрипториа, манастирското училище, храма и останалите сгради и най-вече от намерените 25 стилуса (бронзови писала).

Старобълг. надписи са разнообразни, напр.: СОУКА УРНВАВАМ...; ВАРАКУР ЄКДА ХОШТЬ КОМЬКАТН, НКОNОМЬ МНРАН; БЛАГОСЛОВЄNЬ БЛАГОСЛОВЄNЪ ЄСН...; ТОУЄNА СМОЛА; ЖДІМІРА ГРАДІNА ЖNА ЄМОУ; ЛАΖОРЬ NА КЛІТ...; ПНСА СЖУЖКА; АΖЪ... ПРНДОХЪ/ВЪ ПОNЄДѢЛNНКЪ/ПЛАДNЄ Н ВЪΖЛѢΖО/ХЪ N[А]У[РЪ]К[Ъ]В[Ъ] Н NАПНСА[ХЪ]; СОТОNА; имената NНКНТА, КУРТЪ, ПНЛНПЪ, НВАNЪ, КАТЄРННА, ПРОКОПНА, НЛІА и др.

По стените на сградите има и рисунки с орнаменти, характерни за украсата на книжовните паметници от този период, както и надписи с т. нар. развито минускулно писмо, което възниква в първата половина на IX в. Особено място сред рисунките заемат човешките фигури – на шамани, християнски светци, евангелски сцени. Представен е св. Василий в цял ръст, с островърха шапка, облечен с връхна дреха и подобие на потури, обут в ниски меки обувки и с кръст на гърдите. Св. Алексий е в бюстово изображение. Сред евангелските сцени се открояват Възнесение Господне, Лазар в пещерата, увит в саван, обесването на Юда, и др. При някои от изображенията на шамани и маски има и рунически надписи и знаци.

Р. м. и археол. проучвания в него потвърждават тезата, че някои от бълг. манастири са били своеобразни училища, събрали опита и знанията на поколенията.

След откриването на манастира при *Голямата базилика* в Плиска и с проучването на манастира при Равна може с увереност да се локализират сградите, в

които са били училището и скрипторият. В тях са намерени писала, използвани през Античността и Средновековието за писане най-вече върху пчелен восък, нанесен върху дървени дъсчици, които са служели за обучаване в писане, водене на сметки и т. н.

Едва ли трябва да има съмнение, че надписите и рисунките са дело на ученици, подготвяни по старобълг. и грц. език, миниатюристи (вероятно техни са образите на светците, драконите и растителните орнаменти в редица книжовни паметници), книжовници, богомолци и монаси. В по-голямата си част рисунките от Равна пресъздават елементи от прабълг. и слав. фолклор, също и някои религиозни сцени. Понякога в тях се открива и по-особен смисъл – вероятно отглас от магически обреди, свързани с фолклора и религиозните представи на обитателите на манастира.

Лит.: Бешевлиев В. Гръцки надпис с дата от старобългарския манастир при Равна. – Известия на народния музей – Варна, 18 (33), 1982, с. 118; Попконстантинов К., Т. Смядовски. За почитането на Климент, папа Римски, в средновековна България (По епиграфски данни от IX–X век). – Palaeobulgarica, 7, 1983, 4, p. 86–92; Попконстантинов К. Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненско. – Известия на народния музей – Варна, 20 (35), 1984, с. 65–81; Попконстантинов К. Старобългарската епиграфика през последните 10 години (1974–1984). – Археология, 26, 1984, 4, с. 33–45; Михайлов Ст. За автентичността на надписа за освещаването на манастирската църква край с. Равна. – Известия на народния музей – Варна, 20 (35), 1984, с. 83–89; Георгиев П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. – Известия на народния музей – Варна, 21, 1985, с. 71–98; Popkonstantinov K. Die Verbreitung des altbulgarischen Schrifttums. – Die slawischen Sprachen, 8, 1985, p. 167–200; Попконстантинов К. Още веднъж за надписа с дата от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – Археология, 28, 1986, 1, с. 8–19; Popkonstantinov K. Traditionen von Kyrill und Methodius im altbulgarischen Literatur- und Ausbildungszentrum des 9. und 10. Jahrhunderts beim Dorf Ravna, Bezirk Varna (nach epigraphischen Angaben). – Symposium Methodianum, p. 491–511; Попконстантинов К. За два паметника от IX–X в. с псалтирни текстове от Равна. – В: Приноси към българската археология. 1. С., 1992, с. 113–119; Бояджиев Р. Някои аспекти на християнската символика в рисунките-графити от старобългарския манастир край с. Равна, Провадийско. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 261–270; Георгиев П. Историята на Равненския манастир. – Епохи, 1, 1993, 2, с. 57–68; Костова Р. Апокрифи и рисунки-графити в българската средновековна култура (По материали от манастира при с. Равна). – Известия на Историческия музей – Кюстендил, 5, 1993 (1998), с. 325–331; Георгиев П. Хронологически проучвания върху датирания надпис от Равна. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, с. 273–280; Костова Р. За библейския смисъл на един ранносредновековен символ. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 3. Велико Търново, 1994, с. 81–99; Попконстантинов К. Епиграфски бележки за Иван, Царсимеоновия син. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 3. Велико Търново, 1994, с. 71–78; Popkonstantinov K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. 1. Salzburg–Wien, 1994 (Die slawischen Sprachen, 36), p. 207–233; Georgiev P. La signification historique et architecturale de l'église près de Ravna. – In: La culture matérielle et l'art dans les terres Bulgares VIe–XVIIe s. Sofia, 1995 (ИАИ, 38), p. 48–58; Popkonstantinov K. Das altbulgarische Kloster bei Ravna – das Schrifttums- und Kulturzentrum. – In: Actes du Premier Colloque International du L.A.R.H.C.O.R. Wrocław–Ksiaz, 30 novembre – 4 decembre 1994. Wrocław, 1995, p. 691–701; Костова Р. Една хипотеза за поклонничеството в България през X в. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 5. Велико Търново, 1996, с. 149–173; Костова Р. Представата за Бог в прехода езичество – християнство (по материали от манастира при с. Равна). – В: Бог и Цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 63–69; Костова Р. Център и периферия в Равненския манастир (По археологически данни). – В: Светогорска обител Зограф. 2. С., 1996, с. 221–242; Попконстантинов, К. Прабългарските имена от манастирите при Мурфатлар и Равна. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. 5. Велико Търново, 1996, с. 101–108; Попконстантинов К. Рунически надписи и знаци от манастира при Равна, Провадийско, и техните аналози. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. 3. Шумен, 1997, с. 110–118; Kostova R. A Tenth-Century Graffito of St. Basil the Great in the Light of His Cult in Eastern Monasticism. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 1, p. 75–95; Kostova R. Topography of Three Early Medieval Monasteries in Bulgaria and the Reasons for Their Foundation: A Case of Study. – Archaeologia Bulgarica,

2, 1998, 3, p. 108–125; Попконстантинов К., Р. Костова. Скрипторият в Равненския манастир: още веднъж за украсата на старобългарските ръкописи от IX–X век. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 719–725.

Казимир Попконстантинов

РАДÒЙЧИЧ, Джордже (Радојичић, Ђ.) (19.VIII.1905 – 28.I.1970) – сръбски историк и историк на литературата. Роден в Белград. Завършва Истор. отделение на Философския фак. в Белградския унив. (1929). Секретар на Университетския инст. за събиране на истор. извори за периода 1908–1918 (1923–1924), библиотекар на Истор. отделение на Сръбския семинар (1924–1929), асистент в Университета (1929–1933), библиотекар в Народната библиотека на Сърбия в Белград (1934–1945), н. с. в Инст. за проучване на литературата при Сръбската академия на науките и изкуствата (1948–1951). Проф. във Висшето педагогическо у-ще в Белград (1951–1954), редовен проф. по история и история на старите южнослав. литератури във Философския фак. в Нови Сад (1954–1967). Дописен член на Сръбската академия на науките и изкуствата (1955), редовен член (1965). Умира в Белград.

Научните интереси на Р. са насочени преди всичко към историята на сръбската литература през периода XII–XVIII в. Той се стреми да обогати фактологическата ѝ основа с оглед на синтетичното ѝ интерпретиране, а също да популяризира и актуализира изучаването на средновековната книжовна продукция в светлината на специфичната ѝ художественост и полагащото ѝ се място в общата литературна история.

Р. посвещава голям брой публикации на нови данни за историята на старата сръбска литература. Като проучва множество ръкописни и старопечатни книги в Сърбия, Света гора (1952, 1953), София (1957), Ватикан (1958–1959), Москва (1964), Париж (1965), той открива неизвестни имена на преписвачи и книжовници и преписи на отделни творби, издава текстове и определя отношението между различни преписи, редакции и произведения. Като историк Р. изяснява истор. и политически събития, които оказват влияние върху създаването и функционирането на средновековната литература. Добър познавач на ръкописната сбирка на Народната библиотека в Белград, изгоряла по време на Втората световна война (1939–1945), той успява да запази за науката множество сведения, както и текстове и фотокопия от унищожените ръкописи. По време на научните си пътувания до Света гора за пръв път открива цялото богатство на ръкописната сбирка на *Хилендарския манастир* и на други манастирски сбирки, от които прави фотокопия и микрофилми и публикува отделни текстове. Дело на Р. са основни изследвания върху първите сръбски печатници и старопечатни книги, а също и портрети на отделни книжовници и характеристики на жанрове. По-важните му обобщаващи работи и някои проучвания по частни въпроси са събрани в книгите „Творци и дела старе српске књижевности“ (1963) и „Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба“ (1967). Р. представя сръбската литературна история през Средновековието в по-широк балкански и слав. контекст; на славяно-виз., сръбско-руските и сръбско-румънските културни връзки през тази епоха посвещава и отделни изследвания. В предговорите на книгите си „Развојни лук старе српске књижевности“ (1962) и „Књижевна збивања ...“ излага своя концепция и конкретна схема за обща история на старата сръбска литература, каквато обаче не успява да напише.

Работата на Р. като преводач и популяризатор на старата сръбска литература намира израз в няколко антологии, които изиграват важна роля за повишаване на интереса към нея като към худо-

жествено творчество. В „Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)“ (1960) събира и превежда само оригинални произведения на сръбски книжовници – от Дуклянския презвитер до Гаврил Стефанович и Григорий Рачанин. В „Развојни лук ...“ включва и делови текстове, както и преводи от виз. литература, приписки и др. с коментар и изборна библиография. В „Старо српско песништво IX–XVIII века“ (1966) представя образци на старата южнослав. и сръбска поезия, богослужебна и светска, в собствен поетически превод. Към несъмнено поетическите творби добавя ритмизирани откъси от прозаически произведения (Житие на Симеон Неманя от Стефан Първовенчани, Пандехово сказание, Александрия и др.).

Кирило-методиевска проблематика Р. засяга в няколко публикации; произнася се по основни дискусионни въпроси. Той смята, че ЖК е създадено в периода 869–876; че Константин-Кирил и Методий са били гърци, които владеели езика на „македонските славяни“ от околностите на Солун; че работата върху слав. азбука е започната от Кирил по време на зоточението му на *Олимп*, Мала Азия, с участието на Методий и *Климент Охридски*, които го придружават, и е завършена много по-късно, непосредствено преди *Моравската мисия*, когато са преведени от грц. език и първите слав. книги. Р. е убеден, че първата азбука е *глаголицата* и тя е преработка на грц. минускулно писмо. *Кирилицата* е създадена по-късно, в Б-я, от Климент Охридски въз основа на грц. унциал; след официалното решение на Преславския събор (893), когато слав. език се въвежда като богослужебен в Бълг. църква и като официален в държ. администрация, тя измества глаголицата. Добре обоснована е тезата на Р., че *Черноризец Храбър* е създал апология на глаголицата, а не на кирилицата; в кратко научно съобщение той отбелязва и наличието на глаголическа буква *д* (в два случая)

Джордже Радойчич

в един от хилендарските преписи на „За буквите“ (1954). В разрез с категорично установени факти обаче е представата му, че дейността на Константин Преславски е протекла в Брегалнишката област (1963). Р. локализира епископията на Климент – *Дрембица* (Велика), в Тракия, в областта около Пловдив („Климент Охридски и кирилицата“, 1966; „О Константину-Ћирилу и Методију и о почецима словенске писмености“, 1970). Проследявайки развитието на кирило-методиевските традиции в средновековна Сърбия, той изразява мнение, че слав. глаголическа писменост прониква там твърде рано от *Велика Моравия*, но конкретни данни за книжовния живот по сръбските земи от този период липсват. Като продължение на традициите и в зависимост от тях разглежда значението на *Преславското книжовно средище* и *Охридското книжовно средище* за културното развитие на сръбските земи, възникването на южнослав. произведения, посветени на светците от Рилско-Осоговско-Лесновския район, апокрифите от епохата на виз. владичество,

както и цялостното развитие на сръбската литература и нейния език през периода XIII–XVIII в. Р. издирва и публикува и многобройни споменавания на Кирил и Методий в сръбски ръкописни книги („Традиције Ћирило-Методијанске код Срба“, 1966).

Съч.: Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара. – Гласник српског научног друштва, 21, 1940, с. 33–81; Историјски развитак српске рукописне и штампане књиге. – В: Рукописна и штампана књига. Београд, 1952, с. 3–39; Глагољска слова у Хиландарском рукопису Црнорисца Храбра. – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 2, 1954, с. 184–186; О старом српском књижевнику Теодосију. – Историјски часопис, 7, 1954, 4, с. 13–42; Српске архивске и рукописне збирке на Св. Гори. – ГСАН, 7, 1956, 1, с. 97–99; Један досад непознат спис старог српског књижевника Теодосија (Канон општи Христу, Симеону и Сави). – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 3, 1955 (1956), с. 48–54; Srpsko-rumunski odnosi XIV–XVII veka. – Годишњак филозофског факултета у Новом Саду, 1, 1956, с. 13–29; Први почеци словенске писмености у IX веку – Књижичар, 23–24, 1957, с. 692–694; Књижевни рад код македонских словена (IX–XVIII века). – Књижевност и језик, 5, 1958, 1–2, с. 60–63; Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka). Beograd, 1960, 373 p.; Политичке тежње у српској средњовековној историографији. – Књижевност, 16, 1961, с. 150–161; Спалење збирке Народне библиотеке у Београду. – Библиотекар, 13, 1961, 5, с. 373–377; Књижевност византијска и књижевности словенске. – ГСАН, 250, Одељ. друштвених наука, 10, 1961, с. 161–170; Развојни лук старе српске књижевности. Нови Сад, 1962, 309 с.; Школовање Константина-Ћирила, студента и професора Високе школе у Цариграду. – В: Радојичић Ђ. Сп. Развојни лук старе српске књижевности. Нови Сад, 1962, с. 48–49; Константин Млађи. – Књижевност, 18, 1963, 9, с. 240–243; Да усхвалимо Методија. – Књижевност, 18, 1963, 9, с. 243–246; Источна и западна компонента старих јужнословенских књижевности. – ГСАН, 256, Одељење друштвених наука, 12, 1963, с. 1–24; Југословенска средњевековна књижевност. – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 11, 1963, с. 17–32; Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености. Нови Сад, 1963, 96 с.; Творци и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963, 324 с.; Преглед развоја и подела старе српске књижевности. – Књижевност, 20, 1965, 3, с. 237–241; Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века. – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 13, 1965, 2, с. 261–309; У истоков славянской литературы (К вопросу о датирова „Жития“ Константина-Кирилла). – В: Вопрос истории славян. 2. Воронеж, 1966, с. 110–113; Кли мент Охридски и кирилицата. – Гласник на Инсти тутот за национална историја, 10, 1966, 2–3, с 227–229; Традиције Ћирило-Методијанске ко Срба. – Књижевност, 43, 1966, 12, с. 431–449; Ста ро српско песништво IX–XVIII века. Крушевац 1966, 205 с.; Traditions cyrillo-méthodiennes chez le serbes. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1, 183–209; Књижевна збивања и стварања код Срб у средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967 383 с.; О Константину-Ћирилу и Методију и о почецима словенске писмености. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. Скопје, 1970, с. 205–218.

Лит.: Schmaus A. – Südost-Forschungen 14, 1955, p. 303 (рец.); Маринковић Б., В Гаврилов. Библиографија радова академика Ђорђа Сп. Радојичића. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 13, 1970, с. 5–35; Богдановић Д. Ђ. Сп. Радојичић (1905–1970). – Историјски гласник, 23, 1970, 1–2, с. 289–292; Митровић Ј. Д. Ђорђе Сп. Радојичић (19. VIII. 1905–28. I. 1970, Београд). – Библиотекар, 22, 1970, 4, с. 323–325; Reder D. Đ. Sp. Radojičić. – In: Jugoslovenski književni leksikon. Novi Sad, 1970, p. 442–443 (2 изд. 1984, p. 684).

Нина Гагова

РА̀ЙКОВ, Божидар Никола̀ев (8.I.1939 – 3.I.1995) – бълг. литературен историк, археограф и палеограф. Роден в Смолян. Завършва средно образование в София (1956) и бълг. филология в Софийския унив. (1961). От 1963 е на работа в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, където е н. с. (1970), ст. н. с. (1974), ръководител на Отдел „Ръкописи и старопечатни книги“ (1974–1977) и на Научната секция по книгознание, палеография, архивистика и ориенталистика (от 1985); заместник-директор на Библиотеката (1988–1992). Заместник-председател (1977–1987) и председател (от 1988) на Бълг. археографска комисия. Защитава кандидатска дисертация на тема „Етрополският книжовен център през XVI–XVII в.“ (1973) и хабилитационния труд „Славянската ръкописна сбирка на Рилския манастир в българската и балканската книжовна и

културна история“ (1986); ст. н. с. I ст. (1987). Чете курс лекции по бълг. и слав. палеография в Софийския и в Охайския унив. в гр. Кълъмбъс, САЩ (1974). Председател на Научния съвет на НБКМ и член на научните съвети на Църковния историко-архивен инст., Кирило-Методиевския научен център при БАН и Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ при Софийския унив. Умира в София.

Изследователската дейност на Р. е в областта на слав. палеография, кирилометодиевистиката, бълг. литература от Средновековието и Ранното възраждане. Съществен е приносът му в изработването на бълг. концепция за описване на слав. ръкописи и в практическото ѝ прилагане при разкриването на особеностите на бълг. ръкописна книжнина през епохата на Средновековието. Подготвя първия цялостен научен опис на книжовното богатство на *Зографския манастир „Свети Георги"* (1985, съвместно с Хр. *Кодов* и Ст. *Кожухаров*) и първия подробен опис на единствената органична сбирка от слав. средновековни ръкописи в Б-я – сбирката на *Рилския манастир* (1986, съвместно с Б. Христова и Хр. Кодов).

Р. публикува и анализира два преписа от Службата за Кирил (в миней от XIII в., НБКМ, № 895, и в миней от XVII в., НБКМ, № 141). Като привлича и познатите преписи на Службата, той изяснява промените в състава и композицията на творбата. Въз основа на ранни календарни вести проследява зараждането и развитието на култа към Климент Охридски. Открива неизвестен препис от 1640 от Повест за кръстното дърво на поп *Йеремия*, дело на Никита, книжовник от Етрополската школа, и публикува неговия текст.

Р. проучва Етрополската калиграфско-художествена школа, украсата и подвързията на бълг. ръкописи от XV–XVIII в., развитието на кирилското писмо и взаимоотношенията между двете слав. *азбуки*, тайнописа, историята на ресавския правопис в бълг. писмена традиция, обособяването на средновековни бълг. културни средища и книжовните връзки между тях, характеризира литературните контакти между сръбски и бълг. книжовници през XVI в. Солидно аргументирана и многопосочна е публикацията му за приписките в системата на старата бълг. книжнина (1992).

Божидар Райков

Централна тема в трудовете му върху литературата на Ранното бълг. възраждане е личността на Паисий Хилендарски и неговата „История славеноболгарская“. Особено значителни са разработките му върху първия ѝ препис (1765) и Зографската ѝ чернова (1762), както и уточненията около биографията на Паисий в светлината на нови истор. документи.

С ъ ч . : Ранни календарни вести за Климент Охридски. – Кл. Охр., с. 321–325; Към въпроса за мястото на „Абагара“ в старата българска литература. – ИИЛ, 18–19, 1966, с. 279–286; Опис на славянските старопечатни книги от XV и XVI в. в Народна библиотека „Кирил и Методий“ в София. – ИНБ „КМ“, 7 (13), 1967, с. 225–253; Два ново-

открити преписа на службата на Кирил Философ и няколко бележки върху нейния състав. – ККФ 1, с. 203–218; Един среднобългарски фрагмент от XIII век (Геров евангелски къс). – ИНБ „КМ“, 9 (15), 1969, с. 353–374; Неизвестно проложно житие на Иван Рилски. – ЕЛ, 25, 1970, 3, с. 57–61; Йеромонах Даниил и Етрополският книжовен център през първата половина на XVII в. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 263–287; Етрополската калиграфско-художествена школа през XV–XVII век. Към историята на българския ръкописен орнамент. – ИНБ „КМ“, 12 (18), 1971, с. 19–41; Академик Йордан Иванов. – Библиотекар, 1971, 12, с. 14–16; Паисий Хилендарски. История славяноболгарская. Първи Софрониев препис от 1765 г. 1. Увод, новобългарски текст и коментар. 2. Фототипно издание. С., 1972, 176 с.; За старите български художествени подвързии и обкови. – Зборник Музеја примењене уметности, 18, 1974, с. 33–38; Българският първопечатник от XVI в. Яков Крайков и неговите венециански издания [Драголова Л., Б. Райков]. – Векове, 4, 1975, 4, с. 17–30; Нови исторически документи за живота и смъртта на Паисий Хилендарски. – ИНБ „КМ“, 14 (20), 1976, с. 25–33; Принципи и методи на описване на славянските ръкописи с оглед на съставяне каталог на българските ръкописи от X до XVIII век [Кодов Хр., Б. Райков]. – ИНБ „КМ“, 14 (20), 1976, с. 55–82; Към историята на ресавския правопис в България. – В: Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, с. 213–222; Българска ръкописна книга. X–XVIII век. Каталог. [Колектив]. С., 1976, 206 с.; Първото българско печатно съчинение – житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий [Драголова Л., Б. Райков]. – В: Прослава на Велико Търново. С., 1978, с. 236–239; Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651. Представен от Б. Райков. Фототипно издание. С., 1979, 54 с.; Орнамент и миниатюра в българските ръкописи от XV–XVII век. С., 1979, 28 с.; Българската палеография като помощна историческа дисциплина и поглед върху проблема за произхода и авторството на българските азбуки. – В: Помощни исторически дисциплини. 1. С., 1979, с. 176–189; Бележки към историята на българския тайнопис. – В: Помощни исторически дисциплини. 2. С., 1980, с. 237–241; Един документ за Паисий Хилендарски от неговото пребиваване в Сремски Карловци през 1761 г. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 118–123; Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. Подг. за печат с увод и коментар Е. Дограмаджиева, Б. Райков. С., 1981, 517 с.; Славянски ръкописи в Елена [Кодов Хр., Б. Райков, Б. Христова]. – ИНБ „КМ“, 16 (22), 1981, с. 247–281; Професор Христо Кодов. – Старобългарска литература, 11, 1982, с. 3–7; Животът на Паисий. – ИНБ „КМ“, 18 (24), 1983, с. 25–49; Гръцки извори на „История славяноболгарская“. – ЕЛ, 38, 1983, 5, с. 32–38; Bemühungen um die Entdeckung, Aufbewahrung und Propagierung alter bulgarischer Handschriften in den Bibliotheken der VR Bulgarien. – Zentralblatt für Bibliothekwesen, 1984, 2, p. 506–509; Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през Средновековието. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 3–21; Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. 1. С., 1985, 270 с. [Кодов Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров]; Панегирикът на Мардарий Рилски от 1483 г. – Старобългарска литература, 18, 1985, с. 143–149; Развой на българското кирилско писмо през Средновековието. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 9–22; Славянски ръкописи в Рилския манастир. С., 1986, 129 с. [Райков Б., Хр. Кодов, Б. Христова]; Два ръкописа на Йоан Кратовски в Зографския манастир. – В: Хиландарски зборник. 6. Београд, 1986, с. 297–307; Нови данни и резултати от проучването на славянската ръкописна сбирка на Рилския манастир [Райков Б., Б. Христова]. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 129–140; Композиция и структура на Паисиевата „История славяноболгарская“ (1762 г.). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. С., 1987, с. 420–432; Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“, 1762. Наборно и фототипно издание на Зографската чернова. С., 1989. 1., 124 с.; 2., 61 л.; Светото Кирило-Методиево дело в Отец Паисиевата история. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 257–261; Приписките в системата на старата българска книжнина. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 38–49; Етрополският ръкописен сборник от 1640 г. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 263–276; Със Стефан Кожухаров на Света гора. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 3–9; Текстологични наблюдения върху ранната служба на Константин Философ-Кирил. – ИНБ „КМ“, 22 (28), [за 1994], 1996, с. 9–18.

Лит.: Динеков П. Ново издание на Паисиевата история. – ИНБ „КМ“, 14 (20), 1976, с. 755–757; Синдик Н. Паисий Хилендарски. История славяноболгарская. – Археографски прилози, 2, 1980, с. 355–356; Жечев Н. – ИНБ „КМ“, 14 (20), 1976, с. 809–812 (рец.); Банков Тр. Ценно издание на среднобългарски ръкопис. – Palaeobulgarica, 7, 1983, 1, p. 98–100; Гандев Хр. – ИНБ „КМ“, 18 (24), 1983, с. 556–557 (рец.); Динеков П. – ИНБ „КМ“, 18 (24), 1983, с. 535–537 (рец.); Минчева А. – ИНБ „КМ“, 18 (24), 1983, с. 542–545 (рец.); Грицкат И. Језичка анализа јужнословенских Абагара. – ЈФ, 41,

1985, с. 36–40; Демина Е. И. Тихонравовский дамаскин. 3. С., 1985, с. 87–89; Mulc I. – Slovo, 35, 1985, p. 161–163 (рец.); Христова Б. Принос в българската археография. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 2, p. 113–115; Великов Ст. – ИП, 62, 1986, 2, с. 84–85 (рец.); Минчева А. Към въпроса за езиково-правописната характеристика на старите славянски ръкописи в описите. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 157–162; Христова Б. Професия „ръкописник". Професор Божидар Райков на петдесет години. – Библиотекар, 36, 1989, 2, с. 42–44; Шнитер М. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 186–188 (рец.); Божидар Райков (1939–1995). – Palaeobulgarica, 19, 1995, 1, p. 3; Бутова Н. Памет за проф. Божидар Райков. – ЕЛ, 50, 1995, 1, с. 136–138; Kuna H. – Slovo, 44–46, 1996, p. 285–289.

Елена Томова

РАЙНХАРТ, Йоханес (Reinhart, J.) (2.III.1951) — австрийски езиковед славист. Роден във Виена, където завършва средно образование (1969). Следва във Виенския унив. (славистика и общо езикознание, 1970—1973), Бонския унив. (през летния семестър на 1973) и в Карловия унив. в Прага (1973—1974). Лектор по немски език в Москва (1976—1977, 1978—1979). През 1979 защитава във Виенския унив. дисертацията „Studien zur Übersetzungstechnik der tschechisch-kirchenslavischen Homilien („Homiliae in euangelia") Gregors des Großen"; научен ръководител Фр. В. *Мареш*. От 1979 работи в Инст. за славистика на Виенския унив. като сътрудник лектор (1980), асистент (1983), доц. (1993) с хабилитационен труд върху синтаксиса на хърватския църковнославянски („Untersuchungen zur Syntax des Kroatisch-Kirchenslavischen. Das glagolitische Missale romanum"). Преподавател по слав. езикознание и филология (от 1994); извънреден проф. (1997). Член на Индогерманското д-во и на Библейската комисия при Международния комитет на славистите.

Научните трудове на Р. са главно в областта на текстологията на ранната слав. книжнина, на истор. лексикология и граматика на слав. езици, на етимологията, както и върху проблеми на индоевроп. езици. Голяма част от публикациите му са посветени на чешкия вариант на църковнослав. език и на проблема за моравски черти в първоначалните слав. текстове. Той продължава изследванията на Мареш върху слав. преводи на произведенията на папа *Григорий I* Велики, като прилага методите на текстологията и на сравнителното слав. езикознание. В специална статия (1986) анализира стилистичните особености на слав. текст на неговите Беседи върху Евангелието и по-точно стилистичната фигура „едно чрез две" (предаване на една дума чрез бином или двоен превод) — подход, който има важни паралели в грц. и лат. литература. Р. показва връзката на този модел с Псалтира и Притчи Соломонови. Паралелите не са случайни; те са реминисценции от много добре познати текстове на Свещеното писание. В този подход на преводача прозира стремеж да се придържа към теологическо-интерпретативни принципи. Първото пълно издание на Беседите в мартенския том на Великите чети-минеи на митрополит Макарий (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 42, 2000) дава повод на Р. да направи подробно текстологическо изследване на съществуващите преписи (12 ръкописа) и като резултат от него да обоснове стема на преписите, допълнена с предполагаемите архетипи и хипархетипи (подархетипи) в развойните линии на ръкописната традиция на църковнослав. превод на Беседите.

С вещина и последователност Р. подхожда и към проблемите, породени от слав. преводи на Диалозите на Григорий I Велики. Направени от грц. версия на лат. оригинал („Sancti Gregorii Papae Dialogorum Libri IV, de Vita et Miraculis Patrum Italicorum, et de Aeternitate Animarum"), те са известни в слав. средновековна книжнина и като Римски патерик. Според Р. преводите са най-малко пет, като два от тях са староцърковнославянски. В студия от 1983 вниманието му

Йоханес Райнхарт

е насочено към най-стария пълен превод на Диалозите (версия А в класификацията на Мареш), за който съществува мнение (А. И. *Соболевски*, Мареш), че може да е дело на слав. първоучител Методий. Р. уточнява доказателствата за ранното му датиране и посочва граматическите особености, които изключват неговото възникване след началото на X в.; коригира възприетото по традиция мнение на Соболевски за Синодалния препис на Диалозите (Син. 265) като „codex optimus" и разпределя ръкописите от версия А в две групи — А1 и А2; препис Погод. 909 с още четири ръкописа отнася към втората група, а Син. 265 и Увар. 202 — към първата; установява, че за реконструкцията на архетипа са необходими и двете групи ръкописи. След подробен анализ на различните лексикални пластове в превода на Римския патерик Р. изказва предположение, че линиите А1 и А2 възхождат към обща традиция; първата част на встъплението към Диалозите (представено само в А1), която е преведена от латински, отразява вероятно вторичен и допълващ превод, а цялото встъпление, както и останалата част от Диалозите са преведени от гръцки. Като изхожда от някои слабости в предаването на грц. текст, Р. изключва Методий като възможен автор на старослав. версия на Римския патерик. В опита за реконструкция на нейния хипархетип с помощта на наличния ръкописен материал той стига до заключението, че този хипархетип съвпада в лексикално отношение с очаквания (ако се имат предвид най-старите църковнослав. текстове). Все пак, смята Р., има указания, че хипархетипът е твърде отдалечен от архетипа. Опора за такава хипотеза остава архаичният характер на граматиката. Цялостен преглед на разпространението на Диалозите в църковнослав. литература и на спорните въпроси около тях Р. прави по повод монографията на Г. *Биркфелнер* „Das römische Paterikon", като съчетава критичната си оценка за това изследване с излагането на редица съществени факти, осветляващи историята на слав. превод на Диалозите и ръкописната му традиция (1985).

В редица статии Р. се спира на конкретни лексикални проблеми от най-ранната история на слав. езици. Обикновено това са малки по обем, но задълбочени проучвания върху началните етапи от историята на чешкия, руския, хърватския и бълг. език на индоевроп. фон. В тях той се проявява като етимолог и семантик с възможности да долавя и разграничава архаичните от по-новите значения.

Много важни са и научните занимания на Р. с хърватската глаголическа *традиция*. На ранните зависимости между глаголическата писменост в хърватските земи, Кирило-Методиевите преводи на библейските текстове и влиянието на Вулгатата при преработването им е посветена ценната му работа върху най-старото свидетелство за влиянието на Вулгатата върху глаголическата хърватска Библия (1990). В нея Р. установява, че редактирането на слав. текст от Евангелието на Матей от Башчанските откъс-

леци (паметник от XII в., възникнал в илирийските области) е извършено според лат. текст на Вулгатата. Това наблюдение слага началото на серия от публикации, посветени на библейските части в хърватските глаголически мисали. В процеса на проучванията си Р. се стреми да докаже, че още през XII в. е осъществена редакция на техния първоначален Кирило-Методиев превод в хърватските мисали. Според него тя е била свързана с лат. текст, но не всички нововъведения са произтичали пряко от сверката с него. Тези наблюдения на Р. са изложени най-последователно в студия върху църковнослав. библейски текстове в Хърватско през XII в. (1990). Значението на това изследване се състои в многобройните съпоставки и разночетения със старобълг., старосръбски и староруски паметници. На тази основа Р. изготвя индекс на разночетенията от новозаветните перикопи в мисалите. Последователното изучаване на хърватските глаголически паметници позволява на Р. за пръв път подробно да аргументира разликата на архаичната (северната) група мисали от по-новата (южната) група. Изследванията му върху хърватската писменост обхващат не само лексиката, но и синтактичната структура на текстовете, която е основната тема на неговия хабилитационен труд.

Към друг проблемен кръг от интересите на Р. се отнася неговият анализ на стария слав. текст на книгата Кормчая, в който той излага интересни и дискусионни наблюдения върху взаимните влияния между южно- и източнослав. книжнина през Средновековието (1983, 1985). На историята на старите слав. юридически съчинения е посветена и статията му „Библейские цитаты в Мефодиевском переводе Синтагмы L титулов" (2000). Като изразява съгласие с наложеното в палеославистиката становище, че Методиевият Номоканон всъщност е превод на Синтагмата от 50 титула на Йоан Схоластик, Р. проследява библейските цитати в достъпните преписи на слав. версия на този труд и установява пълната им зависимост от грц. текст, в който цитатите в редица случаи се различават съществено от съответните текстове на грц. Библия. Цитатите не съвпадат и със слав. библейски текст, което се дължи на по-късни изменения, но и на принадлежността им към Методиевия превод, който не съответства на запазените текстове на слав. библейски преводи. Приносни са и проучванията му върху ранните слав. преводи на агиографски съчинения (напр. на Житието на Симеон Стълпник въз основа на Будапещенските глаголически откъслеци).

Р. е много плодовит рецензент. В повечето случаи отзивите му са самостоятелни изследвания, написани критично и с много добро познаване на дискутираната проблематика.

Съч.: Studien zur Übersetzungstechnik der tschechisch-kirchenslavishen Homilien („Homiliae in euangelia") Gregors des Großen (mit besonderer Berücksichtigung der Verbalpräfigierung). [Dissertation]. Wien, 1979, 551 p.; Methodisches zu den lexikalischen Bohemismen im Tschechisch-Kirchenslavischen am Beispiel der Homilien Gregors des Großen. – WSJ, 26, 1980, p. 46–102; Altkirchenslavisch сатъ/сатн redivivum. – WSJ, 27, 1981, p. 59–62; Rekonstruktion des Archetypus der altkirchenslavischen Übersetzung der Dialoge Gregors des Großen auf der Grundlage zweier russisch-kirchenslavischer Handschriften des 16. Jahrhunderts. – In: Philologie und Sprachwissenschaft. Akten der 10. Österreichischen Linguistentagung. Innsbruck, 1983, p. 255–266; Восточнославянское влияние в древнесербской Кормчей. – В: Венские доклады к IX Международному съезду славистов в Киеве. Wien, 1983, p. 1–80; Ђ. Трифуновић, Т. Јовановић, Љ. Јухас. Азбучни показатељ речи у списима светога Саве. Београд, 1980 (рец.). – WSJ, 29, 1983, p. 154– 157; Ein vernachlässigter Textzeuge des kirchenslavischen „Römischen Paterikons". – In: Litterae slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 275–297; Лексички слојеви у Светосавској Крмчији. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 14, 1985, 1, с. 67–78; Hrvatskoglagoljsko *inьtalьnь*. – Slovo, 35, 1985, p. 147–149; I cimeli glagolitichi della letteratura paleoslava [M a r e š F. V., J. R e i n h a r t]. – In: Tre alfabeti per gli Slavi. Roma, 1985, p. 24–35; Die „Dialoge" Gregors des Großen in der kirchenslavischen Literatur. – Österreichische Osthefte, 27, 1985, p. 231–249; Une figure stylistique dans la traduction vieux-slave des Homélies sur les Evangiles de

Grégoire le Grand en comparaison avec les texts scripturaires. – In: Grégoire le Grand. Chantilly, Centre culturel Les Fontaines, 15–19 septembre 1982. Paris, 1986, p. 597–606; The Sapiential Collection in the Chroatian Glagolitic Missal. – In: Proceedings of the Ninth World Congress of Jewish Studies. Division D. 1. Hebrew and Jewish Languages – Other Languages. Jerusalem, 1986, p. 77–84; Gab es ein urslavisches Wort *zьmja*? – Die Sprache, 32, 1986, 1, p. 58–62; Über den Ursprung des adjektivischen Wortbildungstyps *-telьnъ* im Kroatisch-Kirchenslavischen. – WSJ, 32, 1986, p. 65–70; J. Schütz. Die Lehrer der Slawen Kyrill und Method. St. Ottilien, 1985 (рец.). – WSJ, 32, 1986, p. 174–179; Nejstarší doklad stč. *luňák*. – LF, 110, 1987, p. 40–41; J. Rusek. Studia historii słownictwa bułgarskiego. Wrocław etc., 1984 (рец.). – WSJ, 33, 1987, p. 189–196; Holzwege der nostratischen Sprachwissenschaft. – In: Akten der 13. Österreichischen Linguistentagung. Graz, 1988, p. 275–285; Slav. *vyja*. – Münchener Studien zur Sprachwissenshaft, 49, 1988, p. 97–100; Ein unbemerkter Archaismus des Kroatisch-Kirchenslavischen: 1. Person Dual des thematischen Aorists. – WSJ, 34, 1988, p. 133–136; Eine Innovation bei der Aoristbildung im Kroatisch-Glagolitischen. – ZSPh, 48, 1988, p. 298–303; Slav. *zajęcь*. – WSJ, 35, 1989, p. 155–158; A. Lamprecht. Praslovanština. Brno, 1987 (рец.). – WSJ, 35, 1989, p. 231–240; Russisch *krysa* 'Ratte'. – ZS, 35, 1990, p. 146–148; Будапештенский глаголический отрывок: древнейший славянский список Жития Симеона Столпника [Р а й н х а р т Й., А. А. Т у р и л о в]. – Slovo, 39–40, 1989–1990, p. 37–44; Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku bibliju. – Slovo, 39–40, 1989–1990, p. 45–52; Altkroatisch *tanac* 'Tanz' – In: Chroatica – Slavica – Indoeuropea. Wien, 1990 (Festschrift für R. Katičić zum 60. Geburtstag), p. 201–203; Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes in Kroatien des 12. Jahrhunderts. – WSJ, 36, 1990, p. 193–241; O. Kronsteiner. Житие блаженнаго Меѳодна архиепископа моравьскаго. Das Leben des hl. Method, des Erzbischofs von Sirmium. Salzburg, 1989 (рец.). – WSJ, 36, 1990, p. 252–260; Vokalprozesse im Polabischen – Akzentunabhängige Reduktionen? – Phonetica Francofortensia, 5, 1991, p. 51–66 [R e i n h a r t J., H.-C. L u s c h ü t z k y]; Die Geschichte des slawischen sigmatischen Aorists. – In: Rekonstruktion und relative Chronologie. Akten der VIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Leiden, 31. August – 4. September 1987. Innsbruck, 1992, p. 367–381; Zur urwestslavischen Verbum. – Wiener slawistischer Almanach, 30, 1992, p. 287–327; Untersuchungen zur Syntax des Kroatisch-Kirchenslavischen. Das glagolitische Missale romanum. Wien 1993, 540 p.; A. R. Corin. The New York Missal: A Paleographic and Phonetic Analysis. Columbus, Ohio, 1991 (UCLA Slavic Series, 21) (рец.). – WSJ 39, 1993, p. 225–233; Slav. *pyjь* 'membrum virile'. – In: Iranian and Indo-European Studies. Memorial Volume of Otakar Klíma. Praha, 1994, p. 219–223; Die tocharischen Entlehnungen im Altaischen und die Chronologie der tocharischen Lautgesetze. – In: Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Berlin, September 1990. Reykjavik, 1994 (Tocharian and Indo-European Studies, Supplementary Series, 4), p. 73–92; Aksl. сѹрѣнига – σύριγξ. – Slavia, 63, 1994, p. 173–176; Извлечения из Бесед на Евангелие Григория Двоеслова в Изборнике XIII века. Текстологические наблюдения. – Полата книгописьная, 25–26, 1994, с. 129–145; Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana, 1993 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. Dela 39) (рец.). – Südost-Forschungen, 54, 1995, p. 406–412; (Alt)kirchenslavisches *tetegъ* 'Sänfte'. – WSJ, 41, 1995, p. 135–142; Zur Quellenkunde von Miklosichs Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum: die Dezembermenäe der Österreichischen Nationalbibliothek (cod. Vindob. slav. 33). – WSJ, 41, 1995, p. 193–197; Altrussisch *tota* 'Papagei'. – ZSPh, 55, 1995–1996, p. 343–349; Hrvatskoglagoljski zbornik Tomaša Petrinića iz god. 1503 (cod. Vindob. slav. 78). – Croatica, 42–44, 1996, p. 391–421; Kroatisch und serbisch *majstor, meštar, mojstar*. – WSJ, 42, 1996, p. 161–172; M. Eggers. Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission. München, 1996 (рец.). – WSJ, 42, 1996, p. 292–300; Zwischenslavische Übersetzungen im Mittelalter. – WSJ, 43, 1997, p. 189–203; Die Textologie der kirchenslavischen Übersetzung der Evangelienhomilien Gregors des Großen. – In: Abhandlungen zu den Großen Lesemenäen des Metropoliten Makarij. Kodikologische, miszellanologische und textologische Untersuchungen. 1. Freiburg i. Br., 2000 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 42), p. 245–295; Библейские цитаты в Мефодиевском переводе Синтагмы L титулов. – In: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, p. 109–124; Ко је моравски краљ Методијевог житија. – В: Словенско средновековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. Београд, 2001, с. 541–553; Ein weiterer Bohemismus in den tschechisch-kirchenslavischen Homilien Gregors des Großen: snětь 'folia'. – In: Cyrillomethodiana. In honorem Aemiliae Bláhová et Venceslai Konzal. Praha, 2001, p. 439–446.

Андрей Бояджиев

РАЙХЕНАУ – манастир в бившия диоцез Констанца (дн. в диоцеза Баден). Разположен е на едноименния остров в Боденското езеро срещу Санкт Гален, Швейцария. Според някои изследователи Методий е бил заточен в Р. след процеса срещу него през 870 и престоява в манастира от началото на годината до март 873. Манастирът е основан в 724 от

бенедиктинския епископ Примин, който е и пръв негов абат. През 826 в резултат на манастирската реформа на Лудвиг Благочестиви всички побратимени монаси от *Франкската империя* се обединяват в „молитвени сдружения". Те изпращат списъците на живите и покойните монаси от своите манастири в централния манастир Р. С това се поставя началото на т.нар. Книга на побратимените монаси от Райхенау (или Поменик от Райхенау, Reichenauer Verbrüderungsbuch), която се превръща в изключително важен културен и истор. паметник.

В списъка на живите монаси от Р. (Nomina vivorum fratrum Insulanensium) на челно място са вписани имената на тогавашния абат на манастира епископ Ебербалд и на бившия абат епископ Хейто. След пристигането на Методий и на придружаващите го лица – Игнат, Леон, Йоаким, Лазар и Симеон, в манастира името Methodius (на с. 4) бива вписано на най-почетно място – непосредствено след имената на абатите на манастира. На подобаващо място биват нанесени и имената на Методиевите ученици: Choranzanus, Ignatius, Leo, Joachim, Lazarus, Simon (на с. 5). Имената на тези *ученици на Кирил и Методий*, с изключение на Лазар, не са известни от други източници. В списъка те са изписани от една и съща ръка с каролингски минускул.

Монахът Лазар е лицето, което съобщава на нововъзкачилия се папа *Йоан VIII* (872–882) за незаконното задържане на Методий. За тази постъпка, както свидетелства писмо на папата от май 873 до *Павел* от Анкона, той заплаща с живота си: „De percussoribus vero Lazari monachi vide, ut secundum apostolorum canones a vobis iudicium proferatur" („А що се отнася до убийците на монаха Лазар, имай грижата да бъде произнесена от вас присъда така, както е според апостолските канони") (MGH, Epistolarum, t. 7; Epistolae Karolini aevi, t. 5, 1974, p. 285). В списъка на побратимените живи монаси от Р. името на Лазар е заличено от живите чрез подчертаване, а това е едно от обстоятелствата, с които се установява крайната дата на пребиваването на Методий в манастира.

Миниатюра от ръкопис
от манастира Райхенау, 1001 г.

В списъка на покойните монаси от Р. (Nomina defunctorum fratrum Insulanensium) от същата ръка и със същото мастило е нанесено и името на Константин-Кирил – Kyrilos (на с. 6). То също е поместено на почетно място – непосредствено след името на страсбургския епископ Пернолд (починал между 832 и 840) и пред имената на вюрцбургските епископи Арнд (855–892) и Рудолф (892–908) и на кьолнския архиепископ Вилиберт (870–880). Вписването е станало ед-

на година след смъртта на Кирил. Трябва да се приеме, че този източник предлага най-ранното документално фиксирано свидетелство за монашеското име на Константин Философ. В Книгата на побратимените монаси от Райхенау имената на Методий и петима негови ученици се срещат още веднъж, но написани с грц. букви извън основния текст и с известни промени върху с. 153, където са имената на монасите от манастира *Люксьой*.

Пребиваването на Методий и неговите ученици в различни манастири на Франкската империя е оставило трайни следи в духовния живот на страната. Така напр. под влияние на слав. богослужение в Германия се въвежда нова богослужебна форма – т. нар. открита или обществена изповед (Confessio publica или generalis), като изповедната молитва, която е трябвало да произнесат богомолците, била преведена от старобълг. на старонемски. С това в лат. богослужение в Германия се внася една съставна част на роден немски език. Преписите от старонемския превод на тази изповедна молитва са открити в манастирите, в които се предполага, че е пребивавал Методий по време на неговото арестуване и заточение – Санкт Емерам (при Регенсбург), Алтайх, Р. и Люксьой, респ. Сен Фльори (Средна Франция). В Р. и Санкт Гален освен това по подражание на Източноправославната църква Ноткер I Балбулус от Санкт Гален (840–912) въвежда различни богослужебни песнопения. Мотивите на тези песнопения, както отбелязва френският музиковед А. Гастуе, са заимствани от народни мелодии и биват обозначавани като sequentia bulgarica, sequentia graeca и пр.

От старите сгради в манастира са запазени съборната църква „Св. Георги" в местността Оберцел (IX в.), камбанарията на трикорабната кръстокуполна базилика в местността Мителцел (ок. 980–1048), съборната църква в местността Нидерцел (XI–XII в.). Разкопките, които се правят в наши дни, разкриват състоянието на манастира по времето, когато в него е пребивавал Методий.

Лит.: Libri confraternitatum sancti Galli Augiensis Fabariensis. Berolini, 1884 (Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Antiquitates), p. 145–352 (reprint: 1983); L a p ô t r e A. L'Europe et le saint Siège à l'époque Carolingienne. 1. Le pape Jean VIII (872–882). Paris, 1895, p. 117–120; B u r r V. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den Bayerischen Bischöfen. – Cyrillo-Methodiana, p. 56; M a r e š F. V. Die Namen des Slavenapostels Methodius von Saloniki und seiner Gefährten im Verbrüderungsbuch des Reichenauer Klosters. – Cyrillomethodianum, 1, 1971, p. 107–112; M a ß J. Bischof Anno von Freising – Richter über Methodius in Regensburg. – Methodiana, p. 31–44; D ž o n o v B. Die angeblichen gotischen Entlehnungen im Sankt Emmeramer Gebet. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, p. 60–89; Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau. Herausgegeben von J. Autenrieth, D. Geuenich, K. Schmid. [б. м.], 1979, 119+231 p., 2+164 facs.; Д ж о н о в Б. Следите на Методий от времето на неговото заточение. – За буквите. Кирило-Методиевски вестник, бр. 8, май 1983, с. 4–5; Z e t t l e r A. Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch. – Frühmittelalterliche Studien, 17, 1983, p. 280–298; Д ж о н о в Б. Zettler A. Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch (Frühmittelalterliche Studien, 17, 1983, p. 280–298) (рец.) – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 133–135; П е й ч е в Б. Имената на Методий, Кирил и учениците им в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау". – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 136–140; Š a š e l J. O kraju Metodijevega izgnanstva: nemška raziskovanja. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, 2, p. 193–196; Z i e g l e r A. W. Ellwangen und Reichenau. – Jahrbücher für Geschichte Österreichs, 33, 1985, p. 546–548; P e j č e v B. ДРАГАІС, DRAGAIS, und die Stellung Methods in Reichenau. – Symposium Methodianum, p. 213–215; Z e t t l e r A. Bemerkungen zur Deutung und zum Quellenwert der Einträge im Reichenauer Verbrüderungsbuch. – Symposium Methodianum, p. 367–379; Z e t t l e r A. Die Slavenapostel Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch. – In: Leben und Werk der byzantinischen Slavenapostel Methodios und Kyrillos. Beiträge eines Symposions der griechisch-deutschen Initiative. Würzburg im Wasserschloß Mitwitz vom 25.–27. Juli 1985 zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Methodios. Münsterschwarzach, 1991, p. 127–139; В а ш и л е в с к и Т. Двойните имена – светските (кръщелните) и монашеските – на славянските апостоли Константин-Кирил и Методий и въпросът за идентификацията на членовете на манастирското братство, заточени заедно с Методий в Райхенау. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 1, p. 18–25.

Боян Джонов

РА̀ЙХРАДСКИ ГЛÒСИ – кирилски приписки към лат. сборник „Martyrologium Adonis“ („Martyrologium Odonis“). Правени са неколкократно, през неравномерни интервали от време. Смятат се за убедително доказателство, че кирилската азбука се е използвала в чешките земи. Сборникът е бил собственост на Райхрадския бенедиктински манастир край Бърно.

Приписките са открити на 14 авг. 1837 от Фр. *Палацки*, който по това време работи в манастирската библиотека в Райхрад. Той съобщава за тях на П. Й. *Шафарик*, който има намерение да им посвети специална студия. По-късно, вероятно под влияние на Б. *Копитар*, който ги смята за фалшификат, Шафарик се отказва от идеята си. Текстът на обемистия лат. сборник (141 листа, сигн. в манастирската библиотека I/MSS 388, sign. D/K Ia11) завършва с хроника, в която е датиран към началото на IX в. Кирилските приписки са правени в полетата, в повечето случаи са непълни, тъй като части от тях са отрязани при по-късното подвързване на ръкописа. Писани са от обиграна ръка. Изключение прави само един свързан откъс, поместен в края на частично изписан с лат. текст лист (л. 70[1] с продължение на следващата страница). Откъсът е на старобълг. език, писан е от неопитен писач, съдържа началото на хомилия за Рождество Богородично, превод от слабо известен текст на Йоан Златоуст (К. Хоралек, 1939) или оригинален текст на Климент Охридски (А. И. *Соболевски*, 1910).

От думите, писани в полетата, се четат: /тваχъ скотъ, /жыраіжтъ (л. 2[1]), кюрнл- (л. 65[1]) и на 12 места е добавена думата папа (папѣ – дат. падеж), респективно – част от нея. Думата папа е добавена навсякъде, където става дума за римския папа. Вторият лист на сборника представлява препис на текста от първия лист, който е бил изтрит от употреба и след преписването му е бил използван при подвързването на книгата. В непрекъснатия лат. текст на втория лист вътре в реда е написана с кирилица думата латрнѣ. От анализа на текста К. *Хоралек* стига до извода, че преписвачът на този лист е смятал кирилицата за грц. азбука и чрез нея е искал да отдели думата като грц. цитат. Той смята това за доказателство, че листът е преписван в Чехия от чех, тъй като бълг. или руски монах не би могъл да сбърка кирилицата с грц. писмо. Почеркът издава еднакво висока обиграност при писане с латиница и кирилица.

Локализирането на приписките в Чехия (или поне на вътрешнотекстовото латрнѣ) е аргументирано с това, че няколко лат. приписки, които са едновременни с кирилските, споменават чешки реалии: Ipso Die. In Boemia festa venceslai recolitur beati. Quem gladius fratris bolezlavi gaudentem miserat astris (л. 107[1]), Demetrii m̄r (л. 117[1]); eodem die scti hemmerami m̄r atque (л. 103[1]).

Въз основа на съвременния анализ на палеографските особености М. Флодър датира основния лат. текст към средата на IX в., заключителната бележка хроника – към началото на X в., преписания л. 2 и л. 70 с кирилския откъс от хомилия на Йоан Златоуст – към втората половина на X в., а лат. приписки – към края на XI и началото на XII в. От датировката на отделните части и от палеографските особености на основния лат. текст на ръкописа може да се заключи, че той произхожда от Северна Италия и че вероятно ок. средата на XI в. е попаднал в Чехия, по-конкретно в *Сазавския манастир*, където са били направени кирилските приписки. След 1097, когато окончателно се забранява слав. литургия в Чехия, цялото имущество на манастира остава на Бржевновския манастир край Прага. Той от своя страна участва в основаването на манастира в Райхрад, където е открит ръкописът. За такава съдба на ръкопис най-силен аргумент е вписването с кирилски букви на думата латрнѣ като грц. цитат. Свързването на

кирилската азбука с гръцката е било възможно в чешка среда, където живата глаголическа традиция не е позволявала кирилицата да се свърже с името на Константин-Кирил.

Съществува мнение, че кирилските глоси са фалшификат, дело на чешки възрожденци, по-специално на В. *Ханка*. Съмнението е изказано за пръв път от Копитар. В ново време това мнение се поддържа от Фр. Ришанек. С помощта на палеографски анализ на лат. текст и на приписките към него Флодър доказва, че мнението не е добре аргументирано и не съответства на съвременните постижения на палеографията за този период. Като цяло съдържанието на Р. г. и връзката им с основния лат. текст, както и хронологическото им несъвпадение говорят в полза на тяхната автентичност. Признаването им за автентични или не е от голямо значение, когато се определя мястото на кирилската азбука и на старобълг. книжовен език в средновековната чешка култура, тъй като това е единственият писмен паметник, който свидетелства за реалното им битуване, а не само за спорадичното им пренасяне в чешките земи.

Лит.: Kopitar B. De fragmento cyrilliano Raygradensi in Moravia. – In: Kopitar B. Hesychii glosographi. Appendix miscelanea. Vindobonae, 1839, p. 25–27; Halabala M. Martyrologium Odonis, čili kniha mučednická, na pergaméně v Rajhradě. – Sborník Velehradský, 3, 1883, p. 296–303; Соболевский А. И. Райградский сборник. – В: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910, с. 154–161; Симони П. К. Райградская латинская рукопись 850–900 г. с церковнославянскими приписками. 1. – ИОРЯС, 16, 1911, 3, с. 133–142; Добиаш-Рождественская О. А. К вопросу о Райградской рукописи. – Доклады АН СССР, серия В, 1928, 9, с. 192–199; Дурново Н. Н. Райградский сборник (Martyrologium Odonis). – В: Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. Л., 1928, с. 310–313; Horálek K. Rajhradské Martyrologium Adonis a otázka české cyrilice. – LF, 66, 1939, p. 23–43; Ryšánek Fr. Kyrillské a jiné přípisky v rajhradském Martyrologiu Adově – padělky Hankovy. – LF, 76, 1953, p. 249–279; Flodr M. Paleografické poznámky k rajhradskému rukopisu Adova Martyrologia. – ČMM, 75, 1956, p. 323–338; Horálek K. Tři drobné příspěvky šafařikovské. 1. P. J. Šafařík a cyrilské přípisky v rajhradském kodexu. – Slavia, 30, 1961, p. 242–247; Horálek K. K otázce české cyrilice. – In: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Praha, 1975, p. 23–25.

Маргарита Младенова

РАКÒВСКИ, Георги Стойков (истинско име: Съби Стойков Събев) (2.IV. 1821–9.X.1867) – първият идеолог, организатор и ръководител на бълг. националноосвободително революционно движение, писател, историограф, етнограф. Роден в Котел. Завършва местното килийно училище, учи в Карлово (1834–1835) при Р. Попович и в грц. училище в Куручешме в Цариград (1837–1840). В началото на 40-те г. на XIX в. се приобщава към борбата за духовно и политическо освобождение на Б-я. С изключително динамичната си и многостранна дейност стимулира и насочва освободителното движение и се утвърждава като най-авторитетната обществено-политическа и културнотворческа личност в Б-я ок. средата на XIX в. През целия си живот – от подготовката на т. нар. Браилски бунтове (1841–1842) и предвождането на чета в Балкана (1854) до създаването през 1862 на Първата бълг. легия и на Привременното бълг. началство, формулирането на идеята за освобождение чрез общонародно въстание, учредяването на Върховно бълг. тайно гражданско началство (1866) и опита да координира четническото движение чрез своя „Привременен закон за народните горски чети за 1867-о лето“ (1867) – Р. отдава всичките си сили на мислител и организатор на освободителното дело на българите и на другите балк. народи. Умира от туберкулоза в Букурещ.

На идеята за освобождение е посветена и цялата журналистическа и книжовна дейност на Р. – вестниците му „Българска дневница“ (1857), „Дунавски лебед“ (1860–1861), „Бъдущност“ (1864), „Бранител“ (1864), сп. „Българска ста-

рина“ (1865), неговите мемоарни, исторически, сатирично-политически, поетически, публицистични, етнографски и други съчинения – „Предвестник Горскаго пътника“ (1856), „Горский пътник“ (1857), „Показалец или ръководство как да ся изискват и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения, старого ни правления, славного ни прошествия и проч.“ (1859), „Български за независимо им свящество днес възбуден въпрос и нихна народна чъркова в Цариград“ (1860), „Няколко речи о Асеню първому...“ (1860), „Български вероизповеден въпрос...“ (1864), „Българските хайдути...“ (1867) и др.

Филологическата дейност на Р. е част от проучванията му върху цялостното минало на бълг. народ и също е поставена в служба на бълг. национална кауза. Р. пръв от бълг. възрожденци се опитва да приложи сравнително-истор. метод, въведен в езикознанието от немския езиковед Фр. Боп, но в основни линии остава подвластен на истор. романтизъм. Основната му цел е да изтъкне голямото значение на бълг. език за другите слав. езици и народи, но убеждението му, че той е най-старият в Европа, по-стар и с по-богата словесност от гръцкия, че чуждите думи имат непременно корени в бълг. език, че той може да се мери с най-древни „обработени езици“, често дава неправилна насока на издирванията му.

Въпросите за произхода на бълг. азбука, за началото на бълг. писменост, за Кирил и Методий и тяхното дело Р. неведнъж засяга в своята кореспонденция и в свои публикации. По-пълно те са изложени в книгите му „Отговор на богословская гръцка брошура“ (1860) и „Ключ българскаго язика, написан в Букурещ 1865. Започнат же в Одеса 1858“ (1880, посм.). В „Отговор...“ Р. спори с автора на брошурата „Изследование за каноническое право вселенскаго патриаршескаго стола над православная в Българии черкова. От Григория първаго писаря свещеннаго събора великия

Георги Раковски

християнския черкви“, пълна с „калугерски легенди“, писани „с обичайний гръцки дух противобългарски“ (Р а к о в с к и, Г. С. Съчинения, 3, с. 239). Р. иска да обори две становища в брошурата – че грц. език е богоизбран и гърците са предопределени да просветят цял свят в християнството и че гърците „кръстили българите, дали им писменост, просвещение и всяко друго нравствено добро“ (с. 240). Р. твърди, че преди гърците е имало много по-просветени народи (ариянските, вавилоняни, египтяни и др.), че българите имат древен произход, идват на Балканите от Индия и приемат християнството направо от ап. Павел. Свещеното писание оттогава почнало да се пише на бълг. език; кирилицата е създадена няколко века преди Христа. В Солун имало училища, в които се е учил и обработвал слав. език, а в Охрид – слав. независима патриаршия няколко века преди покръстването на Преславския двор. Преславските българи „еще преди кръщения си знаели да четат и пишат, имали книги..., писменост им била еще Зендская, коя

Черноризец Храбър споменува под именем резки и черти“ (с. 256). Р. не се спира подробно на Кирило-Методиевата дейност, но не подценява ролята ѝ в бълг. културна история: „Ние с том не повреждаме Кирилово и Методиево достойнство и заслуги им българъм. Тии, като българи учени в Солун, дошли в Преслав, довели от Охрида и няколко бързопихци, българи попове, кръстили преславци, седнали и преписали няколко си екземпляра свещенаго писания за новопокръставши се преславци. И това може да стане и да се изпълни за седемдесет дни. Няколко бързопихци попове за седемдесет дни, под управлением Кирила или Методия, се равно, много нещо преписват!“ (с. 257). С горест Р. разказва за злата „съдбина“ на старобълг. книги, някои изгаряни като „нечестиви“ от бълг. йерарси, други унищожавани от гърци или отнасяни в Русия след падането на Б-я под турска власт – „Колко е страдала наша старобългарска книжнина!“ Дълбока е покрусата му от „изтребването на тях драгоценни старобългарски наши древности“ (с. 258). Обнадеждава го само мисълта, че „еще се нахожда по нещичко, кое ще открие ученому свету наша най-стара народност в Европа, както и наша най-стара книжнина“ (с. 258).

Книгата си „Ключ...“ Р. определя като част от разсъжденията си „за най-стара българска повестност“. „Ключа българскаго язика – пише той – е съставен от цялото старобългарско азбуки и той отваря сичките български речи, т. е. показва им първобитното значение не само до слоговете, но и до най-малкий гласец“ (Р а к о в с к и, Г. С. Съчинения, 4, с. 196). В първата глава на съчинението, озаглавена „Старобългарското азбуки“, Р. посочва буквите на азбуката според известните дотогава най-стари писмени паметници и изразява мисълта, че някои от тях са излишни. Той споделя мнението на някои слав. учени, че названията на буквите разкриват „едно съкращение на старобългарското вярване преди християнства“ (с. 200). То, сравнено със санскритския език (Р. употребява формата самскрит – чисто бълг. реч според неговата етимология), гласи: „Аз книгите вярвам (зная) за свети; който чете и изучи книгите, добре е за него, той живее светло на земята. И що мислите вие люде, блаженството человека само тук, на тойзи свят, ли е? Бъди твърд, постоянен в речта си! Учений се преобразява в светлост“ (с. 212, 213, 214). И в тази книга, ръководен от целта си да утвърждава бълг. национално съзнание, чрез подробни филологически и истор. разсъждения Р. разработва хипотезата си, че българите са имали писменост преди покръстването на Преславския двор, че Евангелието и Псалтира не са преведени от гръцки и т. н. В заключение Р. пише: „Мислите и уверенията, които са имали досега сичките почти учени славяни, както и другите, поведени от тях, че нашата писменост се появява не по-напред от кръщението Преславскаго двора..., падат и изчезват веки завсегда като едни слаби въздушни паяжини, духнати от най-малкий ветрец. При такива необорими доказателства мнимото изобретение на българската писменост от Кирила и Методия, чак в девятий век, пада и остава като една чиста басня, сплетена от свещенството под влиянието на гърците, кои всякоги са искали да затаят и изтребят сичко друго, що не е тяхно, и да остане на света всичко еленско!“ (с. 264). В следващите редове обаче Р. изтъква значението на паметниците, „появивши се същовременно почти с кръщението Преславскаго двора и съхранивши се разсеяни тук-таме в отломки“, като ги нарича „драгоценни“.

Р. участва живо и в споровете за характера на бълг. книжовен език, който се изгражда през XIX в. В своите теоретични изказвания (главно в полемиката си с Г. Кръстевич и в преписката си с Ал.

Екзарх) и в писателската си практика той твърдо защитава становището, че неговата основа може и трябва да е старобълг. език, тъй като той е „съобразен" с целокупния бълг. език в цялата му етническа територия, а не само с говорите в Котел, Копривщица или Карлово. Освен това неговите структури са все още живи в народните говори, което дава възможност да се усвои новобълг. език със старобългарска основа (с падежни форми, лексикални архаизми, без членуване и т. н.). Много важен довод на Р. е фактът, че старобълг. език има богата писмена традиция и богати изразни средства, продължител на които трябва да бъде новобълг. книжовен език. По тоя начин бълг. народ ще се приобщи към другите слав. народи, чиито езици имат общ лексикален фонд с общ извор – старобълг. език. Р. го разграничава от черковнославянския и държи новобългарският да се доближава до истинския си първообраз – езика на Кирил и Методий.

Филологическите занимания на Р. са оценявани различно – като напълно лишени от научна стойност (Б. Пенев), като им се признават известни научни достойнства от истор. гледище (М. Арнаудов, Л. Андрейчин), като научни (К. Иречек); съвременни изследователи намират в тях рационални идеи и верни научни и истор. изводи (Ст. Жерев).

Съч.: Отговор на богословская гръцка брошура. Белград, 1860, 38 с. (същото в: Раковски Г. С. Съчинения. 3. С., 1984, с. 239–259); Ключ българскаго язика. Одеса, 1880, 179+12 с.; Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов. С., 1922 (Университетска библиотека, 18), с. 156–159, 421–425; Архив Г. С. Раковски. 1. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подготвил за печат Г. Димов. С., 1952, с. 160, 161, 190, 370; Съчинения в четири тома. Редакционна колегия В. Трайков, К. Топалов, Св. Гюрова. 1. Проза. Поезия. С., 1983, 590 с.; 2. Публицистика. С., 1983, 605 с.; 3. Историография. С., 1984, 598 с.; 4. Езикознание. Етнография. Фолклор. С., 1988, 646 с.

Лит.: Ангелов Б. Ст. Г. С. Раковски. – В: Ангелов Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969, с. 69–79; Жерев Ст. Г. С. Раковски и българският книжовен език от средата на XIX век. – В: Раковски Г. С. Съчинения. 4. С., 1988, с. 500–515.

Петрана Колева

РАСÀТЕ – бълг. княз; вж. *Владимир*.

РАСТѝЦА – великоморавски княз; вж. *Ростислав*.

РÀТКОШ, Петер (Ratkoš, P.) (22.VII. 1921 – 1.IX.1987) – словашки историк. Роден в с. Виходна, окръг Липтовски Микулаш, Словакия. Завършва Философския фак. на Братиславския унив. (1945). През 1945–1950 работи като асистент в Истор. семинар на Философския фак., от 1950 е в Истор. инст. на Словашката АН. Д-р по философия (1948), кандидат на науките (1959), доц. по обща и средновековна история (1966), д-р на науките (1968). Член на Чехословашката комисия по балканистика, на Чехословашко-полската истор. комисия, на Словашкия научен архивен съвет, председател на Комисията по истор. археология. Умира в Братислава.

Р. е автор на научни и научнопопулярни публикации, посветени на средновековната история на Словакия от епохата на заселването на славяните в днешните словашки земи до началото на XVII в. и на историята на *Велика Моравия*. Той взема участие в редица дискусии в съвременната историография – напр. за началото на феодалните отношения в Словакия, за пред кирилометодиевската християнизация на Велика Моравия, за югоизточните граници на Велика Моравия, за възникването на глаголицата, за етногенезиса на словаците и др.

В научното творчество на Р. основен дял представляват изследванията, свър-

Петер Раткош

зани с Ранното средновековие, по-точно с началото и развитието на феодализма в областите, населявани от словашки и чешки племена. Чрез анализ, основан на археол., истор., езиков и етнографски материал, той проследява икономическите и социалните условия, които довеждат до установяване на феодалните отношения и до възникване на феодалните западнослав. държави – Великоморавското и *Блатненското княжество* („Počiatky feudalizmu na Slovensku", 1954; „Problematika raného feudalizmu", 1965; „O hospodárskom a sociálnom vývoji Slovenska v 9.—13. storočí", 1976, и др.). Тази тематика е застъпена и в труда му „Dejiny Slovenska" (1961, 1986). Проблеми, свързани с определянето на границите на Велика Моравия, Р. разглежда в статиите „Územný vývoj Vel'kej Moravy (fikcie a skutečnost)" (1985) и „K otázke hranice Vel'kej Moravy a Bulharska" (1955), като във втората от тях, опирайки се предимно на източници от IX–X в. и най-вече на Географията на англо-саксонския крал Алфред Велики (871–900 или 901), той предполага наличие на бълг. население само на левия бряг на р. Тиса. Границата между Велика Моравия и Б-я според него е преминавала по нейното средно течение. Поради неблагоприятните природни условия през Ранното средновековие тези области са били слабо населени и по тази причина границата между двете държави е била естествена и постоянна (с. 216). В статията си „Kristianizácia Vel'kej Moravy pred misiou Cyrila a Metoda" (1971) Р. застъпва схващането, че пребиваването на Константин-Кирил и Методий във Велика Моравия е било по-скоро с културно-политически, отколкото с мисионерски цели, тъй като християнизацията на предвеликоморавските и нитранските области е започнала още преди 796 от Залцбург и Пасау. Християнизацията на Велика Моравия през 833–863 е ръководена от Пасау; при пристигането си Кирил и Методий заварват функционирането на слаба църковна организация в рамките на Пасауското епископство. Ето защо Р. допуска, че и след покръстването на Велика Моравия, извършено от слав. първоучители и техните ученици, паралелно са съществували и други християнски арианизирани секти.

На живота и делото на слав. първоучители Р. се спира по-специално в няколко свои публикации. Още в книгата си „Sv. Cyril a Metod. Počiatky krest'anstva u Slovákov" (1947) той изяснява истор. корени, които обуславят общите моменти в християнизацията на словашките славяни и на Велика Моравия, а изключителната истор. роля на Константин-Кирил за началото на старослав. писменост и култура разглежда в статията „Konstantin-Cyril, zakladatel' slovienského učilišta na Vel'kej Morave" (1969). В две публикации – „Über die Interpretation der Vita Methodii" (1967) и „Stretnutie Metoda s náčelníkom Uhrov. K interpretácii „Korolь ugъrьskyj" v Živote Metoda" (1969) обсъжда достоверността на гл. 16 от ЖМ, която съдържа информация за срещата на Методий с „угърски крал" в „дунавски-

те земи". В основата на разискванията по този въпрос стои хипотезата на А. *Брюкнер*, според когото титулуването „крал" през IX в. е могло да означава само франкски владетел, следователно житийният текст визира Карл III Дебели, а „угърски" е интерполация. С помощта на аргументи от областта на унгарската политико-административна терминология Р. обосновава мнението, че терминът е имал и значение на „владетел", „военачалник". Вероятно, смята той, Методий действително се е срещнал с маджарски военачалник през 883–884 в област, която той локализира по долното течение на р. Тиса над Дунав.

Р. се включва активно в дискусията за етногенезиса на словаците. Той разглежда чешката и словашката народност като истор. наследници на великоморавската народност, която се формира през IX в. като надплеменна етническа общност. Във връзка с това се спира и на генезиса на раннофеодалната унгарска народност с убеждението, че в белобърдската култура в областта на керамиката и средствата за производство се съдържат доказателства за приемственост между нея и великоморавската култура („Die grossmährische Slawen und die Altmagyaren", 1966; „Kontinuita slovenského osídlenia v 9. — 11. storočí", 1984; „K diskusii o vznikaní národností na našom území", 1963, и др.).

Р. е съставител на сборника с документи „Pramene k dejinám Vel'kej Moravy" (1964) и на още няколко истор. антологии и христоматии, посветени на великоморавската и средновековната словашка история.

Съч.: Sv. Cyril a Metod. Počiatky kresťanstva u Slovákov. Bratislava, 1947, 84 p.; Počiatky feudalismu na Slovensku. – Historický časopis, 2, 1954, p. 252–276; K otázke hranice Veľkej Moravy a Bulharska. – Historický časopis, 3, 1955, p. 206–218; K otázke etnického charakteru Veľkej Moravy. – In: O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov. Sborník materiálov z konferencie Historického ústavu SAV. Bratislava, 1956, p. 24–37; Veľkomoravské obdobie v slovenských dejinach. – Historický časopis, 6, 1958, p. 3–31; Obdobie ranofeudálnecho zriadenia na Slovensku (9.–12. storočie). – In: Dejiny Slovenska. 1. Bratislava, 1961, p. 85–142; K diskusii o vznikaní národností na našom území. – Historický časopis, 11, 1963, p. 268–277; Východné oblasti Veľkej Moravy a starí Maďari. – In: Konferencia o Veľkej Morave a Byzantskej misii, Brno – Nitra 1963. Nitra, 1963, p. 103–116; Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, 1964, 460+16 p.; Podmanenie Slovenska Maďarmi. – In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965, p. 141–178; Problematika raného feudalizmu. – In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, 1965, p. 7–18; Die großmährischen Slawen und die Altmagyaren. – In: Das Großmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Brno–Nitra, 1.–4. X. 1963. Praha, 1966, p. 227–255; Nový pohľad na vznik a funkciu Prayovho kódexu. – Slovenská archivistika, 1, 1966, p. 98–120; L'ère d'Antioche et l'ère de Constantinople dans quelques ouvrages vieux-slaves. – Bsl, 27, 1966, p. 350–357; Über die Interpretation der Vita Methodii. – Bsl, 28, 1967, p. 118–123; Das altslawische Poenitenzial. – In: Beiträge zur materialen und geistigen Kultur der Slawen. Wiesbaden, 1969, p. 164–171; Die großmährischen Slawen und die Altmagyaren. – In: Študijné zvesti archeologického ústavu Slovenskej akademie vied. 16. Nitra, 1968, p. 193–219; Konštantín-Cyril, zakladateľ slovienského učilišťa na Veľkej Morave. – Slovenské pohľady, 85, 1969, p. 3–9; Stretnutie Metoda s náčelníkom Uhrov. K interpretácii „Korolь ugъrьskyj" v Živote Metoda. – In: Ročenka. 4. Bratislava, 1969, p. 309–318; Kristianizácia Veľkej Moravy pred misiou Cyrila a Metoda. – Historický časopis, 19, 1971, p. 71–83; O služobných miestnych názvoch v Dunajskej kotline. – Historický časopis, 19, 1971, p. 385–396; Otázky vývoja slovenskej národnosti do začiatku 17. storočia. – Historický časopis, 20, 1972, p. 19–64; Die slawische liturgische Sprache im Lichte der päpstlichen Politik in den Jahren 869–880. – Studia historica Slovaca, 7, 1974, p. 185–204; Z prameňov našich dejín. Bratislava, 1974, 416+14 p. [Ratkoš P., J. Butvín, M. Kropilák, M. Vartíková]; Cenný prírastok k prameňom o Veľkej Morave. List grófa Aribu kráľovi Arnulfovi z roku 891. – Slovenská archivistika, 11, 1976, p. 177–179; O hospodárskom a sociálnom vývoji Slovenska v 9.–13. storočí. – Historický časopis, 24, 1976, p. 571–597; Vznik kultu Ondreja Svorada a Benedikta vo zagrebských pamiatok. – Historijski zbornik, 29–30, 1976–1977, p. 77–86; Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii. – Archaelogia historica, 3, 1978, p. 247–254; Vznik hlaholiky vo svetle nových pramenných edícií. – Historický časopis, 30, 1982, p. 451–454; Anonymove Gesta Hungarorum a ich pramenná hodnota. – Historický časopis, 31, 1983, p. 825–870; Kontinuita slovenského osídlenia v 9.–11. storočí. – In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava, 1984, p. 13–38 (същото в: Historické štúdie, 27, 1984, 2); Problémy výskumu včasnofeudálného Slovenska. – Archaelogia historica, 9, 1984, p. 7–20; Z klenotnice staršieho slovenského písomnictva. 1. Antológia stredovekých literárných textov. Bratislava, 1984, 160 p.; Великая Моравия

– территория и общество. – В: Великая Моравия. Ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 81–96; Die Sankt-Petrus-Kirmes in Großmähren gemäß der Vita Methodii. – Bsl, 46, 1985, p. 61–66; Územný vývoj Veľkej Moravy (fikcie a skutečnost). – Historický časopis, 33, 1985, p. 200–223; Obdobie včasného feudalizmu. 1. Veľkomoravské obdobie (do roku 907). 2. Slovensko v 10.–12. storočí. – In: Dejiny Slovenska. 1. Bratislava, 1986, p. 85–220; Slovensko v dobe veľkomoravskej. Košice, 1988, 212 p.

Лит.: Borodovčák V. Rátkoš Peter. – In: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovenských národu od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 407–408; Marsina R. Doc. Ph.Dr. Peter Ratkoš, DrSc., šesťdesiatročný. – Historický časopis, 29, 1981, p. 615–616; Ratkoš Peter. – In: Encyklopédie Slovenska. 5. Bratislava, 1981, p. 401; Horváth P. Za doc. dr. Petrom Ratkošom, DrSc. – Historický časopis, 35, 1987, p. 661–664; Slovenský biografický slovník. 5. R–Š. Bratislava, 1992, p. 46.

Мира Начева

РÀЧКИ, Франьо (Rački, F.) (25.XI. 1828–13.II.1894) – хърватски историк и общественик. Роден във Фужине, Хърватия. Завършва гимназия във Вараждин и семинария в Сен, като още тогава възприема идеологията на илиризма, чете трудовете на П. Й. *Шафарик* и Фр. *Палацки*, изучава слав. езици. Тези интереси се разширяват и задълбочават във Виена, където следва в Богословския фак. на Виенския унив. (1849–1852), защитава докторат по богословие (1855) и публикува първите си статии. Междувременно е ръкоположен в свещенически сан в Сен (1852). Към историята и културата на южните славяни се насочва под влияние на изтъкнатите дейци на илиризма Ив. Кукулевич и Й. Ю. Щросмайер. Сред ранните му работи е животопис на Константин-Кирил и Методий („Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštolov"), върху който работи продължително и го издава в Загреб в две части (1857, 1859). От 1855 е преподавател в Сенската семинария по църковна история и каноническо право и се насочва към издирване и издаване на глаголически паметници (сред тях са повече от 100 глаголически грамоти). По време на тригодишния си престой в (1857–1860) се запознава с документи историята на южните славяни от ня ко манастирски библиотеки и главно архива на Ватикана, събира данни дейността на слав. първоучители, за торията на глаголическата писмен за *богомилството*, изучава палеогра и други помощни исторически дис лини, преписва и издава паметници старата книжнина, като отделя най лямо внимание на *Асеманиевото ев гелие*. След завръщането си се уста вява в Загреб и заедно с Щросмайер заема с активна политическа дейност създаване на независима хърватска д жава, за обединение на славянството, южнослав. солидарност. Сътрудни активно на загребското „Društvo za ju slavensku poviestnicu i starine" и на негов орган „Arkiv za poviestnicu jugoslavensk По негова инициатива през 1863 в З реб се чества хилядолетието на сл писменост и е издаден юбилейният „Tisućnica slovjenskih apostola sv. Ćiril Metoda" (1863). Р. е основател на Загре ския унив. (1874) и заедно с Щросмай – на Югославянската академия на н ките и изкуствата (1867), чийто пред дател е през периода 1867–1886, а смъртта си ръководи в нея Истори филологическото отделение. През 18 заема и държ. длъжност – загребски ноник. Основател на сп. „Književnik" което привлича за сътрудник В. *Яг* редактор на поредицата „Stari pisci hr ski", главен редактор на периодично издание „Starine". Под непосредствен му грижи протича и издаването на „ Jugoslavenske akademije znanosti i umjetno (от 1867), както и на литературното „Vienac" (от 1871). Действителен чл на Московското археол. д-во (1865) и Д-вото на любителите на руската с весност при Московския унив. (1867). П четен член на БКД (дн. БАН, 1884). У ра в Загреб.

Р. е един от създателите на модерна южнослав. историография. Заниман

та му с кирило-методиевски въпроси се основават на задълбочено познаване на цялостната европ. история и са израз на нестихващ интерес към миналото на славянството. Обширното му изследване върху живота и дейността на Кирил и Методий е първият написан с модерен научен подход южнослав. труд на тази тема. Р. прави опит за критическо осветляване не само на дейността на слав. просветители, но и на политическата и културната история на южните славяни от времето преди IX в. Богата на информация е частта, посветена на заселването на славяните на Балк. п-в. Значително място е отделено на характеристиката на епохата и средата, в която са работили солунските братя. Важен момент в изследването е и цялостната оценка на делото на Кирил и Методий – изтъкват се неговият общослав. характер, значението му на основополагащо начало на слав. езикознание, на нова епоха в народната просвета. Р. обосновава лингвистичното съвършенство на създадената от Константин-Кирил азбука, привежда данни от различни източници за обема на книжовната дейност на Кирил и Методий, като се опитва да установи тяхната достоверност и същевременно да определи в какво се е състояло участието на техните ученици в общото дело. Във връзка с тези въпроси Р. анализира и съпоставя части от най-стария пълен превод на Евангелието и аргументира убеждението си, че те не са превеждани едновременно и източникът им не е един и същ.

Като допълнение към този труд може да се разглеждат монографията на Р. „Pismo slovjenско“ (1861) и статията „Književan rad sv. Ćirila i Methoda“ (1863), в които се доразвиват и обосновават някои известни вече идеи. Главната цел е въз основа на широка аргументация да се подкрепи схващането на Шафарик, че *глаголицата* е по-старата от двете слав. азбуки и е дело на Кирил. Р. я характеризира като оригинална и монолитна

Франьо Рачки

писменост, съобразена напълно с особеностите на живия език, която по научни качества не отстъпва на нито една европ. писменост. Според него грц. азбука е използвана само като образец при подреждане на знаците, установяване на названията и числените стойности. Съпротивата срещу слав. азбука показва, че тя е възприемана като нова, различна от грц. и лат. писменост, но това се отнася само до глаголицата. По-голямата старинност на глаголицата се доказва и от сравнението между най-ранните глаголически и кирилски паметници. Според Р. *кирилицата* е създадена от *Климент Охридски* в Б-я по подобие на грц. азбука, понеже в бълг. държава вече е съществувала традицията тя да се използва. Затова в Б-я възникват паметници и на двете азбуки. Изследването на Р. съдържа подробен палеографски и езиковедски анализ на глаголицата – дават се произношението на съответните звукове в слав. езици, класификацията на съгласните по място на образуване, съпоставка на глаголическите и кирилските знаци със съответните грц. знаци. Като източник на глаголицата се определя грц. пис-

мо от много ранен стадий на развитието му. По отношение на названията на буквите Р. застъпва схващането на Шафарик, който открива различни източници – заемки, калки и нововъведени слав. названия. Р. смята, че кирилицата е усъвършенствана въз основа на глаголицата, а не обратно (напр. липсата на йотувани *а*, *е* в глаголицата изключва възможността за евентуална кирилска основа).

Р. подготвя издания на важни средновековни паметници, осъществени на високо научно равнище – с подробен коментар, библиография, индекси, биографии на създателите им, понякога и с палеографски анализ и оценка на тяхната достоверност. Сред тях се откроява изданието на Асеманиевото евангелие (1865), което и до днес не е загубило научно значение. Върху проблематиката на кирило-методиевските *извори* са проучванията на Р. върху *Дуклянската хроника* (1864) и хрониката Historia salonitana на архидякон Тома Сплитски (подготвеното от Р. издание излиза посмъртно – през 1894), студията „Novo najdeni spomenici iz IX. i X. vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest“ (1880), статията „Je li podmetnuta poslanica Hadriana II. na Rostislava i Kocelja što se nalazi u panonskoj legendi?“ (1857) и „Njekoje opazke vrhu dvujih legendah o slovjenskih apostolih“ (1857). Р. е автор на рецензии и портрети за кирилометодиевисти, като И. М. Мартинов, Фр. Миклошич, П. Й. Шафарик, В. Ягич, Л. Леже, Дж. Даничич, Л. Гайтлер, П. А. Лавровски и др.

Съч.: Nabožne misli na dan sv. Ćirilla i Methoda. – Zagrebački katolički list, 5, 1854, 12, p. 89–91; Zapad i Iztok. – Zagrebački katolički list, 5, 1854, 25, p. 201–204; 26, p. 209–211; 28, p. 217–219; 29, p. 225–228; 30, p. 231–234; 31, p. 240–242; 32, p. 248–251; Pregled glagoljske crkvene književnosti s osobitim obzirom na Sveto pismo i liturgičke knjige. – Zagrebački katolički list, 7, 1856, 34, p. 269–271; 35, p. 277–281; Je li podmetnuta poslanica Hadriana II. na Rostislava i Kocelja što se nalazi u panonskoj legendi? – In: Arkiv za poviestnicu jugoslavensku. 4. Zagreb, 1857, p. 281–298; Njekoje opazke vrhu dvujih legendah o slovjenskih apostolih. – In: Arkiv za povjestnicu jugoslavensku. 4. Zagreb, 1857, p. 98–108; Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštolov. 1. Nacrt jugoslovjenskih povjestij do IX. stoljetja. Zagreb, 1857, 11+77 p.; 2. Život sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštolov. U Zagrebu, 1859, 420 p.; Pismo slovjensko. Zagreb, 1861, 144 p.; Književan rad sv. Ćirila i Methoda. Zagreb, 1863, 84 p.; Assemanov ili Vatikanski evangelistar. Zagreb, 1865, 119+216 p.; Riedko slovjensko pismo u vatikanskom rukopisu. – RJAZU, 2, 1868, p. 36–39; Leger L. Cyrille et Méthode. Étude historigue sur la conversion des Slaves au Christianisme. Paris, 1868 (рец.). – RJAZU, 5, 1868, p. 229–233; Bogomili i Patareni. Zagreb, 1870 (RJAZU, 7, 8, 10), 269 p.; Najnovija izdanja izvora za život sv. Ćirila i Metoda. – RJAZU, 15, 1871, p. 166–178; Dopunjci i izpravci za stariju povjest Hrvatsku. Zagreb, 1872, 43 p.; Rukopisi tičući se južno-slovinske povjesti u arkivih srednje i dolnje Italije. – RJAZU, 18, 1872, p. 205–258; Borba južnih slovena za državnu neodvisnost v XI. vieku. Zagreb, 1874, 36+599 p.; Staro-hrvatski glagoljski nadpis u crkvi sv. Lucije kod Baške na Krku. – Starine, 7, 1875, p. 130–163; Stari prepisi hrvatskih izprava do XII. vieka prema maticam. Zagreb, 1876 (RJAZU, 36), 32 p.; Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. 1. Acta. 2. Rescripta et synodalia. 3. Excerpta e scriptoribus. 4. Index. Zagrabiae, 1877 (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, 7), 35+544 p.; Mihail Petrović Pogodin, počastni član JAZU. [Nekrolog]. Zagreb, 1877, 28 p.; Prilog za poviest hrvatskih uskoka. Zagreb, 1877, 85 p.; „Scriptores rerum croaticarum“ pred XII. stoljećem. Zagreb, 1880, 70 p.; Novo najdeni spomenici iz IX. i XI. vieka za panonsko-moravsku, bugarsku i hrvatsku poviest. – Starine, 12, 1880, p. 206–224; Najstarija hrvatska ćirilicom pisana listina. – Starine, 13, 1881, p. 196–210; Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod. Zagreb, 1881 (RJAZU, 56), 128 p.; Šesti arheološki sastanak v Odesi. Izvestio Dr. Franjo Rački. V Zagrebu, 1885 (RJAZU, 76), 71 p.; Proslava tisućgodišnjice smrti sv. Metodija. – Vienac, 17, 1885, 12, p. 186–188; Stara slika slovjenskih prvoučitelja. Na uspomenu tisućgodišnjice smrti sv. Metodija. – Vienac, 17, 1885, 14, p. 216–219; Statuta lingua croatica conscripta. Hrvatski pisani zakoni: vinodolski, poljički, vrbanski, a donekle i svega krčkoga otoka, kastavski, veprinački i trsatski. Uredili Fr. Rački, V. Jagić, I. Črnčić. V Zagrebu, 1890 (Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium, 1. Statuta et leges, 4), 82+265 p.; Glagolitica. – Vienac, 22, 1890, 30, p. 480; Josip Josipović Pervolf. – Vienac, 24, 1892, 5, p. 72–73; Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana. Zagreb, 1894 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 26. Scriptores, 3), 225 p.; O Jagićevoj historiji književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. – In: Pet stoljeća hrvatske književnosti. 3. Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Blaž Lorković. Izbori iz djela. Zagreb, 1969, p. 37–39.

Лит.: Jagić V. Dr. Franz Rački, gestorben in Agram am 13. II. 1894. – ASPh, 16, 1894, p. 320; Smičiklas T. Život i djela Dra Franje Račkoga. V Zagrebu, 1895, 7+219 p.; Флоринский Т. Д.

Жизнь и труды Д-ра Франьо Рачкого, первого председателя Югославянской академии. – Университетские известия, 35, 1895, 12, с. 103–150 (същото на бълг. език в: ПСп, 52–53, 1896, с. 576– 628); Ламанский В. Рачкий Ф. (Franz Rački). – В: Энциклопедический словарь Брокгауз–Ефрон. СПб., 1899, с. 392–394; Zagorsky Vl. François Rački et la renaissance scientifique et politique de la Croatie (1828–1894). Paris, 1909, 8 p.; Šišić F. Život i rad Franje Račkoga. – Naša sloga, Sušak, 1909, p. 210–213; Novak V. Franjo Rački u govorima i raspravama. Zagreb, 1925, 26+262 p; Šišić F. Rački historik. – In: Proslava stogodišnjice rodjenja Franje Račkoga u Zagrebu, 1–2 juna 1929. Zagreb, 1929, p. 26–38; Новак В. Франьо Рачки (1828–1894). Београд, 1958, 369 с.; Erceg I. Djelatnost Dra Fr. Račkoga odražena u njegovoj korespondenciji. – Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, 6, 1959, 2, p. 263–288; Šidak J. Franjo Rački. – In: Enciklopedija Jugoslavije. 7. (R–Srbija). Zagreb, 1968, p. 5–6; Ravlić J. Franjo Rački. – In: Pet stoljeća hrvatske književnosti. Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Blaž Lorković. Izbori iz djela. Zagreb, 1969, p. 7–23; Rački Franjo (1828–1894). – In: Leksikon. Jugoslavenski leksikografski zavod. A–Ž. Zagreb, 1974, p. 805–806; Gulin A. Bibliografija radova Franje Račkoga i bibliografija radova o njemu. – Zbornik radova za povjesne znanosti istraživačkog centra JAZU, 9, 1979, p. 275–370; Petrović I. Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane. – Zbornik radova za povjesne znanosti istraživačkog centra JAZU, 9, 1979, p. 47–99; Rački Franjo. – In: Opća Enciklopedija. Jugoslavenski Leksikografski Zavod. 6. (Nih – Ras). Zagreb, 1980, p. 711–712; Рачки Франьо (1828 – 1894). – В: Мала енциклопедија. 4 изд. 3. (По–Ш). Београд, 1986, с. 163.

Лили Лашкова

РЕДÀКЦИИ на старобългарския език – локални типове на книжовния старобълг. език. Още с появата си в средата на IX в. Кирило-Методиевият старобълг. език надхвърля етническите си граници. Освен функцията на книжовен език на бълг. славяни той получава и функция на международен книжовен език, обслужващ други народи. Тъй като книжовната дейност по това време се осъществява чрез преписване на ръка, в текстовете постепенно проникват езикови особености от родния език на преписвачите от чуждите, макар и сравнително близки езикови системи. Най-съществени са промените в правописа и фонетиката. Морфологичната, синтактичната и лексикалната структура се пазят по-строго, защото се възприемат като присъщи на сакрален литературен език, различен от разговорната реч.

Плод на международната функция на старобълг. книжовен език са моравско-панонската, хърватската, сръбската, руската и румънската Р. Всяка от тях възниква и завършва по различно време, достига различна степен на развитие и е обусловена от конкретни обществени и културно-истор. фактори.

Книжовният език, донесен от Константин-Кирил, Методий и техните ученици във *Велика Моравия* и *Панония*, има кратък, но извънредно интензивен живот на моравска и панонска почва. След смъртта на Методий (885) са унищожени не само създадените църковни и просветни институции, но и слав. книги. Незначителните следи, останали от Кирило-Методиевото дело, не дават възможност да се реконструира загубеното. Въпреки това в Моравия и Чехия слав. писменост и слав. книжовен език не изчезват напълно. Те продължават да съществуват в отделни книжовни огнища през периода X–XII в. Такова книжовно средище е *Сазавският манастир*. Учените предполагат, че в него се е служела литургия не само от западен, но и от източен тип. Към възникналите в Сазавския манастир творби се отнасят Житието на св. Вит, преведено от лат. език, и един сборник с молитви. Чешко-слав. основа имат и Беседите (хомилиите) на папа *Григорий I* Велики (590–604) върху Евангелието, преведени също от лат. език, които съдържат интересни лексикални паралели с *Киевските листове* (X в.). Най-старите паметници, които се свързват с моравския период, са Киевските листове и *Пражките листове* (XI в.). С основание се предполага, че през моравския период са били създадени много повече произведения. Киевските листове и Пражките листове пазят чешко-моравски езикови черти: ц вм. щ от *tj, *kt (помоць, просьаце); ʒ вм. жд от *dj

(дѧзь); шч вм. шт от *stj, *skj (оучшченнѣ); ѣ вм. ѧ след стари меки съгласни ч, ш, ж, получени след йотация, и след ц н з, получени от трета палатализация, и др.; окончанието за твор. пад. ед. ч. на *о*-основи – ъмь (въсѫдъмь, образъмь). В Пражките листове, които съдържат песнопения по източния обред, се откриват: неетимологично дл и тл на мястото на старобълг. л (модлитва); ш вм. с; отсъствие на епентетично л (прѣставенніе, земѧ); гласна оу, ю вм. ж, иж, и др. Кирило-Методиевата книжова *традиция* е оставила следи и в Панония, в княжеството на княз *Коцел* (861–874), където е бил диоцезът на Методий, обхващал областите Щирия, Каринтия и Крайна. От панонския период са запазени само *Фрайзингенските молитви* (края на X – началото на XI в.).

Въпреки крайно оскъдните паметници, с които разполага науката, някои специалисти са на мнение, че трябва да се говори за отделна моравско-панонска Р. и за *моравизми*, навлезли в старобълг. книжовен език. Към посочените фонетични моравизми се добавят думи като цнркъı, папежь, рованна, крнжьнъ, срѣда, комъкатн, рѣснота, отълѣкъ и др. Някои от тях са от лат. или старонемски произход, а други са западнославянски.

Кирило-Методиевият книжовен език намира почва за развитие в Хърватско върху сравнително ограничена територия – п-в Истрия, Хърватското крайбрежие, Северна Далмация и далматинските острови. В многобройни изследвания се правят опити за периодизация на това развитие, за установяване на езиковите белези и правописните норми, а също и за литературно-истор. характеристика на запазените паметници. Предполага се, че след смъртта на Методий част от прогонените негови ученици се оттеглят към областта Далмация и към Венеция, достигат до някои от островите на Адриатическо море (напр. о-в Крък). Преобладава схващането, че пътят на създаването на хърватската Р. минава от Моравия и Панония към Хърватско. Не се изключва и възможността за евентуално влияние и от юг, от бълг. земи. Има сведения, че в отделни хърватски средища се е служела литургия не само от западен, но и от източен тип. Запазената писменост е на *глаголица*. Книжовната традиция се е поддържала от хърватски монаси, известни като „хърватски глаголаши". В книжовните текстове се пази Кирило-Методиевата лексика – годнна вм. по-късното оурa; црквь; нiколнже; жнзнь, жнтiе, животъ; ашче; кто; зачети, почть и др.

Най-старите хърватски глаголически паметници датират от края на XI и XII в. (*Виенски листове*, Гръшковичев апостол). Хърватската глаголическа писменост се развива, като свободно са използвани за преписване старите подложки. Постепенната хърватизация на книжовните норми и на книжовния език се изразява предимно във фонетичната система: замяна на ж с оу, ѧ с е; н се употребява вм. ъı, пазят се еровете – характерно явление в паметниците от по-стария период (дьнь, д'нь, съсоудъ, а не данась, дань, сасоудь). За принадлежността на хърватските глаголически паметници към най-стария период от развитието на глаголическата писменост говори наличието на *ê* на етимологичното му място; в изговора то е заменено с *и* или *е*. Важно значение има наличието на жд от *dj. Тази особеност се пази в хърватските паметници до XVI в. До късно се пази и българизмът щ (летоущіе).

Към морфологичните архаизми в хърватската Р. се отнася запазването на окончанията -аго, -ого, -его при прилагателните имена (добраго, доброго). Архаична черта е и употребата на неконтрахираните окончания.

Вторият период от развоя на хърватската глаголическа писменост обхваща времето от средата на XIV в., откогато датират Пашманският бревиар и Или-

рийският бревиар, до появата на първите печатни книги, когато е предприета ревизия на текстовете и се подмладява езикът им. От края на XV и първата половина на XVI в. се засилва процесът на приспособяване на езика на хърватската глаголическа писменост към нормите на хърватския говорим и книжовен език. На хърватската кръгло-ъгловата и ъглеста глаголица е била създадена богата литература (в някои публикации напр. се говори за „златен век“ на хърватския глаголизъм). Основна е била преводната литература от лат. език, предназначена за църквата. Според общото мнение хърватската Р. е изградена върху Кирило-Методиевия старобълг. език, в който навлизат хърватско-чакавски иновации. Близки по правопис до хърватската Р. са кирилските паметници от XIII и началото на XIV в., писани в Босна. Според някои изследователи те могат да се разглеждат като кирилска транслитерация на старохърватските глаголически текстове.

Кирило-Методиевият книжовен език се възприема заедно с богослужението по източен обред и в сръбските земи. Постепенно на сръбска почва се появяват кирилски паметници от старобълг. произход, в които бавно навлизат елементи от народния сръбски език. По този начин възникват няколко разновидности на сръбската Р. Ранната сръбска (зетско-хлъмска) Р. обхваща паметници, произхождащи от Западна (Крайморска) Сърбия, от областите Хлъм и Зета. Най-известният ѝ паметник е *Мирославовото евангелие* (1180–1190). В началото на XIII в. възниква рашката старосръбска Р., през втората половина на XIV в. се оформя ресавската Р. (определяна често и като ресавски правопис). Отличителни черти на сръбската Р. са: отсъствие на назални гласни, наличие само на един ер, отпадане на ъі, рефлекс на въ в ѹ, наличие само на непалатални ꙗ и л, отсъствие на палатални съгласни, вторична вокализация на ꙗ и л (крьсть, кръвь), развитие на ѣ в е, промяна на групата -вь- в средата на думата между съгласни в -ьв- (жрьтьвникь), наличие на консонантите ѳ и ѣ в чужди думи (главно от грц. произход), в които г и к са адаптирани към домашните африкати, отсъствие на старото склонение от типа сънъ, окончания на прилагателните от м. р. -ога, -ега (славнога, тога, вашега), окончание -ому във формите на дат. пад. (младому), окончание -мн<-мъі за 1 л. мн. ч. на глаголите (імамн, есмн), сливане на формите на инфинитива и на супина. Повечето от тези особености са заети от сръбските народни говори, от щокавските диалекти, които лягат в основата на стария сръбски книжовен език. До средата на XIV в. старосръбският книжовен език се стабилизира не само като църковен език, но и като език на книжнината. След падането на Б-я под турско робство (1396) в Сърбия намират спасение много бълг. книжовници. Чувства се силното влияние на Търновската книжовна школа и на нейните норми.

От XV в. се наблюдава процес на сближаване между сръбската и бълг. книжнина, което довежда до възприемане на ресавския правопис в бълг. книжовни средища. Този безюсов правопис (без носовки) измества търновския юсов правопис от XIII–XIV в. В научната литература бълг. паметници, написани на ресавски правопис, се означават като паметници от сръбска Р. Мнозина обаче намират този термин за не съвсем точен и предпочитат названието „паметници от сръбско-българска редакция“, от „западнобългарска редакция“ или „български паметници с безюсов правопис“. Най-важната отличителна черта на ресавския правопис е съдбата на малкия ер в слабо положение. Предполага се, че отначало той се е произнасял (сьтворнтн, вьнѹк, вьноснтн, вьсако, вьсн, велнчьство, множьство, рождьство). От XV в. този ер се

явява в паметниците вече вокализуван (сатворнтн, ванук, ваноснтн, ваздадоватн се, ваздуднтн, множаство, рождаство).

Сред източните славяни старобълг. книги – носителите на Кирило-Методиевия старобълг. книжовен език, идват от бълг. предели. В руските земи се разпространява кирилското писмо, но има данни, които свидетелстват, че старите руски книжовници са познавали и глаголицата. Заедно с книжнината от бълг. предели идват и бълг. книжовници, под чието ръководство са подготвяни първите староруски преписвачи, преводачи и учители. Макар и твърде близък и много разбираем, старобълг. книжовен език в много отношения е бил чужд и труден за произношение, особено за свещениците, които е трябвало да извършват църковната служба на старобълг. език. По тази причина възниква руската Р., която съществува на руска почва в продължение на векове, като обогатява развиващия се успоредно староруски книжовен език. Руско-бълг. езикови връзки са израз на този двустранен културноистор. процес.

Редица истор. свидетелства внушават предположението, че сред източните славяни Кирило-Методиевият език и старобълг. книжнина проникват и получават известно разпространение още преди официалното покръстване на Русия през 988. Киевските князе поддържат разнообразни връзки не само с Византия, от която приемат официално християнството, но и с Б-я, която е покръстена ок. 120 г. по-рано. Разцветът на бълг. книжнина в края на IX и през X в. намира силно отражение в Киевска Русия. Предполага се, че огромната библиотека на цар *Симеон* (893–927) е била пренесена в Киевското княжество посредством виз. двор. В Киев се създава внушително книжовно средище, в което се преписват дошлите от Б-я книги, правят се нови преводи, възникват оригинални произведения, обучават се книжовници, свещеници и учители. Руската Р. се създава постепенно, чрез бавно навлизане на елементи от руския език в системата на пренесения от юг старобълг. книжовен език. Взаимодействието на двете езикови системи е зависело от степента на образованост на староруския книжовник, но и от характера на текста. В духа на Средновековието е доминирал стремежът да се спазват стриктно книжовноезиковите норми на подложката, от която се е преписвало, особено когато са се възпроизвеждали канонични книги. Изследователите на руската Р. са склонни да отделят два периода в нейния развой. През първия (края на X – XIII в.) старобълг. голяма носовка се заменя с оу (моужь < мѫжь, роука < рѫка). Отпада като звук и малката носовка, като се заменя с ъ. Съчетанията ър, ьр, ъл, ьл между съгласни се пазят (скърбь, зърно, вълкъ срещу домашните руски скорбь, зерно, волкъ). В началото на думите праслав. съчетания *or, *ol се заменят с руските ро, ло (роботатн, розбонникъı, лодня) покрай запазените старобълг. ра, ла (разоумъ, рало, лакътъ, ланнта). Старобълг. съчетание жд от *dj е било чуждо на русина и той го замества с ж (прнхожж, прѣже, роженне, жажа, дажь, внжь). В много от преписите на старобълг. произведения обаче се пазят по традиция и старобълг. варианти (прѣжде, жаждa, рожденъıн и др.). Вместо типичните старобълг. заместници на *tj и *kt (*gt) също някъде се появява руското ч (хочю < хощѫ, хочешн < хощешн, ночь < нощь). В тези случаи се явяват и старобълг. варианти с щ, произнасяно като шч. Ятовата гласна като буквен знак се пази по традиция, но се е произнасяла като є. Като буквен знак със стойност є на места ѣ замества а (тронцъ < тронца). Праслав. съчетания *or, *ol, *er, *el между съгласни се запазват в старобълг. си звучене – като ра, ла, рѣ, лѣ, но се наблюдава и руското

пълногласие оро, оло, ере (перегнжвъ, вереднтн, череплıа, полонъ, по берегоу, оумеретн, веремıа наред с младъ, градъ). По-голямата част от староруските ръкописи са двуерови. Най-старият ръкопис с такава употреба е *Остромировото евангелие* (1056–1057). В друга група ръкописи почти изключително се употребява ь, в трета – само ъ. По-незначителни са промените в областта на морфологията. Окончанието за твор. пад. ед. ч. м. р. е -ъмь, -ьмь (доухъмь, отьцьмь). Глаголното окончание за 3 л. сег. вр. ед. и мн. ч. е -ть (есть, нмжть). В най-старите преписи се пазят неконтрахираните окончания на имперфекта (ндѣаше, вѣахоу).

Към първите паметници от руска Р. освен Остромировото евангелие се отнасят *Архангелското евангелие* (1092), кирилската част на *Реймското евангелие* (края на XI в.), служебни минеи от 1095–1097, Чудовският псалтир (XI в.), Евгениевският псалтир (XI в.), *Изборникът от 1073*, *Изборникът от 1076*, Синайският патерик (края на XI в.), *Хилендарските листове* (XI или първата половина на XII в.), слова на *Григорий Богослов* (XI в.), Алфавитар (XI в.), Галицкото евангелие (1144), Ефремовската кормчая (XII в.), Успенският сборник (края на XII – началото на XIII в.), *Мстиславовото евангелие* (до 1117), Юриевското евангелие (1119–1128), Добриловото евангелие (1164), Христианополският апостол (средата на XII в.), Толстовият псалтир (XI–XII в.) и др.

Разцветът на бълг. литература и на бълг. книжовен език по време на Второто българско царство и особено мощното влияние на представителите на Търновската книжовна школа създават условия за т. нар. второ южнослав. влияние в Русия. Езикът на паметниците от търновски тип въздейства с нова сила върху руската Р., която се разпространява и в Московското княжество, и в княжествата Влахия и Молдова. Проучванията установяват изменения в начертанията на буквите в, є, ѧ, ѫ, м, т, ѵ, ѵ, ѡ; употреба на грц. ѱ и ξ; възстановяване на носовките ѫ и ѧ; изчезване на йотацията пред ѧ (своѧ, добрѧ); написание ы вм. ъı. Става норма архаичната употреба на ъ, ь след р, л (врьхъ, трьгъ, прьвн). В края на думите стои ь вм. ъ както в среднобълг. и старосръбските паметници от същото време. В думите от грц. произход вм. нг се пише гг (аггелъ). Възвръща се употребата на българизмите жд и щ (хожденне, помощь). Разпространяват се непълногласните варианти на мястото на руските с пълногласие (градъ, злато, младость). От граматическите българизми се среща окончанието -еıѧ (-ея) вм. еѣ (твоея), окончанието на сложните форми на прилагателните имена е -ын вм. домашното руско -он (злын). Явяват се окончания за мн. ч. -ыıѧ (добрыıѧ, новыѣ). Възвръща се употребата на отмрелите в говоримия бълг. език форми на супина, инфинитива, някои форми на аориста, имперфекта, двойственото число. Увеличава се фреквентността на нже, еже под влияние на виз. гръцки език – според нормите на Търновската школа. Активизират се книжните причастни обрати и инфинитивните конструкции. В словообразуването се засилва употребата на някои типично книжовни способи за създаване на сложни думи. Настъпват сериозни изменения в лексиката, поточно навлиза бълг. книжовна лексика от търновски тип (прѣзъ вм. черезъ, цѣфтоу вм. цветоу, могоущество, нмоущество, достоıанне, жоупель, лепта, соуеверне, роукоплесканне, громогласнн, вероломство и пр.). Под влияние на Търновската школа процъфтява и витиеватият стил. През XVI–XVII в. руската Р. все повече стеснява своята функция, постепенно се затваря в рамките на каноничната литература и се превръща в т. нар. *църковнославянски език*. В развитието си през

XVIII и XIX в. бълг. книжовен език изпитва както обратното му въздействие, така и значителното влияние на руския литературен език.

В продължение на четири века (XIV–XVIII в.) Кирило-Методиевият книжовен език функционира и на неслав. територия – в румънските земи. В румънската наука тази Р. е известна като „книжнославянски език". През този период слав. културно влияние се осъществява от дошлия от юг (от Б-я и по-малко от Сърбия) книжовен език – и като култов, и като официален (държавен). В Румънската църква богослужението се извършва на бълг. книжовен език от среднобълг. тип, а в румънските княжества Влахия и Молдова той се използва за канцеларски цели. Общият брой на документите (влахо-бълг. грамоти и др.), написани на румънска Р., надвишава 7000. В продължение на четири века са преписвани и истор. трудове (хроники), белетристични произведения (апокрифи, книги с поучително съдържание), юридически трудове, агиографски произведения и др. Писарите в канцеларията и преписвачите са били предимно българи, избягали от турското нашествие в румънските земи; наред с тях са работили и румъни, възпитаници на слав. книжовни средища в Румъния. Малко на брой са оригиналните румънски съчинения, написани на този език. Приема се, че общият брой на запазените славяно-румънски текстове достига до 10 000. По-голямата част от тях произхожда от Влахия и Молдова, останалите се свързват с Трансилвания. Славяно-румънският тип книжовен език е предимно на бълг. основа. Специалистите разграничават три подтипа: от Влахия, от Молдова и от Трансилвания. Констатират се различия между „книжнославянския език от румънски тип", използван за религиозни нужди, и езика, отразен в канцеларските документи. Във Влахия книжнослав. езикова основа е с преобладаващи среднобългарски и сравнително малко сръбски елементи. В Молдова в книжноезиковата основа се вплитат източнослав. и полски елементи. Типичният облик на паметниците се изгражда от заместниците на *tj > шт, ч, ʒ; на *dj > жд, ж, ʒ; ѫ се заменя с е, ѧ; ъ се запазва или се изяснява в о; ь се заменя с е; ѣ се запазва или се заменя с е; ы последователно е изместено от и; застъпниците на сонантните ŗ и ļ са ър, ъл, и др. Наблюдават се и типични за книжовния бълг. език от XIII–XIV в. морфолого-синтактични особености. В слав. лексикална система навлизат множество румънски лексикални елементи.

Лит.: Востоков А. Х. Рассуждения о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам. – Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете, 17, 1820, с. 5–61 (същото в: Ученые записки 2-го отделения Академии наук, 2, 1856, 1, с. 1–27); Новаковић Ст. Примери књижевности и језика старог и српскословенског. Београд, 1877, 27+593 с. (2 изд. Београд, 1889); Соболевский А. И. Церковнославянские тексты моравского происхождения. – РФВ, 43, 1900, с. 152–217; Цонев Б. История на българский език. 1. С., 1919, с. 31–32; Трифонов Ю. Сръбско-българска безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни. – МкП, 12, 1940, 2, с. 27–55; Бернштейн С. Б. Разыскания в области болгарской исторической диалектологии. 1. Язык валашских грамот XIV–XV вв. М.–Л., 1948, 370 с.; Horálek K. K otázce lexikálních bohemismů v staroslověnských památkách. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 115–119; Vaillant A. Manuel du vieux-slave. 1. Grammaire. Paris, 1948, 369 p.; 2. Textes et glossaire. Paris, 1948, 127 p. (на рус. ез. М., 1952); Селищев М. А. Старославянский язык. 1. Фонетика. М., 1951, 336 с.; 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. М., 1950, 208 с.; Hamm J. Glagoljizam i njegovo značenje za Južne Slavene. – Slavia, 25, 1956, p. 313–321; Štefanić Vj. Glagoljski rukopisi otoka Krka. Zagreb, 1960, 455 p.; Мареш Ф. В. Древнеславянский язык в Великоморавском государстве. – ВЯ, 1961, 2, с. 12–23; Курц Й. Роль церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян. – В: Проблемы славянского языкознания. IV Международный съезд славистов. М., 1962, с. 134–136; Дмитриев А. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (К русско-болгарским литературным связям XIV-

XV вв.). – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 223–224; Джамо Л., О. Стойкович, М. Осман, А. Миту. Характерни черти на книжовно-славянския език, румънска редакция (XIV–XVI в.). – Rsl, 9, 1963, p. 109–161; Hamm J. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. – Slovo, 13, 1963, p. 43–67; Mareš F. V. Česká redakce církevní slovenštiny v světle Besěd Řehoře Velikého (Dvojeslova). – Slavia, 32, 1963, p. 417–451; Nazor A. Jezični kriterii pri određivanju donje granice crkvenoslovenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima. – Slovo, 13, 1963, p. 68–86; Хамм Й. Сербская и хорватская редакции общеславянского литературного языка. – ВЯ, 13, 1964, 3, с. 84–87; Михаила Г. Славяно-румынские тексты как источник для словаря книжно-славянского языка. – Rsl, 12, 1965, p. 21–34; Радојчић Ђ. Књижевна збивања и стварања код срба у средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, 383 с.; Hamm J. Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. – Slovo, 21, 1971, p. 213–222; Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X–XVII вв. Эпохи и стили. М., 1973, 254 с.; Младеновић А. Напомене о српскословенском језику. – Зборник за филологију и лингвистику, 20, 1977, 2, с. 1–20; Райков Б. Към историята на ресавския правопис в България. – В: Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, с. 213–222; Младеновић А. О неким питањима и особинама славеносрпског типа књижевног језика. – Зборник за филологију и лингвистику, 21, 1978, 1, с. 93–112; Tandarić J. Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša. – In: VIII Međunarodni slavistički kongres, Zagreb, 3–9. IX. 1978. Prilozi. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb, 1978, p. 115–124; Павлова Р. Болгарско-русские и русско-болгарские языковые связи. С., 1979, с. 22–25; Филин Ф. П. Что такое литературный язык. – ВЯ, 1979, 3, с. 3–13; Соболевский А. И. История русского литературного языка. Л., 1980, 195 с.; Малкова О. В. О связи церковнославянского языка древнерусской редакции со старославянским языком. – ВЯ, 1981, 4, с. 83–92; Успенский Б. А. Старославянский и церковнославянский. – В: Актуальные проблемы изучения и преподавания старославянского языка. Материалы Первого научно-методического совещания-семинара преподавателей старославянского языка университетов. М., 1981, с. 43–53; Филин Ф. П. Истоки и судьбы русского литературного языка. М., 1981, 328 с.; Иванов В. В. Диалектные членения славянской языковой общности и единство древнего славянского языкового мира в связи с проблемой этнического самосознания. – В: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего Средневековья. М., 1982, с. 212–236; Иванова - Мирчева Д. Задачи на изучаването на руската редакция на старобългарския език. – СФ-С, 17, 1983, с. 77–83; Hercigonja E. Nad iskonom hrvatske knjige. Razprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju. Zagreb, 1983, 449 p.; Тот И. К изучению русской редакции древнеболгарского языка. – Palaeobulgarica, 8, 1984, 4, p. 93–98; Damjanović St. Tragom jezika hrvatskih glagoljaša. Zagreb, 1984, 191 p.; Младеновић А. Неколико мисли о српскословенском, рускословенском и славеносрпском типу књижевног језика. – Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику, 27–28, 1984–1985, с. 501–505; Јовановић Г. Да ли је јеванђељска лексика редакцијски обележена? – Научни састанак слависта у Вукове дане, 14, 1985, 1, с. 59–65; Пешикан М. О ортографским видовима српске редакције. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 14, 1985, 1, с. 45–51; Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. С., 1985, 358 с.; Тотоманова А.-М. Редакции на старобългарския език. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 192–203; Арполенко Г. П., В. Л. Карпова, З. Г. Козырева, Е. С. Симонова, П. П. Чучка, Г. Х. Щербатюк. Словарь старославянского языка восточнославянской редакции X–XIII века (Проспект). Киев, 1987, 179 с.; Живов В. М. Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота „Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.“. С., 1985). – ВЯ, 1987, 1, с. 46–65; Жуковская Л. П. Еще раз о старославянском языке. – ИАН СССР сля, 46, 1987, 1, с. 79–85; Иванова - Мирчева Д. Снова о терминологии и еще кое о чем... (По поводу статей Л. П. Жуковской и В. М. Живова). – Palaeobulgarica, 11, 1987, 3, p. 105–112; Филкова П. Староболгаризмы и церковнославянизмы в лексике русского литературного языка. Учебный словарь. 1–3. С., 1987, 1502 с.; Дунков Д., Р. Станков. К вопросу об основных положениях становления и развития литературно-письменного языка и его изводов. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 9–28; Павлова Р. Въпроси на редакциите на старобългарския език. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 125–130; Добрев Ив. Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 216–252; Иванова - Мирчева Д. Печатните книги от XVI в. и т. нар. „сръбска редакция“ (проблеми и задачи на бъдещите изследвания). – В: Лингвистични студии за Македония. С., 1996, с. 57–75; Младеновић А. Погледи неких старих српских писара на заједништво и разлике међу редакцијама старословенског језика. – В: Општност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Иван Леков. С., 1997, с. 298–301; Veder W. Что такое „русская редакция“ церковнославянского текста? – In: Dutch Contributions to the 12th International Congress of Slavists,

Cracow. Linguistics. Amsterdam, 1998 (Studies in Slavic and General Linguistics, 24), p. 429–463; К л е п и к о в а Г. П. Наблюдения над лексикой румынских переводов славяно-румынских текстов конфесионального характера (XVI– XVII вв.). – В: Folia slavistica. Рале Михайловне Цейтлин. М., 2000, с. 53–60; М л а д е н о в и ћ Ал. О неким питањима стварања српске редакције старословенског језика. – In: Acta palaeoslavica. 1. Sofia, 2000, p. 41–45.

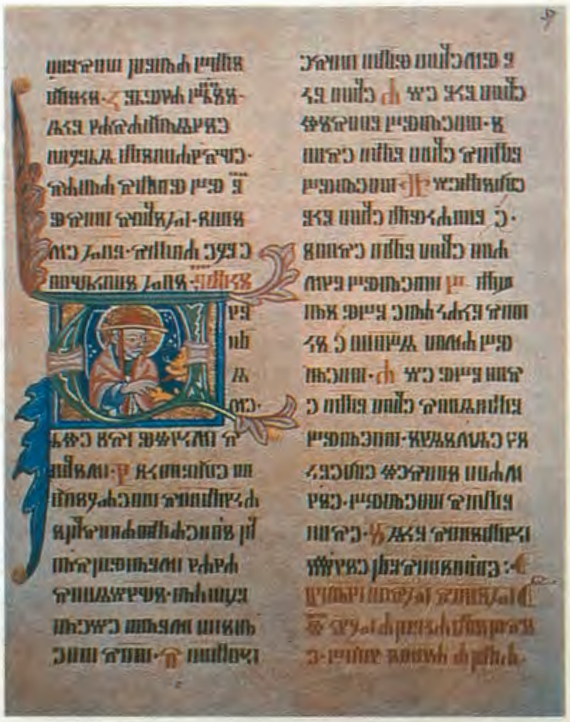
Дора Мирчева

РЀЙМСКО ЕВÀНГЕЛИЕ, С а з а в о-Е м а у з к о е в а н г е л и е – средновековен слав. пергаментен кодекс конволют, 23,5 x 17,5 см, съхраняван в Градската библиотека на гр. Реймс, Франция, под сигн. Ms. 255. Ръкописът се състои от две части: кирилска и глаголическа. Кирилската (л. 1–16) е фрагмент от евангелие апракос от края на XI в. Текстът е в две колони, по 20 реда на страница и обема две коли, писани с уставно писмо. Правописът е двуюсов, едноеров. Фрагментът съдържа евангелски четения за периода от 1 ноем. (Св. безсребреници Козма и Дамян) до 9 март (Св. 40 мъченици). Глаголическата част (л. 1–31) е фрагмент от мисал, датиран от 1395. Текстът е в две колони, по 20 реда на страница. Писмото е хърватска ъглеста глаголица, устав. Фрагментът съдържа лекционарий – старозаветни и новозаветни четения за периода от 27 окт. до 9 март, с хърватски езикови белези. В края на текста има приписка, според която кирилската част е създадена от основателя на *Сазавския манастир* св. Прокоп (началото на XI в.) и е подарена от имп. Карл IV (1347–1378) на бенедиктинските монаси от *Емаузкия манастир*. Там е завършена втората част (1395). Двата фрагмента са зашити в едно книжно тяло. Богатите инкрустации не са запазени. Днес ръкописът е подвързан с дъски, покрити с карминова кожа.

Целият текст на Р. е. е публикуван три пъти: от чешкия палеограф Я. Силвестър (1832, 1843), литографско издание с много грешки; от В. *Ханка* (1846), глаголическата част е транслитерирана на кирилица; от Л. *Леже* (1899), хелиографско издание. Само кирилската част е публикувана от П. С. *Билярски* (1848), Л. П. *Жуковска* (1978) и Т. Рот-Жебровски (1985).

Много от въпросите, свързани с историята на Р. е., с неговия език и състав, все още не са напълно решени. Приписката в края на ръкописа съдържа данни за времето и мястото на написване само на глаголическата част. Патрони на Емаузкия манастир са били св. Йероним, Кирил и Методий. Чрез създаването на манастира Карл IV си поставя амбициозната задача да продължи великоморавската традиция, затова привлича бенедиктински монаси от Хърватско, които пренасят в Чехия глаголическата традиция и богослужението на слав. език. По време на хуситските войни (1419–1434) манастирът е разграбен, а Р. е. (вече допълнено с глаголическата част) се озовава в Цариград. Обстоятелствата около тези събития не са ясни. Р. е. вероятно е пренесено от емаузки монаси, които са имали контакти с виз. столица. Леже споменава за една делегация от Емауз в Цариград (1452). През 1469 виз. книжовник Михаил Палеокапа, спасявайки се от турското нашествие, пренася Р. е. заедно с други ръкописи във Франция, където вероятно го продава. Трудно защитима е възникналата през XIX в. романтична хипотеза, споделяна в по-ново време от Жуковска, според която Р. е. е донесено във Франция от Ана Ярославовна, дъщеря на киевския княз Ярослав Мъдри (1019–1054), която през 1044 се омъжва за крал Анри I (1031–1060). Инвентарните книги на Реймската катедрала от 1622 и 1669 изрично посочват Михаил Палеокапа като притежател на донесения от Цариград ръкопис. Съмнително е предположението на Жуковска, че кирилската част на Р. е. е пренесена от Франция в Чехия от Карл IV, след което комплектуваният с глаголическия лекционарий кодекс попада в Цариград.

През 1574 кардиналът на Лотарингия Карл, архиепископ и херцог на Реймс, подарява кодекса на катедралата в Реймс. До XVII в. французите не са знаели какви са езикът и писмото на ръкописа – смятали са Р. е. за свещена книга, изписана с индийски, сирийски, грц. или слав. букви. Според инвентарните книги подвързията на Р. е. е била изкусно инкрустирана, вероятно от пражки златари. Върху листовете от позлатено сребро са били разположени скъпоценни камъни. В четирите краища на лицевата страна е имало емайлирани миниатюри със символите на евангелистите. Под четири кристала са били поставени много реликви. Скъпият кодекс е използван при коронацията на някои френски крале; пръв полага клетва над него Анри III (1575–1589). Богатата украса на Р. е. е ограбена по време на Великата френска революция (1789–1794).

Реймското евангелие,
глаголическата част, 1395 г.

Езикът и писмото на кирилската част са идентифицирани за пръв път от вицеканцлера на руския цар Петър I (1682–1725), който през 1717 минава през Реймс. Оттогава Р. е. е постоянен обект на научен интерес. Още през XVIII в. се появяват над десет изследвания върху паметника. Но сериозните проучвания започват в края на 30-те г. на XIX в., когато С. М. Строев и Л. Корвин-Ястшембски идентифицират глаголическата част. За работата с Р. е. помага донякъде и литографското издание на Силвестър. При копирането на паметника обаче той допуска много неточности, които по-късно затрудняват палеославистите. Голяма част от грешките са поправени в студията на полския славист Я. *Лос* (1886). Подробен анализ на допуснатите от Силвестър неточности прави и Жуковска (1978).

Интересът към Р. е. не отслабва през целия XIX в. За него пишат известни слависти – Б. *Копитар*, А. И. *Соболевски*, В. *Ягич* и др. Предмет на изучаване са главно историята на Р. е. и езикът на кирилската му част. Изключение е статията на Соболевски (1887), който прави опит за атрибуция на ръкописа и според палеографските и кодикологическите му особености. След издаването на Р. е. от Леже в споровете около езика и произхода му се намесва с големия си авторитет и Ягич. В рецензия за изданието на Леже (1899) той определя Р. е. като не особено значимо от лингвистична гледна точка. След присъдата на Ягич страстите около паметника утихват. През първата половина на XX в. се появява само студия от Н. Н. *Дурново* (1924). Няколко десетилетия по-късно интересът към Р. е. отново се засилва. През 70-те и 80-те г. се появяват студии от Г. Й. Шевельов (1975), И. *Том* (1979), Жуковска, Рот-Жебровски (1985), посветени най-вече на езика на ръкописа.

Все още не са решени три основни въпроса: за езика, времето и мястото на написване на кирилската част. Мнения-

та за езиковата принадлежност на кирилския фрагмент са няколко: 1. Паметникът е руски (според Билярски южноруски) с бълг. протограф. Тази хипотеза поддържат повечето от учените през XIX в., изследвали Р. е. най-вече откъм езиковата му страна. Соболевски смята, че кирилската част е „паметник на руската писменост от XI–XII в., запазил много особености на южнослав. оригинал". В по-ново време подобно схващане застъпват Тот, който дори прави опит за локализация на протографа, и К. *Куев*. Като най-съществен довод привържениците на подобна атрибуция посочват наличието на носовки (наистина не винаги на етимологичните им места), южнослав. рефлекси на групите *tort, *tolt, напр. младеньць, злато, градда, и др. 2. Шевельов смята, че Р. е. е най-ранният сръбски паметник, възникнал още преди *Мирославовото евангелие* и *Вълкановото евангелие*. Той не е работил с целия ръкопис, а само с копия от отделни негови части. Признава, че кирилската част има и руски черти, но настоява за старосръбска атрибуция на паметника. 3. В каталога на изложбата „Съкровища от Градската библиотека в Реймс" (1978) се цитира мнението на френския историк В. Водов, който определя кирилската част като руска, писана по всяка вероятност през XIV в. 4. Сред посочените мнения особено място заемат изследванията на Жуковска и Рот-Жебровски. Жуковска се придържа към схващането за староруски произход на Р. е. (подобно мнение застъпва и Дурново). Тя никъде не споменава за южнослав. протограф, независимо че в края на нейното изследване е приложена статията на Соболевски, според когото става дума за паметник на руската писменост от XI–XII в. Жуковска смята, че Р. е. е писано още преди *Остромировото евангелие* (т. е. преди 1056–1057), като диалектните особености позволяват да се определи и мястото на преписване – Киев.

Рот-Жебровски прави много задълбочен анализ на езика на кирилския фрагмент, откривайки в него три пласта: старобългарски, източнославянски и сръбско-източнославянски. Въпреки че признава сложния езиков облик на Р. е., в края на студията си той се съгласява с Шевельов и определя паметника като старосръбски, очертавайки историята на въпроса по следния начин: протографът на кирилската част, преписан в Русия от неизвестен старобълг. оригинал, попада в Сърбия през първата половина на XI в. и оттам е отнесен в Сазавския манастир; в манастира възниква известната днес кирилска част, преписана от сръбски монах, владеещ чакавско наречие. За сръбско-източнослав. езиков слой Рот-Жебровски дава следните примери: едновременна употреба на ѫ и оу, напр. голѫбь и голоубь, прѣмоудростн. Според него за сърбохърватски езиков слой свидетелстват случаи на сливане на двата ера в ь, липса на йотувани носовки и др.

Езиковият анализ на кирилската част на Р. е. очертава като най-правдоподобно становището, че тя е преписана в Русия в края на XI в. от неизвестен южнослав. протограф. Налице са два (или три) езикови пласта. За мястото на нейното възникване не може да се каже нищо определено. Преобладават мненията, че е преписана в Сазавския манастир или в Русия (може би в Киев).

Съставът на паметника почти не е проучван в сравнение с други подобни ръкописи. Както фрагментът от евангелие апракос, така и глаголическият лекционарий притежават много архаични черти, което показва, че преписвачите и на кирилската, и на глаголическата част са използвали по-стари протографи.

Лит. : Evangéliaire slave de Reims, ou Texte du Sacre, fac-simile et publié par J. B. Silvestre. Paris, 1832 (2 изд. Paris, 1843, 62 p.); Строев С. М. Славянское евангелие, на котором присягивали короли французские при своем короновании. – ЖМНП, 21, 1839, 2, 1–3, с. 78–103; Строев С. М. Нес-

колько слов о глаголической части славянской рукописи, на которой присягивали короли французские при короновании своем. – Северная пчела, 260, 1839, с. 1037–1038; Corvinus Jastrzębski J.-L. Notice sur le Texte du Sacre. Paris, 1839, 11+3 p.; Срезневский И. И. Предположение о Реймском евангелии. – Отечественные записки, 10, 1840, отд. 7, с. 2–10; Строев С. М. Замечания на статью Г. А. о Реймском евангелии. – Северная пчела, 1840, 33, с. 129; Строев С. М. Письмо к В. Н. Ганке в Прагу. – Северная пчела, 1840, 41, с. 161–162; Строев С. М. Описание памятников славянорусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. М., 1841, с. 6–30; Hanka V. Sazavo-Emauzskoje svjatoje blagověstvovanije nynéže Remeskoe (Сазаво-Еммауское святое благовествование ныне же Ремское). Praha, 1846, 22+200 p.; Билярский П. С. Судьбы церковного языка. Историко-филологические исследования. 2. О кирилловской части Реймского евангелия. СПб., 1848, 7+283 с.; Паплонский И. О Реймском евангелии. – ЖМНП, 1848, 57, февраль, 2, с. 105–156; март, с. 191–251; 58, апрель, 2, с. 1–31; Лавровский П. А. О Реймском евангелии. – В: Опыты историко-филологических трудов студентов Главного Педагогического института. 6. СПб., 1852, с. 1–141; Barthélemy E. Inventaire du mobilier de la cathèdrale de Reims en 1622. – Revue des sociétés savantes des départements. Septième série, 6, 1882, p. 236–296; Łoś J. Berichtigungen zum Reimser Evangelium. – ASPh, 11, 1886, p. 478–486; Соболевский А. И. Кирилловская часть Реймского евангелия. – РФВ, 18, 1887, 3–4, с. 143–150; Pastrnek F. Evangelium sázavo-emauzské čili remešské. – ČMM, 15, 1891, p. 331–340; Leger L. Evangéliaire slavon de Reims, dit Texte du Sacre. Paris–Reims–Prague, 1899, 45 p., 1 tabl.; Jagić V. Leger L. Evangéliaire slavon, dit Texte du Sacre. Paris–Reims–Prague, 1899 (рец.). – ASPh, 21, 1899, p. 635–636; Leger L. Notes complémentaires sur le Texte du Sacre (Evangéliaire slave). Reims, 1901, 16 p.; Menu H. L'évangéliaire slave de la Bibliothèque de Reims devant la critique. Reims, 1908, 48 p.; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI–XII вв. как памятники старославянского языка. – ЈФ, 4, 1924, с. 83; Топенчаров В. Константин-Кирил Философ. АБВ на Ренесанса. С., 1970, с. 172; Mihăilă G. Evangeliarul slavon de la Reims. – SCL, 21, 1970, p. 565–576; Shevelov G. Y. The Gospel of Reims and the History of the Serbo-Croatian Language. – In: Xenia Slavica. Papers Presented to Gojko Ružičić on the Occasion of His 75 Birthday. The Hague–Paris, 1975, p. 194; Жуковская Л. П. Реймсское евангелие. История его изучения и текст. М., 1978 (Предварительные публикации, 14), 64 с.; Tresors de la Bibliothèque municipale de Reims. Catalogue d'exposition. Reims, 1978, No. 60; Тот И. Редуцированные гласные в Реймсском евангелии. – StS, 25, 1979, p. 427–439; Тот И. О протографе и протерографе кирилловской части Реймсского евангелия. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 180–182; Vrana J. O postanku ćirilskoga teksta Reimskog evandelja. – Slavia, 53, 1984, p. 113–123; Ротт-Жебровский Т. Кирилловская часть Реймского евангелия. Лингвистическое исследование. Lublin, 1985, 229+32 p.; Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII века. С., 1985, с. 52–60; Куев К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. 2 изд. С., 1986, с. 16–17; Богданов Ив. Реймско евангелие. – ЛМ, 34, 1990, 5, с. 156–165; Пуцко В. Иллюминация Реймского евангелия (кирилловская часть). – Bsl, 56, 1995, p. 579–592; Bláhová E. Über den kyrillischen Teil des Reimser Evangeliums oder über die Resuszitation eines Mythos. – Bsl, 56, 1995, p. 593–599.

Георги Минчев

РÈЧНИЦИ старобългарски. Старобълг. лексика е описана и разтълкувана лексикографски в различен тип Р.: общи и частни, двуезични и многоезич-

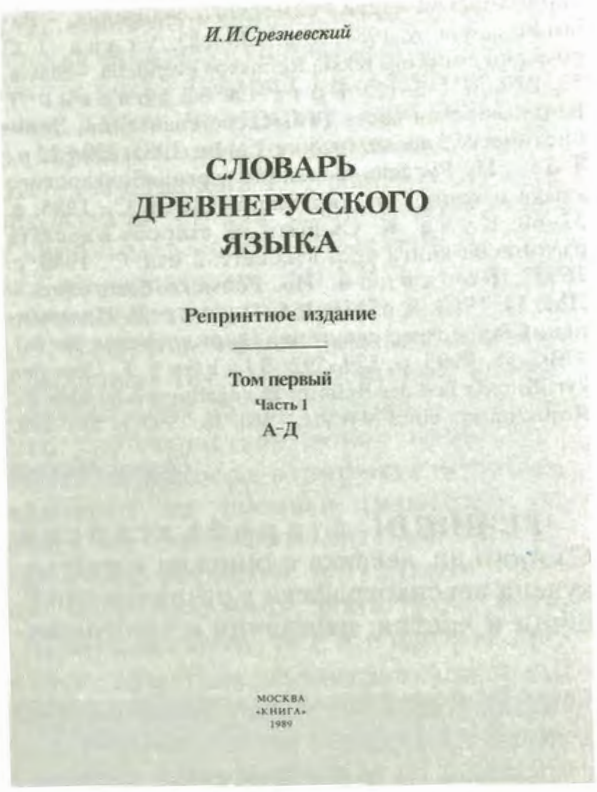

LEXICON

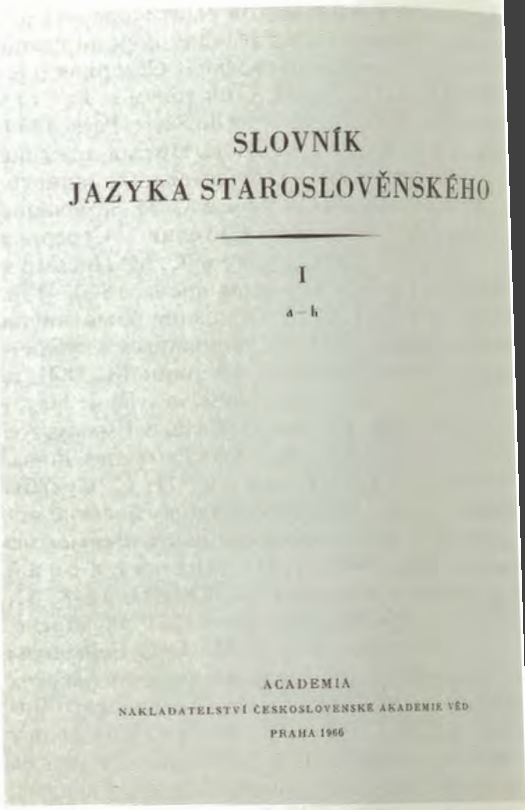
PALAEOSLOVENICO-GRAECO-LATINUM

EMENDATUM AUCTUM

FR. MIKLOSICH

VINDOBONAE
GUILELMUS BRAUMUELLER
1862—1865.

ни, сравнителни и етимологични. Първоначално тя е включвана в църковнослав. старопечатни азбучници и лексикони поради недостатъчното разграничаване на двата езика (срв. В. *Ягич*, 1895; С. К. Булич, 1904; А. С. Ковтун, 1975). Днес те имат главно библиографска стойност. Тази практика се запазва и през XIX в. В подготвения под редакцията на А. Х. *Востоков* „Словарь церковнославянского и русского языка“ (1847) старобълг. лексикален пласт е назован църковнославянски, но е съотнесен с говора на солунските славяни. В „Словарь церковнославянского языка“ (1858–1861) на Востоков е привлечен материал от 130 ръкописа от X–XIII в., общо 22 000 лексеми с грц. и лат. превод и точно документиран илюстративен материал. Най-значителното постижение от този период е „Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum“ (1862–1865) на Фр. *Миклошич*, който се използва постоянно и до днес. Авторът се опира на много широк материал – 139 руски, 86 сръбски, 38 български, 10 хърватски, един словенски, един чешки и 7 смесени ръкописа. Речниковата статия съдържа граматическа характеристика, лат. превод, грц. съответствие, илюстративни примери, варианти, фразеологични съчетания, етимологични бележки. Съответните имена и названия на реалии са представени с лат. еквивалент без енциклопедични разяснения. Р. е преведен на руски и допълнен под заглавие „Русско-церковнославянско-болгарско-сербско-чешско-польско-французско-немецкий“, сост. Ф. Миклошич, В. Никольский, Ст. Новакович, А. Маценбауер, А. Брюкнер (1922). В тритомния Р. на И. *Срезневски* „Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам“ (1893–1912) старобълг. лек

сика е включена чрез руски преписи на старобълг. книжовни паметници. Ексцерпиран е богат материал – 2700 ръкописа от XI–XVII в. Значенията са представени с руски превод и илюстративен материал. Собствени имена не са включени.

От средата на XX в. се съставят специално посветени на старобълг. език Р. В „Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten“ (1955) на Л. *Садник* и Р. *Айцетмюлер* са използвани 16 старобълг., два моравско-чешки и един руски ръкопис. Речниковата статия включва граматическа характеристика, немски превод, списък на текстовете, в които се съдържа лексемата, препратка към етимологичното гнездо. Втората част на книгата е обратен Р. Третата част съдържа етимологичните гнезда на включения лексикален материал. Р. е послужил като основа на старобълг.-английския Р. на Т. А. Лайсет „Old Church Slavonic – English Dictionary“ (1983; 2 изд. 1987). От 1958 са публикувани 52-те свезки на „Slovník jazyka staroslověnského — Lexikon linguae palaeoslovenicae“ под главната редакция на Й. *Курц* (от 1983– на З. *Хауптова*). Изворовата основа е относително широка. Тя включва 106 източника: старобълг. ръкописи и по-късни преписи на текстове, възникнали през най-ранния период на слав. писменост. Речниковата статия съдържа граматическа характеристика, варианти, разпространение по паметниците; значения в превод на чешки, руски и немски език; грц., лат. или старовисоконемски съответствия; илюстративни примери със сигнатура; фразеологични съчетания; синоними. От „Старобългарски речник“ с отговорен редактор Д. *Иванова-Мирчева* досега са публикувани „Встъпителен том“ (1984) и „Т. 1. А–Н“ (1999), в уводната част на който са изяснени лексикографските проблеми на труда – източници, обем, състав и структура на речниковата статия. Р. включва всички старобълг. ръкописи и надписи. За всяка

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

СТАРОБЪЛГАРСКИ РЕЧНИК

ТОМ I
А — Н

СОФИЯ • 1999
Издателство
•Валентин Трайнов•

лексема се посочват граматическа характеристика, лексикографско тълкуване на бълг. език, илюстративни примери със сигнатура, регистрация по изворите, съвременно бълг. съответствие в книжовния език, диалектите или ономастиката. За собствените имена се добавят енциклопедични сведения. През 1994 е отпечатан „Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)“ с редактори Р. М. *Цейтлин*, Р. *Вечерка* и Е. *Блахова*. Той съдържа около 10 000 лексеми от 17 старобълг. и един западнослав. ръкопис. В речниковата статия се посочват граматическа характеристика, грц. или лат. съответствие, руски и чешки превод, правописно-фонетични варианти, количествени данни, регистрация по ръкописите, синоними, илюстративни примери. В края на книгата са приложени морфологични таблици за склоненията

и спреженията на глаголите. У. Тайсен публикува „Deutsch-altbulgarisches Wörterbuch. Zweite, verbesserte und erweiterte Auflage. 11 567 Stichwörter“ (2001). За пръв път словникът е изграден върху лексемите на превеждащия език, а срещу тях се изреждат старобълг. думи с посоченото значение. По този начин са събрани синонимни гнезда. Необичайна е и изворовата база. Подбрани са оригинални и преводни старобълг. творби, запазени в по-късни преписи: Апостол, Написание за правата вяра, Пространните жития на Кирил и Методий, „За буквите“ на Черноризец Храбър, Шестоднева на Йоан Екзарх, Азбучната молитва на Константин Преславски, Номоканона на Методий, старобълг. епиграфика и др.

Учебни Р. на старобълг. език са съставени от А. Илиев (1901), Ст. Стоянов и М. *Янакиев* (1955), Ж.-П. Дешлер (1987). Ценен е статистическият справочник за най-обемните старобълг. ръкописи, изработен от Н. Радович (1974). „Малък речник на старобългарския език“ (2001) на Д. Иванова-Мирчева и А. *Давидова* обхваща 8200 думи, извлечени както от т. нар. класически старобълг. паметници, така и от старобълг. съчинения, съхранени до наши дни в по-късни преписи. Извън обсега на речника остават ясните по структура и семантика за съвременния читател думи (като благодать, врагъ, икона, мжчитель).

Информация за произхода на старобълг. лексеми се съдържа в етимологични и сравнителни Р. на слав. езици: „Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen“ на Миклошич (1886), „Slavisches etymologisches Wörterbuch“ на Е. *Бернекер* (1908–1913), „Этимологический словарь русского языка“ на А. Г. Преображенски (1910–1918), „Baltisch-slavisches Wörterbuch“ на Р. *Траутман* (1923), „Słownik etymologiczny języka polskiego“ на Брюкнер (1927), „Етимологически и правописен речник на българския книжовен език“ на Ст. *Младенов* (1941), „Indogermanisches etymologisches Wörterbuch“ на Й. Покорни (1948—1958), „A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages“ на Бък (1949), „Słownik etymologiczny języka polskiego“ на Фр. *Славски* (1952), „Russisches etymologisches Wörterbuch“ на М. *Фасмер* (1950–1958), „Etymologický slovník jazyka českého a slovenského“ на В. Махек (1957), „Słownik etymologiczny języka drzewian polabskich“ на Т. *Лер-Сплавински* и К. Полански (1962), „Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen“ на Садник и Айцетмюлер (1963–1975), „Słownik prasłowiański“ под редакцията на Славски (1974–1984). Специален посветен на старобълг. език е „Etymologický slovník jazyka staroslověnského“ (1989–1995), който се изработва от чешки палеослависти под главната редакция на Е. Хаплова върху материал от „Slovník jazyka staroslověnského“. Речниковата стати

включва значения на чешки и немски, варианти, деривати, композита, експанзия, етимологична интерпретация, библиография.

В словоуказатели е описан лексикалният състав на отделни старобълг. ръкописи или творби. Р. индекси съставят: Ягич за Мар. ев. (1883), С. М. *Кулбакин* за Хилендарските листове (1900), В. Н. *Щепкин* за Сав. кн. (1903), Е. Ф. *Карски* за Листовете на Ундолски (1904), Г. А. *Илински* за Македонския глаголически лист (1909), С. Н. *Северянов* за Син. пс. (1922), Ст. *Слонски* за Син. евх. (1934), К. *Майер* за Супр. сб. (1935), Ив. *Гошев* за Рилските глаголически листове (1956), А. *Достал* за Клоц. сб. (1959), Гошев за старобълг. глаголически и кирилски надписи (1961), К. *Мирчев* и Хр. *Кодов* за Ен. ап. (1965), Й. *Заимов* за Битолския надпис (1970), Ив. *Добрев* за Боянския палимпсест (1972), А. *Минчева* за старобългарските кирилски откъслеци (1978). К. Кох е автор на словоуказател от нов тип за Асем. ев. (2000). Нововъведение са палеографските, граматическите и текстологическите коментари под линия, които са съставени въз основа на съпоставка с 285 издадени слав. ръкописа. Кирилицата е транслитерирана с латиница. Всяка лексема е представена с граматическа характеристика, грц. съответствия, граматически и графични форми с топографска сигнатура. Приложени са обратен индекс, предметен регистър, списък според произхода на думите, регистър на текстовите фрагменти. Словоуказатели на оригинални и преводни творби са изработени от: Иванова-Мирчева и Ж. Икономова за Епифаниевата хомилия за слизането в ада (1975); Айцетмюлер за Шестоднева (1975); А. Давидов за Презвитер Козма (1976, 1981); Садник за Богословието на Йоан Дамаскин (1983); Г. *Попов* за Акростиха на Константин Преславски (1985); Айцетмюлер за старобълг. превод на Паренесиса на Ефрем Сирин (1990); авторски колектив за Симеоновия сборник (1993); И. Христова за словата на Климент Охридски (1994), и др.

Лит.: Востоков А. Х. Словарь церковнославянского и русского языка. СПб., 1847. 1., 417 с.; 2., 473 с.; 3., 391 с.; 4., 498 с.; Miklosich F. Vergleichende Formenlehre der slavischen Sprachen. Wien, 1856, 16+582 p.; Востоков А. Х. Словарь церковнославянского языка. 1. СПб., 1858, 255 с.; 2. СПб., 1861, 295 с.; Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum. Vindobonae, 1862–1865, 22+1171 p. (reprint: Aalen, 1963); Miklosich F. Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. – DAWW, 24, 1876, p. 1–58; Ягич В. Мариинское четвероевангелие. Памятник глаголической письменности с примечаниями и приложениями. (Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae. Berolini). СПб., 1883, 30+607 с. (фототипно изд. Graz, 1960); Miklosich F. Dictionnaire abrégé de six langues slaves (russe, vieux-slave, bulgare, serbe, tchèque et polonais) ainsi que français et allemand. St. Petersbourg et Moskou, Vienne, 1885, 955 p. (Краткий словарь шести славянских языков (русского с церковнославянским, болгарского, сербского,

чешского и польского), а также французский и немецкий. СПб. и М., Вена, 1885, 955 с.); Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien, 1886, 8+547 p.; Булич С. К. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке. 1. СПб., 1893, 10+409 с.; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. 1. А–К. СПб., 1893, 9 с.+1420 стлб.+49 с.; 2. Л–П. СПб., 1895, 1802 стлб.; 3. Р–Я. СПб., 1908, 1684 стлб.; Дополнения. А–Я. СПб., 1912, 272 стлб.+13 с. (фототипни изд.: М., 1958; Graz, 1960; М., 1989); Ягич В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. – В: Исследования по русскому языку. 1. СПб., 1895, с. 289–1023; Кульбакин С. М. Хилендарские листки, отрывок кирилловской письменности XI-го века. СПб., 1900 (Памятники старославянского языка, 1), 34 с.; Илиев А. Старобългарски речник. Помагало за изучаване старобългарски език и новобългарски правопис. Пловдив, 1901, 119 с.; Meillet A. Etudes sur l'étimologie et le vocabulaire du vieux-slave. 1–2. Paris, 1902–1905, 12+511 p.; Щепкин В. Н. Саввина книга. СПб., 1903 (Памятники старославянского языка. 1., 2), 7+235 с. (фототипно изд. Graz, 1959); Булич С. К. Очерк истории языкознания в России (XIII в. – 1825). СПб., 1904, 1248 с.; Карский Е. Ф. Листки Ундольского, отрывок кирилловского евангелия XI-го века. Фототипическое воспроизведение текста и исследование письма и языка. СПб., 1904, 3+41 с.; Фасмер М. Греко-славянские этюды. 1. Основные вопросы из области греко-славянских отношений. – ИОРЯС, 11, 1906, 2, с. 386–412; 2. Греческие заимствования в старославянском языке. – ИОРЯС, 12, 1907, 2, с. 197–289 (същото в: СОРЯС, 86, 1909, 1, с. I–VII, 1–236); Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. 1–2. Heidelberg, 1908–1913, 760 p.; Ильинский Г. А. Македонский глаголический листок. Отрывок глаголического текста Ефрема Сирина XI в. СПб., 1909 (Памятники старославянского языка, 1., 6), 32 с.; Погорелов В. Словарь к толкованиям Феодорита Киррского на Псалтырь в древнеболгарском переводе. Варшава, 1910, 7+245 с.; Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. 1. М., 1910, 674 с.; 2. М., 1918, 416 с.; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, 961 с.; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. 2 изд. Berlin, 1913, 552 p.; V. J. Zur Quellenkunde des Miklosichen altkirchenslavischen Wörterbuches. – ASPh, 36, 1915–1916, p. 581–583; Petersson H. Baltische und slavische Wortstudien. Lund, 1918, 80 p.; Jagić V. Zum altkirchenslavischen Apostolus. 2. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (1). 3. Lexikalisches. Die Physiognomie der slavischen Übersetzung (2). – SAWW, 193, 1919, 128 p.; 197, 1920, 133 p.; Северьянов С. Н. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922, 7+392 с. (фототипно изд. Graz, 1954); Trautmann R. Baltisch-slavisches Wörterbuch. Göttingen, 1923, 382 p. (2 изд. Göttingen, 1970); Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927, 805 p.; Lavrov P. Le lexique du vieux-slave. – RES, 7, 1927, p. 199–216; Słoński S. O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład ewangelji. – Slavia, 6, 1927, p. 246–264; Кульбакин С. М. О речничкој страни старословенског језика. – ГСАН, 138, други разред, 73, 1930, с. 85–144; Von Arnim B. Beiträge zum Studium der altbulgarischen und altkirchenslavischen Wortbildung und Übersetzungskunst. – SPAW, 32, 1931, p. 952–1024; Skardzius P. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. Kaunas, 1931, 252 p.; Kiparsky V. Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen. Helsinki, 1934 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, serie B, 32, 2), 329 p.; Słoński S. Indeks verborum do Euchologium Sinaticum. Warszawa, 1934, 8+152 p.; Meyer K. H. Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis. Glückstadt–Hamburg, 1935, 12+302 p.; Meyer K. H. Altkirchenslavische Studien. 1. Fehlübersetzungen im Codex Suprasliensis. Halle, 1939, 6+33 p.; Weingart M. Le vocabulaire du vieux-slave dans ses relations avec le vocabulaire grec. – In: Atti del V Congresso internationale di studi bizantini. 1. Roma, 1939, p. 564–577; Младенов Ст. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941, 20+704 с.; Gerov B. Die griechischen, semitischen und lateinischen Nomina im Altbulgarischen. – ГСУифф, 39, 1942–1943, с. 1–36, 37–38; Horálek K. K otázce lexikálních bohemismů v staroslověnských památkách. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 115–119; Pokorný J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. 1.–12. Bern, 1948–1958, 1136 p.; Buck C. D. A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949, 1515 p.; Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. 1., 1950, 712 p.; 2., 1953, 712 p.; 3., 1958, 690 p. (на руски ез.: Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. М. 1., 1964, 563 с.; 2., 1967, 672 с.; 3., 1971, 828 с.; 4., 1973, 856 с.); Sławski F. Słovnik etymologiczny języka polskiego. 1–. Kraków, 1952–; Ohijenko I. Die Hebraismen in der altkirchenslavischen biblischen Sprache. – In: Münchener Beiträge zur Slavenkunde. Festgabe für Paul Diels. München, 1953, p. 163–178; Horálek K. Evangeliáře a četveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a dějinám staroslověnského překladu evangelia. Praha, 1954, 316 p.; Стоянов Ст., М. Янакиев. Старобългарски език. Текстове и речник. С., 1955, 196 с. (2 изд. С., 1960, 232 с.); Sadnik L., R. Aitzetmüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, 341 p.; Гошев Ив. Рилски глаголически листове. С., 1956, 149 с.; Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského.

Praha, 1957, 628 p.; Schumann K. Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen. Berlin–Wiesbaden, 1958, 79 p.; Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz; 1983– : Z. Hauptová. 1–52. Praha, 1958–1997; Dostál A. Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník, Tridentský a Innsbrucký. Praha, 1959, 401 p.; Pokorný J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern. 1., 1959, 1183 p.; 2., 1969, 495 p.; Досгал А. Вопросы изучения словарного состава старославянского языка. – ВЯ, 1960, 6, с. 3–16; Бернштейн С. Б. Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz (рец.). – Slavia, 30, 1961, p. 318–325; Гошев Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи IX–XI в. С., 1961, 146 с.; Мареш Ф. В. Древнеславянский литературный язык в Великоморавском государстве. – ВЯ, 1961, 2, с. 12–33; Цейтлин Р. М. О принципах составления словаря старославянского языка. – ВСЯ, 6, 1962, с. 112–139; Lehr-Spławiński T., K. Polański. Słownik etymologiczny języka drzewian połabskich. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962, 143 p.; Štefanić Vj. Problem rječnika južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika. – Slovo, 11–12, 1962, p. 181–187; Иванова-Мирчева Д. Старобългарски, старославянски и среднобългарска редакция на старославянски. – ККФ 1, с. 45–62; Sadnik L., R. Aitzetmüller. Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. 1.–5. Wiesbaden, 1963–1975, 378 p.; Мирчев К., Хр. Кодов. Енински апостол. С., 1965, 235 с.; Пернишка Е. Сто години Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum от Франц Миклошич. – БЕ, 15, 1965, с. 279–282; Kuna H. Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik srba i hrvata. – Slovo, 15–16, 1965, p. 183–199; Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, 320 с.; Михаилэ Г. О работе над собиранием материала для составления словаря книжнославянского языка румынской редакции. – ВЯ, 1966, 5, с. 105–109; Мошинский Л. Отношение словаря церковнославянского языка к словарям отдельных славянских языков. – ВЯ, 1966, 5, с. 81–85; Назор А. О словаре хорватскоглаголической редакции общеславянского литературного (церковнославянского) языка. – ВЯ, 1966, 5, с. 99–105; Vaillant A. Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. 11, 12, 13. Prague, 1965 (fasc. 11), 1966 (fasc. 12 et 13) (рец.). – BSLP, 63, 1968, p. 150–153; Заимов Й., В. Заимова. Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 година. С., 1970, 164 с.; Верещагин В. М. Из истории возникновения первого литературного языка славян. 1. Переводческая техника Кирилла и Мефодия. М., 1971, 255 с.; 2. Варьирование средств выражения в переводческой технике Кирилла и Мефодия. М., 1972, 199 с.; Добрев Ив. Глаголическият текст на Боянския палимпсест. Старобългарски паметник от края на XI век. С., 1972, 126 с.; Пенкова П. Старобългарските синоними и лексикографската практика. – ЕЛ, 28 1973, 6, с. 17–34; Słownik prasłowiański. Red. F. Sławski. 1–5. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974–1984; Radovich N. Analisi insiemistica del lessico slavo-ecclesiastico antico (Archivio elettronico del lessico paleoslavo, 1). Padova, 1974, 29+213 p.; Иванова-МирчеваД., Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. С., 1975, 214 с.; Ковтун Л. С. Лексикография в Московской Руси XVI – начала XVII вв. Л., 1975, 352 с.; Aitzetmüller R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. 7. Graz, 1975, 515 p.; Давидов А. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976, 376 с.; Zaimov J. Die bulgarische Onomastik als Spiegel des altbulgarischen und urslavischen Wortschatzes. – ZS, 21, 1976, p. 806–813; Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. М., 1977, 336 с.; Добрев Ив. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 28, 1978, 2, с. 89–98; Минчева А. Старобългарски кирилски откъслеци. Български езикови паметници. 1. С., 1978, 260 с.; Пенкова П. Лексикографическая характеристика Синайского евхология. – СС, 1978, 2, с. 83–88; Давидов А. Обратен речник на „Беседа против богомилите“ от Презвитер Козма. – Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, 16, 1981, 2, с. 91–115; Sadnik L. Des Hl. Johannes von Damaskus Ἔκτησις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von R. Aitzetmüller. Freiburg i. Br., 1983 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 17), 279 p.; Старобългарски речник. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Встъпителен том. С., 1984, 227 с.; 1. А–Н. С., 1999, 1027 с.; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), 722 с.; Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986, 356 с.; Арполенко Г. П., В. Л. Карпова, З. Г. Козырева, Е. С. Симонова, П. П. Чучка, Г. Х. Щербатюк. Словарь старославянского языка восточнославянской редакции X–XIII века (Проспект). Киев, 1987, 179 с.; Deschler J.-P. Kleines Wörterbuch der kirchenslavischen Sprache. München, 1987, 259 p.; Lysaght T. A. Old Church Slavonic (Old Bulgarian) – Middle Greek – Modern English Dictionary. 2 изд. Wien, 1987, 471 p.; Богатова Г. А. Академик И. И. Срезневский и славянская историческая лексикография. – Вестник АН СССР, 1988, 4, с. 109–117; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Hlavní red. E. Havlová. 1–5. Praha, 1989–1995, 316 p.; Aitzetmüller R. Paraenesis. Die altbulgarische

Übersetzung von Werken Ephraims des Syrers. 5. Index, rückläufiges Wörterbuch. Faksimiles der Paraenesen aus den Handschriften F und S, die in den Handschriften P und Z fehlen. Freiburg i. Br., 1990 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes und dissertationes, 28), 662 p.; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. 2 изд. Београд, 1990, 388 с.; Mareš F. V. Miklošičovy staroslověnské slovníky. – In: Miklošičev zbornik. Ljubljana, 1992, p. 1–5; Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). В три тома. Под общата ред. на акад. П. Динеков. 2. Речник-индекс. С., 1993, 219 с.; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994, 842 с.; Христова И. Речник на словата на Климент Охридски. С., 1994, 320 с.; Дограмаджиева Е. Авторитетен труд в областта на славянската историческа лексикография. [Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М., 1994]. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 3, p. 109–113; Мирчева Д. Нов старобългарски речник. [Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой М., 1994]. – МкП, 1995, 4, с. 35–54; Коссек Н. В. Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. М., 1994 (рец.). – Славяноведение, 1996, 2, с. 100–102; Тот И. Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII века. Приложение. Источники. Сегед, 1997, 73 с.; Koch Ch. Kommentiertes Wort- und Formenverzeichnis des altkirchenslavischen Codex Assemanianus. Unter Mitwirkung von E.-M. Kintzel und A. Schröder. Freiburg i. Br., 2000 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, 43), 909 p.; Mareš F. V. Staroslověnská lexikografie. – In: Mareš F. V. Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha, 2000, p. 632–649; Иванова-Мирчева Д., А. Давидов. Малък речник на старобългарския език. Велико Търново, 2001, 496 с.; Theissen U. Deutsch-altbulgarisches Wörterbuch. 11 567 Stichwörter. 2 попр. и доп. изд. Sofia, 2001, 501 p.

Пиринка Пенкова

РЀШЕТАР, Милан (Rešetar, M.) (1.II.1860 – 14.I.1942) – хърватски филолог славист. Роден в Дубровник, където завършва гимназия. От 1877 следва слав. и класическа филология във Виена; посещава лекциите на Фр. *Миклошич*, от чиито идеи се влияе в научната си работа. След една година се премества в Грац; там завършва образованието си с изпит за учител по сърбохърватски език и класически езици. Учителства в Копар (1882), Задар (1883) и Сплит (1884–1891), където написва докторска теза върху границите на чакавския диалект – „Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen“ (1891). През 1891 се установява във Виена. Работи в Министерството на вътрешните работи като редактор на хърватското издание на „Peichsgesetz Blatt“. Хабилитира се с труда „Die Ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts“ (1894–1895); доц. (1895) по слав. филология (сърбохърватски език и литература) във Философския фак. на Виенския унив. По покана на Балк. комисия при Виенската АН предприема теренни диалектоложки проучвания (1897, 1898, 1901) в Хърватско, Босна и Черна гора и изследва говора на преселническата колония в Молиса, Южна Италия (1907). Извънреден (от 1904) и редовен проф. (от 1908) в Грац. Проф. в Загребския унив. (1919–1928). След това до смъртта си живее във Флоренция.

Р. е един от най-значителните представители на южнослав. филология от времето на позитивизма и сравнително-истор. езикознание. Научните му интереси са насочени към сърбохърватския език (история, диалектология, акцентология, граматика) и към историята на хърватската литература и култура (главно към проблематика, свързана с родния му град). Важни за славистиката са трудовете му върху развоя и разпространението на сърбохърватските диалекти, включително и върху състоянието им в неслав. езикови територии; безспорен е приносът му в проучването на щокавския говор. Р. анализира явления в сърбохърватската акцентуация, особено значителни за възстановяване на праслав. и индоевроп. ударение, и установява, че старото ударение се среща по цялата сърбохърватска езикова територия, намирайки естествено продължение в словенския и в бълг. език. Главната област, в която са съсредоточени усилията на Р., е издирването, изследването и кри-

тическото издаване (образцово и до наши дни) на стари дубровнишки книжовни паметници – кирилските грамоти, писани или преписвани през XIII–XV в., преписите на Бернардиновия лекционар, Молитвеника от 1512, кирилския сборник „Либро од мнозијех разлога“ от 1520 и др.

Пряко отношение към кирило-методиевската проблематика имат няколко публикации на Р. Едната от тях е рецензия (1902) за първото издание на Граматиката на старобълг. език от В. *Вондрак*. Друга, също с характер на отзив (1906), съдържа оценка за изследване на Дж. Вилперт върху *гроба на Константин-Кирил Философ* в Рим. Р. е привлечен от оригиналните изводи на известния изследовател на старото християнско изкуство и изтъква важността им за славистиката. От своя страна той свързва интерпретацията на автора с данни от житията на слав. първоучители и с мненията на други специалисти, като посочва отделни грешки и неточности в тълкуването на надгробния надпис.

Р. има принос в изследването на *глаголицата*. Разглеждайки Abecenarium Bulgaricum, който отнася към време не по-късно от XII в., той излага следните изводи: писачът е най-вероятно грък, защото при предаването на имената на буквите с латиница допуска специфични грешки (поставя t между s и l, заменя v с b и др.); многосричните названия на буквите имат ударения и е трудно да се каже дали те почиват на някакво по-старо южнослав. акцентуване, защото не са запазени свидетелства за подобни названия в по-старата южнослав. традиция; не е възможно имената на буквите да са възникнали по-късно от самата глаголическа азбука, както смятат някои изследователи – най-вероятно Константин-Кирил, възпитан в грц. граматическа традиция, ги е създал сам и съчинението на Черноризец Храбър е доказателство за съществуването им в най-ранния етап от развитието на слав. писменост. Р. се произнася и по някои от най-дискутираните проблеми във връзка с първоначалното състояние на глаголическата графична система – наличието на двете *х*, значението на пѣ, появата на третото *и* (ипсилон след *т*), като за сравнение използва данни от Бандуричевия абецедар, някои азбучни песнопения и съчинението на Черноризец Храбър.

Милан Решетар

В специална статия (1913) Р. анализира гл. 15 от ЖМ, която съдържа сведения за преводаческата дейност на слав. първоучител. Той намира, че посоченият в Житието срок – 6 месеца, в течение на които моравският архиепископ превел „всичките библейски книги в пълнота, с изключение на Макавеите“, с помощта на „двама свещеници, добри скорописци“ – е малък за този обем на работата. Обяснението за появата на числото 6 е в глаголическия оригинал на ЖМ: в кирилска транслитерация числото 8 (подостоверното) би било предадено с 6; изписването на 6 с дума вероятно е дело на късен преписвач. Р. смята още, че двамата помощници на Методий са били не само „скорописци“, но и участници в

превода – в такъв случай трудът на трима души за седем или осем месеца би бил достатъчен за превода на цитираните в Житието библейски книги. Според Р. фактът, че цялостният слав. превод на Библията е известен от по-късно време, означава, че Методиевият не е запазен, а не че не е съществувал (между доказателствата в това отношение са свидетелството на Йоан Екзарх в Пролога към Богословие и важната бележка в Охридския апостол от края на XII в., във връзка с която Р. оспорва четенето на С. М. *Кулбакин*).

Съч.: Die Čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen. – ASPh, 13, 1891, p. 93–109, 161–199, 361–388; Zadarski i Ranjinin lekcionar. Zagreb, 1894 (Djela JAZU, 13), 53+330 p.; Антологија дубровачке лирике. Београд, 1894 (Српска књижевна задруга, 15), 28+182 с.; Primorski lekcionari XV. vijeka. – RJAZU, 134, 1896, p. 80–160; 136, 1898, p. 97–199; Südslavische Dialektstudien. 1. Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten. Wien, 1900 (Schriften der Balkankommission. Lingustische Abteilung, 1., 1), 6+222 p.; W. Vondrák Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1900 (рец.). – Allgemeines Literaturblatt, 11, 1902, Nr. 21, col. 655; Das Grab und die Grabinschrift des hl. Cyrill in Rom. – ASPh, 28, 1906, p. 421–429; Der štokavische Dialekt. Mit 2 Karten. Wien, 1907 (Schriften der Balkankommission. Lingustische Abteilung, 1., 4), 7+320 p.; Die serbokroatischen Kolonien Süditaliens. Wien, 1911, 5+402 p.; Prikazanje kako bratja prodaše Jozefa. U Zagrebu, 1912, 304 p.; Zur Übersetzungstätigkeit Methods. – ASPh, 34, 1913, p. 234–239; Zum ältesten slavischen Alphabet. – ASPh, 35, 1914, p. 62–67; Bibliografski prilozi. Zagreb, 1915, 7 p.; Fr. Stroh. Die altslavische Besiedlung des Oberen Mühlviertels. Linz, 1914 (рец.). – ASPh, 36, 1916, p. 1–2; A. Leskien. Grammatik der serbokroatischen Sprache. 1. Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre. Heidelberg, 1914 (рец.). – ASPh, 36, 1916, p. 538–550; Elementar-Grammatik der kroatischen (serbischen) Sprache. Zagreb, 1916, 11+209 p.; Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1520. Београд–Сремски Карловци, 1926, 27+221 с.; Бернардинов лекционар и његови дубровачки преписи. Београд, 1933, 3+127 с.; Dubrovački zbornik od g. 1520. Beograd, 1933, 10+296 p.; Autorstvo pjesama Rańinina Zbornika. – RJAZU, 247, 1933, p. 92–147; Bernardins Lectionarium und dessen ragusanische Abschriften. Belgrad, 1934, 4 p.; Jezik pjesama Rańinina Zbornika. – RJAZU, 255 (114), 1936, p. 77–220; Два дубровачка језична споменика из 16. века. Београд, 1938, 71+206 с. [Ђ а н е л и Ћ., М. Р е ш е т а р]; Jezik srpskog Molitvenika od g. 1512. Beograd, 1938, 69 p.; Mluvnice jazyka srbocharvátského. Praha, 1945, 186 p.; Најстарија дубровачка проза. Београд, 1952, 4+116 с.; Elementar-Grammatik der serbokroatischen Sprache. 4 изд. Halle, 1959, 128 p.; Izabrana djela. Zagreb, 1983 (Pet stoleća hrvatske književnosti, 121., 1), 501 p. [R e š e t a r M., T. M a t i č, F. F r a n c e v, J. B a d a l i č, S. J e ž i ć, J. R a v l i ć].

Лит.: M a r e t i ć T. Dr. Milan Rešetar. – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 39, 1924–1925, p. 48; Zbornik iz Dubrovačke prošlosti: Milanu Rešetaru o 70oj godišnjici života (Rešetarov zbornik). Dubrovnik, 1931, 495 p.; Bibliografija Milana Rešetara. – In: Rešetarov zbornik. Dubrovnik, 1931, p. 3–11; Š t e f a n i ć V. Milan Rešetar (nekrolog). – Književni tjednik, 2, 24. siječnja 1942, 6, p. 3; D e a n o v i ć M. Milan Rešetar. – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 54, 1949, p. 336–361; B e r k o p e c O. Jugoslávska literatura ve slovanské knihovně. Rešetarova knihovna Ragusion. Výběrový soupis vzácných knih a rukopisů. Praha, 1967, 57 p.; Rešetar Milan (1860–1942). – In: Leksikon. Jugoslavenski leksikografski zavod. A–Ž. Zagreb, 1974, p. 829; Rešetar Milan (1860–1942). – In: Mala splošna enciklopedija. 3. (P–Ž). Ljubljana– Beograd, 1976, p. 233; B r a t u l i ć J. Milan Rešetar. – In: M. R e š e t a r, T. M a t i č, F. F r a n c e v, J. B a d a l i č, S. J e ž i ć, J. R a v l i ć. Izabrana djela. Zagreb, 1983, p. 1–52; И в а н о в а Н. Милан Решетар (1860–1942). – Съпоставително езикознание, 17, 1992, 2, с. 104–109.

Лили Лашкова

РЍЛСКИ ГЛАГОЛЍЧЕСКИ ЛЍСТОВЕ – остатък от обемист старобълг. сборник, написан на глаголица най-вероятно през XI в. Запазени са три листа (л. II, V, VII по изд. на Ив. *Гошев*), два отпечатъка върху дъсчената подвързия на кирилски ръкописен сборник (л. IV, VIII) и няколко изрезки от листове (между тях л. I, III, VI). Л. I и л. II се пазят в Библиотеката на РАН в Санкт Петербург под № 24.4.15. Останалите части са в библиотеката на Рилския манастир (№ 3/6). Листовете I и II са намерени в *Рилския манастир* от В. И. *Григорович* през 1845, когато той приключва пътешествието си по бълг. земи. През 1880 при посещение в манастира К. *Иречек* открива глаголически откъслеци в подвързията на сборника „Андрианти", преписан през 1473 от Владислав Граматик. Още на самото място Иречек се опитва

да разчете текста и фактически става откривателят на л. IV, VI и VIII. В своя „Опис на ръкописната сбирка на Рилския манастир“ (1902) Е. *Спространов* съобщава мимоходом, че по подвързията на ръкопис 3/6, т. е. в същия Владиславов сборник, личат глаголически букви; именно тази ценна забележка подтиква Й. *Иванов* при една научна екскурзия със студенти през 1936 да разтвори подвързията на кодекса. Така 50 г. след Иречек той намира л. III, V и VII. По предположения на И. И. *Срезневски* (1866, с. 242), В. *Ягич* (1911, с. 128) и Ст. *Смядовски* (1980) *Григоровичевият лист* е оставил отпечатъка върху подвързийната дъска, определен като л. VIII.

Намерените от Григорович листове предизвикват голям интерес сред славистите. За пръв път л. I и II са обнародвани с оскъдни бележки от Срезневски в „Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы“ (1866). По-подробно той се спира на тях в своите „Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках“ (1867), като съвсем точно определя съдържанието на листовете. Поради това, че изданието на Срезневски не е удовлетворително (липсват напр. надредните знаци), а и публикацията на Ягич в „Specimina linguae palaeoslovenicae“ (1882) страда от по-свободна трактовка на текста (развързване на титлите, игнориране на надредните знаци, печатане на текста не по редове), през 1909 Г. А. *Илински* решава да издаде текста наново. Той прави критическа публикация, без грешките на предшествениците, и снабдява старобълг. текст с грц. съответствия. След откритието на Иванов става ясно, че всички листове имат някаква текстуална връзка, което налага да бъдат наново изследвани. Това осъществява през 1956 Гошев, който разчита и издава всички намерени дотогава листове. Според него те са част от обемист глаголически сборник, създаден през втората половина на X в. Р. г. л. са писани с обла глаголица, в две колони, по 37 реда на страница, височина на буквите 2–2,5 и 3 мм.

Л. I (3,8 × 21 см) е фрагмент, върху който са запазени шест реда, толкова силно пострадали, че се четат само отделни букви и думи. При крайно трудното разчитане Гошев успява да определи, че това е част от словото „За покаянието“ от *Ефрем Сирин*. На л. II (27,5 × 21,3 см) – т. нар. Македонски глаголически лист – е изписан краят на 78-ото слово от Паренесиса на Ефрем Сирин „За съда, за любовта и за покаянието“. Грц. текст е намерен и публикуван още от Илински. Фрагментът и листът са били използвани при подлепването на подвързия и затова по л. II има изрязани четири ромбовидни отвора, край които текстът е силно пострадал; останалата част от листа е сравнително добре запазена. На р. 16 от втората колона започва 79-ото слово от Паренесиса „За възвръщането назад към езическите дела“. Л. III всъщност е малка изрезка, използвана за хастар при подвързването на сборника „Андрианти“. По него са запазени следи от пет реда, които издават заглавието на 80-ото слово — „За божествената просфора или за комкането“. Л. IV е отпечатък, който се е превадил от влагата върху корицата на задната дъска от подвързията. Не е ясно какво обхващат първите шест реда – там текстът е изтрит, но от р. 7 от първата колона започва част от словото на Ефрем Сирин „За Антихриста“. Л. V (27,7 × 15 см) е силно повреден при подвързването и има малко следи от текст, който Гошев свързва със словото „За любовта, за кръщението, за изповедта, похвала на кръста и за бъдещия съд“. Грц. паралел не е намерен. Л. VI, на който продължава същото слово, е тясна ивица със запазени три реда. Л. VII (27 × 14,8 см) е тънък и прозрачен. Бил е залепен между външната подвързийна кожа и дъската от подвързията на Владиславовия сборник. Първата и втората колона са в много лошо

Рилските глаголически листове, XI в.

състояние, но от другите две става ясно, че това е част от съвършено непозната изповедна молитва на покаяние. Грц. текст не е намерен. Л. VIII е отпечатък и на него изповедната молитва продължава. Запазени са още три изрезки, по които едва се четат отделни букви.

Въпреки че състоянието на някои от листовете е увредено и че са намерени в подвързиите на два различни сборника (не се знае от кой ръкопис Григорович е извадил л. I и II), може да се установи, че те са писани с обиграна ръка от едно и също лице. Буквите на обикновения текст са минускулни, а заглавията на словата, отделни места, както и началата на поученията са изписани с маюскулни букви. Писмото е над прочертания ред, което е характерно за виз. ръкописи докъм края на X в., обратно на т.нар. висящо писмо от по-късна епоха.

В начертанието на буквите заслужават внимание редица особености. Ѧ (ѧ) и в двата вида писмо е със спуснати почти до реда серифи от втора степен. Това очертание е непознато за другите глаголически старобълг. паметници. Ѣ (ѣ) в минускулния вид е с твърде плоска средна дъга, а в маюскулния облик дъгата прилича на остър ъгъл, както е в същия вид писмо на Зогр. ев., но с по-малки петлици. Ꙁ (ꙁ) е твърде интересна поради механизма на изписване – вероятно без отделяне на перото от пергамента, с един замах. П (п) е със спусната ниско до реда широка петлица и без напречна чертица вляво – също непознат вариант от ръкописите; в маюскулното писмо чертицата се поставя. Ѡ (ѡ) се изписва в два варианта. Единият от тях е показателен – в него липсва познатата напречна чертица. По графичните белези на останалите букви Р. г. л. стоят най-близо до Асем. ев., отчасти до Мар. ев. и *Охридските листове*.

Специално внимание заслужават лигатурите в текста. Те изясняват и начертанието на съответните кирилски графеми от ранните кирилски ръкописи. Лигатурите дв (дѣ и ѵ), жд (жѣ и дѣ), гд (г҃ и дѣ) показват, че възможността за свързване на глаголическите графеми с обща примка, т. е. пригаждането им за лигатурно писане, е наследена в кирилицата, която преобразява скаченото писане на графемите като съчетание от редна и надредна буква. Типичен е също случаят с предлога отъ (ѡтъ), който по подражание на глаголическото ⳑ се изписва ѿ още в ранните кирилски ръкописи. Твърде показателните свързани букви в Р. г. л. са всъщност прототип на графическото стъкмяване на редица думи от кирилските старобълг. паметници. Това има голямо значение като доказателство за старшинството на глаголицата.

Употребени са в голямо количество придихания, ударения, знаци за мекост,

някои от които вероятно са имали значение на знаци за йотация. Като словоразделителен знак най-често се среща средно висока точка. Пред заглавия се поставя звездица във форма на св. Андреевски кръст с четири точки във вътрешните части на ъглите (✠).

Украсата на Р. г. л. е твърде скромна. Запазени са четири двуцветни (в жълто и киновар) инициала – два пъти ⍋ на л. II² 20, II³ 16; ❧ на л. III 5 и ❧ на л. IV¹ 8. Ятовият инициал е най-близо до „лапидарната“ плетенична украса на Асем. ев.

Твърде забележителни са езиковите особености на Р. г. л. Като старобълг. паметник навсякъде на мястото на праслав. съчетания tj, kt, dj те имат щ и жд. Голяма архаичност издава редовната употреба на епентетичното л. Отдава се предпочитание на ь в представки, както и в предлога въ. Изясняване на силни ерове в о и е е необичайно за паметника – срещат се само четири случая: кротокъ VI² 2, словесехъ II³ 6, праведьнъньхъ V³ 24 и тьченъ VII⁴ 9, което говори, че преписвачът е бил от област, където изясняването на тези гласни е било характерна черта, но не толкова, колкото в югозападните бълг. области. Затова се смята, че паметникът е преписан в Източна Б-я. Пред йотувана гласна обикновено се запазва ь – срв. бьдѣнье II⁴ 37, трѣбованьѣ II⁴ 9. Съзират се следи от старо разпределение на графемите за *и*-звука: ѳ се пише след съгласни, както се изписва ѧѳ (ън) за монофтонгично „ери“. Между двойното -аа- няма йотация – любимаа II² 28, тьм'наа II³ 28. Най-вероятно е, че тя се отбелязва с надреден знак. Смесване на носовки не се наблюдава. За разлика от *Киевските листове* се разграничават ѧ и ꙗ (първата се среща само след съгласна, втората – само след гласна или в началото на думите). Навсякъде вместо шт се пише ѵ. Употребено е осем пъти ѯ (ѕ) – польѕьнъ II² 10–11, ѿвръѕѣм' II³ 31, м'ноѕи II⁴ 27 и 34–35, польѕа V⁴ 21, помоѕи VII⁴ 32 и 34 и при VIII¹ 11. Разколебаването на съгласковото склонение е силно подчертано – срв. словѣ II² 35 род. пад. ед. ч. вм. словесе, словесн II³ 4 мест. пад. ед. ч. вм. словесе, и др. Интересна аористна форма за 3 л. дв. ч. представя съхрaннсте вм. съхрaннста. Неочаквано за малкия обем на паметника лексиката се оказва много богата и разнообразна. От общо регистрираните около 450 думи Р. г. л. обогатяват старобълг. словно богатство с 20 думи – богопротивьнъ, велеѕълоба, велененависть, вѣтьтель, въоружатн са, въпрѣватн са, ѕапиатн, ндолослоужитель, коньчьнъ, малъжена, мъногоглаголанние, мжчителіевъ, нагло, неослабьнъ, нынѣчю, прнблажнатн, слышатель, съваждатн, цлоудъ, юнотьнъ.

Най-голям интерес предизвиква съдържанието на ръкописа. Поради това, че той обема извадки от Паренесиса на Ефрем Сирин, както и изповедни молитви над каещ се човек, може да се заключи, че Р. г. л. са част от литургичен кодекс, отреден за служене през Великия пост. Съпоставката им с по-късни преписи на словата от среднобълг. епоха, напр. с Лесновския паренесис (№ 297 от 1353 от НБКМ) и със сборника със слова на същия писател (№ 298 от НБКМ), както убедително сочи Гошев, показва забележителна успоредност. Става дума за по-късни преписи на някакъв архетип, към който възхождат и Р. г. л., т. е. те са най-ранният запазен препис от старобълг. превод на проповедите на Ефрем Сирин. Този превод ще да е бил направен по грц. текст, а не по сирийския, което е ясно от сравнението с виз. преписи. Огромен интерес представлява преводът на молитвата за Св. Троица (Трисвятое, τρισάγιον): с҃тън бе҃. с҃тън крѣп'че. с҃тън бес'мрът'не. помнл[оу]и на[съ] VII⁴ 36–37, срв. църковнослав. с҃тыи҃ бже҃. с҃тыи҃ крѣп'кіи҃. с҃тыи҃ безсме́ртныи҃. помнлви́ на́съ – ἅγιος ὁ θεὸς, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς (молитвата е

установена с 81-ото правило на Трулския събор). Това е най-ранният слав. превод на молитвата със звателен падеж на кратките прилагателни, който е съвършено непознат на по-късните преписи. Изглежда, че този превод, направен в старобълг. епоха, е бил забравен по-късно.

Присъствието на проповеди от Ефрем Сирин в Р. г. л. има важна доказателствена сила относно старинността и автентичността на Завета на св. *Иван Рилски*. Поради това, че той е запазен в твърде късен препис, макар и със старинни черти, редица изследователи, като напр. Ал. *Теодоров-Балан*, обявяват този документ за недостоверен. Основен довод в тази насока е фактът, че в Завета са преплетени извадки от Паренесиса на Ефрем Сирин, за който в миналото се предполага, че е бил непознат на рилския отшелник. С откриването на Р. г. л. става ясно, че словата на Ефрем Сирин са били известни и преписвани през старобълг. епоха. Оттук и възможността Заветът действително да е бил съставен от основателя на Рилския манастир. Ив. *Дуйчев* даже смята, че с голяма правдоподобност може да се приеме, че преводът на Паренесиса е бил направен преди 941, когато според него е бил съставен Заветът. Съпоставката на цитати от творбите на сирийския книжовник със старобълг. произведения, напр. с *Проглас към Евангелието*, несъмнено показва, че Паренесисът е бил популярен още през епохата на Първото бълг. царство.

Р. г. л. са били използвани и през покъсната епоха. За това говорят грц. и кирилските приписки, които са пръснати по целия л. II. Несъмнено те са били нанесени още преди листът да е послужил като материал за подвързия, т. е. преди XVII в. Палеографските им белези сочат, че те са писани не по-късно от XV в., а някои от тях – ок. XVI–XVII в. Със ситен полуизтрит почерк около третата колона е изписана някаква молитва, а по протежението на полето пред първата колона има извадки от Октоиха.

Лит.: Григорович В. И. Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, с. 63–74; Григорович В. И. О древнейших памятниках церковно-славянской литературы. – ИИАН по РЯС, 1, 1852, 7, с. 88; Šafařík P. Památky hlaholského písemnictví. V Praze, 1853, p. VII; Šafařík P. Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. Prag, 1858, p. VII; Срезневский И. И. Из обозрения глаголических памятников. – Известия Имп. археологического общества, 4, 1863, с. 381–390; Срезневский И. И. Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб., 1866, с. 220–224; Срезневский И. И. Глаголический список поучений Ефрема Сирина. – В: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. 1., 5. СПб., 1867, с. 27–36; Jagić V. Specimina linguae palaeoslovenicae. Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. СПб., 1882, с. 27–29; Погорелов В. К вопросу о Македонском глаголическом листке. – В: Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному профессору Филиппу Феодоровичу Фортунатову. Варшава, 1902, с. 492–499; Каринский Н. Образцы глаголицы. СПб., 1908, табл. 9; Ильинский Г. А. Македонский глаголический листок. Отрывок глаголического текста Ефрема Сирина, XI век. СПб., 1909 (Памятники старославянского языка. 1., 6), 32 с.; Ягич В. Глаголическое письмо. – В: Ягич В. Энциклопедия славянской филологии. 3. Графика у славян. СПб., 1911, с. 128; Vondrák V. Über einige wichtigeren Publikationen älterer slavischen Texte der letzten Jahre. – RS, 5, 1912, p. 75–76; Цонев Б. История на българский език. 1. С., 1919, с. 178–179 (2 изд. С., 1940, с. 147–148); Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. 5. Наиважніщі пам'ятки церковнослов'янської мови. 1. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Варшава, 1929, с. 44–47; Гошев Ив. Ръкописите в Църковния историко-археологически музей при св. Синод в София. – In: III medunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). 3. Odgovori na pitanja. Saopštenja i referati. Dopune. Beograd, 1939, p. 60–62; Романски Ст. Старобългарски език в образци. С., 1945, с. 40–41, 437–439; Дуйчев Ив. Рилският светец и неговата обител. С., 1947, с. 162–164; Гошев Ив. Рилски глаголически листове. С., 1956, 150 с.; Милев А. Ив. Гошев. Рилски глаголически листове. С., 1956, 150 с. (рец.). – ЕЛ, 13, 1958, 2, с. 154–156; Dostál A. Iv. Gošev. Рилски глаголически листове (рец.). – Bsl, 20, 1959, p. 99–101; Николай еп. Макариополски. И. Го-

шев. Рилски глаголически листове (рец.). – ДК, 39, 1959, 3, с. 31–32; В е л ч е в а Б. Глаголическият *и*-проблем и Рилските листове. – БЕ, 27, 1977, с. 456–460; С м я д о в с к и Ст. Към въпроса за състава на Рилските глаголически листове. – БЕ, 30, 1980, с. 500–501.

Стефан Смядовски

РЍЛСКИ МАНАСТЍР „У с п е н и е Б о г о р о д и ч н о“ – един от най-големите и най-древните българ. мъжки ставропигиални манастири, важно духовно, книжовно и литературно средище през всички епохи от историята на Б-я, един от най-значителните скриптории на Балканите. Основан през X в. (по данни на виз. хронист Георги Скилица от XII в. – през 946) от учениците и последователите на първия българ. светец отшелник *Иван Рилски* в северозападната част на планината Рила. Намира се на 3 км източно от дн. гр. Рила, на 1100 м надморска височина, между Рилска река и р. Друшлявица. Още със създаването си манастирът се превръща в книжовен и литературен център, в който възникват първите агиографски и химнографски творби, свързани с култа към рилския светец, и се преписват образци, характерни за книжнината на Първото българ. царство. До последната четвърт на XV в. е даряван щедро от всички българ. владетели като един от стожерите на православието по българ. земи. След X в. обителта достига най-голям разцвет през XV и XVIII в. През XV в., след разрушаването на духовните и верските центрове в Източна Б-я, става водещо културно и книжовно средище за страната и основен хранител на постиженията на Търновската книжовна школа. С манастира е свързана дейността на всички по-известни южнослав. книжовници, като Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, Мардарий Рилски и др. В него се събират ценни ръкописи от XIV в., преписват се библейски и богослужебни книги, съставят се сборници, съчиняват се оригинални литературни творби, посветени на едно от най-важните събития в духовния живот през XV в. – пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Търново в манастира през 1469. През XV–XVII в. той е и средището, чрез което се осъществяват връзките на българ. книжовници с останалите балк. и слав. културни центрове и най-вече с манастирите на *Атон*. Особено нараства значението му през XVIII в., когато в него създава своята школа Йосиф Брадати и пребивава първият българ. възрожденец *Паисий Хилендарски*, който в „История славеноболгарская“ включва специална похвала за обителта. И през XIX в. в нея работят изтъкнати възрожденски книжовници, като Авксентий Велешки, Неофит Рилски, Христаки Павлович и др., и стенописци, архитекти и иконописци, които го правят един от най-ценните паметници на българ. и на европ. култура. Р. м. е включен в списъка на ЮНЕСКО на паметниците на световната култура (1983).

Рилският манастир

Днес едно от най-ценните достояния на Р. м. е неговата богата ръкописна колекция – единствената по рода си запазена органична манастирска библиотека в пределите на страната. Сбирката от слав. ръкописи, която наброява ок. 160

Мозаичен надпис от Хрельовата кула в Рилския манастир, 1334 г.

паметника, има първостепенно значение за бълг., балк. и слав. културна история. Най-голям дял в нея имат богослужебните книги – общо 66; по брой следват творенията на църковните писатели, сборниците, монашеската книжнина и библейските книги. Голямо внимание на рилската библиотека обръща още през 1845 В. И. *Григорович*, който дава най-ранните сведения за нейните ръкописни паметници, включително и интересни подробности за книги, заровени в подземието на църквата при старата постница, неоткрити и до днес. По-късно със сбирката работят А. Ф. *Гилфердинг*, П. А. Сирку, В. Чолаков, К. *Иречек* и др. Първи опити за описи на колекцията правят Б. *Цонев* и Л. *Милетич*; най-добрият опис от това време съставя Е. Спространов (1902). В библиотеката са работили множество видни бълг. и чуждестр. учени по различни проблеми на бълг. и балк. обща и културна история. Особено ценни са материалите за проучване на кирило-методиевската проблематика. Тук се съхранява единственият глаголически писмен паметник, запазен в пределите на страната – *Рилските глаголически листове*, открити в подвързията на сб. „Андрианти“ (1473) на Владислав Граматик. Сборникът обаче е писан от книжовника в Жегличовския манастир Матейче, където вероятно е бил и подвързан, така че произходът на глаголическите фрагменти трудно може да се свърже с Р. м. Владислав Граматик е използвал пергаментните листове и като подлистник на музикални записки, които е оставил върху тях.

На перото на Владислав Граматик науката дължи и най-ранните южнослав. преписи на някои от основните творби, свързани с култа към слав. първоучители. В два от неговите сборници – т. нар. Загребски сборник (1469), пазен за известно време в Р. м., и Рилски панегирик (1479), са поместени двата най-ранни точно датирани преписа от ЖК, представители на т. нар. южнослав. редакция на Житието, от която досега са известни общо осем преписа. Значителен е фактът, че между двата Владиславови преписа има доста различия. По-интересен в текстуално отношение е Загребският препис, който очевидно възхожда към търновски извод, „ресавизиран“ от книжовника. Само в този от всички преписи на творбата в гл. 7 е включен много важен пасаж, в който се говори за пребиваването на Константин-Кирил в манастира Полихрон в малоазийската планина Олимп: Въ Олумъ же шѣ къ Меѳодїѵ, братѫ своемѫ, тамо живѣше, и мѵтвоу творе без прѣстанїа къ бо, тъкмо книгамн бесѣдоуе. Нощь ѵбо и дн̃ь въиноу съ братѡ̃ своимь въ сн̃ вправнѣаше се. И сице свое жнтїе ѵстнѣ оуправлѣе, и въсхожденїа же въ ср̂цн своѥ̃ полагае, и къ троудомъ же троудъı прнлагае, велмн еже по бзѣ въ добродѣтелѣ прѣоуспѣваше. Нъ о снхъ ѵбо нн̃ѣ въселнко. Изследванията показват, че е голяма вероятността именно Владислав да е вмъкнал откъса. Той звучи напълно автентично, напълно в духа на Житието, и допълва с нови подробности съобщението за живота на Константин-Кирил, което показва, че не е изключено книжовникът да цитира някакъв неизвестен днес източник. Най-логично изглежда обяснението, че Владислав

Граматик е намерил препис от ЖК през 1469 в Търново, когато, както вече е съвсем сигурно, е отишъл там с делегацията за прибирането на мощите на св. Иван Рилски. По същото време той може би е открил и други съчинения, в които е било споменато делото на слав. първоучители, и с тях е попълнил текста на Житието. По-късно обаче, когато е подготвял преписа за Рилския панегирик, вече не е разполагал с тези допълнителни източници и затова посоченият пасаж, както и някои други дребни добавки, не се повтарят. Такава е напр. малката пояснителна бележка, която се среща само в Загребския препис в началото на гл. 5: Бѣше же въ та врѣмена Анне патрїархь Кѡнстантїина града ересь иконоборноую въ Цр҃градѣ въ҆здвигль (във всички останали преписи, включително и в Рилския, стои само: бѣ же Аннын (!) патрїархъ ересь въздвиглъ. Съществуват и други особености, които са характерни само за двата Владиславови преписа. Те са нагледа дребни, но са показателни за осмислянето на текста и личното отношение на книжовника. Напр. във всички преписи в гл. 1 се чете Жнтїе же его ѥвлѥѥтъ, а във Владиславовите преписи е ѥвлѥемъ; в гл. 3 във всички известни преписи стои О красотѣ бо его и моудрости, а във Владиславовите е О разоумѣ бѡ его и моудрѡсти; пак в гл. 3 срещу что есть оугодно тебѣ се открива что і҆е волѧ твоѧ, и др.

В споменатите сборници на Владислав Граматик са съхранени и два преписа от *Похвалното слово за Кирил и Методий*. Доскоро се смяташе, че тази творба има две редакции – първична, по-обширна, чийто най-ранен препис е от XII–XIII в. (в Успенския сборник), от която са запазени общо 27 преписа, всички от руски произход, и вторична, съкратена. Известните досега южнослав. преписи на творбата са общо четири (два на Владислав Граматик и два от сръбски произход, от XVI и XVII в.) и всички са от т. нар. вторична редакция. Внимателният текстологически анализ доказва, че едва ли може да става дума за две редакции. Вероятно Владислав Граматик е разполагал с дефектен извод, в който са липсвали листове, поради което в неговите преписи съвсем механично отсъства един голям пасаж от първата част на словото. Той е свързан главно с подробностите около *Сарацинската мисия* на двамата братя и не е логично да се мисли, че е съкратен нарочно, още повече, че без него се появяват някои неясноти в по-нататъшния текст. Така напр. се получава изречението Рожденїем' же мънїн сын Кѡнстантїнь Авраамь прадѣдь Хв҃ь, вѣрою пр҃ѣселникь бывь... вместо правилното: Родомъ сы мьнин Константинъ, а оумомъ и добродѣтѣльмн выспрь въздѣтаѧ, ѩкоже wрлъ дх҃овнынмн крилома. А името на Авраам всъщност се среща много по-късно в текста, където митарствата на двамата просветители се сравняват с неговите мъки по чужди земи. Това и някои други подробности доказват, че от извода на Владислав просто са липсвали един или два листа. Освен това при подробно сравнение между т. нар. две редакции се вижда, че, като се изключат механичните загуби, тъкмо Владиславовите преписи отразяват по-първичен и по-автентичен текст.

Извън тези пряко свързани с Кирило-Методиевото дело паметници рилската библиотека съдържа и една, може да се каже, почти пълна антология на старата бълг. литература. Особено важни са творбите, формиращи култа към рилския светец, както и множество ценни преписи и преводи на балк. литература. Поради това тя е богат извор за нови открития, анализи и реконструкции на средновековната източноправославна култура.

Лит.: Григорович В. И. Очерк путешествия по Европейской Турции. М., 1877, с. 125–133; Илков Д. Няколко паметници от Рилския манастир. – СбНУ, 12, 1895, с. 615–629; Цонев Б. Ръ-

кописната сбирка в Рилския манастир. – БПр, 6, 1900, 10, с. 89–96; Сырку П. А. Очерки из литературных сношений болгар и сербов в XIV–XVII веках. Житие св. Николая Нового Софийского (По единственной рукописи XVI в.). СПб., 1901, 176 с.; Спространов Е. Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския монастир. С., 1902, 136 с.; Иванов Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917, 164 с.; Иванов Й. Жития на св. Ивана Рилски. С уводни бележки. – ГСУифф, 32, 1935–1936, с. 1–109; Киселков В. Рилският манастир. Пловдив, 1937, 160 с.; Трифонов Ю. Бележки върху известията за св. Иван Рилски. – МкП, 11, 1939, 3–4, с. 77–112; Дуйчев Ив. Рилският светец и неговата обител. С., 1947, 432 с. (фототипно изд. С., 1990); Киселков В. Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947, 72 с.; Гошев Ив. Трите най-стари пространни жития на преподобния Ив. Рилски. Текст и историко-литургически коментар. – ГСУбф, 25, 1947–1948, 7, с. 3–72; Mošin Vl. Cirilski rukopisi Jugoslavenske akademije. 1. Opis rukopisa. Zagreb, 1955, p. 66–67; Гошев Ив. Рилски глаголически листове. С., 1956, 150 с.; Христов Хр., Г. Стойков, Кр. Миятев. Рилският манастир. История, архитектура, резби, стенописи. С., 1957, 317 с.; Снегаров Ив. Гръцки документи за Рилския манастир. – ГДА, 10 (36), 1961, с. 185–211; Камбурова - Радкова Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972, 221 с.; Богдановић Д. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980, 312 с.; Тончева Е., Е. Коцева. Рилски музикални приписки от XV в. – Българско музикознание, 13, 1983, 2, с. 3–44; Николова Св. Някои текстологически проблеми в панегиричното творчество на Климент Охридски (По материали от „Похвално слово за пророк Илия“). – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 63–119; Райков Б. Книжовни връзки между Търново и Рилския манастир през Средновековието. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 3–21; Дуйчев Ив. Рилският манастир като книжовно и просветно средище през Средновековието. – В: Дуйчев Ив. Пътеки от утрото. С., 1985, с. 73–86; Иванова В. Проблеми на авторството на Похвално слово за Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 4, p. 103–111; Дылевский Н. М. Рыльский монастырь – „Великая Лавра“ славянского племени. – ЕВ, 22, 1985, 2, p. 28–44; Райков Б., Хр. Кодов, Б. Христова. Славянски ръкописи в Рилския манастир. 1. С., 1986, 128 с.; Прашков Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев. Манастирите в България. С., 1992, с. 218–243; Чешмеджиев Д. Към въпроса за състоянието на Кирило-Методиевата идея през XV век. – В: Българският петнадесети век. С., 1995, с. 129–136; Енев М. Рилският манастир. С., 1997, 543 с.; Христова Б. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново, 1996, 205 с.; Дилевски Н. „Великата лавра на славянското племе“ на Балканите и нейният основоположник свети Иван Рилски извън пределите на отечеството през Средновековието. – В: Светогорска обител Зограф. 3. С., 1999, с. 32–43; Рилският манастир. С., 2000, 271 с.

Боряна Христова

РИМ (Roma) – град на Апенинския п-в, край р. Тибър, на 27 км от Тиренско море; дн. столица на Италия. Според местно предание основан през 754/753 пр. н. е. Към средата на II в. пр. н. е. става най-голямият град държава в Средиземноморието. От края на III в. е център на Западната църква. Папската институция се узаконява чрез Миланския едикт (313). Р., една от петте вселенски патриаршии, заема първо място между тях, защото римският първосвещеник се смята за наследник на св. ап. Петър, загинал мъченически в Р. Първите църковни събори признават това първенствуващо положение, но Халкидонският (451) дава равни права на римския и на цариградския първосвещеник (вж. *Вселенски събори*).

При разделянето на Римската империя на Източна и Западна Р. изгубва значението си като политически център в полза на Цариград („Втория“ или „Новия“ Р.). Р. често е обсаждан и ограбван от настанилите се в Италия германски дружини: от Аларих и вестготите през 410, от вандалите и Гензерих през 456. За последен западен владетел се смята Ромул Августул, който в 476 е свален от Одоакър – един от началниците на т. нар. варварски дружини. Особено тежък за града е периодът на Готската война на Юстиниан I (527–565). Завладян в 536 от византийците, Р. сменя господарите си петнадесет пъти, а в 547 населението е евакуирано за около един месец. Тези събития до голяма степен са причина за разрушаването на езическия Р.: Капитолият е наречен Monte caprino, а Форумът – Campo vacino.

В църковно отношение Р. е разделен на седем района и в тях започват да се изграждат църкви. На мястото на Нероновия цирк е издигната Ватиканската базилика. Големите базилики „Св. Павел“, „Св. Лаврентий“, „Св. Агнеса“, „Св. Мария Маджоре“ и Латеранската църква стават до IX в. центрове на религиозни и монашески общества. Постепенно Р. получава облик на средновековен град, който теоретично е управляван от „дуксове“, зависещи административно от Равенския екзархат – административно управление, установено от Юстиниан I. В действителност обаче папската власт устоява на новите борби, които са насочени срещу Р. Папа *Григорий I* Велики (590–604) влиза в преговори с лангобардите и така спасява града от техните нападения, но до началото на VIII в. за него продължават да се борят Византия, от една страна, и лангобардите, от друга. В борбата срещу тях франкският крал Пипин Къси (751–768) завоюва града в 756 и го предава на папата, като така полага фактически началото на светската власт на папството. В 850 папа Лъв IV (817–855) издига на десния бряг на Тибър и около църквата „Св. Петър“ укрепен град, който става ядрото на Ватикан.

През 800 франкският владетел Карл Велики (768–814) е коронясан в Р. от папа Лъв III за император; така се слага началото на Западната римска империя. Но тя се разпада в 843, като срещу нея и срещу създадената по-късно Свещена римска империя (962) често се опълчват местните владетели. Тази борба продължава и през XI в. През 1084 градът е разграбен от норманите в о-в Сицилия, повикани от папа Григорий VII (1073–1085) в борбата му срещу имп. на Свещената римска империя Хайнрих IV (1056–1106).

През IX в. в Р. се редуват трима папи, чиято дейност е тясно свързана с мисията на Кирил и Методий: *Николай I* Велики (858–867), *Адриан II* (867–872) и

Основаването и изграждането на Рим. Миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, XIV в.

Йоан VIII (872–882). След *покръстването на българите* княз *Борис I* (852–889) прави опит да влезе във връзка с папството в Р., за да се откъсне от духовното подчинение на Цариградската църква. Изпращани са две *посолства на българите в Рим* – през 866 и през 869. Те се движат по сухоземния път, който е по-сигурен от морския, контролиран от виз. власт. Първото пратеничество носи 115-те въпроса на княз Борис I относно църковното устройство, управлението на една новопокръстена държава и др., както и дарове. Второто пратеничество е във връзка с искането фортуенският епископ *Формоза* да бъде поставен за глава на Бълг. църква (вж. и *Посолства на Рим в България*).

През 867 папа Николай I кани в Р. Кирил и Методий, когато те пребивават в *Панония* при княз *Коцел* (861–874). Но поради смъртта на папа Николай I ги посреща папа Адриан II, който според ЖК, гл. 17, е бил придружен от „всички граждани със свещи в ръце“. Същото съобщава и *Теофилакт Охридски* в *Пространното житие на Климент Охридски*. Той добавя, че Методий бил ръкоположен в Р. за „моравски епископ в Панония“, а учениците на двамата братя били ръкоположени за свещеници (III, 9). Кирило-Методиевото пратеничество носи „превод на свещените книги“, които по нареждане на папата са поставени в олтара на църквата „Св. Мария Маджо-

Площадът „Св. Петър“ в Рим

ре“. Двамата братя извършват служба на слав. език в църквите „Св. Петър“, „Св. Андрей“, „Св. Петронила“ (във Ватикан) и „Св. Павел зад стените“ със съдействието на един от седемте епископи на Р. – Арсений, епископ на Орто, както и на *Анастасий Библиотекар*. Може би оттогава е по-тясната връзка на Кирил и Методий с Анастасий, който превежда две от Кириловите съчинения за *Климент Римски* от грц. на лат. език. Епископът на Велетри *Гаудерик*, който по-късно съставя *Италианската легенда*, също се среща с тях в Р. Кирил заболява по време на престоя си в Р. Той е постриган за монах на втория ден на Коледа в 869 и променя името си от Константин на Кирил. Умира на 14 февр. 869 и е погребан в църквата „*Свети Климент Римски*“ вдясно от олтара (вж. *Гроб на Константин-Кирил Философ*).

След смъртта на Кирил Методий остава известно време в Р. В ЖМ (гл. 6) е казано, че той бил посветен „в духовен сан“. Този пасаж се тълкува различно. Може би става дума за свещенически сан („попьство“), понеже, както личи от ЖМ (гл. 8), княз Коцел изпраща Методий повторно в Р., за да бъде издигнат в епископски сан; когато в 870 Методий е извикан на съд, той е съден като епископ. Методий отива и трети път в Р., както личи от няколко писма на папа Йоан VIII от 879, по повод на нови обвинения – че служи литургиите на слав. език. През същия период е направен нов опит за сближаване на княз Борис с Римската църква, но нова бълг. мисия не е посещавала Р., както личи от писмата на папа Йоан VIII от 879 до 882; изпращани са само дарове (ЛИБИ, 2, с. 160–181).

Лит.: Perwolf J. Bulhaři a stolice papežská. Historický nástin poměrův římských papežův k Bulharům. – Obecné listy, 2, 1861, 4, p. 77–81; 5, p. 102–104; Gregorovius F. Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter. 3. Stuttgart, 1862, 12+653 p. (reprint: München, 1978); Бильбасов В. Римские папы и славянские первоучители. – ЖМНП, 138, 1868, с. 327–377; Reumont A. v. Geschichte der Stadt Rom. 2. Berlin, 1870; Armellini M. Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX. Roma, 1891, 998 p. (reprint: Roma, 1982); Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe s. Paris, 1926, 360 p. (2 изд. Hattiesburg, 1970); Дюлгеров Д. Рим и св. братя Кирил и Методий. – ГСУбф, 11, 1933–1934, с. 1–67; Sakač St. I Santi Cirillo e Metodio a Roma. – In: Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Roma, 1964, p. 71–101; Havlík L. The Relationship between the Great Moravian Empire and the Papal Court in the Years 880–885. – Bsl, 26, 1965, p. 100–122; Dujčev I. Constantin Philosophe – Cyrille à Rome au début de 868. – Slavia, 38, 1969, p. 521–527; Marsina R. Povolenie slovanskej liturgie na Veľkej Morave. – Historický časopis, 18, 1970, p. 4–16; Георгиев Е. Последните часове на създателя на славянската писменост Константин Философ – св. Кирил в Рим. – RSlav, 17–19, 1970–1972, p. 205–216; Ratkoš P. Die slawische liturgische Sprache im Lichte der päpstlichen Politik in den Jahren 869–880. – Studia Historica Slovaca, 7, 1974, p. 185–204; Пандурски В., Св. Босилков. Кирил и Методий в Рим. С., 1979, 112 с.; Mercier J. Vingt siècles d'histoire du Vatican. Paris–Limoges, 1979, 529 p.; Krautheimer R. Rome, a Profile of a City, 312–1308. New Jersey, 1980, 16+389 p. (на немски език: München, 1987, 424 p.; на френски език: Paris, 1999, 911 p.); Сотиров Г. Методий и римските папи. – История и обществознание, 1985, 2, с. 3–9; Forni A. La questione di Roma medievale: una polemica tra Gregorovius e Reumont. Roma, 1985 (Studi storici, 150–151), 152 p.; Krautheimer R. S. Peter's and Medieval Rome. Roma, 1985, 40 p.; Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова. Идеята за християнския Рим и съответната терминология в късната средновековна българска книжнина. – В: Италия и Балканите. Комплексна българо-италианска конференция, София, 22–25 май 1984. С., 1988, с. 45–50; Havlík L. Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 1, p. 5–20; Гюзелев В. Кратък очерк върху отношението между Римската църква и Българското царство през

Средновековието (IX–XIV в.). – В: Католическата духовна култура и нейното присъствие и влияние в България. С., 1992, с. 71–83; S i m e o n o v a L. Bulgaria, Constantinople and Rome during the Second Patriarchate of Photius (877–886). – EB, 33, 1996, 3–4, p. 127–141; Т ъ п к о в а - З а и м о в а В. Рим и Цариград във византийската и българската историко-апокалиптична книжнина. – В: Българи в Италия и италианци в България. Приноси. С., 1997, с. 128–135; T ă p k o v a - Z a i m o v a V. Rome et Constantinople dans la littérature exegétique et prophétique bulgare. – In: Oriente e Occidente tra Medioevo ed Eta Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino. Genova, 1997, p. 1199–1207; Τ α χ ι ά ο ς Α.-Α. Η μετάβαση των θεσσαλονικέων αδελφών Κυρίλλου και Μεθοδίου στη Ρώμη. – Θεσσαλονικέων πόλις, 2, 1997, 1, p. 143–152; G a t t o L. Storia di Roma nel Medioevo. Roma, 1999, 220 p.; Storia di Roma dall'antichità a oggi. Roma medievale. A cura di A. Vauches e G. Barone. Roma–Bari, 2001, 30+385 p.

Василка Тъпкова-Заимова

РИ́МСКА ЛЕГЕ́НДА – вж. *Италианска легенда*.

РО́ГОВ, Александър Иванович (30.III.1935 – 9.VII.1996) – руски историк медиевист. Роден в Ленинград (дн. Санкт Петербург). Завършва средно образование в Москва (1952) и Истор. фак. на Московския унив. (1957; тясна специалност – изворознание). Работи в Археографската комисия към Отделението по история на АН на СССР (1957–1960). Аспирант в Инст. по славянознание и балканистика при АН на СССР в Москва (1960–1963) с научен ръководител М. Н. Тихомиров. През 1964 защитава кандидатска дисертация на тема „Хроника Стрыйсковского как исторический источник по истории России, Украины, Белоруссии и Литвы". Младши н. с. (1963), старши н. с. (1976), водещ н. с. (1985) в Инст. по славянознание и балканистика. Главен редактор на сп. „Славяноведение" (1993 – март 1996). Умира в Москва.

Научните интереси на Р. са много широки – обхващат дори въпроси от историята на музиката, изобразителното изкуство и архитектурата, но основните му занимания по тематика са свързани с духовните взаимоотношения на славяните през Средновековието и отражението им в различни по тип книжовни паметници. Чрез сравнителен анализ той характеризира слав. народности преди всичко на културологично равнище, проследявайки чрез богата фактология формирането на християнското светоусещане сред тях. Така напр. в статията „Первые славянские князья в памятниках древней письменности и искусства" (1988) на основата на запазените истор. хроники на западните, южните и източните славяни Р. се стреми да покаже как средновековният човек е изграждал образите и е възприемал дейността на първите слав. държавни строители. Обоснован е изводът, че за всички ранни слав. исторически съчинения е характерно рязкото разграничаване между държавниците преди и след християнската епоха – владетелите езичници са „хора груби и невежи". Липсата на хроники за началния период на бълг. история Р. обяснява с тюркската етническа принадлежност на първите владетели. Сведенията, съдържащи се в Българския апокрифен летопис, приема за богомилски по произход и стига до извода, че в това съчинение е включен откъс от недостигнал до наше време паметник. Р. разглежда и легендата за приемането на християнството от княз Борис I, отразена в грц. източници (хрониките на Йоан Скилица, Продължителя на Теофан и *Симеон Логотет*). Освен на литературни източници той обръща внимание и на паметници на изобразителното изкуство – изследва иконографията на княз *Борис I* (852–889) и подчертава значението на най-ранните известни засега негови изображения. Убеден е, че сведенията за първите бълг. държавници, съхранени в литературата и изкуството на Средновековието, са изиграли важна роля при формирането на държ. идеология и обществено-политическата мисъл в другите слав. страни. В тази насока Р. поддържа популярната в науката хипотеза на А. А. *Шахматов*, че в *Повесть временных*

Александър Рогов

лет е използвано несъхранено днес съчинение (най-вероятно „български летописец") със сведения за княз Борис, известни и на грц. хронисти.

В статията „Культурные связи восточных и западных славян в раннефеодальный период" (1972) Р. проследява чешко-руските отношения в контекста на кирило-методиевското наследство в Русия. Особено внимание отделя на връзката между ЖМ, запазено в най-ранен препис в Успенския сборник от края на XII – началото на XIII в., и Сказание о преложении книг (898). Според него преводните и оригиналните съчинения на Кирил и Методий са най-важната част от т. нар. от него великоморавско наследство, която е усвоена напълно от древноруската култура. Присъединява се към поддържаното от някои учени мнение, че не само българите, но и чехите са посредници при разпространението на великоморавското наследство в Русия. Това негово становище е обосновано по-подробно в статията „Чешское наследие в культуре Древней Руси"(1968) и в предговора към книгата „Staroslověnské legendy českého původu" (1976). Р. се опитва да отговори на въпросите, в каква степен чешката култура е възприела кирило-методиевското наследство и може ли да се смята, че в *Сазавския манастир* се ражда и развива слав. чешка литература. Сходна проблематика е поставена на разискване в публикацията „Великая Моравия в письменности Древней Руси" (1985). В нея са изложени становища във връзка с един от все още неизяснените в съвременната медиевистика въпроси – книжовните контакти между западните, южните и източните славяни през Ранното средновековие с оглед на възникването и движението на т. нар. кирилометодиевски мотиви. Между другото Р. установява важна тенденция – на фона на увеличаващите се истор. неточности интересът на руските хронисти се пренасочва от великоморавската към южнославянската и по-специално бълг. роля в пресъздаването и осмислянето на Моравската мисия. Развитието на кирилометодиевските *традиции* сред западните славяни (в чешките, словашките и полските земи) до края на XIV в. Р. представя в изчерпателна публикация (1991), като се позовава на разнообразни източници – литературни и езикови паметници на слав. и лат. език, археол. информация, данни за литургичната практика, документи за политически и идеологически мотиви в дейността на светските и църковните власти и за ролята на някои манастири, народни предания и др. Поради широките хронологически и географски рамки на изложението то има обзорен характер и на места не е аргументирано достатъчно – напр. не е ясно защо проложните жития на Кирил и Методий са отнесени „несъмнено" към великоморавската книжнина (с. 175).

Р. сравнява известните в науката преводи на апокрифното Никодимово евангелие – руски, сръбски, гръцки, старобългарски и латински. Той смята, че лат. текст е превод от старобългарски, възникнал още във великоморавския кръг на слав. просветители.

Като член на Археографската комисия към АН на СССР Р. се занимава и с

описване на ръкописи. Книгата му „Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР“ (1962) съдържа данни за малките сбирки от библиотеки, музеи, манастири, църкви и у частни лица на територията на бившия СССР.

Съч.: Сведения о небольших собраниях славяно-русских рукописей в СССР. М., 1962, 300 с.; „Хроника“ Стрыйсковского как исторический источник по истории России, Украины, Белоруссии и Литвы. Автореферат диссертации. М., 1964, 20 с.; Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйсковский и его „Хроника“). М., 1966, 310 с.; Чешское наследие в культуре Древней Руси. – В: История, культура, фольклор и этнография славянских народов. VI Международный съезд славистов. Прага, 1968. Доклады советской делегации. М., 1968, с. 114–129; Кириллические рукописи в книгохранилищах Польши. – Studia źródłoznawcze, 14, 1969, p. 154–155; Ченстоховская икона Богоматери как памятник византийско-русско-польских культурных связей. – В: Древнерусское искусство (Художественная культура домонгольской Руси). М., 1969, с. 316–320; Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности. М., 1970, 127 с.; Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. М., 1972, 292 с.; Культурные связи восточных и западных славян в раннефеодальный период (Задачи предстоящих исследований). – В: Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972, с. 150–165; Минеи (Справка). – В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 1. М., 1973, с. 297–305; Музыкальная эстетика России XI–XVIII веков. Состав. текстов, перевод и общая вступительная статья. М., 1974, 239 с.; Staroslověnské legendy českého původu (Nejstarší kapitoly z dějín česko-ruských kulturných vztahů). Praha, 1976, 399 p. [Rogov A., E. Bláhová, V. Konzál]; К восходу „Предварительного списка славяно-русских рукописей XV в., хранящихся в СССР“ (для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР). – АЕ за 1977 (1978), с. 49–55 [Воробьев М. Н., А. И. Рогов]; Культурные связи Киевской Руси с балканскими странами. – В: Славянские культуры и Балканы. 1. С., 1978, с. 42–49; Литературные связи Белоруссии с балканскими странами в XV-XVI вв. – В: Славянские литературы. VIII Международный съезд славистов. Загреб–Любляна, сентябрь 1978. Доклады советской делегации. М., 1978, с. 182–194; Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами. – В: Славяне в эпоху феодализма. К столетию академика В. И. Пичеты. М., 1978, с. 321–334; Проблемы славянского барокко. – В: Славянское барокко. Историко-культурные проблемы эпохи. М., 1979, с. 3–12; О понятии „Русь“ и „Русская земля“ по памятниками письменности XI – начала XII в. – В: Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981, с. 151–156; Русско-болгарские культурные связи в конце XII–XIII в. – ЕВ, 17, 1981, 3, p. 86–91 (същото в: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 20–26); Петка Тырновская в восточно-славянской письменности и искусстве. – В: Руско-балкански връзки през Средновековието. С., 1982, с. 160–181; Формирование самосознания древнерусской народности (по памятникам древнерусской письменности X–XII вв.) [Рогов А. И., Б. Н. Флоря]. – В: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего Средневековья. М., 1982, с. 96–120; Великая Моравия в письменности Древней Руси. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 269–280; Связи между Русью и балканскими странами в области общественно-политической мысли. – В: Идеология и общественно-политическая мысль в странах Центральной и Юго-Восточной Европы периода Средневековья. М., 1986, с. 28–29; Соотношение и значение светских и церковных элементов в славянской культуре эпохи раннего средневековья. – In: Tipologie raně feodálných slovanských statů. Praha, 1987, p. 293–304; Культурные связи Киевской Руси с другими славянскими странами в период ее христианизации. – В: Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988, с. 207–234; Первые славянские князья в памятниках древней письменности и искусства. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 145–158; Кирилло-Мефодиевские традиции у западных славян в эпоху Средневековья. – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 174–187; Русско-греческие культурные связи во 2-ой половине XV–XVII вв. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moskow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity. Thessaloniki, 26–28 November 1988. Thessaloniki, 1992, p. 427–433.

Лит.: Памяти А. И. Рогова (1935–1996). – Славяноведение, 1996, 6, с. 120–121; Флоря Б. Н. Памяти Александра Ивановича Рогова. – В: Славяне и их соседи. 7. Межконфессиональные связи в странах Центральной Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках. М., 1999, с. 3–14.

Соня Зафирова

РОЗВАДÒВСКИ, Ян Михал (Rozwadowski, J. M.) (7.XII.1867–14.III.1935) – полски езиковед славист. Роден в Чарней, недалеч от Тарнов, Полша. Следва класическа филология в Ягелонския унив. в Краков и сравнително езикознание в Лайпциг. Хабилитира се през 1897. Проф. по сравнителна граматика в Ягелонския унив. (1899). След смъртта на Л. Малиновски временно преподава и полски език. Главен организатор на Центъра по езикознание в Краков в началото на XX в. Основател на изданията на Езиковата комисия при Полската АН, на Славистичния годишник, на Полското езиково д-во, на Д-вото на любителите на полския език, на сп. „Język polski". Пръв въвежда изучаването на старобълг. език във Филологическия фак. на Ягелонския унив. Член на Полската АН (1903) и неин председател (1925–1929). Чуждестр. член на БАН (1926). Умира във Варшава.

Р. работи в областта на общото, индоевроп. и слав. езикознание. Важна негова заслуга е формулирането на т. нар. краковска теория (разработена и от Ян *Лос*), според която всички езикови категории (от звука до изречението) са изградени на основата на аперцепцията и формалната двучленност (наличие на разчленителен и отъждествителен член във всяка езикова цялост) („Wortbildung und Wortbedeutung, eine Untersuchung ihrer Grundgesetze", 1904). Р. изгражда концепция за езиковите промени, в които посочва два основни момента: а) количествения закон за пропорционалните промени; б) т. нар. автоматизация и деавтоматизация на психичните процеси и свързаните с тях езикови явления. Привърженик е на възгледа за езика като най-точното отражение на духовната култура на човечеството.

Сравнително-истор. младограматическа методология, която усвоява в Германия, предоставя на Р. възможност да привлича и анализира фактически материал от старобълг. книжовен език за историко-генетични изследвания и за възстановяване на форми от индоевроп. праезик. Приносите му в кирило-методиевската научна проблематика са най-вече в областта на словния състав на старобълг. книжовен език и в умелото му включване в изследвания върху етимологията и историята на слав. езици. В поредица от етимологични и граматически издирвания (1896, 1897, 1899, 1900, 1902) той проследява произхода на отделни праслав. думи, които са подкрепени с форми от класическите старобълг. паметници (кѣвнтн, роуно, братъ, роzга, голѫвь) или от старобълг. думи, включени в „Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum" на Фр. *Миклошич* (кълла, тѣсто, мьсть, роупа, копрнва, осоіе 'усое'). Посочени са успоредици на анализираните слав. думи в германски, келтски, староиндийски, ирански, литовски и други езици. Коментират се и взаимоотношенията между слав. и иранските езици („Stosunki leksykalne między językami słowiańskiemi a irańskiemi", 1914–1915, s. 95–110) въз основа на голяма група общослав. и старобълг. думи (радн, слово, богъ, свѧтъ, коупъ, самъ, бо, нинъ /-то/, власъ, гора, съдравъ, овъ, брнтн, въпнтн, гоѣтн, срамъ, днвъ /-о/, небо, zълъ, вѣтъ, вѣште, мѣсто, гатѧтн, тѫжнтн, крагоун, чаша, чрьтогъ и др.).

Р. се занимава с въпроса за произхода на имената на големите планини, които ограждат полските земи: Татри (1908, 1914), Карпати (1914), Бескиди (1914), на етнонима словѣне (1921, 1922), на другото известно племенно название на славяните – венетн (1925). Особено внимание отделя на речните и водните имена в Полша и в други слав. и европ. земи (1900, 1901, 1905, 1913). Анализира и имена на бълг. реки (Луда Яна, Серет, Серава, Стряма). Голямо значение отдава на разпространението на старите слав. хидроними както за решаването на трудните въпроси около заселванията и преселенията на народите по земите на континентална Европа, така и за уточня-

ването на първоначалното място на слав. прародина. Езиковите факти му дават основания да предполага, че предците на славяните и балтите са съставяли една езикова общност, временно нарушена през II–I в. пр.н.е.

Върху основата на езикови факти, извлечени от старобълг. паметници, Р. разглежда фонетични промени в праслав. език, хронологията на тяхното осъществяване и отражението им в истор. развой на отделни слав. езици. На такъв тип проблеми е посветена студията „Przyczynki do historicznej fonetyki języków słowiańskich" (1914–1915). В нея се обсъжда своеобразният развой на праслав. съединителна група jь в съпоставка с останалите слав. езици. Явлението се свързва с развоя на еровете; Р. смята, че у западните славяни те се запазват без промени по-дълго време. Проследява се и промяната на първичното изгласно -os в *-o* във връзка с т. нар. първа вокализация на еровете. Върху материал от езика на Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., Клоц. сб., Син. пс., Син. евх., Супр. сб. и на староруското *Остромирово евангелие* е проследено разпространението на вокализацията на силните ерове в *о* и *е* в отделните ръкописи. Според Р. вокализацията не се превръща в общо правило и не е последователно прокарана. В студията се анализира и трудното за обяснение редуване на je : *о* в началото на думите. Р. смята, че то е обусловено до голяма степен от първичните т. нар. апофонични прегласи, които са наследени от по-древен период, а не е резултат от праслав. развой на гласните.

Отражението на отделни праслав. промени в полския език Р. разглежда в статията „Przyczynki do historycznej fonetyki języka polskiego" (1912). Той е автор на първия очерк по истор. полска фонетика – „Historyczna fonetyka czyli głosownia języka polskiego" (1915); проучва и средновековни полски писмени паметници от XII–XVI в. (Була от 1136 – най-стария паметник на полския език, Требник от 1204, Сборник от манастирски правила от 1540).

Ян Розвадовски

Плод на специалния интерес на Р. към бълг. език е публикацията „Wymowa bułgarska" (1898). Особено ценни са наблюденията му върху бълг. фонетика. „Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej" (1911) е първото цялостно изследване върху ударението и изговора на гласните, сонантните и съгласните звукове в бълг. език.

Научното наследство на Р. е представено цялостно в тритомното издание „Wybór pism" (1959–1961), придружено с биографични данни, характеристика на научното му дело и коментар към отделните публикации.

Съч.: Universitas linguarum Litvaniae in principali ducatus eiusdem dialecto grammaticis legibus circumscripta et in obsequium zelosorum Neo-Palaemonum ordinata permissu superiorum anno a descriptione universi orbis 1737 Vilnae. Cracoviae, 1896, 2+81 p.; Quaestiones grammaticae et etymologicae. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej akademii umiejętności, 1896, 8, p. 5; Etymologica. – Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii umiejętności w Krakowie, 25, 1897, p. 389–427; Wymowa bułgarska. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej akademii umiejętności, 1898, 5, p. 3–4; Quaestionum grammaticarum atque etymologicarum series altera. – Sprawozdania z czynności i posie-

dzeń Akademii umiejętności, 1899, 7, p. 7–8; Ze studiów nad nazwami rzek słowiańskih. – In: Almae Matri Jagiellonicae qui ab ipsa multa olim in litteris perceperant quinque saecula feliciter peracta hoc munusculo ablato gratulantur. Leopoli, 1900, p. 107–114; Studia nad nazwami rzek słowiańskih. 1. Dorzecze Wisły. – Sprawozdania z czynności i posiedzień Akademii umiejętności, 1901, 10, p. 2; Quaestionum grammaticarum atque etymologicarum series tertia. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii umiejętności, 1902, 7, p. 4–5; Wortbildung und Wortbedeutung. Eine Untersuchung ihrer Grundgesetze. Heidelberg, 1904, 8+109 p.; De morte prologus i Żale konającego. – In: Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii umiejętności w Krakowie. 1. Kraków, 1904, p. 177–206; Ze studiów nad nazwami rzek słowiańskih. 1. – Sprawozdania z czynności i posiedzień Akademii umiejętności, 1905, 4, p. 4; Krytyczne uwagi o praojczyźnie Słowian (Studia nad nazwami wód słowiańskich, 2). – Sprawozdania z czynności i posiedzień Akademii umiejętności, 1906, 3, p. 2; O nazwie *Tatr*. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej akademii umiejętności, 1908, 9, p. 3; Bulla z roku 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego. – In: Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii umiejętności w Krakowie. 4. Kraków, 1909, p. 433–482; Tekst dokumentu trzebnickiego z roku 1204. – In: Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii umiejętności w Krakowie. 4. Kraków, 1909, p. 482–487; Przyczynek do fonetyki (wymowy) bułgarskiej. – RS, 4, 1911, p. 27–79; O pierwotnym stosunku wzajemnym języków bałtyckich i słowiańskih. – RS, 5, 1912, p. 1–24; Przyczynki do historycznej fonetyki języka polskiego. 1. O zastępstwie grupy *tort*. 2. O zastępstwie prasłow. *ę*. – RS, 5, 1912, p. 37–55; Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód. – RS, 6, 1913, p. 39–73; Nazwy geograficzne. 1. Tatry. – Język polski, 2, 1914, p. 11–14; Nazwy geograficzne. 2. Karpaty. – Język polski, 2, 1914, p. 161–162; Nazwy geograficzne. 3. Beskidy. – Język polski, 2, 1914, p. 162–164; Przyczynki do historycznej fonetyki języków słowiańskih. 1. Prasłowiańskie *jь-*. 2. Rozwój pierwotnego wygłosowego *-os* w słowiańskiem i t. z. pierwsza wokalizacja jerów. 3. Oboczność *je-//o-* w językach słowiańskich. – RS, 7, 1914–1915, p. 9–21; Stosunki leksykalne między językami słowiańskiemi a irańskiemi. – Rocznik Orientalistyczny, 1, 1914–1915, p. 95–110; Stosunek języka polskiego do innych słowiańskich. – In: Encyklopedia polska. 2. Kraków, 1915, p. 36–72; Historyczna fonetyka czyli głosownia języka polskiego. – In: Encyklopedia polska. 2. Kraków, 1915, p. 289–422 (същото в: B e n n i T., J. Ł o ś, K. N i t s c h, J. R o z w a d o w s k i, H. U ł a s z y n. Gramatyka języka polskiego. Kraków, 1923, p. 75–206); Encore une étymologie – ou pseudologie – du nom *slave*. – В: Зборник филолошких и лингвистичких студија А. Белићу поводом 25 годишњице његова научног рада. Београд, 1921 (Zbornik Belića), с. 129–131 (същото на полски език: Jeszcze jedna etymologia – albo pseudologia nazwy Słowian. – In: R o z w a d o w s k i J. Wybór pism. 2. Warszawa, 1961, p. 327–329); O nazwie Słowian. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej akademii umiejętności, 1922, 7, p. 4–5; Semantyka a gramatyka. Nauka o znaczeniu w obrębie nauki o języku. – Język polski, 9, 1924, p. 97–108, 129–143; O nazwie Wendów. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej akademii umiejętności, 1925, 2, p. 2; Studia nad nazwami wód słowiańskich (dzieło pośmiertne). Kraków, 1948 (Prace Onomastyczne, 1), 22+344 p.; O zjawiskach i rozwoju języka. 2 доп. изд. Kraków, 1950, 229 p.; Wybór pism. 1. Pisma polonistyczne. Warszawa, 1959, 410 p.; 2. Językoznawstwo indoeuropejskie. Warszawa, 1961, 398 p.; 3. Językoznawstwo ogólne. Warszawa, 1960, 270 p.

Л и т. : Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski. 1. Cracoviae, 1927, 24+336 p.; 2. Cracoviae, 1928, 652 p.; T a s z y c k i W. Wykaz bibliograficzny prac naukowych Jana Rozwadowskiego. – In: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski. 1. Cracoviae, 1927, p. 13–24; Jubileusz profesorów Łosia i Rozwadowskiego. – Język polski, 13, 1928, p. 1–4; N i t s c h K. Jan Michał Rozwadowski. – Przegląd współczesny, 1928, p. 3–10; М л а д е н о в С. Българското произношение според последните приноси към неговото изучаване. – RS, 9, 1921–1922 (1930), p. 313–342; М и л е т и ч Л., В. Н. З л а т а р с к и. За Ян Розвадовски [Доклад за избор на дописен член на БАН]. – ЛБАН, 9, 1925–1926 (1927), с. 36; М л а д е н о в С. Един бележит полски езиковед – професор Ян Розвадовски. – Славянски глас, 29, 1935, с. 88–91; K o z a r y n S. Jan Rozwadowski. – Archivio Glottologico Italiano, 27, 1935, p. 128; K r o k i e w i c z A. Jan Michał Rozwadowski (1867–1935). – Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 28, 1935, p. 103–106; N i t s c h K. Jan Michał Rozwadowski (7. XII. 1867–14. III. 1935). – Język polski, 20, 1935, p. 34–41; S z o b e r S. Jan Michał Rozwadowski. – Poradnik językowy, 1935, p. 69–71; W ę d k i e w i c z Ś. Jan Michał Rozwadowski. – Przegląd współczesny, (marzec) 1935, p. 448–450; Р о м а н с к и Ст. Ян Розвадовски (7. XII. 1867 – † 14. III. 1935). – ЛБАН, 18, 1934–1935 (1936), с. 49–64; K l i c h F. Działalność Jana Rozwadowskiego w zakresie polonistyki. – Slavia occidentalis, 15, 1936, p. 6–15; K r o k i e w i c h A. Jan Michał Rozwadowski. – Przegląd współczesny, (listopad) 1936, p. 15–26; L e h r - S p ł a w i ń s k i T. Jean Michel Rozwadowski. – RES, 16, 1936, p. 185–189; L e h r - S p ł a w i ń s k i T. Plon prac językoznawczych Jana Rozwadowskiego. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 5, 1936, p. 3–21; Jan Michał Rozwadowski [некролог]. – RS, 12, 1936, p. 5; S z o b e r S. Jan Michał Rozwadowski (1867–1935). – PF, 17, 1937, p. 189–195; Р о м а н с к и Ст. Записки по история на славянската филология (с най-новите слависти). С., 1939, с. 164–165; U r b a ń c z y k S. Jan Rozwadowski (próba charakterystyki). – In: Jan Rozwadowski. Wybór pism. 1. Warszawa, 1959, p. 7–27;

Urbańczyk S. Działalność Jana Rozwadowskiego w zakresie językoznawstwa polskiego. – In: Jan Rozwadowski. Wybór pism. 1. Warszawa, 1959, p. 28–35; Mańczak W. Zagadnienia ogólnojęzykoznawcze w pracach Jana Rozwadowskiego. – In: Jan Rozwadowski. Wybór pism. 3. Warszawa, 1960, p. 5–17; Safarewicz J. Działalność Jana Rozwadowskiego w zakresie językoznawstwa indoeuropejskiego. – In: Jan Rozwadowski. Wybór pism. 2. Warszawa, 1961, p. 5–17; Русек Й. Из историята на българистиката в Краков. – Съпоставително езикознание, 4, 1979, 5, с. 56–57; Супрун А. Е., А. М. Калюта. Введение в славянскую филологию. Минск, 1981, с. 331–332; Jan Michał Rozwadowski. – In: Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków Akademii Umiejętności w Krakowie. 1. Nauki społeczne. 3. P–Z. Wrocław, 1985, p. 178–184; Mańczak W. Prace etnogenetyczne Jana Rozwadowskiego. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, 29, 1987, 1–2, p. 45–46; Safarewicz J. Moje wspomnienie o profesorze J. Rozwadowskim. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 43–45, 1991, p. 15–16; Rokoszowa J. Problemy ogólnojęzykoznawcze i filozoficzne w pracach Jana Michała Rozwadowskiego. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 43–45, 1991, p. 17–27; Mańczak W. Prace etnogenetyczne Rozwadowskiego. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 43–45, 1991, p. 29–35; Mańczak W. Prace indoeuropeistyczne Rozwadowskiego. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 43–45, 1991, p. 37–42; Brzezina M. Prace polonistyczne Jana Rozwadowskiego. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 43–45, 1991, p. 43–56; Bibliografia prac naukowych Jana Michała Rozwadowskiego. Opracował Władysław Sędzik. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 43–45, 1991, p. 57–72.

Елена Томова,
Пеньо Пенев

Св. Богородица се явява на спящия Роман Сладкопевец. Миниатюра в Троицкия кондакар, руски ръкопис от началото на XIII в.

РÒМАН СЛАДКОПÈВЕЦ (Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός) (втората половина на V в. – след 555) – един от най-големите поети песнописци в историята на виз. църковна поезия. Роден в гр. Емеса, Сирия. Предполага се, че има евр. произход. Известно е, че е бил дякон в църквата „Св. Възнесение“ в гр. Берит (дн. Бейрут, Ливан). В Константинопол се установява при управлението на имп. Анастасий I (491–518) и служи в църквите „Св. Богородица Кириотиса“ и „Св. София“. Според легендарни сведения бил озарен от видение на Св. Богородица, която го дарява с таланта на изключителен химнописец. Името му се свързва с разцвета на една от големите полистрофични жанрови форми на класическата виз. поезия – *кондака*. Преди него тя е засвидетелствана в сирийската поезия. Предполага се, че Р. С. я е познавал отлично от времето на пребиваването си в Сирия. Според виз. агиографи той има заслугата, че пръв я адаптира към виз. поезия. Така дейността му дава възможност да се определи времето на въвеждането на кондака във виз. богослужение – първото десетилетие на VI в. На Р. С. се приписват около 1000 произведения, от които само 85 са запазени с неговото име. Авторството му се приема за 59 от тях, но споровете по този въпрос продължават.

В творбите си Р. С. въвежда теми от Стария и от Новия завет, от агиографията, но и от съвременната си действителност. От възпроизвеждането именно на съвременно събитие се определя приблизителната дата на смъртта му. В кондак, наречен „Псалм", пят в сряда през третата седмица от Великия пост и свързан с неговото име, се описва земетресението през 555, което разрушава Константинопол. Предполага се, че той е написан непосредствено след бедствието. Не е известна творба на Р. С., създадена след тази дата. Р. С. умира в Константинопол.

Следвайки основните тенденции в православното богословие, Р. С. възпява раждането, живота и страстите на Христос, както и неговата божествена природа. В кондаците му преобладават тоническата система, изместила старогрц. метрически стих, азбучният пред фразовия акростих, действието и драмата пред съзерцанието, поетическото описание пред проповедта. Р. С. предпочита диалогична и стегната структура, често използва и ирония. Рефрените в неговите кондаци играят важна роля: в тях обикновено се експонира основната идея.

Сред по-известните творби на Р. С. са Акатист химн за Св. Богородица – едно от най-проучваните негови произведения, което единствено запазва 24-те си строфи в нотиран вид до наше време, Химн за Второто пришествие на Христос, в който се открива влияние на Ефрем Сирин, Химн за Петдесетница, описващ чудото на идването на Светия Дух, Кондак за Рождество Христово (пят до XII в. всяка година на съответния ден по време на вечеря в императорския дворец в Константинопол от двоен хор певци, канени от църквите „Св. София" и „Св. Апостоли"), Кондак за Христовото погребение, Кондак за Йосиф, и др. Славата на Р. С. като химнописец е толкова голяма, че той е удостоен с една от най-високите титли в областта на химнографията през Средновековието – „Мелод" („Мелодичен", „Сладкопевец").

След като през VIII в. се утвърждава новата поетическа форма – *канон*, кондакът постепенно се редуцира в двустрофична форма, съставена от кондак (проимион) и *икос*, на която се отрежда ново място в богослужението – след шестата песен на канона. В такъв редуциран вид кондаците на Р. С., познати по ранните минеи и триоди, стават известни на старобългарските писатели. В Търновската редакция на Стишния пролог при датата 1 окт. са включени житие и проложни стихове за Р. С. (Г. Петков, 2000).

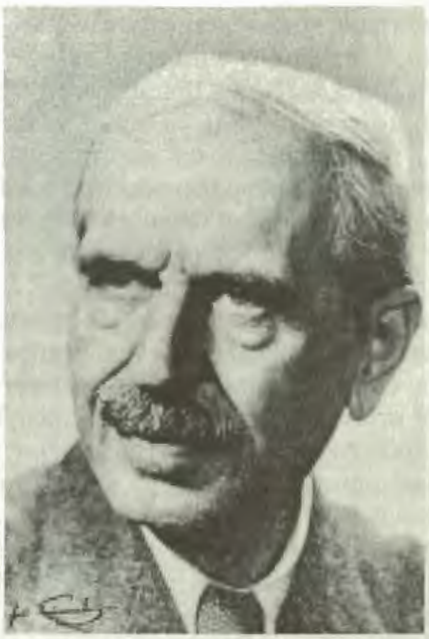
Изд.: Sancti Romani Melodi Cantica. 1. Cantica Genuina. Ed. P. Maas, C. A. Trypanis. Oxford, 1963; 2. Cantica Dubia. Ed. P. Maas, C. A. Trypanis. Berlin, 1970; Romanos le Mélode. Hymnes. Ed. J. Grosdidier de Matons. 1–5. Paris, 1964–1981; Kontakia of Romanos. 1–2. Transl. M. Carpenter. Columbia, Mo., 1970–1973.

Лит.: Цветков С. Кондаки и икоси св. Романа Сладкопевца. М., 1881, 8+201+4 с.; Bouwy E. Poètes et mélodes. Etude sur les origines du rythme tonique l' hymnographie de l'église grecque. Nimes, 1886; Васильевский В. Г. Когда жил Роман Сладкопевец. – В: Труды IX Археологического съезда в Вилне 1893 г. 2. М., 1895, с. 104–106; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur. München, 1897 (2 изд. New York, [б. г.], p. 663–671); De Boor C. Die Lebenszeit des Dichters Romanos. – BZ, 9, 1900, p. 633–640; Цветков П. И. Песни св. Романа Сладкопевца на Страстную седмицу в русском переводе. М., 1900, 212 с.; Васильев А. Время жизни Романа Сладкопевца. – ВВр, 8, 1901, с. 435–478; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 425–427; Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961, p. 183–199; История Византии. 1. М., 1967, с. 426–428; Metsakes K. The Language of Romanos the Melodist. München, 1967, 217 p.; Μητσάκη Κ. Βυζαντινὴ ὑμνογραφία. Θεσσαλονίκη, 1971, p. 483–509; Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 210–220; Grosdidier de Matons J. Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance. Paris, 1977; Szövérffy J. A Guide to Byzantine Hymnography. A Classified Bibliography of Texts and Studies. 1. Brookline, Mass.–Leyden, 1978, p. 144–175; Аверинцев С. С. Культура Византии. 1. М., 1984, с. 318–327; Попов Г. Триодни произведе-

ния на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), с. 9–11; Petersen W. The Dependence of Romanos the Melodist upon the Syriac Ephrem. – Vigilae christianae, 39, 1985, p. 171–187; Майендорф Й. Византийско богословие. С., 1995, с. 43–44, 158–159; Петков Г. Стишният пролог в българската, сръбската и руската литература. Археография, текстология и издание на проложните стихове. С., 2000, с. 147, 257.

Георги Попов

РÒМАНСКИ, Стоян Маринов (24.II/8.III.1882–26.II.1959) – бълг. славист — езиковед и етнограф. Роден в Орхание (дн. Ботевград). Завършва Априловската гимназия в Габрово (1900) и слав. филология в Софийския унив. (1905). Специализира слав. филология и етнография в Лайпциг (1905–1907) при А. *Лескин* и Г. Вайганд. Защитава докторска дисертация на тема „Mahnreden des walachischen Wojewoden Něgoe Besarab an seinen Sonh Theodosios“ (1907). През следващите две години работи като асистент на Вайганд в Лайпцигския унив. и подготвя труд върху лат. заемки в бълг. език, с който се хабилитира през 1909 след завръщането си в Б-я. От 1915 е редовен доц. по слав. езикознание и етнография в Софийския унив., от 1915 – извънреден проф., от 1922 – редовен проф. и ръководител на Катедрата по бълг. и слав. етнография. От 1934 оглавява Катедрата по слав. езикознание и етнография (след Л. *Милетич*, до пенсионирането си през 1947). До края на живота си продължава да работи в БАН, където е член-кор. (1918) и акад. (1929). През 1941–1956 ръководи Историко-филологическия клон на БАН (по-късно Отделение за езикознание, етнография и литература). Р. е инициатор за създаването на Служба за бълг. речник (1942), прераснала в Инст. за бълг. език при БАН (1947), чийто директор той е до 1951. Основател (1947) и ръководител (1948–1958) на Инст. за народоука (от 1949 Етнографски инст. с музей); съосновател на Инст. за бълг. история (1945), чиято главна задача вижда в събирането и издаването

Стоян Романски

на изворите за бълг. история; един от основателите на Кирило-Методиевската комисия при БАН (дн. *Кирило-Методиевски научен център* към Президиума на БАН), в която работи заедно с М. Г. *Попруженко*; организатор на първия бълг. научноизследователски лексикографски архив в Инст. за бълг. език и главен редактор на първия академичен тълковен речник на бълг. език; автор на правописен речник на бълг. език. По негова инициатива и под негово ръководство започва работата по издаването на редица специализирани и двуезични академични речници. Р. е основател и редактор на първото в Б-я славистично списание „Български преглед“ (1929–1933), редактира и други списания, научни сборници, поредици. Умира в София.

Научното дело на Р. се отличава с широката си тематика в областта на езикознанието, етнографията, историята, литературната история, изворознанието, научната библиография. Публикациите му засягат въпроси на бълг. лексикография, на съвременната и истор. диа-

лектология, топонимията в бълг. земи, чуждите езикови влияния върху бълг. език в миналото. Р. изследва и проблеми на общоевроп., балк. и слав. езикознание. В етнографски план приносите му са свързани с разработването на проблеми за слав. прародина, за етносите на Балк. п-в, за тяхното разселване и взаимните им влияния през вековете. Р. издава документи и фолклорни материали, в отделни публикации засяга борбите на бълг. народ за национално освобождение през първата половина на XIX в., българо-румънските литературни взаимоотношения, живота и дейността на Кирил и Методий и др. В областта на историята на науката Р. създава многобройни научни портрети на видни бълг. и чуждестранни учени.

Приносът на Р. към проучването на живота и дейността на слав. просветители Константин-Кирил и Методий е главно в сферата на библиографията и изворознанието. През 1934 заедно с Попруженко той редактира и издава основополагащия труд на Г. А. *Илински* „Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии". През 1942 двамата съставят и издават допълнителен том, който обхваща научните публикации за шестте години след книгата на Илински. В новия том са поместени кратки анотации, опростена е систематизацията, в повечето случаи данните са сверявани с оригиналите.

Тъй като състоянието на проучванията върху кирило-методиевската проблематика показва незадоволителното равнище на изданията на изворите, Р. и Попруженко предлагат да се подготви ново издание на всички извори, което, „за да има истинска научна стойност и трайно значение като основа за бъдни изучавания, трябва да почива по възможност върху всички ръкописни текстове на всеки извор, които да бъдат издирени, и върху непосредно използуване на самите ръкописни текстове или фотографски снимки от тях" („Библиографски преглед...", с. 3). На състоялия се през септември 1934 в София Международен конгрес по византология двамата учени предлагат да бъде създадена Международна комисия за издаване на източниците за живота и дейността на Кирил и Методий. Създадената комисия включва М. *Вайнгарт*, Фр. *Дворник*, В. А. *Погорелов*, М. *Кос*, Й. Свенцицки, Попруженко и Р. На състоялия се покъсно през същата година във Варшава Конгрес на слав. филолози в нея влизат и Й. *Вайс*, Й. *Курц*, Ст. *Слонски*, И. *Огиенко*, Ст. Ившич, Ал. *Теодоров-Балан*, Й. *Иванов*, Ю. *Трифонов*. Още през следващата година Р. и Попруженко подготвят и публикуват като издание на Комисията „Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия", където поместват пълен списък на известните им преписи на слав. кирило-методиевски извори, написани с кирилица. В предговора отбелязват, че томът се нуждае от допълнения и е само първата стъпка към подготовката на критическото издание на изворите. В техния списък, съставен с възможната прецизност, са посочени съчиненията, в които са издадени или използвани паметниците, и книгохранилищата, в които се пазят. Книгата е пръв опит в кирилометодиевистиката да се систематизират всички преписи на изворите с оглед на бъдещо критическо издание.

Р. посвещава няколко научни публикации на конкретни въпроси от кирилометодиевистиката. В статията „За народността на Кирила и Методия" (1927) той подкрепя изказаната от Погорелов теза за слав. произход на братята. Като основни аргументи изтъква преди всичко съвършеното познаване на слав. език, позволило им да изградят буквена система, която отговаря точно на фонемната система на езика, и да преведат с голямо майсторство сложния текст на богослужебните книги. Важен момент според Р. представя космополитизмът на

Виз. империя, който е допускал на важни държ. постове и лица с негръцки произход. Що се отнася до характера на слав. език на Кирил и Методий, Р. смята, че това е бил диалектът на славяните, населяващи земите около Солун, несъмнена част от групата на бълг. говори („Делото и езикът на Кирила и Методия", 1940). На проблема за *рушките писмена* е посветена публикацията му „За един епизод из живота на св. Кирила в Крим" (1924). Според Р. в случая става дума не за руски, а за готски писмени знаци, тъй като е известно, че през IX в. отдавна съществува готски превод на Библията, и именно смесването на готите, населявали п-в Крим, с варягите, родоначалници на руската държавност, е довело до възникването на названието „рушки писмена" в ЖК.

Важен принос на Р. в изучаването на паметниците и книжовния език от Кирило-Методиевата епоха е сборникът „Старобългарски език в образци" (1945). В него са подбрани откъси от всички класически старобълг. паметници. Представени са и глаголическите паметници, като за целта е изработен специално глаголически шрифт. Подборът е направен така, че да пресъздаде пълния текст на старобълг. Четвероевангелие в най-ранните запазени преписи от X и XI в. Голямо значение за точността на издадените текстове има обстоятелството, че с всички ръкописи Р. е работил по фотокопия или, в отделни случаи, с оригинала. Приложени са и факсимилета от всички публикувани паметници.

Съч.: Библиография на славянската филология в българския печат от 1901 до 1904 г. – ИССФУ, 1, 1905, с. 281–414; Българската книжнина в Ромъния и едно нейно произведение. – ИССФУ, 1, 1905, с. 1–100; Едно изследване върху влашкото кирилско писмо (рец.). – ПСп, 66, 1905, с. 9–10, 743–753; Mahnreden des walachischen Wojewoden Nĕgoe Besarab an seinen Sohn Theodosios. – Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, 13, 1908, p. 113–194; Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen. – Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, 15, 1909, p. 89–134; Влахо-български ръкописи в Лъвовската университетска библиотека. – ПСп, 71, 1910, с. 587–610; Книжовната дейност на проф. д-р Л. Милетич (1866–1911). – В: Сборник в чест на професор Любомир Милетич. С., 1912, с. III–XVI; Добруджа в свръзка с въпроса за Дунава като етнична граница между българи и румъни. С., 1918, 40 с.; Народностен характер на Добруджа. – В: Добруджа. География, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение. С., 1918, с. 235–280; Slave comun et grec ancien. – RES, 2, 1922, p. 47–55; Етнични проблеми у южните славяни от езиково гледище. – In: Sborník I Sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924. Praha, 1924, p. 356–358; За един епизод из живота на св. Кирила в Крим (рец.). – Училищен преглед, 23, 1924, с. 807–813; Културно-историчнa и езикова взаимност у балканските народи. – Училищен преглед, 23, 1924, с. 1–12; Нова книга за македонските говори (рец.). – Училищен преглед, 23, 1924, с. 79–82; N. van Wijk. Zur Grenze zwischen dem Ost- und Westbulgarischen (ASPh, 39, 1925, 3–4, p. 212–216) (рец.). – МкП, 1, 1925, 5–6, с. 169–172; A. Margulièes. Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung (ASPh, 40, 1926, p. 197–222) (рец.). – МкП, 2, 1926, 4, с. 129–134; V. Pogorělov. O národnosti apoštolov slavianstva (Bratislava, 1, 1927, p. 183–193) (рец.). – Училищен преглед, 26, 1927, с. 1482–1491; Мними остатъци от краесловен ер в един български говор в Македония. – МкП, 3, 1927, 1, с. 23–32; Имената на някои македонски градове. 1. Солун. 2. Охрид. 3. Битоля. 4. Скопие. 5. Велес. 6. Тетово и Полог. 7. Щип. – МкП, 5, 1929, 2, с. 78–84; 3, с. 71–76; 4, с. 63–70; 6, 1930, 2, с. 1–6; 7, 1931, 1, с. 1–6; 4, с. 1–10; 9, 1935, 3–4, с. 55–58; Първият конгрес на славянските филолози в Прага. – БПр, 1, 1929, 2, с. 314–318; Симеоновата титла цъсарь. – БПр, 1, 1929, 1, с. 125–128; Славяни на Дунава. – БПр, 1, 1929, 1, с. 80–99; Славянската прародина. – Българска историческа библиотека, 2, 1929, 2, с. 64–79; Българите във Влашко и Молдова. С., 1930, 685 с.; Г. А. Илински. – ЛБАН, 13, 1929–1930, с. 31–33; Станислав Слонски. – ЛБАН, 13, 1929–1930, с. 37–38; Книжовни трудове на проф. Л. Милетич (1884–1933). – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. IX–XXX; Правописен речник на българския книжовен език. С посочване на изговора и ударението на думите. С., 1933, 19+627 с.; Й. Иванов. Български старини из Македония. 2 изд. С., 1931 (рец.). – БПр, 2, 1933, 1, с. 145–147; Б. М. Ляпунов. – ЛБАН, 14, 1931–1932, с. 31–34; Ильинский Г. А. Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии (под ред. и с дополнениями М. Г. Попруженко и Ст. М. Романского). С., 1934, 43+303 с.; Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935, 68 с. [Попруженко М., Ст. Романски];

Ян Розвадовски (7. XII. 1867 – 14. III. 1935). – ЛБАН, 18, 1934–1935, с. 49–64; Милош Вайнгарт. – ЛБАН, 19, 1935–1936, с. 27–33; Кирил и Методий българи. – Св. св. Кирил и Методий, 1, бр. 1, 24 май 1936, с. 11; Любомир Милетич (1/13. I. 1863 – 1. VI. 1937). – ЛБАН, 20, 1936–1937, с. 81–196; Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – СпБАН, 54, 1937, с. 95–176; Книжовни трудове на проф. Л. Милетич (1934–1937). – МкП, 11, 1938, 1–2, с. 21–25; Прародина и разселяне на славяните. – В: През вековете. 1. С., 1938, с. 1–32; Записки по история на славянската филология (с най-новите слависти). С., 1939, 192 с. [литопечат]; Izveštaj Komisije za izdavanje ćirilo-metodskih izvora. – In: III Medunarodni kongres slavista (slovenskih filologa). 18–25. IX. 1939. Odgovori na pitanja. Saopštenja i referati. Dopune. Beograd, 1939, p. 31; Веселин Бешевлиев. – ЛБАН, 24, 1940–1941, с. 75–80 [Романски Ст., П. Мутафчиев, Ю. Трифонов]; Делото и езикът на Кирила и Методия. – ГСУ, официален отдел, 1940–1941, с. 219–225; Иван Гошев. – ЛБАН, 24, 1940–1941, с. 81–86 [Мутафчиев П., Ст. Романски, Ю. Трифонов]; Макс Фасмер. – ЛБАН, 24, 1940–1941, с. 87–93 [Романски Ст., Ст. Младенов]; Михаил Г. Попруженко. – ЛБАН, 24, 1940–1941, с. 69–74 [Романски Ст., Ю. Трифонов, П. Мутафчиев]; Полска книжовна реч в образци. С., 1941, 8+464 с.; Кирилометодиевска библиография за 1934–1940 год. С., 1942, 28+166 с. [Попруженко М., Ст. Романски]; Ческа книжовна реч в образци. С., 1942, 420 с.; Руска книжовна реч в образци. С., 1943, 626 с. [Попруженко М., Ст. Романски]; Старобългарски език в образци. С., 1945, 8+602 с.+24 табл.; Правописен речник на българския книжовен език с посочване на изговора и ударението и пояснение на чуждите думи. С., 1951, 678 с.

Лит.: Ильинский Г. Славянские земли. – ВВр, 13, 1906, с. 634–635 (рец.); Милетич Л. Ст. Романски. – ЛБАН, 12, 1928–1929, с. 46–48; Милетич Л. – МкП, 10, 1935, 1–2, с. 219–221 (рец.); д-р В. С. [С. С. Бобчев]. – Славянски глас, 29, 1935, с. 101–105 (рец.); Динеков П. – Просвета, 1, 1935–1936, с. 376–378 (рец.); Mladenov St. – ZSPh, 13, 1936, p. 361–384 (рец.); Данчов Н. Г., И. Г. Данчов. Българска енциклопедия. С., 1936, с. 1347 (фототипно изд. С., 1992); Йоцов Б. – Родина, 1, 1939, 3, с. 175–176 (рец.); Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски". 2 изд. за петдесетгодишнината на Университета. 1888–1939. С., 1940, с. 528–531; Ковачев М. – Изкуство и критика, 5, 1942, с. 358–359 (рец.); Lekov I. Südosteuropäische Probleme im Werke von Stojan Romanski. – Buletinul Institutului Român din Sofia, 2–3, 1942–1943, p. 10–14; Дуйчев Ив. – Годишник на Българския библиографски институт, 1, 1945–1946, с. 541–542 (рец.); Стоичкова Л. Академик Стоян Романски. – ЕЛ, 12, 1957, 3, с. 161–170; Fischer R. Stojan Romanski – Schüler Leskiens. – ZS, 2, 1957, p. 3–4; 75 let akademika Stojana Romanského. – SP, 43, 1957, p. 204; Kleine slavische Biographie. Wiesbaden, 1958, p. 1006; Андрейчин Л. В памет на проф. Стоян Романски. 24. II / 8. III. 1882 – 26. II. 1959. – Български език и литература, 2, 1959, 2, с. 59–63; Леков Ив. В памет на академик Стоян Романски (1882–1959). – БЕ, 9, 1959, с. 113–118; Стойков Ст. Две тежки загуби за българската филология. Акад. А. Теодоров-Балан и акад. Ст. Романски. – ЕЛ, 14, 1959, 3, с. 229–233; Horálek K. Stojan Romanski (8/3 1882 – 26/2 1959). – Slavia, 38, 1959, p. 651–652; Sander M. Alexander Teodorov-Balan und Stojan Romanski. – ZS, 4, 1959, p. 795–797; Стоичкова Л. Академик Стоян Романски. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960, с. 3–11; Сто години Българска академия на науките. 1. С., 1969, с. 623–625; Младенов М. Сл. Родолюбиво служене с живот и наука. Академик Стоян Романски – един от основоположниците на българската филология и езикознание. – Отечествен фронт, бр. 11340, 23 апр. 1982, с. 12; Динеков П. Професор Стоян Романски (1882–1959). – Съпоставително езикознание, 7, 1982, 4, с. 39–46 (същото в: Динеков П. По следите на българската литература и наука. С., 1988, с. 182–192); Младенов М. Сл. Книжовна дейност на акад. Стоян Романски (24. II. 1882 – 26. II. 1959). – Съпоставително езикознание, 7, 1982, 6, с. 50–66; Първев Хр. Романски Стоян Маринов. – В: Създатели и творци на българското езикознание. С., 1987, с. 286–288; Урбан З., Л. Ржехачек. Прага и българската филология. С., 1992, с. 152–154; Русинов Р. Акад. Стоян Романски и българската топонимия (по случай 115 години от рождението му). – МкП, 20, 1997, 3, с. 45–54.

Ана Стойкова

РОСТИСЛÀВ (Rostislav) (IX в.) – великоморавски княз (846–870). Племенник на първия исторически познат владетел на Моравия Моймир I (830–846). В изворите името му се среща в различни форми, напр.: Rastiz (Хрониката на Регино – MGH, Scriptores rerum Germanicorum. Hannoverae, 1890, p. 13, 78), Rasticium (Ксантенските анали – Annales Xantenses et Annales Vedastini. Hannoverae, 1909, p. 28, 30), Rastislaus (Италианската легенда – MMFH. 2. Brno, 1967, p. 124), Растица

(„За буквите“ на Черноризец Храбър – К у е в К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 187).

През 846 *Лудвиг Немски* (843–876) завзема Моравското княжество, сваля Моймир I и поставя на престола Р., който е християнин и от него се очаква да сътрудничи с Източната франкска държава. Наследил силна централизирана власт, Р. обаче продължава политиката на чичо си за независимост спрямо източните франки и за териториално разширяване, като постепенно присъединява населените със славяни земи в Средподунавската област към *Велика Моравия*.

През 855 Р. отхвърля васалната зависимост на страната от Лудвиг Немски, в 861 отстранява долнопанонския княз Прибина, негов съперник в борбата за обединяване на слав. земи по Средния Дунав и проводник на немските политически интереси. В опитите си да запази целостта и независимостта на своята държава Р. участва в междуособните борби на франкските владетели. Той се съюзява с най-големия син на Лудвиг Немски *Карломан*, който в 861 се обявява за баварски крал и се опълчва открито срещу баща си. Този епизод става повод Лудвиг Немски да предприеме действия и срещу Р., който заплашва да превърне Велика Моравия в първостепенна сила в Средното Подунавие.

Същевременно Р. осъзнава опасността от присъствието в страната на християнски баварски мисионери, които в продължение на десетилетия проповядват сред моравското население и прокарват франкското културно и политическо влияние. Възможност да постигне църковна самостоятелност Р. вижда във факта, че мисионерите от Пасау формално не са получили от папата, който има църковна юрисдикция над Велика Моравия, правото да разпространяват християнството в нейната територия. На това основание той се надява да извоюва самостоятелна моравска църковна епархия начело със собствен епископ. В посланието на папа *Адриан II* до Р., *Светополк* и *Коцел* (ЖМ, гл. 8) се припомня, че Р. се е обърнал към папа *Николай I* с молба да му бъде изпратен епископ от Рим, който да създаде и оглави самостоятелна моравска църковна организация. След отказа на папата, в 862 моравският княз изпраща до виз. имп. *Михаил III* послание с молба да му бъде изпратен добър проповедник и богослов, който да помогне за разпространението на християнството, да унифицира богослужението и да бъде опора на антифранкската му политическа ориентация. Посланието е цитирано в ЖК (гл. 14) и ЖМ (гл. 5) като причина за мисионерската дейност на Константин-Кирил и Методий във Велика Моравия. Може да се предполага, че обръщението на Р. до имп. Михаил III е съдържало и молба

Ростислав. Релеф от Л. Цвенгрошова, 1984 г.

Княз Ростислав. Икона от Д. Левкис

за военно-политическа помощ, тъй като по това време целостта и независимостта на Велика Моравия са заплашени от сключения между Лудвиг Немски и бълг. княз *Борис I* военен съюз (862), който цели подялбата ѝ.

В отговор на посланието Византия изпраща християнска мисия начело с Константин-Кирил и Методий, която с присъствието и работата си там да заяви интересите на Византия в Централна Европа. Така е положено началото на *Моравската мисия* (863–885), чиито резултати – създаването на слав. писменост, книжовен език и богослужение, имат трайни последствия в развитието на европ. християнска цивилизация. Дейността на виз. мисионери протича при силната подкрепа на Р., който очаква от тях да подготвят достатъчен брой слав. духовници, за да бъде създадена независима моравска църковна организация.

През 60-те г. на IX в. политическата история на Велика Моравия се развива противоречиво. В резултат на постоянните конфликти с Източната франкска държава на Р. се налага последователно да приема зависимост от нея и да я отхвърля, когато временно военно надмощие му дава такава възможност. В 864 Лудвиг Немски завзема обширни части от Велика Моравия; Р. е принуден да положи васална клетва и да разреши отново дейността на баварските мисионери в страната. През 866 Лудвиг Млади, син на Лудвиг Немски, предлага на Р. да участва в общи действия срещу баща му; няма обаче данни, че Р. се намесва. През 869 Лудвиг Млади предприема поход срещу Велика Моравия и навлиза дълбоко в територията ѝ, но се оттегля, без да извоюва победа. Формално е отхвърлен и васалитетът на Р.

Нахлуването на Карломан в моравските земи в началото на 870 е използвано от нитранския княз Светополк, племенник и васал на Р., който се стреми към пълна власт над Велика Моравия. Заедно с Карломан Светополк подготвя заговор; по време на лов Р. е заловен и предаден на франките. Карломан поставя Светополк на моравския престол, а Р. изпраща на съд в Регенсбург. Съдът, ръководен от Лудвиг Немски, осъжда Р. на смърт. По-късно присъдата е заменена с ослепяване и Р. е изпратен в манастир.

Лит.: Novotný V. České dějiny. 1., 1. Praha, 1912, p. 294–349; Stanislav J. Rastic. – Slovenská reč, 14, 1948–1949, 9–10, p. 272–274; Havlík L. Velká Morava a Frankská říše. – Historické štúdie, 8, 1963, p. 129–180; Burr V. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den Bayerischen Bischöfen. – Cyrillo-Methodiana, p. 39–56; Гейль Ф. Византийское посольство в Великую Моравию на политическом фоне тогдашней Европе. – Magna Moravia, p. 85–119; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1971, с. 34–36, 40–44; Поулик Й. Вклад чехословацкой археологии в изучение истории Великой Моравии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 37–39; Ратко ш П. Великая Моравия – территория и общество. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 81–84; Kučera M. Postavy veľkomoravskej histórie. Martin, 1986, p. 90–130; Ratkoš P. Slovensko v dobe veľko-

moravskej. Košice, 1988, p. 42–56; Стойкова А. Първоучителят Методий. С., 1995, с. 31–59, 74–75; Vavřínek V. Slovanský panovník jako „Nový Konstantin". Boris Bulharský - Rastislav Moravský – Vladimír Kyjevský. – In: Cyrillomethodiana. In honorem Aemiliae Bláhová et Venceslai Konzal. Praha, 2001, p. 507–516.

Ана Стойкова

РУ̀ЖИЧКА, Рудолф (Růzička, R.) (20.XII.1920) – немски славист. Роден в Льобау, Саксония. Завършва средно образование в родния си град (1939). Следва в Лайпцигския унив. (1947–1950) и в Хумболтовия унив. в Берлин (1950–1951), където се дипломира по специалностите славистика и философия (1951). Към проблемите на старобълг. език го насочват преподавателите му Р. *Траутман* и Х. Х. Билфелд. През 1951–1960 работи в Слав. институт към Лайпцигския унив.; защитава докторска дисертация върху вида на глагола в Хрониката на Нестор (1956) и се хабилитира с труд за синтактичната система на старослав. причастия (1960); доц. (1961), редовен проф. по слав. и общо езикознание (1963–1986), ръководител на Катедрата по славистика и общо езикознание (от 1963). Редовен член на Германската АН (1966) в Берлин, член на Саксонската АН в Лайпциг (1972), на Международната граматическа комисия към Международния комитет на славистите (1963) и на Италианското лингвистично д-во, почетен член на Лингвистичното д-во на Чешката република (1991). Дългогодишен съиздател на „Zeitschrift für Slavistik" и на сп. „Russian Linguistics".

Рудолф Ружичка

Първоначалните проучвания на Р. са свързани с проблемите на глаголния вид в старобълг. и староруския език, на които са посветени монографията му върху глаголния вид в староруската *Повесть временных лет* (1957, заключителната глава е преведена на руски език в 1962), както и няколко статии. По-значителна част от научната му дейност представляват трудовете му върху различни страни на старобълг. синтактична структура в светлината на взаимоотношенията със синтаксиса на грц. език. Р. описва видовете конструкции, заети от гръцки, проследява процеса на заимстване и определя от позициите на трансформационно-генеративния подход понятието „заимстван синтаксис". Използването на трансформационно-генеративната теория при интерпретацията на фактите от старобълг. език и особено при реконструкцията на отделни фази от развоя му е принос както към методологията на неговото изследване, така и към общата езикова теория. За това свидетелстват публикациите му върху отношенията на старобълг. и грц. синтаксис с оглед на трансформационната граматика (1966) и за понятието „заимстван синтаксис" съобразно с теорията на трансформационната граматика (1966).

В специална монография Р. разглежда синтактичната система на старобълг. причастия и тяхното отношение към грц. език (1963). Тя е един от най-значителните съвременни трудове в областта на старобълг. синтаксис. Изчерпателното описание на тази недостатъчно из-

следвана материя е изградено върху дескриптивен методологически подход – използва се система от корелации. Чрез богат илюстративен материал Р. показва влиянието на грц. синтаксис за разпространението и оформянето на цялостната система от старобълг. причастни конструкции. В центъра на вниманието му е тяхното структурно описание като съществена страна от общата характеристика на старобълг. синтаксис. Трудът е значителен принос в изясняването на синтактичния развой на слав. езици.

В монографията са обосновани важни изводи относно високия ранг на преводаческото изкуство на Константин-Кирил и Методий и техните първи последователи. Р. е убеден, че за солунските братя грц. език е бил рòден, а езика на славяните те са познавали до съвършенство. Особено значителна е напр. тяхната намеса при въвеждането на dativus absolutus в книжовния старобълг. език – според него замяната на грц. абсолютен генитив с абсолютен датив и неговото широко използване се дължи на „волевата сила и тежестта на великите личности" на слав. първоучители. Билингвистичната практика на двамата братя ги е подтикнала към тази замяна, която е превърнала причастната конструкция в автентична съставна част на старобълг. синтактична система. Анализирайки три типа отклонения от грц. оригинал при превода на причастията, Р. обръща внимание на умението на преводачите да разширяват и трансформират определени езикови структури, за да постигат точния смисъл на превеждания текст. Едно от доказателствата за това е замяната в редица случаи на грц. причастни конструкции с подчинени изречения.

Съч.: A. Dostál. Studie o vidovém systému v staroslověnštině. Praha, 1954 (рец.). – ZS, 2, 1957, p. 606–621; Der Verbalaspekt in der altrussischen Nestorchronik. Berlin, 1957 (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 14), 107 p.; Griechische Lehnsyntax im Altslavischen. – ZS, 3, 1958, p. 173–185; Struktur und Echtheit des altslavischen Dativus absolutus. – ZS, 6, 1961, p. 588–596; Глагольный вид в „Повести временных лет". Глава XI. Заключение. – В: Вопросы глагольного вида. М., 1962, с. 308–319; Греческие синтаксические заимствования в старославянском языке. – В: IV Международный съезд славистов. Материалы дискуссии. 2. М., 1962, с. 251–252; Zur Genesis des slavischen Verbalaspekts. – IJSLP, 5, 1962, p. 16–27; Das syntaktische System der altslavischen Partizipien und sein Verhältnis zum Griechischen. Berlin, 1963 (Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 27), 17+395 p.; R. Večerka. Syntax aktivních participií v staroslověnštině. Praha, 1961 (рец.). – ZS, 9, 1964, p. 712–720; О понятии „заимствованный синтаксис" в свете теории трансформационной грамматики. – ВЯ, 15, 1966, 4, с. 80–96; Beziehungen zwischen altslavischer und griechischer Syntax im Lichte der Transformationsgrammatik. – In: Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia, 1966. 6. Sofia, 1968, p. 749–752; Betrachtung zur Lehnsyntax im Altslavischen. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 303–308; Typologie der Diathese slavischer Sprachen in parametrischen Variationen. – WSl, 31, 1986, p. 225–274; Zur Problematik der Lehnsyntax im Altbulgarischen. – Symposium Methodianum, p. 657–662.

Лит.: Horálek K. Jazykovědná slavistika v neslovanských zemích. – Slavia, 33, 1964, p. 483; Linguisten-Handbuch. Biographische und bibliographische Daten deutschsprachiger Sprachwissenschaftler der Gegenwart. 2. Tübingen, 1994, p. 788.

Лили Лашкова, Ваня Мичева

РУМЪ́НСКА РЕДА̀КЦИЯ – вж. *Редакции* на старобългарския език.

РУ̀НИ – вж. *Прабългарски рунически знаци*.

РУ̀СЕК, Йежи (Rusek, J.) (9.X.1930) – полски езиковед българист. Роден в Рушча Долна край Сандомиеж, Полша. Получава средно гимназиално и педагогическо образование, след което учителства. Завършва слав. филология (профил българистика) в Ягелонския унив. в Краков (1955). Като студент работи в Катедрата по слав. филология като младши асистент. През 1962 под ръководството на Т. *Лер-Сплавински* защитава докторска дисертация на тема „Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłu-

dowa. Studium nad rozwojem analityzmu w języku bułgarskim“ (публикувана през 1964). Д-р на хуманитарните науки (1963). Специализира в Б-я, Югославия, Съветския съюз. Доц. (1968); през 1983 се хабилитира за проф. с труда си „Studia z historii słownictwa bułgarskiego“ (публикуван през 1984); извънреден (1989) и редовен (1996) проф. Зам.-декан (1969—1971) и декан (1971–1978) на Филологическия фак. в Ягелонския унив.; зам.-директор (1974–1981, 1991–1993) и ръководител на Катедрата по бълг. и македонска филология (от 1994) в Инст. за слав. филология при Университета. Същевременно преподава в Шльонския унив. Член на Президиума на Комитета по славянознание при Полската АН, на Комисията по славистика и езикознание при Отдела на Полската АН в Краков; зам.-председател на Библейската комисия при Международния комитет на славистите. Участва в редакционните колегии на поредицата „Studia z Filologii Polskej i Słowiańskej“ и на сп. „Rocznik slawistyczny“. Евтимиевска награда на Великотърновския унив. (1977), д-р хонорис кауза на Софийския унив. (1997) и на Пловдивския унив. (1999). Носител на Кавалерски кръст на Полското възраждане. Орден „Кирил и Методий“ I ст.

Проучванията на Р. са съсредоточени в няколко тематични области от среднобълг. период на бълг. език: граматическата структура и нейните изменения, лексикалната система, езиковите особености на книжовни паметници, свързани с текстовата история на Триода и Патерика, езика на отделни книжовници, следите от взаимодействието на бълг. език с другите балк. езици (главно в лексикалната сфера). Частично в неговите изследвания намират място и други проблеми – успоредни явления в южнослав. и другите слав. езици, етимологически разработки и др.

Р. изследва монографично падежната система в Хлудовия триод, среднобълг. книжовен паметник от XIII в. При съществителните имена той открива особености, характерни изобщо за среднобълг. език: взаимодействие между различните типове склонения; обобщения на някои падежни окончания; отмиране на непродуктивни типове склонения и преход на съществителни от тях в други типове, и др. При прилагателните имена установява, че е изчезнала семантичната разлика между простите и сложните прилагателни, а при формите за мн. ч. са изчезнали родовите окончания. Съществени иновации Р. посочва при различните видове местоимения. Особено показателни са обобщенията му относно функционирането на падежната система. Той намира много грешки в употребата на падежите, които му позволяват да направи съществения извод, че езикът на авторите на Хлудовия триод отразява напреднала фаза в развитието към аналитизъм. Примери за аналитизъм при съществителните имена той намира при всички склонения в ед. и мн. ч. При съществителни от *а*-склонение и ja-склонение формата за вин. пад. изпълнява функция на общ падеж; много е ог-

Йежи Русек

раничена употребата на род. пад.; налице са случаи на употреба на предлог на с форма за общ падеж вм. форма за род. пад. с притежателна функция. Сравнително по-добре са запазени функциите на дат. пад., въпреки че се откриват случаи на аналитично изразяване. При личните имена много често се използва винителната форма вместо родително-винителната. Твърде напреднала е граматикализацията на предлога на покрай запазването на някои от конкретните му значения. С предлог съ и обща падежна форма се изразява старият социативен и инструментален твор. пад. Промяната към аналитизъм е обхванала и причастията: те се превръщат в несклоняеми и често се заменят с лични глаголни форми. Твърде важно е твърдението на Р., че във връзка с изчезването на склонението вече се появяват случаи на удвоено допълнение, с което се измества хронологическата граница на възникването на тази ярка балк. черта на бълг. език.

Многобройни и особено резултатни са изследванията на Р. върху проблеми на бълг. истор. лексикология. В монографията си „Studia z historii słownictwa bułgarskiego" той очертава няколко лексико-семантични групи (названия на части от човешкото тяло, на дома и неговото устройство, на животни, роднинска терминология, някои глаголи и др.), като обстойно разглежда думи с неосветлена дотогава история – напр. бъбрек, шия, гръклян, къща, прозорец, куче, камила, баща, намеря, боледувам и т. н. Предмет на други публикации са лексикални иновации в някои писмени паметници (напр. заборавям 'забравям', викам 'зова, крещя', ручък 'закуска, обед'), семантични иновации (конец 'нишка', врат 'шия'). В истор. план са изследвани думи като нине, сега, чуя, грижа и редки думи (напр. бръдоква и лощ-ѵне 'маруля', калежь 'потир, чаша за причастие', вѣжа, вежа 'кухня'), обръща се внимание на лексикалните варианти (напр. моудитн – къснѣтн, кладазь – стоуденьць, раунтн – волнтн, златарь – златникъ), набелязват се значителен пласт заемки от грц. език и прабълг. думи с крайно рядка употреба (быумогъ 'вид обувки', соурница 'вид музикален инструмент, тръба', белоугъ, коумиръ, капъ и др.). Като цяло историко-лексиколожките проучвания на Р. се характеризират с търсене на съответствия във всички известни писмени паметници и в другите слав. езици, издирване на континуанти в съвременните бълг. диалекти, документиране на лексемата в съседни (балк.) езици.

Обект на дългогодишен изследователски интерес на Р. е проблематиката около *Патерика*. Във връзка с двете основни концепции за същността на т. нар. *отечески книги*, които Методий превежда в края на живота си, той се присъединява към тезата на Н. *ван Вейк*, според която слав. първоучител превежда кратката редакция на Скитския патерик, запазена в среднобълг. ръкопис от XIII в. (Cod. slav.152 от сбирката на Михановић в Университетската библиотека в Загреб). В две публикации (1973, 1976) Р. изтъква онези езикови черти на паметника, които му дават основание да го свърже с преводаческата дейност на Методий – голям брой архаични лексеми и граматически форми, както и редки моравизми. Според него лингвистичният анализ на Скитския патерик убедително свидетелства за връзката на превода с панонско-моравска среда. В защита на своята теза (и на становището на Е. *Блахова* и А. С. *Львов*) той води полемика с Т. А. Иванова, отстояваща мнението, че Методий е превел Синайския патерик; за него Р. смята, че е възникнал на „българо-македонска територия". Р. не приема и хипотезата на Св. *Николова*, която определя Сводния патерик от XIV в. (№ 1036 от НБКМ) като представител на Методиевия превод. Научните си аргументи за състава и времето на възникване на Сводния патерик той излага в

отделна статия (1974), свързвайки го с бълг. книжовническа среда от XIV в.; изразява дори и конкретно предположение – ръкопис № 1036 от НБКМ е създаден по времето на Иван-Александър (1331–1371) от високообразован книжовник, който може да се отъждестви със стареца Йоан от светогорската лавра „Св. Атанасий Атонски".

Важно допълнение към разработките на Р. върху старобълг. превод на Патерика са археографският и езиковият анализ на ръкописа от 1380 (№ 2/25 от сбирката на Рилския манастир), определен от Хр. Кодов и Б. Райков като своден патерик от западнобълг. безюсова редакция. Според Р. кодексът значително се различава от познатите в медиевистиката ръкописи от този тип. Основание за този извод му дават главно иновациите при съществителните на -тель, глаголите и други особености. От гледна точка на синтаксиса той намира сходства между ръкопис № 2/25, Скитския и Синайския патерик. Класифицира архаизмите, новите и редките думи, чуждиците (латинизми, гърцизми, турцизми, германизми) и илюстрира изводите си с много примери, извлечени от бълг. диалекти и от лексиката на разнообразни паметници (патерик от Крък, Погодиновия псалтир, Син. евх., Асем. ев., ЖК и др.).

Р. прави опит да очертае историята на първите преводи на *Триода*. В статията си „За езика на Битолския триод" (1981) той изяснява, че този кодекс, възникнал в Западна Македония през XII в., не е пряк превод от грц. оригинал, а препис от по-стара слав. глаголическа подложка. Подробният езиков анализ на паметника му дава основание да изтъкне негови общи черти с Болонския псалтир и Охридския апостол – архаични морфологични форми: асигматичен аорист (нападѫ), I и II сигматичен аорист (провасѧ, вкрадошѧ), ново глаголно окончание за 1 л. мн. ч. (плачѫмѣ сѧ) и рядката местоименна форма тоговъ. Според Р. честата употреба на обща форма след предлози (напр. иконѫ съ образъ, нѫ жтробѫ) е доказателство за развоя на бълг. език от синтетизъм към аналитизъм. Специално внимание се обръща на лексиката, отличаваща се с многобройни архаизми и непреведени грц. думи, някои от които (напр. телонъ) се срещат само в най-старите слав. триоди (Шафариковия, Загребския, Орбелския), в Супр. сб. и в съчиненията на *Йоан Екзарх*. Акцентира се върху широко употребените в Битолския триод вторични итеративни глаголи на -ова, -ева (нарѣковати, разлѫчевати), характерни за говора на Кичево, и се подкрепя тезата на И. Иванов за Битолския триод като отражение на прехода между старобълг. и среднобълг. езиков период, както и мнението на Кодов, че той е важно свидетелство за истор. диалектология на кичевския говор.

Р. проучва новозаветните текстове и паримиите в бълг. преписи на триодите, възникнали през XIII в.: ръкопис № 933 от НБКМ, Хлудовия, Пловдивския и Орбелския триод. Според него евангелските части в тях разкриват, от една страна, непосредствена връзка с най-старите глаголически паметници, отразяващи преводаческата дейност на Кирил и Методий, а от друга – зависимост от по-нови, прередактирани в Преслав евангелски текстове. Чрез съпоставителен анализ се доказва, че в Хлудовия триод и в триод № 933 от НБКМ са запазени най-архаичен превод и преславски превод на евангелския текст.

Вниманието на Р. привличат и проблеми от историята на слав. превод на аскетическата литература. Наблюденията му върху текста на Паренесиса от Ефрем Сирин в ръкопис от 60-те г. на XIV в. (№ 3/7/29 от сбирката на Рилския манастир) са от съществено значение за решаването на въпроса за слав. превод на *Паренесиса*. Р. доказва, че избрани слова от Рилския паренесис са преведени на старобълг. език по времето на Методий. Той подкрепя твърдението на Ив. *Гошев* за следи от Паренесиса в *Рилски-*

те глаголически листове, сравнява езиковите особености на Рилския и на Лесновския паренесис от 1353 (№ 297 в НБКМ). При направения от Р. първи опит за езиков анализ на Рилския паренесис се установява, че неговата морфология е типично среднобългарска, текстът изобилства с прабълг. (напр. клобоукъ, сокалиница), грц. и тюркски лексеми, характерни за Симеоновия изборник от 1073, творбите на Йоан Екзарх, Супр. сб; добре са застъпени преславизмите (напр. лѣвъ, шюзи, свѣще), богато е представена битовата лексика. Изводът е, че езиковите черти на Рилския паренесис отвеждат към Източна Б-я.

В отделни свои публикации Р. систематизира наблюденията си върху езика на Йоан Екзарх, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, *Константин Костенечки*. В публикацията „Из наблюденията върху лексиката на Екзарховия „Шестоднев“ (1995) очертава три семантични кръга в съчинението (части на тялото, птици и дървета, архитектура) и разглежда отделните лексеми, като привлича примери от други средновековни паметници (Евангелие, Псалтир, Апостол, творби на Презвитер *Козма*), от слав. (чешки, словенски, словашки, руски) и балк. (румънски, албански и новогрц.) езици, от съвременния бълг. език и негови диалекти (в Западна Б-я, Родопите, Егейска Македония). Според Р. лексикалното богатство на Шестоднева е ценен извор не само за бълг. истор. лексикология, но и за сравнителното слав. словообразуване. Р. се занимава специално и с лексиката на Иван-Александровия сборник от 1348.

Съч.: Ze studiów nad nazwami czynności w języku bułgarskim i macedońskim. – Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Filologia, 4, 1958, p. 203–244; Krakowskie fragmenty średniobułgarskiego Triodu z XIII w. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 6, 1962, p. 440–442; За среднобългарските винителни форми на анафоричното и относителното местоимение в женски род еѫ, ежже, неѫ. – БЕ, 12, 1962, с. 100–103; Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 7, 1963, p. 166–169; По въпроса за хронологията на удвояване на допълненията в българския език. – БЕ, 13, 1963, p. 141–143; Deklinacja i użycie przypadków w Triodzie Chłudowa. Studium nad rozwojem analityzmu w języku bułgarskim. Wrocław, 1964, 210 p.; Formy czasownikowe w Triodzie Chłudowa. (Przyczynek do historii form czasownikowych w języku bułgarskim). – RS, 26, 1966, p. 83–93; Z historii komparatywu w językach bułgarskim i macedońskim. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 10, 1966, p. 124–127; Бележки върху развоя на причастията в българския език. – БЕ, 16, 1966, с. 477–490; O języku Triodu Szafaryka. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 1967, p. 489–492; Słownictwo średniobułgarskih Triodów. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 1967, p. 227–230; Балканизмы в среднеболгарских памятниках XII–XIII вв. – In: Actes du Premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. 6. Sofia, 1968, p. 145–148; Из лексиката на среднобългарските триоди. – ИИБЕ, 17, 1969, с. 149–180; Triod Orbelski. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 14, 1970, 1, p. 113–115; Ze studiów nad słownictwem bułgarskim. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 14, 1970, 2, p. 550–552; Ze studiów nad słownictwem Eutymiusza. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 16, 1972, 1, p. 100–102; Czy Metody przetłumaczył Pateryk i który ? – In: VII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Warszawie 1973. Streszczenia referatów i komunikatów. Warszawa, 1973, p. 111–113; Słowiańskie imperfektum na тъ. – Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych PAN, 17, 1973, 1, p. 114 – 116; Към проблемата за гръцките заемки в българския език. – В: Славистични проучвания. Сборник в чест на VII Международен славистичен конгрес. С., 1973, с. 273–279; Българското диалектно *вързобъл*. – В: Езиковедски изследвания. В памет на проф. д-р Стойко Стойков. С., 1974, с. 293–298; Промени в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях. – В: Търновска книжовна школа. 1371–1971. С., 1974, с. 179–196; O nazwie bułgarskiego miasta Vidin. – In: Studia indoeuropejskie. Wrocław, 1974, p. 197–203; Кон проучувањата на јазичните контакти меѓу Грците и јужните Словени. – MJ, 25, 1974, с. 99–107; Przyczynki do historii języków macedońskiego i bułgarskiego. – Прилози на Македонската академија на науките и уметностите. Одделение за општествени науки, 5, 1974, с. 59–82; O tzw. Pateryku Kompilacyjnym. – Slovo, 24, 1974, p. 93–104; Czy Metody przetłumaczył Pateryk i który? – Slavia orientalis, 25, 1976, p. 483–491; Z nawiązań leksikalnych ukraińsko-południowosłowiańskich. – SFFUKB, 36. Philologica, 1976, p. 69–79; За българския превод на „Повест за Акир Премъдри“. – В: Славистични проучвания. В чест на VIII Международен славистичен конгрес. Велико Търново, 1978, с. 115–134; Pateryk Rylski. Nr. 2/25. – Slovo, 28, 1978, p. 107–120;

Из историята на няколко български думи. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 299–308; O pierwotnym przekładzie Triodu. – Slavia orientalis, 28, 1979, 4, p. 427–434; O przedrostkowych formacjach gradacyjnych w języku bułgarskim. – In: Opuscula polonoslavica. Wrocław, 1979 (Munera linguistica Stanislao Urbańczyk dedicata), p. 313–320; Из историята на българистиката в Краков. – Съпоставително езикознание, 4, 1979, 5, с. 56–62; К древнейшим заимствованиям тюркского происхождения в болгарском языке: тълпъгъ 'мешок из целой кожи' [Русек Й., М. Рачева]. – БалкЕ, 23, 1980, 1, с. 39–41; 80 години българистика в Краков. – ЕЛ, 35, 1980, 4, с. 118–122; Старозаветните части в триода и значението им за реконструкцията на първоначалния превод на паримейника. – ГСУфсф, 74, 1980, 3, с. 37–41; Из лексикалните особености на езика на Евтимиевите ученици и последователи. – В: Търновска книжовна школа. 2. С., 1980, с. 293–300; Uwagi o Pateryku Rylskim z XIV wieku. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 20, 1980, 1, p. 79–80; Uwagi o słownictwie Jana Egzarchy. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 23, 1981, p. 338; Значението на по-късните преписи за реконструкцията на езика на Кирил и Методий. – ЕЛ, 36, 1981, 3, с. 67–69; Średniobułgarskie bukar, bukvar 'grammateus'. – RS, 41, 1981, p. 43–48; Średniobułgarskie *вдигни* 'kuźnia'. – MJ, 30, 1981, c. 225–228; За езика на Битолския триод. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 2, p. 72–78; Język bułgarski XII–XIV wieku (na podstawie przypisków do zabytków). – In: Trzynaście wieków Bułgarii. Warszawa, 1983, p. 35–46; Из историята на предложните конструкции със значение 'praeter' в българския и полския език. – Съпоставително езикознание, 8, 1983, 2, с. 45–50; Лексиката на българския език като отражение на хиляда и триста годишното развитие на българския народ. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Исторически развой на българския език. 1. С., 1983, с. 247– 271; Из старобългарската лексика. – Palaeobulgarica, 7, 1983, 4, p. 34–51; Studia z historii słownictwa bułgarskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984, 208 p.; Literatura Rusi Kijowskiej w słowiańskim i światowym kontekście. – Biuletyn slawistyczny, 9, 1984, p. 47–51; Ze studiów nad słownictwem najstarszych słowiańskich prologów. – MJ, 32–33, 1984, c. 623–636; Słownictwo języka bułgarskiego zwierciadłem 1300-letnej historii narodu bułgarskiego. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 26, 1984, 1, p. 97–98; Jucho slanitkovo w Orbelskim Triodzie. – MJ, 34, 1985, p. 149–150; W cieniu Wielkiego Brata (na 1100 rocznicę śmierci Metodego). – In: Od Wisły do Maricy. Kraków, 1985, p. 145–153; Z historii kilku terminów chrześcijańskich (na materiale języka bułgarskiego). – Die slawischen Sprachen, 9, 1985, p. 79–92; Професор Франчишек Славски на 70 години. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 3, p. 3–7; Честването на 1100-годишнината от смъртта на славянския първоучител Методий в Полша. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 4, p. 75–78; Из старобългарската лексика. – В: Помагало по българска историческа лексикология. С., 1986, с. 131–142; Z dziedzictwa Cyrylometodejskiego w językach bułgarskim i polskim na przykładach grupy wyrazów terminologii chrześcijańskiej. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 29, 1986, p. 106–107; Badania Małeckiego nad językiem staro-cerkiewno-słowiańskim. – Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze, 85, 1987, p. 65–70; Zapożyczenia romańskie w starych zabytkach bułgarskich. – Die slawischen Sprachen, 12, 1987, p. 123–137; Формиране на лексиката на съвременния български език. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език. С., 1987, с. 141–150; Protobułgarzy i ich rola w dziejach języka bułgarskiego. – SFPS, 24, 1987, p. 231–244; Z dziedzictwa Cyrylometodejskiego w językach bułgarskim i polskim na przykładzie wybranych grup semantycznych terminologii chrześcijańskiej. – In: Tradycje Cyryla i Metodego w literaturach słowiańskich. Warszawa, 1988, p. 23–36; Leksykalne innowacje języków południowosłowiańskich. – In: Z polskich studiów slawistycznych. Seria 7. Językoznawstwo. Prace na X Międzynarodowy kongres slawistów w Sofii 1988. Warszawa, 1988, p. 351–362; Das Problem der Teilnahme Methods an der Übersetzung liturgischer Bücher. – In: Selecta Slavica. 13. Neuried, 1988, p. 247–253; Udział Metodego w przekładzie ksiąg liturgicznych. – SFPS, 26, 1990, p. 227–235; Rok Metodiański. Próba podsumowania. – Biuletyn slawistyczny, 12–13, 1987–1988, p. 45–58; Евангелските части в Триодите и най-ранните преводи на Евангелието. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 19–24; Pożegnanie profesora Kujo Kujewa. – Ruch literacki, 33, 1992, p. 168–170; Из наблюденията върху лексиката на Йоан-Екзарховия „Шестоднев". – Palaeobulgarica, 16, 1992, 4, p. 27–33; Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. – In: Miklošičev zbornik. Ljubljana, 1992, p. 29–40; Svetomir Todorov Ivančev (1920–1991). – SFPS, 31, 1993, p. 7–10; За славянския превод на Паренесиса от Ефрем Сирин. – В: Търновска книжовна школа. 5. Велико Търново, 1994, с. 335–347; Из наблюденията върху лексиката на Екзарховия „Шестоднев". – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 262–268; Professional Names in Old-Church-Slavonic. – In: XII Międzynarodowy kongres slawistów. Kraków 27. VIII–2. IX. 1998. Streszczenia referatów i komunikatów. Językoznawstwo. Warszawa, 1998, p. 180–181; За Ягичевия Златоуст. – In: Acta palaeoslavica. 1. Sofia, 2000, p. 9–14; Изток и Запад в лексиката на българския език през Средновековието. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 54–63.

Лит.: Куев К., Л. Шверчек. Проф. Йежи Русек – виден славист и българист. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 115–116; Куева Л., К.

Б а х н е в а. Признание за професор доктор Йежи Русек (род. на 9. X. 1930 г.). – Българска реч, 3, 1997, 1–2, с. 62–63; Б и о л ч е в Б. Професор д-р Йежи Русек – доктор хонорис кауза на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. – Българска реч, 5, 1999, 1, с. 44–45; Б о я д ж и е в А. Професор Йежи Русек на 70 години. – Българистика, 1, 2000, с. 93–95; Съкровище словесьноѥ. Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Kraków, 2000, 244 p.; Profesor Jerzy Rusek. Sylwetka Jubilata. – In: Съкровище словесьноѥ. Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Kraków, 2000, p. 5–8; Jerzy Rusek. Wykaz publikacji. – In: Съкровище словесьноѥ. Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Kraków, 2000, p. 9–19.

Максим Младенов,
Елена Томова

РЪ̀СКА РЕДА̀КЦИЯ – вж. *Редакции* на старобългарския език.

РЪ̀ШКИ ПИСМЕНА̀. В гл. 8 от ЖК се споменава за евангелие и псалтир, написани с Р. п., които слав. първоучител Константин-Кирил Философ намира по време на *Хазарската мисия* в *Херсон*, както и за човек, говорещ езика на тези книги: Н обрѣт же тоу є҃ѵ҃лїе и ѱалтирь, роуш'кы писмене писано, и ѵ҃лка обрѣть, глюща твою бесѣдою; и бесѣдовавь съ нимь и силоу рѣчи прїемь, своен бесѣдѣ прикладае разлнчїе писмень, гласнаа и съгласнаа, и къ б҃оу м҃твоу дрьже, вьскорѣ научеть ѵистн и сказовати. Н дивлѣахѫ се емоу, б҃а хвалеще (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 96). В преписите на ЖК се срещат още вариантите роськы писмены, роуськыимн писмены, роушкымн писмены. Опити да се обяснят наименованието и езиковият характер на Р. п., както и достоверността на сведението изобщо се откриват: 1) в коментарите към гл. 8 на критическите издания на ЖК; 2) в пообщи изложения за живота и дейността на слав. първоучители; 3) в частни изследвания върху Хазарската мисия, началото на слав. писменост и евентуалното ѝ наличие преди Моравската мисия, връзките на *глаголицата* и *кирилицата* с други графични системи, истор. извори за живота и делото на Константин-Кирил Философ, и др.; 4) в статии, посветени специално на въпросния пасаж от ЖК.

Още А. В. *Горски* и О. М. *Бодянски*, по-късно и много други специалисти, напр. А. С. *Львов*, разглеждат епизода за книгите, написани с Р. п., като късна интерполация в ЖК. Въз основа на текстологически анализ Львов изказва хипотезата, че всички случаи на употреба на лексемата пнсмѧ са късни вмъквания в ЖК, тъй като според него пнсмѧ и пнсмена със значение „буква“, „азбука“ са характерни само за източнобълг. ръкописи и не се срещат в Кирило-Методиевите преводи. Твърдението на Львов обаче не е точно – пнсмѧ се открива в Зогр. ев., Асем. ев. и Супр. сб. Р. *Оти* приема епизода с Р. п. за житиеписен похват, свързан с цифровата символика и подчинен на канона за троичност при представянето на събития и действия в агиографския жанр.

Поради съвпадение на съвременното прилагателно „руски“ с наименованието на писмената от Херсон – роуськы, роушкы, широко разпространение е получила хипотезата за руския характер на Р. п., която има няколко варианта. Съпоставката на знаци върху археол. находки от II–III в. от п-в Крим с глаголическото писмо на Константин-Кирил Философ довежда до формулирането на т. нар. руска глаголическа хипотеза за произхода на Р. п. Същите „загадъчни“ знаци от Крим се съпоставят с руническата писменост, при което част от тях, поради близостта в начертанията си с руническите графеми, се тълкуват като рунически „черти и резки“. Разновидност на руската руническа хипотеза е свързването на Р. п. с общогерманския футарк (старинна германска руническа азбука от 24 знака). В други изследвания Р. п. се отнасят към грц. курсивно писмо, упот-

ребявано от гърците, живели в Херсон през VIII–IX в. Някои учени приемат, че азбуката, с която са били написани евангелието и псалтирът от Херсон, е кирилицата. Хипотезата за руски глаголически произход на Р. п. се възобновява след откриването на голямо количество грамоти върху брезови кори от XI–XIV в. Датировката на грамотите обаче ги отнася към по-късна епоха, след създаването на Кирило-Методиевата писменост и разпространението ѝ във Велика Моравия, Панония и Б-я, а наличието на ранна писменост в Новгород се свързва с преславската правописна нормативност. Привърженици на хипотезата за руския произход на Р. п. са В. И. *Григорович*, Е. В. *Барсов*, А. С. Архангелски, М. П. *Погодин*, Н. К. *Николски*, Н. А. Константинов, Г. Н. Коляда, П. Я. Черних, Е. И. Епщейн, В. А. *Истрин*, Е. *Георгиев* и др. Аргументацията в подкрепа на руския (глаголически, рунически или гръцки) произход на Р. п. е недостатъчно обоснована – не се знае какво са означавали „загадъчните" знаци от Крим, критиката отбелязва, че между III и IX в. има необяснено прекъсване на традицията, сочи се, че съпоставянията имат формален характер, и т.н. Не са получили популярност в науката и хипотезите за руско-тмутараканski или за прабълг. произход на Р. п.

Част от мненията се изграждат върху предположението за допусната грешка от страна на преписвачите, които са заменяли непознатото наименование с близка по звучене дума. В този аспект Р. п. се обясняват като роумьскъı от роумъ 'Византия' и се отнасят към грц. писмо (В. В. Макушев) или като оускъı 'тесни' и се свързват с евр. скорописно писмо (Ив. *Гошев*). Най-голяма популярност сред този тип хипотези е получило обяснението за замяната на соурьскъı чрез метатеза соуръı > роусъı (А. *Ваян*, Р. О. *Якобсон*, Х. *Лънт*, В. Кипарски, Т. А. Иванова и др.). Привържениците на това мнение сочат, че подобна замяна се открива в преписи на съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите" (ѧсоуре заменено с роусе-), а също и в Синодалния препис на Първия новгородски летопис (1104), в който новопристигналият в Киев епископ Никифор е обявен за мнтрополнтъ сурьскын вм. роускын, както е в останалите три преписа от архаичната редакция на съчинението. Аргумент, привеждан в полза на сирийската хипотеза, е наличието на името соурн в прението с триезичниците от ЖК (в препис № 987 от Московската синодална библиотека и в препис № 1318 от Новгородската софийска библиотека се чете роусн). В нито един от преписите на ЖК обаче не се открива форма соурьскын вм. роусьскын / роушкын за Р. п. От друга страна, според *Проложното житие на Кирил*, което редица учени приемат за ранна творба, той още в младежките си години е владеел сирийски: въ трн мцн наоучн сѧ всен хытростн н мдртн. н четырмн ꙗзыкн философнн наоучнвь сѧ, н елнньскн н рнмьскы. сурьскы жндовьскнн (Жития Кирилла и Мефодия. М.-С., 1986, с. 253). Въпреки неясните и спорни моменти сирийската хипотеза остава сред най-вероятните обяснения за известието. Г. А. *Илински* свързва Р. п. с проусьскы < спржжьскы или фржжьскы (от φράγγος – 'франк'): „имя франк (φράγγος) обозначало германцев вообще, не исключая и скандинавов" (1924, с. 62), поради което според него най-вероятно „фружките" писмена са готски, а човекът, говорещ на езика на тези писмена, е гот; в прението с триезичниците Константин-Кирил споменава и готьѳн между народите, които имат своя писменост и богослужение на роден език (ЖК, гл. 16).

Хипотезата за скандинавско-готския произход на Р. п. се основава на етническото наименование роси (средногрц. οἱ Ῥῶς, фински Ruotsi, естонски Rootś), с което са се назовавали германски племена, населяващи Скандинавия (варязи, шведи, свен). Последователи на скандинавската хипотеза са П. И. *Шафарик*, Фр. *Миклошич*, митрополит *Макарий*, С. Ф. Платонов, К. И. *Невоструев*, Ал. *Теодоров-Балан*, Д. *Цухлев*, П. А. *Лавров*, Фр. *Дворник*, Фр. *Гривец*, Цв. Тодоров и др. Предполага се, че росите християни са могли да използват превода на Евангелието и Псалтира, направен от Вулфила (Улфила) през IV в. на готски език. Противниците на готската хипотеза сочат, че на езика на преводите едва ли се е говорело през IX в. Привържениците на хипотезата не смятат възражението за основателно. Според тях грц. и лат. превод на Свещеното писание се употребяват дълго, а и старобълг. превод на Изборното евангелие и на Псалтира от Константин-Кирил Философ е използван в значително по-голям период от време, измерващ се с векове. Още един аргумент в полза на готската хипотеза е твърдението на някои учени, че произходът на германските руни може да се свърже с писмеността, създадена от Вулфила. В „История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г." (С., 1977) се казва: „По свидетелство на Гравий в Notitia bibliothecarum в една знаменита германска библиотека до наши дни се намират 4 евангелия, преведени на готски език от този преславен епископ [Вулфила]. Нещо повече, Олаф Верелиус в своята Runographia твърди, че този свети мъж е изобретател на рунite" (с. 31). Старогерманските рунически надписи на футарк се характеризират по езиковите си особености като германски, скандинавски и готски, т. е. готите са употребявали 24-знаковия футарк и като своя азбука. Вероятно същата азбука са използвали и кримските готи, за които има доказателства, че през IX в. са живели на Таврическия п-в. Що се касае до росите (варязите, шведите), някои историци изказват следното становище: „Участие шведских (варяжских) военных вождей и наемных отрядов в процессе формирования государства на Руси бесспорно (и оно облегчалось сходством стадий развития в обеих странах), но сам процесс начался до появления варягов и независимо от них" (История Швеции. М., 1974, с. 64). Германски рунически надписи се откриват не само в Швеция, Норвегия, Дания, но и в други европ. територии (Тиханова М. А. Следы рунической письменности в черняховской культуре. – В: Средневековая Русь. М., 1976, с. 11–17). Известни са многобройни топоними с първа част Рос-. За росите се съобщава и в Повесть временных лет. Приемането на християнството в Швеция започва през 20-те г. на IX в., а сведение за християнизирания народ рос се съдържа в Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси: „Имаме блага надежда, че новоогласеното в Христа и новопросветеното изпълнение на българите ще се върне пак във вярата, която му е предадена. Защото не само тоя народ е заменил предишното си нечестие с вярата в Христа, но и така нареченият народ рос" (Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Борис. С., 1917, с. 128). Следователно по времето на Хазарската мисия Константин-Кирил Философ е могъл да срещне рос християнин в Херсон, чийто език вероятно се е наричал рось кꙑн или роусьскꙑн (срв. и етимологията на Россия, Русь у Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. 3. М., 1971, с. 522). Присъствието на роси (варязи) и готи християни в Херсон през IX в. не се изключва от археолозите, така че и готската хипотеза не може да бъде пренебрегвана на този етап от развитието на кирилометодиевистиката.

Лит.: Горский А. О. О свв. Кирилле и Мефодии. – Москвитянин, 3, 1843, 6, с. 405–434 (същото в: Кирилло-Мефодиевский сборник. Под ред. М. Погодина. М., 1865, с. 5–42); Šafařík P. J. Památky drevního písemnictví Jihoslovanů. Praha, 1851, p. XXIV; Григорович В. И. О древней письменности славян. – В: Григорович В. И. Статьи, касающиеся древнего славянского языка. Казань, 1852, с. 62; Бодянский О. М. О времени происхождения славянских письмен. 1. М., 1855, с. 99; Григорович В. И. Заметки о Солуне и Корсуне. Одесса, 1872, с. 6; Макушев В. История болгар в труде К. О. Иречка. – ЖМНП, 196–197, 1878, с. 99; Барсов Е. В. Речь, читанная на торжественном соединенном собрании имп. Московского университета и имп. Общества истории и древностей российских 6 апр. 1885 в день тысячелетней памяти славянского первоучителя Мефодия. – ЧОИДР, 1885, 1, с. 15; Ягич В. Глаголическое письмо. – В: Энциклопедия славянской филологии. 3. СПб., 1911, с. 64–65; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 1. С., 1920, с. 73; Цухлев Д. Кирилица или глаголица в старата българска книжнина. Видин, 1923, с. 9–10; Ильинский Г. А. Один эпизод из корсунского периода жизни Константина Философа. – Slavia, 3, 1924, p. 45–64; Никольский Н. К. К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина Философа. – И по РЯС, 1, 1928, 1, с. 1–37; Лавров П. А. Евангелие и псалтырь, „роуськыми“ (рушкими) писмены писанные, в Житии Константина Философа. – И по РЯС, 1 1928, 1, с. 38–48; Vaillant A. Les „lettres russes“ de la Vie de Constantin. – RES, 15, 1935, p. 75–77; Jakobson R. Saint Constantin et la langue syriaque. – Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 7, 1939–1944, p. 181–186; Черных П. Я. К истории вопроса о „русских письменах“ в житии Константина Философа. – Ученые записки Ярославского педагогического института, 9 (19). История СССР, 1947, с. 1–14; Эпштейн Э. И. К вопросу о происхождении русской письменности. – УЗМГУ, серия истории, 15, 1947, с. 21–26; Коляда Г. Н. К вопросу о возникновении русской письменности. – Ученые записки Сталинабадского педагогического института. Филологическая серия, 3, 1953, с. 115–139; Gerhardt D. Goten, Slaven oder Syrer im alten Cherson? – Beiträge zur Namenforschung, 4, 1953, p. 78–88; Lunt H. G. Again the роуськыми писмены. – Cercetări de lingvistică, 3, 1958, supl., p. 323–326; Гошев Ив. С какво писмо са били написани двете книги, които създателят на славянското писмо намерил в Херсон. Към проблема за произхода на славянското писмо. – ЕЛ, 13, 1958, 4, с. 244–250; Львов А. С. Някои въпроси от кирило-методиевската проблематика. – БЕ, 10, 1960, 4, с. 297–319; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуке. М., 1963, с. 103–107; Лихачов Д. С. Могат ли да се смятат за славянски т. нар. „руски писмена“, споменати в Пространното житие на Константин-Кирил? – СФ-С, 2, 1963, с. 68; Георгиев Е. Письменность россов. – Cyrillo-Methodiana, p. 372–381; Kiparski V. Tschernochvostoffs Theorie über den Ursprung des glagolitischen Alphabets. – Cyrillo-Methodiana, p. 393–400; Auty R. The Gospel and Psalter of Cherson: Syriac or Russian? – In: To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday. 1. The Hague–Paris, 1967, p. 114–117; Ταχιάος Α.-Α. Τὰ Ῥωσικὰ γράμματα εἰς τὸν „βίον“ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. – In: Θεολογικὸν συμπόσιον. Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Π. Κ. Χρήστου. Θεσσαλονίκη, 1967, p. 289–310; Кипарский В. О происхождении глаголицы. – В: Климент Охридски. Материали за неговото честуване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 95–96; Иванова Т. А. Еще раз о „русских письменах“ (К столетию со дня смерти Константина-Кирилла). – СС, 5, 1969, 4, с. 72–75; Hauptová Z. Konstantinova misijní činnost a prameny slovanského písma. – Slavia, 38, 1969, p. 565–573; Събев Т. Пространното житие на Константин-Кирил – първостепенен исторически извор за Хазарската мисия. – ККФ 2, с. 305–315; Auty R. Slavonic Letters before St. Cyril: the Evidence of the Vita Constantini. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 27–30; Львов А. С. К истокам старославянской письменности. – Slavia, 44, 1975, p. 274–283; Бернштейн С. Б. Константин-Философ и Мефодий. М., 1984, с. 63–69; Лалева Т. Възникване, развой и съвременно състояние на научния интерес към делото на Кирил и Методий. – В: Изследвания по кирило-методиевистика. С., 1985, с. 11–12; Goldblatt H. On „Russkymi písmeny“ in the Vita Constantini and Rus'ian Religious Patriotism. – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. 1. Roma, 1986, p. 311–328; Чешмеджиев Д. За „руските букви“ в Пространното житие на Константин-Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевски студии, 10, 1995, с. 116–137; Thomson Fr. The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: Interpretation of the Bible. Ljublana, 1998, p. 633–637; Birnbaum H. Some Remaining Puzzles in Cyrillo-Methodian Studies. – Slovo, 47–49, 1999, p. 9–15; Чешмеджиев Д. „Руските букви“ в Пространното житие на Константин-Кирил. – В: Чешмеджиев Д. Кирил и Методий в българската историческа памет през Средните векове. С., 2001, с. 110–127.

Красимира Костова

С – двайсетата буква в старобълг. *азбуки* (в северносемитското писмо заема предпоследното, двайсет и първото, място и се нарича шин или син; в грц. азбучна последователност съответният знак, σ, е веднага след ρ). Названието ѝ е слово (съществително име в ср. р. 'слово', 'дума'; 'причина'), а числената ѝ стойност и в двете азбуки е 200, както е и в грц. числена система.

Близостта между начертанията на глаголическото *с* и двайсетиричното *и* не подлежи на никакво съмнение. Древните глаголити са чувствали тази връзка; в най-старата епоха калиграфите са изграждали двата знака от едни и същи фигури – и за тях единият е бил огледално обръщане на другия (по хоризонталата). Конструктивната близост става помалка в ръкописите, които са преход към хърватската глаголица, и все повече намалява след това. Но и в някои ранни старобълг. глаголически текстове (най-много в Син. евх.) са налице по-чувствителни отлики между двете фигури.

Конструкцията е изградена от две части, горна и долна. Долната е затворена геометрична фигура, която има два основни типа; при единия тя е оформена като триъгълник (сх. ⏢), при другия начертанието е трапецовидно (сх. ⏢). Първият е документиран най-добре в Син. пс. (във всички части), също в Клоц. сб., *Охридските листове*, интерполираните листове на Зогр. ев., а така също и в двата старинни почерка на *Киевските листове*; подобна на триъгълник е тази част още в *Пражките листове* и във *Виенските листове*. Трапецовидният тип има повече разновидности: горната му чертица може да не е напълно хоризонтална (сх. ⏢), както е напр. в Мар. ев., често в Зогр. ев. и другаде, а може там да има не едно, а две съвсем къси щрихчета, така че цялата долна част става неправилен петоъгълник (сх. ⏢) – такива начертания се виждат в почти всички глаголически почерци и особено добре личат при маюскулите. Едва ли може да има съмнение, че първичен е триъгълният тип и че другият се е появил в резултат от характерната за бълг. глаголица след втората половина на X в. тенденция към вертикално сплескване на буквените начертания, която е налагала или двата долни ъгъла да стават все по-остри (а това е пораждало възможност мастилото там да се разлее), или страничните чертици да се изправят и да бъдат съединени в горните си точки от допълнителна линийка, т. е. върхът на триъгълника да се отсече. Именно конструкцията с паралелни странични линийки се е утвърдила в хърватския глаголически унциал. Неин предшественик е чертежът за *с* в Син. евх., където долната част понякога е почти квадратче, забележимо по-тясно от горната част.

Горната част на знака се състои от две обърнати една срещу друга дъговидни линии, съединени отгоре чрез трета чертица, която може да бъде и права, и леко изпъкнала нагоре (или надолу). При минускулните начертания горната фигурка никога не е окръжност; когато е без резки ъгли, представлява неправилна елипса (сх. ⏢), която най-много се доближава до кръг в Асем. ев., често и в дребните начертания на буквата в Син. евх., където цялата фигурка наподобява силуета на гъбка (тип ⏢). В почерците на Син. пс. горната лигатурна линийка по принцип е права и докосва върха на триъгълничето (тип ⏢). За възможната мотивировка на глаголическия *с*-знак и за връзката му с начертанието за двайсетиричното *и* вж. и *Глаголица*.

В ранния развой на буква *с* в *кирилицата* няма съществени промени. Известно вариране се наблюдава в извивката на буквата, както при изписването на *е* и *о*.

Петър Илчев, Боряна Велчева

СÀВА (IX в.) – един от петимата известни по име ученици на Константин-Кирил и Методий, включен сред т. нар. *Седмочисленици*. Сведенията за него са твърде оскъдни. Името му се споменава в следните извори: 1. *Пространното житие на Климент Охридски* от архиепископ Теофилакт Охридски. В Житието С. е посочен сред най-близките последователи на солунските братя: „И мнозина пили от този учителен извор, между които избрани и корифеи на групата били Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава“. В текста на същия паметник името С. се заменя с *Лаврентий*, когато се описват гоненията, на които са подложени най-близките последователи на слав. първоучители. Това дава основание за предположението, че става дума за едно и също лице, сменило името си при монашеско пострижение. 2. Краткото житие на Кирил (*Успение Кирилово*). В него името е наред с имената Климент, Ангеларий, Горазд и Наум. 3. Грц. Служба за св. Седмочисленици (Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων), издадена в гр. Мосхопол през 1742. Името на С. се среща на няколко места заедно с имената Кирил, Методий, Климент, Горазд, Наум и Ангеларий. 4. Бориловия синодик – т. нар. Дриновски препис от XVI в., № 432 (634), л. 201 б, съхраняван в НБКМ в София. В славословие на Кирил, Методий и учениците им е включен и С.: Клименть вченикъ его епископъ Велкїе Моравы и вченикъ его Савъ и Горазда и Наума яко много и тѣ потрѫдишѧ се о словенскы книгѣ вѣдна имь память. 5. Съчинението „За буквите“ от *Черноризец Храбър* (т. нар. Почаевски препис от XVI в.). Изреждат се имената на Седмочислениците, като след С. е добавен и Лаврентий: Кѵрилъ и братъ мо҃ Меѳодїе. Горазда. Клїментъ. Наоумъ. Аггеларїе. Сава. Лавретїе. 6. Грц. Служба за Климент Охридски от *Димитър Хоматиан* (препис от края на XIV – началото на XV в. в ръкопис № 1134 от сбирката на Ватопедския манастир в Света гора). Съответният текст гласи: „Ти си тръгнал от Рим, Клименте блажени, // заедно с божествените мъже и твои съратници // Методий, Горазд, Наум и Сава...“

М. И. Манусакас съобщава за кратко житие на С., поместено заедно със *Службата за свети Седмочисленици* в малко известно издание, отпечатано във Венеция вероятно в началото на XVIII в. (срв. Ив. *Дуйчев*, с. 271–272). За книжовна дейност на С. са изказвани само догадки. Въз основа на акростих с името Сава в осма и девета песен на канона в Службата за Кирил Др. *Костич* (1937–1938) приема, макар и с уговорки, че тя е дело именно на този Кирило-Методиев ученик. Някои недостатъци в предложеното от Костич разчитане на акростиха изтъква Г. *Попов* (1988) – става дума за непоследователност при възстановяването на началните словоформи и при включването на богородичните тропари. Нов опит за възстановяване на акростиха прави Тр. Кръстанов (2000). Според него службата е колективно дело – първоначално С. е написал канона от осем песни с по три тропара, а Климент Охридски е добавил други песнопения. Не се изключва участието и на други автори.

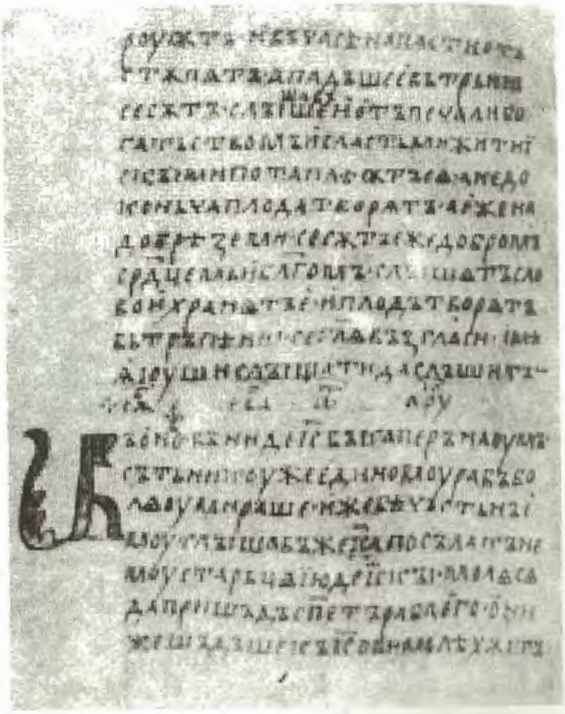
В съвременния църковен календар С. е сред св. Седмочисленици, чиято памет се чества на 27 юли.

Лит.: Палаузов Сп. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, с. 76–79; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с.

287–288 (фототипно изд. С., 1970); Kostič D. Български епископ Константин – писац службе св. Методију. – Bsl, 7, 1937–1938, p. 199–201; Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски. Прев. от гр. оригинал, увод и бележки Ал. Милев. С., 1955, с. 81; Георгиев Е. Кирил и Методий, основоположници на славянските литератури. С., 1956, с. 270–271; Grivec Fr. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 150; История на българската литература. 1. С., 1962, с. 85; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 81, 111; Дуйчев Ив. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. – ККФ 1, с. 271–272; Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. С., 1986, с. 66; Станчев К., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 113–114, 152; Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7), с. 227, 232; Кръстанов Тр. Неизвестен препис от Службата за св. Кирил Философ от XVI в. в празничен миней № 113 от сбирката на Църковноисторическия и архивен институт в София. – В: Климент Охридски – живот и дело. С., 2000 (Кирило-Методиевски студии, 13), с. 200–208; Кръстанов Тр. Сава Седмочисленик – старобългарски книжовник и светец от IX–X век. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 176–195.

Анисава Милтенова

САВИНА КНИГА – старобълг. кирилски ръкопис от X–XI в., по съдържание кратко изборно евангелие. От първоначалната книга са съхранени 129 листа. Паметникът е запазен като част от ръкопис Ф. 381 № 14, който сега се намира в РГАДА в Москва. Открит е от И. И. *Срезневски* (1866) в библиотеката на Московската синодална типография; на него принадлежат първото известие за С. к. и първата ѝ публикация (1868). Изданието е съпроводено от кратка кодикологическа, археографска, палеографска, правописна и езикова характеристика на ръкописа. Срезневски дава и наименованието на паметника – по името на поп Сава, отбелязано в две приписки, съвременни на основния текст, в полетата на л. 49а и 54а. По палеографски и правописни данни той датира С. к. от XI

Савината книга, X—XI в.

в. Поправки към публикацията прави В. *Ягич* (1881). Ново, с висока научна стойност издание подготвя В. Н. *Шчепкин* (1903). То съдържа кратко предисловие с основни данни за ръкописа и за издателските принципи, два словоуказателя – за евангелския текст и за богослужебните заглавки, две таблици с инициалите и заставките, снимки на четири страници от ръкописа: 127б, 133б, 134а, 142б. Поправки към издадения текст са направени от Н. М. Каринski (1914). Изданието на Шчепкин е възпроизведено в Грац (1959). През 1999 е публикувано поправено и допълнено издание на С. к. заедно с древноруските добавки от XI–XII и от края на XIII в. В него са отстранени грешките в подредбата на листовете, текстът е издаден по новата им номерация, за връзка с първото издание е добавена и старата пагинация. Приложено е пълно фототипно възпроизвеждане на ръкописа. Изданието е подготвено от

О. А. Князевская, Л. А. Коробенко и Е. *Дограмаджиева*. Кодикологическото и палеографското описание е направено от Князевская.

С. к. е обект на многобройни проучвания. След публикацията на текста ѝ материал от нея е включен във всички кодикологически, археографски, палеографски, изкуствоведски, правописни, езикови и текстологически изследвания върху старобълг. език и неговите паметници. Данни са привлечени и във всички обобщителни трудове за старобълг. език – граматики, речници, описи, каталози, палеографии. Има и значителен брой публикации, специално посветени на нея. След кратката характеристика на Срезневски Шчепкин (1899 и 1901) прави задълбочено изследване върху състава и историята на ръкописа и текста, пергамента, почерка, украсата и езиковите особености. В. А. *Погорелов* (1927) съсредоточава вниманието си върху своеобразието на ръкописа и морфологичните му особености. К. *Хоралек* (1948) анализира езика на ръкописа с оглед на текстовата история на евангелския превод и на съществото значение на паметника за реконструкцията на първоначалния старобълг. евангелски текст. В. Папазисовска (1970) обобщава дотогавашните изследвания за С. к.: кодикологически, археографски, палеографски, правописни, езикови. Останалите специално предназначени за С. к. проучвания са посветени на отделни проблеми. Ягич (1881) разглежда историята на ръкописа, А. *Лескин* (1905) – еровите гласни, И. *Бърбулеску* (1937) и Е. Врабие (1971) – произхода му, В. В. Бородич (1951) – сегашните форми от св. вид на глагола, Фр. *Славски* (1963 и 1978) – лексикалните архаизми и иновации, А. С. Новикова (1967, 1968, 1979) – употребата на падежите, К. Щайнке (1984) – причастните конструкции с оглед на грц. им съответствия, Е. Дограмаджиева (1991, 1993, 1995, 2000) – състава, историята на текста и календара.

Ръкопис Ф. 381 № 14, включващ С. к., е нееднороден по състав. Той съдържа четири части от различно време и различно място. Първите три дяла са последователни части на изборно евангелие: л. 1б–24б е древноруски препис от XIII–XIV в., л. 25а–151б и 164аб – старобълг. препис от X–XI в. (именно С. к.), л. 152а–163а – древноруски препис от X–XII в. Четвъртият дял – л. 165, съдържа апостолско и евангелско четиво за освещаване на храм от показалеца „Евангелия различни на всяка потреба". Разлиновката на листа е същата като на С. к. – 19 линии, но са изписани 21 реда. Почеркът е подобен на почерка в С. к., но се отличава в изписването на някои букви, думи и съкращения. Поради това Шчепкин приема, че указателят е писан през XI в. във връзка със С. к. от преписвач от същата школа и в същата страна.

Нееднородният състав на книгата е последица от нейната съдба. С. к. е писана в Източна Б-я през X или XI в. Ягич (1881, p. 583) и Г. А. *Илински* (1908, с. 5) изказват предположение, че ръкописът е попаднал най-напред в Света гора и оттам е пренесен от руски монаси в Русия. Предположението е правдоподобно, но липсват доказателства за него. Сигурно е, че през XI в. книгата вече се е намирала в Русия. По това време са били загубени листове в края на ръкописа, съдържащи единадесетте утринни възкресни евангелия. На руска почва те са преписани изцяло, без да се използва запазената в С. к. част на десетото утринно евангелие (л. 164, Йоан 21: 4–14). Ранната древноруска част възхожда пряко или косвено към старобълг. протограф, за което свидетелства добре запазената правописна и езикова основа (И. *Тот*, 1977, 1982, 1985; Князевская, 1998, 1999). Този етап от историята на книгата е доказателство за ранните книжовни връзки между Източна Б-я и Киевска Русия. Изборното евангелие на поп Сава е използвано в богослужебната практика на Руската църква няколко века. Това личи

от по-късните поправки, добавки и приписки. Към XIII–XIV в. е било загубено началото на книгата. То е било допълнено със специално преписан за тази цел текст върху пергаментни листове с изтрит древноруски богослужебен текст. Листовете са били подрязани според формата на С. к., а и почеркът след първите пет реда съзнателно е архаизиран. Псковските черти в езика на тази древноруска добавка дават основания да се приеме, че през XIII–XIV в. книгата се е намирала в Псковска област. До XVII в. тя се е пазила там. През 1679 по разпореждане на патриарх Йоаким от новгородски и псковски манастири и църкви са били изпратени ръкописни книги за „книжна справа" в библиотеката на Печатния двор (по-късно Синодална типография) в Москва. При приемането на книгите по тях са отбелязвали откъде са изпратени (вж. „Каталог...", 1, 1988). Сред тези ръкописи е била и С. к., изпратена от псковския Серьодкин манастир, както свидетелства бележката от това време (л. 1б). Отначало ръкописът е получил № 15, а след това № 14. След Окт. революция (1917) ръкописите от библиотеката на Синодалната типография са пренесени в Централния държ. архив за древни актове (дн. РГАДА). Днес от С. к. не са запазени листове между л. 24 и 25 (между късната древноруска добавка и С. к.), 46 и 47, 47 и 48, 48 и 49, 120 и 121, 129 и 130, 149 и 150, 150 и 151, 151 и 123, 123 и 164, 123 и 152 (между С. к. и ранната древноруска добавка).

С. к. включва двата основни за Изборното евангелие цикъла: 1) цикъл на подвижните празници – от Пасха до Велика събота: л. 25–27, 140, 141, 28–122а; 2) цикъл на неподвижните празници – месецослов от 1 септември до запазения край – 13 юли: л. 122б, 124–138, 139 А и Б, 142–151, 123. Единадесетте утринни възкресни евангелия са били написани след месецослова. От тях е останал само един лист – 164, съдържащ края на X и заглавката на XI утринно евангелие. Текстът на л. 164б завършва с концовка, след която следва неизписано поле до края на страницата. Това дава основания на Срезневски и Шчепкин да приемат, че така е завършвала първоначално книгата. Литургичните указания са съвременни на евангелския текст в ръкописа. В тях са означени Амониевите глави. Месецословът на С. к. е кратък. Вероятно има за първоизточник древен грц. месецослов от VIII или IX в. (срв. Сергий архиепископ, 1901, с. 117–118). Й. *Врана* (1956) изказва предположение, че месецословът на С. к., както и на *Мирославовото евангелие* и *Остромировото евангелие*, се е развил от първоначалния слав. Месецослов през една обща за посочените евангелия редакция и по-късно през една обща за С. к. и Мирославовото евангелие редакция. Както установява Шчепкин, в С. к. е съхранена нова редакция на Кирило-Методиевия превод, направена в *Преславското книжовно средище* по времето на цар Симеон (893–927). Тя е осъществена чрез сверка с грц. текст и е съпроводена с навлизане на нови особености от източнобълг. диалектна среда. Засегнати са както евангелският текст, така и богослужебните указания. Новото редактиране е проведено по-последователно в първата част на текста. Това заключение е подкрепено от Погорелов (1927, с. 115) и от Хоралек (1948, p. 46). Изказаното от Погорелов мнение, че С. к. представлява чернови автограф на редактора от времето на цар Симеон, остава без поддръжка в научната литература. Шчепкин убедително мотивира с материал предположението си, че С. к. е непосредствен препис от глаголически оригинал от групата на запазените старобълг. глаголически ръкописи (Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., Клоц. сб., Син. евх. и Син. пс.). Нов материал в подкрепа на това схващане привежда Погорелов (1927, с. 82–83). Особено съществена е констатацията на Хоралек

(1948, с. 6; 1954, с. 267–268, 291), че успоредно с новите черти С. к. съдържа и много архаизми, възхождащи към първоначалния превод, поради което може да предостави ценен материал за неговата реконструкция. Този извод е подкрепен с конкретен материал от Фр. *Гривец* (1956) и от Славски (1978). Обратно мнение изказва Л. *Мошински* (1968) на основата на индивидуалните лексикални особености на С. к. Но както показват изследванията, част от индивидуалните лексикални особености на С. к. са архаични и са свидетелство именно за близост до първоначалния евангелски превод. Различие в мненията има и относно типа апракос, представен в С. к. Според В. *Облак* (1893) тя е единственият запазен представител на особен тип апракос с многобройни поправки и изменения. Противоположен възглед застъпва Врана (1957, с. 334). Според него С. к. наред с Остромировото, Мирославовото и други евангелия е представител на по-нов общоупотребителен официален тип апракос за разлика от Асем. ев., което е представител на някакъв остарял тип апракос. Опит за реконструкция на предисторията на С. к. прави Е. Дограмаджиева (1991).

Подвързията на С. к. е от ново време – от края на 50-те г. на XX в. Пергаментът е некачествен – ту дебел и твърд, ту тънък и прозрачен, с дупки още при създаването на ръкописа. Това показва, че книгата е била предназначена за непретенциозна всекидневна употреба. Първоначална номерация имат само тетрадите. Тя е съхранена частично на л. 25а, 31а, 39а, 49а, 57а, 95а, 105а, 113а, 121а, 146а. Според нея и според цялостното разположение на текста Шчепкин установява, че в първоначалния си вид книгата е съдържала 25 тетради, 24 от тях по 8 л., само XX тетрада е имала 9 л., всичко 201 л. Загубени са 6 тетради: I–V и XIX, и отделни листове: шест от IX, по два от XXI и XXIII и по седем от XXIV и XXV тетрада. Запазени са всичко 19 тетради, 14 от тях пълни: по сегашния ред I–III, V–XIV, XVI (от 9 л.). От IV тетрада са съхранени два л., от XV – шест, от XVII – шест, от XVIII и XIX – по един. Номерацията на листовете е от XIX в. и отчасти е погрешна: със 139 са означени два последователни листа; л. 140 и 141 по текст трябва да се намират между л. 27 и 28; л. 124 трябва да следва непосредствено след л. 122, а л. 123 – след 151. След новото подвързване през 50-те г. на XX в. л. 151 е означен като 156. След реставрацията от 1988–1991 е възстановена правилната последователност на листовете, която е отразена и в изданието от 1999. Размерът на листовете е 17 x 13–14 см, а на писменото поле – 13 × 9 см. Обичайната височина на буквите е 3,5 мм, а широчината се колебае между 3 и 4 мм в зависимост от характера на буквата. Буквите на червенослова не се отличават по размер от буквите, изписани с мастило. Разлиновката на С. к. е обичайната за старобълг. ръкописи. С острие е разчертана едната страна на разтворения двоен лист. Хоризонтално са отбелязани две линии – на 1,5 см от горния край на листа и на 2,5 см от долния край на листа. Вертикално са прокарани четири линии – вляво и вдясно, на по 3,5 см съответно от левия и десния край на листа и вляво и вдясно от прегъвката на разстояние 1,5 см от нея. В така очертаните две полета на двете страници са разчертани редовете – обикновено по 19, само на двойните листове 89–96, 90–95, 91–94, 92–93 и на единичния лист 107 – по 20. При разчертаване на 19 реда са писани по 20 реда на л. 31а, 32а, 33ав, 36аб, 42а, 43а, 46б, 112а, 122а, 129б, 137б, 146аб, 147аб, 148аб, 149аб, 150аб, 151аб. Основният текст е написан с черно мастило, придобило с течение на времето кафеникава отсянка, но буквите отчетливо се четат. Богослужебните указания са написани с червено мастило – сурик, с розова от-

сянка. Избледняло е в различна степен до пълно изличаване, което е отбелязано още от Срезневски и Шчепкин. Сравнението на разчетеното от тях с днешното състояние на ръкописа показва, че за изминалите стотина години процесът значително е напреднал. В орнамента са използвани черно мастило, сурик и жълта боя, също силно избледняла.

Ръкописът е писан само от един преписвач. В двете приписки от една и съща ръка от времето на самия ръкопис (на л. 49а в долното поле: по сава ѱалъ, и на л. 54а също в долното поле: помозн гн рабоу твоемоу савю), изписани с по-дребно писмо, се споменава името на поп Сава. Срезневски и Ягич допускат, че поп Сава е или преписвачът, или притежателят на книгата. По почерка и правописните особености Шчепкин заключава, че авторът на двете приписка поп Сава може да е преписвачът. Върху ръкописа има и по-късни поправки и приписки. Шчепкин (1899 и 1900, с. 70–71) отделя четири хронологически слоя: 1) от XI–XII в. – поправки към езика и приписката на л. 93б: еуглне на оумъвенне ногамъ, с почерк, приличен на почерка от основния текст, и с типична бълг. форма на дателен притежателен; 2) от XII–XIII в. с червено мастило – езикови поправки след л. 110, приписка на л. 123а долу: мѣ (аі?) апла вар(ьт)оломея н ва(рьн)авъı ева ѡ лоу/а въ (ζ) сѫ лоу мѣ (дı) про (елисея) ева ѡ лоу (гла), и глосата санътъ на л. 120а; 3) от XIII–XIV в. – от л. 90 нататък поправки към текста и приписки на л. 103а: крнво, и л. 115а долу с евангелски текст: се же н сн на стъı патъ. В оно в съвѣтъ сътворшa архнерен н кънгъунa. н старъцн людъ---/на нсa. іако да оубнѭтъ н. н съвазавъше н н ведош----/ н прѣдашa н. понтъскоумоу пилатоу нгемоноу; 4) от XV–XVI в. – приписка на л. 130б: евнгелне сергн н вахоу. Приписки има и върху старобългарските добавки. На л. 1а горе Шчепкин разчита приписка от XIV в.: престою твоею, която днес почти не се чете. На л. 1б горе има приписка от XVII в.: серѣкнна (М). На л. 154б, 156б, 159б, 162а на външните полета с устав от XII–XIII в. са добавени указания към четивата, на л. 162а долу има рисунка на зверче, а на л. 163а долу – рисунка на зверче и на мъж с шапка, подобна на чалма.

С. к. е със скромна украса в „примитивно-фантастичен и предимно народен стил", основан на провинциалния виз. стил с народен характер от предходните векове. Орнаментът е изпълнен от самия преписвач със сурик, черно мастило и жълта боя. Предназначението му е повече функционално, отколкото декоративно. Състои се от два вида художествени елементи: концовки-заставки и инициали. Концовките-заставки представляват тесни правоъгълници на цял или на непълен ред (когато предходното четиво завършва по средата на реда). Във втория случай вляво от правоъгълника е прокарана проста мастилена линия под текста до началото на реда. Вътре в правоъгълниците орнаментът е няколко типа: плетеница, къси черти, змиевидни линии, шахматно разположени квадрати, зигзаг. Встрани правоъгълниците завършват обикновено с опашки, обърнати нагоре. Чрез концовки-заставки пасхалният цикъл е разчленен на две части – до Поста и след Поста (л. 73б), и е отделен от месецослова (л. 122б), а месецословът е разделен на месеци (л. 131а, 133б, 134а, 144а, 150а, 151аб). С концовка (л. 164б) е означен и краят на изборното евангелие. С инициалите се отбелязва началото на четивата. В инициалите са включени три типа орнамент: растителен, зооморфен и геометричен. В С. к. са използвани и инициали, плътно

запълнени със сурик, съвършено лишени от украса. Скромният характер на украсата подкрепя извода, че ръкописът е бил с делово предназначение.

Писмото на С. к. е старинен, леко наклонен надясно *устав*. Почеркът има подчертано делови характер и показва опитен преписвач. Отсъства рязко различие между дебелите и тънките линии на буквите. Своеобразна особеност на писмото в С. к. е наличието на многобройни графични варианти на ъ и ь с постепенен преход помежду им.

Графичната система на С. к. се състои от буквени, надредни и препинателни знаци. В нея се употребяват 49 букви за 41 графеми: ѧ, б, в, г, д, є, ж, ꙁ, н/ı/ї, к, л, м, н, о/ѡ, п, р, с, т, оу/ȣ, ф, х, ѿ, ц, ч, ш, ъ, ъı/ъї, ь, ѣ, ю, ꙗ, ıє, ѧ/ѧ/ѧ , ѫ, ѧ, ıѫ, ѳ, ѵ; само с цифрова стойност – s/ꙁ =6, ꙁ=60, ҫ=90. Употребата на лигатури в С. к. е ограничена до обичайните ц и ȣ, в богослужебните указания се използва още ѿ (еднократно и в евангелския текст – 87а9). Титлите са два основни вида: хоризонтална черта и дъга. Хоризонталната черта се явява в няколко графични варианта с различна дължина без установено функционално разграничение: ⁖, ⁖, ⁖, ⁖. Употребява се над букви с цифрова стойност и над съкратени думи. По-често се поставя над съкращения без изнесена буква, но се среща и в случаи с изнесена буква. Дъговидната титла се употребява само с изнесена буква. Освен титлите има още само един надреден знак – отворена надясно запетайка, понякога съкратена почти до точка. Употребява се над гласни в поствокална, рядко в постконсонантна позиция и над съгласни след изпуснат слаб ер, рядко върху първата от две последователни съгласни. Средната точка, рядко две точки, отделя синтагми вътре в текста. С комбинация от знаци се отбелязват границите на богослужебните текстови цялости: ⁘ означава началото на богослужебното указание, а ⁖, ⁖, ⁖, ⁖, ⁖, ⁖ отбелязват края на наслов-ите и четивата.

Правописът на С. к. се отличава със следните по-важни особености. Малка носовка след съгласна се означава с графичните дублети ѧ, ѧ, ѧ (мѧ 101б13), а след гласна – с ѧ. Еровете в повечето случаи се пишат на етимологичните си места. Има случаи с комбинаторен преход на ъ в ь и на ь в ъ. Слабите ерове в средисловие отчасти се изпускат, а в краесловие се изписват, понякога се смесват. Има случаи с изпускане на силен ер в средисловие, напр. всь, днь. Графичните дублети н, ı, ї са разграничени в правописа на съюза н, относителното местоимение нже и анафоричното местоимение ı. Диграмата ъı еднократно е изписана ъї (въїѫ 68а16), еднократно оı (ѧзоікомъ 142б12) – грешка под влияние на глаголическата подложка според Шчепкин. Буквата о се пише обикновено в слав. думи, по изключение в грц. заемки, а ѡ – по правило в грц. заемки, по изключение в слав. думи. Съчетанието шт се предава с лигатура ѿ, еднократно с ш̃ (нмѫш̃юмоу 63а11).

Езиковият фонд на С. к. е съхранил както първоначалната езикова основа на Кирило-Методиевия превод, така и покъсните промени, настъпили в речта в резултат от естествените развойни процеси или вследствие изграждането на книжовния език. Носовките са съхранили старинния си носов гласеж. Замяна на носовки е установена в два случая: стоѧıѧ (87а14), местоименна форма ѧ от ıѫ (131б14). Шчепкин с основание тълкува тези случаи като начало на комбинаторните промени на старобълг. носови гласни, довели до т.нар. среднобълг. смесване. В С. к. е отразен старобълг. говор, в който при изравняване на гласежа си с нормалните гласни силните ерове не са се променили качествено съответно в о и є, а са запазили първона-

чалния си еров характер. Гласната „ят“ се пази непроменена. Установени са пет случая с преглас на сричка -ръ- в -рн- пред мека сричка. Интересно явление са случаите с ро- вместо очакваната сричка ра- като резултат от ликвидна метатеза: розга (27а18, 27б8, 102б6 и 15), розгѫ (27а13, 102а18), рождне (27б3, 102б10, 133б8). Подобни отклонения са засвидетелствани и в други старобълг. ръкописи, срещат се и в съвременните бълг. диалекти. Означаването на епентетично л е непоследователно. В областта на морфологията заслужава да се отбележат наченките на формирането на членна морфема и случаят с прилагателно с окончание от местоименното склонение – живого (56а8). При глаголите интерес предизвикват както съхранените архаични облици като супин, формите за сег. време 1 л. ед. ч. вѣдѣ (112б1), повѣдѣ (106а19), проповѣдѣ (75а17–18), прост аорист потъкѫ (32б7), така и възприетите нови явления: форми за сег. време 3 л. ед. ч. е (36а11, 39б4, 46а5) и нѣ (125б14); повелително окончание за 2 л. мн. ч. при глаголи от III спр.; господството на втори сигматичен аорист при глаголите с инфинитивна основа на съгласна; превесът на спомагателни форми с корен бъı- в условното наклонение, и др. В областта на синтаксиса важно е, че в сравнение с останалите старобълг. евангелски текстове в С. к. се наблюдава засилена употреба на падежни форми, които биха могли да свидетелстват за начало на разпадане на синтетизма. Лексикалното своеобразие на С. к. се дължи, от една страна, на съхранени архаизми, като господа, прахнѣнъ, племѧ, пржгъ и др., а от друга – на по-късно въведени в книжовния език думи, като пещера, дѣлня, тъчыѭ.

Въпросът за мястото на възникване на С. к. е обсъждан от много учени. Срезневски дава косвено определение: „паметник с не руско и не сръбско писмо“. Шчепкин локализира С. к. в Източна Б-я. В. *Вондрак* изказва различни предположения. През 1886 той нарежда ръкописа между паметниците, преписвани от българи. През 1890 изказва хипотезата, че С. к. е преписана от бълг. подложка от руснак. Като доводи привежда 14 случая с окончание -ть за сег. време 3 л. ед. и мн. ч., местоименна форма нхъ за вин. пад. мн. ч., грешката речецин (Мт 9:7), наречието нздалеча и лексемата господа. Тази хипотеза остава без последователи в науката, а и самият автор се отказва от нея в следващите публикации. Облак, възразявайки срещу мнението на Вондрак за руски произход, изказва предположение, че паметникът е преписан в Северна Дакия в близост до словашката и чешката езикова област. Основанията му са наличието на лексемите господа и прахнѣнъ, които той свързва с посочената област. Без да го коментира, Ягич (1895) изказва предположение, че С. к. и Супр. сб. „биха могли да бъдат и дакийски“. Идеята подема Вондрак. В рецензия върху книгата на Шчепкин „Рассуждение о языке Саввиной книги“ в своята „Altkirchenslavische Grammatik“ той излага схващането си, че С. к. е писана в бълг. езикова област, но в нейния краен североизток до границата с руски, белоруски и словашки говори в старата истор. област Дакия. За новата си хипотеза той използва доводите, чрез които по-рано обосновава руския произход. С още по-голяма настойчивост поддържа тази хипотеза румънският славист Бърбулеску в редица свои публикации и най-подробно през 1937. Той привежда следните доводи в подкрепа на схващането си: наличие на специфични лексеми в С. к., които според него я противопоставят на останалите старобълг. паметници и я сближават със словашки и украински: господа, прахнѣнъ, пастоухъ, жроднвъ, невѣстьнникъ, жндовнинъ; форми с начално ро- като резултат от ликвидна метатеза; българо-словашко-румънски общ-

ности – лексеми, форми, фразеологизми. Хипотезата на Бърбулеску е опровергана убедително от румънския славист Врабие. На основата на богат и точен материал от старобълг. паметници и от съвременни бълг. диалекти, опирайки се на резултатите от предходните изследвания на авторитетни слависти, той доказва, че Бърбулеску е представил хипотезата си „без необходимата научна обективност" (1971, с. 187), с неточни езикови данни и несигурни тълкувания на фактите, за които са изказани много по-убедителни и по-добре обосновани обяснения. Врабие доказва, че противопоставянето, което Бърбулеску прави между С. к. и Супр. сб., от една страна, и останалите старобълг. паметници, от друга, е изкуствено и не се опира на материала, тъй като използваните от него лексикални двойки не разграничават посочените две групи, а са различия между единични ръкописи, понякога са свойствени и на един и същ ръкопис. Обявяваните за проява на словашко влияние лексеми – господа, прахнѣнъ, намират по-правдоподобно обяснение като великоморавизми (Хоралек, 1948; Гривец, 1956 и 1957), а обявяваните за проява на руско влиянине думи – пастоухъ, жроднвъ, невѣстьникъ, ровъ, имат паралели в среднобълг. ръкописи и в съвременните бълг. диалекти. Приеманите от Бърбулеску българо-словашко-румънски паралели се оказват или резултат на погрешно етимологизуване, или са общности с много по-широк ареал и затова не могат да имат доказателствена стойност. Н. *ван Вейк* (1920) споделя заключението на Шчепкин, че по развоя на силните ерови гласни С. к. е представител на старобълг. диалект, различен от югозападните бълг. говори, представени в Зогр. ев., Мар. ев., Клоц. сб., Син. ев. с преход на ъ в о и на ь в е, и от североизточните бълг. говори, представени в Супр. сб., където ъ се пази непроменен, а ь преминава в е. Той предполага, че е възможно С. к. да произхожда от родопската област, където днес ъ и ь са съвпаднали в един вокал с разлика съответно в твърдостта или мекостта на предходната съгласна. В подкрепа на тази хипотеза той привежда и наченките от смесване на носовките, също типично родопско явление. Ван Вейк не отхвърля и друго възможно обяснение – че С. к. представя по-старинно състояние на диалект, в който по-късно е настъпила промяна на еровите гласни. Нови данни в подкрепа на предположението за родопски произход на С. к. привеждат Б. *Велчева* и Т. Бояджиев (1966). Те откриват прилики между старобълг. говор, представен в С. к., и съвременния родопски говор на с. Годешево, Гоцеделчевско: под ударение *е* от є, ѧ, ь се променя в *о*; ѣ – в *'а*; ъ и ѫ – в *о*; н – в *ы*. Погорелов локализира С. к. в книжовния център на цар Симеон. Опитите за по-тясна локализация на С. к. нямат достатъчно подкрепящи факти. Затова преобладаващото число палеослависти приемат локализацията на Шчепкин, която е с по-широки граници, но за която има сигурни езикови данни – Източна Б-я.

Дискусионен е и въпросът за времето на възникване на С. к. По палеографски и езикови данни Срезневски (1868, с. 6) и Шчепкин (1903, с. I) я датират през XI в. Повечето специалисти приемат тази датировка. Погорелов отнася ръкописа към началото на X в., като обръща внимание върху старинността на писмото и необработеността на графиката. Предположение за X?/XI в. се прави от съставителите на „Сводний каталог..." (1984) и „Каталог..." (1, 1988, с. 23).

Изд.: Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма с описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка. СПб., 1868, с. 5–20, 1–154; Щепкин В. Н. Саввина книга. СПб., 1903 (Памятники старославянского языка. 1., 2), 7+235 с., 6 ил. (reprint: Graz, 1959); Князевская О. А., Л. А. Коробенко, Е. П. Дограмаджиева. Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века. 1. Рукопись. Текст. Комментарии. Исследование. М., 1999, 703 с.

Лит.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1866, № XXV, с. 44–57; Jagić V. Das altslovenische Evangelistarum Pop Sava's. – ASPh, 5, 1881, p. 580–612; Стасов В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. 1. СПб., 1884, табл. 1, № 4–17; Vondrák V. Zur Kritik der altslovenischen Denkmale. – SAWW, 112, 1886, 2, p. 743–784; Vondrák V. Altslovenische Studien. – SAWW, 122, 1890, 7, 90 p.; Oblak V. Zur Würdung des Altslovenischen. – ASPh, 15, 1893, p. 338–370; Jagić V. Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen. – ASPh, 17, 1895, p. 47–87; Щепкин В. Н. Рассуждение о языке Саввиной книги. СПб., 1899, 21+349 с. (същото в: СОРЯС, 67, 1901, 25+341+9 с.); Jagić V. Einige Streitfragen. 3. Eine einheitliche slavische Ursprache? – ASPh, 22, 1900, p. 11–45; Vondrák V. В. Н. Щепкин. Рассуждение о языке Саввиной книги. СПб., 1899 (рец.). – ASPh, 22, 1900, p. 247–255; Сергий архиеп. Полный месяцеслов Востока. 1. Восточная агиология. Владимир, 1901, с. 117–118; Карский Е. Ф. Образцы славянского кирилловского письма с X по XVIII вв. Варшава, 1901, с. 8; Лавров П. А. Палеографические снимки с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма. 1. XI–XIV вв. СПб., 1905, табл. 1; Leskien A. Noch einmal Ъ und Ь in den altkirchenslavischen Denkmälern. 1. Das Sava-Evangelium. – ASPh, 27, 1905, p. 1–30; Ильинский Г. А. Значение Афона в истории славянской письменности. – ЖМНП, н. с., 18, 1908, ноябрь, с. 1–41; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. 2 изд. Berlin, 1912, 656 p.; Сборник снимков с русского письма XI–XVIII вв. Под ред. И. Ф. Колесникова. 2 изд. М., 1913, табл. 4; Каринский Н. М. Перечень важнейших неточностей последнего издания Саввиной книги. – ИОРЯС, 19, 1914, 3, с. 206–216; Лавров П. А. Альбом снимков с юго-славянских рукописей болгарского и сербского письма. Петроград, 1916 (Энциклопедия славянской филологии. Приложения к вып. 4), табл. 1; Покровский А. А. Древнее псковско-новгородское письменное наследие. Обозрение пергаменных рукописей Типографской и Патриаршей библиотек в связи с вопросом о времени образования этих книгохранилищ. М., 1916 (Труды XV археологического съезда в Новгороде, 2), с. 31, 36, 54, 71, 175, 176, 183, 186; Van Wijk N. Zu den altbulgarischen Halbvokalen. – ASPh, 37, 1920, p. 330–377; Kul'bakin S. Du classement des textes vieux-slaves. – RES, 2, 1922, p. 175–205; Погорелов В. Из наблюдений в области древне-славянской переводной литературы. 3. Опыт изучения текста Саввиной книги. – SFFUKB, 5, 1927, 46 (1), p. 1–119; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, с. 33, 94, 113, 116, 132, 145, 227, 304, 326, 368 (фототипно изд.: М., 1979); Младенов Ст. Последните възражения против старобългарското име на Кирило-Методиевия език с оглед към новобългарски. – PF, 15, 1937, 2, p. 305–335; Bărbulescu I. Iarăşi despre Savina knigа şi Codex Suprasliensis în Dacia Traiană. – Archiva Societăţii istorico-filologice din Jaşi, 44, 1937, p. 59–75; Цонев Б. История на българский език. А. Обща част. 1. 2 изд. С., 1940, с. 153–154; Horálek K. Význam Savviny knigy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia. Praha, 1948, 125 p.; Бородич В. В. К истории форм настоящего времени глаголов совершенного вида в древнеболгарском языке. – Ученые записки Института славяноведения, 3, 1951, с. 345–393; Horálek K. Evangeliáře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám starolověnského překladu evangelia. Praha, 1954, 316 p.; Grivec F. O svobodnih prevodih v staroslovenskih evangelijih. – Slavia, 25, 1956, p. 194–197; Vrana J. O odnosu Miroslavljeva evanđelia prema starososlovenskim evanđelistarima i četveroevanđeljima. – Slavia, 25, 1956, p. 306–312; Grivec F. Cyrillo-Methodiana. 1. Drêvo prahnêno – jagoda izgnila. – Slovo, 6–8, 1957, p. 24–34; Vrana J. O typovima, redakcijama i međusobnom odnosu staroslovenskih evanđelja. – Slavia, 26, 1957, p. 321–336; Sławski F. Uwagi o słownictwie Księgi Sawy. – In: Studia linguistica in honorem Taddaei Lehr-Spławiński. Warszawa, 1963, p. 205–208; Мошин В. Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо. Скопје, 1966, с. 7; Велчева Б., Т. Бояджиев. Развойни тенденции във вокалната система на един южнородопски говор. – ЕЛ, 21, 1966, 2, с. 49–58; Новикова А. С. О некоторых отличиях Саввиной книги в области употребления падежей. – ВМУ, серия 10, Филология, 3, 1967, с. 47–59; Новикова А. С. О своеобразии употребления предложно-падежных форм в Саввиной книге. – ВМУ, серия 10, Филология, 4, 1968, с. 32–46; Moszyński L. Pokreweństwo najstarszych staro-cerkiewno-słowiańskich tekstów ewangelijnych w świetle statystyki słownikowej. – Slavia Occidentalis, 27, 1968, p. 153–158; Moszyński L. Zróżnikowanie leksykalne najstarszych staro-cerkiewno-słowiańskich tekstów ewangeijnych. – In: Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3. Językoznawstwo. Warszawa, 1968, p. 195–204; Nedeljković O. Vukanovo jevanđelje i problem punog aprakosa (Povodom izdanja J. Vrane, Vukanovo jevanđelje. Beograd, 1967). – Slovo, 18–19, 1969, p. 41–90; Папазисовска В. За Савината книга. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 301–319; Vrabie E. Au fost copiate „Savvina Kniga" şi „Codex Suprasliensis" în Dacia Traiană? – SCL, 22, 1971, 2, p. 185–198; Тот И. Русская часть Саввиной книги. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 12, 1977, p. 177–206; Sławski F. O archaizmach i innovacjach Księgi Sawy. – Slavia, 47, 1978, p. 338–339; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 157–159; Новикова А. С. О соотношении форм определения имени в Саввиной книге. – СФ-М, 11,

1979, с. 189–206; Джурова А. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981, с. 21, ил. 35–37; Тот И. Русская часть Саввиной книги. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 15, 1982, p. 193–245; Добрев Ив. Кои старобългарски текстове са най-близо до Кирило-Методиевия евангелски превод. – Старобългарска литература, 14, 1983, с. 3–9; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М., 1984, с. 30–33; Щайнке К. Наблюдения над употребата на старобългарските причастия (върху материал от Савината книга). – Palaeobulgarica 8, 1984, 2, p. 78–85; Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. С., 1985, с. 63–64, 114–126, 176, 198–199, 300–302, 307, 343; Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР. 1. М., 1988, с. 23–31; Дограмаджиева Е. Разграничителни сигнали за текстовото деление в Савина книга. – БЕ, 40, 1990, 5, с. 425–428; Дограмаджиева Е. За предисторията на Савина книга. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 25–34; Дограмаджиева Е. Две характеризиращи черти в Месецослова на Савина книга. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 90–94; Дограмаджиева Е. Неточности и описки в календаре Саввиной книги. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 3, p. 36–40; Дограмаджиева Е. Ролята на л. 165 в състава на Савина книга. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 4, p. 16–21; Дограмаджиева Е. Своеобразие на календара в Савина книга. – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 211–222; Тот И. Древнейшая русская часть Саввиной книги. Сегед, 1995, 51 с.; Темчин С. Реликты трехъюсовой глаголической орфографии в Саввиной книге. – В: Общност и многообразие на славянските езици. Сборник научни доклади от международните софийски славистични четения (май 1994), посветени на 90-годишнината от рождението на проф. Иван Леков. С., 1997, с. 314–317; Князевская О. А. Древнеславянская рукопись „Саввина книга". – В: Международный филологический сборник в ознаменование 150-летия со дня рождения Ф. Ф. Фортунатова. М., 1998, с. 7–54; Дограмаджиева Е. Лекционарные справочники Саввиной книги с древнерусскими дополнениями. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 3, p. 66–75; Bláhová E. Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века. М., 1999 (рец.). – Slavia, 69, 2000, p. 467–470; Славова Т. Една дълго чакана книга (рец.). – Palaeobulgarica, 24, 2000, 2, p. 120–124; Костова Кр. Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века. М., 1999 (рец.). – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 135–137; Костова Кр. Савината книга в контекста на ранната кирилска книжовна традиция. – Palaeobulgarica, 26, 2002, 3, p. 13–19.

Екатерина Дограмаджиева

СА̀ДНИК, Линда (Sadnik, L.) (13.XII. 1910 – 7.V.1998) – австрийска славистка. Родена в Петау, Австро-Унгария (дн. Птуй, Словения). Следва славистика и индоевроп. езикознание в Грац, където защитава дисертация при Х. Ф. Шмид върху бълг. народни гатанки (1943). От 1940 е лектор по бълг. и сърбохърватски език в Славистичния инст. и в Инст. за преводачи в Грац, същевременно е хоноруван преподавател в Търговската академия в Грац (до 1948) и неин директор (1945–1948). Хабилитира се през 1947 с изследване върху югоизточноевропейските народни гатанки („Südosteuropäische Rätselstudien"), съществена част от което излиза от печат през 1953. Доц. (1947, Грац), извънреден (1955) и редовен проф. в Саарбрюкен (1959–1968) и Грац (1968–1975). Член на Научния съвет на Д-вото за Югоизточна Европа (Südosteuropäische Gesellschaft в Мюнхен) от 1963, чуждестр. член на БАН (1985). Международна награда „Братя Кирил и Методий" за 1986. Умира в Линц.

С. започва научната си дейност с публикации, в които разглежда въпроси във връзка с религията на славяните и по-специално на православните славяни в древността (1948, 1951), религиозните и социалните реформационни движения сред славяните (1952), между които и *богомилството* (1956), ролята на старите източни цивилизации (1948) и на Византия при формирането на слав. народни култури на Балканите (1951, 1954). Постепенно интересите ѝ се насочват към палеославистични проблеми. В 1959 С. публикува изследването си върху слав. акцент от предисторическата епоха („Slavische Akzentuation I. Die vorhistorische Zeit"), с което се поставя началото на нова поредица върху историята на акцента в слав. езици, обнародвана в издателство „Харасовиц", Висбаден. Отделно разглежда ударението на праслав. n-основа м.р. и *dymъ (1957), както и индоевроп. *ei – слав. *ii̯ в хетеросилабична позиция (1967).

Линда Садник

Важно място в научната дейност на С. заемат старобълг. език и старите слав. писмени паметници в езиково, формално, текстуално и културно-истор. отношение. През 1955 излиза (в съавторство с Р. Айцетмюлер) предназначеният за учебни цели, но превърнал се в незаменимо пособие за слависти и индоевропеисти справочник „Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten", който съдържа лексикален материал от старобълг. ръкописи от X–XI в. с основните значения (на немски език) на лексемите (с. 1–170), ценен за по-нататъшни лексикални проучвания обратен речник – пръв по рода си в палеославистиката (с. 171–207), етимологични данни към събраните в 1180 групи сродни думи с общ произход (с. 209–341).

Резултат на траен интерес към лексикографски и етимологични проблеми са поредица етимологични бележки на С. (1950, 1956, 1972, 1991). Тя подчертава необходимостта от разкриване на етимологично-граматическите връзки (1971), когато се обясняват семантични проблеми, напр. в случая с изчезването на непрефигурираните недуративни глаголи в процеса на формиране на слав. видова система. В областта на най-стария слав. литературен език семантичните изследвания са от първостепенно значение за правилния превод на многозначни и трудни за разбиране текстове. В тази недостатъчно разработена в славистиката област С. има приносни лексикално-истор. наблюдения както върху превода на πάθος (1962) и φαντασία (1987) в най старите слав. паметници и специално в старобълг. език, така и върху цяла редица други лексеми. Такива са старобълг.: отроүьнікъ – отрокъ (1954); оүсрехльство 'ἀνωμαλία' (1959); чистн, чисма; краса, красота, красити (са); любъі, съблюдение за грц. σχέσις (1985); съкѫтати, въскѫтати, красити са : радовати са, красити : τέρπεσθαι, (не) радити, (не) родити (1986); просторъ (1986), по вьлоү, вьловьнъ; посѣтити/посѣштати; присѣтити/присѣштати (1987); съмотрити, съмотрѣние, съмотръ (1989); истѫкнѫти, истѫкълъ, дебелъ (1990). В лексикалните проучвания на С. е представен за пръв път в съответната широта богатият материал от произведенията на *Йоан Екзарх*, на когото посвещава и специална студия („Zur Lexik des Exarchen Johannes", 1979). Според нея на истор. проучване следва да се подложат не само цели словни единици, но и отделни морфеми, като напр. старобълг. представки нз- и разъ-, за които тя установява, че в своя развой са неподатливи на радикална семантична промяна (1982).

Във връзка с широко дискутирания въпрос за произхода и същността на слав. категория глаголен вид и особено въз основа на осветляването му в работите на Х. Шелезникер и Ю. С. Маслов С. се спира специално върху историята на този тип проучвания. На широка срав-

нителна основа и с оглед на индоевроп. праезик тя проследява оформянето на новата праслав. парадигма на имперфекта (1960), като разграничава строго вида на глагола от начините на глаголното действие и видовото съотношение между имперфекта и комплексивния аорист при дуративните глаголи; мястото на назалните сегашни форми (образувани с помощта на назален инфикс, тип сѣсти, сѧдетъ, или суфикс – тип рѧнѫти, двигнѫти) в праслав. темпорална система (1962); наличието на старобълг. рекѫ : рѣцѣ (1966), които свързва с аспектната употреба на глагола рещи, както и типичното за историята на редица слав. езици изместване на аориста и имперфекта от аналитичните форми на слав. перфект (1966). Постигнатите резултати в тази област са отразени и в статиите на оригинално замисления и подготвен съвместно с Айцетмюлер „Сравнителен етимологичен речник на слав. езици", от който излизат седем свезки през периода 1963–1975 („Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen". Bd. 1, A–B). В тях широко е застъпена и старобълг., и среднобълг. лексика.

От 1954 С. е сред издателите на важната поредица „Editiones monumentorum slavicorum veteris dialecti" (EMSVD, Herausgegeben vom Institut für Slavistik der Universität Graz), която чрез фототипни издания дава възможност за занимания с основни за славистиката, но отдавна изчерпани трудове. Сред над 20-те тома са напр.: Синайският псалтир (1954), Материалите за староруски речник на И. И. *Срезневски* (1955–1956), Супрасълският сборник (1956), Хомилиарът на Михановић (1957), Шестодневът на Йоан Екзарх (1958–1975), Савината книга (1959), Мариинското евангелие (1960), Речникът на Дж. *Даничић* от 1863 (1962) и др. През 1964 С. основава (съвместно с Айцетмюлер и Й. Матл, след 1975 и с Е. Вайер) друга забележителна поредица – „Monumenta linguae slavicae dialecti veteris: fontes et dissertationes" (MLS, Wiesbaden, Würzburg, Freiburg i. Br.), която има задачата да насърчи изследователската работа със средновековните книжовни паметници като основен източник при проучването на духовното развитие на слав. народи. Тази цел поредицата постига чрез преиздаване на изчерпани по-стари изследвания и материали, нови обработки и издания на книжовни паметници и нови проучвания върху тези паметници. Между тях са Остромировото евангелие (1964), описанието на слав. ръкописи от А. В. *Горски* и К. И. *Невоструев* (1964) с указател към него от Е. М. Витошински (1966), Изборникът от 1073 (1965), изследването върху риторичния стил на Йоан Екзарх от А. Леграйд (1965), изданието на слав. преработка на т. нар. Диалектика на Йоан Дамаскин — на Вайер (1969), Житието на Йоан Златоуст от Георги Александрийски – издание на Е. *Ханзак* (1975–1984), Словникът на старобълг. глаголни форми (1977) и Старобългарската граматика (1978) на Айцетмюлер, Паренесисът на Ефрем Сирин – издание на Г. Бойковски и Айцетмюлер (1984–1988), и др. В поредицата излиза и подготвеното от С. образцово критическо издание (т. I–III, 1967–1983) на най-известното догматическо съчинение на виз. писател *Йоан Дамаскин* „Извор на знанието" (Πηγὴ γνώσεως), познато в слав. ръкописна традиция като „Богословие" или „Небеса". Привлечени са девет руски преписа от XIV до XVII в., които се свеждат към по-ранен руски апограф от XIII в. (№ 155 от Держ. истор. музей в Москва), който за С. не е бил достъпен в оригинал, а по изданието му от О. М. *Бодянски* (и коректурите към него от А. Н. *Попов*) от 1877. Тази липса обаче не намалява стойността на изданието, тъй като С. е имала за цел да издаде текста, а не конкретния препис. За разлика от изданието на Айцетмюлер на Шестоднева тя не реконструира старобълг. текст – не само защото всяка

реконструкция на текст от Преславската школа може да се оспорва, но и защото установява, че руският препис е точен и не показва някакви съществени промени. Извършена е задълбочена текстологическа обработка. Привежда се паралелен грц. текст (по Migne, т. 94), за цитирането на който са използвани и резултатите от работата по грц. издание на съчиненията на Йоан Дамаскин (подготвено от Б. Котер). Оказва се, че слав. текст е най-близък до преписа от Ватиканската библиотека Cod. Vat. gr. 491. Немският превод, който следва славянския, а не грц. текст, представя отчасти реконструкция, благодарение на което редица неясни места и сложни синтактични конструкции и отклонения от грц. оригинал стават разбираеми. Цялото издание, както и изработените към него от Айцетмюлер (т. IV, 1983) индекс на словоформите и обратен речник обогатяват палеославистиката и разкриват същностни езикови особености от тази важна епоха на интензивна слав. преводаческа дейност. Към същия тематичен кръг се отнася и изданието на откъсите от други патристични текстове (шест глави), които се намират непосредствено след превода на „Богословието“ на Йоан Дамаскин според преписа от XIII в. Това са части от творби на Теодорит Кирски, Григорий Ниски и на неизвестен автор. Към тях е добавен подбор от цитати за Възкресението (Прнкладн о въстанин – Symbole für die Auferstehung, 1977) (1977–1981).

Във връзка с работата си над Πηγὴ γνώσεως С. съобщава и за наличието на по-късен южнослав. превод на Йоан Дамаскин, направен независимо от превода на Йоан Екзарх и съответстващ на пълния грц. текст, но отстъпващ по качество на старобълг. превод (вероятно поради изискванията на Търновската преводаческа среднобълг. школа) (1963).

От 1963 С. е сред издателите на набъбващата днес над 145 т. поредица „Slavische Propyläen. Texte in Neu- und Nachdrucken“ (Мюнхен). От 1966 издава (съвместно с Айцетмюлер и С. Хафнер, по-късно – с К. Трост и В. Айсман) едно от най-важните списания с палеославистична насоченост – „Anzeiger für slavische Philologie“ (Висбаден, Грац). От 1968 е съредактор и на поредицата „Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen“ (Мюнхен).

Като университетски преподавател С. създава забележителна палеославистична и палеобългаристична школа в Западна Европа със значителен брой ученици и последователи в науката, между които са Х. Шелезникер, Р. *Айцетмюлер*, Х. Якше, К. *Трост*, А. *Леграйд*, Е. *Вайер*, В. Айсман, Р. Баур, Б. Анемюлер, Х. *Миклас*, М. Хендлер, Х. Кемерер, М. Трумер и др.

Съч.: Das Schiksal der Apokryphen im Slawentum. – Universitas, 2, 1947, p. 1051–1054; Einflüsse der Hochkulturen des Ostens auf das Weltbild der südosteuropäischen Volkskulturen. – Wissenschaft und Weltbild, 1, 1948, p. 295–301; Die Religion der Slaven im Altertum im Lichte der heutigen Forschung. – Blick nach Osten, 1, 1948, 1, p. 38–45; Religiöse und soziale Reformbewegungen bei den slavischen Völkern. 1. Das Bogomilentum in Bulgarien. – Blick nach Osten, 1, 1948, 3–4, p. 46–54; Die Muttergottes bei den orthodoxen Slawen. – Austria, 3, 1948, 7, p. 247–251; Zur Herkunft der Windvorstellungen und Windbezeichnungen bei den Südslaven. – WSJ, 1, 1950, p. 131–133; Zur Frage des slavischen *ĕno*-Suffixes. – SR, 3, 1950, p. 297–300; Der Regenboden in der Vorstellung der Balkanvölker. – BZ, 44, 1951, p. 482–486; Die Religion der Slaven. – In: Christus und die Religionen der Erde. 2. Wien, 1951, p. 367–379; Bernd von Arnim. [Nekrolog]. – WSJ, 2, 1952, p. 1–5; Religiöse und soziale Reformbewegungen bei den slavischen Völkern. 2. Die bosnische Kirche. – Blick nach Osten, 2, 1952, p. 261–266; Etymologisches. – ZSPh, 21, 1952, p. 342–343; Südosteuropäische Rätselstudien. Graz–Köln, 1953, 186 p.; Byzantinisches Vorbild und arteigene Geistigkeit. Dienstadel und Familienverbände. – In: Handbuch der Weltgeschichte. 1. Olten–Freiburg i. Br., 1954, col. 892–893, 894–895; Der Balkan und die Hochkulturen des Vorderen Orients. – Saeculum, 1, 1954, p. 34–40; Slaven (Die Frau in Mythos und Sage der slavischen Völker). – In: Lexikon der Frau. 2. Zürich, 1954, col. 1292–1293; Отрочьникъ – отрокъ. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der südslavischen Wortschatzes. – In: Festschrift Julius Franz Schütz. Graz–Köln, 1954, p. 154–157; Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen

Texten. Heidelberg, 1955, 20+341 p. [S a d n i k L., R. A i t z e t m ü l l e r]; Bogomilen. Slaven. – In: Religionswissenschaftliches Wörterbuch. Freiburg i. Br., 1956, col. 122–124, 827–828; Abg. васнь. – In: Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag. Wiesbaden, 1956 (Slavistische Veröffentlichungen, 9), p. 432–433; Akzentstudien. – SR, 10, 1957, p. 230–236; Slavische Akzentuation. 1. Die vorhistorische Zeit. Wiesbaden, 1959, 16+172 p.; Kirchenslavisch usrechlьstvo 'ἀνωμαλία'. – WSl, 4, 1959, p. 448–449; Das slavische Imperfekt. Ein Beitrag zur Erforschung des urslavischen Verbalsystems. – WSl, 5, 1960, p. 19–30; Zur Wiedergabe von πάθος und ihm verwandter Wörter in den ältesten slavischen Denkmälern. – ZSPh, 30, 1962, p. 242–249; Die Nasalpräsentia und das frühurslavische Verbalsystem. – Die Sprache, 8, 1962, p. 238–249; Eine zweite südslavische Übersetzung des Johannes Damascenus. – In: Slavistische Studien zum 5. Internationalen Slavistenkongreß. Göttingen, 1963, p. 281–284; Slav. рекѫ : рьци. – In: Orbis scriptus. Dmitrij Tchižewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966, p. 659–662; Der Ersatz von Aorist und Imperfekt durch die l-Periphrase, namentlich im Russischen. – AnzSPh, 1, 1966, p. 16–30; Des Hl. Johannes von Damaskus Ἔκθεσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. Herausgegeben von L. Sadnik. 1. Wiesbaden, 1967, 36+322 p.; 2. Freiburg i. Br., 1981, 412 p.; 3. Freiburg i. Br., 1983, 302 p.; 4. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis. Zusammengestellt von R. Aitzetmüller. Freiburg i. Br., 1983, 279 p. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 5, 14, 16, 17); Idg. **ei* – slav. **ii* in heterosyllabischer Stellung. – AnzSPh, 3, 1967, p. 1–4; К проблеме этимологическо-грамматических связей. – В: Этимология 1968. М., 1971, с. 3–10; Zur Frage volkssprachlicher Wortneubildungen. – AnzSPh, 6, 1972, p. 104–118; Die Slavistik an der Universität Graz nach 1918. – AnzSPh, 6, 1972, p. 14–19; Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen [S a d n i k L., R. A i t z e t m ü l l e r]. 1. A–B. Wiesbaden, 1975, 643+50+10 p.; *Prikladi o vъstanii* – Symbole für die Auferstehung. – AnzSPh, 9, 1977, p. 247–254; Die Bruchstücke aus Väterschriften im Anschluß an die Übersetzung der Ἔκθεσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως des Exarchen Johannes. – AnzSPh, 9, 1977, p. 429–444; 10–11, 1979, p. 163–187; 12, 1981, p. 133–169; Zur Lexik des Exarchen Johannes. – StS, 25, 1979, p. 345–351; Bedeutungsbeziehungen bei altbulgarischen und kirchenslavischen Zusammensetzungen mit den Präfixen рaz- und нz-. – In: Festschrift für Wilhelm Lettenbauer zum 75. Geburtstag. Freiburg i. Br., 1982, p. 223–233; Wortschatzstudien: 1. Abg. ksl. *čisti, čismę*... 2. Abg. ksl. *krasa, krasota, krasiti (sę)*... 3. Abg. ksl. *ljuby, sъljubljenie* für σχέσις. – AnzSPh, 15–16, 1985, p. 17–30; Zur Übersetzung von abg. просторъ. – In: Pontes Slavici. Festschrift für Stanislaus Hafner zum 70. Geburtstag. Graz, 1986, p. 359–362; Wortschatzstudien: 4. *sъkǫtati, vъskǫtati*. 5. Zum Verhältnis *krasiti sę* : *radovati sę, krasiti sę* : τέρπεσθαι. 6. *(ne)raditi, (ne)roditi*. – AnzSPh, 17, 1986, p. 3–20; Wortschatzstudien: 7. Abg. *po vьlu, vьlovьnь* u.a. 8. Abg. aksl. *posětiti / posěštati, prisětiti / prisěštati*... – AnzSPh, 18, 1987, p. 33–49; Zur Übersetzung von griech. φαντασία im Altbulgarischen. – In: Dona slavica Aenipontana. In honorem Herbert Schelesniker. München, 1987, p. 183– 189; Wortschatzstudien: 9. Abg. aksl. ksl. *sъmotriti, sъmotrenije, sъmotrъ*... 10. Zur Etymologie von abg. *sъmotriti*. – AnzSPh, 19, 1989, p. 1–24; Wortschatzstudien: 11. Abg. ksl. *istęknǫti, istęklъ*. – 12. Beobachtungen zu abg. ksl. *debelъ*. – AnzSPh, 20, 1990, p. 1–8; Gesammelte Aufsätze zur slavischen Lexik und Semantik. Freiburg i. Br., 1991 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 29), 198 p.

Лит.: D o s t á l A. – Slavia, 25, 1956, p. 611–614 (рец.); S ł a w s k i F. – Język polski, 36, 1956, с. 153–156 (рец.); H a m m J. – Slovo, 6–8, 1957, p. 368–372 (рец.); R o t h e H. – ZSPh, 26, 1957, p. 225–231 (рец.); K u r z J. – WSJ, 6, 1957–1958, p. 145–165; 7, 1959, p. 162–163 (рец.); K i s s L. – StS, 10, 1964, p. 190–195 (рец.); K r o n a s s e r H. – Die Sprache, 11, 1965, p. 186–188 (рец.); K r o n s t e i n e r O. – WSJ, 14, 1967–1968, p. 151–153 (рец.); B l á h o v á E. – IJSLP, 12, 1969, p. 175–177 (рец.); L é p i s s i e r J. – AnzSPh, 3, 1969, p. 135–142 (рец.); Г ъ л ъ б о в Ив. – БЕ, 19, 1969, с. 85–87 (рец.); V a i l l a n t A. – BSLP, 63, 1969, p. 146; 64, 1970, p. 98–99 (рец.); Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender. 11 изд. Berlin, 1971, p. 2517; 15 изд. 1987, p. 3882; Z l a t a n o v a R. Ein Kapitel Geschichte der Slawistik in der BRD. Paläoslawistik an der Universität des Saarlandes (1959–1969). – Palaeobulgarica, 4, 1980, 2, p. 88–106; Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag. Freiburg i. Br., 1981 (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 15), 389 p.; J a k s c h e H. Vorwort. – In: Festschrift für Linda Sadnik..., p. 1–8; Schriftenverzeichnis von Linda Sadnik 1947–1980. – In: Festschrift für Linda Sadnik..., p. 9–13; З л а т а н о в а Р. Творчески юбилей на Линда Садник. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 2, p. 120–123; Z l a t a n o v a R. Die Schule von Prof. Linda Sadnik und ihr Beitrag zur Paläobulgaristik. – In: Bulgarien: Internationale Beziehungen in Geschichte, Kultur und Kunst. Neuried, 1984, p. 251–260; Schriftenverzeichnis. – In: S a d n i k L. Gesammelte Aufsätze zur slavischen Lexik und Semantik. Freiburg i. Br., 1991, p. 9–10; E i s m a n n W., K. T r o s t. In memoriam Linda Sadnik. – AnzSPh, 26, 1998, p. 7–13; Schriftenverzeichnis von Linda Sadnik 1947–1991. – AnzSPh, 26, 1998, p. 15–20; T r o s t K. Nachruf auf Linda Sadnik. – Bulletin der deutschen Slavistik, 5, 1999, p. 5–7.

Румяна Златанова

СÀЗАВО-ЕМÀУЗКО ЕВÀНГЕЛИЕ – вж. *Реймско евангелие*.

САЗАВСКИ МАНАСТИР, Сазава – много известен през Ранното средновековие религиозен и културен център. Разположен е в Централна Чехия, на р. Сазава, десен приток на Вълтава. Основан е през 1032 като средище на слав. литургия във връзка със стремежите на чешкия княз Олдржих (1012–1032, 1034) за политическа и църковна самостоятелност с активното съдействие на монаха отшелник Прокоп – първия абат на манастира.

Прокоп е роден ок. 980–990 в с. Хотоун, Коуржимско. Тази област е свързана с *Велика Моравия*, поради което влиянието на кирило-методиевската традиция върху житейския му път е значително. Образование получава във Вишехрадската школа „Св. Климент", чието местоположение е спорно – според някои изследователи тя е била близо до владетелската крепост Вишехрад край Прага, а според други – става дума за някой от многобройните слав. манастири в унгарските земи. Фр. *Дворник* допуска, че се касае за бенедиктинския манастир в Бржевнов в Прага, който, макар и латинизиран, е бил толерантен към литургията на местен език и е подготвял мисионери за източните славяни. По време на изостреното съперничество между привържениците на лат. и на слав. писменост в Чехия (X–XI в.) Прокоп усвоява слав. писмо. Според летописа на т. нар. Сазавски монах, запазен в препис от XII–XIII в., „абатът Прокоп бил в славянското писмо, открито някога и канонизирано от най-светия епископ Кирил, много образован". Тези познания вероятно са една от причините той да бъде определен за абат на новооснования, четвърти по старшинство в Чехия манастир. Първоначално Прокоп принадлежи към светското духовенство, има семейство, но скоро полага монашески обет и заживява в една пещера до р. Сазава. Ръкоположен е за абат на С. м. от пражкия епископ Шебирж (1030–1067), радва се и на благосклонността на папа Бенедикт IX (1033–1044). Предполага се, че Прокоп произлиза от семейство на свободни земевладелци и манастирът е основан на земи, които са били негова собственост. Това обяснява пряката му роднинска връзка със следващите абати – след неговата смърт (1053) абат става неговият племенник Вит, а след него – синът на Прокоп – Емерам (Имерам), починал вероятно през 1085. Грц. произход на името Прокоп поражда предположения за някаква връзка с източнохристиянското монашество, като не се изключват и евентуални пътувания на Прокоп в Слав. югоизток.

Въпреки че не успява да удовлетвори желанието на княз Олдржих за създаване на независима Чешка църква, Прокоп отстоява съществени културни и религиозни позиции срещу проникващото немско политическо и духовно влияние. На тази основа култът към него поддържа патриотични настроения през Средновековието и Възраждането чак до ново време (срв. напр. стихосбирката „Митове", 1879, от Я. Връхлицки). Прокоп е провъзгласен за един от католическите патрони на Чехия и е канонизиран на 4 юли 1204 от папа Инокентий III (1198–1216) по искане на чешкия крал Пршемисъл I Отакар (1198–1230). Съществуват многобройни доказателства, че още през първата половина на XIII в. новият светец е широко честван в Чехия и Моравия. През 1588 тленните му останки са пренесени в Прага.

В С. м. се въвежда бенедиктинският монашески устав, установен в Чехия през X в. Издигнатата църква, посветена на Св. Богородица и св. Йоан Кръстител, придобитите манастирски имоти и най-вече оживената книжовна дейност на слав. език обясняват определянето на манастира като чешки архиманастир. Първоначалните строежи са в романски и готически стил (готическото преустройство започва през 1315). Днес са остана-

ли само някои от ранноготическите аркади. При археол. разкопки (започнали през 1960 и продължаващи до днес) в северната част на манастира е открит фундаментът на куполообразен храм с четвъртита основа, разширена с четири полукръгли апсиди – т. нар. тетраконха, най-старата в Чехия, която се отнася несъмнено към XI в. Вероятно това са останки от манастирската църква „Светия кръст", построена през 1070 по подобие на слав. манастири в Унгария (подобни тетраконхи са характерни за Източната църква и за Югоизточна Европа). Сазавската тетраконха става образец за покъсни строежи от този тип на чешка територия.

Стремежът на Римската курия за догматическо и литургично единство на Западната църква особено след схизмата (1054) и *Сплитския събор* (1060) обрича на неуспех опитите в Далмация и Чехия да бъде възобновена масово слав. литургия. След разцвета на С. м. по време на Бржетислав I (1034–1055) неговият наследник Спитихнев II през 1055–1056 изгонва слав. монаси и ги заменя с латинизирани бенедиктинци от пражкия Бржевновски манастир. Сазавското братство начело с абата Вит се оттегля в някои слав. манастири, в това число и в манастира Вишехрад край Дунав. Установените тук контакти с руски монаси полагат основата на отношенията между С. м. и Русия.

Монасите са върнати в манастира през 1061 от княз Вратислав II (1061–1092, през 1085 провъзгласен за първи чешки крал). Въпреки протестното писмо от 2 ян. 1080 на папа Григорий VII (1073–1085) до Вратислав II по повод на слав. литургия, С. м. изживява период на небивал разцвет – особено по времето на абата Божетех (1090–1096), известен средновековен художник, скулптор, резбар, строител, допринесъл много за разширяването на манастира с нови олтари, за обзавеждането и за художествената му украса. Зад външния блясък обаче се крият засилващи се лични свади между монасите. След смъртта на Вратислав II неговият наследник Бржетислав II (1092–1100) със специален указ от 3 ян. 1097 изгонва всички монаси от С. м. и го дава на бенедиктинци от Бржевновския манастир, с което се слага край на литургията на слав. език в Чехия. Макар и изменена в лат. дух, създадената културна и книжовна традиция се запазва – главно в областта на илюстрирането и преписването на богослужебни книги. Ок. началото на XIV в. започва готическо преустройство на манастирските сгради. През хуситските войни манастирът е изоставен, но през 1663 е обновен. Реформите на австрийския имп. Йосиф II (1780–1790) го засягат изцяло и от него остава само църквата, превърната през 1788 в енорийски храм с патрон св. Прокоп. Новите собственици на бившия манастирски комплекс го превръщат в замък резиденция със стопански пристройки. Създадената от абата Регинхард (1162–1173) традиция за производство на стъкло и стъклена мозайка се развива и през XIX в. в околностите на недействащия манастир се

Абат Прокоп, основател на Сазавския манастир. Картина от началото на XIX в.

Сазавският манастир

появяват стъкларски манифактури. През 1962 С. м. е обявен за национален културен паметник; уредена е богата експозиция за началото на слав. култура в чешките земи.

По времето на своя разцвет през XI в. С. м. е посредник в културните връзки между Чехия и Слав. югоизток. Създаваните там книжовни паметници са свързани с отзвука от *Моравската мисия* на Константин-Кирил и Методий. Книжовната дейност в манастира се изразява в преписване на стари слав. ръкописи с различен произход, в преводи и създаване на оригинални произведения. За нуждите на слав. литургия е съществувал пълен комплект от богослужебна литература. От него е запазен единствено превод на грц. литургични молитви, наситен с бохемизми и известен под името *Пражки листове*, които заедно с *Киевските листове* са най-старите съхранени глаголически паметници от чешката редакция на Кирило-Методиевия книжовен език. Пражките листове са използвани за подвързия на средновековен ръкопис вероятно след изгонването на слав. монаси и разпиляването на техните книги. Според В. *Вондрак* те възхождат към бълг. основа, проникнала на чешка почва. Очевидно сазавските монаси са осъществявали връзки с други слав. религиозни центрове. Така може да се обясни напр. наличието на т. нар. бълг. мотиви в чешки паметници, поддържащи кирило-методиевската *традиция* (сведенията за мисионерска дейност на Константин-Кирил в Б-я, за създаването на слав. писменост първоначално в бълг. земи и др.). Не са изяснени обстоятелствата около възникването на т. нар. Сказание о преложении книг, което попада в състава на *Повесть временных лет*. Б. Н. *Флоря* напр. излага съображения в полза на становището, че то е дело на сазавски монаси и е написано най-късно в края на XI в. (1985).

През 1095 в С. м. е осветен олтар в памет на руските първосветци Борис и Глеб, канонизирани от Източната църква след схизмата. Участието на светски лица, особено от княжеската фамилия, в издръжката на манастира му осигурявала известна самостоятелност спрямо папата. В светлината на тази политика може да се обясни фактът, че в Сазава попадат и паметници с руски произход. Сред тях е и кирилската част на *Реймското евангелие*, за която през Средновековието се е смятало, че е написана от Прокоп. По-късно тя е откупена от имп. Карл IV (1347–1378) и е подарена на *Емаузкия манастир* в Прага, където към нея се добавя и глаголическата част. На кирилица са и приписките към лат. мартиролог – т. нар. *Райхрадски глоси*. Предполага се, че ръкописът, в който са запазени, е от втората половина на XI в.

и е принадлежал на С. м., където очевидно са били познати и двете слав. азбуки.

Със С. м. са свързани преводът на Житието на св. Бенедикт, познат по сръбски препис от XIV в., и преводът на Беседите на *Григорий I* Велики – най-обширният старослав. паметник от чешка редакция, познат по руски преписи (най-ранните са от XIII в.). Преведени от лат. език и от различни преводачи, двете произведения езиково и тематично говорят за разширяващата се книжовна и каноническа дейност в манастира. Според В. Новотни, Д. Тржещик, Е. *Блахова* и др. в него е преведена от лат. език Книга за страданията на светия княз Вацлав (Kniha o utrpení sv. knížete Václava), наричана още Втора славянска легенда за основателя на чешката държава – Вацлав, позната по руски преписи. Лат. легенда за *Вацлав* (921–929) е създадена от мантуанския епископ Хумполд през 975 по поръчка на немския имп. Отон II (973–983). За разлика от чешката Първа старославянска легенда за Вацлав в нея има значителен фантастичен елемент, свързан с изложението и описанието на различни чудеса. Съотношението между превод и авторски текст дава представа за по-елементарната, но въздействаща с лаконизма си слав. стилистика.

Много ценен е оригиналният цикъл от написани на лат. език легенди за основателя на манастира Прокоп. Те са съставени вероятно и на основата на по-стари слав. текстове, запазили своя престиж след премахването на слав. литургия. Най-ранната от тях е т. нар. Кратка легенда за св. Прокоп (Vita minor), която възниква може би скоро след 1200 в С. м. и независимо от влиянието на лат. легенда за св. Бенедикт и латинизирането на монасите продължава традицията за възхвала на Прокоп, като подчертава неговия чешки произход и слав. му образование. Легендата е основен източник за живота на първия сазавски абат и свързаната с него слав. литургия в манастира. Включена е към манастирската история, написана от анонимния Сазавски монах – допълнение към неговия препис на първата чешка хроника от *Козма Пражки*. Макар и дело на латинизиран монах, тази най-ранна история на С. м. обективно оценява значението на създаваните в него слав. духовни ценности и е признание за устойчивостта на кирило-методиевската традиция в чешките земи. Летописното изложение на Сазавския монах, чийто най-стар препис се датира на границата на XII и XIII в. и дн. се съхранява в Дрезден, приключва с назначаването на Регинхард за абат на манастира.

През XIV в. Кратката легенда е разширена с описания на чудеса и други данни според изискванията на епохата – така се създава т. нар. Голяма легенда за св. Прокоп (Vita major), известна в 28 преписа предимно от XIV и XV в. Преработена от неизвестен чешки автор през средата на XIV в., тя става една от най-внушителните чешки стихотворни легенди – от нея са запазени 1084 стиха. Със своя разговорно-народен стил тя обогатява средновековната чешка стихотворна епика. Теологическите въпроси в нея остават на заден план, основната идея е свързана с представянето на слав. литургия и С. м. като символи на чешкия народен дух. Стихотворният ритъм е нарушен, което улеснява появата на прозаичен вариант на легендата през втората половина на XIV в.

Виенските листове и Григорианските глоси вероятно също са дело на прокудени или върнали се в латинизирания манастир сазавски монаси. Във Виенските листове В. *Ягич* вижда хърватско влияние; това означава, че в С. м. може би е имало южнослав. монаси, които не са могли да свикнат с лат. богослужебни текстове. Григорианските глоси са повече от 200 и са поместени между редове-

те на популярните тогава в църковните среди Диалози на папа Григорий I Велики. Предполага се, че са възникнали през XII в. в Островския манастир край Давле (Чехия). Издадени са за пръв път от А. Патера през 1878 и според него са дело на сазавски монах, който, учейки се на лат. език, е писал между редовете „чешки и старобълг. думи".

Възможно е през X и XI в. да е имало повече центрове със слав. литургия в чешките земи, но единствено съществуването и ролята на С. м. са документирани исторически и филологически. Неговата дейност засилва отзвука от Моравската мисия на Кирил и Методий в чешките земи. Сазавските писмени паметници имат голямо значение за слав. културни взаимоотношения през Ранното средновековие и оказват влияние върху по-нататъшното развитие на чешкия обществен и духовен живот.

Лит.: Höfler K. A. C., P. J. Šafařík. Glagolitische Fragmente. Prag, 1857, 62+5 p.; Patera A. České a starobulharské glossy XII. století v latinském kapitulní knihovny v Praze. – ČČM, 52, 1878, 4, p. 536–557; D' Avril A. St. Cyrille et st. Méthode – premiere lutte des Allemands contre les Slaves. Paris, 1885, p. 217–225; Vondrák V. O původu Kijevských listů a Pražských zlomků. V Praze, 1904, p. 76–78; Novotný V. České dějiny. 1., 2. V Praze, 1913, 1215 p.; Chaloupecký V., B. Ryba. Středověké legendy prokopské. Praha, 1953, p. 83–90, 175–180; Dvorník F. Les bénédictins et la christianisation de la Russie. – In: L'Eglise et les églises. 2. Chevetogne, 1954, p. 326–329; Dějiny české literatury. 1. Praha, 1959, p. 54–56, 157–163; Králík O. Sázavské písemnictví XI. století. – RČAV, 71, 1961, 12, p. 1–94; Králík O. Cyrilometodějské dědictví a sázavské písemnisctví. – In: Příspěvky ke starší literatuře na Moravě. Brno, 1964, p. 12–20; Králík O. O existenci slovanské legendy prokopské. – Slavia, 33, 1964, p. 443–448; Jelínek K. Slovanská a latinská Sázava. – Slavia, 34, 1965, p. 123–131; Fiala Z. Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9.–10. století podle dnešních znalostí. – ČČH, 14, 1966, 1, p. 54–65; Graus Fr. Slovanská liturgie a písemnictví v přemyslovských Čechách 10. století. – ČČH, 14, 1966, 4, p. 473–496; Kadlec J. K poměrům na Sázavě v 2. polovině XI. století. – Slavia, 35, 1966, p. 266–268; Králík O. Znovu o existenci slovanské legendy prokopské. – Slavia, 35, 1966, p. 259–265; Ryneš V. Několik poznámek k počátkům svatoprokopské úcty. – Slavia, 36, 1967, p. 271–279; Večerka R. Jazykovědný příspěvek k problematice staroslověnského písemnictví v Čechách X. a XI. století. – Slavia, 36, 1967, p. 421–428; Večerka R. Problematika stsl. písemnictví v přemyslovských Čechách. – Slavia, 39, 1970, p. 223–237; Reichertová U. Přínos archeologie ke středověké podobě bývalého slovanského kláštera na Sázavě. – In: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury. Praha, 1975, p. 27–37; Ryneš V. Emauzy, Vyšehrad a sv. Prokop. – In: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury. Praha, 1975, p. 39–40; Večerka R. Slavistický příspěvek k latinské legendě Kristiánově. – Slavia, 45, 1976, p. 132–136; Purš J., M. Kropilák. Přehled dějin Československa. 1., 1. Praha, 1980, p. 126, 128; Boba I. The Monastery of Sázava: Methodian Continuity North of the Danube? – Palaeobulgarica, 5, 1981, 1, p. 84–87; Kyas V. Ke kulturním poměrům na Moravě v 10. a 11. století. – Slavia, 50, 1981, p. 1–7; Флоря Б. Н. Сказание о преложении книг на славянский язык. Источники, время и место написания. – Bsl, 46, 1985, p. 121–130; Павлов И., В. Тодоров. История на чешката литература. 1. С., 1986, с. 27–28; Reichertová K., E. Bláhová, V. Dvořáková, V. Huňáček. Sázava. Praha, 1988, 454 p.; Toth I. Вышеград на Дунае и Сазава. – StS, 38, 1993, 1–2, p. 191–202; Младенова М. Кирило-методиева география и езикова история или западните славяни, Кирил и Методий и какво е (о)станало после. С., 1999, с. 77–91.

Иван Павлов

СÀКАЧ, Стефано (Sakač, S.) (10.X.1890 – 23.VIII.1973) – италиански богослов от хърватски произход, историк на църквата. Роден в Капела Калничка, Хърватско. Средно образование завършва в Загреб. Продължава учението си в Папския Григориански унив. в Рим (1910–1915), но след избухването на Първата световна война (1914–1918) е принуден да прекъсне и да се завърне в родината си. Член на Йезуитския орден (1915). Разширява образованието си в Инсбрук, Австрия (1916–1918). Преподавател и префект на Семинарията в Сараево (1918–1919) и неин ректор (1922–1924). Два пъти (1919–1921, 1924–1925) учи в Папския източен инст. в Рим. На 2 апр. 1925 защитава дипломна работа на тема „De Synodi Quinisextae approbatione". През същата година преминава на източноправославен ритуал. От 1926 до 1929 е секретар на Микеле д'Ербини, ректор на

Папския източен инст. и по-специално отговаря за сп. „Orientalia Christiana Periodica“. Преминава през различни степени на теологична кариера в Дубна (1931–1933), Албертин (1933–1935) и Загреб (1935–1937). От 1937 е първият преподавател по история на християнството на Балканите (без Византия) в Папския източен инст. Води специализирани курсове по кирилометодиевистика и различни семинари. Почетен проф. (professor emeritus, 1966). Умира в Рим.

Основните трудове на С. са посветени на истор. дело на Константин-Кирил и Методий, на етническия произход и християнизирането на хърватите. Той е един от най-убедените привърженици на тезата, че преди смъртта си Константин Философ е бил удостоен с епископски сан (вж. *Сан на Кирил*). Дори след откриването на Пражкия препис на *Италианската легенда*, който до голяма степен внася яснота в дискусиите по този въпрос, С. продължава да отстоява своето мнение. В подкрепа на тезата си той търси доказателства в други кирило-методиевски *извори*. Според него сведенията от гл. 17 на ЖК и от гл. 6 на ЖМ за освещаването на слав. книги, ръкополагането на Кирило-Методиевите ученици и отслужването на слав. литургия в Рим показват извършването на специален ритуал, който предшества посвещаването в епископски сан. Тъй като, твърди С., не е възможно папата да не е оказал съответното уважение на основателите на новата слав. църква, посветеният за епископ е бил Константин-Кирил, а брат му Методий е получил само свещенически сан. Доказателство за това са събитията от последните дни на Кирил, изложени в гл. 18 на ЖК, и най-вече предсмъртната му молитва – израза в нея еже мнѣ бѣ дааль, іако твоіа тебѣ прѣдаю той тълкува като отказ на болния слав. първоучител от епископството и връщане отново в монашеството. Въпреки отказа папа *Адриан II* (867–872) устройва тържествено погребение на Кирил, достойно според С. не само за епископ, но дори и за папа. Това становище е подкрепено с анализ на определенията „пастир“ и „учител“, употребени в *Похвалното слово за Кирил* от Климент Охридски. Определянето на двамата братя като „пастири“, а техните ученици като „стадо“ в *Похвалното слово за Кирил и Методий* С. приема като указание за това, че произведението е посветено на личности с по-висок, епископски сан. При това положение той се чувства длъжен да обясни липсата на каквито и да е сведения за епископски сан на Кирил в някои основни кирило-методиевски извори, като ЖК, ЖМ и Италианската легенда (написани според него между 869 и 885). За С. този факт трябва да се свърже с решенията на Цариградския събор (879–880). На заседанието от 26 ян. 880 под натиска на патриарх *Фотий* (858–867; 877–886) съборът взема решение, с което се цели да се спре безразборното издигане в епископски сан. Това решение не засяга пряко Константин-Кирил, тъй като той още приживе се е отказал от този сан, но за да бъдат избягнати всякакви недоразумения, Методий и неговите сподвижници решават да премълчат този факт.

След смъртта на Константин-Кирил Методий, който според С. тогава е обикновен свещеник, се отправя към *Панония*, където е поканен от княз *Коцел*. Той е носел писма от папа Адриан II до *Ростислав* и *Светополк* и по всяка вероятност се е отбил и във *Велика Моравия*, но поради избухналата там след 869 немско-моравска война и под натиска на силния епископ на Пасау *Херманрих* е бил принуден да се върне в Панония. Според С. само там е било възможно да се изпълни взетото в Рим решение за възобновяването на старата Сремска митрополия. Коцел изпраща Методий отново в Рим, този път за да получи епископски сан. Въз основа на това свое

твърдение С. отрича възможността задържането на Методий от немските епископи да е станало във Велика Моравия, тъй като тогава той все още не е бил епископ. След анализ на някои лат. документи – писмата на папа *Йоан VIII* (872–882) до анконския епископ *Павел* и до немските епископи, както и на съответните пасажи от гл. 10 на ЖМ, С. лансира тезата, че по всяка вероятност слав. първоучител е бил задържан някъде в Бавария половин година преди процеса, т. е. през пролетта на 870. Част от писмото на Йоан VIII до тримата епископи – *Анон* от Фрайзинг, *Адалвин* от Залцбург и Херманрих от Пасау, дава основание на С. да направи извода, че главен виновник за гоненията срещу Методий е Анон, който го е задържал във Фрайзинг; въпросният пасаж обвинява направо и единствено Анон и не се отнася до другите двама, а това от своя страна води до заключението, че Методий е бил държан от Анон във Фрайзинг през цялото време, т. е. през всичките три години, а процес срещу него през есента на 870 не е имало.

С. изразява становище и относно авторството на някои кирило-методиевски извори. Той отхвърля тезата на П. А. *Лавров*, Фр. *Гривец* и др., че Похвалното слово за Кирил и Методий е било написано във Велика Моравия. Според него литургичните особености на това произведение сочат, че то е възникнало по-скоро във виз.-слав. Б-я, отколкото в римско-слав. Моравия. Неизвестният автор говори за Моравия и Панония като за „далечни западнославянски страни", което за С. доказва, че той не е принадлежал към тяхното население. Освен това умишленото премълчаване на Константинопол и съответното подчертаване на предимствата на папския престол подсказват, че похвалата е възникнала в Б-я именно в периода на предприетата славянизация на Бълг. църква. Като взема предвид общите черти между нея и *Службата за Кирил и Методий*, С. посочва като най-вероятен автор и на двете произведения Кирило-Методиевия ученик *Константин Преславски*, който единствен би могъл да въведе общ празник на двамата братя.

В изследванията си за етническия произход и християнизацията на хърватите С. излага тезата си, че те са от ирански произход (аргументите са някои общи думи и самото етническо название). Малка група хървати пристигат на Балк. п-в и подчиняват завареното тук слав. население, но с течение на времето са асимилирани от него. Според С. християнизацията на хърватите е започнала по-рано в сравнение с покръстването на останалите славяни на Балк. п-в. Като се опира на някои истор. извори и най-вече на Константин VII Багренородни, той предполага, че началото на този процес трябва да се търси ок. 641, а през 679 вече е съществувал договор за ненападение между тях и Ватикан.

С ъ ч . : Ugovor Pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu oko g. 679. – Croatia sacra, 1, Zagreb, 1931, p. 1–84; Što smo primili od Sv. Braće Ćirila i Metoda. – Život, 17, 1936, 3, p. 97–112; 6, p. 258–271; O kavkazko-iranskom podrijetlu Hrvata. – Život, 18, 1937, 1, p. 1–25; Apostol Hrvata Ivan Ravenjanin, prvi nadbiskup splitski. – Život, 19, 1938, p. 401–421; Historijski razvoj imena „Hrvat" od Daria I. do Konstantina Pofirogenita. – Život, 23, 1942, p. 1–18; Tragovi staroiranske filozofije kod Hrvata. O dvojno-petornom sistemu naziva 7 dana u tjednu i 12 mjeseci u godini. – Život, 24, 1943, 1, p. 9–24; Iranische Herkunft des iranischen Volksnamens. – OChP, 15, 1949, p. 313–340; L'Origine del rito Romano-Slavo e i SS. Cirillo e Metodio. – Unitas, 4, 1949, p. 47–56; De dignitate episcopali S. Cyrilli Thessalonicensis. – OChP, 16, 1950, p. 237–266; Bemerkungen zum Methodiusprozeß in Bayern. – OChP, 20, 1954, p. 175–180; The Iranian Origins of the Croats according to C. Porphyrogenetus. – In: The Croatian Nation. Chicago, 1955, p. 30–46; Novissima de „Legenda Italica" et de episcopatu S. Constantini-Cyrilli. – OChP, 22, 1956, p. 198–213; Die kürzere slavische Fassung des Briefes „Gloria in excelsis Deo" Hadrians II. – Cyrillo-Methodiana, p. 411–431; I santi Cirillo e Metodio a Roma. – In: Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Roma, 1964, p. 71–101.

Лит.: Lacko M. In memoriam p. Stefano Sakač S. J. – OChP, 39, 1973, p. 492–494; Зыков Э. Г. О литературном наследии Константина Преславского. – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 34–48.

Бойка Мирчева

САЛАЙКА, Антонин (Salajka, A.) (25.IV.1901–2.VIII.1975) – чешки теолог, ориенталист и славист. Роден в Моравска Нова Вес, окръг Бржецлав, Чехия. Следва в Богословския фак. в Прага (д-р по теология е от 1936) и в Инст. по ориенталистика в Рим (1930). Доц. по ориенталска теология в Богословския фак. на Карловия унив. в Прага (1945). От 1950 е проф. по догматична теология и старослав. език в Римокатолическия кирило-методиевски богословски фак. в Прага, чието седалище е в Литомнержисе. През периода 1945–1950 е лектор по руски език в Богословския фак. в Прага. Умира в Прага.

Научните интереси на С. са насочени към теологията и ориенталистиката. Специално го занимават въпроси из историята на Руската църква. Изследванията му в областта на кирилометодиевистиката имат главно обзорен и обобщаващ характер.

През 1954 С. публикува статията „Literárna činnosť sv. Cyrila a Metoda“, в която са представени преводните и оригиналните произведения на слав. първоучители. В специална публикация от 1961 той оценява делото на П. Й. *Шафарик* от гледна точка на кирилометодиевистиката, като подчертава факта, че за големия учен първоначалният източник на книжовния старослав. език е македонско българ. наречие. С. се позовава на основните му трудове, посветени на този въпрос. Подробно са изложени доводите на Шафарик за това, че *глаголицата* е съставена от Константин-Кирил и е изцяло негово творение, а *кирилицата* е вероятно дело на Климент Охридски. С. изброява издадените от Шафарик старослав. ръкописи и се спира на мнението му по въпроса за слав. богослужение в Чехия, Моравия и Словакия. Според С. Шафарик може да се смята за основател на глаголическата палеография. Обзорен характер има и статията на С. „Prameny k životu a dějinám Konstantina-Cyrila a Metoděje“ (1963), в която накратко са посочени всички *извори* за живота и дейността на двамата братя. С. ги обособява в общоприетите три групи – славянски, латински и гръцки, и коментира техни преписи, издания и преводи. Обсъдени са мнения и възгледи по някои спорни въпроси на кирилометодиевистиката.

Книгата на С. „Úvod do studia staroslověnského jazyka a písemnictví“ (1967), възникнала въз основа на лекции по старослав. език, е продължение на делото на Й. *Вайс* и Й. *Вашица*, както отбелязва авторът в увода, и е предназначена за учебни цели – главно за аудиторията в Римокатолическия кирило-методиевски богословски фак., както и за студенти от Филологическия фак. В първата част С. се спира на живота и дейността на Кирил и Методий според данните от Пространните им жития. По-нататък се изказва в подкрепа на мнението на Й. *Цибулка* по въпроса за първоначалната християнизация на Моравия: славяните край р. Морава приемат християнството от *Франкската империя*, където проповядват ирландски и англо-саксонски мисионери. Като се позовава на истор. и археол. данни (промяната на погребалния ритуал на територията на Моравия в началото на IX в.), С. смята, че около стотина години преди пристигането на Кирил и Методий Моравия е била християнска страна; в *Панония* възникват първата западнослав. християнска терминология и първият западнослав. културен език. Във връзка с началната християнизация в западнослав. земи С. прави и кратък преглед на основните резултати от археол. проучвания

(разкопките в Старе място, църквите в Модра, при *Микулчице*, при Ухерске Храдище и другаде).

Втората част на книгата представя старослав. писменост, както и главните обстоятелства около възникването ѝ. За нейна основа според С. може да се смята старо южномакедонско наречие, което е принадлежало към бълг. езикова територия. Подробно са изложени теориите около т. нар. *рушки писмена* (ЖК, гл. 8). С. разглежда различните мнения за създаването на двете *азбуки* и приема доводите за първенството на глаголицата. По-подробно той се спира на мнението на Е. *Георгиев* и оборва аргументирано неговите тези за съотношението глаголица – кирилица. В третата част на книгата подробно са представени старослав. писмени паметници, придружени с преглед на съществуващите мнения по спорните въпроси. Трудът на С. и до днес не е изгубил значението си на университетски учебник, запознаващ с основите на кирилометодиевистиката и славистиката. Недостатък на книгата е липсата на библиография.

Съч.: 50 výročí encykliky „Grande munus". – Časopis katolického duchovenstva, 72, 1931, p. 1–11, 532–543; 73, 1932, p. 33–41, 245–249, 304–310, 631–636; Nauka východních odloučených theologů o posledních věcech člověka a světa. – Časopis katolického duchovenstva, 74, 1933, p. 35–40, 117–129; Fides et auctoritas ecclesiastica in conciliis oecumenicis. – In: Acta VI. Conventus Velehradensis anno 1932. Olomouc, 1933, p. 168-186; Nauka východních odloučených theologů, zvlášte ruských, o Kristově vykoupení. Praha, 1936, 172 p.; Je patriarcha Fotios autorem spisku: K těm, kteří praví, že Řím je prvním Stolcem? – Časopis katolického duchovenstva, 80, 1940, p. 389–392; Pojem (definice) církve u východních odloučených theologů. – Časopis katolického duchovenstva, 81, 1941, p. 281–288; Bohosloví východních křesťanů. – In: Bohosloví. Úvod do studia II. Praha, 1946, p. 49–61; Studium křesťanského Východu. Praha, 1948, 30 p.; Význam studia křesťanského Východu. – Časopis katolického duchovenstva, 88, 1948, p. 1–9; Autokefalie ruské pravoslavné církve. – Časopis katolického duchovenstva, 89, 1949, p. 1–11; Literárna činnosť sv. Cyrila a Metoda. – Duchovný pastier, 31, 1954, 6, p. 80–81; Význam P. J. Šafaříka pro staroslověnský jazyk a písemnictví (K 100. výročí jeho úmrtí). – Duchovní pastýř, 11, 1961, 10, p. 183–185; Prameny k životu a dějinám Konstantina-Cyrila a Metoděje. – In: Solunští bratři. Praha, 1963, p. 192–237; Úvod do studia staroslověnského jazyka a písemnictví. Praha, 1967, 240 p.; Der Aufenthalt des Hl. Konstantin-Kyrill in Rom (867–869). – In: Konstantin-Kyrill aus Thessalonike. Würzburg, 1969, p. 61–75; Der Sinn der großmährischen Gesandschaft und der byzantinischen Mission der Brüder von Thessalonike. – In: Konstantin-Kyrill aus Thessalonike. Würzburg, 1969, p. 159–184; Die Quellen zum Leben und zur Geschichte von Konstantin-Kyrill und Method. – In: Konstantin-Kyrill aus Thessalonike. Würzburg, 1969, p. 1–60.

Десислава Атанасова

САМАРИТÀНСКИ ЕЗѝК – език на жителите на областта Самария в Палестина, образували в епохата на Втория ерусалимски храм особена религиозна секта. Самаританите (самарянците) са остатък от жителите на някогашното Северно (Израилско) евр. царство (ок. 928 – 722 пр. н. е.), примесени с няколко езически племена (колонисти от Вавилон, Кута, Авва, Хамат и Сефарваим). Самаританите се споменават в евр. Библия като „шомроним", а те самите се наричат „шомрим" (т.е. пазители на Мойсеевия закон). Според талмудистите са „кутеи" – по името на едно от споменатите племена. Според Стария завет (IV Цар. 17: 23–24) самаританите са преселени от асирийците на мястото на изселените израилтяни, след като столицата им Самария е превзета и унищожена (722 пр. н. е.). Към края на IV в. пр. н. е. те са окончателно отхвърлени от юдейската религиозна община и затова построяват свой храм на планината Гаризим. Религиозните им възгледи са много сходни с еврейските и се отклоняват от тях само в няколко пункта; напр. те отричат пророците (с изключение на Иошуа – Исус Навин), възкресението на мъртвите и почитат планината Геразим като свято място. До наши дни остатък от самаританите има в гр. Наблус (древния Сихем). От евр. свещени книги те приемат само Мойсеевото петокнижие, но самаританският му текст се различавал в някои отношения от официалния масо-

ретски текст на юдеите. Няма точни сведения за времето, когато Петокнижието е прието от самаританите. Характерът на писмото, с което е написано, е близък до т. нар. квадратен еврейско-ханаански шрифт, но самаританският шрифт е по-архаичен.

С. е. спада към западноарамейската езикова общност и е сроден с ханаанските диалекти, към които се числи и староевр. библейски език. Характерно за С. е. е смесването или по-точно пропускането на гърлените звукове в изговора. В това отношение той напомня за галилейския диалект. На С. е. се създава книжнина, състояща се от литургични произведения, химни, псалми и таргуми (преводи) на Петокнижието. От преводите на Петокнижието най-известни са преводът на Азатир и Агадата на Марка (IV в.), когото самаританите смятат за най-древния и най-големия самаритански писател. Коментарите на Марка обхващат несистемно библейския текст с дълги разсъждения по повод на отделни цитати от Свещеното писание. Марка е автор на значителна част от поезията в т. нар. Дефтер – сборник с литургични произведения, писани на С. е.; той се попълва от IV до XIV в., когато получава окончателна форма. Наред с литургичните творби от XII в. се появяват и хроники, които предават във вид на легенди много събития от библейската история. След като арамейският език става общоприет и от евреите (от IV в. пр. н. е.), самаританите и евреите се разбират без затруднения (срв. Йоан 4: 1–48).

За С. е. се споменава два пъти в ЖК. Според житието (гл. 8) в *Херсон* Константин-Кирил усилено се занимава с евр. език и с преводи от него. По същото време един самаританин, спорейки с него, му донася самаритански книги, които Константин-Кирил бързо започва да чете правилно. Удивен от чудото, самаританинът се покръства. Според някои изследователи пасажът свидетелства, че Константин-Кирил се е запознал със самаританската редакция на Мойсеевото петокнижие и е успял да се справи със С. е. и писмо благодарение на знанията си по евр. език и на отличното познаване на библейския текст. Същото умение той проявява при разчитането и тълкуването на надписа „с еврейски и самаритански букви“ върху потир със скъпоценни камъни в църквата „Св. София“ в Цариград (гл. 13). Сред различните интерпретации на този епизод повече внимание заслужава предположението за влияние на апокрифно пророчество върху житийния текст (вж. *Соломонова чаша*).

Лит.: Montgomery J. A. The Samaritans. The Earliest Jewish Sect. Their History, Theology and Literature. Philadelphia, 1907, 358 p. (2 изд. New York, 1968); Von Gall F. Der hebräische Pentateuch der Samaritaner. Giessen, 1914–1918, 70+112 p.+4 tabl.; Gaster M. The Samaritans, Their History, Doctrines and Literature. London, 1925, 6+208 p., 18 ill.; Minns E. H. Saint Cyril Really Knew Hebrew. – In: Mélanges publiés en l'honneure de M. Paul Boyer. Paris, 1925, p. 94–97; Horálek K. Св. Кирилл и семитские языки. – In: For Roman Jakobson. The Hague, 1956, p. 230–234; Eissfeldt O. Einleitung in das Alte Testament. Tübingen, 1964, p. 942–944; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 95–96, 150; Macuch R. Grammatik des samaritanischen Aramäisch. Berlin, 1982, 72+427 p.

Боян Пиперов

СÀМПИ – старогрц. буква (Ϡ), наследена от финикийското писмо, без звукова стойност. Употребявала се е за означаване на числото 900. В глаголицата е заменена с ⱎ (*ц*), а в кирилицата – с *ц* или ѧ.

САМУЇЛОВ НÀДПИС – старобълг. епиграфски паметник от 993; един от най-старите датирани надписи на кирилица. Открит е през 1888 при строежа на църквата „Св. Герман“ в с. Герман, близо до *Преспа* (Македония). Състои се от 11 реда; издълбан е върху правоъгълна плоча от бяло-синкав мрамор (с размери: дължина 1,30 м, ширина 0,67 м и дебелина 0,07 м) по нареждане на цар

Самуиловият надпис от 993 г.

Самуил (997–1014) в памет на родителите му и на най-големия му брат – Давид. Публикуван е за пръв път през 1899 от директора на Руския археол. инст. в Константинопол Ф. И. *Успенски*, според когото в надписа е допусната грешка на ред 3: името на бълг. цар Самуил е изписано като самонпъ и след това е направена поправка, като над п е врязана буквата л. Допуска се, че в края на ред 8 вероятно е стояло името на майката на Самуил. Имената на родителите на Самуил се възстановяват убедително благодарение на ръкописа от Виенската придворна библиотека Cod. Vindobonensis hist. gr. — препис от Хрониката на Йоан Скилица.

Едновременно с Успенски свои наблюдения върху С. н. излага и Т. Д. *Флоpински*. По отношение на текста той предлага (под въпрос) в края на ред 8 да се възстанови името маρнѣ, а въз основа на палеографския анализ стига до извода, че писмото е едър *устав* и рисунъкът на буквите напомня графиката на *Супрасълския сборник*. В съвсем кратката езикова характеристика Флоpински обръща внимание на някои черти на С. н., които преценява като диалектни особености, присъщи едновременно на Сав. кн. и на Супр. сб. През 1899 за надписа се произнася и Л. *Милетич*; той изтъква значението му във връзка с въпроса за „старостта на кирилицата в България и особено в Югозападна България". Според него С. н. е убедително доказателство, че и в Западна Македония началото на кирилската писменост трябва да се постави поне в средата на X в.; графиката на буквите разкрива ранна кирилица, в която още няма знаци за йотуваните гласни и в която ясно се чувства зависимостта от глаголическите правописни начала.

Въз основа на публикуваните през 1906 добавки на епископ Михаил Деволски (началото на XII в.) към Виенския препис на Хрониката на Йоан Скилица (вж. Б. Прокич, 1906, с. 28 (1), от които става известно, че името на майката на Самуил е Рипсимия, Й. *Иванов* (1931, с. 25) възстановява текста на надписа по следния начин: † В[ъ] имѧ wтьца и съ/нна и с҃таго доуха а/гъ Самоиⷩ рабъ бж̄[и] / полагаѫ памѧть [wтьц]/а и матери и брат[а и]/ а кр̄ъстѣхъ сн[хъ. се] / имена оуєсъпъш [ихъ Ни]/кола рабъ бж̄и [Рипсимиѧ]/ѣ Дав[ъи]дъ. написа [же са въ] / лѣто отъ сътво[рениа миро] / ѵ ѕ̄:ф̄а̄. (6501 = 993) инъдикта ѕ̄.

С. н. е изпълнен в стила на т. нар. стар унциал, характерен за надписите от X в., силно повлиян от ръкописния литургичен унциал. Смесеният характер на буквите в него говори и за влияние на античните форми. Езикът на надписа отразява особеностите в говора на бълг. население от X в. Особено важни са истор. данни, които се съдържат в текста, макар че по-голямата част от тях са известни и от други истор. извори.

Десетилетия наред С. н. остава най-старият точно датиран кирилски текст. Това обуславя големия научен интерес към него. Засега науката разполага с три

по-ранни датирани кирилски епиграфски паметника, най-старият от които е надписът от скалния манастир до с. Крепча, Търговищка област, от 921 (вж. *Епиграфика* старобългарска).

Лит.: Карский Е. Ф. Надпись Самуила 993 года. – РФВ, 42, 1899, с. 231–236; Милетич Л. Към Самуиловия надпис от 993 г. – ИРАИК, 4, 1899, 1, с. 14–20; М[илетич] Л. Старобългарски надпис от цар Самуил. – БПр, 5, 1899, 9–10, с. 274–278; Успенский Ф. И. Надпись царя Самуила. – ИРАИК, 4, 1899, 1, с. 1–4; Флоринский Т. Д. Несколько замечаний о надписи царя Самуила. – ИРАИК, 4, 1899, 1, с. 5–13; Jireček K. Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993. – ASPh, 21, 1899, p. 543–551; Jagić V. Die cyrillische Inschrift vom J. 993. 2. Zur Paläographie der Inschrift. – ASPh, 21, 1899, p. 551–557; Флоринский Т. Д. К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы. (Кирилловская надпись Самуила 993 г.). – Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, 14, 1900, 2, с. 73–84; Prokić B. Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. Ein Beitrag zur Geschichte des sogenannten westbulgarischen Reiches. Diss. München, 1906, p. 19–20; Иванов Й. Цар Самуиловата столица в Преспа. – ИБАД, 1, 1910, с. 55–80; Diels P. Die Inschrift des Caren Samuel. – ASPh, 41, 1927, p. 317; Кос М. О натпису царя Самуила. – Гласник Скопског научног друштва, 5, 1929, с. 209–213; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 23–25 (фототипно изд.: С., 1970); Иванова В. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. – В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 60; Томовић Г. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Београд, 1971, с. 152.

Казимир Попконстантинов

САН НА КЍРИЛ. Истор. извори предоставят оскъдни и противоречиви сведения за духовния сан на Константин-Кирил. В гл. 4 на ЖК се съобщава, че младият Философ нямал влечение към богатството и светската власт, поради което логотетът *Теоктист* препоръчал да бъде „постриган“ и „посветен на духовно звание“, както и да му бъде дадена служба „библиотекар на патриарха“ – нъ пострнг'ше его, w҃дадннмь на попов'ство н слѫжбѣ да бѫдеть внблотнкарь оу патрїарха (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 91); в гл. 18 на житието е допълнено, че преди смъртта си слав. първоучител приел „светия монашески образ“ и името Кирил и така прекарал 50 дни – въ с҃тын мнншьскын wбразъ облѣче се н ... нарече сн нме Кѵрїлль. Н въ томь wбразѣ прѣбысть д҃нн н҃ (с. 108). *Италианската легенда* предлага следната информация: когато пораснал и родителите му го завели в столицата, той бил „дълбоко проникнат от благочестие и мъдрост и по повеля господня приел там свещенически сан“ – „hic cum adolevisset atque a parentibus fuisset in urbem regiam ductus, essetque insuper magna religione ac pudentia preditus, honorem quoque sacerdotii ibidem, ordinante Deo, est adeptus“; преди смъртта си „с позволение на върховния първосвещеник приел името Кирил и така след 50 дни приел успокоение в Господа“ – „ex concessione summi pontificis inposuit sibi nominem Cyrillus, et sic post quinquaginta dies dormitionem accepit in Domino“ (ЛИБИ, 2, с. 295, 300). *Успение Кирилово* повтаря единствено второто съобщение от ЖК. Според *Пространното житие на Климент Охридски*, когато предусетил края на живота си, слав. първоучител „приел монашеска схима“ – „τῶν μοναχῶν σχῆμα ἐπαμφιέννυται“ (Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 84). Други извори го определят като монах, но и като „епископ в град Канаон“ (*Проложно житие на Кирил*), като презвитер (*Проложно житие на Кирил и Методий*), като „постриган в монашество“, а след това „поставен за свещеник“ (Второ слав. житие на Наум – вж. *Жития на Наум Охридски*). Няколко западнослав. писмени паметника също приписват на Константин-Кирил епископски или архиепископски сан. Това са чешките лат. жития *Моравска легенда*, *Quemadmodum*, *Beatus Cyrillus*; лат. и хър-

ватските глаголически *служби за Кирил и Методий*, някои от лат. жития на св. Прокоп Сазавски; истор. съчинения на Мартин от Опава и Пршибик Пулкава. Сведението за епископски сан е познато и в западноевроп. късносредновековна и ренесансова историография.

До средата на XIX в. Италианската легенда е смятана за най-важния и достоверен кирило-методиевски извор. В единствения известен тогава препис (издадения в Acta Sanctorum от 1668) се казва, че Кирил е ръкоположен за епископ в Рим (consecraverunt ipsum et Methodium in episcopos). Научните спорове около епископския му сан започват след публикуването на Пространните жития на Кирил и Методий (1843), които не потвърждават това известие и пораждат скептицизъм спрямо истор. стойност на Италианската легенда. В бурните полемики относно нейното авторство и отношението ѝ към ЖК се налага мнението, че тя е късен паметник (от XIII–XIV в.), който заема второстепенно място сред кирило-методиевските извори. Това становище сериозно разколебава тезата за епископски С. К., още повече че тя не намира потвърждение нито у западните съвременници на солунските братя (напр. у *Анастасий Библиотекар*), нито в произведенията на старобълг. писатели *Климент Охридски*, *Константин Преславски* и *Черноризец Храбър*. Известията на Италианската легенда и старобълг. проложни жития на Кирил и Методий в това отношение се обясняват като интерполации под влияние на битуващата традиция в първия случай (А. Д. *Воронов*) и като грешки, възникнали поради неосведомеността на късните преписвачи във втория (П. А. *Лавровски*). Въпреки опитите да се възстанови истор. стойност на Италианската легенда и на сведението за епископството на Кирил (И. К. *Мартинов*, Т. Лемпъл), повечето специалисти или категорично отхвърлят тази теза, или са скептично настроени към нея (Фр. *Дворник*, 1933; Ив. *Гошев*, И. *Огиенко*, Фр. *Гривец*). В принципно новото проучване на Е. *Георгиев* върху Италианската легенда (1939) се доказват авторството на *Гаудерик* и нейният ранен произход, но тя не се причислява към първостепенните кирило-методиевски извори, а сведението за епископско ръкополагане на Кирил се обяснява като умишлена или неволна грешка на нейния автор. Въз основа на това Георгиев гради и схващането, че за ЖК не е използвана Италианската легенда, тъй като в него липсва такова сведение. След откриването на Ватиканския и Пражкия препис на Италианската легенда (1954–1955), с което старинността и авторството на паметника са безусловно доказани, възприетата от всички по-нататъшни издатели реконструкция на спорния пасаж по Пражкия препис гласи: „consecraverunt fratrem eius in sacerdotem“ – „ръкоположиха брат му за свещенослужител (епископ)“, което решава въпроса за епископския С. К. Независимо от това, някои изследователи смятат, че сведенията от останалите изводи, макар и да са късни, непременно имат истор. обосновка (П. *Кирай*). Други не приемат за правилно новото разчитане на спорното място в Италианската легенда, което е основният аргумент на тезата за епископски С. К. В нейна подкрепа се сочат също и някои „преки свидетелства“ и „косвени указания“ в ЖК, както и податки у авторитетни старобълг. писатели, като Климент Охридски и Константин Преславски. Съгласно това виждане, макар и да не съдържа сведения за епископство на Кирил , ЖК не само не го обезсилва, а недвусмислено го потвърждава, попълва и пояснява (Ст. *Сакач*). Обратното становище по въпроса обаче има солидна опора във факта, че нито най-ранните жития на Кирил и Методий, нито документите от папската канцелария, нито кореспонденцията на

Анастасий Библиотекар, нито месецословите към най-древните старобълг. евангелия, нито останалите ранни паметници на старата бълг. литература съдържат преки указания по този въпрос (Гошев, Дворник, Ал. *Милев*). Покъсните текстове, в които се срещат такива известия, имат компилативно-легендарен характер и поради това се приемат за недостатъчно надеждни извори (Хр. *Кодов*). Въпреки това въпросите за времето и причините за появата, а също и за посоката на взаимодействие на подобни сведения в агиографски и историографски източници заслужават допълнително проучване (Сл. Бърлиева).

Съобщенията в ЖК, че след като завършил образованието си Константин бил „постриган" и даден „на поповство", а 50 дни преди смъртта си приел „монашески образ" и новото име Кирил, на свой ред повдигат въпросите за ръкополагането му за свещеник, за уточняването на йерархичната степен на сана му, за времето и мястото на замонашването му. По тях се правят редица предположения и догадки, често твърде противоречиви. Някои изследователи са на мнение, че Константин е въведен в сан презвитер и като такъв е назначен за *хартофилакс* (Бл. Чифлянов, 1976; Д. Глумац). Други тълкуват „поповство" като ръкополагане в степен дякон, като се позовават на каноническите правила на Църквата относно възрастовите изисквания за презвитерите и забраната те да заемат административни постове в Патриаршията (Дворник, 1966). Трети смятат, че на младини Константин е постриган за йеромонах, а преди смъртта си е приел строг монашески обет (Милев). Не липсват и мнения, че „постригване в поповство" не означава ръкополагане на духовник, а постригване в монашество, т. е. Кирил е приел малка схима, а в края на живота си – велика монашеска схима (Гошев). Очертава се тенденция изразът „w҃даднмь на попов'ство" да бъде тълкуван като посвещение на духовно звание в общия смисъл на думата, а не като въвеждане в духовен сан. По този начин се оформя становището, че слав. първоучител не е бил свещеник, а е прекарал живота си като обикновен монах или расофор, а преди смъртта си в Рим е приел истински монашески образ (Кодов). На последните две интерпретации се противопоставят аргументите за единната по това време монашеска схима, както и за промяната на името при малката, а не при великата схима. В съответствие с това схващане Кирил приема двете части на монашеския обет преди смъртта си в Рим, а спорният израз от ЖК (гл. 4) се тълкува в смисъл, че е постриган за клирик (служител на патриаршеската администрация) и едновременно е въведен в първата степен на свещенството – анагност (Чифлянов, 1977, 1979). Разнородните мнения налагат впечатлението, че проблемите, свързани с постригването в монашество и с йерархическите степени на духовенството и църковната администрация през IX–X в. засега остават открити.

Лит.: Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 315–331; Лавровский П. Был ли святой Кирилл Солунский епископом? – ЖМНП, 238, 1885, отд. 2, с. 161–175; Martynov J. A propos de la légende dite italique. – Revue des Questions Historiques, 41, 1887, p. 221; Lempl T. V obrambo škofovskega reda sv. Cirila. – Voditelj v bogoslovnih vedah, 5, 1902, 4, p. 437–464; Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 1. Варшава, 1927, с. 288–289; 2. Варшава, 1928, с. 276; Dvornik Fr. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 49–66, 291; Гошев И. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 52, бел. 7, с. 69–77; Georgiev E. Die Italienische Legende. Sofia, 1939 (Studia historico-philologica Serdicensia. Supplementi, 4), p. 81–82; Grivec Fr. De probitate ac sanctitate Cyrilli et Methodii in fontibus palaeoslavicis et documentis Ecclesiae. – AAV, 19, 1948, p. 13; Sakač S. De dignitate episcopali S. Cyrilli Thessalonicensis. – OChP, 16, 1950, p. 237–266; Sakač S. Novissima de „Legenda Italica" et de episcopatu S. Constantini-Cyrilli. – OChP, 22, 1956, p. 198–213; Кодов Хр. Духов-

ният чин на св. Кирила. – ДК, 40, 1960, 5, с. 16–20; ЛИБИ, 2. С., 1960, с. 294–302; Dvornik F. Two Problems in the History of St. Constantine-Cyril. – In: Orbis Scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966, p. 181–186; Tkadlčík V. Byl sv. Cyril biskupem? – Via, 2, 1969, p. 23–27; Кодов Хр. Около житието на Кирил Философ. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 59–64; Глумац Д. О времену монашења Константина Солунског и рукоположењу Методија за свештеника. – Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду, 12, 1974, 1, с. 227–249; Чифлянов Бл. Богослужебният чин, преведен от св. братя Кирил и Методий в началото на тяхната Моравска мисия. – ГДА, 22, 1972–1973 (1976), 4, с. 239–240; Чифлянов Бл. Още за духовния сан на св. Кирил. – ДК, 57, 1977, 1, с. 23–32; Чифлянов Бл. Пак за духовния сан на св. Кирил. – ДК, 59, 1979, 6, с. 1–9; Милев Ал. Два латински извора за живота и делото на Кирил Философ. – ККФ 4, с. 316–321; Куев К. Проложните жития на Кирил и Методий в ленинградските книгохранилища. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 22–23; Бърлиева Сл. Агиографските творби за св. Кирил и Методий в Legenda Aurea на Яков Ворагински. – В: Кирило-Методиевски студии. 11. С., 1998, с. 38–52; Кирай П. Истинная повѣсть о Кѵрїллѣ и Меѳодїи. С., 2001, с. 112–113.

Десислава Атанасова

САРАЦЍНСКА МЍСИЯ – виз. дипломатическо пратеничество до столицата Самара на арабските халифи от Абасидската династия, в което според ЖК, гл. 6, участва Константин-Кирил Философ. От житийния текст става ясно, че мисията е осъществена по искане на „агаряните, наричани сарацини“, и че императорът лично възлага на 24-годишния Константин отговорната задача да защити „единната божественост на Св. Троица.“ Предадени са и някои от допълнителните въпроси, разисквани по време на диспута. Житиеписецът подчертава, че Константин постига пълна победа в религиозния спор и се завръща невредим в Константинопол, въпреки че привържениците на исляма се опитват да го отровят. Сведенията за С. м. в *Успение Кирилово*, *Проложното житие на Кирил* и *Проложното житие на Кирил и Методий* са съвсем лаконични.

Този епизод от живота на слав. първоучител е обсъждан многократно и противоречиво в науката. Съвременните изследователи са склонни да приемат истор. основа на житийния разказ. По времето на императорите от Аморийската династия (820–867) между арабите и *Багдадския халифат* и *Византия* действително са водени многобройни войни с променлив успех, които предизвиквали върховно напрежение и в двете враждуващи страни. Всеки техен етап приключвал с примирие и с размяна на делегации, които обсъждали условията за прекратяване на военните действия и за размяна на пленници. Привърженици на две различни религии, представителите на двете страни често влизали помежду си в спорове по религиозни въпроси. Понякога дори владетелите или висшите сановници си разменяли послания, съдържащи упреци към чуждата вяра и апология на собствените религиозни убеждения. За тези прояви във виз.-арабските отношения през първата половина на IX в. са запазени много известия в писмени извори – както византийски, така и арабски. На фона на тези факти С. м. изглежда напълно реална. Съществуват обаче основания разказаното от житиеписеца в някои отношения да се коригира, а в други – да се допълни. Преди всичко трябва да се има предвид, че младият философ е можело да бъде само един от членовете на виз. делегация, а нейното ръководство е било възложено със сигурност на някой висш виз. сановник, опитен в дипломатическите преговори, напр. на *Георги Асикрит*, който изрично е споменат в житието. Все още се спори върху превода и тълкуването на следната фраза, позната в две разновидности: прѣпослаше же съ нимь ассуг'крита и Гєѡргїа Полашоу (според южнослав. група преписи) и пристављше же немоу асиггкрита Георгїа и послаша и (според руските преписи). Не е ясно да-

ли става дума за едно или за две лица (за асикрита Георги, изпратен заедно с Константин Философ, или за анонимен асикрит и за Георги, наречен в южнослав. преписи Полаша). По-приемливо е първото твърдение: че се споменава само за асикрита Георги. Що се отнася до хипотезата, че зад неизвестния асикрит се крие патриарх *Фотий* (858-867, 877–886), Фр. *Дворник* убедително доказва, че той не е участвал в една и съща мисия при арабите заедно с Константин Философ.

Сложен е и въпросът за годината, през която е организирана С. м. Тъй като житиеписецът отбелязва, че по това време Константин бил 24-годишен, а въз основа пак на данни от житието се приема, че е роден през 827, мисията най-често се отнася към 851. Но нито византийските, нито арабските извори споменават за подобно събитие в двора на абасидските халифи през тази година. Най-близката по време размяна на пленници между двете страни става през 845–846. След тази дата не са известни военни действия на Византия срещу Багдадския халифат – усилията на империята се насочват към о-в Сицилия. Не са известни враждебни действия от страна на арабите и през периода 846–851. В гл. 6 на ЖК се споменава, че арабите попитали между другото виз. пратеници: „Христос е дал данък за себе си и за другите; вие защо не вършите неговите дела? Ако вие не плащате данък за себе си, понеже се браните, защо не давате данък на тъй великия и силен исмаилтянски народ поне за вашите братя и близки? Та ние искаме малко – само по една жълтица. И тогава, докато свят светува, ние ще пазим мир между нас, както никой друг народ“ (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 125). Този текст дава основание на Дворник да предположи, че през първите години от управлението на халифа Мутавакил (847–861) между двете страни възниква

Константин Философ спори със сарацински мъдреци. Гравюра от Л. Серяков, 1886 г.

някакъв инцидент, останал неспоменат от изворите. Виз. император е искал да уреди своите отношения с багдадските араби, за да насочи вниманието си към борбата със сицилийските араби. Това е причината да изпрати мисия в двора на халифа през 851, а твърдението, че инициативата принадлежала на арабите, може да се приеме като една от обичайните неточности на виз. хронисти, намерила отражение и в старобълг. житие (Дворник, 1933, с. 86–103). В подкрепа на предположението, че през първите години от управлението на Мутавакил е имало някакъв конфликт между араби и византийци, е и друго известие от гл. 6 на ЖК – по вратите на християните, живеещи в столицата на халифа, били изрисувани „демонски образи“. Такива действия, насочени срещу християните, наистина е имало през 849–850. Предполага се, че противохристиянската вътрешна политика на халифа е във връзка с арабо-виз. военен конфликт по същото време.

Други автори (В. И. *Ламански*, Ю. *Трифонов*, Й. *Иванов*, Л. Юркович, Ив. *Дуйчев*) приемат, че Константин Философ е участвал във виз. мисия при арабите през 855–856, когато според изворите сред виз. пратеници е имало лице с име Георги. Относно изричното споменаване в житието, че по време на прате-

ничеството Константин е бил 24-годишен, някои специалисти допускат, че в процеса на преписването първоначалното к҃д (24) е предадено погрешно с к҃ф (29) (Константин е бил 29-годишен през 856). В случая оказва влияние и предположението, че в мисията през 855–856 е участвал и бившият учител на Константин – Фотий. Спорът около датировката на С. м. с участието на Константин Философ не може да бъде разрешен при настоящото състояние на изследванията и изворовите данни. Засега няма достатъчно основания да се подлагат на съмнение хронологическите посочвания в ЖК, според които младият философ и бъдещ слав. първоучител посещава столицата на абасидските халифи през 851. В периода 836–889 тя се намира в гр. Самара (дн. в Ирак, на стотина километра северозападно от Багдад). Б. *Ангелов* и Хр. *Кодов* очертават два възможни маршрута на пратеничеството. Единият пресича на югоизток Мала Азия и достига до р. Ламус (в Киликия), където по традиция били разменяни виз. и арабските военнопленници; оттам в същата посока достига до средното течение на р. Тигър, където се намира Самара. Другият предполагаем път минава през северните части на Мала Азия (Понт) и се спуска на юг по течението на р. Тигър до столицата.

Анализът на гл. 6 показва, че религиозните спорове са били съпътстващо явление в официалните разговори на мисията. Всъщност основният въпрос, който е трябвало да бъде уреден, е бил мирният договор между Византия и Багдадския халифат. Това обаче не е било постигнато поради отказа на виз. пратеници да приемат условието на халифа да бъде плащан годишен данък. В резултат още през 851, както и през следващите две години арабите нахлуват в малоазийските виз. владения и ги опустошават. Както правилно е забелязал още Иванов, пренията са имали повече политически и културен оттенък, отколкото чисто богословски характер. Това е в унисон с насоките на цялостната дипломатическа дейност на Константин Философ, който и при сарацини, и при хазари, и при моравци изпълнява преди всичко политическа мисия, а богословската и филологическата му начетеност са само една от сигурните гаранции за успеха на предприетите начинания.

Лит.: Васильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время аморийской династии. СПб., 1900, с. 177–181; Приложение 4, с. 53–54; Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. – ЖМНП, 346, 1903, апрель, с. 346–353; Трифонов Ю. Константин Философ (Св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 307–320; Dvornik Fr. Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 85–111; Јурковић Љ. Прва дипломатска мисија Константина Филозофа-Ћирила, просветитеља словена. – Зборник Матице Српске за друштвене науке, 13–14, 1956, с. 29–37; Иванов Й. Сарацинска (арабска) мисия на Кирил Философ. – ИИЛ, 16, 1965, с. 91–104; Dvornik Fr. The Embassies of Constantine-Cyril and Photius to the Arabs. – In: To Honor Roman Jakobson. 1. The Hague, 1967, p. 569–576; Dujčev I. The Embassy of Constantine the Philosopher to the Arabs. – In: Горски вијенац. A Garland of Essays offered to Professor Elisabeth Mary Hill. Cambridge, 1970, p. 100–104; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подготвили за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 146–148; Versteegh C. H. M. Die Mission des Kyrillos im Lichte der arabo-byzantinischen Beziehungen. – Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft, 129, 1979, 2, p. 233–262; Сказания о начале славянской письменности. М., 1981, с. 112–113; Смядовски Ст. Георги Полаша (?) в Пространното житие на Константин-Кирил Философ. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 98–101.

Илия Илиев

СÀСИНЕК, Франтишек Витязослав (Sasinek, F. V.) (псевдоним: Франко Хвойницки, Franko Chvojnický) (11.XII.1830–17.XI.1914) – словашки историк, публицист и писател. Роден в Скалица, Запад-

на Словакия. Първоначално образование получава в родния си град, след което учи в унгарска гимназия в Солнок и в Братислава. През 1848 влиза в Капуцинския орден. Изучава теология в австрийския гр. Шейбс. През 1863 решава да напусне ордена и на 10 дек. с благословията на папа Пий IX (1846–1878) се отказва завинаги от манастирския живот. От 1864 до 1869 е преподавател в Банскобистрицката семинария, наставник (ексхортатор) в гимназията и проповедник в главния храм на града. Междувременно през 1866 отива в Прага, дипломира се по догматика и след завръщането си се отдава на научна работа. Става инициатор за издаването на „Pešťbudínske vedomosti“ и „Matica Slovenská“. Участва в редактирането на списанията „Slovesnost“ (1863–1865) и „Letopis Matice slovenskej“ (1874–1875). Умира в Алгередорф, Австрия; през 1930 останките му са пренесени в родния му град.

Научно-публицистичното творчество на С. е белязано от романтични увлечения, които често надделяват над научните истини. Широко място в него заемат проблемите, свързани с Кирило-Методиевото дело и славянството. В книгата „Život SS. Cyrilla a Methoda, apoštolov slovanských“ (1885) той допуска, че славяните са приели кръщение пряко от Христовите апостоли. Посочва, че от Славянското море (така нарича Балтийско море Адам Бременски) през поречието на Висла минава път към Карпатите, от там пък (според свидетелствата на Плиний) – към Прешпорк (дн. Братислава), към Ихон (Аквилея) и Италия. Според С. възниква въпросът, дали апостолите не са използвали този път, за да спечелят за Господа Исуса Христа славянските народи. Като потвърждение на такава възможност се привежда твърдението в *Повесть временных лет*, че ап. Андрей е проповядвал в Русия. От друго сведение в Corpus rerum bohemicarum (Prameny Dejin českých, 1, 47, 48) С. заключава, че „нашите деди са приели кръщение от св. Петър“. Позовава се и на Първото послание на ап. Павел, където между вярващите се споменават и варвари, и скити, „под които (скитите) старият свят разбира славяните, с тях в съседство открай време живеят римляни и гърци“. По любопитен, но неправдоподобен начин С. обяснява произхода на *глаголицата*: „Най-старото свидетелство за Улфила говори, че изнамерил гетски (getické — sic!), значи славянски гетски, а не немски готски“ (с. 5). По-нататък се посочва, че св. Йоан Златоуст определил за гетите (славяните) специален храм, където свещениците, бъдещи мисионери, можели да се упражняват в католическата вяра и в славянско-гетското (глаголическото) богослужение (с. 6).

По въпроса за *произхода на Кирил и Методий* С. има категорично мнение. Според него те са били бълг. славяни и поради това са допринесли за съживяването на отдавнашната глаголическа литургия в Моравия и Словакия. Възможно е, смята той, бълг. и моравско-словашката реч да са били твърде сходни. Ако живата бълг. реч (domáca bulharčina) се е различавала от моравско-словашката, църковната глаголическа реч (mluva) на българите е била близка до църковната глаголическа реч на моравяни и словаци (с. 10). Глаголическото богослужение пък според него е дело на св. Йероним, който по произход също бил славянин (rodzeného Slovana) (с. 14–15). Когато идват в Моравия, слав. първоучители намират литургия на славянски според източния обред, както показват Пражките глаголически фрагменти (вж. *Пражки листове*). Константин-Кирил извършва само това, че вместо глаголическото писмо съставя ново писмо по образец на грц. букви (с. 16). Между другото С. е убеден, че в Рим, в манастира „Св. Алексий“, където монах глаголаш (mnichom glagolským) е бил и св. Войтех,

по-късно пражки епископ, под една стряха живеели и „кирилски“ базилиани, и „глаголически“ бенедиктинци.

Подобни идеи С. развива и в по-късните си работи. В книгата „Obrana Svätého Methoda“ (1907) той твърди, че най-старата азбука на моравските славяни е глаголицата, а кирилицата е пренесена от Кирил. Разсъжденията му имат следната насока: ако моравяните, както пише Ростислав в своето послание до виз. имп. Михаил III, са били християни, те не са били без писменост и литургия; писмото им е било староглаголическо, а не латинско, което Моймир I, предшественикът на Ростислав, не търпял в своята държава. Но Константин, обучен в грц. писмо и на литургия по източен обред (vychodnú liturgiu), съставил и допълнил новото гръцко писмо за извършването на грц. литургия.

В друг кръг научно-публицистични работи С. се занимава с историята на *Велика Моравия*, с историята на древните народи, живели на територията на днешна Унгария, с църковната история на славяните, разглежда специално Улфила (ок. 311 – ок. 383), първия готски епископ, като създател на глаголическото писмо, и т. н.

Спекулациите, които се откриват в част от съчиненията на С. и се отклоняват значително от утвърдени далеч преди него постановки в слав. филология, са продиктувани от патриотизъм, насочен към самоутвърждаването на словашкия народ като част от слав. семейство. По този романтичен уклон той напомня бълг. поет, революционер и публицист Г. С. *Раковски*.

Съч.: Chválospev ku cti slovanských Blahozvestov S. S. Cyrilla a Methoda venovaný ku meninám. – Katolické Noviny, 6, 1854, No. 9; Dejopis slovanský a pochybnosti nektoré. – Slovesnosť, 1, 1863, No. 14; Dejiny drievnych národov na území terajšieho Uhorska. Skalica, 1867, 4+254 p. (2 изд. Turčiansky Sv. Martin, 1878, 252 p.); Väčšia legenda o sv. Klementovi biskupovi bulharskom. – Letopis Matice Slovenskej, 5, 1868, 1, p. 33–36; Záhadné dejepisné otázky. 1. Kde bolo sídlo kráľov veľkomoravských? 2. Kde bolo sídlo sv. Methoda a suffraganov? 3. Synovia Svatopluka I. 4. Kedy zahynul Mojmír II.? 5. Rozchytanie moravskej državy. 6. O smrti Svatopluka II. 7. Morava a Slovensko po páde Veľmoravy. 8. Osudy Slovenska po páde Moravskej državy. 9. Zdáliž Maďari vychubili Slovákov? 10. Zdáliž Maďari vytisli Slovákov k horám? 11. Zdáliž Maďari vyhubili kresťanstvo? 12. Účinkovanie cyrillo-methodejskej cirkve. 13. Zdáliž cyrillo-methodejská cirkev bola spojená s Rimom? 14. Účinkovanie cirkve gréckej. – Slovenský letopis, 3, 1879, p. 1–14, 110–126; Glagolica a Kirilica. – Slovenský letopis, 5, 1881, p. 10–46; Sv. Cyrill a Method. 1.–18. – Slovenský letopis, 5, 1881, p. 193–210, 287–300; 6, 1882, p. 41–47; Církev cyrillo-methodějská. – In: Sborník Velehradský. 3. Praha, 1883, p. 49–106; 4. Praha, 1885, p. 45–68; O „Panonské“ legendě sv. Methoda. K pramenům dějin slovanských. – Vlast, 1, 1884, 1, p. 26–29; 2, p. 111–115; Sv. Method a Uhorsko. Turčiansky sv. Martin, 1884, 19 p.; Život SS. Cyrilla a Methoda, apoštolov slovanských. Trnava, 1885, 44 p.; Čechy v IX. století. Praha, 1886, 67 p.; Ulfilas a glagolské písmo. Praha, 1886, 50 p.; Jako povstala slovanská bohoslužba. Pittsburg, 1892, 40 p.; Država Veľkomoravská. Ružomberok, 1896, 37 p.; Osud Gorazda a soudruhů. – In: Sborník Velehradský. 6. Praha, 1896, p. 133–141; Obrana Svätého Methoda. Turčiansky Sv. Martin, 1907, 47 p.

Лит.: Vajanský Sv. H. František V. Sasinek. – Slovanské pohľady, 7, 1887, 7, p. 164–165; Kolisek A. František Víťazoslav Sasinek. K. V. F. ku 100. narodeninám a uloženiu pozostatkov v Skalici. Skalica, 1930, p. 5–23; Rizner L. Bibliografia pisomníctva slovenského. 5. Turčiansky Sv. Martin, 1933, p. 11–40; Kučera M. Profil historického diela Františka Víťazoslava Sasinka. – Historický časopis, 29, 1981, p. 195–207 (същото на англ. ез.: Studia historica slovaca, 13, 1983); Slovenský biografický slovník. 5. Matica Slovenská, Martin, 1992, p. 179–181.

Иван Буюклиев

СБИ́РКИ на славянски ръкописи – вж. *Книгохранилища* на славянски ръкописи.

СВА̀НЕ, Гунар Улаф (Svane, G. O.) (25.IX.1927) – датски славист. Роден в Копенхаген. Завършва гимназия през 1945 и слав. филология през 1950 в Копенхагенския унив. с титлата магистър; там защитава и докторска дисертация върху окончанията в щокавските текстове от периода 1350–1400 (1958). Проф. по слав. езици и литератури в Орхуския унив.

(1965–1994).Член на Кралското датско научно д-во (от 1979). Председател на Скандинавското славистично д-во (1990–1994). Евтимиевска награда на Великотърновския унив. (1988).

С. е автор на граматики и на значителен брой лингвистични и литературоведски студии върху старите и съвременните слав. и балк. езици. Проявява по-специален интерес към балканистичния аспект в глаголната система на албански, бълг., сръбски и хърватски език, към словообразуването и произхода на членната форма. Години наред изучава ръкописната сбирка на Копенхагенската кралска библиотека, изследва подробно Копенхагенския глаголически мисал от XIV в. и подготвя каталози на стари слав. ръкописи и старопечатни книги (1968, 1986), както и на късносредновековни албански ръкописи.

Гунар Сване

В областта на кирило-методиевската проблематика С. публикува антологии от текстове, преведени на датски език и снабдени с уводи и изчерпателен коментар. Книгата му „Konstantinos (Kyrillos) og Methodios, slavernes apostole“ (1969) съдържа *Пространните жития на Кирил и Методий*, *Пространното житие на Климент Охридски*, *Проглас към Евангелието* и *Написание за правата вяра* (за автор е посочен Константин-Кирил), *Анонимната хомилия* в Клоц. сб., свързана с името на Методий, както и „За буквите“ от *Черноризец Храбър*. Преводите са съпроводени от обширна студия за слав. първоучители, за ролята на *Моравската мисия* и за съдбата на слав. писменост сред западните славяни. Коментарът към текстовете включва някои оригинални тези, изградени след наблюдения върху езика и композицията на запазените преписи и редакции на кирило-методиевските *извори*. Така напр., като сравнява композицията на ЖК, на Климентовото житие от *Теофилакт Охридски* и на трактата „За буквите“, С. изказва мнението, че ЖК е построено върху антитезисен паралелизъм. Той намира прилика между ЖК и „За буквите“, като посочва, че Храбровото съчинение е оригинално не толкова със съдържащите се в него културно-истор. факти, колкото с постройката на изложението върху антитезисен принцип с цел да бъдат изложени аргументите за предимството на Кириловата азбука. С. привежда доказателства в полза на твърдението, че Пространното житие на Климент Охридски съдържа в преработен вид постаринно слав. животоописание за светеца, както и слав. „литературен материал“ за Кирил и Методий, който в творбата на Теофилакт се разраства в 15 глави (гл. 2–16). По този начин „се губи паралелизмът между въведението и панегирика на Климент в заключителната двадесет и девета глава на биографията“. С. предполага още, че е съществувало общо пространно житие на първоучителите, недостигнало до наши дни, което е възникнало чрез добавяне на сведения за Методий към вече оформеното с „издържана с учудваща сигур-

ност композиция“ ЖК. Кириловите ученици (вероятно и Методий като ръководна фигура) са написали ЖК още в Моравия; във вида, в който е познат, текстът представя закръглено цяло и може би пази в голяма степен първоначалната си форма; след смъртта на Методий учениците допълват ЖК с материал за него, но не е имало нито време, нито възможност това да стане в Моравия или в Панония – този замисъл се осъществява едва в Б-я; добавеният текст е бил отделен от общото житие, когато започва честването на първоучителите в различни дни. Именно поради това, смята С., ЖМ е със слаба структура и съставките му са подредени до голяма степен случайно. Като стил обаче то е близко до ЖК и обяснението на този факт се корени в произхода на двете творби от една и съща литературна школа.

С. посвещава отделна книга на Беседа против богомилите от Презвитер *Козма*. Изследвайки полемиката против еретиците през X в., той сравнява съчинението на Козма с преведените от *Константин Преславски* Четири слова против арианите от *Атанасий Александрийски*, както и с преводния философски трактат „За самовластието“ от Методий Олимпийски (Патарски). Той оприличава Беседата на Козма с трилогия, чиято тема са броженията в бълг. общество през втората половина на X в., и допуска, че първите две части със самостоятелен увод и епилог са писани по времето, когато Козма е бил обикновен презвитер, а третата с авторитетния си тон подхожда на епископския му сан. Според него една молитва и една от анатемите в текста не са литургични заемки, а собствени композиции на самобитния бълг. автор. С. смята, че въз основа на Беседата и на други извори може да се заключи, че ок. 970 все още не е съществувал оформен богомилски молитвен ритуал. Изменението на истор. условия по време на виз. владичество моделира нови функционални признаци на *богомилството*, което през този период според него става белег за народностна (бълг.) принадлежност.

С. изследва риторическите похвати на Константин Преславски и *Климент Охридски*, като анализира системата от символи в техните проповеди. Обоснован е изводът, че както в своята композиционна техника, така и в употребата на езикови средства Константин Преславски продължава традицията на късноантичната и патристичната риторика, адаптирайки стилистиката на виз. проповед към бълг. среда. Изтъкнати са черти на образната система в текста на Учителното евангелие, които свидетелстват за стремежа на старобълг. писател да намали дистанцията между егзегетичния виз. модел и бълг. аудитория. В аналогичен план е разгледана стилистичната специфика в словата на Климент Охридски и особено тенденцията за опростен, ясен и близък до слушателя езиков израз. Според С. най-популярните Климентови хомилии са израз на цялостна ораторска програма, която е в съответствие с политическата и църковната идеология на епохата. Така напр. в Слово за архангелите Михаил и Гавриил основната идея е, че социалната структура на обществото се определя от Бога, а в Слово за св. 40 мъченици се възхвалява армията като стожер на християнската държава; еталон за християнски пастир може да се открие в словата, посветени на ап. Павел, св. Николай Мирликийски, св. Климент Римски, и особено в Словото за св. Димитър Солунски, в чийто образ С. вижда „автопортрет“ на Климент Охридски. Специално е мястото на *Похвално слово за Кирил* – то представя Климентовия идеал за църковен деец.

Приносен характер имат публикациите на С. върху преводите на александрийската и на виз. редакция на *Физиолога* в

слав. книжовна традиция, в които анализира нови преписи на произведението. С. има разработки върху въпроси около структурата на средновековната поезия и връзката между нейната композиционна и стилистична характеристика. Занимава се и с възможните модели за реконструкция на химнографията; в тази насока посвещава отделна студия на *Канона за Димитър Солунски*, в която подкрепя становището на Р. *Якобсон* за авторството на Методий и излага свои съображения около появата на старобълг. версия на Ирмология.

С. публикува датски превод на Житието на Стефан Лазаревич от *Константин Костенечки*, прави стилистичен анализ на съчинението и подчертава приемствеността между културните центрове на Балканите. Автор е на няколко студии за езика и творчеството на Григорий Цамблак и по-специално за Житието на Стефан Дечански.

С ъ ч . : Grammatik der slowenischer Schriftsprache. København, 1958, 151 p.; К вопросу о происхождении члена в восточной группе южнославянских языков. – Scando-Slavica, 4, 1958, p. 149–165; O konstrukciji **budem** + particip na **-l** u srpsko-hrvatskom jeziku. – Scando-Slavica, 5, 1959, p. 30–51; О синтаксическом применении болгарского члена в тринадцатом веке. А. Чергедские тексты. Б. Добрейшово евангелие. – Scando-Slavica, 7–8, 1961–1962, p. 233–251, 224–238; Grundbog i russisk grammatik. København, 1963, 248 p.; Russiske tekster. København, 1. 1963, 163 p.; 2. 1964, 76 p.; 3. 1963, 99 p. [S t i e f C., G. S v a n e]; Kopenhagenski glagoljski misal. – Slovo, 15–16, 1965, p. 59–93 ; Neke naročite mise iz glagoljskog rukopisnog misala Ny kongelig Samling, 41 b. – Scando-Slavica, 11, 1965, p. 132–154; Движения в области албанской глагольной системы. – Studia albanica, 1, 1965, p. 109–116; Календарь Копенгагенского глаголического миссала. – Scando-Slavica, 13, 1967, p. 147–180; Старе штампане књиге и рукописи из југославенских земаља у Копенхагенској Краљевској библиотеци. – Зборник за филологију и лингвистику, 11, 1968, с. 271–277; Kilka prób rekonstrukcji cerkiewnosłowiańskiej poezji liturgicznej. – RS, 29, 1968, p. 29–38; Konstantinos (Kyrillos) og Methodios slavernes apostole. Syv kyrillomethodianske tekster i oversaettelse og med komment. ved Gunnar Svane. Copenhagen, 1969, 211 p.+2 facs.+1 ill.; Константин Преславский и его Сказание святого евангелия. – Scando-Slavica, 17, 1971, p. 113–134; Климент Охридски и неговото слово О святѣи троици. – ЕЛ, 26, 1971, 5, с. 41–56; Kozma Presbyterens traktat mod de bulgarske kaettere (bogomilerne). Oversat og komment. G. Svane. Copenhagen, 1971, 143 p.; Кирил и Методий, славянски апостоли. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 213–218; Crkvnobesednički program Klimenta Ohridskog. – SR, 22, 1974, p. 425–444; Den serbiske Despot Stefan Lazarevics liv og levned. Konstantin fra Kostenec. Oversat og kommenteret af Gunnar Svane. København, 1975, 243 p.; Nekoliko srpskohrvatskih derivata sa **-l**-. – Зборник за филологију и лингвистику, 19, 1976, 1, с. 7–17; Традиционално и ново у делу Константина Костенског. – ПКЈИФ, 43, 1977, 3–4, с. 163–180; Константин Костенечский и его биография сербского деспота Стефана Лазаревича. – В: Славянские культуры и Балканы. 1. С., 1978, с. 321–339; Сложните думи в биографията на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 314–320; Русский „Хронограф“ и „Биография“ Стефана Лазаревича. – В: Търновска книжовна школа. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 109–113; Новосъздадено и унаследено в езика на Григорий Цамблак. – БЕ, 31, 1981, 2, с. 95–115; Verbet i serbokroatisk. Morfologi 1: Flexion. A. Verbets konjugation. Århus Universitet, 1983 (Arbejdspapirer, Slavisk Institut, 1–3), 141 p.; Nestors Krønike. „Beretningen om de Svundne år“. Oversat og kommenteret af Gunnar O. Svane. København, 1983, 320 p.; Заметки о метафорике в Учительном евангелии Константина Преславского. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. С., 1983, с. 63–68; Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака – композиција текста. – В: Търновска книжовна школа. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984, с. 74–101; Old Bulgarian Temporal Clauses with **(vъn)jegda('ze)**. Some Formal and Semantic Observations. – Slavica Hierosolymitana, 7, 1985; Verbet i serbokroatisk. Morfologi 1: Flexion. B. Brugen af verbets former. Århus Universitet, 1985 (Arbejdspapirer, Slavisk Institut, 4–5), 253 p.; Libra dhe doreshkrime te vjetra shqipe ne Biblioteken Mbreterore ne Kopenhage. – Studime filologjike, 1985, 3, p. 133–138; Славянский Физиолог (александрийская редакция). По рукописи Королевской библиотеки в Копенгагене Ny Kongelig Samling 147 b. Slavisk Institut, Aarhus Universitet, 1985, 211 p.: Предварителен списък на славянските ръкописи в Кралската библиотека в Копенхаген. – СИБАЛ. Информационен бюлетин, 10, 1986, с. 46–48; Славянский Физиолог (византийская редакция). По рукописи Королевской библиотеки в Копенгагене Ny Kongelig Samling 553 c. Slavisk Institut, Aarhus Universitet, 1987, 112 p.; Един ръкопис с по-късната редакция на славянския „Физиолог“ в Копенхаген-

ската кралска библиотека. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на българското Възраждане. С., 1987, с. 285–308.

Лит.: Пенкова П. – ЛМ, 14, 1970, 6, с. 161–162 (рец.); Пенкова П. Нов значителен принос за популяризацията на старобългарската култура. – БЕ, 21, 1971, 1, с. 104–107; Пенкова П. Старобългарският класик Козма Презвитер на датски. – ЛМ, 18, 1974, 2, с. 174–175; Пенкова-Педерсен П. Професор Гунар Сване. – Литературна история, 12, 1984, с. 68–71; Милтенова А. Гунар Сване на 75 години. – Българистика, 2002, 4, с. 81–84.

Анисава Милтенова

СВЕТÀ ГОРÀ – вж. *Атон.*

„СВЕТÀ ЕКАТЕРÍНА“, Синайски манастир „Света Екатерина“ – един от най-големите манастири през раннохристиянската епоха, важно книжовно средище от IV до XIX в., хранилище на извънредно ценни сбирки от ръкописи. Намира се в подножието на връх Джебел Муса в планинската група Синай в южната част на Синайския п-в (Египет), разположен между заливите Суецки и Акаба в Червено море. Местността се отъждествява с библейската планина Хорив, на която според преданието Мойсей получава от Яхве законите на израилтянския народ. Още през първите векове от разпространението на християнството в Синай започват да се събират отшелници. През II–III в. той постепенно се превръща и в убежище за преследваните от Рим християни, за които през IV в. имп. Елена, майката на виз. имп. Константин I Велики (324–337), основава малък манастир. През 527 имп. Юстиниан I (527–565) издига каменните сгради на манастира, които с малки промени са запазени до днес, като настанява в тях и 200 роби със семействата им за неговото поддържане. През VIII в. египетски християни пренасят в манастира мощите на великомъченица Екатерина и обителта приема името ѝ. На 3 км от „С. Е. “ е построена кула, посветена на пророк Илия; близо до нея се намира малката църква „Преображение“.

С манастира се свързва дейността на някои от най-видните църковни дейци и писатели, най-известен от които е Анастасий Синайски (VII в. – ок. 700). В края на живота си синайски игумен е и Йоан Лествичник (ок. 579 – ок. 649 или между 660 и 680). През VII в. Йоан Мосх (ок. средата на VI в. – 619) завършва в манастира своя патерик, наречен Синайски. Голяма част от монасите и книжовниците, работили в обителта, се обособяват като „синаити“, т. е. принадлежащи към една традиция.

„С. Е.“ възниква като грц. манастир, но постепенно братството му се оформя като многонационално – освен от гърци, сирийци и араби се откриват следи от пребиваването на грузинци, арменци, латини, а и на сърби, българи и руси. В резултат на това в манастира се поставят основите на богата и разнородна по състав ръкописна колекция, която съдържа някои уникални паметници. Библиотеката на „С. Е.“ не един път е разграбвана и унищожавана от завоеватели на п-ва и от пирати, но независимо от това до днес в нея е запазена сбирка от 3300 писмени паметника на единадесет езика. Основната част от тях – общо 2291, са гръцки; има и латински, славянски, арменски, грузински, арабски, персийски, етиопски, сирийски, коптски и даже турски. Научният интерес към ръкописния фонд на „С. Е.“ датира от XVIII в. (1725), когато Йезуитският орден започва проучването на грц. и източните ръкописи, но особено се засилва през XIX в. През 1844 К. Тишендорф открива в библиотеката знаменития Синайски кодекс – препис на Библията от IV в. (дн. в Британския музей в Лондон). Първият изследовател, обърнал специално внимание на слав. сбирка и отделил в нея през 1845 ок. 40 паметника, е епископ *Порфирий Успенски*; вторият им

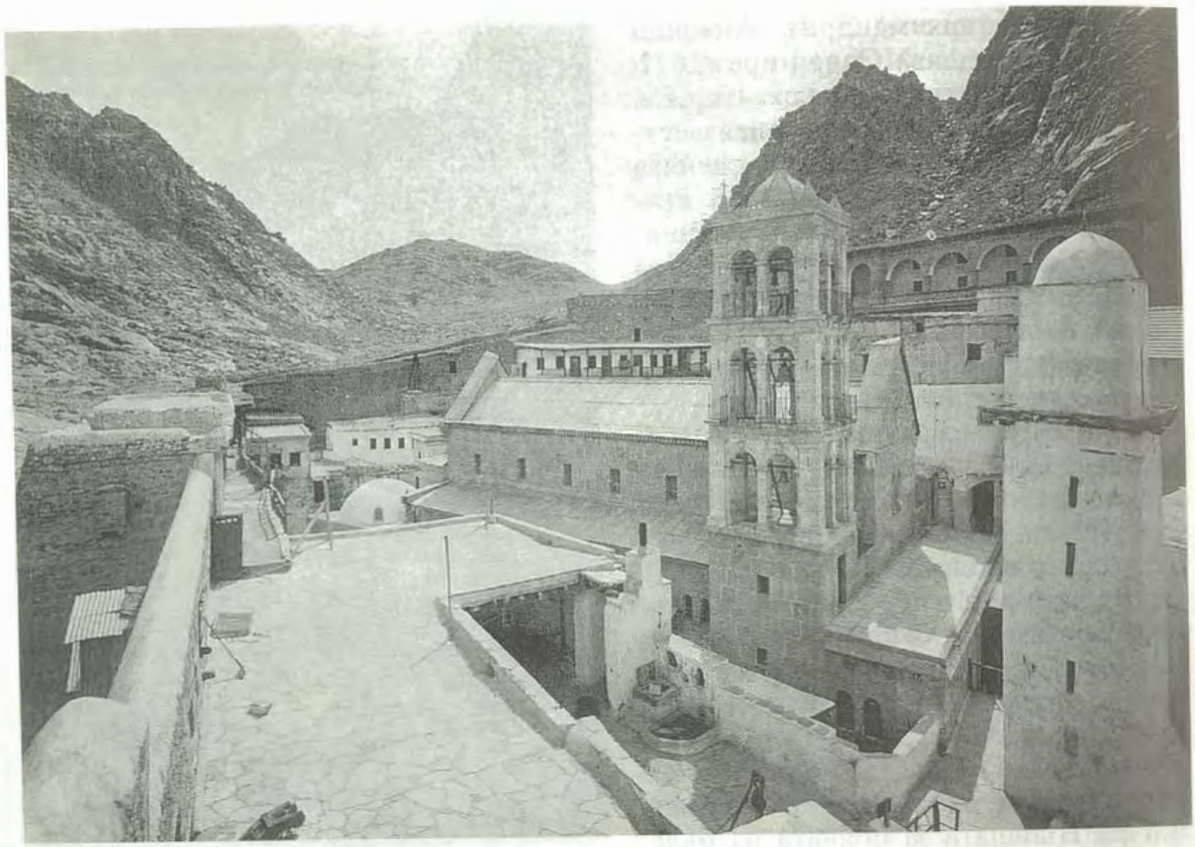
проучвател – архимандрит Антонин (Капустин), посещава Синай през 1872. През 1975 в криптата на църквата „Св. Георги“ в „С. Е.“ са намерени неизвестни ръкописи, чието значение се оценява като „епохално за славистиката“ (Б. *Велчева*, 1988, 1999). М. *Алтбауер* съобщава за тях най-общо на Първия колоквиум по старобългаристика в София (1978), Й. *Тарнанидис* започва системното им изследване през 1982 и публикува резултатите от него в книгата си от 1988.

Днес „старата част“ на слав. колекция на „С. Е.“ (Sin. Slavicus) обхваща 48 ръкописа с хронологически обхват от XI до XVIII в.; в книгата на Тарнанидис са включени описания на 41 ръкописа (5 глаголически и 36 кирилски), възникнали в периода от X–XI до XVI в. В колекцията преобладават паметниците с южнослав. произход. Редица изследователи са на мнение, че първите слав. книги, проникнали на Синай, са български, което е доказателство за авторитета на бълг. култура. Пътищата за появата на бълг. книги в „С. Е.“ са три – чрез *Атон* (доказано е съществуването на книжовни връзки между големите атонски манастири и Синай); чрез българи поклонници, които носят ръкописи като дар за библиотеката на „С. Е.“, и по всяка вероятност чрез бълг. книжовници, пребивавали в манастира – към XIV в. в него се оформя и слав. колония. По-късно в „С. Е.“ проникват сръбски и руски писмени паметници. По такъв начин в продължение на осем века слав. ръкописна сбирка добива свой облик и в жанрово отношение; запазени са не само богослужебна и монашеска книжнина – творби на *Йоан Златоуст*, *Григорий Богослов*, Макарий Египетски, *Ефрем Сирин* и др., а и преписи на апокрифи, като Откровение Варухово, Слово за дванадесетте петъци, Послание на Пилат до Тиберий, и др., които се намират предимно в ръкописи с бълг. произход. Съдържанието на монашеската книжнина от „С. Е.“ дава богат материал за изследване на миграционните пътища и процеси, свързани с отделни сюжети и произведения на патристиката и агиографията, както и за наблюдения върху гръко-слав. културни и книжовни връзки през различни епохи.

Синайският манастир „Св. Екатерина“

Древните слав. ръкописи, запазени в „С. Е.“, са едни от най-ценните за проучването на началния етап от развитието на слав. книжнина. Между тях са два от най-важните глаголически ръкописи от XI в. – *Синайският псалтир* и *Синайският евхологий*, който съдържа и някои косвени данни за книжовната дейност на Константин-Кирил и на Методий във Велика Моравия и за Климент Охридски. Засега не е известно как тези два кодекса са попаднали в библиотеката на „С. Е.“; на основата на характерна-

Синайският манастир „Св. Екатерина “

та украса на Син. евх. са изказвани предположения, че е възможно двата ръкописа да са възникнали на Синай. Сред откритите през 1975 ръкописи са три много ценни старинни старобълг. глаголически паметника – *Синайският мисал* (5/N), *Псалтирът на Димитър Олтарник* (3/N) и *Синайският малък миней* (4/N). Други важни слав. паметници, които съдържат информация за ранните Кирило-Методиеви преводи, са откритата от Алтбауер част от т. нар. Бичков псалтир от XI в. (№ 6) и откъслек от сръбски апостол апракос от XII в. (№ 8). В „С. Е.“ през 1968 Алтбауер идентифицира 23 листа от един от най-известните бълг. паметници от XII в. – Добромировото евангелие (№ 43), които издава заедно с ленинградската част на този паметник. Оформлението и колоритът на Добромировото евангелие сочат голяма близост със Син. евх., което показва, че е възможно източникът, от който са постъпвали ръкописи в „С. Е.“ в продължение на няколко века, да е бил един и същ. В манастира се намира и основната част (81 пергаментни листа) от важен среднобългарски сборник с фрагменти от жития, беседи, слова и апокрифи – т. нар. Синайски палимпсест от XII–XIII в. (№ 34; други части от паметника се пазят днес в РНБ – Греч. 70, Q. п. I. 63 и Q. п. I. 64).

Основната част от синайската слав. ръкописна колекция обхваща ръкописи от XIV в., сред които най-много са бълг. паметници. Съхраняват се някои от автографите на йеромонах Методий – уче-

ник и последовател на стареца Йоан, бълг. преводач от XIV в. В един октоих от сбирката (№ 19) е запазена обстойна приписка от ръката на йеромонах Методий, в която са изброени всички книги, преведени от Йоан в Света гора; днес това е единствената информация за важната книжовна дейност, извършвана във Великата лавра „Св. Атанасий Атонски“. Други ценни бълг. ръкописи от XIV в. са един постен и един цветен триод, писани в *Зографския манастир „Св. Георги“* (№ 23 и № 24) и изпратени в „С. Е.“ през 1360 като дар от митрополит Яков Серски. В библиотеката на „С. Е.“ се съхранява и един ръкопис на бълг. книжовник и преводач Дионисий – празничен миней, писан ок. средата на XIV в. (№ 25).

Връзките на „С. Е.“ с бълг. земи не прекъсват и след османското нашествие на Балканите. През XV и особено през XVI и XVII в. продължават посещенията на бълг. поклонници (напр. върху един от листовете на Добромировото евангелие е запазена бележка за пребиваването в „С. Е.“ на поп Петър от Никопол през 1564). В манастира попадат и ръкописи от XVIII в. – напр. часослов, писан през 1775 в Сопот от даскал Тодор. В началото на XIX в. рилският монах Харитон занася като дар на „С. Е.“ автограф на Никифор Рилски от 1770. Очевидно връзките на обителта с бълг. книжовни средища продължават до началото на XIX в., което свидетелства за жизнеспособността на бълг. култура и нейните трайни контакти с най-авторитетните духовни центрове на източноправославната общност.

Четириевангелие, български ръкопис от Синайския манастир, XII в.

Лит.: Порфирий Успенский. Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 году. СПб., 1856, 351 с.; Порфирий Успенский. Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 году с двумя картами Синая. СПб., 1856, 397 с.; Антонин архим. [Капустин]. Из записок синайского богомольца. – ТКДА, 1873, 9, с. 348–354; Кондаков Н. П. Путешествие в Синай в 1881 году. Одесса, 1882, с. 33–54, 67–156; Описание греческих рукописей монастыря святой Екатерины на Синае. 1. Замечательные рукописи в библиотеке Синайского монастыря и Синаеджуванийского подворья (в Каире), описанные архим. Порфирием Успенским. Под редакцией и с дополнениями В. Н. Бенешевича. Петроград, 1911, 28+664 с.; Розов В. А. Болгарские рукописи Иерусалима и Синая. – Минало, 3, 1914, 9, с. 16–35; Описание греческих рукописей монастыря святой Екатерины на Синае. 3., 1. Рукописи 1224–2150. Под редакцией В. Н. Бенешевича. Петроград, 1917, 4+354 с.; Розов В. А. Српски рукописи Јерусалима и Синаја. – ЈФ, 5, 1925–1926, с. 118–129; Сперанский М. Н. Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине. – ИОРЯС, 32, 1927, с. 43–118; Snoj A. Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu Sv. Katarine. – Bogoslovni vestnik, 16, 1936, 3, p. 161–180; Garitte G. Expédition paléographique au Sinai. – Museon, 63, 1950, 1–2, p. 119–121; Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, Microfilmed for the Library of Congress, 1950. Prepared by K. W. Clark. Washington, 1952, 11+53 p.; Розов Н. Н. Южнославянские рукописи Синайского монастыря. – Филологические науки. Научные доклады Высшей

школы, 4, 1961, с. 129–138; Clark K. W. Research resources in St. Catherine's Monastery in Sinai. – В: Труды XXV Международного конгресса востоковедов. Москва, 9–16 августа 1960 г. 1. Общая часть заседания секций I–V. М., 1962, с. 517–522; Horálek K. Les manuscrits slaves au monastère de Mont Sinaï. – Bsl, 26, 1965, p. 169–175; Ševčenko I. The Early Period of the Sinai Monastery in the Light of Its Inscriptions. – Dumbarton Oaks Papers, 20, 1966, p. 255–264; Попов Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. – БЕ, 28, 1978, с. 402–410; Altbauer M. Slavic manuscripts on Sinai. – Полата книгописьнаа, 2, 1979, с. 6–10; Загребин В. М. О происхождении и судьбе некоторых славянских палимпсестов Синая. – В: Из истории рукописных и старопечатных собраний. (Исследования, обзоры, публикации). Сборник научных трудов. Л., 1979, с. 61–80; Ангелов Б. Ст. Търновският книжовник Дионисий Дивни. – Старобългарска литература, 7, 1980, с. 54–62; Куев К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. 2 изд. С., 1986, с. 73, 133–134, 150; Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Света Екатерина“. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 126–129; Tarnanidis I. C. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, 361 p.; Mareš F. V. Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj. – In: Palaeoslovenica. Památce Josefa Kurze (1901–1972). Praha, 1991, p. 1–7 (същото в: Slavia, 60, 1991, p. 225–231); Mareš F. V. Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj. K hlaholským rukopisům 3/N a 4/N. – Slavia, 62, 1993, p. 125–130; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 92–99, 102–107; Велчева Б. Новые открытия и проблемы глаголицы. – In: Ötvennéves a szegedi szlavisztika. Пятьдесять лет сегедской славистике. Szeged, 1999, p. 43–46.

Боряна Христова

„СВЕТÀ СÒФИЯ“ – катедрална църква в Цариград, посветена на Божията премъдрост. Замислена е от виз. имп. Константин I Велики (324–337), но е построена от сина му имп. Констанций (337–361) и осветена на 15 дек. 360. Първоначалната сграда е имала базиликален план, кръгла апсида и дървен покрив като другите ранновиз. църкви. Опожарена през 404 по време на бунта поради изгонването на *Йоан Златоуст* от имп. Аркадий (395–408) и възстановена през 445 от имп. Теодосий II (408–450) като петкорабна базилика с атриум, дървен покрив и подови мозайки. Отново изгорена през 532 по време на въстанието „Ника“ и изградена из основи от имп. Юстиниан I (527–565), като се променят типът и конструкцията ѝ, както и цялостният ѝ облик (запазен в основни линии до днес). Осветена е тържествено на 27 дек. 537. При земетресенията през 553 и 557 претърпява частични разрушения; след възстановки е осветена отново от Юстиниан I и патриарх Евтихий (552–565) на 24 дек. 562. Наричана е Великата църква (Μεγάλη ἐκκλησία); сегашното си название получава по-късно. Неоднократно възстановявана и частично обновявана при императорите Василий I Македонянин (867–886), Василий II Българоубиец (976–1025), Михаил VIII Палеолог (1259–1282), Андроник II Палеолог (1282–1328), Йоан VI Кантакузин (1347–1354). С падането на Византия под властта на турците (1453) султан Мехмед II Завоевател (1451–1481) превръща църквата в джамия, а султан Селим II (1568–1574) добавя минарета. Променя се и вътрешната ѝ декорация. Християнските мозайки са покрити с мазилка. Поставени са кръгли панели с турски надписи по време на реставрирането ѝ от архитекта Синан (1573) и голям турски надпис в купола по време на реставрацията (1847–1849), предприета от султан Абдул Меджид (1839–1861) и поверена на швейцарския архитект Гаспар Фосати. На 1 февр. 1935 по инициатива на Кемал Ататюрк е обявена за музей, какъвто е и днес.

Юстиниан I възлага изграждането на църквата на известния математик Антемий от Трал и на архитекта Изидор от Милет. В продължение на пет години 10 000 строители работят за издигането на новия храм. Създадено е уникално произведение на световната архитектура – куполна базилика с огромни размери (69,70 м × 74,60 м) – съчетание на

ранновиз. базилика и куполно съоръжение, познато от архитектурата на Изтока. То е високо постижение на инженерната мисъл, на приложната математика и механика, които са в разцвет през този период. Сериозният проблем, поставен пред архитектите, е покриването на големия централен квадрат с купол със съответна големина (диаметър 31 м). Гениалността на решението е в начина, по който тежестта на купола се разпределя върху осем подпорни стълба – тя се неутрализира чрез полукуполи със същия радиус, разположени от изток и от запад, които от своя страна я разпределят върху останалите подпори. Квадратното подкуполно пространство е затворено от север и от юг с колонади, а е отворено от изток и от запад така, че се акцентира лонгитудиалният план и се постига съвършено единство на вътрешното пространство. Интериорът на църквата е сложна система от разнообразни архитектурно-пространствени части, всяка от които има определено функционално предназначение. Минавайки от вътрешния притвор към същинския притвор, движейки се в огромното пространство на централния кораб и през преливащите се пространства на страничните кораби и галериите към олтара, човек се чувства в атмосфера на възвишена тържественост. Ритмичният полет на полукуполите и пандантивите води погледа към огромната полусфера на купола, който символизира небесния свод и се издига на огромна височина (54 м). Вътрешната конструктивна връзка между архитектурните елементи на църквата е скрита от погледа. Целта е да се създаде впечатление, че някаква свръхестествена сила поддържа купола. Мекото сияние на светлината от четиридесетте прозореца, прорязващи основата му, създава впечатлението, че той, по думите на виз. историк Прокопий Кесарийски, „свободно витае над храма“.

Църквата „Св. София“ в Цариград — интериор

Като най-важен култов център – императорски и патриаршески храм, църквата отговаря преди всичко на основните нужди на богослужението; в ранновиз. епоха то се разгръща като поредица от мащабни процесии и предполага участие не само на свещенослужителите, но и на многобройни вярващи, които следват епископа с песнопения и молитви. Храмът има голям атриум, два притвора, просторен наос, солея и амвон. Олтарното пространство е било отделено със съвсем ниска олтарна преграда (сребърна с позлата), осигуряваща оптимална видимост. Запазени са стъпалата на синтрона, на който са сядали представителите на висшия църковен клир. Светият престол е бил златен, върху не-

Изграждането на църквата „Св. София“ в Цариград. Миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, XIV в.

го е бил поставен огромен златен кръст (откраднат по-късно от кръстоносците). В четирите ъгъла на сградата е имало рампи, които са осигурявали достъпа до галериите. Истор. извори съобщават, че през X в. императорът е участвал в тържественото богослужение във Великата църква деветнадесет пъти годишно. Първоначално неговото място е било в източната част (последния интерколумниум на колонадата) на южното крило, където са намерени останки от трона. С присъствието на императора е свързано използването на митатория – малко помещение за приемане на поклонници. Архитектурният комплекс на църквата е включвал и редица допълнителни помещения – патриаршия, библиотека и др., от които днес са запазени само баптистериумът (центрична сграда в югозападната част на комплекса), превърнат в мавзолей на султаните Мустафа и Ибрахим, и скевофилакият (центрична сграда на североизточния ъгъл на църквата), т. е. ризницата, в която са се пазели богослужебните съдове, утвари и много реликви.

Храмът е едно от най-значителните творения на виз. изкуство. За да го украси, Юстиниан I събира най-скъпите мрамори, порфири и други материали от обширната си империя. Разноцветните мраморни облицовки на стените и колоните, изящната каменна резба по капителите, включваща монограмите на Юстиниан и Теодора, подовите и стенните мозайки, многобройните златни и сребърни съдове, обсипани със скъпоценни камъни, допълват естетическото въздействие на архитектурата.

Първоначалната мозаична украса на църквата не е включвала антропоморфни изображения. Павел Силенциарий отбелязва, че куполът е бил украсен с мозаичен кръст в кръгъл медальон. Изпълнението на широка програма за украсяване на църквата с мозайки започва след победата на иконопочитанието при патриарх *Фотий* (858–867, 877–886), който „въвежда православието не само догматически, но и визуално“ (С. Манго). Седемнадесетата хомилия на Фотий е произнесена по случай откриването на 29 март 867 на едно мозаично изображение на Богородица с младенеца. Тя твърде добре съответства на стила на това изображение; приема се, че се отнася за току-що завършената апсидна мозайка на църквата. Същите стилови белези отличават и образа на архангела в олтарната част. По-нататъшното украсяване на църквата е свързано с реконструкцията на северния и южния тимпан след земетресението през 869. В четиринадесетте ниши (по седем от север и от юг) са били изобразени в цял ръст фигури на църковни отци, а над тях са били разположени фигурите на шестнадесет пророци. Запазени са само образите на Йоан Златоуст, Игнатий Богоносец и на цариградския патриарх Игнатий (847–858, 867–877). Създаването на тези мозайки се свързва с второто издигане на Фотий на патриаршеския престол. Поголямата част от изобразените патриарси се споменават в т. нар. Типик на Великата църква, запазен в ръкописа Patmos cod. 266 от X в. По същото време е била изпълнена украсата на помещението над югозападния вестибюл, считано за част от Патриаршията. В него са представени композицията „Дейсис“,

дванадесетте апостоли и четирима цариградски патриарси: *Герман I* (715–730), Тарасий (784–806), *Никифор I* (806–815) и *Методий I* (843–847). Ревностни защитници на иконопочитанието, те настойчиво напомнят за победоносната борба на Православната църква с иконоборците. Четиримата като група се изтъкват в Синодика на православието.

Украсата на църквата продължава и по-късно. Редица императори оставят вотивни мозаични пана в различни части на интериора. В люнета над главния вход от притвора към наоса е представен имп. Лъв VI Философ (886–912), коленичил пред Христос. На северния стълб в северната галерия е мозаичният портрет на имп. Александър (912–913) в разкошно императорско облекло и инсигнии. В южния вестибюл, в люнета над входа, е представена Богородица с младенеца, на която императорите Константин I Велики и Юстиниан I поднасят своите творения: града Константинопол и храма „С. С.“. В южната галерия е изобразен Христос на трон; имп. Зоя (1042) и имп. Константин IX Мономах (1042–1055) му поднасят дарове за Великата църква. Същата иконографска формула е повторена около един век по-късно в мозайката, изобразяваща Богородица с младенеца, а от двете ѝ страни – имп. Йоан II Комнин (1118–1143) и съпругата му Ирина, дъщеря на унгарския крал Ладислав I (1077–1095). През 1122, когато Йоан II Комнин обявява сина си Алексий за съвладетел, на съседния пиластър е добавен и неговият портрет. Най-късното мозаично пано в украсата на църквата е композицията „Дейсис“ – също в южната галерия. Тя представя Христос Пантократор, Богородица и Йоан Кръстител в молитвени пози, застъпващи се за греховете на човечеството. Датира се от втората четвърт на XII в. или от времето ок. 1260 – след възстановяването на империята от Михаил VIII Палеолог. Това е едно от най-високите

Богородица с младенеца, имп. Йоан II Комнин и имп. Ирина. Мозайка в църквата „Св. София“ в Цариград

постижения на виз. мозаична живопис, с изтънчени ефекти от меки преходи на топли и студени тонове и с одухотворени образи. Днес по-голямата част от мозайките, украсявали някога Великата църква, са освободени от мазилка и раставрирани от специализирани екипи на Американския византоложки инст. Проучванията продължават и е възможно да бъдат открити още ценни детайли от сложния архитектурно-живописен ансамбъл.

„С. С.“ е спомената два пъти в ЖК. Преди да се уедини в манастир, Константин Философ заема „малко време“ службата библиотекар на патриарха в нея (гл. 4). Преобладава мнението, че с израза вивлиотикарь оу патріарха въ с҃тѣи Софіи е означена длъжността *хартофилакс*, т. е. доверен секретар на патриарха. По-трудно за тълкуване е съобщението, че Философът успява да прочете и разясни стиховете, написани с евр. и самаритански букви върху потир в църквата „С. С.“ (гл. 13). Въпросите за достоверността на този епизод, за генетичните и типологичните му връзки с други древни текстове и за символните му значения са част от проблематиката около т. нар. *Соломонова чаша*.

Лит.: Grelot G.-J. Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople. Paris, 1681, p. 103–155;

Joannes Cantacuzenus. Historia. 3. Ed. L. Schopen. Bonn, 1828–1832, p. 29–30; Constantinus VII Porphyrogenitus. De ceremoniis. 1. Bonn, 1829, p. 1–44; 2. Bonn, 1830, p. 125–166; Georgius Pachymeres. De Michaele et Andronico Palaeologis. 1., 1. Bonn, 1835, p. 172–173; Paulus Silentiarius. Descriptio sanctae Sophiae et ambonis. Ed. I. Bekker. Bonn, 1837, 180 p.; Salzenberg W. Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert. Berlin, 1854, 12+140+52 p.; Chronikon Paschale. Ed. L. Dindorf. Bonn, 1863 (Corpus scriptorum historiae byzantinae, 1), p. 544; Кондаков Н. Византийские церкви и памятники Константинополя. Одесса, 1886, с. 121–129; Красносельцев Н. Типик церкви Святой Софии. – ЛИФОНУ, 2. Византийское отделение. 1, 1892, с. 162–196; Evagrius. Historia ecclesiastica. 4. Ed. J. Bidez, L. Parmentier. London, 1898, p. 31; Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Φωτιοῦ πατρίαρχου Κωνσταντίνου πόλεως Λόγοι καὶ ὁμίλιαι. 2. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1900, p. 286–289; Διήγησις περὶ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ ναοῦ τῆς μεγάλης τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας τῆς ἐπονομαζομένης ἁγίας Σοφίας. – In: Scriptores originum Constantinopolitanarum. Rec. Th. Preger. 1. Lipsiae, 1901, p. 74–108; Antoniades E. M. Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας. 3. Leipzig, 1909, 268 p.; Ebersolt J. Sainte-Sophie de Constantinople. Études de topographie d'après le Livre des Cérémonies. Paris, 1910, 135 p.; Friedländer P. Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit. Leipzig–Berlin, 1912, p. 225–265, 267–305; Ebersolt J., A. Thiers. Les églises de Constantinople. Paris, 1913, 57 p.; Procopius Caesariensis. Opera omnia. 3., 2. Libri περὶ κτισμάτων sive de aedificiis cum duobus indicibus et appendice. Lipsiae, 1913, p. 23–26; Mercatti S.-G. Sulle iscripzioni di Santa Sofia. – Bessarione, 26, 1922, p. 206–207; Schneider A. Byzanz: Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt. Berlin, 1936, 106 p.; Zaloziecky W. Die Sophienkirche in Konstantinopel und ihre Stellung in der Geschichte der abendländischen Architektur. Città del Vaticano, 1936 (Studi di antichotà cristiana, 12), 271 p.+24 tabl.; Schneider A. Die Hagia Sophia zu Konstantinopel. Berlin, 1939, 48 p.+23 ill.; Mamboury E. Topographie de Sainte-Sophie, le sanctuaire et la solea, le mi tatorium etc. – In: Atti del V Congresso di Studi bizantini. Roma, 1940, p. 203–214; Лазарев В. История византийской живописи. 1. М., 1947, с. 51–52, 77, 84–90, 116–117; Xydes S. The Chancel Barrier, Solea and Ambo of Hagia Sophia. – The Art Bulletin, 29, 1947, p. 1–24; Мавродинов Н. Византийската архитектура. С., 1955, с. 17–24; Strunk O. The Byzantine Office at Hagia Sophia. – Dumberton Oaks Papers, 9–10, 1956, p. 177–202; Grabar A. L'iconoclasme byzantin. Dossier archeologique. Paris, 1957, p. 172–178, 185; Kitzinger E. Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasme. – In: Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß. München, 1958, p. 1–50, 26 tabl.; Mango C. The Brazen House. – Arkaeologisk Kunsthistoriske Meddeleser, 4, 1959, p. 182–183; Φωτίου ὁμιλίαι. Ἔκδοσις κειμένου εἰσαγωγή καὶ σχόλια ὑπό Β. Λαούρδα. Θεσσαλονίκη, 1959, p. 74–75, 164–172; Dirimtekin F. Le skevophylakion de Sainte-Sophie. – REB, 19, 1961, p. 390–400; Dirimtekin F. Les fouilles faites en 1946–47 et en 1958–60 entre Sainte-Sophie et Sainte-Irène à Istanbul. – Cahiers archéologiques, 13, 1962, p. 161–185; Mango C. Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul. Washington, 1962 (Dumbarton Oaks Studies, 8), 48 p.; Agathiae Myrinaei Historiam libri quinque. 5. Ed. R. Keydell. Berlin, 1967, p. 2–5; Jantzen H. Die Hagia Sofia des Kaisers Justinian in Konstantinopel. Köln, 1967, 113 p.; Kähler H. Hagia Sofia. With a Chapter on the Mosaics by C. Mango. London, 1967, 75 p.; Matthews T. F. The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy. Pennsylvania, 1971, p. 88–105, 133–134, 166–167; Mango C. The Art of the Byzantine Empire (312–1453). Sources and Documents. New Jersey, 1972, p. 26, 72–102; Van Millingen A. Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture. London, 1974, 352 p.; Πασαδαίος Α. Ὁ Πατριαρχικὸς οἶκος τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Θεσσαλονίκη, 1976, 160 p.; Cormack R., E. Hawkins. The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Room above the Southwest Vestibule and Ramp. – Dumbarton Oaks Papers, 31, 1977, p. 177–251; Mango C. Architettura bizantina. Milano, 1978, p. 59–68; Breckenridge J. Christ on the Lyre-Backed Throne. – Dumbarton Oaks Papers, 34–35, 1980–1981, p. 247–260; Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου Λόγοι και ὁμιλίαι. Ed. S. Aristarches. 2. Constantinople, 1990, p. 369; Berger A. Die Hagia Sophia in Geschichte und Legende. – In: Die Hagia Sophia in Istanbul. Akten des Berner Kolloquiums vom 21. Oktober 1994. Bern, 1997, p. 11–28; Алексеев А. А. Русские граффити цареградской Софии. – ТОДРЛ, 51, 1999, с. 321–323.

Елка Бакалова

„СВЕТÀ СÒФИЯ“ – църква в Охрид. От XI до края на XIV в. е главна църква на *Охридската архиепископия*. Предполага се, че това е една от седемте съборни църкви, издигнати от бълг. княз *Борис I* (852–889). Н. *Мавродинов* отъждествява споменатата от архиепископ *Теофилакт Охридски* съборна църква, построена от Борис I в *Охрид*, с църквата „Св. Богородица Челница“, а изграж-

дането на „С. С.“ отнася към времето на цар Самуил (997–1014). При извършените в началото на 50-те г. на XX в. археол. проучвания и консервационни работи се установява, че църквата е запазила основния си вид от втората четвърт на XI в. с някои по-късни добавки. Тя е основно преустроена по времето на архиепископ Лъв (ок. 1037–1056). Сградата е трикорабна базилика с галерии над притвора и над страничните кораби. Имала е голям купол (дн. разрушен) над мястото на пресичането на главния кораб с трансепта и кула камбанария пред западната фасада. Смесеният (клетъчен) градеж (т. е. редуването на камъни и тухли) е характерен за виз. (и по-специално за цариградската) архитектура през XI–XIV в. В източната част върху апсидите са запазени декоративни кръстове и полуарки, изпълнени в техниката на opus spicatum (т. е. със забити в стената тухли).

Църквата „Св. София“ в Охрид

Архиепископ Лъв, бивш хартофилакс на цариградската „*Света София*“, посвещава обновената църква на Премъдростта божия по подобие на великата виз. светиня, както правят много други владетели и представители на висшия църковен клир в целия православен свят (в Сердика, Солун, Киев, Новгород, Никея, Трапезунд и другаде). Обновяването на църквата означава изработване на пластическата украса на олтарната преграда и амвона, но най-вече – цялостно изписване на храма. Създаден е единен живописен ансамбъл със сложно идейно съдържание и високи художествени достойнства.

Премъдростта божия (св. София), на която е посветен храмът, е старозаветна тема, свързана с основната същност на християнската догматика и означава въплъщението на Христос-Логос. Тя е представена в църквата чрез изображението на Богородица (в олтарната апсида) като носителка на Логоса, въплътен в младенеца Христос (изобразен в овален щит на гърдите ѝ), комуто се покланят две редици леко наведени ангели, движещи се един зад друг в тържествен ритъм към олтара. Останалите старозаветни и литургични композиции („Жертвоприношението на Авраам“, „Гостоприемството на Авраам“, „Литургията на св. Василий Велики“, „Сънят на Яков“ и „Трите еврейски отроци в огнената пещ“) също са изпълнени със символичен смисъл. Те са обединени около Евхаристията – най-важния момент в християнското богослужение. Наред с „Причастието на апостолите“ и „Службата на св. Василий Велики“, които са преки илюстрации на евхаристийното тайнство, изобразените старозаветни теми представляват своеобразно тълкуване на същата тема (така напр. „Жертвоприношението на Авраам“ е старозаветен първообраз на Христовата жертва; Авраам, който жертва Исаак, е първообраз на Бог отец, който жертва сина си за спасението на човечеството; Исаак сам носи дървата, на които ще изгори, както Христос сам носи кръста,

Св. Кирил и св. Климент. Стенопис в църквата „Св. София“ в Охрид, 1045 г.

на който ще бъде разпънат, и т. н.). В момента на остра полемика между Цариградската и Римската църква по въпроса за причастието, за квасния и безквасния хляб, непосредствено преди окончателния разкол (т. нар. схизма) в 1054 между Източната и Западната църква, акцентирането на отделни елементи на евхаристийното тайнство в стенописите на църквата придобива особено актуално значение.

Останалите изображения в другите части на храма също са подчинени на определена идеологическа тенденциозност. Представена е обширна галерия от образи на прочути църковни дейци на Православния изток: цариградски, ерусалимски, александрийски и антиохийски патриарси; епископи на известни малоазийски църковни центрове. Значително място заемат и портретите на шест римски папи, от които са идентифицирани Климент I (90–100), Лъв I (440–461), *Григорий I* Велики (590–604), Силвестър I (314–337) и вероятно Инокентий I (402–417). По времето, когато се изписва охридската „С. С.“, именно тези личности се разглеждат като идеални представители на Римската курия и заемащите папския престол Климент II (1046–1047), Лъв IX (1048–1054), Григорий VI (1045–1046) и Силвестър III (1045) носят имената на великите си предшественици. Както установява А. *Грабар*, образът на един от цариградските патриарси – св. Евстатий (1019–1025), може да служи като сигурен terminus post quem за датирането на стенописите в църквата. Особено важното значение на всички тези портрети (толкова много изображения на видни дейци на Християнската църква няма в никой друг живописен ансамбъл) би могло да се обясни определено с политически причини. По времето, когато Византия завладява Б-я и Охридската архиепископия, обръщането към другите църкви чрез изобразяването на техни представители по стените на охридската съборна църква е необходимо, за да се означи и изтъкне мястото на новата автокефална църква сред тях и преди всичко пряката ѝ връзка с Вселенската църква и Константинопол.

Сред портретите на изтъкнати църковни дейци са и най-ранните изображения на слав. просветители, най-пряко свързани с Охрид и Охридската църква – св. Кирил Философ и св. Климент. Те са изписани на южната стена на дяконикона (до *Климент Охридски* има още един много повреден неидентифициран лик, който би могъл да бъде на Методий). Св. Кирил е представен фронтално, с евангелие в лявата ръка. Облечен е в архиерейско облекло (въпреки липсата на сигурни данни за епископския му сан) – бял фелон с омофор, с наръкавници и

набедреник. Има гъста прошарена коса, покриваща горната половина на челото му, и къса, почти бяла брада. Запазеният надпис: „Ο Α[ΓΙΟC] ΚΥΡ[ΙΛΛΟC] ΔΙΔΑCΚΑΛΟC ΤΩΝ...“ го характеризира с обичайното му назоваване „учител“ на славяните. Св. Климент е също в епископско облекло. Типологичните особености на неговия образ, които не се променят през цялото Средновековие, са вече оформени – високо изпъкнало голо чело и заострен в долната си част овал на лицето, завършващ с права, също заострена брада. Включването на образите на св. Кирил и св. Климент в стенописната украса на „С. С.“ има голямо културноистор. значение. Появата им в изобразителното изкуство бележи последната фаза в оформянето на техния култ. Съвсем естествено е, че той се развива преди всичко в *Преслав* и Охрид, където се зараждат химнографските и агиографските произведения в тяхна чест. Изписването на ликовете на слав. светци в църквата по времето на архиепископ Лъв говори за силата на кирило-методиевските *традиции*, за необходимостта чрез тях да се изтъкне приемствеността в културно-просветната политика на Охридската архиепископия.

По стил стенописите в църквата представляват един от най-своеобразните варианти на класическото виз. изкуство от XI в. Единствени близки паралели за тях са намерени сред стенописите на солунската църква „Св. София“ от първата половина на XI в. Строгият и лаконичен художествен език, суровата тържественост на фигурите и жестовете, безкомпромисният аскетизъм и интелектуалното напрежение силно въздействат върху зрителя. Чрез сдържаните движения на отделните фигури, чрез деформацията на пропорциите и изразителността на ликовете, чрез суровия колорит се създава особен свят, необичайно внушителен поради пластическата яснота на всеки образ, поради силата и простотата на всеки лик.

В 1313–1314 към църквата е добавен голям външен притвор с галерия над него и с две крила с куполи от север и от юг. Изписани са нови фрески, добавена е скулптурна декорация. Тази художествена дейност се разгръща по инициатива на охридския архиепископ Никола след включването на Охрид в границите на сръбската държава (1334). За изписването на новопостроения външен нартекс е поканен един от най-добрите живописци на епохата, Йоан Теориан, който е оставил подписа си върху меча на архангел Михаил в сцената „Покаяние Давидово“. Запазена е голяма ктиторска композиция, представяща архиепископа пред Христос, воден от своя патрон св. Никола и придружен от най-популярния охридски светец Климент. Стенописите на галерията на външния нартекс имат своеобразно идейно съдържание, включващо илюстрации на стихирата за Рождество Христово, историята на Йосиф, сцени, представящи предсмъртните мигове на монаси според текстовете на Андрей Критски, и др. Сред допоясните изображения на светци – лечители и изповедници, е и образът на св. Наум Охридски, представен благославящ, в монашеско облекло и със свитък в лявата ръка. Този лик, заедно с лика от прочутата литийна икона, изпълнена също от ателието на Йоан Теориан, е един от най-ранните портрети на *Наум Охридски*. Изобразителният контекст подсказва, че в стенописите на галерията се изтъква преди всичко мисионерската дейност на Наум, както и широко разпространеното вярване в неговата изцеляваща сила.

Между 1346 и 1350 от същия зографски екип е изписан и малкият параклис „Св. Йоан Предтеча“ със средства на деспот Йоан Оливер, а през 1364–1365 други майстори украсяват със стено-

писи северния параклис „Св. Григорий Богослов“, чийто ктитор е деволският епископ Григорий II.

Лит.: Милюков П. Христианские древности Западной Македонии. – ИРАИК, 4, 1899, с. 86; Millet G. L'école greque dans l'architecture byzantine. Paris, 1916, p. 41; Кондаков Н. Македония. Археологическое путешествие. СПб., 1919, с. 228–231; Schmidt-Annaberg R. Die Basilik Aja Sophia in Ochrida. – Deutsche Bauzeitung, 55, 1921, p. 193–211; Иванова В. Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII в.). – ГНАМ, 4, 1922–1925, с. 523–524; Okunev N. Fragments des peintures de l'église Sainte Sophie d'Ochride. – In: Mélanges Charles Diehl. Etudes sur l'histoire et l'art de Byzance. 2. Paris, 1930, p. 117–131; Мавродинов Н. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, 188 с.; Filov B. Geschichte der bulgarischen Kunst. 1. Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken. Berlin, 1932, p. 38–40; Коцо Д. Църквата св. Софија во Охрид. – Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот, Скопје, 2, 1949, с. 343–358; Љубинковић Р. Конзерваторска испитивања и радови на цркве Свете Софије у Охриду. – Зборник заштите споменика културе, 2, 1952, 1, с. 201–210; Forlati F., C. Brandi, Y. Froidevaux. Saint Sophia of Ochrida: Preservation and Restoration of the Building and Its Frescoes. Report of the UNESCO Mission of 1951. Paris, 1953, p. 27; Millet G. La peinture du Moyen âge en Yugoslavie. 1. Paris, 1954, p. VIII, tabl. 1–10; Мавродинов Н. Старобългарската живопис. С., 1956, с. 40–49; Миљковић-Пепек П. Материјали за македонската средновековна уметност. Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид. – Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, 1, 1956, с. 37–67; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 264–268, 283–290; Радојчић С. Фреска Покајања Давидовог у охридској Св. Софији. – Старинар, 9–10, 1959, с. 133–136; Миљковић-Пепек П. Материјали за историјата на средновековното сликарство во Македонија. 2. Циклусот страданија апостолски од Св. Софија во Охрид. – Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, 3, 1961, с. 99–105; Радојчић С. „Чин бивајеми на разлучение души от тела“ у монументалном сликарству XIV века. – ЗбРВИ, 7, 1961, с. 39–50; Ljubinković R. La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XIe et XIIe siècles. – In: Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 9, 1962, p. 413–422; Лазарев В. Н. Живопись XI–XII веков в Македонии. – In: Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines. 1. Beograd, 1963, p. 105–121; Радојчић С. Прилози за историју најстаријег охридског сликарства. – In: Mélanges Georges Ostrogorsky. Beograd, 1964 (ЗбРВИ, 8., 2), p. 166–168; Grabar A. Les peintures murales dans le coeur de Saint-Sophie d'Ochrid. – Cahiers archéologiques, 15, 1965, p. 257; Грозданов Цв. Портретите на Климент Охридски во средновековната уметност. – В: Словенска писменост. Охрид, 1966, с. 101–102; Грозданов Цв. Појава и продор портрета Климента Охридског. – Зборник за ликовне уметности, 3, 1967, с. 49–70; Lazarev V. Storia della pittura bizantina. Torino, 1967, p. 158–160; Миљковић-Пепек П. Материјали за историјата на средновековното сликарство во Македонија. 3. Фреските во наосот и нартексот на црквата св. Софија во Охрид. – Културно наследство, 3, 1971, с. 1–25; Ђурић В. Марков манастир – Охрид. – Зборник за ликовне уметности, 8, 1972, с. 151–154; Ђурић В. Византијске фреске у Југославији. Београд, 1974, с. 9–11, 179–180; История на българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 154–155; Hamann-McLean R., H. Hallensleben. Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert. Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien. Giessen, 1976, p. 15–17, 215–248; Грозданов Цв. Охридско зидно сликарство XIV века. Београд, 1980, с. 24–28; Грозданов Цв. Слика јављања Премудрости св. Јовану Златоустом у Св. Софији Охридској. – ЗбРВИ, 19, 1980, с. 147–155; Wharton Epstein A. The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ochrid. – JÖB, 29, 1980, p. 315–329; Грозданов Цв. Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век. Скопје, 1983, 321 с.+110 ил.; Djurić V. Un courant stylistique dans la peinture byzantine vers le milieu du XIe s. – Зограф, 15, 1984, с. 15–24; Лидов А. М. Образ „Христа-архиерея“ в иконографической программе Софии Охридской. – Зограф, 17, 1986, с. 5–20 (същото в: Византия и Русь. М., 1989, с. 65–90); Schellewald B. Die Architektur der Sophienkirche in Ochrid. Bonn, 1986, 328 p.; Грозданов Цв. Јавување на Премудроста на св. Јован Златоуст во Света Софија Охридска. – В: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990, с. 35–42; Грозданов Цв. Проучување на живописот на Света Софија Охридска. – В: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990, с. 24–35; Грозданов Цв. Циклусот на четириесетте маченици во Света Софија Охридска. – В: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје 1990, с. 42–51; Толстая Т. В. „Сорок севастийских мучеников“ в иконографической программе жертвенника Софии Охридской. – Bsl, 56, 1995, p. 743–752; Грозданов Цв. Фреските на Св. Софија Охридска. Скопје, 1997, 64 с.; Гулевски Ал. Пневматологијата на свети Василиј Велики и олтарскиот фреско-живопис во Света Софија Охридска. – Пелагонитиса, 3–4, 1997, с. 60–73;

Gerstel Sh. Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary. Seattle–London, 1999, p. 49–56, 83–84; Миљковиќ-Пепек П. Иконографските представи на Софија – Премудрост Божија во Охридскиот катедрален храм „Света Софија“. – Пелагонитиса, 9–11, 2000, с. 97–110.

Елка Бакалова

„СВЕТѝ ГЕѝРГИ“ – църква в София; една от най-старите постройки с центричен план в бълг. земи. Изградена е върху квадратна основа с четири полукръгли ниши в ъглите на квадрата и една голяма четвъртита ниша на източната стена, която при превръщането на сградата в църква играе ролята на олтарна апсида. Горната ѝ част е оформена като цилиндрично тяло (ротонда) с диаметър 9,50 м, завършващо с барабан и голям полусферичен купол. Общата ѝ височина е ок. 14 м. Градежът е масивен, изпълнен изцяло с тухли.

Първоначалното предназначение и датировката на сградата все още са спорни. Някои автори (Б. *Филов*, Ал. Рашенов, А. *Грабар*, Ст. Бояджиев) смятат, че тя е римска обществена баня от II, III или началото на IV в., като се аргументират и с наличието на хипокаустна (отоплителна) инсталация, открита при археол. разкопки. Съществува и друго, по-убедително становище (С. *Бобчев*, Ив. *Венедиков*, Т. Петров и др.), според което от самото начало на изграждането си (първата половина на IV в.) тя е била култова сграда (мартирион или баптистерий), а откритата под ранната подова основа система от четвъртити стълбчета не е отоплителна, а дренажно-вентилационна.

Кога точно сградата е започнала да се използва като църква, остава неизвестно. По-определени заключения могат да се направят само въз основа на запазените в горната част на интериора стенописи. Първите два слоя стенописи са открити по време на реставрационните работи, завършили през 1971. Дотогава са известни само третият слой стенописи и няколко по-стари фрагмента, публикувани през 1934 от Филов. Към първия слой се отнасят изображенията в барабана на купола – шест фигури на ангели, съставляващи част от композиция, в която небесните сили се покланят на Христос Вседържител. Вероятно той е бил в зенита на купола (съществуващото днес изображение на Христос Вседържител е от XIV в.). Фигурите на архангелите са запазени само в долната си част, с изключение на една, чийто лик е забележителен с изключителното си съвършенство. Между прозорците са запазени и четири фигури на пророци, изтрити и избледнели от времето. При липса на точни истор. данни за първото изписване на църквата датирането на стенописите се основава на стиловия анализ и остава спорно. Според М. Цончева те са изпълнени през X в., докато Л. Прашков и др. приемат за по-вероятно началото на XI в. Монументалността на фигурите, подчертаната релефност на формите, тежките гънки на драпериите, които акцентират стереометричния характер на телата, и най-вече архангелският лик, поразяващ с класическата си красота и моделировка, говорят за връзките на тези фрески с най-антикизиращите образци на виз. изкуство от XI в.

Църквата „Св. Георги“ в София

Стенописите от втория слой представят църковните празници и няколко отделно стоящи фигури в цял ръст, между които са осем фигури на пророци, по двама между прозорците на барабана. С този слой е свързан и големият кръгов надпис на грц. език в основата на барабана, в който е било споменато името на епископа на Сердика (дн. изкъртено). От двете страни на олтарната апсида са изобразени Богородица и архангел Гавриил, съставляващи сцената „Благовещение“. Останалите празнични сцени са разположени по две в четирите ниши на църквата. „Успение Богородично“ е върху южната стена, а „Разпятие“ – върху северната. Към същия слой принадлежат образите на четиримата евангелисти, а на западната стена – на шестима монаси със свитъци в ръце. Под тях са запазени фрагменти от ктиторска композиция – горната част на фигура в архиерейско облекло с модела на църквата в ръка. И по иконография, и по стил тези стенописи отразяват най-характерните особености на живописта на границата между XII и XIII в., както единодушно ги датират всички специалисти.

Третият слой стенописи е запазен в най-горната част на църквата. Той включва фигури на пророци и образа на Христос Пантократор, които се датират от 80-те г. на XIV в.

За значението на църквата по време на османското владичество свидетелства Разказът на Владислав Граматик за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир. Описвайки подробно пътя на процесията, авторът отбелязва, че тя е спряла в София за около шест дни, а останките на светеца са били изложени „в митрополитската църква „Св. Георги“ за всенародно поклонение. По традиция споменатата от Владислав Граматик митрополитска църква се отъждествява с църквата „С. Г.“. През XVI в. тя е превърната в джамия (т. нар. Гюлджамия); след Освобождението (1878) е отново църква.

Лит.: Иречек К. Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 16–17; Спространов Е. Старовизантийски надписи в черквата „Св. Георги“ в София. – ПСп, 62, 1901–1902, с. 410–413; Grabar A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 86–88; Филов Б. Софийската църква Св. Георги. С., 1933 (Материали за историята на София, 7), 8+80 с., 12 табл.; Κονσταντόπουλος Κ. Μ. Ἐπιγραφὴ δυσαναγνώστος. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 11, 1935, p. 416–420; Πεζόπουλος Ε. Ἐπιγραφῆς δυσαναγνώστου ἀνάγνωσις. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 12, 1936, p. 433–439; Рашенов А. Църквата „Св. Георги“ в София. – Родина, 2, 1939, 2, с. 62–66; Карасимеонов П. Църквата „Св. Георги“ в София. – ГНАМ, 7, 1942 (1943), с. 185–231; Карасимеонов П. Начало на славянобългарската архитектура и история. С., 1943, с. 43–44; Мавродинов Н. Старобългарската живопис. С., 1943, с. 54; Венедиков Ив., Т. Петров. Църквата „Св. Георги“ в София. – В: Сердика. 1. С., 1964, с. 77–108; Иванов Т., С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952–1953 г. – В: Сердика. 1. С., 1964, с. 9–76; Кръстев К. Стенописите в софийската църква „Св. Георги“. – Изкуство, 14, 1964, 7, с. 26–33; Прашков Л. За средновековната живопис в църквата „Св. Георги“ в София. – Изкуство, 16, 1966, 10, с. 32–35; Красовска-Райнова Л. Нови проучвания и консервации на стенописите в църквата „Св. Георги“ в София. – Музеи и паметници на културата, 16, 1971, 4, с. 38–40; Янев Ст. Нови данни за църквата „Св. Георги“ в София. – Музеи и паметници на културата, 16, 1971, 4, с. 42–46; Красовска-Райнова Л. Най-ранната стенопис в ротондата „Св. Георги“. – Музеи и паметници на културата, 18, 1973, 3, с. 15–17; Бояджиев Ст. Църквата „Св. Георги“ в София. – Архитектура, 21, 1974, 2, с. 38–39; История на българското изобразително изкуство. С., 1976, с. 101–103; Цончева М. Църквата „Св. Георги“ в София. С., 1979, 276 с.

Елка Бакалова

„СВЕТЍ КЛЍМЕНТ РЍМСКИ“ („San Clemente“) – църква в Рим. Намира се на ъгъла на ул. „Сан Джовани ин Латерано“ и площад „Сан Клементе“ на ок. 270 м по пътя от Колизея към църк-

вата „Сан Джовани ин Латерано“. Най-ранното ниво на застрояване е открито на 20 м под съвременната църква и е било съставено от жилищни постройки, изгорели през 64 при запалването на Рим от имп. Нерон. След пожара на мястото им са построени малък храм на Митра (края на II в.) и жилищна сграда, може би принадлежала на консула и мъченик Титус Флавиус Клеменс, съвременник на архиепископ *Климент Римски*. Една от залите вероятно е била предназначена за събиране на християни (в края на I или началото на II в.). Смята се, че тя е една от 18-те титулни базилики в Рим, за която се съобщава в извори от 390. При папа Сириций (384–399) на това място била построена раннохристиянска базилика, която в 1084 била разрушена при нашествието на норманите. Нейните останки се виждат днес в т. нар. долна църква, която е била разкопана едва в средата на XIX в. При папа Пасхалис II (1099–1118) върху засипаните останки от раннохристиянската постройка е издигната днешната базилика, наречена горната църква, осветена в 1128. През 1403 тя е поверена на грижите на Августинския орден. През 1645 е предадена на Доминиканския орден, чиято собственост е до 1667. От 1667 до днес за нея се грижат ирландските доминиканци.

През 1867 в „С. К. Р.“ по повод 1000-годишнината от пристигането на Кирил и Методий в Рим италианският археолог Дж. де Роси и ирландецът Дж. Мълули започват разкопки. Тогава са открити някои от най-ранните постройки и долната църква от IV в. Тя е трикорабна базилика с малко преддверие (притвор), свързвало средния кораб с атриума посредством четири колони. Представлява истинска съкровищница на римската монументална живопис от раннохристиянския период до края на XII в. Открити са фрагментарно запазени стенописи от VIII в. („Мадона с младенеца на

Базиликата „Св. Климент Римски“

трон“, „Диалозите на папа *Григорий I* Велики“), от средата на IX в. („Възнесение Христово“, „Слизане в ада“), от XI и XII в. (сцени от Житието на Климент Римски и от Легендата за св. Алексий, човек Божий, са датирани ок. 1200).

По време на разкопките в източния край на северния кораб на долната църква е открит иззидан и навремето облицован с мрамор гроб, за който Де Роси изказва мнението, че това е *гробът на Константин-Кирил Философ*. Той се основава на сведенията от *Италианската легенда* и на фреските в близост, за които смята, че са част от цикъл за Кирил. В началото на XX в. Дж. Вилперт отхвърля идеята и предлага гробът да се търси в притвора под композицията „Частния съд“. Разкопки от 1929 доказват, че между останките от погребенията на това място не може да бъде

гробът на Константин-Кирил. В книгата си за беневентската живопис Х. Белтинг пръв изказва предположението, че изобразеният в аркосолия върху южната стена на олтара до сцената „Слизане в ада“ е уважаван грц. свещеник, който би могъл да е дошъл в Рим с Кирил, или е именно Кирил. Десет години по-късно Дж. Осбърн се връща към фреската с портрета и предположението за мястото на гроба, основавайки се отново на Италианската легенда. В началото на 90-те г. двама учени, независимо един от друг, продължават изследването на останките от гроб в южната част на олтара. Ф. Гуидобалди, който по това време дейно участва, а след това и ръководи разкопките в „С. К. Р.“, също се насочва към Италианската легенда и заедно с Осбърн предполага, че гробът е бил в мраморен саркофаг под фреската „Слизане в ада“. Доказателства, че именно това са гробът и образът на Кирил П. Милкович-Пепек обаче търси в текста на слав. житие на светеца. Според неговата реконструкция гробът е бил зидан, с мраморен капак, а в него е бил положен дървеният ковчег с останките на светеца, за който се говори в житието. Той предполага, че в Италианската легенда става дума за втори гроб с мраморен саркофаг, който е бил разположен на по-достъпно за увеличаващия се брой поклонници място, а именно за гроба в северната част на олтара. В лат. текст, както и в житийния слав. текст, не се говори за надгробна икона на светеца. Пепек смята, че изображението на източен монах с кукул на главата, отбелязан с правоъгълен нимб, характерен за западната живопис от X в., в долния ляв ъгъл на композицията в аркосолия е на Кирил. Правоъгълният нимб е характерен за изображенията не само на живи личности, но и на починали, но неканонизирани. Своеобразният кукул с украса от кръстове е характерен за изображенията на източни монаси и особено на *Кирил Александрийски*, патрон на Константин-Кирил. Монахът е издигнал дясната си ръка с обърната към зрителя длан в ораторски жест, а в лявата държи богато украсен кодекс. Според виз. иконография само епископите държат евангелие. В случая то е знак за мисионерската, проповедническата дейност на Кирил.

По другите стени и в притвора на долната църква са открити стенописни фрагменти и сцени, сред които са и образите на Кирил и Методий. На стената до предполагаемия гроб на Константин-Кирил и по западната стена сред част от библейската композиция „Сънят на Яков и разпятието на ап. Петър“ са запазени сцените „Кирил Философ приема от император Михаил III мисия за апостолство сред хазарите или в Моравия“ и „Св. Климент Римски покръства езичник“. В сцената с имп. *Михаил III* (842–867) Кирил е представен в тържествено облекло – с богато спуснат маниакон (огърлие) с много бисери. На табиона на императора има лъчист кръст. Не може да се приеме, както мисли Вилперт, че коленичилата фигура в тази сцена, чието лице в стенописа почти е изтрито, представлява Естир пред персийския цар Асуир, молеща го да пощади от погубване юдеите. В сцената може да е представен само Константин-Кирил, тъй като Де Роси е прочел зад коленичилата фигура остатък от надпис „CIR...“, който в направеното веднага копие е допълнен – „S[A] CIRILL“ („Св. Кирил“). Веднага след откриването на тази сцена са направени копия и от всички други новооткрити стенописи в църквата, които днес се пазят в Папския инст. по християнска археология в Рим. Сравнени с копията, оригиналните стенописи в църквата „С. К. Р.“ са вече значително избледнели вследствие на ерозията и допира им с въздуха.

Стилово фреските принадлежат към края на IX в. – началото на X в. В същия стил е и сцената „Частният съд“ на Ки-

рил пред Христос“ на източната стена в притвора. В сцената „Св. Климент Римски покръства езичник“ изображението на светеца е много близко до изображението от сцената „Частният съд“ на Кирил пред Христос“ и до рисувания през VI в. бюст на Климент Римски в притвора на същия храм. Светецът е с папски палиум, украсен с кръстове и орнаменти; няма съмнение, че това е Климент Римски. Сцената „Частният съд“ на Кирил пред Христос“ представлява голямо пано, което се е намирало срещу централния кораб в долната църква (дн. то е преместено отляво на входа за нея, за да се предпази от разрушаване). На него се виждат образите на Кирил и Методий и това са най-старите засега техни изображения. Според някои изследователи сцената е рисувана непосредствено след смъртта на Кирил, а според други – след смъртта на Методий. Методий е представен като свещеник – без епископски омофор. Пред седналия на трон Христос е фигурата на коленичилия Кирил. Той е представен от архангел Гавриил и св. Климент (означени са имената им – S. Clemente и G – Gabriel). От другата страна е коленичилият Методий – с потир в ръце, а до и зад него са ап. Андрей и архангел Михаил (техните имена също са посочени – S. Andreas и M – Mihael). Липсват обаче надписи при образите на Кирил и Методий. Сцената представлява несъмнено „частен съд“, т. е. съденето на душа след смъртта пред Христос. Подобни сцени и епитафии се срещат още от раннохристиянско време. Застъпниците на Кирил пред Христос са св. Климент, ап. Андрей и архангелите Михаил и Гавриил, а може би и Методий. Лицето на Константин-Кирил, малко измъчено, е твърде изразително. Слав. първоучител е с високо и широко чело. Погледът е меланхоличен, лицето – възпродълговато и изтощено. Брадата и косите са посивели. Всичко говори за мъж в зряла възраст – аскет,

Базиликата „Св. Климент Римски“, интериор

интелектуалец, мислител. Методий е изобразен също с издължено лице и доста прилича на брат си. И двамата са с тонзури – знак за тяхното посвещение. В епитафията, от която под сцената са останали само няколко думи, възстановени напълно от Вилперт, се говори за един „грешник“ („peccatori“) – това е несъмнено Кирил, който може би преди смъртта си лично е съставил собствената си епитафия, започваща със съвсем подходящите в случая думи на ап. Павел от Второто му послание до Тимотей (4: 7–8). Във възстановка епитафията гласи: „[Bonum certamen certavi, cursum consumavi, fidem servavi. In reliquo reposita est mihi corona sustitiae, quam] redde[t mihi in illa die Domi]nus justus judex. D[eus hominum reparator benignus] ac [rector, pre]ces nostras e[xaudi, ut Cyrillus miseratio — или — in tuo nomi]ne, sanctorum tuorum socie [tate laete-

Св. Кирил и св. Методий. Мозайка от Ст. Куюмджиев и Й. Спиров в базиликата „Св. Климент Римски“, 1975 г.

tur per Jesus Christ]um Dominum nostrum qui venturus est [iterum. Lector die: Deus da Cyrill]o peccatori requiem aeternam. Amen“. („[С добрия подвиг се подвизах, пътя свърших, вярата опазих, прочее очаква ме венецът на правдата, който ще ми даде в оня ден] Господ праведният съдия. [Боже, щедри човешки отсъдник и управител], послушай нашите молитви, [за да може Кирил под твоето милосърдие (или – в твое име) да се възрадва в сомна на твоите светци чрез Иисуса Христа], нашия Господ, който ще дойде [пак. Четецо, кажи: Боже, дай на Кири]ла грешника вечен покой. Амин“).

Следващата сцена с образите на Кирил и Методий представя пренасянето на мощите на св. Климент от Ватикан в църквата, посветена на светеца. Тя се намира в притвора на постройката от IV в., на юг спрямо „Частният съд“ на Кирил пред Христос“. По стил се свързва с три други сцени, две от които илюстрират Житието на св. Климент: чудото с намирането на детето на гроба на светеца в *Херсон* живо и чудото с излекувания от слепотата си римски патриций Сизиний. Третата сцена представя три момента от живота на св. Алексий, човек божий. Ктитор на тези сцени е Бено от Рапица с цялото си семейство: жена му Мария и децата му Клеменс и Алтилия. Може би тук става дума за същата Мария Мацелария, която се сочи в ктиторския надпис под сцената с пренасянето на мощите на св. Климент. Установено е, че Бено от Рапица (име със слав. произход) е живял към 1080. Следователно всички еднакви по стил и художествено изпълнение стенописи са рисувани в края на XI в.

Ктиторският надпис под сцената „Пренасяне мощите на св. Климент“ гласи: „Huc a Vaticano fertur papa Nicolaus [cum] hymnas divinis atque aromatibus sepelevit“ („Тук се пренесе [тялото или мощите] от Ватикана със свети химни, при папа Николай, който [го или ги] погреба с аромати“). И още: „Ego Maria Macellaria pe[ro]rtimore Dei et remedio animae, mee hec p[ro] g[ratia] r[ecepta] L[ieri] c[uravi]“ („Аз, Мария Мацелария, за чест на Бога и за спасение на душата си поръчах да се направи това“). Някои изследователи (Де Роси, Мълули и др.) смятат, че тази сцена представя погребалното шествие на Кирил – от Ватикан към църквата „С. К. Р.“. Вилперт обаче твърди, че това е пренасянето на мощите на св. Климент от Ватикан в неговата църква. Мощите, носени на ракла, са напълно материализирани – те са представени в одеяния (палиум). Подобно изображение се намира и в сцената с покръстването на езичник от Климент Римски, в сцената „Частният съд“ на Кирил пред Христос“, в бюста му от VI в. в притвора. То е напълно идентично и с неговите образи в другите две запазени сцени от житието му в стенописите от XI в.

Името на папа Николай I, който умира на 3 ноем. 867, в ктиторския надпис е анахронизъм. Станало е объркване с името на папа Адриан II (867–872), който е посрещнал слав. просветители. Мощите на Климент Римски отначало са положени във Ватикан, където се погребват папите, а след това са пренесени в неговата църква. Тъкмо този момент е изобразен в църквата „С. К. Р.“. Сцената е внушителна, импозантна. След носената ракла, от която се вижда лицето на св. Климент, начело на плътната процесия стои папа Адриан II, обкръжен от двама духовници в източни одеяния. Това са Кирил и Методий. Кирил е от дясната страна на папата. Той е с ореол. Образите на братята имат връзка със сцената „Частният съд“ на Кирил пред Христос“. Художникът е имал възможност да гледа тези по-стари изображения, вероятно по-близки до реалните образи на двамата братя. И в тази сцена Кирил е със сравнително въздълго лице, сива брада и одухотворен поглед. Одухотворен е и образът на Методий, който е с по-къса брада. Папа Адриан II е представен повторно като извършващ заупокойна литургия.

През XII в. мощите на Кирил били пренесени в „Киеза нуова“, а на следващата година са отнесени в неизвестна посока. През 1962 част от тях е намерена в гр. Реканати, Италия (на Адриатическо море, близо до гр. Анкона), и е поставена отново в църквата „С. К. Р.“ от папа Павел VI на 23 ноем. 1963.

В началото на XII в. по нареждане на Атанасий, кардинал, титуляр на църквата (1099–1125), тя е затрупана, след което върху основите на старата църква е построена сегашната. Тя повтаря напълно плана на старата с възстановка и на атриума отпред. Най-ранна е мозаичната живопис върху източната стена. В конхата е представена композицията „Триумф прослава на кръста с Разпятието Христово“, която датира от XII в.,

Мозайка в базиликата „Св. Климент Римски“

но е тясно свързана с традициите от IV–V в. и може да се предполага, че представлява копие от мозайката от старата църква. Под нея е представена традиционна за римските паметници композиция с дванадесетте агнеци и символичното изображение на Христос сред тях и двата свещени града Витлеем и Ерусалим. Върху триумфалната арка от двете страни на апсидата са изобразени св. Павел и св. Лаврентий, и св. Петър и св. Климент, както и пророците Исая и Йеремия.

Между 1428 и 1431 са създадени стенописите в намиращата се северно от входа капела „Бранда Кастилиони“, посветена на св. Екатерина, изпълнени от М. да Паникале и Мазачо (рисувал в капелата между 1425 и 1428). Върху олтарната стена е изобразено внушително многофигурно „Разпятие Христово“, а върху стените – сцени от житието на светицата. Капелата е първата, създадена след връщането на папите от изгнание, и отбелязва навлизането на флорентинската ранноренесансова живопис в Рим.

Следващото голямо обновление на „С. К. Р.“ в духа на късния римски барок се извършва в началото на XVIII в. при папа Климент XI (1700–1721). През 1713–1719 К. Фонтана изработва тавана, офор-

мя фасадата откъм улица „Сан Джовани ин Латерано“ и построява камбанарията.

В капелата „Св. Доминик“, намираща се вдясно от входа на църквата, където дълго време са били мощите на Кирил, изнесени от долната църква, стенописите представят сцени от Житието на св. Доминик, рисувани от С. Конча през 1715. Северно от апсидата на базиликата се намира капелата „Розарио“, в която същият художник е изобразил през 1714 сцената „Мадоната с младенеца“. От другата страна на олтара на базиликата се намира капелата „Сан Джовани“, датираща от XV в. В главния кораб стенописите са разположени предимно високо горе, в полетата между прозорците и на тавана. Представени са сцени и отделни изображения, свързани с църквата „С. К. Р.“: патронът на църквата св. Климент, св. Сервилус (погребан в края на VI в. в долната църква; произнесено е слово за случая от папа Григорий I Велики), св. Игнатий (в 637 неговите мощи от гр. Антиохия, където светецът мъченически загива, са пренесени в Рим и поставени в църквата „С. К. Р.“; до тях са били положени донесените от Константин и Методий мощи на св. Климент), сцените „Св. Климент изкарва вода от скалата“, рисувана от Конча, „Св. Климент посвещава Флавия Домицила“, „Мъченическата смърт на св. Климент“ и „Пренасяне мощите на св. Климент в Рим от Кирил и Методий“, рисувана от Дж. Одачо, „Прослава на св. Климент“ и „Смъртта на св. Сервилус“ от Дж. Гиари, „Срещата на св. Игнатий и св. Поликарп“ от Дж. Трига, „Мъченическата смърт на св. Игнатий“ от Б. Чези. П. Расини рисува отделно братята Кирил и Методий в цял ръст в епископски одеяния и в позата на праведници на стената над входа за атриума в близост до капелата „Св. Доминик“.

През 1882–1886 със средства на папа Лъв XIII (1878–1903) и загребския епископ Й. Ю. Щросмайер е построена капелата „Св. св. Кирил и Методий“ с вход откъм северния кораб на църквата и в съседство с нейния олтар. Стенописите от Л. Нобили са посветени на Кирил и Методий: в апсидата – „Св. св. Кирил и Методий пред Христос, представени от папа Лъв XIII“, на дясната страна – „Св. св. Кирил и Методий пред папа Адриан II“, а на лявата – „Погребението на св. Кирил“. Композициите са внушителни, изпълнени с голяма артистичност. Братята са представени в архиерейски одежди, а в сцената на погребението му Кирил е дори с папска тиара.

През 1929 до гроба на Кирил в олтара на долната църква по случай 1060 г. от смъртта му е поставено мозаично изображение на светеца от скулптора Ат. Далчев. Монументално мозаично пано икона с образите на слав. просветители в цял ръст, дело на художниците Ст. Куюмджиев и Й. Спиров, е поставено през 1975 срещу гроба на Кирил. Паметният надпис гласи: „На славянските просветители Кирил и Методий от признателния български народ“.

Лит.: De Rossi G. B. Del sepolcro di s. Cirillo nella basilica di s. Clemente. – Bulletino di archeologia christiana, 1, 1863, 2, p. 9–14; De Rossi G. B. Le pitture scoperte in s. Clemente. – Bulletino di archeologia christiana, 2, 1863, 1, p. 1–6; De Rossi G. B. Prime origine del basilica di s. Clemente. – Bulletino di archeologia christiana, 1, 1863, 2, p. 25–31; De Rossi G. B. Roma. Basilica di s. Clemente. – Bulletino di archeologia christiana, 3, 1865, 4, p. 32; Mulooly J. A Brief Notice of the Ancient Paintings Founded in the Subterranean Basilica of S. Clement in Rome. Roma, 1866, 22 p.; Mulooly J. S. Clement Pope and Martyr, and His Basilica in Rome. Roma, 1869, 3+342 p.; De Rossi G. B. I monumenti scoperti sotto la basilica di s. Clemente. – Bulletino di archeologia christiana, sec. serie, 1, 1870, p. 129–168; Armellini M. Le chiese di Roma dalle loro origine al secolo XVI. Roma, 1887, p. 191–195; Armellini M. Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX. Seconda editione accresciuta e migliorata. Roma, 1891, p. 124–135; Wilpert J. Le pitture della basilica primitiva di San Clemente. Roma, 1906, 61 p.; Митов А. Базиликата св. Климент в Рим и образи на св. Кирил и Методий в нея. – Художествена култура, 1, 1910, 3, с. 35–39; Nolan L. The Basilica of S. Clemente in Rome. Roma, 1910, 21+238 p. (2 изд. Roma, 1914, 23+266 p.; 3 изд. Roma,

1925, 8+222 p.; 4 изд. Roma, 1934, 191 p.); Wilpert J. Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XII. Jahrhundert. 1.–4. Freiburg i. Br., 1916–1917, p. 94, 112, 117, 121, 515–547, 892, 987, 1021–1025, 1032–1038, 1134, 1148, 1199, 1201–1202, tabl. 117–118, 207–217, 229, 239, 240–242; Филипов Вл. Стенописите за св. Кирил и Методий в базиликата св. Климент в Рим. – ДК, 32–33, 1927, с. 65–86; 36, 1928, с. 77–85; Оріенко І. Історія церковнослов'янської мови. 1. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 1. Варшава, 1927, с. 298–301, 340–344; Junyent E. La primitiva basilica di S. Clemente e le costruzioni antiche cirkostanti. – Rivista di archeologia cristiana, 5, 1928, p. 231–278; Cecchelli C. San Clemente. Roma, [1933], 192 p.; Филов Б. Църквата на св. Климента и гробът на св. Кирила в Рим. – Родина, 1, 1938–1939, 1, с. 5–23; Armellini M. Le chiese di Roma dal sec. IV al XIX. Nuova edizione con aggiunte inedite dell'autore. Appendici critiche e numerose illustrazioni a cura di C. Cecchelli e una nota biografica scritta da P. Tacchi Venturi. 1.–2. Roma, 1942, p. 164–176, 1278–1279; Пандурски В. Поглед върху иконографията на св. св. братя Кирил и Методий. – ДК, 33, 1953, 5–7, с. 51–55; Boyle L. A Short Guide to St. Clement's, Rome. Roma, 1960, 63 p. (2 изд. 1982; същото на итал. ез. Roma, 1962, 72 p., 2 изд. 1976; на фр. ез. Roma, 1963, 77 p., 2 изд. 1976; на нем ез. Roma, 1964, 84 p., 2 изд. Roma, 1978); Милев Ал. Жития на св. Климент Охридски. С., 1961, с. 76, 153; Василиев А. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. – Хиляда и сто години, с. 393–404; Sakač S. I Santi Cirillo e Metodio a Roma. – In: Cirillo e Metodio i Santi Apostoli degli Slavi. Roma, 1964, p. 71–101; Guglielmi C. F. Roma – San Clemente. – In: Tesori d'arte cristiana. A cura di Stefano Bottari. 1. Bologna, 1966, p. 309–336; Пандурски В., Св. Босилков. Кирил и Методий в Рим. С., 1970, 115 с.; Wilpert J., W. N. Schumacher. Die römischen Mosaiken der kirchlichen Bauten vom IV–XIII. Jahrhundert. Freiburg i. Br.–Basel–Wien, 1976, p. 82–84, 337–338, tabl. 117, 118; Bojkov A. La Basilica „San Clemente“ a Roma e le immagini di Cirillo e Metodio nell'arte Bulgara antica. Sofia, 1976, 49 p.; Boyle L. San Clemente Miscellany. 1. The Community of SS. Sisto e Clemente in Rome, 1677–1977. With a chapter by H. Fenning. Roma, 1977, 12+276 p.; 2. Art, Archeology [by] L. E. Boyle, E. M. C. Kane, F. Guidobaldi. Roma, 1978, 10+314; Guidobaldi F. Il complesso archeologico di S. Clemente. Risultati degli slavi più recenti e riesame dei resti architettonici. Roma, 1978, 101 p.; Osborn J. The Painting of the Anastasis in the Lower Church of San Clemente, Rome. A Re-examination of the Evidence for the Location of the Tomb of St. Cyrill. – Byzantion, 51, 1981, p. 255–287; Guidobaldi F. S. Clemente (scavi). – Archeologia medievale, 10, 1983, p. 482; Милковић-Пепек П. Нови сознанија од анализи на гробовете на св. Кирил Солунски, св. Климент Охридски и св. Наум Охридски. – Историја, 28, 1992, 1–2, с. 21–41; Guidobaldi F. San Clemente. Gli edifici Romani, la Basilica Paleocristiana e le fasi altomedievali. Roma, 1992 (San Clemente Miscellani, 4., 1), 375 p.+272 ill.; Guidobaldi F. S. Clemens. – In: Lexicon topographicum urbis Romae. 1. Roma, 1993, p. 278–279; Милковић-Пепек П. Нови научни сознанија за првобитниот гроб на св. Кирил Солунски. – Културен живот, 37, 1993, 2 (април–јули), с. 36–39; Милковић-Пепек П. Христијански светителски култови во Македонија. – Културно наследство, 19–20–21, 1992–1993–1994 (1996), с. 64; Guidobaldi F. La tomba di S. Cirillo nella basilica paleocristiana di S. Clemente e la capella di S. Cirillo nella chiesa medievale. – In: Roma magistra mundi. Itinerarium culturae medievalis. Mélanges offerts au Père Léonard Boyle à l'occasion de son 75ème anniversaire. Louvain-la-Neuve, 1998, p. 301–322; Милковић-Пепек П. Постхумната икона (образ, лик) над гробницата на св. Кирил Солунски во Рим (869/870 г.). – Пелагонитиса. Списание за православна вера, култура, образование и уметност, 6, 2001, 12, с. 101–114.

Васил Пандурски,
Бисерка Пенкова

„СВЕТЍ НАȕМ“ – манастир в *Охрид*, един от най-старите бълг. *манастири*. Според данни, съдържащи се във Второто слав. житие на Наум Охридски, той е основан със средства и по повеля на владетелите *Борис I* (852–889) и неговия син *Симеон* (893–927) през 905 на южния бряг на Охридското езеро: „Наум и Климент дойдоха в илирийските и лихнидонски земи. И в Ливание Деволско, при края на езерото на Охридския град, в междуречието, Наум изгражда голям манастир и храм на чиноначалника архангел Михаил и на всички небесни сили с богатството и по повеля на благочестивия български цар Михаил-Борис и на неговия син цар Симеон. Тогава течеше 905 година“ (Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 83). През 910, когато *Наум Охридски* умира, *Климент Охридски* го погребва в гроб, разположен откъм дясното крило на храма.

Манастирският храм „Св. Архангели“ принадлежи към един от вариантите на триконхалния тип църковни построй-

Манастирът „Св. Наум“ в Охрид

ки. За разлика от най-простото негово решение с пряко свързани конхи (осъществено напр. при църква № 28, проучена във Външния град на *Плиска*) и от втората му разновидност (засвидетелствана в Климентовата църква „Свети Пантелеймон“ в Охрид) неговата планова композиция и архитектурният му образ са по-сложни. Трите конхи се свързват не пряко, а посредством вдаване на ъглите на подкуполния квадрат. При това положение тежестта на купола се носи от изток от широка арка, от север и от юг – от страничните конхи, а от запад – от цилиндричен свод. С изградените по такъв начин конхи храмът има подчертана близост с групата на вградените триконхални църковни постройки. Според Н. *Мавродинов* църквата се свързва с архитектурата на Симеоновата епоха (налице е полукръгла ниша в западната стена на църковния наос). Мавродинов допуска, че тя първоначално е имала не два, а три чифта колони и е представлявала всъщност „съкратена“ базилика, чиито план и размери са били много сходни с плана и размерите на кръстовидните църкви. Във вътрешното оформяне на храма заслужава да се отбележи входът, отвеждащ в същинската църква.

Гробът на Наум е разположен в правоъгълно помещение, увенчано с широк купол, чийто барабан е с осем нееднакви страни. Първите четири са с оставени в тях отвори за прозорци, а останалите са украсени с аркирани ниши с двойни архиволти.

През хилядолетното си съществуване манастирската обител със средищната си църква е подлагана няколко пъти на преправки. Надеждна опора за изясняването им са резултатите от археол. разкопки и заключенията, основани върху техния анализ. Сериозен принос в това отношение са наблюденията на Д. Коцо и планът, изготвен от него според съвременния му етап на проучванията.

Лит.: Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 305–314 (фототипно изд. 1970); Коцо Д. Проучувања и археолошки испитувања на манастирот „Св. Наум“. – Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје, 2, 1958, с. 56–80; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 175–178; Миятев Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 102; Снегаров Ив. Манастирът „Св. Наум“ при Охридското езеро (Произход, развитие и културно значение). С., 1972, 72 с.; Коцо Д., А. Николовски. Манастирот Свети Наум. – В: Триесет години заштита на спомениците на културата. Скопје, 1983, с. 185–186.

Тотю Тотев

„СВЕТЍ ПАНТЕЛЕЙМÒН“ – един от най-старите бълг. манастири. Разположен е на 2–2,5 км южно от *Преслав* върху тераса в първата гънка на Преславско-Драгоевската планина, Източния Предбалкан. Като отглас от името на неговия патрон местността и до днес се назовава Патлейна. Манастирският ансамбъл е разкрит през 1909 при разкопки на изследователя на преславското минало Й. Господинов. Теренните проучвания са правени с продължителни пре-

късвания и още не са напълно завършени. Тяхното възобновяване в края на 80-те г. на XX в. доизяснява плановата композиция на ансамбъла и осветлява с неизвестни досега материали мястото и значението му за преславската материална култура и изкуството на Първото бълг. царство през IX–X в.

Манастирските постройки (в основата си на площ от 1000 м^2) са в подножието на стръмен планински хребет. Църквата и килиите в сградите на монашеското общежитие южно от нея заемат западния край на планинската тераса. Останалите постройки са притиснати по склоновете откъм запад и север. В пространствената композиция на манастирския ансамбъл не се вижда типичният манастирски двор. Планинската конфигурация на терена е попречила на строителите да следват приетата за манастирите в източнохристиянския свят (Палестина, Сирия, Египет, Мала Азия) и за някои от атонските ансамбли затворена планова схема. Кръгъл контрафорс, тълкуван при откриването му като „кула“, е изграден в началото на долната редица помещения, за да подпира манастирската църква по склона на терена от евентуално свличане. Северно от църквата се е намирала манастирската костница от шест зидани гробни камери. На етажа в две от дългите верижни постройки са били килиите на членовете на братството, а в техните приземия, вкопани до нивото на скалния венец, са се вмествали кухнята, складовете за хранителни припаси и др.

Важно сведение за облика и характера на манастира дават разкритите основи на няколко постройки и съоръжения с производствено предназначение. Долната редица помещения в двора на монашеското общежитие се е заемала от ателиета на манастирските керамици, където се е произвеждала преславската рисувана *керамика*. За промиване, утаяване и пречистване на основния материал

Ателие за рисувана керамика
при манастира „Св. Пантелеймон“

– бялата, с високи пластически свойства преславска глина, е служело съоръжението, разкрито при първите проучвания в северния край на манастирската поляна, покрай Патлейнска река. Някои от изследователите неправилно са го смятали за винарница на манастира. Недалеч от него и на още няколко места около манастира са разкрити пещи за опалване на керамичната продукция.

Най-представителна от постройките е била църквата. От разкопките категорично личи, че с богатството и великолепието на архитектурната си декорация (мраморна и керамична) тя е представлявала нещо като показна витрина за производството на манастирското братство. Първоначално манастирската църква е била кръстокуполна постройка от

Рисуван керамичен корниз от Патлейна

съкратения вариант, с две свободни подпори, с притвор от запад. След време тя е претърпяла някои промени: подсилени са били страничните стени, прибавен е бил втори притвор и са били изградени две странични апсиди към олтарната част. Богатата вътрешна декорация на църквата е била изпълнена с рисувана керамика, рязана мраморна подова мозайка от типа опус сектиле (opus sectilae) и каменна пластика. Цели пана от керамични плочки, запълнени с разноцветни геометрични, растителни и други орнаменти, са покривали църковните стени над мраморния цокъл. Сред затворените от орнаментални фризове стенни пространства са били представени образи на светци и мъченици от календара на Православната църква. В стила и иконографското решение на много от тях се наблюдава взаимодействие между илюстраторите от манастирския скрипторий и манастирските керамици.

Разкрит и проучен в голямата си част преди 80-те г. на XX в., когато археол. сведения за втората бълг. столица Преслав са твърде бегли, манастирът прибързано е обявен от повечето изследователи (историци и филолози) за център на дейността на *Преславското книжовно средище*. Твърди се, че там са работили книжовниците, имената на които са известни от писмените паметници, че там е живял, починал и дори е погребан княз *Борис I* (852–889). Причината за тази невярна хипотеза се корени в обстоятелството, че при първите разкопки в Преслав са намерени много обезличени паметници, които не предлагат материални доказателства, за да бъдат свързани със съобщеното в изворите за книжовна дейност, протичала в неговите манастирски ансамбли. С разкриването на сравнително добре оцелелите до днес постройки на „С. П.“ и с постъпването на голям брой интересни находки от археол. проучвания всички сведения за богатството и измеренията на преславската култура безкритично се отнасят към манастира. Увлеченията в това отношение стигат до там, че някои изследователи на Преслав и старобълг. култура отъждествяват неголямата и преправяна няколко пъти манастирска църква с „новата златна“ църква при устието (или теснината) на р. Тича (дн. р. Голяма Камчия) от приписката на *Тудор Доксов*, която княз *Симеон* (893–927) построил в годината, когато умрял баща му княз Борис.

С разкритите и проучени през 80-те г. няколко внушителни по размери градски манастирски ансамбъла, които са предлагали много добри условия за книжовен труд, мнението, че всички книжовници от Преслав са работили в „С. П.“, трябва да бъде коригирано. Този манастир, както посочват многобройните археол. резултати, е бил свързан преди всичко с преславската рисувана керамика. Досега не е известен друг град в Европа, в който толкова рано да е застъпено и доведено до съвършенство това изкуство. Ръководният културен център

за източноправославната общност по онова време – Цариград, познава този тип керамично производство от X в., докато в Преслав то е било вече напълно развито в края на IX в. Рисуваната керамика от манастирските ателиета в Патлейна отбелязва върхната точка в развитието на този художествен занаят. Керамичният шедьовър – иконата на св. Теодор от „С. П.“, с право се възприема като една от неповторимите творби на изкуството на Европ. Югоизток през IX–X в.

Лит.: Господинов Й. Разкопките в Патлейна (до Преслав) и значението им за българската история. – ИВАД, 3, 1910, с. 93–100; Господинов Й. Разкопки в Патлейна. – ИБАД, 4, 1914, с. 113–128; Златарски В. Към историята на открития в местността Патлейна стар български манастир. – ИАИ, 1, 1922, с. 146–162; Grabar A. Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. Paris, 1928, p. 7–55; Господинов Й. Преслав, минало, старини. Шумен, 1928, с. 26–36; Миятев Кр. Преславската керамика. С., 1936, с. 68; Господинов Й. Керамична работилница в Патлейна. – ИИД, 14–15, 1937, с. 201–204; Nikov P. Die neuesten archäologischen Funde in Patleina und ihre kulturhistorische Bedeutung. – ИИД, 14–15, 1937, с. 197–200; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 167–170; Бояджиев Ст. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. – Археология, 2, 1960, 4, с. 23–33; Миятев Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 125–126; Станчев Ст. Велики Преслав. С., 1966, с. 38; Акрабова-Жандова Ив. Ново в Патлейна след Йордан Господинов. – В: Преслав. 1. С., 1968, с. 69–80;Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура VI–XI век. С., 1977, с. 204–207; Тотев Т. Преславските манастири, средища на художествен живот през IX–X век. – Векове, 9, 1980, 5, с. 46–53; Тотев Т. Преславските манастири в светлината на най-новите археологически проучвания. – В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 81–84; Totev T. Les monastères de Pliska et Preslav aux IXe–Xe siècles. – Bsl, 47, 1987, p. 185–200; Тотев Т. Преславската керамична икона. С., 1988, с. 45; Тотев Т. Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 3–13; Totev T. The Ceramic Icon in Medieval Bulgaria. Sofia, 1999, 156 p.+99 tabl. (на бълг. език: Тотев Т. Керамичната икона в средновековна България. С., 2001, 160 с.+99 табл.).

Тотю Тотев

„СВЕТЍ СВЕТЍ РАВНОАПО̀СТОЛИ КЍРИЛ И МЕТО̀ДИЙ“ – орден; вж. *Награди* кирило-методиевски.

СВЕТЍ СЕДМОЧЍСЛЕНИЦИ – вж. *Седмочисленици*.

СВЕТЍЛЕН (грц. φωταγωγικόν, старобълг. свѣтилънъ) – едностройна жанрова форма на виз. химнография, компонент от утринната служба. Стои след IX песен на утринния *канон* и преди стиховете на хвалитните псалми. Причислява се към малките жанрови форми на химнографията и към допълнителния химничен репертоар. Названието се обяснява или със съдържанието му (в него преобладава светлинната образност), или с първоначалното му място в богослужението, когато С. се е изпълнявал на разсъмване. В грц. богослужебни източници терминът се прилага без изключение само за С. в службите на Великия пост, а заемащото тяхната позиция песнопение на неделните, делничните и празничните утринни се нарича ексапостиларий (грц. ἐξαποστειλάριον). В слав. книжовна практика обаче това терминологично разграничение не е издържано и двете названия са взаимно заменяеми. Богослужебната позиция на С. и на ексапостиларий, както и тясната текстова обвързаност на най-архаичните им представители със стиховете от псалми 42: 3 и 98: 9 дават основания на специалистите да ги смятат за първоначален псалмов прокимен, постепенно развил се до *тропар* с относителна самостоятелност. Дискусионен е въпросът, дали двете песнопения са различни по произход; напоследък надделява изказаното още от Никифор Калист Ксантопулос (XIV в.) мнение за генетичната им връзка. Разграничаването става въз основа на тематични и стилистични особености, а също и според предназначението им за различен кръг празници. С. се

приема за по-архаичен по произход поради по-простия изказ и изпълнението му по време на великопостното богослужение. Групата от осем С. (по един за всеки глас) образува обособен дял в края на *октоисите* и *триодите*.

В средновековната книжнина се срещат богослужебни кодекси с жанрово структуриран репертоар, в които С. заедно с троичните тропари са в края на седалните за съответния глас (напр. в изборните октоиси). В съвременната практика ексапостиларите формират три основни групи в зависимост от богослужебното си предназначение. 1. Делничните ексапостиларии образуват група от шест броя за всеки седмичен ден (без неделя) и се съотнасят по тематика с първата тема от седмичното посвещение на съответния ден. Поместват се като отделна група в приложенията към октоисите. В средновековните слав. ръкописи могат да се включат и на богослужебното си място след IX песен. 2. Празничните ексапостиларии съдържат кратка похвала на празнуваното събитие и стоят на богослужебното си място в *миneите* и триодите. 3. Устойчива група са единадесетте възкресни ексапостиларии, които тематично и функционално се свързват с единадесетте възкресни евангелски четива. За техен автор се приема виз. имп. Константин VII Багренородни (913–959). Поместват се отделно в приложението към октоисите, а може да се намерят и в *Стихирара* заедно с евангелските стихири.

Първоначалното ядро на ексапостиларите в древната палестинска практика съставят група архаични самоподобни песнопения, всяко от които се свързва с определен празник от кръга на големите господски и богородични чествания. По-късно те стават модел за написване и изпълнение на изключително голям брой подобни ексапостиларии за останалите памети от годишния богослужебен цикъл. По-ранните студийски устави (Студийско-Алексеевският и донякъде Евергетидският) въвеждат твърде опростена система за изпълнение на ексапостиларите: или едно от тези архаични самоподобни песнопения, или Свать господь – Ἅγιος Κύριος (псалм 98: 9). За разлика от тях още най-архаичните представители на ерусалимските устави, а също и някои по-късни редакции на студийския тип (южноиталийските) препоръчват специални песнопения както за големите празници, така и за паметите извън техния кръг. За нуждите на тази практика през XII–XIII в. в италогрц. богослужебна книжнина се появява специален сборник, в който са събрани само ексапостиларии.

Музикалното изпълнение на С. и ексапостилария в средновековната практика остава неясно. Липсата на означения за гласа при редица песнопения и изключително рядкото им отбелязване с невмени записи насочват към извода, че те не се подчиняват на осмогласната виз. система на църковно пеене. Част от тях са изградени на изосилабическия принцип. Познати са ексапостиларии с осмосричен стих, приписвани на Софроний Ерусалимски, а неделните ексапостиларии на имп. Константин VII Багренородни следват структурата на виз. политически 15-сричков стих.

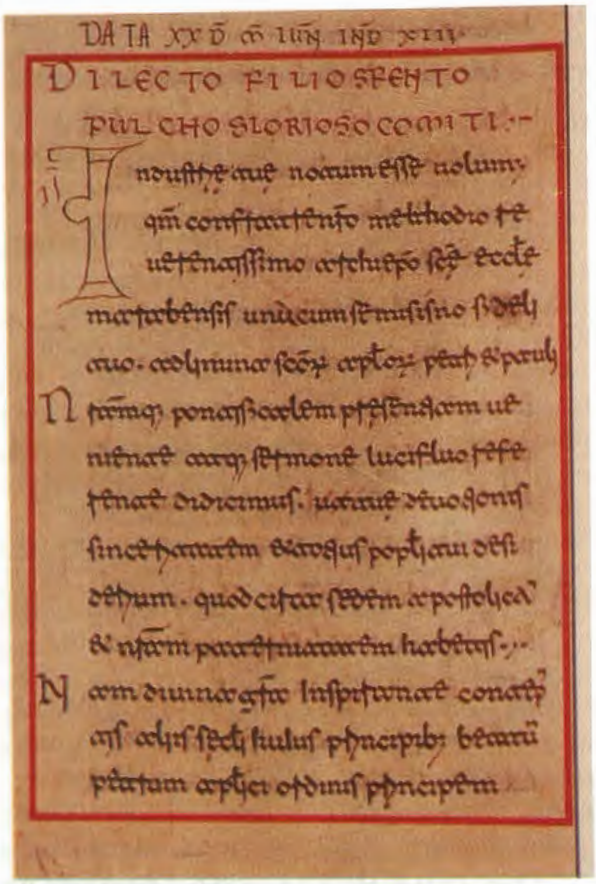
За ранния старобълг. превод на ексапостиларите свидетелстват *Пражките листове*, първият от които съдържа девет песнопения за някои празници от подвижния и неподвижния цикъл, означени в заглавието като свѣтилѧна/свѣтидлѧна. Тъй като за част от тези химни не са намерени грц. съответствия, предполага се, че листът съхранява архаични форми, някои от които са излезли покъсно от употреба. Наличието на специални С. за Неделята на слепия, Петдесетница, Рождество на Йоан Предтеча, ап. Петър и Павел, Преображение, Успение Богородично, а не на стиха от псалм 98: 9 или на някое от древните са-

моподобни песнопения говори за влиянието на неконстантинополска богослужебна традиция и заемането на палестински (или ерусалимски) елементи в ранното старобълг. манастирско богослужение. За широкото разпространение на С. от Пражките листове може да се съди от староизводните южнослав. архаични минеи от XIII и XIV в., където същите химнографски творби стоят на богослужебната си позиция. За разлика от тази практика най-ранните руски химнографски кодекси в съгласие с правилата на използвания в Русия Студийско-Алексеевски устав не съдържат ексапостиларии; в някои от ръкописите те са добавяни по-късно в полето или на последните празни листове. Предполага се, че в своя първичен състав оригиналните *служби* за бълг. светци, сътворени от Кирило-Методиевите ученици, също са включвали специален ексапостиларий за празника.

Лит.: Ягич В. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095–1097 г. СПб., 1886, с. L; Vondrák V. O původu Kijevských listů a Pražských zlomků a o bohemismech v starších církevněslovanských památkách vůbec. Praha, 1904, 115 p.; Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. 2. Киев, 1913, с. 294–299 (фототипно изд. М., 1995); Гошев И. Светите братя Кирил и Методий. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 66–67; Mareš F. Pražské zlomky a jejich předloha v světle hláskoslovného rozboru. – Slavia, 19, 1949–1950, p. 54–61; Mareš F. Pražské zlomky a jejich původ v světle lexikálního rozboru. – Slavia, 20, 1951, p. 219–232; Φουντούλης Ι. Ἐξαποστειλάριον. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 5. Ἀθῆναι, 1964, col. 712–716; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 41, 292; Момина М. Песнопения древних славяно-русских рукописей. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1976, с. 470–471, 480–481; Szövérffy J. A Guide to Byzantine Hymnography. A Classified Bibliography of Texts and Studies. 2. Brookline, Mass. – Leyden, 1979, p. 301; Мирковић Л. Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве. 1. Београд, 1982, с. 236–237; Petrović D. Osmoglasnik u muzičkoj tradiciji južnih Slovena. 1. Beograd, 1982, p. 32–34; Hannick Ch. Der liturgische Standort der Prager glagolitischen Fragmente. – In: Litterae slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 107–117; Йовчева М. Пражките глаголически листове в контекста на старобългарската химнография. – WSJ, 47, 2001, p. 51–72.

Мария Йовчева

СВЕТОПÒЛК (Svatopluk) (неизв. – 894) – моравски княз (870–894) от династията на Моймировците, племенник на предишния княз *Ростислав*. В истор. извори името му е засвидетелствано по няколко начина, напр.: Zventapu[lcus] в писмо на папа Йоан VIII до С. от 879, Sphentopulchus в писмо на папа Йоан VIII до архиепископ Методий от 881, Pentepulcus в писмо на папа Йоан VIII до Павел Анконски от 873, Zventopolcus в писмо на папа Стефан V до С. от 885 (MGH, Epistolarum, t. 7; Epistolae Karolini aevi, 5, 1974, p. 160, 244, 285, 355); Svatopluc в Пражкия препис от XIV в. на Италианската легенда (ЛИБИ, 7, с. 208); Svatopluc в Житието на Църха и Страхота, препис от 1495 (MMFH, 3, p. 315); Стопълкъ в Успенския препис от края на XII – началото на XIII в. на ЖМ (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 188); Σφενδοπλόκος в труда на виз. имп. Константин VII Багренородни „За управлението на империята“ (ГИБИ, 5, с. 215). Първоначално управлява Нитранската област. Несъмнено е, че веднага след прогонването на княз Прибина през 30-те г. на IX в. тази територия е имала определена автономност в рамките на държавата – свидетелство за федеративния принцип при изграждането на Великоморавския съюз. Този принцип е изразен ясно в представата за властта – Моймировци, подобно на повечето европ. владетели по онова време, управляват, опирайки се преди всичко върху патримониално-семейните си отношения. Според традицията на предишните военнодемократични порядки било е

Писмото на папа Йоан VIII до княз Светополк от юли 880 г.

възможно властта да се разделя (разбира се, често неравномерно) в рамките на княжеската фамилия. При тези обстоятелства отношенията между моравския владетел, назоваван в немско-лат. източници с титлата rex (крал), и другите властващи князе са имали различен оттенък: те са били отношения или на господство и подчинение, както е било в същинските моравски територии, или на васална зависимост, какъвто е случаят с Нитранското и с Чешкото княжество, или пък са били съюзни, както доказва историята на Долнопанонското княжество – независимото положение на долнопанонския маркграф Прибина и на неговия син княз *Коцел* (861–874).

В началото на 870 С. се сближава със сина на *Лудвиг Немски – Карломан*. С користна цел нитранският княз залавя своя чичо Ростислав, предава го на Карломан и заема моравския престол. С. се отказва от антифранкската политическа линия на своя предшественик, която изцяло залага на *Моравската мисия* и църковно-политическата подкрепа от страна на Папската курия.

Редица учени (напр. В. Бур, 1964) търсят политически мотиви в конфликта между Методий и баварското духовенство, в резултат на който архиепископ Методий е арестуван, незаконно осъден и затворен. Всъщност тези мотиви не са само в сферата на военно-политическите отношения между *Велика Моравия* и Източнофранкската империя. Те се коренят и във вътрешнополитическите отношения, и в политиката на Папската курия. Отказът на С. от политическата линия на Ростислав и сближението му с Карломан предполагат определена вътрешна конфронтация между светската власт и Църквата, респ. между С. и Методий. За подобен конфликт може да се открият податки в *Кристиановата легенда*, в *Моравската легенда* и в легендата *Beatus Cyrillus*. Те обясняват, от една страна, бездействието на княза при осъждането на архиепископа, а от друга, факта, че вътрешните борби отслабват Великоморавското княжество и улесняват прякото му подчиняване през 871 на Източната франкска държава. Политиката на папството в този момент се отличава с частично снемане на неговата протекция над Моравския диоцез. В писмото си от 14 юни 879 папа *Йоан VIII* (872–882) забранява слав. литургия, като разрешава използването на слав. език само в проповедите и в поученията. В същото писмо той добавя, че още преди това, т. е. ок. 873, е забранил слав. богослужение. Но тази забрана, както предполага още А. Д. *Воронов*, е била от твърде общ характер – инспирирана от

баварското духовенство, тя била формална и едва ли е имало някакъв ефект от нея. За това говори и по-резкият тон на папското писмо от 879, в светлината на което едва ли е възможно да се мисли, че в последните шест години от своя живот Методий не би се съобразявал с волята на Папския престол.

През 871 без особена причина С. е арестуван и Велика Моравия започва да се администрира пряко от маркграфовете на Източната префектура. Но избухналото въстание начело с духовника Славомир отхвърля властта на Източнофранкската империя. С. е освободен и изпратен с войска срещу моравците. Той обаче се присъединява към въстаналите и успява да разбие нашествениците, като си възвръща княжеския престол. През 872–873 започват отново военни действия, които приключват с Форхаймския мир (874). Великоморавският владетел потвърждава васалната си зависимост, но практически запазва почти пълна самостоятелност поради кризата, в която постепенно изпада Източнофранкската държава и която лишава тази васална обвързаност от реално съдържание.

С. води съглашателска политика с немците най-вече по отношение на църковната ситуация и по-конкретно на Моравската мисия. Това дестабилизира вътрешната структура на великоморавската държава. Въпреки че папа Йоан VIII оправдава извиканията в Рим Методий и го обявява за правоверен според учението на Римската църква, а с булата си от 880 дори поставя великоморавската държава под своя патронаж, подриването на вътрешнополитическите устои на Моравския диоцез и на слав. богослужение продължава. Моравската мисия отива към своя заник.

Външната политика на С. след 874, при започващото разграждане на империята, е до голяма степен успешна. В резултат от военните действия през 882–883 и 892–893 той присъединява към

Княз Светополк и съпругата му. Детайл от релеф от Л. Цвенгрошова, 1984 г.

своите владения значителни територии – почти цяла *Панония* и част от земите на Източната марка, на север *Вислянското княжество* (Краковска област) и лужишките сърби. През 890 при среща с имп. Арнулф I (887–899) успява да получи признанието му за върховенството си над Чехия, която вече се намирала в сферата на неговото политическо влияние.

Политиката на С. е противоречива – в интерес на временните външнополитически успехи той подкопава вътрешната стабилност на държавата и практически слага край на Моравската мисия. Това в крайна сметка довежда Велика Моравия до окончателен упадък и до унищожаването ѝ от *угрите*. Независимо от това съвременната истор. наука оценява управлението на С. като време на „действителното политическо величие“ на Велика Моравия – заради „дълбоките последствия“ в държ. устройство, идеологията и писмеността на тази слав. страна (срв. сб. „Великая Моравия, её историческое и культурное значение“. М., 1985, с. 7).

Лит.: Novotný V. České dějiny. 1., 1. Praha, 1912, p. 350–418; Chaloupecký V. Svatopluk, král moravský. – In: Rohden P. R., K. Stroukal. Tvůrcové dějin. 2. Praha, 1934, p. 61–68; Havlík L. Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let

vlady krále Svatopluka. – In: Slovanské štúdie. 3. Bratislava, 1960, p. 38–40; B u r r V. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den Bayerischen Bischöfen. – Cyrillo-Methodiana, p. 39–56; H a v l í k L. The Relationship between the Great Moravian Empire and the Papal Court in the Years 880–885 A. D. – Bsl, 26, 1965, p. 100–122; Magnae Moraviae fontes historici. 3. Diplomata, epistolae, textus historici varii. Brno, 1969 (OUPB, 134), p. 197, No. 90, 210, No. 94, 95; H a v l í k L. Dukljanská kronika a Dalmatská legenda. Praha, 1976, p. 13–45; H a v l i k L. King Sventopluk's Image in the Middle Ages. – Critica storica, 38, 1981, p. 164–179; H a v l i k L. The Roman Privilege „Industriae tuae" for Moravia. – Cyrillomethodianum, 7, 1983, p. 23–31; Г а в л и к Л. Государство и держава мораван (К вопросу о месте Великой Моравии в политическом и социальном развитии Европы). – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 96–101; Р а т к о ш П. Великая Моравия – территория и общество. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 84–87; С о т и р о в Г. Методий и римските папи. – История и обществознание, 34, 1985, 2, с. 3–10; Т р ж е ш т и к Д. Великая Моравия и возникновение государства Пржемысловцев (Святополк и Борживой). – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 160–174; K u č e r a M. Postavy veľkomoravskej histórie. Martin, 1986, p. 168–221; A l t h o f f G. Zur Bedeutung der Bündnisse Svatopluks von Mähren mit Franken. – Symposium Methodianum, p. 13–21; R a t k o š P. Slovensko v dobe veľkomoravskej. Košice, 1988, p. 56–58, 107–116; H a v l í k L. Ibn Rusta o králi Svatoplukovi a jeho sídelním městě. – Jižní Morava, 26, 1990, p. 9–17; Д и м и т р о в а Г. За вероятната фолклорна основа на легендата за Светополк. – В: Медиевистични ракурси. Топос и енигма в културата на православните славяни. С., 1993, с. 176–184; С т р а х о в А. Был ли пьяницей князь Святополк. – Palaeoslavica, 1, 1993, p. 223–232; H a v l í k L. Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů. Brno, 1994, 132 p.; С т о й к о в а А. Първоучителят Методий. С., 1995, с. 70–105; T k a d l č í k V. Svatopluk I. a církevní činitelé na Velké Moravě. – In: Sborník Velehradský, třetí řada, 2, 1996, p. 59–66.

Георги Сотиров

СВЕТОСЛÀВОВ ÌЗБОРНИК – вж. *Изборник от 1073.*

СВЕТОСЛÀВОВ ÌЗБОРНИК ОТ 1073 – вж. *Изборник от 1073.*

СВЕТОСЛÀВОВ ÌЗБОРНИК ОТ 1076 – вж. *Изборник от 1076.*

СЕВЕРИÀН ГАВÀЛСКИ (неизв. – след 408) – епископ на гр. Гавала, Южна Сирия, подчинен в църковно отношение на Антиохийската патриаршия. Родното му място не е известно. Спечелил си име на опитен тълкувател на Свещеното писание, С. Г. е канен от имп. Аркадий (395–408) и архиепископ *Йоан Златоуст* (398–404) да проповядва в Константинопол. Провинциалната епархия на Гавала не задоволява честолюбието му. Той става един от водачите на опозицията срещу Йоан Златоуст и организира интриги срещу него. Като си осигуряват подкрепата на имп. Евдоксия и на част от земевладелската аристокрация, враговете на Йоан Златоуст свикват събор в с. Дъб край гр. Халкидон. На него С. Г. е главен обвинител заедно с александрийския архиепископ Теофил. Йоан Златоуст е осъден по 29 обвинения и отстранен от Архиепископската катедра, но много скоро след това е върнат отново в столицата. С посредничеството на императрицата двете църковни партии се помиряват. По този повод са създадени словата „De recipiendo Severiano" и „Sermo ipsius Severiano de pace" – едното от Йоан Златоуст, другото от С. Г. (PG, t. 52, col. 423–428). Много бързо обаче интригите на С. Г. и критичните проповеди на Йоан Златоуст довеждат до второто изгнание на архиепископа. След неговата смърт за С. Г. няма вести. Предполага се, че със своите инсинуации той предизвиква недоволството на константинополските граждани и е принуден да се завърне в своята епархия.

Словата на С. Г. са достигнали до наше време в състава на различни ръкописни сборници на грц., слав. и източни езици. Част от тях са запазени дори между съчиненията на Йоан Златоуст и под негово име. Най-значителни са шестте хомилии за сътворението на света (Шестоднев) и коментарът върху библейската кн. Битие. В повечето ръкописи те са под името на Йоан Златоуст. За иденти-

фицирането им са помогнали големите откъси, включени в Християнска топография на Козма Индикоплевст (PG, t. 88, col. 320–326). Другите слова на С. Г. имат екзегетичен или морализаторски характер; едно от най-разпространените е Словото за кръстното дърво.

По метод на тълкование С. Г. се доближава най-много до Антиохийската богословска школа, но личи и пристрастието му към алегоричния метод, присъщ на александрийците. В своя Шестоднев той включва и някои естественонаучни въпроси, но дава предимство на богословските и на нравоучителните проблеми. С. Г. поддържа космографската теория, според която небето има форма на свод, а Земята не е кръгла (PG, t. 56, col. 452, 5). В други случаи обаче дава рационални обяснения, като това напр., че споменатият в Библията (Битие 1: 2) „Свети Дух" е всъщност „въздух, вятър" (PG, t. 56, col. 436).

С. Г. става известен в Б-я още в края на IX и началото на X в. чрез включването на големи части от неговия Шестоднев в Шестоднева на старобълг. писател *Йоан Екзарх*. Вероятно името му е присъствало в първообраза на старобълг. Шестоднев; в запазените по-късни преписи се среща объркано с името на Йоан Златоуст. При работата над първоизворите си Йоан Екзарх включва в своя труд почти всички тълкования на С. Г. по естественонаучни въпроси. От друга страна, старобълг. писател изпуска последната му хомилия, в която се тълкува библейският мит за създаването на човека, и принебрегва космографската му система. Без да спори пряко с него, той посочва множество аргументи на виз. и антични автори за сферичността на Земята.

Шестодневът на С. Г. е преведен цялостно в Б-я вероятно през XIV в., но от този превод са запазени само откъси (Срв. Горский, А., К. Невоструев. Описание, II, 2, № 38, 1345). Пълен препис е запазен в сборник от XV в., сръбска редакция, но с много българизми (Горский, А., К. Невоструев. Описание, 2, 2, № 203). В бълг., сръбски и руски сборници от XV–XVIII в. са запазени няколко пълни текста от Шестоднева на С. Г. и много откъси.

В различни бълг., сръбски и руски сборници се срещат преведени и други слова на С. Г. Сред предпочитаните са Слово за кръстното дърво и Притча за смокинята.

Съч.: Severiani sive Seberiani Gabalorum episcopi emeseusis homiliae nunc primum editae ex antiqua versione armena in latinum sermonem translatae per P. Jo. Baptistam Aucher. Venetiis, 1827, 448+25 p.; Aucher J. B. Severiani episcopi Emeusis homiliae. Venetiis, 1828; Severiani Gabalorum episcopi In mundi creationem. – PG, 56, col. 429–500; Ad homiliam de serpente. – PG, 56, col. 500–516; Sermo ipsius Severiano de pace. – PG, 52, col. 423–428; Monitum in homiliam. – PG, 63, col. 531–544; Aitzetmüller R. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. Graz, 1., p. 53–56; 2., 1960, p. 3–290; 3., 1961, p. 1–143; 4., 1966, p. 381–476; 5., 1968, p. 163–284; 6., 1971, p. 351–497.

Лит.: Горский А., К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. 2., 1. М., 1857, с. 1–44; Zellinger J. Die Genesishomilien des Bischofs Severian von Gabala. Münster, 1916, 128 p.; Leitzmann A. Severian von Gabala. – In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben v. G. Wissowa. Zweite Reihe. 2. Stuttgart, 1923, col. 1930–1932; Zellinger J. Studien zu Severian von Gabala. Münster, 1926, 8+182 p.; Marx B. Severiana unter den spuria Chrysostomi bei Montfaucon–Migne. – OChP, 5, 1939, p. 281–367; Bardy G. Sévérien de Gabala. – In: Dictionnaire de Théologie Catholique, 14., 2. Paris, 1941, col. 2000–2006; Altendorf H. D. Untersuchungen zu Severian von Gabala. Dissertation. Tübingen, 1957; Altaner B. Patrology. Edinburg–London, 1960, p. 387; Lehmann H. L. Per Piscator. Studies in the Armenian Version of a Collection of Homilies by Eusebius of Emesa and Severian of Gabala. Dissertation. Aarhus, 1975, 425 p.; Hannick Ch. Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur. Wien, 1981 (Wiener Byzantinistische Studien, 14), p. 174–176; Иванова Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1982, с. 365, 463, 468, 477; Hannick Ch. Eine südslavische Epitome der Homilie des Ps.-Chrysostomos auf die Theophanie (BHG 1928). – Cyrillomethodianum, 8–9, 1984–1985, p. 339–354; Чолова Цв. Естествено-

научните знания в средновековна България. С., 1988, с. 21–22, 54, 87–88, 98–99, 102, 128–132, 140, 146, 150–154, 165, 191, 278; Uthemann K.-H. Kriterien zur Abgrenzung der Homilien Severians von Gabala unter den Pseudo-Chrysostomica. – Studia Patristica, 23, 1989, p. 61–69; Voicu S. J. Sévérien de Gabala. – In: Dictionnaire de Spiritualité. 14., 2., 1989, col. 752–763; Regtuit R. F. Severian of Gabala and John Chrysostom: The Problem of Authenticity. – In: Philohistör. Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii. Ed. ab A. Schoors et P. van Deun. Leuven, 1994 (Orientalia Lovaniensia Analecta, 60), p. 135–149; Барсов Н. И. Севериан, епископ Гавальский. – В: Христианство. Энциклопедический словарь. 2. М., 1995, с. 533; Uthemann K.-H. Severian von Gabala. – In: Kirchenlexikon. 9., 1995, col. 1487–1504; Carter R. An Index of Scriptural References in the Homilies of Severian of Gabala. – Theological Review, 54, 1999, p. 323–351; Carter R. The Chronology of Twenty Homilies of Severian of Gabala. – Theological Review, 55, 2000, p. 1–17.

Цветана Чолова

СЕВЕРЯ̀НОВ, Сергей Николаевич (Северьянов, С. Н.) (40-те г. на XIX в. – 1918) – руски палеограф, специалист по старобълг. език. Данните за живота и дейността му са твърде оскъдни. С. няма специално филологическо образования. Бивш офицер, той става слушател в Московския унив. едва в зряла възраст. Изучава самостоятелно старогрц. и лат. език. Ученик и впоследствие личен приятел на Ф. Ф. *Фортунатов*, който подпомага научните му занимания.

Централно място в научната дейност на С. заемат изданията на два старобълг. (у него „старославянски“) паметника – *Супрасълския сборник* и *Синайския псалтир*. С. прави пълно издание на Супр. сб. (1904) след Фр. *Миклошич*, който през 1851 издава частта, преписана от Б. *Копитар*. Изданието на С. се отличава с голяма точност – текстът се предава със строго съблюдаване на най-малките палеографски особености. Целта е да се покаже ръкописът „... такъв, какъвто е излязъл под перото на преписвача“. Под линия са дадени по-късните наслоения и изменения, грц. приписки на преписвача, както и забележките, свързани с дефектите на пергамента (зацапаните и скъсаните места). Където не е било възможно да се възстанови текстът, е оставено празно място, а под линия се дава вероятното четене. В първата част на изданието преобладават палеографските бележки – за употребата на широки о и с, за лигатурите, за излизането над реда на т и ъı, и др. Във втората част С. задълбочава изследванията си и системно сравнява текста с грц. оригинал, като привлича за съпоставка и много други паметници: Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., Остромировото евангелие, Син. пс., Чудовския псалтир, Клоц. сб., Изборника от 1073, Григоровичевия паримейник и др. Правят се сравнения с изданието на Миклошич, като се отбелязват грешките му. Като втори том на изданието С. е подготвял речник на Супр. сб. В предговора към първия том подробно са описани принципите за съставяне на речниковите статии. След смъртта на С. картотеката на речника е предадена в Румянцевския музей в Москва, но до днес не е намерена. Има сведения, че С. е съставил и речник на евангелските цитати в Супр. сб.; той също остава непубликуван. В края на изданието са поместени три снимки от ръкописа.

Към издаването на Син. пс. С. пристъпва по поръка и под наблюдението на Фортунатов. Текстът на паметника в кирилска транслитерация е подготвен с палеографска точност и с отлично познаване на двете азбуки. На всеки лист от ръкописа съответства страница от изданието, в полето са дадени номерата на псалмите. Обширният коментар под линия съдържа палеографски бележки за ръкописа, грешките в изданието на Л. *Гайтлер* от 1883, разночетения от други псалтири – Чудовския, Болонския, Погодиновия, Софийския, а също и грц. съответствия. Текстът е отпечатан през 1922. В края на изданието са поместени 11 таблици със снимки от ръкописа. С. разграничава над 14 почерка, докато

Гайтлер допуска три или малко повече, В. *Ягич* – два или повече. Тази разлика е лесно обяснима, като се има предвид, че С. работи не с оригинала, а по снимки. Речникът индекс на Син. пс. е завършен от С. през окт. 1912, но излиза едва през 1922 не само поради печатарски трудности; през периода 1914–1920 умират Фортунатов, Ю. В. Петровска, А. А. *Шахматов* и самият С. Изданието е довършено от Е. Ф. *Карски*. Речникът съдържа всички думи и формите им, посочени са местата, на които те се срещат в текста; за съпоставка се привлича материал от други псалтири, включително и гръцки.

С. е автор на изследване върху т. нар. Кодекс на Гертруда, лат. пергаментен ръкопис от X–XI в., който се състои от псалтир и календар. Двете части на паметника са свързани помежду си с пет виз. миниатюри и Молитвите на Гертруда. Като се спира по-подробно на календара, проучвайки го в истор., политически и религиозен аспект, С. достига до извода, че календарният фрагмент е писан за Прага не по рано от 1004. Той установява, че виз. миниатюри изобразяват владимиро-туровския княз Ярополк, съпругата му княгиня Ирина и майка му, жена на великия киевски княз Изяслав Ярославич, наречена в молитвите Гертруда. Накрая съвсем накратко е дадено описание на кодекса. Работата остава незавършена. В непубликуваните трудове на С. са останали и други материали за този паметник.

Съч.: Евангельские листки Миклошича, среднеболгарское письмо XII в. – В: Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному профессору Ф. Ф. Фортунатову. Варшава, 1902, с. 377–400; Супрасльская рукопись. СПб., 1904 (Памятники старославянского языка, 2., 1), 570 с.; Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922 (Памятники старославянского языка, 4), 7+392 с., 11 снимки (фототипно изд. Graz, 1954); Codex Gertrudianus. Петроград, 1922 (СОРЯС, 99, 4), 140 с.

Лит.: Карский Е. – РФВ, 53, 1905, с. 339–348 (рец.); Лавров П. А. – ЖМНП, 360, 1905, с. 452–459 (рец.); Флоринский Т. Д. – Университетские известия, 45, 1905, с. 38–41; Ильинский Г. А. Славянские земли (рец.). – ВВр, 13, 1906, с. 638–639; Vondrák V. – RS, 1, 1908, p. 143–145 (рец.); Кульбакин С. – ЈФ, 4, 1924, с. 166–181 (рец.); Дурново Н. Н. – Slavia, 3, 1924–1925, p. 138–139 (рец.); Покровский М. М. Памяти Ф. Ф. Фортунатова. – Slavia, 3, 1924–1925, p. 779–780; Dolobko M. – ZSPh, 2, 1925, p. 452–466 (рец.); Słoński S. Z powodu słownika do Psałterza synajskiego. – PF, 16, 1934, p. 29–32; Булахов М. Г. Северьянов С. Н. – В: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 3. Минск, 1978, с. 354–355; Цейтлин Р. М. Северьянов С. Н. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 302.

Таня Попова

СЕДА̀ЛЕН (грц. κάθισμα, старобълг. сѣдалиа, сѣдалнъ) – едностроfична форма на виз. химнография, обособена и характеризирана според начина на слушане, тъй като по време на нейното изпълнение е разрешено да се седи. Грц. термин κάθισμα е двузначен и се отнася както към деленето на *Псалтира* за богослужебни нужди, така и към *тропарите* след псалтирните катизми, но в слав. литургична традиция двете понятия се разделят – катизми се назовават псалтирните дялове, а С. – тропарите след тях. По произход С. е свързан с псалтирните катизми; в по-късната практика развива функцията да въвежда четивата от светоотеческите писания или други текстове, посветени на празника. От тази негова роля произтича съвременната му позиция винаги да предхожда четенията по време на службата. Според формалните и функционалните си признаци С. е близо до тропара като видово понятие и затова между тях в определени случаи съществува заменяемост. Сходството намира отражение в подредбата на изборните *октоици*, където начело на С. се поставят отпустителните тропари за съответния глас. Близостта се отразява и в начина на изпълнение, тъй като част от С. имат за модел тропари за празници. По богослужебна позиция функционален аналог на С. е и химнографската

форма ипакои (грц. ὑπακοή, старобълг. ипакон, епакоун, послоушание), която следва не поредни катизми, а XVII катизма, предназначена за неделната утринна служба и съставена изцяло от псалм 118 „Блаженн непорочьнии“. Освен в неделя ипакоито се изпълнява и на най-важните господски и богородични празници, но след III песен на *канона*. От важността на предхождащите го псалмови стихове произтича и основната му отлика спрямо С. – начинът на слушане. При изпълнението на ипакоито Уставът налага богомолците да бъдат прави.

В структурирането на *службата* С. може да се появи в две позиции: след псалтирните катизми преди канона на утринната и след III песен в канона. По изключение може да се помести и след VI песен на канона и тогава ролята му е аналогична на *кондака* (напр. в троичните канони на полунощницата в неделя). В ранните служби според студийския тип устави броят на С. е по-малък в сравнение със службите, повлияни от ерусалимските устави, където увеличеният брой псалтирни катизми води и до нарастване на количеството на тропарите след тях. В студийските минеи с архаична подредба на материала С. се изписват в началото на службата, на първо място сред малките химнографски форми. Следи от друго по-архаично подреждане, при което С. завършват службата и заедно със *стихирите* са след канона, са засвидетелствани в южнослав. ръкописи – *Синайския малък миней*, Битолския триод от втората половина на XII в., Острожницките листове от XII в., минеи Q.п.I.25 и Q.п.I.28 от XII–XIII в. от РНБ в Санкт Петербург, а също и в руски източници с бълг. протограф: служебен миней за май – Путятин от XI в., празничен миней № 131 от XII в. от Синодалната типография на РГАДА. С. за делничните служби, подредени по гласове, образуват самостоятелна група в изборните октоиси или са след групата на стихирите за съответния глас. Позицията на С. в богослужебно структурираните химнографски сборници също носи известна датираща информация, тъй като в службите по Ерусалимския устав С. са поставени предимно преди канона, а в по-старата книжовна практика са вместени след III песен на канона и по-рядко (при големи празници или в неделните служби) – преди канона, или са разпределени и на двете позиции.

Лит.: Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. 2. Киев, 1913, с. 221–225, 236–238, 281–285 (фототипно изд. М., 1995); Weber K. Oktoechos-Forschungen. 1. Die Oktoechos-Handschrift Cod. Slav. 46 der Nationalbibiothek in Wien. Leipzig, 1937, p. 28–30; Beck H.- G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 249; Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961, p. 139, 239; Μπεκατώρος Γ. Κάθισμα. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 7. Ἀθῆναι, 1965, col. 165–168; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 294; Момина М. Песнопения древних славяно-русских рукописей. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1976, с. 471; Szövérffy J. A Guide to Byzantine Hymnography. A Classified Bibliography of Texts and Studies. 2. Brookline, Mass. –Leyden, 1979 (Medieval Classics: Texts and Studies, 12), p. 301; Мирковић Л. Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве. 1. Београд, 1982, с. 238; Верещагин Е. Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания. М., 2001, с. 257–259.

Мария Йовчева

СЕДМОЧИ́СЛЕНИЦИ, Свети Седмочисленици – название на групата от седем светители, в която влизат слав. първоучители Константин-Кирил и Методий и петимата техни известни по име ученици: *Климент Охридски*, *Наум Охридски*, *Горазд*, *Ангеларий*, *Сава* (*Лаврентий*). В старобълг. писмени паметници понятието не е засвидетелствано. Сравнително късната

Св. Седмочисленици. Стенопис в манастира „Св. Наум“ в Охрид, 1806 г.

му поява в слав. извор (според Ф. В. *Мареш* това е т. нар. Хилендарско сказание от XVI в.) възхожда към гръкоезичната литургична практика, в която терминът е οἱ Ἑπτάριθμοι; лат. съответствие е Septenarii. В съвременния православен календар датата за честването им е 27 юли (на този ден се отбелязват също паметта на св. Пантелеймон и Успение на св. Климент Охридски).

Сборният образ на С. е едно от най-значителните явления в развитието на кирило-методиевските *традиции* сред южните славяни, поради което е изследван продължително и многостранно (още през 1848 П. Й. *Шафарик* го поставя като подзаглавие на част от прочутата си публикация върху разцвета на слав. писменост в Б-я). Независимо от все още съществуващите неясноти, в наше време са установени важни положения във връзка с породилата го истор. обстановка, момента на официалната канонизация на групата, документалната стойност на представящите я паметници на книжнината и изобразителното изкуство. Съществен резултат от проучванията е разграничаването между постепенното формиране на култа, което безусловно представлява процес от няколко столетия, и официалното установяване на празника, конституиращо групата като седемчленен състав с определено название.

Най-ранният паметник, в който се изреждат едно до друго имената на Кирило-Методиевите ученици (два пъти, в гл. 2 и 12), е грц. *Пространно житие на Климент Охридски* от края на XI – началото на XII в.: „И мнозина пили от то-

зи учителен извор, между които избрани и корифеи на групата били Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава"; „Тези, които имали длъжност на учители, какъвто бил известният Горазд..., също и свещеник Климент..., Лаврентий, Наум и Ангеларий, тях и още мнозина други славни мъже оковали в железни вериги и ги поставили в затвор..." (Ал. *Милев*, 1966, с. 81, 111). Фактът, че имената на солунските братя не са вместени в изреждането, както и замяната на Сава с Лаврентий във втория случай, са белези на ранен стадий в оформянето на култа. Това се отнася и за Бориловия синодик, в който е поместено славословие за Кирил и Методий, Климент, Сава, Горазд и Наум. Изследвайки преписа на Синодика от XVI в., М. *Дринов* (1885) обосновава подробно убеждението си, че славословието е било внесено в бълг. текст още при превеждането на паметника от гръцки през 1211, и специално коментира отсъствието на името Ангеларий: „Пропуск имени Ангелария прямо указывает на состовление нашего памятника до возникновения особого чествования седмичисленников как одной нераздельной седмерицы, чествования, получившего широкое распространение на юге и тем сделавшего там св. Ангелария таким необходимым членом святой седмичисленной дружины, что ни один южнославянский книжник, ни один писец не мог уже умолчать о нем или опустить его имя при перечислении остальных седмичисленников" (с. 184–185). *Успение Кирилово* разкрива същата ситуация – в него са споменати петима от членовете на бъдещата канонизирана седморка (Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 66); непълен брой (шест) са имената и в началната глава на *Краткото житие на Климент Охридски* от XIII в. (Милев, с. 174–175). Важни наблюдения излага Ив. Желев Димитров (1989, с. 204), като се позовава на грц. химнографски творби за Климент Охридски, Наум Охридски и С.: в тези текстове, дело на *Константин Кавасила* (XIII в.), Кирило-Методиевите ученици се възхваляват няколко пъти като „четворка" (грц. τετρακτύς).

Мареш е само отчасти прав, когато твърди, че в Хилендарското сказание (Сказание о переводе Священного писания, в ръкопис № 482, XVI в., от *Хилендарския манастир*) понятието С. е „потвърдено за пръв път" (1989, с. 107). В този писмен паметник действително са посочени седмина „богоизпратени" и „равноапостолни" преводачи – Кирил, Методий, Климент, Наум, Горазд, Ангеларий и Лаврентий, но те не са определени като С., а като „седем на брой" – ѕ҃ ѹ҆мѣлѡмь (срв. П. А. *Лавров*, 1930, с. 171). Все пак може да се мисли, че по това време в югозападните български и изобщо в южнослав. земи почвата за въвеждането на специален празник е напълно подготвена. Потвърждение за това е и най-ранното от известните засега стенописни изображения на С. (от 1612, в притвора на манастирската църква „Св. Богородица" на източния бряг на Преспанското езеро до с. Слимница); именно през XVII и началото на XVIII в. се оформя окончателно иконографията на С. (Е. *Бакалова*, 1994, с. 102–103). Според Б. Конески (1976, с. 185–186) названието С. се появява „на македонски терен" за пръв път в грц. облик в надписа над фреската от 1806 в нартекса на църквата „Св. Наум" на Охридското езеро (ΟΙ ΑΓΙΟΙ ΕΠΤΑΡΙΘΜΙ). Мнозина представители както на по-старото, така и на съвременното поколение изследователи свързват официалната канонизация на С. с пределите на *Охридската архиепископия* и нейните предстоятели (по-точно с архиепископ Йоасаф, 1719–1745), също и с дейността на Москополската печатница, чиито издания актуализират култа на слав. и неслав. светители. Сред тях са и *учениците на Кирил и Мето-*

дий, а едно от най-сигурните доказателства за нарасналата им популярност са *Службите за Свети Седмочисленици* (Ал. *Теодоров-Балан*, 1919; Ив. *Снегаров*, 1927; Б. Конески, 1976; К. *Нихоритис*, 1986; М. Д. Пейфус, 1989; П. *Илиевски*, 1994, и др.).

Съществуват няколко гледни точки за връзката между названието С. и сакралното число 7, носител на мистично-символични значения. Мареш смята, че то не е играло никаква роля при формирането на групата, тъй като С. всъщност са били 8 души според изреждането им в Почаевския препис (XVI в.) на Храбровото съчинение „За буквите“ (с. 109). Обратно, А. Зарадия (1989) долавя символична зависимост (своеобразна „трансмисия“) между С. и седем далечни техни предходници – ученици на св. *Климент Римски*, изпратени като мисионери в Галия. За тази своя догадка тя търси опора в гл. 6 на ЖМ, в която се съобщава, че папа Адриан II ръкополага „от славянските ученици трима свещеници и двама четци“ (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 199); заедно със солунските братя те фактически съставят канонизираната по-късно група. На широка сравнителна основа Илиевски осъществява филологическо-екзегетичен анализ на понятието С., като съсредоточава вниманието си върху старозаветното и новозаветното учение за Божията премъдрост (съответно за седемте стълба, утвърждаващи дома на Премъдростта), седемте тайнства, седемте дарове на Св. Дух, както и върху изобилието от други „седморки“ в библейските и патристическите текстове, олицетворяващи представите за съвършенство, комплексност, пълнота. В съответствие със седморичната символика той дава сведения и за известните от *Месецослова* групи (общо 18 на брой, обособени в 3 категории) от по седем светители. Може да се твърди, че с публикациите си на тази тема Илиевски доказва убедително

Св. Седмочисленици. Икона от Ст. Иванов в църквата „Св. Седмочисленици“ в София, 1903 г.

формалната (етикетната) обвързаност на понятието С. със средновековната литургична традиция и съответстващото ѝ художествено съзнание.

В кирилометодиевистиката не е изяснено задоволително противоречието между закономерното оформяне на канонизираната група от слав. просветители като седемчленна, от една страна, и появата на едно име в повече, от друга. Редуването на Сава и Лаврентий в изворите и дори в един и същ извор (Пространното житие на Климент Охридски) и особено случаят с Почаевския препис, в който имената Сава и Лаврентий са поставени едно до друго в изброяването на С. (т. е. ясното фиксиране на осем души), пораждат различни коментари. Някои изследователи предполагат, че съответните текстове визират едно и също лице, променило името си при монашеско пострижение; други са на мнение, че става дума за двама ученици на солунските братя, проявили се в различни моменти от протичането на Моравската мисия (в този смисъл напр. категорично се произнася Мареш). Илиевски тълкува явлението в духа на средновековната

нормативна естетика, на която е присъща и вариативност, и го определя като напълно допустима, позната и от други подобни случаи „замяна в рамките на седморката". Това логично обяснение не отменя нуждата от допълнителни изследвания около образа на С. в насока на фактологическото му уплътняване – научна задача, която почти изцяло зависи от откриването на нови извори.

Лит.: Шафарик П. Й. Расцвет славянской письменности в Булгарии. – ЧОИДР, 3, 1848, 7, с. 37–59; Дринов М. Новый церковно-славянский памятник с упоменанием о славянских первоучителях. – ЖМНП, 238, 1885, март–апрель, с. 174–205; Теодоров-Балан Ал. Свети Климент Охридски в книжевния помен и в научното дирене. С., 1919, с. 11–12, 40, 59–61; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1. С., 1924, с. 249, 283; 2. С., 1932, с. 354–356 (фототипно изд. С., 1995); Снегаров Ив. Българският първоучител Св. Климент Охридски (Живот и дейност). – ГСУбф, 4, 1926–1927, с. 252–253, 325–327; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 171; Калев Д. Св. св. Седмочисленици, славянски просветители. С., 1953, 56 с.; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 81, 111, 155; Куев К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 221; Дринов М. Как са почитали старите българи паметта на словенските първоучители и техните ученици? – В: Дринов М. Избрани съчинения. 2. С., 1971, с. 235–238; Koneski B. Šedmočislenici. – Slovo, 25–26, 1976, p. 185–191; Калев Д. Църквата „Св. Седмочисленици" – София. С., 1979, с. 47–74; Калев Д. Богослужебна прослава на светите Седмочисленици. – ДК, 63, 1983, 7, с. 1–8; Nichoritis K. Cyril and Methodius in the Greek Literary Tradition. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 46; Димитров Ив. Желев. Животописни сведения за свети Кирил и Методий и учениците им от гръцките служби за тях. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 204, 206–207; Мареш Ф. В. „Седумте светители" во старословенската и грчката книжевност. – В: Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Материјали од научен собир одржан во Охрид од 25 до 27 септември 1986 година. Скопје, 1989, с. 101–110; Станчев Кр. Образите на св. Кирил и Методий във византийската и гръцката литература (XI–XIX век). – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 155; Peyfuss M. D. Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wien–Köln, 1989 (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 13), p. 129–132; Zaradija A. Sedam učenika sv. Klimenta Rimskog i Sedmočislenici. – В: Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Материјали од научен собир одржан во Охрид од 25 до 27 септември 1986 година. Скопје, 1989, с. 261–266; Подскалски Г. Бележки върху структурата и тълкуването на Първото гръцко житие на Наум (BHG 1316 z). – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 7; Бакалова Е. Живописна интерпретация на сакрализирания образ в средновековното изкуство (Св. Кирил и Методий и техните ученици). – Palaeobulgarica, 18, 1994, 1, p. 102–103; Илиевски П. Хр. Терминот ἑπτάριθμος и состав на групата „Свети словенски Седмочисленици". – Прилози МАНУ, Одделение за лингвистика и литературна наука, 18, 1993 (1994), 1–2, с. 5–31; Ilievski P. The Slavonic Holy Seven Saints (Sedmočislenici). – Macedonian Review, 24, 1994, 3, p. 185–194; Сергий (Спасский) архиеп. Полный месяцеслов Востока. 2. Святой Восток. 1. М., 1997, с. 226; Krăstanov T. Vatican Sources on Velegrad – Belgrad – Berat: Clement of Velitza's Episcopacy from 906 to 916 and on The Holy Seven Teachers of Bulgaria (Sv. Sedmochislenici). – BHR, 27, 1999, 3–4, p. 124–131.

Лиляна Грашева

СЕДМОЧИ́СЛЕНИЦИТЕ в изобразителното изкуство. Като един от факторите, оформящи култа на *Седмочислениците*, груповите им изображения се появяват сравнително късно – след XV в., успоредно с обособяването на специален празник за тях (първоначално 17 юли).

Най-рано се оформят култовете на Кирил, Методий и Климент Охридски – в основните културни центрове Преслав и Охрид. Най-старите им запазени стенописни изображения се намират в църквата „*Света София*" в Охрид и датират от времето на архиепископ Лъв (ок. 1037–1056). Култът на Наум Охридски и особено иконите, стенописите, гравюрите, чрез които той се утвърждава, датират от XIII в. и са свързани също с Охрид и територията на *Охридската архиепископия*. Особено значение за разпространението му през XVIII в. има гравюрата

Св. Седмочисленици. Стенопис от Слимнишкия манастир, 1612 г.

на Хр. *Жефарович*, представяща Наум, сцени от житието му и панорама на Охрид, отпечатана през 1743 във Виена. Тази гравюра оказва особено влияние върху зографите от Мосхополския регион, които работят за православни ктитори на територията на Будимската епархия и Карловацката митрополия (Д. Давидов, 1980, с. 85–105). Отделни изображения на други Кирило-Методиеви ученици не са познати.

Най-ранният известен днес стенопис на Седмочислениците, представени фронтално в цял ръст един до друг, е от 1612 и се намира в притвора на манастирската църква „Св. Богородица" в т. нар. Слимнички манастир – на източния бряг на Преспанското езеро над с. Слимница (дн. в Македония). В центъра е Кирил (който в Охридската архиепископия по традиция се изобразява с архиепископски одежди) и до него – Методий и Климент. Горазд е също в епископско облекло, а останалите – в монашеско. През първата половина на XVIII в. се наблюдават промени в композицията, която според Цв. *Грозданов* под западно влияние става „центрична" (1990, с. 194). Новият иконографски вариант се среща в изображението на Седмочислениците от 1735 в църквата „Св. Никола" в местността Драча, недалеч от Крагуевац (дн. в Югославия): в центъра фронтално е фигурата на Методий (като главно действащо лице в Моравската мисия) с модел на църква в ръце, а останалите са полуобърнати към него. Същата иконографска схема е налице и в най-известния „групов портрет" на седемте светители от началото на XIX в. в нартекса на главната църква на манастира „Св. Наум" на Охридското езеро. В нея те са нарисувани заедно и в сцената на опелото на Наум, изписана над гроба му по поръчка на игумена архимандрит Стефан (родом от Пловдив).

Нови импулси за популяризирането на слав. първоучители и на техните ученици дава творчеството на Жефарович. Той включва техните ликове сред изображенията на южнослав. владетели, църковни дейци и светители в своята

Опелото на св. Наум. Стенопис в главната църква на манастира „Св. Наум" в Охрид, началото на XIX в.

„Стематография", създадена по поръчка на сръбския архиепископ Арсений IV и издадена във Виена през 1741. Както в XI в. охридският архиепископ Лъв чрез образите на православните архиереи, сред които са Кирил, Методий и Климент, изтъква приемствеността в традициите на своята архиепископия, така и Арсений IV седем века по-късно чрез галерията от портрети на свои велики предшественици се стреми да се утвърди като наследник на сръбските средновековни традиции – образите на солунските братя и техните ученици стават необходими за изграждането на сръбското национално самосъзнание. Разбира се, културноистор. значение на портретите в „Стематографията" далеч надхвърля предназначението им да бъдат „илюстрация на политическите тежнения на Карловацката митрополия" (Д. Медакович, 1988, с. 87). Те получават такава широка популярност на Балканите, че в много случаи служат, както и други гравюри на Жефарович, за образци на много зографи.

През XVIII в. образите на С. – заедно или поотделно – се появяват не само в Северна Гърция и в някои светогорски манастири (от 1783 датира напр. образът на Наум в манастира Ксиропотам), но и на територията на дн. Албания. По това време Москополската грц. печатница два пъти (1740 и 1742) отпечатва житията и службите както за Климент и Наум, така и за Седмочислениците, Йоан Владимир, Никодим Елбасански и други светители, почитани от православното слав., румънско, грц. и албанско население на този някога цветущ търговски град. Горазд и Ангеларий стават патрони на бълг. югозападен гр. Белград (дн. гр. Берат, Албания), в чиято митрополитска църква „Успение Богородично" се съхраняват техните мощи. Двете известни икони (1812–1814 и 1873) от иконостаса на църквата са друг вариант на композицията „Св. Седмочисленици": в долната ѝ част е представено „Успение на св. Горазд и св. Ангеларий" (двамата са в монашески облекла и лежат един до друг на фона на града), а в горната са останалите петима в цял ръст. Според Т. Попа (1964, с. 124–126) и Д. Калев (1970, с. 23–42) изображения на С. се срещат почти във всички църкви в региона на Музакия, Влоне и Берат, но те и до днес не са публикувани.

В средата на XIX в. настават известни промени в иконографията на С. Според Грозданов те са резултат от контактите на дебърските майстори с охридските традиции (1990, с. 191–198), свързани са и с честването през 1863 на хилядолетието от Моравската мисия и специално акцентират ролята на солунските братя като създатели на слав. азбука. Промените личат в творчеството на известния Дичо Зограф. Според досегашните проучвания той създава в Скопие през 1861 най-ранната икона на двамата първоучители, държащи свитъка със слав. азбука (М. Йованович, 1959, с. 397). Тази иконографска формула се повтаря и в композицията „Св. Седмочисленици". Интересно е и изображението на С. в църквата „Св. Богородица–Пречиста Кичевска" (в дн. Македония), чиито стенописи и икони са изпълнени от Дичо Зограф и неговия син Аврам между 1848

и 1880. Композицията е разгърната по хоризонтала: в центъра е представен светият престол, зад него е Климент, сигниран като „патриарх охридски"; от двете му страни са Кирил и Методий, които държат разгънат свитък с буквите на слав. азбука. Останалите светители са отляво и отдясно, разделени на две групи. Към Седмочислениците е прибавен образът на св. Еразъм (Еразмо). Книжовната традиция не дава никакви основания за свързване на този светец със С. Но култът му е известен в Охридския диоцез и по традиция неговият образ се появява заедно с образа на Климент (напр. в църквата „Св. Йоан Канео" в Охрид, XIII в.), а също и с образите на Теофилакт Охридски и Константин Кавасила (на Атон). В Западна Македония в края на XIX в. се наблюдава своеобразно разширяване на групата „Св. Седмочисленици" чрез включване и на образа на св. Йоан Владимир. Има куриозни случаи, като напр. в църквата на с. Драслаица, Стружко, където вместо Сава и Ангеларий са изографисани св. Еразмо и св. Йоан Владимир, а названието на композицията е „Св. Седмочисленици".

Съществената отлика на късните изображения на С. – представянето в центъра им на Кирил и Методий със свитък с буквите на слав. азбука, е иконографският вариант, който е най-характерен за иконите на първоучителите. Подобна е композицията и в икони от *Зографския манастир*, напр. в известната икона на С. Молеров.

През XIX в. на Балканите се разпространява литография на С., отпечатана през 1869 в Москва от А. Морозов в два варианта – двуцветна и многоцветна. В нея седмината слав. просветители са представени до пояс в следния ред и със следните наименования: св. Горазд; св. Наум чудотворец Охридски; св. Кирил Солунски; св. Климент, патриарх Охридски; св. Методий Солунски; св. Сава

Св. Кирил и св. Методий и техните ученици Климент, Наум, Горазд, Сава и Ангеларий. Стенопис от Алекси Зограф в църквата „Св. Георги" в с. Драгойново, Пловдивска област, 1870 г.

Св. Седмочисленици. Икона от С. Молеров в Зографския манастир, втората половина на XIX в.

Св. Седмочисленици. Икона от Г. Желязков, ок. 1934 г.

Св. Седмочисленици. Релеф от Ив. Лазаров, 1943 г.

Охридски; св. препод. Ангеларий Германски. Тази литография (екземпляри от нея са запазени в НБКМ) в миналото се е предавала в Самоков на поклонниците на Рилския манастир, в Преспа и другаде. Тя е била използвана като образец за икони на Седмочисленицитe, най-вече след създаването на Българската екзархия (1870). Д. Уста-Генчов публикува две икони със същата иконография – от Варна, рисувана от зографа Александър от Ямбол, и от тревненската църква „Св. Георги“ (1927, с. 99, обр. 8). Подобна икона се съхранява днес в ЦИАМ. Най-свободни от влиянието на графичните модели са самоковските художници, които стигат до свои решения на темата и ги изпълняват така убедително, че стават образци за други зографи. Такава е напр. иконата „Св. Седмочисленици“, рисувана през 1870 от Ив. Доспевски (дн. в Истор. музей в Самоков) – светителите са представени жестикулиращи край маса, върху която са свитък с азбуката и други книги.

В началото на XX в. строителството на големи църкви в новоосвободена Б-я стимулира и изобразяването на С. През 1903 живописецът Ст. Иванов ги рисува за Софийската църква „Св. Седмочисленици“. Той изхожда от принципите на академичния реализъм, но във фронталното разполагане на фигурите и в компактното им обединяване следва старата иконографска схема. Към този кръг произведения се отнасят и едноименните стенописи и икони от църквата „Св. св. Кирил и Методий“ в Зографския манастир. В храма паметник „Св. Александър Невски“ в София се изработва мозайка с изображението на С. по проект на Ст. Иванов. След Първата световна война (1914–1918) в обстановка на разочарования и покруса, но и на нараснал интерес към средновековните бълг. традиции се развива истор. живопис. Ок. 1934 Г. Желязков изписва иконата „Св. Седмочисленици“ за едноименната църква в София. С уважение към същите традиции скулпторът Ив. Лазаров създава релефната композиция „Св. Седмочисленици“ в дърво и бронз (1943).

След Втората световна война (1939–1945) темата за слав. просветители и техните ученици отново занимава бълг. творци. Важен етап в обогатяването ѝ е голямата изложба, уредена през 1985 по случай 1100-годишнината от смъртта на Методий. Различни варианти на изображенията на С. (индивидуални и групови портрети, сюжетни композиции) създават Ал. Поплилов, П. Кулеков, З. Йончев, Св. Русев, Д. Киров, Г. Трифонов, Т. Вървбанов, Д. Лалев, Гр. Спиридонов, Д. Добрев, К. Исинов, Д. Бойков, Ив. Варчев, Вл. Гиновски, Д. Лалев и др. Сполучливи творби са показани и на изложбата „Образите на св. св. Кирил и Методий и на св. Седмочисленици в българското изобразително изкуство", организирана в Националния истор. музей през 1993 по случай 1100-годишнината от обявяването на Велики Преслав за столица на Б-я.

Лит.: Уста-Генчов Д. Св. Климент и св. Седмочисленици в домашната ни иконография. – МкП, 3, 1927, 1, с. 75–104; Јовановић М. Икона св. Наума из Народног музеја у Београду. – Рад Војвођанских музеја, 8, 1959, с. 240–244; Pora Th. Glavénice médiévale et Ballsh actuel. – Studia Albanica, 2, 1964, p. 121–128; Калев Д. Св. Горазд, славянски просветител. С., 1970, с. 23–42; Божков Ат. Българска историческа живопис. 1. С., 1972, с. 269; 2. С., 1978, с. 369; Давидов Д. Култ св. Наума у Будимској епархији. – Balkanica, 11, 1980, p. 85–105; Божков Ат., Ас. Василиев. Художественото наследство на манастира Зограф. С., 1981, с. 370, обр. 233; Грозданов Цв. Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век. Скопје, 1983, 321 с.+110 ил.; Грозданов Цв. Јован Владимир и представе Седмочисленика у македонској уметности XVIII–XIX века. – Зборник Матице Српске за ликовне уметности 20, 1984, с. 229–235 (същото в: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990, с. 171–177); Грозданов Цв. Живописот на гробниот параклис на свети Наум Охридски. – В: Наум Охридски. Охрид, 1985, с. 85–105; Кисас С. Бакрорези XVIII века као сведочаство грчко-српских културних веза. – В: Српска графика XVIII века. Београд, 1986, 106 с.; Kissas S. Representations of Greek and Slav Saints from the Central and Western Balkans from the Ninth to the Eighteenth Century. – Cyrilomethodianum, 11, 1987, p. 249–251; Медаковић Д. Генеза барокно-византијске стилске симбиозе у српској уметности XVIII века. – В: Медаковић Д. Барок код срба. Београд, 1988, с. 61; Грозданов Цв. Словенските учители во живописот на Пречиста Кичевска и развитокот на композицијата на Седмочислениците во втората половина на XIX век. – В: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990, с. 191–200; Грозданов Цв. За литографијата на Седмочислениците во Преспа. – В: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990, с. 200–203; Грозданов Цв. Непознати и малку познати портрети на Седмочислениците во Македонската уметност од XVIII–XIX век. – В: Грозданов Цв. Студии за Охридскиот живопис. Скопје, 1990, 181–191; Божков Ат., И. Гергова, Е. Генова. Образите на св.св. Кирил и Методий и на св. Седмочисленици в българското изобразително изкуство. С., 1993 [каталог на изложба]; Бакалова Е. Една неизвестна житийна икона на св. Наум Охридски от Софийския археологически музей. – Проблеми на изкуството, 26, 1993, 4, с. 12–20; Гергова И. Графични модели във възрожденската иконография на славянските просветители. – Проблеми на изкуството, 26, 1993, 4, с. 8–11; Бакалова Е. Живописна интерпретация на сакрализирания образ в средновековното изкуство. Св. Кирил и Методий и техните ученици. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 1, p. 96–107.

Елка Бакалова

СЕЛЍЩЕВ, Афанасий Матвеевич (Селищев, А. М.) (11/23.I.1886 – 6.XII. 1942) – руски филолог славист. Роден в с. Волово, Орловска губ. Средно образование получава в Ливни, полага успешно изпити в гимназията в Курск и през есента на 1905 постъпва в Историко-филологическия фак. на Московския унив. През 1906 се премества в Казанския унив.; блестящо го завършва (1910) и остава да работи в него. От 1913 е доц. в Катедрата по слав. филология. Защитава магистърска дисертация (1918). Ръководител на Катедрата по руски език в новооткрития Иркутски унив. (1918–1920). Проф. в Казанския унив. (1920–1921) и в Московския унив. (от 1922). Чете лекции по увод в слав. филология, старобълг. език, история на бълг. език, сравнителна граматика на слав. езици и др. През 1937–1939 е проф. в Московския инст. за история, филология и литература. От 1939 до края на живота си чете

Афанасий Селишчев

лекции в Московския държ. педагогически инст. „В. И. Ленин“. Член-кор. на Академичното фино-угърско д-во в Хелзинки (1926), на АН на СССР (1929), на БАН (1930). Умира в Москва.

Важно място в разностранните по тематика изследвания на С. заема проучването на сравнителната граматика на слав. езици. Още в един от първите му трудове „Введение в сравнительную грамматику славянских языков“ (1914), за пръв път на руски език са анализирани особеностите на всички слав. езици, а също и на праслав. език, разгледани са и взаимоотношенията между слав. и балтийската езикова група. В обобщителния му труд по слав. езикознание (1941) описанието на С. на най-важните процеси и явления в западнослав. езици е допълнено с текстове и речници.

Особен интерес С. проявява към диалектологията. Освен със сибирските и други руски говори голяма част от научните му занимания са свързани с бълг. говори в слабо познати дотогава райони, каквито са Средна и Южна Албания, Горни и Долни Полог, Македония, Родопско-Беломорската област и Източна Тракия. Книгите „Полог и его болгарское население“ (1929), „Славянское население в Албании“ (1931) и „Македонские кондики XVI–XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии“ (1933) съдържат не само езиковедски проучвания, но и етнографски, географски, истор. и топонимични наблюдения. Въз основа на богат езиков материал от лични записи и писмени източници С. доказва, че говорите от тези области по система и истор. процеси принадлежат към бълг. група. Този свой извод той защитава и в полемичната си статия „Македонская диалектология и сербские лингвисты“ (1934).

Кирило-методиевската проблематика не заема централно място в значителното по обем научно дело на С., но тя присъства в много от трудовете му, посветени на други въпроси. Така напр. в „Очерки по македонской диалектологии“ (1918) С. оборва тезата на Н. С. *Трубецкой* и Н. Н. *Дурново*, че в основата на езика на Кирил и Методий са залегнали говори с рефлекси к’ и г’ от *tj и *dj, като показва, че изконните за *солунския говор* рефлекси са шт (шѵ) и жд (ждж). В рецензия от 1927 за книгата на Дурново „Очерк истории русского языка“ се противопоставя на отделянето на старобългарския („старославянския“) език от българския. С. употребява термина „старославянски“ за езика на Кирило-Методиевите преводи, като го смята за български по етническа принадлежност. Според него само недостатъчното познаване на бълг. диалектология и историята на бълг. език води до разграничаването на „старославянския“ от бълг. език. Внимателният анализ на тенденциите в развитието на силния *ер* показва, че те са общи за стария и за съвременния бълг. език. В статия за езика на „Русская правда“ (1957, посм.) С. засяга проблема за характера на най-стария тип руски литературен език. Той крити-

кува схващането на С. П. Обнорски, че в „Русская правда“ от XI в. е отразен литературен език, който не е свързан със старобългарския, а е изграден върху основата на жив северозападен руски диалект със старогермански заемки. С. изтъква, че в „Русская правда“ се употребяват форми с представка ѓаz- (ѓазбоннник, ѓазграбление), думи като вражда, чрево, среда, азъ, които са типични за старобълг. език. По този начин той доказва фонетичната и морфологичната близост на езика на „Русская правда“ до езика на старобълг. паметници: „... в основу языка древнерусской письменности был положен язык старославянских (древнеболгарских) рукописей“ (с. 57).

Изцяло посветен на Кирило-Методиевото дело е трудът на С. в две части „Старославянский язык“ (1951, 1952). В него е засегнат въпросът за началото на слав. писменост, което С. свързва не само с *Моравската мисия*, но и с предшестващите я филологически занимания на Константин Философ и Методий около формирането на книжовен слав. език, разбираем за бълг. славяни в пределите на Византия и в бълг. държава. Изчерпателно е аргументирана етническата принадлежност на Кирило-Методиевия език към езика на бълг. славяни. Доказателствата са от областта на лексиката (народни и книжовни грц. заемки, диалектни думи, тюркски думи), синтаксиса (двойни съществителни за предаване на диференцирана множественост), фонетиката (шт, жд, ѣ, ѫ, ѧ, ъ, ь и др.) и морфологията (формите на склонението и на аориста и имперфекта). Анализирана е преводаческата техника на Константин- Кирил и Методий, които, изяснява С., в своите преводи отстъпват от грц. оригинал, за да предадат особеностите на живата слав. реч – използват дв. ч. вместо грц. ед. и мн. ч., сравнителна степен на мястото на грц. положителна, показателно местоимение вместо грц. член. Подчертава се, че Кирило-Методиевите преводи се отличават с много по-голяма точност от по-късно направените в *Преславското книжовно средище*. Важно място е отделено на въпроса за двете *азбуки* – глаголицата и кирилицата. Разгледани са произходът, съставът и разпространението им. С. отстоява схващането, че *глаголицата* е по-старата азбука, създадена от Константин-Кирил, а кирилицата се появява в Източна Б-я по времето на цар *Симеон* (893–927). Източниците на глаголицата според него са грц. минускул, самаританското и коптското писмо, а източниците на кирилицата са грц. унциално писмо и глаголицата, от която са заети буквите за специфичните слав. звукове, като са дооформени в стила на другите букви. С. прави пълен преглед на всички старобълг. паметници от X до XIII в., като към тях причислява не само българските, но и чешките, сръбските, хърватските и руските преписи. Описани са фонетичните черти на паметниците. Във втората част на изследването са подбрани текстове от старобълг. ръкописи. Интерес представлява съпоставката на текст на старобългарски с грц. език и с всички съвременни слав. езици. Разгледани са и морфологичните особености на старобълг. език – именни основи и образуването им, склонение на имената, глаголни времена и наклонения, причастия и неизменяеми глаголни форми.

Трайният интерес на С. към българистичната проблематика се проявява в значителен брой научнопопулярни публикации – енциклопедични статии, кратки очерци за представители на новата бълг. литература и за старопечатните бълг. книги.

С ъ ч . : Введение в сравнительную грамматику славянских языков. 1. Казань, 1914, 123 с.; Н. М. Каринский. Историческая хрестоматия по древнецерковнославянскому и русскому языкам. Для старших классов средних учебных заведений. Петроград, 1914 (рец.). – Труды и протоколы педагогического общества, состоящего при императорском Казанском университете, 3, 1914, 4, с. 17–

19; Н. С. Державин. Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. Петроград, 1914 (рец.). – УЗИКУ, 82, 1915, 6–7, с. 1–15; Очерки по македонской диалектологии. 1. Казань, 1918, 284 с. (2 изд. С., 1981); Памяти академика Алексея Александровича Шахматова. – Казанский библиофил, 1921, 2, с. 66–70; Des traits linguistiques communs aux langues balkaniques: un balkanisme ancien en bulgare. – RES, 5, 1925, p. 38—57; Новый сборник по диалектологии и фольклору Македонии. – Slavia, 4, 1925–1926, p. 350—364; К изучению старопечатных болгарских книг. (По поводу „Описа" проф. В. Погорелова. София, 1923). – Slavia, 5, 1926, p. 250—266; Н. Н. Дурново. Очерк истории русского языка. М., 1924 (рец.). – ИОРЯС, 32, 1927, с. 303–330; Заметки по этнографии и диалектологии Македонии. Помяник монастыря Трескавца. – В: Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928, с. 314–317; Фольклорные и диалектологические материалы по Македонии (1924–1927). – Slavia, 7, 1928, p. 704—709; Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии (с этнографической картой Полога). С., 1929, 8+439 с. (фототипно изд. С., 1981); О переселении македонских болгар в Россию и греко-болгарский спор в Битольской и Охридской областях (Из консульских донесений 1861–1874 гг.). – МкП, 5, 1929, 4, с. 27–45; Семейната „служба" (курбан) в България и Македония и сръбската „слава". – МкП, 5, 1929, 2, с. 33–77; Днешната югозападна граница на българската говорна област. – МкП, 6, 1930, 1, с. 1–24; И. С. Ястребов о Македонии. – МкП, 6, 1930, 3, с. 11–14; К изучению „службы" и „славы". – МкП, 6, 1930, 4, с. 1–22; Отзыв профессора A. Meillet о моих очерках по изучению Полога. – МкП, 6, 1930, 4, с. 117–118; О критических замечаниях Н. Н. Дурново. – И по РЯС, 3, 1930, 2, с. 633–635; Славянское население в Албании (с иллюстрациями в тексте и с картою Албании). С., 1931, 8+352 с. (фототипно изд. С., 1981); Соканье и шоканье в славянских языках. – Slavia, 10, 1931, p. 718–741; Говоры в области Скопья. – МкП, 7, 1931, 1, с. 33–82; Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931 (рец.). – МкП, 7, 1932, 4, с. 101–109; Македонские кондики XVI–XVIII веков. Очерки по исторической этнографии и диалектологии Македонии. С., 1933, 262 с.; Диалектологическое значение македонской топонимии. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 29–46; К изучению македоноболгарских записей. – МкП, 8, 1933, 4, с. 20–24; Критические заметки по македонской диалектологии (По поводу заметки проф. André Vaillant). – МкП, 8, 1933, 4, с. 139–149; Македонская диалектология и сербские лингвисты. А. Белич и его последователи. – МкП, 9, 1934, 1, с. 53–88; 2, с. 56–87; 1935, 3–4, с. 21–54; (същото: С., 1935, 101 с.); Славянское языковедение. 1. Западнославянские языки. М., 1941, 467 с.; Старославянский язык. 1. Введение. Фонетика. М., 1951, 336 с; 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. М., 1952, 208 с.; О языке Русской Правды в связи с вопросом о древнейшем типе русского литературного языка. – ВЯ, 1957, 4, с. 57–63; Избранные труды. М., 1968, 640 с.; Говоры области Скопья. – В: Чуждестранни учени за югозападните български говори. С., 1979, с. 110–120; Юго-западная граница болгарской языковой области в настоящее время. – В: Чуждестранни учени за югозападните български говори. С., 1979, с. 121–136; Полог и неговото българско население. С., 1981, 439 с.; Славянското население в Албания. С., 1981, 352 с.; Приноси в българската диалектология и етнография. С., 1986, 413 с.

Лит.: [Милетич Л.] А. М. Селищев. – ЛБАН, 13, 1929–1930 (1931), с. 35–36; Аванесов Р. И. Афанасий Матвеевич Селищев (1886–1942). – Бюллетень диалектологического сектора Института русского языка АН СССР, 1, 1947, с. 126–134; Аванесов Р. И. Селищев – диалектолог. – Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, 1, 1947, 4, с. 50–59; Бернштейн С. Б. Селищев – балкановед. – Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, 1, 1947, 4, с. 11–30; Бернштейн С. Б. Список печатных работ проф. А. М. Селищева. – Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, 1, 1947, 4, с. 85–90; Виноградов В. В. Профессор А. М. Селищев как историк русского языка. – Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, 1, 1947, 4, с. 31–49; Обнорский С. П. Памяти А. М. Селищева. – Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, 1, 1947, 4, с. 7–10; Петерсон М. Н. А. М. Селищев – деятель Высшей школы. – Доклады и сообщения филологического факультета МГУ, 1, 1947, 4, с. 83–84; Василевская Е. А. Профессор А. М. Селищев как лингвист и его статья о языке „Русской Правды". – Ученые записки Московского государственного педагогического института им. В. И. Ленина, 132. Кафедра русского языка, 8, 1958, с. 45–51; Василевская Е. А. Архив проф. А. М. Селищева. – ИАН СССР оля, 18, 1959, 1, с. 73–74; Василевская Е. А. А. М. Селищев (1886–1942). – Русская речь, 1969, 2, с. 36–40; Шклифов Бл. Руски слависти за югозападните български говори. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 481–482; Заимов Й. Книгата на Селишчев за Полог. – В: Селищев А. М. Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии (с этнографической картой Полога). Фототипно изд. С., 1981, 1 с.; Младенов М. Българистични научни публикации на А. М. Селищев. – В: Селищев А. М. Полог и его болгарское население. Исторические, этнографические и диалектологические очерки

северо-западной Македонии (с этнографическою картой Полога). Фототипно изд. С., 1981, с. 20–26; Бернштейн С. Б. А. М. Селищев – славист-балканист. М., 1987, 112 с.

Ваня Мичева

СЕМИТИ́ЗМИ в старобългарския език. Имената и граматическите конструкции, заимствани от семитски езици, са преминали в старобълг. език по книжовен път – посредством грц. текстове, от които са преведени богослужебните книги. Семитската лексика навлиза в грц. език както чрез цитати от Библията, така и чрез текстове, възхождащи към арамейски оригинал (част от евангелията на Матей, Марк и Лука – т. нар. синоптични евангелия, и Апокалипсиса). От езика на грц. сирийски общини фразеологичните и семантичните С. се вливат в съчиненията на християнските автори на Новия завет. На свой ред хебраизмите – думи и изрази от староевр. език (иврит), евраизми, в езика на Новия завет претърпяват различна степен на усвояване в грц. просторечие, свидетелстващо за пътищата на заимстване и за разговорността на изразите седем-осем века след появата на първите евангелски книги.

От гръцки в старобългарския език проникват всички лични имена и понятия, отнасящи се до юдейската религия. Познаването на юдейските ритуали прави разбираеми цели глави от Евангелието на Йоан (срв. напр. Йоан 7–8 за празника на плодородието през октомври, старобълг. сѣнопигнѣ – 'празник на построяване на палатките по време на гроздобера', и изразите азъ есмъ свѣтъ мирꙋ и далъ тн бн водѫ живѫ като пряк отглас от сцените на факелни шествия пред храма и ритуалното изливане на вода). Заетите значения като „чума“ за грц. θάνατος 'смърт' (в Апостола), „небесен свод, пантеон“ за οὐρανοί 'небеса' (срв. и Мт 24:31 отъ кнць нбсъ до конецъ нхъ; също и Мк 13:27 от коньца земла до коньца небесе), „лицеприятствам, лицемеря“ за грц. πρόσωπον λαμβάνειν от nāśā fānīm, старобълг. на лица зьрѣти, и др. не са описвани самостоятелно. Въпреки огромната по обем теоретична литература върху преводаческата техника, върху обособяването на чуждоезичните пластове и реконструкцията на първообразците въпросът за С. е разглеждан главно морфологично (с оглед на принадлежността на несклоняемите чужди думи към определена старобълг. граматическа категория). Случаите на двойно калкиране – и в гръцки, и в старобългарски, затъмняват ред пасажи, напр. псалм 117:23 отъ гі бъістъ сн в Син. пс. 153б, ред 20, където сн не се отнася до глава, а както и αὐτή отговаря на zōt с функция на ср. р. Подобни примери се срещат общо пет пъти в Син. пс. Дискусията относно грц. редакция на Псалтира – Лукианова (Й. *Вайс*, 1939) или западна с лат. и индиректно семитско влияние (Й. *Лепсиус*, 1964; М. *Алтбауер*, 1971), хвърля светлина и върху разночетения, които липсват в грц. и в семитски, но са налице в лат. западна редакция, напр. в Псалтериум Романум. Взаимното проникване на грц. койне и палестинския арамейски и принадлежността на ред С. към разговорния грц. език оставя възможност за спор дали думи като хитонъ, мнасъ, кумнинъ, вусонъ за заетите от семитски в гръцки χιτών, μνᾶ, κύμινον, βύσσος са книжовни или преки заемки в старобълг. език.

Основната група лексикални хебраизми в старобълг. език са лични и местни имена от библейски произход. По грц. образец са запазени и „ключовите“ думи от чудесата на Исус, напр. талнтакоумъ Мк 5:41, елѡн елѡн лнма савахтанн Мк 15: 34 – по Мар. ев., с вариант лема в Мт 24: 46, елн елн в Зогр. ев., но вариативността е налице и в грц. евангелски текстове: ἐλωὶ ἐλωὶ (вариант

ηλι) λιμὰ (вариант λεμὰ, λειμὰ) σαβαχθάνι (вариант σαβαφθάνι). Изписването на С. следва правилата, характерни за заемките през гръцки. Графични варианти като давъидъ, даѵидъ, даѵъидъ, даѵдъ, ддъ за Δαβίδ илюстрират грц. истор. ортография. Живото произношение и книжовните варианти определят наличието на -ав-, -ев-, или -ав-, -ев- за -αυ, -ευ, срв. също -воѵ или оѵ, ѵ за –βου след вокал, напр. вельзъволъ, вельзъвоѵлъ, вельзъволъ за βεελζεβούλ, савъловъ от Σαούλ, оѵвъı за οὐαί. Старобълг. -зд- срещу гр. σδ може да съответства и на живо грц. произношение ζδ във витезда; появата на -д- в група -σρ- е познато както в гръцки, така и в старобългарски, срв. издраилъ и израилъ за Ἰσραήλ.

В морфологично отношение усвояването на С. е подчинено на старобълг. граматически норми, така напр. имената на -α от ж. и ср. р., които са несклоняеми и без окончание, и склоняемите имена от ср. р. от типа Σίκιμα, Σάρεπτα са минали в категорията на *a*-основите, срв. пасха и пасцъ, синъ от Σινᾶ, виндъсандж за Βηθσαιδα(ν). Грц. род. пад. на несклоняемите имена се предава обикновено с притежателно прилагателно, срв. списъка от библейски имена в Лк 3: 23–38, напр. малелеилевъ за τοῦ Μαλελεήλ или маннановъ за τοῦ Μαϊνάν, матоѵсалъ за τοῦ Μαθουσαλά.

За критерий при обособяването на чуждоезичните синтактични модели в заемащия език служи зачестяването на структури, които са били редки или непознати в този език до възникването на междуезиковите контакти. Отделни съчетания, смятани за С. в грц. език, са преминали при превода и в старобългарски, напр.: 1) партитив като субект или обект, срв. и оумрътвятъ отъ васъ, Лк 21: 16, θανατώσουσιν ἐξ ὑμῶν (scil. τινας); 2) повторение на числителните с дистрибутивно значение, дъва ѫ дъва Мк 6:7, грц. δύο δύο вм. ἀπὰ δύο, подобно повторение и в Мк 6: 40 възлегж на лѣхъı на лѣхъı, πρασιαὶ πρασιαὶ; 3) повторение на обръщенията, срв. раввн раввн Мк 14: 45, ῥαββί ῥαββί, наставъниѵе наставъниѵе Лк 8: 24 ἐπιστάτα ἐπιστάτα; 4) употреба на съществителни като предлози, напр. пѫтъ морю като буквален превод на ὁδὸν θαλάσσης за däräx; 5) форми за бъдеще време вм. заповедни форми; 6) превод на въпросителното τὶ с коль Мт 7: 14 по хебраизма māh; 7) добавяне на имена в елиптични конструкции, срв. сна заведеова за οἱ τοῦ Ζεβεδαίου с прибавка на υἱοί; 8) втори винителен при глаголи със значение „нарека някого (някому) име“; 9) въпросително вм. относително местоимение в изрази от типа ан кто естъ отъ васъ ѵлвкъ. егоже аще проснтъ снъ свон хлѣба за τίς ἐστιν ἐξ ὑμῶν. ὃν αἰτήσει ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἄρτον вм. τίς ἐξ ὑ. τῷ υἱῷ ἄρτον αἰτοῦντι, срв. и Лк 11: 11 котераго же отъ васъ оца въспроснтъ снъ хлѣба; 10) ѣко като знак за пряка реч, грц. ὅτι за хебраизма kī, арамейски dī, напр. Йоан 10: 36 ѫı глете ѣко власфнмѣеши. зане рѣхъ ѣко...; 11) съчинително вм. подчинително свързване във въпросителни изречения, напр. Мт 18: 21 коль кратъı съгрѣшитъ братръ мон въ мѧ. і отъпоѵштж емоѵ.

Опосредстваният характер на чуждоезичното влияние, възможно само по книжовен път, чрез грц. език, допуска заключения главно в сферата на предположенията. Такива тенденции, като предпочитане на род. пад. вм. притежателно прилагателно в гръцки под староевр. влияние или замяна на паратаксис с грц. хипотаксис, са заменени от обратни тенденции при превода от гръцки на старобългарски без връзка с чужди езикови структури, напр. притежателен род. пад. в гръцки с изпускане на членната форма се предава последователно с притежателно прилагателно по законите на старобълг. език. Предпочитането на съчини-

телните конструкции е изобщо особеност на говоримия език.

Лит.: Minns E. H. Saint Cyril Really Knew Hebrew. – In: Mélanges publiés en l'honneure de M. Paul Boyer. Paris, 1925, p. 94–97; Vajs J. Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. – Bsl, 8, 1939–1946, p. 55–86; Геров Б. Гръцките, семитските и латинските имена и думи в старобългарски. – ГСУифф, 39, 1942–1943, с. 3–35; Blass F., A. Debrunner. Grammatik des neutestamentlichen Griechisch. 8 изд. Göttingen, 1949, § 4, p. 4–5; Ohijenko I. Die Hebraismen in der altkirchenslavischen biblischen Sprache. – In: Münchener Beiträge zur Slavenkunde. Festgabe für Paul Diels. München, 1953, p. 163–178; Lépissier J. La traduction vieux-slave du Psautier. – RES, 43, 1964, p. 59–72; Altbauer M. Psalterium Sinaiticum. An 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai. Skopje, 1971, p. XV–XVI; Верещагин Е. М. Гебраизмы, опосредованные греческим языком, в переводах первоучителей славян Кирилла и Мефодия. – В: Славянское языкознание. XII Международный съезд славистов. Краков, 1998. Доклады российской делегации. М., 1998, с. 148–167.

Пиринка Пенкова

СЕПТЕМВРИ́ЙСКА ГОДИ́НА – вж. *Летоброене*.

SÈRMO DECLAMATÒRIUS – вж. *Херсонска легенда*.

СИМЕО́Н (ок. 863–864 – 27.V.927) – бълг. княз (893–913) и цар (913–927). Според приписка в *Чивидалското евангелие* той е третият син на княз *Борис I*: по-малък от княз *Владимир* (Расате) (889–893) и Гаврил и по-голям от Яков. Рожденатa му дата е неизвестна. Годината на раждането му е предполагаема; за нея има косвени свидетелства в някои писма на виз. патриарх Николай I Мистик. Сведения за ранните му години липсват. Вероятно получава някакво начално образование (грц. пропедия) в Плиска; след това е изпратен в Константинопол – в училище, където децата на аристокрацията се подготвяли за висши функционери, обучавайки се на граматика, поезия, риторика. Епископът на Кремона *Лиудпранд* оставя единствените вести за пребиваването му във виз. столица. Според него С. още като малък бил изучил в Константинопол „ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел". Трудно е да се каже дали това е станало в училище или покъсно. За да завърши образованието си и да постигне онези успехи в овладяването на елинското изкуство и виз. култура, които му спечелват прозвището „полугрък", С. вероятно е трябвало да учи в *Магнаурската школа*. През втората половина на IX в. там все още се долавял духът на преподавател като *Лъв* Математик и интелектуалец като *Фотий*. В тази среда започва своята дейност Арета Кесарийски и се формира бъдещият василевс Константин VII Багренородни; тя е обхваната най-силно от идеите на хуманизма и принципите на енциклопедизма. Има всички основания да се допусне, че младият С. за определено време е съпричастен към тази институция и се докосва до нейната интелектуална атмосфера, отличаваща т. нар. първи виз. хуманизъм. Лиудпранд съобщава още, че „...след това, като изоставил науките си, той се отдал, както казват, на свято подвижничество". Не е ясно точно какви факти стоят зад тези думи. Съществува предположение, че те отразяват намерението на княз Борис да повери на С. духовния живот на страната (Ив. Божилов, 1983, с. 36).

По всичко изглежда, че монашеското усамотение на С. продължава сравнително кратко. Сигурно е, че през 893 той вече е в Б-я, но може би се завръща и значително по-рано. Terminus post quem вероятно е годината 886, когато Кирило-Методиевите ученици пристигат в Плиска и започват книжовната си дейност на бълг. земя. Участието на С. в техните начинания може само да се предполага. През 893 страната е разтърсена от конфликта между княз Владимир и оттеглилия се в манастир Борис-

Цар Симеон. Картина от Д. Гюдженов, 1927 г.

Михаил; конфликтът надхвърля личните противоречия и се определя до голяма степен от политическите виждания на сина и бащата: „против“ или „за“ новата вяра, „против“ или „със“ Византия. Княз Борис не проявява колебание – Владимир е лишен от княжеско достойнство и дори ослепен. Трагичните събития променят коренно живота на С. и определят неговия по-нататъшен път. Вместо за духовен глава, за какъвто бил подготвян в продължение на години, той е провъзгласен за княз на Б-я. Страната се лишава от един интелигентен църковен предстоятел, затова пък бълг. държава се сдобива с най-образования си владетел.

С. получава княжеската корона в труден момент. Противоречията, разтърсващи бълг. общество след 864, не само не били преодолени (събитията от 893 го доказват), но били и задълбочени, при това в международен план. В процеса на налагането на новата вяра бълг. реакция била неизбежна. От една страна, тя била спонтанна и бърза, защото засягала всеки българин и той веднага отговарял със съпротива, която се превръщала в колективна. От друга страна, рухването на традициите – държавни, политически, духовни – създавало възможност за свободно нахлуване на „византинизма“ и за неговото трайно настаняване в Б-я. Но за това били необходими десетилетия. България първа става обект на виз. реконкиста, която преследва една основна цел: възстановяване на виз. могъщество в Европа чрез християнизиране на околните народи и разпространяване на виз. духовно, художествено и политическо влияние, което да доведе до изграждането на виз. общност. Опасността била голяма и отговорът на тази заплаха бил изграждането на нова цивилизация – и то за кратко време – която да приеме виз. модел, но и да го приспособи към бълг. условия, за да се пресече пътят на експанзията. На първо време е изковано едно от основните оръжия – въвежда се още една графична система – *кирилицата*, на която е отредено бъдещето. Използването на по-опростена и по-достъпна азбука съдейства за побързото развитие на книжовната култура. Този процес е съпроводен и с изграждане на литературен език, в който не можело да не доминират езиковите белези на Симеоновия кръг книжовници, а в известни отношения и по-изразено грц. влияние (самият С. бил най-изявеният „грецист“). Въвеждането на слав. език в богослужението и в цялостната книжовна практика се утвърждава и с още един акт – административен, с много силни религиозни и културни последствия – промяната в състава на бълг. клир. Бълг. църква се сдобива с „пръв епископ на българския език“ – *Климент Охридски*, епископ на Дрембица и Велика, скоро последван от още един – епископ *Константин Преславски*. Безспорно тези действия на С. са били само началото на един нелек процес, който

Княз Борис I ослепява сина си Владимир и издига на престола Симеон. Стенопис в църквата в с. Тешово, Благоевградска област

трябвало да завърши с пълната смяна на виз. духовенство, настанило се в Б-я след покръстването на всички йерархически равнища, с българско. Това била решаващата стъпка към „национализиране" на духовната област, от която зависело бъдещето на бълг. държава.

Новата религия и промените в държ. идеология довеждат до приспособяването на някои виз. правни документи за нуждите на отскоро християнизираното бълг. общество. В страната се появяват юридически текстове, предимно в областта на каноническото право, тъй като Църквата е нова институция за бълг. действителност и нейната дейност изисква съответната законова основа. Първият паметник от този вид е *Номоканонът* на константинополския патриарх Йоан III Схоластик (565–577); в науката преобладава мнението, че той е преведен още във Велика Моравия от архиепископ Методий. Към времето на С. се отнася старобълг. рецепция на виз. Синтагма в 14 титула (позната в слав. ръкописна традиция като Кормчая), съставена вероятно от патриарх Евтихий (552–565, 577–582). Най-важните от разпорежданията в сборника уреждат отношенията на императора с Църквата. Върховенството на владетеля в светската и духовната юрисдикция (каквото е било положението във Византия) не е могло да не окаже влияние и върху С. и неговата политическа програма. Сред първите законодателни сборници, преведени в Б-я, е също т. нар. *Еклога* или „Избор на закони". Безспорно най-интересният законодателен паметник от тази епоха е Законъ сѹдныи людьмъ, познат в две редакции – първият бълг. писмен правен паметник след налагането на християнската религия.

Една от най-важните прояви на С. е изграждането на нова столица – Велики Преслав. Преместването на столицата

не е плод на случайно хрумване или на стремеж да се заличи едно внушително минало. Решението на княза безспорно е било свързано с пребиваването му в Константинопол и с осмислянето на ролята на престолния град в политическата идеология и практика на Византия. По всичко личи, че той е следвал действията на имп. Константин Велики (324–337) и че новата бълг. престолнина е в известен смисъл реплика на Константинопол. Очевидно *Преслав* в Симеоновите представи е трябвало да се превърне за българите в това, което за ромеите е бил Константинопол. Той е трябвало да стане символ на нова цивилизация, съперничеща на византийската. Ако тя е трябвало да бъде изменена в някои свои проявления, т. е. да бъде така адаптирана, че да стане по-достъпна и по-безопасна за българите, това се налагало да се осъществи преди всичко в областта на духовната култура. Тъкмо в тази сфера били положени най-много усилия. С. е организаторът на изключителна по своите резултати книжовна дейност. От неговото „мислещо общество" се раждат всички идеи, от неговия дворцов кръг излизат всички книги, които оставят трайни следи в културата на Б-я и на виз.-славянския свят. Разбира се, редом с него трябва да бъдат поставени Климент Охридски, *Наум Охридски* (макар и действали по-дълго в Охрид, те са съпричастни на преславския дух), Константин Преславски, *Йоан Екзарх*, *Черноризец Храбър*, презвитер *Григорий*, *Тудор Доксов* и много други неизвестни по име книжовници. През Симеоновия т. нар. Златен век литературата се обогатява с разнообразни творби от всички средновековни жанрове (вж. *Исторически съчинения*, *Охридско книжовно средище*, *Повести и разкази*, *Преводна литература*, *Преславско книжовно средище*, *Проповедническа литература*, *Химнография*).

Ръководейки изграждането на новата цивилизация, С. в никакъв случай не е могъл да пренебрегне нейната материална изява. Плиска и Преслав имат общ основен градоустройствен принцип (Вътрешен и Външен град). С това приликата се изчерпва. Докато Плиска обхваща територия от 23 км^2, новата столица е почти пет пъти по-малка; докато Плиска е столица на „варварска" Б-я, в която понякога се събира „целият въоръжен народ", Велики Преслав е християнска резиденция и неговите достойнства се крият другаде, на първо място – в архитектурата (гражданска и религиозна). Гражданската архитектура на Симеоновата столица се представя от Двореца (укрепителните съоръжения може да бъдат отнесени към друга архитектурна група), чиято основна характеристика е, че „той няма точен паралел сред паметниците на старобългарската архитектура" (Ст. *Ваклинов*). Първите храмове, построени в новата столица, принадлежат към архитектурния тип „елинистическа трикорабна базилика", но базиликалният тип църковни сгради, разпространени главно във виз. провинции, вече е бил изживян. Това обстоятелство, както и промените в литургичната практика довеждат до появата на нов тип сграда – кръстокуполната църква. Разкритите досега над 20 кръстокуполни църкви имат много общи белези (в строителния материал, градежа, конструктивните особености, декоративната система и др.), но в същото време може да бъдат разделени на три типологични групи. Сред тях особено място заема първата, условно наречена аристократична (църквите № 1 и № 2 в местността Аврадака, църква № 1 на Бял бряг, църквата на Мостич в Селище). Църквите от тази група са най-внушителни, най-близки до столичната виз. архитектура и са отговаряли най-добре на Симеоновите стремежи за създаване на „цивилизация в цивилизацията". Когато се представя религиозната архитектура на Велики Преслав, особено място тряб-

ва да бъде отредено на *Кръглата църква*, построена на стотина метра на юг от Двореца. Издигната преди 907 (според приписката на Тудор Доксов), тя е може би най-значителният архитектурен паметник от Симеоновото време с необичайно за бълг. архитектура композиционно решение (изящна ротонда с правоъгълен притвор и квадратен атрий), с изобилна вътрешна и външна декорация – паметник, който отразява най-изтънчените вкусове на епохата. В нея рефлектират вижданията и предпочитанията на С.; предназначена е да приютява владетеля и семейството му и най-висшите представители на аристокрацията и духовенството.

Една от най-ярките черти на цивилизацията, която гради С., е каменната пластика. Тя се отличава с многообразие на формите, богатство на орнаментиката, специфичност на функционалността (здрава връзка с архитектурата, почти без самостоятелен живот); това са някои от най-важните отлики на столичната скулптура (провинциалните паметници са твърде малко), която по технически похвати и идейно-художествени принципи следва общо взето развитието на европ. скулптура през периода на „варварските" нашествия и романското изкуство (тогава триизмерната скулптура постепенно губи своите позиции, релефът е значително по-разпространен, става все по-плосък и се оформя нов, орнаментален стил, в който човешкото и животинското изображение са под силното влияние на растителни мотиви) (вж. *Приложните изкуства* в България през IX–X век).

Широката строителна дейност, разгърнатата богата програма на архитектурна декорация, силният начален тласък в развитието на бълг. иконопис стават причина за появата на изключителен феномен, чиято стойност надхвърля бълг. граници и обвързва здраво името на Велики Преслав с изкуството на виз. общност през X в. – прочутата рисувана (художествена) *керамика*. Тя е навсякъде – като стенна декорация и подова настилка (вместо скъпите мрамори и още по-скъпите мозайки); в църквите и в жилищата под формата на икона (там замества сполучливо дървената живописна икона); на трапезата на преславските аристократи, където допълва скъпите златни и сребърни блюда. Плод на „ориенталска инспирация" (С. Манго) и на виз. посредничество, рисуваната керамика в бълг. условия става обект на истинска „художествена индустрия" и се превръща, макар и за кратко време, във важна съставка на източноправославното християнско изкуство. Заслугата за това е изцяло на Велики Преслав. Безспорно сред трите вида керамика специално място заема керамичната икона. Широкото разпространение на керамични икони (след последните открития в местността Тузлалъка наистина може да се говори за масова продукция) е една от най-важните изяви на бълг. изкуство в Симеоновата епоха. Засега са известни две школи и два типа икони: образец от манастира в Патлейна е прочутата икона на св. Теодор, докато откритите в Тузлалъка икони на апостолите Павел, Яков, Филип, Яков (Алфеев) и на евангелистите Марк и Лука представят масовото изкуство, което, за разлика от монументалната патлейнска икона, е било предназначено за бълг. дом.

Политическата идеология на С. е резултат от задълбочени познания върху виз. политическа действителност – идеите за божествения произход на имп. власт, за „вечната империя" и „вечния таксис" (ред) в света, както и от правилно осмисляне на положението на Б-я (новата идеология не би могла да бъде изградена на празно място; тя е рожба на бълг. действителност). Тази идеология носи силно изразен народностен характер, но можело да бъде реализирана само в международен план. Ето за-

Пратеници на цар Симеон връчват послание на имп. Лъв VI Философ. Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII–XIII в.

Угощение на цар Симеон в Цариград (горе). Българско нападение над ромеите (долу). Миниатюри от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, XIV в.

що от С. се изисквало умело и търпеливо изчакване на подходящия момент. Външната политика, която бълг. княз води през първите 20 г. от властването си, би могла да бъде характеризирана като пасивна, изчаквателна. Той не пропуска обаче да се възползва от всяка възможност за териториални придобивки, предимно отвъд бълг. югозападни граници. Тези действия на владетеля се изразяват в четири войни: през 894–896 (в основата на този конфликт е проблемът за тържището на бълг. търговци във Виз. империя; наричан е от някои учени „първата икономическа война“ в средновековна Европа); през 896–899 (българите успяват да затвърдят позициите си, завоювани в първия военен конфликт); в 901–902 и 914, когато С. се възползва от затрудненията на Византия, за да разшири границите на държавата си. Особено забележимо това става през 904, когато арабите нападат и разграбват Солун. Наистина българите не сполучват да овладеят града, но граничната линия между Б-я и Византия е установена на двадесетина километра от Солун (свидетелство за това е Наръшкият надпис).

Времето за решителни действия настъпва през лятото на 913, след 6 юни, когато умира виз. имп. Александър и престолът остава на осемгодишния син на Лъв VI – Константин VII Багренородни. В Константинопол избухват безредици и се появява претендент за трона. Невръстният василевс е рожба от четвъртия брак на Лъв VI (бракът не е признат от патриарх Николай I Мистик и правата на Константин VII са оспорени). Така империята е без всепризнат владетел, виз. общество се разделя на „николаисти“ (привърженици на Николай I Мистик) и „евтимисти“ (привърженици на неговия конкурент Евтимий). През 913 начело на войска С. се отправя срещу ромеите, без усилия достига до Константинопол и го обсажда. Обсадата е кратка и бълг. владетел започва преговори с регентството на малолетния Константин VII, оглавявано от възстановения на престола патриарх Николай I Мистик. Резултатите от преговорите удовлетворяват напълно българите: С. получава царска титла (чрез символично кръщение, извършено от патриарха) и споразумение за брак на негова дъщеря (името ѝ е неизвестно) с малолетния Константин VII и за „здрав мир, какъвто преди не е имало“ (по думите на Николай I Мистик). След тържествен обед с бъдещия си зет С. и неговата войска се завръщат в Б-я.

С. потегля на поход като княз и се завръща като цар. Според автора на Българския апокрифен летопис от XI в. „великия град Преслав той [Симеон] създаде и там, в него, прие царството...". Символичното коронясване е извършено във виз. столица. Но истинската, тържествената инвеститура става във Велики Преслав, който се превръща в столица на нова империя (царство). Актът е изисквал известни предварителни действия. С. е познавал добре виз. политическа идеология и нейния основен принцип на imperium и sacerdocium (по-късно на цар Калоян ще бъде заявено от Константинопол: „imperium sine patriarcha non staret", т. е. „царство (империя) без патриарх не бива"), добре е знаел, че истинската царска корона (в Константинопол Николай I Мистик използва собствения си епириптарий) той трябва да получи от ръцете на патриарх. Тази доктрина го задължава да осигури нов статус на бълг. църковен глава и той го постига. Как – не е известно (Роман Лакапин по-късно само го утвърждава). Вероятно през есента на 913 в бълг. столица става интронизирането на първия бълг. патриарх и коронацията на първия бълг. цар.

Споразумението за междудинастичен брак открива пътя на С. към желаната цел. Поради малолетието на Константин осъществяването на брака осигурявало на бълг. цар особена позиция: не само тъст (това само по себе си било постижение, но не решавало проблема), но и василеопатор – персонална длъжност, създадена от имп. Лъв VI (886–912) за неговия тъст; това било необходимото стъпало за С. да поеме регентството на невръстния си зет, което скоро можело да му донесе титлата на съимператор (συμβασιλεύς); от нея крачката до титулярен василевс и автократор била съвсем малка.

Но в Константинопол очевидно не приемали намеренията на С. Към края

Цар Симеон разгромява византийската армия при р. Ахелой. Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII–XIII в.

на 913 е извършен преврат, в резултат на който начело на регентския съвет застава императрицата майка Зоя (действията на Николай I Мистик веднага са ограничени само в Църквата). Новото регентство се отказва от споразуменията, сключени с бълг. цар. С. можел да се опита да постигне целта си с последното средство – войната. В неговите действия от 913 до 927 могат да бъдат разграничени ясно (те са свързани с положението в Константинопол) два периода.

През първия период (914–919/920) С. се стреми да принуди Зоя и нейните приближени да се откажат от позициите си и да приемат договора от 913. За петшест години бълг. цар без особени усилия става неоспорван господар на Балк. п-в с изключение на Константинопол и подстъпите към него. Неговите войски обхождат почти свободно Македония (Солунско) и Адриатическото крайбрежие, превземат Адрианопол (914), който е ключ към виз. столица, нанасят катастрофално поражение на ромейските войски край р. Ахелой (917), нахлуват в Елада и разрушават гр. Тива (918). С. налага в Сърбия, която виз. дипломация иска да спечели, протежето си Павел Бранович (917). Империята отдавна не била изпадала в такова критично положение и С. бил близо до осъществяването на своята цел. Но нов преврат в Константинопол променя обстановката. През 919 арменецът Роман Лакапин,

друнгарий на флота, успява да отстрани Зоя от управлението на империята, омъжва дъщеря си Елена за Константин VII Багренородни (тогава 15-годишен) и се сдобива с титлата василеопатор. На 24 септ. 920 той вече е кесар, а на 17 дек. 920 – съимператор.

С. не признава законността на новия ромейски василевс и не закъснява да оспори твърдението на Николай I Мистик, „че не без волята Божия е връчил нему [на Роман Лакапин] скиптъра на царството", както и да отправи протест в Константинопол, изисквайки да се отнеме на Роман I Лакапин императорското достойнство. Но протестите му са напразни и само дават възможност на Николай I Мистик да брани легитимността на узурпатора (в писмата си патриархът обвинявал Зоя за нарушаването на „здравия мир", но и дума не ставало за връщане към споразуменията от 913). Нещо повече, на С. вече се предлага да се сроди с Роман I Лакапин или като даде дъщеря си за неговия син, или като ожени своя син за неговата дъщеря. За бълг. цар това било абсолютно неприемливо; оставала само една възможност – войната. Но в Константинопол вече имало решителен и опитен като политик и военачалник василевс, който трудно можело да бъде принуден да се откаже от постигнатото (през 921 Роман I Лакапин провъзгласява за съимператор най-големия си син Христофор, а през 924 такова достойнство получават и по-малките му синове Стефан и Константин). Въпреки това С. отново започва военни действия.

През пролетта на 921 бълг. войски се отправят към Константинопол и близо до Златния рог нанасят поредното тежко поражение на ромеите. Но и този път С. не могъл да се възползва от победата си, тъй като в неговия тил се раздвижват сърбите, подбуждани от византийците. През 922 кампанията е повторена, превзет и опустошен е гр. Виза. Решен да овладее Константинопол, С. знае много добре, че без флот това е невъзможно, затова търси съюзник в лицето на арабите (на първо време се обръща към Фатимидите, които господствали над Египет и Северна Африка, а след това – и към Багдад). Но до съюз не се стига, главно поради намесата на виз. дипломация. През 924 се случва нещо необичайно в междудърж. отношения: среща между цар С. и имп. Роман I Лакапин. Тя става на 9 септ. на специално приготвена платформа край морския бряг при Космидион (близо до Златния рог). С. е придружен от многобройна и бляскава свита, която го приветства на грц. език като василевс; и той, и Роман I Лакапин произнасят речи, отнасят се много любезно един към друг, но до съществен резултат не се стига. Срещата все пак е показателна – не е изключено идеята за нея да е на Роман I Лакапин, който е търсел уреждането на конфликта с всички възможни средства. Може би С. е предложил подялба – Балканите за Б-я, Мала Азия за ромеите (подобен намек се среща в едно от писмата на Роман I Лакапин).

През следващите три години С. е принуден да насочи вниманието си към северозападните земи на Балк. п-в, откъдето под въздействие на византийците от време на време възникват проблеми за могъщия бълг. владетел. През 924 той е принуден да разреши окончателно конфликтите със Сърбия, като я превръща в бълг. провинция. Скоро след това, вероятно през 926, С. търси съдействието на Рим, но изворите са недостатъчни, за да се определят възможните преговори и тяхната основна цел. През 927 бълг. войска, изпратена в Хърватско, претърпява тежко поражение. Под въздействието на тази вест С. умира, вероятно от сърдечен удар.

Управлението на С. е без съмнение най-блестящата епоха от историята на средновековна Б-я – време на духовно извисяване, на интелектуален взрив, на политическа мисъл, която има европ.

измерения. Тогава се ражда и развива преславската цивилизация, чиито основни характеристики са: забележителна книжовна култура, която не само преобразява страната, но и въздейства извън нейните граници (на първо време в Киевска Русия) и осигурява приобщаването на част от слав. свят към виз. цивилизация в нейната бълг. адаптация; висока материална култура, която бързо превръща малкото селище Преслав във великолепната столица Велики Преслав; политическа идеология (pax Symeonica) и нейната институционализирана рожба – славянско царство, политически и духовен модел, който се повтаря през XIV в. в Сърбия (за твърде кратко време) и през XVI в. в Московска Русия.

Лит.: Палаузов Сп. Век болгарского царя Симеона. СПб., 1852, 8+166 с. (същото на бълг. ез.: Палаузов Сп. Векът на българския цар Симеон. – В: Палаузов Сп. Избрани произведения. 1. С., 1974, с. 87–202); Дринов М. Южные славяне и Византия в X веке. – ЧОИДР, 1875, 3, отд. 3, с. 1–152 (същото в: Дринов М. Избрани съчинения. 1. С., 1971, с. 435–467); Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. От славянизацията на държавата до падането на първото българско царство (852–1018). С., 1927, с. 278–515 (фототипно изд. С., 1994); Златарски В. Н. Държавно-политическите идеи на цар Симеона. – ЛБАН, 12, 1928–1929 (1931), с. 194–207; Иречек К. История на българите. С., 1929, с. 112–121; България 1000 години. 927–1927. С., 1930, 1023 с.; Мутафчиев П. История на българския народ. 1. С., 1943, с. 271–320; Sergheraert G. Syméon le Grand (893–927). Paris, 1960, 197+6 p.; Войнов М. Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон. – ИИИ, 18, 1967, с. 147–202; Острогорски Г. Историја Византије. Београд, 1969, с. 253–258; Божилов Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894–896). – Военно-исторически сборник, 40, 1971, 6, с. 20–33; Obolensky D. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453. London, 1971, p. 104–115; Σταυρίδου - Ζαφράκα Ἀ. Ἡ συνάντηση Συμεὼν καὶ Νικολάου Μιστικοῦ (Αὔγουστος 913) στὰ πλαισία τοῦ Βυζαντινο-βουλγαρικοῦ ἀνταγονίσμου. Θεσσαλονίκη, 1972, 130 p.; Toynbee A. Constantine Porphyrogenitus and His World. Oxford University Press, 1973, p. 9, 29, 62, 79, 93, 104–106, 146, 336, 339, 340, 360, 366, 367–369, 374, 380, 385, 453, 457, 458, 461, 481–482, 498–499, 520, 685–686, 688; Browning R. Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study accross the Early Medieval Frontier. London, 1975, p. 56–69; Иречек К. История на българите. С поправки и допълнения от самия автор. С., 1978, с. 179–196; Божилов Ив. Цар Симеон и Златният век на средновековна България. – ИП, 36, 1980, 1, с. 5–22; Božilov I. A propos des rapports bulgaro-byzantins sous le tzar Syméon (893–912). – Bbg, 6, 1980, p. 73–81; [Божилов Ив.]. България при цар Симеон. 1. Външнополитически отношения. – В: История на България. 2. С., 1981, с. 278–296; Историја српског народа. 1. Београд, 1981, с. 156–160; Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983, 222 с.; Fine J. V. A., Jr. The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century. Ann Arbor, 1983, p. 132–158; Božilov I. Preslav et Constantinople: dépendance et indépendance culturelles.– In: The 17th International Byzantine Congress. Major Papers. New Rochelle–New York, 1986, p. 429–446+20 fig.; Božilov I. L'idéologie politique du tsar Syméon: pax Symeonica. – Bbg, 8, 1986, p. 73–89; Λουγγή Τ. Ἐπισκόπηση Βυζαντινὴς ἱστορίας, 324–1204. Ἀθήνα, 1989, p. 215–217; Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople. 1. Les actes des patriarches. 2–3. Les regestes de 717 à 1206. Par V. Grumel. 2 éd. revue et corigée par J. Darrouzès. Paris, 1989, No. 627, 628, 629, 631, 649, 691, 694, 695, 696, 697, 720, 721, 727, 731, 738, 739, 740, 746, 747, 751, 752, 753, 754, 755, 756, 757, 760, 767; Oikonomidès N. Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare en IXe siècle. – In: Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. 2. VIIe–XVe siècle. Paris, 1991, p. 241–248; Καραγιαννόπουλος Ἰ. Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικές συγκρούσεις ἐπὶ Συμεών. – Βυζαντιακά, 11, 1991, p. 23–46; Божилов Ив. Преславската цивилизация. – В: Преслав. 4. С., 1993, с. 33–47; Божилов Ив., В. Мутафчиева, К. Косев, А. Пантев, Ст. Грънчаров. История на България. С., 1993, с. 49–60 (2 изд. С., 1994; 3 изд. С., 1998, с. 39–46); Рънсиман Ст. История на първото българско царство. С., 1993, с. 113–144; Karayannopulos J. Les causes de luttes entre Syméon et Byzance: Un réexamin. – В: Сборник в чест на академик Д. Ангелов. С., 1994, с. 52–64; Мутафчиев П., В. Мутафчиева. История на българския народ. От наченките на човешкия живот по нашите земи до българското Възраждане. С., 1995, с. 136–158; Οἰκονομίδης N. Ὅρος Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων. – In: Βυζαντινή Μακεδονία 324–1430 μ. Χ. Θεσσαλονίκη, 1995, p. 239–242; Божилов Ив. От „варварската" държава до царството. България от средата на IX в. до първите десетилетия на X в. 2. Християнският модел. Преславската цивилизация. – В: Божилов Ив. Седем етюда по средновековна история. С., 1995, с. 94–129; Божилов Ив. Българите във Византийската империя. С., 1995, с. 173–179, № 16–29;

1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, 319 с.; 2. Шумен, 1995, 369 с.; Божилов Ив. Културата на Средновековна България. С., 1996, с. 95–142; Острогорски Г. Автократор и самодържец. – В: Острогорски Г. Сабрана дела. 4. Београд, 1996, с. 303–318; Острогорски Г. История на византийската държава. С., 1998, с. 348–356; Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893–927): от „варварската" държава до християнското царство. – В: Божилов Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. С., 1999, с. 229–270; Оболенски Д. Византийската общност. Източна Европа. 500–1453. С., 2001, с. 140–157.

Иван Божилов

СИМЕО̀Н ЛОГОТЀТ (Συμεὼν Λογοθέτης), Симеон Метафраст (Συμεὼν Μεταφράστης) (неизв. – ок. 1000) – виз. хронист и агиограф. Роден в Константинопол. По време на имп. Никифор II Фока (963–969), Йоан I Цимисхий (969–976) и Василий II Българоубиец (976–1025) е логотет, в края на живота си става монах, по времето на Михаил Псел (1018 – ок. 1078 или 1096) вече е канонизиран. Паметта му се чества на 27 ноем. Житие и служба за него написва Михаил Псел.

Литературното наследство на С. Л. е богато и недостатъчно проучено. Главно място в него заемат Хроника за периода от 842 до 948 и агиографските му произведения, обединени в прочутия многотомен Метафрастов Менологий. Останалите му творби са: цикъл от канони (в минеите), няколко стихири, стихове за душата, стихотворен синаксар за Разпятие Христово, дванадесетосричници за Въплъщението; еклоги (нравоучителни слова извлечения от съчиненията на Василий Велики, Йоан Златоуст и Макарий Велики), една реч за плача на Св. Богородица над гроба на Спасителя и 25 писма.

След дългогодишни спорове по въпроса, дали авторът на Хрониката (според заглавието ѝ Симеон Логотет и Магистър) е идентичен с автора на минейните жития (Симеон Метафраст), се налага мнението, че става дума за един и същ книжовник. Колебанието се дължи, от една страна, на хронологическото несъответствие между Симеон – автор на Житието на св. Теоктиста от началото на X в., и Симеон – автор на Хрониката, живял по-късно през същия век.; от друга страна, Хрониката е написана на език, близък до народния, и с твърде нериторичен стил, докато житията са образец на литературно майсторство. Първото обстоятелство е обяснено още от В. Г. Василевски (1880), който стига до извода, че Житието на св. Теоктиста е дело на друг автор, а Симеон Логотет и Метафраст е живял наистина през втората половина на X в. Това мнение споделят почти всички учени след него; за А. П. Каждан обаче въпросът остава открит.

Първоначално минеите на С. Л. са били в 10 тома, от които 8 са били за месеците от септ. до дек., един – от ян. до апр. и един – от май до авг. Текстовете са 148, посветени са само на празниците на светците (освен деня на акатиста и речта на Константин VII за пренасянето на Едеската икона на Христос); 122 от тях са за първите четири месеца. Господските и Богородичните празници не са обхванати – те навярно са влизали в панегириците. В един ден се отбелязва паметта само на един светец. Текстовете са създадени по три начина: в малък брой случаи съществуващият текст се включва без промени; няколко жития на светци от X в. може би са написани, поне отчасти, от самия С. Л.; най-голям е броят на метафразите, т. е. на обработените стари текстове. Истор. основа на житията е допълнена или съкратена според нормите за уравновесеност и хармония, характерни за вкуса на образования византиец. Въпреки изящния си стил житията в Симеоновия Менологий са разбираеми за най-широк кръг читатели, с което се обяснява изключителната им популярност и голямото им разпространение в стотици ръкописи – преписи,

преработки, редакции и смесване с други минеи. Поради високите си литературни достойнства, обема на обхванатия материал и огромното му разпространение извършеното от С. Л. е известно като „Метафрастова реформа". Метафрастовата редакция на житията става основна във византийското и съответно в слав. богослужение.

Много по-сложни са текстологическите проблеми, които поставя Хрониката на С. Л. Ръкописната ѝ традиция е изключително богата, но твърде сложна; съществуват многобройни редакции, които невинаги са надписани с името на С. Л. Като автори на Хрониката се сочат Лъв Граматик, Теодосий Мелитински, Юлий Полидевк. Тези редакции, смятани от някои изследователи дори за отделни съчинения, възхождат към анонимна хроника, условно наричана Epitome, която стига до VII в. Това ядро е продължавано веднъж до 842 и втори път до 948. Именно към последната допълнителна част има отношение и произведението на С. Л., известно и като Georgios Continuatus. В някои преписи на мястото, където свършва текстът на Георги Монах, известен и като *Георги Амартол*, има приписка, че продължава Логотет. Още Василевски в 1895 изяснява, че споменатите хроники са сродни помежду си и са свързани с името на Логотета – именно С. Л. продължава текста на Георги Амартол за периода от 842 до 948. Писал го е преди 963. Произведението му се дели на три части, доста различни по характер и ръкописна традиция. Първата част, която обхваща 842–886 – времето на имп. *Михаил III* (842–867) и *Василий I* Македонянин (867–886), има три редакции, най-старата и най-добрата от които е в основата на слав. превод. Помежду си те се различават твърде много, някои важни факти са пропуснати в едната от тях, първоизточниците им са с различна насоченост. Така например на фона на доброжелателното отношение на С. Л. към патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) се открояват няколко пасажа, които го характеризират рязко отрицателно – те са заети навярно от недостигнал до наше време антифотиански памфлет, следи от който има и в Житието на патриарх *Игнатий* (847–858, 867–877). Втората част – за 886–913, управлението на имп. Лъв VI Философ (886–912) и Александър (912–913), е много по-еднородна. В основата ѝ лежи извор с аналистичен характер и е налице добра хронология. В нея се посочват чудеса, знамения и странни природни явления, което говори за съвършено друг тип първоизточник, от простонароден тип. Третата част – 913–948, времето на имп. Константин VII Багренородни (913–959) и Роман I Лакапин (920–944), е съставена върху собствени наблюдения на С. Л., който явно е бил много благосклонен към Роман I Лакапин и не симпатизира на Македонската династия. Хрониката на С. Л. още не е изцяло издадена. За най-близки до оригинала се смятат текстът, запазен под името на Теодосий Мелитински, и текстът на слав. превод.

Хрониката на С. Л. съдържа много и първостепенни по значение сведения за историята на Б-я, напр. за похода на имп. Никифор I Геник (802–811) срещу хан Крум (803–814) през 811 (в някои редакции; разказът се среща и самостоятелно), за някои събития около покръстването на бълг. княз *Борис I* (852–889) и страната, за началните години от управлението на цар *Симеон* (893–927), и др. Фр. *Дворник* предлага отговор на интересния въпрос, защо С. Л. не съобщава нищо за мисиите на Константин-Кирил и Методий. Според него, от една страна, хронистът е живял цял век след тях, а от друга, покръстването на Б-я, което става непосредствено след началото на главната им мисия – Моравската, затъмнява изцяло това събитие.

До наше време е достигнал и слав. превод на Хрониката на С. Л. Той е осъществен в Б-я, най-вероятно в края на

XIV в. Запазен е в молдовски ръкопис от 1637, сега в РНБ, F IV, № 307. Първата част на ръкописа съдържа Хрониката на С. Л., а втората – нейно продължение, стигащо до времето на имп. Роман Диоген (1068–1071) и направено въз основа на Хрониката на Йоан Зонара. Бълг. превод, работен по стар и надежден извод, е един от най-важните текстове за реконструирането на първоначалната Хроника на С. Л.

Изд.: Symeon Magister [Pseudo-Symeon]. Annales. Ed. I. Bekker. Bonn, 1838 (същото в: PG, 109, col. 663–822); Leonis Grammatici. Chronographia. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1842, p. 1–228 (същото в: PG, 108, col. 1037–1164); Theodosius Melitenus. Chronographia. Ed. Th. L. F. Tafel. München, 1859, p. 143–238; Georgius Monachus. Vitae recentiorum imperatorum. – PG, 109, col. 823–984; Sermones viginti quatuor de moribus per Symeonem Magistrum et Logothetam selecti ex omnibus operibus sancti patris nostri Basilii archiepiscopi Caesareae Capadociae. – PG, 32, col. 1115–1382; Notitia scriptorum Symeonis Metaphrastae (Leonis Alatii. De scriptis Symeonis Metaphrastae diatriba). – PG, 114, col. 19–147; De auctoritate et testimonio Metaphrastae. – PG, 114, col. 158–184; Sermones de moribus viginti quatuor. – PG, 114, col. 217–224; Cursus epistolae. – PG, 114, col. 227–236; Epitome canonum. – PG, 114, col. 235–292; Vitas sanctorum a Symeone Metaphraste scriptas (catalogus). – PG, 114, col. 293–304; Litizica C. Poesia religiosa byzantina. Bucarest, 1899, p. 51–61; Epistolae. – In: Εὐστρατιάδης Σ. Ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 10, 1933, p. 26–38.

Лит.: Sapientissimi Pselli encomium in Metaphrastem dominum Symeonem. – PG, 114, col. 183–200; Mensis novembris die XXVIII. Commemoratio s. patris nostri Symeonis Logothetae qui et Metaphrastes. Officium a Psello compositum. – PG, 114, col. 200–218; Hirsch F. Byzantinische Studien. Leipzig, 1876, p. 89–115, 303–355; Васильевский В. О жизни и трудах Симеона Метафраста. – ЖМНП, 212, 1880, с. 379–437; Малышевский И. И. Логофет Феоктист, покровитель Константина Философа. – ТКДА, 28, 1887, 1, с. 265–297; Васильевский В. Хроника Логофета на славянском и греческом. – ВВр, 2, 1895, с. 78–151; Шестаков С. Парижская рукопись хроники Симеона Логофета. – ВВр, 4, 1897, с. 167–183; De Boor C. Die Chronik des Logotheten. – BZ, 6, 1897, p. 233–284; Delehaye H. Les ménologes grecs. – AB, 16, 1897, p. 311–329; Ehrhard A. Die Legendensammlung des Symeon Metaphrastes und ihr ursprünglicher Bestand. – In: Festschrift zum 1100-jährigen Jubiläum des deutschen Campo Santo in Rom. Freiburg, 1897, p. 46–82; Ehrhard A. Symeon Metaphrastes und die griechische Hagiographie. – Römische Quartalschrift, 11, 1897, p. 531–553; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453). München, 1897, p. 358–365; Lambros S. Zu Symeon Magister. – BZ, 6, 1897, p. 506–508; Шестаков С. О рукописях Симеона Логофета. – ВВр, 5, 1898, с. 19–62; Delehaye H. Le ménologe de Métaphraste. – AB, 17, 1898, p. 448–452; De Boor C. Weiteres zur Chronik des Logotheten. – BZ, 10, 1901, p. 70–90; Срезневский В. И. Симеона Метафраста и Логофета описание мира от бытия и летовник, собран от различных летописець. Славянский перевод хроники Симеона Логофета с дополнениями. СПб., 1905, 16+240 с. (reprint: V. I. Sreznevskij. Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logotheta. With an Introduction in Russian by G. Ostrogorsky and a Preface in English by I. Dujčev. London, 1971); Serruys D. Recherches sur l'Épitomé (Théodose de Mélitène, Léon le Grammairien, Syméon Logothète etc.). – BZ, 16, 1907, p. 1–51; Златарски В. Н. Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – СбНУ, 24, 1908, с. 1–161; Кекелидзе К. Симеон Метафраст по грузинским источникам. – ТКДА, 51, 1910, 1, с. 172–191; Bury J. B. A History of the Eastern Roman Empire (from the Fall of the Irene to the Accession of Basil I). 802–867. London, 1912, p. 355–359, 456–459; Jugie M. Sur la vie et les procédés littéraires de Syméon Métaphraste. – Echos d'Orient, 26, 1923, p. 5–10; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 176, 187, 280; Εὐστρατιάδης Σ. Συμεὼν Λογοθέτης ὁ Μεταφραστής. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 8, 1931, p. 47–65; Острогорский Г. Славянский перевод хроники Симеона Логофета. – Seminarium Kondakovianum, 5, 1932, p. 17–37 (на сръбски език в: Сабрана дела Георгија Острогорског. 3. Београд, 1970, с. 270–295); Vasiliev A. A. Histoire de l'empire Byzantin. 1. Paris, 1932, p. 481; Grégoire H. Un nouveau fragment du „Scriptor incertus de Leone Armenio". – Byzantion, 11, 1936, p. 417–427; Бешевлиев В. Новият извор за поражението на Никифора I в България през 811 г. – ГСУифф, 33, 1937, 2, с. 1–8; Дуйчев Ив. Нови житийни данни за похода на император Никифора I в България през 811 г. – СпБАН, 54, 1937, с. 147–186; Ehrhard A. Überliefeung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. 2. Leipzig, 1938, p. 306–709; Zilliacus H. Zur stilistischen Umarbeitungstechnik des Symeon Metaphrastes. – BZ, 38, 1938, p. 333–350; Χριστοφιλόπουλος Α. Π. Ἡ „κανονικὴ σύνοψις" καὶ ὁ Συμεὼν ὁ Μεταφραστής. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 19, 1949, p. 153–157; Jenkins R. J. H. The Supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evi-

dence of the Pseudo-Symeon. – Speculum, 24, 1949, p. 403–406; Vasiliev A. A. The Second Russian Attack on Constantinople. – Dumberton Oaks Papers, 6, 1951, p. 161–225; Τομαδάκης N. B. Εἰς Συμεῶνα τὸν Μεταφραστήν. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 23, 1953, p. 113–131; Colonna M. E. Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. 1. Storici profani. Neapel, 1956, p. 70–71, 81–82, 124–126; Halkin F. Bibliotheca hagiographica graeca. 2. Bruxelles, 1957, No. 1675; Moravcsik Gy. Byzantiniturcica. 1. Berlin, 1958, p. 500–502, 515–518; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 570–575; Каждан А. Хроника Симеона Логофета. – ВВр, 15, 1959, с. 125–143; Karlin-Hayter P. Études sur les deux histoires du règne de Michel III. – Byzantion, 41, 1971, p. 451–496; Markopoulos A. Encore les Rôs-Dromitai et le Pseudo-Syméon. – JÖB, 23, 1974, p. 89–99; Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. 1. München, 1978, p. 354–357; Добрев Ив. Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 16–38; Halkin F. Novum auctarium Bibliothecae hagiographicae graecae. Bruxelles, 1984, p. 263–264; Златанова Р. Хрониката на Симеон Логотет и отношението ѝ към реформата на търновските книжовници. – В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, с. 204–222; Кенанов Д. Симеон Метафраст и Търновската книжовна школа. – В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, с. 26–36; Zlatanova R. Zur Sprache der alten bulgarischen Übersetzungschroniken. (Die Chronik des Symeon Metaphrastes und Logothetes). – In: Festschrift für Wolfgang Gesemann. 1. Beiträge zur Bulgaristik. Neuried, 1986, p. 329–350; Кенанов Д. Симеон Метафраст и старобългарската литература. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане. С., 1987, с. 85–90; Кенанов Д. Молитви на Симеон Метафраст в старобългарски превод. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 59–71; Кенанов Д. Метафрастовото житие на св. Николай Мирликийски. – Трудове на Великотърновския университет. Годишник на Православния богословски факултет, 1, 1991–1992 (1994), с. 75–112; Dummer J. Symeon Metaphrastes und sein hagiographisches Werk. – Byzantinische Forschungen, 18, 1992, p. 127–136; Кенанов Д. Метафрастовото житие на св. Симеон Стълпник. – В: Език и свят. Съвременна филологическа проблематика. 2. Литературознание. Пловдив, 1995, с. 291–296; Кенанов Д. Метафрастика. Симеон Метафраст и православната славянска агиография. Велико Търново, 1997, 224 с.; Кенанов Д. Симеон Метафраст и его славянские последователи. – ТОДРЛ, 50, 1997, с. 668–676.

Елена Велковска

СИМЕÒНОВ СБÒРНИК ОТ 1073 – вж. *Изборник от 1073.*

СИМЕÒНОВ СБÒРНИК ОТ 1076 – вж. *Изборник от 1076.*

СИНÀЙСКИ ГЛАГОЛÌЧЕСКИ ПАЛИМПСÈСТ, Синайски фрагмент – откъс от старобълг. изборно евангелие, преписано през втората половина на XI в. в Югозападна Б-я. Запазен е като долен текст в кирилски конволют, съставен от три части: древноруски праксапостол (л. 1а–44а), среднобълг. добавка от прокимен, стихира и алелуйарий от XII в. (II колонка на л. 44 б и л. 45 а-б), руска добавка с Въпроси и отговори (л. 46 а-б). Кодексът (81 л.) се съхранява в Синайския манастир „*Света Екатерина*“ под № 39 по описа на К. Кларк. Глаголическият текст се намира на л. 45 а-б от среднобълг. част. Всяка страница е съдържала по 24 реда.

С. г. п. е открит в 1971 от М. *Алтбауер* и Х. Г. *Лънт*; първото научно съобщение прави Алтбауер през 1979. Текстът в кирилска транслитерация с разночетения по Зогр. ев., Мар. ев., Сав. кн., Остромировото евангелие и Поп-Йоановото евангелие е издаден през 1980 от Ф. В. *Мареш*. Изданието е съпроводено с изследване от Алтбауер и Мареш. Приложени са и снимки на ръкописа. Ново разчитане предлага Х. Кох (1983), а Б. *Велчева* анализира палеографските и правописните особености на палимпсеста (1999).

Запазеният глаголически откъс е от месецословната част на апракоса: четиво за 8 ноем. – Събор на архистратиг Михаил и останалите безплътни сили (Мт 13: 24–30, 36–43), и четиво за 4 дек. – мъченица Варвара (Мк 5: 24–34). Съхраненият текст на места е нечетлив. В текстово отношение С. г. п. стои най-близо до Асем. ев. Носовките се употребяват навсякъде на етимологичните си места, само след ⷪ и ц ѧ се заменя с ѫ.

Слабите ерови гласни последователно се пазят. Правописът е едноеров, с ъ (Велчева). Обратната замяна не е установена. Засвидетелствана е само една силна ерова позиция, като при нея ь е преминал в е: шедъше (12а.). Епентетично л се пази. В морфологично и синтактично отношение не са установени отклонения от старобълг. езикови норми.

Лит.: Checklist of Manuscripts in St. Catherine's Monastery, Mount Sinai, Microfilmed for the Library of Congress, 1950. Prepared by K. W. Clark. Washington, 1952, p. 21; Altbauer M. Slavic Manuscripts and Their Study in Israel and Sinai. – Полата книжовност, 2, 1979, с. 6–10; Altbauer M., F. V. Mareš. Fragmentum glagoliticum evangeliarii palaeoslovenici in codice Sinaitico 39 (palimpsestum). – Anzeiger der philologisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 117, 1980, p. 139–152; Altbauer M., F. V. Mareš. Das Palimpsest-Fragment eines glagolitischen Evangeliars im Codex Sinaiticus 39. Ein neues altkirchenslavisches kanonisches Denkmal. – Wiener slavistischer Almanach, 7, 1981, p. 253–258; Koch Ch. Anmerkungen zum Fragmentum Sinaiticum. – ZSPh, 43, 1983, p. 6–27; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 102–107.

Екатерина Дограмаджиева

СИНА̀ЙСКИ ЕВХОЛО̀ГИЙ, Синайски молитвослов, Синайски молитвеник, Синайски требник, Синайски служебник – старобълг. глаголически ръкопис от края на X – началото на XI в. Съдържа служебник, требник и епитимийник. Съставен е в Б-я от различни части, преведени по различно време, на различно място, от различни преводачи, от различни езици – гръцки, латински, старобаварски, и от оригинални старобълг. творби. Архетипът му възхожда към края на IX в. и е пряко свързан с *Моравската мисия* на Константин-Кирил и Методий и техните ученици. С. е. е единственият оцелял представител на старобълг. евхологична традиция от периода IX–XI в., която се е оформила под прякото въздействие на виз. литургични образци, но отразява и влияние от страна на лат. източници. Поради своеобразния си състав и езиков характер паметникът е автентично свидетелство за проучването както на виз.-слав. взаимоотношения в областта на богослужението, така и на старобълг. книжнина и старобълг. език.

С. е. е открит в манастира „*Света Екатерина*“ на Синайския п-в през 1850 от архимандрит *Порфирий Успенски*. През 1975 в манастира са намерени нови глаголически ръкописи, сред които Й. *Тарнанидис* идентифицира още 28 листа от този паметник. Днес от С. е. са запазени 137 пергаментни листа: 133 в манастира „Св. Екатерина“ (стара част Sin. Slav. Ms37 и нова част – 1/N) и 4 в Санкт Петербург; от последните четири два отнася в Русия Порфирий Успенски през 1850 (дн. в РНБ, сигн. Глаг. 2), един – Н. П. Крилов през 1853 (дн. в БАН, сигн. 24.4, 8) и един — Н. П. Кондаков през 1881 (дн. в РНБ, сигн. Глаг. 3).

Цялостно издание на първоначално откритата част на С. е. в кирилска транслитерация осъществява Л. *Гайтлер* (1882). Ново транслитерирано на кирилица издание с коригиран прочит на текста, с критически апарат, с паралелни грц. текстове и френски превод прави Я. *Фръчек* (1933, 1939). Образцово е изданието в два тома на Р. *Нахтигал* – фототипна репродукция на глаголическия ръкопис (1941) и кирилска транслитерация на текста с разночетения по слав. и грц. молитвослови, коментарни бележки и показалци за съкращенията, чуждите имена и библейските цитати (1942). Трудът на Нахтигал е преиздаден през 1987 от Т. Лайсет. Указател на словоформите в паметника прави Ст. *Слонски* (1934). Частта, станала известна по-късно, е издадена от Тарнанидис (1988). Той анализира всестранно новите фрагменти кодикологически, палеографски, текстово и установява, че те са цяла тетрада и 20 отделни листа, на места повредени. Откъслеците се отнасят към три различ-

ни части на първоначалната книга. Листове 1r–5v спадат към началото на кодекса – служебника, и съдържат молитви за вечернята, утринната с часовете на т.нар. Песенно последование според древната цариградска традиция. Листове 5r–12v са от требника и включват молитви за различни случаи – срещу земетресение, страх, бездъждие; две дяконски ектении и молитви за освещаване на водата на празника Богоявление. Листове 13r–28v са от края на евхология и съдържат богослужебни четива от Апостола и Евангелието за различни празници.

Органичната връзка между старата и новата част поставя нови изследователски задачи – за общия обем на първоначалната ръкописна книга, за структурата, източниците за компилиране и отношението към виз. евхологии. След публикацията на Тарнанидис интензивните проучвания на М. Аранц, И. *Шевченко*, Г. Минчев, Е. Велковска, М. Шнитер, Х. *Миклас*, Е. *Дограмаджиева* и др. дават възможност да се реконструират вероятният състав и подредбата на службите и молитвите, да се проследи формирането на старобълг. литургичен комплекс в зависимост от виз. образци от цариградски или провинциален (итало-грц. или палестински) тип. Сравненията с редица грц. евхологии и особено с издадените от С. Паренти и Велковска (Barb. Gr. 336 от VIII в.) и от Г. Пасарели (от Гротаферата GB 7 от X в.) – и двата от итало-грц. произход, подкрепят извода, че С. е. представлява сложна компилация на основата на стар кирило-методиевски протограф и по-късни провинциални допълнения. Според Тарнанидис първоначалният ръкопис е включвал ок. 298 листа (36 тетради по 8 листа и 1 тетрада с 10 листа). Днес липсват части от началото, средата и края на книгата. В изданията на Гайтлер, Фръчек, Нахтигал и Лайсет най-напред е публикуван требникът, който започва от

Синайският евхологий,
края на X– началото на XI в.

20-ата тетрада с края на Чина за Богоявление и завършва с богослужебното евангелско четиво от Мт 22: 2–14, а след това – служебникът. Новите открития обаче позволяват съставът на ръкописа да се възпроизвежда в следната вероятна последователност. В началото на книгата е служебникът, както и в повечето грц. евхологии от тази епоха. Той включва литургиите на св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст, запазени само фрагментарно. От последованието на денонощния богослужебен цикъл със сигурност са идентифицирани само молитви за вечерня, утринна, III и VI час. Те също устойчиво присъстват и във виз. литургична традиция. Следват двете дяконски ектении и молитвите за различни случаи от новооткритата част, които предхождат последованието за

водосвет. С фрагмента от Чина за Богоявление започва требникът (Нахтигал 1r–106v). След това — Молитва на постриженние власомъ и Молитва на братотвореннie, които в по-късни слав. ръкописи се разраствaт в самостоятелни последования. Следва обширен и разнообразен цикъл с молитви за различни случаи от религиозната и битовата практика на християните, като молитва за сеитба, при садене на лоза, за богослов над нов дом и др. Ясно обособена и тематично свързана група в поредицата образуват молитвите над болни. Отделни чинопоследования имат Чин за Петдесетница (Нахтигал 59v–66r), Изповедният чин (Нахтигал 66v–80r), Чин за встъпване в монашество (Нахтигал 80v–102r). След него се разполага пенитенциалът Заповѣдн стыхъ отць, който съдържа казуси и санкции на църковното законодателство относно покаянната дисциплина на духовните лица и миряните (Нахтигал 102r–105v). Известната засега финална част включва апостолски и евангелски четива за различни празници (Нахтигал 105v–106v). Новооткритата част добавя към нея богослужебни четения за петата седмица на Великия пост. По своя състав С. е. се откроява като типичен представител на архаичната виз.-слав. традиция на *Евхология*, който обединява общественото (служебник) и частното (требник) богослужение. В по-късната слав. практика Служебникът и Требникът се обособяват като самостоятелни книги.

По въпросите, кога и въз основа на какви източници е създаден С. е., има различни становища. Фръчек приема, че той представлява оригинална компилация от няколко протографа, различни не само по произход и време на възникване, но и по степен на съхраненост. Единодушно е мнението, че архетипът на част от сборника възхожда към моравско-панонския период от книжовната дейност на слав. апостоли Кирил и Методий. Преводът вероятно е бил извършен за новопокръстените славяни във връзка с нуждата от четива за най-необходимите църковни служби. Съставянето на оригинала е било предхождано от преводи на *Евангелието*, *Апостола*, *Псалтира*, *Паримейника*, и, ако се съди по езика на библейските цитати, и на тълкованията на пророчествата. Календарните бележки в текста и пенитенциалът „Заповеди на св. отци" предполагат още готов превод на *Номоканона* и на онези светоотечески съчинения, които са се чели по време на богослужението според *Типика*. Така, макар и косвено, С. е. се вписва в кръга на свидетелствата за книжовното дело на първоучителите и подкрепя агиографските данни в ЖК за Кирилов превод на „целия църковен чин" (гл. 15) и в ЖМ за съвместната работа на братята върху превода на „Псалтира, Евангелието с Апостола и избрани църковни служби" (гл. 15).

В опитите да се уточни Кирило-Методиевото литургично наследство в Евхология вниманието привлича Погребалният чин в С. е. Погребалната служба е частично запазена, състои се от две молитви над миряни и две над осмерѣшнмъ свщнникомь ли прчетьнникомъ (Нахтигал 57r–58v) и отразява ранната виз. и слав. практика, когато чинът за мирско и духовно погребение е общ. Като цяло нейните грц. паралели са известни, но структурата ѝ свидетелства за определена близост с католически бревиари от XI–XIV в., преписани в областите на Регенсбург и Северна Италия. Според П. Пенкова в Чина за погребение в С. е. се открива ред, характерен за латински по структура, но гръцки по езиков облик погребален ритуал на итало-грц. колония във Венеция и Рим. При сравнение с 2017 погребални служби от 1812 различни източника в С. е. тя вижда много рядка ключова комбинация от прокимен

Anime eorum (старобълг. дша нхъ въ благыхъ въдворатъ са) и стиха от псалм 24: 1–2 Ad te Domine levavi (къ тебѣ гі въз-двигъ дшѭ моѭ). Тя е застъпена само в източници от определени географски райони – Сант-Емерамското абатство в Регенсбург, Нурсиа, Чивидале, Венеция, Северна Италия, с които са свързани и други следи от Кирило-Методиевата мисия и книжовна дейност, като Сант-Емерамската молитва в С. е. и Сант-Емерамските глоси в лат. сборник от края на IX в. Според Пенкова включването на прокимен и стих от азбучния псалм 24 е дело на Методий, продиктувано е от личен момент – погребението на Константин-Кирил в Рим, и впоследствие е въведено в практиката на Моравската църква. Ключовият псалм има определено място в Типика на Виз. църква и в текста на слав. Постен триод. Тъй като смъртта на Кирил в понеделник, 14 февр. 869 съвпада с началото на поста, то и погребалната служба е съобразена с песнопенията, предвидени за началото на постния триоден цикъл. В Типика на Великата църква от X в. прокимен и стих от азбучния псалм 24: 16 / 24: 1 са включени във вечерната служба за понеделника на втората седмица от поста. Ирмосите към трипеснеците за понеделника на втората седмица от поста, посочени в Орбелския триод, л. 44v–48v към VIII и IX песен, съвпадат с ирмосите в Канона за погребение със слав. фразов акростих в Зайковския требник от XIV в. Погребалният чин в С. е. има общи композиционни и езикови особености с Чина за Петдесетница, Молитвата за желаещи да приемат монашески сан 99v17–20 и Службата за понеделник 105v5–106v26, заместваща календарната добавка. В езиково отношение Погребалният чин и Службата за понеделник имат ред паралели със запазения фрагмент от служебник в С. е., напр. стих 2r9 е повторение на стих 57r11–12 от първата погребална молитва, изразът оумаленѭѭ слоужьбѫ напомня оумаленое исповѣданне в Изповедния чин 77v19, обща е употребата на нмы вм. нмѣа и на перфект вм. аорист. Запазеният фрагмент от просителна ектения, Молитвата за влизане на верните в храма, Молитвата за целуване на кръста и съблечане на одеждите е без познати грц., лат. и кирилски паралели. Вечерната служба за Петдесетница съдържа няколко памети (54r1–8, 64v15–65r1, 65r22–66r15). Началото на вечерната служба включва серия дяконства (39v–61r), чиято граматическа структура ѡ + инфинитив или отглаголно съществително е идентична с дяконствата, поместени в м҃о на братосътворенне 9r–v и м҃о надъ хотѧщиимь пріѧтн образъ мьнишьскы 98r–v. В трите текста се повтаря и друг структурен елемент: дяконството от Чина за погребение 57r14 се появява в Чина за Петдесетница 61r33, Молитвата за побратимяване на монаси 9v19 и в Чина за приемане на монашески сан 98v15. Азбучният псалм се цитира в Чина за Петдесетница (62v25–26 = псалм 24.7, 62v1–2 = псалм 24.18). Обща в четирите служби е и епифората за Богородица (9v19, 57r14, 61r25–26, 63r11–12, 98v16). Изборът на композиционен елемент от богослужебния цикъл за Четиридесетница при съставянето на най-старинния слав. погребален чин подсказва, че композицията на чиновете в С. е. може да хвърли светлина върху онази част на слав. Постен триод, която е била практикувана по времето на Кирил и Методий.

С. е. включва богат цикъл от молитви над болни. Данните от този ръкопис показват, че общите „врачевални“ молитви от грц. Евхологий стават известни в слав. превод твърде рано. Голяма част от тях остават характерни за литургичните ръкописи дълго след появата си, но не възпроизвеждат познатата от С. е. молитвена група, нито проявяват устой-

чивост в съдържанието и подредбата. За първите девет молитви от цикъла за болни (Нахтигал 24r–27v) А. И. Алмазов посочва грц. паралели, като отбелязва, че по състав и подредба преводната молитвена група не съвпада напълно с нито един от известните грц. източници. Шест от молитвите носят поредна номерация в оглавлението си и това доказва пряката им връзка с грц. оригинали, докато останалите са присъединени от допълнителни източници или са функционирали с променено предназначение. Освен тези молитви единствено в С. е., отделно от изложената група и наред с обилието от молитви над болни с конкретна функция, са внесени и отделни молитви с общо предназначение. На този фон се открояват два блока тематично и езиково обединени молитви, които нямат грц. съответствия. Първият блок започва с мо҃ на҃ главоіж болѧщіемь и обема молитвите, разположени на л. 28v3–35r8, 38v18–43r20 в изданието на Нахтигал. Обединява ги наличието на повелителни форми с ꙗвѵ като обръщение към Бога (тъı вл҃ко г҃и ꙗвѵ нъıнѣ прнзьрѣтн на раба 28v12–13; тъı ꙗвѵ нъıнѫ съкроушнтн орѫжнe 29r8–9, и др.). Другият специфичен молитвен блок са седем молитви над болни от треска (Нахтигал 44r18–51r10). Според А. И. *Соболевски* това са молитви от моравски произход без следи от лат. влияние, но съдържащи голям брой лексикални успоредици с Евангелските беседи на папа *Григорий I* Велики. От езиково гладище молитвите над трескави имат друг произход в сравнение с молитвите, съдържащи лексемата ꙗвѵ. Средновековните канони включват лъжливите молитви срещу треска в Индекса на забранените книги и ги приписват на бълг. еретик поп *Йеремия*. Разговорните им особености навеждат на мисълта, че те са били прибавени от последния преписвач и редактор, който е разбил цикъла от молитвите, съдържащи лексемата ꙗвѵ, на л. 38v, за да внесе отправки към свещенослужителите. В тези пояснения последният преписвач, писал на места под диктовка и оставил следи от живото произношение, е допуснал характерни грешки: лекъка вм. льгъка, въ єдино мѣстѣ вм. въ єдиномъ мѣстѣ 38r20, 36v12, и др. Броят на апокрифните молитви – седем, отговаря на броя четива и помазвания, предвидени от църковния канон при тайнството елеосвещение. Сюжетно седемте молитви възпроизвеждат последователно евангелския разказ за предаването и разпъването на Исус според версията в Мт 26: 18–27: 50, а в края детайлите са почерпани от Лк 25: 35, 23: 42, 23: 46 и Йоан 19: 30, 19: 34. В лексикално и графично отношение най-голяма е приликата със Зогр. ев. Единични лексеми, като понѣвва вм. понѣвница, плащаница; мѣсто лобъное вм. краниево, се срещат още в Цветния триод, преведен от Методий, но най-важни са идиосинкразните изрази, които заменят познатите изрази от евангелските преводи и се отличават с по-голяма конкретност и нагледност: прнгвоздити на распонь вм. разпънати; зацѣдити нз гѫбъı оцьтомь вм. напоити, придавати оцьть комоу; унстъ аз отъ кръве вм. неповинъ съм; стоіати въс коуреннѣ 'стоя откъм задимената страна на огъня', и др. Наред с моравизмите (като мрѣкорнѣ) заслужават внимание разговорните трнцн, плащіѫіж с елизия на женѫ, ушъ, трнсавнце, склонѐн и предпоставен член вь негоже нзпоуштеннемь 50v24, смесване на причастия и определени глаголни форми и др.

Към архаичен пласт в състава на слав. Евхологий насочват проучванията върху Изповедния чин в С. е. Изследователите са единни в извода, че той не е преведен само от един грц. образец и че по състав и форма не се покрива с нито един от известните грц. изповедни устави. За Алмазов като цяло прототипът на Синайския изповеден чин има западногрц. произход. Н. С. Суворов от своя

ковни наказания (епитимии), санкциониращи отклоненията от тях. В източноправославната грц. традиция тези текстове се обединяват в сборници, наречени канонарии, а в латинската – в т. нар. Libri poenitentiales. С. е. съдържа препис от архаичен протограф на епитимийна редакция, възникнала в старобълг. превод във Велика Моравия още през втората половина на IX в. Днес е безспорно установено, че тази първа писмено засвидетелствана слав. редакция представлява подробен превод от лат. оригинал, подобен на Мерзебургския пенитенциал – кодекс № 103 от Мерзебургската катедрална библиотека от IX в. Преводът е в пряка връзка с дейността на формирания около слав. първоучители моравски книжовнически кръг, но предположенията за участие на *Горазд* или Климент засега остават непотвърдени. Отдавна са установени неоспорими съвпадения на текстово и езиково равнище между Пенитенциала и основния великоморавски правен паметник – слав. превод на Номоканона от 50 титула на Йоан Схоластик, излязъл изпод перото на Методий. Допуска се дори, че слав. апостол е получил лично Пенитенциала и други канонични книги от папа Йоан VIII в Рим през 880, при назначаването си за архиепископ на Моравия и Панония. Възможно е отделни елементи от лат. сводове и църковни канони Методий да е използвал в структурата на своя Номоканон. Между Пенитенциала в С. е. и Методиевия номоканон съществува общност в лексиката, в църковната и църковноправната терминология (напр. прѣѹьтьникъ и свѧщенникъ за грц. κληρικός, лат. clericus 'клирик, лице от клира', словосъчетанието простъ людинъ за грц. λαικός 'мирянин, лице извън клира', комъканне, ольтарь, цата и др.). Налице са общи граматически особености, като предпочитание към конструкции вѫдѫ + минало деятелно причастие (тип аще вѫдетъ праведъно покаалъ сѧ – 102r11–12), кратки форми за дат. пад. мн. ч. нъı, въı, увеличена употреба на перфекта – седем форми за 3 л. в „Заповедите" при общо шест за целия останал сборник и др. Характерна за западната покаянна практика е и формулата о хлѣбѣ и о водѣ. Епитимийникът от С. е. е публикуван в рамките на общите издания на кодекса. Самостоятелно критическо издание и анализ са осъществени в т. IV на Magnae Moraviae fontes historici (1971), а задълбочени проучвания върху особеностите и разпространението му в слав. канонична традиция се съдържат в трудовете на Й. *Вашица*, А. С. Павлов, Вондрак, Суворов, В. Н. *Бенешевич* и др.

С. е. е писан с дребен минускул в една колона, средно по 24 реда на страница. Разчертаването на пергамента подсказва, че преписвачът се е съобразявал с графичното оформление на своя образец, пресмятайки точно къде ще попадне заглавката. С удължени очертания извън реда се пишат ѵ, ѧ, ѧ, ѣ и понякога ҁ. Представен е по-новият глаголически правопис с четири юсови знака, йотуваната голяма носовка се пише последователно след меките сонорни и шушкави съгласни. Няма знак за ѳ, употребява се само θ, но буквата е наклонена наляво както в Асем. ев., с петлица, стърчаща над чертата, и кръгче над, а не под петлицата – ϑ. Характерно е написанието за ѕ с почти кръгла, а не триъгълна долна част и конусообразна горна част. Буквите ѵ и ѧ имат ъгловато, а не заоблено изписване. Вместо с *ижица* грц. υ се предава с ѣ ѥѭѩта 13v25, или с ѕ нсофомь 84v22, срв. в Син. пс. ософомь, или с э оломьпнн 93r3. Грц. οι се предава с ѧ стоухнн 4r1, с э паремнѫ 5a10. Междувокалното υ се предава с ѵ ставрѣ 2r12, евъга 1v5.

Надредните знаци са описани подробно от Нахтигал в предговора към т. 2

страна търси влиянието на западни (лат.) образци. В. *Вондрак* приема, че във вида от С. е. Изповедният чин е компилация от грц. и лат. извори, съставена от един или повече слав. книжовници за нуждите на новопокръстените славяни. Изследванията на Алмазов доказват, че редакцията от старобълг. глаголически ръкопис се състои от две части: субективна (обширно предизповедно поучение, образец на самата изповед, поучение след изповедта) и обективна – молитви и псалми след поучението. Именно по отношение на поучението Вондрак за пръв път изказва предположението, че то е оригинално творческо дело на *Климент Охридски*. С името на този Кирило-Методиев ученик се свързва и Разрешителната молитва на л. 79v–80r по изданието на Нахтигал, макар че според Н. *ван Вейк* тя е творение на друг, неизвестен старобълг. книжовник. Климентовото авторство на поучението, подкрепено и от Н. Л. *Туницки* на основата на обилни лексикални сревнения между Изповедния чин и хомилетичното наследство на писателя, днес се ползва с все по-голяма популярност.

Богата литература е посветена и на друг елемент от обективния дял в Синайската изповедна редакция – старобълг. Изповедна молитва от л. 72r5–73r, която показва преки текстови сходства със Сант-Емерамската молитва (St. Emmeramer Gebet), старобаварски изповеден образец, съхранен в четири преписа, създадени в периода от втората половина на IX до XI в. Едва ли е случаен фактът, че всички те са открити в манастири, в които са пребивавали Методий и сратниците му по време на Регенсбургския процес и на заточението на първоучителя (Сант-Емерамския манастир край Регенсбург, манастира Алтайх в Бавария, *Райхенау*). Още Вондрак, който поставя началото на съпоставителното разглеждане на молитвата изповед в С. е. и Сант-Емерамската молитва, изказва мнение, че баварският образец е оригиналът, от който е извършен старобълг. превод. Тази теза дълго време господства в науката. Езиковедите слависти дори обясняват някои несъответствия и неточни места в превода с предположението, че слав. преводач не е владеел добре немски език. В трудовете на Фр. *Миклошич*, А. В. *Исаченко*, И. *Графенауер*, А. Карлински и др. се проследяват възникването на изповедните формули в старонемската традиция и отношението им към лат. конфесионални текстове още преди Кирило-Методиевата мисия сред западните славяни. За сравнение се привличат *Фрайзингенските молитви*. Съпоставяни са изповедните формули от този паметник и старобълг. изповеден текст, търсени са родствени белези в идейна и езикова насока, както и в християнската терминология. Противоположна на мнението на Вондрак теза изказва В. *Ягич*. Като се опира отново на Фрайзингенските молитви и Климентовата хомилия Пооученне н памать апостола нли мжченика, той приема, че в началото на Моравската мисия е било възможно немски духовници да заимстват оригинални творби на слав. книжовници. Тази хипотеза намира съвременна обосновка в публикациите на Б. Джонов и В. Андреева, които смятат, че писмената история на Сант-Емерамската молитва започва от оригинално слав. съчинение, дело на анонимен книжовник от Кирило-Методиевия кръг, а препис, близък до първообраза, е съхранен в С. е.

Обща генетическа връзка с тайнството изповед или покаяние притежава самостоятелната текстова единица в състава на С. е., известна с оглавлението Ѯаповѣдн стыѭъ отць (Нахтигал 102r5–105v5). Тя е жанрова форма на църковноюридическата книжнина и включва църковни правила (канони) за поведението на християнските общности във всички области на живота, както и цър-

на изданието, с. VIII–IX. Художествената украса на заглавните букви е скромна геометрична плетеница.

Нееднородните преводни и оригинални текстове в състава на С. е. са дали отражение и върху езиковата характеристика на паметника. Като цяло ръкописът носи следите от обща западнобълг. езикова редакция. Според Пенкова обаче подробното класифициране на фактите разкрива три правописно-фонетични пласта. Първият отразява особеностите на *солунския говор* от X–XI в. и преди всичко меките шушкави съгласни – шюн, ѵюдо, ѵешюѫ; прегласът ѣ—е – ѵѣша, еноѵаръ; поведението на еровете: ъ в силна позиция се пази в коренна сричка, а в наставките се изяснява – сънъ, дъждь, лъжь, бъдрь, цѣлъвъ, любъвъ, но громъ, ловъное от последната редакция, в наставки мякокъ, плодосъ, послѣдокъ, клопотъ (срв. диал. добйток, пѐнток); ь се изяснява в силна позиция под ударение, напр. брашенца, кльчетъ, стежь, гнесь, трестниж, свобожден, ндолескъ, подовествю, но вън от ударение в суфикси се пази – ютрьнъ, лжьнъ, дъждевьнъ, ловьнъ (срв. бол'ън в с. Зарово и с. Висока). Вторият (моравският) фонетичен пласт е представен от монофтонгично ы, лабиализирано *о*, срв. ѡмън 84v23, нелабиализирано високо ъ, срв. сън 26r15 и по-новото сжн 40r1. Към граматическите моравизми спада мне вм. мене (16 случая с мне срещу 7 с мене в Изповедния чин), формата е позната и от *Пражките листове*. Третата обща редакция на целия текст се характеризира с нередовното изпускане на еровете в слаба позиция и заменянето им с паерчик, с преосмисляне на надредния знак над н като сигнал за -і- огласовка. При редактирането или преписването е било проведено и строго разграничаване на шъ, жъ от ѵь, ць, шь, ждь. С. е. се отличава от останалите ръкописи по господстващото написание с иж след меките и смекчени съгласни (тип тронциж, нашиж, хощиж, пооѵѵиж). На последната редакция може да се припише и последователният преглас на ь в ъ пред лабиална съгласна, който според Ван Вейк е представен още в *Киевските листове* и Зогр. ев., но отсъства напълно в Супр. сб. В говора на редактора маркираното -у- се изключва от редицата на фонемите чрез замяна с уі (ъі), срв. написанията рекъı, третьн, дѣ̂ватън. Изясняват се въобще еровете в силна позиция. Тезата за присъствието на един редактор или преписвач се поддържа и от нормалното статистическо разпределение на една от най-честите граматически морфеми – морфемата -n- в прилагателните, отглаголните съществителни и причастията.

В морфологията на С. е. също се открояват различни пластове. Към архаичните особености се отнасят: липсата на контрахирани имперфектни форми при глаголите на -ѣтн (тип хотѣахж, трьпѣше); само пет случая на втори сигматичен аорист при 120 примера в Зогр. ев.; условни форми от типа внмъ; окончание за 3 л. ед. ч. -те; причастия от типа wтръженн при отъръгнжтн, и др. Към новообразуванията се причисляват падежни форми като дарохъ, грѣховъ, попове, дх̄овн, врачевн дат. пад., жндовн им. п. мн. ч., грѣмоу мест. пад. ед. ч., както и прилагателните, образувани от причастия за означаване на възможност или невъзможност, тип ненꙁглаголаньнъ, ѵаемьнъ и др. Предпочитането на кратките дателни форми с притежателно значение грѣшънъıма мн оѵнма 78r11–12, ѵестънааго тн ꙁнаменнѣ 78v1, прѣѵестънъımъ тн пеѵатемъ 78v19, отъ отьца тн 79v2, и др. е типично само за молитвата на л. 77v–79v. Само в С. е. и Супр. сб. се среща и кратката дателна форма въı. Към особеностите на глаголната система А. *Ваян* причислява повелителните форми от типа въдаждн, въꙁдаждн, отъдаждн, подаждн. Формите от този вид наброяват 73 случая, докато

императивният облик -ждь е представен само с един пример. Изключение прави само формата вниждь с три употреби срещу два пъти вниждн. При глаголите с тематично редуване ѣ–н е настъпило обобщаване на основата с -н-, напр. оумнѹнжнтн, съзндатн, вънматн, възматн и др. Предпочитат се и новите тематични основи от типа вьзлѣетъ, нзлнѣлъ при пролъı в Син. пс. или пролітъ в Клоц. сб., срв. още итеративите от типа пострѣцин, тнцин, своваждатн, поработатн, пострнзатн вм. пострнцин, тецин, своводнтн, поработнтн, съмотрнтн и др. Заслужава внимание употребата на нже като показателно местоимение с анафорично значение, подобно на третоличното показателно „него, нея“ в източните говори.

В областта на синтаксиса е характерен съчинителният съюз тн, известен още от Супр. сб. От синтактичните гърцизми правят впечатление честата употреба на еже вм. грц. членна форма, постпредложните инфинитиви вм. отглаголни съществителни, причастията вм. лични глаголни форми в подчинените изречения за време, напр. мол егда хоташе сѣтн 12v1. В заглавията на молитвите се срещат и конструкции с изпускане на антецедента, срв. мол над, емоуже аще блнскъ нзъметъ зракъ 34r5.

Лексикалната система на С. е. се характеризира с висок процент речникови единици, засвидетелствани само в този паметник. Хапаксите съставляват 21,3 % от общия брой на всички лексеми и 7,8 % от целия словен фонд на четирите най-обемни старобълг. ръкописа. Лексикалната близост на ръкописа с други ръкописи от корпуса на старобълг. паметници се доказва от факта, че 22 % от лексиката на С. е. е обща с лексиката на Евангелието, 3,8 % е процентното съотношение общи лексеми с Псалтира, 19,6 % общи лексеми се съдържат в С. е. и Супр. сб. Подчертаната близост с него се обуславя не само от обема на двата паметника, но и от формални прилики, като изобилието от прилагателни със суфикс -ьнъ и отглаголни съществителни със суфикс -нніе. С. е. предлага богати прояви на вътрешна синонимия между думи, които се срещат само в този ръкопис (представените на първо място) и техни варианти с по-широка употреба и в други старобълг. паметници, напр. тръторъ–ддъ, блато–тнмѣнніе, рьвьнікъ–стоудеиьць–кладазь–нстоучнікъ, краста–строупъ, коуреннје–дъімъ, бестѫжьнъ–бе3 бѣдъı, враженнје–уародѣанніе, незамоудьно–спѣшно и др. Според Ив. *Буюклиев* такива лексеми, които се възприемат като лексикални оказионализми, имат особено значение за установяване на локалните черти на старобълг. език, напр. оскръдъ, ръватва, оувѣтъ, рокъ, ржгъ, распонъ, прѣнждьнніца, грѣмъ, прѣсжчнтн, прѣнемогатн, необнньнъ.

Изд.: Geitler L. Euchologium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. U Zagrebu, 1882, 154 p.; Frček J. Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grécques et traduction française. Paris, 1933, 6+192 p. (същото в: Patrologia orientalis, 24, 1933, 5, p. 611–802); Nahtigal R. Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik. 1. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941, 26+106 p.; 2. Tekst s komentarjem. Ljubljana, 1942, 72+423 p.; Lysaght T. Euchologium Sinaiticum. XIth Century Glagolitic Manuscript. Photofacsimile of original MS, OCS translation (cyrillic), English translation with Introduction and commentary. New Zealand, 1987 (second impression 1988, 63 p.+111 ff. facs.); Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 65–87, 185–190, 219–247.

Лит.: Порфирий Успенский. Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 г. СПб., 1856, с. 163; Срезневский И. И. Отрывки из древнего глаголического служебника. – ЗИАН, 4, 1863, 1, с. 21–30; Срезневский И. И. Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб., 1866, с. 243–274; Jagić V. Apokrifi bogomila popa Jeremije. – Starine, 5, 1873, p. 79–95; Мансветов И. Д. Византийский материал для сказания о двенадцати трясавицах. – Древности. Труды Московского археологического общества, 9, 1881, 1, с. 24–36;

Кондаков Н. П. Путешествие на Синай в 1881 году. Одесса, 1882, с. 117–118; Jagić V. Specimina linguae palaeoslovenicae. СПб., 1882, p. 29–30; Манцветов И. Д. Euchologium. Glagolski spomenik monastira Sinai brda. Izdao D-r L. Geitler. U Zagrebu 1882 (Древнейший славянский требник, изданный г. Гейтлером по рукописи, находящейся в Синайской библиотеке). – В: Прибавления к творений святых отцев в русском переводе за 1883 год. 32. М., 1883, с. 347–390; Jagić V. Euchologium ... izdao Dr. L. Geitler (рец.). – ASPh, 7, 1884, p. 126–133; Polívka J. Nejnovější publikace památek staroslověnského písemnictví. – LF, 11, 1884, p. 390–412; Срећковић П. Чин братотворенију. – Гласник Српског ученог друштва, 63, 1885, с. 273–286; Jagić V. Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente. Wien, 1890, p. 20–28; Павлов А. С. Мнимые следы католического влияния в древнейших памятниках югославянского и русского церковного права. М., 1892, с. 30–49; Jagić V., А. С. Павлов. Мнимые следы католического влияния... (рец.). – ASPh, 15, 1893, p. 141; Schmitz H. J. Spuren eines römischen Bussbuches im orientalischen Kirchenrecht. – Archiv für katholisches Kirchenrecht, 70, 1893, p. 278–290; Vondrák V. Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in den Freisinger Denkmälern. – ASPh, 16, 1894, p. 118–132; Алмазов А. И. Тайная исповедь в православной восточной церкви. 1. Общий устав совершения исповеди. Одесса, 1894, с. 206–212; 3. Приложения. Одесса, 1894, с. 95–100 (фототипно изд. 1995); Maltzew A. Begräbnis-Ritus und einige speziellen Gottesdienste der orthodox-katholischen Kirche des Morgenlandes. Berlin, 1897, 1134 p.; Stanojević S. Zur Bibliographie apokrypher Gebete. – ASPh, 21, 1899, p. 638–639; Соболевский А. И. Церковнославянские тексты моравского происхождения. – РФВ, 43, 1900, с. 150–166; Суворов Н. С. Вероятный состав древнейшего исповедного и покаянного устава в восточной церкви. – ВВр, 8, 1901, 3–4, с. 357–435; 9, 1902, 3–4, с. 378–435; Заозерский И. А., А. С. Хаханов. Номоканон Иоанна Пустинника в его редакциях: грузинской, греческой, славянской. – ЧОИДР, 1903, 2, с. 1–96; Алмазов А. И. Врачевальные молитвы. – ЛИФОНУ, 8. Византийско-славянский отдел, 5, 1905, с. 1–96; Алмазов А. И. Чин над бесноватым. – ЛИФОНУ, 9. Византийско-славянский отдел, 6, 1906, с. 1–96; Каринский Н. М. Образцы глаголицы. 25 автотипических снимков с рукописных и печатных памятников и транскрипция текстов кирилловскими буквами. СПб., 1908, с. 3, № 6; Beneševič V. Die „Gebete der heiligen Väter" nach dem Euchologium Sinaiticum. – In: Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, p. 591–596; Младенов Ст. Зайковски светогорски требник. – ПСп, 51, 1911, с. 155–206; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 251–257; Schmidt H. F. Die Nomokanonübersetzung des Methodius. Die Sprache der kirchenslavischen Übersetzung der Συναγωγή des Johannes Scholasticus. Leipzig, 1922, 120 p.; Nahtigal R. Starocerkvenoslovanski evhologij. – Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, 2, 1925, p. 221–288; Van Wijk N. Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischer Sprachdenkmäler. 2. Euchologium Sinaiticum. – ASPh, 40, 1926, p. 272–277; Розанов С. П. Народные заговоры в церковных требниках (К истории быта и мысли). – В: Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928, с. 30–35; Korolina N. Un témoin du plus ancien manuscrit cyrillique: l'Euchologe du kniaz Vladimir le Grand. – Echos d'Orient, 33, 1930, p. 342–346; Ušeničnik F. Najstarejši glagolski spomenik in liturgija sv. Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 10, 1930, p. 235–253; Vajs J. Rukověť hlaholské paleografie. Praha, 1932, p. 131; Weingart M. Ke dnešnímu stavu badání o jazyce a písemnictví církevněslovanském. – Bsl, 5, 1933–1934, p. 456–460; Розов В. Један рукопис Чина јелеосвећења из XIII в. у Музеју Јужне Србије. – Гласник Скопског научног друштва, 13, 1934, с. 11–41; Słoński S. Index verborum do Euchologium Sinaiticum. Warszawa, 1934, 8+152 p.; Grafenauer I. Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Чинъ надъ изповѣдающимъ ся. – Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, 13. Filološko-lingvistični odsek, 2, 1936, 165 p.; Snoj A. Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu Sv. Katarine. – Bogoslovni vestnik, 16, 1936, 3, p. 161–180; Grafenauer I. Starobavarska (svetoemeramska) molitev v starem slovenskem in stcksl. jeziku. – Slovenski jezik, 1, 1938, p. 8–54; Buße und hl. Ölung in der byzantinischen Kirche. Übertr. von P. Matzerath. Paderborn, 1940 (Heilige Feiern der Ostkirche, 3), 79 p.; Державин Н. С. Euchologium Sinaiticum (К вопросу о времени происхождания памятника). – В: Державин Н. С. Сборник статей и исследований в области славянской филологии. М., 1941, с. 216–231; Trautmann R. Zum Euchologium Sinaiticum. – ZSPh, 17, 1941, p. 52–59; Isačenko A. Die althochdeutschen Beichten und ihre slavische Übersetzung. – ZSPh, 18, 1942, p. 283–309; Lettenbauer W. Eine lateinische Kanonessammlung in Mähren im 9. Jahrhundert. – OChP, 18, 1952, p. 246–249; Грандстрем Е. Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Л., 1953, с. 78–79; Hahn J. Der Imp. raci im Euch. Sin. – In: Münchener Beiträge zur Slavenkunde. Festgabe für Paul Diels. München, 1953, p. 124–137; Repp F. Zur Kritik der kirchenslavischen Übersetzung des sogenannten St. Emmeramer Gebets im Euchologium Sinaiticum. – ZSPh, 22, 1954, p. 315–332; Vašica J. Metodějův překlad nomokanonu. – Slavia, 14, 1955, p. 9–14; Vaillant A. L'Euchologe du Sinai. Particularités de la lange du texte. – Bsl, 21, 1960, p. 75–87; Vašica J. Crkevněslovanský penitenciál české-

ho původu. – Slavia, 19, 1960, p. 31–48; Dostál A. L'Euchologe slave du Sinai. – Byzantion, 34, 1966, p. 41– 50; Карлинский А. Е. Старославянская версия Сант-Эммерамской молитвы. – В: Типология и взаимодействие славянских и германских языков. Минск, 1969, с. 135–162; Кожухаров Ст. Една редакция на поместения в Синайския молитвеник Чинъ надъ исповѣдающимъ ся в пергаментен препис от края на XIII в. – ККФ 1, с. 349–367; Дограмаджиева Е. Обстоятелствените изречения в Синайския евхологий. – In: Nahtgalov zbornik. Ljubljana, 1977, p. 47–66; Пенкова П. Коментариите на Р. Нахтигал към изданието на Синайския евхологий и днешното състояние на проучванията върху паметника. – In: Nahtigalov zbornik. Ljubljana, 1977, p. 375–388; Džonov B. Die angeblichen gotischen Entlehnungen in der altbayerischen Beichte und im St. Emmeramer Gebet. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, p. 60–89; Пенкова - Педерсен П. Лексикографическая характеристика Синайского евхология. – СС, 1978, 2, с. 83–87; Пенкова - Педерсен П. Старобългарският молитвеник и електронната машина. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум Кирилометодиевистика и старобългаристика. С., 1982, с. 139–150; Ševčenko I. Report on the Glagolitic Fragments (of the *Euchologium Sinaiticum*?) Discovered on Sinai in 1975 and Some Thoughts on the Models for the Make-up of the Earliest Glagolitic Manuscripts. – Harvard Ukrainian Studies, 6, 1982, 2, p. 119–151; Джонов Б. Сант-Емерамската молитва и нейното отношение към изповедната молитва от Синайския требник. – ГСУфкнф, 74, 1984, 3, с. 67–146; Андреева В. Старобългарската изповедна молитва от Синайския требник и нейното старонемско съответствие – Сант-Емерамската молитва. – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 85–97; Пенкова П. Методиево градиво в старобългарската литургична традиция. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 265–271; Arranz M. La Liturgie de l'Euchologe du Sinai. – In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyrill and Methodius. Roma, 1988 (Orientalia christiana analecta, 231), p. 15–74; Penkova P. Der Beitrag Methods zu den slavischen Totenoffizia. – Symposium Methodianum, p. 217–228; Parenti S. Due preghiere dei „Fogli slavi dei Sinai". – L'Altra Europa, 1 (217), 1988, gennaio–febbraio, p. 47–56; Шнитер М. Жанровостилистична характеристика на апокрифните молитви, включени в състава на требниците. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 23. Млади българисти. Колоквиум. С., 1989, с. 285–291; Arranz M. La liturgie slave du IXe siécle d'après l'euchologe slave du Sinaï. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 316–340; Шнитер М., И. Кръпова. За някои текстове от византийския и славянския Евхологий през периода X–XVI в. – Старобългарска литература, 23–24, 1990, с. 63–76; Костова Кр. Ритмични схеми в Синайския евхологий. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 121–138; Parenti S. Influssi italo-greci nei testi eucaristici bizantini dei „Fogli Slavi" del Sinai (XI sec.). – OChP, 57, 1991, p. 145–177; Минчев Г. Мястото на новооткритите листове от Синайския евхологий сред другите текстове от ръкописа. Филологически и литургически анализ на молитвите от денонощния богослужебен цикъл (αἰσματικὴ ἀκολουθία). – Palaeobulgarica, 17, 1993, 1, p. 21–36; Schnitter M., H. Miklas. Kyrillomethodianische Miszellen. – AnzSPh, 22, 1993, 1 (Festgabe für Rudolf Aitzetmüller zum 70. Geburtstag), p. 141–220; Дограмаджиева Е. Участие на Евангелието в изграждането на Синайския евхологий. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 62–65; Parenti S., E. Velkovska. L'Euchologio Barberini gr. 336. Roma, 1995 (Bibliotheca Ephemerides Liturgicae. Subsidia, 80); Velkovska E. Nuovi paralleli graeci dell'Euchologio slavo del Sinai. Roma, 1996 (Filologia slava, 1), 54 p.; Минчев Г. Дяконската ектения и свещеническите молитви срещу природни бедствия в новите листове на Синайския евхологий. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 111–132; Тончева Хр. Новооткрити composita в евхологични ръкописи от XIV–XIX в. – В: Славистика. Сборник с доклади по случай XII Международен конгрес на славистите в Краков 1998. Пловдив, 1998, с. 173–179; Велковска Е. Значението на термина трьстъ в Синайския евхологий. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, p. 59–63; Arranz M. La tradition liturgique de Constantinople au IXe siècle au l'Euchologe slave du Sinaï. – Studi sull'Oriente cristiano, 4, 2000, 2, p. 41–110; Велковска Е. Денонощното богослужение в Синайския евхологий. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 4, p. 19–34; Stankovska P. Trojí hlaholské *o* u Euchologiu sinajském. – In: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, p. 125–131.

Пиринка Пенкова,
Марияна Цибранска

СИНА̀ЙСКИ МА̀ЛЪК МИНЀЙ – два разкъсани пергаментни листа с глаголица, открити през 1975 в Синайския манастир „*Света Екатерина*". Пазят се в библиотеката на манастира под № 4/N. Съдържат част от Служба за Йоан Предтеча (24 юни) и Канон за апостолите Петър и Павел (29 юни). В описа на новооткритите синайски ръкописи от Й.

Тарнанидис са отнесени към XI–XII в. Ръкописът показва несъмнени следи от стара кръгла *глаголица*, която може да се определи като образец на типична късна бълг. кръгла глаголица. Срещат се някои уникални начертания – ⱘ, ⱔ, ⱘⱔ, ⱘⱔ, ⱘⱔ без пресечни черти. При ⱘⱔ и ⱘⱔ има свързващи кръгчета. Старинни са начертанията на ⱁ и ⱘ, ⰰ се среща както с триъгълна, така и с трапецовидна форма. Триъгълна е и първата част на ⱘⱔ. Има буква ⱬ (ꙁ). Откриват се случаи с изяснени ъ и ь : воснѣвъшю, созⷯда, дънесъ, пришедъшю. Има пример за о вм. ѫ (краногълъна) и типични конструкции с дателен притежателен: своѧ сн рабън, връхъ апломъ. Наред с тях се срещат два примера със замяна на ѧ и ѣ с е, които за този ранен период се тълкуват като отражение на сръбска или хърватска говорна черта: рожден, възсен.

Историята на ръкописния откъслек може да се възстанови, като се очертаят най-малко три пласта: 1) старобълг. глаголица с кръгло писмо, четири носовки и надредни знаци при букви за гласни в интервокална позиция; 2) късна бълг. глаголица с едноеров правопис, четири носовки, отсъствие на надредни знаци, висящо писмо, ⱍ за ⱍ, ⱏ, ⱑ; с тези особености С. м. м. се свързва по правопис с *Псалтира на Димитър Олтарник*, с приписките в него и с по-старинната по правопис вмъкната в него част от старобълг. лекарственик; 3) вероятни сръбски или хърватски черти, които са се появили в книжовен център, където са работили монаси от различни части на Балк. п-в и където в определено време са били приети правописни норми на бълг. късна едноерова глаголица.

Лит.: Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 100–102, ph. 11; Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Св. Екатерина". – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 128–129; Mareš F. V. Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj. K hlaholským rukopisům 3/N a 4/N. – Slavia, 62, 1993, p. 125–130; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 96–99.

Синайският малък миней, XI–XII в.

Боряна Велчева

СИНА̀ЙСКИ МАНАСТЍР „Света Екатерина" – вж. „*Света Екатерина*".

СИНА̀ЙСКИ МИСА̀Л – глаголически ръкопис. Открит е през 1975 в манастира „*Света Екатерина*" на Синайския п-в (№ 5/N). Състои се от 80 зле запазени пергаментни листа, от които първите 12 и последните 10 са напълно нечетливи. Й. *Тарнанидис* го отнася към XI в. С по-голяма вероятност датировката на паметника може да се свърже с Първото бълг. царство и по-точно с X в. С. м. е написан със старинна кръгла юсова *глаголица* от двама писачи. Частта на еди-

Синайският мисал, X–XI в.

ния прилича напълно по почерк и по правопис на *Синайския евхологий*. Съдържанието на ръкописа и отделни лексикални черти го свързват с великоморавския период от дейността на Константин-Кирил и Методий. С. м. съдържа „профации“ за ап. Андрей, за Рождество на Йоан Предтеча, Великден и Петдесетница, за св. Григорий, молитви към светите ангели, Йоан Кръстител и др. Засега ръкописът не е разчетен и проучен основно. Предварително съобщение и снимки са публикувани от Тарнанидис (1988).

Лит.: Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Dicovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 103–108, ph. 9, 10; Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Св. Екатерина“. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 126; Miklas H. Zur editorischen Vorbereitung des sog. Missale Sinaiticum (Sin. slav. 5/N). – In: Glagolitica. Zur Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien, 2000, p. 117–129; Sadovski V. Klassifikation der abg. (aksl.) Nominalkomposita am Material der in 1975 gefundenen Kodizes Euchologium Sinaiticum (1/N) und Missale Sinaiticum (5/N) mit ihren griechischen Parallelen. – In: Glagolitica. Zur Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien, 2000, p. 130–149; Sadovski V. Zur Nominalkomposition in den Schriftperikopen der aksl. (abg.) Denkmäler Euchologium Sinaiticum (1/N) und Missale Sinaiticum (5/N) und ihren griechischen Paralleltexten. – In: Съкровище словесьноѥ. Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70. urodziny. Kraków, 2000, p. 147–161.

Боряна Велчева

СИНА̀ЙСКИ ПСАЛТЬ̀Р – старобълг. глаголически ръкопис от XI в. Основният му текст (177 пергаментни листа) е открит през 1850 от архимандрит *Порфирий Успенски* в библиотеката на Синайския манастир „*Света Екатерина*“, където се съхранява под сигн. Cod. slav. 38. Значителен дял от края на ръкописа (32 листа) е намерен през 1975 в криптата на манастирската църква „Св. Георги“ (2/N).

Първото издание на намерения от Порфирий Успенски ръкопис е осъществено от Л. *Гайтлер*, който преписва текста в 1880 и го издава в кирилска транслитерация през 1883, допускайки значителни грешки при разчитането. Образцово издание в кирилска транслитерация излиза през 1922 като резултат от последователните усилия на няколко именити слависти: в 1907 В. Н. *Бенешевич* преснима С. п. за Петербургската АН, С. Н. *Северянов* подготвя изданието с кирилица, с пълен индекс и с речник на грц. съответствия; печатането започва в 1914 под редакцията на Ф. Ф. *Фортунатов*, но след смъртта му (1914) и след смъртта на Северянов (1918), както и на приемниците им Ю. В. Петровская (1919) и А. А. *Шахматов* (1920), окончателната корекция е завършена от Е. Ф. *Карски*. Изданието е снабдено с разночетения по Болонския и по Погодиновия псалтир и с 11 факсимилета. Първото фототипно издание на глаголическите тетради е дело на М. *Алтбауер* (1971); коментарите

на издателя (с. V–XVI) и послесловието на Х. Г. *Лънт* (с. 357–358) засягат главно графиката и въпроса за броя на преписвачите. Неподвързаните 32 листа (4 тетради), открити през 1975, са описани и издадени фототипно от Й. *Тарнанидис* (1988), който доказва, че те са непосредственото продължение на ръкописа и прави важни заключения за мястото и времето на слав. превод.

В основната част на ръкописа след л. 81 липсва един лист, съдържал псалм 67: 19–36, но той е липсвал и преди номерацията на Порфирий Успенски, която е последователна. Откритата през 1975 част е без край. Предполага се, че е имало поне една тетрада от осем листа, т.е. обемът на целия ръкопис е бил най-малко 27 тетради или 216 л. Размерите на листовете са: 151 x 155 мм, текст – 150 x 80 мм, средно 20–24 линии, но на места и до 34 линии на страница (напр. л. 114б). Качеството на пергамента е различно, на места има дефекти, нерядко мастилото е избило на обратната страна на листа. Украсата е пестелива – общо три рисунки и два орнамента; цветните заглавки са в лимоновожълто и оранжево, рядко в зелено. Сравнението между инициалите в С. п. и *Синайския евхологий* издава различия в калиграфията и художествения мотив (М. Харисиадис, 1966). Изображенията на птица (на л. 9б и л. 131б сходни и в жълт цвят, на л. 141б само с мастило) като декоративен елемент се срещат и в Македонския кирилски триод от XIII в., описан от В. А. *Мошин* (срв. Алтбауер, 1970 и 1971, с. IX). Украсата на С. п. е изследвана и от Л. *Мавродинова* (1983, с. 74–90); репродукции от орнаментите са публикувани у А. *Джурова* (1981, ил. 20–24).

Още първите издатели и изследователи на С. п. са забелязали, че ръкописът е дело на няколко преписвачи. В предговора към първото издание Гайтлер сочи наличието на седем различни фрагмента и изказва предположение за трима, мо-

Синайският псалтир, XI в.

же би и повече преписвачи (1883, с. VII). В. *Ягич* сверява част от изданието на Гайтлер с 14 фотографии, направени от Н. П. Кондаков, и въз основа на този крайно ограничен материал констатира два различни почерка, но допуска, че преписвачите са трима. Той приема лигатурите като различителен признак и се спира подробно на лексикалните паралели в превода на Евангелието и *Псалтира*. В бележките под линия към своето издание Северянов редовно отбелязва смяната на почерците и отделя двадесет и два сегмента, разделени вероятно между 14 преписвачи. От вниманието на Петровская е убягнала нехомогенността на частта л. 114–145б и така в изследването си от 1916 за редуването на еровете в С. п. тя приписва на предполагаемия един преписвач на този откъс познатия от среднобълг. ръкописи правописен навик – смесване на еровете. Б. фон *Арним* обособява характерното за отделните преписвачи като съвкупност

от фонетични, морфологични и лексикални особености (1930). Според него главните преписвачи на достигналия до наше време ръкопис са били трима – условно наречени A, B и C; те са си поделили за препис ръкописа на преписвач X, който от своя страна е имал за оригинал друг ръкопис, преписан от двама писачи: Y за псалми 1–76 и Z за частта от псалм 77 до края. Под тези три генеалогични пласта се крият два по-стари: един български, представен в първата и последната трета на псалтира (условно отбелязан с O), и един панонски архетип (P), чиито реминисценции се откриват из целия превод. Преписвачите A и C са се придържали стриктно към образеца си, докато B, свикнал да пише и с кирилица, на места се отклонява доста от преписвания образец. Разпределението на ⟨і⟩, ⟨ї⟩ и ⟨н⟩ свидетелства, че преписвачът A пише ⟨і⟩, рядко ⟨н⟩ в началото на думата и след гласна, след съгласна преобладава ⟨і⟩ (но редовно ⟨мн⟩); у B има тенденция към един знак за вокала, докато при C след съгласна преобладава ⟨н⟩. Към езиковите особености на A спадат написания като ⟨совота⟩, ⟨мнѣ⟩, ⟨а҆нг҃л-⟩, ⟨ъ⟩ > ⟨о⟩ в суфиксите, изпадане на слабите ерове в суфиксни срички, стегнати форми на прилагателните. За B са характерни написания ⟨а҆г҃л-⟩, ⟨аг'ел-⟩, ⟨а҆гл-⟩, ⟨сѫбота⟩ и ⟨собота⟩, понякога смяна на носовките (но само ⟨тъıсѧшта⟩), случаи с ⟨о⟩ вм. ⟨ѫ⟩ и обратно, ⟨ıа⟩ вм. ⟨е⟩ и обратно, ⟨ıа⟩ вм. ⟨н⟩ и обратно, ⟨ѫ⟩ вм. ⟨оу⟩ и обратно, ⟨ю⟩ вм. ⟨ıѫ⟩, покрай ⟨ъı⟩ често ⟨ън⟩, ⟨ъ⟩ и ⟨і⟩ вм. ⟨ъı⟩ (⟨тı⟩, ⟨ıѯıц-⟩), изясняване в суфикса от типа ⟨лѫкавон⟩. При C се наблюдават ⟨а҆г'л-⟩, ⟨сѫбота⟩, редовно ⟨ь⟩ вместо етимологичен ⟨ъ⟩, липсва смесване на носовките (само ⟨тъıсѫшта⟩), преглас ⟨въ⟩ > ⟨вь⟩, без изключение изясняване на ⟨ь⟩ > ⟨е⟩ в суфиксите. Според Фон Арним непосредственият източник на тримата преписвачи – преписът на X, се е отличавал с един знак за йотувана и нейотувана малка носовка, написание ⟨а҆гл-⟩, ⟨собота⟩, лабиализация ⟨ьм⟩ > ⟨ъм⟩, преглас на ⟨въ-⟩, ⟨въҕ⟩ > ⟨вь-⟩, ⟨вьҕ-⟩, изясняване на ⟨ъ⟩ > ⟨о⟩ предимно в коренни срички и редовно в суфиксни, по-често ⟨ҕ⟩, ⟨ц⟩ вм. ⟨жд⟩, ⟨шт⟩, отколкото у писач B, само ⟨ѫ⟩ след ⟨ѵ⟩ (както и у преписвачите B и C), само архаичен тип аорист (както при C), неконтрахирани сложни форми на прилагателните за род. и дат. пад. Преписвачът X има навик да употребява надредно ⟨ρ⟩, което C редовно копира, докато A го възприема по принцип, но и го пропуска. Прототипът на X също е нехомогенен: в първата му половина (на преписвача Y) има често ⟨ь⟩ за ⟨ъ⟩ и обратно, лигатура ⟨цı⟩, често ⟨і⟩ след съгласна, докато във втората половина (Z) няма смяна на еровете, след съгласна преобладава ⟨н⟩, последователно се пише ⟨шт⟩. Преписвачът Y дели ⟨ъı⟩ в края на реда или завършва реда на съгласна; на Z принадлежат ⟨ıаньдорѣ⟩, ⟨топаньѕнѣ⟩, ⟨ефрантъ⟩, Z използва палатален знак за мекост (напр. ⟨ег'оѵ⟩ – за Αἴγυπτος). След псалм 77, л. 99.10 грц. κάθισμα се превежда със ⟨сѣдньıно⟩, докато в първата половина редовно има ⟨сѣдньıна⟩, пак във втората част има ⟨а⟩ за ⟨ѣ⟩ след ⟨ρ⟩ (⟨праврать⟩, ⟨врамıа⟩), редупликация на ⟨въ⟩ (⟨въвъ⟩ ⟨вѣкъ⟩). Към най-архаичните особености на С. п. спадат паякообразното ⟨ҕ⟩, оригиналният опит за предаване на слабо назализирано ⟨а⟩ с ⟨а҆є⟩, африкатът ⟨ѕ⟩, архаичният морфологичен тип ⟨ннѵъже⟩, ⟨братръ⟩, ⟨тоѵждь⟩. Реконструкцията на най-старинните диалектни особености е възможна чрез сравнение с данните от други преписи на Псалтира, напр. Болонския и Погодиновия псалтир. Вариантите ⟨помънѫтн/помѣнѫтн⟩, ⟨нстнна/рѣснота⟩, ⟨сѫбота/собота⟩ свидетелстват според Фон Арним за наличието на бълг. и панонски пласт.

Лънт (1971, с. 357–358) е убеден, че главните преписвачи са били четирима (A, B, E и G), докато двама второстепен-

ни са преписали няколко кратки части (C, D), а двама съвременни на писачите коректори (J и K) са прегледали ръкописа. Писачът A е преписал листовете 1–9, 50–81, 130–145 (с изключение на 79.1–8 и 134.13–16, принадлежащи на перото на F); B е преписал втора, трета, четвърта и част от пета тетрада (л. 10–39), C е изработил останалите 2 листа от пета и началните два от шеста тетрада. В шеста тетрада са налице три ръце: на C (л. 42–43), на D (л. 44–46.4) и на E (л. 46.5–49). Писачът G е преписвал от единайсета до шестнайсета тетрада (л. 50–129), докато второстепенна помощна ръка (H) е поела л. 113 и л. 96.14–21; друг помощник (I) е изработил л. 98.15–21. На изтритото място, оставено от D на л. 44.10, е нанесена глосата сатъ от ръката L (евентуално от книжовника Дома Лоукаваръ, отбелязал името си на л. 23).

Според П. *Илчев* (1979) смяната на почерците разграничава всичко 43 части, но в първоначалната структура на С. п. текстовите компоненти са 21, от тях девет са макрочасти: л. 1а–9б, 10а–39б, 40а–43б, 44а–46а.4, 46а.5–49б, 50а–81б, 82а–129б, 130а–145б и 146а–177б. Три от тези дялове са писани от едно и също лице A, калиграфът B, сменил A след л. 9б, не е могъл да се справи със своя дял и други трима са се намесили с шрифтовете си до втората поява на A. Три примарни макрочасти се падат в дела на третия калиграф C (л. 82–129). Последният лист, написан от A, е 145; след него ръкописът е довършен от преписвач D. Структурната схема на целия първичен текст има следния вид (с апостроф са отбелязани шрифтовете на микрочастите в рамките на една голяма част):I A A’ A; II B B’ B” B”’; III A A’ A; IV C C’ C C’ C C’ C; V A A’ A; VI D.

По-късно прибавените допълнения са главно в частите на писачите B и D (вторичните почерци са означени с грц. букви): I A A’ A; II B B B Bб B B B’ B” B”’ B””; III A A’ A; IV C C’ C C” C C C’ C; V A A’ A; VI D D D D D.

По преценка на Тарнанидис почеркът в откритите през 1975 тетради условно може да се приеме за идентичен с перото на писача E по класификацията на Лънт (почерка от л. 164–177). С. Ю. Темчин (1998) изказва предположение, че е възможно необичайното редуване на преписвачите да е свързано с литургичното деление на псалтирния текст. При съпоставка на особеностите на почерците в С. п. П. Феткова (2000) установява, че л. 1–32 от новата част и л. 146r–177v от основната част на ръкописа са дело на един и същ преписвач (условно означен с D от Илчев), докато л. 31v–32v са написани от преписвач A.

В С. п. е засвидетелстван най-старият вид на богослужебните псалтири. Ръкописът съдържа пълния псалтирен текст: псалм 1–138 (л. 1–177) и продължението му в откритата през 1975 част, включително и неканоничния 151 псалм (л. 1а–12а). Следват библейските песни, които се различават като цяло от познатия във всички известни ръкописни и старопечатни псалтири блок от девет канонични песни – осем старозаветни и една новозаветна, които следват строго определен ред и са номерирани. В С. п. те са разположени в друга последователност, без номерация, и са 14, като са включени някои от известните от Септуагинтата неканонични песни (л. 12а–30а): песен 1 – на Мойсей (Изх. 15: 1–19); песен 2 – втора песен на Мойсей (Второзак. 32: 1–43); песен 3 – на пророк Авакум (Ав. 3: 1–20); песен 4 – на пророк Исая (Ис. 26: 9–19); песен 5 – на пророк Йона (Йона 2: 3–10); песен 6 – молитва на Ана (1 Цар. 2: 1–10); песен 7 – на Езекиил (Ис. 38: 10–20); песен 8 – на Манасия (2 Пар.); песен 9 – молитва на тримата отроци (Дан. 3: 26–51); песен 10 – на тримата отроци (Дан. 3: 52—56); песен 11 – молитва на тримата отроци (Дан. 3: 57—88); песен 12 – на Богородица (Лк 1: 46–55); песен 13 – на пророк Захария (Лк 16: 8–79); песен 14 – на Симеон Богоприимец (Лк 2: 29–32). На л. 30а (ред 6–20) е

молитвата „Отче наш“ в един от най-архаичните ѝ преводи. Според Ф. В. *Мареш* (1995) той съдържа следи от великоморавски пред кирило-методиевски превод. Следва Утринна песен (л. 30а–31в), чиято първа част е идентична със западната „Gloria“ (Мареш, 1991). Ръкописът завършва с началото на Чин за вечерня по виз. ритуал. Текстът на този чин подкрепя становището на онези слависти, които са убедени в пренасянето на литургичната практика от Византия (А. *Достал*, Т. Покорни, Е. Д. Теодору, А.-Е. *Тахиаос*, Вл. *Вавржинек*, Тарнанидис). Чинът е точно копие на Палестинския монашески *типик*, разпространен в константинополските манастири през IX в. (Тарнанидис, 1988, с. 90–91). Този факт потвърждава предположението за разпространение на Палестинския типик и в манастира *Полихрон* на Олимп, където Константин-Кирил и Методий са работили до Моравската мисия (връзката им с кръжеца от книжовници в манастира е продължила и по време на дейността им в Моравия, срв. Тахиаос, 1971, с. 291–293).

Във всички изследвания върху развоя на старобълг. псалтирен текст С. п. се определя като най-ранен известен слав. псалтир, представител на първоначалния превод, наричан още първоначална, южнослав. или архаична редакция (В. И. *Срезневски*, 1877; Ягич, 1884; В. А. *Погорелов*, 1901; Ив. Карачорова, 1989; М. *Макробърт*, 1990, 1991, 1993, 1998; Фр. *Томсън*, 1998). В ръкописа са засвидетелствани преводаческите принципи и техники, характерни за Кирило-Методиевите преводи от грц. език, напр. разнообразието при предаването на грц. инфинитив, изразяването на притежание и др. (Карачорова, 1989, с. 135–160; Макробърт, 1993). С. п. се отличава с голям брой непреведени грц. думи в текста, както и с честите случаи на употреба на прост и първи сигматичен аорист. Подробно са изследвани някои езикови особености на паметника, които се обясняват с влияние на западнослав. езици (А. И. *Соболевски*, 1900, с. 150–217). Чрез текстов анализ и сравнения на С. п. с грц. псалтири Й. *Вайс* (1939) стига до извода, че за основа на първоначалния превод е послужила Лукиановата редакция на грц. текст на Септуагинтата, което потвърждава и Макробърт (1990). Има предположение, че С. п. е бил преписан в Моравия, като същевременно е бил редактиран. Според А. С. *Львов* по време на това редактиране са внесени моравизмите ѣсноѣ, бълнн, ѥдннъ вм. първоначалните истинѣ, врачь, етеръ (1966, с. 136, 294). Друга характерна особеност на псалтирния текст в ръкописа е наличието на многобройни западни варианти. Въз основа на анализа на съответствията му с лат. текст редица автори стигат до извода, че Константин-Кирил и Методий са познавали западните редакции и са ги използвали при превода от гръцки (Ж. *Леписие*, 1964; Й. Лауренчик, 1948; М. *Пантелич*, 1970; Томсън, 1998). Някои от тях предполагат, че вероятното моравско редактиране е направено при сверка с Вулгатата. Календарните бележки в С. п. също разкриват редакционни пластове. В първоначалния превод, направен вероятно преди тръгването на виз. мисия за Велика Моравия, дните на седмицата са означени по грц. образец (с неделята като първи ден от седмицата), а в псалм 80 е засвидетелствана моравско-панонската традиция, в която неделята е последен ден от седмицата. Тази традиция е възприета и при названията на седмичните дни; в старобълг. език те са заети от диалекта, говорен в земите на *Аквилейската патриаршия*.

С. п. е един от най-важните старобълг. ръкописи, поради което е проучван многостранно. Особености на еровите гласни в него отбелязват Петровская (1916) и С. М. *Кулбакин* (1925–1926); похватите при предаване на съюзните средства изучава Е. *Дограмаджиева*

(1985); ритмиката в превода изследва Й. *Хам* (1964). Материал от С. п. е използван в многобройни изследвания по фонетика, правопис, лексика, синтаксис, палеография и текстология на старобълг. писмени паметници.

При съпоставки на псалтирния текст в ръкописа с текстове от по-късните редакции са изтъквани характеризиращи архаичната редакция лексикални варианти (Погорелов, 1901; Карачорова, 1989; Макробърт, 1990, 1998). Според А. Вандас това е текстът, засвидетелстван и в Острожката библия (1960).

Изд.: Geitler L. Psalterium. Glagolski spomenik manastira Sinai brda. Zagreb, 1883, 24+303 p.; Северьянов С. Н. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922, 7+392 с. (фототипно изд. Graz, 1954); Psalterium Sinaiticum. An 11th Century Glagolitic Manuscript from St. Catherine's Monastery, Mt. Sinai. Ed. M. Altbauer, H. Lunt. Skopje, 1971, 360 p.; Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 249–282; Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N). Ad editionem praeparaverunt P. Fetková, Z. Hauptová, V. Konzal, L. Pacnerová, J. Švábová. Sub redactione F. V. Mareš. Wien, 1997, 201 p.;

Лит.: Порфирий Успенский. Второе путешествие в Синайский монастырь в 1850 г. СПб., 1856, с. 136; Порфирий Успенский. Известие о глаголической псалтыри, хранящейся в библиотеке Синайского монастыря. – Известия Императорского археологического общества, 5, 1863, 1, с. 19–20; Срезневский В. И. Древний славянский перевод Псалтыри. Исследование его текста и языка по рукописям XI–XIV вв. 1. СПб., 1877, 88 с.; 2. СПб., 1878, 110 с.; Кочубинский А. Итоги славянской и русской филологии. Одесса, 1882, с. 27–36; Polívka J. Nejnovější publikace památek staroslověnského písemnictví. – LF, 11, 1884, p. 390–412; Ягич В. Четыре критико-палеографические статьи. Приложение к отчету о присуждении Ломоносовской премии в 1883 г. – СОРЯС, 33, 1884, 2, с. 42–45; Будде Е. Синайская псалтырь. – Филологические записки, 24, 1885, 3, с. 8–10; Соболевский А. И. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. – РФВ, 22, 1900, 43, с. 150–179; Погорелов В. А. Библиотека Московской Синодальной типографии. 3. Псалтыри. С приложением статьи „О редакциях славянского перевода Псалтыри". М., 1901, с. III–LXIV, 1–175; Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, p. 248–251; Vajs J. Psalterium palaeoslovenicum croaticoglagoliticum. Pragae, 1916, 24+206+78 p.; Петровская Ю. В. Мена глухих в Синайской псалтыри. – ИОРЯС, 21, 1916, 1, с. 279–319; Кульбакин С. Psalterium Sinaiticum у новом издању. – ЈФ, 4, 1924, с. 166–181; Iljinskij G. С. Н. Северьянов. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922 (рец.). – LF, 51, 1924, p. 181–182; Дурново Н. С. Н. Северьянов. Синайская псалтырь. Глаголический памятник XI века. Петроград, 1922 (рец.). – Slavia, 3, 1924–1925, p. 138–139; Dolobko M. S. Sever'janov. Psalterium Sinaiticum (рец.). – ZSPh, 1, 1925, p. 452–466; Кульбакин С. Полугласници у Синајском псалтиру. – ЈФ, 5, 1925–1926, с. 69–82; Сперанский М. Н. Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине. – ИОРЯС, 32, 1927, с. 115–116; Meillet A. Le génitif pluriel *крꙑꙑ* du Psautier du Sinai. – RES, 9, 1929, p. 119–120; Von Arnim B. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930, 8+289 p.; Illinsky G. B. von Arnim. Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum. Leipzig, 1930 (рец.). – Bsl, 3, 1931, p. 228–231; Diels P. Altkirchenslavische Grammatik. Heidelberg. 1. 1932, p. 10–11; 2. 1934, p. 28–30; Snoj A. Staroslovenski rokopisi v sinajskem samostanu Sv. Katarine. – Bogoslovni vestnik, 16, 1936, 3, p. 161–180; Weingart M. Rukověť jazyka staroslověnského. 1. Praha, 1937, p. 40–41, 55, 73–74; Vajs J. Mešní řád charvátsko-hlaholského vatikánského misálu Illir. 4. a jeho poměr k moravsko-panonskému sakramentáři stol. IX. – AAV, 15, 1939, p. 89–141; Vajs J. Je-li staroslověnský překlad evangelií a žaltáře nějak závislý na gotském překladu Vulfilově? – Bsl, 8, 1939–1946, p. 146–171; Vajs J. Které recense byla řecká předloha staroslověnského překladu žaltáře. – Bsl, 8, 1939–1946, p. 55–86; Vašica J. Řecká liturgie sv. Petra a jejé slovanský překlad. – Bsl, 8, 1939–1946, p. 1–54; Laurenčik J. Nelukianovská čtení v Sinajském žaltáři. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 66–83; Львов А. С. Из наблюдений над лексикой старославянских памятников. – Ученые записки Института славяноведения АН СССР, 9, 1954, с. 139–181; Lunt H. G. Ligatures in Old Church Slavonic Glagolitic Manuscripts. – SR, 10, 1957, p. 261; Smržik J. The Glagolitic or Roman-Slavonic Liturgy. Cleveland–Rome, 1959, 120 p.; Grivec F. Konstantin und Method Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 193; Wandas A. Psalterz Biblii Ostroskiej na tle Psałterza Synajskiego. – Sprawozdania z prac naukowych Wydziału nauk społecznych, 3, 1960, 2–3, p. 97–100; Dostál A. Les Débuts de la culture slave écrite vue de Byzance. – Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὄρλανδον, 3, 1964, p. 1–9; Hamm J. Zur Verskunst Konstantin-Kyrills. – Cyrillo-Methodiana, p. 382–392; Lepissier J. La traduction vieux-slave du Psautier. – RES, 43, 1964, p. 59–72; Lengeling E.-J. Die Konstitution des Zweiten Vatikanischen Konzils über die heilige Liturgie. Münster, 1965, p. 89; Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966, 320 с.; Уг-

ринова-Скаловска Р. Споменици на старомакедонската писменост. – В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 63–72; Харисијадис М. Грчкословенски врски на подрачјето на македонската ракописна орнаментика. – В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 111–127; Θεοδώρου Ε. Δ. Τὸ ἔργον τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐξ ἐπόψεως λειτουργικῆς. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1, p. 113–137; Altbauer M. Some Methodological Problems in Research of the East-Slavic Bible Translations (Vilnius Codex No. 262). Jerusalem, 1968, p. 7; Pantelić M. Zapadne varijante u staroslovenskim psaltirima. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 291–299; Тахиаос А.-Е. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – ККФ 2, с. 291–293; Moszyński L. Fragmenty psałterzowe Apostoła Enińskiego wobec tzw. Psałterza Synajskiego. – ККФ 2, с. 143–156; Tachiaos A.-E. L'Oeuvre littéraire de Cyrille et de Méthode d'après Constantin Kostenecki. – Balkan Studies, 14, 1973, p. 300–301; Илчев П. Текстова структура на Синайския псалтир. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 200–205; Джурова А. Хиляда години българска ръкописна книга. С., 1981, с. 20, фиг. 20–24; Мавродинова Л. Украсата на Синайския псалтир. – Старобългарска литература, 13, 1983, с. 74–90; Дограмаджиева Е. Преводачески похвати при предаване на съюзните средства в Синайския псалтир. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 4, p. 45–55; Куев К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986, с. 192–193; Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, p. 87–91; Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Света Екатерина". – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 126–129; Карачорова Ив. Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 130–245; MacRobert C. M. The Greek Textological Basis of the Early Redactions of the Church Slavonic Psalter. – Palaeobulgarica, 14, 1990, 2, p. 7–15; MacRobert C. M. What is a Faithful Translation? Changing Norms in the Church Slavonic Version of the Psalter. – SEER, 69, 1991, 3, p. 401–417; Mareš F. V. Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj. – In: Památce Josefa Kurze (1901–1972). Praha, 1991 (Slavia, 60), p. 225–231; MacRobert C. M. Translation is Interpretation: Lexical Variation in the Translation of the Psalter from Greek into Church Slavonic up to the 15th Century. – ZSPh, 53, 1993, p. 254–284; Мареш Ф. В. Оченаш у Синајском псалтиру. – В: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Београд, 1995, с. 245–250; Темчин С. Ю. Писцы Синайской псалтыри по данным орфографии: диграфное и лигатурное написание št. – В: Международный филологический сборник в ознаменование 150-летия со дня рождения Ф. Ф. Фортунатова. М., 1998, с. 104–115; MacRobert C. M. The Textual Tradition of Church Slavonic Psalter up to the Fifteenth Century. – In: Interpretation of the Bible. Proceedings of the International Symposium, 18–20 September 1996. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 921–942; Thomson F. The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: Interpretation of the Bible. Proceedings of the International Symposium, 18–20 September 1996. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 797–803; Ziffer G. Appunti sul Salterio Sinaitico. – Incontri linguistici, 21, 1998 (1999), p. 189–195; Fetkova P. Die Schreiber des neugefundenen Teils des Psalterium Sinaiticum. – In: Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien, 2000, p. 109–116; Konzal V. Gloria – Ὕμνος ἐώθινος v Sinajském žaltáři – staroslověnský příspěvek k dějinám liturgie. – In: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, p. 125–131.

Пиринка Пенкова, Ивона Карачорова

СИНАКСÀР (грц. συναξάριον от σύναξις – 'събрание, събиране на хора') – във виз. и слав. ръкописна традиция термин с няколко значения, които частично се застъпват. Първоначално С. означава списък от дати, на които вярващите се събират, за да честват определени християнски празници, т. е. календар както на неподвижните празници – *месецослов* (μηνολόγιον), така и на подвижните празници – С. По-късно понятието разширява своя обхват и назовава не само поместените в служебните евангелия и апостоли календари, но и придружаващите ги сведения относно полагащите се за съответния ден четива. Във виз. книжнина тези справочни раздели са наричани още менологии и канонарии, а в славянската – С. или месецослов. Постепенното допълване и усложняване на обяснителната част към С. с типикарски бележки довежда до смесване на названията С. и *типик* в ръкописната, а отчасти и в научната традиция, при което понякога под С. се разбира сбирка от сведения за реда на църковното богослужение.

Най-широко разпространеното във византологията и по-рядко в славистиката значение на термина С. е сборник от съчинения за християнските светци и мъченици, представени в календарна последователност, т. е. обединение на месецослов и агиографски сборник. С. се наричат и кратките житийно-панегирични творби, предназначени за четене по време на църковната служба. Според хронологията на паметите, включени в най-стария запазен С. – Менология на виз. имп. Василий II (ок. 985), който обхваща зимната половина от църковната година, прототипът на този виз. сборник вероятно е възникнал не много преди края на IX в. В слав. богослужение този тип книги навлизат по-късно – може би през XII в., и се наричат обикновено пролози, а поместените в тях творби – проложни жития. Повечето изследователи обясняват термина пролог с метонимичен пренос върху цялата книга на названието на предисловието (πρόλογος) към редакцията на С. от Константин Мокисийски. Хронологически най-новото значение на термина се отнася за т. нар. С. на Никифор Калист Ксантопулос (починал ок. 1335). Това е сбирка от 31 четива, които обясняват смисъла на по-важните празници от Великопостния и Цветния цикъл (от Неделята на митаря и фарисея до Неделята на всички светци). Предназначени са за четене обикновено след шестата песен на канона и се разпространяват като комплект в самостоятелни кодекси или в различни сборници, напр. в края на триоди и пентикостари, а се интегрират и поотделно в службата за съответния ден. Първият слав. превод на триодния С. (сѣбранїе) се свързва с името на старобълг. книжовник Закхей; извършен е ок. средата на XIV в. Най-старият му запазен препис се намира в създадените преди 1360 постен и цветен триод от Синайския манастир „*Света Екатерина*“, които съдържат новата Атонска редакция на *Триода* от стареца Йосиф. Този превод добива широко разпространение в бълг., сръбската, влахо-молдовската, руската и украинската книжнина, ляга в основата и на Краковския първопечатен триод от 1491. През втората половина на XIV в. възникват още два южнослав. превода на С. към Триода и Пентикостара, но тяхното разпространение се ограничава предимно в сръбската неатонска традиция.

Лит.: Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия. СПб., 1872, стлб. 84; Красносельцев Н. Ф. Типик Константинопольской Великой церкви. Одесса, 1892, с. 19, 21; Дмитриевский А. А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. 1. Τυπικά. Киев, 1895, с. 736, 758, 760 (фототипно изд. Hildesheim, 1965); Сергий архим. Полный месяцеслов Востока. 1. Восточная агиология. Владимир, 1901, с. 5–7, 279–287; Delehaye H. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmoniando, nunc Berolinensi. Bruxellis, 1902 (Propylaeum ad Acta Sanctorum. Novembris), p. III–VI; Дмитриевский А. А. Древнейший хиландарский синаксар. – ТКДА, 46, 1905, июль, с. 475, 484–486; Карабинов И. Постная триодь. Исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. СПб., 1910, с. 123–125, 203–204; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 251, 705–706 (2 изд. 1977); Noret J. Ménologes, synaxares, ménées. Essai de clarification d'une terminologie. – AB, 86, 1968, p. 21–24; Бубнов Н. Ю. Славяно-русские пологи. – В: Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 1. М., 1973, с. 274–296; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 296–298; Момина М. А. Постная и цветная Триоди. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1976, с. 396; Delehaye H. Synaxaires byzantins, ménologes, typica. Avant-propos de F. Halkin. London, 1977, 322 p.; Попов Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 402–410; Милев А. Синаксар, пролог, лавсаик, патерик. – БЕ, 29, 1979, 4, с. 327–329; Stichel R. Nathanael unter dem Feigenbaum. Die Geschichte eines biblischen Erzählstoffs in Literatur und Kunst der byzantinischen Welt. Stuttgart, 1985, p. 81–84; Фет Е. А. Пролог. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая поло-

вина XIV в.). Л., 1987, с. 376–381; Дограмаджиева Е. Названия на богослужебните календари в славянските ръкописни евангелия. – Slavia, 61, 1992, p. 425–434; Давыдова С. А., Т. В. Черторицкая. К истории синаксаря. — ТОДРЛ, 47, 1993, с. 151–163; Luzzi A. Studi sul sinassario di Constantinopoli. Roma, 1995, 226 p.

Лора Тасева

СИ́РМИУМ – вж. *Илирик*.

СКОРОПИ́С – кирилски тип писмо, в което са допустими индивидуални промени на буквените начертания, без спазване на строги калиграфски правила и с максимален брой съкращения. С. се появява за пръв път в българ. писмена практика в края на XIII и началото на XIV в., но само в канцеларски документи (напр. в някои от царските грамоти). С изчезването на самостоятелната българ. държава, при липсата на дворцова и църковна официална документация С. прекъсва своето развитие на българ. почва и може да бъде проследен най-добре по руски писмени паметници. През периода XV–XVIII в. в българ. писмена традиция той се употребява предимно за изписване на маргинални обяснения и особено в бележки на книжовниците, което ги отличава рязко от основния текст, изписан с *полуустав*. От средата на XVIII в. се появяват отделни паметници, изцяло изпълнени със скорописно писмо, а през първата четвърт на XIX в. С. е в редовна употреба.

Лит.: Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, с. 174–178; Балашчев Г. Българското скорописно писмо и образци от него от X–XIX век. – Минало, 1, 1930, с. 314–324; Мошин Вл. Уговор св. Саве за светогорским протатом о земљи за виноград (са прилогом за историју српског брзописа). – Гласник Државног музеја, н. с., 1, 1946, с. 81–122; Щепкин В. Н. Русская палеография. М., 1967, с. 107, 135–144; Мошин Вл. Словенска палеографија. Скопје, 2000, с. 53–57.

Боряна Христова

СЛАВЀЙКОВ, Петко Рачов (17.XI. 1827 – 1.VII.1895) – българ. писател и общественик. Роден в Търново. Започва да учи на петгодишна възраст; най-плодотворен е престоят му в Свищов (1842–1843) в училището на Ем. Васкидович и в Елена (1848–1849) при Н. Михайловски. Шестнадесетгодишен С. става учител в Търново. Поради борбата си срещу фанариотството е преследван от грц. духовенство и е принуден да се мести в различни краища на българ. земи. Учителства в Килифарево, Дебелец, Лясковец, Бяла, Севлиево, Ловеч, Плевен, Враца, Берковица, Трявна, Търново, Ески Джумая (дн. Търговище) и другаде. През 1864 се установява в Цариград, където се занимава с книжовна, журналистическа и обществена дейност и става един от водачите на църковнонационалната борба.

Първите си поетически опити С. прави през 1845. До края на живота си създава забележителни лирически творби, сатири, басни, стихове за деца, поеми и др. Сътрудничи на много вестници и списания. Журналистическата си дейност започва с издаването на хумористичния в. „Гайда“ (1863–1867). Редактира в. „Македония“ (1866–1872), първото българ. женско списание „Ружица“ (1871), първото българ. детско списание „Пчелица“ (1871), сп. „Читалище“ (1872–1873), хумористичните вестници „Звънчатий глумчо“ (1873), „Шутош“ (1873–1874), „Костурка“ (1874) и др. В периодичните си издания защитава българ. народност, ратува за просвета и образование, за църковна независимост, спечелва си име на един от най-дейните, най-последователните и най-известните българ. общественици и писатели. Наред с това превежда и побългарява белетристични, дидактични и педагогически четива. Издава над 60 оригинални и преводни книги. От 1864 С. участва в първия превод на новобългарски език на *Библията* – „Библия, сиреч Свещеното писание на

Ветхий и Новий завет“ (1871); той е един от преводачите на Новия завет и редактира цялата книга, за да се постигне езиково единство в нея. Изданието допринася много за установяването на бълг. книжовен език.

По време на Руско-турската освободителна война (1877–1878) С. е учител в Стара Загора. Пожарът в града унищожава архивите му. Изгарят и събираните в продължение на години фолклорни материали – народни песни, пословици и поговорки, само част от които С. успява да възстанови и да издаде.

След Освобождението (1878) С. се включва в политическия живот. Бори се за демократично конституционно управление. На тая задача подчинява и вестниците си „Остен“ (1879), „Целокупна България“ (1879), „Независимост“ (1880–1883), „Търновска конституция“ (1884) и др. Избиран е за председател на Народното събрание (1880), министър на народното просвещение (1880) и на вътрешните работи (1880–1881). Умира в София.

С. разглежда делото на Кирил и Методий от позициите на възрожденец, като го свързва с националноосвободителните проблеми през 60-те и 70-те г. на XIX в. Той публикува слова за слав. просветители, произнасяни на училищни тържества, пише статии, посветени на *Празника на Кирил и Методий* – 11 май, използва всеки повод, за да очертае заслугите и ролята им за конкретния истор. момент. Хилядолетието от смъртта на Константин-Кирил отбелязва с отзив в печата и с отделна брошура (1869). Оценките му за ролята на Кирил и Методий в историята на славяните и по-специално на българите не са загубили валидността си – те първи вдигнали високо „пряпореца на славенскохристиянската цивилизация в Европа“; чрез своето дело „избавили от смърт и гибел“ българския народ и го въвели „в културно-исторический живот“; паметта за тях е източник на сили по пътя на културния напредък, „най-верен и най-здрав страж и съюзник на нашата народност, в каквито неповолни обстоятелства и да се намери тя“ (Македония, 4, бр. 48, 9 май 1870). С популяризира и дейността на Кирило-Методиевите ученици, особено на *Климент Охридски*. На него са посветени статиите му „Св. Климент Величкий“, „Градът Охрид и Охридската архиепископия“ и др. Обнародва съобщение, че е подготвил за печат „Сравнителна граматика за старий черковний българский язык със забележвания и върху наречията му“, която не излиза. Според М. Стоянов С. е преводачът на публикуваното в сп. „Български книжици“ (1860, кн. 1–3) съчинение „Кирил и Методий, славянски просветители, подвизите и животът им“ от *Филарет*, архимандрит Черниговски.

С. познава книжовните паметници, свързани с имената на Кирил и Методий и на Климент Охридски, стреми се да издирва и събира старобълг. ръкописи и книги. Интересно е съобщението му към „Как се е превзело Търново без цар“ (СбНУ, 11, 1984), че през 70-те г. Ст. Захариев му предава „пергамент с вето писмо“ за „Кирила и Методия и за кръщението на българите“, но съдбата на ръкописа не е известна. Ю. *Трифонов* оборва достоверността на този факт. В дописката си от 23 юни 1863 до в. „Съветник“ С. отбелязва, че пред жителите на Ески Джумая, честващи празника на слав. апостоли, главният учител (това е С.) най-напред „сказа...житието на светите угодници, техните трудове и подвиги за просвещението на нашия български народ“. С. използва откъси от ЖК в брошурата си „Спомен на тисящелетието от денят на смъртта на святаго Кирила“, в словото по повод смъртта на Авксентий Велешки (Гайда, 2, бр. 16, 8 февр. 1865) и другаде, но на места твърде свободно ги перифразира. Показателен в това отношение е начинът, по който цитира думи-

те на Методий при смъртта на Кирил: „Святий отец! Когато аз с брата си тръгвах от бащината си земя за туй у славените служение, което ний с божията помощ свършихме, старата ми майка, като проливаше горещи сълзи, умоляваше ни и двама ни, щото, ако би да ся случи да умре някой от нас, братът, който остане жив, да донесе тялото на умрелия брат в манастира на неговата родина, за да го погребе в земята, където се е родил" („Спомен...", с. 10).

Във всички публикации на С. засегнатите кирило-методиевски въпроси винаги са повод да се поощрява борбата срещу гъркоманството и униатската пропаганда, за изграждане на високообразовани и нравствени личности, за утвърждаване на независима бълг. църква, да се стимулира и укрепва националното самосъзнание и самочувствие.

Съч.: Присовский манастир (до Търново). – Български книжици, 1, 1858, с. 193 (същото в: Славейков П. Р. Съчинения в осем тома. 3. С., 1979, с. 377–380); Св. Климент Величкий. – Гайда, 3, бр. 8, 15 апр. 1866, с. 121–124 (същото в: Славейков П. Р. Съчинения в осем тома. 4. С., 1979, с. 342–346); Албанский буквар. – Македония, 1, бр. 9, 26 ян. 1867, с. 4 (същото в: Славейков П. Р. Съчинения в осем тома. 4. С., 1979, с. 358–359); Забравената страна. – Македония, 3, бр. 42, 3 окт. 1869 (същото в: Славейков П. Р. Съчинения в осем тома. 6. С., 1980, с. 320–323); Спомен на тисящелетието от денят на смъртта на святаго Кирила. Цариград, 1869, 16 с.; Единадесети май. – Македония, 4, бр. 48, 9 май 1870 (същото в: Славейков П. Р. Съчинения в осем тома. 6. С., 1980, с. 460–461); Градът Охрид и Охридската архиепископия. – Библиотека „Свети Климент", 1, 1879, 1, с. 25–36 (същото в: Славейков П. Р. Съчинения в осем тома. 4. С., 1979, с. 256–267); Съчинения. Пълно събрание. В 10 тома. Съст. С. Баева, Ел. Диловска, Цв. Македонска. 1–5. С., 1963–1977; Съчинения в осем тома. Съст. С. Баева, Д. Леков, Ст. Михайлова, П. Тотев, Цв. Унджиева. С., 1978–1982.

Лит.: Трифонов Ю. Съчиненията на П. Р. Славейков с исторически характер. – СпБАН, 38, 1929, с. 94; Динеков П. Петко Р. Славейков. – В: История на българската литература. 2. С., 1966, с. 285–348; Дончева Н. Петко Рачов Славейков и старата българска литература. – ЛМ, 15, 1971, 3, с. 81–93; Пенев Б. П. Р. Славейков. – В: Пенев Б. История на новата българска литература. 3. С., 1977, с. 322–470.

Юлия Николова

СЛАВЍНИЯ (грц. Σκλαβηνία, Σκλαβινία, Σκλαυνία, лат. Sclavinia) – название, свързано с етнонима славяни (σκλάβοι, σϑλάβοι, σκλαβῆνοι), засвидетелствано във виз. извори от VI–XII в. В някои случаи има етно-географски смисъл и означава област, населена от славяни. Така напр. са наречени земите на север от Дунав, обитавани през VI и началото на VII в. от славини и анти: Теофилакт Симокат съобщава за похода на пълководеца Петър, организиран по нареждане на виз. имп. Маврикий (582–602) срещу С. отвъд Дунав (κατὰ τῆς Σκλαυηνίας) (ГИБИ, 2, с. 353). В други случаи названието е равнозначно на слав. племе (респ. племена), т. е. в значението изпъкват етно-социални и етно-политически нюанси. С тази употреба то се среща многократно във виз. извори за периода VI–VII в., когато сред славяните господства племенното устройство в условията на т. нар. военна демокрация. В съчинението си „За управлението на империята" Константин VII Багренородни (913–959) се спира върху особения от гледна точка на виз. представи политически строй на хървати, сърби, захълмци и други съседни на империята южнослав. етнически общности и отбелязва, че те нямали свои управители, а само старци жупани, „както това било обичайно и за останалите славинии" (καϑῶς αἱ λοιπαὶ Σκλαβηνίαι ἐχόυσι τύπον). С. в смисъл на отделни племена или племенни съюзи е термин на виз. историография и спрямо периода VII–X в., когато вече са формирани отделните слав. държави, но същевременно все още са запазени елементи от някогашния племенен обществен строй.

Имп. Михаил II преследва армията на Тома Славянина. Миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, XIV в.

По време на масовото заселване на славяните от т. нар. бълг. група на юг от Дунав, в пределите на Виз. империя, в края на VI и първата четвърт на VII в., при което ред слав. племена от тази група се установяват в Мизия, Тракия, Македония, в част от Албания, в Епир, в Тесалия, в Средна Гърция, на п-в Пелопонес, значителна част от Балк. п-в се превръща в С. поради новопридобития етнически облик на тези земи (вж. *Славяните на Балканския полуостров*). С. в този смисъл представлява сбор от отделни племена, всяко от които има свое име, племенен вожд, войска, политика. Както може да се съди от някои изворови податки, по името на племето се наричала и заеманата от него територия. Така по името на племето берзити, установило се в Македония около дн. градове Велес, Битоля, Прилеп и Тиквеш, тази област е назована у виз. хронист Теофан Βερζιτία (ГИБИ, 2, с. 274). По името на племето велегезити, заело Тесалия, обособилата се там С. се нарича Βελζητία.

Сведенията за С. на племената от бълг. група през VII–X в. отразяват главно двубоя между Виз. империя и създадената през 681 бълг. държава. Виз. императори се стремят да възстановят властта си над загубените територии и да превърнат слав. пришълци в свои верноподаници, като премахнат племенната им автономия. От своя страна бълг. владетели полагат усилия в пределите на държавата да бъдат включени не само осемте слав. племена от *Мизия*, присъединени при хан Аспарух (681–700), но и сродните им племена от С. в *Тракия*, в Софийската област и в *Македония*.

През 658 виз. имп. Констант II (641–668) „се отправил на поход срещу Славиниите, пленил и подчинил много (хора)“ (ГИБИ, 3, с. 260). Предполага се, че става дума за заетите от слав. племена области западно от р. Струма. През 688 виз. имп. Юстиниан II (685–695, 705–711) „заповядал на конните отреди да преминат в Тракия, искайки да оплени бълга-

рите и славиниите“ (ГИБИ, 3, с. 265). „През тази година Юстиниан се отправил на поход срещу Славиния и България“ (пак там). Вероятно става дума за действия срещу независимите слав. племена около *Солун* и заедно с това – срещу бълг. държава, която е техен съюзник. През 759 виз. имп. Константин V Копроним (741–775) „опленил Славиниите и Македония, а останалите направил свои поданици“ (ГИБИ, 3, с. 270). Не е ясно дали в случая под Македония се подразбира областта западно от р. Места, или става дума за Тракия, която по това време понякога се означава като Македония. През 764 Константин V Копроним, „като изпратил хора в България, заловил княза на северите Славун, който бил направил много злини в Тракия“ (ГИБИ, 3, с. 272) – имат се предвид действията на виз. войска срещу една от главните С. в пределите на бълг. държава, а именно С. на северите, начело на която като съюзник на бълг. хан Паган (767–768) стоял Славун. През 774, както отбелязва Теофан, императорът получил съобщение от Б-я, че нейният господар изпраща 12-хилядна войска и боили, „за да пороби Берзития“ (ГИБИ, 3, с. 274). Става дума за опит на тогавашния бълг. владетел хан Телериг (768–777) да включи в пределите на държавата си С. на берзитите. Друго сведение на Теофан гласи, че през 799 „князът на славяните от Велизития, Акамир, подтикван от еладците, поискал да изведе синовете на Константин и да постави един от тях за император“ (ГИБИ, 3, с. 278). Това е епизод, свидетелстващ за опита на тогавашния вожд на С. в Тесалия да се намеси в политическия живот на виз. столица и да постави на престола един от синовете на покойния вече виз. имп. Константи V Копроним, които се намирали по това време на заточение в Елада. През 810, пак по известие на Теофан, тогавашният виз. имп. Никифор I Геник (802–811) „наредил да се преселят християни от всяка тема в Славиниите (ἐπὶ τὰς Σκλαυνίας), а имотите им да бъдат конфискувани“ (ГИБИ, 3, с. 280). В случая се имат предвид редицата С., които по това време се намират на територия, подвластна на цариградските управници (главно в Гърция и част от Македония), и чието слав. население императорът желае да размеси с жители от други области. През 811 при подготовката на решаващия удар срещу Никифор I, чиито войски превземат и разграбват Плиска, по нареждане на хан Крум (803–814) „българите наели срещу заплата авари и околните славинии (καὶ τὰς πέριξ Σκλαβινίας), въоръжили по мъжки жените“ (ГИБИ, 4, с. 13). В случая под околните С. се подразбират вероятно онези области, населени със слав. племена, които тогава влизат в състава на бълг. държава и чиито племенни вождове признават върховната власт на бълг. хан, но притежават известна автономия в своите земи. С тези вождаве хан Крум е пил наздравица след гибелта на Никифор (ГИБИ, 3, с. 283). През 813 бълг. владетел събира голяма войска и потегля срещу Цариград – заедно с *авари* и всичките С. (καὶ πάσας τὰς Σκλαβινίας) (ГИБИ, 4, с. 23). Тук вероятно става дума за С., влизащи в територията на бълг. държава. През 824 виз. имп. Михаил II (820–829) известява на немския имп. Лудвиг Благочестиви (814–840) за победата си над Тома, вдигнал бунт срещу цариградската власт през 821. Между другото в известието се казва, че войската на бунтовника била подкрепяна от негови привърженици от „Мизия в Европа, Тракия, Македония, Тесалония и от околните Славинии“ (et circumiancentibus Sclaviniis) (ЛИБИ, 2, с. 26). Като се знае, че по време на бунта на Тома на Михаил II помага тогавашният бълг. хан Омуртаг (814–831), трябва да се приеме, че в случая със С. се означават области със слав. население в пределите на Византия, които се присъединяват към бунтовника. Към 20-те г. на IX в.,

пак при царуването на Михаил II, вдига бунт управител на С. (τῆς ἐκείνης Σκλαβινίας ἐξάρχοντος) (ГИБИ, 4, с. 39). От Житието на Григорий Декаполит, който по това време пътувал по този край, може да се заключи, че сведението се отнася за областта по долното течение на р. Струма и около Солун, където живеело многобройно слав. население. Не е сигурно дали под названието „ἔξαρχων" се подразбира слав. княз или виз. административен управител, но името С. говори убедително за етническия облик на областта. Вероятно пак някъде около Солун през разглеждания период се е намирало споменатото в гл. 2 на ЖМ „славянско княжество", за чийто управител по нареждане на императора бил определен Методий (...кнажение имоу дасть дьржати словѣньско – Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 187).

Названието С. е включено и в речника на виз. летописец Йоан Зонара, живял през първата половина на XII в. У него то е отъждествено с названието „България" – Σκλαβινία ἡ Βουλγαρία (ГИБИ, 7, с. 208).

Лит.: Васильев А. А. Славяне в Греции. – ВВр, 5, 1898, 3, с. 404–438; 4, с. 626–670; Дринов М. Заселение Балканского полуострова славянами. – В: Дринов М. Съчинения. 1. Трудове по българска и славянска история. С., 1909, с. 139–316; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 1. С., 1918, с. 17, 136; 1., 2. С., 1927, с. 145; Dvornik F. Vie de Saint Grègoire le Décapolit et les slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, p. 31, 36; Византијски извори за историју народа Југославије. Уредник Г. Острогорски. 1. Београд, 1955, с. 222, бел. 9; Наследова Р. А. Македонские славяне конца IX – начало X века. – ВВр, 11, 1956, с. 82–97; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 39; Ангелов Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 106, 149, 209, 228, 376; Андреев М., Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 86–87, 113–114; Ангелов Д. История на Византия. 1. С., 1976, с. 292; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 97, 102, 108, 159, 180, 277; Петров П. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 233–238, 315; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982, с. 20, 51, 104; Коледаров П. Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 32–37, 50–55, 64–66, 81–82, 169, 173; Литаврин Г. Г. Проблема „Славинии" как социально-политической организации славян в современной историографии. – В: Руско-български връзки през вековете. С., 1986, с. 7–11; Георгиев П. Неизползувано сведение за статута на Славиниите във Византия в началото на IX в. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 59–61; Каймакамова М. Славянски нападения срещу Солун (през VI и VII в. Македония се превръща в земя на Славиниите). – Македония, 1994, 1, с. 11–12.

Димитър Ангелов

СЛÀВОВА, Татяна Димова (9.II.1957) – бълг. езиковедка палеославистка. Родена в Димитровград. Гимназиално образование получава в Бургас. Завършва бълг. филология в Софийския унив. (1979). След едногодишна специализация по старобълг. палеография в Катедрата по кирилометодиевистика към Факултета по слав. филологии от края на 1980 е редовна аспирантка по старобълг. език към Катедрата. През 1985 защитава кандидатската си дисертация на тема „Преславска редакция на старобългарския евангелски текст". Редовна асистентка по старобълг. език (1986), ст. асистентка (1987), гл. асистентка (1991); хабилитира се през 1994 с труда „Календарни текстове в България през Ранното средновековие". Ръководителка на Катедрата (от 1999). Преподавателската ѝ работа включва семинарни занятия и лекционни курсове по старобълг. език и история на бълг. език със студенти по бълг., руска, слав. и румънска филология. Д-р на филологическите науки с дисертация на тема „Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина" (2001).

С. работи по проблеми, свързани със същността, обхвата и целите на преводаческата, редакторската и съставителската дейност на книжовниците от *Прес-*

Татяна Славова

лавското книжовно средище. Върху широка изворова основа тя доказва систематичния характер на т.нар. Преславска редакция и изяснява нейното значение за развитието на нормативността на езиковите средства в ранната слав. книжнина. В тази насока изследванията ѝ предлагат надеждна методология за решаване на сложни въпроси около книжовната продукция от Симеоновата епоха и определят подход за издирване и атрибуция на преславски текстове.

Централна за изследователската работа на С. е историята на старобълг. евангелски текст – преводите и редакциите на *Евангелието*, кирило-методиевската и преславската традиция в неговото разпространение, преписите с частично и изцяло редактиран в Преслав текст, принципите на Светогорската редакция и нейното отражение в ръкописите и старопечатните издания. С. изработва речник на лексикалните дублети, характерни за кирило-методиевската и за преславската преводаческа практика, който е основан на 35 евангелски преписа с привлечени успоредици от 7 апостола, редица старозаветни книги и 15 съчинения с небиблейски характер. Той е не само обобщено изложение на огромен по количество лексикален материал, но и ценен инструмент за по-нататъшното изучаване на богатата продукция, създадена в рамките на Втората редакция на богослужебните книги. Това се потвърждава и от проучването на С. върху евангелските и апостолските цитати в словата на *Климент Охридски*, в което въпросът за практиката на този книжовник по отношение на двете старобълг. редакции на новозаветния текст се решава с оглед на специфичните за всяка от тях лексикални варианти. В съавторство с Ив. *Добрев* С. изготвя проект за критическо издание на старобълг. Тетраевангелие, към който е приложен реконструиран Кирило-Методиев текст на гл. 2 и гл. 5 от Евангелието на Матей. Чрез анализ на езиковите особености на *Зографското евангелие* тя ревизира общоприетото схващане за неговия западнобълг. произход и обосновава тезата, че ръкописът е възникнал в източнобълг. среда. В своята монография за *Архангелското евангелие* С. изследва всестранно паметника и прилага речник индекс на неговия текст, като обосновава и съществени заключения относно формирането на руската *редакция* на старобълг. език. В проучването са откроени различни слоеве в нехомогенния състав на евангелието, очертани са частите с най-силно влияние на старобълг. основа, отделени са чисто руските му особености и са направени изводи относно преславския произход на четивата за Великата неделя.

Важни наблюдения съдържа трудът на С., посветен на ранната история на Стария завет в слав. писмена култура. Преодолявайки възприетото в науката мнение на руския учен А. В. *Михайлов* за безвъзвратна загуба на Методиевия превод на кн. Битие, тя привежда палеографски, лингвистични и текстологически факти в полза на тезата, че пет южнослав. и два руски преписа отразяват

именно извършения от слав. първоучител превод на небогослужебните части от тази книга. Като резултат от езиковия анализ на библейските части в Тълковната палея С. предлага и собствено виждане за текстологическата история на Осмокнижието и на I и II кн. Царства.

Съществено място сред научните интереси на С. заемат два енциклопедични сборника – Тълковната палея и т.нар. Архивски хронограф, в чийто състав тя открива аргументация в полза на хипотезата за съществуването на обширна старобълг. енциклопедия, съставена по времето на цар *Симеон* (893–927) до 920. Като изхожда от схващанията на някои от по-старите руски учени, незаслужено пренебрегнати в последните десетилетия, С. прибавя нови доказателства за бълг. превод на важни съчинения – палейния Шестоднев, Хрониката на *Йоан Малала*, които съставят ядрото на ранния вариант на двата сборника. Според нея те имат общ енциклопедичен прототип, създаден от преславски книжовници. Въз основа на лингво-текстологически и историко-литературни доказателства е защитена тезата, че протографът на Тълковната палея е възникнал в източнобълг. книжовно средище ок. средата на X в. След идентифициране на библейските и небиблейските източници на този паметник, както и на авторските части на съставителя, С. реконструира неговия първоначален състав и добавя нови текстове към корпуса от историографски съчинения, преведени през X в. в Симеонова Б-я: първата книга от Хрониката на Йоан Малала, двете редакции на Летописец вкратце на патриарх *Никифор I* (806–815) и Пасхалната хроника. Текстологическото, граматическото и лексикалното изследване на палейния Шестоднев показва, че неговият произход е свързан с литературната дейност на *Йоан Екзарх* или на негов последовател.

С. се насочва и към слабо проучените старобълг. астрономически съчинения. Според нея изграждането на календара от *Тълковната палея* чрез комбинация на лунни месеци със слънчеви години свидетелства за неговата роля при пасхалните изчисления, както и за възможните му граждански функции. Откритите от С. глаголически следи в числените означения говорят за ранна епоха на неговото възникване. Привлечените успоредици от аналогични календарно-математически текстове и от фолклора ѝ дават основание да предложи хипотезата за древна глаголическа традиция за отчитане на времето, свързана с бълг. земи. Белезите на този календар С. вижда отразени в зодиакалните рисунки в *Изборника от 1073*, където челната позиция на зодията Стрелец съответства на дек. начало на годината. Материалът от старобълг. източници (Богословието и Шестоднева в превод на Йоан Екзарх, Изборника от 1073, хрониките на Георги Амартол и Йоан Малала, Християнската топография на Козма Индикоплевс) ѝ дава основание да обобщи, че преславските книжовници са познавали чрез съчиненията на *Йоан Дамаскин* три различни средновековни планетарни системи – Птолемеева, хармонична и компромисна. Макар и оспорвана, интерес предизвиква идеята на С. за ранен старобълг. превод на схолиите на Псевдо-Ноний към Словата на *Григорий Богослов*, следи от който се намират в една слав. компилация за названията на планетите с имена на езически богове, запазена в Християнската топография на Козма Индикоплевс, гадателната книга Рифли и Тълковната палея.

Съч.: Преславски следи в лексиката на Архангелското евангелие от 1092 г. – ЕЛ, 39, 1984, 1, с. 11–20; Преславска редакция на старобългарските богослужебни книги. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 161–174; Помагало по българска историческа лексикология. С., 1986, 175 с. [Славова Т., Т. Лекова]; Хрис-

томатия по историческа граматика на българския език. С., 1987, 252 с. [Лалева Т., Т. Славова, Ив. Карачорова]; Лексиката на Тертеровото евангелие от 1322 г. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 67–81; Към локализацията на Зографското евангелие – старобългарски паметник от X–XI в. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 1, p. 33–38; Преславската редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. – В: Кирило-Методиевски студии. 6. С., 1989, с. 15–130; Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелския текст в Света гора. – Palaeobulgarica, 14, 1990, 1, p. 72–81; Архангелското евангелие от 1092 г. като извор за историята на българския и руския език. – Съпоставително езикознание, 15, 1990, 1, с. 34–41; Текстът на Боянското евангелие от XIII в. за развоя на българския език. – БЕ, 41, 1991, 1, с. 197–204; Евангелски и апостолски цитати в словата на Климент Охридски и преславската книжнина. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 60–84; За протографа на Тълковната палея (Върху материал от палейния Шестоднев). – Palaeobulgarica, 15, 1991, 3, p. 57–70; За един лунно-слънчев старобългарски календар. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 3, p. 23–36; Славянски митологически компилации. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 3, p. 63–76; Нова граматика на старобългарския език (рец.) [Тотоманова А.-М., Т. Славова]. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 1, p. 103–110; За планетите и техните подредби в старобългарската книжнина. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 1, p. 68–74; Речник на словоформите в Архангелското евангелие от 1092 г. С., 1994, 269 с.; Слова на светлината. Преводи от старобългарски писатели от епохата на св. княз Борис, цар Симеон и св. цар Петър. С., 1995, 237 с. [Добрев Ив., Т. Славова]; Архивският хронограф и Тълковната палея. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 1, p. 48–64; Следи от Методиев превод на библейската книга Битие. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 4, p. 53–70; Проект за критическо издание на старобългарското тетраевангелие. Реконструиран Кирило-Методиев текст с разночетения и критически апарат [Славова Т., Ив. Добрев]. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 88–102; Втора част на фототипното издание на Добромировото евангелие (рец.). – Palaeobulgarica, 19, 1995, 1, p. 114–116; Тайнописи в средновековните славянски ръкописи. – Българска реч, 1, 1995, 4, с. 11–13; Старобългарски текстове. Collection of Old Bulgarian Texts. С., 1996, 166 с. [Славова Т., Ив. Добрев]; „Учението за числата“ (Оученіе имже вѣдати чл҃ки числа всѣ лѣ), приписвано на Кирик Новгородец. – В: Медиевистични изследвания. В памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 53–57; Изследване на лексиката на Историческата палея (рец.). – Palaeobulgarica, 20, 1996, 1, p. 118–120; Четириевангелието на цар Иван Александър – особености на превода. – Българска реч, 2, 1996, 2, с. 17–20; Из житията и службите за св. Иван Рилски. – В: Вечният монах. 1050 г. от успението на св. Иван Рилски. С., 1997, с. 181–245; Зодиакалните изображения в Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.). – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с.73–81; И. Люсен. Греческо-старославянский конкорданс к древнейшим спискам славянскаго перевода евангелий (codices Marianus, Zographensis, Assemanianus, Ostromiri). Upsala, 1995 (рец). – Съпоставително езикознание, 22, 1997, 2, с. 115–117; Езикът на книга Битие в Тълковната палея. – Српски језик, 3, 1998, 3, с. 465–472; Новооткрит графит от крепостта Русокастро. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 1, p. 66–74; За славянските преводи на някои византийски хроники. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 162–170; Глаголическата традиция и преславската книжнина. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 1, p. 35–46; Календарни текстове в България през ранното Средновековие. – ГСУфсф, 86, 1993 (1999), Езикознание, с. 5–50; Календарни текстове в България през ранното средновековие. Лунно-слънчев календар в състава на Тълковната палея. – Slavia, 68, 1999, p. 267–281; Най-ранният славянски ръкопис на Мойсеевото Петокнижие. – Старобългарска литература, 31, 1999, с. 54–65; Календарни текстове в България през ранното средновековие. 2. Палейният календар и Оученіе имже вѣдати чл҃ки числа всѣ лѣ, приписвано на Кирик Новгородец. – Slavia, 69, 2000, p. 269–288; Славянският превод на коментарите на Теодорит Кирски върху Петокнижието. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 4, p. 7–18; Старобългарският превод на книгите от Стария Завет – едно ново начало (рец.). – Palaeobulgarica, 24, 2000, 1, p. 112–116; Славянският превод на Сказанието на Епифаний Кипърски за дванадесетте камъка. – В: Традиция. Приемственост. Новаторство. В памет на Петър Динеков. С., 2001, с. 535–544; Ценно издание на славянския превод на Пандектите на Никон Черногорец. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 121–125; Езикът на грешките в ранната славянска книжовна традиция. – В: Език и история на средновековните български текстове. Сборник в чест на Е. Дограмаджиева, С., 2001 (Кирило-Методиевски студии, 14), с. 22–31; Откъсите от „Богословие“ („Небеса“) в превод на Йоан Екзарх в Тълковната палея. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 123–130; Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина. С., 2002, 579 с.

Лит.: Александрова Р. – ЕЛ, 49, 1994, 5, с. 120–123 (рец).; Thomson F. The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' *Scholia Mythologia in Orationes Gregorii Nazianzeni*. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 91–92; Желязкова В.

Ценен извор за историята на руския и българския език (рец). – Palaeobulgarica, 19, 1995, 4, p. 119–121; Мечев К. Свои ѧзыкъ. Старобългарски текстове. Христоматия за университетите. Съст. Ив. Добрев, Т. Славова (рец.). – Българска реч, 1, 1995, 4, с. 43–44; Димитрова М. Ив. Добрев, Т. Славова. Старобългарски текстове; Ив. Добрев, Т. Славова. Слова на светлината (рец.). – Българистика и българисти, 1, 1996, 2, с. 54–55; Влахова Р. Вдъхновено духовно послание. – Българистика и българисти, 2, 1997, 4, с. 38–39; Fetková P. – Bsl, 58, 1997, p. 421–422 (рец).

Мария Йовчева

SLAVÒRUM APÒSTOLI – вж. *Папски енциклики и писма*.

СЛÀВСКИ, Францишек (Sławski, F.) (13.V.1916 – 19.I.2001) – полски езиковед – славист и българист. Роден в Копичинце, Полша. Завършва гимназия в гр. Трембовля, дн. Теребовля, Украйна (1934). Следва полонистика и славистика в Ягелонския унив. в Краков (1934–1937) при полските езиковеди К. Нич, Т. *Лер-Сплавински* и М. *Малецки*. Специализира в Софийския унив. (1937–1939), където се оформя една от основните насоки на научната му дейност – изследването на истор. развой на бълг. език. Още тогава Ст. *Младенов* приема за печат в сп. „Родна реч“ първите негови статии. Дипломира се в Ягелонския унив. (1939), където започва работа като асистент на Малецки и лектор по бълг. и руски език. През 1943 защитава като докторска дисертация написания по време на пребиваването си в Б-я труд „Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego“. Хабилитира се с изследването „Oboczność *o:u* w językach słowiańskich“ (1945). Проф. в Ягелонския унив. (1954–1986). Чете лекции по описателна граматика на бълг. език, история на бълг. език, бълг. диалектология и ръководи спецкурсове по бълг. език. Негови ученици дн. работят във всички полски университети и в институти на Полската АН, а също в бълг. научни институции. С. ръководи Сектора за южнослав. филология при Катедрата по слав. филология в Ягелонския унив. (1949–1969), а по-късно – цялата Катедра (1969–1974). Директор на Инст. по слав. филология при Ягелонския унив. (1974–1986), зам.-декан (1956–1958) и декан (1966–1969) на Филологическия фак. Дългогодишен член на Сената на Ягелонския унив. От 1955 е ръководител на Секцията за праслав. речник към Инст. по славянознание при Полската АН. Член-кор. на Полската АН (1969) и на Австрийската АН (1981), чуждестр. член на БАН (1979), д-р хонорис кауза на Унив. в Лодз (1995) и на Софийския унив. (1996). Председател на Комисията за лингвистична библиография при Международния комитет на славистите (1966), на Комисията по езикознание при Краковското отделение на Полската АН (1972) и на Полското езиковедско д-во (1977–1979). Член на редакционните колегии на периодични издания: „Rocznik Slawistyczny“ (1948–1970, главен редактор от 1971), „Prace Komisji Językoznawstwa“ (1964–1975, главен редактор от 1976), „Prace Komisji Słowianoznawstwa“ (от 1965), „Nauka dla Wszystkich“ (главен редактор от 1975), „Język polski“ (1965), „Palaeobulgarica“ (от 1977). Носител на правителствени и научни награди: Krzyż Kawalerski (1967), Krzyż Oficerski (1974), ордените „НРБ“ (1986), „Кирил и Методий“ I ст. (1963), Почетен знак на БАН „Проф. Марин Дринов“ (1996) и др. Умира в Краков.

С. проучва слав., балто-слав. и слав.-немските истор. езикови връзки и влияния; класификацията, взаимоотношенията, истор. развой на съвременните литературни езици и диалектите на южнослав. езици. Главни направления в изследователската му дейност са историята на бълг. език, етимологията на полския език и проблемите на праслав. език. През 1952 започва издаването на Słownik etymologiczny języka polskiego, който благодарение на привлечената нова богата

Францишек Славски

истор. и диалектна лексика, на задълбочения морфологичен и семантичен анализ и на широкото използване на слав. сравнителен материал е признат от научната критика за най-добър етимологичен речник на един слав. език. С хабилитационния си труд С. прави първите си стъпки в изучаването на сравнителната слав. граматика и на праслав. език. В него той ревизира някои постановки на А. *Брюкнер*, установява три хронологически пласта, определя отношението на думите с първична носовка към думите с първично u и обяснява жизнеността на явлението. Следват ценни изследвания върху праслав. лексика и словообразуване и праслав. следи в бълг. език. Докладите му на Петия (София, 1963) и на Шестия (Прага, 1968) международен конгрес на славистите са посветени на бълг. словообразуване (nomina agentis) с оглед на праслав. фонд и на някои проблеми на реконструкцията на праслав. словообразуване. На праслав. основи на бълг. глаголно словообразуване е посветен негов доклад, изнесен на научна сесия във Велико Търново (1978). Словообразуването на праслав. глаголи и съществителни имена е предмет на студията „Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego“ (1974–1979). В нея е направен преглед на основни словообразувателни морфеми, служещи за изграждане на нови думи, регистрирани са и непродуктивните форманти, засвидетелствани често само частично. С. изработва концепцията за съставянето на Słownik prasłowiański, определя методите за реконструкция на праформите и тяхната етимология и семантика и е главен съавтор и редактор на този фундаментален труд. В увода той определя задачата на речника като „реконструкция на праславянската лексика от периода, непосредствено предхождащ най-старите исторически данни, т.е. приблизително от VII–VIII в.“. Според него приемането на тази епоха като изходна точка позволява реконструираните праформи да се свържат тясно с реално засвидетелстваното състояние на най-старите писмени славянски езици. В речника праслав. лексика се възстановява на основата на лексикални данни от всички слав. езици. Голямо значение има диалектният и ономастичният материал. Всяка речникова статия съдържа реконструкция на праформата и на праслав. значение, доказателствен материал, етимология, морфологичен анализ, източници.

Средищно място в научното творчество на С. заема палеобългаристиката. Той подбира старобълг. текстове, придружени с речник, за университетския учебник „Chrestomatia słowiańska“ (1949). През 1947 публикува монографичен очерк за бълг. история и писменост. Изследва развитието на старобълг. книжовна култура и по-специално езика на Кирил и Методий, като отделя специално внимание на бълг. диалектен материал. С. многократно подчертава, че запознаването с бълг. диалекти, особено с родопските говори, позволява да се

направи по-дълбок анализ на лексиката на Кирило-Методиевия език („Z badań nad słownictwem języka Konstantyna-Cyryla i Metodego", 1971). Според него диалектоложките проучвания разкриват и хронологическите пластове в езика на първоучителите („Праславянски и южнославянски елементи в езика на Кирил и Методий", 1971). С. поддържа идеята на Малецки старобълг. език да се разглежда като балк. език. Така напр. той установява някои иновации от балк. тип със статус на книжовна норма в старобълг. паметници („Początki piśmiennictwa starobułgarskiego", 1970; „O archaizmach i innowacjach Kodeksu Assemaniego", 1971; „O archaizmach i innowacjach Księgi Sawy", 1978). Изучаването на истор. паметници и на бълг. диалекти обогатява виждането му за бълг. словообразуване („Z problematyki bułgarskich nominów agentis", 1979) и го насочва към важни заключения за първичната мотивация на праслав. лексика („Kilka uwag o rekonstrukcji pierwotnej motywacji wyrazu", 1966). Основните тенденции в развоя на бълг. език (напр. хронологията на бълг. аналитизъм) С. проследява в пленарния си доклад на Първия международен конгрес по българистика (1981). В него са разгледани характерните особености на Кирило-Методиевия език: архаичност, близост и даже идентичност в много отношения с праслав. състояние (поради периферийния характер на говорите, залегнали в основата му) и тясната му връзка с днешните югоизточни бълг. диалекти. С. характеризира първите *балканизми* в старобълг. език – промени в склонението, употреба на кратки енклитични дателни форми в притежателна функция, ранни следи на бъдеще време със спомагателен глагол и на постпозитивен член, тенденция към аналитично преобразуване на супин и инфинитив. Той подчертава, че и в езика на Кирил и Методий се срещат начални следи от балканизми.

С. е автор на енциклопедични статии за *Черноризец Храбър*, *Йоан Екзарх*, Добромировото евангелие, *Синайския псалтир*, Болонския псалтир, *глаголицата*, *кирилицата* в Słownik starożytności słowiańskich .

Съч.: L'alternation ǫ : u dans les langues slaves. – Bulletin International de l'Académie Polonaise des Sciences et des Lettres. Classe de Philologie, 1940–1944, p. 10–14; Oboczność ǫ : u w językach słowiańskich. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej akademii umiejętności, 45, 1945, p. 30; Prasłow. *rutiti, *rjutiti, *rǫtiti. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii umiejętności, 45, 1945, p. 27–29; Podstawy staro-cerkiewno-słowiańskie zaniku infinitiwu w języku bułgarskim. – Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii umiejętności, 46, 1945–1946, p. 265–269; Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego. Kraków, 1946, 87 p.; Bułgaria. Dzieje i piśmiennictwo w zarysie. Kraków, 1947, 42 p.; Teksty staro-cerkiewno-słowiańskie. Słownik staro-cerkiewno-słowiański. – In: Chrestomatia słowiańska. 1. Kraków, 1949, p. 1–16, 141–154; Piśmiennictwo starosłowiańskie na terenie Wielkich Moraw i Panonii w dobie cyrylometodiańskiej. – Życie i Myśl, 2, 1951, 7–8, p. 7–32; Gramatyka języka bułgarskiego. Warszawa, 1954, 176 p.; Взаимоотношенията между южнославянските езици. – БЕ, 6, 1956, с. 97–105; Z pracovni Słownika prasłowiańskiego [Lehr-Spławiński T., F. Sławski]. – RS, 20, 1958, p. 3–15; O dwóch słowiańskich terminach z zakresu budownictwa (psł. jьstъba, klětь). – Etnografia Polska, 3, 1960, p. 351–354; Słownik prasłowiański. Zeszyt próbny. Kraków, 1961, 66 p. [Lehr-Spławiński T., F. Sławski]; Stan prac nad Słownikiem prasłowiańskim. – Sprawozdania z prac naukowych Wydziału nauk społecznych PAN, 4, 1962, 5 (22), p. 70–78; Zarys dialektologii południowosłowiańskiej (z wyborem tekstów gwarowych). Warszawa, 1962, 252 p.; Słowotwórstwo bułgarskie na tle prasłowiańskim. – In: Z polskich studiów slawistycznych. 2. Językoznawstwo. Warszawa, 1963, p. 79–90; Stan i zadania słowotwórstwa prasłowiańskiego. – Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, 21, 1963, p. 161–169; Uwagi o słownictwie „Księgi Sawy". – In: Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Spławiński. Warszawa, 1963, p. 205–208; Początki piśmiennictwa słowiańskiego. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 1964, p. 452–454; Kilka uwag o rekonstrukcji pierwotnej motywacji wyrazu. – StS, 12, 1966, p. 373–376; Z zagadnień rekonstrukcji słowotwórstwa prasłowiańskiego. – In: Z polskich studiów slawistycznych. 3. Językoznawstwo. Warszawa, 1968, p. 35–41; Początki piśmiennictwa starobułgarskiego. – Zeszyty naukowe Universytetu Jagellońskiego, 245, Prace Historycznoliterackie, 17, 1970, p. 9–47; O archaizmach i innowacjach „Kodeksu Assemaniego". –

In: Miscellanea linguistica. Olomouc, 1971, p. 23–25; Z badań nad słownictwem języka Konstantyna-Cyryla i Metodego. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 329–334; Праславянски и южнославянски елементи в езика на Кирил и Методий. – ККФ 2, с. 121–125; Първото славянско писмо. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. Година на световна прослава. С., 1972, с. 163–168; Z badań nad słownictwem dialektów bułgarskich. – В: В памет на проф. Стойко Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 267–269; Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. – In: Słownik prasłowiański. 1–3. Wrocław, 1974–1979, p. 11–19, 13–60, 43–141; Праславянски основи на българското словообразуване. – В: Славистични проучвания. С., 1978, с. 163–167; O archaizmach i innowacjach Księgi Sawy. – Slavia, 47, 1978, p. 338–339; Z problematyki bułgarskich nominów agentis. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. С., 1979, с. 329–332; Praojczyzna Słowian w świetle etymologii. – In: Etnogeneza i topogeneza Słowian. Warszawa, 1980, p. 23–28; Na 1300-lecie Państwa Bułgarskiego. – Nauka Polska, 1981, 5–6, p. 41–48; Основни тенденции в развоя на българския език. – В: Първи международен конгрес по българистика. Пленарни доклади. С., 1982, с. 211–220; Wkład św. Metodego w kształtowanie się kultury słowiańskiej. – In: Kategorie peryferii i centrum w kształtowaniu się kultur narodowych. Warszawa, 1986, p. 1–11; Езикът на Методий. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 240–246; Języki słowiańskie. – In: Języki indoeuropejskie. 2. Warszawa, 1988, p. 907–1005; Starocerkiewne *gananije*. – In: Tgoli chole Mestró. Gedenkschrift für Reinhold Olesch. Köln–Wien, 1990, p. 143–145; Хронология на българския аналитизъм. – Съпоставително езикознание, 15, 1990, 4–5, с. 264–267; Prasłowiańskie dialektyczne *glizda*. – In: Studia z dialektologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa, 1992, p. 207–208; Starosłowiańskie *pravoslavьnъ*. – Zeszyty Naukowe Universytetu Gdańskiego, Wydział Humanistyczny, Slawistyka, 6, 1992, p. 279–280; Prasłowiańskie *gnĕvъ*: uwagi metodologiczne. – В: Philologia Slavica. К 70-летию академика Н. И. Толстого. М., 1993, с. 399–400; Няколко бележки за езика на Йоан Екзарх Български. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 250–253; Prasłowiańskie przymiotniki niemotywowane. – In: Studia z językoznawstwa słowańskiego. Kraków, 1995, p. 201–203; Psł. *gojь*. Z zagadnień rekonstrukcji. Uwagi metodyczne. – In: Collectanea Slavica [in honorem Henrici Leeming]. Kraków, 1996, p. 211–212; Psł. *mrznǫti*, pol. *marznąć*, stpol. też *marznieć*. – In: Słowiane Wschodni. Między językiem a kulturą. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wiesławowi Witkowskiemu w 70. rocznice urodzin. Kraków, 1997, p. 149–150; Praojczyzna Słowian. – In: Prace na XII Międzynarodowy kongres Slawistów w Krakowie 1998. Warszawa, 1998, p. 277–281; Dzieło Maksa Vasmera. – In: Slawistyka niemecka a kraje słowiańskie. Die deutsche Slawistik und die slavischen Länder. Warszawa, 1998, p. 17–19; Iskoni bě slovo. *Słowo* u świętych Cyryla i Metodego. – In: Funkcja słowa w ewangelizacji. Łódź, 1998, p. 15–21; Dzieło św. św. Cyryla i Metodego podstawą kultury słowiańskiej. Spotkanie języków i kultur na Bałkanie. – In: Inspiracje chrześcijańskie w kulturze Europy. Łódź, 2000, p. 23–34.

Лит.: Андрейчин Л. Проф. Ф. Славски в България. – БЕ, 5, 1955, 4, с. 378; Urbańczyk S. Franciszek Sławski. – Nauka Polska, 1976, 6, p. 52–55; Иванчев Св. Виден полски славист и българист. – БЕ, 26, 1976, 6, с. 449–451; Кърпачева М. Българика в научните съчинения на проф. Франчишек Славски. Библиография (1937/8 – 1976 г.). – БЕ, 26, 1976, 4, с. 452–458; Русек Й. Професор Франчишек Славски на 70 години. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 3, p. 3–7; Шимански Т. Академик Франчишек Славски на 70 години. – Звено, 1, 1986, 2, с. 16–17; Na jubileusz profesora Franciszka Sławskiego. – In: Slawistyczne studia językoznawcze. Wrocław, 1987, p. 9–11; Sędzik W. Bibliografia prac naukowych profesora Franciszka Sławskiego (lata 1937–1986). – In: Slawistyczne studia językoznawcze. Wrocław, 1987, p. 13–30; Балтова Ю. Професор Фр. Славски – „доктор хонорис кауза" на Софийския университет „Св. Климент Охридски". – Българска реч, 2, 1996, 3, с. 41–43; Ликоманова И. Авторът на праславянския речник. – Българистика и българисти, 1, 1996, 2, с. 12–13; Райкова М. Професор Франчишек Славски на 80 години. – БЕ, 46, 1996, 5, с. 1–4; Кърпачева М. Проф. д-р Франциишек Славски (1916–2001). – СпБАН, 114, 2001, 3, с. 110; Dzieje Słowian w świetle leksyki pamięci Profesora Franciszka Sławskiego. Kraków, 2002, 546 p.; Havlová E. Franciszek Sławski. – Slavia, 70, 2002, 2, p. 286–288; Sędzik Wł. Bibliografia prac naukowych profesora Franciszka Sławskiego (lata 1936–2001). – In: Dzieje Słowian w świetle leksyki pamięci Profesora Franciszka Sławskiego. Kraków, 2002, p. 37–56.

Марта Кърпачева

СЛАВЯ̀НИТЕ В МÀЛА À3ИЯ през VII–X в. Славяните се появяват в Мала Азия в резултат на преселването си от балк. провинции на Виз. империя. Известни са три големи преселвания на слав. население през VII и VIII в. Първото се извършва по времето на имп. Констант II (641–668). Тежките войни с арабите дълго отклоняват вниманието на империята от плътно заселения със слав. племена Балк. п-в (вж. *Византия и славяните*). През 656 арабският халиф Отман (644–656) става жертва на заго-

вор, последван от междуособица. Това дава възможност на императора да предприеме поход срещу *славините* на Балк. п-в и да покори част от тях. В изворите за тези събития не се споменава точно посоката на похода, но може да се предположи, че виз. войски преминават през Беломорието и достигат до Солунската област, която от края на VI в. води почти непрекъсната борба за отбиване на слав. пристъпи. При тази военна експедиция известна част от слав. население е преселена в малоазийската област *Витиния* (дн. в Турция), която тогава влиза в пределите на виз. тема Опсикион. Боеспособните преселници са включени в състава на действащите на Изток виз. армии. През 663 арабите отново нападат виз. владения в Мала Азия. В изпратената срещу тях армия участват и слав. контингенти. Един от тях, наброяващ 5000 души, преминава през 665 на страната на арабите; тези славяни са заселени в Сирия. Около три десетилетия по-късно в района на Солун положението отново става напрегнато във връзка с плана на прабълг. вожд Кубер и неговия приближен Мавър да превземат града. Те имат подкрепата на местните слав. племена, които не се отказват от намеренията си да влязат със сила в града на св. Димитър. Тези събития принуждават имп. Юстиниан II (685–695, 705–711) да предприеме решителни мерки за укрепване на виз. власт на Балканите. През 688–689 той достига през Беломорието до Солун, като покорява околните славинии. Голям брой славяни заедно със семействата си са преселени в Опсикион. На връщане към столицата императорът е нападнат от бълг. войска и едва се спасява с цената на големи загуби за своята армия. Това събитие показва, че новооснованата бълг. държава не е безразлична към съдбата на слав. племена от т. нар. бълг. група, които по това време все още живеят в пределите на Византия. От малоазийските славяни Юстиниан II създава тридесетхиляден отряд (според М. Гребнер това е броят на всички слав. преселници), който е използван във възобновените войни срещу арабите. В навечерието на едно сражение през 692 при Севастопол в Армения (дн. в Турция) 20 000 слав. воини преминават със своя военачалник на страната на арабите и също са заселени в Сирия. Юстиниановата армия претърпява тежко поражение и разгневеният император заповядва да бъдат избити останалите слав. преселници и техните семейства.

В средата на VIII в. в Б-я настава остра политическа криза, съпътствана от чести военни сблъсъци с войските на виз. имп. Константин V Копроним (741–775). Арена на военните действия през 762 е Северна Тракия. Изплашеното слав. население потърсва убежище в пределите на империята и е преселено във Витиния. Според виз. летописец патриарх *Никифор I* (806–815) броят на тези славяни бил 208 000 души. Тази цифра с основание се подлага на съмнение от някои изследователи, а и не се потвърждава от други извори.

Преселването на слав. население в Мала Азия е едно от най-големите демографски разместванията в историята на Византия. С него се преследват две основни цели: да се заселят обезлюдените от арабските нашествия малоазийски територии и да се намали гъстотата на *славяните на Балканския полуостров*, за да се улесни подчиняването и асимилацията на слав. племена, живеещи на виз. територия. Чрез привличането на част от нейните слав. поданици се намалява и мощта на бълг. държава.

От VIII в. малоазийската област Витиния придобива определено слав. облик. Първоначално новите заселници живеят компактно. Тяхното управление е поверено на висш сановник (ἀπὸ ὑπάτων). По-късно те проникват и в останалите виз. области. Въпреки постепенното им етническо обезличаване, да-

Хан Омуртаг разбива войската на Тома Славянина през 823 г.
Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII–XIII в.

же през X в. виз. книжовници ги наричат според произхода им – слависиани. Слав. заселници допринасят главно със земеделския си труд за стабилизиране на изтощената до краен предел през VII в. империя. Поради своята неподготвеност да воюват по виз. образец в равнините на Мала Азия, едва по-късно те стават неотменна част от виз. армии и дори проявяват високи бойни и ръководни качества. За това свидетелстват Житието на св. Йоаникий, личността на Тома Славянина и др.

В славистиката неведнъж е изказвано предположението, че „славянското княжество" на Методий е било във Витиния, откъдето той се оттеглил в някой от виз. манастири на планината *Олимп*. Според хипотеза на А.-Е. *Тахиаос* бълг. първоучител *Климент Охридски* произхожда от потомците на преселените във Витиния славяни. Тази хипотеза не се подкрепя от никакви изворови данни. Единственият аргумент, посочен от грц. учен, са следите от простонароден малоазийски грц. диалект в най-ранните литературни паметници на старобълг. език. Това влияние се свързва с малоазийската среда, в която са научили грц. език славяните – ученици на Константин-Кирил и Методий, по време на престоя на двамата братя в манастирите на Олимп и преди всичко в манастира *Полихрон*. Влиянието на големите малоазийски книжовни центрове върху началното развитие на старобълг. книжнина е неоспорим факт и намира израз преди всичко в културния обмен между Б-я и Византия след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в Б-я. Предположението, че Климент или някои други от първите последователи на солунските братя имат малоазийски слав. произход, засега не е подкрепено от истор. сведения.

Лит.: Ламанский В. О славянах в Малой Азии, Африке и Испании. СПб., 1859, с. 1–191; Панченко Б. Памятник славян в Вифинии VII века. – ИРАИК, 8, 1902, с. 15–62; Charanis P. The Slavic Element in Byzantine Asia Minor. – Byzantion, 18, 1946–1948, p. 64–83; Maricq A. Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie et sur l'emploi de nome „Slave" comme appellatif. – Byzantion, 22, 1952, p. 337–355; Vryonis S. St. Ioannicius the Great and the „Slavs" of Bithynia. – By-

zantion, 31, 1961, p. 245–248; Ostrogorsky G. Geschichte des Byzantinischen Staates. 3 изд. München, 1963, p. 97–98, 108–110 (на бълг. ез. С., 1998, с. 176–177, 192–194); Львов А. С. О пребывании Константина Философа в монастыре Полихрон. – СС, 1971, 5, с. 80–86; Тахиаос А.-Е. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – ККФ 2, с. 285–293; Graebner M. The Slavs in Byzantine Population Transfers of the Seventh and Eighth Centuries. – EB, 12, 1975, 1, p. 40–52; Ditten H. Prominante Slaven und Bulgaren in byzantinischen Diensten (Ende des 7. bis Anfang des 10. Jahrhunderts). – In: Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz. Berlin, 1983, p. 95, 97, 102–103; Tachiaos A.-E. Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs. Thessaloniki, 1990, p. 33–37.

Илия Илиев

СЛАВЯ̀НИТЕ НА БАЛКÀНСКИЯ ПОЛУÒСТРОВ през IX и X в. През V и VI в. южните славяни са две големи групи, разделяни от Карпатите – дакийски славини и панонски славини. След заселването си на Балк. п-в през VII в. дакийските славини са известни като бълг. славяни, тъй като участват в образуването на бълг. държава и бълг. народност. От панонските славини произлизат сърбите, хърватите и словенците.

В средата на VI в. панонските славини попадат под властта на *аварите*, поради което са известни още като „подчинени“ или „зависими славини“. Аварското господство спъва тяхното самостоятелно обществено-икономическо развитие. Дори набезите, които те правят на Балк. п-в, са организирани от аварите. Дакийските славини са известни като „свободни“ славини. Те имат свои князе, а през втората половина на VI в. обществено-икономическото им развитие напредва толкова, че те започват да се обединяват във военнополитически съюзи. Тези именно славини понасят главната тежест в борбата срещу Византия (вж. *Византия и славяните*).

През 602 бунтът на виз. дунавска армия слага край на опитите на империята да спре слав. нападения на Балк. п-в. Оголването на дунавската граница, започналата междуособица и многобройните въстания още повече отслабват нейните съпротивителни сили. Освен това Византия е заета в тежка война против персите, която продължава до 630. Незащитените балк. територии стават лесна плячка за нападенията на славяни и авари. Първи се възползват от създадената обстановка дакийските славини, които в продължение на един век нападат Балк. п-в, а през 586 обсаждат *Солун*. Те започват масово да се заселват в земите на юг от Дунав и за десетина години стават постоянни обитатели на източните, централните и южните области на п-ва. През 613–615, както съобщава Исидор Севилски (ок. 560–636), славяните отнемат от ромеите Гърция, т. е. европ. владения на империята. А според Георги Писида (VII в.) славяните вече започват да кръстосват по Егейско море и така ангажират вниманието на имп. Ираклий (610–641), че той не може да отдели необходимите сили за борба против останалите си противници. Още по-категоричен е разказът в т. нар. Деяния на св. Димитър Солунски за втората обсада на Солун (616). В него се съобщава, че през 614–616 огромно множество славяни (драговити, сагудати, велегезити, ваюнити, берзити и др.) опустошили цяла Тесалия и островите около нея, Еладските острови, Цикладските острови, цяла Ахея, Епир, по-голямата част от Илирик и част от Азия. Само през VII в. славяните обсаждат Солун четири пъти.

Панонските славини се заселват в североизточната част на Балк. п-в ок. 630, когато в Аварския хаганат започват междуособици. Според Константин VII Багренородни (913–959) заселването става със съгласието на имп. Ираклий, поради което още от самото начало тези славяни попадат под силното влияние на империята. Очевидно Византия е заинтересувана да ги използва като барие-

Изображение на славяни. Фреска в църквата „Св. Димитър Солунски" в Солун, 688 г.

ра срещу аварите. На Балк. п-в границата между бълг. и сърбо-хърватските племена започвала от р. Сава (западно от Белград), продължавала на юг до планината Шар, след това завивала на запад и излизала на Адриатическо море северно от гр. Драч (дн. Дуръс, Албания). На изток и на юг от тази линия се заселват бълг. славяни, а на запад – сърбо-хърватските. По това време между тях съществуват определени различия от езиково естество (в областта на морфологията, синтаксиса и особено на фонетиката).

Сведенията на виз. автори за разположението на отделните племена на Балк. п-в са оскъдни и непълни. Те се отнасят обикновено до райони и събития, свързани с военни действия против империята. Много от тези сведения са от по-късно време, затова не може със сигурност да се твърди какво е било първоначалното разположение на едно или друго племе. Несъмнено е обаче, че заселването на славяните не е било равномерно. В причерноморските, беломорските и адриатическите области, както и в големите градски центрове и техните непосредствени околности, над които Византия запазва своя контрол, първоначално не се заселват славяни. В останалите райони тяхното настаняване зависи до голяма степен от гъстотата на завареното население.

Сравнително повече данни има за бълг. славяни. В земите на север от Стара планина обитават северите и седемте слав. племена. Още по време на образуването на бълг. държава северите получават задачата да отбраняват проходите на Източна Стара планина, което показва, че в този район са били и населяваните от тях територии. Ок. 767 северите се споменават още веднъж в изворите във връзка с похода на византийците в техните земи и отвличането на вожда им Славун в плен. Останалите седем слав. племена са посочени общо, без да са назовани имената им. Известно е само, че те са населявали огромна територия – от Източна Стара планина до Карпатите, следователно земите им са се намирали от двете страни на Дунав. Слав. население живеело и в Добруджа, тогава подвластна на Византия, за което засега свидетелстват само археол. находки.

По изворови данни покрай Дунав, от р. Тимок до реките Драва и Тиса, през различни времена са били местоживелищата на още няколко слав. племена. Тимочаните населявали поречието на р. Тимок. Абодритите, известни още като преденеценти, се намирали по двата бряга на Дунав, около устията на реките Тиса и Млава. Моравяните обитавали земите по р. Морава (Българска и Сръбска). Браничевците, които според някои автори образували южната група на абодритите, населявали земите на средновековния гр. Браничево (дн. развалини при с. Костелац, Сърбия). По всичко изглежда, че тези племена (или поне някои от тях) влизали в състава на седемте слав. племена.

Най-много сведения има за славяните около Солун. Във връзка с обсадите на града в Деяния на св. Димитър Солунски са изброени редица племена.

Ринхините обитавали поречието на р. Ринхиос (дн. Рихиос), две години преди участието им в обсадата на Солун през 677 техният вожд Пребънд бил заловен и убит от византийците. Сагудатите населявали земите на запад от града чак до гр. Верия (дн. гр. Бер, Гърция). Драговитите също се намирали в областта между Солун и Бер, след 680 снабдявали с храна Куберовите българи в Битолското поле. Велегезитите били в областта около градовете Тива и Димитриада в Тесалия (дн. в Гърция), ваюнитите – в дн. Южна Албания и в областта Епир (дн. в Гърция), берзитите – в Охридско и Битолско, струмците – в земите по поречието на Струма. Сагудитите, драговитите, велегезитите взели участие в обсадите на Солун през 616 и 677, ваюнитите и берзитите – в обсадата през 616, струмците – през 677 и последвалите стълкновения с византийците. В Западните Родопи, по долината на р. Места и в околностите на гр. Сяр живеели смоляните. Най-южните части на Балк. п-в, п-в Пелопонес, обитавали милингите (миленците) и езеритите (езерците), които според Константин VII Багренородни се заселили ок. 745 заедно с други слав. племена, в резултат на което областта „се пославянчила и станала варварска". За славяни в Тракия, в района от Одрин до Солун, се говори в редица извори във връзка с похода на имп. Юстиниан II (685–695, 705–711) през 688–689, когато една част от тях са покорени, а други – изселени в Мала Азия (вж. *Славяните в Мала Азия* през VII–X в.). За С. Б. п. обилни данни дават и археол. проучвания, които запълват пропуските в писмените извори.

Данните за сърбо-хърватските племена са много по-оскъдни. Хърватите се настаняват по Далматинското крайбрежие – от п-в Истрия до р. Цетина, като граничат със Сърбия и Захълмие. Сърбите пък се заселват източно от тях. КонстантинVII Багренородни споменава племената захълмци, травуняни (тервуниоти), конавляни (каналити), дукляни (диоклейци) и неретляни (арентанци, пагани). Техните имена съответстват на областите, в които се заселват: Захълмие, Требине, Конавле, Дукля и Неретва (Арентания, Пагания).

Славянска керамика, VIII–IX в.

Съдбата на С. Б. п. се определя от тяхното политическо развитие: една част от тях образуват държ. обединения и повеждат самостоятелен политически живот; друга част дълго е под виз. власт и е подложена на ромеизация; трета част, предимно в Южна Гърция, попада трайно под виз. власт и е асимилирана.

Най-продължителен самостоятелен политически живот имат бълг. славяни на север от Стара планина – северите и

Гердан, IX–X в.

седемте слав. племена. През 680 те влизат в състава на новообразуваната държава, която е изградена върху съюзен принцип: територията на *прабългарите* е наричана България; териториите на отделните слав. племена образуват самостоятелни политически единици – *славинии*, управлявани от наследствени князе. Този характер бълг. държава запазва до първата четвърт на IX в., когато по времето на хан Омуртаг (814–831) започва въвеждането на централизирано управление и разделянето на страната на военноадминистративни области (*комитати*), управлявани от назначавани от хана управители (*кòмити*). Съдбата на слав. племена в Тракия, които през VIII в. са включени в пределите на бълг. държава, е същата. Дава им се възможност за самостоятелно политическо развитие, организират се в племенни области (славинии) и се управляват от собствени князе.

Териториалните разширения на Б-я в началото на IX в. при хан Крум (803–814) стават в земи, населени със славяни от бълг. група. Затова Б-я гледа на тези земи като на принадлежащи ѝ по право. Това особено ясно личи в една от главите на мирния договор, сключен от хан Омуртаг през 815, в която изрично е записано положението на славяните, които все още остават в пределите на Византия.

През IX и X в. в писмените паметници се съобщават имената само на онези слав. племена, които се намират по границата на държавата и които участват в някакви политически събития. За племената тимочани, браничевци и абодрити се говори, че през 818 се опитват да се откъснат от Б-я и да минат на страната на франките, през 819 решават да се присъединят към хърватите, ок. 824 действително преминават към франките и през 827 и 829 Б-я води две войни срещу *Франкската империя*, за да ги включи отново в своите граници. През 837 смолянните в Западните Родопи въстават против виз. власт и заедно с други племена в Беломорието и *Македония* се присъединяват към бълг. държава. През 904 драговитите, сагудатите и стримонците отказват да помогнат на виз. войска при отбраната на Солун и градът е превзет от арабите.

През IX и първата четвърт на X в. Б-я се простира от Карпатите до Бяло море и от долното течение на реките Днепър и Днестър до Адриатическо море. В нейните предели влизат Родопската област, Беломорието, Македония, както и части от Югоизточна Тракия, Албания, Епир и Тесалия. И тъй като по същото време започва и бързо се развива процесът на създаването на бълг. народност, тези области се формират като бълг. етническа територия. По-късно политическите неуспехи и попадането под чуждо робство довеждат до нейното намаляване.

Слав. племена в пределите на бълг. държава играят все по-значителна роля в цялостния живот на страната. В изворите изрично се сочи, че те са надеждна сила в борбите против Византия. Една от миниатюрите във Ватиканския препис на среднобълг. превод на Манасиевата хроника (Cod. Vaticanus slav. II от XIV в.) показва как хан Крум пие наздравица със слав. князе. В управленската терминология все повече навлизат слав. титли. Дори тримата синове на хан Омуртаг носят слав. имена – Маламир,

Звиница и Воин. Формирането на бълг. народност става на слав. основа. *Покръстването на българите* през 864 и въвеждането на слав. език през 893 като единен държ., църковен и книжовен език завършва процеса на формиране на бълг. народност. Държавата се нарича Б-я, а поданиците ѝ – българи. Те имат слав. съзнание, а славянският бълг. език става говорим за цялото население. Още през първата половина на X в. названията българи и славяни стават синоними.

Сведенията за сърбо-хърватските племена през IX и X в., както и за по-ранните периоди, са значително по-малко. Формирането на държ. обединения сред тези племена протича бавно. Те изпитват силното политическо влияние на Византия и Б-я, а хърватите – и на франките. Възникването на сръбската държава се свързва с историята на западните области – Требине, Захълмие и Подгорие. Център на държ. обединение става областта Дукля (от XI в. – Зета, по-късно – Черна гора). Първоначално Рашка е малка и погранична област и едва през XI в. става център на сръбските земи. Затова за времето до XI в. в научната литература се говори за сръбско-дуклянска (зетска) държава. Отделните ѝ области още през VIII в. се управляват от наследствени князе. За наследствена власт се говори в Захълмие (дн. Херцеговина). Виз. извори споменават за княз на Конавле. Като жупан на Требине ок. 850 е посочен Крайна, син на Бела, който взема за жена дъщерята на княз Властимир и има двама сина – Хвалимир и Цуцимир. Над всички области обаче успява да се издигне Дукля. През 780 начело на тази област стои княз Вишеслав, след това – неговият син Радослав, а с внука Властимир (ок. 820–855) се свързва формирането на сръбската държава (вж. *Сърбия* през IX и X век).

Хърватите попадат под влиянието на Византия и Франкската империя, в резултат на което се формират две Хърватии – Далматинска и Посавска (между реките Драва и Сава). Посавска Хърватия попада под властта на франките. През 819 княз Людевит (819–823) вдига въстание против франките, като се опитва да привлече придунавските слав. племена тимочани, браничевци и абодрити. През 823 обаче той е убит и Посавска Хърватия е подчинена от франките. Център на хърватския политически живот става Далматинска Хърватия начело с княз Борна. Във виз. извори се съобщават имената на няколко князе в Далматинска Хърватия през IX в.: Мойслав (839), Търпимир (845–864), Домагой (864–876), Седеслав (876–879) и Бранимир (след 879). Известно е, че през 863 Хърватско е въвлечено във война с българите на страната на Византия. Като се възползват от борбата между Византия и Каролингите, хърватите още при княз Търпимир разширяват територията на страната си, а в края на IX в. отхвърлят зависимостта от Византия и Немското кралство. През първата четвърт на X в. при владетеля *Томислав* (ок. 910 – ок. 928) Далматинска Хърватия е силна държава. Тя присъединява към себе си Посавска Хърватия, Босна, както и редица далматински градове. През 925 папата дава на хърватския владетел титлата крал. Страната, която още през първата половина на IX в. е приела християнството, все повече изпада под влияние на Римската църква. На *Сплитския събор* (925) дори е прието решение против извършването на богослужението на слав. език. Все по това време възниква и въоръжен конфликт между Б-я и Хърватско, инспириран от папата.

Лит.: Дринов М. С. Заселение Балканского полуострова славянами. – ЧОИДР, 1872, 4, отд. 1, с. 1–176; Снегаров Ив. Епархийските списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни. – ИИБИ, 6, 1956, с. 647–656; Византијски извори за историју народа Југославије. 2. Београд, 1959, с. 37–65; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 25–59.

Петър Петров

СЛÒВО ЗА ПРÀВАТА ВЯ̀РА – вж. *Написание за правата вяра*.

СЛÒВО ЗА ПРЕНÀСЯНЕ МÒЩИТЕ НА КЛЍМЕНТ РЍМСКИ – вж. *Херсонска легенда*.

СЛÒНСКИ, Станислав (Słoński, S.) (9.X.1879 – 8.III.1959) – полски езиковед – палеославист и полонист, един от създателите на полската славистика. Роден в Михалув, Варшавска област. Средно образование завършва във Варшава (1898). Следва лингвистика в Ягелонския унив. в Краков (1898) при Я. *Бодуен де Куртене* и Я. *Розвадовски*; завършва право във Варшава (1903). По-късно отново следва лингвистика в Хайделберг и Лайпциг (1904–1907). Ученик е на немските лингвисти А. *Лескин*, Е. Сиверс, К. Бругман, Е. Виндиш, В. Вунт. Освен славистика изучава санскритски език, общо и сравнително езикознание. Защитава дисертация на тема „Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern“ (1907). Преподавател по полски език (1907–1915). Преподавател, извънщатен и редовен проф. (от 1924) в Катедрата по слав. филология във Варшавския унив., от 1915 – неин ръководител. През 1925–1926 преподава полски език в Софийския унив. Председател на Полско-българското д-во (1924–1926) и на Полското д-во на езиковедите. Чуждестр. член на БАН (1930). Член на Полската АН (1934). Почетен д-р на Софийския унив. (1939). Член на редакционните колегии на списанията „Poradnik Językowy“ (1932–1959), „Prace Filologiczne“ (1937–1934), „Język Rosyjski“ (1948–1950). Награден е с медал „10 години свободна Полша“, Офицерски кръст на ордена „Полска Одродзона“ (1954), орден „Щандар Праци“, медал за научна и педагогическа дейност. Умира във Варшава.

Дисертацията на С., определила основната област на неговата научна дейност – палеославистиката и по-конкретно старобълг. език, е посветена на проблемите на превода на грц. сложноподчинени изречения. Въз основа на задълбочен анализ и върху богат материал от източници от най-ранния период на старобълг. писменост (Мар. ев., Зогр. ев., Асем. ев., Сав. кн., Син. пс., Син. евх. и Супр. сб.) С. изяснява структурата и особеностите на синтактичното свързване в сложноподчинените изречения. Тази актуална и днес монография има значение и за изследователската работа върху истор. синтаксис на всички слав. езици. Издадената от С. христоматия „Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich)“ (1926, 1952) съдържа фрагменти от всички значителни старобълг. паметници. Включен е и речник приложение. Тя е една от най-издържаните публикации от този тип; полезна е не само при обучението по старобълг. език и старобълг. литература, но и като отправна точка за филологически изследвания. Съществен научен принос на С. е неговият цикъл от студии, посветени на семантиката и функциите на старобълг. глаголни представки (1937). Той съдържа пълен, систематично подреден материал от всички по-важни старобълг. паметници и детайлно изследване на неговата семантика. Плод на дългогодишния труд на С. върху описателното изследване на старобълг. език е речникът към един от най-ценните старобълг. паметници – *Синайския евхологий* (1934). В него е представен богат езиков материал за изследователски цели. Изключително ценен като учебно помагало и с безспорна научна стойност е и друг труд на С. – „Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego)“ (1950). Тя е плод на всичките му дотогавашни изследвания и обобщава многогодишния му научен опит.

Проблеми, свързани с кирилометодиевистиката, С. поставя освен в старобългаристичните си изследвания и в

някои полонистични и компаративистични трудове, в рецензии и др. В своята старобългарска граматика той подчертава, че езикът на Кирил и Методий, който по-късно разширява функциите си, е изграден върху един от югозападните („македоно-български“) диалекти за нуждите на един слав. народ, българския (с. 3). Тази теза той поддържа и в „Historia języka polskiego w zarysie“ (1934), в частта, посветена на бълг. език: „Езикът на тези преводи, известен от по-късните преписи на книгите, наричан старославянски или староцърковнославянски, всъщност е старобългарският език. Този език, малко видоизменен, става после църковен език на южните славяни и в продължение на няколко века е и техен книжовен език“ (с. 9). Същото становище С. застъпва в „Tak zwane perfectum w językach słowiańskich“ (1926, с. 25) и другаде. Така той ясно изтъква етническата същност и международното значение на старобълг. език. Задълбочен и прецизен в научноизследователската си работа като славист, С. преценява, че въпросът за бълг. характер на македонските диалекти е от първостепенно значение за славистиката и поддържа мнението си и като редактор на „Prace filologiczne“, където публикува чужди и свои материали, свързани с този проблем (напр. във „W. Jagić o kwestji macedońskiej“ – PF, 1927, p. 462—464).

От голямо значение за славистиката и полонистиката са трудовете на С., посветени на историята на полския език, на неговото съвременно състояние, както и изданията на старополски паметници: „O języku Jana Kohanowskiego“ (1949), „Psałterz Puławski (wstęp, tekst i słownik)“ (1916), „Słownik polskich błędów językowych“ (1947) и др.

Станислав Слонски

Съч.: Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern. Kirchhain N.-L., 1908, 6+79 p.; Rękopis Psałterza Puławskiego i jego homograficzny przedruk Pilińskich z roku 1880. – Sprawozdania z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Naukowiego, 4, 1911, p. 79–85; Przyczynki do Słownika Psałterza floriańskiego. – Sprawozdania z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Naukowiego, 6, 1913, p. 11–19; Psałterz Puławski (wstęp, tekst i słownik). Warszawa, 1916, 16+481 p.; Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich). Lwów, 1926 (Lwowska Biblioteka Slawistyczna, 1), 6+151 p.; Tak zwane perfectum w językach słowiańskich. – PF, 10, 1926, p. 1–33; W. Jagić o kwestji macedońskiej. – PF, 11, 1927, p. 462–464; O rzekomym wpływie łacińskiej Vulgaty na starosłowiański przekład Ewangelji. – Slavia, 6, 1927–1928, p. 246–264; Funkcje prefiksu werbalnego *do-* w języku starosłowiańskim. – PF, 14, 1929, p. 86–93; Funkcje prefiksu *na-* w języku starosłowiańskim. – PF, 14, 1929, p. 129–153; Funkcje prefiksów werbalnych *pre-* i *pro-* w języku starosłowiańskim. – Sprawozdania z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Naukowiego, 22, 1929, p. 40–82; Funkcje prefiksu werbalnego *u-* w języku starosłowiańskim. – Sprawozdania z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Naukowiego, 23, 1930, p. 63–107; Funkcje prefiksu werbalnego *o-/ob-* w języku starosłowiańskim. Warszawa, 1931 (отд. отп. от: Księga pamiątkowa celem uczczenia 350-ej rocznicy założenia Uniwersytetu Stefana Batorego), 50 p.; T. Lehr-Spławiński, Cz. Bartula. Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym. 2 изд. Lwów, 1930 (рец.). – Przegląd pedagogiczny, 50 (15), 1931, 14, p. 326–327; Dzieje języka polskiego. – In: Wiedza o Polsce. Warszawa, 1931, p. 1–26; Funkcje prefiksu werbalnego *raz-* w języku starosłowiańskim. – PF, 15, 1933, p.

241–262; Mrongowiusz jako gramatyk. – In: Krzysztof Celestyn Mrongowiusz. 1764–1855. Księga pamiatkowa. Gdańsk, 1933, p. 203–211; Z powodu słownika do „Psałterza Synajskiego“ (Синайская Псалтырь. Приготовил С. Северьянов. Петроград, 1922) (рец.). – PF, 16, 1934, p. 29–32; Index verborum do Euchologium Sinaticum. Warszawa, 1934, 8+152 p.; Wydanie i opracowanie językowe psałterza Wolfenbüttelskiego. – PF, 16, 1934, p. 227–230; Historia języka polskiego w zarysie. Lwów–Warszawa, 1934, 176 p. (3 изд. Warszawa, 1953, 147 p.); Pisownia wyrazów słowiańskich w języku polskim. – PJ, 1935, 5; p. 106–109; Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim). Warszawa, 1937, 386 p.; Słownik polskich błędów językowych. Warszawa, 1947, 282 p.; O języku Jana Kohanowskiego. Warszawa, 1949, 100 p.; Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobułgarskiego). Warszawa, 1950, 172 p.; Wybór tekstów starosłowiańskich (starobułgarskich). Wydanie uprawione i uzupełnione. Warszawa, 1952, 8+138+6 p.

Лит.: Младенов Ст. Два въпроса из старобългарската граматика. – СпБАН, 35, 1926, с. 37–46; Романски Ст. Станислав Слонски. – ЛБАН, 13, 1929–1930 (1931), с. 37–38; Кульбакин С. – ЈФ, 13, 1933–1934, с. 231–233 (рец.); Manteuffel G. Uniwersytet Warszawski w latach 1915/1916 – 1934/1935. Kronika. Warszawa, 1936, p. 197, 208; Sieczkowski A. Czterdziestolecie pracy prof. S. Słońskiego w Uniwersytecie Warszawskim (1915–1955). – PJ, 1955, 7, p. 241–250; Мирчев К. Проф. Станислав Слонски на 75 години. – БЕ, 6, 1956, 1, с. 73–74; Динеков П. Професор Станислав Слонски. – СпБАН, 4, 1959, 2, с. 113; Sieczkowski A. Wspomnienie o profesorze Stanisławie Słońskim (9. X. 1879 – 8. III. 1959). – PJ, 1959, 3–4, p. 97–101; Słoński Stanisław (1879–1959). – In: Słownik Współczesnych Pisarzy Polskich. 3. Warszawa, 1964, p. 166–168; Słoński Stanisław. – In: Wielka encyklopedia powszechna PWN. 10. (Robi – Step). Warszawa, 1967, p. 592; Куев К. Проф. Станислав Слонски. – В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 320–322; Сечковски А. Професор д-р Станислав Слонски. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 3, p. 129–132; Пенев П. Приносът на проф. Станислав Слонски в проучването на старобългарския език. – Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, 25, 1987, 1. Филология, с. 43–49.

Малина Иванова

СЛУ̀ЖБА, последование (грц. ἀκολουθία, старобълг. слоужьба, послѣдованиѥ) – литургичен термин с две значения: 1. Системна последователност от текстове (библейски и светоотечески четива, молитви, проповеди, псалми, библейски песни, химни), четени и пети в определен ред в дадени часове или периоди от денонощието; синоним на това значение е понятието богослужение. 2. Химнографска композиция от песенно-поетически (химнични) произведения за денонощния богослужебен цикъл, изпълнявани на точно определен ден от църковната година.

С. в първото значение на понятието са два вида: редовни и частни. Редовните (обществени, постоянни, обикновени) се извършват според действащия църковен устав, в точно определен ред, всекидневно във всеки храм в течение на цялата църковна година. В зависимост от времето на тяхното протичане са : вечерня, повечерие, полунощница, утринна, часове (I, III, VI и IX) с междучасия. Изграждането им става от три вида елементи: всекидневни текстове и песнопения, неизменни за всяка С. отделно във всички дни на годината; текстове и песнопения, ориентирани към седмичния кръг, които се променят с настъпването на всеки седмичен ден; текстове и песнопения, приспособени към дните на годината съобразно възпоменаваните в тях събития или лица. Частните (специални, особени, извънредни) С. се извършват според частните потребности на вярващите, без ограничение по време и място и без връзка с календарен или седмичен цикъл, според Требника или според особени чинопоследования. Отслужват се само от епископ или йерей. Такива са: Божествената литургия, таинствата (напр. кръщение, миропомазване, брак), молебенът, различните специални чинове (напр. освещаване на храм, ръкополагане в свещени степени, голям и малък водосвет и др.). Деленето на С. на два вида не е абсолютно, напр. литургията може да бъде причислена както към извънредните, така и към редовните С., когато се свързва с другите последо-

вания в денонощието, а молебенът може да се извършва в храма или в дома на мирянина.

Във второто значение на термина, като съвкупност от изменяемите песнопения, които се включват на точно определени места във вечерния или утринния дял на богослужението, С. може да бъде: за даден седмичен ден (седмичния кръг), напр. С. за неделя, понеделник и т. н., и С., посветена на светец или християнски празник от годишния кръг. Седмичните С. зависят от установените посвещения на дните от седмицата (неделя за Възкресението, понеделник за покаянието и безплътните сили, вторник за покаянието и за Йоан Предтеча, сряда и петък за Кръста и Богородица, четвъртък за апостолите и Николай Мирликийски, събота за Всички светци и за починалите, събота вечер за Св. Троица). Събрани са в *Октоиха*, където съставят осем групи според реда на гласовете във виз. осмогласна система. С. за неподвижните календарни празници са събрани в *Минея*, за празниците на Великопостния цикъл – в *Триода*, за празниците от пасхалния и следпасхалния цикъл – в Цветния триод (Пентикостара). Особена разновидност представляват т. нар. общи С. (за пророк, пророци, за мъченик, мъченици), чийто текст е предназначен за честване на определен тип светец и се адаптира към конкретни лица при липса на специална С. за тях.

Като химнографска композиция С. е динамична структура, построена на мозаичния принцип. Тя има синкретичен характер, защото се изгражда от различните жанрови форми на *химнографията* (*стихира*, *тропар*, *канон*, *седален*, *светилен*, *кондак*, *икос*); съставът и позицията им в С. се регламентират от правилата на *Типика*. Поради двойната ориентираност на всеки богослужебен ден (от една страна, той е свързан със седмичните посвещения, а от друга – с празника по Минея, Триода или Пентикостара) една и съща С. може да попада в различно богослужебно обкръжение и да се съчетава с различен репертоар в течение на денонощния цикъл, но това не води до нова нейна редакция, тъй като структурата и съставът ѝ се запазват без значение на комбинираните с нея песнопения. Същевременно нейната отворена композиция допуска вариативност на съставящите я текстове или на отделни по-големи компоненти, при която едни текстове се заменят с други със същото посвещение, добавят се нови химнографски творби към съществуващите поредици, позицията на някои песнопения се променя; по този начин възникват редакции на С.

Оформянето на С. е резултат от дълга еволюция под влияние на различни манастирски практики. Произходът ѝ се корени в палестинската и ерусалимската песнотворческа и богослужебна традиция; окончателно е завършена (почти в съвременния си вид) от монасите в *Студийския манастир* край Константинопол. В зависимост от действащия църковен типик С. са студийски (с двуделна структура – вечерня и утринна) и ерусалимски (с триделна структура – малка вечерня, велика вечерня и утринна). Другите разлики засягат празничните С., които според изискванията на Ерусалимския типик се отличават с поголям обем на песенния репертоар, а според Студийския притежават повече общи черти със С. за седмичния кръг.

С. до средата на XIV в. са от студийски тип. Известните старобълг. С. – Службата за Константин-Кирил, Службата за Кирил и Методий, Службата за Методий от Константин Преславски, Службата за Аполинарий Равенски от Климент Охридски, общите служби от Климент Охридски, Службата за цар Петър – имат двуделна структура. Като устойчиво ядро те включват следните песнопения: три стихири, канон, седален. За някои от тях (Службата за Ки-

рил, Службата за Методий, Службата за Климент Охридски, Службата за цар Петър) се предполага и наличието на четвърта стихира (за утринната), тропар за празника, светилен, кондак (евентуално икос), но по-късното проникване на нови текстове в структурата им затруднява реконструкцията на първоначалния състав (Б. Райков, 1993). През XIII–XIV в., след въвеждането на Типика на св. Сава Сръбски в южнослав. практика, настъпват промени в строежа на С. – появява се агрипния за големите празници, разширява се съставът на стихирите за утринната и вечернята, увеличава се броят на седалните, паримиите и проложните четива се влючват на богослужебните им места. След средата на XIV в. в южнослав. практика изцяло се налага Ерусалимският устав – въвежда се новата триделна структура на С., нараства химнографският ѝ състав. С такъв строеж са търновските С. от това време – напр. Службата за Параскева-Петка с предполагаем автор Евтимий Търновски. За да бъдат приведени в съответствие с новите изисквания, към някои от по-ранните старобълг. оригинални С. се добавят песнопения, като се развива последование за малка вечерня. С. за царица Теофана, Георги Софийски, Йоан Сучавски и Никола Софийски са двуделни (без малка вечерня), но носят други основни композиционни белези според правилата на Ерусалимския устав. След XIV в. особено актуални в южнослав. практика стават молебните С. – химнописецът Ефрем създава цели цикли за Иван Рилски и за Богородица.

Лит.: Литургика или наука за богослужението на Православната църква. Съставил Епифаний Нестеровский. Превел с някои съкращения и допълнения йеромонах Макарий. С., 1906, с. 177–369; Μπεκατώρος Γ. Ἀκολουθία. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 1. Ἀθῆναι, 1962, col. 1217–1221; Τωμαδάκης Ν. Παρακλητικοὶ Κανόνες. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 10. Ἀθῆναι, 1967, col. 38–39; Богдановић Д. Византијски књижевни канон у српским службама средњега века. – В: О Србљаку. Београд, 1970, с. 97–129; Кожухаров Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. – В: Търновска книжовна школа. 1. С., 1974, с. 277–309; Райков Б. Старата славянска служба на Константин Философ – Кирил. – СФ-С, 21, 1993, с. 5–13; Суботин - Голубовић Т. Упоредно проучавање структуре српских и византијских минеја старијег периода. – В: Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа. Београд, 1995, с. 439–446.

Мария Йовчева

СЛȕЖБА ЗА ИВÀН РȉЛСКИ – вж. *Иван Рилски, Химнография* старобългарска.

СЛȕЖБА ЗА КȉРИЛ – вж. *Служби за Кирил и Методий.*

СЛȕЖБА ЗА МЕТÒДИЙ – вж. *Константин Преславски, Служби за Кирил и Методий.*

СЛȕЖБА ЗА ЦАР ПÈТЪР – вж. *Химнография* старобългарска.

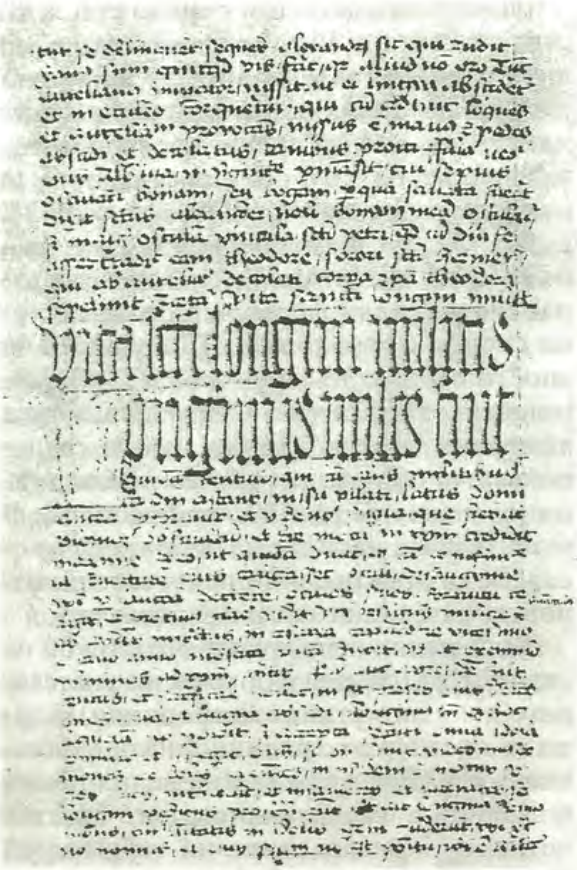
СЛȕЖБИ ЗА КȉРИЛ И МЕТÒДИЙ латински. Най-ранното споменаване на Константин-Кирил в западната литургична практика е свързано с култа към св. *Климент Римски.* Среща се в деветото четиво за празника на светеца в архетипния лекционарий на Доминиканския орден (cod. XIV L1, f. 225v, Главен архив на ордена, Санта Сабина, Рим), съставен между 1246 и 1259. Текстът е поместван и по-късно – напр. в лекционария на доминиканците от Тулуза, написан между 1306 и 1326 (Л. Бойл, 1978).

Същинска С. К. и М. се появява в средата на XIV в. и произтича от политиката на чешкия крал Карл I (1346–1378, от 1347 – имп. на „Свещената римска империя“ Карл IV) и неговата национална доктрина. Няма доказателства нито в Чехия, нито в Моравия за съществуване на Кирило-Методиев ли-

тургичен култ преди Карловата епоха; дори паметник от XII в. като *Кристианова легенда* не доказва наличието му (Фр. Граус, 1971). Аргумент в полза на това твърдение е датата за честване на светците – 9 март, въведена в средата на XIV в. Това показва липсата на непрекъсната кирило-методиевска *традиция*, за каквато се привеждат неубедителни доказателства (Р. *Вечерка*, 1964; Я. *Лудвиковски*, 1965). Карл IV основава през 1347 *Емаузкия манастир*, за патрони на който са въздигнати и Кирил и Методий. Извършен със съгласието на папа Климент VI (1342–1352), този акт се смята за canonisatio aequipollens на слав. апостоли в Чехия (В. *Ткадълчик*, 1977); в декрета за основаването на манастира те са изтъкнати като патрони на Чешкото кралство след Св. Богородица и св. Йероним, но преди св. Адалберт и св. Прокоп. Това включва слав. първоучители в литургичната практика и обуславя написването на служба за празника им. Официалният декрет, постановяващ честването им в Оломоуцкия диоцез като патрони на Моравия, е издаден от архиепископ Йоан Волк през 1349 (най-старият му препис е запазен в cod. 82 от XIV в. в Словашкия държ. архив в Братислава). От Прага и Оломоуц празникът е пренесен в Полша, където е засвидетелстван официално през 1436 – на Краковския синод под предстоятелството на епископ Збигнев Олешницки. Тогава именно между празниците на светци от висок ранг, чието честване се разрешава по време на Великия пост, е споменато и честването на Кирил и Методий – „изповедници, патрони и апостоли на кралството". Очевидно решението узаконява вече налагаща се практика; създават се условия за нов етап в развитието на култа – през втората половина на XV в. в краковските мисали и бревиари се включват служби за солунските братя (В. Шенк, 1982, с. 58).

Предполага се, че най-старата С. К. и М. е възникнала в Емаузкия манастир, но нито една от достигналите до наши дни служби не принадлежи към типа бенедиктински манастирски последования, каквото вероятно е било съставеното за нуждите на манастира (Ткадълчик, 1977, с. 96). От предназначените за празника на 9 март литургични текстове са съхранени мисални формуляри и бревиарни служби с перикопи от Посланието на апостол Павел до евреите (7: 23) и Евангелието от Лука (12: 35), а също така антифони и респонзории, които се използват в общата служба за изповедници (commune de pluribus confessoribus). В молитвената част двамата братя се прославят като църковни предстоятели, изповедници, апостоли и покровители.

Най-ранни от съхранените служби са „кратките" (според формата на записването им в литургичните сборници), които се състоят от традиционната молитва от общата служба за изповедници и за мъченици с имената на светите братя и четивата – последователни текстове от техните лат. жития. В бревиари от втората половина на XIV в., предназначени за нуждите на Пражкия и на Оломоуцкия диоцез, е включена легендата *Quemadmodum* (Cod. XIV E18 – Liber viaticus iuxta ordinem nove rubrice Olomucensis, в Националния музей в Прага; Cod. F XLII – Notula de tempore et de sanctis secundum chorum Pragensem, в библиотеката на Митрополитския капитул в Прага, дн. в Архива на Пражката крепост; Cod. Mk 116 в Университетската библиотека в Бърно; Cod. S 34 – Breviarum Pragense от 1393, в Градския архив в Бърно). Четива от легендата *Beatus Cyrillus* са включени в Codd. R625 – Liber horarum от 1395, и R612 – бенедиктински бревиар от първата половина на XV в. (MMFH, 2, с. 337). Първопечатен бревиар на Оломоуцкия диоцез и краковски ръкописен бревиар от XV в. – Cod. 29 в библиотеката на

Латинска римувана служба за св. Кирил и св. Методий, препис от XIV– XV в.

Митрополитския капитул в Краков, съдържат четива от *Моравската легенда*.

Службата, известна според началната фраза на въвеждащия антифон за навечерието на празника с наименованието „Adest dies gloriosa", отразява следващ етап в развитието на лат. литургична традиция за Кирил и Методий. Ал. *Теодоров-Балан* (1934) я нарича Моравска служба, препечатвайки първото ѝ издание, подготвено от Б. Дудик (1879) под заглавие „Historia sanctorum Cyrilli et Metudii confessorum". В него терминът historia не означава житие, каквато е по-честата му употреба, а е част от средновековното наименование за римувана лат. служба – historia rhymata (rimata). То се обяснява с връзката на респонзориите, а често и на антифоните, с историята на съответния светец или празник. „Adest dies gloriosa" принадлежи към часовите последования, при които химнът, антифонът и респонзорият (без псалмите, четивата и молитвата) са структурирани в ритъм и рима.

Основни единици на бревиарната служба са молитвените часове, обединени в календарни дни – част от календарните седмици, чийто цикъл се определя от Великден. Отделният молитвен час се състои от псалмодия, четиво и молитва, предхождани от въведение и завършващи с отпуск. Денонощният богослужебен кръг започва с утринна (matutina или vigilia). Единствено при големи празници часовите последования за деня започват на вечернята на предишния ден (in primis vesperis). Така започва и „Adest dies gloriosa", което показва високия ранг на Кирило-Методиевия литургичен празник. Както и при първия тип служби легендата Quemadmodum е основен източник – от нея са взети текстовете на антифоните и някои респонзории, преправени като римувана проза, а евангелските четива, псалмите, химните и верзикулумите са заети от общата служба за светци (commune sanctorum). „Adest dies gloriosa" с четива по Quemadmodum е поместена напр. в хорален сборник от края на XIV в. – весперарий XVA10 в Националния музей в Прага, както и в ръкописни оломоуцки бревиари от XV в.: Codd. N22/S30 и L261 в Градския архив в Бърно; Cod. 2.1759 (Theol., in 4°) 4 в РНБ в Санкт Петербург; Codd. RB–15, RB–7 и RB–8 в Силезийската научна библиотека в Опава; Cod. V в Католическата библиотека в Кремнице. Същата служба с четива по Кристиановата легенда е засвидетелствана в оломоуцки бревиар от 1467 – Cod.R–A3 в Силезийската научна библиотека в Опава, и бенедиктински бревиар от XV в. – Cod. R419 на Университетската биб-

лиотека в Бърно. Очевидно е, че ръкописната традиция на паметника сочи като място на употреба преди всичко Оломоуцкия диоцез, макар че съдържанието на някои от респонзориите и антифоните предполага връзка с „целия чешки род" (tota gens Bohemorum).

Втората кирило-методиевска римувана служба, която според началото на въвеждащия антифон трябва да се нарече „Gaudet plebs Christianorum", е свързана повече с литургичната практика на Пражкия диоцез. Тя е запазена в ръкопис от края на XIV или началото на XV в. в Пражката национална и университетска библиотека – Cod. I.E.25, но досега е останала извън полезрението на кирилометодиевистите с изключение на едно споменаване под линия у Ткадълчик (1977, с. 96). Нейната римувана част е публикувана в сборник, посветен на този тип литургична поезия в средновековни ръкописни паметници, като образец на маниерното сложно изграждане на римуваното стихосложение през късния XIV и XV в. (Г.-М. Древес, 1889, с. 160–162). Посочени са и химните за вечернята и за повечерието, съответно Festa celebria collit ecclesia и Gaudet mater ecclesia. В описа на ръкописите от Пражката национална и университетска библиотека (Й. Труларж, 1905, с. 210–211) е отбелязано, че паметникът съдържа житийно четиво, но не се посочва коя легенда е използвана.

Третият тип богослужебно последование за Кирил и Методий се съдържа като служебен формуляр в някои лат. мисали – ръкописи и инкунабули от западнослав. земи, където освен календарни бележки понякога се срещат и служебни формуляри за празника на светците (напр. в ръкописните Missale velut Pragense от XIV/XV в. – Cod. R 3575 в Народната и университетска библиотека в Загреб, и Missale Cracoviense – cod.7 от втората половина на XV в., и cod.2 от 1410/1420 в библиотеката на Митрополитския капитул в Краков, и др.; в печатните Missale Olomucence от 1499 и 1405, Missale Pragense от 1507, Missale Cracoviense pro itinerantibus от 1545, и др).

В лат. обред Мисалът е литургична книга на извършващия службата свещеник, която съдържа всички текстове на молитвите, четивата и песнопенията на църковната служба. Специалните служби за отделни светци, подредени в кръга на църковната календарна година, принадлежат към частта, наречена Proprium de sanctis. Именно в нея се намират служебните формуляри за празника 9 март, обикновено означен като първостепенен празник – „duplex". Тези мисални формуляри съдържат същите перикопи както бревиарните служби – Посланието на апостол Павел до евреите (7: 23) и Евангелието от Лука (12: 35). Трите молитви, завършващи трите основни богослужебни действия, са посветени на паметта на божиите изповедници и йереи и „наши апостоли и покровители" (in memoria sanctorum tuorum confessorum atque pontificum, necnon apostolorum et patronorum nostrorum Cyrilli et Metudii), които са призовани към „вярност на християнството" (ad credulitatem fidei christianae). Молитвеният текст остава почти неизменен от времето на създаването му през XIV в. до края на XIX в. В полската редакция на Римския мисал след Тридентския събор от края на XVI в. се въвеждат служби на полските патрони от стари полски мисали. В кирилометодиевската служба в нея се явява промяната „за единство в християнството" (ad unitatem fidei christianae), засвидетелствана в съставените през 1580 от Ст. Соколовски „Officia propria patronum regni Poloniae". Като четива се използват текстовете на краковската редакция на Моравската легенда, част от легендата Quemadmodum и три други компилации (Сл. Бърлиева, 1992). По това време в Чехия литургичният култ към

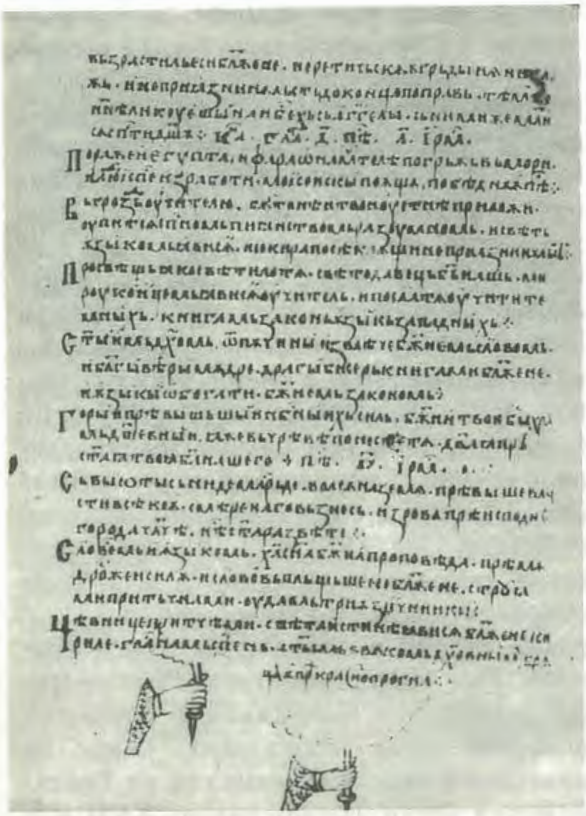
слав. първоучители заглъхва (З. Нейдели, 1955) и споменът за тях се съхранява преди всичко в историографските съчинения, където те са свързани с покръстването на първите чешки християнски владетели. Полската редакция на службата се използва до 1880, когато в нея като четива за Кирил и Методий се въвеждат откъси от енцикликата *Grande munus* на папа Лъв XIII (1878–1903), обявяваща солунските братя за светци на цялата Католическа църква с празник на 5 юли. От 1897 празникът се чества на 7 юли, а от 1970 римският църковен календар предвижда служба за тях в деня на Успение Кирилово – 14 февруари; на тази дата те се честват и след като през 1980 папа Йоан Павел II ги обявява за съпокровители на Европа.

Лит.: Martyrologium Romanum auctore Baronio Sorano. Venetiis, 1606, p. 145; Dudík B. Historische Forschungen in der Kaiserlichen Öffentlichen Bibliothek zu St. Petersburg. – SAWW, 95, 1879, p. 341–350; Snopek F. Mše ve slavnost' sv. Cyrilla a Methoděje. Z missálu tištěného r. 1505. – Sborník Velehradský, 3, 1883, p. 294–295; Połkowski I. Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce według ksiąg liturgicznych i legend od końca XIII wieku. W Krakowie, 1885, p. 10–35; Dreves Gu.-M. Liturgische Reimoffizien des Mittelalters. 1. Leipzig, 1889, p. 160–162; Černý F. Evangeliář Olomoucký. Praha, 1902, p. 105, 126, 250, 269; Truhlář J. Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum qui in C. R. Bibliotheca asservatur Publica atque Universitatis Pragensis asservatur. 1. Pragae, 1905, p. 210–211; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 190–195; Mešní formulář z 9. března v Missale Romanum Prageine, 1522. – Sborník Velehradský, Nová řada, 14, 1946, p. 94; Nejdelý Z. Dějiny husitského zpěvu. 5, 1955, p. 169; Večerka R. Cyrilometodějský kult v české středověké tradici. – ČČH, 12, 1964, p. 40–43; Ludvíkovský J. Great Moravian Tradition in 10th Century Bohemia. – Magna Moravia, p. 525–566; Magnae Moraviae fontes historici. 2. Textus biographici, hagiographici, liturgici. Brno, 1969 (OUPB, 118), p. 337–345; Graus F. Die Entwicklung der Legenden der sogenannten Slavenapostel Konstantin und Method in Böhmen und Mähren. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F., 19, 1971, p. 180–181; Tkadlčík V. K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději. – Slovo, 27, 1977, p. 96–124; Boyle L. Dominican Lectionaries and Leo of Ostia's Translatio S. Clementis. – In: San Clemente Miscellani. 2. Romae, 1978, p. 195–204; Schenk W. Kult liturgiczny świętych Cyryla i Metodego w Polsce. – Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Slawistyka, 3, 1982, p. 57–61; Vraga š S. Cyrilometodské dedičstvo v náboženskom, národnom a kultúrnom živote Slovákov. Zürich, 1991, p. 55; Бърлиева Сл. Преписи на латински извори за св. Кирил и Методий от сбирката на Библиотека Vallicelliana в Рим. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 3, p. 49–54; Eggers M. Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission. München, 1996, p. 105–106, 119–120; Бърлиева Сл. Оломоуцкият и Пражкият мисал и службите за св. Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 1, p. 12–25.

Славия Бърлиева

СЛȕЖБИ ЗА КѝРИЛ И МЕТȍДИЙ старобългарски. Богослужебната прослава на Кирил и Методий има многовековна традиция в историята на православното славянство. За паметта на слав. първоапостоли са съчинени множество църковни песнопения, най-ранните от които водят началото си от IX–X в. Химнографските текстове имат разнообразно съдържание и обхващат различни жанрови форми. В достигналите до наше време ръкописи най-често репертоарът е разположен според реда на богослужебното последование, но има и ръкописи, в които песнопенията са групирани по жанров признак. Разнообразие се наблюдава и по отношение на състава. В много от преписите има добавки и преработки, дело на книжовници, творили по различно време и на различни места. По традиция в славистиката църковнопесенният репертоар за паметта на слав. първоучители се разглежда според групирането му в отделни *служби* (последования). Обособени са три основни групи текстове: Служба за паметта на св. Кирил Философ (14 февр.), Служба за паметта на св. Методий (6 апр.) и Общ канон за Кирил и Методий (6 апр.). В църковнослав. богослужебна практика се употребява и специална Обща служба за двамата светци, която се изпълнява на 11 май, но тя има късен произход.

Службата за свети Кирил Философ е открита от В. И. *Григорович* по време на неговото пребиваване в Атон през 1844–1845 в среднобълг. празничен *миней* от XIII в., притежание на Зографския манастир. Днес основната част от ръкописа, известен като Добриянов миней, се пази в Одеса, а листовете със Службата – в Библиотеката на РАН в Санкт Петербург (сигн. 24.4.12). Текстът по Добрияновия миней е публикуван от Григорович през 1862 и 1865; той лежи в основата и на други следващи издания. В Б-я е препечатан от Ал. *Теодоров-Балан* (1934). Друг препис на Службата в руски нотиран миней за февр. от XII в., съхраняван в Синодалната сбирка в ГИМ, № 164, е обнародван от А. В. *Горски* през 1856 (публикацията е препечатана и през 1865). Синодалният препис е използван по-късно и от други автори. Сведения за разпространението на Службата публикува А. И. Арсенев (1865); той посочва разночетения, извлечени от староруски ръкописни минеи от XII–XIII в., намиращи се в сбирката на Московската синодална типография (РГАДА). Въз основа на копие от руски ръкопис от XII в., намерено в книжата на А. Х. *Востоков*, Службата е публикувана през 1867 от И. И. *Срезневски* заедно с разночетения от други осем преписа. Ръкописът, от който е направено копието, днес е с неизвестно местонахождение. Между ръкописите, използвани за разночетения, е и т. нар. Палаузовски препис от XIII в. (дн. в Библиотеката на РАН, сигн. 24.4.11), от който Срезневски извлича и публикува няколко допълнителни *стихири*, включени и към изданието на Теодоров-Балан. Други два преписа от Службата са публикувани от А. И. Александров, съответно през 1893 и 1895. Единият текст е извлечен от т. нар. Драганов миней (Зографски трефологий) от XIII в. Листовете, на които са били поместени Службата за Кирил Философ и Службата за Методий, са били откъснати от ръкописа и днес са с неизвестно местонахождение. По Драгановия миней Службата е обнародвана и от Й. *Иванов* (1931). Другият издаден от Александров текст се намира в сръбски пергаментен ръкопис от XIV в., притежание на манастира „Св. Пантелеймон“ в Света гора. През 1907 К. Радченко обнародва Службата по среднобълг. миней от XIII в., намерен в Бълг. митрополия в Скопие. Публикуваният от него текст е препечатан от Иванов (1931). Ръкописът, който погрешно се идентифицира от някои изследователи с т. нар. Скопски миней от НБКМ (№ 522), днес е с неустановено местонахождение. През 1910 Н. В. Шляков публикува Службата по ръкопис от XVII в. от сбирката на М. П. *Погодин* (№ 323) с разночетения и добавки от други преписи. Към традиционния състав на Последованието в Погодиновия препис са добавени нови песнопения, които са пригодени към изискванията на Ерусалимския устав. По препис от XVII в. в ЦИАИ, № 89, произхождащ от Етрополския манастир „Св. Троица“, Службата е публикувана от Ив. *Гошев* (1938). Към текста са приведени и разночетения от празничен миней от XV–XVI в. (в НБКМ, № 140). През 1957 Б. *Ангелов* обнародва Службата по празничен миней от XV в. (в Научния архив на БАН, № 23). По състав Последованието се отличава значително от останалите преписи. В него е поместен неизвестен дотогава *канон* за светеца на глас осми. Хр. *Кодов* въвежда в научно обръщение (1963) друг препис от НБКМ, намиращ се в миней за февр. и март от края на XV в. (№ 902). По среднобълг. ръкопис от XIII–XIV в., съхраняван в Хлудовата сбирка (в ГИМ, № 152), Службата е публикувана от Ангелов (1967). Тя съдържа неизвестни дотогава стихири, в които Кирил и Методий са възпети заедно. През 1969 Б. *Райков* публикува други два преписа от НБКМ – единият е поместен в

Службата за св. Кирил Философ.
Хлудов препис, XIII–XIV в.

среднобълг. ръкопис от XIII в. (№ 895), а другият – в служебен миней за февр. от 1608 (№ 141). За разпространението на Службата в светогорските манастири свидетелства и откритият от К. *Нихоритис* среднобълг. препис от XIV в., съхраняван във Великата лавра „Св. Атанасий"; в него песнопенията за св. Кирил са съчетани с песнопения за св. Авксентий. Текстът е публикуван от Нихоритис в няколко научни издания. По ръкопис от XVI в., съхраняван в Люблин (Полша), Службата е публикувана от Ал. *Наумов* (1988). Друго Последование за Кирил Философ е намерено и публикувано от Кл. *Иванова* (1992) в празничен миней от XVII в., притежание на Баварската държ. библиотека в Мюнхен. То се отличава почти изцяло от всички останали преписи на Службата. Еднакви са само *тропарът* и *кондакът*. Подредбата на песнопенията е според изискванията на Ерусалимския устав. Иванова открива и препис от Службата в среднобълг. празничен миней от XIV в., притежание на Синайския манастир „*Света Екатерина*" (№ 25). Този препис не е публикуван; за него Иванова съобщава през 1985 в непубликуван доклад и дава кратки сведения в статия, посветена на Службата за св. Ахил Лариски (1991). По празничен миней от XVI в., съхраняван в ЦИАИ (№ 113), Службата е отпечатана от Тр. Кръстанов (2000). Препис от Службата обнародва и А. Стойкова (2000). Той се намира в празничен миней от XVII в., притежание на Румънската АН в Букурещ (№ 717). В Последованието Стойкова открива една преработена стихира за Кирил, заимствана от Службата за св. Онисим. В монография на Б. Мирчева (2001) са публикувани редица преписи, използвани до момента предимно за разночетения – четири руски преписа от XII–XIV в., съхранявани в Типографската сбирка на РГАДА (№ 104, 105, 98, 131), както и два южнослав. преписа от XIV в. от Хлудовата сбирка (в ГИМ, № 164 и № 166); в двата Хлудови преписа има единични песнопения, които не се срещат в другите ръкописи. Типографският препис 131 е обнародван (от микрофилм) и от П. Стефанов (1993). Въз основа на същия староруски миней Службата е публикувана и от Е. М. *Верещагин* (2001). В своята монография Мирчева включва и един неизвестен препис от 1690 от сбирката на Почаевската лавра въз основа на фотокопие, намерено в Научния архив на БАН.

Няколко преписа от Службата за св. Кирил Философ са известни само по библиографски данни, посочени от Ангелов (1958) и Б. Карастоянов (1993). Отбелязани са и единични песнопения от нея, записани към отделни *месецослови*. Най-често това са тропарът и кондакът.

Освен в научните издания Службата е обнародвана и в издания за съвременните богослужебни нужди на слав. православни църкви, като текстът е приспособен към нормите на църковнослав. език, а съдържанието на песнопенията е подложено на известно редактиране. В Б-я такова издание е осъществено през 1958 от епископ Партений въз основа на изданието на Руския св. синод от 1885 и публикациите на Иванов и Теодоров-Балан. Съществуват и новобълг. преводи на Службата, поместени в научнопопулярни сборници, антологии и христоматии. През 1985 тя е публикувана в превод на полски език от Наумов.

Освен в изданията на отделни преписи Службата за св. Кирил Философ е предмет на разглеждане и в редица други трудове. Дискутират се главно въпросите на авторството, времето и мястото на възникване, състава, особеностите на съдържанието ѝ и др. Григорович, който разглежда заедно Службата за Кирил и Службата за Методий, се изказва неопределено за авторството им. Според него двете творби са не по-късни от X в. Горски приема, че Службата за Кирил се е появила преди Методиевата смърт, когато Кирило-Методиевите ученици са могли все още свободно да посещават Рим и да извършват свещенодействия около гроба на своя наставник. Основание за своето предположение Горски намира в съдържанието на предпоследния тропар от IX песен на канона, в който се споменава за певци, стоящи около гроба на светеца. За късен произход на службите за слав. първоапостоли – не по-рано от края на XI в., говори А. Д. *Воронов*. Той смята, че в основата на запазените текстове лежат грц. оригинали. Срещу неговото становище решително възразява Н. С. *Державин*. Според него службите имат слав. произход и съвсем определено се свързват с името на *Климент Охридски*. Твърдението на Державин се основава главно на езикови и стилови белези. Към предположението за Климентово авторство се присъединява и Ангелов. Той разглежда Кириловата служба заедно с Канона за Кирил и Методий, като изтъква необходимостта от специален анализ на текстовете с цел да се потърси връзка с известните произведения на Климент Охридски. Такава връзка по-късно се опитва да установи Райков, който обръща внимание на редица съвпадения и паралели с общите служби на Климент Охридски. Според Райков първоначалното ядро на Службата за Кирил е възникнало в западнослав. земи. За постепенно възникване на Службата говори и Гошев, но той не се ангажира с по-конкретна хипотеза относно времето и авторството. Теодоров-Балан смята, че С. К. и М. имат бълг. произход и не могат да бъдат по-ранни от X в. За възникване на Кириловата служба преди 885 се изказва епископ Партений. Той обръща внимание на факта, че в текста никъде не се споменава името на другия брат – Методий, което според него е указание, че творбата е възникнала преди Методиевата смърт. В своята статия, посветена на Службата за Методий и открития в нея акростих с името на Константин Преславски, Др. *Костич* излага становище за наличие на акростих и в Службата за Кирил. Според Костич в VIII и IX песен на канона се чете името на Кирило-Методиевия ученик Сава – Сава пѣлъ („Сава възпявал“). Това предположение се възприема от някои изследователи, но срещу него са изказани и възражения, които произтичат преди всичко от непоследователното четене на акростиховата буква ѣ – веднаж като а, друг път като ѣ, както и от необичайната за акростиховите фрази на виз. и слав. песнописци употреба на минало глаголно време – пѣ или пѣлъ. В непубликуван доклад, изнесен през 1985, Ст. *Кожухаров* свързва възникването на Службата с дейността на *Наум Охридски*, а Нихо-

ритис се опитва да обоснове хипотезата за непосредственото участие на Методий в написването на творбата. Според наблюденията на Райков, който анализира всяко отделно песнопение, използвайки за основа издадения от Григорович Добриянов препис с въведената от издателя номерация, повечето преписи имат устойчив състав. Това позволява да се заключи, че те отразяват текст, близък по състав и структура до първоначалния. Промени се забелязват по отношение на пет песнопения. С оглед на тяхното наличие или отсъствие Райков дели ръкописите на две основни групи. Първата е определена като архаична. Тя показва, че първоначалното ядро на творбата е възникнало още в моравско-панонските земи. Преписите от втората група отразяват по-късна редакция. Промените и съкращенията в нея са резултат от стремежа за отстраняване на елементите от текста, разкриващи дейността на Константин-Кирил сред западните славяни. Според Райков тази редакция е възникнала на бълг. почва. Издаденият от Шляков Погодинов препис в класификацията на Райков е представен отделно; в него Службата е разширена и обогатена с нови песнопения. Самостоятелно е представен и публикуваният от Ангелов препис в празничния миней № 23 от Научния архив на БАН. Значителните различия в неговия състав дават основание на Райков да определи това последование като отделно съчинение за Кирил Философ. Към това мнение се присъединява Стойкова, която прави съпоставка с открития от Иванова текст в Синайския празничен миней № 25. Становището за наличие на втора древна Служба за Кирил Философ в слав. ръкописна традиция се основава преди всичко на различния канон, представен в двата преписа. Между останалите песнопения обаче има текстове, които се срещат и в другите преписи на Службата. Освен това между двата канона се забелязват белези на музикално-композиционна съгласуваност. Техните гласове са съответно четвърти и плагалният му осми глас. Въз основа на всичко това би могло да се предположи, че първоначално Службата за Кирил Философ е съдържала два канона, подобно на установените два канона в Службата за Методий (Г. *Попов*, 2001).

Доста по-различна в сравнение с всички останали преписи е Службата в Мюнхенския празничен миней. От традиционните песнопения за светеца в Последованието са представени само отпустителният тропар на глас четвърти, както и кондакът на глас втори, но с друг *икос*, различен от икоса на останалите преписи. Особености в съдържанието на отделни песнопения дават основание на Иванова да предположи, че Последованието е възникнало на сръбска почва, най-вероятно през XVI в. Иванова установява и сходства със *Солунската легенда*. Отделни песнопения от тази Служба за Кирил Философ са засвидетелствани и в други ръкописи. Напр. славата на глас шести с начало: Тобою въсѧ сръвьскаѧ землꙗ хвалнѣ се стлю Курнле..., е публикувана от Гошев въз основа на ръкописни източници от XVI–XVII в., съхранявани в сбирката на ЦИАИ.

В някои преписи има преработени или приспособени песнопения за светеца, заимствани от други служби – за св. Авксентий (14 февр.), за св. Онисим (15 февр.), за св. Методий (6 апр.). Тези преработени песнопения вероятно не са принадлежали към първоначалния състав на Службата, а са били добавени по-късно.

В изследванията са потърсени източниците и връзката на текста със съдържанието на други произведения от Кирило-Методиевия кръг. По-обстойно на този въпрос се спира Гошев, според когото основните източници на творбата са ЖК и Похвалното слово за Кирил и Методий. Наблюдения и съпоставки в

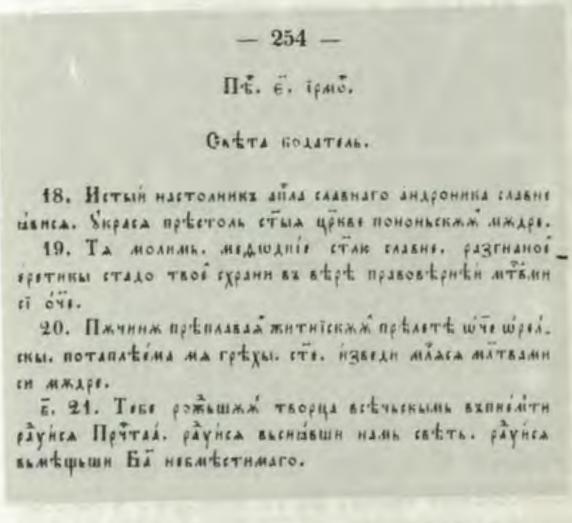
тази насока има и Мирчева, която търси сходства с творби на Йоан Златоуст и други произведения от Кирило-Методиевия кръг. Значително редактиран по съдържание текст е представен в публикувания от Радченко Скопски препис. В отделни негови песнопения към името на Кирил е добавено името на Методий, а към съществителното кънигъı – прилагателното блъгърскъıн, с което е подчертан бълг. характер на разпространяваните сред западните слав. народи книги, преведени от Кирил и Методий. Някои конкретни въпроси на съдържанието се коментират във връзка с анализа на разночетенията между преписите. Обобщен преглед на различните становища по този проблем е направен в монографията на Мирчева (2001), в която се разглежда и езикът на преписите. Музикалните особености на Службата са анализирани в изследванията на Карастоянов.

Запазените преписи с Последование за паметта на Кирил Философ на 14 февр. разкриват две основни ръкописни традиции. Засега по-късната е представена само от един пълен препис – в Мюнхенския празничен миней от XVII в.; в него общи с останалите преписи са само тропарът на глас четвърти и кондакът на глас втори без икоса. Погодиновият препис от XVII в. е звено между двете традиции; в него характерните за ранната традиция песнопения са съчетани с добавени по-късно. Всички останали преписи отразяват конкретни етапи от разпространението на ранната служба за светеца. В тях е включен следният песенен репертоар за Кирил Философ (отделните песнопения са представени с инципити, извлечени от съответните издания; към каноните е посочено само началото на първия тропар от първа песен; песнопенията са групирани по жанров признак, а конкретното богослужебно предназначение въз основа на означенията в преписите е дадено към пояснителния текст): 1. Канон на глас четвърти – Въ чрѣшѫ прѣмѫдрости божествьнѣи тн встьнѣ прїложн... (Добриянов препис, по Теодоров-Балан). Канонът е получил широко разпространение. Засвидетелстван е както в най-старите руски минеи, така и в архаичните южнослав. ръкописи. Съпоставката показва сравнително устойчива текстова традиция. Като по-съществено различие е отбелязан третият тропар от VIII песен (№ 35 според номерацията на Райков), който е запазен само в архаичната група преписи. В някои преписи има съкратени по състав песни, както и различия по отношение на ирмосите. Редакционна промяна в текста на канона има в публикувания от Радченко Скопски препис – преработени по съдържание тропари и добавки с името на Методий и прилагателното блъгарьскъı. 2. Канон на глас осми – Вышнемоу наоучн се оученню н прѣмоудрости... (БАН № 23, по Ангелов). Канонът е запазен само в два преписа – БАН № 23 и Синай № 25. Иванова отбелязва във втория препис наличието на II песен, която липсва в БАН № 23. Тропарите на този канон не са включени в номерацията на Райков. Някои особености на съдържанието са разгледани от Ангелов. Въпросът за произхода на творбата остава открит. Има основание да се предполага, че текстът е бил включен като II канон към първоначалния състав на Службата (Попов, 2001). 3. Група стихири на глас четвърти (Добриянов препис, по Теодоров-Балан) – Красотѫ прѣсвѣтьлѫıа дѣтѣль имѣа...; Кротокъ мѫдростнѫ...; Жнтніе бес порока... Стихирите са широко разпространени. В повечето ръкописи те са означени като стихири на „Господи возвах“ с подобен Дастъ знаменніе. В няколко преписа е посочен друг подобен – Ако доблѧ. Има и отделни ръкописи, в които стихирите са означени като самогласни. В Хлудовия препис № 164 първите две стихири са обозначени като стиховни на вечерната на глас трети, а третата е записана ка-

то „слава“ след тях на глас втори. Независимо от различните обозначения, преписите показват сравнително устойчива текстова традиция. 4. Група стихири на глас четвърти (Хлудов препис № 164, по Мирчева) – Вьснѣ ꙗко сл҃нце лоуѹамнї...; Ннї гладь ннї напасть ннї нагота...; Сладѡ вѣрою бжіхъ словесь... Тази група се среща сравнително по-рядко. Като стихири на „Господи возвах“ текстовете са записани в Хлудовия препис № 164 и в преписа на Румънската АН № 717. Във втория ръкопис като подобен е посочен Ꙗко доблѣ. В БАН № 23 и Синай № 25 първата стихира е записана като „слава“ на „Господи возвах“, а останалите две като стихири на стиховните. Само първата стихира е записана след канона в два други ръкописа – НБКМ № 895 и Хлудов № 166. Във втория препис текстът е означен като *светилен*. Въпросът за произхода на стихирите и принадлежността им към първоначалния състав на Службата се нуждае от допълнително изясняване. 5. Група стихири на глас осми (Палаузовски препис, по Теодоров-Балан) – Кырнле славне оучителю...; Кто можеть исповѣдатн чюдеса господнѣ...; О сладькы оучителю Кырнле... Стихирите са засвидетелствани само в Палаузовския препис, където са означени като стихири на хвалите и „слава“ след тях. Въпросът за произхода на тези текстове не е решен. 6. В различните преписи се срещат и отделни единични стихири, най-често означени като „слави“. Това са: 6. 1. Стихира на глас шести – Ꙗзыкомь новн апль бы... (Хлудов препис № 164, по Мирчева). Засвидетелствана е само в Хлудовия препис № 164, където е означена като слава на „Господи возвах“; 6. 2. Стихира на глас шести – Ꙗвнста се ѣстребь бгоноснаꙗ Кнрнле н Меѳодне... (Хлудов препис № 166, по Мирчева). Записана е само в Хлудовия препис № 166 като утринна стиховна стихира; 6. 3. Стихира на глас осми – Днвна дѣла твоꙗ гн̃... (Пантелеймонов препис, по Нихоритис). Среща се в два ръкописа – в т. нар. Пантелеймонов препис от XIV в. и в по-късния Погодинов препис № 323 от XVII в. В Пантелеймоновия препис песнопението е означено като „слава“ на „хвалите“. Въпросът за произхода на изброените песнопения се нуждае от допълнително проучване. 7. В преписите се срещат и стихири, за които е установено, че са заимствани от други служби. Тези певчески текстове вероятно не са принадлежали към първоначалния състав на Службата. Това са: 7. 1. Три стихири на глас осми (Хлудов препис № 152, по Ангелов) – О прѣславное ѹю таннꙗ оутаена...; Кто не днвнт сѧ ваю мѫдростн...; Стын w҃ѵе Кырнле н Меѳодне вы бо неповѣдаста... В Хлудовия препис № 152 стихирите са записани в началото на Службата след трите стихири на глас четвърти. В I стихира се споменава само името на Методий. Във II и III стихира е добавено и името на Кирил. Забелязва се непоследователна употреба на двойствено число. Същите три стихири, но без името на Кирил, са поместени след канона в Службата за Методий, представена в Хлудовия миней № 156. Най-вероятно първоначално стихирите са принадлежали само към Методиевата служба, а по-късно са били преработени и приспособени към Службата за Кирил, представена в Хлудовия препис № 152 (Попов, 2001); **7. 2.** Друго заимствано песнопение е една стихира на глас осми, която се намира в Службата за св. Авксентий – Ѵнстаа доуховьнаа сватыхь памат... (Добриянов препис, по Теодоров-Балан). Включена е като „слава“ на „Господи возвах“ в Добрияновия миней, както и в други ръкописи. 7. 3. От службата за св. Онисим (15 февр.) е заимствана следната стихира на глас четвърти – Свободнож волеж дше самоволнаж... (Румънската АН № 717, по Стойкова). Тя е

записана като „слава“ на „Господи возвах“. 8. Тропар на глас четвърти: Отъ пелень прїлежьно прѣмѫдрость сестрѫ севѣ сътворивъ... (Добриянов препис, по Теодоров-Балан). Тропарът е несъмнена част от първоначалния състав на Службата. Среща се и в месецословите под дата 14 февр. Поместен е и в Службата за св. Кирил, представена в Мюнхенския празничен миней от XVII в. В Хлудовия препис № 152 песнопението е поместено след III песен на канона, където е означено като *седален*. 9. В преписите са засвидетелствани две песнопения, означени като седални – седален на глас първи Божнѣмн мольбамн просвѣщь сн сьрдце... (Добриянов препис, по Теодоров-Балан) и седален на глас осми Ꙗко ѕарѣ просвѣщь вса ѕема... (Добриянов препис, по Теодоров-Балан). Според Райков тези песнопения обособяват ръкописите в две основни групи. Седалният на глас осми е характерен за архаичната група ръкописи. В неговия текст е възпята дейността на Кирил сред западните славяни. Райков смята, че седалният на глас първи се е появил по-късно, тъй като неговото съдържание е по-общо. 10. Кондак и икос на глас втори (Добриянов препис, по Теодоров-Балан) – Тврьдымь н богодъхновеннымъ вѵеннем просвѣщаѫ мнрь...; Прѣсвѣтлое житне възлюбнвъ мѫдре... Принадлежността на тези текстове към първоначалния състав на Службата е несъмнена. Кондакът се среща и в отделни месецослови. Записан е, но с друг икос, и в новата Служба за Кирил в Мюнхенския миней от XVII в. 11. Най-голямо разнообразие преписите показват по отношение на светилните. Техните начала според различните преписи са: Ѣко свѣтнлннка та Христос мнровн показа н вѵїтелѣ вселенѣн... (Добриянов миней, по Теодоров-Балан); Прѣ вг҃мь сте сконча житне свое... (Драганов миней, по Иванов); Ꙗко прѣсвѣтлаꙗ ѕарꙗ вьснявь ... (Пантелеймонов препис, по Нихоритис); Вь цр҃квы бжствьнѣн н іеврѣнстн wтроун... (Хлудов препис № 164, по Мирчева). Както бе отбелязано, в Хлудовия препис № 166 като светилен е означен текстът на една от стихирите на глас четвърти – Вьснявь ꙗко сл҃нце лоуѵамн прнтьмамн... (по Мирчева). Произходът на тези песнопения не е изяснен.

От Службата за свети Методий са запазени сравнително малко преписи. Два от тях са намерени в среднобълг. ръкописи от XIII в. – Драганов миней и Добриянов миней, свързани по произход с бълг. книжовно средище в Зографския манастир, в които е открита и Службата за Кирил Философ. Въз основа на преписа в Драгановия миней Службата за Методий е издадена най-напред в сп. „Български книжици“ през 1860. По Драгановия препис текстът е препечатан през 1875 от архимандрит *Леонид*. П. А. Сирку също препечатва Службата през 1885. Ново издание по Драгановия миней осъществява през 1893 А. Александров. Въз основа на същия ръкопис Службата е обнародвана и от Иванов (1931). Другият Светогорски

— 254 —

Пѣ. є. ірмо.

Сѣта бодатель.

18. Истый настолннкъ апл҃а славнаго андроннка славнѣ
ѩвнсѧ. Ѵкраса прѣстоль ст҃ыа ц҃ркве пононьскѫ мѫдре.
19. Та молнмь. медіодніе ст҃аю славнѣ. разгнаноі
еретнкы стадо твоі сѫранн въ вѣрѣ правовѣрнѣн мт҃вмн
сі о҃чѣ.
20. Пжчнж прѣплавлаѧ житнїскѫ прѣлтѣ ѡ҃чѣ ѡ҃рѳ.
скы. потаплѣ́ма ма грѣхы. ст҃ѣ. нзведи мѧса мт҃вамн
сн мѫдре.
ѣ. 21. Тебе рожьшѫ творца всѣчьскымь вѫпнѣ́мти
рѧ́ѵнса Прѣч҃таа. рѧ́ѵнса вьснявшн намь свѣть. рѧ́ѵнса
вьмѣфьшн Бг҃ нскмѣстнмаго.

Службата за св. Методий. Изданието в „Кирилло-Мефодиевский сборник“, 1865 г.

зографски препис е намерен от Григорович заедно със Службата за Кирил в Добрияновия миней от XIII в. Преписът е публикуван през 1862 и препечатан отново през 1865. По Добрияновия миней текстът е издаден през 1930 и от П. А. *Лавров*. Същият текст е използван и от Теодоров-Балан. Листовете, съдържащи Службата за Методий, се съхраняват с отделна сигн. (24.4.12) в Библиотеката на РАН в Санкт Петербург. В бележки към своята публикация Григорович привежда и три стихири за Методий, поместени под дата 6 апр. в онази част от ръкописа, означена от него като втори дял на Добрияновия миней. Този ръкопис, който всъщност е отделна книга, днес се намира в Одеската държ. библиотека (сигн. ОГНБ 1/5). Две от поместените в него стихири за Методий се намират и в другите преписи. Различна е само третата стихира с начало: Моравскыѣ ѕемлѧ велен гражданинъ...

Важно научно значение има откритото през 1998 от Л. В. Мошкова и А. А. *Турилов* църковнопесенно Последование за Методий, поместено в служебен миней № 156 от Хлудовата сбирка в ГИМ. Ръкописът е от края на XIII — началото на XIV в. Наред с някои от известните вече песнопения, Хлудовият препис съдържа и един напълно непознат канон за светеца на глас шести. В неговия текст Мошкова и Турилов забелязват наличие на фразов акростих, чиито правописни особености разкриват древна глаголическа първооснова. Те публикуват текста на Последованието, което определят като неизвестна древна служба за слав. първоучител Методий.

В някои ръкописи се срещат само единични песнопения за Методий, извлечени от неговата Служба. Най-често това са тропарът и кондакът, записани към съответната дата (6 апр.) в месецословите. Сведения за такива единични песнопения могат да се намерят в някои описи и изследвания.

Службата за Методий е обнародвана и с оглед на богослужебните нужди на слав. православни църкви. Църковнослав. издание е осъществено от Светия синод на Руската православна църква през 1885. В него към трите стихири на „Господи возвах“ на глас четвърти е добавена и известната от публикацията на Григорович стихира с начало: Моравскїѣ ѕемлѧ велїн гражданинъ... Това издание, сверено с публикуваните от Иванов (1931) и Теодоров-Балан (1934) текстове, лежи в основата на Службата, обнародвана в Б-я от епископ Партений (1958).

Съществуват и новобълг. преводи на Службата, поместени в научнопопулярни сборници и христоматии. През 1985 Службата е издадена на полски език от Наумов.

Последованието за Методий първоначално се разглежда заедно със Службата за Кирил. Като предполагаем автор на двете творби се сочи Климент Охридски. Нов етап в изследванията върху текста започва през 30-те г. на XX в. През 1936 Дж. Павич съобщава, че в канона има акростих с името на автора – Константин. Павич предполага наличие на втора песен, в резултат на което реконструира акростиха по следния начин: доб[раг]о Методна п[о]ет Константин. Акростихът е забелязан и от Костич (1938). Той изключва вероятността за наличие на втора песен и възстановява акростиха така: добро Методн тѧ поѫ Константин. Днес четенето на Костич се възприема от повечето изследователи. Независимо от различията при реконструкцията на акростиховата фраза, двамата специалисти достигат до еднакви изводи относно името на автора. За тях няма съмнение, че това е ученикът на Методий *Константин Преславски*. Павич изказва становище, че творбата е възникнала в Цариград през 887, тъй като в един от тропарите се отправя молитва за царя. Тази молитва според него се отнася за

виз. император. Трябва обаче да се отбележи, че тропарът с молитвата е богородичен по съдържание и не е включен в акростиха. Този тропар би могъл да бъде заимстван от друг виз. канон; такова заимстване е установено по отношение на богородичния тропар в III песен (Попов, 1988). Следователно богородичните тропари в канона не биха могли да имат непосредствена доказателствена стойност за произхода на Службата.

Въпросът за времепоявата на Методиевата служба е актуализиран във връзка с откриването на оригиналната старобълг. част в текста на *Триода* (Попов, 1978). Новооткритите факти водят до заключението, че текстът на Службата е бил създаден по същото време, когато е бил създаден и Триодният цикъл на Константин Преславски. Основно свидетелство за това са почти еднаквите изрази в двете химнографски произведения, в които авторът отправя молитва за „разгонени от триезичници раби", които „сега" (в момента на създаването на творбите) „се скитат по чужди земи". Тези важни хронологически податки съвсем определено насочват към събитията, настъпили след Методиевата смърт, когато учениците били прогонени вече от Моравия. Към обстоятелствата около появата на Службата насочва и първият тропар от IX песен на канона. В него се казва, че просветените люде на Моравия и Панония били събрани заедно, за да празнуват паметта на светеца. От Пространното житие на Климент Охридски е известно, че веднага след като били принудени да напуснат западнослав. земи, Кирило-Методиевите последователи се устремили към Б-я. За да не бъдат обаче открити от своите преследвачи, учениците били принудени да се разпръснат на групи и да търсят различни пътища, за да се доберат до бълг. столица. Със сигурност може да се предположи, че още през зимните месеци на 886 една немалка част от учениците успяват да достигнат Б-я, където намират радушен прием. Това са не само Климент, Наум и Ангеларий, за пристигането на които се говори подробно в Климентовото житие от Теофилакт Охридски, но и редица други последователи на слав. първоапостоли. За такава група, съставена от презвитери и дякони, се разказва в най-старото житие на Наум Охридски. Вероятно по други пътища в Плиска по това време са се установили и други Кирило-Методиеви ученици. Следователно въз основа на податките в съдържанието на Службата за Методий и в известните истор. сведения би могло да се стигне до извода, че текстът на творбата е възникнал в бълг. престолнина или в нейните околности по времето, когато учениците били събрани вече там. Може да се предположи, че най-вероятно Службата е била създадена във връзка с годишнината от смъртта на светеца и за пръв път е била изпята на 6 апр. 886 (Попов, 1988, 2001).

Нов важен момент в проучванията върху Службата за Методий е публикуваното през 1998 от Мошкова и Турилов последование. В сравнение със състава на познатите до този момент преписи, съдържащи канон с авторския подпис на Константин Преславски, в Хлудовия препис има нови песнопения, между които и един напълно неизвестен канон на глас шести. Анализирайки състава и съдържанието на текста, Мошкова и Турилов стигат до категоричен извод относно неговото ранно възникване и връзката му с най-древния пласт на Кирило-Методиевата традиция. В канона те установяват наличие на акростих, макар и значително повреден в резултат на настъпили съкращения и размествания на тропари. Изхождайки от съдържанието на текста, те са склонни да отнесат неговото възникване към периода много скоро след Методиевата смърт, преди още Кирило-Методиевите ученици да са пристигнали в Б-я. Мошкова и

Турилов не се ангажират с по-определено становище относно авторството, но между другото обръщат внимание на някои езикови и стилови особености, които насочват към творчеството на Климент Охридски. Централно място в статията им заема въпросът за реконструкцията на акростиха. Според тях в канона е имало и втора песен, която покъсно е била съкратена, а някои от нейните тропари са били прехвърлени към други песни. Мошкова и Турилов предлагат следната реконструирана акростихова фраза: ѩк[ож] ꙁ[ѧр]нмі влнамн пѣснмн п[о]ю ар[х]нєр[ıє]ıє мıето[д]нıа. В предложената реконструкция като безспорно може да се приеме четенето на втората част от акростиховата фраза: ... пѣснмн поıж архнереıа методнıа. Съдържанието на първата част обаче остава твърде неясно. Хлудовият препис дава възможност за наблюдения и съпоставки, които позволяват да бъде потърсено друго четене. При новата реконструкция се изхожда изцяло от засвидетелствания в Хлудовия препис текст, като вероятността за първоначалното наличие на втора песен се изключва. Приема се, че в първоначалната структура троичните тропари са присъствали във всяка песен на канона, каквато е обикновената химнографска практика. Затова те са взети под внимание при реконструкцията на акростиховата фраза. В резултат на анализа е разчетен в акростих авторският подпис на книжовника – добре познатият от редица акростихови творби на Климент Охридски съкратен вариант на неговото име – Клнм. В акростиха е използвана характерната средновековна езикова формула за авторско обозначаване чрез личното местоимение за 1 л. ед. ч. ѧꙁ (според правописа на Хлудовия препис ѩꙁ) и името на автора след него. Така фразата добива следния цялостно завършен смисъл: ѩꙁ (ѧꙁ) К[л]нм [х]в[а]лнам[н]н пѣснмн п[о]іж ар[х]нер[еıа] Мєето[д]нıа („Аз, Климент, с хвалебни песнопения възпявам архиерея Методия“) (Попов, 2001).

Възстановен по този начин, текстът на акростиха съдържа важно сведение, което потвърждава основния извод на Мошкова и Турилов за древния произход на канона, както и изказаното от тях предположение за авторско участие на Климент Охридски. Заедно с това установените два канона за светеца поставят в нова светлина въпросите за появата, първоначалния състав и по-нататъшното разпространение на Методиевата служба. Наличието на два канона, дело на двама различни автори, не означава, че има две отделни служби за светеца. Създаването на два или повече канони за паметта на един и същ светец или за едно и също църковно събитие е нещо обикновено в историята на виз. химнография. Най-вероятно двата канона за Методий са възникнали по едно и също време, в една и съща творческа среда. Няма никакви основания да се твърди, че единият текст е създаден, за да измести от употреба другия. Особености в музикално-композиционната структура на двете творби водят по-скоро до обратния извод – за взаимно допълване и връзка между двата певчески текста. Прави впечатление напр., че каноните са написани на съответстващи си в осмогласната система гласове – единият на глас втори, а другият – на плагалния на глас втори шести глас. Тази особеност в никакъв случай не говори за противопоставяне или опит за изместване на единия текст от другия, а за допълване в резултат на съгласувано и целенасочено песнотворчество. Подобна зависимост се наблюдава и в ранната Служба за Кирил. Двата канона са били необходими, за да оформят състава на по-тържествено песенно последование, подобаващо за паметта на слав. първоапостоли. Може да се направи извод, че Службата за Методий възниква като колективна възхвала, дело на Кирило-Методиевите уче-

ници, с основно участие на двама от тях – Константин Преславски и Климент Охридски. Това становище се съгласува напълно с откритите през последните десетилетия факти за творческо сътрудничество между тези книжовници.

Вероятно през ранния старобълг. период (IX–X в.) Методиевата служба се е разпространявала в ръкописната традиция в своя пълен състав. По-късно съставът е бил подложен на съкращения в зависимост от конкретни литургични нужди, изисквания или предпочитания на отделни преписвачи. Поради тази причина в запазените преписи се наблюдават отлики, които са резултат от различния подбор при настъпилите съкращения. Така в Добрияновия и в Драгановия миней попада единият канон, а в Хлудовия миней № 156 – другият, който допълнително е бил подложен на съкращаване, като от него са били извадени цели осем тропара с цел броят им във всяка песен да бъде сведен до четири. Появилите се различия между отделните преписи не водят до обособяване на отделни служби. Съкращенията и подборът на първоначалния песенен състав до голяма степен носят белега на формално отношение към текста. Свидетелство за това е Климентовият канон в Хлудовия миней № 156. Неизвестният преписвач на ръкописа или на протографа е подходил твърде формално към текста в стремежа си да съкрати състава на канона, пренебрегвайки напълно акростиха. Много важна доказателствена стойност за общата първооснова на всички запазени преписи имат съвпадащите песнопения. Това са две от стихирите на глас четвърти, както и седалният на глас четвърти, поместен и в трите преписа след III песен на канона. Незначителните разночетения между тях говорят за устойчива ръкописна традиция, която отвежда непосредствено към първоначалния старобълг. текст.

В изследвания върху Службата са засегнати и някои по-конкретни въпроси на съдържанието. Като интересно биографично допълнение за Методий се разглежда текстът на втория тропар от I песен на канона, в който се споменава, че преди да стане монах, слав. първоучител имал съпруга и деца. Това съобщение се възприема от изследователите като действителен факт от живота на светеца (Иванов, 1937; П. *Динеков*, 1950; С. Нанков, 1962, и др).

В запазените преписи от Службата за Методий са засвидетелствани следните песнопения (текстовете са групирани по жанров признак, като посочените инципити са извлечени от съответните издания): 1. Канон на глас втори – Даждь Христе Спасе единне милосрьдѣ ... (Добрянов миней, по Теодоров-Балан). Акростих (според четенето на Костич): Добро Методи та поѭ Константин. Канонът е записан в Добрияновия и Драгановия миней. 2. Канон на глас шести – Ꙗко свѣтла те слн҃ца ѡ(т) вьстокь пославь вл(д)ка ... (Хлудов миней № 156, по Мошкова, Турилов). Акростих (според четенето на Попов): Ꙗz (Аz) Клнм хвалнамн пѣснмн поѭ архнерея Методнѧ. Канонът е записан само в Хлудовия миней № 156. 3. Група стихири на глас четвърти – Zаконь благодатн наказателѣ стѫжав сн... (Добрянов миней, по Теодоров-Балан); Господень (Давѣдьскъı в Хлудовия миней № 156) Мѳѳдїе блажене... (Добрянов миней, по Теодоров-Балан); Апостолскѫѫ благодатъ не неполоу от бога прнїмь... (Добрянов миней, по Теодоров-Балан); Моравьскъıе zемле велеı гражданнь... (Хлудов миней № 156, по Мошкова, Турилов). Две от стихирите (втората и третата) са поместени във всички преписи, включително и в Одеския миней (ОГНБ 1/5). Четвъртата стихира е засвидетелствана

само в Хлудовия препис 156 и в Одеския миней. И в трите преписа стихирите са означени на „Господи возвах“ с подобен Ѕъваннъ съвъше. 4. Група стихири на глас осми (Хлудов препис № 156, по Мошкова, Турилов) – Пр҃ѣславноꙗ чоудо таннꙗ оутаѥнаꙗ...; Кто не дивитъ се твоѥн моудрости...; Сте wꙋе Меѳодиѥ тъи неповѣда Х(с)а въ ѥзъıкн новъı.... Стихирите са поместени след канона. Като подобен е посочен О пр҃ѣславьноꙗ. Същите стихири са включени в преработен вид в Хлудовия препис № 152 на Службата за Кирил Философ. 5. Тропар на глас четвърти – Свщенника тн Христе творѧще свѣтло трьжество вспенна... (Добриянов миней, по Теодоров-Балан). Освен в Добрияновия и в Драгановия миней тропарът е засвидетелстван и в отделни месецослови. 6. Седален на глас четвърти – Ꙗко сльнца свѣтлость вьстока тѧ Христос въсиꙗвъ... (Добриянов миней, по Теодоров-Балан). Седалният е записан и в трите преписа след третата песен на канона. 7. Кондак и икос на глас втори (Добриянов миней, по Теодоров-Балан) – Божестьвна и вѣрна Меѳодна всн вьспоимь людне...; Царствна Паномна (вместо Панонна) коупно новнн сѫще людне.... Кондакът и икосът са записани в Добрияновия и в Драгановия миней. Само кондакът се среща и в отделни месецослови.

В своята публикация върху древните канони за Кирил и Методий наред със Службата за св. Кирил Философ по Синодалния препис от XII в. Горски обнародва и Общ канон за свети Кирил и свети Методий, поместен в руски нотиран ръкопис от XII в. – служебен миней за апр. от Синодалната сбирка (в ГИМ, № 165). В текста на Канона Горски открива и разчита анонимен фразов акростих, който гласи: Кꙋрнла Филосоѳа и блажена Меѳодна поѫ („Възпявам Кирил Философ и блажения Методий“). През 1930 преписът е преиздаден от Лавров. Същият текст е включен и в изданието на Теодоров-Балан (1934); заедно с нотацията е обнародван от Карастоянов (1993). Втори препис от Канона е открит и публикуван от Мирчева. Той се намира в руски служебен миней за апр. от XIV в., ръкопис № 111 от Типографската сбирка на РГАДА. В сравнение с обнародвания от Горски текст Типографският препис е непълен. В песните липсва по един тропар (обикновено четвъртият по ред), в резултат на което последователността на акростиха е нарушена. Канонът е издаден в новобългарски превод в сб. „Слова на светлината“ (1995); преведен е на полски език от Наумов (1985).

Откривателят на Канона Горски разглежда някои особености на съдържанието му, въз основа на които стига до извода за ранното възникване на творбата и за принадлежността на нейния автор към паството на Методий. По-късните изследователи са склонни да свържат текста с творчеството на Климент Охридски. За целта те привеждат предимно езикови и стилови аргументи (Державин, 1929; Ангелов, 1967, и др.). В подкрепа на хипотезата за авторско участие на Климент Охридски са посочени и някои еднакви или сходни по съдържание места от други негови химнографски творби (Кр. *Станчев*, Попов, 1988). Обърнато е внимание и на еднаквите богородични тропари в Канона и в общите служби на Климент Охридски (Мирчева, 2001). Мирчева анализира подробно състава, съдържанието и езика на двата запазени преписа. Кратък преглед на съдържанието прави и Нанков, който определя Канона като стара служба за слав. първоапостоли, противопоставяйки го на новата църковнослав. обща служба. Музикалните особености на Синодалния препис № 165 са разгледани от Карастоянов. И в двата ръкописа Кано-

нът е записан самостоятелно, без примеси с други песнопения. Началото на първия тропар от I песен гласи: Къмѣ достоннѣмѣ принесомъ похвальнѣмѣ пѣсни... (Синодален препис № 165, по Горски).

В съвременната богослужебна практика на слав. православни църкви се употребява и Обща служба за свети Кирил и свети Методий, предназначена за изпълнение на 11 май. В Б-я Службата е обнародвана през 1958 от епископ Партений в основно преработен вид. Особено променен е канонът, който представлява почти изцяло нова творба с изграден от автора слав. азбучен акростих. В труда на епископ Партений са отстранени много от недостатъците на предишните издания. Общата църковнослав. служба е издадена и в различни руски певчески сборници. Сведения за тях, както и пълен списък (инципитарий) на песенния репертоар на Последованието, са публикувани от Карастоянов.

Изд.: Горский А. В. О древних канонах святым Кириллу и Мефодию. – ПТСО, 15, 1856, с. 33–48 (същото в: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 271–284); Български книжици, 3, бр. 18, септ. 1860, с. 54–59; Григорович В. И. Древнеславянский памятник, дополняющий житие славянских апостолов свв. Кирилла и Мефодия. Казань, 1862, 29 с. (същото в: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 235–270); Арсеньев А. Варианты к службе св. Кириллу из списков Московской Типографской библиотеки. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 250–255; Срезневский И. И. Служба св. Константину Философу по восьми спискам. – В: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867 (ЗИАН, 11, 1), с. 65–78; Леонид архим. Славяносербские книгохранилища на св. Афонской горе, в монастырях Хиландаре и св. Павле. – ЧОИДР, 1875, 1, с. 69–72; Слоужбы прѣвнымъ оцѣмъ нашымъ равноапѣтолнымъ Меѳодїю и Кѵрилоу, вчѣлемъ Словенскымъ на днн Маїа кѳ, февроуарїа дѳ н Апрілїа ѕ н житїе ихъ. Санктпетербоургъ аѡпе (1885); Сырку П. Служба святителю Мефодию, учителю славянскому, в малоизвестном болгарско-афонском списке XIV–XV в. – Странник, 6, 1885, с. 223–230; Александров А. Служба святым славянским апостолам Кириллу и Мефодию в болгарском списке XIV века. – РФВ, 29, 1893, с. 193–207; Александров А. Служба святому Кириллу, учителю славянскому. По рукописи русского Пантелеймоновского монастыря на Афоне. – ПДПИ, 107, 1895, с. 1–27; Радченко К. Заметки о рукописях, хранящихся в болгарской митрополии г. Скопья, с приложением службы Константину Философу по среднеболгарскому списку XIII века. – ИОРЯС, 12, 1907, 3, с. 147–162; Шляков Н. Служба преподобному отцу нашему Кириллу, учителю словенскому. – ИОРЯС, 15, 1910, 3, с. 151–187; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 122–127; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 290–305; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 54–77; Гошев Ив. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 99–120; Ангелов Б. Ст. Старобългарски текстове. 3. Служба на Кирил. – ИНА БАН, 1, 1957, с. 283–289; Партений Левкийски еп. Служба на свети Седмочисленици. С., 1958, с. 54–68, 80–93; Кодов Хр. Един непознат препис от службата на Кирил Философ. – Хиляда и сто години, с. 295–304; Ангелов Б. Ст. Служба на Кирил Философ. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 3–16; Райков Б. Два новооткрити преписа от службата на Кирил Философ и няколко бележки върху нейния състав. – ККФ 1, с. 203–218; Наумов Ал. Службата на св. Кирил Философ в един кирилски ръкопис от Люблин. – In: Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia. 1. Sofia, 1988, p. 293–299; Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7), с. 39–108, 185–194; Мирчева Б. Нов препис на Канона за Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 1, p. 26–43; Иванова Кл. Неизвестна служба за св. Кирил в състава на празничен миней от XVII в. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 16–32; 3, p. 37–40; Карастоянов Б. Песнопения за св. св. Кирил и Методий в невмени извори от XII–XX в. С., 1993, 336 с.; Павел (Стефанов) йером. Неизвестен препис от Службата на св. Кирил Философ (XII в.). – ДК, 73, 1993, 6, с. 1–9; Мошкова Л., А. Турилов. „Моравские земле велеи гражданин" (неизвестная древняя служба первоучителю Мефодию). – Славяноведение, 1998, 4, с. 3–23; Кръстанов Тр. Неизвестен препис от Службата за св. Кирил Философ от XVI в. в празничен миней № 113 от сбирката на Църковноисторическия и архивен институт в София. – В: Кирило-Методиевски студии. 13. С., 2000, с. 197–215; Стойкова А. Бележки върху историята и структурата на ранните служби на Кирил Философ (По повод на един новооткрит молдавски препис). – В: Кирило-Методиевски сту-

дии. 13. С., 2000, с. 216–231; Мирчева Б. Канонът за Кирил и Методий и Службата за Кирил в славянската книжнина. Велико Търново, 2001, 308 с.; Верещагин Е. М. Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания. М., 2001, с. 369–381.

Лит.: Казанский П. Сравнительное достоинство списков службы св. Кириллу, принадлежащих Григоровичу и Московской Типографской библиотеке. – В: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 297–308; Воронов А. Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории св. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, 331 с.; Державин Н. К вопросу о литературной деятельности Климента Величского. – МкП, 5, 1929, 3, с. 27–44; Pavić J. Staroslovenski pjesnički kanon u čast sv. Metodija i njegov autor. – Bogoslovska smotra, 24, 1936, p. 59–86; Иванов Й. Нови вести за Кирила и Методия. – Зора, бр. 5404, 3 юли 1937; Костић Др. Бугарски епископ Константин – писац Службе св. Методију. – Bsl, 7, 1937–1938, p. 187–211; Динеков П. Стара българска литература. 1. С., 1950, с. 83–84; Ангелов Б. Ст. Славянски извори за Кирил и Методий. – ИДБ „ВК“ за 1956 (1958), с. 195–196; Нанков С. Църковнобогослужебна прослава на светите братя Кирил и Методий. С., 1962, с. 78–105; Ангелов Б. Ст. Няколко наблюдения върху книжовното дело на Климент Охридски. – Кл. Охр., с. 79–105; Попов Г. Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на Триода. – БЕ, 28, 1978, 6, с. 497–507; Станчев Кр., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С. 1988, с. 149–150; Popov G. Das hymnographische Werk von Methods Schüler Konstantin von Preslav. – Symposium Methodianum, p. 513–520; Карастоянов Б. Нотирани канони за Кирил и Методий в руски служебен миней от XII век. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 364–371; Иванова Кл. Служба на св. Ахил Лариски (Преспански) от Синайския празничен миней № 25. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 4, p. 14; Райков Б. Старата славянска служба на Константин Философ-Кирил. – СФ-С, 21, 1993, с. 5–13; Мирчева Б. За една възможна атрибуция на две ранни кирилометодиевски произведения. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 124–130; Трендафилов Хр. Службата за Методий на Константин Преславски като исторически извор. – В: Епископ-Константинови четения. Шумен, 1996, с. 34–43; Попов Г. Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней 156. – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 3–20.

Георги Попов

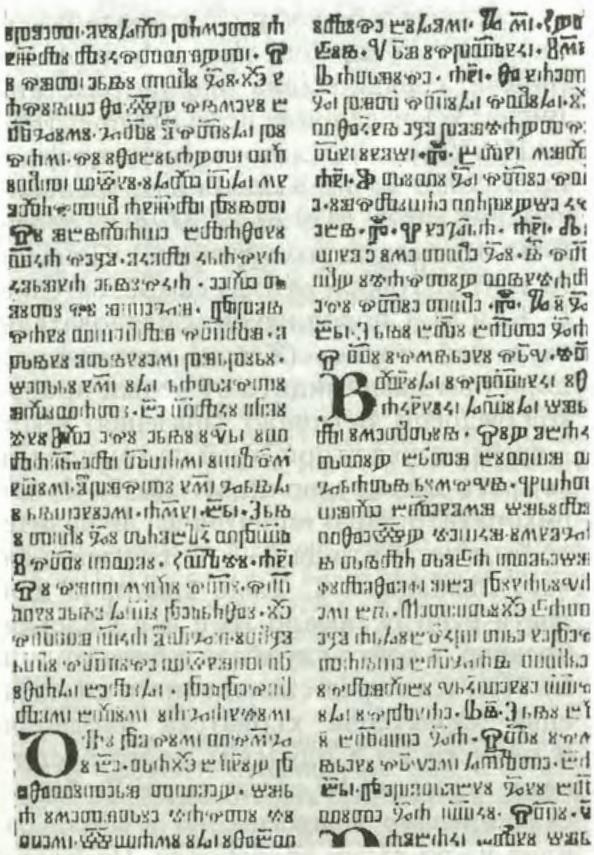
СЛȕЖБИ ЗА КѝРИЛ И МЕТÒДИЙ хърватски. В сравнително неголяма група хърватски глаголически бревиари от XIV–XVI в. са включени С. К. и М., предназначени за празника им на 14 февр. Това са композиции от манастирски тип със следната четириделна структура (според съществуващите издания; в съвременната западна литургика делението е малко по-различно): 1. Вечерня („к вечерни“) за навечерието на празника, включваща антифон, два псалма, библейско четиво („капитуль“), химн („имьна“, „имань“), стих („берашь“, от лат. versus), ответен стих („отвѣть“, наричан и „рѣшпонзории“ от лат. responsorium – не присъства във всички текстове) и – след изпълнението на библейския химн „Magnificat“ – още един антифон и молитва („орациѣ“, от лат. oratio); 2. Всенощно бдение, обозначено като утринна („к ютрни“), което съдържа встъпителна част, съставена от стих покана („битаториѣ“ от лат. invitatorium), псалм и химн (незадължителен), следвани от три ноктурни (означавани като първо, второ и трето псалмопение), всяко от които включва три двойки, съставени от антифон и псалм, след тях стих и ответен стих и после четива: в първото и второто ноктурно по три, посветени на светеца, докато в третото след антифоните и другите части следват евангелското четиво и хомилия по неговата тема и три четива, които може да бъдат за светците или пък на евангелска тема, може и изобщо да липсват; 3. „К матутини и годинамь“ – утринен хвалитен дял и часове; хвалитният дял включва пет антифона, библейско четиво (същото като на вечернята), химн (може да бъде същият като на вечернята), стих, ответен стих и — след благослова – антифон и молитва; за часовете – трети („к терцѣ“), шести („к шекстѣ“) и девети („к нонѣ“) – са предвидени кратки последования с еднакъв състав: биб-

лейско четиво (същото от вечернята, разделено на три части), ответен стих, два стиха, ответен стих; 4. Вечерня на деня – повтаря строежа на съответния текст от навечерието, като някои части може да бъдат различни; в края на вечернята (понякога още в края на утрините хвалитни) се отбелязва паметта на св. Валентин, честван на същата дата заедно с Кирил и Методий, а в някои случаи и вътре в службата може да има пасажи, посветени общо на тримата.

През 1863 в сборник, посветен на хилядолетието на слав. писменост, М. Месич пръв публикува текста на хърватската глаголическа С. К. и М. по т. нар. Втори новлянски бревиар от 1494–1495 с разночетения по един ватикански бревиар, традиционно датиран от 1379 (Borg. illir. 6; сигурното е, че ръкописът е завършен преди 1387), и по старопечатния Брозичев бревиар от 1561. През 1870 Ив. *Берчич* преиздава този текст, успоредявайки го с лат. превод, направен от М. Караман по изгубения Заглавски бревиар от XIV в. В същата публикация Берчич за пръв път обнародва друга С. К. и М. – по Люблянския бревиар от 1396 (според други мнения ръкописът е от първата половина на XV в., съхранява се в Университетската библиотека в Любляна; сигн. II. C. 161 a/2) в съпоставка с лат. превод на Караман по изгубения Салски бревиар от XIV в. Според названията на двата ръкописа, по които са осъществени първите издания, в науката е прието да се говори за Служба от новлянски тип (N) и Служба от люблянски тип (L). От N, освен посочените по-горе преписи, е известен още един – Московски препис от 1443, който досега не е публикуван.

През 1877 А. Д. *Воронов* преиздава двете служби в кирилска транслитерация с филологически коментар, а от неговия труд текстовете влизат в широко използваните и до днес издания на П. А. *Лавров* (1930) и Ал. *Теодоров-Балан* (1934). В тях е включен и един фрагментарен текст в бревиар от втората половина на XIV в., Cod. Slav. 121, от Австрийската национална библиотека във Виена (W), издаден за пръв път през 1882 от Ив. *Чрънчич* с глаголически шрифт, а през 1905 – от М. Кевич в лат. транслитерация (през 1979 Ф. В. *Мареш* прави ново издание по този ръкопис). Понякога за W се говори като за самостоятелна С. К. и М. Според някои изследователи тя е най-старата (Кевич), отнасяна е дори към паметниците от чешки произход (Мареш). Всъщност запазеният текст – краят на дял втори (край на хомилията за третото ноктурно по Мт 10:37–42; перикопата е характерна за L) и целите трети и четвърти дял – в по-голямата си част съвпадат с L, само химнът в дял трети е по N (имало го е и в Салския бревиар, в който службата е била от тип L). При това сред съвпаденията с L има една характерна хърватска иновация (Солински вм. Солунски), която обединява текста на W с текста от Люблянския бревиар и показва, че и двата са плод на по-късни преработки. По-близо до първоначалния облик на типа L (както по пълнота на състава, така и по първичност на някои четения), изглежда, стои службата, издадена през 1955 от М. Япунджич по бревиар от 1465, съхраняван във Ватиканската библиотека (Vat. Slav. 19). Съпоставките показват, че L-Любл. може да се разглежда като по-късна редакция на текст от типа L-Ват., а W – като преработка на L с използване и на N.

По-сложен е въпросът със структурата на С. К. и М., публикувана през 1965 от М. *Пантелич* по неизвестния дотогава Поп-Мавров бревиар от 1460 (M); по време на публикацията ръкописът е бил частна собственост на римско семейство, но по-късно е пренесен в Загреб. Според В. *Ткадълчик* M е „по-нататъшна преработка на новлянския тип в хърватски дух“ (1977, с. 100). Че съста-

Службата за св. Кирил и св. Методий в Баромичевия бревиар, 1493 г.

вителят на M е познавал N, е безспорно – доказват го съвпадението на библейското четиво за вечерните дялове и оттам на състава на малките часове, както и еднаквият подбор на псалмите в нокгурните; съвпада и вечерният химн, но той може да попадне и в служба от тип L (срв. W); има текстуални (но не и структурни) съвпадения и при част от четенията в дял втори, основани на ЖК, гл. 18 (в L се използва ЖК, гл. 14–15). Отделни съвпадения или близости издават и познаване на L (извън случаите, когато N=L): химнът в дял трети и някои съставки на дял четвърти. Но изобилието на нови елементи както в дял втори (структурно разширен в сравнение с N – 9 четения в M срещу 6 в N, и обогатен с четения, основани на *Похвално слово за Кирил*), така и в първата част на дял трети (хвалитните антифони там нямат текстови паралели в другите служби) позволява да се постави въпросът, дали на M не трябва да се гледа като на самостоятелно произведение, в което служба от типа N е използвана като основен, но не единствен извор (Кр. *Станчев*, 1985, с. 255).

Както и да се гледа на M, безспорно е, че появата на този текст бележи заключителния етап на процес, започнал към средата на XIV в. Романтичните виждания за възникването на хърватските глаголически С. К. и М. през X– XI в., макар че са поддържани и от някои съвременни учени (Р. *Вечерка*, 1963), днес може да се смятат за преодолени в славистиката. Изследванията на Фр. Граус (1971) и Ткадълчик (1977) подкрепят с нови аргументи изказаното още от Воронов (и споделяно от Фр. *Снопек*, И. *Огиенко* и др.) мнение, че появата на тези служби трябва да бъде отнесена към XIV в. и да бъде свързана с дейността на хърватските монаси глаголаши, поканени да работят в бенедиктинския *Емаузки манастир* в Прага, основан от имп. Карл IV през 1347. Кирил и Методий са били сред патроните на този манастир и това е предполагало създаването на специална служба за техния празник. Както основателно отбелязва Ткадълчик, първоначалната служба трябва да е била съставена по правилата на Бенедиктинския орден и според образеца на общата служба за епископ изповедник. Запазените в наши дни текстове са плод на понататъшни нейни преработки, възникнали на хърватска територия в средите на францисканците, чийто богослужебен устав е доста по-съкратен в сравнение с бенедиктинския. Ткадълчик смята, че най-близък до първоначалната бенедиктинска (Емаузка) служба трябва да е съставът на L, където библейските пери-

копи са от Прем. 10: 17–20 и Мт 10: 37–42 – същите, които са се използвали в Емаузкия манастир в месата, както свидетелства глаголическият текст на *Реймското евангелие*, писан в същия манастир. Трябва да се отбележи, че вариантът L-Ват., който е по-старинен, изобщо не споменава хърватите; във вечерния химн и в цитирания по-долу антифон е споменат чешкия народ, останалите текстове славят Кирил като слав. йерей и припомнят писмото на княз *Ростислав*, създаването на азбуката и отговора до Ростислав според ЖК, гл. 14 (четения 1–6 в нощурните; четения 7–9 развиват темата от евангелското четиво). Особено характерен с оглед на по-късните интервенции е текстът на третия хвалитен антифон: „Сиѣ еста .б. (=2) маслинѣ из' заради Солунские. / Бискупа и учителя книги словин'ские / и не незнана книги грчкие и латинские / плодеча благости вери христѣнские / и учеча и крстеча народи чешкие. / наставлаюча на пут' прави плки поганские". В Люблянския бревиар, както и във W, началото на този антифон е преработено така: „Сиѣ еста двѣ маслинѣ из' заради Солин'ские..." (останалото без промени), т. е. вм. Солун като родно място на Кирил и Методий се сочи Солина (Салона), т. е. гр. Сплит – една все още „невинна" хърватизация на култа, която намира по-нататъшно развитие в М. Особеност на L-Любл. е и увеличеният обем на текста от ЖК, включен в четенията на нощурните. Без да се нарушава структурата, е включено и началото на гл. 15 (пристигането в Моравия и обучението на учениците).

И служба N се отличава със старинност, но едва ли се опира на същия изходен текст: нейните различия с L – както структурни, така и съдържателни, са големи. Тя е изградена върху друга двойка библейски перикопи – Евр. 7: 23–27 и Лк 12: 35–40; вечерният химн, антифоните и по-голямата част от стиховете са различни; друг е подборът на псалмите и на четивата за нощурните, и т. н. Четивата за нощурните са само шест (в третото нощурно не са включени четива), като първите две и началото на третото имат много слаба връзка с ЖК, а от средата на третото нататък вървят по гл. 18 на ЖК (предсмъртната молитва на Кирил). В преписа в Новлянския бревиар се употребява хърватизираната форма на името на Кирил – Щурил. Като цяло N е ориентирана повече към модела на общата служба за мъченици. Може би известно влияние върху нея е оказала някоя служба за свещеномъченик Валентин, който на няколко пъти в текста се слави заедно с Кирил и Методий.

Служба M се отличава радикално от L и N по своя неприкрит хърватски патриотичен патос. Замяната на Солун със Солина в по-късните редакции на L в нея е разгърната в легендарна генеалогия на Кирил и Методий. Първото четене за нощурните започва така: „В Далмации в Солинѣ градѣ роиство светаго Курила и брата его Метудие, от рода Дѣоклициѣна цѣсара и светаго Гаѣ папи" (гр. Сплит е основан от бежанци от разрушената Салона-Солина, заселили се през VII в. в развалините на далматинския дворец на имп. Диоклециан). Нататък, до шестото четиво включително, текстът върви по Похвалното слово за Кирил (от който в другите служби са използвани само отделни изрази) с някои добавки, една от които, в края на петото четиво, е много характерна: „и все книги хр'ват'ске тлмач'ше" (съвпадение с един пасаж от *Дуклянската хроника*). Продължението на добавката е преработка на началото на първото четене от N, срв.: N: „...Щурила и Метудие, двѣю брату, див'шею в градѣ Римсцѣи. В'шад'шу блаженому Щурилу в землю чешку... философь принарицаемь бѣ"; M: „Курила и Метудие, сию двию об'кь брату див'шу в градѣ Солинѣ. Вш'д'шу блаженому Кирилу в страну чеш'ку... философь вистину прин'рицаемь бѣ".

След тези шест четения идват други три, 7–9 (в N те липсват), в които е преразпределен материалът от четива 3–6 на N (с включването на тези три четива структурата на втория дял на M се изравнява с L, където обаче четива 7–9 са на евангелска тема). Както с деветте си четива, изцяло посветени на Кирил и Методий, така и с въвеждането на темата за тях в много повече антифони и стихове в сравнение с L и N, служба M се отдалечава значително от изходните модели (общите служби) и дава пълен израз на хърватския култ към слав. просветители.

Включените в четивата на хърватските глаголически С. К. и М. откъси от ЖК и от Похвалното слово за Кирил имат голямо значение за текстологическата работа върху тези два важни кирило-методиевски извора. На хърватските перикопи от ЖК е посветена обстойната студия на Н. Радович (1968), на тях се спира и Ив. *Петрович* (1983, 1985). Службите, независимо от немалобройните изследвания върху тях, все още нямат пълно критическо издание, което да изясни въпросите около техния произход и връзките между отделните текстове.

С литургичната реформа в Западната църква след Тридентския събор (1545–1563, с прекъсвания) С. К. и М. изчезват от новите редакции на хърватските бревиари.

Изд.: Mesić M. Služba sv. Ćirila i Metoda. – In: Tisućnica slovjenskih apostolah sv. Ćirila i Metoda. Zagreb, 1863, p. 67–84; Berčić I. Dvie službe rimskoga obreda za svetkovinu svetih Ćirila i Metuda. Zagreb, 1870, 79 p.; Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, Приложение, с. I–XX; Črnčić I. Rimsko-slovinska služba sv. Kirilu i Metodu. – Starine, 14, 1882, p. 210–220; Kević M. Treća i najstarija glagoljska služba sv. Ćirila i Metodija. – Program C. K. Velike gimnazije u Spljetu, 40, 1905, p. I–XV; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 128–147; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 82–102; Japundžić M. Glagoljski brevijar iz g. 1465 (Vaticano-Slavo 19). – RSslI, 2, 1955, p. 155–191; Pantelić M. Glagoljski breviar popa Mavra iz godine 1460. – Slovo, 15–16, 1965, p. 94–149; Mareš F. V. An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. München, 1979, p. 60–64; Турилов А. А. Московский отрывок Святотомашевского глаголического бревиария (Неизвестный список глаголической службы Кириллу и Мефодию). – In: Philologia Slavica in honorem F. V. Mareš Septuagenarii. Praha, 1992 (Slavia, 61. 4), p. 409–418.

Лит.: Karaman M. Identità della lingua slava e necessità di conservarla ne'libri sacri. 1753 [ръкопис, Archivio Storico di Propaganda Fide, Roma]; Воронов А. Древние глаголические службы Кириллу и Мефодию римского католического обряда. – В: Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 207–222; Kević M. Najstariji spomenici hrvatske izvorne umjetne lirike. – In: VII program C. Kr. Velike Državne Gimnazije u Pazinu za školsku godinu 1909–1910. Pazin, 1910, p. 60–78; Šmurlo E. Über Caramans Werk Identità oder Considerazioni. – ASPh, 33, 1912, p. 99–110; Večerka R. Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách. – Slavia, 32, 1963, p. 398–416; Klaić N. Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X. i XI. stoljeću. – Slovo, 15–16, 1965, p. 252–253, 264–266; Radovich N. Le pericopi glagolitiche della Vita Constantini e la tradizione manoscritta cirillica. Napoli, 1968, 172 p.; Graus F. Die Entwicklung der Legenden der sogenannten Slavenapostel Konstantin und Method in Böhmen und Mähren. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F., 19, 1971, p. 161–211; Tkadlčík V. K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději. – Slovo, 27, 1977, p. 85–128; Petrović I. Sadržajne i literarne osobine odlomaka „Žitija Konstantina-Ćirila" u hrvatskoglagoljskim i ruskim tekstovima. – Croatica, 14, 1983, 19, p. 113–129 (същото на итал. ез.: Bsl, 46, 1985, p. 5–18); Станчев Кр. Хърватските глаголически служби за Кирил и Методий. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 254–258; Благова Э. Кирилло-Мефодиевская тематика в памятниках письменности средневековой Чехии до XIV в. (Обзор итогов исследований последных десяти лет). – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 56–59; Japundžić M. Il culto e l'ufficio dei ss. fratelli Cirillo e Metodio nella letteratura glagolitica. – In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyrill and Methodius. Acts of the International Congress Held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius. Rome, October 8–11, 1985. Rome, 1988 (Orientalia Christiana Analecta, 231), p. 95–118; Jembrih A. Das nationale Isotopikon in den Officien der hll. Kyrill und Method. – Symposium Methodianum, p. 141–149; Oczkowa B. Tradycje cyrylo-metodiańskie w Chorwacji i Bośni. – In: Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian. 1. Lublin, 1991, p. 169–184.

Красимир Станчев

СЛȕЖБИ ЗА КЛЍМЕНТ ȍХРИДСКИ. От слав. и виз. химнографско наследство са познати старобълг. служба и виз. химнографски цикъл за *Климент Охридски*.

Старобългарската служба е създадена скоро след смъртта на Климент Охридски от негови преки ученици, най-вероятно в манастира „Св. Пантелеймон“. Творбата кореспондира с несъхраненото слав. житие на Климент, за чието съществуване има множество преки и косвени податки. Вероятно двата текста са били близки по време и среда на възникване. Ив. *Снегаров* дори предполага еднаквото им авторство. Единственият препис на службата е открит от Е. Спространов в сръбски служебен миней от 1435 (№ 122 от НБКМ) – източник с архаичен протограф (в него се намира и препис на създадените от Климент общи служби). Поместена е на 27 юли, най-старата дата за честване на Климент Охридски. Паметта съвпада с храмовия празник на построения от него манастир „Св. Пантелеймон“, където светецът е погребан. Ранно потвърждение за датата дава и календарът на *Асеманиевото евангелие*. Репертоарът за Климент е съчетан с химнографския материал за великомъченик Пантелеймон – в Последованието за 27 юли се включват приблизително равен брой компоненти и за двете памети. Структурната схема на Службата за Климент носи основните белези на изградените по Студийския устав двуделни композиции – три стихири на „Господи возвах“, слава и отпустителен тропар на вечернята, канон, седален (след III песен), хвалитна слава на утринната служба. В мелодическо отношение са използвани двата най-тържествени гласа във виз. осмогласна система: вечерните песнопения са на четвърти глас, а утринните – на осми глас.

По тематичен обхват Службата отразява ранния етап от формирането на култа към Климент Охридски, тъй като е посветена само на неговото Успение. Единствено в утринната хвалитна стихира на „слава“ се споменават мощите на светеца. Затова възниква въпросът, дали стихирата е принадлежала към първоначалния състав на службата или е добавена по-късно. Според податки от истор., археол. и филологически характер мощите на Климент стават актуална тема ок. 1230 (по мнението на Снегаров), когато са били положени в специална ракла след реставрация на църквата на манастира „Св. Пантелеймон“, и в началото на XV в., когато след завземането на Охрид от турците са пренесени в църквата „Св. Богородица Перивлептос“ (наричана по-късно „Св. Климент Нови“). Най-вероятно стихирата е добавена във връзка с някое от тези събития или изобщо с развитието на култ и към неговите мощи.

Службата носи немалко белези на компилация. Посочените от Е. Трап преки текстови успоредици между нейни компоненти с песнопения от Октоиха и Минея илюстрират обичайна за виз. химнография практика на директно заимстване на топоси, стихове или тропари от творбите на известни химнописци; вечерната „слава“ е заета от грц. Служба за пренасяне на мощите на Йоан Златоуст, чието име е заменено с името на Климент. Примерите се допълват и от богородичните тропари на канона, чийто първоизточник са каноните на Йоан Дамаскин.

В литургичните указания към службата Климент е назован свещеномъченик, вероятно под влияние на други сходни памети, но образът му следва типологията на светител, както е споменат и в календари на ръкописни евангелия и апостоли. Творбата е твърде бедна откъм конкретни факти. Загатва се за неговата съвместна дейност с Кирил и Методий, споменава се йерейската му служба, прославя се ролята му на пастир и прос-

ветител, „напоил целия свят със словеса книжовни“. В IX песен се появява и традиционната молба към светеца да погледне към почитащите го верни и да даде победа на царя срещу враговете.

Службата е създадена изцяло под влияние на Климентовата химнична поезия. Ирмосите, заети от възкресните канони на Йоан Дамаскин, са често срещани в каноните на общите служби от Климент Охридски на осми глас (за светители и мъченици). Голяма част от богородичните тропари се намират отново в тези два канона, а и в Канона за Кирил и Методий. Множество стилово-езикови особености имат преки успоредици в химничните и панегиричните творби на Климент – висока концентрация на образност, свързана с понятието светлина, редовна употреба на итеративни и префигирани глаголи, голяма честота на сложни думи, особено със съставка свѣт-, ꙁаѓ-, тѓь-. Приемственост с Климентовите формални похвати показва и вписаният фразов *акростих*, отбелязан от Б. Мирчева (поради по-късните лексикални замени, съкращавания и нарушения в реда на тропарите той не може да се реконструира в задоволителна степен).

Гръцките служби в чест на Климент Охридски съставят виз. химнографски цикъл с вековна традиция (XI–XVIII в.), създаден и развиван от Климентовите приемници – грц. архиепископи Теофилакт Охридски, Димитър Хоматиан, Константин Кавасила, Григорий, Козма Драчки. Чрез химничната прослава на провъзгласения за първи предстоятел на Охридския престол тези „глашатаи на Климентовата слава“ увековечават заеманата от тях Катедра като автохтонна и отстояват самостоятелността на архиепископската власт. Постоянното разрастване на химнографския репертоар в чест на Климент Охридски е обусловено от две основни обстоятелства: първо, от изграждането на култа към него и произтичащите промени в честването му (като тематична насоченост и дата); второ, от промените в богослужебната практика, предизвикани от различните редакции на *Типика*.

Виз. химнографско наследство, посветено на Климент Охридски, включва 6 канона и над 50 песнопения (стихири, седални, светилни, тропари, величания). То се съхранява, разпространява и обогатява чрез попълване на съществуващите предишни служби с нови елементи или чрез сътворяване на нови канони и служби, при което старият репертоар се преструктурира и влиза в съчетание с нововъзникнали компоненти. Начинът на разпространение, анонимността на голяма част от творбите и ограничената изворова основа поставят редица въпроси, чието изясняване е възможно чрез данни от различно естество (литургични, културно-исторически, политически, филологически). Засега задоволително са решени някои основни проблеми – авторство, време и причини за написване на отделните служби, генеалогични връзки между преписите.

Изследванията на А. Пападопулос-Керамевс, Г. *Баласчев*, Н. Л. *Туницки*, Снегаров, Ал. *Теодоров-Балан*, Ал. *Милев*, К. *Нихоритис* доказват, че началото на гръкоезична практика за честване на Климент Охридски е положено от архиепископ *Теофилакт Охридски*, с чиято литературна дейност се свързват първите гръц. богослужебни текстове за охридския светител. На Теофилакт се приписва и въвеждането на нова дата за празника – 25 ноем., когато се почита Климентовият патрон св. *Климент Римски* (датата е засвидетелствана и в славянски календари от XII и XIII в.). Доводите за атрибуцията са предимно културноисторически, филологически, литургични, тъй като името на Теофилакт е посочено само в указанията за вечернята в Бодлевия препис и към утринния канон в слав. превод на Службата (по Стружкия миней). По своята двуделна

структура Службата съответства на Студийския устав. Реконструира се следният състав: три стихири на „Господи возвах“ (на втори глас), три стиховни стихири и слава (на шести глас) и отпустителен тропар (на четвърти глас) за вечернята; канон (на осми глас) с акростих Κλήμεντος μέγα κῦδος ἐν ἅσμασιν ἔξοχα μέλπω, седален (след III песен), кондак и икос (след VI песен), ексапостиларий (след IX песен) и една (до три) хвалитни стихири (на четвърти глас) за утринната. Основният съдържателен белег на Теофилактовата служба е нейното посвещение само на Успението на Климент. Множество податки говорят за връзката ѝ с Теофилактовото *Пространно житие на Климент Охридски*. Според Туницки химничните произведения са сътворени от Теофилакт въз основа на агиографския текст и са близки по съдържание и общ характер до него.

През XIII в. химнографията за Климент Охридски се обогатява с нови песнопения. Важен мотив в тях стават произтичащите от мощите му чудеса. Този етап се свързва с дейността на охридския архиепископ *Димитър Хоматиан* (ок. 1216 – ок. 1235), който според утвърденото схващане е автор и на грц. *Кратко житие на Климент Охридски*. Конкретните литургични предпоставки за химнотворческата изява на Хоматиан са: да допълни службата на Теофилакт за 25 ноем.; да създаде грц. С. К. О. за първоначалната дата за честването му, актуализирана отново след като на този ден мощите му се полагат в специална ракла; да попълни комплекта от химнични текстове с молебна служба (параклис). Известни са три Хоматианови канона – на първи глас с акростих Κλήμεντα τιμῶ ποιμενάρχης Βουλγάρων Δημήτριος, на четвърти глас с акростих Αὕτη τετάρτη Κλήμεντι μελῳδία τοῦ Βουλγαρίας, на осми глас с акростих Τὴν ὀγδοάδα τῶν μελῶν Κλήμη δέχου τοῦ Βουλγαρίας. Поради двузначността на акростисите за четвърти и осми глас изследователите обсъждат въпроса, дали Димитър Хоматиан е създал цикъл от осем канона по реда на виз. осмогласие (А. Пападопулос-Керамевс, Туницки, Теодоров-Балан, Трап, Ел. Папаилиопулу-Фотопулу), или думите τετάρτη и ὀγδοάδα бележат само гласа (Нихоритис). Сътворяването на пълен комплект канони по осмогласието за богослужението в даден манастир е установена практика във виз. химнография при силно откроени местни култове, свързани с патрона или основателя на манастира, и затова не може да се отхвърли изцяло хипотезата за осем канона в прослава на охридския светец. Въз основа на текстологически доказателства към творчеството на Хоматиан се причисляват и следните групи стихири – четири стихири на „Господи возвах“ на трети глас, три стиховни и слава на шести глас, три стихири на „Господи возвах“ и три стиховни на четвърти глас, отпустителен тропар на трети глас, два седални тропара на четвърти глас и един на трети глас. На перото на Хоматиан принадлежи и молебен канон на осми глас с акростих Μέλος στεναγμοῦ Κλήμεντι Δημητρίου τοῦ Βουλγαρίας. Параклисите се отличават със самостоятелност: не са свързани с точно определена дата, могат да се извършват извън храма и позволяват участието на голяма част от населението. Вероятно Хоматиановият канон е съставял ядрото на специална молебна служба към патрона на града, изпълнявана от охридчани по различни поводи.

Молебен канон за Климент Охридски на втори глас написва и архиепископ *Константин Кавасила* (ок. 1255–1260). Канонът е с акростих Καβάσιλάς σοι δεύτερον πλέκει κρότον ὁ Βουλγαρίας Κλήμη (Кавасила, [архиепископът] на България, ти плете, Клименте, второ

песнопение). Конкретният повод за създаването му се търси в истор. обстоятелства – град Охрид е застрашен от нападенията на сръбския крал Стефан Урош I (1243–1276). Снегаров и Трап тълкуват δεύτερον като свидетелство за наличието на две служби за Климент от Кавасила; Теодоров-Балан приема за първа молебната служба на Кавасила за *Наум Охридски*; Нихоритис вижда в лексемата само указание за гласа.

През XIV в. химнографският цикъл за Климент се доразвива от охридския архиепископ Григорий, като Теофилактовата служба се преструктурира от двуделна в триделна чрез добавяне на целия материал за малката вечерня: три стихири и слава на „Господи возвах" (първи глас) и три стиховни (шести глас). Спорно е авторството на четирите литийни стихири на трети глас (Снегаров ги смята за дело на Григорий, а Нихоритис – на Хоматиан или на Кавасила). Пак във връзка с богослужебна потребност през XVII в. Козма Дрячки (оглавявал Охридската архиепископия през 1690–1693, а след това станал дрячки митрополит) допълва цикъла с величания (ἐγκώμια, μεγαλυνάρεια), елемент от по-късното оформяне на химнографските композиции. След като през XVII–XVIII в. се разраства силен местен култ към Климент Охридски около манастира „Св. Йоан Предтеча (Продром)" (край гр. Верия, дн. Бер, Гърция), възникнал след донасянето на неговата глава от Охрид, грц. книжовник *Атанасий Пароски* (1725–1813), йеромонах в манастира, добавя стихири, за да адаптира Службата към нуждите на местното богослужение. В тях се отбелязва разпространението на култа и в югоизточните македонски земи: заедно с Охрид, с градовете на Мизия и на Панония на духовно тържество се канят и верейската земя, и обителта „Св. Йоан Продром".

Грц. С. К. О. са познати от седем източника – пет ръкописа и две печатни издания. Засвидетелствани са в два охридски ръкописа – празничен миней № 66 (Поп-Марков препис) от 1498 (на 25 ноем.) и служебен миней за юли № 89 от XIV в. (на 27 юли). Те съдържат Хоматиановата служба с канона за първи глас, но в различно богослужебно обкръжение (в празничния миней службата се съчетава с репертоара за св. Климент Римски и св. Петър Александрийски, а в юлския – за св. Пантелеймон). Двата охридски преписа са свързани, юлският предхожда ноемврийския. Други два ръкописа със Службата (атонски) – № 1134 от края на XIV – началото на XV в. от манастира Ватопед и № 2 от 1520 от Университетската библиотека в Урбана, в щата Илиноис, САЩ – също показват родствена връзка. В тях Службата е самостоятелна; изградена е изцяло от Хоматиановите песнопения (двата канона за четвърти и осми глас в съкратен вариант). Преписът на И. Бодлев, основан върху ръкописни извори, присъства у Баласчев като грц. паралелен текст към слав. превод. Съдържа канона на Димитър Хоматиан за осми глас. Москополското издание (1742) включва две служби – на 25 ноем., в чиято основа заляга службата на Теофилакт с малката вечерня от Григорий и канона на Хоматиан на четвърти глас; и на 27 юли, ядро на която съставя комбинацията на Хоматиановия канон на осми глас с параклиса на Кавасила. Отделно е поместен молебният канон на Хоматиан. Венецианското издание (1784) повтаря в основния си състав москополската служба, но са добавени и стихирите на Атанасий Пароски. Туницки предполага, че то не се основава на предходното печатно издание, а използва собствени източници. Канонът на Хоматиан за първи глас е включен и в т. нар. Бератска служба за св. Седмочисленици, чието издание поради липсата на точно означена година се датира приблизително към началото на XVIII в. Слав. превод, отнасян от Балас-

чев към XIII в., от Туницки, Теодоров-Балан, Снегаров – към XIV в., е познат от Стружкия празничен миней от XV в. (№ 541+№ 542 от НБКМ). Представя самостоятелен и сравнително пълен вариант: малка и велика вечерня, канонът на Хоматиан на първи глас и канонът на Теофилакт, съчетани с малкия молебен канон към Богородица на Теострик монах. След тях отделно е поместен параклисът на Хоматиан. Известни са и два църковнослав. превода – на зографския игумен Калистрат и на левкийския епископ Партений.

Изд.: *Старобългарска служба*: Спространов Е. Неизвестна служба на Климента, епископ словенски. – В: Сборник в чест на професор Л. Милетич по случай 25-годишната му книжовна дейност (1886–1911) от учениците му. С., 1912, с. 347–351; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 324–327 (фототипно изд. С., 1970); Мирчева Б. Службата за св. Климент Охридски в празничен миней № 122 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" в София. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 2, p. 73–84; *Гръцки служби:* Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν, νεωστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδεδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ τε Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ καὶ τοῦ Καβάσιλα, ἀρχιεπισκόπων τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματισάντων. Ἐν Μοσχοπόλει, 1742; Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας τοῦ ὁμολογητοῦ, ψαλλομένη μηνὶ νοεμβρίῳ κδ΄. Συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς αὐτῆς Βουλγαρίας κυροῦ Δημητρίου τοῦ Χωματεινοῦ. Ἐνετίῃσι, 1748; Балачев Г. Климент епископ словенски и службата му по стар словенски превод с една част гръцки паралелен текст и едно факсимиле. С., 1898, с. VII–LXXVII, 1–45; Калистрат (Зографски). Служба иже во святых отца нашего Климента архиепископа болгарскаго иже во Охриде. С., 1901, 37 с.; Снегаров Ив. Неиздадени преписи от гръцки служби на св. Климент Охридски. – ГДА, 5, 1956, с. 221–239; Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 53–120; Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7), с. 216–226, 226–232, 232–246, 246–251, 252–265; Меловски Х. Московолски зборник. Пролошки житија на светци. 1., 1. Скопје, 1996, с. 97–167; 1., 2. Скопје, 1996, 232 факс.

Лит.: Παπαδόπουλος-Κεραμεύς А. Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα. – BZ, 8, 1898, p. 75–77; Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. 1. С., 1910, с. 89–91; Туницкий Н. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, с. 6, 18–21, 57, 98–107; Чучулайн А. Климент епископ словенски (Извори за неговия живот и дейност). С., 1915, с. 6–10, 12–13, 69–70, 77–87; Туницкий Н. Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирилла и Мефодия. 1. Сергиев Посад, 1918, с. 5–10, 18, 23–25, 31–33; Теодоров-Балан А. Свети Климент Охридски в книжовния помен и научното дирене. С., 1919, с. 4–14, 36–40, 46–53; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924, с. 249–251, 266, 269–270, 277–284 (фототипно изд. С., 1995); Petit L. Bibliographie des acoluthies grecques. Bruxelles, 1926 (Subsidia hagiographica, 16), p. 42–44; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 314, 322–324 (фототипно изд. С., 1970); Снегаров Ив. Свети Климент Охридски. С., 1939, с. 34–36; Киселков С. Свети Климент Охридски. Живот, дейност и жития. С., 1941, с. 81–89; Μανούσακας М. І. Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ E. Legrand. Ἀθῆναι, 1957 (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 7), p. 60–61; Snegarov I. Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida. – Bbg, 1, 1962, p. 79–118; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. С., 1966, с. 13–14, 69–70; Райков Б. Ранни календарни вести за Климент Охридски. – Кл. Охр., с. 321–325; Иванова Кл. Климент Охридски в българската художествена литература. – Кл. Охр., с. 405–407, 409–410; Събев Т. Житията и службите на св. Климент Охридски като исторически извори. – ГДА, 16, 1967, с. 174–179; Калев Д. Богослужебна прослава на св. Климент Охридски. – ДК, 62, 1982, 11, с. 7–16; Trapp E. Die sieben Slavenapostel in der liturgischen Dichtung. – AB, 100, 1982, p. 469–489; Нихоритис К. Неизвестни преписи от Службата и от Пространното житие на Климент Охридски. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 68–71; Nichoritis K. Cyril and Methodius in the Greek Literary Tradition. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 17, 24–30, 34–39, 47–50; Мирчева Б., Сл. Бърлиева. Предварителен списък на кирило-методиевските извори. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 493–494, 497, 512; Станчев Кр., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 11–13, 103–105; Želev I. Über einige Fragen der griechischen Akoluthien der heiligen Kyrill und Method. – Symposium Methodianum, p. 417–419; Желев Ив.

Животописни сведения за свети Кирил и Методий и учениците им от гръцките служби за тях. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 202–209; Н и х о р и т и с К. Теофилакт Охридски – автор на първичната гръцка служба в чест на Климент Охридски. – ГСУ. Научен център за славяновизантийски проучвания „Иван Дуйчев", 3 (83), 1989 (1991), с. 157–173; P e y f u s s M. D. Die Druckerei im Erzbistum Achrida, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wien–Köln, 1989, p. 115–120, 132–133 (2 попр. изд. Wien, 1996); Н и х о р и т и с К. Атонската книжовна традиция в разпространението на Кирило-Методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7), с. 140–181; П а п а н л и о п о ú л о у - Ф ω т о п о ú л о у Е. Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ᾀσματικῶν κανόνων seu Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Orientis Christiani. 1. Κανόνες Μηναίων. Ἀθῆναι, 1996, p. 282–283 (№ 16P и № 17P); М и р ч е в а Б. Службата за св. Климент Охридски в празничен миней № 122 от Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" в София. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 2, p. 70–73; N ι χ ω ρ ί τ η ς К. Οι Ἅγιοι Κύριλος και Μεθόδιος. Θεσσαλονίκη, 2000, p. 54–55, 64–77, 125, 127–135, 173–182.

Мария Йовчева

СЛȕЖБИ ЗА НАȕМ ȍХРИДСКИ. Известните на науката песеннопоетически произведения за *Наум Охридски* по произход са свързани с гръкоезичната практика за честване на светеца. Съставят три отделни *служби* – редова служба за Наум (за неговия календарен празник), панихис и молебен (параклис), първите две от които са познати и в слав. превод. Тяхната текстова история все още остава недостатъчно изяснена. Нейното проучване е тясно преплетено с дискусионни проблеми от филологически, културноистор. и литургичен характер – поява и разпространение на култа към Наум, дати на неговия празник, време и място на създаване на *житията на Наум Охридски* и техните източници, отношение между житийните и песеннопоетическите текстове. Основните въпроси, които изследователите обсъждат, оформят няколко кръга: хронологизация и авторство на отделните групи песнопения, генеалогически връзки между текстовете и отделните източници, първоначален състав на най-старата служба, приемственост в развитието на химнографията за Наум. Важно място заема и проучването на въпроса, дали корпусът от старобълг. богослужебни текстове за прослава на Кирил и Методий и учениците им е включвал и химнографски произведения за Наум. Въз основа на косвени податки Ив. *Снегаров* и К. *Нихоритис* предполагат съществуването на старобълг. служба за светеца, създадена в съответствие с неговото най-ранно слав. житие, а Св. *Николова* дори изказва мнение за нейното използване при съставянето на грц. химнографски творби.

Създаването на най-старата грц. С. Н. О. се вписва в цялостната традиция да се поддържат култове към местни светци – деятели на Охридската църква. Център на разпространението на богослужебната прослава е манастирът край Охридското езеро, основан от Наум и наречен по-късно на негово име. Химнотворчеството в чест на старобълг. светител възхожда към дейността на най-изтъкнатите представители на охридската архиепископска власт. Според Снегаров началото на виз. химнография за Наум е положено от *Теофилакт Охридски*, но засега в полза на това мнение липсват текстологически аргументи. Най-ранните песеннопоетически произведения за охридския светец със сигурна атрибуция са създадени ок. 1255–1260 от *Константин Кавасила*. На него принадлежи авторството на два канона (на първи и четвърти глас) с общ акростих Ναοὺμ τὸ λοισθὸν λῆμμα θεοῦ αἰνέσω ὁ ἀρχιποιμὴν Βολγάρων Κωνσταντῖνος ὁ Καβάσιλας, който започва от тропарите на първия канон и след IX песен продължава в тропарите на втория канон. Написването на химнографски текстове кореспондира със създаването на най-

старото грц. житие на светеца, за което повечето изследователи приемат авторството на Кавасила (Ив. *Дуйчев*, Е. Трап, Е. Гергова, Николова). Макар и посветени на Успението на Наум, каноните се основават на грц. текстове за Кирил и Методий и учениците им и следват практиката подобни съчинения да възхваляват апостолската дейност на слав. първоучители и техните сподвижници. Неколкократно се споменават Кирил и Методий, Климент, а в VI песен на втория канон се говори за четворка техни ученици. Забелязва се и срещаната в други произведения контаминация между Методий и Климент; появява се и идеята за бълг. мисия на Кирил и Методий (разпространена в слав. и грц. творби от XII–XIII в.).

Службата е засвидетелствана в девет грц. кодекса: два ръкописа с охридски произход – № 827 от Атинската национална библиотека (Cod. Atheniensis 827 от 1646) и № II А 7793 от 1690/91–1694 от НБКМ, и седем печатни издания, пет от които съдържат само Служба за Наум (Венеция, 1695; Москопол, 1740; Виена, 1824; Смирна, 1859 – препечатка от Москополското; Атон, 1911), а две (Москополското от 1742 и Лайпцигското от 1761) включват и друг богослужебен материал. Църковнослав. превод на Службата е съдържал ръкопис от Белградската народна библиотека от втората половина на XVIII в., унищожен по време на Втората световна война (1939–1945); съществува и съвременен църковнослав. превод на Калистрат Зографски, познат в преписи от XIX и XX в. Ограничената писмена традиция на Службата поражда затруднения при решаването на въпросите около авторството на отделните групи песнопения извън канона и реконструкцията на нейното първоначално ядро. Атрибуцията се възпрепятства от още два основни фактора: специфичния език на песенната поезия, в която различните творци използват ед-

Св. Наум Охридски. Стенопис в църквата „Св. Богородица Перивлептос“ („Св. Климент“) в Охрид, XIV в.

накви или сходни стилово-езикови средства за изграждане на еднотипни образи, и отворената композиция на службата, която позволява вариране в богослужебната позиция на едни и същи песнопения според различните кодекси, замяна на едни компоненти с други, добавяне на нови елементи. Съдейки по стила и езика, Снегаров отнася вечерните и утринните стихири към творчеството на *Димитър Хоматиан* и ги свързва със мнението си за Хоматиановото авторство на най-ранното грц. житие за Наум. Въз основа на текстови паралели между канона и отделни стихири Ив. Желев защитава друго схващане – за авторство на Константин Кавасила на цялата служба в Москополското издание от

1742. Спорно е обаче дали такъв голям обем химнографски творби (включително за малката вечерня) е бил необходим в богослужебната практика през средата на XIII в., тъй като малката вечерня навлиза по това време в богослужението и то само за големите празници. Освен това някои от стихирите са адаптация на общите стихири за преподобен отец, употребявани при липса на песнопения за даден светец. Тяхната неустановена позиция в отделните кодекси свидетелства, че са добавяни от по-късни книжовници, за да бъде попълнен целият необходим състав на службата.

Според известните досега източници са очертани четири редакции на Службата, обособени въз основа на три основни критерия: нейното химнографско обкръжение, зависещо от датата на поместването ѝ, структурата и съставът ѝ и включеното четиво за светеца. Първата редакция се намира в Атинския ръкопис и стои под смятаната за първоначална дата на празника – 23 дек. Съчетава се с предпразнични песнопения за Рождество Христово. Съдържа малка вечерня с три стихири и слава на „Господи возвах“ и слава на стиховните, велика вечерня с две поредици стихири на „Господи возвах“ и слава, двата канона на Кавасила, седален след III песен, кондак, икос и житие след VI песен (преписът е непълен и прекъсва на IX песен на канона). В нея се появява и смятаното за дело на Кавасила Пространно житие на Наум. Втората редакция е отразена в изданията от 1695, 1740 (под дата 23 дек.) и в изданието от 1859 (без посочена дата). И тук репертоарът за Наум се намира в богослужебно обкръжение с песнопения за предпразненство на Рождество Христово. Разликите спрямо първата редакция са в увеличеното количество на химнографските компоненти в чест на Наум – литийни стихири на великата вечерня и три седални преди канона, два светилни и утринни хвалитни стихири със слава, а също и в появата на друго грц. житие, съкратен вариант на текста от Атинския препис. Третата редакция се намира в изданието от 1742 и в Софийския ръкопис под дата 20 юни, въведена със специално решение на църковен събор по времето на архиерископ Йоасаф II (1718/1719–1745/1747), но според Николова възхождаща към по-стар период. В композиционно отношение изпъква с по-големия обем на песнопенията за Наум, като и стиховните стихири на малката вечерня са посветени на него. В останалите си части Службата изцяло съответства по състав и структура на втората редакция. Увеличаването на репертоара за Наум се предпоставя от промяната в датата на честването, в резултат на което Службата за светеца не се съчетава с химничен материал за голям празник. Тази редакция показва поголяма самостоятелност, защото предполага изпълнение само на песнопенията за Наум, които са допълнени от Богородичния канон на имп. Теодор II Ласкарис (1254–1258), използван и при други чествания за оформяне на особено важни служби само за един празник. Четвъртата редакция, засвидетелствана в изданието от 1761, е получена чрез съкращаване на пълния вариант на Службата от третата редакция – отсъстват малката вечерня, Богородичният канон и четивото за Наум.

Църковнослав. превод на Службата за Наум в Белградския препис не съответства пряко на нито една от грц. редакции. Поради това има различни мнения за неговата основа. По дата (23 дек.) и композиционни особености преводът стои най-близо до втората редакция, независимо че литургичното обкръжение на репертоара за Наум включва други песнопения за Рождество Христово. В конкретния състав на стихирите се наблюдават редица разлики, а някои от позициите са с намален брой песнопения (стихири и седални). Установяване-

то на грц. основа на превода изследователите обвързват с проблемите на текстовата история на агиографските творби за Наум. От такава гледна точка П. А. *Лавров* предполага близост на църковнослав. текст с Москополското издание, Н. Л. *Туницки* отрича подобна връзка, а Трап доказва зависимостта му от протографа на Венецианското издание.

Независимо от вариативността на източниците може да се открои постоянно ядро на Службата от едни и същи песнопения на една и съща позиция във всички преписи и издания. То включва трите стихири (на втори глас) и славата (на шести глас) на „Господи возвах", двете стиховни (на четвърти глас) и тропара за светеца от великата вечерня, двата канона на Константин Кавасила и седалния след III песен, кондака и икоса, а вероятно и трите утринни хвалитни стихири със славата (липсващи поради механична загуба в Атинския кодекс). Този състав представя основните елементи на композиционната схема на ранните служби по принцип, затова би следвало да се постави въпросът, дали именно той не отразява първичното ядро на Службата за Наум.

Панихисът за Наум, предназначен за изпълнение около неговия гроб в манастира „Св. Наум", е поместен самостоятелно в три от цитираните източници: изданията от 1695 и 1740 и църковнослав. превод. Според акростиха на канона ὑμνῶ σε Ναοὺμ τὸ κλέος Βουλγαρίας Γρηγόρος за негов автор се смята охридският архиепископ Григорий (началото на XIV в.). Текстовете свидетелстват за развилия се вече силен култ към мощите на Наум като източник на чудеса и изцеления.

Новогрц. анонимна Молебна служба за Наум, създадена около 1800, показва устойчивостта на почитането му и в ново време. Изграждането ѝ се подчинява на характерната за подобни служби композиция: канон (на осми глас, с акростих πόθῳ τὸ θεῖον λείψανον Ναοὺμ σέβῳ, но без богородичните, които са заети от други канони); тропари след III и VIII песен; специални антифони след VI песен и поредица стихири след канона. Параклисът е добавен като ръкописно приложение към изданието на бератската Служба за св. Седмочисленици (без точна дата и място на отпечатване, вероятно във Венеция в началото на XVIII в.). Текстовете отразяват широкото разпространение на култа към Наум през XVII–XVIII в. в македонските, северногрц. и албанските земи – редом с Охрид и Бер сред земите, тачещи неговата памет, са вмъкнати Горица, Пелагония, Албания, Москопол и др.

Изд.: Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐνετίησιν, 1695; Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐν Μοσχοπόλει, 1740; Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος Ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν, Νεωστὶ καινῷ τύπῳ ἐκδεδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ τε Δημητρίου τοῦ Χωματινοῦ καὶ τοῦ Καβάσιλα, ἀρχιεπισκόπων τοῦ αὐτοῦ θρόνου χρηματισάντων. Ἐν Μοσχοπόλει, 1742; Βίβλος ἐνιαύσιος ἥτις καὶ Πανδέκτη καλεῖται πᾶσαν τὴν τοῦ χρόνου ἀκολουθίαν περιεχνούσα. Νεωστὶ μετατυπωθεῖσα διὰ δαπάνης καὶ σπουδῆς τοῦ τιμιωτάτου καὶ χρησιμωτάτου ἐν πραγματευταῖς κυροῦ Ἀποστόλη Ῥοζάνη ἐκ πόλεως Κοζάνις. Ἐν Λιψίᾳ τῆς Σαξονίας, 1761, p. 1161–1170; Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου, νεωστὶ τυπωθεῖσα δαπάνῃ μὲν τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Νοεμβρίου 29. 1824; Ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ. Ἐπὶ τὸ ὀρθότερον μετατυπωθεῖσα. Ἐκ τῆς τῷ 1740 ἐν Μοσχοπόλει γενομένης ἐκδόσεως. Ἐν Σμύρνῃ, 1859; Л а в р о в П. А. Жития св. Наума Охридского и служба ему. – ИОРЯС, 12, 1907, 4, с. 7–37; Ἡ Θειὰ καὶ ἱερὰ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοὺμ τοῦ θαυματουργοῦ, ψαλλομένη τῇ 23-ῃ δεκεμβρίου. Ἐν Μοναστηρίῳ, 1911; Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 201–231, 289–306, 306–317; Г е о р г и е в с к и М. Службата, Акатистот и Молитвата на св. Наум Охридски во новооткриените словенски ракописи од Македонија. –

В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 176–202; Меловски Х. Московолски зборник. Пролошки житија на светци. 1., 1. Скопје, 1996, с. 69–95; Νιχωρίτης К. Οι Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος. Θεσσαλονίκη, 2000, p. 205–215.

Лит.: Παπαδόπουλος - Κεραμεύς А. Βυζαντινὰ Ἀνάλεκτα. – BZ, 8, 1898, p. 76–77; Лавров П. А. Жития св. Наума Охридского и служба ему. – ИОРЯС, 12, 1907, 4, с. 1–3, 38–51; Туницкий Н. Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирилла и Мефодия. Сергиев Посад, 1918, с. 4–9, 20–24; Теодоров-Балан А. Свети Климент Охридски в книжовния помен и научното дирене. С., 1919, с. 36–37; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924, с. 270, 279–283; 2. История на Охридската архиепископия-патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394–1767 г.). С., 1932, с. 347–349, 354–357 (фототипно изд. 1995); Petit L. Bibliographie des acoluthies grecques. Bruxelles, 1926 (Subsidia hagiographica, 16), p. 201–202; Иванов Й. Български старини из Македония. С. 1931, с. 308–311 (фототипно изд. 1970); Dujčev Iv. Un manuscrit grec inconnu avec l'acolouthie et la Vie de St. Naum d'Ochrid. – Studia historico-philologica Serdicensia, 1, 1938, p. 121–124; Μανούσακας Μ. Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ E. Legrand. Ἀθῆναι, 1957 (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 7), p. 56–61; Kodov Ch. L'original du Code du Patriarcat d'Ochride. – Bsl, 25, 1964, p. 273–278; Дуйчев Ив. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. – ККФ 1, с. 261–279; Trapp E. Die Akoluthie des Hl. Naum von Ochrid (Eine Analyse). – Byzantine Studies, 8, 1981 (1984–1985), p. 395–404; Trapp E. Die sieben Slavenapostel in der liturgischen Dichtung. – AB, 100, 1982, p. 474–475; Nichoritis K. Cyril and Methodius in the Greek Literary Tradition. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 30–31, 36–37, 43–50; Мирчева Б., Сл. Бърлиева. Предварителен списък на кирило-методиевските извори. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 499, 512–513; Želev I. Über einige Fragen der griechischen Akoluthien der heiligen Kyrill und Method. – Symposium Methodianum, p. 417–419; Желев Ив. Животописни сведения за свети Кирил и Методий и учениците им от гръцките служби за тях. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 202, 205–206; Peyfuss M. D. Die Druckerei im Erzbistum Achrida, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wien–Köln, 1989, p. 109–115, 126–127, 132–133 (2 попр. изд. 1996); Гергова Е. Агиографските произведения за Наум – литературни източници и текстови взаимоотношения. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 173–176; Николова Св. За един непознат препис на Службата на св. Наум Охридски. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 31–57; Николова Св. Охрид като център на богослужебната прослава на св. Наум Охридски. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 261–271; Νιχωρίτης К. Οι Ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος. Θεσσαλονίκη, 2000, p. 54–55, 64–77, 125, 136–139, 173–182; Кръстев А. Още веднъж за житията, службите, образите и творчеството на св. Наум Охридски. – В: Преславска книжовна школа. 5. С., 2001, с. 321– 326; Николова Св. Установяването на датите за честване на св. Наум Охридски и архиепископ Йоасаф. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 5–30.

Мария Йовчева

СЛУ̀ЖБИ ЗА СВЕТѝ СЕДМОЧИ́СЛЕНИЦИ – два литургични паметника от XVIII в., основаващи се на средновековната гръкоезична кирило-методиевска традиция, написани за общ празник на Кирил и Методий и техните ученици Климент Охридски, Наум Охридски, Горазд, Ангеларий и Сава. Първата служба (за 27 ноем.) е известна по недатирано старопечатно издание, озаглавено Ἀκολουθεία τῶν ἁγίων καὶ ἰσαποστόλων ἑπτὰ φωστήρων τῆς Βουλγαρίας, καὶ Δαλματίας. Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου, Κλήμεντος, Ναοὺμ, Γοράσδονος, Ἀγγελαρίου καὶ Σάβα. Νῦν πρῶτον τυποθεῖσα, συνεργείᾳ, ἐπιμελείᾳ καὶ δαπάνῃ τῶν Κυρίων, Ἀνδρέου Παπᾶ, καὶ τῶν υἱῶν αὐτοῦ Νικολάου, καὶ Ἀναστασίου, διὰ ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν. В своя предговор издателят Н. Папа посвещава изданието на своето отечество, без да назовава изрично гр. Белоград (дн. Берат, Албания), който често споменава в текста на Службата. Той съобщава също, че са използвани стари ръкописи, чиито многобройни грешки при възможност са поправяни. Има косвени данни (типографски характеристики на изданието), че книгата е печа-

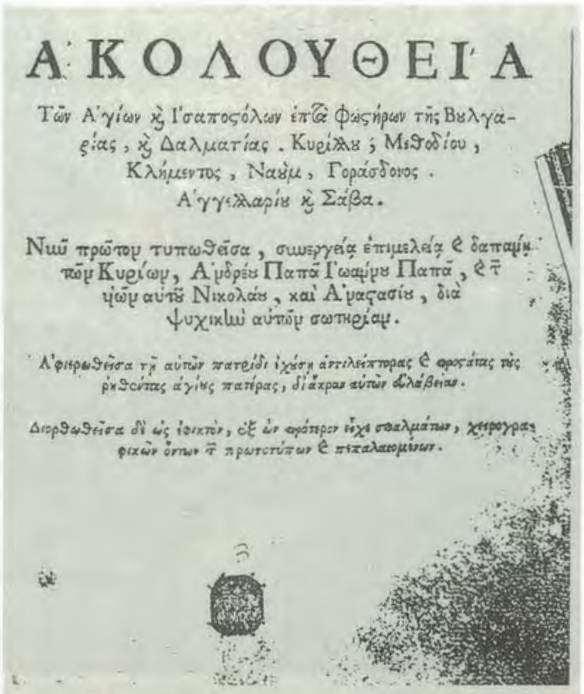
тана във Венеция през 1720. Доказателство за това е фактът, че Папа по това време е бил там по търговски дела (М. Манусакас, 1957). Над Службата е отбелязано: Μηνὸς Νοεμβρίου εἰς τὰς κς΄. Текстът започва със стихири за *Седмочислениците* (ἐπταρίθμοι), където те са наречени покровители на Белоград (Βελλογράδων πρόμαχοι), проповедници и пастири в Далмация, Мизия и Б-я, просветители на цяла Б-я, Лихнида, Западна Гърция. Очевиден е стремежът седмината светци да се свържат с Епир и индиректно с Албания, но преди всичко се подчертава дейността им като бълг. апостоли. Конкретното истор. съдържание е съвсем незначително и всъщност обобщава дейността на всеки един от светителите – те „очистват" народа на Б-я чрез божието кръщение, създават писмо за езика на българите, съставят книги за тях и т. н. (Е. Трап, 1982, с. 477). Като основни източници за компилиране на Службата освен *Пространното житие на Климент Охридски* от архиепископ Теофилакт се очертават службите за Климент и за Наум Охридски – там Канонът за Богородица от имп. Теодор II Ласкарис (1254–1258) показва същите различия в сравнение с обичайните му варианти. Канонът на Ласкарис се редува с канон с недобре спазен акростих с имената на Ангеларий и Горазд и с още един, при който има следи от първоначален акростих; този канон има за основа Канона на *Димитър Хоматиан* за Климент, адаптиран чрез незначителни промени. Житийният текст носи името на Сава, но всъщност става дума за Хоматиановото житие на Климент Охридски.

През 1742 в известното стопанско средище на Югоизточна Албания – гр. Мосхопол, се появява втората С. с. С. (за 17 юли): Ἀκολουθία τῶν ἁγίων ἑπταρίθμων. Ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἱερομονάχοις Γρηγορίου Μοσχοπολίτου. Йеромонах Григорий е бил учител в прочутото грц. училище в Мосхопол,

Св. Седмочисленици.
Икона от Самоковската школа, 1873 г.

към което съществувала печатница с патрон Наум. В нея са печатани различни служби на светци, почитани в региона, които са редактирани от Григорий. С. с. С. обаче е негова творба, съставена вероятно по повод изместването на празника от 26 ноем. на 17 юли. Съчиненните от него два канона имат акростихове, доказващи авторството му. Григорий използва като източници Теофилактовото житие на Климент, Канона на *Константин Кавасила* за Наум, Канона на Димитър Хоматиан за Климент и първата С. с. С. В сравнение с нея Мосхополската служба не поднася нещо ново нито като съдържание, нито като структура, но е с несравнимо по-големи достойнства по отношение на стила и езика на автора. От една публикация на В. И. *Григорович* в продължение на повече от столетие в науката се цитира посоченото в нея във връзка с Краткото житие на Климент Охридски второ из-

Α΄ΚΟΛΟΥΘΕΙΑ

Τῶν Α΄γίων ϗ Ι΄σαποστόλων ἐπῶ φωςήρων τῆς Βυλγαρίας, ϗ Δαλματίας. Κυρίλλυ ϗ Μεθοδίου, Κλήμεντος, Ναὰμ, Γοράσδους. Α΄γγελαρίυ ϗ Σάβα.

Νῶ πρῶτον τυπωθεῖσα, σωτηρίας ἐπιμελείᾳ ϵ̀ δαπάμῃ τῶν Κυρίων, Α΄νδρέυ Παπᾶ Γωάμβυ Παπᾶ, ϵ̀ τῶν υἱῶν αὐτῶ Νικολάυ, καὶ Α΄γαζασίυ, διὰ ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν.

Α΄φιερωθεῖσα τῇ αὐτῶν πατρίδι ἰχνία ἀπτιλείπτορας ϵ̀ φροτίπας τὰς ῥωδίπας ἁγίας παπίρας, δι΄ἄκρας αὐτῶν ἀλαβίας.

Διορθωθεῖσα δὶ ὡς ἰοικὸν, ϵ̀ξ ὧν φόπηρεν ἴχνι σφαλμάτων, χηρογράφικῶν ὅπων τῶ πρωτοτύπων ϵ̀ πικαλωμένων.

Η Ακολουθία των Αγίων Επταρίθμων του Βερατίου Αλβανίας

дание на Московската служба за Седмочислениците от 1746. Днес се смята за доказано, че Григорович всъщност е работил с първата, недатирана служба, а второто московско издание е фантом, появил се поради объркване или грешка (М. Пейфус, 1989, с. 62–66).

Без да са първостепенни кирило-методиевски извори, двете С. с. С. са важно свидетелство за устойчивостта на култа към Кирил и Методий и техните ученици в православните центрове в земите на дн. Албания. Макар и плод на локалнопатриотични тенденции, те са едни от последните свидетелства за многовековния стремеж към независимост на *Охридската архиепископия*, която загубва своята самостоятелност през 1767.

Изд.: [Acoluthia of Seven Saints, Moschopolis 1742]. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 251–267; [Acoluthia of Seven Saints, Venice ca. 1720]. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 319–351.

Лит.: Григорович В. И. Изыскания о славянских апостолах, произведенные в странах европейской Турции. – ЖМНП, 53, 1847, 2, с. 12–14; Григорович В. И. Очерк путешествия по европейской Турции. 2 изд. Казань, 1877, с. 157 (фототипно изд. С., 1978); Μανούσακας Μ. Προσθῆκαι καὶ συμπληρώσεις εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιογραφίαν τοῦ E. Legrand. Ἀθῆναι, 1957 (Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 7), p. 62; Koneski Bl. Sedmočislenici. – Slovo, 25–26, 1976, p. 185–191; Trapp E. Die Sieben Slavenapostel in der liturgischen Dichtung. – AB, 100, 1982, p. 469–483; Peyfuss M. Eine unbekannte Edition der „Legenda Achridiensis". – Die slawischen Sprachen, 1, 1982, p. 60; Желев Ив. Животописни сведения за свети Кирил и Методий и учениците им от гръцките служби за тях. – В: Международен симпозиум 1100 години от блаженната кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 206–207; Станчев Кр. Образите на Кирил и Методий във византийската и гръцката литература (XI–XIX в.). – В: Международен симпозиум 1100 години от блаженната кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 154–156; Мареш Ф. В. „Седумте светители" во старословенската и грчката книжевност. – В: Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развитокот на словенската просвета. Скопје, 1989, с. 101–110; Peyfuss M. Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida. Wien–Köln, 1989 (Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, 13), p. 61–62, 129–132; Νιχωρίτης Κ. Η αγιολογική παράδοση των αγίων Επταρίθμων στο Βεράτι της Αλβανίας. – In: Νιχωρίτης Κ. Οι Άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος. Θεσσαλονίκη, 2000, p. 126–135.

Славия Бърлиева

СЛУ̀ЦКИ ПСАЛТЍР – паметник от руската *редакция* на старобълг. език. Представя фрагмент от псалтирен текст (5 пергаментни листа, 4°, по 28 реда на страница). Открит от руския художник Д. М. Струков през 1867 и предаден на И. И. *Срезневски*. Съхранявал се е в Московската синодална библиотека, но местонахождението му сега не е известно. Специалистите го отнасят към XI в. и го нареждат сред най-важните кирилски паметници. Пръв Срезневски го прави достояние на науката с наименованието С. п. (по мястото на откриването му – Слуцк, Беларус), като го издава с допълнения в началото, средата и края

на текста по друг руски псалтирен препис от XI в. и привежда разночетения от Болонския и Погодиновия псалтир. Той се спира на някои палеографски особености и дава обща характеристика на почерка. Според него част от третия лист е писан от втора ръка, с което се обясняват някои отклонения в употребата на ѫ, смятани за руска правописна особеност.

В. *Ягич* също издава текста на С. п. с някои корекции и без допълненията, които дава Срезневски. Той прави важния извод, че „найденный в Слуцке и И. И. Срезневским изданный отрывок псалтыри служит доказательством, что существовали тексты древнего перевода псалтыри южнославянского письма, представляющие церковнославянский язык в более старинном и правильном виде, чем текст Болоньский или Погодинский... Но вообще в Слуцкой, Болоньской и Погодинской псалтыри редакция текста одна и таже, древняя" (Ягич, 1882, с. 56). Той отнася паметника към най-древните кирилски паметници и го поставя преди Супр. сб. В изданието на Ягич на третия лист (ред 113–118) не са отбелязани форми с оу < ѫ, което опровергава предположението на Срезневски за участие на втора ръка при преписването на ръкописа.

С. п. е издаден и от М. *Вайнгарт* (1949). В неговото издание също отсъстват русизмите, които Срезневски изтъква: наоучѵ҃в 123, аꙁъ же поглѣмлю҆ 140, глю҆ще 148, съконъчаша 158, ꙁемлю 165. И. *Тот* разглежда различията в трите издания и подчертава, че за нормативен текст приема изданието на Ягич („Русская редакция...", с. 15). Според него тези форми в изданието на Срезневски са грешки, отстранени от Ягич. В изданието на Вайнгарт, в отличие от другите издания на текста, три пъти е употребен знак за малка носовка ѧ. Тот не приема тази графична особеност за характерна черта

Слуцкият псалтир, XI в.

на оригинала. Според него това са грешки, допуснати от издателя. Той предполага, че С. п. е преписан от старобълг. протограф, който по всяка вероятност не е възникнал в Западна Б-я.

А. *Лескин* използва данните от С. п. за изследване на редуцираните гласни и стига до извода, че паметникът по тази своя черта е сходен със *Савината книга* (1875). Ив. *Гълъбов* смята за най-добро изданието на Вайнгарт и въз основа на засвидетелстваната в него употреба на три знака за малка носовка (ѧ, ѧ, ѧ) и отсъствието на специален знак за африката ꙁ҆ свързва С. п. със Сав. кн.

С. п. се характеризира с типичната бълг. черта – съчетанията шт и жд на мястото на праславянските *tj, *dj. В графичната му система носовките се употребяват редовно – ѫ, ѩ, ѧ, ѭ (два пъти), ѧ; ѫ се среща в коренни срички

(пѫтн, ꙁабѫдѫ и др.), в суфикси (вѣдѫще, глаголѫще, помазѫхъ и др.), в окончания (съгрѣшѫ, глахѫ). Вместо ѭ е засвидетелствана употреба на ѫ (поглоумлѫ сѧ, съхранѫ, твоѫ и др.); ѭ се среща в суфикси и окончания (разоумѣѭ, благостнѭ, оукланѣѭщиѧ и др.).

Знак ѧ се употребява след съгласни, с изключение на един случай – твоѧ. Йотуваната ѧ (ѩ) се среща само два пъти (ѩже, боѩщиѧ сѧ), с което паметникът се отделя от най-старите кирилски паметници. На тази особеност на С. п. обръща внимание Тот: „Написание с ѩ можно объяснить тем, что оно попало в графическую систему Сл Пс при списывании рукописи из графической системы самого писца. Этой своей своеобразной чертой Сл Пс представляет собой переход от такой графической системы, для которой характерно наличие букв ѫ, ѭ, ѧ (ꙗ), к той системе, которая представлена такими древнерусскими рукописями, как Остромирово евангелие и Изборник 1073 г., где передана графика с четырьмя юсами: ѫ, ѭ, ѧ, ѩ“ („Русская редакция ...“, с. 76).

От правилната употреба на носовките в С. п. изключение представя само един случай – жжѧ < жжа им. пад. мн. ч. (61 стих, 118 псалм), което е руска графична черта.

С. п. е двуеров, ъ и ь обикновено се пазят на етимологичните им места. Преглас на ъ в о не се среща. Има редки случаи с преглас на ь > ѣ. Има случаи със запазен ь пред j, особено често при съществителните от ср. р. на -ие: поношенье, спсенье, наказанью, повѣченье, съвѣданьꙗ и др., които се дължат на старобълг. протограф.

С малки изключения (вьсемъ сръдьцъмъ вм. вьсѣмъ, виднтѣ оун вм. виднте) ѣ се пази както в коренни срички, така и в суфикси и окончания. В девет случая е засвидетелствана употреба на ѣ вм. ѧ и ꙗ: ꙁемлѣ, вьсѣкъ, глоумлѣаше сѧ, желѣтн, въжделѣхъ и др., както и употреба на ѣ вм. ѧ, което според Тот свидетелства за широкото произношение на ѣ и за отражение на глаголическия протограф на С. п. (срв. „Русская редакция ...“, с. 285).

С. п. познава употребата на ѥ, но ограничено, и то в края на думите. Писачът предпочита употребата на є вм. ѥ. При ꙗ се забелязват няколко отклонения – моꙗ 101, твоꙗ 103, всꙗко 101.

При праслав. съчетания trьt, trъt, tlьt, tlъt се пази старобълг. състояние – ъ вм. ь стои след плавната съгласна: сръдьцемъ, грьдъımъ, мрьзъ и др.

По отношение на надредните знаци е характерна употребата на апостроф за пропуснат ер. Надредна дъга се използва за означаване на йотация. Архаична черта на паметника е рядката употреба на титла. В изданието на Срезневски често се среща надредна точка над є, н, ꙗ, но тя не е засвидетелствана в изданията на Ягич и Вайнгарт.

Езикът на С. п. пази редица архаични черти: отсъствие на вокализация на еровете в силна позиция, особеностите на старобълг. склонение, стари аористни форми. При имперфекта са характерни неконтрахирани форми. Тези особености свързват паметника със старобълг. протограф.

За това, че ръкописът е преписан в Русия, свидетелстват някои спорадични явления, като: окончание -ъмъ за твор. пад. ед.ч. при имената от м.р. и ср.р. (сръдьцъмъ, ꙁаконъмъ, рабъмъ); окончание -ть за 3л. ед. и мн.ч. при глаголите (есть, нѣсть, бѫдеть и др.). Данните от паметника дават основание на Тот да направи извода, че незначителната русификация на паметника е свидетелство за най-ранната фаза на „порусяването“ на старобълг. писмени паметници („Русская редакция ...“, с. 18).

Лит.: Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма. СПб., 1868, с. 21–24, 155–165; Leskien A. Die Vokale ъ und ь in den sogenannten altslovenischen Denkmälern

des Kirchenslavischen. – Berichte der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse, 27, 1875, p. 38, 87, 89; Срезневский В. И. Древний славянский перевод Псалтыри. 1. СПб., 1877, с. 13–14; Ягич В. И. Specimina linguae palaeoslovenicae. Образцы языка церковнославянского. СПб., 1882, с. 52–56; Облак В. Няколко бележки върху старославянските паметници. – СбНУ, 9, 1893, с. 4; Vondrák V. Kirchenslavische Chrestomathie. Göttingen, 1910, p. 82–84; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. Berlin, 1912, p. 36; Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград, 1914, с. 43; Цонев Б. История на български език. 1. С., 1919, с. 187; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. Л., 1928, с. 33; Weingart M. Skloňovaní jazyka staroslověnského s úvodem do staroslověnské mluvnice. Praha, 1928, p. 59; Огієнко І. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків. Варшава, 1929, с. 56–57; Diels P. Altkirchenslavische Grammatik. 1. Heidelberg, 1932, p. 10; Weingart M. Texty ke studiu jazyka i písemnictví staroslověnského. 2 изд. Praha, 1949, p. 100–105; Селищев А. М. Старославянский язык. 1. М., 1951, с. 87; Ван Вейк Н. История старославянского языка. М., 1957, с. 37, 49, 54; Гранстрем Е. Э. О подготовке сводного печатного каталога славянских рукописей. – СФМ, 2, 1958, с. 417; Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969, p. 33; Мирчев К. Старобългарски език. С., 1972, с. 12; Lunt H. G. Old Church Slavonic Grammar. The Hague–Paris, 1974, p. 8; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 20; Гълъбов Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, с. 72–79; Тот И. Слуцкая псалтырь. – Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes slavicae, 15, 1982, p. 147–191; Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. М., 1985, 356 с.; Тот И. К изучению Слуцкой псалтыри. – Acta Universitatis Szegediensis Attila Józef nominatae. Dissertationes slavicae, 20, 1988, p. 219–226.

Ангелина Даскалова

СМЯ̀ДОВСКИ, Стефан Веселинов (1.IV.1948) – българ. езиковед, специалист по старобълг. език, история на българ. език и епиграфика. Роден в София. Завършва българ. филология в Софийския унив. (1973). Н. с. (1976) и ст. н. с. (1991) в Инст. за българ. език при БАН – в Секцията за история на българ. език, която ръководи през 1992–1995. Д-р на филологическите науки с дисертация на тема „Текстови и езикови особености на българските кирилски надписи до XV век" (1989). Зам.-директор на Института (1995). Лектор по българ. език (1996–2000) и гост-проф. (2001) в Унив. в Клермон-Феран, Франция.

Стефан Смядовски

Част от публикациите на С. са посветени на старобълг. писмени паметници. Като се основава на палеографските и текстовите особености на *Григоровичевия лист*, той обосновава становището, че всъщност това е л. VIII от *Рилските глаголически листове*. Факсимилното издание на *Енинския апостол* става повод С. да предложи свой прочит на някои неразчетени места в ръкописа и да изясни част от календарните бележки. На ЖК той посвещава две статии. Едната (1986) тълкува фразата за „обратното лекуване" (гл. 11). Според С. тя показва, че Константин-Кирил е бил запознат с принципите на класическата алопатическа медицина и с трудовете на Хипократ и Гален. В другата статия (1991) се предлага нов опит да се реши проблемът за броя на участниците в *Сарацинската мисия* и да се обясни неясното прозвище на *Георги Асикрит*. С. разглежда по нов начин едно от произведенията на *Климент Охридски* – Похвалното слово за св. Ириней. Редица от биографич-

ните данни в това слово, съпоставени с данни от синаксари и типици, му дават основание убедително да защити тезата, че Климент Охридски е създал обединен каноничен образ на трима светци с едно и също име. Вниманието на автора е привлечено и от изследването на лексикалните особености на *Супрасълския сборник*.

Заслуга на С. е публикуването на нови данни за най-ранната замяна на ѫ с ерова гласна и на нов, ранен материал за появата на членни форми в Добромировото евангелие. През 1978 той съобщава за нов препис на Похвалното слово за Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак.

Основната научна област, към която трайно са насочени интересите на С., е *епиграфиката* и по-специално нейната текстологическа и езикова проблематика. Бълг. каменни и стенописни надписи са предмет на многобройни негови публикации в периодични издания, а също тема на защитената през 1989 докторска дисертация и на обобщаващия монографичен труд „Българска кирилска епиграфика IX–XV век“ (1993). На първо място при своите наблюдения С. се стреми да тълкува всеки надпис в широк контекст, опирайки се на политическата история, юриспруденцията, християнските доктрини и догми, митологията, каноничната книжнина, античната традиция. В методологическо отношение този подход, при който акцентът се прехвърля към съдържанието на надписите, се оценява като нов момент в епиграфиката. Основавайки се на него, С. предлага и нова класификация на бълг. епиграфски материал. В статията „Из текстоложката проблематика на старобългарските и среднобългарските надписи“ (1986) той формулира теоретичните принципи, към които се придържа във всичките си трудове в тази област. Във връзка с многобройни каменни и фрескови надписи изследва различни формули клишета, привежда успоредици от грц.-римските епитафии, от приписковата и летописната традиция, от дипломатическите актове. По този начин анализът на бълг. надписи е поставен на широка основа от паралели с античното, виз., прабълг. наследство. Особеното внимание, което С. отделя на текстовата страна на надписите и в частност на формулите клишета, му позволява да даде ново тълкуване на отдавна известни на науката надписи, като Надгробния надпис на Тудора от Преслав, който се оказва свързан с античното гробно право, и на Хрельовия надгробен надпис (1342), който С. определя като оригинално бълг. поетическо произведение, съставено под влияние на популярния във виз. книжнина жанр на плача. С. уточнява датировката на един от надписите от с. Рояк, близо до Провадия, като на основата на използваните в него формули го отнася към 1331–1355. Етикетните формулировки му помагат да датира точно и един надпис от Шуменската крепост от времето на цар Иван Шишман (1371–1393). Опирайки се на евангелски израз клише, С. прави съществени корекции в един от равненските двуезични надписи от края на IX – началото на X в. Редица от публикациите му внасят поправки в четенето, датировката и тълкуването на отделни каменни или фрескови надписи – напр. поредицата от статии, обединени под общото заглавие „Епиграфско-текстологични добавки“ (1982, 1986, 1987, 1991); „Кръст-енколпион реликвиар на цар Георги Тертер“ (1990); „За кръстовете с надписи ΒΛΑΣΗΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ, ΓΕΩΡΓΗΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΟΣ“ (1991); „Няколко бележки за надписа на Иво Граматик“ (1981); „За символичните знаци и абецедара върху плоча от Софийския археологически музей“ (1982). Предмет на изследванията на С. често са надписите на цели живописни ансамбли (в Земенския манастир, Боянската църква, Елешнишкия манастир, църквата „Св.

Никола“ край с. Станичище, Нишко, скалния манастир „Св. Безсребреници“ при с. Карлуково, Луковитско.

С. е един от авторите на изготвения в Секцията за история на българския език при Инст. за бълг. език „Старобългарски речник“ (1999–).

Съч.: Неизвестен препис на Похвалното слово за Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 442–445; Към въпроса за ранната замяна на ѫ с ерова гласна. – БЕ, 28, 1978, 6, с. 552–524; Към въпроса за състава на Рилските глаголически листове. – БЕ, 30, 1980, 6, с. 500–501; Собствените имена в Супрасълския сборник. – В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 153–159; Към езиковата характеристика на българските кирилски надписи. – Palaeobulgarica, 4, 1980, 4, p. 93–101; Палеографски и текстологични наблюдения върху българските кирилски надписи. – В: Славянска палеография и дипломатика. С., 1980, с. 310–319; Към въпроса за надписите от скалния манастир „Св. Безсребреници“ при с. Карлуково. – Векове, 10, 1981, 1, с. 78–79; Няколко бележки за надписа на Иво Граматик. – Археология, 24, 1981, 1–2, с. 41–44; За символичните знаци и абецедара върху плоча от Софийския археологически музей. – БЕ, 32, 1982, 1, с. 54–57; Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа (1). – Археология, 24, 1982, 2, с. 38–43; За членните форми в Добромировото евангелие. – БЕ, 32, 1982, 4, с. 340–344; Лексиката на средновековните български надписи. – В: Лексиколожки и лексикографски проучвания. С., 1983, с. 179–188; Езикова характеристика на надписите от Земенските стенописи. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 3, p. 39–64; Епиграфско-текстологични добавки върху още два български надписа (2). – Археология, 28, 1986, 2, с. 44–47; Из текстоложката проблематика на старобългарските и среднобългарските надписи. – Старобългарска литература, 19, 1986, с. 3–28; За „обратното“ лекуване в Пространното житие на Константин Философ. – БЕ, 36, 1986, 2, с. 145–150; Епиграфско-текстологични добавки върху още два надписа (3). – Археология, 29, 1987, 1, с. 38–40; Енинският апостол – проблеми след факсимилното му издание. – БЕ, 37, 1987, 4, с. 366–374; За една мнима живописна успоредица на личности, познати от Храбровата апология. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 4, p. 67–72; Българската кирилска епиграфика – проучвания и задачи. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирило-Методиевски симпозиум. С., 1989, с. 271–282; Кръст-енколпион реликвиар на цар Георги Тертер. – Археология, 32, 1990, 2, с. 45–52 [Дончева-Петкова Л., Ст. Смедовски]; Епиграфско-текстологични добавки към още два български надписа (4). – Археология, 33, 1991, 2, с. 41–46; Ктиторският надпис на деспот Деян (?) от Земенския манастир и датирането на стенописите му. – БЕ, 41, 1991, 2, с. 110–116; Към Боянските стенописни надписи (1). – БЕ, 41, 1991, 3, с. 193–196; За кръстовете с надписи ΒΛΑΣΙΟΣ, ΝΗΚΟΛΑΟΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΟΣ. – Археология, 33, 1991, 1, с. 19–22; Георги Полаша (?) в Пространното житие на Константин Философ. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 98–101; Похвалното слово за Ириней (?) от Климент Охридски. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 2, p. 46–53; Българска кирилска епиграфика. IX–XV век. С., 1993, 243 с.; Надписите към изображенията на Вселенските събори в Елешничкия манастир (XV в.) – извори и проблеми. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 3, p. 77–83; Боянските стенописни надписи (2). – БЕ, 43–44, 1993–1994, 1, с. 18–21; Надписите от църквата „Св. Николай“ (1331/32 г.) край с. Станичене, Нишко. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 17–43; Надписите към Земенските стенописи. С., 1998, 95 с.; Един античен мотив за смъртта и следите му в Източното и Западното средновековие. – Старобългарска литература, 31, 1999, с. 116–119; За типологическите успоредици на фигуралните приписки в средновековните ръкописи. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 2, p. 92–96.

Лит.: Овчаров Д. Сериозен принос в кирилската епиграфика. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 2, p. 119–120; Minčev G. – OChP, 60, 1994, p. 648–652 (рец.); Драмаджиева Е. – Старобългарска литература, 30, 1998, с. 87–89 (рец.).

Елка Мирчева

СНЕГÀРОВ, Иван Йончев (30.IX./12.X.1883 – 1.III.1971) – бълг. църковен историк, архивист и археограф. Роден в Охрид, където получава образование в грц. и бълг. класно у-ще. След шестгодишен курс в Цариградската духовна семинария (1900–1906) е учител в Енидже Вардар и писар в Бълг. екзархия в Цариград (1906–1907). Продължава обучението си като стипендиант в Киевската духовна академия (1908–1912); завършва я с научната степен „кандидат на богословските науки“ (дисертацията му е на тема „История на Охридската архиепископия“). През 1912–1926 с кратко прекъсване е учител (в Цариградската семинария, Педагогическото у-ще в Сяр, Солунската бълг. мъжка гимназия, Ямболското педагогическо у-ще, Со-

Иван Снегаров

фийската семинария, Първа мъжка и Първа девическа гимназия в София). Преподава история, литература, руски и грц. език. Редовен доц. в Катедрата по църковна история в Богословския фак. на Софийския унив. (1926); извънреден проф. (1929), редовен проф. и ръководител на Катедрата (1933), титуляр на същата Катедра в Духовната академия в София (1950). След пенсионирането си през 1951 работи като хоноруван проф. до 1956. Декан на Богословския фак. (1928–1929, 1934–1935, 1942–1943, 1947–1948). Член-кор. на БАН (1933), акад. (1943), директор на Инст. за бълг. история при БАН от основаването му през 1947 до 1950, директор на Архивния инст. при БАН (1951–1959). Орден „Кирил и Методий" I ст. (1958). Член на Охридското културо-просветно д-во и на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (от 1902). Редактор на в. „Автономна Македония" (1920–1923), член на Македонския научен инст. и деен сътрудник на печатния му орган сп. „Македонски преглед" (1924–1943). Умира в София.

Неизменен център на научните интереси на С. е *Македония*. Трудовете му в тази област са първите обширни и системни изследвания за значението ѝ в бълг. духовен и културен живот. Неговата „История на Охридската архиепископия" (от основаването ѝ през 969 до нейното унищожаване в 1767) е не само обобщение на известните дотогава факти, но и свод от истор. документи, открити от С. и обнародвани за пръв път. Този капитален труд, както и публикациите му за *Охрид*, *Солун*, Скопската епархия и Бълг. екзархия бележат нов момент в бълг. истор. наука. С. проучва на широка основа възникването и оформянето на диоцеза на *Охридската архиепископия*, отношенията ѝ с Цариградската патриаршия, нейната автокефалност и ролята ѝ в духовния и политическия живот на Б-я. В течение на дълги години той проследява и началния период на формирането на църковните и книжовните традиции в бълг. държава и тяхното развитие през следващите векове. Трудовете на С., посветени на православните църкви – на тяхното възникване, развитие, взаимни връзки и зависимости, не са загубили и днес своето значение.

Изследователската дейност на С. се простира и в областта на бълг. възрожденска история – от публикуването на кондиките и документите на църквите и манастирите на Търновската и Пловдивската митрополия и на Охридската архиепископия до осветляването на живота и делото на видни бълг. възрожденци. Големи са заслугите на С. и в областта на археографията и архивистиката. Той публикува пълния списък на ръкописите и старопечатните книги, пазени в църквите и манастирите на Охрид, Битоля и Скопие.

Кирило-методиевската проблематика заема постоянно място в работите на

С. Редица негови трудове засягат в по-голяма или по-малка степен широк кръг въпроси около живота и дейността на слав. просветители и техните следовници. Въз основа на епиграфски и книжовни паметници той поддържа мнението, че няма данни за литературна дейност в Б-я преди пристигането на Кирило-Методиевите ученици в Плиска, че и в двата главни центъра на слав. просвета първоначално се употребява глаголицата; според него процесът на усъвършенстването ѝ протича както в Охридското, така и в Преславското книжовно средище. При работа с ръкописите в Научния архив на БАН С. открива през 1953 най-стария недатиран препис от *Успение Кирилово* (от началото на XV в. с важни редакционни особености). При публикацията на текста през 1954 (заедно с текстовете на проложните жития на Климент Римски и на бълг. патриарх Йоаким I) той прави важния извод, че по времето на Второто бълг. царство св. Кирил се възприема като бълг. светител. Като сравнява Успение Кирилово и Проложното житие на Йоаким I, С. изтъква общите им особености, които показват, че и двата текста може да се свържат с дейността на търновски книжовници. В същата публикация С. защитава тезата, че Константин-Кирил и Методий са намерили в Херсон мощите на *Климент Римски*, а не на Климент Анкирски, както смятат някои изследователи.

С. изследва и апологията „За буквите" на *Черноризец Храбър* (1963) и внася редица уточнения по спорните въпроси около личността на автора (напр. предположението, че Черноризец Храбър като монах от малката схима е могъл да носи светското си име). С. се присъединява към изследователите, които смятат, че творбата е създадена на глаголица. Заслужава внимание и наблюдението му, че Храбър вече възприема Константин-Кирил като светец, докато в ЖК светостта на слав. просветител не е така категорично подчертана.

Няколко проучвания на С. са посветени на въпроси около *покръстването на българите*. Той подчертава приемствеността между проникването на християнството в бълг. земи и политиката на княз *Борис I* (852–889), изтъква истор. значение на идеята за народна църква, оценява делото на Кирило-Методиевите ученици като „венец на Борисовата духовна политика".

Централна тема за С. е *Охридското книжовно средище*. Интересът му към *Климент Охридски* е постоянен – от първата му студия (1917) до 60-те г. на XX в. С. се опира върху истор. извори и ги коментира многопосочно. Голяма част от изводите му са приети в науката. Той обръща специално внимание върху приемствеността и общите черти в книжовната дейност в Преслав и Охрид. Установява годината, през която Климент отива в *Кутмичевица* – 886, и смята, че той е изпратен там, тъй като областта е застрашена от погърчване. В няколко студии и статии С. изяснява местонахождението на *епархията на Климент Охридски*. Той отдава голямо значение на топонимите и предполага, че диоцезът на Климент се е намирал в басейна на р. Вардар; дейността му е била съсредоточена в Брегалница, във Велес и Дебрища, Тиквешко. Заслуга на С. е откриването през 1942 на два преписа от грц. служби за Климент в Охридската катедрала. Службата от XV в. не е включена в Мосхополското издание и не е била известна на изследователите. С. взема участие в полемиките около *Пространното житие на Климент Охридски* от *Теофилакт Охридски* и *Краткото житие на Климент Охридски* от *Димитър Хоматиан*. Той обнародва фототипно Охридския (Московския) препис на Теофилактовото житие. В статията си „Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida" (1962) ос-

порва авторството на Теофилакт Охридски и на Димитър Хоматиан. Становището му не се възприема в науката, но някои от аргументите му заслужават внимание заради проявената компетентност в литургиката, историята и филологията. Във връзка с дейността на *Наум Охридски* С. изучава историята на манастира „*Свети Наум*“ и определя времето на неговия строеж – ок. 905.

Сред публикациите на С. върху частни въпроси е статията „Коронясан ли бил княз Симеон в Цариград през 913 г.“. В нея се проследяват виз. ритуал и етимологията на думите „кесар“ и „василевс“ и се обосновава заключението, че при посрещането на *Симеон* (893–927) от патриарх Николай I Мистик (901–907, 912–925) във Влахернския дворец такъв ритуал не е извършван. Мнението на С. по този въпрос остава изолирано в бълг. истор. наука. С. проучва и Завета на Иван Рилски, запазен по препис от XIX в. Неговите заключения съвпадат с мнението на В. *Киселков* и Ал. *Теодоровв-Балан*, че Заветът не е автентичен. Към ранната бълг. история и книжнина се отнася един открит и изследван от С. препис на разказа „Чудото с българина“ (намерен в пролог от XIV–XV в.).

Научният архив на С. се пази в БАН и съдържа 910 арх. ед. Сред тях са някои негови неиздадени съчинения върху историята на Македония, материалите от научните му командировки по манастири, библиотеки, архиви и митрополии, както и сбирката му от микрофилми.

С ъ ч . : Богомилството през погледа на гръцки историк. – ИИИ, 8, 1916, с. 369–381; Велико светило над българската земя (Св. Климент Охридски и неговото духовно значение). С., 1917, 24 с.; Охридската патриаршия (Нейният произход, граници и епархии). С., 1919, 78 с.; По пътя на българския първоучител св. Наум. С., 1920, 16 с.; Национално и обществено значение на българските църковни борби. С., 1920, 48 с.; История на Охридската архиепископия. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924, 347+17 с.; Византийски свидетелства от XI–XIII в. за българския характер на Македония. – МкП, 1, 1925, 5–6, с. 1–17; Жития на народни светци, писани на охридско наречие с гръцко писмо. – МкП, 1, 1925, 5–6, с. 23–34; Нови данни за българщината в Македония. – МкП, 1, 1925, 4, с. 49–58; Унищожаването на Охридската патриаршия и влиянието на елинизма в България. – МкП, 2, 1926, 3, с. 65–110; Брачното право на Охридската архиепископия в XIII в. (при архиепископ Димитър Хоматиан). – ДК, 1926, 28–29, с. 102–117; 30–31, с. 166–181; Унищожението на Охридската архиепископия (Подготвителен процес, причини и значението ѝ през време на църковната борба). – ГСУбф, 3, 1925–1926, с. 113–138; Българският първоучител св. Климент Охридски – живот и дейност. – ГСУбф, 4, 1926–1927, с. 219–334; Няколко думи за Хоматиановия сборник, издаден от Питра. – ГСУбф, 4, 1926–1927, с. 171–183; Книжовни опити на охридско наречие с гръцко писмо. – МкП, 3, 1927, 4, с. 67–84; Принос към просветното дело в Македония. Една автобиография на Кузман Шапкарев от 1864 г. – МкП, 3, 1927, 1, с. 33–71; 2, с. 25–61; Град Охрид. Исторически очерк. С., 1928, 114 с.; Отношенията между българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. С., 1929, 173 с.; Към въпроса за зависимостта на Молдовската църква от Охридската през XV в. – МкП, 5, 1929, 3, с. 45–62; Нов препис на кодекса на Охридската архиепископия. – ГСУбф, 8, 1930–1931, с. 277–306; История на Охридската архиепископия-патриаршия от падането ѝ под турците до нейното унищожение (1393–1767). С., 1931, 11+615 с.; Митрополит Максим като проповедник. – В: Сборник в чест на пловдивския митрополит Максим. С., 1931, с. 297–307; Пак за епархията на св. Климента Охридски. – МкП, 8, 1932, 1, с. 54–65; Поглед към изворите за св. Никола (Софийски). С., 1932, 74 с.; Старият търновски църковен кодекс. – ГСУбф, 11, 1933–1934, с. 1–60; 12, 1934–1935, с. 1–48; 13, 1935–1936, с. 1–74; Пропуски и грешки в издадените книжовни паметници за св. Никола Софийски. С., 1934, 26 с.; Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи. С., 1937, 323 с.; Скопската епархия. Исторически очерк и възражения върху съчинението на проф. Р. Грујић „Скопска митрополија“. – ГСУбф, 15, 1937–1938, с. 1–132; Помен за проф. Л. Милетич. С., 1938, 57 с. [С н е г а р о в Ив., Ст. Р о м а н с к и, П. М у т а ф ч и е в]; Сто години от основаването на първата българска печатница. С., 1939, 30 с.; Св. Климент Охридски. С., 1939, 60 с.; „Завет“ на св. Ивана Рилски. – ИИД, 16–18, 1940 (Сборник в памет на проф. Петър Ников), с. 462–475; Делото на св. Климента Охридски. – ГСУ, Официален отдел, 1940–1941, с. 1–16; Към историята на Охридската архиепископия-патриаршия. – МкП, 12, 1940–1941, 1, с. 1–41; 2, с. 1–26; 3, с. 1–35; Друг

търновски църковен кодекс (За училища, енорийски църкви и манастири). С., 1941, 106 с.; Св. Климент Охридски (Живот и дейност). – Славянска беседа, 5, 1941, 4–5, с. 137–156; Проф. Петър Ников. – ЛБАН, 22, 1942, с. 55–62; Град Охрид. С., 1943, 111 с.; Исторически вести за Търновската митрополия. С., 1943, 126 с.; Кратка история на съвременните православни църкви. 1. С., 1944, 686 с.; 2. С., 1946, 472 с.; Крайъгълният камък на Кирило-Методиевото дело. – ЦВ, 46, бр. 29–31, 2 юни 1945, с. 5; Църквата и народната просвета. С., 1946, 95 с.; Коронясан ли бил княз Симеон в Цариград през 913 г. – ГСУбф, 24, 1946–1947, с. 3–46; Св. Солунски братя – спасители на славяните. – Изгрев, 3, бр. 800, 18 май 1947, с. 4; Българска църковна история. С., 1947, 176 с.; Кратък исторически очерк за поместните православни църкви: румънска, гръцка, албанска, полска, финландска, чехословашка и бившите прибалтийски църкви. С., 1948, 184 с.; Гръцки кодекс на Пловдивската митрополия. – СбБАН, 41, 1949, с. 177–400; Св. Кирил и Методий. – ЦВ, 50, бр. 19–20, 23 май 1949, с. 1–2; Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С., 1950, 96 с.; Неизвестен досега препис от разказа „Чудо с българина Георги". – ИИБИ, 3–4, 1951, с. 295–296; Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953, 132 с.; Неиздадени старобългарски жития. – ГДА, 3, 1954, с. 151–175; Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина" като исторически извор. – ГДА, 4 (30), 1954–1955 (1956), с. 217–241; Християнството в България преди покръстването на княз Бориса (865 г.). – ГДА, 5 (31), 1955–1956, с. 193–220; Неиздадени преписи от гръцки служби на св. Климент Охридски. – ГДА, 5 (31), 1955–1956, с. 221–239; Епархийските списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни. – ИИБИ, 6, 1956, с. 647–656; Из старините в Македония. Надписи, приписки, летописни бележки. – ГДА, 6 (32), 1956–1957, с. 391–421; Теофилакт Охридски. Житие на Климент Охридски. Прев., увод и бележки Ал. Милев. С., 1955 (рец.). – ИИБИ, 7, 1957, с. 419–439; Гръцки документи за Рилския манастир. – ГДА, 10 (36), 1961, с. 185–211; По въпроса за епархията на Климент Охридски. – ИИИ, 10, 1962, с. 205–223 (същото в: Кл. Охр., с. 291–305); Преспа през погледа на гръцки археолог. – ИИИ, 11, 1962, с. 241–250; Les sources sur la vie et l'activité de Clément d'Ochrida. – Bbg, 1, 1962, p. 79–119; В. Ганев. Законъ соудный людьмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. С., 1959 (рец.). – ИП, 19, 1963, 4, с. 108–115; Къде се е намирал средновековният град Главиница (Главеница). – Археология, 5, 1963, 3, с. 1–5; Обществената мисъл в първата българска държава (680–1018). – СФ-С, 5, 1963, с. 136–166; Черноризец Храбър. – Хиляда и сто години, с. 305–319; Кодекс (кондика) на църквата св. Георги в Струга. Увод и документи 1792–1912. С., 1964, 128 с.; По вопросу о местонахождении епархии Климента Охридского. – In: Actes du XIIe congrès international d'études byzantines, Ochride, 10–16 sept. 1961. 2. Beograd, 1964, p. 189–195; Поява на славянската писменост в България. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. 863–1963. С., 1965, с. 135–139; 1100 години от покръстването на българския народ. С., 1966, 96 с.; Българската екзархия. Произход, същност и значение. С., 1969, 50 с.; Манастирът „Св. Наум" при Охридското езеро (Произход, развитие и културно значение). С., 1972, 72 с.

Лит.: Андреева М. – Bsl, 4, 1932, p. 184–187 (рец.); Снегаров, Иван Иванов. – В: Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Животописни и книгописни сведения за преподавателите. Второ изд. за петдесетгодишнината на Университета. 1888–1939. С., 1940, с. 548–549; Милев Ал. Още веднъж за превода на Теофилактовото житие на Климент Охридски. – ИИИ, 8, 1960, с. 383–399; Ангелов Д., Й. Николов. Научното дело на академик Иван Снегаров. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 5–25; Ковачев М. По-важни трудове и статии на академик Иван Снегаров. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 27–35; Академик Иван Снегаров. – ИП, 27, 1971, 3, с. 147–149; Литаврин Г. Академик Иван Снегаров. – СС, 1971, 5, с. 127; Tăpkova-Zaimova V. L'académicien Ivan Snegarov, 30. IX. 1883 – 1. III. 1971. – EB, 7, 1971, 2, p. 171–173; Angelov D., J. Nikolov. L'académicien Ivan Snegarov, byzantiniste et historien de l'église orthodoxe (1883–1971). – Bbg, 4, 1973, p. 359–368; Kosev D. L'académicien Ivan Snegarov. – Bbg, 4, 1973, p. 354–357; Чолов П. Снегаров, Иван Иванов. – В: Чолов П. Български историци. Биографично-библиографски справочник. С., 1981, с. 353–355; Tăpkova-Zaimova V. Snegarov Ivan (Ochrid 1885 – Sofia 1971). – In: Great Historians of the Modern Age. An International Dictionary. New York–Westport, Connecticut–London, 1991, p. 104–105.

Соня Зафирова

СНÒПЕК, Франтишек (Snopek, F.) (25.IX.1853 – 19.III.1921) – чешки католически църковен деец, богослов, историк и писател. Роден в с. Куновице, окръг Ухерске Храдище, Чехия. Завършва Богословския фак. на Унив. в Оломоуц (1876). През същата година е ръкоположен за католически свещеник. Служи на различни места в Моравия – Свебохов,

Блажице под Хостинем и др. От 1898 е архиепископски архивар на Книжния архиепископски архив в Кромнержиж. Умира в Кромнержиж.

Преобладаващата част от съчиненията на С. са посветени на живота на Константин-Кирил и Методий, на тяхната *Моравска мисия* и на взаимоотношенията им с *Рим*. Обстойно и методично са разгледани дискусионни въпроси от догматически, литургически и канонически характер, чийто основен източник за тълкуване са ЖК, ЖМ и папските документи от ватиканските архиви. С. е автор на над 40 изследвания в тази област, в някои от които води остри аргументирани полемики с Ал. *Брюкнер*, Ф. Хибъл и А. Негъл за дейността и личностните качества на Кирил и Методий, за тяхната оценка и значение. Често обаче заема крайно апологетично становище, което се отхвърля от повечето изследователи. С. защитава делото на слав. апостоли от гледна точка на значението му за Римската църква. За изследователския му подход е характерно, че той подценява сведенията на ЖК и ЖМ и отдава приоритетно значение на папските писма. С. издава и редица материали от Книжния архиепископски архив в Кромнержиж, както и статии, свързани с историята на Моравия през периода на Контрареформацията. Публикува в различни, предимно чешки периодични издания, като „Časopis katolického duchovenstva“, „Sborník Velehradský“, „Hlídka“, „Časopis Moravského Musea“, „Sborník historický“ и др.

Първите изследвания на С. са посветени на кирило-методиевския църковен обред, но централно място в научното му творчество заемат публикациите върху *Пространните жития на Кирил и Методий*. Макар и да ги признава за истор. извори, той поставя под съмнение достоверността на сведенията в тях за живота и дейността на двамата братя, тъй като ги смята за силно тенденциозни поради факта, че са написани с цел да прославят слав. богослужение като правоверно. Според него те имат характер на апологетично-полемичен компендиум, предназначен да въведе безкнижните славяни в основните постулати на вярата и да обори религиозните учения на сарацини, евреи и католици, а сведенията за седемте *вселенски събора* в ЖМ представляват допълнение към него. Освен това присъщата и на двете жития тенденция в подкрепа на правото на слав. език да бъде богослужебен, ги превръща в своеобразен наръчник от поучения към духовните лица за това, как трябва на практика да бъде защитавано слав. богослужение.

Като анализира множество истор. извори и основно пак самите жития, С. стига до заключението, че тази тенденциозност не може да бъде обяснена с конкретната обществена ситуация във *Велика Моравия*. Тя насочва по-скоро към бълг. среда, където е била актуална както борбата с някои ереси, като манихейството и павликянството, така и необходимостта да бъдат защитени правата на слав. писменост и слав. богослужение. Подобен апологетично-защитен характер има и съчинението на *Черноризец Храбър* „За буквите“. Според С. възникването на ЖК и ЖМ е хронологически по-късно и е своего рода по-подробно продължение на вече набелязаното преди това в съчинението на Храбър. Така по въпроса за времепоявата и авторството на двете жития С. се присъединява към мненията на В. *Вондрак* и П. А. *Лавров* за бълг. им произход, като определено приема, че са дело на *Климент Охридски*, когото пък не смята за ученик на солунските братя, а го отъждествява с личността на Храбър.

Подценявайки достоверността на ЖК и ЖМ, С. окачествява голяма част от информацията в тях (напр. за пратеничеството на моравския княз *Ростислав* до виз. император *Михаил III*, дейността на грц. мисионери в Моравия преди

мисията на Кирил и Методий, съставянето на азбуката по повод на мисията, споровете на двамата братя с немското духовенство в Моравия, срещата на Методий с унгарския крал и пътуването му до Константинопол, всички цитирани в житията речи и писма) като измислена или фалшифицирана. В своя анализ той се основава преди всичко на папските писма, с които се разрешава слав. богослужение (най-вече на булата на папа *Йоан VIII* Industiae tuae от 880), и на ватиканските протоколи, чиято информация приема за исторически вярна (тяхната автентичност защитава вай-вече в спор с Брюкнер). С. застъпва становището, че в Моравия не е имало съмнения относно правомерността на дейността на Кирил и Методий, тъй като областта по това време е била под личната юрисдикция на папата, а последователното богослужение на два езика (на латински и славянски) е било пряко наредено от самия него. Според С. съставянето на слав. азбука и превеждането на библейските текстове от гръцки на славянски са били осъществени преди 863 за нуждите на виз. мисии сред балк. славяни, а богослужението на слав. език не е било въведено в Моравия при пребиваването на Константин-Кирил там, тъй като той не е имал нужните правомощия; това става едва по време на дейността на Методий като моравски и панонски архиепископ.

Голяма част от изследванията на С. осветляват проблеми около статута на слав. богослужение в Моравия и Панония от църковноправна гледна точка. Той изразява мнение и по повечето дискусионни въпроси в чешката кирилометодиевистика през XIX в. – за *гроба на Методий*, за *Велеград*, кирило-методиевската *традиция* в Моравия и Чехия през Средновековието. Израз на интереса му към тези въпроси е публикуваната през 1902 обширна рецензия за книгата на Фр. *Пастърнек* „Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda".

Кирило-методиевската проблематика в книгите на С. е разпределена в общи линии по следния начин. В „Studie cyrillomethodějské" (1906) са събрани публикации, излизали под това заглавие през 1896 в сп. „Obzor" и през периода 1904–1906 в сп. „Hlídka", с които започват продължилите години след това полемики с Брюкнер за произхода на ЖК, по въпроса за култа към *Климент Римски* и др. Следващата му книга – „Konstantin-Cyrill a Methoděj, slovanští apoštolové" (1908), продължава полемиката преди всичко по въпроси, свързани с ролята на Рим и папските були за въвеждането на слав. богослужение и християнизацията на славяните, но също така и с характеристиката на Кирил и Методий, които С. ревностно и възторжено защитава от всякакви нападки, наричайки ги същевременно слав. първоучители и светци аскети на Римската католическа църква. Други негови трудове за слав. първоапостоли са „Methodium orthodoxum fuisse" (1908), „Konstantinus Cyrillus und Methodius, die Slawenapostel" (1911), „Apoštolové slovanští Konstantin-Cyrill a Methoděj" (1913), „Die Slawenapostel. Kritische Studien" (1918), „Svatí Cyrill a Methoděj, apoštolové slovanští. Zivotopisný nástin" (1921). С. посвещава студия и на учениците на Методий, която излиза под заглавие „De discipulorum s. Methodii ad Romam relatione" (1910).

Съч.: Obřád sv. Methoděje a řád svěcení vody ve svatvečer zjevení páně. – Časopis katolického duchovenstva, 22, 1881, p. 218–224; Nauka církve a učení sv. Cyrilla a Methoděje. – Sborník Velehradský, 2, 1881, p. 86–140; Mše ve slavnost' sv. Cyrilla a Methoděje. Z missálu tištěného r. 1505. – Sborník Velehradský, 3, 1883, p. 294–295; Mnich Chrabr a pannonské legendy. – Časopis Vlasteneckého muzejního spolku olomouckého, 3, 1886, 9, p. 40–41; 10, p. 89–90; Svatý Cyrill a Methoděj. Příspěvek k posouzení legend pannonských. – Obzor, 9, 1886, No. 100; Pannonské legendy a mnich Chrabr. Pokus rozřešiti otázku, kdo sepsal pannonské životy sv. Konstantina-Cyrilla a Methoděje. – Sborník historický,

4, 1886, p. 129–134; Kde pochován jest sv. Methoděj, apoštol slovanský? – Obzor , 16, 1893, 7, No. 7, 97; List papeže Hadriana II. v pannonské legendě a bulla Jana VIII. Industriae tuae. – Sborník Velehradský, 6, 1896, p. 1–131; Hrob a ostatky sv. Cyrilla, slovanského apoštola. – Sborník Velehradský, 6, 1896, p. 142–151; O některých nesrovnalostech v pannonských legendách. – Sborník historického kroužku, 5, 1896, p. 157–168; Ze studijí cyrillomethodějských. – ČMM, 20, 1896, 3, p. 189–195; 4, p. 281–289; Několik slov v výsadě arcibiskupství Methodějova. – Obzor, 20, 1897, No. 12, 14, 15; O právomocnosti sv. Cyrilla a Methoděje roku 863 až 867. Praha, 1900, 21 p.; Nové dílo o sv. Cyrillu a Methoději [F. Pastrnek. Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozborem a otiskem hlavních pramenů. Praha, 1902]. – Hlídka, 19, 1902, p. 497–499, 578–581, 660–663, 700–705, 724–727, 859–863; Studie cyrillo-methodějské. Brno, 1906, 170 p.; Konstantin-Cyrill a Methoděj, slovanští apoštolové. Olomouc, 1908, 154 p.; Opusculum contra Francos. – In: Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića. Berlin, 1908, p. 284–290; Methodium orthodoxum fuisse. – Acta Conventus Velehradensis, 1908, p. 80–107; De discipulorum s. Methodii ad Romam relatione. – Acta Conventus Velehradensis, 1910, p. 75–94; Konstantinus-Cyrillus und Methodius, die Slavenapostel. Kremsier, 1911, 471 p.; Bulla Industriae tuae listinou nepodvrženou. – ČMM, 35, 1911, p. 1–60; Nová kniha o slovanských apoštolích a o slovanské liturgii. – ČMM, 36, 1912, p. 11–30, 166–183; Apoštolové slovanští Konstantin-Cyrill a Methoděj. Praha, 1913, 159 p.; List Theofylakta, patriarchy cařihradského, caru Petrovi bulharskému. – Časopis katolického duchovenstva, 57, 1916, p. 81–87, 231–236; Jan VIII. bullou Industriae tuae nařídil slovanskou bohoslužbu. – Hlídka, 35, 1917, p. 137–144, 219–226, 294–300, 362–368; Die Slavenapostel. Kritische Studien. Kremsier, 1918, 488 p.; Kterak byly nalezeny ostatky svatého Klimenta. – Časopis katolického duchovenstva, 59, 1918, p. 113–121, 241–255; O působnosti slovanských apoštolů v Čechách a o křestu Bořivojově. – Časopis katolického duchovenstva, 60, 1919, p. 1–10, 108–122, 238–249, 324–331, 386–403; 61, 1920, p. 39–47, 163–174, 201–220, 283–295; 62, 1921, p. 6–17, 71–77; Husitství a tradice cyrillomethodějská. – Hlídka, 37, 1920, p. 193–201; Velehrad velkomoravský bájkou? – Hlídka, 37, 1920, p. 687–690; Svatí Cyrill a Methoděj, apoštolové slovanští. Životopisný nástin. Praha, 1921, 19 p.

Лит.: Hýbl F. – Naše věda, 3, 1921, 5–7, p. 166–167 [некролог]; Weingart M. – LF, 48, 1921, p. 158–159 [некролог].

Мира Начева,
Десислава Атанасова

Алексей Соболевски

СОБОЛЀВСКИ, Алексей Иванович (Соболевский, А. И.) (26.XII.1856/7.I.1857 – 24.V.1925) – руски филолог – езиковед, палеограф, литературовед, етнограф и фолклорист. Роден в Москва. Завършва Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1878). Ученик на Ф. И. *Буслаев*, Н. С. *Тихонравов*, А. Л. *Дювернуа*. В 1882, след защитата на магистърската си дисертация („Исследования в области русской грамматики“), е избран за доц. в новосъздадената Катедра за руски език и словесност към Киевския унив., където е единствен преподавател по църковнослав. език, истор. граматика и история на старата и новата руска литература. Докторска степен получава за труда си „Очерки по истории русского языка. Ч. 1“ (1884), а през 1885 – и място на редовен проф. От 1888 до 1908 е проф. в Петербургския унив., в Катедрата по църковнослав. и руски език, и в Археол. институт. Чете курсове по истор. граматика, фонетика на църковнослав. език, диалектология, палеография, преводна литература, история на църковнослав. език и руски истор. синтаксис. От 1893 е член-кор., а от 1900 – акад., чуждестр. член на Сръбската академия на науките и изкуствата и на БАН. Умира в Москва.

С. е един от най-изтъкнатите руски слависти, с важни заслуги в различни клонове на филологическата наука. Той оставя огромно научно наследство – над 450 публикации. Повечето от неговите изследвания са малки по обем, но наблюденията и изводите му са винаги плодотворни за развитието на науката. Обширни и обзорни са единствено изданията на университетските му курсове. С. е представител на „реализма" в руската филология (Н. Н. *Дурново*, 1929–1930). Хипотезите му са извлечени от непосредствената работа със старослав. паметници, разкриват подчертано уважение към фактологията и рядко подлежат на корекции в по-нататъшните му изследвания.

Повечето от най-представителните трудове на С. са от областта на езикознанието, а голяма част и от другите му изследвания имат за основа наблюдения над езика. Той е един от водещите специалисти по сравнителна граматика на слав. езици. Магистърската му дисертация, посветена главно на истор. морфология, и неговите „Лекции по истории русского языка" (1888) са построени върху принципите на сравнителната граматика на индоевроп. езици и не са загубили и до днес своето значение. С. е създател на истор. диалектология на слав. езици с изследването на т. нар. галицко-волински диалекти в докторската си дисертация и с публикацията си „Очерк русской диалектологии", преиздадена през 1897 под заглавие „Опыт русской диалектологии". Забележителни са приносите му като лингвист и в областта на фонетиката. Той прави първото систематическо описание на фонетиката на старобълг. (старослав.) език – „Древний церковнославянский язык. Фонетика" (1891). Естествено продължение на този труд са неговите завършени лекции за съдбата на църковнослав. език след XII в., които са запазени само в литографски конспект. С. отделя внимание на акцентологията на старослав. език. Той пръв изследва мястото на ударението въз основа на съпоставителен анализ на ръкописите, които съдържат декламативна поезия и нотни записи. На него принадлежи и откритието, че „ā възхожда към праслав. ā или jā и че... няма случай, при който църковнослав. *ā* да възхожда към праслав. on и jon" („Источники для знакомства с древнекиевским говором", 1884), откритие, известно в науката като „закон на Соболевски".

С. поставя за пръв път сложния въпрос за локализацията на даден паметник на основата на критически анализ на текста, главно на неговата лексика. Изследванията му на западнославянизмите и *моравизмите* в състава на южно- и източнослав. ръкописи откриват нова страница в историята на сравнителната слав. лексикология. Като лексиколог той се занимава още със слав. топонимия („Русско-скифские этюды", „Славяно-скифские этюды"), с руска и слав. етимология. В края на живота си С. събира материали за издаването на нов речник на старослав. език – дело, което остава неосъществено. Основополагащо е и неговото изследване върху историята на руския литературен език, макар и публикувано 50 г. след смъртта му (1980). В него той за пръв път обосновава идеята за изконното писмено двуезичие в древна Русия, изградено от църковнослав. език на богослужебната книжнина и руския език на деловата писменост. С тази студия С. налага принципно нов подход към древноруското писмено наследство – по езикови райони, с цел да се изследва истор. функциониране на езиковите форми в състава на писмените паметници.

С. се смята за създател на славянорускатa палеография. Негови са редица важни издания на снимков ръкописен материал. Курсът му „Славянорусская палеография" (1901) и до днес се възприема като „образец на палеографско описание" (Р. М. *Цейтлин*, 1979). Той

представлява не просто обзор на отделни ръкописи, а обхваща истор. развитие на палеографските особености: почерк, материал, *орнамент*, *миниатюра*, подвързия. С. за пръв път разширява хронологическите и предметните рамки на палеографската наука, като включва неизследвания дотогава период на XV–XVII в. и привлича наред с ръкописния и старопечатен материал. Той пръв обособява някои големи школи в развитието на писмеността (бълг. Евтимиева, сръбска ресавска), на него принадлежат и водещи изследвания за влиянието на юго- и западнослав. писменост върху източнославянската.

За С. развитието на езика не може да се разглежда извън общото развитие на културата – оттук и неговият интерес към литературата, фолклора и етнографията. Отличен познавач на ръкописната традиция, той има значителни заслуги за уточняването на състава на старослав. преводна литература и на кръга оригинални слав. творби, за тяхната локализация и разпространение. Ценни са наблюденията му и върху по-новата руска и слав. литература: той уточнява репертоара на украинската литература, изказва мнение за началото на стихотворството в Русия и т. нар. лъжлив класицизъм в руската литература през XVII в. Принос във фолклористиката е неговото издание „Великорусские песни“ в 7 т. Съществени са наблюденията му в областта на истор. етнография, на виз. и руската археология, на историята на иконографията във връзка с бита и литературата на древна Русия.

В многообразните си научни занимания С. проявява последователен интерес към първите векове в развитието на слав. писменост. Из богатото му научно наследство са пръснати ценни мнения и хипотези по всички важни въпроси, свързани с делото на славянските първоучители и техните ученици. Относно слав. *азбуки* С. поддържа отхвърленото становище за първенство на *кирилицата*, която — въз основа на сведенията на *Черноризец Храбър* – той смята за създадена от Кирил през 863. Тази убеденост оказва влияние и върху неговите схващания за състава на азбучните *акростихове* в старобълг. поезия. С. има решаващ глас в създаването на цялостна картина на слав. преводи от ранния период и за тяхната локализация въз основа главно на лексикалните пластове на паметниците. Той застъпва становището за моравския произход на редица ранни слав. преводи от грц. език (Законъ судный людямъ, Епитимийника и част от молитвите в Син. евх., Тълкуването на литургията и Съкратеното тълкование на Апокалипсиса от Андрей Кесарийски, Житието на Йоан Милостиви) и от латински (Евангелските беседи на папа *Григорий I* Велики, *Киевските листове,* Житието на св. Бенедикт и Никодимовото евангелие) (1900). През 1910 той коригира схващането си за моравски произход на Киевските листове в правилна посока, като смята за тяхна родина Чехия от X в., но колебливо лансира и идеята за евентуален полски произход на паметника – хипотеза, основана върху правилната употреба на носовките, която е отхвърлена от съвременната наука.

По отношение на Кирило-Методиевите преводи той поддържа общоприетото схващане, че Кирил превежда Изборното евангелие, Апостола и Паримейника с Псалтира, както и главните молитви и ектении, а Методий – целия Стар и Нов завет, *Номоканона* (по-точно Номоканона на Йоан Схоластик) и някои жития на светци, преведени както от гръцки, така и от латински. Специално внимание С. отделя на преводите на Кирило-Методиевите ученици в Б-я и на значението им за останалите слав. народи. В обзорните си статии „К истории древнейшей церковнославянской письменности“ (1902) и „Древняя церковно-

славянская литература и ее значение“ (1908), както и в основния си труд „Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии“ (1910) С. очертава относително пълно и точно кръга на преводните паметници. Според него именно в Б-я са преведени всички богослужебни книги: Октоих, Ирмологий, Стихирар, Постният и Цветният триод, Общият миней и месечните минеи, „изправен“ е съгласно грц. оригинал и частично е обновен преводът на библейските книги, преведени са редица важни екзегетически, омилетически, догматически, агиографски, апокрифни и хронографски виз. съчинения. С. изтъква в своите публикации преводаческото дело на *Йоан Екзарх* и *Константин Преславски*.

Със специално внимание С. изследва оригиналните слав. произведения от IX–X в. По отношение на ЖК и ЖМ той поддържа „моравската“ хипотеза, според която те са създадени от учениците на Методий във Велика Моравия след неговата смърт. Той приписва на тези книжовници и *Канона за Димитър Солунски*, приет в науката като Методиева творба. С основание С. отрича Кириловото авторство на т. нар. Шестоднев на Кирил Философ – поучения за дните от седмицата без неделята, като въз основа на лексикалния материал приема за най-вероятен автор Йоан Екзарх; отрича авторството на Кирил и върху Написание на правата вяра. Той отдава голямо значение на проповедническата дейност на Йоан Екзарх, като обръща внимание върху шест негови слова (за Рождество, Богоявление, Преображение, Възнесение и две върху евангелски текстове), признати и днес като оригинални негови творби. В поредицата публикации „Из области древней церковнославянской проповеди“ С. публикува 16 преписа на слова, в чиито наслови не фигурира името на *Климент Охридски*, но които той „с голяма увереност“ смята за Климентови. Повечето от тях са въведени за пръв път в науката от С. Макар че текстовете са издадени откъслечно и без особено аналитичен коментар и въпреки че не всички от тях днес се приемат за действително Климентови, този труд дава богат материал за сравнение и разширява познанията за обема и разпространението на Климентовото творчество. За пръв път в славистиката С. поставя и въпроса за поучителните слова на старобълг. книжовник *Петър Черноризец*, който той отъждествява с бълг. цар *Петър I* (927–969). В славистичната наука не се възприема мнението на С., че дейността на Константин Преславски и Черноризец Храбър протича в Солун. Въз основа на тази своя хипотеза той дори приема Константин за автор на *Солунската легенда*.

Важен е приносът на С. за популяризиране на старобълг. декламационна поезия. Той публикува *Азбучната молитва*, в която вижда творба на Константин Преславски и *Похвалата за цар Симеон* от Изборника от 1073, като споменава в този кръг още и *Проглас към Евангелието* на Константин Преславски, втората Похвала за цар Симеон от Златоструя и още ок. 20 стихотворения с азбучен акростих, известни в руски преписи от XV–XVII в. С. за пръв път изтъква значението на тези творби за изучаването на акцентната система на старобълг. (старослав.) език, която може да се реконструира въз основа на изотоническата структура на стиха, както и за възстановяването на първоначалния състав на старослав. азбука по акростиховете.

Интерес представляват и някои други детайли в научните публикации на С. Той оборва предположението на О. М. *Бодянски* за съществуването на кирилицата половин век преди Моравската мисия, изградено върху неточна датировка на Райградския сборник; обвързва с оригинал преводите на Троянската притча, Сръбската Александрия и древноруска-

та Повест за Индийското царство; коригира постановката за превода на слав. Кормчая книга, който той смята за среднобългарски, а не за сръбски.

Широко и аргументирано са обосновани възгледите на С. за значението на старобълг. литература (както преводна, така и оригинална), за развитието на старата руска литература, включително и в периода на Второто южнослав. влияние в Русия през XIV–XV в. По негово мнение старослав. книжнина, усвоена в Русия с посредничеството на Б-я, ляга в основата на руската литература, а езикът на старобълг. паметници става основа за създаването на средновековните руски книжовни норми.

Съч.: Лекции церковно-славянского языка. [Литогр.]. СПб., [б. г.], 244 с.; Притчи св. Кирилла Философа, учителя славянского. – Русский архив, 2, 1864, с. 172–177; Исследования в области русской грамматики. Варшава, 1881, 92 с.; Статьи по славянорусскому языку. Варшава, 1883, 37 с.; Светская повесть и роман в древнерусской литературе. [б. м.], 1883, 11 с.; Образцы языка церковнославянского по древнейшим памятникам глаголической и кирилловской письменности. Сост. В. Ягич. СПб., 1882 (рец.). – ЖМНП, 228, 1883, с. 333–338; Очерки по истории русского языка. 1. Киев, 1884, 156 с.; Стихотворение Константина Болгарского. – РФВ, 12, 1884, с. 313–315; Кирилло-Мефодиевские вопросы. [Мефодиевский сборник. Варшава, 1885]. Киев, 1885, 17 с. (рец.); М. Козловский. Исследование о языке Остромирова евангелия. СПб., 1885 (рец.). – ЖМНП, 1886, 243, с. 172–178; Кирилловская часть Реймского евангелия. – РФВ, 18, 1887, 3–4, с. 143–150; Звуки церковно-славянского языка. Киев, 1888, 34 с.; Лекции по истории русского языка. Киев, 1888, 5+276 с. (2 доп. изд. СПб., 1891; 4 изд. М., 1907; reprint на 4 изд. 's-Gravenhage, 1962, 304 p.); Памятники древне-русской литературы, посвященные св. Владимиру. – В: Сборник в память 900-летия крещения Руси. СПб., 1888, с. 7–68; Общеславянские изменения звуков. Варшава, 1889, 49 с.; Навы и Верзевулово коло. – РФВ, 23, 1890, с. 79–80; Древний церковнославянский язык. Фонетика. М., 1891, 153 с. (2 изд. Киев, 1910); Церковнославянские стихотворения конца IX – начала X века и их значение для изучения церковнославянского языка. – Библиограф, 8, 1892, 12, с. 375–384 (същото: Проглас св. Евангелия. – В: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910 (СОРЯС, 88, 3), с. 17–27; на бълг. ез.: СбНУ, 16–17, 1900, с. 314–324); Образованность московской Руси XV–XVIII веков. СПб., 1892, 26 с. (2 изд. 1894); Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV веках. СПб., 1894, 30 с. (същото в: Соболевский А. И. История русского литературного языка. Л., 1980, с. 147–158); V. Vondrák. O mluvě Jana exarha bulharského. Příspěvek k dějinám církevní slovanštíny. Praha, 1896 (рец.). – ЖМНП, 309, 1897, с. 219–221; Библографические заметки. Киев, 1900, 6 с.; Первая славянорусская палеографическая выставка. СПб., 1900, 6 с.; В. Н. Щепкин. Рассуждения о языке Саввиной книги. СПб., 1899 (рец.). – ЖМНП, 327, 1900, с. 399–404; Церковнославянские тексты моравского происхождения. – РФВ, 43, 1900, с. 150–217; Епископ Константин. – СбНУ, 18, 1901, с. 68–73; Славянорусская палеография. Лекции с 20 палеографическими таблицами. СПб., 1901, 120+20 с. (2 изд. СПб., 1908; reprint: Leipzig, 1970); Шестоднев Кирилла Философа. – ИОРЯС, 6, 1901, 2, с. 177–202; К истории древнейшей церковнославянской письменности. – РФВ, 48, 1902, с. 107–133 (същото в: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910 (СОРЯС, 88, 3), с. 117–139); Из области древней церковнославянской проповеди. – ИОРЯС, 8, 1903, 4, с. 59–71; 9, 1904, 2, с. 1–13; 10, 1905, 2, с. 130–139; 11, 1906, 1, с. 44–52; 2, с. 144–154; 4, с. 129–143; Жития святых в древнем переводе на церковнославянский с латинского языка. СПб., 1904, 3+162 с.; Римский патерик в древнем церковнославянском переводе. – Киевский изборник, 25, 1904, с. 1–28; Иоанн Златоуст в русской письменности. – В: Православная богословская энциклопедия. 6. СПб., 1905, с. 941–947; К истории славянских гадательных книг. СПб., 1905, 9 с.; Мучение папы Стефана по русскому списку XV в. – СОРЯС, 10, 1905, 1, с. 105–135; Б. Цонев. Класификация на българските книжовни паметници от най-старо време до края на XVI век. С., 1905 (рец.). – РФВ, 1906, 1–2, с. 321–322; К хронологии древнейших церковнославянских памятников. – ИОРЯС, 11, 1906, 2, с. 1–19 (същото в: Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910 (СОРЯС, 88, 3), с. 92–116); Житие папы Климента в древнем церковнославянском переводе. – В: Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому по случаю пятидесятилетия его ученой деятельности. СПб., 1907, с. 294–310; Древняя церковнославянская литература и ее значение. Харьков, 1908, 22 с.; Н. Каринский. Образцы глаголицы. СПб., 1908 (рец.). – ЖМНП, 14, 1908, с. 428–429; Слова Петра Черноризца. – ИОРЯС, 13, 1908, 3, с. 314–321; Из церковнославянской учительной литературы. – ИОРЯС, 13, 1908, 4, с. 264–289; 15, 1910, 2, с. 41–61; Вопрос о общеславянском языке. – Славянские известия, 1909, 4, с. 472–

480; Кириллица и глаголица. – В: Православная богословская энциклопедия. 10. СПб., 1909, с. 244; Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. СПб., 1910 (СОРЯС, 88, 3), 287 с.; Глаголическое житие св. папы Климента. – ИОРЯС, 17, 1912, 3, с. 215–222; Материалы и заметки по древнерусской литературе. – ИОРЯС, 17, 1912, 3, с. 77–96; 20, 1915, 1, с. 216–290; 21, 1916, 2, с. 206–214; Der Untergang der Deklination im Bulgarischen. Von K. H. Meyer. Heidelberg, 1920 (рец.). – ИОРЯС, 29, 1924, с. 394; Четыре заметки по южно-славянской письменности. – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, с. 407–412; Заметки по славянской морфологии. – Slavia, 5, 1926–1927, p. 451–455; 8, 1929–1930, p. 483–488; Этимологические заметки по поводу „Славянского этимологического словаря" Э. Бернекера. – Slavia, 5, 1926–1927, p. 439–450; Из истории древнеславянской письменности. 1. К повести о царице Динаре. 2. Сказанию о 12 пятницах. 3. К слову о твари. – И по Ряс, 1, 1928, 2, с. 391–398; Славяно-скифские этюды. – И по РЯС, 1, 1928, 2, с. 376–390; 2, 1929, 1, с. 159–173; История русского литературного языка. Л., 1980, 195 с.

Лит.: Потебня А. А. Отзыв о сочинении А. Соболевского „Очерки из истории русского языка". 1. Киев, 1884. СПб., 1896, 28 с.; Ягич В. Критические заметки по истории русского языка. СПб., 1889, 171 с.; Jagić V. – ASPh, 24, 1902, p. 263–268 (рец.); Pastrnek F. – ČČH, 9, 1903, p. 322–329 (рец.); Соболевский А. И. [Автобиографические сведения]. – В: Материалы для библиографического словаря действительных членов Имп. АН. 2. Петроград, 1917, с. 158–170; Попруженко М. А. И. Соболевски (1856 – 26 май 1929). – ЛБАН, 12, 1928–1929, с. 183–187; Дурново Н. Н. Академик Алексей Иванович Соболевский [Некролог]. – Slavia, 8, 1929–1930, p. 831– 839; Академик А. И. Соболевский. Некролог и очерки научной деятельности. – ИАН СССР огн, 3, 1930, с. 17–61 (Перетц В. Н. Некролог А. И. Соболевского со списком научных трудов, с. 17–31); Костомаров В. Г. Работы акад. А. И. Соболевского в области лексики, этимологии и словообразования. – Русский язык в школе, 7, 1953, 6, с. 60–66; Русское языкознание в Петербургском-Ленинградском университете. Л., 1971, с. 44–63; Алексеев А. А. Академик А. И. Соболевский – историк русского литературного языка. – ВЯ, 1975, 5, с. 127–139; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 3. (Л–Я). Минск, 1978, с. 200–215; Цейтлин Р. М. Соболевский Алексей Иванович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 311–313.

Валентина Измирлиева

СОКОЛО̀В, Матвей Иванович (7/19. XI.1854 – 17/29.VI.1906) – руски литературен историк, историк и фолклорист. Роден в с. Спаское, Ярославска губ. Средно образование получава в Ярославската семинария. Завършва Историко-филологическия фак. на Санктпетербургския унив. (1879). Близък ученик на В. И. *Ламански*. Награден е със златен медал за изследването си „Из древней истории болгар" (1879). От 1881 до 1889 чете лекции в Историко-филологическия инст. в гр. Нежин по истор. етнография на славяните, сравнително изучаване на старата бълг., сръбска и руска литература, история на Чехия и чешката литература, история на руската литература от XIV в. до съвременността. През 1888 защитава магистърска дисертация на тема „Материалы и заметки по старинной славянской литературе". От 1889 ръководи Катедрата по руска литература при Московския унив., която наследява от Н. С. Тихонравов; чете курсове по история на слав. литератури, история на южните славяни, фолклор, руска литература, апокрифна литература във връзка с духовните стихове, литература на ересите (богомили, стригольници, жидовстващи). От 1892 до края на живота си е председател на комисия при Московското археол. д-во. Почетен д-р на Санктпетербургския унив. (1902). Декан на Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1903).

В студентската си разработка „Из древней истории болгар" в две части („Образование болгарской народности" и „Принятие христианства болгарскими славянами") С. разглежда грц. и лат. извори, въз основа на които проследява историята на слав. заселвания на Балканите и тяхната християнизация. Специално внимание отделя на образуването на Първа Юстиниана (вж. *Охридска архиепископия*), като определя земите под юрисдикцията на нейния архиепископ – Средиземна Дакия, Крайбрежна

Матвей Соколов

Дакия, I Мизия, Дардания, Превалитиана, II Македония и част от II Панония. Разглежда всички изказани мнения за седалището на архиепископа, без да изказва собствена хипотеза. Отрича мнението, определящо Охрид като седалище на архиепископа. Смята, че славяните са били изцяло християнизирани преди идването на българите. С. анализира подробно проблемите, свързани с официалното *покръстване на българите*. Прави подробен преглед на редица виз. и лат. извори, които подлага на изчерпателен съпоставителен анализ. Като сравнява всички истор. събития от началото на 60-те г. на IX в., допуска като най-вероятна дата на кръщението на княз Борис I годината 865 и смята, че то се осъществява извън Константинопол и не е извършено от патриарх *Фотий*. По отношение на легендата за иконописеца Методий категорично отрича възможността за идентичност на въпросния иконописец с архиепископ Методий. С. подробно изследва дипломатическата дейност на княз Борис I, свързана с устройството на Бълг. църква и с извоюването на нейната автономност. Проследява и конфликтите между папската институция и константинополските патриарси през втората половина на IX в. В приложение публикува използваните от него извори за кръщението на българите в оригинал и в руски превод.

Основно място в изследванията на С. заема южнослав. апокрифна традиция. Негови заслуги са откриването на старобълг. автор на апокрифи поп *Йеремия*, разграничаването му от богомилите, издаването на Драголовия сборник (1888), както и издаването на „Книга за Енох“ по всички редакции и нейното изследване в рамките на слав. литературна традиция.

С. е автор на очерка за старобълг. литература в „Книга для чтения по истории средних веков“ (1897). Като отчита направеното от Константин-Кирил и Методий, той отделя основно внимание на трудовете на старобълг. писатели от края на IX и X в. Климент Охридски, Константин Преславски и Йоан Екзарх и характеризира по-важните преводни съчинения от първоначалния период на бълг. писмена култура. Разглежда и апокрифите с по-специална насоченост към *богомилството* и книжовната дейност на поп Йеремия.

Съч.: Из древней истории болгар. СПб., 1879, 250 с.; Новые гипотезы о происхождении славянских письмен. – Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1884, 4, с. 24–28; Кирилл и Мефодий (Читанно на торжественном акте в Историко-филологическом институте князя Безбородко в Нежине, 6 апреля 1885). – Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1885, 4, с. 173–186; Мефодиевский юбилейный сборник. Изданный Имп. Варшавским университетом к 6 апреля 1885 года под редакцией орд. проф. А. Будиловича. Варшава, 1885 (рец.). – Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1885, 5–6, с. 296–301; Службы св. Кириллу и Мефодию. – Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1885, 4, с. 75–77; Тысячелетие со дня кончины св. Мефодия. – Известия Санкт-

Петербургского славянского благотворительного общества, 1885, 4, с. 171–250; Материалы и заметки по старинной славянской литературе. 1. М., 1888, 211 с.; 2. М., 1891, 89 с.; 3. М., 1910, 167 с.; Болгарская письменность. – В: Книга для чтения по истории средних веков, составленная кружком преподавателей под ред. проф. П. Г. Виноградова. 2. М., 1897, с. 913–931; Апокрифическое откровение Варуха. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 4, 1907, 1, с. 201–258.

Лит.: Очерк десятилетней научной деятельности Славянской комиссии императорского Московского археологического общества с обзором научных трудов председателя комиссии М. И. Соколова. М., 1902, 52 с.; Истрин В. М. М. И. Соколов (Некролог). – ЖМНП, 5, 1906, с. 42–47; М. И. Соколов (некролог). – Этнографическое обозрание, 1906, 3, 4, (1907), с. 357–359; Карский Е. Ф. М. И. Соколов (некролог). – РФВ, 56, 1906, с. 381–383; Резанов В. Памяти Матвея Соколова. Нежин, 1907, 21 с.; Памяти М. И. Соколова, профессора Московского университета (р. 1854 – 17 июня 1906). Речь проф. Варшавского университета А. В. Михайлова, сказанная в г. Владимире на 3-м Областном историко-археологическом съезде. Владимир, 1908, 7 с.; Довгало Г. И. Соколов, Матвей Иванович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 314–315.

Димитринка Димитрова

СОЛОМÒНОВА ЧÀША. Според гл. 13 от ЖК в цариградската църква „*Света София*“ се пазел потир със скъпоценни камъни. Върху него с евр. и самаритански букви (вж. *Самаритански език*) били гравирани стихове, които никой не можел нито да прочете, нито да обясни (във всички преписи на ЖК стои думата граны – ’стихове’, с изключение на преписите на Владислав Граматик от 1469 и 1479, в които е употребена думата словеса). След тристишието била написана цифрата 909. Константин Философ прочел и разяснил надписа, който гласял: [Чаша моꙗ, чаша моꙗ], пророцан, дондеже сице звѣзда въ пиво боудн, гн, прьвѣньць, бдецꙗ нощію... На въкоушеніе гніе сътвореного дрѣва ного, пін и оупін се веселіемь, и въꙁпн аллілоуіа... Се кнезь, и оуꙁрнть въсь сьнмь славоу его, и Двдь посрѣдѣ нхь (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 104). Преводът (по същото издание, с. 135) е следният: „Чашо моя, чашо моя, пророкувай, докато звездата [изгрее]; бъди за питие на Господа първородния, който бди нощя... Направена от друго дърво за вкусване на Господа; пий и се опивай с радост и възкликни „Алилуя“... Ето, князът [иде], и целият събор ще види неговата слава и сред тях цар Давид“. Като пресметнал подробно, Философът намерил, че от дванадесетата година на Соломоновото царуване до Рождество Христово има 909 години; това било пророчество.

Разчитането на надписа и тълкуването на цифровата криптограма в профетически план Константин-Кирил постига благодарение на филологическия си дар и владеенето на евр. език (Е. Минс, 1925, с. 94–97; К. *Хоралек*, 1956, с. 230–234). Епизодът със С. ч. заема важно място в ЖК. От 50-те г. на XIX в. до наше време много изследователи го анализират, за да изяснят неговите източници, смисъла му, мястото му в контекста на ЖК, както и връзката му с други слав. текстове. След И. Я. Порфириев, който пръв през 1877 прави опит да свърже надписа на С. ч. с апокрифи, чийто герой е библейският цар Соломон (ок. 965–928 пр. н. е.), Н. П. Дашкевич обръща специално внимание на въпроса за истор. достоверност на епизода. Той отбелязва, че в описите на цариградските реликви (Excuviae Sacrae Constantinopolitanae, 2, 213) се споменава за такава чаша (Vas) и я свързва със С. ч. от ЖК. Фр. *Дворник* (1933, с. 209) изтъква, че не е изключено Велизарий – виз. военачалник при имп. Юстиниан I (527–565), при проникването си в Рим през 537–538 да е взел със себе си съкровищата, които римският имп. Тит (79–81) отнася в столицата на империята след унищожаването на Ерусалимския храм. Известни

изворови паралели се търсят и в други насоки. Неприкритата табуираност при описанието на съда, сходството с преданието за съдбата на Христовата чаша от Тайната вечеря и с други митологични мотиви довеждат изследователите до идеята за известна връзка на С. ч. от ЖК с легендата за Граал (старофренски Graal, Crâl, лат. Cradalis, св. Граал, Sangreal, Sankgreal) – мистичен предмет, камък със свръхестествена сила или съд, символ на евхаристията. Вариантите са различни – Граал е чашата, в която Йосиф Ариматейски събрал кръвта, изтекла от прободеното ребро на Христос при разпятието; това е чашата от Тайната вечеря, и т. н. (Т. Томов, 1940, 1971; Мифы народов мира. 1. М., 1980, с. 317–318). От друга страна, в някои изследвания епизодът се свързва с пророчествата за Христос, приписвани на отделни библейски лица и възникнали както на гръцки, така и на други езици. Легендата за С. ч. може да се отнесе и към израило-юдейски предания за Соломоновия магически куб от червен камък и към надписите, чрез които Соломон пророкувал за пришествието на Месията. Според И. *Шевченко* (1967) именно през IX–XI в. се появяват подобни пророчески надписи. Засега най-сигурният източник на епизода (по-точно на първия и на част от втория ред на надписа) е открит от Шевченко в грц. ръкопис от XI в.

Друг важен проблем, свързан със С. ч., е нейното място в текста на ЖК. Съществуват две основни становища: 1) житиеписецът отразява действителен момент от живота на своя герой (Дворник, П. А. *Лавров*, Б. Н. *Флоря*); 2) епизодът е част от литературните средства за създаване на идеализиран образ и е привлечен, за да подчертае висшите интелектуални дарби на Константин-Кирил (Шевченко, М. Таубе) или за да открои повратата в живота на героя – прехода от „живота на Константин философа", защитник на християнската доктрина срещу сарацини и евреи, към „живота на Константин – апостола на славяните" (Р. *Пикио*). Издателите на ЖК (1973) Б. *Ангелов* и Хр. *Кодов* в коментара си се затрудняват да решат „дали този разказ за някаква Соломонова чаша е агиографски пълнеж или има някаква фактическа стойност" (с. 153–154).

Анализът на надписа също поражда въпроси; смисълът му не е съвсем ясен, особено на третия стих, който няма грц. съответствие. Пикио установява, че в третия стих са контаминирани и отчасти неправилно променени два библейски цитата, предсказващи тържеството на Месията Давид (от Ис. 35: 2 – „те ще видят славата Господня", и от Иез. 34: 24 – „Аз, Господ, ще им бъда Бог и слугата ми Давид княз между тях"), като вероятно думата „княз" в запазените преписи не е на мястото си. В такъв случай първоначалният вид на двата контаминирани цитата от третия стих е: „Ето и целият събор ще види неговата слава и цар Давид княз между тях", което отговаря на идеята, че в зараждащото се царство на християнското спасение езичниците ще видят славата Господня и Давид ще бъде княз сред тях. Така осмислен, според Пикио надписът е играл ролята на семантичен ключ, въвеждащ читателя в разказа за слав. мисия на Константин-Кирил. В подобен план анализира надписа на С. ч. и Таубе (1987), но вече с оглед към езика на използваните в него библейски цитати. Той стига до заключението, че те са по-близо до лат. текст. Освен това Таубе обръща внимание на израза сътворена дръвна много от втория стих, който е алюзия за част от библейския стих, присъстващ във Вулгатата, но липсващ в грц. текст на Библията. Според Таубе много може да е употребено в смисъл на едно дърво, което отпраща към Иез. 37: 19 и може да

се тълкува като обединяване на стадото божие в царството на един цар – Месията, Давид; а в контекста на ЖК – като пророчество за Вселенската църква под властта на Христос. На равнището на апокрифната традиция тази интерпретация насочва към мотива за трите пръчки, изнесени от рая, от които по чудотворен начин израства едно дърво - бъдещето кръстно дърво. В. М. Лурие (1994) сравнява епизода за С. ч. с фрагменти от две неканонични книги със старозаветна тематика – Четвърта книга на пророк Ездра и Псалми Соломонови (запазени в лат. и източни преписи), и със Слово на Йоан Ерусалимски (IV в.) за причестяването, познато по арменски ръкопис. Там е описана чаша с евхаристийно предназначение (4 Ездра 14: 40–41 и Псалми Соломонови 19: 1–2), която има идентична символика с епизода в ЖК. Тази чаша се съхранявала в Соломоновия храм в Ерусалим, откъдето била пренесена в църквата „Св. София". Според Лурие епизодът, който е действителен, има литургичен контекст. Вмъкването му в ЖК носи следи от много поранна сиро-яковитска традиция, свързана с покръстителска мисия от VII в., отразена и в *Солунската легенда*.

В различните преписи се говори за три стиха, написани с два вида писмо (жидовски и самаритански). Тази несъгласуваност е предизвикала в някои преписи появата на добавката, че третият стих е написан на гръцки (Лавров, 1930, с. XLVI). Съотношението между грц. текст и пасажа от ЖК е анализирано от Шевченко, който доказва, че в ЖК е поместена разширена версия на грц. тълкуване. Липсващият в грц. ръкопис стих е прибавен по-късно.

Историята за С. ч. се среща и в други слав. паметници. Тя е известна както като отделна кратка статия, помествана заедно с извадки от ЖК в руски ръкописи от XVII до XVIII в. (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 49–59), така и като отделен трактат с антиюдейска насоченост – „Словеса святых пророк". Текстът е познат в две редакции. Кратката е близка до текста на ЖК (без да се покрива с него), а пространната съдържа тълкование на всеки стих в буквален, алегоричен и анагогичен смисъл (А. Н. Петров, 1894, с. 5). Първият стих се тълкува като предизвестие за Рождество Христово и Тайната вечеря, вторият – за разпятието и възкресението, третият – за въплъщението на Христос и за неговата смърт и възкресение в светлината на антиюдейската екзегеза. Тълкованието е еднакво във всички преписи и, което е особено показателно, съдържа същото обърквање при мястото на думата „княз", както и в текста на ЖК. Това е аргумент в полза на предположението, че пасажът за С. ч. от ЖК и другите подобни тълкования имат общ първоизточник. Възможно е текстът на „Словеса святых пророк" да е свързан с *Тълковната палея*. Пространната му редакция има варианти и разночетения – думата потирь в ред преписи се заменя с чаша, келья или комора и дори се свързва със „Светая святих" на Ерусалимския храм.

В изчислението на 909-те години, изтекли според надписа между дванадесетата година от царуването на Соломон и Рождество Христово, има хронологическо несъответствие, което според Шевченко се дължи на преписваческа грешка. Тъй като числото 909 се среща във всички слав. преписи за пророчеството, те най-вероятно имат общ първоизточник.

Л и т.: П о р ф и р ь е в И. Я. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. – СОРЯС, 17, 1877, 1, с. 73, 240–241; Д а ш к е в и ч Н. П. Литература св. Грааля за последные годы (1876–1886). – Киевские университетские известия, 28, 1888, 9, с. 211–220; 11, с. 221–256; П е т р о в А. Апокрифическое пророчество царя Соломона о Христе,

находящееся в Пространном житии св. Константина Философа по списку XIII в. СПб., 1894, 14 с.; Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник. Петроград, 1915, с. 215–229; Minns E. H. Saint Cyril Really Knew Hebrew. – In: Mélanges publiés en l'honneure de M. Paul Boyer. Paris, 1925, p. 94–97; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 34–35; Лавров П. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. XLVI; Dvornik F. Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 209; Томов Т. Ст. Персевал или романът за Грала. – ГСУифф, 36, 1940, 1, с. 1–151; Хоралек К. Св. Кирилл и семитские языки. – In: For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday, 11 October 1956. The Hague, 1956, p. 230–234; Ševčenko I. The Greek Source of the Inscription of Solomon's Chalice in the *Vita Constantini*. – In: To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday, 11 October 1966. 3. The Hague–Paris, 1967, p. 1806–1817; Томов Т. Ст. Една възможна българска успоредица на легендата за Грала (Из Житието на Константин-Кирил Философ). – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 65–80; Сказания о начале славянской письменности. Вступительная статья, перевод и комментарии Б. Н. Флори. М., 1981, с. 123–124; Picchio R. Chapter 13 of Vita Constantini: Its Text and Contextual Function. – Slavica Hierosolymitana, 7, 1985, p. 133–152; Taube M. Solomon's Chalice, the Latin Scriptures and the Bogomils. – Slovo, 37, 1987, p. 161–169; Capaldo M. Sulla datazione di un'inscrizione pseudo-salomonica ad opera di Costantino il Filosofo. – In: Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma, 1990, p. 945–960; Capaldo M. Ancora sul calice di Salomone. – RSlav, 39–40, 1992–1993 (Contributi italiani all'XI Congresso Internazionale degli Slavisti, Bratislava 30 agosto – 8 settembre 1993), p. 105–125; Лурье В. М. Чаша Соломона – чаша Ездры. Элементы раннехристианского благочестия в Житии святого равноапостольного Кирилла, учителя словенского и их значение для истории текста. – В: Славяне и их соседи. 5. Еврейское население в Центральной Восточной и Юго-Восточной Европе. Средние века – Новое время. М., 1994, с. 9–25.

Стефан Смядовски

СО̀ЛУН (грц. Θεσσαλονίκη, Σαλονίκη, старобълг. Солоунь) — град на Халкидическия п-в, Гърция; пристанище на Егейско море. Основан е през 315 пр. н. е. на мястото на по-старото селище Θέρμη от македонския пълководец и цар (306—298 пр. н. е.) Касандър, който го нарекъл на името на жена си Тесалоника. Според административното деление на имп. Диоклециан (284—305) С. е средище на диоцеза *Македония* и неговият управител има титлата vir spectabilis (забележителен мъж). От 448 е главен град на префектурата Източен *Илирик* с два диоцеза — Македония и Дакия. С. е и значителен център на рано разпространеното в този район християнство; по църковно предание ап. Павел бил първият солунски епископ. Солунската епископия има важна роля в организирането на ранните църковни събори и в оформянето на техните решения. Според епархийските списъци от VII в. тя е митрополия, зависеща от Цариградската патриаршия, с няколко подведомствени епископии в южна Македония и северна Тесалия (ГИБИ, 2, с. 90; 3, с. 186, 189, 191; 4, с. 148, 150, 153, 154, 158, 160, 162, 163; 5, с. 242).

Областта около С. е отрано обект на нападения и на системно заселване от страна на слав. племена и племенни обединения от бълг. група. Към 20-те г. на VII в. драговити и сагудати се установяват на запад от града, ринхини и стримонци — на изток от него, берзити – в Пелагония, а ваюнитите достигат дори до залива Арта. Във втората книга на т. нар. Деяния на св. Димитър Солунски славяните съобщават, по думите на житиеписеца, че „градът се намирал между тях“ (ГИБИ, 3, с. 134). Същият извор (кн. първа и втора) дава подробни сведения за петте слав. и аваро-слав. обсади на С. от края на VI в. докъм 80-те г. на VII в. Някои от тия племена запазват своеобразна самостоятелност в рамките на имперските земи около града. Отделни техни вождове дори преговарят със солунската местна управа без намесата на Цариград. Такъв бил напр. Хацон (Χάτζων), слав. ἔξαρχος, ръководител на третата обсада, който загива в града. Такъв бил и Пръвжд (Περβοῦνδος), наречен ρῆξ (крал) на ринхините, който се обличал с

виз. дреха, знаел български, славянски, гръцки и „нашия“ (вероятно солунския) диалект; той също преговаря със солунската управа, но после е изпратен като заложник в Цариград и загива, защото е заподозрян в заговор. Това предизвиква четвъртата обсада на С. (ГИБИ, 3, с. 143–146).

През 80-те г. на VII в. Кубер, може би брат на хан Аспарух, се отцепва от Аварския хаганат и безуспешно се опитва да превземе С. (ГИБИ, 3, с. 158–166). Постепенно по-голяма част от славяните, заселени в македонските земи, са приобщени към бълг. държава. Стримонците са „федерати“ на империята до началото на X в., а по същото време драговитите и сагудатите продължават да плащат частично дан на С. и частично на бълг. държава, както съобщава местният виз. книжовник Йоан Камениат (ГИБИ, 5, с. 22). През 904 С. е обсаден и превзет за известно време от арабите. Тогава бълг. владетел *Симеон* (893–927) прави опит да присъедини града към своята държава, но не успява; границата минава на ок. 20 км на север, както личи от Наръшкия надпис (Б е ш е в л и е в В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 170–172).

Както сочат ЖК и ЖМ, С. е родно място на Константин-Кирил и Методий, поради което името на града се среща в ранни старобълг. книжовни паметници. ЖМ свидетелства, че в С. се говори слав. език (според гл. 5 имп. Михаил III казва на двамата братя, че те говорят „чисто славянски“, както всички солунчани). В *Солунската легенда* се споменава, че Кирил, идвайки от Витиния, чул бълг. говор на пазара в С. Пиететът към родното място на слав. първоучители и на част от учениците им, вероятно също от С. или от югозападните предели на бълг. държава, се свързва и с култа на св. Димитър, смятан за покровител на града; паметта му се чества на 26 окт.,

Базиликата „Св. Димитър Солунски“ в Солун

когато в С. ставал голям панаир и идвали хора от много места, също и от Б-я. *Канонът за Димитър Солунски*, който се приписва с най-големи основания на Методий, инициатор за честването на светеца в Панония, е поетическо произведение, което изразява носталгията на Кирил и Методий и учениците им по родния град. Житийната литература, посветена на св. Димитър, е превеждана и адаптирана рано на бълг. език. *Климент Охридски* създава похвала и две поучения, в които се споменава за защитата на града от неговия патрон светец. Значителен брой от текстовете, известни като „чудеса“ на св. Димитър, са запазени в превод в колекцията на руския митрополит *Макарий* (XVI в.). В тях също е съхранено топлото чувство към С. Този своеобразен патриотизъм е намерил отражение в по-късната апокрифна и есхатологична литература. В Житието на Андрей Юродиви, преведено на старобългарски в ранна епоха, С. влиза в числото на „свещените“ градове и е „осветен от всевишния“ (R y d é n L. The Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, Translation, and Commentary. – Dumbarton Oaks Papers, 28, 1974, p. 197–261). Във Видение Даниилово, включено в Драголовия сбор-

Св. Димитър Солунски. Мозайка в базиликата „Св. Димитър Солунски“ в Солун, VII в.

Ротондата „Св. Георги“ в Солун

ник (XIII в.), се споменава за владетел, който в някои отношения напомня княз Борис-Михаил, но владее в С. А в Тълкование Даниилово, по препис в същия сборник, този Михаил носи чертите на митичния владетел, често споменаван във виз. апокрифна книжнина, който полага на Голгота царския си венец.

През VII—IX в. в С. са издигнати и украсени със стенописи и мозайки няколко забележителни църкви. Най-известна е базиликата „Св. Димитър“, в която са запазени няколко мозайки с образа на светеца от времето преди пожара през VII в., след който тя е била многократно преустройвана. Т. нар. Ротонда е от елинистичния период, но е била преустроена като църква „Св. Георги“. „Св. София“ е митрополитска църква с внушителен купол, където в мозайка е изобразен Вседържителят. Мозайката в апсидата, представяща Богородица, е също ценно творение на изкуството.

Лит.: Ἀδαμαντίου Ἀ. Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη: ἱστορία, κοινωνικὸς βίος, τέχνη. Ἀθῆναι, 1914, 158 p.; Tafrali O. Thessalonique des origines aux XIVe s. Paris, 1919, 344 p.; Bréhier L. Salonique et la civilisation byzantine. – Journal des savants, 17, 1919, p. 249–259, 295–311; Романски Ст. Имената на някои македонски градове. I. Солун. – МкП, 5, 1929, 2, с. 78–84; Иванов Й. Българите в Солунско. Исторически бележки. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 133–148; Ширков А. Град Солун. Географски чертици. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 3–16; Младенов Ст. Българската реч в Солун и Солунско. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 44–63; Снегаров Ив. Исто-

рически поглед върху духовния живот в Солун до XIX в. – МкП, 9, 1935, 3–4, с. 1–20; Oberhummer E. Thessalonike. – In: Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben von G. Wissowa. Zweite Reihe [R–Z]. [6.] Stuttgart, 1936, col. 143–163; Снегаров Ив. Солун в българската духовна култура. Исторически очерк и документи. С., 1937, 12+323 с.+7 ил.; Наследова Р. А. Македонские славяне конца IX – начала X в. по данным Иоанна Камениаты. – ВВр, 11, 1956, с. 82–97; Obolensky D. The Cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the History of Byzantine-Slav Relations. – Balkan Studies, 15, 1974, p. 3–20; Lemerle P. Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius (Et la pénétration des Slaves dans les Balkans). 1. Le texte. Paris, 1979, 268 p.; 2. Commentaire. Paris, 1981, 262 p.; Tăpkova-Zaimova V. La ville de Salonique et son hinterland slave (jusqu'au Xe siècle). – In: Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les états. London, 1979, p. 355–362; Θεοχαρίδης Γ. Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους (285–1354). Θεσσαλονίκη, 1980, p. 236–258; Ταχτάος Α.-Α. Η πνευματική κληρονομία του Κυρίλλου και Μεθοδίου στους Σλάβους. – In: Μακεδονία – Θεσσαλονίκη. Θεσσαλονίκη, 1980, p. 165–190; Tăpkova-Zaimova V. La ville de Saint Démétrius. – In: Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως. Θεσσαλονίκη, 1982, p. 21–30; Тъпкова-Заимова В. Текстовете за св. Димитър Солунски в Макариевия сборник. — В: Руско-балкански културни връзки през Средновековието. С., 1982, с. 144–154; Βακαλόπουλου Α. Ιστορία της Θεσσαλονίκης: 316 π. Χ. – 1983. Θεσσαλονίκη, 1983, 508 p.; Θαυόρης Α. Θεσσαλονίκη – Σαλονίκη (Η ιστορία του ονομάτος της πόλεως). – Η Θεσσαλονίκη, 1, 1985, p. 1–21; Καλογήρου Ἰ. Ὁ ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῆς Θεσσαλονίκης προσδιοριζόμενος οἰκουμενικός χαρακτήρας τῆς Ἱεραποστολῆς τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. – In: Πρακτικά συνεδρίου εορταστικαί εκδηλώσεις. Θεσσαλονίκη, 1986, p. 87–194; Милтенова А. Апокрифни пророчества в средновековната българска литература (XI–XIII в.). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане. С., 1987, с. 265–284; Тыпкова-Заимова В. Византийская и болгарская государственная идеология в эсхатологической литературе и в пророчествах. — In: Typologie raně feudálních slovanských států. Praha, 1987, p. 147–173; Σταυρίδου-Ζαφράκα Α. Θεσσαλονίκη, „πρώτη πόλις Θεσσαλίας". – In: Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Απο της Ιουστινιανείου εποχής έως και της Μακεδονικής δυναστείας. Θεσσαλονίκη, 1991, p. 63–77; Tăpkova-Zaimova V. Les légendes sur Salonique – ville sainte – et la conversion des Bulgares. – In: The Legasy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moskow. Thessaloniki, 1992, p. 133–141; Tăpkova-Zaimova V. Gens et choses de Salonique dans les Actes démétriens. – In: Το Ελληνικόν. Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr. 1. Hellenic Antiquity and Byzantium. New Rochelle–New York, 1993, p. 385–396; Παπαγιαννόπουλος Α. Ιστορία της Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη, 1995, 478 p.; Κωνσταντακοπούλου Α. Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία. Γιάνεινα, 1996, 276 p.; Μαλιγούδης Φ. Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων. Θεσσαλονίκη, 1997, 166 p.; Ταχιάου Α.-Α. Κύριλλος και Μεθόδιος. Θεσσαλονίκη, 1997, p. 11–32; Tăpkova-Zaimova V. La place de Salonique dans la littérature hagiographique et les exégèses byzantines et bulgares. – In: Roads and Crossroads of the Balkans from Antiquity to the European Union. Thessaloniki, 1998, p. 107–113; Matejko L. The Cult of St. Demetrius of Thessalonica in the Church Slavonic Literary Tradition. – In: Thessaloniki – Magna Moravia. Thessaloniki, 1999, p. 217–224; Shivarov N. The City as a Religious and Cultural Centre. Some Aspects of Mutuality and Oneness. – In: Η Θεσσαλονίκη ως κέντρο ορθοδόξου θεολογίας προοπτικές στη σημερίνη Ευρώπη. Θεσσαλονίκη, 2000, p. 267–274.

Василка Тъпкова-Заимова

СÒЛУНСКА ЛЕГÈНДА – апокрифно-легендарен разказ, озаглавен в ръкописите Слово Кирила Философа како оувѣри българе. Написан е в първо лице от името на Константин-Кирил, който разказва за мисията си сред бълг. славяни в земи по течението на р. Брегалница (ляв приток на Вардар, дн. в Република Македония), извършена по божия повеля и внушение; според текста българите са предопределени да бъдат покръстени, защото са богоизбрани. С. л. се причислява към изворите за т. нар. *Брегалнишка мисия*. Съществуват две основни хипотези за времето на възникването ѝ: XI–XII в. и XIII–XIV в.

С. л. е известна по пет преписа. Пръв за нея съобщава и я публикува Й. Хаджиконстантинов Джинот (1856). Ръкописът, по който е направено копието (пази се в Архива на Югославянската АН, арх. ед. 56/9), днес е неизвестен. Същото копие (или самият ръкопис, пренесен от Скопие заедно с други книги) попада у Ал. Екзарх, редактор на „Цариградски вестник". Преписът (Джи-

Солунската легенда, препис от XVI в.

нот.) е преиздаден в публикация на Джинот от 1859. Вторият по реда на откриването препис (Тикв.) е в Тиквешкия сборник от втората половина на XV в. (№ 677, НБКМ). Издаден е от Н. Начов (1889, 1894). Третият препис (Кривопал.) се е намирал в пергаментен сборник от с. Търново, Кривопаланско, дн. с неизвестно местонахождение. През 1861 учителят Д. Ангелов го отнася в Кюстендил, където изготвя ръкописно копие с осъвременен правопис. Един лист от копието се пази в архива на Й. Иванов (Научен архив на БАН, ф. 52, арх. ед. 179). Според сведение на Р. Жинзифов оригиналът е изпратен в редакцията на в. „Съветник“ (1, 1863, бр. 17, с. 4); след това следите му се губят. През 1886 Г. Ангелов прави копие от преписа на брат си Д. Ангелов за В. Д. Стоянов (съхранява се в Научния архив на БАН, ф. 141, арх. ед. 33). Четвъртият препис (Соф.), открит и издаден през 1966 от Ст. *Кожухаров*, е в сборник със смесено съдържание (№ 1161 от XVI в., ЦИАМ, сръбски правопис). Петият препис (Никол.) се намира в сборник от XV в., запазен в библиотеката на манастира Николяц край Бело поле, Черна гора; той е анализиран и издаден от Б. *Ангелов* (1984) с разночетения по останалите четири преписа.

Всички намерени досега преписи са безюсови. Й. *Иванов* (1931) предполага, че преписът на Джинот е направен от Тиквешкия сборник; това мнение подкрепя и А. Милтенова (1990) след изследване на копието на Джинот. Различията в двата преписа са минимални – само в заглавието (вероятно предадено свободно от Джинот) и в броя на „съчиците“, които се превръщат в букви (слова) – в Тиквешкия препис те са 32, а в Джинотовия – 35 (четене, единствено сред всички останали, вероятно внесено от Джинот). Изследователите са единодушни, че преписите се разделят в две групи според няколко важни особености на текста: Кривопал., Никол. и Соф., от една страна, Тикв. и Джинот., от друга, като първата група съдържа първичните варианти. Тикв. и Джинот. (идентичен с него) се отличават с редица вторични четения (напр. съчетанието ѕемлꙗ бльгарска в останалите преписи е ꙁыкь бльгарьскы; птицата, която носи „съчиците“ на Кирил, в единия случай е гълъб, а в другия е гарван; употребен е глаголът нстрѣвнхъ, а в останалите преписи – нꙁгоувнхъ, и т. н.). Вероятно преписите Кривопал., Никол., Соф. са близо до архетипа на С. л., която съдържа ясни следи от устното предание и от апокрифни източници.

Според С. л. Константин-Кирил Философ бил роден в Кападокия и се учил

в Дамаск. Веднъж в църквата на Великата патриаршия в Александрия чул глас от олтара: „Кириле, Кириле, иди в обширната земя при славянския народ, сиреч при българите (вь ѥзыкь словѣнскы рекше вльгаре), на теб Господ рече да ги научиш на вяра и да им дадеш закон“ (оучѣрнтн и̂ н закоⷩ датн нмь). Кирил се наскърбил, защото не знаел къде се намира бълг. народ. Пристигнал в Кипър, но не чул и дума за него и поискал да се върне. Спомнил си обаче за участта на пророк Йона и тръгнал към Крит. Там му казали: „Иди в Солун“. Той се явил при митрополит Йоан, който го подиграл: „Старче безумни, българите са човекоядци и ще те изядат“. Кирил излязъл на тържището, чул българите да си говорят и се изплашил. Излязъл от църквата, седнал на мрамора и видял грачещ гарван, носещ в човката си снопче „съчици“, които хвърлил в скута на Кирил. Той ги преброил и намерил, че са 32. Те се скрили в тялото му и Кирил забравил грц. език. Българите чули за Кирил, събрали се всички бълг. князе начело с княз Десимир Моравски и княз Радивой Преславски, воювали срещу Солун три години, за да им го предадат. Накрая им го предали; българите го взели с голяма радост, отвели го в град Равен на р. Брегалница и той им написал 32 (35) слова. Малко учил българите, но те много придобивали, защото, както рекъл Господ, те ще предадат Богу правата вяра (те бо рече гⷭь православноу вѣроу хрстнанскоу богоу прѣдадоуть).

В науката се спори кога и по какъв повод е съставена С. л. и каква е истор. ѝ достоверност. А. Куник (1864) я разглежда като надежден извор за събитията от IX в. и за историята на слав. писменост; смята, че тя съдържа сведения за епохата, когато Йоан е бил солунски митрополит, за хронологията на бълг. нападения срещу Солун и за областта Брегалница като средище на мисионерска дейност. В. А. *Билбасов* (1871) дори смята С. л. за автентична автобиография на слав. първоучител, оцеляла в късни и неясни преписи; той допуска, че тя е била произнесена лично от Кирил в някоя църква или в беседите му с римското духовенство. Подобна хипотеза по-късно изказва К. *Мечев* (1985), който също смята произведението за автобиография на Кирил, създадена в 869. Това мнение остава изолирано в науката. Пръв Фр. *Рачки* (1871) отбелязва, че съдържанието на С. л. не се съгласува с останалите достоверни извори за живота и делото на солунските братя. Според него тя не звучи като истор. повествование, а като апокрифно „откровение“; възможно е създателят ѝ да е македонски българин. Той е искал да внуши на читателите си мисълта, че делото на Константин Философ е предназначено за богоизбрания бълг. народ. Патриотична идея в С. л. вижда и А. Д. *Воронов* (1877), според когото център на творбата не е личността на Кирил, а единствено неговата боговдъхновена мисия сред българите. Той отбелязва, че в С. л. има редица истор. и географски неточности (през IX в. няма солунски митрополит Йоан; тогава българите не са воювали срещу Солун; на р. Брегалница не съществува стар град Равен, и др.). Чудотворният елемент е ясно указание, че легендата е създадена твърде късно, когато истор. обстоятелства около възникването на слав. писменост са позабравени. П. А. Сирку (1890) е на мнение, че в слав. традиция делото на Кирил и Методий започва най-тясно да се свързва с Б-я по времето на цар Иван Асен II (1218–1241) и особено по времето на цар Иван-Александър (1331–1371). Тогава според него се появяват легендарни и апокрифни текстове, чиито герои – слав. първоучители, са представени като българи по род; такова е напр. *Успение Кирилово*, което авторът на С. л. вероятно е познавал. Обхванат от мистицизъм, на границата между православие и ереги-

чество, той иска до докаже, че Кирил е изпратен при бълг. народ свише и че слав. писменост възниква без виз. участие. Този извод е подготвен от размислите на М. *Дринов* (1885), който също смята, че С. л. е възникнала през XIV в. и дори още по-късно. Той пръв обръща внимание на близостта между С. л. и т. нар. Сказание за Сивила – апокрифен текст от XII–XIII в., в който на българите се приписва месианска роля на пазители на православната вяра. Ал. *Теодоров-Балан* намира, че „легендата е късно (от XIV в.) дело на ревнител на българската слава, комуто е било потребно свидетелство с качества на свещена достоверност, на автентична истина. Той вложил в уста Кирилови свой разказ, сглобен от податки от VII и от IX в. и в слог апокалиптичен, който родее разказа с известни апокрифи“ (1934, с. 111). Според *Порфирий Успенски* (1877) документалната основа на разказа не може напълно да се отрече – освен Константин Философ е имало още две истор. личности на име Кирил, допринесли с нещо за слав. просвета и култура – Кирил Кападокийски (вероятният герой на С. л. според него) и Кирил Цариградски, който бил изпратен при русите заедно с Атанасий през 866, за да ги учи на християнската вяра (вж. *Бандуриева легенда*). Към това мнение се присъединява и Иванов (1906). Той идентифицира митрополит Йоан от С. л. със солунския митрополит Йоан от VII в., чийто подпис стои под актовете на Шестия вселенски събор, свикан в Цариград в 680. Същият епископ Йоан е споменат и във втората книга от „Чудесата на св. Димитър Солунски“ по повод на слав. нападения срещу Солун през втората половина на VII в. (ИБИ, 6, с. 128–129, 135); втората книга е написана по времето на имп. Константин IV (668–685). Иванов твърди, че сведенията в С. л. за митрополит Йоан (починал в 695) и за борбата между славяни (българи) и гърци при *Солун* са исторически достоверни и визират края на VII в., откогато датират последните нападения на славяните в Южна Македония и в Солунско. В гр. Равен (Равьнь) Иванов вижда гр. Ἁρμονία, разположен през Ранното средновековие в Македония II, т. е. около р. Брегалница и р. Струмица, чието название съответства на Равен не толкова по смисъл, колкото по звучене, отговарящо на слав. фонетични закони. Местоположението му може би се подсказва от топонима Рамна до с. Тработивище, в басейна на Средна Брегалница, където имало развалини от стари сгради. Отъждествяването, което Иванов прави, се подкрепя от Г. *Баласчев* (1906). Бл. Алексова (1989) в контекста на откритите останки от катедрален храм от IX–началото на X в. в местността Овче поле край р. Брегалница посочва, че вероятно Равен се е намирал близо до това място. Тя датира С. л. в рамките на XII в. На заключенията на Иванов се позовава Ст. Гечев (1938), който прави нов анализ на истор. лица и събития, посочени в С. л., на възможните анахронизми и на формата на текста. Изводът му е, че произведението има легендарен характер и е възникнало по време на виз. владичество. Ив. *Дуйчев* (1940, 1981) отнася С. л. към последните десетилетия на XII в. и смята, че тя е „пропита с белезите на едно духовно, патриотично и религиозно възраждане“, а завършекът ѝ (за предаването на „правата вяра“ на Бога от българите) тълкува като паралел с Написание за правата вяра на Константин-Кирил Философ (1981, с. 44).

Несъмнен архаизъм, на който досега не е обръщано внимание, е словѣнии (най-вероятно област, населена със славяни) в заглавието на С. л. по Соф. – Слово Кюрила философа како оувѣрн словѣнии рекше блъгаре. На Иванов той е бил неизвестен. Очевидно авторът е разполагал с някакви старинни извори за слав. нападения срещу Солун през VII в., за епис-

коп Йоан, за областта Славиния на запад от Струма. Не е изключено в неговите извори да се е разказвало за ранните опити на виз. мисионери да християнизират част от слав. население в Македония и дори да преведат някои от най-необходимите текстове (отделни молитви, християнски формули и др.). Иванов смята С. л. за част от апокрифния цикъл, възникнал в Северна Македония (Сказание на пророк Исая за бъдните години и за царете, и за Антихриста, Видение Даниилово и Тълкование Даниилово, Български апокрифен летопис). В него се описват събития около планината Витоша, Кюстендил, Овче поле, Брегалница. С. л. е резултат от преосмислянето на истор. сведения, почерпани от постари източници, в духа на митологическото мислене и библейската образност. Споменът за покръстителски мисии в Брегалнишкия край е свързан и с образа на Константин-Кирил Философ, а това е породило наслагване на легенди и редица анахронизми, усилени от патриотичните тенденции в условията на виз. владичество. Напр. имената на легендарните слав. князе, които воювали около Солун – Десимир Моравски и Радивой Преславски (Десимир — 'търсещ мир', и Радивой – 'войнолюбив'), са отгласи от Моравската мисия и от спомена за Преслав като столица на Първото бълг. царство. Безспорно е също така, че С. л. има пряка връзка с апокрифното Сказание за Сивила и с въпросо-ответното съчинение Разумник-Указ, с които се помества в едни и същи, сходни по състав сборници. Завършекът на С. л. (че българите ще предадат Богу православната вяра) е в съзвучие с идеята за първенство на бълг. народ в сферата на православието в двете произведения, с които в този пасаж С. л. има буквално текстуално съответствие. Докато З. Рибарова (1984), Б. Н. *Флоря* (1988), А. Милтенова (1990), В. *Тъпкова-Заимова* (1996) са склонни да приемат като датировка на С. л. втората половина на XI–докъм края на XII в., Б. Ангелов (1967) се връща към становището на Дринов, че антивизантийската идея в съчинението е плод на укрепналото народностно съзнание и оценката на българо-виз. отношения през XIII–XIV в. Това мнение той застъпва и в публикацията на Никол. и Кривопал. (1984). Въпреки това в историите на старобълг. литература С. л. традиционно се отнася към периода на виз. владичество (1953, 1962, 2001).

Г. М. Барац предлага прочит на С. л., твърде различен от общоприетото й тълкуване (1891). Според него неясните в текста могат да се осмислят, ако се приеме, че тя съдържа множество старозаветно-юдейски елементи. В търсенето на антитеза на виз. (новозаветния) елемент авторът на С. л., който е бил добре запознат с юдейската книжнина, засилва старозаветния. Споменаването на Кападокия, Дамаск и Александрия Барац обяснява като отпратка към талмудо-равинската книжнина. Той тълкува обръщението на митрополит Йоан към Кирил според преписа на Джинот – гевмнн (ѡ, старѵе гевмнн. бльгаре сѣть ѵлкоадцн.) като евр. geonim – титлата на вавилонските академици талмудисти; но гевмнн всъщност е последица от неправилно разчетената дума бе҃звмнн, засвидетелствана във всички останали преписи. Според Барац към старозаветната традиция принадлежи и пасажът, в който Бог изпраща Кирил не да покръсти българите въ имѧ отьца и сына, а да ги научи на вяра и да им даде „закон“. Под „закон“ в старобълг. и виз. традиция обикновено се разбира Стария завет и в частност Мойсеевото Петокнижие (Тора) – срв. с Йоан 1: 17. Съчетанието оувѣрнтн и҃ н ҃законь датн имь според Барац е хебраизъм. По-нататък Кирил сравнява себе си с пророк Йона (до когото дошла заповед от Бога да отиде да пророчества срещу Ниневия, столица на Асирийското царство, но Йона не взел

присърце думите му и затова отишъл в Иопия, за да побегне оттам в Тарсис): аꙁь wскрьбѣхъ велнко понеже не ꙁна̑ камо ѥ̑ ꙁемла бльгарска. н прнд̑ѣ вь кнпьрѣ н не ехь гла̑ w ꙁемлн бвгарскон н хотоущнв вьꙁвратн̑ се. ноу оубоꙗ̑ се да не бвдѧ ꙗко пророкь нwна. н пакн сьннд̑ѣ вь крнтѣ. н тоу мне рѣше. сьннднь вь солоунь гра̑. Пророк Йона е известен като „пророк на народите“, който единствен от старозаветните пророци се грижи за неюдейски народи; подобно на него Кирил е пратеник до езичници, и то с най-диви нрави (бльгарн соуть ѵлвкоꙗдьцн). Обстоятелството, че Кирил получава своя дар от Бога в неделя (вь неделоу с̑тоу), Барац тълкува като алюзия за светата евр. пасхална събота. Божественият дар е донесен от грачещ гарван (вин. пад. врана граѵеща, само в Джинот. голѧба глаголюцн, в Тикв. врана е поправено на голѧба). И двете птици (по всичко изглежда, че в протографа е стояло вранъ) са известни от Битие, гл. 8 – след потопа Ной изпратил гарван, за да провери дали водата спада, а подир него изпратил гълъб, който донесъл маслинен лист. Възможно е и друго тълкувание – че гарванът е заемка от бълг. устна традиция, където е популярен като птица медиатор между небесния и земния свят.

От досега известните преписи на С. л. не се разбира какво е носил гарванът в човката си: ꙁборькь сьѵнцн скокнне соупоуль свеꙁаноу – това е най-неясното място в текста, предизвикало редица тълкувания. Билбасов го превежда с „columbam loquentem rostroque ... volumen colligatum ferentem“, а Воронов предполага, че сьѵнцн е от сжуьць 'съчка, клонка'; скокнне е от грц. κόκκινος 'пурпурен'. Преводът на Иванов е „връзчица съчици, свързани в края с червено“, на Ст. Гечев – „un faisseau de planchettes rouges, doublement lié“, на Лавров – „сувій гілочок красильного дерева, зьвьзній издовіж и впоперек“, на Дуйчев — „връзка (смокинови?) пръчици, превързани двойно“, на З. *Хауптова* – „svitky dvakrát převázané purpurovo stuhou“. Съмнително е, че сьѵнцн би могло да означава „съчици, вейки“, тъй като паметникът е безюсов и едно първоначално сжуьць (сжѵнца) би дало соуѵьць (соуѵнца). Според тълкуването на Барац ꙁборькь (съборъкь) съответства на юдейския thphilin (мн.ч.) – две кутийки, които съдържат началата на Мойсеевия закон (Изх. 13: 1–11; 11–17; Второзаконие 6: 4–9, 11: 13–21). Едната от тях (thphilin šel roš) по време на утринната молитва се слага като превръзка на главата, а другата (thphilin šel jad) се превързва над лакътя на лявата ръка. Барац предлага словоразделянето сьѵнцнсь кокнне вместо сьѵнцн ськокнне (въпреки че остават граматически неясноти); в сьѵнцнсь Барац вижда евр. tzitzith (мн.ч.) или čicit според изговора на кримските караити – названието на ресните, които юдеите носят по полите на дрехите си.

В светлината на идеите на Барац е възможно и друго обяснение – че под ꙁборькь (Соф. свытькь) се разбира юдейското четириъгълно покривало talith gadol, което мъжете надявали по време на утринната молитва. В четирите края на наметалото има прорези, в които се вдяват и сгъват на две по четири ширита. По такъв начин броят им във всеки ъгъл е осем, а общо – 32. Вързани като пискюли, те са предмет на благоговейна почит заради символичното и мистичното значение, което им се приписва (Г а р к а в и А. Я. Об языке евреев живших в древнее время на Руси и о славянских словах, встречаемых у еврейских писателей. СПб., 1866, с. 57–60). В юдейското молитвено облекло те са лазурносини на цвят, но в Талмуда се споменава и пурпурният цвят като негов заместител; тези 32 на брой сьѵнцнсь кокнне (рес-

ни, вързани в пискюли) гарванът хвърлил в скута на Кирил. Макар че в повечето преписи е посочено числото 32 (лв), по изключение (напр. в Джинот.) се среща числото 35 (лѕ); 35 на брой биха могли да са библейските (старозаветните) книги, които Кирил написал за брегалнишките българи. Барац твърди, че именно това число (всъщност изолирано четене само в един препис) е най-силното доказателство за евр. духовна писменост като главен извор на С. л., понеже разделянето на Стария завет на 35 книги се приема само от евр. богослови (напр. в Мидраш). Краят на С. л. също би могъл да се тълкува в старозаветен смисъл: те бо рече гь православноу вѣрѣ и хс̄то бв̄ прѣдадоуть (в Кривопал. се чете хс̄то, а в Джинот. – хс̄тнто, което не е равнозначно на хрнстнанство в другите три преписа); хс̄тнто може да значи помазание – посвещение за божествена служба, надаряване на верните с благодат. Тези тълкувания не се подкрепят от други източници. Твърде крайна хипотеза за С. л. предлага Г. М. Прохоров (1992), който търси в текста ѝ подкрепа на твърдението си, че глаголицата е била изобретена от монофизитски мисионери.

Друго оригинално тълкуване на пасажа за „съчиците“ в С. л. предлага В. М. Лурие (1996), който изказва предположение за сирийски първообраз на творбата. Неговият превод гласи: „събрани в снопче заточени за писане тръстикови пера, завързани с кожени ремъчета“. Тръстиковите пера, проникнали в тялото на Кирил, са символ както на божия дар, така и на слав. азбука, която е създадена от него. Според Лурие С. л. е предадена на старобълг. език от автор, който не е знаел сирийски език, затова е оприличил звуковите съчетания на познати слав. думи. Той допуска, че съчинението по форма има връзка с други сходни апокалиптични текстове, възникнали в Мала Азия, и приема истор. сведения за митрополит Йоан и за нападенията срещу Солун от слав. племена за автентични. Изводът му е, че първообразът на С. л. е възникнал между 690 – началото на VIII в. като разказ за дейността на сирийски мисионер, действал в Б-я преди покръстването (864). Според него едва по-късно текстът бива преведен от слав. книжовник. В Кривопал. четенето сворокь с'чнце со кукн н жголѣ свр'зана е интерпретация, внесена допълнително от бълг. книжовник, за да имитира начертанията на глаголицата („куки“ и „ъгли“); същото се отнася до Никол. зворакь сь чнслн бльгарскымн (набляга се на бълг. произход на азбуката). Двата пасажа представляват опит да се замени неясното първоначално четене.

С. л. е едно от най-трудните за критическо издаване и за научно коментиране произведения на старобълг. литература. Тя не се числи към официалния кръг творби, предназначени за църковна прослава на Кирил и Методий като създатели на слав. писменост. Не е изключено да се намерят още преписи от съчинението, които да подкрепят или отхвърлят изказаните предположения за атрибуцията, хронологията и смисъла на текста. С. л. има несъмнена историко-литературна стойност, но не и стойност на автентичен извор за живота и делото на Константин-Кирил. Тя навярно е по-ранна от Успение Кирилово, в което е заето известието, че Кирил е живял сред брегалнишките българи. Вероятно са съществували устни предания и легенди за просветна дейност на Кирил в областта на р. Брегалница, които са в основата и на двете произведения. Важно свидетелство за използването на С. л. в по-късни богослужебни текстове е една Служба за Кирил, открита от Кл. *Иванова* (1992), позната по единствен бълг. препис от XVII в. в празничен миней, съхраняван в Баварската библиотека в Мюнхен (Cod. Slav. 32), в която има безспорни следи от произведението.

Изд.: Хаджиконстантинов Джинот Й. Слово Кирила, Славенца солуњскаго, философа бугарскаго. – Гласник Друштва српске словесности, 8, 1856, с. 146–147 (същото в: Български книжици, 2, 1859, с. 15–16); Начов Н. Една нашенска ръкопис. – Книжици за прочит, 1, 1889, 1, с. 42–47; Начов Н. Тиквешки сборник. – СбНУ, 10, 1894, с. 163; Ангелов Г. Кюстендил. Кюстендил, 1900, с. 5–7; Иванов Й. Северна Македония. С., 1906, с. 62–73; Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 1. Варшава, 1927, с. 311–312; Лавров П. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930 (Труды славянской комиссии, 1), с. 158–159 (reprint: The Hague, 1966); Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 281–283 (фототипно изд. 1970); Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 110–114; Gečev S. La légende dite de Thessalonique. – Studia historico-philologica Serdicensia, 1, 1938, p. 135–164; Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина. 1. Книжовни и исторически паметници от Първото българско царство. С., 1943, с. XVI, 142–143, 223–225, 232–234; Генов М. Старобългарска литература. С., 1947, с. 86–88; Динеков П. Старобългарски страници. Антология. С., 1966, с. 177–178, 485; Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 44–66; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. 2 изд. С., 1967, с. 295–296 (3 изд. 1974; 4 изд. 1978); Петров П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България. 1. С., 1978, с. 438–439; Homilie Kyrills des Philosophen wie er die Bulgaren zum Glauben Brachte (11. Jahrhundert). – In: Petkanova D. Quellen reinen Wassers. Berlin (West), 1979, p. 116–117; Богданов Ив. Безсмъртни слова. С., 1980, с. 130–132; Zlatý věk bulharského písemnictví. Výbor textů od X. do počátku XV. století. Výb. a přel. V. Bechyňová, Z. Hauptová. Praha, 1982, p. 215; Ангелов Б. Ст. За два преписа на Солунската легенда. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 9–20.

Лит.: Куник А. А. Донесение о материалах для истории болгарской церкви, сочиненное Цахариэ фон Лингенталь. – ЗИАН, 5, 1864, с. 254–262; Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по документальным источникам. 2. Кирилл и Мефодий по западным легендам. Критика легенд. Легендарный образ Кирилла и Мефодия. Codex legendarium. СПб., 1871, с. 1–6, 217–219, 313–314; Rački F. Najnovija izdanja izvora za život sv. Cirila i Metoda. – RJAZU, 15, 1871, p. 166–178; Воронов А. Д. Кирилл и Мефодий. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 223–237, 244; Порфирий Успенский. Отрывок из путешествия в Афонские монастыри и скиты в 1846 г. О св. Кирилле, апостоле славян моравских. – ТКДА, 18, 1877, 10, с. 79–110 (същото в: Порфирий Успенский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты. 2., 1. Киев, 1877, с. 98–128); Порфирий Успенский. История Афона. 2. Киев, 1877, отд. 1, с. 103–104; Качановский В. Славянский список описания чудес св. великомученика Димитрия Солунскаго. – ХЧ, 1883, 1, с. 249–251; Дринов М. Новый церковнославянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях. – ЖМНП, 238, 1885, с. 174–205 (същото в: Дринов М. Съчинения. 2. С., 1911, с. 344–345); Сырку П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. 1., 1. СПб., 1890, с. 520–525; Барац Г. Кирилло-Мефодиевские вопросы. – ТКДА, 32, 1891, 2, с. 283–333, 606–680; Иванов Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906, с. 62–72; Балас-чев Г. Северна Македония. Исторически издирвания от Й. Иванов. С., 1906 (рец.). – Македоно-Одрински преглед, 1906, с. 4–6; Барац Г. М. Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности. 1., 2. Париж, 1927, с. 342–375; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 171–173; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. С., 1952, с. 46–48; Динеков П. Стара българска литература. 1. С., 1953, с. 224–226; Јурковић Љ. Прва дипломатска мисија Константина Филозофа – Ћирила просветитеља словена. – Зборник Матице Српске за друштвене науке, 13–14, 1956, с. 29–37; История на българската литература. 1. Старобългарска литература. С., 1962, с. 250–251; Кожухаров Ст. Неизвестен препис на Солунската легенда. – БЕ, 16, 1966, 4, с. 491–494; Панов Б. Брегалничката мисија на Константин Филозоф – Кирил. – Историја, 8, 1972, 1, с. 41–49; Ангелов Б. Ст. Неиздаден препис на Солунската легенда. – В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 52–53; Дуйчев Ив. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – В: Дуйчев Ив. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с. 44–45; Рибарова З. Солунската легенда. – Спектар, 2, 1984, 4, с. 5–14; Мечев К. Сознательная автобиографическая мифологизация: о хронологии, авторстве и жанре Солунской легенды. – В: Проблемы изучения культурного наследия. М., 1985, с. 30–36; Флоря Б. Н. Кирилло-Мефодиевская традиция в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 159–168; Попатанасов Г. Белополскиот препис на „Солунската легенда". – В: Кирило-Методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија. Прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски.

Скопје, 1–3 октомври 1985. Скопје, 1988, с. 113–117; Алексова Б. Епископијата на Брегалница. Прв Словенски црковен и културно-просветен центар во Македонија. Прилеп, 1989, с. 88–104, 158–160, 165–173; Милтенова А. „Солунската легенда“ и нейните типологични паралели. – ГСУ. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 1, 1990, с. 213–227; Прохоров Г. М. Глаголица среди миссионерских азбук. – ТОДРЛ, 45, 1992, с. 178–179, 194–196; Иванова Кл. Неизвестна служба за св. Кирил в състава на Празничен миней от XVII в. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 16–32; 3, p. 37–40; Лурье В. М. Около Солунской легенды. Из истории миссионерства в период монофелитской унии. – В: Славяне и их соседи. 6. М., 1996, с. 23–52; Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, с. 59–60, 311–323; Стефова Л. Речник на Солунската легенда по пет преписа. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 2, p. 53–77.

Иван Добрев

СÒЛУНСКИ ГÒВОР – типичен югоизточнобълг. (рупски) диалект не само в исторически план (IX–XI в., XII–XIV в.), но и по отношение на новобълг. език (XV–XX в.). С термина С. г. се назовава едно от основните понятия на старобълг. и новобълг. диалектология, историята на бълг. език и на славистиката изобщо. Употребява се в тесен и широк смисъл. Под С. г. в тесния смисъл на думата се разбира диалектът на бълг. славяни в *Солун* и околните му села (по В. *Облак*). В широк смисъл С. г. съвпада с диалектната област, очертана от Солун на запад до Цариград на изток, и от Смолян на север до Бяло море на юг (по В. *Ягич*). Други изследователи (напр. Ст. *Младенов*) отнасят към посочения ареал още и някои крайни югозападни говори с югоизточни черти в Средна и Южна Албания и Западна Македония, т. е. със С. г. те свързват всички най-южни архаични диалекти от бълг. езикова територия. Преобладаващо е схващането, че С. г. в широкия смисъл на термина обхваща югоизточнобълг. говорна област, включваща диалектите от ятовия изоглосен пояс в Солунско и най-близките им в териториално отношение южни говори в Родопите и Тракия. Рупският ареал се сочи като основа на Кирило-Методиевия език от почти всички историци на езика, съпоставящи материала от *старобългарските паметници* с диалектното новобълг. състояние (Ягич, Б. *Цонев*, Младенов, Ст. Н. Шишков, Хр. *Кодов*, Й. *Заимов*, Ив. *Гълъбов* и др.).

Лингвистичните факти напълно подкрепят твърдението в ЖМ: ѩ бо ѥста селоумѣнинна, да селоумѣне вьсн чисто словѣньскъı бесѣдоуиѫтъ, а също така и в *Краткото житие на Климент Охридски*, че Свещеното писание е било преведено „на тукашния български диалект от Кирил“ (...πρὸς τὴν ἐνθάδε Βουλγάροις διάλεκτον ὑπὸ Κυρίλλου).

Облак, който опровергава из основи *панонската хипотеза*, в писмо до Ягич отбелязва: „Само още няколко отломки от склонението и едно добро въображение и в диалекта на Сухò би бил открит езикът на Кирил и Методий“ (1896, с. 135). Според Младенов „най-много старинности от Кирило-Методиевия език съдържат и най-близко до старобългарския стоят днешните южнобълг. говори в Македония и Родопско-Тракийската област“ (1936, с. 11–12). В най-ново време Гълъбов многократно се връща към темата за участието на говора на Родопската област в изграждането на старобълг. език, но особено показателно е заглавието на неговата статия „Кирил и Методий са говорили на родопско наречие“ (1966, с. 22). Въз основа на данни от истор. география П. *Коледаров* очертава източната граница на *Епархията на Климент Охридски* в Западните Родопи (1969).

Докато въпросът за първоначалната езикова основа на каноничните паметници почти не е дискусионен и от всички сериозни изследователи се приема, че тя е солунска (в тесен или в широк смисъл на думата), проблемът за някои късни промени в паметниците, имащи „друга“

диалектна подкладка, продължава да се разглежда противоречиво. В крайна сметка опитите се свеждат до локализация в полза на т. нар. източен или западен диалектен тип. Така в паметници, като Мар. ев., Клоц. сб., Син. пс., Асем. ев. и др., с несъмнени солунски особености редица специалисти съзират и някои западни белези.

Без да се определя категорично кое е „източно" и кое е „западно" в старобълг. паметници, важен е фактът, че редица „отклонения" от С. г. в ръкописите всъщност са особености на самия С. г. (разглеждан в широкия смисъл на термина).

1. Основният факт, на който не е обръщано дължимото внимание и който най-често е получавал само графично (нефонетично) обяснение, е съществуването на две кирилски букви (ѧ и ѣ) вместо една (🕮) в глаголическите паметници. Данните от сравнителната слав. диалектология недвусмислено сочат само единединствен ареал в целия слав. езиков свят, където е налице фонетично покритие на тази звукова особеност – Рупско-Родопската област. Като типичен югоизточен говор, солунският диалект споделя съдбата на другите рупско-родопски говори, които и досега са съхранили архаичното неразличаване на ѧ от ѣ (*ê*) в силна позиция: пул'ѐна, жѐба, чѐша, шѐрка (ѧ); хлѣп, гулѣм (ѣ). По този основен и най-важен фонетичен белег всички глаголически паметници, смятани за „западни", цялостно се оказват в корпуса от ръкописи, свързани с очертания югоизточнобълг. ареал (Зогр. ев., Клоц. сб., Мар. ев., Син. пс., Асем. ев. и др.). Обявяването на С. г. за западен е основен недостатък в класификациите, които А. *Ваян* прави на старобълг. паметници – на източни и западни; от него произтичат голяма част от неправилните му изводи.

2. Вокализацията на еровите гласни ъ>*о* и ь>*е* (отбелязвана нередовно) се е смятала за черта само на „западните" паметници (Асем. ев., Мар. ев., Син. пс. и по-рядко на Зогр. ев.). Тя обаче характеризира също и източния дял на С. г. – архаичната област на Драмско и Сярско, свързваща Солун с Родопите. В Драмско и Сярско и днес е налице съчетание на „източния" рефлекс *'а* (от ѣ) със „западните" *о* (от ъ) и *е* (от ь), т. е. съвременната ситуация остава непроменена в сравнение с положението, което се открива в т. нар. западни паметници. Така, от една страна, в посочените югоизточни говори са налице форми от типа на: сон, дош, мòлча, бòчва, вòнка, тòкмо, дòска, такòф, какòф, сос, сòхна, сòсека, вòзнак, тòпна, пѐток, рѐкол, соблѐче, сосѝпа; тѐнко, тѐмно, темнѝца и др., а от друга, облици като б'ал, д'àдо, гол'àм, нив'àста, б'àли, ус'àштам, мр'àжа, дв'а или бѐх, бѐха, сѐмка, дрѐм'а и др. В определени селища на югоизточнобълг. струмски и белишки говор (дн. в Гърция) се открива и преглас ѧ>*е*, близък до родопския – èр'а, èр'абица, полѐна, èсли, чѐша, жѐпка, жѐпки и др. Точно такова е разпределението на застъпниците на ъ, ь и ѣ, ѧ и в ръкописите с някои „западни" белези.

3. В югоизточния ареал Солун – Константинопол и най-вече в тракийските говори преобладава застъпник *е* (от ь) в думи от типа ден, лен, тѐмно, тѐнко, лѐсен, бòлен, глàден. На тази по-последователна вокализация на ь в глаголическите паметници обикновено се приписва „западен" произход.

Следователно по тези черти старобълг. паметници не могат да бъдат разделени на източни и западни, защото т. нар. западни паметници притежават особеностите на източния С. г. (в широкия смисъл на термина).

4. Ограничените по брой колебания между ѫ и оу в паметниците (от типа сѫмьнѣтн – соумьнѣтн) често се приемат само за западна черта, особено типична за северозападнобълг. ареал (София –

Ниш) с ѹ застъпник на мястото на ѫ. Клоц. сб. и Мар. ев. обикновено са сочени за представителни в това отношение. Солунският ареал обаче, макар че днес е по-малко типичен за тази изява, показва, че на част от неговото землище, където са съхранени реликти от носово произношение, покрай него също се проявяват и други застъпници, някои от които са и *у*-звукове: *у*ⁿ, *у*. Ст. Кабасанов (1963, с. 30–31, 54–55) привежда за говора на с. Тихомир, Кърджалийско, освен *ô* следните рефлекси за ѫ: *ō* (тѐ̄), *ън* (испрàтихън), *у*ⁿ (бѐ̄уⁿ), *у* (женȕту). Поголям интерес предизвикват последните два континуанта в примери от рода на: Тò бѐ̄уⁿ искапàлы. Дай му вòду стадѐнку да са напѝе; Фàти лисѝцу. Изгрàдих кồшту. Кȕпи с аннȕ рȕзу. За тарбѝчку му трѐва. Чòрбу му варѝ. Курбàн йà кòзу, йà òфцу.

Изключително важни са случаите, при които в едно и също глаголно окончание се откриват два звука с различни орални основи (*о* и *у*): *о* (тѐ̄ 'щяха') и *у* (бѐ̄уⁿ), срв. старобълг. дублети от същия тип: мѫка (с *о*-основа) и моукѫ (с *у*-основа).

Съсредоточаването на вниманието върху т. нар. основни „западни“ особености и откриването им и в югоизточнобълг. С. г. (в широкия смисъл на думата) се извършва: 1) за да се види, че по отношение на старобълг. период обявяването на определени белези само за „западни“ или само за „източни“ е невъзможно да се направи, и 2) за да се разбере, че по-късното допускане на диалектните отклонения не е имало случаен характер, а е било мотивирано от факта, че отклоненията са били присъщи и за С. г., който по понятни причини е бил с най-висок авторитет сред останалите бълг. говори по това време.

С. г. (в тесния смисъл) притежава всички особености, които са типични за цялата бълг. езикова територия по това време и характеризират бълг. език като цяло: 1. Изговор на ѣ като широка гласна, характерен преди всичко за бълг. език (и отчасти за полски). 2. Бифонемни застъпници на праслав. tj, dj като шт, жд, типични само за бълг. език. 3. Наличие на звук ѕ, характерен по онова време единствено за бълг. език. 4. Разширяване на ролята на дателния притежателен и поява на кратки дателни форми при личните местоимения (ми, ти, му, й, ни, ви, им) с приименна употреба за изразяване на притежателни отношения (както и в хърватски) и при възвратно притежателно местоимение (си), което освен самостоятелна може да има и емфатична употреба край дългите форми на възвратно-притежателното местоимение свой, типично само за бълг. език. 5. Поява на облици от типа на работъ, родотъ, образъсь, новъı-тъ, подготвящи по-късно формирането на характерната само за бълг. език категория определеност при имената. 6. Наличие на наченки от описателни конструкции с глаголите имѣти, хотѣти, начати и инфинитивната форма на глагола за изразяване на бъдещи действия, нетипично (с изключение на сръбски и хърватски) за други слав. езици. 7. Поява на *да*-изречения вместо инфинитивни форми, нехарактерни (с изключение на сръбски и хърватски, където и досега са вариативни) за други слав. езици. 8. Поява на наченки на типичното за бълг. език бъдеще време в миналото от типа на поглаголати хотѣаше. 9. Наличие на лексикални и словообразователни единици от езика на Аспаруховите българи от типа на вилиръ, комунь, сынъ. 10. Наличие на народни гръцки (от типа скандъдалисати) и балкано-лат. елементи (от типа на клевретъ) в старобълг. лексикална система, и др.

Редица черти, като поява на членна форма, на *да*-изречения, нови облици за бъдеще време, изместване на приименния род. пад. от дателен притежателен и др., се определят като балканизми. Според А. *Минчева* (1987, с. 23) „т. нар. балканизми, които се откриват в достиг-

за 1 л. ед. ч. сег. време са налице вариативни окончания *-м* (бàйам, квàс'ам, хòд'ам) и *-а* (хòд'а, кълн'а, крòйа) – в С. г. При същите глаголи основно е окончанието *-ę* (прегласено от *а* или *ъ*) – бѝйę, квàс'ę, òд'ę, и по-рядко *-м* (само при глаголи на *-ѣж* – гòв'ам, см'ам са, с'ам) – в шуменско-преславския говор.

Съвпаденията между двата говора са толкова големи, че понякога те се откриват дори в някои частни случаи. При еднакво застъпване на *ъ>ъ* в корени се забелязва и еднакво рефлектиране на *ъ>о* (*у*) в суфиксите: срв. п'èнтук, пòглиндук 'следа', т'èнук в С. г. и п'èтук, вътук, дубѝтук, т'èнук в шуменско-преславския говор. Идентичната рефлексация на *ъ>о* в двата говора в членната морфема (нос – нусò, гроп – грубò, пè/н/-тук – пè/н/туку) изненадва Л. *Милетич*, който пише: „Тук не бива да се забравя и фактът, че близо до Солун съществува един говор, а именно описаният от Облак говор на Сухò, който в това отношение много прилича на нашия диалект", т. е. на шуменския говор (1989, с. 55).

Сходната типологична характеристика на североизточния шуменско-преславски (мизийски) диалект и на солунския (рупски) говор днес е свидетелство за още по-голяма близост между тях и в миналото (преди 11 века), а също така и за репрезентативността на С. г. за старобълг. език.

Въпросът за бълг. етническа принадлежност на Кирило-Методиевия език и за неговата народна основа е окончателно решен в славистиката още в края на XIX в. Близо две столетия много голям брой специалисти убедено споделят това схващане: Р. И. Аванесов, В. А. Адрианова, Р. *Айцетмюлер*, В. Д. Андреев, Б. Д. Х. фон *Арним*, П. Арумаа, И. К. Белодед, П. А. Безсонов, П. С. *Билярски*, Х. *Бирнбаум*, О. М. *Бодянски*, В. В. Бородич, С. И. Брук, А. Буе, Л. А. Булаховски, С. Булич, И. К. *Бунина*, Ф. И. *Буслаев*, Г. Вайганд, М. *Вайнгард*, Н. *ван Вейк*, Б. Василевски, Ю. И. *Венелин*, Ст. Веркович, Р. *Вечерка*, В. В. *Виноградов*, Г. О. *Винокур*, В. *Вондрак*, А. Х. *Востоков*, Ст. Враз, Л. В. *Гайтлер*, Ж. Ив. Гийо, Б. Е. Голубински, В. И. *Григорович*, Н. К. *Гудзий*, К. Гутшмид, Н. С. *Державин*, Й. *Добровски*, А. Л. *Дювернуа*, Н. М. Елкина, Г. А. *Илински*, К. *Иречек*, А. В. *Исаченко*, В. М. *Истрин*, В. Йернстред, Е. Ф. *Карски*, М. Т. Каченовски, В. Кипарски, Г. И. Климовска, Л. Копецки, В. Ф. Кривчик, О. *Кронщайнер*, С. М. *Кулбакин*, В. И. *Ламански*, А. Лампрехт, Л. Ламуш, Б. А. Ларин, Л. *Леже*, А. *Лескин*, Г. Г. *Литаврин*, Д. С. *Лихачов*, К. И. Логачов, Я. *Лос*, Б. М. *Ляпунов*, А. В. Майборода, М. Максимович, Манкен, Ф. В. *Мареш*, Ж. Марузо, Л. В. Матвеева, А. *Мейе*, Н. А. Мещерски, Н. С. Можайко, В. А. *Мошин*, Р. *Нахтигал*, Л. Нидерле, С. Д. Никифоров, Б. Ю. Норман, С. П. Обнорски, К. Огнянович, И. Петер, С. В. Петров, В. А. *Погорелов*, Н. Н. Полевой, Ив. Попович, М. Г. *Попруженко*, А. Н. Робинсон, Б. Розенкрац, А. М. *Селишчев*, Вл. Сис, Фр. *Славски*, Ст. *Слонски*, В. И. Собинникова, А. И. *Соболевски*, М. А. Соколова, М. Н. *Сперански*, И. И. *Срезневски*, М. Ф. Станивски, И. *Тот*, И. С. Улуханов, Д. Н. Ушаков, М. *Фасмер*, Ф. П. Филин, Ф. Ф. *Фортунатов*, Д. *Фрайданк*, Ф. Франьо, Б. *Хавранек*, К. И. Ходова, Р. М. *Цейтлин*, М. Чейка, П. Я. Черних, Е. В. *Чешко*, А. И. Чижик, Я. Шатковски, П. Й. *Шафарик*, А. А. *Шахматов*, Д. Н. Шмельов, В. Н. *Шчепкин* и др. (По-подробно за мненията им вж. Ив. Кочев, 1988, 1989).

Малка група (предимно руски учени) лансират идеята за съществуването през IX–XI в. на някакъв дифузен „общ" език на „старите славяни" (старославянски), или „общ език на южните славяни" (южнославянски), или „общ език на южните и източните славяни" (славяно-руски) и т. н., като при това въпросите за диалектната основа на Кирило-Методиевия език и за етническата му същност се по-

ставят на заден план или практически се пренебрегват напълно (Н. И. Толстой, Л. П. *Жуковская*, В. П. Вомперски, А. И. Горшков). Опитът за ревизия на безспорните истини обаче не се приема сред медиевистите, които извършват изследванията си върху фактически материал. Неслучайно Лихачов подчертава: „... България спомага за общуването между славянските страни. Това би било невъзможно без общия за всички литературноцърковен език, в основата си български. Колкото и да възразяваме, привеждайки отделни факти на неразбиране от страна на преписвачите на езика на другите славянски страни, не можем да отречем простия факт, че езикът на „високата", църковната литература, старобългарски в своята основа, е бил разбиран във всички страни на православното славянство" („Големият свят на руската литература". С., 1976, с. 531).

Лит.: Теодоров [- Балан] Ал. Един принос към височкия говор. – ПСп, 15, 1885, с. 401–410; Oblak V. Macedonische Studien. Die slawischen Dialekte des südlichen und nordwestlichen Macedoniens. Wien, 1896 (SAWW, 134, 8), 156 p.; Стоилов А. п. Остатъци от назализма в солунските села Зарово и Висока. – ПСп, 61, 1900–1901, с. 703–712; Стоилов А. П. Изговор на „ѣ" в заровско-висошкия говор (Лъгадинско). – СпБАН, 8, 1914, Клон историко-филологичен и философско-обществен, 5, с. 159–164; Ivanov J. Un parler bulgare archaïque. – RES, 2, 1922, p. 86–103; Романски Ст. Две приказки от Солунско из неиздадената сбирка на Ст. Веркович. – МкП, 4, 1928, 1, с. 139–148; Małecki M. Drobjazgi z Macedonji. – Lud Słowiański, 3., 1. Dialektologia, 1933, p. 106–119; Małecki M. O zróżnicowaniu Bogdańska w południowo-wschodniej Macedonji. – Lud Słowiański, 3., 1. Dialektologia, 1933, p. 90–106; Małecki M. Dwie gwary macedońskie (Suche i Wysoka w Sołuńskiem). 1. Texty. Kraków, 1934, 90 p.; 2. Słownik. Kraków, 1936, 135 p.; Младенов Ст. Българската реч в Солун и Солунско. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 44–63; Младенов Ст. Език на тракийските и малоазийските българи. – В: Тракийски сборник. 6. С., 1936, с. 5–16; Милетич Л. Една особено забележителна форма в македонските говори около Солун. – МкП, 10, 1936, 1–2, с. 1–7; Милетич Л. Към речника на говора в селата Сухо и Висока (Солунско). – МкП, 10, 1936, 3–4, с. 133–140; Голомб З. Два македонски говора (на Сухо и Висока во Солунско). – MJ, 11–12, 1960–1961, 1–2, с. 113–182; 13–14, 1962–1963, 1–2, с. 173–276; Кабасанов Ст. Един старинен български говор (Тихомировият говор). С., 1963, с. 30–31, 54–55; Гълъбов Ив. Кирил и Методий са говорили на родопско наречие. – Родопи, 1, 1966, 5, с. 22; Коледаров П. Климент Охридски „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. – ККФ 1, с. 141–167; Добрев Ив. Старинна черта в един южен български говор. – В: В памет на проф. Стойко Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 163–166; Шклифов Бл. Руски слависти за югозападните български говори. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 479–482; Попстоилов А. Село Зарово. Историко-фолклорно и езиковедско изследване. С., 1979, 152 с.; Кочев Ив. Старобългарските диалектни явления и понятието солунски говор. – БЕ, 37, 1987, 3, с. 167–178; Минчева А. Диалектът на Кирил и Методий и балканизмите в старобългарския език. – БЕ, 37, 1987, 1–2, с. 23–30; Кочев Ив. Световни медиевисти за старобългарския език. – БЕ, 38, 1988, 1, с. 3–18; Кочев Ив. Още веднъж по въпроса за българската етническа принадлежност на Кирило-Методиевия език в световната медиевистика. – БЕ, 39, 1989, 1, с. 3–14; Милетич Л. Източнобългарските говори. С., 1989, с. 55; Кочев Ив. Съчетанията *шт*, *жд* в солунския диалект. – В: Лингвистични студии за Македония. С., 1996, с. 192–196; Вачева-Котева М., Сл. Еремидчиева. Говорът на село Зарово, Солунско. С., 2000, 463 с.

Иван Кочев

СПÀСОВА, Мария Антонова (17.11. 1947) – балг. езиковедка палеославистка. Родена в с. Драгомирово, Великотърновска област. Завършва средно образование в Свищов (1966) и балг. филология във Великотърновския унив. (1972), където е редовна асистентка (1973), старши асистентка (1979), главна асистентка (1988) и доц. (1998) по старобълг. език. Лектор по балг. език (1976–1977) и гост-лектор (1989) към Катедрата по слав. филологии в Лвовския унив., Украйна. Специализира в Инст. по славянознание и балканистика към РАН в Москва при Р. М. *Цейтлин* (1983). Защитава дисертация на тема „Славянският превод на 16-те слова на Григорий Богослов. Текстологични и лексикални проблеми" (1994). Чете лекции и води упраж-

нения по старобълг. език, история на бълг. език, морфология на съвременния бълг. език, църковнослав. език, старобълг. език с елементи на изворознание и културознание. Лектор по бълг. език в Московския унив. (от 2000).

Научните интереси на С. са в областта на текстологията, истор. лексикология и граматика, теорията и практиката на старите преводи, изворознанието, палеографията, кодикологията, културните връзки между слав. и балк. народи и езици. Тя проучва обстойно текстовата история на слав. преводи на словата на *Григорий Богослов* и мотивира убедително извода, че превеждането им (общо те са 21) е започнало вероятно в края на IX в. и е продължило през X в. За пълния превод на 13 от словата е използван много ранен грц. кодекс. Старобълг. глаголически превод на част от словата при транслитерацията на кирилица е бил подложен на допълнително редактиране най-вероятно в обкръжението на цар *Симеон* (893–927). Някои текстове, които допълват антологията до 16 слова (според формираната по-рано виз. колекция), са преведени на кирилица. Старобълг. преводачи на словата на Григорий Богослов са двама и са свързани с плисковско-преславската книжовна традиция. Единият вероятно е пряк ученик на Константин-Кирил и Методий. В Русия са пренесени глаголически и кирилски преписи на преводите. През XIV в. е била съставена наново антология от същите 16 слова: 8 от тях имат предевтимиев превод, 8 са преведени вероятно след 1360. Съществени са терминологичните уточнения на С.: тя разграничава понятията нов превод, редактиран превод, коригиран превод, редакция на превод, ревизия на превод.

Във връзка с първоначалния текст и авторството на *Похвално слово за Кирил и Методий* С. се стреми да изведе методика за атрибутиране на даден превод чрез съпоставка между грц. лексеми

Мария Спасова

и техните слав. еквиваленти, чрез техниката на превеждане и индивидуалния подход на преводача, свързан със сложните думи, библейските цитати, типа на повтарящите се грешки и др. С. разчита и публикува за пръв път целия текст на кратък Лѣтописець, който се намира на последния лист на ръкопис Син. 117 (954) от ГИМ. Анализирайки съдържанието и езика на преписа, тя доказва, че е направен от много ранен протограф; първоначалният превод е осъществен на глаголица, възникват и повече от една негови кирилски транслитерации, което обяснява големия брой грешки в различните преписи. С. публикува и един от преписите на съчинението „За буквите“ от *Черноризец Храбър* (т. нар. препис на Петрушевич), по повод на който изказва предположение за съществуването на по-голям средновековен трактат, посветен на старобълг. писменост. Според нея той също е дело на Черноризец Храбър. В отделна статия тя тълкува значението на думите храбъръ, чрьта и прѣложенїе кънигъ, опирайки се на грц. им съответствия, и отхвърля тезата, че е непри-

емливо да се проучват на лексикално равнище старобълг. преводи по запазени късни преписи. С. предлага нов прочит на стихотворната Похвала за цар Симеон. Той е резултат от „търсенето на смислова адекватност на всяка дума от текста, съобразена със семантиката ѝ в преводната книжнина от X в.“. Допълнителна задача на изследването е оценката на творбата като истор. извор за бълг. действителност от края на IX и първата четвърт на X в. Заслужават внимание и наблюденията на С., изложени в статията „Scriptio continua и ролята на един предлог“, която съдържа текстологически анализ на преписите на *Успение Кирилово* във връзка с означението на възрастта, на която е починал Константин-Кирил, както и текста на житието по т. нар. Първи лвовски препис от XVI в.

Чрез своя опис „Български преписи в лвовските ръкописни фондове“ С. въвежда в научно обръщение 29 археографски единици, някои от които съдържат слабо известни и неизвестни средновековни творби, жития и памети за Кирил и Методий, съчинения на Климент Охридски, Презвитер Козма, Черноризец Храбър, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак, Киприан.

Монографията „Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак“ съдържа изследване и речник. На основата на обстоен сравнителен анализ и в широк културноистор. контекст С. доказва, че през XIV в. се разширява композицията като словообразувателен способ, заложен в същностната характеристика на бълг. език. Тя оценява като пресилено съществуващото схващане, че употребата на сложни думи в съчиненията на Цамблак е езиково излишество, което прави езика му претрупан, тежък и неразбираем.

С ъ ч . : Свищовски сборник от XVI в. – В: Студентски изследвания. 1. Велико Търново, 1972, с. 7–28; „Похвалне слово“ Григория Цамблака на соборі в Константці і традиції Тирновської літературної школи (Проблеми стилю і мови). – В: Проблеми слов'янознавства. 17. Львів, 1978, с. 79–89; А. Давидов. Речник-индекс на Презвитер Козма. С., 1976 (рец.) [Д а м' я н о в а М., А. Т и р т о в а]. – В: Проблеми слов'янознавства. 17. Львів, 1978, с. 136–138; Об одном интересном моменте в неисследованном списке сочинения Черноризца Храбра О писменѣхъ. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, p. 80–87; Традициите на българистиката в Лвовския университет. – В: Октомври и съвременността. Велико Търново, 1978, с. 469–473; Аналогични моменти в развоя на бъдеще време в български и английски език. [Д а м я н о в а М., Хр. Г р ъ н ч а р о в]. – БЕ, 31, 1981, с. 452–457; История на българския език. Текстове, анализи, речник. Велико Търново, 1982, 216 с. [Д а в и д о в А., М. Д а м я н о в а, П. К о в а ч е в а, И. Х а р а л а м п и е в]; Български преписи в Лвовските ръкописни фондове. – В: Историко-филологически изследвания. Велико Търново, 1983, с. 183–192; Христоматия по история на българския език. С., 1983, 317 с. [Д а в и д о в А., И. Х а р а л а м п и е в, М. Д а м я н о в а]; Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. – В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, с. 334–340; Scriptio continua и ролята на един предлог. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 2, p. 55–70; Към лексикалната характеристика на старобългарския и среднобългарския превод на Хомилията за Петдесетница от Григорий Богослов. – В: Съвременни проблеми на българската езикова история. Велико Търново, 1992, с. 77–95; Към въпроса за славянския превод на Λѣтописьць въ кратцѣ на патриарх Никифор. – Die slawischen Sprachen, 33, 1993, p. 81–91; Към въпроса за възникването на членната форма в българския език. – В: Лингвистични студии. Велико Търново, 1994, с. 89–99; Към въпроса за значението на храбръ, чрьта и прѣложение книгъ в препис от преславски превод на словата на Григорий Богослов. – Проглас, 3, 1994, 2, с. 13–23; Лексикални промени в книжовния български език през периода X–XIV в. (Въз основа на съпоставката между старобългарския и среднобългарския превод на Oratio I от Григорий Назиански). – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, с. 237–254; Старобългарският и среднобългарският превод на словата на Григорий Богослов. Археографски бележки. – В: Търновска книжовна школа. 5. Велико Търново, 1994, с. 305–319; Откъсите от Слова на св. Григорий Богослов от Симеоновия сборник (по препис от 1073 г.). Текстологични и лексикални проблеми. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Велико Търново, 1995, с. 43–78; Слово за Григорий Нисийски от Григорий Богослов (Текстологически и лексикални проблеми). – Проглас, 4, 1995, 2,

с. 3–19; Към въпроса за първоначалния текст и авторството на Похвално слово за Кирил и Методий. – Palaeobulgarica, 20, 1996, 3, p. 55–75; Химнографските части в слово на Успение Богородично от Григорий Цамблак. – В: Българистични проучвания. Велико Търново, 1996, с. 73–91; Влияние на говоримия български език от XIV в. върху лексиката на Цамблаковите проповеди. – В: Българистични проучвания. 2. Велико Търново, 1997, с. 161–180; Още веднъж за Цамблаковото въсѣ древньа оупразднивь от „Похвално слово за Евтимий". – Проглас, 6, 1997, 3–4, с. 36–50; Народно ли е Народното (Безименното) житие на св. Иван Рилски? – Palaeobulgarica, 22, 1998, 4, p. 50–74; Към въпроса за преводаческата практика на българските книжовници през XIV век (върху материал от превода на Слово на Томина неделя от Григорий Богослов). – В: Патриарх Евтимий Търновски и неговото време. Велико Търново, 1998, с. 105–114; Още веднъж за похвалата на цар Симеон. – В: Българистични проучвания. 3. Велико Търново, 1998, с. 29–50; Производни съществителни за означаване на лица в старобългарския и в среднобългарския превод на Oratio XXXVIII (Слово за Рождество Христово) от Григорий Богослов. – В: Търновска книжовна школа. 6. Велико Търново, 1999, с. 231–253; Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак. Велико Търново, 1999, 167 с.

Таня Попова

СПЕРÀНСКИ, Михаил Несторович (Сперанский, М. Н.) (19.IV./1.V.1863 – 12.IV.1938) – руски славист : литературен историк, етнограф, фолклорист. Роден в Москва. Средно образование получава в Тверската гимназия (1881). Завършва руски език и литература във Филологическия фак. на Московския унив. (1885). През 1889 полага изпит за присъждане на научната степен магистър. Като палеославист се развива под непосредственото ръководство и влияние на Н. С. Тихонравов, В. *Ягич* и К. Крумбахер. От 1890 до 1892 е командирован за работа в ръкописните и архивните фондове на Варшава, Краков, Прага, Загреб, Белград, Виена, Дубровник, София, Рим, Париж и Берлин, където събира ценни материали за историята на византийската и на слав. средновековна литература. Член на Д-вото на любителите на руската словесност и на Мос-

Михаил Сперански

ковското археолог. д-во (1893). През 1895 защитава магистърска дисертация „Славянские апокрифические евангелия" и е избран за проф. по руска литература в Нежинския историко-филологически инст. Чете курс върху славянските отношения в руската литература, отделяйки подобаващо място на старобълг. литература. През 1899 защитава докторска дисертация на тема „Из истории отреченных книг". Проф. в Московския унив. (1906–1920); чете лекции по староруска литература и история на руското народно творчество и във Висшите женски курсове и в Унив. „Шанявски" (от 1907). Ръководител на Ръкописния отдел в Истор. музей в Москва (от 1920). Член-кор. на Отделението за руски език и литература на АН на СССР (1902), акад. (1921), чуждестр. член на БАН (1926), на Сръбската АН, почетен д-р на Софийския унив. (1939).

Трудовете на С. имат интердисциплинарен характер. Значителни са приносите му в областта на археографията,

палеографията и текстологията на слав. книжнина: автор е на описанията на колекцията на П. Й. *Шафарик* (1894) и на Историко-филологическия инст. в Нежин (1900–1901); описва над 200 слав. ръкописа от фондовете на ГИМ (запазени в непубликуван архив) и продължава работата по азбучно-систематичния каталог, започната от В. Н. *Шчепкин*; въз основа на сведенията на *Порфирий Успенски*, Антонин Капустин и снимките на В. Н. *Бенешевич* съставя първото пълно описание на ръкописната сбирка в манастира „*Света Екатерина*“ на Синай (1927), което не е изгубило значението си до днес. С. е автор на единственото по рода си изследване на тайнописа в слав. ръкописи (1929), както и на палеографски проучвания върху почерците и лигатурното писмо (1932). В рецензии за трудовете на Е. Ф. *Карски* по слав. кирилска палеография поставя редица въпроси относно палеографските методи и тяхното приложение (1901, 1932).

В областта на текстологията интересите на С. са насочени предимно към преводни слав. паметници – той изследва тяхното възникване, разпространение и виз. им източници. Обект на вниманието му са анонимните преводни флорилегии (1932) и сборниците от мъдри изречения „Пчела“, „Премъдрост на Менандър“ и др. (1905), във връзка с които допуска, че могат да се търсят следи от ранен старобълг. превод на сборник с подобен състав от времето на Първото бълг. царство, и установява един документиран бълг. превод от XIV в. Публикува и коментира преводни *апокрифи* (евангелия, гадателни книги, откровения, видения, повествователни съчинения и др.), някои от които се отнасят към най-ранния период от съществуването на слав. писменост и съдържат важни свидетелства от лингвистичен характер (Протоевангелието на Яков, Никодимовото евангелие, прогностичните текстове за „злите дни“ в приписките на *Асеманиевото евангелие* и др.).

Прилаганият от С. културноистор. метод на изследване с привличане на обилен сравнителен материал от историята както на византийската, така и на другите слав. литератури, разглеждани във взаимодействие, му създава име на един от най-видните палеослависти от началото на XX в. Особено важен за него се оказва въпросът за произхода на най-старите слав. писмени паметници. Както в своята „История древней русской литературы“ (1920), така и в отделни изследвания (1928–1929) той отбелязва основополагащата роля на старобълг. литература по отношение на другите средновековни слав. литератури. В редица библиографски бележки и рецензии отразява публикуването на новооткрити извори с кирило-методиевска проблематика (1895 – за труда на Ягич за писмото на *Анастасий Библиотекар*; 1899 – за изследванията на Г. А. *Воскресенски* върху превода на Евангелието от Марк и на посланията на ап. Павел; 1930 – за труда на Й. *Вайс* върху писмените паметници за св. *Вацлав* и св. *Людмила*, и др.). Специално внимание обръща на най-стария препис на ЖК в статия за Загребския сборник на Владислав Граматик (1900) и на характерните особености на Кирило-Методиевия евангелски превод в студията „К истории славянского перевода евангелия“ (1899–1900), в която са изложени схващанията му за взаимоотношението между възможните слав. преводи. С. смята с основание, че първоначално трябва да се подложат на критически анализ грц. текстове на Четириевангелието и на изборните евангелия и едва след това – на слав. евангелски текстове. Той установява, че голяма част от разночетенията в грц. апракос евангелия от IX–X в. имат успоредици в грц. тетраевангелия от IV–VI в., както и в старите сирийски, коптски, арменски и лат. преводи, т. е. апракосът е много по-консервативен. Според него Константин-Кирил и Методий са превели кратък грц. апракос (пълният апракос датира

от по-късно време), който е станал основа за появата на слав. превод на Четириевангелието от съответен грц. източник може би още докато Методий е бил моравски архиепископ.

Истор. аспект на кирило-методиевската традиция е засегнат в две критически статии на С., посветени на каменните *кръстове* в Бохемия и Моравия (1895, 1896). Той оспорва достоверността на фактите, на чиято основа се определя кирило-методиевският произход на тези паметници, и свързва появата им с виз. влияние в областта на приложните изкуства — независимо от Моравската мисия.

С. е автор на значителен брой биографични статии, отзиви и некролози за видни палеослависти (Фр. *Рачки*, П. А. *Лавров*, Т. Д. *Флоридски*, Воскресенски, И. А. Шляпкин, Х. М. Лопарев, Р. Ф. Брандт, И. *Поливка* и др. В последните години от живота си работи върху проблеми на слав. литератури през Късното средновековие. Посмъртно са издадени негови студии и статии, в които са разгледани руско-южнослав. литературни връзки и общите явления в развитието на слав. ръкописна традиция (1960, 1963).

С ъ ч . : Рукописи П. И. Шафарика (ныне Музея королевства чешского) в Праге. – ЧОИДР, 1894, 1 (168), с. V–X, 1–362; В. Ягич. Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа, первоучителя славян св. Кирилла. СПб., 1893 (рец.). – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 1, 1895, с. 275–279; Фр. Рачки. [Некролог]. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 1, 1895, Протоколы и приложения, с. 32–34; Славянские апокрифические евангелия. – В: Труды VIII Археологического съезда. 2. М., 1895, с. 38–172; Придорожные кресты в Чехии и Моравии и византийское влияние на Западе. – Археологические известия и заметки, 3, 1895, 12, с. 393–413; К вопросу о чешских придорожных крестах. – Археологические известия и заметки, 4, 1896, 4, с. 105–107; „Разумения единострочныя Григория Богослова“ и „Разуми мудраго Менандра“ в русском переводе. – ИОРЯС, 3, 1898, 2, с. 541–559; Заметки о рукописях Белградских и Софийских библиотек. – Известия Историко-филологического института в Нежине, 16, 1898, с. 1–87; Отчет о тридцать девятом присуждении наград графа Уварова. Г. А. Воскресенский. Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка. М., 1896; Его же. Древнеславянское евангелие – Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций. Сергиев Посад, 1894; Его же. Древнеславянский апостол. Послания святого апостола Павла по основным спискам четырех редакций. 1. Послание к римлянам. Сергиев Посад, 1892 (рец.). – ЗИАН, 8 серия, 3, 1898, 5, с. 27–151; Южнорусские тексты апокрифического евангелия Фомы. – Чтения в историческом обществе Нестора Летописца, 13, 1899, 2, с. 169–183; К истории славянского перевода Евангелия. – РФВ, 41, 1899, 1–2, с. 198–219; 43, 1900, 1–2, с. 9–28; Загребският ръкопис на Владислава Граматика. – СбНУ, 16–17, 1900, с. 325–338; Описание рукописей Историко-филологического института в Нежине. – Известия Историко-филологического института в Нежине, 18, 1900, с. 1–143; 19, 1901, с. I–VIII, 1–39; Е. Ф. Карский. Очерк славянской кирилловской палеографии. Из лекций, читанных в Варшавском Императорском университете. Варшава, 1901 (рец.). – ASPh, 23, 1901, p. 605–610; Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. Исследование и тексты. – ЧОИДР, 1901, 4 (199), с. I–VI; 1–154; 1–48; 1905, 1 (212), с. 155–450; 1905, 2 (213), с. 451–577; 49–245; I–VI (същото: М., 1905, 578+245 с.); В. А. Погорелов. Описание рукописей Московской синодальной типографии (рец.). – ASPh, 24, 1902, p. 272–275; Е. Спространов. Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската църква в София (рец.). – ASPh, 24, 1902, p. 308–310; Славянская Метафрастовская минея-четья. – ИОРЯС, 9, 1904, 4, с. 173–202; V. Jagić. Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar (DAWW, 52, 1906) (рец.). – РФВ, 54, 1905, 3, с. 219–221; Мостарское (Манойловое) боснийское евангелие. – РФВ, 54, 1905, 3, с. 1–36; 55, 1906, 1, с. 153–176; 56, 1907, 3–4, с. 175–208, 353–360; Откровение св. апостолам. – Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества, 4, 1907, 1, с. 259–269; И. В. Ягич – историк славянской филологии. – ИОРЯС, 15, 1910, с. 167–179 (същото в: ASPh, 32, 1910, p. 572–580); Белградские рукописи. – Библиографическая летопись, 1, 1914, с. 51–59; 2, 1915, с. 4–20; История древней русской литературы. 1. Введение. Киевский период. М., 1920, 382 с.; Жизненный труд и историко-литературная деятельность И. В. Ягича. – ИОРЯС, 28, 1923, с. 339–365; Б. Цонев. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. 2. С., 1923 (рец.). – Slavia, 4, 1926, p. 816–818; Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине. – ИОРЯС, 32, 1927, с. 43–118; Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы. – Slavia, 6–7, 1928–1929, p. 516–535; Тайнопись в югославянских и русских памятниках письма. –

В: Энциклопедия славянской филологии. 4., 3. Л., 1929, 162 с.; Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a sv. Ludmile. Vyd. J. Vajs. Prag, 1929 (рец.). – ZSPh, 7, 1930, p. 499–502; Палеографические труды П. А. Лаврова. – ИАН СССР, серия 7, отд. гуманитарных наук, 1930, 8, с. 559–572; Неизвестный византийский флорилегий в старом славянском переводе. – Труды Института славяноведения АН СССР, 1, 1932, с. 105–116; Е. Ф. Карский. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928 (рец.). – Труды Института славяноведения АН СССР, 1, 1932, с. 466–478; Библиографический обзор новейших изданий Сербской академии наук. – Труды Института славяноведения АН СССР, 1, 1932, с. 478–487; „Злые дни" в приписках Ассеманова евангелия. – МкП, 8, 1932, 1, с. 41–53; „Греческое" и лигатурное письмо в русских рукописях XV–XVI веков. – Bsl, 4, 1932, p. 58–64; Новые южнославянские издания. – Труды Института славяноведения АН СССР, 2, 1934, с. 449–456; Из истории русско-славянских литературных связей. М., 1960, 235 с.; Рукописные сборники XVIII века. М., 1963, 267 с.

Лит.: Ильинский Г. Славянские земли. – ВВр, 13, 1906, с. 650–651 (рец.); Цонев Б. Михаил Н. Сперански [Доклад за избирането му за дописен член на БАН.]. – ЛБАН, 9, 1925–1926 (1927), с. 28; Гранат. Энциклопедический словарь русского библиографического института. 7 изд. 41., 4. М., 1930, с. 117–118; Попруженко М. Г. М. Н. Сперански (1863–1938) [Некролог]. – ЛБАН, 21, 1937–1938 (1941), с. 95; Кузьмина В. Д. Хронологический список трудов академика Михаила Несторовича Сперанского. – ТОДРЛ, 12, 1956, с. 594–612; Гудзий Н. К. Изучение русской литературы в Московском университете. М., 1958, с. 55–59; Кузьмина В. Д. Михаил Несторович Сперанский (19 апреля / 1 мая 1863 г. – 12 апреля 1938 г.). – В: Рукописные сборники XVIII века. Приложения. М., 1963, с. 1–225; Кузьмина В. Д. Хронологический список трудов академика Михаила Несторовича Сперанского. – В: Рукописные сборники XVIII века. Приложения. М., 1963, с. 226–255; Кузьмина В. Д. Материалы к биографии М. Н. Сперанского. – В: Рукописные сборники XVIII века. Приложения. М., 1963, с. 256–257.

Анисава Милтенова,
Красимира Минкова

СПЛЍТСКИ СЪБО̀РИ – местни църковни събори, състояли се в гр. Спалато, дн. Сплит, Хърватия, в края на X и през целия XI в. във връзка с административното устройство на Сплитската архиепископия. Някои от тях вземат решения за забрана на слав. богослужение в Далмация и Хърватия, т. е. на т. нар. глаголизъм. Времето на провеждането им се определя по косвен път, от което произтичат разлики в датирането им, но традиционно се приема, че решения срещу богослужебната употреба на слав. език са взети през 925, 1060, 1063.

Основен извор за С. с. е съчинението на сплитския архидякон Тома (1199 или 1200–1268) „Historia Salonitana" и свързаната с него „Historia Salonitana Maior", която съдържа допълнителни сведения от документални и легендарни източници. Някои изследователи смятат пространната версия на съчинението за неумела компилация от XV–XVI в. (Н. Клаич, 1967), други (С. Гуняча, 1973) я разглеждат като автентично произведение на архидякон Тома. Поради откъсите, посветени на С. с., то е причислено към *изворите* за делото на Кирил и Методий.

Първите С. с. заседават в истор. ситуация, определена от възникналите отношения между Византия, Франкската империя и техните църкви, от една страна, и Римската църква, от друга, по повод хърватските земи. Още античната традиция свързва далматинските християни с Римския патриархат. Тя е прекъсната от виз. имп. Лъв III Исавър (717–741), който отнема папския патримониум над провинция *Илирик*. Спорен е въпросът, дали това решение е изпълнено по отношение на крайбрежните области, чиито предстоятели не се споменават във виз. епископски списъци, но така или иначе е налице смяна на сферата на влияние в региона. В населения с хървати хинтерланд франките и *Аквилейската патриаршия* са водеща сила до последната четвърт на IX в. Тяхното влияние силно намалява след смъртта на франкския имп. Лудвиг II (855–875), което обяснява поставянето на първия хърватски епископ – нинския, пряко под папска юрисдикция. Следствие от този

процес е основната причина за свикване на С. с. през 925 – стремежът да се възстанови папската юрисдикция над Далматинското крайбрежие, да се преодолее разногласието между епископите на Нин и Сплит и да се определи рангът им един спрямо друг. Ситуацията се усложнява от споровете за слав. богослужение, към което Рим проявява известна търпимост, доколкото за това свидетелстват цитираното в ЖМ (гл. 8) писмо на папа *Адриан II* от 869 до князете Ростислав, Светополк и Коцел и писмото на папа *Йоан VIII* от 880 до Светополк, в което папата смекчава своята първоначална позиция за забрана на литургичната употреба на слав. език, оповестена чрез писмо до същия княз от 879. За С. с. през 925 в „Historia Salonitana Maior" дават сведения две писма на папа *Йоан X*, решенията на събора, представени в 15 канона, и коментарът на самия архидякон Тома. Папските писма, запазени в препис от XVI в. в Архива на Конгрегацията за пропаганда на вярата в Рим (SOCG. I. 264, l. 265'—627'), са до сплитския архиепископ Йоан и подчинените му епископи (писано между 923–926), до хърватския крал *Томислав* и неговите велможи (от 925). Освен че напомня за връзката на Сплитския диоцез с Папския престол „secundum antiquam normam" („според древния закон"), папата подчертава недоволството си от ширещото се там „учение на Методий", което не е узаконено в каноничните книги, и категорично осъжда слав. литургия. Съборът заседава в присъствието на папските легати епископ Йоан Анконски и епископ Лъв Палестрински, на крал Томислав и захлумския воевода Михаил, на сплитския архиепископ Йоан, епископ Григорий Нински и др. Неговите решения постановяват примата на Сплитската архиепископия над цяла Далмация и Хърватско, следователно и над Нинския диоцез. Десетото съборно решение забранява на епископите от диоцеза да ръкополагат в какъвто и да е чин на слав. език – „in quolibet gradu sclavonica lingua promovere" (според друго тълкуване на лат. израз той означава „да не се ръкополага никой от славянското племе в какъвто и да е чин"); допуска се само вече ръкоположени клирици и монаси да служат на този език; епископът не трябва да разрешава литургията да се изнася на славянски в неговата църква, освен при липса на свещеници, като в случай на необходимост се иска разрешение от папата.

Много по-рязка е присъдата срещу слав. литургия, произнесена на един от С. с., състояли се през 1060 по времето на папа Николай II (1059–1061), в присъствието на неговия апокристарий кардинал Майнард, епископ на Силва Кандида. „Historia Salonitana Maior" свидетелства за множество взети решения, но цитира само едно – в бъдеще да не се служи на „славянски, а само на латински и гръцки и никой от този език да не се въздига в духовен сан". Методий е назован „еретик", написал с изнамерените от него „готски букви" много неща на слав. език, които са противни на католическата доктрина. Едно фрагментарно запазено писмо на папа Александър II (1061–1073) от началото на неговия понтификат потвърждава, че всички постановления, издадени от епископ Майнард и архиепископ Йоан Сплитски в Сплит, са санкционирани на събор в Рим, където са подкрепени и с анатема. Папата изрично припомня, че е забранено да се допускат до духовен сан славяни, които не са учили лат. език. По това време, може би на друг събор през 1060, за сплитски архиепископ е избран Лаврентий, през чието предстоятелство избухва разкол, предизвикал свикването на още два (според някои автори – три) поместни С. с. през 1063.

С. с. през 1063 (датата е посочена индиректно у архидякон Тома) са ръководени от папски легат и на тях е произнесена присъда над свещеника Улф (Ulfus), над епископа на о-в Крък Цетеда

(Ceteda, Здед, Чедед) и над игумена на неизвестен манастир на име Потеба. Цетеда е обвинен като привърженик на глаголизма, незаконно узурпирал епископския престол във Веля с помощта на Улф и Потеба, предизвиквайки схизма. Очевидно на събора е направен опит да се наложи категорично забраната на слав. богослужение, огласена на събора през 925, а привържениците на глаголицата да се заклеймят като еретици, подобни на изповядващите *арианството* готи.

Сведенията в съчинението на архидякон Тома за съборите, осъждащи слав. богослужение и „Методиевото учение", са отглас от спомена за Кирил и Методий, запазен в Далмация, където с течение на времето представата за превода на Свещеното писание на слав. език и за създаването на *глаголицата* започва да се свързва със св. Йероним. Възприемането ѝ като „готска" писменост може да се обясни със специфичната употреба на термина в хрониката – не само като етническо обозначение, но и като синоним за ерес. „Готи" в нея се наричат хърватите, които използват в богослужението собствения си език, а името на свещеника Улф очевидно е реминисценция от името на готския епископ Улфила (ок. 341–383), превел Библията на готски език. Разказът за изкореняването на глаголизма на о-в Крък отразява не само авторовото отношение към този феномен, но и реалните събития през XI в., когато реформиращата се Римска църква категорично се противопоставя на опитите да се въвеждат народностните езици в богослужебната практика. При опитите за истор. конкретизация на описваните събития убедително звучи направената от Клаич (1965), макар и без конкретни доказателства, аналогия със схизмата на папа Александър II и пармския епископ Кадал (антипапа под името Хонорий II, 1061–1064). Изказано е предположението, че свещениците на о-в Крък се обявяват против решението на С. с., тъй като поддържат антипапата.

Вероятно през 1075 е свикан още един С. с., на който освен архиепископ Лаврентий участват и подчинените му епископи от Далмация. Между прецизно изброените от архидякон Тома йерарси липсва името на епископа на Крък, което се тълкува като свидетелство за продължаващото присъствие на глаголизма там. С. с. през 1076 е свикан по повод на коронацията на хърватския владетел Звонимир (в лат. източници и: Dimitar, Demetrius; 1075–1089) за крал на Хърватия и Далмация като васал на Апостолическия престол и няма отношение към въпроса за глаголизма. Това се отнася и до следващите С. с. до края на столетието.

Лит.: Farlati D. Illyricum sacrum. 3. Venetiis, 1765, p. 125–138; Jaffé Ph. Regesta pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum 1198. 1. Berolini, 1851, No 3353, 3366, 4477; Codex diplomaticus Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae. 1. Zagrabiae, 1874, p. 76–81, 123; Rački Fr. Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia. Zagrabiae, 1877 (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, 7), p. 190–195, 204–211; Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana. Digessit Fr. Rački. Zagrabiae, 1894 (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, 26), p. 36–41, 49–53; Marković G. Gli slavi e i papi. Zagrabiae, 1897, p. 155; Šišić F. Geschichte der Kroaten. Zagreb, 1917, p. 223–240; Šišić F. Povijest Hrvata i vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925, p. 414, 425, 504, 511, 522; Pivčević J. Glagoljsko bogoslužje i splitski sabori. Split, 1930 (Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 50), p. 20; Barada M. Episcopus Chroatensis. – In: Croatia sacra. 1. Zagreb, 1931, p. 161–215; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 252; Barada M. Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062–1075). – RJAZU, 311, 1957, p. 186–192; **ЛИБИ**, 2. С., [1960], с. 311; Klaić N. Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X. i XI. stoljeću. – Slovo, 15–16, 1965, p. 225–281; Клаић Н. Historia Salonitana Maior. Београд, 1967 (Српска академија наука и уметности. Посебна издања, 399. Одељење друштвених наука, 55), с. 71–125; Stefanić V. Determinante hrvatskog glagolizma. – Slovo, 21, 1971, p. 18; Magnae Moraviae fontes historici. 4. Leges textus iuridici. Supplementa. Brno, 1971 (OUPB, 206), p. 126, 129–131; Gunjača S. Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. 1. Analiza i kritika. Zagreb, 1973, p.

38–120; H a v l í k L. Dukljanská kronika a Dalmatská legenda. Praha, 1976, p. 4; Z i m m e r m a n n H. Die ersten Konzilien von Split im Rahmen der Geschichte ihrer Zeit. – In: Vita religiosa morale e sociale ed i concilii di Split (Spalato) del secc. X–XI. Atti del symposium internazionale di storia ecclesiastica, Split, 26–30 settembre 1978. Padova,1982 (Medioevo e umanesimo, 40), p. 3–20; Z i m m e r m a n n H. Papsturkunden 896–1046. 1. 896–996. Wien, 1984, p. 89–91; W a l d m ü l l e r L. Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987, p. 25–81; Ф о м а С п л и т с к и й. История архиепископов Салоны и Сплита. Вступительная статья, перевод, комментарий О. А. Акимовой. М., 1997, с. 43–51, 173, 178–181, 247–252.

Славия Бърлиева

Измаил Срезневски

СРЕЗНЀВСКИ, Измаил Иванович (Срезневский, И. И.) (1/13.VI.1812 – 9/21.II.1880) – руски филолог славист – палеограф, лексикограф, археограф, етнограф, издател на средновековни слав. текстове. Роден в Ярославл. До 14-годишна възраст получава образование при домашни учители. На 17 г. завършва етико-политически науки във Философския фак. на Харковския унив., където от 1837 е преподавател. Първоначалната ориентация на С. към обществените науки постепенно отстъпва пред интереса към фолклора и етнографията на Украйна и слав. старина изобщо. След като дисертацията му в областта на политическата икономия и статистиката е отхвърлена, той заминава в командировка, за да изучава историята и литературата на южните и западните славяни. Пътуването (1839–1842), по време на което С. се запознава с елита на тогавашната славистика, изиграва повратна роля за по-нататъшната му научна съдба. В Берлин той слуша лекции по санскрит и сравнителна граматика на индоевроп. езици при Фр. Боп, в Прага овладява основите на славистиката при П. Й. *Шафарик*, а П. И. *Прейс* става негов пръв учител в заниманията му със стари ръкописи. Странстванията му из Чехия, лужишките земи, Полша, Далмация, Словения, Хърватско, Черна гора, Сърбия, Словакия, Галиция обогатяват научните му познания за бита и културния живот на славяните. От есента на 1842 е проф. в Харковския унив. и чете лекции по увод в славистиката и отделни курсове върху историята, езика и културата на западните славяни. През 1846 представя труда си „Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям“, за който пръв в Русия получава научната степен „доктор по славяно-руска филология“; от същата година е проф. в Санктпетербургския унив., където преподава до края на живота си. Заема различни ръководни длъжности: завеждащ Катедрата по слав. филология, декан на Историко-филологическия фак. (1859–1880), ректор на Унив. (1861). Същевременно взема дейно участие в работата на Второто отделение – за руски език и словесност, при Петербургската АН като адюнкт (1848), извънреден акад. (1851), редовен акад. (1854) и председател. Член е на Императорското руско географско д-во (1847) и на Императорското руско археол. д-во (1850). Дългогодишните усилия на С.

превръщат ИИАН по РЯС в едно от най-авторитетните периодични издания в областта на славистиката. Умира в Санкт Петербург.

Огромното научно наследство на С., голяма част от което пази и до днес научната си стойност, включва над 800 публикации. Повечето от тях са посветени на старата слав. средновековна книжнина. Приносите му в тази област могат да се обобщят в няколко направления: 1) разработва редица основни проблеми на кирилометодиевистиката; 2) изяснява сложната история на отделни оригинални и преводни текстове; 3) публикува множество средновековни слав. писмени паметници; 4) проучва словното богатство на слав. ръкописи и подготвя един от най-ценните лексикографски трудове; 5) полага грижи за съхраняването и популяризирането на научното наследство на изтъкнати руски слависти.

С. се съсредоточава върху някои основни за палеославистиката въпроси, които вълнуват научната общност през втората половина на XIX в. Изданието на съчинението „За буквите" от *Черноризец Храбър* придружава с подробна студия, в която коментира изказаните дотогава мнения за произхода на двете слав. *азбуки*. Той с право не споделя теорията на Й. *Добровски* за възникването на глаголицата в Далмация след XIII в., както и интерпретирането на данните от Краткото житие на Климент Охридски в полза на Климентовото авторство на глаголицата, обаче отхвърля и основателното твърдение на Б. *Копитар* за примата на глаголицата пред кирилицата. Изхождайки от неправилното убеждение, че съчинението на Храбър се отнася за кирилската азбука, С. приема сходствата и разликите между двете графични системи като аргументи за вторичния характер на глаголицата. Според него създаването на кирилицата от Константин Философ в пределите на Виз. империя се подкрепя от историко-филологически факти, съдържащи се в ЖК, Италианската легенда, Храбровото сказание и руски летописни съчинения. Възникването на глаголицата приема за някакво противопоставяне на делото на слав. първоучител; израза нѣстъ оустрои̯лъ добрѣ от „За буквите" тълкува като указание за по-късна правописна реформа на кирилската азбука. Благодарение на доброто познаване на писмените паметници и на научната си интуиция С. отнася появата на глаголицата към IX–X в. и то в бълг. земи, откъдето посредством слав. богослужение тя се разпространява в Далмация. Неопровержимо остава мнението му, че фонетичният състав на кирилицата отразява неморавско наречие и че графичният ѝ облик е повлиян от грц. азбука.

С. е сред изследователите от XIX в., които издигат руската славистика до равнището на академичната наука. Въз основа на опита, натрупан при работа с разнородни книжовни паметници, той очертава главните задачи и трудностите при проучването на богатото слав. ръкописно наследство. Като проявява съзнание за недостатъчно изяснените въпроси на слав. и грц. изворова база, подчертава необходимостта от системно изследване на слав. езици и техните диалекти в синхронен и диахронен план. В трудовете си защитава правилната методологическа постановка, че теоретичните въпроси на старобългаристиката могат да се решават само чрез комплексно изучаване на средновековните писмени паметници. С. пръв определя обхвата на класическия старобълг. корпус и дава подробна палеографска и правописна, както и кратка езикова характеристика на ръкописите. Подчертава тяхната първостепенна важност за установяване на особеностите на старобълг. език („старославянски", „чист славянски", „славянски" според неговата терминология), тъй като „те са създадени в самата родина на старославянския език".

Важни данни в тази насока според него крият и по-късните руски, сръбски и среднобълг. ръкописи, в които при внимателен филологически анализ първоначалната старобълг. основа може да бъде отделена от локалните правописни и езикови наслоявания през следващите векове. Като особено надеждна база за изследователска работа са определени кодексите с юсово писмо, в това число и ранните руски преписи на текстове, възникнали през IX–X в. Неговата систематизация на юсовите ръкописи според употребата на знаците ъ и ь, ѣ и ѧ, ѫ/ѭ и ѧ/ѩ поставя основата на сравнителното изучаване на тези паметници. При всяка от обособените групи С. проследява приемствеността между класическите и среднобълг. писмени извори. Разглежда редица морфологични отклонения от старобълг. норма, като за някои от тях открива паралели още в ръкописите от епохата на най-ранната слав. писмена култура. Специално внимание отделя на типовете аорист и изтъква дублетните форми при определени глаголни основи.

Важно място в научната продукция на С. заемат изследванията върху текстовата традиция на някои оригинални и преводни книжовни паметници. Като разглежда шест псалтира – Слуцки, Чудовски, Евгениевски, псалтир от Имп. библиотека в Санкт Петербург, Болонски и Погодинов, той поставя един от най-съществените въпроси, свързани с историята на слав. Тълковен псалтир. Разликите между езика на псалмите и езика на тълкованията, неправилното разпределение на тълкованията и графичното оформяне на някои *псалтири* го навеждат на мисълта, че тълкованията са преведени по-късно и са добавени към първичния библейски текст. Въз основа на съпоставката на откъси от Син. евх. с кирилски и грц. служебници С. обобщава, че глаголическият текст слабо се отличава от кирилския и следователно в основата и на двата е залегнал един и същ превод. Повлиян обаче от схващането си за вторичния характер на глаголицата, той тълкува неправилно текстологическите факти и смята, че първоначалният слав. превод на литургията (Василиевата и Златоустовата) е съхранен по-добре в кирилските преписи. С. изказва и мнение по актуалните по негово време спорове около отделни кирило-методиевски паметници. Като посочва, че в основата си езикът на *Фрайзингенските молитви* е старобългарски („църковнославянски“), той изтъква изключителната им важност за изучаването на най-ранния период на слав. писменост, както и факта, че свързаната с християнството лексика в паметника несъмнено отразява влиянието на грц. терминология. Освен фонетичните особености, характерни за словенските диалекти, Фрайзингенските молитви съдържат и немалко сърбохърватски черти. Анализираните факти го водят до заключението, че протографът на разглежданията паметник е написан от сърбин с кирилски или глаголически букви. Езикът, календарът и битовите реалии в Първото слав. житие на св. Вацлав, както и детайлите от живота и смъртта на светеца, говорят според С. за чешкия произход на житието. Той отнася смъртта на княз *Вацлав* към 929, за което намира подкрепа и в други истор. извори. Според почерка и правописа С. датира кирилската част на *Реймското евангелие* не по-рано от XIV в.

Едно от основните изследвания на С. е посветено на писмената традиция на слав. Номоканон. В него той дава палеографско и езиково описание на голям брой източници от руски и сръбски произход, проследява подробно тяхното съдържание, прави сравнение между текстовете на отделни канони и публикува части от тях, като прилага грц. успоредици. След анализ на някои особености на най-ранните преписи се присъединява към мнението, че първият превод

на *Номоканона* е дело на Методий. Според С. слав. първоучител избира най-важното и необходимото от виз. юридически правила. За да постигне яснота и правилна интерпретация на текста, Методий превежда твърде свободно и дори променя смисъла на някои пасажи, а освен това запазва грц. църковна терминология.

Внесеното от С. предложение за удостояването на К. И. *Невоструев* с Уваровската премия през 1872 („Разбор сочинения К. И. Невоструева: Слово св. Ипполита об антихристе в славянском переводе, по списку XII века, ...") надхвърля рамките на общоприетата рецензия и се превръща в задълбочен труд върху разпространението на Иполитовите съчинения в слав. книжнина. Запазените грц. и лат. писмени източници, както и изследванията върху тях го водят до заключението, че слав. преписи биха могли да служат за възстановяване на редица пропуски или неточности в оригиналите. Обстойният археографски преглед на ръкописите с Иполитови съчинения, от една страна, изгражда цялостна представа за разпространението им в слав. литература, а от друга, благодарение на издирените и посочени грц. паралели дава добра основа за текстологически анализи. Разликите в подредбата на 12-те слова от Иполитовите тълкования върху Книгата на пророк Даниил С. обяснява с неедновременен превод на цялото съчинение – по-рано са преведени 1–10 гл. и след това – 11 и 12 гл. заедно с въведението. Езикът на това произведение, както и вставките от него у Киевския продължител на *Повесть временных лет* го насочват към правилното заключение за старинен превод, който обаче той погрешно свързва с ранната руска книжнина. Като разглежда в съпоставка други две Иполитови съчинения – Слово за Антихриста и Слово за края на света и Антихриста, С. изказва мнението, че второто или възниква в резултат на авторова преработка, или възпроизвежда първото по специфичен начин. Той преценява езика на второто слово като не особено стар и затова отнася превода му към по-късен период. Освен от конкретните забележки и поправки към изданието на Невоструев, научната стойност на този труд се определя и от публикуваните с разночетения Иполитови текстове: Тълкованията към Книгата на пророк Даниил по Чудовския препис от XII в. (дн. Чуд. 12 в ГИМ) и части от ръкопис в Московската духовна академия от 1519, Словото за края на света и Антихриста по Дечанския ръкопис в РНБ в Санкт Петербург, както и по-късни преработки на съчинения от същия автор.

Постоянният интерес на С. към издирването и публикуването на средновековни слав. писмени паметници може де се проследи по страниците на ИИАН по РЯС и на СОРЯС, където намират място над 300 публикации на текстове, придружени от лексикографски и палеографски коментар. От особено значение за кирилометодиевистиката е въвеждането в научно обръщение на редица класически старобълг. паметници или на части от тях. На С. славистиката дължи откриването и издаването на *Савината книга*, един от най-ценните кирилски кодекси от X–XI в. С неговото име се свързват и първите издания на *Киевските листове*, петербургската част от *Рилските глаголически листове*, *Листовете на Ундолски*, *Македонския кирилски лист*, *Хилендарските листове*, пълния текст на *Новгородските листове* и двата откъса от глаголически служебник (24.4.8, Срезн. 55 в Библиотеката на РАН в Санкт Петербург и Глаг. 2 в РНБ), идентифицирани по-късно от В. *Ягич* като част от Син. евх. Освен това С. отпечатва отделни слова от *Супрасълския сборник*. Добра основа за изследванията върху слав. библейски текст са публикуваните от него откъси от Петокнижието (Битие, Левит и Второзако-

ние) по сборник от XIV в., от *паримейници* (Григоровичев, Лобковски и Захаренски), псалтири със или без тълкования (Чудовски, Евгениевски, Болонски, Погодинов, Дечански, Норов, *Слуцки псалтир*), евангелия – *Остромирово евангелие*, *Вълканово евангелие*, Туровско, Галичко, Охридско, Дечанско, Зографско (1305), Хилендарско (1322), Търновско (1273) и др., от *апостоли* – Охридски, Слепченски, Мануилов, Шафариков и др. Съществен дял сред издателските приноси на С. заемат и по-късни слав. преписи на оригинални и преводни съчинения, възникнали в старобълг. епоха: Житието на Текла, Житието на Кондрат (по преписи от XI в.), Службата за Кирил (по осем преписа), Службата за Методий (по Добрияновия миней), *Похвалното слово за Кирил* (по Севастияновия сборник и западноруски сборници), „За буквите“ на Черноризец Храбър (по сборник от манастира Савина с разночетиния според четири други преписа), части от Фрайзингенските молитви, чието авторство С. свързва с името на Климент Охридски, *Написание за правата вяра* (по Лаврентиевия сборник), съчинения на *Йоан Екзарх* (напр. Прологът към Богословието), *Проглас към Евангелието*, Историкии, откъси от *Изборника от 1073*, Синайският патерик, Хрониката на Георги Амартол, Паренесисът на Ефрем Сирин, *Златоструй*, Топографията на Козма Индикоплевс, 13-те слова на *Григорий Богослов*, слова на Йоан Богослов, както и откъси от ценни среднобълг. паметници – Драгановия миней, грамоти на бълг. владетели, приписки към ръкописи. Въпреки редица неточности и съмнения за намеси на издателя при предаването на текстовете, някои от публикуваните източници и до днес се използват при изследването на писмената традиция на изброените съчинения. Специално внимание С. отделя на календарите към Зогр. ев., Асем. ев., Остромировото евангелие, Сав. кн., Охридския и Слепченския апостол, като отбелязва някои специфики в паметите или четивата.

Най-значителният принос на С. към славистиката на XIX и XX в. е трудът му „Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам“, който излиза след неговата смърт – през периода 1893–1912, благодарение на усилията на членовете на неговото семейство и на всеотдайния труд на А. Ф. Бичков (до 1899) и на А. А. *Шахматов*. Венец на 40-годишна научна дейност, речникът представя лексикалното богатство на средновековната слав. книжнина в нейното жанрово и тематично многообразие. Стойността на този труд, който бележи нов етап в развитието на слав. истор. лексикография, произтича от добре обмислената и последователно издържана научна концепция. За разлика от съществуващата дотогава практика да се привличат данни и от други речници, описи и живи народни говори, С. използва само първични извори (преписи на оригинални и преводни съчинения, административни актове, финансови документи), като ги представя точно в азбучните индекси. При структурирането на речниковите статии ясно се разграничават отделните употреби на една и съща дума, йерархизирани според тяхното значение: основно, преносно, контекстуално, устойчиви словосъчетания. Освен чрез съответствия на съвременен руски, старогрц., а понякога и на лат. език, семантиката на думите е разкрита посредством цитиране на достатъчно големи текстови отрязъци, които най-добре илюстрират смисловите отсенки на словоформата. Точните данни за всеки цитат (ръкописен източник, датировка, название на произведението, сигнация и пагинация) предлагат добра основа за по-задълбочени частни и сравнително-истор. лексикални проучвания.

Воден от убеждението, че архивите на много руски слависти са ценни не са-

мо като паметник за тяхното дело, но и като изходна точка за бъдещи изследвания, С. полага особени грижи за тяхното издаване. Той издирва научното наследство на А. Х. *Востоков* и публикува подготвените от него материали с критически бележки, археографски и библиографски уточнения, както и кореспонденцията му с именити съвременници – Копитар, Шафарик, Ф. И. *Буслаев*, О. М. *Бодянски*, Невоструев.

С ъ ч . : Предположение о Реймском евангелии. – Отечественные записки, 10, 1840, отд. 7, с. 2–10; Древние письмена славянские. СПб., 1848, 49 с.; Мысли об истории русского языка (Читанно на Акте Императорского Санкт-Петербургского университета, 8-го февраля 1849 года). СПб., 1850, 210 с.; Исследования о древних памятниках старославянской литературы. 1. Вместо предисловия. – ИИАН по РЯС, 1, 1852, стлб. 81–86; О глаголитской письменности. – ИИАН по РЯС, 1, 1852, стлб. 353–367; Примечания к сочинению В. И. Григоровича „О древнейших памятниках церковнославянских". – ИИАН по РЯС, 1, 1852, стлб. 102–104; Памятники древней письменности южных славян, изданные П. П. Шафариком (Библиографическая записка). – ИИАН по РЯС, 1, 1852, стлб. 293–301, 343–350; Труды по сравнительной грамматике славянских наречий (Библиографическая записка). – ИИАН по РЯС, 1, 1852, стлб. 57–68; Болгарская грамота XIII века. СПб., 1853, 15 с.; Исследования о древних памятниках старославянской литературы. 6. Глагольское четвероевангелие В. И. Григоровича. 7. Слова Григория Богослова. – ИИАН по РЯС, 2, 1853, стлб. 241–255; Новое мнение П. П. Шафарика о глаголице. – ИИАН по РЯС, 2, 1853, стлб. 299–305; Слова Григория Богослова. – ИИАН по РЯС, 3, 1854, стлб. 27–38; Слова Григория Богослова. Чтение и объяснение X-го слова. – ИИАН по РЯС, 4, 1855, стлб. 294–312; Известие о глаголическом четвероевангелии Зографского монастыря. – ИИАН по РЯС, 4, 1855, стлб. 369–377; Примечания к словарным выпискам Ф. И. Буслаева из древнего толкового перевода Пророчеств. – ИИАН по РЯС, 4, 1855, стлб. 561–571; Еще несколько слов о каноне св. Вячеславу. – ИИАН по РЯС, 5, 1856, 5, стлб. 275–277; Известие о древнем каноне в честь св. Вячеслава Чешского. – ИИАН по РЯС, 5, 1856, 3, стлб. 191–192; О древнем русском языке. Вместо предисловия. СПб., 1856, 32 с.; Разбор сочинения И. М. Бодянского под заглавием „О времени происхождения славянских письмен". – В: XXVII-е присуждение учрежденных И. Н. Демидовым наград. СПб., 1856, с. 65–69; Светильны из древней глаголической рукописи. – ИИАН по РЯС, 5, 1856, стлб. 48–50; Разбор на сочинение „Церковнославянский словарь А. Х. Востокова, издаваемый в Материалах для словаря и грамматики при Известиях II-го отделения Академии наук". – Русская беседа, 2, 1857, 6, с. 1–22; Палеографические исследования памятников русской древности. – ИИАН по РЯС, 6, 1857, 4, стлб. 257–275; Блаженнаго учителя нашего Константина Философа слово (из Печского евангелия XIV в.). – ИИАН по РЯС, 7, 1858, 2, стлб. 145–148; Выписки из Пандектов Антиоховых XI в. и гранеса Григория Богослова по списку XII в. – ИИАН по РЯС, 7, 1858, 1, стлб. 41–48, 147–155; Глагольские отрывки, найденные в Праге. – ИИАН по РЯС, 6, 1858, стлб. 171–179; Еще несколько выписок к вопросу о Пражских глаголических отрывках. – ИИАН по РЯС, 7, 1858, 3, стлб. 217–219; Следы глаголицы в памятниках X-го века. – ИИАН по РЯС, 7, 1858, 5, стлб. 337–352; Из обозрения глаголических памятников. С тремя таблицами снимков. 1. Древнейшие показания о глаголице; Иверская грамота 982 года; Кирилловские рукописи XI века с глаголическими буквами. 2. Abecenarium Bulgaricum XII века сличительно с древними перечнями букв кирилловских и глагольских. 3. Богослужебные книги. Пражские отрывки. 4. Евангельское чтение. Ватиканское евангелие. Охридский листок В. И. Григоровича. – Известия Императорского археологического общества, 3, 1861, 1, стлб. 1–18, 185–198, 437–457; Отрывки из древнего глаголического служебника. – ЗИАН, 4, 1863, 1, с. 20–44; Из обозрения глаголических памятников (с приложением 7 таблиц снимков). 5. Глаголические четвероевангелия: Афонское Григоровичево. Зографское. Листки г. Михановича. Баянский полимпсест (sic) Григоровичев. 6. Сборник поучений. Сборник графа Клоца (Glagolita Clozianus). Сборник Македонский. 7. Дополнение к статье о богослужебных книгах: отрывки из Служебника. – Известия Императорского археологического общества, 4, 1863, стлб. 1–16, 93–119, 197–201, 273–308, 381–394, 489–497; Древний русский календарь по месячным минеям XI–XIII вв. – Християнские древности и археология, 1863, 7, с. 135–155; Воспоминание о трудах В. М. Ундольского. – ЗИАН, 6, 1865, 2, с. 279–284; Из обозрения глаголических памятников. 7. Дополнение к статье о богослужебных книгах: отрывки из Служебника. 8. Глаголические письмена в древних кирилловских рукописях. Глаголические письмена в кирилловских рукописях не древних. – Известия Императорского археологического общества, 5, 1865, стлб. 1–12, 65–80; Филологические наблюдения А. Х. Востокова. Издал, по поручению II-го отделения Академии Наук, И. Срезневский. СПб., 1865, 216+114 с.; Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. I–XCI. – ЗИАН, 6, 1864, 1, с. 93–111 (I–IV); 7, 1865, 2, с.

134–194 (V–X); 9, 1866, 1, с. 1–96 (XI–XX); 2, с. 1–88 (XXI–XXX); 11, 1867, 1, с. 11–100 (XXXI–XL); 20, 1871, 1, Приложение 3, с. 1–104 (XLI–XLIV); 22, 1873, 1, с. 105–216 (XLV–LIV); 24, 1874, 2, с. 217–391 (LV–LXV); 28, 1876, 1, с. 393–579 (LXVI–LXXX); 34, 1879, 2, Приложение 4, с. 1–192 (LXXXI–XC); 39, 1881, 2, Приложение 7 (XCI) (същото в: СОРЯС, 1, 1867, 8+86+96+88+100+16 с. (I–XL); 12, 1874, 1, с. 1–400 (XLI–LXV); 15, 1876, 1, с. 393–579 (LXVI–LXXX); 20, 1879, 4, с. 1–192 (LXXXI–XC); 22, 1881, 5, с. 1–25 (XCI)); Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками кириллицы. СПб., 1866, 8+298 с.; Древние славянские памятники юсового письма (С описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка). – СОРЯС, 3, 1868, 192+416+24 с.; Записка о труде гг. Горского и Невоструева „Описание славянских рукописей Патриаршей (ныня Синодальной) библиотеки". СПб., 1868, 63 с.; Рецензия рукописного сочинения г. Голубинского „Святые Константин и Мефодий, апостолы славянские". – ЗИАН, 16, 1869, 1 (Отчет о 12-ом присуждении наград графа Уварова), с. 53–76 (отд. отп. СПб., 1870, 7 с.); Разбор на сочинение А. Попова „Обзор Хронографов русской редакции". – ЗИАН, 18, 1870, 1 (Отчет о 13-ом присуждении наград графа Уварова, читанный в публичном заседании Академии Наук, 25-ое сентября 1870 года), с. 2–6; Разбор на сочинение А. Павлова „Первоначальный славяно-русский Номоканон". – ЗИАН, 18, 1870, 1 (Отчет о 13-ом присуждении наград графа Уварова, читанный в публичном заседании Академии Наук, 25-ое сентября 1870 года), с. 6–8; Пандекты Никона Черногорца в русском списке XII в. – ЗИАН, 20, 1871, 1, с. 149–156; Греческая Иверская кормчая IX–X в. с собраниями канонов и законов Иоанна Схоластика. СПб., 1871, 40 с.; Крмчаја књига Српскога писма, XII–XIV вијека. – Starine, 3, 1871, p. 189–202; Переписка А. Х. Востокова в повременном порядке с объяснительными примечаниями И. И. Срезневского. – В: Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности Императорской академии наук. 5., 2. СПб., 1873, 40+504 с.; К. И. Невоструев (Некролог). – СОРЯС, 10, 1873, с. XXXVII–XL; Несколько припоминаний о Супрасльской рукописи XI века. – СОРЯС, 10, 1873, с. XXXII–XXXIV; Описание рукописей библиотеки А. И. Хлудова. Составил Андрей Попов. (Записка об этом описании). – СОРЯС, 10, 1873, с. XVI–XXV; Пандекты Никона Черногорца по древнему переводу. – СОРЯС, 10, 1873, с. IX–XIII; Разбор сочинения К. И. Невоструева: „Слово святого Ипполита об антихристе в славянском переводе, по списку XII века, с исследованием о слове и о другой мнимой беседе Ипполита о том же, с примечаниями и приложениями". – В: Отчет о пятнадцатом присуждении наград графа Уварова, 25 сент. 1872. СПб., 1874, с. 140–362; Работы по древним памятникам языка и словесности. (Читанно в годишном собрании Императорской академии наук 29-го декабря 1874). СПб., 1875, 20 с.; Римско-католический миссал в древнем глаголическом списке. – СОРЯС, 15, 1877, 1, с. 529–545; На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе, первых преподавателях славянской филологии. – СОРЯС, 18, 1878, с. 1–47; О глаголической рукописи, хранящейся в Киевской духовной академии. – В: Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. 2. Киев, 1878, с. 269–276; Список с подлинника древнего глаголического миссала Киевской духовной академии кирилловскими буквами. – В: Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. 2. Киев, 1878, Приложение, с. 185–197; Разбор на сочинение архимандрита Амфилохия „Описание Воскресенской и Новоиерусалимской библиотеки". – ЗИАН, 33, Приложение, 1878 (Отчет о 20-ом присуждении наград графа Уварова, 25 сент. 1877), с. 749–754; Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.). Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. 2 изд. СПб., 1882, 4+390 с.; Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1865–1880 гг. СПб., 1885, 261 с.; Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. 1. А–К. СПб., 1893, 9 с.+1420 стлб.+49 с.; 2. Л–П. СПб., 1895, 1802 стлб.; 3. Р–Я. СПб., 1908, 1684 стлб.; Дополнения. А–Я. СПб., 1912, 272 стлб.+13 с. (фототипно изд. 1–3. М., 1958; Graz, 1960; М., 1989); Обозрение древних русских списков Кормчей книги. СПб., 1897, 154+207 с.

Лит.: Погодин М. П. О древнем языке русском (письмо И. И. Срезневскому). СПб., 1856, 32 с.; Библиографический список сочинений и изданий ординарного академика Имп. Академии наук И. И. Срезневского. Ко дню 50-летия его ученной деятельности, составленный в Отделении русского языка и словесности. СПб., 1879, 38 с.; Макушев В. В. О важнейших трудах И. И. Срезневского по славянской филологии. – РВФ, 1, 1879, 3, с. 85–94; Гильтебрандт П. Измаил Иванович Срезневский (Некролог). – Древняя и новая Россия, 16, 1880, 2, с. 393–394; Бычков А. Отчет о деятельности Отделения русского языка и словесности за 1880 год. V-ое приложение. Список сочинений и изданий ординарного академика Императорской академии наук И. И. Срезневского. – СОРЯС, 22, 1881, 6, с. 79–126; Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 446–477; Измаил Иванович Срезневский. Краткий биографический очерк. СПб., 1913, 40 с.; Памяти И. И. Срезневского. 1. Петроград, 1916, 8+420 с.; Романски Ст. Български въпроси в преписка-

та на И. И. Срезневски с В. И. Григорович. – СпБАН, 54, 1937, с. 95–176; Булаховский Л. И. И. Срезневский. 1812–1880. – Русский язык в школе, 5, 1940, 6, с. 75–81; Архив Академии наук СССР. Обозрение архивных материалов. 2. М.–Л., 1946, с. 142–153; Цейтлин Р. Краткий очерк истории русской лексикографии (Словари русского языка). М., 1958, с. 67–72; Арбузова И. Из первых лет научной деятельности В. Ягича (И. И. Срезневский и В. Ягич). – В: Славянское языкознание. Л., 1962, с. 164–179; Кузьмин А. Письма Ф. Миклошича к И. И. Срезневскому. – ИАН СССР сля, 25, 1966, 1, с. 51–56; Мещерский Н. И. И. Срезневский. – В: Русское языкознание в Петербургском-Ленинградском университете. Л., 1971, с. 11–31; Булахов М. Срезневский, Измаил Иванович. – В: Булахов М. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 1. Минск, 1976, с. 219–232; Русский язык. Энциклопедия. М., 1979, с. 330–331; Бернштейн С., М. Досталь. Срезневский Измаил Иванович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 318–321; Кондрашов Н. А. Лингвистическое и методическое наследие И. И. Срезневского. М., 1979, 71 с.; Досталь М. Ю. И. И. Срезневский как славист (1812–1880). – СС, 1980, 3, с. 90–105; Досталь М. Ю. Общественно-политические взгляды И. И. Срезневского. – В: Исследования по историографии славяноведения и балканистики. М., 1981, с. 191–214; Бернштейн С. Б. Еще раз о Срезневском. – СС, 1984, 2, с. 87–93; Богатова Г. А. Академик И. И. Срезневский и славянская историческая лексикография. – Вестник Академии наук СССР, 58, 1988, 4, с. 109–117; Измаил Иванович Срезневский (1812– 1880). – В: Отечественные лексикографы. М., 2000, с. 123–156.

Мария Йовчева,
Лора Тасева

СРЪБСКА РЕДÀКЦИЯ – вж. *Редакции* на старобългарския език.

СТÀНИСЛАВ, Ян (Stanislav, J.) (12.XII.1904 — 29. VII.1977) — словашки езиковед. Роден в Липтовски Ян, Словакия. Завършва слав. и романска филология в Братиславския унив. (1928). Ученик на М. *Вайнгарт*, негов асистент (от 1929) в Карловия унив. в Прага. Специализира общо езикознание и славистика в Париж (при А. *Мейе*), Краков и Белград. Доц. по слав. езикознание в Карловия унив. (1933). Извънреден (1936) и редовен (1939) проф. по сравнително слав. езикознание в Братиславския унив. Член на Д-вото на славистите в Париж и на Д-вото на славистите в Прага. Член-кор. на Словашката АН. Носител на орден „Кирил и Методий“ I ст. Умира в Липтовски Ян.

Научните интереси на С. са разнообразни, но основно са в областта на истор. граматика и диалектологията на словашкия език. Автор е на петтомна история на словашкия език („Dejiny slovenského jazyka“, 1956–1973). Занимава се също с културноистор. проблематика на *Велика Моравия* и *Панония*, със старобълг. език, историята на славистиката, със съвременния книжовен словенски език, най-вече с въпросите на произношението.

Още в началото на научната си кариера С. проявява интерес към старобългаристичната проблематика. Публикува в сп. „Byzantinoslavica“ обширна студия за абсолютен дателен в старобълг. език, в която анализира и съпоставя със съответните места в грц. оригинали всички случаи на употребата му в старобълг. паметници, като дава и статистически данни за различните паметници и за видовете обстоятелствено значение, които тази конструкция изразява. Аргументирано е убеждението, че това е чисто слав. конструкция, чиято употреба е разширена в книжовните преводни текстове. Основният старобългаристичен труд на С. е монографията „Staroslovienský jazyk“ (1978). Освен очерк по старобълг. фонетика тя съдържа културноистор. преглед на дейността на Константин-Кирил и Методий във Велика Моравия и Панония с анализ на най-старите паметници от западнослав. произход — *Фрайзингенските молитви* и *Киевските листове*. Изложени са в синтезиран вид възгледите на С. по редица кирило-методиевски проблеми. Отделна глава е посветена на *Климент Охридски* и на

езиков анализ на *Похвално слово за Кирил* и *Похвално слово за Кирил и Методий*. Авторът посочва, че род. пад. в служба на винителен се употребява по-широко в тези слова, а също и при някои нелични имена: ѩзꙑкъ, народъ, родъ, мнръ, мракъ, сънъ. Той свързва това явление с употребата в днешните словашки диалекти на родителен в служба на винителен при някои нелични имена от м. р.: buk, drian, bor, smrž, stl'p и други имена на дървета. Въз основа на това сравнение той смята, че в езика на Климент са отразени словашки черти и че Климент има словашки произход. Съпоставката на явленията обаче не е достатъчно прецизна. И в двата случая става дума за разширяване на обхвата на мъжколичните имена (който в действителност е различен във всички слав. езици), но в съвсем различни посоки — в старобълг. език се включват персонифицирани имена, свързани с християнската идеология (като тази тяхна употреба е характерна не само за Климентовите слова, а и за всички старобълг. текстове), а в словашки се включват имена на дървета. Още по-неубедително доказателство за словашкия характер на Климентовия език е употребата на дат. притежателен, тъй като е добре известно, че разширената употреба на дат. атрибутивен до пълното изместване на род. пад. в притежателната му функция е отличителна черта на бълг. език спрямо останалите слав. езици.

Заниманията на С. с кирило-методиевска проблематика са ориентирани главно към кирило-методиевските *традиции* в Словакия. В редица статии той се спира на следите от култа към първоучителите и към техните ученици в днешните словашки земи. Посочва две селища близо до *Нитра*, които носят името на *Горазд*, както и места в същата област, в които има църкви, посветени на Климент. Дава примери за употребата в Словакия на собствените имена

Ян Станислав

Климент (с *и*) и Димитър и на производни от тях, както и на други имена, заимствани от южните славяни, отбелязва старобълг. заемки в словашки. Въз основа на употребата в словашки диалекти през XVI—XVII в. на думата neprijaznik (nepraznik) в значение на 'дявол', документирана в показанията на жени, съдени като вещици, С. прави извод за словашкия произход на тази дума. Същия извод прави за най-стария превод на молитвата „Отче наш", както и за Киевските листове. Увлечен от желание да изтъкне ролята на Словакия и на словаците по време на *Моравската мисия*, при анализа на собствените имена, записани в полето на *Чивидалското евангелие*, той стига до твърдението, че с изключение на няколко южнослав. имена всички останали са словашки.

Редица свои публикации С. посвещава на дейността на Кирил и Методий по време на Моравската мисия и на съдбата на техните ученици. Те са подчинени на същия стремеж — да се покаже словашкото участие, което ги прави доня-

къде едностранчиви. В студията си „Slovienská liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo“ (1941) в противовес на тезата на мнозина слависти, между които и М. Вайнгарт, той изказва предположение, че седалището на Методий е било в Нитра и че там той е починал и погребан. Доводите му се основават на археол. открития край Нитра, на следите от култа към първоучителите и техните ученици в нейните околности, както и на разсъжденията, че *Вихинг* и Методий би трябвало да се намират в един град и че той е бил близо до Дунав, тъй като учениците на Методий след смъртта му са се отправили в тази посока. Като анализира известията за съдбата на Методиевите ученици, С. не се съмнява, че негов наследник на епископския престол е останал *Горазд* и че Вихинг или някой друг от немските духовници не е успял да го измести. Той се позовава на тяхно писмо до папата, в което те се оплакват, че се ограничават правата им.

С. превежда на съвременен словашки език *Пространните жития на Кирил и Методий*, житията на Климент Охридски и други текстове с важно значение на кирило-методиевски *извори*. Като историк на слав. филология публикува статии за Й. *Добровски*, П. Й. *Шафарик*, за руски слависти от началото на XIX в., за бълг. славистика.

Съч.: Doterajšie výskumy o Frizinských pamiatkach. Kriticko-bibliografický prehľad. – Bsl, 4, 1932, p. 303–331; Datív absolutný v starej cirkevnej slovančine. – Bsl, 5, 1933, p. 1–112; Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda. Praha, 1933, 88 p. (2 изд. 1934); Dnešný stav otázky československých prvkov v staroslovienskych pamiatkach. – In: Ríša Veľkomoravská. Praha, 1933, p. 491–532; Pribinovi veľmoži. – LS, 1–2, 1939–1940, p. 118–150; Slovienska liturgia na Slovensku a sídlo Metodovo a Gorazdovo. Bratislava, 1941, 43 p.; K otázke účinkovania Cyrila a Metoda na Slovensku. – Kultúra, 15, 1943, p. 449–466, 520–539; Metod arcibiskupom. – Kultúra, 16, 1944, p. 358–377; Slovanskí apoštoli Cyril a Metod a ich činnosť vo Veľkomoravskej ríši. Bratislava, 1945, 91 p.; Znova o účinkovaní Cyrila a Metoda na Slovensku. – Jazykovedný sborník, 1–2, 1946–1947, p. 178–193; Zo štúdia slovanských osobných mien v Evanjeliu cividalskom (Ev. Civ.). – Slavia, 18, 1947–1948, p. 87–100; Rastic. – Slovenská reč, 14, 1948–1949, p. 272–274; Koceľ. – Slovenská reč, 15, 1949–1950, p. 165–172; Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda v legendách a listoch. 3 доп. изд. Martin, 1950, 224 p.; Osudy Cyrila a Metoda a ich učeníkov v Živote Klimentovom. Preklad bulharskej a ochridskej legendy s úvodom. Bratislava, 1950, 134 p.; Jozef Dobrovský a stará slovienčina na Slovensku. – Slavia, 23, 1954, p. 135–138; Slovenská historická gramatika. 1. Všeobecná časť a vokalizmus. Bratislava, 1955, 377 p.; 2. Konsonantizmus, Bratislava, 1955, 192 p.; 3. Skloňovanie. Bratislava, 1956, 482 p.; 4. Časovanie. Bratislava, 1956, 303 p.; 5. Syntax. Bratislava, 1962, 332 p.; O prehodnotenie veľkomoravských prvkov v cyrilometodejskej literatúre. – В: Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955, с. 357–363; Dejiny slovenského jazyka. 1. Úvod a hláskoslovie. Bratislava, 1956, 590 p. (2 изд. 1958, 631 p.); 2. Tvaroslovie. Bratislava, 1958, 743 p.; 3. Texty. Bratislava, 1957, 326 p., 24 ill.; 4. Syntax. 1. Bratislava, 1973, 415 p.; 5. Syntax. 2. Bratislava, 1973, 666 p.; Slovenské slovo *nepriaznik*, stsl. непрѣзнь „diabolus“. – Slavia, 25, 1956, p. 254–257; Z rusko-slovenských kultúrnych stykov v časoch Jána Hollého a Ľudovíta Štúra. Bratislava, 1957, 130 p.; Кирило-методиевската традиция в Словашко. Прослава на Димитър Солунски. – ЕЛ, 18, 1963, 3, с. 3–10; Kontakty Šafárika ze slowiańskimi sławistami. Šafárikove styky so slovanskými slavistami. – Slavia antiqua, 9, 1963, p. 255–272; Začiatky slovanského písma a písomníctva na Veľkej Morave. – Slověnský přehled, 49, 1963, p. 174–176; Имало ли е в Словакия старобългарска култура през IX век? – ЕЛ, 19, 1964, 6, с. 37–46; Някои въпроси на старите отношения между българи и словаци. – ЕЛ, 19, 1964, 2, с. 1–6; Aus dem slovakischen Material zum Studium der Kiever Blätter. – WSl, 11, 1966, p. 221–232; Към въпроса за изследването на Киевските листи. – ЕЛ, 22, 1967, 1, с. 3–24; K štúdiu Frizinskej pamiatky II. – In: Serta Slavica. In memoriam Aloisii Schmaus. Gedenkschrift für Alois Schmaus. München, 1971, p. 689–695; Zo štúdia spovedných textov spred r. 863 na Veľkej Morave alebo v Panónii. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 335–340; Či bola na Slovensku staroslovienska kúltura v 9. storočí? – Acta Muzei civitatis Bratislavensis, 7, 1971, p. 317–339; K problému slovenských jazykových čŕt v staroslovienskych (staroslovanských) literárnich pamiatkach. Nom., Gen., Ak., (Vok.) sg. ijo-kmeňov. – Slavica Slovaca, 9, 1974, 3, p. 235–243; Problém slovakizmov v staroslovienskych (staroslovanských) pamiatkach. – Slovo, 24, 1974, p. 203–221; Staroslovienský jazyk. 1. Veľka Morava a Panónia. Kultúrny jazyk a písmovníctvo. Konštantin Filozof, Metod a Kliment Slovienský. Fonetika. Bratislava, 1978, 371 p.

Лит.: Grivec F. – AAV, 18, 1947, p. 113–115 (рец.); Dvonč L. Súpis prác prof. Jána Stanislava za roky 1925–1964. – SFFUKB, Philologica, 16, 1964, p. 183–200; Krajčovič R. K šesťdesiatinám univ. prof. Jána Stanislava. – SFFUKB, Philologica, 16, 1964, p.

5–7; D v o n č L. Súpis prác prof. Jána Stanislava za roky 1965–1973. – Slavica Slovaca, 9, 1974, p. 243–246; O n d r u š Š. [Некролог]. – Slavica Slovaca, 13, 1978, p. 3–7; B u j u k l i e v I. [Некролог]. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 2, p. 89–92; Slovenský biografický slovník. 5. Martin, 1992, p. 332–334; Б у ю к л и е в Ив. Проф. д-р Ян Станислав – формирането на учения. – ЕЛ, 49, 1994, 2, с. 134–138.

Искра Христова

СТÀНЧЕВ, Красимир Стефанов (9.III.1949) – бълг. литературен историк палеославист. Роден в София, където завършва средно образование (1967) и бълг. филология в Софийския унив. (1971); през 1971–1972 е хоноруван асистент по бълг. литература до Освобождението. След редовна аспирантура по старобълг. литература (1974–1976) специализира в Гърция пет месеца (1976–1977). През 1978 защитава кандидатска дисертация „Изграждане на човешките образи в старобългарската агиографска проза“ (1978). Редовен асистент (1977), доц. (1984) по старобълг. литература в Катедрата по кирилометодиевистика (основана през 1980). Хоноруван преподавател по старобълг. литература във Висшия инст. за изобразителни изкуства в София. Член на Директорския съвет на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“ (1986–1988). От 1979 сътрудничи на Секретариата на Международния информационен център за изворите по история на Балканите и Средиземноморието (CIBAL) към ЮНЕСКО със седалище в София. Лектор по бълг. език в Римския унив. „La Sapienza“ (1988–1992). Асоцииран проф. по слав. филология (1992) и редовен проф. по славистика (2001) в Трети римски унив. Преподавател по слав. филология в Римския унив. „Tor Vergata“ (1992–1994) и в Свободния римски унив. „Maria Santissima Assunta“ (от 1994). Член на ръководството и секретар на Италианската асоциация на славистите (1999). Кирило-Методиевска награда (1989) за книгата „Климент Охридски. Живот и творчество (1988, съвместно с Г. *Попов*).

Красимир Станчев

С. разработва теми в няколко области: кирилометодиевистика, старобълг. литература (история на литературните процеси, поетика, жанрова система, стилистика), слав. ръкописно наследство, славяно-виз. и българо-грц. книжовни взаимоотношения, книжовна дейност на българите католици. Защитавайки тезата за художествената стойност на средновековната литература, той изследва естетическата основа и структурата на разнообразни по характер текстове с убеждението, че трябва да се търси равноправен диалог с тях – във вътрешно присъщите им параметри. Изобразителните принципи и механизмите на въздействие той извежда от средновековни философски трактати, които наследяват началата на античната реторика. В монографията му „Поетика на старобългарската литература“ (1982) се изясняват основни естетически закони и тяхната реализация в агиографията, химнографията и ораторската проза (върху материал от старобълг. литература). Коментирани са концепцията за образното познание във византийско-слав.

свят (въз основа главно на теорията на Псевдо-Дионисий Ареопагит) и нейното възприемане от слав. книжовници. Разглеждат се проблеми на композицията, фабулата, сюжета. В книгата „Стилистика и жанрове на старобългарската литература“ (1985, 1995) анализът обхваща многобройни факти и явления в творчеството на старобълг. писатели. Темата за методологията и терминологията при научната систематизация на жанровете се обсъжда от С. и в специална студия за взаимоотношенията между жанр, стил и модус в средновековните слав. литератури (1998).

С. е автор на приносни публикации върху философско-естетическите възгледи на Константин-Кирил Философ (1979, 1983). Той въвежда в науката 13 нови слав. преписа на Ареопагитския корпус (1978, 1981), най-ранният от които е от XIV в., и разглежда общите насоки във възгледите на слав. първоучител, както и определението му за философията. Принципите на превода, съдържащи се в *Македонския кирилски лист* (предполагаем Кирилов предговор към Евангелието), според него също са в съзвучие с концепцията на Псевдо-Дионисий. С. смята, че респектът на книжовниците от Златния век на бълг. литература към съчиненията на Псевдо-Дионисий е наследен от Константин-Кирил. В подкрепа на това мнение са приведени примери от творчеството на *Йоан Екзарх*, *Константин Преславски* и др. С. анализира ритмическата структура на *Проглас към Евангелието*, смятан от него за творба на Кирил (1986), и на произведения от Преславския стихотворен цикъл (*Азбучната молитва*, фразовия акростих в триодните трипеснеци на Константин Преславски, *Похвалата за цар Симеон*), като търси вариантите на изосилабизма в старобълг. *стихосложение*. В духа на Кирило-Методиевата естетическа програма характеризира структурата и семантиката на ЖМ (1987) и зависимостта между идеологически модели и художествени реализации в ЖК и ЖМ (1988); за целта използва методиката на „библейския тематичен ключ“ на Р. *Пикио*. С. посвещава специално изследване на образите на Кирил и Методий във виз. и в грц. литература (XI–XIX в.) на фона на виз.-слав. контакти, в което обобщава тяхното значение за източноправославната традиция на Балканите (1989). Място в проучванията му намират и хърватските глаголически *служби за Кирил и Методий* (1985), сред чиито източници той поставя не само великоморавски и старочешки по произход текстове, но и балк. православна традиция.

С. е автор на обобщаващо монографично изследване върху църковноорганизационната дейност и литературното наследство на *Климент Охридски* (съвместно с Г. Попов, 1988). Той проследява в детайли биографията на бележития Кирило-Методиев ученик според известните досега източници, анализира Пространното му житие от архиепископ *Теофилакт Охридски* и неговата стойност като истор. извор, сумира доводите за съществуването на негово ранно старобълг. житие, днес изгубено. По отношение на Краткото житие на светеца от Димитър Хоматиан С. се придържа към мнението, че то представлява преработка на Пространното грц. житие и в него не са използвани нови извори. Плод на такава преработка е фразата, върху която се основава погрешното според С. твърдение на някои учени, че Климент Охридски е създател на кирилицата (1988, с. 23–24). В книгата са изложени резултатите от десетилетните проучвания на Климентовите съчинения (атрибуция, извори и контекст на разпространение, специфични художествени похвати). Обосновава се наличието на Климентова ораторска школа, т. е. съз-

даването на устойчива традиция по образец на негови слова от страна на редица бълг. и слав. книжовници.

С. проявява подчертан интерес и към бълг. литература през XIV в., поточно към школата на Патриарх Евтимий, като отхвърля определянето ѝ като „предренесансова“ (1982). В бълг. литературен процес от края на XII докъм втората четвърт на XIV в. той изтъква наличието на предевтимиева Търновска агиографска и химнографска школа (1987). Интересува се също от характера на късносредновековната слав. литература и взаимоотношенията фолклор – литература. Тези въпроси логично го отвеждат към проблема за прехода от Средновековие към Ново време в историята на бълг. словесно изкуство, разглеждан от него както в контекста на българо-грц. книжовни взаимоотношения, така и с оглед на специфичната книжовна дейност на българите католици. Тази тема С. обсъжда и в рамките на по-общия проблем за барока в слав. литератури (1996).

С. има приноси в издирването и описването на слав. и грц. ръкописи и архивни материали от сбирки в Пловдив (1975, 1977), Варна (с Тр. Банков, 1978), Париж (1981), Атина (1981), Ватиканската библиотека в Рим (с А. Джурова, М. Япунджич, 1985), Сиена (1992), Центъра за славяно-виз. проучвания „Иван Дуйчев“ в София (с А. Джурова, 1994), Папския източен институт в Рим (с А. Джурова, 1997) и др. През 1980 намира в Парижката национална библиотека неизвестни фрагменти от Добромировото евангелие, бълг. паметник от началото на XII в., и от Златоуста на В. Ягич от края на XIII и началото на XIV в. (1981), а в Атина открива и по-късно издава неизвестен фрагмент от апокрифен сборник от XIII в. (1984), който дава възможност на руския изследовател А. Бобров да възстанови най-стария превод на „Сказание на Афродитиан“. С. издава неизвестни преписи и преработки на произведения на Климент Охридски, Презвитер Козма, на грц. Житие на св. Параскева-Петка от Мелетий Сиригос, на някои текстове от бълг. католическа и от руската старообрядческа книжнина.

С ъ ч . : Ритмичната структура в химничната поезия на Климент Охридски. – БЕ, 19, 1969, с. 523–531; Старобългарската поезия – графично оформяне и термини за означаването ѝ. – БЕ, 22, 1972, с. 221–224; Ритмични основи на старобългарската поезия. – В: Славистични изследвания. 3. С., 1973, с. 264–270; Поезията на българските павликяни. – ЛМ, 19, 1975, 1, с. 63–71; Ръкописни фрагменти от XIII век в Пловдивската народна библиотека. – ЕЛ, 30, 1975, 1, с. 45–58; Славянски ръкописи в библиотеката на Пловдивската митрополия. – ЕЛ, 32, 1977, 1, с. 78–80; За някои основни принципи на средновековната естетика (Върху материал от житийната литература). – ЛМ, 21, 1977, 8, с. 45–54; Концепцията на Псевдо-Дионисий Ареопагит за образното познание и нейното разпространение в средновековна България. – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 62–76; Славянските ръкописи в Музея на Възраждането – Варна [С т а н ч е в К., Тр. Б а н к о в]. – Старобългарска литература, 4, 1978, с. 101–114; О философско-эстетических взглядах Константина-Кирилла Философа. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 7–11; Идейно-естетически позиции и развойни тенденции в старобългарската литература. – ЕЛ, 22, 1979, 2, с. 3–12; Едно малко познато гръцко житие на Параскева Епиватска (Петка Търновска). – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 270–286; Greek-Bulgarian Relations in the Field of Hagiography XVth–XIXth Centuries. – In: Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ΄ ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνα. Α΄ Ἑλληνοβουλγαρικὸ συμπόσιο. Πρακτικά. Thessaloniki, 1980, p. 267–272; Литературата на българите-католици през XVII–XVIII в. и преходът от Средновековие към Възраждане. – ЛМ, 25, 1981, 3, с. 3–11; Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 3, p. 85–97; Археографски бележки от Националната библиотека в Атина [С т а н ч е в К., А. Д ж у р о в а]. – Старобългарска литература, 9, 1981, с. 33–75; Ареопагитският корпус в превода на Исайя Серски. Археографски бележки. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 145–152; Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920 г. С., 1982, 92 с.+27 табл.; Поетика на старобългарската литература. Основни принципи и проблеми. С., 1982, 200 с.; Търновската книжов-

на школа и развитието на агиографските жанрове. – В: Руско-балкански културни връзки през средновековието. С., 1982, с. 207–216; Евтимиевата школа в контекста на европейското духовно развитие. – Старобългарска литература, 11, 1982, с. 8–18; Scuola di Evtimij, Slavia Orthodoxa e Rinascimento italiano: relazioni e opposizioni tipologiche. – In: Atti de 8° Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo, 3–6 Novembre 1981. Spoleto, 1983, p. 319–330; Константин-Кирил Философ и формирането на естетическите възгледи в средновековна България. – ККФ 4, с. 195–203; Старобългарската поезия. Кратък исторически преглед. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков. С., 1983, с. 53–58; Typology of the „Medieval – Revival" Transition in Bulgarian and Greek Literatures. – В: Културни и литературни отношения между българи и гърци от средата на XV до средата на XIX век. Втори българо-гръцки симпозиум, София 18–22 IX. 1980. Актове. С., 1984, с. 84–89; The Bulgarian-Greek Literary Relations during the Turkish Rule. Based on the Greek Manuscripts of the National Library „Ivan Vazov" in Plovdiv. – Balkan Studies, 25, 1984, 2, p. 457–473; Един неизвестен фрагмент от апокрифен сборник и някои проблеми на апокрифната литература. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 126–143; Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, 115 с. (2 изд. 1995); Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana. С., 1985, 462 с. [Джурова А., К. Станчев, М. Япунджич]; За една приписка във Ватиканския препис на Манасиевата хроника. – Старобългарска литература, 18, 1985, с. 139–142; Хърватските глаголически служби за Кирил и Методий. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 254–258; Ритмичната структура на Кириловия *Проглас към Евангелието* и на произведенията от Преславския стихотворен цикъл (Старобългарският изосилабизъм). – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. 2. Roma, 1986, p. 645–652; Пространното житие на Методий – проблеми на структурата и семантиката. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 81–85; Литературният процес в България от края на XII до втората четвърт на XIV в. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на българското Възраждане. С., 1987, с. 5–13; Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, 219 с.+24 факс. [Станчев К., Г. Попов]; Идеологические модели и художественные реализации в Пространных житиях Кирилла и Мефодия. – Symposium Methodianum, p. 541–547; Славянски, гръцки и ориенталски ръкописи от сбирката на Центъра за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев". Каталог за изложба. С., 1988, 30 с.+55 табл. [Джурова А., К. Станчев, Ст. Кендерова, Б. Христова, Г. Минчев, Е. Велковска]; Образите на св. Кирил и Методий във византийската и гръцката литература (XI–XIX в.). – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 154–156; Словата на Йоан Екзарх Български. – Старобългарска литература, 25–26, 1991, с. 66–72; Miscelanea di Siena (Sienski sbornik): Un inedito manoscritto croato-glagolitico del XV secolo. – RSlav, 38, 1992, p. 13–52; Една старообрядческа компилация по „Беседата" на Презвитер Козма. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 88–95; Checklist de la collection de manuscrits grecs conservée au Centre de recherches slavo-byzantines „Ivan Dujčev" auprès de l'Université „St. Clement d'Ohrid" de Sofia. Thessalonique, 1994, 121 p. [Džurova A., K. Stančev, V. Atsalos, V. Katsaros]; Слова на св. Климент Охридски в неизвестни и неизползвани преписи. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 125–130; Преписи от произведения на св. Климент Охридски в славянската ръкописна сбирка на Папския източен институт в Рим. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар кон словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 63–73 [Джурова А., К. Станчев]; Il Barocco e la letteratura bulgara. – In: Barocco letterario nei paesi slavi. Roma, 1996, p. 275–292; Описание славянских рукописей Папского восточного института в Риме. Catalogo dei manoscritti slavi del Pontificio Istituto Orientale di Roma. Ed. P. I. O. Roma, 1997, 43+155 p.+38 fig. [Džurova A., K. Stančev]; Agiografia e agiologia nella tradizione slavo-ortodossa. – In: Santità, culti, agiografia. Temi e prospettive. Atti del I Convegno di studio dell'Associazione italiana per lo studio della santità, dei culti e dell'agiografia. Roma, 24–26 ottobre 1996. Roma, 1997, p. 27–50; Жанрь, стиль и модус в средневековой литературе православных славян. Методологические и терминологические проблемы. – In: Contributi italiani al XII Congresso Internazionale degli Slavisti (Cracovia 26 Agosto – 3 Settembre 1998). Napoli, 1998, p. 25–60; Към реконструкцията на един апокрифен сборник. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 219–226; Съдбините на света и на Османската империя според една старообрядческа пророческа повест. – В: Възрожденският текст. Прочити на литературата и културата на Българското възраждане. В чест на 70-годишнината на проф. Дочо Леков. С., 1998, с. 345–350; Някои уточнения относно историографските съчинения на Петър Богдан Бакшич. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 2, p. 128–132; L'immagine della maggioranza ortodossa negli scritti secenteschi dei Bulgari cattolici. – In: Culture maggioritarie e culture minoritarie: incontri e scontri. Cividale del Friuli, 20–23 maggio 1999. 1. Trieste, 1999, p. 281–295; Диграфия и билингвизъм в най-стария период на славянската писменост (Върху примери от Асема-

ниевото евангелие). – In: Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien, 2000, p. 88–94; Славянските ръкописи в Италия: проблеми на издирването и каталогизирането им. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 237–247.

Лит.: Минчев Г. Обращение болгарской медиевистики к современной эстетике и литературной теории. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 4, p. 84–88; Милтенова А. – ЛМ, 27, 1983, 2, с. 158–161 (рец.); Наумов А. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 165–168 (рец.); Богдановић Д. – ПКЈИФ, 46, 1984, 1–4, с. 119–125 (рец.); Христова И. За Средновековието – със съвременен подход. – ЕЛ, 42, 1987, 3, с. 128–132; Heres T. Hrvatski rukopisi Vatikanske knjižnice i evangelie sv. Marka po Marku Japunžiću. – Marulić, 3, 1987, p. 269–285; Schreiner P. Ein neuer Katalog slavischer Handschriften. – WSl, 33, 1, (N. F. 12, 1), 1988, p. 63–68; Христова И. Нов значителен принос към Климентовата проблематика. – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 120–121; Spasova V. – Annali dell'Instituto Universitario Orientale di Napoli. Slavistica, 1, 1993, p. 376–380 (рец.); Динеков П. – Старобългарска литература, 27, 1994, с. 122–125 (рец.); Мусакова Е. Славянски ръкописи в Папския източен институт. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 3, p. 124–126; Thomson Fr. J. Hagiographica in the Slavonic Manuscripts of the Pontificio Istituto Orientale. – AB, 119, 2001, 2, p. 363–370.

Анисава Милтенова

СТÀРЕ МÈСТО – вж. *Велеград*.

СТАРОБЪ́ЛГАРСКИ ЕЗИ́К – езикът на бълг. народ от края на IX до края на XI в. Този период на бълг. езикова история започва през 863, когато Константин-Кирил Философ и Методий съставят азбука и превеждат от гръцки на български най-необходимите богослужебни книги, като по този начин поставят началото на книжовната форма на бълг. език. Писмеността предизвиква съществени промени в езика, които наред със закономерните развойни процеси в говоримата реч разграничават старобълг. период от предходния, предписмен период на бълг. език. Краят на старобълг. период се определя от значителни промени в цялостната система на езика – звукови, граматически, лексикални, които поставят началото на среднобългарския период. За книжовната форма на С. е. някои палеослависти въвеждат специални термини: староцърковнославянски, старославянски, първия писмен език на славяните, и др. При избора на названието те изхождат от функционирането на книжовния С. е. като общ културен език за южните и източните славяни. Тези термини обаче противоречат на терминологичната лингвистична практика, която е утвърдила правилото с едно име да се означават всички форми на даден език и в названията на всеки жив език да се посочва неговата етническа принадлежност.

За изучаването на С. е. се използват разнообразни източници. Основен извор са запазените ръкописи и надписи, писани в бълг. езикова среда през старобълг. период. Богата информация за С. е. се съдържа и в многобройните по-късни бълг., руски, сръбски и хърватски преписи на текстове, създадени на С. е. Ценни сведения за него са се съхранили в съвременните териториални бълг. говори, в старинните местни названия от територията, населявана с българи по онова време, в архаичните бълг. заемки в съседни езици. Данни за С. е. могат да се извлекат и от старобълг. *азбуки*, от старобълг. съчинения, съдържащи разсъждения за езика, от съпоставителния анализ на родствени и съседни езици.

През периода на С. е. едновременно са се използвали две азбуки: създадената от Константин-Кирил *глаголица* и *кирилицата* – графична система, възникнала в Б-я чрез приспособяване на грц. уставно писмо към слав. особености на С. е. по образеца на глаголицата.

Езиковата система на С. е. е наследена от праславянски, но е развила през периода на самостоятелното си съществуване нови черти, които я разграничават от езиковите системи на паралелно формиралите се други слав. езици. Като сигурен критерий в практиката за раз-

граничаване на С. е. се използват две негови специфични черти: групите шт, жд, за праслав. **tj*,**dj*,**kti* и широкият гласеж на гласната ѣ. З в у к о в и я т с ъ с т а в на С. е. включва 15 гласни и 25 съгласни. Гласните са: ѧ, ѣ (широко *е*), ѳ, ѥ, ъı, н (*и*), ъ (кратко лабиално или нелабиално ъ), ь (кратко *е* или *и*), ѹ (*у*), ѫ (*он*), ѧ (*ен*). Като гласни са функционирали сонорните *р* и *л*, които са се отбелязвали с два буквени знака: ръ и лъ за твърдите варианти и рь и ль за меките варианти. Съгласните са: в, п, в, ф, д, т, ꙁ, ѕ, ѕ', г, к, х, ж', ш', ѵ', ꙁ, ц', м, л, л', н, н', р, р', (j). Съгласната *ф* е заета от гръцки. Своеобразна особеност на звуковата система в началото на старобълг. период е фактът, че по признака мекост противопоставяне има само при съгласните л, н, р, ѕ. Останалите съгласни са или само твърди, или само меки. Към края на периода започва затвърдяването на меките съгласни.

М о р ф о л о г и ч н а т а с и с т е м а на С. е. има синтетичен характер. Имената се скланят по седем склонения според тяхната праслав. основа: -ă-, -jă-, -ŭ-, -ā-, -jā-, -ī- , консонант (праслав. -u-, -en-, -nt-, -er-, -es-). Има 6 падежа: именителен, винителен, родителен, дателен, творителен, местен и звателна форма. Прилагателните имат проста и сложна форма (добръ, добрыи). Числителните имена все още не са обособена морфологична категория, а образуват количествени подкласове в останалите имена: съществителни, прилагателни, местоимения. Делят се на бройни и редни. Старобълг. глаголна система е много богата. Глаголът може да е от свършен или несвършен вид. Той има три наклонения: изявително, повелително и условно. Глаголите в изявително наклонение имат седем времена: сегашно, минало свършено, минало несвършено, минало неопределено, минало предварително, бъдеще в миналото, бъдеще предварително. Липсва морфологична категория бъдеще време. Предстоящо действие се изразява или чрез сегашната форма на глаголи от св. вид (прочьтѫ), или чрез конструкция от помощен глагол имѣти, нач̑ѧти, въч̑ѧти или хотѣти и инфинитивна форма на пълнозначен глагол (имамь, нач̑ьнѫ, въч̑ьнѫ или хощѫ ходити). По сегашната си основа глаголите се групират в пет спрежения. Именните глаголни форми се делят на изменяеми и неизменяеми. Изменяеми са причастията: сегашно деятелно, сегашно страдателно, минало деятелно I и II, минало страдателно. Неизменяеми са инфинитивът (ловити) и супинът (ловитъ).

С и н т а к т и ч н и я т с т р о е ж е развит. Простите изречения по цел на изказването са съобщителни, въпросителни и подбудителни. Емоционалната реакция се изказва с възклицателни изречения. Според отношението на говорещия към обективната действителност простите изречения се делят на утвърдителни и отрицателни. Сложните изречения са съчинени и съставни. Съчинените сложни изречения са съединителни, съпоставително-противопоставителни, разделителни, мотивиращи, заключителни, резултативни, пояснителни. Съставните сложни изречения са с подчинени подложни, сказуемноименни, сказуемноопределителни, допълнителни, определителни, обстоятелствени (за място, време, начин, количество, причина, следствие, цел, условие, отстъпване).

Старобълг. л е к с и к а л н а с и с т е м а включва праслав. наследство и лексеми, създадени в периода на самостоятелния развой на бълг. език. Тя се обогатява особено в резултат на интензивната книжовна дейност. Създава се главно абстрактна и терминологична лексика. Основен източник за увеличаване на словесния фонд е активното словообразуване на основата на собствени модели и словообразователни съставки. Лексикалната система се попълва също със заемки от други езици чрез битово об-

щуване или чрез книжовни връзки. Заемките са главно гръцки (вж. *Гръцко влияние* върху старобългарския език), по-ограничени са *германизмите*, *прабългаризмите*, *латинизмите*, *семитизмите* с грц. посредничество, *моравизмите*. Създават се думи и по грц. модели или пък старобълг. думи развиват нови значения по семантични образци на грц. думи.

Книжовната форма на С. е. възниква с превода на Изборното евангелие, направен от Константин-Кирил от грц. език на южнобълг. *солунски говор*, който той е владеел като солунчанин. През двувековното си съществуване С. е. се развива, от една страна, в съответствие със закономерните процеси в говоримата реч и, от друга, в зависимост от своите обществени функции. Книжовният С. е. има нетипична история. Той възниква във Византия по конкретен повод – молбата на моравския княз *Ростислав* (846–870) до виз. имп. *Михаил III* (842–867) да му изпрати слав. учители. С тази мисия са натоварени братята от Солун Константин Философ и Методий и техни съмишленици. Във *Велика Моравия* те въвеждат формиралия се въз основа на първите преводи книжовен С. е. От великоморавските земи той се разпространява и в *Панония*, Хърватско, а по-късно и в чешката държава. След смъртта на Методий (885) слав. книжовна дейност във Велика Моравия е забранена. *Учениците на Кирил и Методий* пренасят в Б-я писмеността на своите учители. Новият период е значително по-дълготраен от предишните – обхваща две столетия, и е писмено засвидетелстван в значителен брой ръкописи и надписи. В Б-я книжовният С. е. е приет за официален и навлиза в основни сфери на обществения живот: държ. апарат, църковната организация, богослужението, книжовната дейност, образованието. *Графитите* и надписите върху битови предмети разкриват, че писмеността е проникнала и във всекидневния живот. Условията за книжовна дейност са благоприятни. Висшите светски и духовни сановници насърчават книжовните прояви. Творят висукообразовани, талантливи книжовници. Превеждат се книги и се създават оригинални творби, съставят се сборници. В процеса на активната книжовна дейност езикът се развива: обогатява се лексикалният му фонд, усъвършенства се синтактичната му организация, нормират се езиковите средства. През старобълг. период функционират две авторитетни книжовни средища с центрове столиците *Плиска* и *Преслав* на североизток (вж. *Преславско книжовно средище*) и *Охрид* на югозапад (вж. *Охридско книжовно средище*). Чрез тях значително се разширява диалектната основа на книжовния старобълг. език.

За нуждите на новопокръстените народи в Киевска Русия и Сърбия се пренасят старобълг. книги, а заедно с тях и книжовният С. е. В процеса на преписване на старобълг. книги местните книжовници запазват тяхната езикова основа, като в определени граници я приспособяват към своя роден говор. По този начин се оформят локалните типове, или *редакции*, на книжовния С. е.: моравска, панонска, чешка, хърватска, руска, сръбска.

С. е. е най-рано писмено засвидетелстваният слав. език, а книжовният С. е. за векове става общ културен език за южните и източните славяни. Затова науката за С. е. е основна дисциплина в българистиката, славистиката и индоевропеистиката.

Лит.: Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865, 1171 p.; Востоков А. Грамматика церковнославянского языка. Санкт Петербург, 1863, 135 с.; Leskien A. Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg, 1909, 52+260 p.; Кульбакин С. М. Древне-церковно-славянский язык. Харьков, 1911, 124 с.; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. [2 изд.] Berlin, 1912, 18+656 p.; Jagić V.

Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, 540 p.; Цонев Б. История на българский език. 1. С., 1919, 530 с.; Leskien A. Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik – Texte – Glossar. [6 изд.] Heidelberg, 1922, 351 p.; Łoś J. Gramatyka starosłowiańska. Lwów–Warszawa–Kraków, 1922, 221 p.; Mladenov St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin–Leipzig, 1929, 354 p.; Van Wijk N. Geschichte der altkirchenslavischen Sprache. 1. Laut- und Formenlehre. Berlin–Leipzig, 1931, 254 p.; Diels P. Altkirchenslavische Grammatik. 1. Grammatik. Heidelberg, 1932, 325 p.; 2. Ausgewählte Texte und Wörterbuch. Heidelberg, 1934, 123 p.; Младенов Ст. Българската реч в Солун и Солунско. – В: Сборник Солун. С., 1934, с. 44–63; Vaillant A. Manuel du vieux-slave. 1. Grammaire. Paris, 1948, 369 p.; Słoński St. Gramatyka języka starosłowiańskiego (starobulgarskiego). Warszawa, 1950, 172 p.; Селищев А. Старославянский язык. 1. Введение. Фонетика. М., 1951, 336 с; 2. Тексты. Словарь. Очерки морфологии. М., 1952, 206 с.; Trubetskoj N. Altkirchenslavische Grammatik. Wien, 1954, 197 p.; Sadnik L., R. Aitzemüller. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, 20+341 p.; Lunt H. G. Old Church Slavonic Grammar. 's-Gravenhage, 1955, 14+143 p.; Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae. Hlav. red. J. Kurz; 1983– : Z. Hauptová. 1–52. Praha, 1958–1997; Dostál A. Staroslověnština jako spisovný jazyk. – Bulletin Visoké školy ruského jazyka a literatury, 3, 1959, p. 129–139; Мирчев К. Историческа граматика на българския език. [2 изд.] С., 1963, 274 с.; Havránek B. Počátky slovanského písma a psané literatury v době velkomoravské. – In: Velká Morava. Praha, 1963, p. 77–96; Dostál A. Staroslověnský jazyk, jeho strukturní charakteristika a lokální typy. – In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Praha, 1963, p. 11–28; Matějka L. Moravian Codification of the First Slavic Literary Language. – In: The Czecho-Slovac Contribution to World Culture. Thr Hague–London–Paris, 1964, p. 105–111; Мирчев К. Константин-Кирил, създател на старобългарския книжовен език. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост (863–1963). Доклади и материали. С., 1965, с. 67–76; Бауэр Я. Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии (Сопоставление синтаксического строя). – In: Magna Moravia. Praha, 1965, p. 469–492; Kurz J. Učebnice jazyka staroslověnského. Praha, 1969, 233 p.; Vlášek J. Struktura a typ staroslověnského písemnictví velkomoravského období. – In: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů. Praha, 1973, p. 131–142; Lehr-Spławiński T., Cz. Bartula. Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym. [6 изд.] Wrocław–Kraków–Gdańsk, 1973, 187 p.; Večerka R. Zur Periodisierung des Altkirchenslavischen. – Methodiana, p. 91–121; Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. М., 1977, 336 с.; Aitzetmüller R. Altbulgarische Grammatik als Einführung in die slavische Sprachwissenschaft. Freiburg i. Br., 1978 (Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris. Fontes et Dissertationes, 12), 253 p.; Дуриданов Ив. Старобългарският език като книжовен и народен в ареален аспект. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 2–22; Гълъбов Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, 180 с.; Večerka R. Das Altkirchenslawische als Schriftsprache Großmährens. – Wiener slawistischer Almanach, 6, 1980, p. 279–297; Dogramadžieva E. Die Verbreitung der altbulgarischen Schriftsprache. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 45–49; Добрев Ив. Старобългарска граматика. Теория на основите. С., 1982, 212 с.; Дограмаджиева Е. Обществени функции на старобългарския книжовен език. – БЕ, 23, 1983, 4, с. 286–289; Старобългарски речник. Встъпителен том. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. С., 1984, 228 с.; Večerka R. Staroslověnština. Praha, 1984, 231 p.; Večerka R. Tschechische Terminologie der ältesten slavischen Schriftsprache. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 102–103; Вечерка Р. Старославянский с функционально-стилистической точки зрения. – ГСУфсф, 74, 3, 1985, с. 28–36; Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X–XI вв. С., 1986, 355 с.; Минчева А. Старобългарският език в светлината на балканистиката. С., 1987, 160 с.; Цейтлин Р. М. О содержании термина „старославянский язык". – ВЯ, 1987, 4, с. 43–58; Дунков Д., Р. Станков. К вопросу об основных положениях становления и развития древнеболгарского литературно-письменного языка и его изводов. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 9–28; Дограмаджиева Е., Кр. Костова. Проблемы дефиниции древнеболгарского языка на основе определений других славянских языков. – СФ-С, 19, 1988, с. 19–28; Etymologický slovník jazyka staroslověnského. Hlavní red. E. Havlová. 1–3. Praha, 1989–1992; Граматика на старобългарския език. Отг. ред. Ив. Дуриданов. С., 1991, 605 с.; Станков Р. Славистиката за старобългарския език. – Училище, 2, 1993, 4–5, с. 104–111; Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994, 841 с.; Тотоманова А.-М. Старобългарската книжовна норма. – ЕЛ, 52, 1997, 5–6, с. 126–131.

Екатерина Дограмаджиева

СТАРОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ – вж. *Битолски надпис на Иван-Владислав*, *Графити*, *Добруджански надписи*, *Епиграфика* старобългарска, *Керамични надписи*, *Надпис на чъргубиля Мостич*, *Равненски манастир*, *Самуилов надпис*, *Старобългарски паметници*.

СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ – преки писмени извори за старобълг. писменост, съдържащи оригинален или преводен текст, възникнал първоначално на старобълг. език, записан или преписан през старобълг. период (края на IX – края на XI в.) в бълг. езикова среда. Многозначният термин „писмен паметник“ в случая се употребява в неговото първоначално значение – реално засвидетелстван конкретен писмен текст. На практика понякога се проявява несигурност, когато се определя кръгът от С. п. (Р. М. *Цейтлин*, 1977, с. 9–10; Е. *Дограмаджиева*, 1988). Колебанията засягат най-често група ръкописи, които съдържат ранни древноруски, старочешки или старосръбски преписи на старобълг. текстове като *Остромировото евангелие*, *Киевските листове*, *Мирославовото евангелие* и др. Като не разграничават отчетливо понятията „писмен паметник“ и „извор“, някои учени неоснователно причисляват ръкописи от този вид към С. п. Всъщост такива ръкописи по преписа си и по вторичните езикови наслоения са съответно древноруски, старочешки или старосръбски писмени паметници и са извори за историята на тези езици. Но по своята съхранена старобълг. езикова основа те са същевременно и извор за историята на старобълг. език, без да бъдат С. п. Неточност се допуска и по отношение на старобълг. ръкопис Син. евх. – някои изследователи неоснователно го разделят на два паметика – Синайски служебник и Синайски требник. Р. *Нахтигал* (1925) доказва чрез обстоен палеографски, правописен и езиков анализ, че „синайският глаголически богослужебен откъслек и сборникът са съставяли в своя първоначален вид едно цяло, а именно превод на старовизантийския евхологий, съдържащ все още двете, впоследствие отделени части: служебник и требник“ (с. 286). Изводът на Нахтигал е потвърден от откритите през 1975 нови части от

Мариинското евангелие,
края на X–началото на XI в.

Син. евх. (Й. *Тарнанидис*, 1988, с. 67–70). Не е окончателно решен въпросът, дали *Григоровичевият лист* е част от *Рилските глаголически листове*, както предполага напр. Ст. *Смядовски* (1980), или принадлежи на друг ръкопис. Не е изяснен и въпросът за Ленинградските глаголически листове (вж. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв., с. 62, № 19). Това са два пергаментни листа, намерени подлепени към подвързийна дъска от по-късно време. Съхраняват се в Библиотеката на РАН в Санкт Петербург (сигн. 24.4.37). Текстът върху тях е изличен; следи от него са запазени като отпечатък върху подвързийната дъска, но те не са разчетени, затова засега този текст не може да се включи в списъка на старобълг. паметници. По-късно написаните, за да се попълни изгубена част, 17 листа в Зогр. ев. (Мт 16: 20 – 24: 20) не

Асеманиевото евангелие,
втората половина на X– началото на XI в.

са съставка на първоначалния ръкопис и затова трябва да се разглеждат като отделен паметник – Допълнителна част на Зографското евангелие (В. *Ягич*, 1879). На същото основание като отделен паметник трябва да се определи и л. 165, подшит заедно със Сав. кн. и две староруски допълнения в един кодекс – фонд 381, № 14 от РГАДА в Москва. По определението на В. Н. *Щепкин* той съдържа указател към новозаветни четива (1899, с. 5–7). Дограмаджиева (1993) уточнява, че текстът е фрагмент от показалеца „Евангелия различни на всяка потреба", съдържащ апостолско четиво и указание за евангелско четиво за освещаване на църква. Дискусионни въпроси повдигат и откритите през 1975 глаголически ръкописи в Синайския манастир „*Света Екатерина*" – № 3–5 по описа на Тарнанидис (Тарнанидис, 1988; Б. *Велчева*, 1988). Те още не са издадени, нито са обстойно изследвани. Спорен е и въпросът за старобълг. подписи под грц. делови документи – Иверския и Зографския от Света гора. Някои учени изказват съмнения в тяхната старинност. Засега двата подписа трябва да се приемат за вероятни С. п.

Според материала, върху който са нанесени текстовете, С. п. са две основни разновидности – ръкописи и надписи. При ръкописите текстът е нанесен върху пергамент, а при надписите – върху твърд материал: камък, мазилка, метал, керамика и др. Отлика има и в типа текст. Ръкописите съдържат литературни произведения, а надписите по правило включват различен тип информативни текстове – съобщения за обществени или битови събития. По-рядко в тях се срещат цитати от литературни произведения.

Оскъдният брой запазени старобългарски ръкописи са само малка част от богатата старобълг. книжнина. При все това в тях има свидетелства за значителното разнообразие на съществувалите през старобълг. период книги: четириевангелия – Зогр. ев., Мар. ев., Допълнителната част от Зогр. ев., Зографски палимпсест; кратки изборни евангелия – Асем. ев., Сав. кн., *Охридски листове*, *Новгородски листове*, *Листове на Ундолски*, *Боянски палимпсест*, *Ватиканско евангелие* и навярно Синайски палимпсест; псалтири – Син. пс. и *Псалтир на Димитър Олтарник*; евхологии – Син. евх.; мисали – Синайски мисал; триоди – *Триоден фрагмент* с глаголическа приписка; октоиси – *Ленинградски палимпсест*; служебни миней – Синайски миней; чети-миней в съчетание с триоден панегирик – Супр. сб.; слова за Страстната седмица – Клоц. сб.; сборници със слова за Великия пост и изповедни молитви – Рилски глаголически листове и Григоровичев

лист; сборник с огласителни поучения от *Кирил Ерусалимски – Хилендарски листове*; Правила за монаси от *Василий Велики – Зографски листове*; трактат за превода – *Македонски кирилски лист.*

Незадоволително е решен въпросът за датировката и локализацията на старобълг. ръкописи. Нито един от тях не съдържа преки данни за времето и мястото на възникването си. По палеографски, правописни и езикови данни старобълг. ръкописи се отнасят общо към края на X или към XI в. Опитите за по-точна абсолютна или относителна хронология на отделни ръкописи не са достатъчно убедителни. Още по-неясен остава въпросът за свързването на старобълг. ръкописи с *Преславското книжовно средище* или с *Охридското книжовно средище*. Новите правописни и лексикални изследвания показват колко неточни са досегашните определения (Цейтлин, 1977 и 1986; Велчева, 1988; Т. *Славова*, 1989). Затова особено актуална задача е да се потърсят обективни критерии за датировка и локализация на старобълг. ръкописи, като се използват комплексно основните палеографски, правописни, езикови и текстологически особености.

Старобълг. ръкописи са откривани в обширен географски район – свидетелство за широкото им разпространение и за интереса към тях от най-старо време до наши дни: в *Рилския манастир* (Рилските глаголически листове и Григоровичевият лист), в Боянската църква край София (Боянското евангелие, съдържащо Боянския палимпсест), в Габрово (Триодният фрагмент), в с. Енина, Старозагорско (Ен. ап.), в *Охрид* (Охридските листове), в Македония (Македонският кирилски лист), на п-в *Атон* (Зогр. ев. и Мар. ев., Зографските листове и Хилендарските листове), в Москва (Сав. кн., Листовете на Ундолски), в Санкт Петербург (Ленинградският палимпсест), в Новгород (Новгородските листове), в Супрасълския манастир край гр. Бялисток, Полша (Супр. сб.), в гр. Инсбрук, Австрия (част от Клоц. сб.), във Ватикана (Ватиканското евангелие), в Синайския манастир „Св. Екатерина" (Син. евх., Син. пс. и Псалтирът на Димитър Олтарник, Синайският миней, Синайският мисал, Синайският палимпсест), в Ерусалим (Асем. ев.).

Началото на откритията е поставено през 1736, когато Й. *Асемани* намира в Ерусалим Асем. ев. Повечето старобълг. ръкописи стават известни през XIX в. През XX в. са открити Зографските листове, Ен. ап., Триодният фрагмент, част от Рилските глаголически листове и са разчетени редица палимпсести: Боянският, Зографският, Ленинградският, Синайският, Ватиканският. Съществен принос в тази област е направен през 1975 с откриването на пет глаголически ръкописа на Синайския п-в – нови части на Син. евх. и Син. пс. и нови ръкописи – псалтир, миней, мисал.

Днес старобълг. ръкописи се съхраняват в много *книгохранилища*: в София, Рилския манастир, Света гора, Синайския п-в, Москва, Санкт Петербург, Одеса, Варшава, Любляна, Ватикана, Тренто, Инсбрук, Виена. Старобълг. ръкописи, с изключение на откритите през 1975 синайски ръкописи, са издадени и многократно изследвани.

Старобългарски надписи (вж. *Епиграфика* старобългарска) са открити по цялата територия на средновековна Б-я (В. Константинова, 1986). Най-многобройни са надписите, намерени в района на старите столици *Плиска* и *Преслав*, където са организирани и най-значителните археол. проучвания, но находки има и в останалите области. Това говори, че през Средновековието епиграфската практика не е била свързана само с централната светска и духовна власт. Досега са открити над 100 старобълг. надписа. В североизточната част на Първото бълг. царство са наме-

рени 90: 30 от Плиска и околностите ѝ (два в самата Плиска, един край с. Избул, Новопазарско, два в Мадара, 25 край с. Равна, Провадийско); 31 от Преслав (*Надписът на чъргубиля Мостич*, надписите на Павел Хартофилакс, на Георги Синкел, на Тудора, на Ана, Надписът от 931, Преславският глаголически *абецедар* и графитът край него от *Кръглата църква* и др.); осем от с. Крепча, Търговищка област, между които е най-ранният засега датиран старобълг. надпис – от 921; един от Шумен; три от Силистренско; 17 от северна Добруджа (*Добруджанският надпис* от 943 и 16 надписа от скалния манастир край с. Мурфатлар, дн. с. Басараб, на 15 км западно от гр. Констанца, Румъния). В северозападната част на Първото бълг. царство са открити четири надписа: Противобогомилският надпис от с. Гиген, Плевенска област, Темничкият надпис край р. Морава, Кирилският надпис край Железни врата на Дунав, Пресияновият надпис от гр. Михаловце, Източна Словакия. В югозападната част на Първото бълг. царство са открити четири надписа: *Самуиловият надпис* (993), Варошкият надпис (996), *Битолският надпис на Иван-Владислав* (вероятно от 1017/1018), Охридският кирилско-глаголически надпис. В югоизточната част на Първото бълг. царство са намерени два надписа: Двуезичният надпис от гр. Първомай и Надписът върху златен пръстен от Пазарджишко.

Старобългарските подписи, известни досега, са два. Иверският (Йериският) глаголически подпис от 982 се намира в грц. документ за размяна на собственост. Пази се в Иверския манастир на п-в Атон. Открит е през 1846 в архивите на Иверския манастир от архимандрит *Порфирий Успенски* и е публикуван от него (1847). Документът е даден на светогорския Иверски манастир от жителите на гр. Йерисо, дн. в Гърция, като удостоверение за размяна на земи. Йоан Иверски дал на йериските жители за 29 г. срещу 100 златици земята Градиска, притежание на подчинения на Иверския манастир Коловски манастир, а те в замяна му дали земи на п-в Лонгос. Актът е изготвен от Николай, солунски ливелисий (нотариус) през 6490 (982), месец юни, индикт 10. Документът е подписан от йериския епископ Теодор, от игумена на лаврата „Св. Атанасий" и от мирски лица. Подписите са 75, разположени около кръстове. Сред подписите има и имена на славяни, написани с грц. букви: Василий Стоимир, Власий Владко, Николай Дятко, Антоний Ронкавина. Има и един подпис с глаголица, доста повреден. Някои букви отчетливо се четат, други са почти заличени. Предложени са няколко различни четения: ⷃн(ⷭ)к(ъ) гюргı попъ на Порфирий Успенски (1847); грнгоръ, грьгоръ или гноргъ на И. И. *Срезневски* (1866); (ⷃ)на(къ)---ı гı(о)----ъ на Й. *Иванов* (1931). Документът и подписът се приемат за автентични от Порфирий Успенски (1847), П. Й. *Шафарик* (1852, с. 85), О. М. *Бодянски* (1873, с. 9), Г. А. *Илински* (1908, с. 13), П. А. *Лавров* (1914, с. 12), Иванов (1931, с. 21), М. *Малецки* (1947, с. 36). Срезневски (1866, с. 8–14) не изключва възможността глаголическият подпис да е поставен по-късно. Е. Ф. *Карски* (1909, с. 200–201) и В. *Вондрак* (1912, с. 31) споделят неговите съмнения. Иванов обръща внимание, че в хрисовул на имп. Роман II (959–963), даден на светогорския манастир на Йоан Коловски през 6468 (960), се говори за заселени край Йерисо „славяни българи", а Иверският подпис потвърждава това свидетелство с новото сведение, че през 982 някои от заселените там славяни българи си служели с грц. букви, а други – с глаголически.

Зографският кирилски подпис от 980 се намира в грц. продавателен документ, запазен в два екземпляра в *Зографския манастир „Свети Георги"* в Света гора със сигн. $\frac{\omega}{\beta.1}$, $\frac{\omega}{\beta.1-2}$. Актът

е съставен, за да се удостовери, че Тома, игуменът на малкия манастир „Св. апостоли Ксирокастренски", е продал землището на манастира на Онисифор и братята му заедно с манастира и покъщнината. Документът носи дата 18 авг., индикт 8, година 6488 (980) и е подписан от петима свидетели. Манастирът покъсно е присъединен към Зографския манастир. Двата екземпляра на продавателния акт са с еднакво съдържание; написани са на грц. език от двама различни писари. Вторият екземпляр съдържа и имената на иноци и игумени, които според Иванов са се оказали в Зографския манастир на 23 юни – деня на преговорите за продажбата. В него бълг. игумен на Зографския манастир – Макарий, е удостоверил с подписа си истинността на изложението: † макарие еромонахъ. игꙋменъ ѕѕграфскъı: ѕа ѥ҃ѳнии подъписахъ. Написаният на кирилица текст съдържа глаголическата буква ѳ҃. Пръв съобщава за подписа и го публикува Бодянски (1873). Ягич (1879, с. XXI) и Лавров (1914, с. 26) по начертанията на буквите отнасят подписа към XIV в. Съмнения за него изказват Карски (1909, с. 200) и Илински (1908, с. 13). Иванов (1931, с. 534–535) възразява срещу късната датировка на подписа. Той подчертава, че свидетелите, подписали акта, са били действителни истор. лица от втората половина на X в. Повечето от имената им се откриват в общата светогорска кондика, която се пази в Карея. Като потвърждение за старинността на бълг. текст Иванов посочва начертанията на буквите, наличието на глаголическа буква, запазените слаби ерове, употребата на ъı, архаичният разделителен знак двоеточие. Иванов все пак допуска, че подписът може да е от XII в., както грц. специалисти датират втория препис.

С. п. са писани на двете старобълг. *азбуки* – глаголица и кирилица. Глаголически са: Зогр. ев., Мар. ев. и Асем. ев., Допълнителната част към Зографското евангелие, Син. евх., Син. пс., Синайският миней, Синайският мисал, Псалтирът на Димитър Олтарник, Клоц. сб., Охридските и Рилските глаголически листове, Григоровичевият лист, Зографският, Боянският, Ленинградският и Синайският палимпсест, Иверският подпис, Абецедарът и надписът край него върху Кръглата църква в Преслав, един от надписите в с. Равна, един от надписите край с. Басараб, част от надписа в църквата „Св. Архангели" край Охридското езеро. Останалите надписи са кирилски. И глаголическите, и кирилските С. п. са свързани както с книжовните центрове Плиска и Преслав (срв. глаголическите ръкописи с източнобълг. езикови черти, като Зогр. ев., Рилските глаголически листове, Македонския кирилски лист и глаголическите надписи от Преслав и Добруджа, както и кирилските ръкописи Сав. кн. и Супр. сб., кирилските надписи от Плиска, Преслав и Добруджа), така и с Охридския книжовен център (срв. глаголическите ръкописи със западнобълг. езикови черти, като Мар. ев. и Асем. ев., Клоц. сб, Син. пс. и кирилските надписи от този район – Самуиловия, Иван-Владиславовия).

На сегашния етап от откритията, проучванията и публикуванията списъкът на С. п. е следният:

I. Старобългарски ръкописи:

1. Асеманиево (Ватиканско) евангелие – кратък апракос, глаголически; 2. Боянски палимпсест – кратък апракос, глаголически; 3. Ватиканско евангелие – кратък апракос, кирилски; 4. Григоровичев лист – изповедна молитва, глаголически; 5. Енински апостол – праксапостол, кирилски; 6. Зографски листове – откъс от Правила за монаси от Василий Велики, кирилски; 7. Зографски палимпсест – четириевангелие, глаголическо; 8. Зографско евангелие – четириевангелие, глаголическо; 9. Зографско евангелие (допълнителна част) – четириевангелие, глаголическо; 10. Клоцов сборник – сбор-

ник с проповеди, глаголически; 11. Ленинградски палимпсест – октоих, глаголически; 12. Листове на Ундолски – кратък апракос, кирилски; 13. Македонски (Гилфердингов) кирилски лист – трактат за превода, кирилски; 14. Мариинско евангелие – четириевангелие, глаголическо; 15. Новгородски (Куприянови) листове – кратък апракос, кирилски; 16. Охридски листове – кратък апракос, глаголически; 17. Псалтир на Димитър Олтарник (Димитров псалтир) – глаголически; 18. Рилски глаголически листове (включително Македонски глаголически лист) – сборник със слова за Великия пост и изповедни молитви, глаголически; 19. Савина книга – кратък апракос, кирилски; 20. Синайски глаголически палимпсест – кратък апракос, глаголически; 21. Синайски евхологий (молитвеник) – служебник и требник, глаголически; 22. Синайски малък миней – глаголически; 23. Синайски мисал – глаголически; 24. Синайски псалтир – глаголически; 25. Супрасълски сборник – чети-миней за месец март и триоден панегирик, кирилски; 26. Триоден фрагмент с глаголическа приписка (Кодов триод) – кирилски; 27. Указател към новозаветни четива за освещаване на църква – кирилски; 28. Хилендарски листове – откъс от Поучения от Кирил Ерусалимски, кирилски.

II. Старобългарски надписи (глаголическите, кирилско-глаголическите и двуезичните се посочват):

1. Ананиев – от с. Крепча; 2. Анин – от Преслав; 3. Антунов – от с. Крепча; 4–13. Басарабски; 14. Басарабски глаголически; 15. Битолски на цар Иван-Владислав; 16. Богоинов – от Шумен; 17. Варошки – от Прилепско; 18. Георгиев – от Преслав; 19. Димиянов – от с. Басараб; 20. Добруджански от 943; 21. Избулски – от околностите на Плиска; 22. Илиин – от Преслав; 23. Крепченски от 921; 24. Крепченски I; 25. Крепченски II; 26. Лазаров – двуезичен от Плиска; 27. Лолин – от Преслав; 28. Мадарски I; 29. Мадарски II; 30. Манасиев – от Силистренско; 31. Мартинов – от Преслав; 32. Момчилов – от с. Крепча; 33. Мостичев – от Преслав; 34. Надпис на Георги Синкел – от Преслав; 35. Надпис на Павел Хартофилакс – от Преслав; 36. Надпис от Железни врата; 37. Надпис с апокрифна молитва – от Силистренско; 38. Нерадов I – от с. Басараб; 39. Нерадов II – от с. Басараб; 40. Николов – от с. Крепча; 41. Охридски – кирилско-глаголически; 42. Пазарджишки; 43. Показов – от Плиска; 44. Попянов – от с. Басараб; 45. Пресиянов – от Михаловце; 46. Преславски глаголически абецедар; 47. Преславски глаголически графит; 48. Преславски двуезичен с дните на седмицата; 49. Преславски от 931; 50. Преславски I – близо до Хартофилаксовия надпис; 51. Преславски II – близо до Хартофилаксовия надпис; 52. Преславски – върху варовиков блок; 53. Преславски – върху дръжка на амфора; 54. Преславски – върху каменен блок; 55. Преславски – върху керамична плочка; 56. Преславски – върху керамични плочки; 57. Преславски графит върху фрагменти от керамичен съд; 58–65. Преславски графити върху керемиди; 66. Противобогомилски – от с. Гиген; 67. Първомайски двуезичен; 68–88. Равненски; 89. Равненски глаголически; 90–92. Равненски двуезични; 93. Самуилов от 993; 94. Силистренски двуезичен; 95. Симеонов – от с. Басараб; 96. Славомиров – от с. Крепча; 97. Темнички; 98. Тудорин – от Преслав; 99. Яковов – от Преслав; 100. Янов – от Преслав.

III. Старобългарски подписи:

1. Зографски от 980 – кирилски; 2. Иверски (Йериски) от 982 – глаголически.

Лит.: Порфирий Успенский. Указатель актов, хранящихся в обителях св. горы Афонской. – ЖМНП, 52, 1847, 7, с. 36–74; 8, с. 169–200; Šafařík P. J. Pohled na prvověk hlaholského písemnictví. Praha, 1852, 17 p. (същото в: ČČM, 26, 1852, 2, p. 81–108; 3, p. 64–80); Срезневский И. И. Древние глаголические памятники сравнительно с памятниками

кириллицы. СПб., 1866, с. 8–14; Бодянский О. М. Акт Зографского монастыря на Афоне 980–981 года. – ЧОИДР, 1873, 3, с. 1–10; Jagić V. Quattuor evangeliorum Codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitanus. Berolini, 1879, 224 p. (reprint: Graz, 1954); Щепкин В. Н. Рассуждения о языке Саввиной книги. СПб., 1899, 25+349 с.; Цонев Б. Класификация на българските книжовни паметници от най-старо време до края на XVI в. – ГСУ, 1, 1905, с. 39–67; Ильинский Г. А. Значение Афона в истории славянской письменности. – ЖМНП, н. с., 18, 1908, 2, с. 1–41; Карский Е. Ф. Отзивы о книгах, статьях и изданиях. – РФВ, 61, 1909, 1, с. 196–202; Vondrák V. Altkirchenslavische Grammatik. [2 изд.] Berlin, 1912, 18+656 p.; Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград, 1914 (Энциклопедия славянской филологии, 4., 1), 342 с.; Kul'bakin S. Du classement des textes vieux-slaves. – RES, 2, 1922, p. 175–205; Nahtigal R. Staro-cerkvenoslovanski evhologij. – Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, 2, 1925, p. 221–288; Иванов Й. Български старини из Македония. [2 доп. изд.] С., 1931, 8+672 с. (фототипно изд. С., 1970); Małecki M. Najstarszy literacki język słowian. Kraków, 1947, 42 p.; Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X–XI вв. М., 1977, 336 с.; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, 223 с. (2 изд.: Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986, 286 с.); Смядовски Ст. Към въпроса за състава на Рилските глаголически листове. – БЕ, 30, 1980, 6, с. 500–501; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М., 1984, 405 с.; Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей. С., 1986, 355 с.; Константинова В. Старобългарските надписи от IX–XI век като палеографски и лингвистичен източник. Канд. дисертация. С., 1986 [машинопис]; Tarnanidis I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, 363 p.; Велчева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Света Екатерина". – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 126–129; Велчева Б. Глаголицата на Балканите до началото на XIII век. Докторска дисертация. С., 1988 [машинопис]; Дограмаджиева Е. Проблемы понятия „древнеболгарские памятники". – Palaeobulgarica, 12, 1988, 4, p. 3–12; Славова Т. Към локализацията на Зографското евангелие, старобългарски паметник от X–XI век. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 1, p. 33–38; Дограмаджиева Е. Ролята на л. 165 в състава на Савина книга. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 4, p. 16–21; Смядовски Ст. Българска кирилска епиграфика, IX–XV век. С., 1993, 243 с.; Kronsteiner O., K. Popkonstantinov. Altbulgarische Inschriften. 1. Salzburg–Wien, 1994 (Die slawischen Sprachen, 36), 266 p.; Кръстанов Тр., А.-М. Тотоманова, Ив. Добрев. Ватиканско евангелие, старобългарски кирилски апракос от X в. в палимпсестен кодекс Vat. Gr. 2502. С., 1996, 215 с.; Popkonstantinov K., O. Kronsteiner. Altbulgarische Inschriften. 2. Salzburg–Wien, 1997 (Die slawischen Sprachen, 52), 254 p.; Psalterii Sinaitici pars nova (monasterii s. Catharinae codex slav. 2/N). Ad editionem praeparaverunt P. Fetková, Z. Hauptová, V. Konzal, L. Pacnerová, J. Ševábová. Sub redactione Fr. V. Mareš. Wien 1997, 201 p.; Саввина книга. Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века. 1. Рукопись. Текст. Комментарии. Исследование. Издание подготовили О. А. Князевская, Л. А. Коробенко, Е. П. Дограмаджиева. М., 1999, 703 с.; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 87–152.

Екатерина Дограмаджиева

СТАРОЗАВÈТНИ КНÌГИ – вж. *Библия*.

СТАРОСЛАВ̀ЯНСКИ ЕЗÌК – вж. *Старобългарски език*.

СТАРОЦЪРКОВНОСЛАВ̀ЯНСКИ ЕЗÌК – вж. *Старобългарски език*.

СТÈФАН V, Стефан VI (Stephanus) (починал на 14. IX.891) – римски папа (15 юли 885 – 14 септ. 891). Роден в Рим, в знатно семейство, което живеело в аристократическия квартал Виа Лата. Известно е, че изучавал теологически науки при прочутия епископ Захария, негов сродник, който вероятно след смъртта на *Анастасий Библиотекар* го наследява на високия пост папски секретар. Успоредно с напредването в теологията С. V става дякон на папа Адриан III (884–885). След смъртта на папата съветът на епископите и знатните граждани в Рим решава да го направи негов приемник. Това става без съгласието на немския имп. Карл III Дебели, който се опитва да осуети решението, но не успява.

С възкачването си на папския престол С. V насочва вниманието си към

църковното положение във *Велика Моравия*. В страната се водели дългогодишни борби за политическо и църковно надмощие. От една страна, немското духовенство, което първо разпространило християнството в тези земи, претендирало за тяхното подчинение в църковно отношение. Силно било и немското политическо влияние, което в определени периоди поставяло моравските владетели във васална зависимост спрямо немските крале. От друга страна, тези земи по древна традиция се числели към диоцеза на римските папи. Засилващата се на моменти власт на немските владетели, макар и да била главна опора на папството, същевременно ограничавала неговите правомощия в страната. По времето на княз *Ростислав* (846–870) започва и дейността на виз. мисия начело с Константин-Кирил и Методий. Докато тя можела да служи като противодействие срещу немското духовенство, Папската курия я подкрепя и признава официално; папа *Адриан* II (867–872) дори определя Методий за глава на Великоморавската църква. Немското духовенство обаче успява да издейства от папа *Йоан VIII* (872–882) ръкополагането на немеца *Вихинг* за нитрански епископ и той застава начело на борбата срещу Методий, сподвижниците му и слав. кауза въобще. След смъртта на Методий (6 апр. 885) Вихинг се среща в Рим със С. V и го убеждава в своята лоялност, като същевременно упреква Методий, че се е отклонил от истинското учение на Римската църква и е ръкоположил неправомерно за свой наследник моравеца *Горазд*. Смятайки, че укрепва своето влияние във Велика Моравия, С. V поставя Вихинг за архиепископ на Великоморавската църква, а в писмото си от края на 885 до княз *Светополк* (870–894) го титулува цар. Освен това той натоварва трима свои подчинени – епископ Доминик и презвитерите Йоан и Стефан, да отидат във Велика Моравия и да се погрижат за църковното управление на страната според неговите разпореждания. В своите инструкции от края на 885 до тримата легати той строго забранява отслужването на литургия, както и извършването на другите тайнства на слав. език; разрешава единствено след службата да се дават разяснения на евангелските четива на славянски за простия народ, който не разбирал лат. език. В писмото си до княз Светополк С. V повтаря забраната. В инструкциите до своите пратеници той засяга и друг въпрос – за наследника на ованкантената от Методий архиепископска катедра. Нареждането е категорично – на Горазд се отнемат всякакви права, докато той не се яви и изложи пред папата своето кредо.

Много бързо обаче широките пълномощия, дадени от С. V, позволяват на Вихинг и неговите приближени да овладеят положението във Велика Моравия. Най-изтъкнатите последователи на слав. първоучители са подложени на мъчения и обиди, след което са изгонени от страната през късната есен на 885. Тези събития са документирани в *Пространното житие на Климент Охридски*. На слав. богослужение и просвета в западнослав. земи е нанесен окончателен удар. Това е една от причините за по-нататъшното политическо отслабване на Велика Моравия, която скоро става плячка на нови нашественици – *угрите*.

Междувременно Римската църква е в положение на схизма с Цариградската патриаршия, начело на която стои патриарх *Фотий* (858–867, 877–886). Неразрешимият спор, възникнал между двете църкви, се разгаря в борбата за юрисдикция над българ. диоцез. Християнството в Б-я се разпространява първоначално от виз. духовници (864–866), но нежеланието на патриарх Фотий да даде автономия на Българ. църква насочва усилията на княз *Борис I* (852–889) към другия голям християнски център – Рим. В 866 виз. духовенство напуска

страната и в нея пристигат папските мисионери. Патриарх Фотий реагира остро – съборът през 867 осъжда Римската църква и нейния предстоятел, към когото е отправена и анатема. Още в същата година обаче Фотий е свален от патриаршеския престол и мястото му заема патриарх *Игнатий* (847–858, 867–877). Скоро между Римската и Цариградската църква е постигнато разбирателство и във виз. столица пристигат папски пратеници, за да присъстват на събор на помирението (870). Произнесени са общи анатеми срещу Фотий, а единството на църквите е потвърдено и от папските легати. Още по време на събора обаче конфликтът по бълг. църковен въпрос се изостря. Княз Борис I използва удобния момент и поставя искането за независимост на Бълг. църква. Решено е тя да се свърже отново с Виз. патриаршия, като ѝ се осигурявала голяма автономия. За Рим това е неочаквано. От този момент римските папи в стремежа си да върнат старото положение не престават да настояват, заплашват и умоляват както виз. императори и патриарси, така и бълг. княз и бълг. архиепископ, но Б-я напуска завинаги лоното на Църквата на св. Петър.

Отношенията между Рим и Цариград обаче не са напълно прекъснати. След повторното сваляне на Фотий (886) между С. V и имп. Лъв VI Философ (886–912) са разменени писма. В стила на своите предшественици папата сипе хули срещу сваления Фотий. Освен това той разчита на виз. сила за защита на владенията си от честите набези на арабите. Традиционните поддръжници на папата – немските владетели, не могат реално да му помогнат. Запазено е сведение от 890, че С. V изпраща на източнофранкския крал Арнулф I (887–899, имп. от 896) писмо, с което го моли да дойде в Рим и да въдвори ред и спокойствие в страната, но това не се осъществява. Когато през 887 императорският престол е овакантен от Карл III Дебели, С. V активно се намесва в политическите борби за трона. Той старателно поддържа Арнулф, но е принуден да короняса Гвидо от Сполето (891), изразител на традиционните антипапски чувства на ломбардците.

С. V умира в Рим и е погребан в двора на църквата „Св. Петър".

Изд.: PL, 129, 1879, col. 785–822; Jaffé Ph. Regesta Pontificum Roma-norum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum 1198. Lipsiae, 1881, p. 427–435; MGH. Epistolae. 7. 1928, p. 352–354, 357–358; ЛИБИ. 2. С., [1960], с. 289–293.

Лит.: Duchesne L. Le liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire. 2. Paris, 1892, p. 191–198, 226; Попов Н. Император Лев VI Мудрый и его царствование в церковно-историческом отношении. М., 1892, с. 23–47, 52–70; Duchesne L. Le premiers temps de l'état pontifical. 3 изд. Paris, 1911, p. 283–292; Buzzi G. Ricerche per la storia di Ravenna e di Roma. – Archivio della società Romana di storia patria, 38, 1915, p. 137–140, 145–146, 155; Laehr G. Das Schreiben Stephanus V an Sventopulk von Mähren. – Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde, 47, 1927, p. 159–173; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 211–212, 225–230; Lexikon für Theologie und Kirche. 9. Freiburg i. Br., 1937, col. 805–806; Church History. 2. Middle Ages. Westminster, 1963, p. 59–60; Havlík L. The Relationship between the Great Moravian Empire and the Papal Court in the Years 880–885 A. D. – Bsl, 26, 1965, p. 100–122; Стойкова А. Първоучителят Методий. С., 1995, с. 103–105; Флоря Б. Н. Римская курия и запрет славянской литургии в Великой Моравии в 885 г. – В: Флоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, с. 293–310.

Илия Илиев

СТИХИ́РА (грц. στιχηρόν, мн. ч. τὰ στιχηρά, старобълг. стнхера, стнхира) – еднострофична жанрова форма на виз. химнография, която се включва на определени позиции като елемент на вечерната и на утринната служба. Според архаичните писмени свидетелства първоначално С. се употребява за Учителните книги на Стария завет заради стихотворния им размер. В богослужебната практика грц. дума στίχος означава стих

от псалм, затова по-късно със С. започват да се назовават припевите, взети от псалмите и библейските песни. В източниците от V–VI до X в. за понятието С. се използва по-общото наименование *тропар*. В съвременния си смисъл думата се появява в грц. богослужебни кодекси от IX в., макар че до XIV в. нейната употреба все още не е последователна. Системно приложение като термин тя получава в пълните преписи на студийските и ерусалимските устави. В старобълг. книжнина названието е регистрирано най-рано в Син. евх.

Етимологията на думата свидетелства за произхода на С. от текстовете в ритмична проза, изпълнявани като припеви след псалмовите стихове. Генетичната им зависимост от псалмите се отразява върху богослужебното им място и начина на включването им. С. винаги се въвеждат от псалмови стихове, чийто брой – 4, 6, 8 или 10, се определя от правилата на действащия *Типик*. Класификацията на С. почива на три основни принципа: използваните псалмови стихове и произтичащата от тях богослужебна позиция, предназначението и начина на изпълнението им. Според псалмите, стихове от които служат за въвеждането им, С. биват три вида. 1. С. на „Господи возвах“ (грц. τὰ στιχηρὰ εἰς τὸ, Κύριε, ἐκέκραξα) се въвеждат със стихове от псалм 140 (или псалм 141, 129) на вечерната служба; 2. Стиховните С. (грц. τὰ ἀπόστιχα, τὰ στιχηρὰ τῶν ἀποστίχων, εἰς τὸν στίχον, старобълг. на стнховьно, на стнховьнѣ, по стнховьнѣ) се въвеждат със стихове от псалми или от други книги на Свещеното писание със съдържание, подходящо за честванията празник или седмичния ден. Голямото значение на този вид за композицията на *службата* проличава от факта, че тези С. се присъединяват не към всекидневния псалм, а към специално избрани за празника псалми. Включват се на вечерната и/или на утринната служба. 3. Хвалитните С. (грц. τὰ στιχηρὰ εἰς τὸ αἰνεῖτε, τὰ στιχηρὰ εἰς τοὺς αἴνους, старобълг. на хвалнтє, въ хвалнтє) се въвеждат със стихове от хвалитните псалми (псалм 148, 149 и 150) на утринната служба.

По своето съдържание С. са: възкресни (ἀναστάσιμα), богородични (θεοτοκία), мъченични (μαρτυρικά), кръстобогородични (σταυροθεοτοκία), покайни (κατανυκτικά), кръстни (σταυρώσιμα), апостолски (ἀποστολικά) и др., а по мотиви могат да бъдат молебни – предназначени за изпълнение на вечерните служби на „Господи возвах“ или за специални молебни служби-параклиси. В изграждането на неделната служба важно място заемат отделни групи С., чиято характеристика се основава на три признака: точното им богослужебно място, конкретното им съдържание и допълнителен формален белег, най-често – определено авторство. В ръкописната традиция те оформят пет цикъла, които са съставяли част от възкресния Октоих; обособени са не само поради принадлежността си към неделната, най-често невмирана версия на книгата, но и поради музикалната откроеност спрямо останалия октоихов репертоар. 1. Възкресните С. (грц. ἀναστάσιμα, старобълг. възкрѣсьнъı) образуват цикъл от 56 броя (по 7 за всеки глас) и се изпълняват в неделните служби (3 на вечернята и 4 на утринната). Простотата на изказа и краткостта им, а и големият брой реминисценции от Псалтира, говорят за тяхната старинност. Макар че традиционно се свързват с името на *Йоан Дамаскин*, за което свидетелстват редица писмени паметници, според повечето изследователи те са по-древни от неговото време. 2. Възточните С. (грц. ἀναστάσιμα ἀνατολικά, старобълг. анатолнка, въстоѵьнъı) също се определят като възкресни, но се обособяват по функции и по стилово-езикови особености. Те са по 11 за всеки глас, от които 4 се изпълняват на „Гос-

поди возвах“ след възкресните, 4 – на утринната служба след възкресните, а останалите 3 се намират само в ранните кодекси до XIV в. в неделя вечер на „Господи возвах“. Авторството и названието им все още са предмет на дискусии, тъй като писмените източници съдържат противоречиви свидетелства за създателя им – *Козма Маюмски*, Йоан Дамаскин, Софроний Ерусалимски, *Теодор Студит*, Анатолий, когото изследователите отъждествяват с трима книжовници. За най-приемливо се смята мнението, че ἀνατολικός означава произхода на автора. Като изхождат от такова тълкуване на термина, някои специалисти смятат песнопенията за дело на анонимен автор и обясняват наименованието им с факта, че са се появили най-рано в източната (ерусалимската) практика и не са били известни на най-старите студийски устави. 3. Догматиците (грц. δογματικόν, старобълг. догматикъ) се характеризират с текст, в който похвалата за Богородица се свързва с догматическото учение за двете неделими природи на Исус Христос. В съвременната литургична практика се прилагат два вида догматици – малки и големи. За същински се считат големите догматици, които се атрибуират към творчеството на Йоан Дамаскин. Ръкописната традиция се отличава с голяма вариативност и неустановеност по отношение на броя и мястото на догматиците, тъй като в писмената практика названието се прилага към голяма група от богородични С. за неделната служба. 4. Азбучните С. (грц. τὰ στιχηρὰ κατὰ ἀλφάβητον, старобълг. по азъ боукъвы, по боукъвамъ, по азъ вѣдѣ) са 24 на брой (по 3 за всеки глас); изпълняват се „на стиховно“ в събота вечер. Техните първи букви образуват *акростих* с грц. азбука. Отнасят се към творчеството на Йоан Дамаскин. За негово дело се приемат и завършващите ги богородични С. за осемте гласа с акростих ΙΩΑΝΝΟΥ Α(μην). 5. Евангелските С. (грц. τὰ ἑωθινά ἀναστάσιμα, старобълг. евангельскаꙗ стихира) по брой и тематика отговарят на 11-те евангелски неделни четива. Включват се в края на утринната в неделя. Обособени са в отделна група, която в по-ранните ръкописни октоиси е в обкръжението на евангелските четива, а в по-късните кодекси и в печатните издания се поместват отделно в края на книгата. Авторството им със сигурност се свързва с поетическата дейност на виз. имп. Лъв VI Философ (886–912).

Според своето предназначение за определен тип служба С. са минейни, триодни и пентикостарни; литийните С. са характерни за по-специални чествания.

По начин на музикално изпълнение С. са подобни, самогласни и самоподобни. Подобните С. (грц. στιχηρὰ προσόμοια) се изграждат и изпълняват по определен модел. Самоподобните С. (грц. στιχηρὰ αὐτόμελα) се изпълняват със своя собствена мелодия и стават модел, по който се извършва ритмо-мелодическото изграждане и съответно изпълнението на подобните стихири. Самогласните С. (грц. στιχηρὰ ἰδιόμελα) също имат своя мелодия, но не служат за образец за изпълнение на други стихири.

В музикално отношение С. се свързва със стихирархическото пеене. Подобно на ирмологическото, то се основава на силабическия принцип, но е по-усложнено чрез използването на по-голям брой мелизматично интонирани срички.

В южнослав. химнографски сборници (октоиси, минеи и триоди) С. се разпространяват на богослужебните си позиции. В руската практика музикално откроените С. (самогласни, самоподобни) от *Минея*, *Триода*, Пентикостара и *Октоиха* са групирани в *Стихирара*. В ранните грц. и руски студийски минеи С. са сред малките химнографски форми, след *седалния*, *кондака* (и *икоса*) и пре-

ди *канона*. Друга, по-архаична поредност, при която С. са само след канона, характеризира някои старинни южнослав. ръкописи (*Синайския малък миней*, Битолския триод от втората половина на XII в., минеите Q.п.I.25 и Q.п.I.28 от XII–XIII в. от РНБ в Санкт Петербург, Острожницките листове от XII в.), а така също и руски източници с бълг. протограф (служебен миней за май – Путятин от XI в., празничен миней № 131 от XII в. от РГАДА). С. от Октоиха в източнослав. книжнина и в някои южнослав. ръкописи се разпространяват подредени по гласове в изборните октоиси, в които са разделени в две групи според жанрово-стилистичните си особености. Самогласните и самоподобните С. (за неделната служба и за първите седмични теми на делничните служби) оформят обща група, а подобните С. (изпълнявани като молебни за вечернята и предназначени за вторите седмични теми) се поставят в друга група.

В ръкописни минеи от бълг., руски и сръбски произход са открити пет цикъла С. за големите господски празници, дело на старобълг. поети: два цикъла азбучни анонимни С. (по 36 броя) с глаголическа подредба на буквите за Рождество Христово и Богоявление, втори цикъл азбучни анонимни С. за Рождество Христово, цикъл С. за Предпразненство на Богоявление от *Константин Преславски* с акростих хвална пѣнніа константинова, цикъл С. за Следпразненство на Богоявление. С голяма вероятност към химничното творчество на *Климент Охридски* възхождат и два цикъла от 24 молебни С. (по 3 за всеки глас) за седмичното богослужение – за апостолите Петър и Павел (за службите в четвъртък) и за Йоан Предтеча (за службите във вторник), запазени в многобройни южнослав. и руски преписи. Като компонент от оригиналните служби съвместно с канона са създавани и С. за съответните празници. Старобълг. книжовници създават и С. за честването на Константин-Кирил Философ, на Методий, на Пренасяне на мощите на Йоан Златоуст (с вероятно авторство на Климент Охридски), на цар Петър I, на Успението на Климент Охридски, на Успението на Иван Рилски. По три С. съдържат и общите служби от цикъла, създаден от Климент Охридски. Два цикъла непреводни С. – анонимен с азбучен акростих и на Константин Преславски с фразов акростих красна пѣнніа конста..., са известни и от Погребалния чин в *Требника*. Създадените през XIII в. служби за Михаил Воин и Филотея Темнишка с оригинални С. поддържат традицията от старобълг. епоха. През XIV в., когато химнотворчеството бележи нов разцвет, са написани множество С., образуващи отделни молебни цикли – за Иван Рилски, три цикъла на химнописеца Ефрем, както и цикли в състава на оригинални служби – за Петка Търновска и Иван Рилски.

Лит.: Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. 1. Киев, 1910, с. 365–366; 2. Киев, 1913, с. 41–44, 111–122, 166–168, 176–178, 302–305 (фототипно изд. М., 1995); Tillyard H. J. W. The Stichera Anastasima in Byzantine Hymnody. – BZ, 31, 1931, p. 13–20; Σωφρόνιος (Λεοντοπόλεως). Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ τὰ ποιητικὰ αὐτοῦ ἔργα. - Νέα Σιών, 28, 1933, p. 15–23; Weber K. Oktoechos-For-schungen. I. Die Oktoechos-Handschrift Cod. Slav. 46 der Nationalbibiothek in Wien. Leipzig, 1937, p. 26–28; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im by-zantinischen Reich. München, 1959, p. 263, 266, 604; Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961, p. 243–245, 325–329; Wellesz E. Early Medieval Music up to 1300. London, 1967 (The New Oxford Dictionary of Music, 2), p. 31–32; Μπεκατώρος Γ. Στιχηρόν. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 11. Ἀθῆναι, 1967, col. 484–485; Μπεκατώρος Γ. Παρακλητική. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 10. Ἀθῆναι, 1967, col. 31–32, 34; Di Salvo P. Considerazioni sugli Sticherà del vespero e delle laudi dell' októechos bizantino della domenica. – OChP, 33, 1967, p. 161–175; Lazarević S. Στιχηράριον. An Early Byzantine Hymn Collection with Music. – Bsl, 29, 1968,

p. 294–298; Husmann H. Die oktomodalen Stichera und die Entwicklung des byzantinischen Oktoëchos. – Archiv für Musikwissenschaft, 17, 1970–1971, p. 304–325; Иванова-Константинова Кл. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. – ККФ 2, с. 237–265; Hannick Ch. Le texte de l'Oktoechos. – In: Dimanche – Office selon les huit tons. La prière des églises de rite Byzantin. 3. Chevetogne, 1972, p. 35, 44–47; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 39–40, 308–309; Момина М. Песнопения древних славяно-русских рукописей. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1976, с. 471–478; Strunk O. P. Lorenzo Tardo and His *Ottoeco nei Mss. Melurgici*: Some Observations on the Stichera Dogmatika. – In: Strunk O. Essays on Music in the Byzantine World. New York, 1977, p. 255–267; Szövérffy J. A Guide to Byzantine Hymnography. A Classified Bibliography of Texts and Studies. 2. Brookline, Mass.–Leyden, 1979 (Medieval Classics: Texts and Studies, 12), p. 231–300; Stefanović D. Stiheron. – In: The New Grove Dictionary of Music and Musicians. 18. London, 1980, p. 140–141; Загребин В. Заупокойные стихири азбучные в сербском требнике XIII в. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 65–91; Јовановић-Стипчевић Б. Текстолошка условљеност састава и броја слова старословенске азбуке према стихирама на Рођење и Крштење у српском препису. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 93–121; Матеич П. Българският химнописец Ефрем от XIV в. Дело и значение. С., 1982, с. 65–71; Мирковић Л. Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве. 1. Београд, 1982, с. 235–236; Petrović D. Osmoglasnik u muzičkoj tradiciji južnih Slovena. 1. Beograd, 1982, p. 21–28, 35–37; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), с. 43–50; Станчев Кр., Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. С., 1988, с. 116–117, 119–120, 147–149; McGeer E. Sicheron. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. 3. Oxford, 1991, p. 1956; Hannick Ch. Die byzantinischen liturgischen Handschriften. – In: Kaiserin Theophanou. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin. 2. Köln, 1991, p. 33–40; Станчев Кр. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1995, с. 66; Йовчева М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в Октоиха. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 3, p. 3–30; Мошкова Л., А. Турилов. Неизвестный памятник древнейшей славянской гимнографии (Канон Климента Охридского на Успение Богородицы). – Славяноведение, 1999, 2, с. 32; Hannick Ch. Начало славянской гимнографии в кирилломефодиевскую эпоху. – In: Tessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference, Tessaloniki 16–19 October 1997. Tessaloniki, 1999, p. 349–352; Верещагин Е. Церковнославянская книжность на Руси. Лингвотекстологические разыскания. М., 2001, с. 257–263.

Мария Йовчева

СТИХИРÀР (грц. στιχηράριον, старобълг. стнхерарь, стнхнрарь) – жанрово специализиран химнографски сборник, който включва *стихирите* за вечерната и за утринната служба, подредени според циклите на църковната година. В своя представителен, най-пълен вариант книгата обхваща три основни дяла – минейни стихири, триодни и пентикостарни стихири, стихири от *Октоиха*, които са обособени в девет групи песнопения: 1. Самогласните и самоподобните стихири от *Минея* за големите празници от неподвижния цикъл, подредени в календарен ред от началото на виз. църковна година (1 септ.) до 31 авг. 2. Самогласните стихири от *Триода* и Пентикостара за постното, пасхалното и следпасхалното богослужение (от началото на Великия пост до празника на Всички светци). 3. Възкресните и възточните стихири от Октоиха за неделното богослужение, подредени по гласове. 4. Азбучните стихири (24 броя) от Октоиха за вечернята в събота, подредени по гласове. 5. Степенните тропари от Октоиха за неделната утринна служба, подредени по гласове. 6. Подобните стихири от Триода за вечерните служби по време на Великия пост. 7. 11-те евангелски стихири от Октоиха за края на неделната служба. 8. Догматичните богородични стихири, други богородични и кръстобогородичните на виз. имп. Лъв VI Философ (886–912). 9. Група от специални стихири за местни празници или за нуждите на манастира, за който е предназначен С. Поради големия си обем книгата се разпространява в ръкописната практика в две разновидности, основани на бого-

служебното приложение на песнопенията – минейна и триодна.

Появата на С. се свързва с ранен период от историята на химнографските сборници, когато те съдържат събран и групиран по жанров, а не по богослужебен принцип репертоар. Най-старият оцелял представител на книгата (с документирано название) датира от X–XI в. Обособяването на С. в отделен църковнопесенен сборник се предпоставя и от общата музикална стилистика на намиращите се в него химни. Обхванати са само мелодически откроените стихири, затова най-често книгата се среща в нотиран вариант. Като певчески сборник тя се съотнася със стихирархическото пеене, което е изградено върху силабическия принцип, но спрямо ирмологическото пеене включва по-голям брой мелизматично интонирани срички.

Въпросът за първоначалния слав. превод на С. е дискусионен. Според утвърденото в славистиката схващане, което почива не на текстологически, а на исторически, литургически и общи филологически аргументи, появата му се свързва с руската книжнина по времето на Теодосий Печерски и с въвеждането на Студийско-Алексеевския устав (XI в.). Съществува и мнение, че сборникът е създаден на старобълг. почва през IX–X в. Докато в руската ръкописна традиция до XV в. С. заема внушителен дял от богослужебните химнографски книги, в средновековната бълг. книжнина са съхранени само три преписа, при това – ненотирани. Част от стихирарен състав (Парижкият стихирар от XII–XIII в.) е нанесена по полетата на грц. ръкопис Graec. 1808 от Парижката национална библиотека. Съдържа репертоар от минейния дял (от 1 септ. до Въздвижение на Кръста – 14 септ.). Вторият препис се открива в миней 1/5 от Григоровичевата сбирка в Одеската научна библиотека от втората половина на XIII в. и представя С. за месец април (л. 44а–51б). Тази тетрада от кодекса е изписана от друга ръка, а не от основния преписвач на минея Добриан. Третият представител на книгата – Енинският стихирар от втората половина на XIV в., според Ст. *Кожухаров* отразява по-късното развитие на сборника и опит той да бъде сближен с Минея. Подобни химнографски сборници са много разпространени през XIII–XIV в. В техния състав може да се намери голяма част от репертоара на С. под формата на допълнение (стихири за паметите извън кръга на големите празници) към празничен миней с пълни служби. Представители на такъв вариант са следните ръкописи: № 113 от НБКМ в София от XIII в., № 32 от сбирката на Дечанския манастир от XIII в., № 165 от Хлудовата сбирка в ГИМ в Москва от XIV в., F.п.I.72 от РНБ в Санкт Петербург от първата половина на XIV в.

Изд.: Sticherarium. Codex Vindobonensis Theol. Graec. 181. Edd. C. Høeg, H. J. W. Tillyard, E. Wellesz. Copenhagen, 1935 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Principale, 1), 66 p.+335 tabl.; Die Hymnen des Sticherarium für September. Übertr. von E. Wellesz. Kopenhagen, 1936 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Transcripta, 1); The Hymns of the Sticherarium for November. Transcribed by H. J. W. Tillyard. Copenhagen, 1938 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Transcripta, 2); The Hymns of the Octoechus. Transcribed by H.J.W. Tillyard. 1. Copenhagen, 1940 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Transcripta, 3); 2. Copenhagen, 1949 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Transcripta, 5); Fragmenta Chiliandarica Palaeoslavica. A. Sticherarium. Praef. R. Jakobson. Copenhague, 1957 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Principale, 5. A), 96 p.+131 rv.; Triodium Athoum. Cod. Athous Vatoped. 1488. Edd. E. Follieri, O. Strunk. Copenhagen, 1975 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Principale, 9) 9+98+434 p; Sticherarium Antiquum Vindobonense. Cod. Vindobonensis Theol. Gr. 136. Ed. G. Wolfram. Vindobonae, 1987 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Principale, 10); Sticherarium Ambrosianum. Edd. L. Perria, J. Raasted. Cod. Ambrosianus A 139 sup. Copenhague 1992 (Monumenta Musicae Byzantinae. Serie Principale, 11); Sticherarium Palaeoslavicum Petropolitanum. Codex Petropolitanus BAN 34.7.6. Ed. Nicolas Schidlovsky. Copenhagen, 2000 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Principale, 12), 203 f.+96 p.

Лит.: Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961, p. 244–245;

Lazarević S. Στιχηράριον. An Early Byzantine Hymn Collection with Music. – Bsl, 29, 1968, p. 290–318; Кожухаров Ст. Поглед към проблематиката на Енинския стихирар. – БЕ, 22, 1972, 6, с. 549–554; Fundamental Problems of Early Music and Poetry. Studies on Fragmenta Chiliandarica Palaleoslavica. 2. Ed. Ch. Hannick. Copenhagen, 1978 (Monumenta Musicae Byzantinae. Série Subsidia, 6); Stefanović D. Sticherarion. – In: The New Grove Dictionary of Music and Musicians. 18. London, 1980, p. 140; Станчев Кр. Неизвестные и малоизвестные болгарские рукописи в Париже. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 3, p. 96–97; McGreer E. Sticherarion. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. 3. Oxford, 1991, p. 1956; Hannick Ch. Die byzantinischen liturgischen Handschriften. – In: Kaiserin Theophanou. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin. 2. Köln, 1991, p. 33–40; Кожухаров Ст. Стихирар. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съст. Д. Петканова. С., 1992, с. 450–451; Hannick Ch. Начало славянской гимнографии в кирилломефодиевскую эпоху. – In: Tessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference Tessaloniki 16–19 October 1997. Tessaloniki, 1999, p. 349–352; Шидловский Н. Об источниках древнерусского стихираря в связи с развитием византийской музикальной культуры XI–XV вв. – В: Гимнология. Материалы Международной конференции „Памяти протоиерея Димитрия Разумовского" (к 130-летию Московской консерватории), 3–8 сентября 1996. 1. М., 2000, с. 153–161; Schidlovsky N. A New Folio from Mt. Athos Ms Chilandari 307, and Some Observations on the Contents of the Slavic Lenten Sticherarion and Pentekostarion. – In: The Study of Medieval Chant: Paths and Bridges, East and West. In Honor of Kenneth Levy. Cambridge, 2001, p. 105–123.

Мария Йовчева

СТИХОСЛОЖЕ́НИЕ старобългарско – ритмическият строеж на старобълг. поезия, която възниква в най-ранния етап от развитието на старобълг. литература. С. има книжовен произход, моделите и образците му са в библейската и виз. поезия, но то се подчинява и на някои особености на слав. реч. До средата на XVIII в. не влиза в контакт с ритмиката на народната поезия. В старобълг. литература се разграничават три типа поетически ритъм: силабически, музикално-речев и синтактично-тонически.

Силабическият ритъм се основава на принципа на изосилабизма (равносричието) и на силабическата симетрия (рядко). Старобълг. изосилабизъм е резултат от адаптирането на виз. ритмически модели (най-вече на ямбическия триметър в средногрц. му вариант) и принципната му схема може да се опише с формулата 12+1 или 2 срички с цезура след V, VI или VII (рядко след VIII) сричка. В някои публикации се твърди, че стандартната формула е 5+7 срички, с по-рядък вариант 7+5 и по изключение 6+6 (Е. *Георгиев*, В. Н. Топоров). Детайлният анализ на целия известен досега старобълг. материал потвърждава закономерността на трите вида цезура, както и „нормалността" на отклоненията от 12-сричната схема с една или две срички повече (докато закономерността на появата на стихове с една или две срички по-малко засега остава хипотетична). В някои стари публикации неточно е търсено приложение на виз. политически стих (който е по принцип 15-сричен) в старобълг. поезия, както и употреба на народния епически 10-сричен изосилабизъм. Силабическата симетрия се открива спорадично в произведения, подчинени като цяло на друг тип ритмика.

Музикално-речевият ритъм е присъщ на *химнографията* и поради това е най-разпространеният тип ритмика в средновековна Б-я. Ритмическите единици (стихови и строфични) се изграждат чрез взаимодействието на музикални и речеви цялости, чрез което се взаимокомпенсира недостигът на ритмообразуващи елементи във всяка от съставките, взети поотделно. Речевата съставка на този вид ритмика не притежава определен изометризъм (силабически или тонически), общият стремеж е към синтактично-интонационна и смислова завършеност. За постигане на изохрония (равновременност) често пъти отделни гласни се „разтягат" (т. нар. литургично разтегляне на гласните, което в нотираните ръкописи може да бъде отразено

и графически чрез повторение на буквата), а други се пеят бързо, покривайки същата единица време. Преписите на химнографски текстове показват, че строго се спазва строфичността им, докато делението на стихови единици при този тип ритъм е до известна степен условно и подлежи на изменения, които могат да бъдат причинени и от промени в певческата практика.

Синтактично-тоническият ритъм (в някои публикации – „синтактично-интонационен") се основава на синтактично-тоническия и на синтактично-интонационния паралелизъм, обикновено подчертани чрез анафора (повторение на началната дума в последователни стихове или строфични цялости). Характерът и произходът на този тип ритъм са пряко свързани с ораторското изкуство (както и с други поетически явления, като напр. римата). Същевременно той има опора и паралели в преводната библейска поезия (псалмите и др.). Прилага се както за поетическо (стихово) изграждане на кулминациите в някои похвални слова, така и в самостоятелни поетически произведения, а също и в някои химнографски творби, чиято ритмичност подсилва. В ораторските произведения се срещат откъси, където организацията на текста е на границата между синтактично-тоническия ритъм и тоническия изоколизъм, който по принцип характеризира старобългарските и другите стари слав. ораторски творби (Р. *Пикио*).

В истор. план трите типа старобълг. поетически ритъм се появяват едновременно през IX – началото на X в. Музикално-речевият ритъм характеризира още първите химнографски произведения (преводни и оригинални), създадени от Методий (*Канон за Димитър Солунски*), *Константин Преславски*, *Климент Охридски*, *Наум Охридски* и др., и се прилага до залеза на старобълг. химнография през XVIII в. (Службата за Теодосий Търновски от йеросхимонах Спиридон). Адаптатор на виз. силабизъм към слав. реч, изглежда, е самият Константин-Кирил Философ (*Проглас към Евангелието*). Цикълът на непесенни (декламационни) стихотворения, създаден в Преслав (*Азбучна молитва*, Гранеса добра Константинова, *Похвала за цар Симеон*), демонстрира възможностите на този тип ритмика в старобълг. поезия. Но по-късно той изчезва от старобълг. литература, преминавайки чрез споменатите творби в средновековна Русия, където се създават техни подражания (особено на Азбучната молитва); спорадично се прилага и в старата сръбска поезия през XIV–XV в. Силабическо С. се появява в Б-я отново през XVII в., но вече под влияние на нови, барокови образци (Петър Богдан, Стефан Ловешки). Синтактично-тоническият ритъм е много характерен за поетическите кулминации в похвалните слова на Климент Охридски, среща се спорадично и у други автори, а в донякъде изменен вид, сближен повече с тоническите изокòлони в житийно-панегиричните произведения на Евтимий Търновски. Самостоятелно е употребен само в една обемиста поетическа творба – Молитва към Богородица от Димитър Кантакузин, където стиховете вътре във всяка четиристишна строфа започват с една и съща дума (или морфема).

Кратките стихотворни жанрове в старобълг. литература (проложни стихове, стихотворни приписки) не се отличават с добре издържан поетически ритъм – очевидно в тях подражанието на виз. образци, които обикновено са силабически организирани, е повече външно.

Графичното изтъкване на ритмиката в старобълг. поезия е различно. Рядко в някои непесенни (декламационни) произведения всеки стих започва на нов ред. При стихотворенията с азбучен *акростих* поредните букви от азбуката обикновено се изнасят пред стиха или пък се

обособяват с червено мастило. Най-често стиховите и строфичните цялости са отделени чрез пунктуационни знаци. За край на строфа (особено в химнографията) се използва комбинация от точки (две, три или четири), точки и тире (тирета), *X*-овиден завършек с точки в четирите ъгъла и др. Стиховете, по подобие на стиховете в псалмите, могат да бъдат отделени с големи червени или черни точки, различаващи се от редовните пунктуационни знаци. В химнографията като правило пунктуацията е в служба на ритмиката, а не толкова на синтаксиса; в една или друга степен подобно явление се наблюдава и в ораторските текстове.

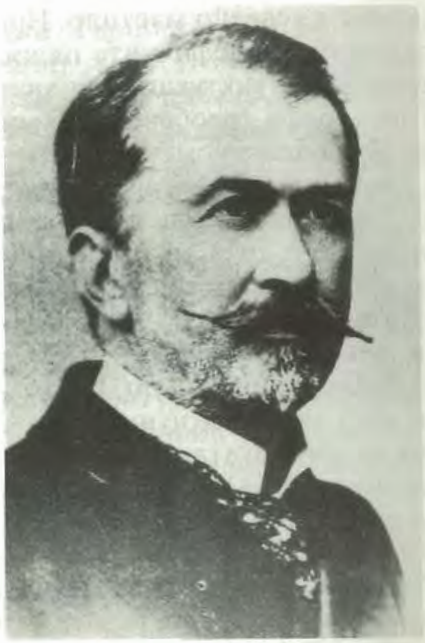
Старобълг. термини за означаване на издържана в стихове реч са „стихове", „гранеса" (респ. „краегранесие" = „акростих"), „пение"; съответстващият им глагол е „плета".

Лит.: Соболевский А. И. Церковнославянские стихотворения IX–X веков и их значение для изучения церковно-славянского языка. – В: Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899. 2. М., 1902, с. 28–37 (същото на бълг. ез.: СбНУ, 16–17, 1900, с. 314–324); Franko I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 1. Konstantin's „Alphabetisches Gebet". – ASPh, 35, 1914, p. 150–179; Abicht R. Die Interpunktion in den slavischen Übersetzungen griechischer Kirchenlieder. – ASPh, 35, 1914, p. 413–437; Franko I. Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 2. „Vorrede zum Evangelium". – ASPh, 36, 1916, p. 201–217; Якобсон Р. Заметка о древнеболгарском стихосложении. – ИОРЯС, 24, 1923, 2, с. 351–358; Георгиев Е. Две произведения на св. Кирила. С., 1938, с. 114–123; Jakobson R. St. Constantine's Prologue to the Gospels. – St. Vladimir's Seminary Quarterly, 1954, Summer, p. 19–23 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 191–206); Якобсон Р. Стихотворные цитаты в великоморавской агиографии. – SR, 10, 1957, p. 111–118 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 277–285); Vlášek J. Žalmový verš (Příspěvek k teorii staroslověnského verše). – In: Československé přednášky pro IV Mezinárodni sjezd slavistů v Moskvě. Prague, 1958, p. 383–388; Jakobson R. The Slavic Response to Byzantine Poetry. – In: XIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Ochride, 1961. Rapports VIII. Beograd–Ochride, 1961, 17 p. (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 240–259); Якобсон Р. Тайная служба Константина Философа и дальнейшее развитие старославянской поэзии. – ЗбРВИ, 8, 1963 (Mélanges G. Ostrogorski, 1), p. 153–166 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 260–276); Jakobson R. Methodius' Canon to Demetrius of Thessalonica and the Old Church Slavonic Hirmoi. – SPFFBU, F 9, 14, 1965, p. 115–121; Георгиев Е. Возникновение староболгарской (старославянской) стихотворной традиции. – In: To Honor Roman Jakobson. The Hague–Paris, 1967, p. 726–733; Георгиев Е. Първият български и славянски поет. – В: Георгиев Е. Кирил и Методий – истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 216–252; Станчев Кр. Ритмичната структура в химничната поезия на Климент Охридски. – БЕ, 19, 1969, 6, с. 216–252; Якобсон Р. Похвала Константина Философа Григорию Богослову. – Slavia, 39, 1970, p. 334–361 (същото в: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 207–239); Picchio R. Strutture isocoliche e poesia slava medievale: a proposito dei capitoli III e XIII della Vita Constantini. – RSlav, 17–19, 1970–1972, p. 419–445; Станчев Кр. Ритмични основи на старобългарската поезия. – В: Славистични изследвания. 3. С., 1973, с. 264–270; Куев К. Симеоновият сборник и неговите потомци. – ГСУфсф, 67, 1973 (1974), 2, с. 1–48; Куев К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, с. 132–134; Попов Г. Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на триода. – БЕ, 28, 1978, 6, с. 497–507; Hauptová Z. Antické tradice ve velkomoravském písemnictví. – LF, 101, 1978, p. 139–160; Hauptová Z. Der altkirchenslavische Vers und seine byzantinischen Vorbilder. – In: Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert. Praha, 1978, p. 335–360; Наумов Ал. По въпросите на най-старата славянска поезия. – Старобългарска литература, 8, 1980, с. 37–45; Станчев Кр. Поетика на старобългарската литература. (Основни принципи и проблеми). С., 1982, с. 144–165; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), с. 128–131; Станчев Кр. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1985, с. 71–74; Jakobson R. Sketches for the History of the Oldest Slavic Hymnody: Commemoration of Christ's Saint and Great Martyr Demetrius. – In: Jakobson R. Selected Writings. 6., 1. Berlin–New York–Amsterdam, 1985, p. 286–346; Станчев Кр. Ритмичната структура на Кириловия Проглас към Евангелието и на произведенията от Преславския стихотворен цикъл. – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 2. Roma, 1986, p. 645–652;

Милчаков Я. Поява на римата в българския литературен стих и проблемът за действителния стихов строеж на първата римувана творба. – ЕЛ, 43, 1988, 2, с. 64–78.

Красимир Станчев

СТОЯ̀НОВИЧ, Любомир (Стојановић, Љ.) (6.VIII.1860–6.VI.1930) – сръбски филолог славист – литературен историк, езиковед, археограф, фолклорист. Роден в Ужице. Гимназиално образование получава в родния си град, в Шапац и в Белград. През 1883 завършва Историко-филологическия отдел на Висшето училище в Белград (от 1905 Белградски унив.), където негов преподавател е Ст. Новакович. Още като студент започва заниманията си със сръбските родослови и летописи и публикува пет летописни паметника от ръкописната сбирка на Народната библиотека в Белград (1881). През 1884–1888 продължава подготовката си във Виена при Фр. *Миклошич*, в Санкт Петербург при В. *Ягич*, в Лайпциг при А. *Лескин* и в Берлин при Й. Шмит. Допълнително специализира библиотекарство, работейки в научните библиотеки в Санкт Петербург, Москва, Киев, Прага и Берлин. Преподавател във Втора белградска гимназия (1888–1891). Доц. по руски език (1891) и проф. по слав. филология във Висшето училище (1893–1899). Доп. член на Сръбската кралска академия на науките и изкуствата (1890), редовен член (1894). Секретар на Академията (1913–1924), министър на просветата (1903), министър-председател (1905). Умира в Прага.

Любомир Стоянович

Интересът на С. към езиковедска проблематика намира израз в съставяне на гимназиални учебници (по време на учителстването си издава няколко граматики на сръбския език, една на „стария словенски“ език, в която следва граматическите възгледи на Лескин, христоматия по руски език и др.) и в академично слово, произнесено на 11 ян. 1896, чиято тема е обособяването на сръбския език от праслав. езикова общност под влияние на тракийски и илирийски езикови среди. Ягич обявява тази теза за несъстоятелна; не я възприема и В. *Облак* (ASPh, 19, с. 270–275).

С. описва (1893) и издава фототипно (1897) един от най-старите паметници на старата сръбска книжнина – *Мирославовото евангелие* от края на XII в. Изданието на този първостепенен за слав. православна култура ръкопис включва няколко приложения, в които подробно са разгледани езиковите, текстологическите и палеографските му особености. То поставя началото на поредица от издания, отразили основните насоки в научната работа на С. – издирване, комплектуване и публикуване на паметници на средновековната сръбска литература, описание на ръкописи и старопечатни книги от главните сръбски книгохранилища. Много ценен е каталогът на ръкописите и старопечатните книги на Сръбската кралска академия на науките и изкуствата (1901). Особено значение не

само за южнослав., но и за международната славистика има неговият каталог на ръкописите на Народната библиотека на Сърбия в Белград (1903), който заедно с описа на С. Матич (1952) дава представа за съдържанието на унищожените през 1941 по време на бомбардировка 1300 ръкописа и старопечатни книги.

Между най-съществените приноси на С. е издаденият в шест книги труд „Стари српски записи и натписи“ (1902–1905; 1923–1926), в който са обхванати над 10 000 ръкописни бележки и надписи, придружени с обстойни сведения за местонахождението, графичните и езиковите особености на съответния паметник. В каталозите и изданието на „записите“ С. влага огромна по обем и документална стойност работа, без която историята на балк. слав. литератури би била непълна.

В „Стари српски родослови и летописи“ (1927) С. ясно разграничава сръбския владетелски родослов от съставения по-рано летописен свод, като доказва аргументирано, че двата паметника са възникнали по различно време и са дело на различни книжовници. Според него сръбските летописи, представени в изданието по шест преписа, водят началото си от общ оригинал, възникнал непосредствено след смъртта на цар Урош (1371), а Копоринският препис (1453) е ако не непосредствен препис от оригинала, то най-близък до него. Основният източник на паметника е слав. превод на Хрониката на *Георги Амартол*, към която неизвестният книжовник е добавил частта за сръбските владетели до 1371. Оттук са възникнали и по-късните летописи, продължаващи истор. повествование след 1371. Отделно С. разглежда сръбския владетелски родослов, издаден по 10 преписа. Той приема, че негов първоначален съставител е *Константин Костенечки*, който вмъква части от него в обширното Житие на Стефан Лазаревич, писано през 1430–1431; основен източник на сръбския родослов е Хрониката на Йоан Зонара.

Сред основните трудове на С. са проучването върху живота и делото на В. Караджич (1924), както и няколко тома негова кореспонденция, издадени в периода 1907–1913. В „Старе српске повеље и писма“ (1929) той включва документи от сръбската владетелска канцелария и лична кореспонденция (грамоти, заповеди, писма).

В процеса на археографската си работа С. многократно се натъква на текстове, създадени в най-ранния период на слав. писмена култура. Вниманието му е привлечено най-силно от книжовното наследство на *Климент Охридски*. През 1905 се появява обширната му студия „Новые слова Климента Словенского“, в която са представени 32 слова (24 с цялостния си текст и с разночетения по други преписи, 4 само с кратки археографски сведения и 4 в приложение – последните само „напомнят“ за Климентовите творби). Основни източници на С. са ръкописи от Белградската народна библиотека от XIV и XVI в. с явни българизми. След книгата на В. М. *Ундолски* – П. А. *Лавров* (1895) това е най-значителният опит да се разшири представата за обема на Климентовата ораторска проза на археографско-текстологическа основа, независимо от обстоятелството, че някои от текстовете са печатани до този момент. Критериите на С. при определяне на авторството са традиционни – изричното присъствие на Климентовото име в заглавието, наличието на слова от Йоан Златоуст в обкръжението, краткият размер, „ясният и прост“ език, общите фрази със сигурните Климентови творби и др. С. има съзнанието, че борави с материя, която в много случаи носи белезите на по-широка традиция или евентуално на редакторска, а не на авторска дейност на Климент, но въпреки това допуска доста увлечения, напр. като приписва на не-

говото перо Поучение за епископите и поповете (с. 87–88). Като цяло обаче наблюденията му върху творческото дело на Климент Охридски с оглед на тази тема са приносни – „няма голям научноизследователски труд, появил се след 1905 г., при който да не е използвана книгата на сръбския учен“ (Климент Охридски. Събрани съчинения, 2, с. 40).

Съч.: Српски родослови и летописи. Београд, 1883 (Гласник Српског ученог друштва, 53), 11+160 с.; Мирослављево јеванђеље (Одломци). – Споменик. Српска Краљевска академија, 20, 1893, 23 с.; Мирослављево јеванђеље. Беч, 1897, 10+229 с.; Каталог рукописа и старих штампаних књига. Збирка Српске краљевске академије. Београд, 1901, 267 с.; Стари српски записи и натписи. Београд, 1., 1902, 14+480 с.; 2., 1903, 14+482 с.; 3., 1905, 10+487 с.; 4., 1923, 227 с.; 5. 1925, 334 с.; 6., 1926, 8+347 с. (фототипно изд. 1–4. Београд, 1982–1986); Каталог Народне библиотеке у Београду. 4. Рукописи и старе штампане књиге. Београд, 1903, 16+445 с. (фототипно изд. Београд, 1982, 445+23 с.); Новые слова Климента Словенского. – СОРЯС, 80, 1905, 1, с. 1–263; Вукова преписка. Београд, 1., 1907, 30+777 с.; 2., 1908, 24+859 с.; 3., 1909, 26+802 с.; 4., 1909, 26+801 с.; 5., 1910, 33+788 с.; 6., 1912, 26+806 с.; 7., 1913, 18+785 с.; Темнички натпис X–XI в. – ЈФ, 1, 1913, с. 4–20; Живот и рад Вука Стеф. Караџића (26 окт. 1787–26 јан. 1864). Београд–Земун, 1924, 855 с. (фототипно изд. Београд, 1987, 22+855 с.); Ситнији списи Ђ. Даничића. 1. Критика, полемика, историја књижевности. Сремски Карловци, 1925, 11+467 с.; Стари српски родослови и летописи. Београд, 1927, 108+382 с.; Старе српске повеље и писма. 1. Београд, 1929, 13+644 с.; 2. Београд, 1934, 5+557 с.

Лит.: Соболевский А. И. – ЖМНП, 362, 1905, с. 432–435 (рец.); Лавров П. А. – ИОРЯС, 11, 1906, 1, с. 441–448 (рец.); Лавров П., Е. Карский, Б. Ляпунов. Записка об ученых трудах проф. Л. В. Стояновича. – ИАН СССР огн, 1, 1928, 10, с. 462–466; Люба Стоянович (6 август 1860 – 17 юни 1930). – ЛБАН, 13, 1929–1930 (1931), с. 68–70; Сперанский М. Н. Л. В. Стоянович [некролог]. – ИАН СССР оон, 1, 1931, 2, с. 131–135; Цонић У. Библиографија радова Љубомира Стојановића. – ПКЈИФ, 11, 1931, 1–2, с. 277–289; Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970, с. 39–40; Младеновић А. Запис о Љубомиру Стојановићу (поводом педесетгодишњице смрти). – Археографски прилози, 3, 1981, с. 335–342.

Сергей Райчинов

СТРИМО̀Н (грц. Στρῦμόν, лат. Strymon) – средновековна географска област и единица (клисура и тема) във виз. военноадминистративна система. Наречена с античното име на р. Струма, тя заема части от нейната долина и околните планински местности по средното и долното ѝ течение – южно от средния дял на пл. Пирин и Кресненския пролом или от Беласица и Рупелския пролом, между Западния дял на Родопите, Доспат и Долна Места от изток и планините Огражден и Богданска (дн. Кордилион, Гърция) от запад. През VI–VII в. С. е заселена предимно от племената струмяни (струмци, стримонити – Στρουμωνῖται) и смоляни (Σμολεάναι) от югоизточната (наречена още дакийска или българска) група славяни.

При похода си в 688 през Беломорието виз. имп. Юстиниан II (685–695) достига Солун и налага върху някои от слав. племена в задземието му надзор, осъществяван чрез новообразуваната административна единица С. Тя е подчинена на стратега на тема *Тракия* – първата единица от този тип в европ. владения на Византия, създадена от Константин IV (668–685) за отбрана на столицата от нововъзникналото българ. ханство (М. Райкович, 1958, с. 9). В планинската област на север от клисурата и Рупелския пролом, по долината на Струма обаче и през VIII в. продължава да съществува независимо княжение (княжество) на струмяните (П. Льомерл, 1945, с. 131–132). През 789 българ. отряд осуетява опита на империята да ги подчини. При разгрома на изпратената за целта виз. армия загива и командващият я стратег на тема Тракия Филит. Без успех остава и политиката на Цариград да подсили ромейския елемент с колонисти от други покрайнини. Теофан Изповедник напр. съобщава, че при действията на хан Крум по долината на Струма през 808–809 поселниците в гр. Филипи (при дн. с. Фотоливо, между Драма и

Средец (София)
Искър
СРЕДНА ГОРА
ВИТОША
Щипоне (Ихтиман)
Велбъжд (Кюстендил)
КОЗЯК
Струма
РИЛА
Марица
Пчиня
Кратово
ОСОГОВСКА ПЛ.
Левка (Гол. Белово)
Филипопол (Пловдив)
Влептос (Костадиново)
Стенимахос (Асеновград)
Кресненски пролом
Брезнишка
Велес
Щип
ПЛАЧКОВИЦА
МАЛАШЕВСКА ПЛ.
ПИРИН
ТЕМА ОДРИСКИЯ (от ок. 800 г.)
Буково (Пилешево)
Никополис ад Нестум (Г. Делчев)
Места
Арда
ОГРАЖДЕН
Струмешница
Струмица
Вардар
Черна
СЛАВЯНКА
БЕЛАСИЦА
Рупелски пролом
ТЕМА ТРАКИЯ (от към 681 до към 800 г.)
Нестос
МРАМОРИЦА
(Фалакрон)
Драма
Сяр (Серес)
ТЕМА ВАЛЕРОН (от ок. 1000 г.)
Филипи
Христопол (Кавала)
Стримон
Воден (Едеса)
Вардаровци
ТЕСА
(от нач. на IX в.)
ТЕМА
БОГДАНСКА ПЛ.
САГУДАТИ
Солун (Тесалоница)
ЕГЕЙСКО (БЯЛО) МОРЕ
о. Тасос
Град
Крепост
Територия на темата Стримон (Серес)
Българо-византийска граница през управлението на:
хан Крум (ок. 803–814)
хан Пресиян (836–852)
княз Борис I (852–889)
цар Симеон (893–927)
Магистралата Via Egnatia

Кавала, Гърция) побягнали панически (ГИБИ, 3, с. 284). Льомерл допуска, че в края на хан-Крумовото управление тази крепост е в българ. ръце (1945, с. 131–132). Според Житието на Григорий Декаполит от дякон Игнатий през 815–820 светецът избягнал Филипи и магистралата Via Egnatia и поел на юг през областта Пиерия, за да предотврати среща с разбунтувалите се славяни, които безпрепятствено достигали беломорския бряг. Според Льомерл и Фр. *Дворник* те били от племето на драговитите и начело на бунта стоял княз или виз. управител на *славинията* им (с. 127, 133 и 137; Дворник, 1926, с. 36–37). П. *Мутафчиев* смята, че бунтовниците са предвождани от слав. племенен началник. Виз. администрация следи зорко движението през контролираната от славяните територия и издава специални пропуски – очевидно за да се предотврати преминаването на люде, които биха предизвикали вълнения (П. *Коледаров,* 1979, с. 33). Брожението срещу виз. власт обаче се засилва и през управлението на хановете Маламир (831–836) и *Пресиян* (836–852) много от слав. племена доброволно се присъединяват към държавата на своите еднородци. Между 831 и 838 срещу тях е изпратена армия начело с кесаря Алексий Мозеле. Той успява да превърне Христопол (дн. Кавала) в своя база и възобновява контрола над клисурата С. През 837 българ. войска, предвождана от кавхан Исбул, завзема Филипи. Сведения за похода се съдържат в двата надписа, намерени в този град, и в житията на Григорий Декаполит и Петър от Артоа. Мотивите на българ. хан се обясняват от някои изследователи като желание да подкрепи въстанието на смоляните, а от други – като изпълнение на съюзно задължение към империята по 30-годишния мир. Поради враждебния ѝ акт обаче – експедиция на виз. флот за връщането на депортираните от хан Крум в отвъддунавските му владения стратиоти от тема *Македония* – кавханът изтегля войската си (В. *Бешевлиев*, 1979, № 14, с. 132–139). Ако се приеме предположението на Дворник (1970, с. 58), че от 843 до 851 Методий е управител (архонт) на Стримонската област, това би означавало , че по това време Византия е била възстановила контрола си върху територията ѝ. Във връзка със сведението в гл. 2 на ЖМ, че Методий е управлявал слав. княжество, са изказани и други мнения – княжеството се локализира в Тесалия или Мала Азия (К. *Куев*, 1940).

„Дълбокият мир", сключен от княз *Борис I* (852–889) след покръстването донася промени в държ. граници – епархиите на смоляните и част от *Велика* остават във Византия, а части от Драговития и от клисурата С. – Загоре, разположено между проломите Кресна и Рупел – в Б-я (Коледаров, 1973, с. 98–99 и бел. 53–57; 1979, с. 43–44, където се тълкуват някои известия, че имп. Теодора удовлетворила молбата на княз Борис I да му отстъпи Загоре). Към средата на IX в. клисурата С. е организирана в тема (Райкович, 1958, с. 2; Г. Г. *Литаврин*, 1960, с. 121–124, 271–272). Към нея е придадена територия от темата Македония на запад от Места и Родопския масив, като по този начин се осъществява връзката с темата Тесалоника, създадена в началото на IX в. като приемник на префектурата *Илирик*. Заедно с темата С. тя е трябвало да спира напора на българите към Бяло море. Същевременно двете теми имат за задача и да възстановят имперската власт в Югоизточна Македония, отслабена след заселването на славяните, както и да съдействат за тяхната елинизация чрез християнската религия. Междувременно през 904 арабите превземат Солун и властта на Византия в Беломорието отново е разклатена. Вероятно тогава местните славяни и прабълг. население (доведено от брата

на хан Аспарух Кубер) се възползват от благоприятната обстановка, за да се присъединят към държавата на своите едноплеменници. Византия е принудена да признае с договор новото разширение на Б-я до граница, която достига на 20 км от солунските стени и включва голяма част от темата С.

При завладяването на бълг. царство от имп. Василий II, към 1000 по Средна Струма е образувана темата Нови С., а от отделените от темата Македония територии между Места, Родопите, Марица и Бяло море – още една подобна единица, наречена Волерон. При административното преустройство в империята след покоряването на Б-я в 1018 двете единици са обединени с темата Тесалоника и са поставени под общото командване на военачалник със седалище в Солун. През последната четвърт на XI в. тази формация се разпада на съставките си и темата С. променя името си на Серес, тъй като след западането на Филипи средище на стратега ѝ става гр. Сяр (дн. Серес, Гърция), а когато той е извън пределите на империята, то се премества в Христопол (дн. Хрисуполис, Гърция). В края на XII в. трите области са отново обединени до завладяването им от кръстоносците.

Лит.: Dvornik F. La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, p. 35, 54, 61; Мутафчиев П. F. Dvornik. La vie de Saint Grégoire le Décapolite e t les slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926 (рец.). – МкП, 4, 1928, 2, с. 145; Dvornik F. Deux inscriptions gréco-bulgares de Phillippes. – Bulletin de correspondance hellénique, 3, 1928, p. 141; Куев К. Малоазийската теория за езика на св. Кирила и Методия. – Училищен преглед, 39, 1940, 1, с. 25–36; Lemerle P. Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris, 1945, p. 131–132; Рајковић М. Област Стримона и тема Стримон. – ЗбРВИ, 5, 1958, с. 1–8; Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. М., 1960, с. 123–124, 271–272; Дуйчев Ив. Нов исторически извор за българо-византийските отношения през първата половина на IX в. – ИИИ, 14–15, 1964, с. 354; Гюзелев В. Функциите на кавхана в живота на Първата българска държава (VII–XI в.). – ГСУфиф, 60, 1966, 3, с. 131–161; Коледаров П. Климент Охридски, „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. – ККФ 1, с. 141–167; Dvornik F. Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyrill and Methodius. New Brunswick, 1970, p. 58; Koledarov P. More about the Name „Zagore". – BHR, 1973, 4, p. 92–107; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 198, 205; Благојевић М. Сеченица (Σετζενίτζα), Стримон (Στρυμών) и Тара (Τάρα) у делу Јована Кинама. – ЗбРВИ, 17, 1976, с. 65–76; Бешевлиев В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 31; Коледаров П. Политическа география на средновековната българска държава. 1. 681–1018. С., 1979, с. 50, 54; История на България. 2. С., 1981, с. 284, 397; Коледаров П. Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 142, 149, 151.

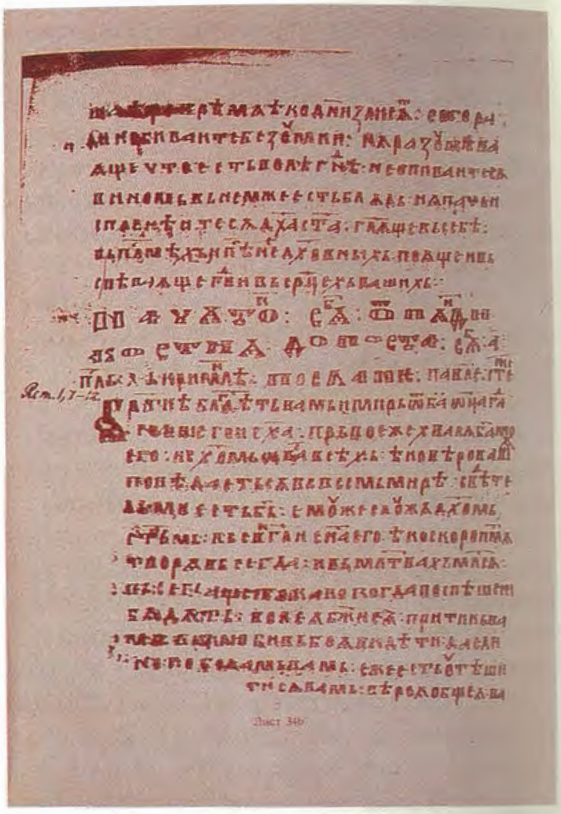
Петър Коледаров

СТРЪ́МИЦА – град (дн. в Република Македония), възникнал край р. Струмешница (Струмица) и кръстовището на пътищата по долините на р. Вардар и р. Струма като средище на тракийското племе синти; най-старото му известно име е Астреум. Във връзка с легендата за пренасянето в С. на мощите на 15-те раннохристиянски мъченици от Тивериупол (във Фригия, Мала Азия), пострадали през управлението на имп. Юлиан Отстъпник (361–363), градът е наричан от някои виз. писатели и в църковните документи Тивериупол.

Македонският цар Филип II (359–336 пр. н. е.) включва Астреум заедно с околността му във владенията си, които попадат в края на I в. пр. н. е. под римска власт, според административното ѝ деление – в провинцията *Македония*, а при разделянето ѝ на две в 386 – във Втора Македония (Македония Салутарис). Със заселването през VI–VII в. на областта от югоизточната (бълг.) група славяни тя се заема от племето драговити, които наричат града според по-старото име на реката. Подобно на другите

Цареви кули край Струмица

Струмишкият апостол, XIII в.

съседни слав. племена княжеството на драговитите поддържа икономически и политически отношения и връзки с виз. власт в *Солун*, но при благоприятна обстановка, вероятно през управлението на хан *Пресиян* (836–852), се присъединява към еднородците си в бълг. държава. В нейните предели С. става средище на военноадминистративна област – *комитат*. От възглавявалите го комити са известни имената на Тирадин (от втората половина на IX в.), Дристър (споменат в надписа върху граничния стълб от 904 при с. Наръш, дн. Неа Филаделфия, на 20 км северозападно от Солун) и Драгомъж, който предал през 1018 С. с областта ѝ на завоевателя имп. Василий II (976–1025).

Съставителят на *Дюканжовия списък* отбелязва към средата на XII в., когато споменът за главните обстоятелства около делото на *Климент Охридски* е бил жив и вероятно подхранван от недостигнали до наше време жития или служби, че той бил поставен за „епископ на Тивериупол и Велика“ и че княз Борис I (неправилно титулуван „цар“) му възложил „да надзирава и третия дял от българското царство, т.е. от Солун до Йерихо и Канина или Тасипиат“ (последните два града са на брега на Адриатическо море). Изказано е предположение, че поради средищното положение на С. спрямо двата дяла от епархията му Климент Охридски пребивавал в този град. Известно потвърждение за това е запазената и през XVI в. титла на митрополита на С. „всечестнейши и екзарх на българска Македония“. Под „българска“ очевидно Виз. църква е имала пред-

вид само тази част от областта Македония (без темите Тесалоника и *Стримон*), която влизала в пределите на бълг. царство през средните векове. С българското си име С. епархията е означена още в учредителните грамоти на имп. Василий II за *Охридската архиепископия* на цяла Б-я. Това е указание, че тя е съществувала в диоцеза на Бълг. патриаршия от Преславско-Дръстърския и Охридския ѝ период и след смъртта на Климент Охридски.

Населението на С. и на областта ѝ участва във въстанието начело с Петър Делян (1040) срещу византийците. Градът е освободен след възобновяването на бълг. държава от братята Асеновци първоначално като владение на болярина Добромир Хриз. С. отново попада под виз. иго през управлението на цар Георги I Тертер (1280–1292). По време на династичните борби във Византия между Андроник II Палеолог и Андроник III Палеолог в 1328 местният управител от бълг. произход Михаил Асен предава града и областта на сръбския крал Стефан Урош III Дечански (1321–1331), а по времето на Стефан Душан (1331–1355) деспот Хрельо го прави средище на феодалното си владение. След смъртта му С. последователно е включвана в Прилепското кралство на Вълкашин и във Велбъждското деспотство на Константин Драгаш Деянов, но след гибелта му в 1395 градът пада под османско иго.

След учредяването на Бълг. екзархия и проведения плебисцит населението на Струмишка епархия се присъединява през 1872 към нея, но получава берат за свой владика едва в 1897. Освободена през Балк. война в 1912, С. с окръга си е дадена по Ньойския договор (1919) на Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 Югославия).

По-значителни средновековни паметници в С. са църквата на 15-те тивериуполски мъченици и църквата „Св. Стефан", а в околността ѝ – манастирите „Св. Богородица Одигитрия" при с. Водоча и „Св. Богородица Елеуса" при с. Велюса.

Лит.: Успенский Ф. И. Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне. – ИРАИК, 3, 1898, с. 184–194; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 552 (фототипно изд. С., 1970); Мъченичеството на светите славни 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царстването на злочестивия Юлиан Отстъпник, написано от Теофилакта, светейшия архиепископ на цяла България. Превод на Симеон, Варненски митрополит. – СбБАН, 27, 1931, с. 255; Геров Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – ГСУфф, 54, 1959–1960, 3, с. 167; ГИБИ. 7. С., 1968, с. 120; Андреев М., Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1968, с. 104; Коледаров П. Климент Охридски, „първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. – ККФ 1, с. 144, 158; Дринов М. Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях. – В: Дринов М. Избрани съчинения. 2. С., 1971, с. 222; Коледаров П. Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 120–121.

Петър Коледаров

СТРШÈДОВСКИ, Ян Иржи (Středovský, J. J.) (1679 – 15.VIII.1713) – католически свещеник в Чехия и Моравия, теолог и църковен историк; словак по произход, възприел чешко име. Роден в замъка Брумов. Дългогодишен енорийски свещеник в Павловице над Бечва, където умира.

С. е един от първите представители на т. нар. бароков славизъм в чешката литература. В съчиненията му идеите на Контрареформацията постепенно отстъпват пред чувствата на патриотизъм и славянизъм. Аргументите му са твърде далеч от научната истина, но имат голям обществен отзвук. По-късно, по времето на Чешкото просвещение, повечето от тях са отхвърлени кáтегорично. През целия си живот С. събира материали за историята и литературата на Моравия; част от тях („Series eroditorum Mo-

raviae") издава чехът Й. Вр. Монс под заглавие „Suppeditata ad historiam litterariam Moraviae" (1777). Като собствено обобщение за хода на моравската история С. издава съчинението „Mercurius Moraviae memorabilium..." (1705), в което прави впечатление защитата на чешкия език в духа на проникващите тогава в Чехия барокови хвалебствия за родния език. С. обяснява светостта на езика с това, че той е литургичен, и цитира буквално първата глава от *Кристиановата легенда*, в която се описва защитата на слав. литургия от Кирил и Методий пред папата и пред други висши църковни сановници. С. обяснява и създаването на *Емаузкия манастир* с религиозността на южните славяни и с разрешението на поредния римски първосвещеник, отново оценил Кирило-Методиевото дело и свързания с него литургичен език. Тези негови схващания придобиват значителна известност поради възродения интерес към делото на Кирил и Методий в Чехия и промяната в идейното съдържание на протичащата Контрареформация.

Основен източник на сведения за християнските светци в Чехия през този период е сборникът на боландистите от 1668, където е поместена т. нар. *Италианска легенда* за Кирил и Методий. В този план още по-релефно се откроява написаното преди житията на боландистите за слав. апостоли. В Чехия това е свързано с името на Кристиан Хиршменцел (1638–1703), издал в Прага една година преди боландистите „Vita SS. Cyrilli et Methudii, archiepiscòporum Moraviae sive Vetus Wellehrad" (1667). С тази книга започва да се концентрира вниманието към Кирил и Методий, донякъде разсейвано дотогава от съществуващото мнение, че св. Йероним е автор на слав. библейски преводи. Нарасналият интерес към местата, където протича *Моравската мисия*, е поддържан особено активно от Цистерцианското абатство при предполагаемия *Велеград*, основано още през XIII в., където Хиршменцел е монах. Въпреки някои съвсем елементаризирани представи от типа на народната етимология на немски селища, обяснявана с чешки произход в ултрапатриотичен дух, Хиршменцел е категоричен, че Велеград е слав. духовна и църковна митрополия. Той има доста последователи, сред които най-значим тълкувател на Кирило-Методиевото дело в контрареформационна Чехия е С. със своя труд „Sacra Moraviae historia sive Vita SS. Cyrilli et Methudii" (1710). Творбата е свързана с подготвяните през 1708 във Виена големи кирило-методиевски тържества. Католицизмът на С. личи в отрицателната му оценка за делото на Ян Хус. Биографиите на слав. първоучители са разкрити въз основа не само на описанието на Хиршменцел, но и на най-известните дотогава чешки хроники. Част от историята на Чехия е *Моравската мисия*, описана в различни интерпретации от страна на хрониките съобразно тяхната религиозна принадлежност. Произведението на С. е синтез на хроники и агиографски творби, посветени на Моравия и духовното присъствие на слав. апостоли в нея. С. не надхвърля познатите представи за дейността на Кирил и Методий в Моравия, около която е разгърнат техният житейски и мисионерски път. Особен интерес представлява преплитането на мотиви от късната Контрареформация с елементи на бороков славизъм, чийто най-ярък израз отново е уважение към стария слав. и чешкия език. Подчертано е значението на извършеното от солунските братя (и особено от Методий). За С. те са първи строители на Слав. църква, чийто стабилни основи обясняват и стабилността на католическата вяра, устояла на многобройните драматични сътресения по време на Реформацията. Просветителската роля на първоучителите е свързана с широката мрежа от учебни заведе-

ния, които католическата църква изгражда, за да се противопостави на силното въздействие на немските протестантски университети в Централна Европа. Сравнително слаб е акцентът върху личните качества на Кирил и Методий, улеснили въпреки наложените им изпитания тяхната апостолска мисия.

Постановките на С. за делото на Кирил и Методий получават значителна за времето си популярност, навлизат в религиозни проповеди и влияят в различна степен върху чешки, словашки и немски автори, които проявяват интерес към тази тема.

Съч.: Mercurius Moraviae memorabilium sive supplex caruceator... Olomucii, 1705, 29+111 p.; Sacra Moraviae historia sive Vita SS. Cyrilli et Methudii. Solisbaci, 1710, 628+21 p.

Лит.: Jakubec J. Dějiny literatury české. Praha, 1911, p. 354, 403; Hýsek M. Jan Jíři Středovský. – In: Z dějin české literatury. Sborník k šedesátinám Jaroslava Vlčka. Praha, 1920, p. 115; Jakubec J. Dějiny literatury české. 1. Praha, 1929, p. 898–899, 913; Masarikův slovník naučný. Praha, 1932, p. 1008; Vašica J. Cyrilometodějství v české literatuře. – In: Strážce tradice. Arnu Novákovi na památku. Praha–Olomouc, 1940, p. 98–103; Dějiny české literatury. 1. Starší česká literatura. Praha, 1959, p. 465, 471, 483; Kopecký M. Cyrilometodějská tradice v starší české literatuře. – Magna Moravia, p. 576–578, 580, 583, 585.

Иван Павлов

СТУДИЙСКИ МАНАСТИР, Студион – манастир в Цариград, възникнал в средата на V в., по време на управлението на имп. Лъв I (457–474). Негов основател е римският патриций и консуларий Студий, известен във виз. литература като Роман Студит. През 463 Студий построява храм, посветен на св. Йоан Предтеча и Кръстител, около който възниква манастирът. Първи негови обитатели са монасите акимити (постоянно, денонощно молещи се) – разпространено по това време в околностите на столицата движение на иноци подвижници.

През целия виз. период С. м. е измежду най-бележитите обители в империята и е широко известен сред православния християнски свят. В епохата на *иконоборството* той става крепост на иконопочитателите и пример за манастирски ред и дисциплина. С. м. е едно от образователните средища във виз. столица. През неговата школа преминават много виз. и чуждестранни богослови и книжовници. По данни от IX–X в., които се потвърждават и през XI в. от Ана Комнина в нейното съчинение „Алексиада", С. м. е притежавал богата библиотека от ценни кодекси: богослужебна книжнина, богословски трактати, полемични съчинения и др.

Виз. императори се отнасят с подчертано внимание към С. м. Всяка година владетелското семейство извършва церемониално поклонничество, подробно описано в трактата на Константин VII Багренородни (913–959) „De ceremoniis". В йерархията на Цариградската патриаршия, както личи от актовете на Седмия вселенски събор (786/787), игуменът на С. м. се подписва пръв в групата на епископите. Високият ранг на манастира се потвърждава няколко века по-късно в грамота на Цариградската патриаршия от 1381, която поставя неговия игумен на първо място сред архимандритите. В периода 842–1204 от 43 цариградски патриарси двама са избрани от братството на С. м.: Антоний III Студит (974–979) и Алексий IV Студит (1025–1043).

Престижното място на С. м. сред столичните обители го прави предпочитано последно убежище на свалени или доброволно напуснали престола императори – Михаил V Калафат (1041–1042), Исак I Комнин (1057–1059), доброволно оттеглил се от властта и подтикнат да приеме пострижение от съпругата си Екатерина, най-голямата дъщеря на бълг. цар Иван-Владислав (1015–1018), Ми-

хаил VII Дука (1071–1078) и неговия приемник Никифор III Вотаниат (1078–1081).

По време на иконоборската криза (726–843) С. м. се превръща във всепризнат център на иконопочитанието. В него се пишат трактати в защита на иконите и се планира пропагандата срещу правителствената политика. При Константин V Копроним (741–775), когато са най-силните гонения срещу иконопочитателите, монасите са прокудени, а голяма част от съхранените в обителта икони – изгорени. Част от иноците се преселват на п-в Крим и задълго запазват статута на манастира майка, което по-късно оказва влияние при устройството на много руски манастири.

Безспорно най-бележитият представител на студийското братство и негов дългогодишен игумен е *Теодор Студит*, канонизиран за светец. През цялото Средновековие дейността и значимостта на манастира се свързват с неговото име. Между многото произведения на Теодор Студит особено внимание заслужава съставеният от него манастирски *типик* (устав), станал образец за множество други обители в православния Изток. Сръбският архиепископ Сава (1219–1235) го изучава внимателно, за да го използва в устройството на Сръбската църква. Приложение на неговите правила има в Б-я и Русия, за което свидетелстват слав. преписи на устава от XII–XIII в. В Русия правилата на С. м. ок. 1070 са въведени от Теодосий Печерски в Киево-Печерската лавра, откъдето се разпространяват по другите руски манастири. В устава се посочват редица прагматични подробности от монашеското всекидневие. Теодор Студит обръща специално внимание на културата на монасите. В обстановка на всеобщо отрицание на монашеството в периода на иконоборството той препоръчва доброто образование, за да могат монасите да преписват книги и ръкописи, които да се разпращат по всички краища на империята. Уставът поставя началото на книжовна традиция, която в бъдеще става отличителен белег на студийското братство. В изворите са запазени достатъчно сведения, които потвърждават и практическите занимания на монасите, препоръчани в устава. С. м. е разполагал с имоти, обработвани от иноците – лозя, овощни градини, мелници и пасища. Известно е също, че е притежавал работилници за обработка на кожи, за ювелирни произведения и най-вече за производство на ключове. Стопанската дейност на манастира е позволявала по време на големи църковни празници да стават панаири, които са го обогатявали. Със събраните средства се е подпомагала книжовната дейност, попълвала се е библиотеката. Има предположения, че в С. м. е изработено минускулното писмо, характерно със специфичен буквопис и множество лигатури. Минускулът се възприема и се разпространява широко, тъй като позволява да се пише по-бързо и да се пести площта за писане. Категорични данни за съставянето на минускула в С. м. няма, но най-ранните минускулни кодекси се свързват с него (т. нар. Евангелие на Порфирий Успенски от 835, смятано за автограф на Николай Изповедник, сборник съчинения на Псевдо-Дионисий Ареопагит и др.). Освен това в Студийския устав има подробни обяснения за този начин на писане.

След X в. С. м., както и повечето столични обители, отстъпва първенството си на манастирите в *Олимп*, Мала Азия, и особено на възмогващите се манастири на п-в *Атон*. Независимо от помръкналата слава неговата популярност се запазва и през XI в., за което свидетелства специалното посещение на папските легати през 1054 преди великата схизма между двете църкви. Никита Ститат, монах от манастира, година преди това написва съчинение, насочено срещу отклоненията на „латин-

ската ерес". По настояване на кардинал Хумберт – водач на римската делегация, и под давление на императорския двор Ститат е принуден да се отрече от съчинението си.

Като важно книжовно средище С. м. оказва влияние и върху духовния живот в Б-я. Има основание да се предполага, че при съставянето на своя Завет *Иван Рилски* използва устава на Теодор Студит. Повече данни за връзки на бълг. книжовници със С. м. има от XIII в., когато вероятно са преведени словата на Теодор Студит, както и препоръките му за монашеския живот. В библиотеката на С. м. работи Евтимий, бъдещият патриарх на Търновград. Там той попълва богословските си познания и може би превежда от гръцки Житието на св. Теодосий Търновски от патриарх Калист I (1350–1353). По-добре документирано е руското присъствие в манастира, което подсказва аналогии и по отношение на българите – главно поради постарата традиция на книжовните им взаимоотношения с Византия. През 1200, няколко години преди разрушаването на С. м. от кръстоносците, интересни сведения дава посетилият манастира новгородски архиепископ Антоний, който го представя като светиня за православието, с „богата сбирка от книги и сияйни икони". Антоний съобщава и за една любопитна подробност в живота на манастира: в деня на св. Теодор се изнасяла дрехата, с която бил облечен, когато иконоборците го мъчели, и се слагала върху неговия гроб.

При влизането на кръстоносците в столицата през апр. 1204 С. м. е разграбен и обезлюден. Територията му се превръща в пустош и дълго време е използвана за пасище. Монасите се приютяват в Манганския манастир, близо до Големия дворец. След реставрацията на Византия Палеолозите възвръщат предишното положение на манастира. Пръв акт на височайше внимание е посещението на Михаил VIII Палеолог (1259–1282) в деня на влизането му в столицата (15 авг. 1261). Посрещнат тържествено от народа с иконата на св. Богородица Одигитрия, за която преданието разказва, че била нарисувана от евангелиста Лука, той посещава манастира пеш, „като християнин и император", след което се отправя за тържествена служба в църквата „*Света София*". Възстановителните работи в С. м. са започнати през 1293 от Константин, брат на имп. Андроник II Палеолог (1282–1328). Обителта възвръща част от блясъка си и продължава да се развива като книжовно средище.

Сведения за състоянието на манастира през XIII и първата половина на XIV в. са оставили руски пътешественици. През 1348–1349 Стефан Новгородец заварва в С. м. двама свои съграждани – Иван и Добрила, отишли там, за да преписват книги и да се обучават на граматика. В манастира работи и бълг. църковен деец Киприан, преди да оглави Руската църква (1389). По данни на Атанасий Високи, основател на Серпуховския манастир, в С. м. са пребивавали неколцина руски книжовници, които подготвяли книги за страната си.

Скоро след превземането на Константинопол (май 1453) от султан Мехмед II Фатих (1451–1481) манастирът е превърнат в дервишко теке, наричано Емир яхър джамиси. Независимо от това известността на С. м. вълнува западните християни дори век след закриването му. Пратеникът на френския крал Франциск I (1515–1547) Пер Жил, пристигнал в Цариград да търси грц. ръкописи, специално посещава и описва бившия манастир. През XVI в. манастирът е обновен от кримския хан Девелт Гирей, който живее дълго време в двора на султан Сюлейман II (1520–1566). Той запазва напълно голяма част от сградите и екстериора.

През епохата на османското владичество С. м. е посещаван неколкократно

от руски интелектуалци, които в пътните си бележки представят изменящата се картина на бившата обител. Вътрешната украса на стария храм джамия, братските килии, дворът и прилежащите постройки постепенно са пригодени за нуждите на турския бит. От някогашното великолепие остават дузина колони и малко подови мозайки; стенните украси и фреските са напълно заличени от дебел пласт гипсово-варово покритие. Част от тях и гробът на св. Теодор Студит са разкрити от оглавяващия Руския археол. инст. в Константинопол Ф. И. *Успенски* през 1903–1906.

Лит.: Mai A. Nova Patrum Bibliotheca. 5. Romae, 1849, 4, p. 111–125; Descriptio Constitutionis monasterii Studii. – PG, 99, col. 1704–1720; In omnibus sancissimo Petri Patrum luminari Luminarum. Domino meo, Domino beatissimo papae Alexandriae, Theodorus minimus presbyter et praepositus Studii. – PG, 99, col. 1156–1160; Sancti Theodori Studitae. Testamentum. – PG, 99, col. 1813–1824; Творения преподобного Феодора Студита. 1. СПб., 1867, с. 43–44; Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12-го столетия. СПб., 1872, стлб. 102–103; Одинцов Н. Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века. Церковно-историческое исследование. СПб., 1881, с. 33–53; Дмитриевский А. Богослужение в русской церкви за первые пять веков. – ПС, 1882, 2, с. 346–373; Мансветов И. Церковный устав (типик). Его образование и судьба в греческой и русской церкви. М., 1885, с. 83–88; Энциклопедический словарь Брокгауз-Ефрон. 31. СПб., 1901, с. 852–853; Творения преподобного отца нашего и исповедника Феодора Студита в русском переводе. 2. СПб., 1908, с. 822–830; Van Millingen A. Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture. London, 1912, p. 35–61; Ebersolt J., A. Thiers. Les églises de Constantinople. Paris, 1913, p. 3–18; Доброклонский А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен Студийский. 1–2. Одесса, 1913–1914; Dvornik F. Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1925, p. 101; Гошев Ив. Правилата на Студийския манастир. – ГСУбф, 17, 1940, с. 1–74; Antoniadis-Bibicou H. Recherches sur les douanes à Byzance. Paris, 1963, p. 251–253; Дуйчев Ив. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 112–119; Ἐλεόπουλος Ν. Χ. Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου. Ἀθῆναι, 1967, 115 p.; Janin R. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin. 3. Les églises et les monastères. Paris, 1969, p. 430–440; Müller-Wiener W. Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Tübingen, 1977, p. 147–152; Ђурић В. Свети Сава и сликарство његовог доба. – В: Међународни научни скуп Сава Немањић – свети Сава. Историја и предање. Београд, 1979, с. 251–255; Августин архим. (Никитин). Студийският манастир и Русия. – ДК, 69, 1989, 2, с. 11–18; Христианство. Энциклопедический словарь. 2. М., 1995, с. 647–648; Пентковский А. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. М., 2001, 430 с.; Пентковский А. Студийский устав и уставы студийской традиции. – Журнал Московской патриархии, 2001, 5, с. 69–80.

Георги Бакалов

СУПРÀСЪЛСКИ СБÒРНИК – старобълг. кирилски паметник от X–XI в. Като тип е чети-миней за м. март, съчетан с триоден панегирик (пасхален). С. с. е най-обемистият от запазените старобълг. ръкописи (285 л.). Открит е през 1823 в Супрасълския манастир в Полша от М. К. *Бобровски*. Той го изпраща на части на Б. *Копитар* за проучване. След смъртта на Копитар първите 118 л., намирали се у него, постъпват в Университетската библиотека в Любляна, където се пазят до днес (сигн. Cod. Kop. 2). Следващите 16 л., купени от А. Ф. Бичков през 1856, от 1947 са притежание на РНБ (сигн. Q. п. I. 72). Останалите 151 л. след смъртта на Бобровски се озовават в библиотеката на графовете Замойски. Тази т. нар. Варшавска част през Втората световна война (1939–1945) изчезва; по-късно е открита в САЩ и е върната в Полша (1968); намира се в Националната библиотека във Варшава (сигн. БОЗ.201).

Пръв съобщава за С. с. А. Х. *Востоков* (1825 и 1826). Фр. *Миклошич* издава Люблянската част на паметника по преписа на Копитар (1851). През 1904 излиза ново критическо издание, подготвено от С. Н. *Северянов* въз основа на сравнение с оригинала; взети са под внимание и бележките и поправките към изданието на Миклошич. Изданието на Северя-

нов (преиздадено фототипно в Грац, 1956) е придружено от палеографски и езиков коментар. Първото бълг. издание на С. с. е осъществено от Й. *Заимов* и М. *Капалдо* (1982–1983). В него освен старобълг. текст, възпроизведен по изданието на Северянов, се съдържат още снимки от всички страници на оригинала в естествена големина и паралелни грц. текстове към отделните четива, разположени срещу съответната старобълг. страница.

Проучванията върху С. с. започват с описание на палеографските и правописните му особености (Востоков, И. И. *Срезневски*, А. Бем, И. Паплонски, П. А. *Лавровски*, А. А. Кочубински, Ф. *Пастърнек*, А. *Лескин*, П. *Дилс*). Изследователи на неговата фонетика са Лескин, В. *Ягич*, В. *Вондрак*, Н. *ван Вейк*, С. П. Обнорски, К. *Майер*; на морфологията на паметника – Р. Шолвин, Вондрак, Й. *Курц*, О. Видеман, Ван Вейк, Ст. *Слонски*, Майер, Д. *Иванова-Мирчева*, А. де Йонг; на синтаксиса – З. Витох, А. Г. Руднев, Е. *Дограмаджиева*, А. *Минчева*, Р. *Златанова*; на лексиката – Вондрак, В. *Облак*, Ван Вейк, Н. *Дурново*, А. *Ваян*, Майер, С. М. *Кулбакин*, Е. Метелская, К. *Мирчев*, Р. *Айцетмюлер*, Ю. С. Откупщиков. Заслуга за издирването на грц. извори на С. с. имат Р. *Абихт*, Х. Ф. Шмид, К. Райхелт, О. Гебхард, Й. Гайн, В. Людке, Р. *Траутман*, Р. Клостерман, Айцетмюлер, Капалдо. Най-подробните анализи на преводите от грц. език в С. с. са направени от Лескин и Майер. Отделни четива са проучени текстологически в сравнение с грц. източници и с други старобълг. преводи на същите грц. текстове от А. Н. *Попов*, Ягич, Ст. Ившич, Курц, Й. *Вайс*, Ван Вейк, Ваян, Айцетмюлер, Е. *Блахова*, Иванова-Мирчева, Ж. Икономова. Най-пълното цялостно проучване на С. с. (графика, фонетика, морфология, синтаксис, лексика, отношение към грц. извори, възникване и групи текстове) принадлежи на А. *Маргулиес* (1927). Неговият труд, както и индексът на думите в С. с., съставен от Майер (1935), са основа за по-нататъшното изследване на ръкописа.

Супрасълският сборник, X– XI в.

С. с. е писан на добре обработен пергамент, на места толкова тънък, че буквите прозират на обратната страна на листа. Полето на няколко листа е отрязано, при което са засегнати крайните букви на отделни редове, останали без начало и без край. Запазените 37 тетради (кватериони) включват 48 статии. Началото на първата (за 4 март) е загубено. Северянов смята, че от статията липсва един лист. Вероятно са загубени и листовете, съдържали четивата за 1–3 март. При третата статия са загубени два листа (между с. 36 и 37 на изданието от 1982–1983). Липсва краят на 11-ата и началото на 12-ата статия. Северянов приема, че е изгубен един лист, но Маргулиес предполага, че между с. 154 и 155 на изданието липсват повече листове,

може би дори една или две тетради, тъй като 11-ата статия е четиво за 13 март, 12-ата и 13-ата не са свързани с определен ден на календара, а 14-ата е четиво за 19 март. В С. с. има и други липси – между 166 и 167, 170 и 171, 236 и 237, 568 и 569 с. на изданието. Липсата на четива за 8, 27 и 28 март Капалдо (1980, с. 210) обяснява не със загубени листове, а с влияние на грц. оригинал, от който е превеждано.

Листовете на С. с. имат среден размер (31 × 23 см), а текстовият блок е с размери 23 × 15 см. Почти целият С. с. е писан от един книжовник – Ретко, оставил името си в приписка (с. 207 от изданието), поради което паметникът се нарича и Ретков сборник. Северянов намира още един, а Маргулиес – още два почерка. Освен две приписки на Ретко в С. с. има и няколко по-късни бележки, както и по-късни рисунки на фигури. На много места в ръкописа ъ от Ретковия текст е преправен на ь чрез махане на горната лява част на буквата. На с. 85.16 е нанесено епентетично ʌ на мястото на ь. Северянов категорично смята тези промени за вторични, късни и не ги отразява в разчетения текст, а ги отбелязва в коментара. Целта му е да представи С. с. в първоначалния му вид.

Главите в ръкописа се отделят със заставка, заглавие с по-дребни букви и голям, обикновено рисуван инициал в лявото поле, който се спуска няколко реда надолу. Заставките и инициалите са от геометрично-плетеничен тип с растителни мотиви. Според А. *Джурова* (1981, с. 22) инициалите в С. с. се отличават с яснота и простота. Характерна е вътрешната разработка на хастите, разнообразяването им чрез конструктивни възли в средата или чрез архитектурни основи и антаблемени в долната част. Орнаментът не е апликиран към буквите, а е включен органично в конструкцията им. На с. 33 в долното поле има киноварна инициална буква Б, чиято хаста представлява профил на глава, обърната наляво.

Според палеографските си особености С. с. е образец на ранна кирилица. Писан е с прав едър устав, разположен над линията на реда. Размерът на буквите е 3–4 мм, страницата има по 28–30 реда. Срещат се написания на букви, чиито горни части се издават над реда (ъ, ъı, т, ѵ, ѣ), и алограми широко о и с.

В четиминейната част на С. с. са включени четива за всеки ден, главно жития на мъченици от дометафрастов тип. Материалът е разположен в календарен ред – от 4 март до 31 март (първата част); от Лазаровден до Томина неделя (втората част); още три жития са прибавени след панегиричната (хомилетичната) част. За някои празници са поместени повече от едно произведение. В четиминейната част са включени и похвални слова за съответните неподвижни годишни празници. Четивата са превод от грц. език. Житията произхождат от различни календарни и некалендарни сборници. Повечето от словата (похвални слова и хомилии) са от *Йоан Златоуст* или му се приписват; едно е от *Василий Велики* и едно – от патриарх *Фотий*. Грц. оригинали на някои творби все още не са известни.

Тъй като сборник с такъв състав не е открит във виз. литература, приема се, че С. с. е съставен на старобълг. почва. По произход той не е хомогенен. Преводите са от различно време. В хомилетичната част преобладават архаичните преводи, възхождащи към Кирило-Методиевата традиция, а в житийната (мартироложката) част – преславските преводи. При преписването на хомилетичните части в С. с. (или в някой междинен, недостигнал до наше време ръкопис, който е служел за подложка на сборника) те са били подложени на редакция, която се е изразила в замяна на някои архаични думи и форми с по-нови синоними, типични за *Преславското*

книжовно средище (Иванова-Мирчева, 1980, с. 83). Маргулиес дели хомилиите на две групи – А- и Б-хомилии. По-старинни са А-хомилиите. Те са повече преписвани и затова повече променени. Това обяснява съжителството на архаични и нови черти в тях. Преводът на Б-хомилиите е по-нов. Най-късен, естествен и свободен е преводът на житията. Според Маргулиес непосредствената подложка на С. с. е кирилска, но някои части възхождат към глаголически оригинал. Ван Вейк (1926) разграничава повече групи хомилии.

Някои от статиите в С. с. са поместени и в други старобълг. и среднобълг. ръкописи – Клоц. сб., Германовия сборник, Михановичевия хомилиар, Ягичевия златоуст, а също и в руския Успенски сборник.

Правопис и фонетика. Паметникът е двуеров. Употребяват се ѣ, ѥ, два знака за голяма носовка – ѫ и ѩ, и три знака за малка носовка – ѧ след съгласни, ѧ и ѩ след гласни, както и надредни знаци. Редовете, писани от втория (и третия ?) писач, имат други правописни особености: употребява се само знак за малък ер (с едно изключение – 131.27), знак ѧ вместо ѧ след съгласни, отсъстват йотувани гласни (с едно изключение след епентетично ѧ – 131.29), липсват и надредни знаци. Сборникът се характеризира с написание шт и отсъствие на африката ѕ (знакът s се употребява само с числена стойност 6). Ижица се пише срещу гръцки ѵ, ι, а на няколко места и вместо оу. Θ има звукова стойност т; по-рядкото графично съответствие ф се дължи на смесване под влияние на близките начертания на двете букви в глаголицата, което говори за глаголическа подложка.

Както в другите старобълг. паметници, така и в С. с. се наблюдава непоследователност в употребата на еровете. Въпреки че се пишат, слабите ерове са изпаднали в диалекта на преписвача. Там силният ъ>ъ, силният ь също >ъ. С това С. с. се очертава като типичен източнобълг. паметник. Преходът на силния ь в ѥ, както и други особености, произхождат от източниците, от които С. с. е съставен. Ь количествено преобладава над ъ. При сонантните *р*, *л* преобладават написанията ръ, ль. След гласна преобладава ѭ, а след мека сонорна съгласна – ѫ. В С. с. е засвидетелстван най-ранният случай на развой на голямата носовка в еров вокал – мьѵнмн 151.14 (сег. страдателно причастие от глагола мѫѵнтн). Има изолирани примери за преход ѧ>ѥ. След меко л' и н' се наблюдава колебание между ѣ и ѣ, а след р̃ – между ѣ, ѣ и ѧ. Написанията ѣ вместо ѣ могат да се тълкуват като следи от глаголическа подложка. Това се потвърждава от случаите, когато ѣ стои след епентетично л – също старинно явление в паметника. След затвърдели съгласни има примери за преход ѣ>ѧ, напр. вѣсѧдамъ 363.23. Ѳ на етимологичното място на ѥ също се обяснява с влияние на глаголическа подложка. След предните гласни н, ѣ, ь написанието ѥ вм. ѥ се дължи на това, че мекостта се съдържа в предходната съгласна и йотацията на ѥ няма нужда да бъде отбелязвана. Колебанието между начални ѥ и ѥ при едни и същи думи според Дурново (1925) се дължи на двуяко произношение в два различни диалекта, намерило отражение в С. с. Засвидетелстван е преходът ъі>н (бнвъша 323.19 вм. въів-). Мекостта на съгласните не се отбелязва винаги, което Маргулиес обяснява с тенденция в паметника към депалатализация. Епентетичното л произхожда от различните източници, от които сборникът е компилиран. На езика на Ретко то не е присъщо и затова на много места е отпаднало при преписването. Фактът, че при едни и същи думи в едни и същи глави то ту се пише, ту се изпуска, говори, че дори в подложките употребата му е била разколебана.

Морфологични особености. В склонението на съществителните има смесване на падежни окончания от различни основи: *о-* и *й-*, *о-* и *jo-*, *о-* и *s*-основи. При консонантните основи се смесват окончанията за някои падежи – вин. форма се използва поякога като им. пад., смесват се окочанията за род., дат. и мест. пад. При съществителните от ср. р. на –ие в твор. пад. ед. ч. се забелязва колебание между окончание –иѥмь и -иимь. Сложните форми на прилагателните имат облик -ааго, -оуоумоу, -ѣѣмь и често са контрахирани.

Сег. истор. време се употребява освен срещу грц. сег. истор. време и независимо от грц. език (Дограмаджиева, 1966). В С. с. се среща само един случай на употреба на прост аорист – в'ьскр'ьсѫ 471.4. Характерен е по-новият тип аорист на -хъ. С. с. се отличава от другите старобълг. паметници по рядката употреба на аористни форми с разширение -тъ. Контрахираните имперфектни форми, както и контрахираните прилагателни са типичните облици за езика на Ретко. Перфектът се образува със и без глагол-копула. Сложно бъдеще време се образува с помощните глаголи хотѣти и имѣти. Просто бъдеще време се изразява с форми за сег. вр. не само на глаголи от свършен, но и от несв. вид.

Миналите деятелни причастия на -ивъ (по-новият тип, присъщи на езика на Ретко) преобладават над архаичните образувания с -jь, които произхождат от източниците на С. с.

Между житийната и хомилетичната част на С. с. съществуват някои морфологични разлики. Най-съществената от тях е, че в житията надделяват миналите деятелни причастия, завършващи на -въ, а в хомилиите – на jь. Известни отлики има и между различните по произход слова. Подробности за предаването на грц. оригинал на славянски в морфологично отношение се съдържат в изследването на Маргулиес.

Синтактични особености. Като цяло в хомилетичната част на С. с. има повече старинни форми, отколкото в житийната. Но в синтактично отношение езикът на хомилиите, особено на А-хомилиите, е обновен при преписването. В тях са по-чести по-новите езикови явления: дат. притежателен пад., енклитични дателни форми на личните местоимения и на възвратното местоимение, превод на членувания грц. инфинитив и на членуваните причастия с подчинени изречения с иже, ѥже. В Б-хомилиите тези явления са разпространени по-ограничено.

Маргулиес посочва случаи на синтактично свободен превод – на грц. хипотактични изречения със старобълг. паратактични и обратно – на грц. паратактични със старобълг. хипотактични. Изследването на сложните съчинени изречения в старобълг. език, направено от Дограмаджиева на основата на С. с. (1968), показва, че: 1. През старобълг. период сложното съчинено изречение не е стабилизирано, но в него вече са налице чертите, които с известни преобразувания се пазят и до днес. 2. В С. с. е налице свободен подход към грц. съответствия. Той се изразява в подбора на съюзните средства, вмъкването на съюз без наличието на съюзен елемент в гръцки, превеждане на грц. сложно съставно изречение със старобълг. сложно съчинено изречение (най-вече в житийната част), вербализация на номинални конструкции, което довежда до възникване на ново изречение (също в житийните текстове), предаване на смисъла на фразата, без да се превеждат един по един лексикалните елементи. Влиянието на грц. синтаксис се проявява там, където то е действало успоредно на бълг. синтактични тенденции и където е възниквала нужда от обогатяване на синтактичната система.

Типична за С. с. е вариативността на съюзните средства. За това е допринe-

сăл и сборният му характер. Основните съюзни средства се срещат във всички негови части. Второстепенните варианти дават възможност да се установят композиционните съставки на С. с. и отношенията между тях. Разпределението на частите в зависимост от използваните съюзи съвпада в основни линии с разпределението, направено от Маргулиес. Началните жития и А-хомилиите са централни части на С. с. Те стоят най-близо помежду си. Най-обособени са Епифаниевата хомилия (№ 40) и второто слово за Благовещение (№ 21) (Дограмаджиева Е. Обстоятелствените изречения в книжовния старобългарски език. С., 1984).

Лексиката на С. с. е много богата. Някои от старобълг. думи са познати само от него. В досегашните изследвания на лексиката са застъпени два подхода – изследване на проби от различни части на текста и подробен анализ на отделни глави, дори на отделни думи. Усилията на изследователите са били насочени към установяване на речниковите пластове в паметника, за да се определи произходът на частите му по време и място. Грц. думи термини не са преведени в частите, които произхождат от по-старинни оригинали – хомилиите за Христовото погребение, за Възкресението, за Пасха, за Светли понеделник и за Томина неделя. Дело на преславски книжовници са преводите на житията на мъченици и на хомилиите от Лазаровден до Велики петък, както и трите жития в края на С. с. В тях грц. думи термини се превеждат (Ив. *Добрев*, 1978, 1981). Между четивата съществува известна разлика и по отношение на използването на по-архаични и по-нови лексикални синоними. Хомилиите и лексикално са по-архаични от житията. Сравнението с грц. съответствия на думите по тематични групи и по синонимни гнезда довежда Маргулиес до заключението, че при превода е станало известно опростяване на грц. текст.

Въпросът за етническата принадлежност на паметника е окончателно решен. С. с. е възникнал в Б-я. По-старата хипотеза на Вондрак, Ягич и Облак, застъпвана и по-късно от И. *Бърбулеску* (1937), че С. с. е написан на север от Дунав, в Дакия, където си дават среща бълг., словашки и украински езикови особености, е в противоречие с точното издание на текста от Северянов и изчерпателното изследване на Маргулиес. Доводите на Бърбулеску са отхвърлени от Е. Врабие (1971). Заключението на Маргулиес е: преводите на отделните четива са възникнали през първата половина на X в., дело са на българи, първоначално са писани на глаголица. Минали през различни преписи, те са събрани от един редактор, също българин, в сборник. Във вида, в който е познат, С. с. е преписан от Ретко (ок. 1010) в западната част на Източна България, вероятно близо до Панагюрище. Точната локализация на паметника би била много смела и засега е недоказуема.

Изд.: Miklosich Fr. Monumenta linguae palaeoslovenicae e codice Suprasliensi. Vindobonae, 1851, 456 p.; Fischer O. Codex Suprasliensis. Im Auftrage der Petersburger Akademie. Laibach, 1896, 236 Photographseiten; Северьянов С. Н. Супрасльская рукопись. СПб., 1904 (Памятники старославянского языка, 2., 1), 570 с. (фототипно изд. Graz, 1956); Margulіés A. Der altkirchenslavische Codex Suprasliensis. Heidelberg, 1927, 15+253+15 p.; Супрасълски или Ретков сборник. Увод и коментар на старобългарския текст Й. Заимов. Подбор и коментар на гръцкия текст М. Капалдо. 1. С., 1982, 564 с.; 2. С., 1983, 602 с.

Лит.: Востоков А. Х. Известие о вновь открытых древних словенских рукописях (о Супрасльской рукописи). – Библиографические листы, 1825, 14, с. 189–200 (същото в: Филологические наблюдения А. Х. Востокова. СПб., 1865, с. 156–164); Востоков А. Х. Дополнения и поправки к известию о Супрасльской рукописи XI века. – Библиографические листы, 1826, 36, с. 533–537 (същото в: Филологические наблюдения А. Х. Востокова. СПб., 1865, с. 164–167); Бычков А. Известие о Супрасльской рукописи XI века. – ИИАН по РЯС, 5, 1856, с. 335–336; Срезневский И. И. Древние славянские памятники юсового письма (С описанием их и с замечаниями об особенностях их правописания и языка). 4.

Супрасльская рукопись. – СОРЯС, 3, 1868, 1, с. 27–36; 2, с. 174–186, 225–240; Бэм А. Историко-филологическое исследование о Супрасльской рукописи. – Филологические записки, 8, 1869, 1, с. 1–44; Паплонский И. И. Известие о Супрасльской рукописи (с примечаниями П. Лавровского). – Варшавские университетские известия, 4, 1872, с. 1–5; Geitler L. Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku litevskému. Praha, 1873, p. 82–89; Vondrák V. Zur Kritik der altslovenischen Denkmale. Wien, 1886, 44 p.; Бобровский П. О. Судьба Супрасльской рукописи. – ЖМНП, 253, 1887, с. 268–311; 254, 1887, с. 79–102; Бобровский П. О. Дополнение к статье „Судьба Супрасльской рукописи". – ЖМНП, 254, 1887, с. 307–315; Попов Н. К вопросу о Супрасльской рукописи. – ЖМНП, 254, 1887, с. 304–306; Бобровский П. О. Еще заметка о Супрасльской рукописи. – ЖМНП, 256, 1888, с. 339–347; Vondrák V. Über einige orthographische und lexikalische Eigentümlichkeiten des Codex Suprasliensis im Verhältnis zu den anderen altslovenischen Denkmälern. Wien, 1891, 44 p.; Zivier E. Studien über den Codex Suprasliensis. 1. Breslau, 1892, 26+38 p.; 2. Kattowitz, 1899, 45 p.; Abicht R. Quellennachweise zum Codex Suprasliensis. – ASPh, 15, 1893, p. 321–337; 16, 1894, p. 140–153; 18, 1896, p. 138–155 [Abicht R., H. Schmidt]; 20, 1898, p. 181–200 [Abicht R., C. Reichelt]; Oblak V. Zur Würdigung des Altslovenischen. 1. Codex Suprasliensis. – ASPh, 15, 1893, p. 338–348; Abicht R., H. Schmidt. Martyrium der XLIII Martyrer zu Amorium. – ASPH, 18, 1896, p. 190–192; Von Gebhardt O. Das Martyrium des heiligen Pionius. – ASPh, 18, 1896, p. 156–171; Von der Gheyn J. Das Martyrium des S. Sabinus. – ASPh, 18, 1896, p. 182–189; Schmidt H. Martyrium des Kondratus. – ASPh, 18, 1896, p. 172–182; Кочубинский А. О Супрасльской рукописи. 1–2. – ИОРЯС, 2, 1897, с. 1143–1148; Pastrnek Fr. O rukopise Supraslském. – LF, 24, 1897, p. 96–109; Abicht R., H. Schmidt. Martyrium des St. Dometius. – ASPh, 21, 1899, p. 44–49; Leskien A. Die Vokale ъ und ь im Codex Suprasliensis. –ASPh, 27, 1905, p. 481–513; Leskien A. Zur Kritik des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis. 1.–2. – Abhandlungen der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaftler. Philosophisch-historische Klasse, 27, 1909, p. 445–465; 28, 1910, p. 3–26; Pintar L. Die Absendung des Codex Suprasliensis aus Laibach nach Wien im Jahre 1850. – ASPh, 32, 1911, p. 622–625; Обнорский С. П. Глухие в сочетании с плавными в Супрасльской рукописи. – ИОРЯС, 17, 1912, 4, с. 333–384; Обнорский С. П. Судьба j-та (i) в Супрасльской рукописи. – ИОРЯС, 17, 1912, 3, с. 242–255; Lüdtke W. Das Martyrium des Basiliscus. – ASPh, 35, 1914, p. 44–51; Kurtz E. Hagiographische Lesefrüchte. 5. –6. – Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, 4, 1923, p. 277–281; Дурново Н. Н. К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. Супрасльская рукопись. – ИОРЯС, 30, 1925, с. 353–429; Ivšić St. Ostaci staroslovenskih prijevoda u hrvatskoj glagoljskoj književnosti. Hrvatski glagoljski fragment „Mučenja 40 mučenika" iz 13 vijeka. – In: Zbornik kralja Tomislava. U spomen tisućugodišnjice hrvatskoga kraljevstva. Zagreb, 1925, p. 451–508; Van Wijk N. Zur Komposition des altkirchenslavischen Codex Suprasliensis. Amsterdam, 1925, 61 p. (Mededeelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen, 59, ser. A, 1925, p. 81–141); Van Wijk N. Zur Vorgeschichte zweier altkirchenslavischen Denkmäler. 1. Suprasliensis. – ASPh, 40, 1926, p. 266–271; Diels P. Zur Schreibung des Codex Suprasliensis. – ASPh, 41, 1927, p. 115–116; Jaszuński S. Supraśl. – PF, 12, 1927, p. 152–164; Обнорский С. П. „Беглое" *В* в Супрасльской рукописи. – В: Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. СПб., 1928, с. 418–422; Meyer K. Der Wechsel von ě und ja im Codex Suprasliensis. – In: Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski. 2. Cracoviae, 1928, p. 193–203; Van Wijk N. War Klemens der Übersetzer der No 21 des Codex Suprasliensis? – В: Юбілейний збірник на пошану академика М. С. Грушевського. 2. Київ, 1928, с. 178–184; Van Wijk N. Zur Herkunft dreier Legenden des Codex Suprasliensis. – ASPh, 42, 1929, p. 289–295; Trautmann R., R. Klostermann. Drei griechische Texte zum Codex Suprasliensis. 1. Das Martyrium von Paulus und Juliana. 2. Das Martyrium von Konon dem Isaurier. 3. Das Leben Jakobs des Mönchs. – ZSPh, 11, 1934, p. 1–21, 299–324; 12, 1935, p. 277–294; Meyer K. Altkirchenslavisch-griechisches Wörterbuch des Codex Suprasliensis. Glückstadt–Hamburg, 1935, 12+302 p.; Trautmann R., R. Klostermann. Noch ein griechischer Text zum Codex Suprasliensis. – ZSPh, 13, 1936, p. 337–341; Bărbulescu J. Jarăşi despre Savina kniga şi Codex Suprasliensis in Dacia Traiană. – Archiva Societăţii istorico-filologice din Jaşi, 44, 1937, p. 59–75; Klostermann R. Zum Codex Suprasliensis. – Kyrios, 2, 1937, p. 70–75; Van Wijk N. Die älteste kirchenslavische Übersetzung der Homilie Εἰς τὸν εὐαγγελισμὸν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου. – Bsl, 7, 1937–1938, p. 108–123; Meyer K. Altkirchenslavische Studien. 1. Fehlübersetzungen im Codex Suprasliensis. Halle, 1939, 6+33 p.; Кульбакин С. М. Лексичке студије. Хомилије Супраслског зборника. – ГСАН, 182, други разред, 92, 1940, с. 9–24; Витох З. За богатството на сложното съставно изречение в Супрасълския сборник (Няколко думи към проблема). – СпБАН, 71, Клон историко-филологичен, 34, 1950, с. 29–44; Ryšánek F. Příspěvek ke kritice a výkladu sborníku Supraslského. – In: Studie a práce lingvistické. 1. Na počet šedesátých narozenín akademika Bohuslava Havránka. Praha, 1954, p. 152–153; Aitzetmüller R. Kulturkundliches aus dem Codex Suprasliensis. – In: Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. Februar 1956. Wiesbaden, 1956, p. 23–27; Vaillant A. Les citations des

Ecritures dans le Suprasliensis et le Clozianus. – SR, 10, 1957, p. 34–40; Метельская Е. Лексика Супрасльской рукописи. Автореферат на канд. дисертация. Минск, 1958, 15 с.; Мирчев К. Има ли глагол мъчати в Супрасълския сборник. – БЕ, 8, 1958, 1, с. 50–51; Vaillant A. L'Homélie d'Epiphane sur l'ensevellisement du Christ. Texte vieux-slave, texte grec et traduction française. – RSslI, 3, 1958, p. 5–101; Aitzetmüller R. Die altbulgarische Übersetzung der Vita s. Pauli Simplicis. – WSl, 5, 1960, p. 225–232; Мирчев К. Към българската историческа лексикология [II]. 3. Старобълг. скѫдєль и неговите по-късни заместници. – БЕ, 11, 1961, 3, с. 248; Fermeglia G. Contributi alla sintassi slava. – Rendiconti dell'Instituto Lombardo di scienze e lettere. Classe di lettere e scienze morali e storiche, 95, 1961, p. 443–452; Мирчев К. Към българската историческа лексикология [IV]. 8. сѫночѫьнь. 9. рогвънъı. – БЕ, 13, 1963, 3, с. 255–257; Откупщиков Ю. С. О слове стьгда в Супрасльской рукописи. – В: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963, с. 218–219; Bláhová E. Homilie Clozianu a Homiliaře Mihanovičova. – Slavia, 32, 1963, p. 1–16; Благова Э. Гомилии Супрасльского и Успенского сборников. – В: Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966, с. 77–86; Дограмаджиева Е. Към въпроса за praesens historicum в старобългарски език. – БЕ, 16, 1966, 2, с. 122–128; Aitzetmüller R. Die griechische Vorlage der abg. Vita s. Pauli Simplicis. – In: Orbis scriptus Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966, p. 49–52; Birnbaum H. Zu Suprasliensis 187, 29 – 188, 9. – ScS, 12, 1966, p. 87–95; Bláhová E. Staroslověnský překlad Epifanovy homilie. – Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury, 10, 1966, p. 53–59; Fermeglia G. Note critiche al testo del Codex Suprasliensis. – Rendiconti dell'Instituto Lombardo di scienze e lettere. Classe di lettere e scienze morali e storiche, 100, 1966, p. 423–434; Aitzetmüller R. Eine russisch-kirchenslavische Parallelhandschrift zum aksl. Codex Suprasliensis. Materialien zu dessen Textgestalt. – AnzSPh, 2, 1967, p. 48–66; 3, 1969, p. 102–117; 4, 1970, p. 72–82; 7, 1974, p. 92–108; Дограмаджиева Е. Предаване на гръцки хипотаксис със старобългарски паратаксис. – ИИБЕ, 16, 1968, с. 393–398; Дограмаджиева Е. Структура на старобългарското сложно съчинено изречение. С., 1968, 206 с.; Иванова-Мирчева Д. Хомилиарът на Миханович. – ИИБЕ, 16, 1968, с. 381–391; Иванова-Мирчева Д. Из новобългарския хомилиар (Новооткрити преводи). – ККФ 1, с. 309–314; Иванова-Мирчева Д. Непознат вариант от старобългарския превод на Μαρτύριον τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων τεσσαράκοντα μαρτύρων τῶν ἐν Σεβαστείᾳ μαρτυρησάντων. – ИИБЕ, 17, 1969, с. 51–103; Рухлова С. Из наблюдений над употреблением редуцированных гласных в Супрасльской рукописи. – Вестник студентского научного общества Казанского университета, 1969, 2–3, с. 127–130; Bláhová E. Die erste altkirchenslavische Übersetzung der Chrysostomus Homilie Ἐκ Θαυμάτων ἐπὶ τὰ Θαύματα. – AnzSPh, 3, 1969, p. 74–101; Bláhová E. Přispěvek ke zkoumání staroslověnských homiletických textů. Trojí překlad chrysostomovy homilie o Jidášově zradě. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 49–64; Bláhová E. Vznik homileticke časti kodexu Suprasl'ského. – In: Palaeoslovenica. Sbornik oddělení srovnávaci slovanské jazykovědy Ústavu jazyků a literatur ČSAV. Praha, 1971, p. 7–27; Vrabie E. Au fost copiate „Savvina kniga" şi „Codex Suprasliensis" în Dacia Traiană? – SCL, 22, 1971, 2, p. 185–198; Amsede Jong H. The Meaning of the Finite Verb Forms in the Old Church Slavonic Codex Suprasliensis. The Hague–Paris, 1974, 228 p.; Иванова-Мирчева Д., Ж. Икономова. Хомилията на Епифаний за слизането в ада (Неизвестен старобългарски превод). С., 1975, 213 с.; Боева Л. О житиях Супрасльского сборника. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, p. 60–71; Добрев И. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. – БЕ, 28, 1978, 2, с. 89–98; Думитреску М. Соотношение средств и моделей словообразования в Супрасльском сборнике. – Universitatea din Bucureşti. Facultatea de limbi şi literaturi straine, Catedra de filologie rusă, 1978, p. 5–10; Capaldo M. Zur linguistischen Betrachtungsweise der Komposition des Kodex Suprasliensis (Die Passio der vierzig Martyrer von Sebaste). – In: Contributi italiani all'VIII Congresso internazionale degli slavisti, Zagreb–Ljubljana 1978. Roma, 1978, p. 23–60; Keipert H. Λιπειν – ein abzuänderndes Lemma im altkirchenslavischen Wörterbuch. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 2, p. 66–69; Milev A. Über die altbulgarischen Übersetzungen im Codex Suprasliensis. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 3, p. 51–59; Куев К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979, с. 159–163; Иванова-Мирчева Д. Архаичен препис на слово № 21 от Супрасълския сборник. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 177–181; Иванова-Мирчева Д. Супрасълският сборник и старобългарските преводачески школи. – В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 80–86; Капалдо М. За състава на Супрасълския сборник. – В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 208–216; Трбојевић Д. Деклинација грчких именица мушког рода у старословенским нејеванђеоским текстовима (Супрасаљски зборник). – Археографски прилози, 2, 1980, с. 119–144; Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X век. Доклади и разисквания пред Първи международен симпозиум за Супрасълския сборник, 28–30 септември 1977, Шумен. С., 1980, 220 с.; Джурова А. 1000 години българска ръкописна книга. С., 1981, с. 21–22,

ил. 33–34; Добрев Ив. Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник. – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 16–38; Malingoudis Ph. Zu einigen Verfassungstermini des Codex Suprasliensis. – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 197– 201; Мошиньски Л. Способы перевода греческих словообразований с отрицательной представкой ἀ- в старославянской Супрасльской рукописи. – Cyrillomethodianum, 6, 1982, p. 81–97; Trbojević D. The Declension of Greek Masculine Names in the Codex Suprasliensis. Thessaloniki, 1982 (Association hellénique d'études slaves, 4), 205 p.; Георгиев В. Старобългарското лично име Ретъко. – БЕ, 33, 1983, 3, с. 212–213 (същото в: Георгиев В. Проблеми на българския език. С., 1985, с. 239–240); Иванова - Мавродинова В., Л. Мавродинова. За украсата на Супрасълския сборник. – В: Литературознание и фолклористика. В чест на 70-годишнината на акад. Петър Динеков. С., 1983, с. 165–174; Мъжлекова М. За някои прилагателни и наречия от Супрасълския сборник, употребявани днес в българските териториални говори. – В: Славистични проучвания. Сборник в чест на IX международен славистичен конгрес. Великотърновски университет „Кирил и Методий". С., 1983, с. 37–46; Lunt H. One OCS Translation or Two? On the Suprasliensis and Related Sborniki. – WSl, 28, 1983, p. 225–249; Дунков Д. Супрасълският сборник и етапите в развитието на преславската редакция на старобългарските книги. – ЕЛ, 40, 1985, 5, с. 11–20; Páclová I. Супрасълски или Ретков сборник – Codex Suprasliensis. Einleitung und Kommentar zum altbulgarischen Text von J. Zaimov. Vorbereitung und Kommentar zum griechischen Text von M. Capaldo (рец.). – Bsl, 46, 1985, p. 203–205; Иванов С. К историко-культурной интерпретации старославянских переводов с греческого (по данным житий Супрасльского сборника). – СС, 1988, 1, с. 55–60; Reňáz P. Kodex Supraslský o pošetilosti a fikovníku. – Slavia, 57, 1988, p. 264–267; Гиндин Л. К переводческой традиции Кирилло-Мефодиевской школы (Супр. 376. 6–11). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 63–70; Дунков Д. Наблюдения върху състава на Супрасълския сборник. – ЕЛ, 45, 1990, 4, с. 25–34; Мирчева Е. Още веднъж по въпроса за старобългарските преводи на Словото за четиридесетте мъченици от Севастия. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 4, p. 17–26; Петков П. Два превода на Житието на Григорий Велики. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 3, p. 27–35; Лабынцев Ю. А., Л. Л. Щавинская. Изучение церковнославянской книжной традиции в рамках международного исследовательского проекта „Slavia Orthodoxa et Slavia Romana". Взаимодействие славянских культур: духовная культура Подляшья. – Славяноведение, 1994, 5, с. 103–111; Німчук В. В. Про походження Супрасльського рукопису. – Мовознавство, 1994, 6, с. 3–12; 1995, 1, с. 35–44; Šváb ová J. Starozákonní citáty v kodexu Supraslském ve srovnání s nejstaršími dochovanými parimejníky. – Slavia, 63, 1994, p. 207–218; Moszyński L. Dwie starosłowiańskie „Pochwały 40 męczenników": oryginalny utwór św. Klemensa z Ochrydy i scs. przekład greckiego tekstu św. Bazylego włączony do tzw. Kodeksu Supraskiego. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенска просвета и култура. Прилози од научен собир одржан на 13–15 септември 1993. Скопје, 1995, с. 99–113; Мирчева Е. Прояви на Преславската преводаческа и редакторска школа в слово № 21 от Супрасълския сборник. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 1, p. 85–90; Самойлова Н. Преславская лексика в евангельских цитатах Супрасльского сборника. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 1, p. 85–90; Иванова - Мавродинова В., Л. Мавродинова. Украсата на старобългарските ръкописи до края на XI век. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 48–54; Мъжлекова М., А. Петрова. Глаголите от четвърто спрежение от Супрасълския сборник в сравнение с данните на другите старобългарски ръкописи. – В: Българистични проучвания. Международен семинар по български език и култура, Велико Търново, 18–19 август 1998. Велико Търново, 1999, с. 17–36; Keipert H. Nochmals zur Kontaminationsproblematik in Nr. 5 des „Codex Suprasliensis". – PF, 44, 1999, p. 275–280; Šváb ová J. Charakteristika jazyka starozákonních citátů kodexu Supraslského ve vztahu k nejstarším dochovaným parimejníkům. – In: Acta palaeoslavica. 1. Sofia, 2000, p. 93–100; Панайотов В. Бележката в Супрасълския сборник. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 210–219.

Лидия Стефова

СЪКРÒВИЩЕ ОТ НАГ СЕНТ МЍКЛОШ – 23 съда, намерени през 1799 в с. Наг Сент Миклош (дн. с. Сън Никулау Маре, Банат, Румъния) от селянина Неру Вуин. Съхранява се в Музея за история на изкуството във Виена. Съдовете са изработени от злато 18–22 карата (само рогът за пиене е от злато 12 карата). Общото им тегло е 9924.98 гр. При изследванията се спазва номерацията, дадена от първите проучватели. Съкровището съдържа: седем кани (1–7), овален поднос (8), четири чаши за окачване на колан (9, 10, 20, 21), две конусовидни чаши (11, 12), две чаши със столче (22,

23), три купи с волски глави (13, 14, 18), две патери (15, 16), един ритон (17), една дълбока купа (19). По стила на изработката си те могат да бъдат разпределени в пет групи: I група – кани 3, 4, купа 18; II група – кани 1, 2, 5, 6, чаши 22, 23; III група – кана 7, поднос 8, чаши 11, 12; IV група – съдове 13, 14, 15, 16, 19–21; V група – чаши 9 и 10. Всички са ковани от златен лист и са съставени от отделни споени части. Украсата им е изпълнена чрез изчукване и гравиране.

Каните се свързват с ранносредновековни съдове от метал, глина или стъкло в Предния Изток, Северен Кавказ, степната област на Северното Черноморие. Кана 7 има форма, позната в Сасанидски Иран и Византия ок. VI–VII в. и у арабите през IX в. Формата на поднос 8 е известна от Античността (от Римската империя и Предния Изток). Но плоската дръжка, дълбоките канелюри и орнаментираният бордюр напомнят вътрешноазиатски прототипове, създадени под иранско влияние. Съдове 9, 10, 20, 21 също имат връзка с късноантичните традиции, запазени във Византия. Начинът на окачване с тока към ремъците на колан показва номадския бит на притежателя им. Чашите 11 и 12 приличат на глинени съдове от аварски (VII–VIII в.) или старобълг. (IX–X в.) произход. Рядка и особена е формата на купите със скулптирани животински глави в единия край; купите, изглежда, имат обредна функция и са употребявани за възлияния. Въпреки някои ирански черти в украсата на купите 13 и 14, точният произход на тази форма не е установен. Смята се, че техен далечен прототип са съдове със скулптирани животински глави от Китай или от Средна Азия. Патери 15, 16 пазят антична римска форма. Украсата им е свързана с предноазиатска, елинистическа среда, трансформирана през Средновековието и характерна за ранното виз. изкуство. Ритонът (рогът за пиене) е съд, използван в Античността.

Кана от съкровището от Наг Сент Миклош

Формата му е позната от Ранното средновековие и е разпространена сред варварите, свързани с Византия. Неин аналог се открива в предполагаемия гроб на хан Кубрат (находките от Малая Перешчепина). Купа 19 има аналози в произведенията на Сасанидски Иран и тюркска Средна Азия. Емайлът в украсата ѝ я свързва с традициите на Кавказ и Византия. Формата на чашите със столче 22 и 23 идва от античното Средиземноморие и е широко разпространена почти през цялото Средновековие.

Съдовете от първата група се отличават с преобладаваща гравирана украса и с предимно геометричен орнамент. Спирала по телата им огражда полета, запълнени с прост изчукан орнамент. Купа 18 има елементарна украса от нагънати плоски повърхности. Във втора-

та група слабо орнаментирани с палмети и розети са кани 1 и 5, кана 6 е с плоска спирала по тялото; богато украсена е кана 2. Върху тялото ѝ в четири медальона са изобразени конник, влачещ пленник; царски лов; гола женска фигура, носена от орел; кошута, нападната от грифон. Съдове 22 и 23 нямат украса. Третата група е сравнително единна в украсата. Кана 7 е богато украсена с изчукан растителен орнамент с вплетени животински фигури, митични същества и сцени. В двата медальона на плоските страни е представена гола мъжка фигура, носена от орел. В едната си ръка мъжът държи стилизирана клонка, а с другата поднася на орела широко отворена чаша. Такава е украсата и на поднос 8. Почти без украса са чаши 11 и 12. Четвъртата група има богата и претрупана украса. По характер на изработката е свързана с предидущата група. Съдовете са съставени от по няколко части. В украсата им е използван емайл. Орнаментите на петата група напомнят репертоара на съдовете 7 и 8, но по чашите има християнски символи (изкован на дъното кръст и около него грц. литургичен надпис).

В съкровището са отразени следните художествени концепции: предноазиатска – главно иранско-сасанидска; ранновизантийска с елементи от много стари антични мотиви; централноазиатскотюркска. С ранни бълг. паметници на *приложните изкуства* (най-вече метални произведения) го свързва схематизираният и геометризиран растителен орнамент, оформен в ритмична и симетрична композиция. Мотиви, използвани в съкровището и в същите техники, се срещат в части за колонни украси и апликации от старобълг. центрове, в произведения на художествената обработка на костта и в мотиви на художествената *керамика* от Преслав. Античните по произход мотиви (кима, палмети, акант) са стилизирани в духа на преславската декоративна скулптура и сходните ѝ произведения във виз. изкуство.

Особено внимание заслужават сцените с хора и животни върху кани 2 и 7. Те са тълкувани по различен начин, но несъмнено са свързани с предноазиатски и античен митологичен кръг на Източното Средиземноморие. Родината на някои от използваните сюжети е древна Гърция, а на други – Предна Азия. От двете страни на кана 7 е представено или отвличането на Ганимед от орела-Зевс, или, според други изследователи, митическата индийска птица Гаруда. Изображението върху кана 2 се тълкува като спускането на иранската богиня Анахита – покровителка на плодородието. Символиката на легендарните владетели, позната от произведенията на сасанидската иранска металопластика, може да бъде открита в човешките фигури, които яздят животни с човешки глави, опъват с две ръце надиплен воал или стрелят с лък по пантера (известна сцена на владетелски лов). Реалистичното изображение на тежковъоръжен конник, влачещ за косите пленник, показва триумф, характерен за ранното прабълг. изкуство (срв. Мадарския конник и рисунките графити по стените на бълг. столици), напомня и иконографията на триумфиращ римски император и победен аварски военачалник. По характер и подробности сцената се свързва с военния бит на българите между VIII–IX в. Въпреки че украсата на съдовете показва вкус към фантастичното, в нея не липсват и реалистични изображения на хора и животни. В някои от тях (щъркелите върху устието на кана 7) реализмът се съчетава с декоративността. Древни мотиви в украсата са: кентавър между ездачи, препускащи върху митически приказни животни (кана 7); грифон, нападащ кошута (кана 2, чаша 21); грифон (от дъното на чаша 20); пантери (върху поднос 8) и морски коне (пантери 15 и 16).

Върху 13 съда от съкровището има надписи. Някои са изковани едновременно със съда (8, 21), други са гравирани по-късно (2–6, 11, 15–17, 22, 23), а върху част от съдовете има надписи и от двата вида (9, 10). Два надписа са грц. литургични (9, 10), един е първобълг. с грц. букви (21) – обичайна практика в ранносредновековната бълг. държава. Голяма група надписи са тюркски (гравирани и един изчукан) с рунически буквени знаци. Изследователите определят различно руните и датират и локализират съкровището в зависимост от хипотезите за фиксирания език. Ст. *Младенов*, Н. *Мавродинов* и др. ги смятат за *прабългарски надписи* (вероятно знаците бележат имена на притежатели или дарители на съдовете, а също и имена и титли на сановници в прабълг. йерархия, напр. *боила*). Други изследователи виждат в надписите доказателство, че съкровището е принадлежало на унгарския вожд Айтони (XI в.) (Г. Наги, Д. Дьорфи). Според унгарския изследовател Г. Немет надписите с рунически знаци са на печенежки език. Д. Чалан свързва надписите с руни с централноазиатските тюркски рунически писменост и достига до извода, че съкровището е от времето на унгарското завладяване на поречието на Средния Дунав. Напоследък е предложено и четене на руните на аварски (А. Ронаташ).

Хипотетичните датировки на съкровището са различни: от времето на унгарското завоевание (ок. 895), от времето на хуните или късните авари (оттам и едно от названията му – Съкровище на Атила), от ок. 800, когато районът е завладян от бълг. хан Крум. Освен с късноаварско-хунски или гепидски произход, съкровището се свързва още с аварско-български; смята се и за притежание на първите унгарски владетели. Датировката му се движи до XII в.

Първоначално съкровището е инвентаризирано и описано в издание на Императорските колекции от монети и старини във Виена. Вторият период в изследванията започва с работата на Й. Хампел, който поддържа ранната датировка на съкровището и идеята за разпределянето му в два сервиза, както и някои оригинални тълкувания. По-късно Хампел се коригира в полза на датировка от IX в. По същото време Наги се занимава с имената и титлите в надписите и смята, че съдовете са притежание на аваро-бълг. принцове от VIII–IX в. С тълкуването на сюжетите се занимава Г. Шупка, който ги свързва с източната митология и елинистичните влияния в Предния Изток. Шупка приема, че надписите са на старотюркски и че съкровището е произведение на синкретичната тюркска култура. Й. Счиговски го съотнася с кръга Месопотамия–Армения–Кавказ и с посоката към Централна Азия и Далечния Изток. А. Ригъл и П. Райнеке го свързват със завоюването на Трансилвания от бълг. ханове. Т. Хорват го съпоставя с късноаварската култура и го датира от военната кампания на Карл Велики (ок. 800). Н. Фетих се опитва да разшири доказателствата за тази хипотеза. Г. Фехер и авторът на най-значителното изследване досега – Н. Мавродинов, разглеждат съкровището на широка историко-културна основа, като изтъкват някои категорични доказателства за неговия бълг. произход. Ст. *Ваклинов* приема тяхната локализация и прибавя доказателства, почерпани от изследванията на старобълг. материална култура. Унгарският учен А. Алфьолди приема част от изводите на Мавродинов, но поставя под съмнение бълг. произход на съкровището, а неговият колега Дьорфи направо го определя като унгарско. Въз основа на находки от Велика Моравия Б. Сьоке смята, че съкровището е късноаварско. З. Кадар го датира между 700 и 900 и го свързва с унгарското завоевание. Г. Векон и И. Диенеш, всеки със своя хипотеза, отнасят

съкровището към XI в. и дори към епохата на монголското завоевание.

Обобщаващо и детайлно изследване на С. Н. С. М. с анализ на всички досега известни мнения и проучвания и с нови данни прави Г. Ласло (1984). Той определя съдовете към два сервиза (условно наречени: на принца и на принцесата) и датира находката между времето на унгарското завоевание и 1000 г. (промеждутък от време, което позволява тя да се приеме за българска, аварска или унгарска). Ласло привежда широки културни паралели и с аварското метално производство. Важно за локализацията на съкровището може да се окаже сведението за брака на Арпадовия син с бълг. княгиня.

Без да се пренебрегват всички посочени мнения, в бълг. наука С. Н. С. М. се свързва с културата на прабълг. родова аристокрация през VII–IX в. В него са отразени далечни азиатски белези – под влиянието на иранското изкуство, при мощното въздействие на виз. култура, носителка на местни антични традиции. Съдовете са работени в различно време, вероятно откъм края на VII в. докъм средата на IX в., когато се извършва християнизацията на Б-я. Може би те са заровени в момент на опасност по границата на Западна България. Там е живяло прабълг. население, на което е била възложена охраната ѝ. Причина за това може да са били нашествията на *угрите* по Средния Дунав към края на IX в. Възможно е съкровището да е дело на майстори, познаващи традиции и източници от различен произход и работили за нуждите на прабълг. аристокрация по неин вкус и по нейни изисквания.

Лит.: Hampel J. Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós „Schatz des Attila". Budapest, 1885, 190 p. (2 изд. Budapest, 1886, 190 p.); Балашчев Г. Старобългарско съкровище. – Минало, 2, 1909, 5–6, с. 100–139; Младенов Ст. Надписите на старобългарското съкровище от Nagy-Szent-Miklós (Банатско). – ГНАМ, 4, 1922–1925, с. 362–380; Zimmermann E. H. Kunstgewerbe des frühen Mittelalters auf Grundlage des nachgelassenen Materials Alois Riegls. Wien, 1923, p. 79–106, ill. 31–47; Младенов Ст. Първобългарско, а не печенежко е т. н. Атилово златно съкровище от Nagy-Szent-Miklós. – ГСУифф, 21, 1934–1935, с. 1–88; Schüller H. A Nagyszentmiklósi aranykincs ornamentkája. – Archeologiai ertesitö, 50, 1937, p. 116–131, 217–226; Mavrodinov N. Le Trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Budapest, 1943, 232 p.; Kondakov N. P. The Treasure of Nagyszentmiklós. – The Bulletine of the Byzantine Institute, 1, 1946, p. 7–13; Fehér G. Тайна клада, найденного в с. Надьсенмиклош. Расшифровка греческих надписей. – Archeologiai ertesitö, 77, 1950, p. 34–46; Alföldi A. Etudes sur le trésor de Nagyszentmiklós. – Cahiers archéologique, 5, 1951, p. 123–149; 6, 1952, p. 43–54; 7, 1954, p. 61–67; Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. Изкуство на първото българско царство. С., 1959, с. 115–132, фиг. 106–129;Ваклинов Ст., М. Ваклинова. Съкровището от Надсентмиклош. С., 1983, 88 с.; László G., I. Rácz. The Treasure of Nagyszentmiklós. Budapest, 1984, 184 p.; Георгиев П. Религия и ритуал в съкровището от Наги сен Миклош. – В: Религия и изкуство в културната традиция на Европа. С., 1999, с. 90–101; Михайлов Ст. Нови данни за прабългарския произход на златното съкровище от Наги Сент Миклош. – ИП, 55, 1999, 1–2, с. 105–112.

Маргарита Ваклинова

СЪРБИЯ през IX и X в е к. Сърбохърватските племена принадлежат към западния клон на южните славяни. Първоначално населяват Среднодунавската равнина отвъд Карпатите – *Панония*. Ок. 630, по време на виз.-аварската война, със съгласието на Византия се заселват в северозападната част на Балк. п-в. Империята ги използва като преграда против аварските нашествия и установява политическо влияние над тях. Този факт дълго време определя политиката на Византия към балк. славяни: докато славяните от бълг. група се настаняват на полуострова против волята на Византия и отношенията им с нея са враждебни, сърбо-хърватските племена получават за това нейното съгласие и са зависими от нея. Хърватите се установяват в северозападния ъгъл на Балк. п-в, а сърбите – югоизточно от тях. В писмените извори се споменават областите: Сърбия, Пага-

ния (Арента, Неретва), Захълмие (дн. Херцеговина), Требине, Конавле, Травуние и Дукля, на които съответстват имената на отделните племена – сърби, пагани (арентани, неретляни), захълмци, тервуниоти (травуняни), конавляни (каналити) и дукляни (диоклейци).

Историята на сръбските племена от VII до началото на IX в. е неясна поради липса на сведения. Виз. император и писател Константин VII Багренородни (913–959) говори за наличието сред тях на наследствена власт, като споменава имената на отделни техни първенци – Вишеслав, Радослав, Просигой и Властимир. През това време, както съобщава същият автор, сърбите живеят в мир с българите като добри съседи и признават зависимостта си от Византия, която владее Далматинското крайбрежие. През третото десетилетие на IX в. обаче, по времето на имп. Михаил II (820–829), сърбо-хърватските племена отхвърлят зависимостта си от Византия. Начело на отделните племена стоят жупани; политическо обединение още не е постигнато.

Създаването на държ. организация на сръбските племена е свързано с името на княз Властимир (ок. 820–855) и става по време на тригодишна война срещу Б-я. В писмените извори войната не е описана подробно, не се знае и кога избухва. Съобщава се само, че е водена по време на българ. хан Пресиян (836–852). Изглежда, че стълкновението е във връзка с българо-виз. конфликт през 837 и 838, когато българ. войски навлизат в Беломорието и Македония. Тъй като не била в състояние да спре българите със сила, нито да отклони вниманието им с организираното бягство на виз. колонисти от отвъддунавските българ. владения, Византия прибягва до помощта на сърбите. Поради това началото на българо-сръбския конфликт най-вероятно трябва да се отнесе към 839, а краят на военните стълкновения – към 841. След смъртта на княз Властимир властта в сръбските земи преминава в ръцете на синовете му Мутимир, Строимир и Гойник, които поделят територията на страната помежду си. Предполага се, че тримата братя са поддържали добри отношения както с Византия, така и с Б-я.

За С. се споменава две десетилетия по-късно също във връзка с военни действия срещу Б-я. Константин VII Багренородни съобщава, че един българ. отряд начело с престолонаследника княз *Владимир* и 12 велики боляри навлиза в сръбските предели, но попада на засада и е пленен. Скоро обаче враждебните действия между двете страни са прекратени. Пленените българи са придружени от синовете на княз *Мутимир* (860–890) – Бран и Стефан, чак до границата, т. е. до град Раса, където българ. княз *Борис I* (852–889) ги дарява богато, а те му подаряват двама роби, два сокола, две кучета и 80 кожуха. Размяната на подаръците означава сключване на мир и установяване на приятелски отношения между двете страни. В сведението за тази война не е посочена годината. Поради това в отделните изследвания тя се определя доста произволно в периода от 852 до 867, а от някои автори – и по-късно. Най-правдоподобно е войната да се свърже с 863, когато в Европ. югоизток противостоят две коалиции: от една страна, Б-я и Немското кралство, а от друга – Византия, *Велика Моравия*, С. и Хърватско. При това положение зад българо-сръбския конфликт отново трябва да се търси намесата на виз. дипломация.

Скоро след това става покръстването на сърбите. Проникването на християнството сред сръбските племена в областта Далмация започва през периода от 642 до 731; то е разпространявано от лат. свещеници от далматинските градове. Масовото му приемане в сръбските области се отнася към времето на виз.

имп. *Василий I* Македонянин (867–886) и се датира сравнително точно между 867 и 874.

Малко по-късно в С. избухва междуособна борба между синовете на княз Властимир. Най-големият – Мутимир, успява да се наложи, залавя в плен братята си Строимир и Гойник и ги изпраща на заточение в Б-я. Той задържа като заложник единствено Петър, син на Гойник. В Б-я Клонимир, син на Строимир, е оженен от княз Борис I за българка. Тези събития, конкретно описани от Константин VII Багренородни, несъмнено говорят за поддържане на добри отношения между Б-я и С. Същевременно те свидетелстват за сериозно бълг. политическо влияние в сръбския княжески двор. Княз Мутимир има трима сина – Прибислав (Първослав), Бран (Борен) и Стефан. След смъртта му го наследява най-големият – Прибислав. Само след една година започват междуособици. От Хърватско пристига синът на Гойник – Петър, който преди това е избягал там, и успява да вземе властта от Прибислав. Три години по-късно против княз Петър се надига вторият син на Гойник – Бран, но е победен, пленен и ослепен. След още две години, т.е. през 897/898, избягва от Б-я и Клонимир. Претендирайки за властта над сръбските предели, той стига с войската си до град Дръстник (югоизточно от Печ), но е победен и убит. Така княз Петър успява да стабилизира властта си над С. за две десетилетия. Той поддържа добри отношения с Византия и Б-я; бълг. владетел *Симеон* (893–927) му става дори кум. Б-я поддържа добри, съюзнически отношения и с княз Михаил Вишевич, владетел на Захълмие.

През 916, по време на изострения българо-виз. конфликт, виз. дипломация успява отново да вдигне сръбския княз против Б-я. На империята се удава да организира против Б-я голяма коалиция, в която влизат печенезите, сърбите и унгарците. За поведението на Петър Гойникович и за съюза му с Византия цар Симеон е предупреден от Михаил Вишевич. Затова скоро след разгрома на виз. войски в битката при р. Ахелой (917) бълг. войска начело с пълководците кавхан Теодор Сигрица и Мармаис навлиза в С. Петър Гойникович е заловен и отведен в Б-я, където умира в затвора. Вместо него на сръбския престол е поставен доведеният от Б-я Павел, син на Бран. Така от началото на 918 виз. влияние над С. е заменено с българско.

През 921, когато бълг. войски се намират под стените на Цариград, империята успява да отбие удара, като използва сърбите в тила на българите. Първоначално от Цариград изпращат с войска в С. княз Захарий, син на Прибислав, за да отнеме престола от своя братовчед Павел Бранович. Захарий обаче е победен и изпратен на заточение в Б-я. Скоро след това виз. дипломация успява да спечели на своя страна самия Павел Бранович и да го вдигне на борба против българите. Тогава княз Захарий пристига от Б-я с войска, побеждава Павел Бранович и заема сръбския престол. След една година, когато цар Симеон влиза във връзка с африканските араби за съвместни действия против Византия, на виз. дипломация за трети път се удава да вдигне сърбите против Б-я. През 923 княз Захарий се отмята от съюза си с българите и взема страната на Византия. От Б-я в С. е изпратен един отряд начело с кавхан Теодор Сигрица и Мармаис, но той попада в засада и е разбит, а главите на пълководците са изпратени на виз. император. През 924 нова бълг. войска начело с пълководците Книн, Имник и Ицвоклий навлиза в С. Тя води новия претендент за сръбския престол Чеслав, син на Клонимир. Захарий и една част от сръбските първенци потърсват спасение в Хърватско. Друга част от тях са пленени и отведени в Б-я. Над сръбските земи е установена бълг. поли-

тическа власт. В бълг. плен е отведен и Чеслав. Веднага след смъртта на цар Симеон, още през 927, Чеслав избягва от Б-я и с виз. помощ успява да възстанови властта си над Рашка. При него идват и много сръбски първенци; едни избягват направо от Б-я в С., а други – през Византия. Така над сръбските земи отново се установява виз. влияние.

Сведенията за останалите сръбски области са крайно оскъдни. За Требине се съобщава, че през средата на IX в. жупан Крайна – син на Бела, се оженва за дъщерята на княз Властимир. От този брак се ражда Хвалимир, а негов син е Чучимир. В Захълмие в началото на X в. управлява Михаил Вишевич.

Племенното родство между българи и сърби, както и продължителното бълг. господство над сърбите оказват голямо влияние върху С. Мнозина сръбски първенци живеят в Б-я, други се сродяват с бълг. болярски родове, трети са родени в бълг. предели. Чрез тях в С. продължават да проникват християнството и бълг. писменост и книжнина. По-късно от Б-я в С. прониква и *богомилството*.

Лит.: Византиски извори за историју Југославије. 2. Београд, 1959, с. 46–65; **Константин Багрянородни.** За сърбите и за страната, в която живеят. – ГИБИ, 5. С., 1964, с. 208–213; История на България. 2. С., 1981, с. 160, 236, 289–292, 371; Историја српског народа. 1. Београд, 1981, с. 145–169, 212–223, 230–245; **Новаковић Р.** Где се налазила Србија од VII до XII века. Београд, 1981, с. 38–85; **Живковић Т.** Словени и ромеи. Славизација на простору Србије од VII до XI века. Београд, 2000, с. 77–143.

Петър Петров

Портретите на изследователи, поместени в т. III на Кирило-Методиевската енциклопедия, са главно от лични архиви. Останалите материали са предоставени от Ръкописния отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, Архива на Градския музей в Любляна, Словашкия национален литературен музей към Словашката национална библиотека в Мартин (Словакия), от доц. Асен Гицов, арх. Стефан Лазаров и проф. Казимир Попконстантинов. Използвани са и следните издания:

АЛАДЖОВ, Ж. Паметници на прабългарското езичество. С., 1999.

АНГЕЛОВ, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967.

АНТОНОВА, В. Плиска. Пътеводител. С., 1977.

БЕШЕВЛИЕВ, В. Първобългарски надписи. С., 1979.

БОЖКОВ, А. Българската икона. С., 1985.

БОЖКОВ, А. Изображенията на Кирил и Методий през вековете. С., 1989.

БОЖКОВ, А. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972.

БОСИЛКОВ, Св. Гравюри от 18 и 19 век с образи на първоучителите. Иконографски наблюдения. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 166–207.

ВАСИЛИЕВ, А. Образи на Кирил и Методий в България. С., 1970.

ВАСИЛИЕВ, А. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство. – В: Хиляда и сто години славянска писменост. С., 1963, с. 393–488.

ВЗДОРНОВ, Г. И. Искусство книги в Древней Руси. Рукописная книга Северо-Восточной Руси XII – начала XV веков. М., 1980.

ГЮДЖЕНОВ, Д. Ретроспективна изложба. Каталог. С., 1993.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Княз Борис Първи. България през първата половина на IX век. С., 1968.

ДЖУРОВА, А. 1100 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1981.

ДУЙЧЕВ, Ив. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962.

Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986.

За буквите. Кирило-методиевски вестник. С., 1979–1990.

ЗАЛЕСКАЯ, В. Н., И. П. ЗАСЕЦКАЯ и др. Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни. С., 1989.

Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. М., 1983.

История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981.

КАМЕНОВА, Т. Рилския манастир. Албум. С., 1986.

КАРСКИЙ, Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928 [фототипно изд. М., 1979].

Кирилло-Мефодиевский сборник. В память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России. Изданный М. Погодиным. М., 1865.

Климент Охридски – живот и дело. С., 2000 (Кирило-Методиевски студии, 13).

Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. С., 1970.

НИКОЛОВА, Св. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980.

НИХОРИТИС, К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7).

Охрид. Албум. Загреб, 1987.

РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Хиландарски рукописи о постанку словенске писмености. Нови Сад, 1963.

РОМАНСКИ, Ст. Старобългарски език в образци. С., 1945.

ТОТЕВ, Т. Велики Преслав. Пътеводител. Варна, 1993.

Хиландар у књигама. Хрестоматија и каталог изложбе. Београд, 1998.

FORSYTH, G. H. The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: the Church and Fortress of Justinian. – Dumbarton Oaks Papers, 22, 1968, p. 1–19+50 ill.

Istanbul. Kunsthistorischer und Berufsführer. Istanbul, [б. г.].

KUČERA, M. Postavy vel'komoravskej histórie. Martin, 1986.

Macedonia: 4000 Years of Greek History and Civilization. Athens, 1985.

Nitra. Bratislava, 1995.

Od slovienskej liturgie ku slovenskej provincii. Korene krest'anskej kultúry na Slovensku. Bratislava, 1992.

REICHERTOVÁ K., E. Bláhová, V. Dvořáková, V. Huňáček. Sázava, památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha, 1988.

Sofia. 120 Years as Capital. Sofia, 1999.

TARNANIDIS, I. The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Tessaloniki, 1988.

Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela. Preveo u protumačio J. Bratulić. Zagreb, 1992.

ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Ἀνασκαφή τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Θεσσαλονίκη, 1972.

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

Том III

П–С

Българска
Първо издание

Художник Борис Драголов
Технически редактори Драга Бонева, Росица Асова
Компютърен набор Елена Блажева
Компютърен дизайн Даниела Василева

Издателски индекс 262
Формат 70×100/16 Печатни коли 49,75

Печатница на Академично издателство „Марин Дринов"
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 5
Поръчка № 1019

http://www.bgob.net/acad_publ_house.asp

ISBN 954-430-943-8 (Т. III)

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„МАРИН ДРИНОВ“